DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

IV. CİLT

FEVZİYE ABDULLAH TANSEL

NAMIK KEMAL'İN HUSÛSÎ MEKTUPLARI

NAMIK KEMAL'İN HUSÛSÎ MEKTUPLARI IV

VII.-VIII. RODOS VE SAKIZ MEKTUPLARI

FEVZİYE ABDULLAH TANSEL

TÜRK TARİH KURUMU

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

NAMIK KEMAL'İN HUSÛSÎ MEKTUPLARI
IV

VII.—VIII. RODOS VE SAKIZ MEKTUPLARI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Birinci Baskı: 1986

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
II. DİZİ - Sayı: 22[c1]

NAMIK KEMAL'İN HUSÛSÎ MEKTUPLARI
IV

VII.—VIII. RODOS VE SAKIZ MEKTUPLARI

FEVZİYE ABDULLAH TANSEL

2. baskı (Tıpkıbasım)

ANKARA - 2013

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rantey.org

Namık Kemal, 1840-1888

Namık Kemal'in husûsî mektupları, IV VII. - VIII. Rodos ve Sakız mektupları / Namık Kemal ; haz. Fevziye Abdullah Tansel. — 2. bsk. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2013.

lxxiii, 758 s. ; 24 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; II. Dizi-Sa. 22b1).

İndeks var.

ISBN 978 - 975 - 16 - 2695 - 0 (tk.)

ISBN 978 - 975 - 16 - 2699 - 8 (4.c.)

1.Namık Kemal, 1840-1888 _ Mektuplar. I. E.a. II. E.a. Rodos ve Sakız mektupları. III. Tansel, Fevziye Abdullah, 1912-1988. IV. Dizi.

818. 32

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun 30.03.2011 tarih ve 633/11-51 sayılı kararıyla basılmasına; 29.03.2012 tarih ve 656/4 sayılı Yönetim Kurulunda baskı sayısının 1500 olmasına karar verilmiştir.

ISBN: 978-975-16-2695-0 (Tk)
978-975-16-2699-8 (4.c)

Afşaroğlu Matbaası
Kazım Karabekir Caddesi
Altuntop İşhanı No:87/7 İskitler-Ankara
Tel: (0312) 384 54 88 Faks: (0312) 384 54 98
E-mail: farukafsar@gmail.com

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ — Nâmık Kemal'in Rodos ve Sakız Mutasarrıflıkları: I. Rodos Mutasarrıflığı (15 Ekim, 1884—24 Kasım, 1887) : Resmî Çalışma ve Mücâdeleleri (S. XV-XXXIV) — II. Sakız Mutasarrıflığı (24 Kasım, 1887 — 2 Aralık, 1888) : Resmî Çalışma ve Mücâdeleleri (S. XXXIV-XL).— III. Şahsiyyetini Canlandıran Muhtelif Yönleri (S. XL-XLVI).— IV. Fikir ve San'at Hayâtı (S. XLVII-LIX).— V. Mektuplarının Başlıca Husûsiyyetleri ve Bu Cildin Nasıl Meydâna Geldiği (S. LIX-LXXIII).

VII. RODOS MEKTUPLARI

(25 Ekim, 1884—2 Aralık, 1887)

Numara Önsöz	Numara Mektup	Yazıldığı Tarih ve Şahıs		Sayfa Önsöz	Sayfa Mektup
DCCXV	715	25 Ekim, 1884	İsmâil Hakkî Paşa'ya	3	6
DCCXVI	716	18 Kasım, 1884	Bahâ Bey'e	9	10
DCCXVII	717	26 Kasım, 1884	Mustafa Âsım Bey'e	11	12
DCCXVIII	718	26 Kasım, 1884	Kulaksız-zâde Mustafa Bey'e	15	16
DCCXIX	719	27 Kasım, 1884	Sa'îd Mehmed Paşa'ya	17	18
DCCXX	720	Kasım, 1884	Âgâh Efendi'ye	20	23
DCCXXI	721	Kasım-Aralık, 1884	İsmâil Hakkî Paşa'ya	79	81
DCCXXII	722	2 Aralık, 1884	Besîm Bey'e	85	87
DCCXXIII	723	11 Aralık, 1884	Mustafa Nûrî Paşa'ya	89	91
DCCXXIV	724	11 Aralık, 1884	Ahmed Cevdet Paşa'ya	93	95
DCCXXV	725	25 Aralık, 1884	Sultân Abdü'l-Hamîd'e	96	97
DCCXXVI	726	25 Aralık, 1884	?	102	102
DCCXXVII	727	Aralık, 1884	Sultân Abdü'l-Hamîd'e	103	105
DCCXXVIII	728	Aralık, 1884	Kulaksız-zâde Mustafa Bey'e	107	111
DCCXXIX	729	2 Ocak, 1885	Mustafa Nûrî Paşa'ya	114	117
DCCXXX	730	12 Ocak, 1885	Mustafa Âsım Bey'e	123	123
DCCXXXI	731	Ocak, 1885	Mustafa Âsım Bey'e	124	125
DCCXXXII	732	16 Ocak, 1885	Sultân Abdü'l-Hamîd'e	126	127
DCCXXXIII	733	16 Ocak, 1885	Besîm Bey'e	129	129
DCCXXXIV	734	16 Ocak, 1885	Mustafa Nûrî Paşa'ya	131	131
DCCXXXV	735	16 Ocak, 1885	İsmâil Hakkî Paşa'ya	132	133
DCCXXXVI	736	20 Ocak, 1885	Mehmed Sa'îd Paşa'ya	135	137
DCCXXXVII	737	20 Ocak, 1885	Köse Râif Paşa'ya	140	142

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Numara Önsöz	Mektup	Yazıldığı Tarih ve Şahıs		Sayfa Önsöz	Mektup
DCCXXXVIII	738	20 Ocak, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	145	146
DCCXXXIX	739	23 Ocak, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	147	147
DCCXL	740	23 Ocak, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	148	148
DCCXLI	741	25 Ocak, 1885	Mâhir Bey'e	148	149
DCCXLII	742	28 Ocak, 1885	Sâmi Paşa-zâde Halîm Bey'e	150	150
DCCXLIII	743	28 Ocak, 1885	Hayrî Efendi'ye	150	151
DCCXLIV	744	29 Ocak, 1885	Subhî Paşa'ya	152	153
DCCXLV	745	31 Ocak, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	154	155
DCCXLVI	746	Ocak, 1885	Kulaksız-zâde Mustafa Bey'e	157	160
DCCXLVII	747	6 Şubat, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	163	163
DCCXLVIII	748	6 Şubat, 1885	İsmail Hakkî Paşa'ya	163	165
DCCXLIX	749	14 Şubat, 1885	İsmâil Hakkî Paşa'ya	167	169
DCCL	750	16 Şubat, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	169	170
DCCLI	751	20 Şubat, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	173	174
DCCLII	752	21 Şubat, 1885	Besîm Bey'e	177	179
DCCLIII	753	23 Şubat, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	179	180
DCCLIV	754	2 Mart, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	179	183
DCCLV	755	4 Mart, 1885	Mâhir Efendi'ye	187	188
DCCLVI	756	4 Mart, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	189	190
DCCLVII	757	12 Mart, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	189	190
DCCLVIII	758	13 Mart, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	192	192
DCCLIX	759	25 Mart, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	193	195
DCCLX	760	31 Mart, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	198	199
DCCLXI	761	8 Nisan, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	201	202
DCCLXII	762	13 Nisan, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	205	206
DCCLXIII	763	15 Nisan, 1885	Mâhir Efendi'ye	208	208
DCCLXIV	764	Nisan, 1885	Mâhir Efendi'ye	208	209
DCCLXV	765	15 Nisan, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	210	211
DCCLXVI	766	22 Nisan, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	210	212
DCCLXVII	767	27 Nisan, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	210	215
DCCLXVIII	768	29 Nisan, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	217	218
DCCLXIX	769	5 Mayıs, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	217	218
DCCLXX	770	7 Mayıs, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	217	219
DCCLXXI	771	7 Mayıs, 1885	Feride Hanım'a ve Ali Ekrem'e	220	221
DCCLXXII	772	8 Mayıs, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	220	222
DCCLXXIII	773	9 Mayıs, 1885	Ev halkına	220	222
DCCLXXIV	774	14 Mayıs, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	222	223
DCCLXXV	775	20 Mayıs, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	222	223
DCCLXXVI	776	21 Mayıs, 1885	Mâhir Efendi'ye	224	224
DCCLXXVII	777	17 Haziran, 1885	Abdullah Gâlib Paşa'ya	224	226
DCCLXXVIII	778	20 Haziran, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	228	228
DCCLXXIX	779	20 Haziran, 1885	Feride Hanım'a	228	230

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Numara Önsöz	Mektup	Yazıldığı Tarih ve Şahıs		Sayfa Önsöz	Mektup
DCCLXXX	780	1 Temmuz, 1885	Haci Ali Bey'e	232	232
DCCLXXXI	781	1 Temmuz, 1885	Kadrî Bey'e	232	233
DCCLXXXII	782	4 Temmuz, 1885	Feride Hanım'a	234	235
DCCLXXXIII	783	4 Temmuz, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	234	237
DCCLXXXIV	784	15 Temmuz, 1885	Besîm Bey'e	239	240
DCCLXXXV	785	15 Temmuz, 1885	Ebüzziyâ Tevfik'e	247	248
DCCLXXXVI	786	17 Temmuz, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	249	250
DCCLXXXVII	787	17 Temmuz, 1885	Feride Hanım'a	249	254
DCCLXXXVIII	788	20 Temmuz, 1885	Besîm Bey'e	255	256
DCCLXXXIX	789	31 Temmuz, 1885	Feride Hanım'a	258	258
DCCXC	790	31 Temmuz, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	258	260
DCCXCI	791	3 Ağustos, 1885	Sâmi Paşa-zâde Hallm Bey'e	263	263
DCCXCII	792	12 Ağustos, 1885	Mustafa Âsım Bey'e	263	264
DCCXCIII	793	12 Temmuz, 1885	Mehmed Sa'îd Paşa'ya	265	265
DCCXCIV	794	18 Ağustos, 1885	Mustafa Âsım Bey'e	265	267
DCCXCV	795	18 Ağustos, 1885	Rif'at Bey ve Feride Hanım'a	265	270
DCCXCVI	796	26 Ağustos, 1885	Feride Hanım'a	270	272
DCCXCVII	797	26 Ağustos, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	270	273
DCCXCVIII	798	16 Eylûl, 1885	Feride Hanım'a	270	274
DCCXCIX	799	16 Eylûl, 1885	Menemen Rif'at Bey'e	270	275
DCCC	800	1 Ekim, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e ve Feride Hanım'a	277	279
DCCCI	801	7 Ekim	Menemenli Rif'at Bey'e	277	280
DCCCII	802	4 Kasım, 1885	Mehmed Sa'îd Paşa'ya	277	280
DCCCIII	803	4 Kasım, 1885	El-hâc Nâşid Paşa'ya	281	282
DCCCIV	804	4 Kasım, 1885	Feride Hanım'a	281	283
DCCCV	805	17 Kasım, 1885	Süreyyâ Paşa'ya	284	284
DCCCVI	806	4 Aralık, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e ve Feride Hanım'a	284	285
DCCCVII	807	16 Aralık, 1885	Mustafa Âsım Bey'e	286	289
DCCCVIII	808	17 Aralık, 1885	Feride Hanım'a	286	290
DCCCIX	809	19 Aralık, 1885	Menemenli Rif'at Bey'e	286	290
DCCCX	810	24 Aralık, 1885	Mustafa Âsım Bey'e	286	292
DCCCXI	811	2 Ocak, 1886	Feride Hanım'a ve Rif'at Bey'e	292	294
DCCCXII	812	14 Ocak, 1886	Rif'at Bey'e ve Feride Hanım'a	292	294
DCCCXIII	813	15 Ocak, 1886	Feride Hanım'a	292	295
DCCCXIV	814	29 Ocak, 1886	Feride Hanım'a	292	296
DCCCXV	815	29 Ocak, 1886	Menemenli Rif'at Bey'e	292	297
DCCCXVI	816	12 Şubat, 1886	Menemenli Rif'at Bey'e	292	298
DCCCXVII	817	16 Şubat, 1886	Sâmi Paşa-zâde Hallm Bey'e	299	301
DCCCXVIII	818	18 Şubat, 1886	Menemenli Rif'at Bey'e	302	302

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Numara Önsöz	Mektup	Yazıldığı Tarih ve Şahıs	Sayfa Önsöz	Mektup
DCCCXIX	819	24 Şubat, 1886 Âkif Mehmed Paşa'ya	306	306
DCCCXX	820	25 Mart, 1886 Âkif Mehmed Paşa'ya	307	308
DCCCXXI	821	25 Mart, 1886 ?	309	310
DCCCXXII	822	27 Mart, 1886 Feride Hanım'a	312	313
DCCCXXIII	823	27 Mart, 1886 Menemenli Rif'at Bey'e	312	314
DCCCXXIV	824	31 Mart, 1886 Sâmi Paşa-zâde Halîm Bey'e	314	315
DCCCXXV	825	10 Nisan, 1886 Feride Hanım'a	315	316
DCCCXXVI	826	10 Nisan, 1886 Menemenli Rif'at Bey'e	315	316
DCCCXXVII	827	14 Nisan, 1886 Âkif Mehmed Paşa'ya	317	318
DCCCXXVIII	828	29 Nisan, 1886 Menemenli Rif'at Bey'e	319	319
DCCCXXIX	829	6 Mayıs, 1886 Menemenli Rif'at Bey'e	319	320
DCCCXXX	830	14 Mayıs, 1886 Ali Ekrem Bolayir'e	321	322
DCCCXXXI	831	14 Mayıs, 1886 Feride Hanım'a	321	322
DCCCXXXII	832	20 Mayıs, 1886 Ali Ekrem Bolayir'e	322	323
DCCCXXXIII	833	2 Haziran, 1886 Menemenli Rif'at Bey'e	323	323
DCCCXXXIV	834	2 Haziran, 1886 Ali Ekrem Bolayir'e	324	325
DCCCXXXV	835	8 Haziran, 1886 Ali Ekrem Bolayir'e	324	326
DCCCXXXVI	836	15 Haziran, 1886 Menemenli Rif'at Bey'e	327	328
DCCCXXXVII	837	6 Temmuz, 1886 Ali Ekrem Bolayir'e	329	337
DCCCXXXVIII	838	6 Temmuz, 1886 Menemenli Rif'at Bey'e	338	339
DCCCXXXIX	839	7 Temmuz, 1886 Menemenli Rif'at Bey'e	338	340
DCCCXL	840	15 Temmuz, 1886 Menemenli Rif'at Bey'e	338	341
DCCCXLI	841	16 Temmuz, 1886 Menemenli Rif'at Bey'e	338	343
DCCCXLII	842	15 Ağustos, 1886 Gâzî Ahmed Muhtâr Paşa'ya	344	345
DCCCXLIII	843	28 Ağustos, 1886 Menemenli Rif'at Bey'e	345	346
DCCCXLIV	844	28 Ağustos, 1886 Menemenli Rif'at Bey'e	345	347
DCCCXLV	845	28 Ağustos, 1886 Feride Hanım'a	345	347
DCCCXLVI	846	22 Eylûl, 1886 Menemenli Rif'at Bey'e	348	348
DCCCXLVII	847	9 Ekim, 1886 Menemenli Rif'at Bey'e	348	349
DCCCXLVIII	848	9 Ekim, 1886 Menemenli Rif'at Bey'e	348	349
DCCCXLIX	849	9 Ekim, 1886 Feride Hamım'a	348	350
DCCCL	850	13 Ekim, 1886 Mustafa Âsım Bey'e	351	351
DCCCLI	851	22 Ekim, 1886 Feride Hanım'a ve Rif'at Bey'e	352	353
DCCCLII	852	27 Ekim, 1886 Sultân Abdü'l-Hamîd'e	352	354
DCCCLIII	853	6 Kasım, 1886 Feride Hanım'a	352	356
DCCCLIV	854	6 Kasım, 1886 Menemenli Rif'at Bey'e	352	357
DCCCLV	855	17 Kasım, 1886 Besîm Bey'e	358	358
DCCCLVI	856	17 Kasım, 1886 Sultân Abdü'l-Hamîd'e	361	361
DCCCLVII	857	24 Kasım, 1886 Maârif Nezâreti Cânib-i Âlisi'ne	361	362
DCCCLVIII	858	9 Aralık, 1886 Nâşid Bey'e	361	363
DCCCLIX	859	? 1886 Ahmed Midhat'e	364	365

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Numara Önsöz	Mektup	Yazıldığı Tarih ve Şahıs		Sayfa Önsöz	Mektup
DCCCLX	860	9 Aralık, 1886	Mustafa Âsım Bey'e	368	368
DCCCLXI	861	17 Aralık, 1886	Menemenli Rif'at Bey'e	368	370
DCCCLXII	862	1 Ocak, 1887	Menemenli Rif'at Bey'e	368	370
DCCLXIII	863	2 Ocak, 1887	?	371	373
DCCLXIV	864	14 Ocak, 1887	Feride Hanım'a	378	379
DCCCLXV	865	14 Ocak, 1887	Menemenli Rif'at Bey'e	378	379
DCCCLXVI	866	21 Ocak, 1887	Ahmed Münir Paşa'ya	381	382
DCCCLXVII	867	28 Ocak, 1887	Menemenli Rif'at Bey'e	385	385
DCCCLXVIII	868	Ocak, 1887	Ebüzziyâ Tevfik'e	386	390
DCCCLXIX	869	2 Şubat, 1887	Feride Hanım'a	394	395
DCCCLXX	870	2 Şubat, 1887	Menemenli Rif'at Bey'e	394	396
DCCCLXXI	871	8 Şubat, 1887	Feride Hanım'a	394	397
DCCCLXXII	872	9 Şubat, 1887	Menemenli Rif'at Bey'e	394	397
DCCCLXXIII	873	23 Şubat, 1887	Mustafa Âsım Bey'e	398	399
DCCCLXXIV	874	Şubat, 1887	Ebüzziyâ Tevfik'e	401	407
DCCCLXXV	875	24 Şubat, 1887	Menemenli Rif'at Bey'e	417	419
DCCCLXXVI	876	11 Mart, 1887	Mustafa Âsım Bey'e	420	421
DCCCLXXVII	877	12 Mart, 1887	Feride Hanım'a	420	422
DCCCLXXVIII	878	12 Mart, 1887	Menemenli Rif'at Bey'e	420	422
DCCCLXXIX	879	19 Mart, 1887	Feride Hanım'a	423	423
DCCCLXXX	880	19 Mart, 1887	Menemenli Rif'at Bey'e	423	424
DCCCLXXXI	881	23 Mart, 1887	Mustafa Âsım Bey'e	423	426
DCCCLXXXII	882	6 Nisan, 1887	Mustafa Âsım Bey'e	423	428
DCCCLXXXIII	883	13 Nisan, 1887	Mustafa Âsım Bey'e	430	430
DCCCLXXXIV	884	20 Nisan, 1887	Sâmi Paşa-zâde Halîm Bey'e	432	432
DCCCLXXXV	885	21 Nisan, 1887	Mustafa Âsım Bey'e	433	434
DCCCLXXXVI	986	23 Nisan, 1887	Feride Hanım'a	433	435
DCCCLXXXVII	887	23 Nisan, 1887	Menemenli Rif'at Bey'e	433	435
DCCCLXXXVIII	888	3 Mayıs, 1887	Besîm Bey'e	436	437
DCCCLXXXIX	889	3 Mayıs, 1887	Sa'îd Paşa'ya	436	439
DCCCXC	890	3 Mayıs, 1887	Mustafa Âsım Bey'e	436	439
DCCCXCI	891	25 Mayıs, 1887	Mustafa Âsım Bey'e	440	440
DCCCXCII	892	25 Mayıs, 1887	Menemenli Rif'at Bey'e	440	441
DCCCXCIII	893	1 Haziran, 1887	Mustafa Âsım Bey'e	442	445
DCCCXCIV	894	1 Haziran, 1887	Sâmi Paşa-zâde Halîm Bey'e	446	446
DCCCXCV	895	6 Haziran, 1887	?	447	448
DCCCXCVI	896	13 Haziran, 1887	Mustafa Âsım Bey'e	447	450
DCCCXCVII	897	27 Haziran, 1887	Menemenli Rif'at Bey'e	447	450
DCCCXCVIII	898	29 Haziran, 1887	Mustafa Âsım Bey'e	451	452
DCCCXCIX	899	15 Temmuz, 1887	Menemenli Rif'at Bey'e	451	453
DCCCC	900	28 Temmuz, 1887	Mustafa Âsım Bey'e	451	454
DCCCCI	901	29 Temmuz, 1887	Feride Hanım'a	455	455
DCCCCII	902	24 Ağustos, 1887	Menemenli Rif'at Bey'e	455	456

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Numara Önsöz	Mektup	Yazıldığı Tarih ve Şahıs		Sayfa Önsöz	Mektup
DCCCCIII	903	14 Eylûl, 1887	Menemenli Rif'at Bey'e	455	456
DCCCCIV	904	27 Eylûl, 1887	Mustafa Âsım Bey'e	455	457
DCCCCV	905	12 Ekim, 1887	Mustafa Âsım Bey'e	458	458
DCCCCVI	906	19 Ekim, 1887	Mustafa Âsım Bey'e	459	460
DCCCCVII	907	4 Kasım, 1887	Menemenli Rif'at Bey'e	459	461
DCCCCVIII	908	9 Kasım, 1887	Mustafa Âsım Bey'e	459	464
DCCCCIX	909	9 Kasım, 1887	Sultân Abdü'l-Hamîd'e	465	467
DCCCCX	910	23 Kasım, 1887	Mustafa Âsım Bey'e	468	470
DCCCCXI	911	23 Kasım, 1887	Menemenli Rif'at Bey'e	470	472
DCCCCXII	912	30 Kasım, 1887	Sâmi Paşa-zâde Halîm Bey'e	473	473
DCCCCXIII	913	1 Aralık, 1887	Menemenli Rif'at Bey'e	477	477
DCCCCXIV	914	1 Aralık, 1887	Menemenli Rif'at Bey'e	477	479
DCCCCXV	915	2 Aralık, 1887	Mâhir Bey'e	481	481
DCCCCXVI	916	?	?	481	482

VIII. SAKIZ MEKTUPLARI

(8 Aralık, 1887 — 29 Kasım, 1888)

DCCCCXVII	917	8 Aralık, 1887	Menemenli Rif'at Bey'e	487	488
DCCCCXVIII	918	10 Aralık, 1887	Ali Ekrem Bolayir'e	489	489
DCCCCXIX	919	15 Aralık, 1887	Menemenli Rif'at Bey'e	489	491
DCCCCXX	920	16 Aralık, 1887	Menemenli Rif'at Bey'e	489	492
DCCCCXXI	921	19 Aralık, 1887	Menemenli Rif'at Bey'e	489	494
DCCCCXXII	922	22 Aralık, 1887	Mustafa Âsım Bey'e	489	497
DCCCCXXIII	923	22 Aralık, 1887	Feride Hanım'a	489	498
DCCCCXXIV	924	22 Aralık, 1887	Menemenli Rif'at Bey'e	489	498
DCCCCXXV	925	26 Aralık, 1887	Menemenli Rif'at Bey'e	499	500
DCCCCXXVI	926	27 Aralık, 1887	Menemenli Rif'at Bey'e	499	500
DCCCCXXVII	927	29 Aralık, 1887	Mustafa Âsım Bey'e	499	501
DCCCCXXVIII	928	29 Aralık, 1887	Feride Hanım'a	499	502
DCCCCXXIX	929	29 Aralık, 1887	Menemenli Rif'at Bey'e	499	503
DCCCCXXX	930	11 Ocak, 1888	Feride Hanım'a	504	505
DCCCCXXXI	931	11 Ocak, 1888	Menemenli Rif'at Bey'e	504	506
DCCCCXXXII	932	19 Ocak, 1888	Mustafa Şevket Paşa'ya	504	508
DCCCCXXXIII	933	22 Ocak, 1888	Menemenli Rif'at Bey'e	504	508
DCCCCXXXIV	934	27 Ocak, 1888	Menemenli Rif'at Bey'e	509	511
DCCCCXXXV	935	3 Şubat, 1888	Feride Hanım'a	512	514
DCCCCXXXVI	936	3 Şubat, 1888	Menemenli Rif'at Bey'e	512	514
DCCCCXXXVII	937	4 Şubat, 1888	Menemenli Rif'at Bey'e	512	515
DCCCCXXXVIII	938	5 Şubat, 1888	Menemenli Rif'at Bey'e	512	516
DCCCCXXXIX	939	5 Şubat, 1888	Feride Hanım'a	516	517
DCCCCXL	940	6 Şubat, 1888	Menemenli Rif'at Bey'e	516	518
DCCCCXLI	941	10 Şubat, 1888	Mustafa Âsım Bey'e	516	518

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Numara Önsöz	Mektup	Yazıldığı Tarih ve Şahıs		Sayfa Önsöz	Mektup
DCCCCXLII	942	10 Şubat, 1888	Feride Hanım'a	516	518
DCCCCXLIII	943	10 Şubat, 1888	Menemenli Rif'at Bey'e	516	519
DCCCCXLIV	944	17 Şubat, 1888	Mustafa Âsım Bey'e	516	520
DCCCCXLV	945	7 Mart, 1888	Menemenli Rif'at Bey'e	520	521
DCCCCXLVI	946	15 Mart, 1888	Menemenli Rif'at Bey'e	520	522
DCCCCXLVII	947	15 Mart, 1888	Beslm Bey'e	520	524
DCCCCXLVIII	948	15 Mart, 1888	Feride Hanım'a	520	524
DCCCCXLIX	949	22 Mart, 1888	Menemenli Rif'at Bey'e	520	525
DCCCCL	950	22 Mart, 1888	Feride Hanım'a	520	526
DCCCCLI	951	29 Mart, 1888	Feride Hanım'a	526	527
DCCCCLII	952	29 Mart, 1888	Menemenli Rif'at Bey'e	526	528
DCCCCLIII	953	5 Nisan, 1888	Feride Hanım'a	526	528
DCCCCLIV	954	5 Nisan, 1888	Menemenli Rif'at Bey'e	526	528
DCCCCLV	955	12 Nisan, 1888	Menemenli Rif'at Bey'e	526	529
DCCCCLVI	956	18 Nisan, 1888	Mustafa Âsım Bey'e	526	530
DCCCCLVII	957	26 Nisan, 1888	Menemenli Rif'at Bey'e	531	532
DCCCCLVIII	958	26 Nisan, 1888	Feride Hanım'a	531	532
DCCCCLIX	959	3 Mayıs, 1888	Mustafa Âsım Bey'e	531	533
DCCCCLX	960	3 Mayıs, 1888	Feride Hanım'a	531	534
DCCCCLXI	961	3 Mayıs, 1888	Menemenli Rif'at Bey'e	531	534
DCCCCLXII	962	10 Mayıs, 1888	Menemenli Rif'at Bey'e	531	535
DCCCCLXIII	963	15 Mayıs, 1888	Feride Hanım'a	531	536
DCCCCLXIV	964	15 Mayıs, 1888	Menemenli Rif'at Bey'e	531	537
DCCCCLXV	965	15 Mayıs, 1888	Adviyye Hanım'a	537	537
DCCCCLXVI	966	31 Mayıs, 1888	Menemenli Rif'at Bey'e	538	543
DCCCCLXVII	967	7 Haziran, 1888	Mustafa Âsım Bey'e	538	543
DCCCCLXVIII	968	7 Haziran, 1888	Feride Hanım'a	538	544
DCCCCLXIX	969	7 Haziran, 1888	Menemenli Rif'at Bey'e	538	544
DCCCCLXX	970	14 Haziran, 1888	Menemenli Rif'at Bey'e	545	546
DCCCCLXXI	971	21 Haziran, 1888	Mustafa Âsım Bey'e	545	547
DCCCCLXXII	972	21 Haziran, 1888	Menemenli Rif'at Bey'e	545	549
DCCCCLXXIII	973	28 Haziran, 1888	Mustafa Âsım Bey'e	545	550
DCCCCLXXIV	974	28 Haziran, 1888	Menemenli Rif'at Bey'e	551	552
DCCCCLXXV	975	2 Temmuz, 1888	Mustafa Âsım Bey'e	551	553
DCCCCLXXVI	976	2 Temmuz, 1888	Ahmed Cevdet Paşa'ya	554	555
DCCCCLXXVII	977	2 Temmuz, 1888	Menemenli Rif'at Bey'e	556	558
DCCCCLXXVIII	978	12 Temmuz, 1888	Mustafa Âsım Bey'e	556	558
DCCCCLXXIX	979	12 Temmuz, 1888	Feride Hanım'a	556	559
DCCCCLXXXX	980	12 Temmuz, 1888	Menemenli Rif'at Bey'e	556	559
DCCCCLXXXI	981	19 Temmuz, 1888	Menemenli Rif'at Bey'e	556	561
DCCCCLXXXII	982	19 Temmuz, 1888	Feride Hanım'a	556	562
DCCCCLXXXIII	983	26 Temmuz, 1888	Mustafa Âsım Bey'e	563	564
DCCCCLXXXIV	984	26 Temmuz, 1888	Feride Hanım'a	563	565

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Numara Önsöz	Mektup	Yazıldığı Tarih ve Şahıs	Sayfa Önsöz	Mektup
DCCCCLXXXV	985	26 Temmuz, 1888 Menemenli Rif'at Bey'e	563	566
DCCCCLXXXVI	986	3 Ağustos, 1888 Feride Hanım'a	563	567
DCCCCLXXXVII	987	3 Ağustos, 1888 Menemenli Rif'at Bey'e	563	568
DCCCCLXXXVIII	988	9 Ağustos, 1888 Mustafa Âsım Bey'e	563	569
DCCCCLXXXIX	989	1 Eylûl, 1888 Feride Hanım'a	563	570
DCCCCXC	990	6 Eylûl, 1888 Feride Hanım'a	571	572
DCCCCXCI	991	6 Eylûl, 1888 Menemenli Rif'at Bey'e	571	573
DCCCCXCII	992	14 Eylûl, 1888 Menemenli Rif'at Bey'e	571	573
DCCCCXCIII	993	14 Eylûl, 1888 Feride Hanım'a	571	574
DCCCCXCIV	994	22 Eylûl, 1888 Mustafa Âsım Bey'e	571	574
DCCCCXCV	995	22 Eylûl, 1888 Menemenli Rif'at Bey'e	571	575
DCCCCXCVI	996	25 Eylûl, 1888 Mustafa Âsım Bey'e	571	577
DCCCCXCVII	997	25 Eylûl, 1888 Menemenli Rif'at Bey'e	571	578
DCCCCXCVIII	998	29 Eylûl, 1888 Menemenli Rif'at Bey'e	571	578
DCCCCXCIX	999	6 Ekim, 1888 Mustafa Âsım Bey'e	578	579
M	1000	6 Ekim, 1888 Feride Hanım'a	578	580
MI	1001	6 Ekim, 1888 Menemenli Rif'at Bey'e	578	581
MII	1002	13 Ekim, 1888 Menemenli Rif'at Bey'e	578	582
MIII	1003	13 Ekim, 1888 Menemenli Rif'at Bey'e	578	583
MIV	1004	16 Ekim, 1888 Feride Hanım'a	583	584
MV	1005	19 Ekim, 1888 Mustafa Âsım Bey'e	583	585
MVI	1006	19 Ekim, 1888 Sâmi Paşa-zâde Sezâyi'ye	583	587
MVII	1007	19 Ekim, 1888 Feride Hanım'a	583	587
MVIII	1008	19 Ekim, 1888 Menemenli Rif'at Bey'e	583	588
MIX	1009	27 Ekim, 1888 Âkif Mehmed Paşa'ya	589	591
MX	1010	27 Ekim, 1888 Âkif Mehmed Paşa'ya	589	593
MXI	1011	27 Ekim, 1888 Mustafa Âsım Bey'e	597	599
MXII	1012	2 Kasım, 1888 Mustafa Âsım Bey'e	597	601
MXIII	1013	2 Kasım, 1888 Ali Ekrem Bolayir'e	597	602
MXIV	1014	2 Kasım, 1888 Menemenli Rif'at Bey'e	597	603
MXV	1015	12 Kasım, 1888 Mustafa Âsım Bey'e	597	604
MXVI	1016	13 Kasım, 1888 Feride Hanım'a	597	605
MXVII	1017	Kasım, 1888 Feride Hanım'a	605	606
MXVIII	1018	13 Kasım, 1888 Menemenli Rif'at Bey'e	606	607
MXIX	1019	18 Kasım, 1888 Mustafa Âsım Bey'e	606	608
MXX	1020	18 Kasım, 1888 Feride Hanım'a	606	609
MXXI	1021	18 Kasım, 1888 Menemenli Rif'at Bey'e	606	610
MXXII	1022	24 Kasım, 1888 Mustafa Âsım Bey'e	612	612
MXXIII	1023	24 Kasım, 1888 Feride Hanım'a	612	613
MXXIV	1024	24 Kasım, 1888 Menemenli Rif'at Bey'e	612	613
MXXV	1025	24 Kasım, 1888 Ali Ekrem Bolayir'e	612	614
MXXVI	1026	29 Kasım, 1888 Mustafa Âsım Bey'e	615	623
MXXVII	1027	29 Kasım, 1888 Menemenli Rif'at Bey'e	615	624

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Numara Önsöz	Mektup	Yazıldığı Tarih ve Şahıs		Sayfa Önsöz	Mektup
MXXVIII	1028	29 Kasım, 1888	Ali Ekrem Bolayir'e	615	625
MXXIX	1029	29 Kasım, 1888	Ebüzziyâ Tevfik'e	615	626

IX. EK — I.

(29 Mart, 1875 — 23 Ağustos, 1884)

MXXX (CXLV[a])	1030 (145[a])	29 Mart, 1875	Ebüzziyâ Tevfik'e	629	637
MXXXI (CXLV[b])	1031 (145[b])	Nisan–Mayıs, 1875	Ebüzziyâ Tevfik'e	629	643
MXXXII (CCCCXV[a])	1032 (415[a])	Temmuz, 1879	?	650	653
MXXXIII (CCCCXXIII[a])	1033 (423[a])	Ekim–Kasım, 1879	Ra'ûf Bey'e	661	663
MXXXIV (CCCCXXIII[b])	1034 (423[b])	Ekim–Kasım, 1879	Ra'ûf Bey'e	661	668
MXXXV (DCXXVI[a])	1035 (626[a])	Kasım–Aralık, 1883	Recâ'î-zâde Ekrem Bey'e	668	671
MXXXVI (DCXXVI[b])	1036 (626[b])	11 Aralık, 1883	Menemenli Rif'at Bey'e	673	674
MXXXVII (DCXLI[a])	1037 (641[a])	26 Ocak, 1884	Ali Ekrem Bolayir'e	675	677
MXXXVIII (DCXLVIII[a])	1038 (648[a])	24 Şubat, 1884)	Ali Ekrem Bolayir'e	677	677
MXXXIX (DCLIX[a])	1039 (659[a])	29 Mart, 1884	Menemenli Rif'at Bey'e	678	680
MXL (DCLXVII[a])	1040 (667[a])	26 Nisan, 1884	Menemenli Rif'at Bey'e	681	682
MXLI	1041	Midilli — ?	?	683	684
MXLII (DCLXXXVIII[a])	1042 (688[a])	23 Ağustos, 1884	İsmâ'il Hakkî Paşa'ya	685	686
MXLIII (CCCCXVI[a])	1043 (416[a])	8 Eylûl, 1879)	Sâmi Paşa-zâde Halîm Bey'e	692	692

TA'BİRLER, ÖZ-ADLAR DİZGİSİ 693

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

GİRİŞ

NÂMIK KEMAL'İN RODOS VE SAKIZ MUTASARRIFLIKLARI

Türk Tarih Kurumu'nca yayımlanması pilanlanmış olan eserler, başlıca yirmiüç Dizi'yi içine almaktadır; Kurum'un 18 Eylûl, 1941'deki toplantısında, XIX—XX'nci asırda siyâset ve fikir alanında ün kazanmış bulunan Türk büyüklerinin eserlerini, hâtıralarını, muhtelif nevi'lerdeki yazılarını neşrederek o devirler üzerinde çalışan ilim adamlarına bu bakımdan da yardımcı olmak karârına varılmış, Nâmık Kemal, Ziyâ Gökalp, Mehmed Emin Yurdakul'un eserlerinin, inkılâb tarihimize mühim te'sirleri bulunduğu için, ilmî metodlarla hazırlanarak basılması kabûl edilmiştir. Nâmık Kemal'in mektuplarının tarafımızdan hazırlanan tenkidli basımı, böyle bir karârın alınmış olmasıyle ilgilidir; T.T. Kurumu'nca yayımlanan eserler dizisinin *Türk Tarihinin Kaynakları* adlı bölümünde neşri uygun görülmüştür.

Nâmık Kemal'in mektuplarını içine alan, dört cildlik eserimizin *Nâmık Kemal'in Husûsî Mektupları—I., İstanbul, Avrupa ve Magosa Mektupları*, 1967'nin ilk aylarında yayımlanmıştı; adından anlaşıldığı üzre başlıca üç bölüme ayrılan eserde 9'u 1865—Ocak, 1867 tarihleri arasında, biri 1873 Mart'ında olmak üzre lo'unu İstanbul'da, 66'sını Avrupa'da, 137'sini Magosa'da yazmış olduğu 213 mektubu bulunmaktadır[1].

Eserin ikinci cildi, ilkinden iki yıl sonra basılabilmiştir; *Nâmık Kemal'in Husûsî Mektupları—II., İstanbul ve Midilli Mektupları* adıyle yayımlanan bu cildde bölümler, ilkindekilerin devâmı olarak numaralanmıştır: *İstanbul Mektupları* başlıklı IV'üncü bölümü, Habshâne-i Umûmî'de tutuklu bulunduğu sıralarda, Şubat—Mart, 1877'de yazıldığını tesbit edebildiğimiz 7 mektubunu içine almaktadır; *Midil-*

[1] **Ankara, 1967, Türk Tarih Kurumu Basımevi, XLVII+520 sayfa; ilâve: *İthâf*; Kemal'in bir adet fotoğrafı, kendi el yazısıyle iki mektubunun kılişesi.**

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

li Mektupları başlıklı v'inci bölümünde ise, Temmuz, 1877—27 Aralık, 1879 tarihleri arasında, "ikâmete me'mûr,, edildiği Midilli'den gönderdiği 419 mektubu vardır. Bu cilddeki mektuplarının sayısı 426'ya yükselmiş oluyordu[2].

Eserimizin Nâmık Kemâl'in Husûsî Mektupları—III., vı. *Midilli Mektupları* — ıı. adıylı, 1973'de yayımlanan cildinde, onun Midilli Mutasarrıflığı'na getirilmesinden sonra, Rodos Mutasarrıflığı vazifesine başlayıncaya kadarki zamânda, 7 Ocak, 1880—19 Ekim, 1884 tarihleri arasında yazdığı mektupları toplanmıştır. Adından belli olduğu üzre *Midilli Mektupları*'nın ıı'nci kısmı, eserin bütününün vı'ncı bölümünü teşkil eder; 287 mektubu içine almaktadır. Birinci cilddenberi numaralarını yürüttüğümüz mektupları sayıca 714'e ulaşmış, bu cilddekiler 427'nci numaradan başlatılarak yürütülmüştür[3].

Kemal'in dört yıl, on ay, "beş seneye yakın,, Mutsarrıf'ı bulunduğu Midilli'den[4] Rodos Mutasarrıflığı'na nakli, hakkındaki şikâyetler dolayısıyledir. 1882 Aralık'ında başlayıp, 1883 Mayıs'ının ortalarına değin altı ay boyunca günlük gazete sutûnlarında Abdullah Hasib Efendi mes'elesi yüzünden, 1884 Ağustos ve Eylûl'ünde aleyhindeki şikâyetler artmıştır. 17 Eylûl'de Sultân Abdü'l-Hamîd'e, sayısı ikiyüzü aşan İslâm ve Hıristiyan'ın adıyle çekilen telgrafta, Sadr-ı A'zam'a, Dâhiliyye Nâzırı'na Ayvalık'tan 6 Ekim'de çekilen, ikiyüzden çok imzâyı içine alan şifreli telgrafta, bir Müslümân, beş Hıristiyan'ın imzâsıyle 8 Ekim tarihli telgrafta da şahsıyle, idâre tarzıyle ilgili şikâyetlere yer verilmiştir. Dâhiliyye Nâzırı Edhem Paşa ayni günde, 8 Ekim, 1884 tarihli yazısıyle şikâyetlerin ehemmiyyet kazandığını haber verdiği Sadr-ı A'zam Sa'îd Paşa'nın 14 Ekim tarihli tezkiresiyle mes'eleyi Mâbeyn Baş-kâtibliği'ne arzı üzerine, teklif ettiklerinden, Kemal'in Rodos Mutasarrıfı Âgâh Efendi ile yer değiştirilmesi uygun görülmüş, bu husûs, 15 Ekim tarihli *İrâde* tezkiresiyle kesinleşmiş oluyordu. Midilli'den Rodos'a Ekim'in yirmisinde hareket ettiğini tesbit etmiş bulunuyoruz[5].

[2] Ankara, 1969, a.y., xxx + 532 sf.

[3] Ankara, 1973, a.y., lxxı + 528 sf.

[4] Eserimizin bu cildindeki, Âgâh Efendi'ye 1884 Kasım'ında yazıldığını tahmin ettiğimiz mektup (Nu. 720, s. 23).

[5] Bu husûsta, İsmâil Hakkı Paşa'ya gönderilen 25 Ekim, 1884 tarihli mektubun *önsöz*'ünde epeyi bilgi verilmiştir (Nu. Dccxv., s. 3 v.d.).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kemal, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi İsmâil Hakkı Paşa'ya yolladığı, 25 Ekim, 1884 ve 16 Ocak, 1885 tarihli mektuplarından ilkinde Rodos'a gelirken Sömbeki'ye uğradığından bahsetmiş, ikincisinde, buraya "Teşrîn'in onikisinde,, (24 Ekim'de) geldiğini kaydetmiştir[6].

Nâmık Kemal'in Husûsî Mektupları'nın elimizdeki IV'üncü cildi, bu son cildi, *Rodos* ve *Sakız Mektupları* olmak üzre başlıca iki bölüm ile, bu ve önceki cildlerle ilgili ilâveleri içine alan *Ek—I* kısmından meydâna gelmiştir; önceki üç cildde bulunan mektupların yazıldıkları yerler gözönüne alınarak sınıflandırılmasına göre, eserin bütününün *Rodos Mektupları* vii'nci, *Sakız Mektupları* viii'inci, *Ek—I* kısmı ise ix'uncu bölümünü içine almaktadır.

I—Rodos Mutasarrıflığı (15 Ekim, 1884 — 24 Kasım, 1887)
resmî çalışma ve mücâdeleleri

Kemal'in 24 Ekim, 1884'de Rodos'a gelir-gelmez ele aldığı başlıca işler büdce açığını kapatabilmek, nufûs sayımı, ba'zı kazâların kaymakamlıklarına güvendiği kimselerin ta'yîn edilmesi mes'eleleridir. Hakkı Paşa'ya, vazifesine başladığının ertesi günü yolladığı mektubunda, "buranın en müşkil belâsı olan muvâzenesini,, incelediğini, gerçeğe en uygun veyâ yakın olmak üzre tanzîm ettirilen puslanın da ekli olarak sunulduğunu, sene sonuna kadar ikiyüzbin guruştan çok açığının bulunduğu anlaşılacağını, ba'zı sarfiyyâtın geciktirilmesi imkânsız olduğunu, açığı kapatmak için alınacak tedbirleri, muhâtabının bu husûstaki fikirlerinin Vilâyet'ce bildirilmesini kaydetmiştir. Yine Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi'ne, 16 Ocak, 1885 tarihli mektubunda, sarfiyyâttan yüzde-otuzunun geriye bırakılmasıyle ilgili bir arîzası bulunduğunu, yardımlarına sığındığını yazmıştır: "Buraya Teşrîn'in onikisinde geldim. Me'mûrların yalnız Eylûl ma'âşını tedâhulde buldum; ben de o hâlde gidip-duruyorum. Şimdi üç ay içinde iki aylıklarını tedâhule düşürürsem, sahîhan pek mağdûr olurlar; hattâ içlerinde adam bile bulunur ki ac kalır. Mülkün her tarafındaki me'mûrlar tamâmıyle ma'âşlarını alıp-dururken, Rodos me'mûrlarının her sene ikişer-üçer aylık ma'âşları tedâhulde kalmakta idi. Şimdi sâir taraflarda tedâhul başlayınca, Rodos

[6] Nu. 735, s. 134.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

me'mûrlarının tâm ma'âş alabilmesi sâye-i devletlerinde bir büyük mükâfât ve adâlet olur.[7]„

Vilâyet tarafından Sömbeki'ye Hıristiyan bir kaymakam gönderileceğini haber alan Kemal, yine Vilâyet'ce Karyot Bidâyet Mahkemesi Reisliği'ne inhâ olunan Said Efendi'nin Sömbeki Kaymakamlığı'na getirilmesini Vilâyet'e arz etmiştir. Kerpe Kaymakam Vekîli Nazif Efendi'nin asilliğinin tasdîk edilemeyeceğini de öğrenmişti; bu vazifeye, Rumca'yı iyi bilen, o çevreyi ve halkını yakından tanıyan Lenduz Nâhiye Müdürü Mâhir Efendi'nin asâleten Kerpe Kaymakamlığı'na getirilmesini de Vilâyet'e arz edecekti. Bu ta'yînleri ön pilana almasının sebebi, nufûs sayımı işinin karışıklığa meydân verilmeksizin başarıyle sona erdirilmesinin sağlanılabilmesi idi[8].

Kemal Rodos'a gelişinden üç hafta kadar sonra, yetiştirip koruduğu gençlerden Midilli Meclis-i İdâre Kâtib Muâvini Bahâ Bey'i, resmî yazışmalara yardım için Rodos'a çağırmak zorunda kalmıştı: "O işsiz zannettiğimiz Rodos'ta iş çıktı, iş çıktı ki ta'rif olunmaz? Meğer işin yokluğu, herşeyi yok etmek istediklerinden imiş ! Geldiğim zamân, tedâhulde var ise veriniz dedim, beş-altı kâğad verdiler; hâlbuki bu gün Vilâyet'ten tâm otuzsekiz te'kîd geldi. Bu yazıların hepsini ben yazarsam, beş-on güne kadar, yine yatağa düşmek mukarrerdir; bundan dolayı, bana luzûmun var...[9]„ Babası Mustafa Âsım'a 26 Kasım, 1884 tarihli mektubuna göre Rodos'un büdcesi, mühim işler görmeğe elverişli değildi; başka sebeblerle de istenildiği gibi iş görülemeyecekti. Bu yüzden, "buradan sur'at-i mümkine ile kurtulmanın bir çâresini„ arayacaktı. Cezâyir-i Bahr-i Sefîd'in idâre tarzını beğenmiyor, "Devletin buralarda ikinci derecede eli-bağlı bir me'mûru bulunup da, devletime bir muhâtara daha hâzırlandığını görürken, men' edememeğe de„ dayanamadığından, Aydın, Mağnisa gibi bir yerde Mutasarrıflık istemeği düşünüyordu. "Rodos'ta zindân bekçiliği ile kanâ'at edip gitmekten ise her taraf hayırlıdır„ diyordu[10]. Rodos Mutasarrıflığı'nın ilk aylarında, sonraları da zamân-zamân, çalışmalarını istediği gibi yürütemediğinden yakınan Kemal, buradaki üç yılı az aşan me'mûrluğu sırasında karşılaştığı zorlukları yenerek epeyi mühim birçok işler başarmıştır.

[7] Yk. bk., Not—5, 6; s. 6, 134 v.d.
[8] Mektup, nu. 715, s. 7 v.d.
[9] Mektup, nu. 716, 18 Kasım, 1884 tarihli, s. 10
[10] Mektup, nu. 717, s. 13 v.d.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kemal'den önceki Rodos Mutasarrıfı Âgâh Efendi, nufûs sayımı yapılmasını imkânsız görüyordu[11] ; fakat Kemal 1885 Şubat'ı ortalarında bu husûstaki çalışmaları başlatmıştı; Kerpe Kaymakam Vekîli Mâhir Bey'in geçici ve dâimî olarak zabtıyye gönderilmesi, oralarda yerliden birinin teftişlikte hizmet etmesi hakkındaki isteklerini yerine getirecekti[12]. Mâhir Bey, "İsporat-adaları'nın hiçbirinde bir me'mûrun icrâsına muvaffak olamadığı tahrîr-i nufûsu Kerpe'de icrâ„ ettirmeği başarmıştı[13]. Rodos-sancağı dâhilinde bulunan İsporat-adaları içinde Sömbeki ahâlîsi en ziyâde serkeşlikle muttasıf olarak buralarca rizây-i devlete muğâyir her ne zuhûr ederse, ön-ayak olan dâimâ„ onlardı; bu hareketleri cezâsız kaldığından, tecâvüzleri gittikce artmaktadır. Kendi adalarında Pâdişâh'ın *İrâde*'si altında bulunan nufûs sayımının yapılmasına karşı çıkmışlar, bu husûsta ısrârları yüzünden başka adalara da ön-ayak olmuşlar, bu yüzden, iki yıldanberi uğraşıldığı hâlde C.B. Sefîd Vilâyeti dâhilinde, yalnız Rodos'a bağlı Kerpe Kaymakamlığı'nda nufûs sayımı yapılabilmişti[14]. 16 Eylûl, 1885 tarihli mektubundaki, "Bizim muvaffakıyyet falan hâsıl oldu gitti. Adalar'ın umûmu tahrîre başlandı. Şimdi İsporat falan gürültüsü yok..[15]„ cümlelerinden nufûs sayımına karşı koymaların önlendiği anlaşılır; fakat Kemal bununla yetinmiyordu: C.B. Sefîd Vilâyeti'ne bağlı her yerde Yunanlılar'ın, Rodos'ta ise Yunan'dan yana olan İngilizler'in fesâd çıkardıklarının görüldüğünü, Hukûmet'in emri gereğince Rodos'ta nufûs sayımı yapılmış ise de, Sakız'a bağlı Adalar'da bu kânûna riâyet edilmeyerek nufûs sayımı yapılamaması da bu fesâdın görüntülerindendi. Vilâyet'in Rodos dışındaki yerlerinde baş gösteren ve Yunanlılar'ın çıkardıkları fesâdlarla mücâdeleyi kendince imkânsız buluyor, bu husûstaki arîzâlara kayidsiz kalan Bâb-ı Âli'nin uyandırılmasını da istiyordu[16].

Kemal'in, Kerpe Kaymakam Vekîlliği'ne inhâ ettiği, bu inhâ Vilâyet'ce de uygun görüldüğünden vazifesine başlattığı, asâletinin tasdîkını, nufûs sayımında canı bahâsına gösterdiği başarı dolayısıyle mükâfâtlandırılmasını istediği Mâhir Bey, bu istekler yerine getiril-

[11] Nu. 715, s. 8.
[12] Nu. 749, İ. Hakkı Paşa'ya, 14 Şubat, 1885 tarihli mektup, s. 169.
[13] Nu. 777, Abdullah Gâlib Paşa'ya, 17. VI. 1885 tarihli mektup, s. 226.
[14] Nu. 784, Beslm Bey'e, 15.VII.1885 tarihli mektup, s. 241.
[15] Nu. 799, Menemenli Rif'at'e, s. 275.
[16] Nu. 888, Beslm Bey'e, 3.V.1887 tarihli, s. 437.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mek şöyle dursun, üstelik aslî vazifesi Lenduz nâhiye Müdürlüğü'nden de, sebep gösterilmeksizin, Dâhiliyye Vekâleti'nce doğrudan doğruya azledilmiştir. Bunun kānûnlara aykırı düştüğünü delillere dayanarak C.B. Sefîd Vâliliği'ne resmen arzettiği gibi, ayni mes'eleyi vâli Abdullah Ġālib Paşa'ya 17 Haziran, 1885 tarihli mektubunda da etraflıca anlatmıştır. Mustafa Âsım'a yolladığı 18 Ağustos, 1885 tarihli mektubunda, Dâhiliyye Nâzırı'nın muâmeleleri insânı usandırdığından, "görünen luzûm üzerine ta'bîriyle,, Mâhir Bey'i Lenduz Nâhiye Müdürlüğü'nden azledip, onun "yerine bir ayu müdîr,, gönderdiğinden bahsetmiştir[17]. Mâhir Bey gibi, Sömbeki Kaymakamlığı Vekâleti'ne inhâ edip vazifesine başlattığı Said Efendi'nin de asâleti Dâhiliyye Vekâleti'nce tasdîk edilmemiştir. Besîm Bey'e yolladığı 20 Temmuz, 1885 tarihli mektubunda, Said Efendi'nin Sömbeki Kaymakamlığı'na asâleten ta'yîninin tasdîkı, v.b. işler Dâhiliyye Nezâreti tarafından reddedildiğinden veyâ durdurulduğundan şikâyet etmiştir; bu Nezâret'in maksadı, Sömbeki'de idâresiz birini bulundurmak sûretiyle karışıklık çıkarmak, bunu, netîcede Rodos Mutasarıfı'nın idâresizliği saymak, sadâkatini mahvetmeğe çalışmaktır. Kemal, Sömbeki'nin, oradaki karışıklıkların önlenmesi için iyi bir Kaymakam'a muhtâc olduğunu anlatarak inhâ ettiği Sâid Efendi'nin asâletinin tasdîkı husûsunda Besîm Bey'in aracılığını recâ etmiştir. Ayni mes'eleyi, Sadr-ı A'zam Sa'îd Paşa'ya 12 Ağustos, 1885 tarihli mektubunda da ele aldığı görülür; ablukası bir haftadanberi sızıltısızca sürdürülen, iki-üç güne kadar da, verilen emirlere karşı koymaların bütün-bütün önleneceği ümîdinde olduğunu yazan Kemal, Dâhiliyye Nezâreti veyâ İntihâb-ı Me'mûrîn Komisyonu Vilâyet'ce ta'yîn olunan Kaymakam'ın asâletini tasdîk etmemekte ısrâr ederse, "buraca hiçbir şey yapılmağa iktidâr kalmayacağından,, , buna meydân verilmemesi için Sa'îd Paşa'nın yardımına sığındığını kaydetmiştir[18].

Ele aldığı işlerin engellenilmesine çalışılmasına rağmen mücâdelelerine devâm eden Kemal, Abdü'l-Hamîd'in himâyesinden aldığı kuvvetle, müsbet sonuca varılması imkânsız gibi görünen işleri başarabiliyordu. Babasına yazdığı yine 18 Ağustos, 1885 tarihli mektubundan aldığımız cümleler, resmî işlerini nasıl usanc verici şart-

[17] Nu. 777, 794, s. *225*, 226, 267.
[18] Nu. 788, s. *255*, 256 v.d. Nu. 793, s. 265 v.d.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lar altında yürütmeğe çalıştığını, muvaffakıyyetlerinden duyduğu sevincin tadına Dâhiliyye Nâzırı'nın muâmelelerinin zehir kattığını anlatır : "....Cenâb-ı Hak dünyâlar durdukça taht-ı saltanatta ber-karâr buyursun, Velî-ni'metimiz Pâdişâhımız tenezzül ediyor; bendegânının ma'rûzâtını dinliyor,, ; Dâhiliyye Nâzırı "Paşa ise beni kırmak içün, sancağı batırmaktan kat'an çekinmiyor. Vallâhi, eğer infi'âl-i humâyûndan korkmasam, Dâhiliyye Nezâreti'nin dâire-i salâhiyyetinden çıkmak içün, me'mûriyyetimin bir Adliyye Müfettişliği'ne tahvîlini istirhâm edeceğim. Merhamet buyurunuz da, bana bir akıl öğretiniz,, ; "Sömbeki'den Pazar günü gelmiş idim; bu gün yine avdet ediyorum. İnşâ'allâh oranın tahrîr-i nufûsuna yarın başlamak mukarrerdir. Bir taraftan Sömbeki ile uğraşırken, bir taraftan Herkit-adası'na gittim. İki gün içinde oranın nufûsunu uyduruverdim. İsporat halkı böyle şey görmemiş. Zât-ı şevket-simât-ı pâdişâhî'ye olan intisâb-ı mahsûsumu biliyorlar. O sâyede, muhâl addolunan işler, pek kolay vucûde geliyor. Benim içün böyle hidmetten hidmete, muvaffakıyyetten muvaffakıyyete koşmaktan büyük, dünyâda lezzet ve devlet olamaz. Ne fâidesi var ki Dâhiliyye Nâzırı hazretlerinin mu'âmelâtı lezzete zehir karıştırıyor[19].,,

Me'mûrların ta'yînî, azli hakkında yazmış, söylenmiş-durmuş olan Kemal, "Âlem-i bâlâ'dan, ne söylenir-durur, istediğini koğsun, istediğini kullansın,, cevâbını aldığını kaydettiğine göre, işlerini yürütebilmek içün Abdü'l-Hamîd'in himâyesine de güvenmekte idi; bu yetki dolayısıyle Dâhiliyye Nâzırı köpeklemiş, Rodos Tahrîrât Müdürlüğü'ne inhâ edilen Bahâ Bey ile, Saîd Efendi'nin me'mûrluklarının tasdîkı içün İntihâb-ı Me'mûrîn Komisyonu'nu sıkıştırmağa başlamıştır. Kemal'in Dâhiliyye Nezâreti'yle anlaşmazlıkları, İbrâhim Edhem Paşa'dan sonra bu Nezâret'e getirilen Ahmed Münir Paşa zamânında da devâm etmiştir: Dâhiliyye Nezâreti Muhâsebesi'ne göre, Mâhir, Bahâ ve Sâid'in aylıkları me'mûrluklarının bu Nezâret'ce asâleten tasdîkı tarihinden başlayarak tâm verilecektir. C.B. Sefîd Vilâyeti, dolayısıyle Kemal, me'mûrluklarının tasdîkı tarihine kadar maâş verilmesinden yanadır. Ahmed Münir Paşa'ya gönderdiği 21 Ocak, 1887 tarihli mektubunda bu mes'eleleri resmî yazışmalara dayanarak etraflıca anlatmış, bu husûsta yardım ve emrini recâ etmiştir[20].

[19] Nu. 794, s. 268 v.d.

[20] Nu. 799, Menemenli Rif'at'e 16.IX.1885, s. 276; nu. 866, s. *381*, 382 v.d.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kemal, Rodos Mutasarrıflığı vazifesine başladıktan iki ay kadar sonra, Sultân Abdü'l-Hamîd'e gönderdiği 25 Aralık, 1884 tarihli husûsî mektubunda Rodos'un coğrafî yerini göz önüne alarak siyâsî ehemmiyyetinden, o sıralarda ne hâlde bulunduğundan, elden çıkmaması, müdâfaası için alınacak tedbirler ihmâl edilirse siyâsî bakımdan ne gibi menfî sonuçlarla karşılaşılacağından bahsetmiştir :

İslâmlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun hiçbir yerinde Rodos'taki kadar çabuklukla azalıp gerilemiş değildir. Bunun önlenmesi için alınacak tedbirlerin başında askerlik mes'elesi geliyordu. Askere alınan gençler bulundukları yerlerden uzakta olan kal'alar içinde vazifelendirildiklerinden nufûsun artmasına hizmet edemedikleri gibi, ba'zıları da askere alınmamak için Yunanistân'a, Sisam gibi yerlere giderek isim ve dîn değiştirmekte idiler. Rodos köylerinin hâlen nufûs sayımı tamâmlanan "köylerinin yalnız sekizinde erkek, kadın üçyüzkırk nufûs-ı İslâmiyye bulunuyor. Bunların ise, yirmidördünün irtidâd eylediği,, anlaşılmıştır. Halkın fikirce yükselmesi, dîn terbiyesi alması için, sayıca çok az olan câmi ve mekteblerin çoğaltılmasını da, dîn değiştirilmesinin önlenmesi için gerekli buluyordu. Bu mes'eleler dolayısıyle, Rodos İslâmları'nın Kur'a dışı bırakılması, büdcesi ve halkının fakirliği câmi ve mekteb yapımına elverişli olmadığı için "dörder-beşerbin guruş masrafla vucûde gelebilecek birer mescid,, inşâsı bakımından yardımcı olmasını Abdü'l-Hâmîd'e arz etmiştir[21].

Kemal'in arz ettikleri, ehemmiyyeti dolayısıyle derhâl dikkate alınmıştır; bunlarla ilgili *İrâde*'nin tarihi 3 Ocak, 1885'dir. Abdü'l-Hamîd'e 16 Ocak, 1885 tarihli teşekkür mektubundan, kendisine Besîm Bey tarafından çekilen telgrafta, Rodos köylerini câhillikten kurtarmak, dînlerini değiştirmelerini önlemek maksadıyle yalnız üç köyde dört-beşbin kuruş masrafla vucûde getirilecek mescidler yerine, Cum'a namâzı da kılınmak üzre onbeşbin kuruş sarfiyle câmi yaptırılmasına *İrâde-i Seniyye*'nin zuhûr ettiğinin, Rodos Müslümânları'nın kur'adan hâriç tutulmaları hakkındaki isteğinin ise Askerî Heye'ât-ı aliyyesi'ne havâle edildiğinin bildirildiğini öğreniyoruz. Ayni tarihte Besîm Bey'e yazdığı mektubunda, câmi'in yapımı için istenilen hisâb puslası ile resmini de gönderdiğini, bu üç câmi'den en büyüğünün Abdü'l-Hamîd, ötekilerinin Vâlide Tîr-i Müj-

[21] Nu. 725, s. 97 v.d.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

gân Sultân ile Şehzâde Ertuğrul adına yaptırılmasını düşündüğünü, pilan ve resimlerinin İstanbul'da hâzırlanmasının daha uygun olacağı mes'elesini de anlatmıştır. *İrâde-i Seniyye* gereğince bu fikri de kabûl edilmiş bulunuyordu. Abdü'l-Hamîd'e 27 Ekim, 1886 tarihli mektubunda, bu câmi'lerin yapımı biribiri ardınca sona erdiği, Çayır-köyü câmi'i Ertuğrul, Kalamine-köyü'ndeki Tîr-i Müjgân, Arınta-köyü'ndeki Hamîdiyye unvânıyle açıldığı, bunlardan ilk ikisinin bulunduğu yer pek güzel olduğu, Hamîdiyye'nin ise, "üç sâ'atte dolaşılamayacak derecelerde vâsi' bir ârızalı zemînin en yüksek mevkı'ine tesâdüf„ ettiği bilgisini vermiştir. Câmi'lerin ibâdete açılış merâsimi dolayısıyle köylerde bulunan İslâm çocukların sünneti icrâ edildiğini, ihsân edilen tahsîsât ile herbirinde *Mevlid* okutulduğunu, "fukarâya, belki müddet-i ömürlerinde görmedikleri sûrette pilav ve zerde ikrâm„ edildiğini de öğreniyoruz. Besîm Bey'e yazdığı 17 Kasım, 1886 tarihli mektubundan, bu câmi'lerin inşâsının tamâmlanması üzerine Kemal'e İmtiyâz Madalyası gönderildiği, yapımında hizmeti geçen kalfaya Şanâyi' Madalyası ihsân edileceğinden adının bildirilmesinin, başkaca lutuflandırılması istenilenlerin de adları bir defterc kaydedilerek yollanılması yazıldığı anlaşılır[22].

Rodos Vilâyeti'nin Maârif işleri, Kemal'den önceleri, bura hükûmetince şaşılacak ölçüde ters yolda yürütülmüştür; bu yüzden, "Hâlimi sormayınız !„ diyen Kemal, Midilli Meclis-i İdâre a'zâlarından Kulaksız-zâde Mustafa Bey'e, 1884 Aralık'ında yazdığını tahmin ettiğimiz mektubunda, böyle işlerin ufacık bir örneğini vermiştir "Ada'da Müslümânlar tanassur ediyor diye köylere mekteb yapmağa teşebbüs etmişler, beş köy içün devletten hoca ma'âşı istemişler. Devlet de musâ'ade etmiş; hâlbuki o beş köyde hiç tanassur etmiş adam yok. Zâten köylerin birer imâmı da var imiş. O ma'âşları zâten nân-pâre kabîlinden olarak miskîn sûhtelere vermişler. Beride dört köy var ; imâmı, câmi'i, mektebi, hiçbir şey'i yok ; içlerinden yirmiiki kişi de tanassur etmiş. Bunlar içün ne mekteb yapmak istemişler, ne hoca ma'âşı istemeği tasavvur etmişler! „ diyerek yakınmakta idi[23]. Midilli Mutasarıflığı sırasındaki maârif yolunda çalışmalarında kendisine çok yardımı dokunan Maârif Nâzırı Mustafa Nûrî Paşa'ya 2 Ocak, 1885 tarihli mektubunda, bu husûsta resmen

[22] Sırasıyle bk., nu. 732, 733, 852, 855, s. 127, 129, 354, 358.
[23] Nu. 728, s. 113 v.d.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

arz ettiklerinin ba'zı cihetlerini husûsî olarak da anlatma ihtiyâcını duymuştur. Anlattıkları, bu sâhada ne gibi mes'eleleri ele alacağını gösteren pilan taslağı sayılabilir[24]:

Rodos-sancağı, maârifce Midilli'den çok yardıma muhtâctır. Midilli'de maârif çalışmalarının başlıca sebebi, tanassura başlayacakları korkusu idi; Rodos'ta ise Müslümânlar dîn değiştirmeğe başlamıştır. Nufûs sayımı tamâmlanan köylerdeki üçyüzkırk Müslümân'dan yirmidördü yedi-sekiz yaşında iken Hıristiyan edilmişlerdir; bunun sebebi, "kendilerine soruldukta, İslâmiyyet'e dâ'ir *Besmele*'den başka birşey bilmediklerini ve anın içün Hıristiyan olduklarını söylüyorlar,, dı. Maârif Nezâreti'nce verilen hoca aylığı dolayısıyle köylerin beşinde mekteb açılmış, bundan yoksun kalan Çayır, Kalamine köyleri için istenilen hocalar, Vilâyet'ce inhâları beklenmeksizin, mes'ûliyyeti yüklenilerek Rodos Mutasarrıflığı'nca ta'yîn edilmiştir. Tanassuru önlemek için bunlar yeterli değildir; köy ve şehir çocuklarından isteyenlerin devâmı için, Rüşdiyye derslerinden başka, İslâm i'tikâdları hakkında bilgi veren kitapların da okutulacağı yatılı bir sınıf açılması, en çok fakir köy çocuklarının buna rağbet edeceği tanassuru önleyici tedbirlerden biri olarak isteniliyordu. Bir başka istek, Medrese-i Süleymâniyye'yi bitirenlerin devlet hizmetinde de çalışabildikleri, iş bulamayınca başka yerlerde vazife aldıklarından Rodos'ta Müslümânlar'ın eksilmekte olduğu, kendi çevrelerindeki çalışma sâhalarının genişletilmesi için bu medreseye bir Sanâyi' Şu'besi'nin ilâvesi idi; masrafı için Maârif Nezâreti'nin maddî yardımı olmaksızın, Kânûnî Sultân Süleyman vakıflarından bir hamamın bırakılması yeterli geleceği öne sürülüyordu. Kemal bu mektubunda, Rodos'taki Fethî Paşa vakfından olan Rüşdiyye'nin[25] hocası halk tarafından tutulmadığı, tahsil ve terbiyece iyi düzenlenmiş Medrese-i Süleymâniyye'de Rüşdiyye derslerinin de okutulduğu, vakıf rüşdiyye-

[24] Nu. 729, s. 117 v.d.

[25] Meclis-i Ahkâm-ı Adliyye a'zâsından Ahmed Fethî Paşa, II. Mahmud'un Pîrûz-ı Felek Kadın Efendi'den 2 Ocak, 1824'de doğan kızı Atiyye Sultân ile 1840 Ağustos'u başında evlenmiştir; 1843'de doğan Seniye, 1847'de dünyâya gelen Feride Hanım Sultânlar bu izdivâcın mahsûlüdür. Atiyye Sultân 26 yaşında ölmüş, bu iki kızı sonraları Abdü'l-Hamîd tarafından evlendirilmiştir (M. Çağatay Uluçay, *Pâdişâhların Kadınları ve Kızları*, Ankara, 1980, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 134 v.d.). Ayrıca bk., bu eserimizin *Ta'birler, Öz-Adları Dizgisi*'nin adı geçen şahıslarla ilgili maddeleri.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

nin Kız Rüşdiyyesi'ne çevrilmesini, yeri hâzırlanan bir İ'dâdî binâsı da yaptırmak istediğini, bu mes'elelerin çözümü için Ma'ârif Nezâreti'nden ne gibi yardımlar istediğini anlatmıştır.

Kemal'in Mustafa Nûrî Paşa'ya 16 Ocak, 1885 tarihli mektubundan maârif yolunda çalışmalarıyle ilgili isteklerini İstanbul'a giden dâmâdının arz edeceğini, önceki resmî, husûsî yazılarının cevaplarını henüz almadığını öğreniyoruz. Medrese-i Süleymâniyye yararına tertipledikleri piyango için Vilâyet'in izni alınmıştır; piyangonun Nûrî Paşa'nın himâyesinde açılması istenildiğinden, bu husûstaki düşüncelerinin bildirilmesini, yeri hâzır olan İ'dâdî'nin yapımı için emirlerinin beklenildiğini yazmıştır. Yapımına çalıştığı bu i'dâdî, binâ bakımından güzel olmasa da, öğretim bakımından İzmir İ'dâdîsi'nden aşağı kalmayacaktı; ayda 7.100 kuruş hoca aylığı tahsis edilmişti. Mederse-i Süleymâniyye'nin vefât eden birinci hocası yerine, İstanbul'dan, Rüşdiyye derslerini mükemmel okutabilecek, 750 kuruş kadar aylık da verebilecekleri bir hocanın bulunup gönderilmesi için de çalışıyorlardı; kabûl ederse, bu iş için en elverişlisi Ubeydullah Efendi idi [26].

Kemal, 1885 Ocak'ında yazdığını tahmin ettiğimiz bir mektubunda, "İnşâ'allâh bir sene geçmez Medrese-i Süleymâniyye'yi leylî sınıflı, sanâyi' dâireli bir mekteb hâline getireceğim. İnâs Rüşdiyyesi yapacağım. İ'dâdiyye'yi adam kıyâfetine koyacağım; esbâb musâid mektebler içün akla fikre gelmez yerlerden İrâd tedârik olunabiliyor,, dediğine göre epeyi iş göreceğinden ümidli idi. Ḳānûnî Sultân Süleyman vakıflarından olan hamamdan İnâs Rüşdiyyesi, Ser -hâne'den ise Medrese-i Süleymâniyye için faydalanmak resmî ve husûsî birçok murâcaatlara rağmen mümkün olamamıştır. 6 Temmuz, 1885'de, yalnız Müslümân olanlar için değil, bütün talebenin faydalanması için kurulan İ'dâdî'nin temeli atılmıştır; dâmâdına mektubunda, "İ'dâdiyye'nin esâsını vaż' ettik. Şimdi parasının havâlesini kurtarmağa uğraşıyorum,, diyordu [27].

[26] Sırasıyle bk., nu. 734, s. 131 v.d. Nu. 745, 751, Rif'at Bey'e 31 Ocak ve 20 Şubat, 1885 tarihli mektupları, s. 155, 175 v.d.

[27] Nu. 746, Kulaksız-zâde Mustafa Bey'e, s. 162; nu. 786, Rif'at Bey'e, 17. VII.1885 tarihli mektubu, s. 251 v.d. *Tercemân-ı Haḳîḳat*'te Bir Rodoslu tarafından imzâsıyle yayımlanan *Mektûb-ı Maḥsûs*'ta, Ahmed Midhat'in Rodos'ta sürgün bulunduğu sırada maârif sâhasındaki yardımlarından, ilim ve tahsille fakirliğin önü alınacağına ora halkını inandırdığından, Kemal'in de böyle işleri ön pilana

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Rodos'la ilgili, çözümü gerekli mes'elelerden bir başkası, makine ile sünger avcılığı engellenmesinin önlenmesidir. Sünger avcılarının nefes almalarını sağlayan bu makinelerin sünger tarlalarını, balık folluklarını bozduğu bu işin ticâretini yapanlar, kendi çıkarlarını düşünenler tarafından öne sürülmüştür. Kemal, Vilâyet'e 13 Ocak, 1885 tarihli *dilekce*'sinde Rodos Mutasarrıflığı'nca yapılan araştırmalar sonunda ıskafandar denilene bu makinelerin kullanılmasının hiçbir zararı olmadığı delilleriyle bildirildiği hâlde, bu yoldaki istekleri Vilâyet'ce yerinde görülmediği gibi, engellemenin Şûrây-i Devlet'ce kaldırılmayacağı da işitiliyordu. Böyle bir karâra varılırsa Devlet hazînesi tezkire resminden yoksun kalacak, yalnız Rodos'tan senede ikibin liradan çok zarara girecektir. Engelleme yüzünden makine kullananların Vilâyet'in birkaç vapuruyle ta'kîbinin güçlüğünü, Yunanistân sünger avcıları için böyle bir engelleme bulunmadığından bizim sularda da avlandıklarını, Osmanlı süngercileriyle üstün ölçüde boy ölçüşmekte olduklarını, İsporrat-adaları halkının biricik geçim yolu olan sünger avcılığında kullandıkları ve derinlerde dalgıçların nefes almalarını engelleyen âlet men' edilirse "deniz hırsızlığından başka geçinecek birşey bulamayacaklarında şübhe,, olmadığını Sa'îd Paşa'ya 20 Ocak, 1885 tarihli mektubunda anlatmış, fikirlerinin Sadâret'ce de gözönüne alınarak bahis konusu makinelerin serbestce kullanılmasına izin verilmesi bakımından yardımlarını esirgememesini dilemiştir [28].

Kemal'in bu mes'ele dolayısıyle, 1885 Şubat'ında, Vilâyet'le resmî yazışmalarından, Herkit ahâlîsinin, mâkineli kayıkların men'i üzerine toplanıp dükkânları, mektebleri kapattıkları, bundan böyle

---

alarak bir Sanâyi' Mektebi kurulması, zirâatin terakkısi çârelerini aradığından bahsedilmiş, âdilliği, fedâkârlığı öğülmüştür (Nu. 2058, 8 Mayıs, 1885). Ahmed Midhat'in *Medrese-i Süleymâniyye—Birinci Defter* adlı risâlesinin önsözünde verdiği bilgiden, bu medresedeki öğretim usûlünün Akdeniz-adaları'nın hepsinde, Osmanlı İmparatorluğu vilâyetlerinin çoğunda uygulandığı anlaşılır; bu öğretim metodu, Tedrîsât-ı ibtidâiyye, Tedrîsât-ı rüşdiyye adıyle iki esâs üzerine kurulmuştur (İst., 1305, Mürettibi: Ahmed Midhat). Ahmed Midhat imzâlı makâlede, İstanbul'da Makrı-köyü (Bakır-köyü)'ndeki Medrese-i Bayrâmiyye'de de ayni metodun tecrübe edildiği, faydalarının İstanbul'da da anlaşıldığı, az önce bahsettiğimiz eserinin ne maksadla hazırlandığı, bunun devâmını teşkil edecek risâlelerde ele alınacak konular hakkında bilgi verilmiştir (*Medrese-i Süleymâniyye Usûl-i tedrîsi, Tercemân-ı Hakîkat*, nu. 3272, 26. IV. 1305/8. V. 1889).

[28] Nu. 736, s. 137 v.d.d.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ne alacakları mâlların bedelini ödemeğe, ne de mekteb v.b. şeylerin idâresine muktedir olabileceklerinden bahisle mahkemeyi de ta'tîl ettiklerini, Müdürleri ile Reis Vekîli'ni zorla Merkez'e yolladıklarını, kendisinin Herkit'e gitmesini birçoklarınca imzâlı dilekcelerinde bildirmiş oldukları anlaşılır. Besîm Bey'e 21 Şubat, 1885 tarihli mektubunda, Şûrây-i Devlet'in verdiği karârdan sonra, Herkit ayaklanmasını Vilâyet'e haber vererek nasıl hareket edileceğine dâir emir, ta'lîmât istemekle yetindiğini, bu mes'elenin, hükûmet işlerinin en küçük birkısmını bile nasıl tedkîk ettiğini bildiği Sultân Abdü'l-Hamîd'e arz olunması dileğine cüre't ettiğini yazmıştır. Menemenli Rif'at'e 25 Mart, 1885 tarihli mektubunda, "Herkit'in mahkemesi, falanı tekrâr açıldı. Herifler ümîd-vârdır. Eğer bundan sonra da İstanbul bir hezeyân ederse, o cihet başka..„ diyordu. 15 Ağustos, 1885'de, nufûs sayımının sızıldısızca yürütülmesini sağlamak için Herkit'e gittiğinde, ora halkına, makineli sünger kayıklarının kullanılmasını engelleyen karârın kaldırıldığını müjdelemiştir[29].

Kemal, C.B. Serîd Vâlisi Hakkı Paşa'ya 16 Ocak, 1885 tarihli mektubunda, "Vucûd râhatı ziyâdeleştikçe tabî'î çalışkanlık da ziyâdeleşiyor. Şu birkaç gün içinde elden bir hayli şeyler çıkardım ki bunun biri de *Zirâ'at Ta'limâtı*'dır„ diyor; Şubat'tan önce yürürlüğe konulmasını istediğinden, çabukça tasdîkı için aracılığını recâ ediyordu. Tasdîk edildiğini, yürürlüğe konulabilmesi için Zirâat ve Ticâret Nâzırlığı'na gönderildiğini öğrenince, Sâmi Paşa-zâde Halîm Bey aracılığıyle Nâzır Subhî Paşa'ya da bir mektup göndermiştir; Kemal'in 20 Şubat tarihli, Rif'at Bey'e mektubundan, Halîm Bey'den aldığı cevâba göre *Ta-'limât*'ın o hafta gönderileceğinin haber verildiği anlaşılır[30].

Kemal resmî çalışmalarını yürütebilmek için muhtelif devlet müesseselerine, husûsî olarak muhtelif şahıslara yazdığı mektuplar dışında, kaçak yakalamak için ba'zı yerlere gitmek zorunda da kalıyordu. Babasına yazdığı 13 Haziran, 1887 tarihli mektubunda, kazâlardan "Meis, ahâlisi zâten kaçakcılıkla geçinir bir yerdir. Kaçak eşyâlarına dokunmak, esbâb-ı hayâtiyyelerine ta'arruz hükmündedir. Öyle iken, gittim, memleketin her cihetini taharrî ettim. Altı-

[29] S. *173* v.d. Nu. 752, 759, s. 179, 196; M. Âsım Bey'e, 18 Ağustos, 1885 tarihli mektubu, s. 269, not—4.

[30] Nu. 735, s. 134; nu. 742, 28.1.1885 tarihli mektup, s. 150; nu. 751. s. 174, 177.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bin kilogıramdan ziyâde tütün, kırkbin okka tuz, beş-altıyüz okka barut, bir hayli kereste, ikibin kantar çam kabuğu musâdere ettim. Kimse muhâlefet değil, şikâyet bile edemedi. Bu gün Sömbeki'ye gidiyorum. Oradaki teresler de, devletin sünger resmini, damdan düştü koç, keçi hisâbına getirmek istiyorlar. İnşâ'allâh anın da bir kolayını buluruz„ bilgisini vermiştir. Müşterekü'l-Menfa'a Reji Şirketi Müşâviri Sâmi Paşa-zâde Halîm Bey'e 30 Kasım, 1887 tarihli mektubunda kaydettiğine göre, Meis-adası'nı bastıkları zamân, "me'zûniyyet olsa da Anadolu sâhilleri yoklatılsa idi, tutulan tütünün daha birkaç misli ele geçebilirdi.„ ; Rodos'a "geldim-geleli hiçbir yerde kaçak arayıp da boş çıktığımı bilmiyorum„ diyor[31].

Rodos'ta, Nâmık Kemal'in me'mûrluğundan önce, "sebeb mevcûd olmadığı hâlde alay-alay rütbeler, yığın-yığın nişânlar verilmiş„ idi; bu arada Despot ile, Haham'a Üçüncü Rütbe'den, yaşlı Müfti Ahmed Efendi'ye ise onunkinden aşağı Dördüncü Rütbe'den nişân ihsânını İslâmiyyet'in muhâfazasına, korunmasına tecâvüz saydığından, Vilâyet'e arîzasında, Müfti'ninkinin de *Üçüncü Mecîdî Nişânı*'na çevrilmesini yazmış, bu münâsebetsizliğin kaldırılması için, 6 Şubat, 1885 tarihli mektubunda, C.B. Sefîd Vâlisi Hakkı Paşa'nın yardımını recâ etmiştir; ayni mektubundan, rütbe ve nişânların en lâyık olanlara verilmesi bakımından titiz davranacağı anlaşılıyor. Rif'at Bey'e 13 Nisan, 1885 tarihli mektubunda, "Müfti'nin *Dördüncü Mecîdiyye* ile kalmasına hamiyyet ḳâ'il olmadı; yazdık, yaptık„ haberini vermiştir[32].

Kemal Midilli Mutasarrıflığı sırasında olduğu gibi Rodos'ta da Yunanlılık fikir ve muhtâriyyet idâresinden yana olanlarla, dolayısıyle dîn ve millet kavgasına girişenlerle mücâdele etmek zorunda kalıyordu. Buradaki vazifesine başlamasından yaklaşık bir ay sonra Kaşot ve Kerpe Kaymakamlıkları'ndaki ayaklanmalar üzerine ne gibi tedbirlerler aldığını, Kaşot Kaymakamlığı'nın resmî yazısına da dayanarak sebeblerini Vilâyet'e 29 Ocak, 1885 tarihli yazısında

[31] Nu. 896, s. 450; nu. 912, s. 473 v.d.

[32] Nu. 748, s. 165; nu. 762, s. 206 v.d. Kemal, vazifesinde üstün başarı gösterenlerden yalnız Müslümânlar'ı değil, Osmanlı tebaasındaki Yunanlılar'ı da himâye ediyordu; bu yüzden Nikite Kaladaki ile Nikola Farmakidi'nin devletimize tarafdârlıkları sebebiyle ne gibi işlerde yardımcı olduklarını, başarılarını C. B. Sefîd Vilâyet'ine dilekcesinde etraflıca anlatmış, Dördüncü Rütbe'den birer Mecîdî Nişânı'yle lutuflandırılmalarını dilemiştir (S. *188*, not—5).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

anlatmıştır; kilise ve sefînenin inşâsı tamâmlanmamak, v.b. bahânelerle Yunan bayrağı çekmek, Yunan Kıralı'na duâlar etmek, meyhânelerin sabâha kadar açık bulundurulması, kurşunlu silâh atmak gibi hâller önlenemediği, zâbıtadan çoğunun vaktinde aylık alamadıkları için isti'fâ ettiği, kalanlar ve yenileri işe yaramadığından böyle vak'alar çıktığı anlaşıldığını bildirmiştir. Kaşot'ta, *Matbûât-Nizâm Nâmesi*'ne aykırı olarak *İsporastis* adlı bir gazetenin ruhsatsız yayımlandığını öğrenince, buraya Rumca bilen bir çavuşla bir müfettiş yollamıştır. Bura Kaymakamlığı'na 3 Şubat, 1885 tarihli yazısı ruhsatsız çıkarılan bu gazetenin neşri men'edilmesi, çıkaranın ise, Kaşot'ta mahkeme henüz teşekkül etmediğinden sızıldısızca Rodos'a gönderilmesi hakkındadır. C.B. Sefîd Vâlisi Hakkı Paşa'ya, 14 Şubat, 1885 tarihli mektubunda, vapuru yine Kerpe ve Koşot taraflarına yollayacağını, bunun sebebini, geçenki telgırafının cevâbını beklediğini kaydetmiştir. Kurenâ'dan Besîm Bey'e bu yılın 15 Temmuz'unda yazdığı mektubunda C.B. Sefîd Vilâyeti dâhilindeki İsporat adıyle tanınan oniki adadan dördünün kendi kendilerine birer mustakil idâre teşkil ettiklerini, saltanat-ı seniyyenin her türlü emirlerine, imtiyâzlarına, "muhâlif olmak bahânesiyle karşı durmakta,, olduklarını, bu adalardan Rodos'a bağlı altısının hâli ise, öteki adaların da bir nevi' muhtâriyyet idâresini elde etme isteklerini besleyecek yolda gayret gösterdiklerini anlatmıştır; bunu önlemek için Vilâyet'le, Dâhiliyye Nezâreti'yle yazışmalarının bir te'sîri görülemediğinden, mes'eleyi daha üst makâmlara arz etmek ihtiyâcını duymuştur. Bu adalardan Sömbeki Kaymakamlığı'na Dâhiliyye Nezâreti'nce yapılan münâsebetsiz nakil ve ta'yînler üzerinde durmuş, buradaki fesâdlıkların daha çok artmaması, nufûs sayımının yapılabilmesi için buraya vekâleten inhâ ettiği, işinin ehli Said Efendi'nin asâletinin tasdîkı, ondan boşalan Tahrîrât Müdürlüğü'ne de Tahrîrât Muâvini Bahâ Bey'in ta'yînı hakkındaki isteklerinin yerine getirilmesini istemiştir. Besîm Bey'den, bu arz ettiklerinin, ma'rûzâtıyle birlikte yolladığı Ramazan Bayramı tebrîki'nin de Abdü'l-Hamîd'e iletilmesini istirhâm ediyordu[33].

[33] Nu. 749 ve *önsöz*'ü, s. *168*, 169 v.d. Nu. 784, s. 240 v.d. Kemal'in inhâ edip, Vilâyet'ce inhâları tasdîk edildiğinden vazifelerine vekâleten başlattığı Said Efendi ile Mâhir ve Bahâ Bey'in asâleten me'mûrluklarının tasdîkı mes'elesiyle çok uzun süre uğraştığı hakkında etraflı bilgi için *Ta'birler, Öz-Adlar Dizgisi*'ndeki bahis konusu adlarla ilgili maddelere bakılabilir. *Mektûb-ı Mahsûs—Rodos*'tan başlıklı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kemal'in C.B. Sefîd Vâliliği'ne, 24 Şubat, 1886 tarihli, üzerinde *mahremâne* kaydi bulunan, Yunanlılık temâyüllerine dikkati çeken bir telgıraf metni de elimize geçmiş bulunuyor. Yunanistân ile Girid arasında bulunan Kaşot-adası'nın "ahâlîsi haşîn ve Yunanîlik'e nihâyet derecede mâ'il,, , idâresi Rodos'a bağlı İsporat-adaları'nın hepsinden zor olduğu, nufûs sayımı sırasında yarısından çoğunun kendilerini Yunanlı yazdırdıkları, âsâyişin sağlanması için buraya, Herkit, Sömbeki, Girid ve Meis kazâlarına sayıca nekadar asker gönderilmesi uygun görüldüğü hakkında bilgi vermiştir. Kendisini önce Yunanlı gösterip işine gelince Osmânlılık iddiâsında bulunanlar da yok değildi: "Ben de bir herifi burada zor ile Yunanlı ettim; çünki Yunanlılık iddiâsında bulundu. Bir da'vâya girişti; Konsolos-hâne'de da'vâsını ġā'ib etti. Andan sonra Osmânlılık iddiâsına kalkıştı. Bizim ḳânuna göre da'vâsını kazanabilecek idi. İkinci iddiâsı sahîh idi; ma'a-mâ-fîh cezâ'en kabûl etmedim,, diyor[34].

Yunanlılık, Yunanistân'a meyletme fikrini destekleyenler arasında, başta İngilizler olmak üzre yabancı devletler de yok değildi. Kemal'in, Reji Müfettişi İlia'dan şikâyetlerini içine alan resmî, husûsî belgeler elimize geçmiş bulunmaktadır; Menemenli Rif'at'e 8 Ni-

---

imzâsız yazıda, devlet menfaatini herşeye tercîh eden Kemal'in işinin ehli me'mûrları seçip ta'yîn ettirdiği, ehil olmayanları seçtirmediği öğülmüş, bu münâsebetle Said Efendi mes'elesine de dokunulmuştur: Reşid Paşa zamânında Âmedî Hulafâsı'ndan olan, vaktiyle Midilli Tahrîrât Müdürlüğü'nde bulunan Said Efendi'nin geçenlerde Selânik'in Aynaroz kazâsına Sömbeki Kaymakamlığı'yle becâyiş sûretiyle ta'yîni Kemal'in inhâsına aykırı düştüğünden kınanmıştır (*Tercemân-ı Hakîkat*, nu. 2131, 24 Temmuz, 1301/5 Ağustos, 1885).

[34] Nu. 818, Rif'at Bey'e 18 Şubat, 1886 tarihli mektubun *önsöz*'ü, *s. 304*, not—3; nu. 816, ayni şahsa 12 Şubat, 1886 tarihli mektubu, s. 298. 1902'de Meis kazâsı Kaymakamlığı'ndan, C. B. Sefîd Vilâyeti merkezi Rodos'ta Umûr-ı Ecnebiyye Dâiresi'ne me'mûr edilen Hamîd Bey *Defter-i Hâtırât* adlı eserinde, Yunan tâbiiyyeti mes'elesinin o sâhada nasıl kötüye kullanıldığıyle ilgili kısaca bilgi verdikten sonra, "Ba'zan boş zamânlarımı Nâmık Kemal'in bu nev' husûsâta muta'alliḳ, Dâ'ire'mizde mahfûz muhâberâtını tedkîk eder, o timsâl-i hamiyyetin ecânibe ve hâssatan Yunanîler'e karşı gösterdiği celâdete ve mevrûdâtındaki delâ'il-i muḳni'a ve müskiteye hayrân olurdum,, (S. 6) kaydinden, Kemal'in bu konudaki resmî yazılarının, o tarihlerde, Rodos'ta muhâfaza edilmekte olduğu anlaşılır (Adı geçen yazma eser, T. Toros'un arşivindedir; faydalanabileceğimiz düşüncesiyle bu eserden iki paragrafı bize Arab harfleriyle yazıp göndermek lutfunda bulunan, T.C. Büyük Millet Meclisi'nin Birinci Dönemi'nde Tırabzon Meb'ûsu seçilen Hamîd Bey'in resmî hayâtı hakkında kısaca bilgi de veren T. Toros Beyefendi'ye teşekkür ediyoruz).

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://arsiv.org

san, 1885 tarihli mektubunda, "Reji Kolcusu denilen adam ki ma'hûd İngiliz tercemânı İlia'dır; bu sene Mart'ından i'tibâren Reji'den tard edildi; ya'ni me'mûriyyeti lağvedildi. Darısı tercemânlığın başına..„ haberini vermiştir. Bu me'mûrluğun kaldırılması üzerine Kerpe'de ayaklanmalar olmuştur. Bura Kaymakamlığı'na ve Kaymakam Mâhir Efendi'ye 1885 Nisan'ındaki resmî, husûsî mektuplarından âsâyişin sağlanması için aldığı tedbirleri öğrenmekteyiz: "Kerpeliler, Meis'ten yirmibeş kişi tevkîf edilerek Rodos zindânına götürülmüş olduğunu işitmemiş olsalar gerektir ki Reji hakkında öyle bir münâsebetsizliğe kıyâm etmişler. Söz anlar takımına lâyıkıyle ifhâm-ı merâm ediniz; akıllarını başlarına toplasınlar. Fenâ hâlde şiddet görürler„ diyordu.

Ecnebîlerden temettu' vergisi alınmak mes'elesi hükûmetin haysiyyetine dokunacak dereceye gelmişti; Vilâyet merkezi ve çevresindeki yerlerde bu verginin alınması hakkında Sadâret'ce bildirilen emrin beş yıldanberi yerine getirilmeyişi, Kemal'in bu yoldaki teşebbüslerine karşı konsolosların ta'rîzlerine sebeb olduğundan nasıl hareket edeceğine dâir, cevâbını alamadığı bir arîzâsı da vardır. Bunda, verginin verilmesi için İngiltere, Avusturya, Fıransa, İtalya, İspanya Konsolos-hâneleri'ne resmî yazılarından, aldıkları cevâblardan bahsetmiş bulunmakta idi. Sadr-ı A'zam Mehmed Sa'îd Paşa'ya 20 Ocak, 1885 tarihli mektubunda, bu vergi mes'elesinin Abdü'l-Hamîd'e arz olunmasını da recâ etmiştir. İngiltere Konsolosu Vekîli Edmund Calvert ile tercemânı İlia'nın işlerinin ehli olmayan, aşağılık ve Devlet-i 'Aliyye'ce zararlı kimseler olduğunu 2 Ocak, 1887 tarihli mektubunda örnekler de vererek anlatan Kemal, böylelerini, "İngiltere Konsolos-hânesi nasıl istihdâm eder„ mes'elesine de dikati çekmiştir; "Ada'da yılan görülmüyor. İngiliz dostlarımız, bu mahlûk-ı muzırrın tercemân, falan nâmıyle tevlîdine çalışmasalar ne olurdu.„ diye yakınıyordu. Kurenâ'dan Beşîm Bey'e bu yılın 3 Mayıs'ında yazdığı mektubuna göre, C.B. Sefîd Vilâyeti'ne bağlı her yerde Yunanlılar'ın, Rodos'ta ise Yunan'dan yana İngilizler'in fesâd çıkardıkları görülmektedir. Hükûmet'in emri gereğince Rodos'ta nufûs sayımı yapılabilmiş ise de, Sakız'a bağlı adalarda bu kânûna riâyet edilmeyerek sayımın yapılamayışı da bu fesâdın görüntülerindendi. İngiliz siyâsetine Rodos'ta karşı koyabileceğini öne süren Kemal, Vilâyet'in öteki yerlerinde baş gösteren ve Yunanlılar'ca çıkartılan fesâdlıklarla mücâdeleyi kendince imkânsız bulmakta, bu husûstaki

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

arîzâlarına kayidsiz kalan Bâb-ı 'Âli'nin uyandırılmasını istemekte idi. Sultân Abdü'l-Hamîd'e sadâkatine, liyâkatine dâir ma'rûzâtta bulunduğu C.B. Sefîd Vilâyeti Müdde'î-i 'Umûmîsi Tevfîk Bey İstanbul'a gitmiştir; işin iç-yüzünü çok iyi bilen Tevfik Bey'in dinlenilmesini, edinilen bilginin Padişâh'a arzını Besîm Bey'den recâ etmekte idi. Mustafa Âsım Bey'e, 29 Haziran, 1887 tarihli mektubundan aldığımız aşağıdaki cümleleri, Rodos Mutasarrılığı'nın son aylarında ecnebîlerle çekişmelerini daha artırdığını, Hâriciyye Nezâreti'ni vurdum-duymazlıkla, Vekîller Hey'eti'ni ise çekingenlikleri bakımından suçladığını gösterir[35]:

"Biz, burada yine Firenkler'le uğraşıp-duruyoruz. *Phare de Bosphore* gazetesi, dünyânın edebsizliğini eder-durur. Ma'hûd bir İngiliz tercemânımız var; hepsini yaptıran odur. Ehemmiyyeti olmadığından cevâba tenezzül olunmuyor; yalnız tercemânın ref'iyle uğraşılıyor. Bir memleketin umûm mu'teberânı şikâyet-nâme gönderdi, Hâriciyye Nezâret-i celîlesi ehemmiyyet bile vermez; hattâ, bunlar Firenk'tir; pek uğraşılmasa, belki birşey çıkarırlar diye nasîhat bile gönderirler,, ; "Bizim Vükelâ da, Firenk'tir, şöyle yapar, böyle gider diye-diye herifleri şımarttılar.,,

Rodos'un yalnız Müslümân yerli halkı değil, Hıristiyânlar'ı da çok fakirdi; Kemal bu yüzden, buradaki vazîfesine başladığı sıralarda, yolların yapımı, Liman Reisliği'nin yer ve resmî işleri bakımından düzene konulması mes'elelerini ele almıştı; fakat bunlar, maddî kalkınması için yeterli değildi. Servet kaynağını zirâati teşkîl eden Rodos'un ticâret yönünden geliştirilmesi için serbest-liman hâline getirilmesini tasarlamıştır. Nâfia Nâzırı Köse Râ'if Paşa'ya 20 Ocak, 1885 tarihli mektubunda böyle limanların hukuk ve iktisâd bakımından uğradığı ta'rîzler, faydaları üzerinde durmuş, bu husûsta teşebbüse geçilmesi için, destekleyici şartların elverişli olup olmadığını öğrenmek istediğini yazmıştır; müsbet cevâb alırsa, serbest-liman hakkındaki incelemelerini daha derinleştirerek, tasarladıklarını uygulayabilmek için resmen teşebbüse geçecekti. 16 Şubat, 1885 tarihli mektubunda, "Râ'if Paşa haklıdır. Benim murâdım ise, anın tarafından mu'âvenet olunub-olunmayacağını anlamak idi. İstihzâr-ı esbâb, 'Âlem-i bâlâ'ya murâca'at ile hâsıl olacağı ma'lûmdur; elbet anın da vakt-i

[35] Nu. 761, s. *201*; nu. 763, 764, s. 208, *209*; nu. 736, s. *135*, 137 v.d. Nu. 863, s. 373, 378; nu. 888, s. 437 v.d. Nu. 898, s. 452 v.d.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

merhûnunu düşünürüz,, dediğine göre, Abdü'l-Hamîd'e arzı gerekli bulunan bu işin ele alınması için elverişli zamânı sırası gelince düşünecekti[36].

Kemal, Rodos'un maddî, ma'nevî kalkınmasını sağlamak için başkaca gelir kaynaklarıyle büdcesini artırmağa çalışıyordu; 16 Eylûl, 1885 tarihli mektubunda, "Muvâzenemizin de dörtbin lira kadar fazlası var. Yediyüz lirası ta'dîlât cihetiyle vergiden, beşyüz lirası talgıc tezkirelerinin ilzâm olunmaması cihetiyle andan, kuşûru da makineler memnû'iyyetinin ilgâsından.. Buranın da vâridât fazlası yüzde-yirmiyi geçti. Bâri beni sancak-sancak gezdirseler de, devletin muvâzenesine bir yardımcağız etsek..,, diyerek, bu yüzden duyduğu sevinci belirtmiştir. Bu yılın sonlarına doğru, Vilâyet Defterdârlığı'nca bir senenin yüzde-yirmibeş açığı üç ayda tesviye ettirilmek istenildiğinden, parasızlık, Rodos'un en büyük üzüntüsü olmuştu. 1886 yılı başlarında, "... sene bitti, para yok. Bu sene keseden 15.000 guruş yemişiz,, diyorsa da, bu yılın sonlarına doğru, Kurenâ'dan Besîm Bey'e mektubuna ekli olarak sunduğu "hulâsa puslasından,, anlaşılacağı üzre gelirini üçte-bir ölçüsünde artırmıştır. Me'mûr aylıklarını aksatmamak için "dünyâ ile boğaz-boğaza geliyorum,, diyen Kemal, başlıca gelir kaynaklarından Menâfi' Sandıkları'nın Mâliyye Nezâreti'nce istenilen vâridâtını sürekli ısrârlara rağmen İstanbul'a göndermemiştir[37].

Rodos-sancağı'nın idâresi kolay değildi. Mes'elelerin çözümü için resmî yazışmalar, o işlerle ilgili en üstün makâmlara husûsî mektuplar da ba'zan yeterince faydalı olmadığından Kemal, C.B. Selîd Vilâyeti merkezi Sakız'a gitmek ihtiyâcını hissediyordu. Vâli İ. Hakkı, Ğâlib Paşalar'dan sonra, 21 Şubat, 1886'da vazifesine başlaması dolayısıyle Âkif Mehmed Paşa'ya tebrik mektubunda, onun himâyesine muhtâc olduğunu belirtmiştir: Birçok bakımdan acınacak hâlde bulunan Rodos-sancağı'nın, böyle işler bir yana bırakılsa bile, yalnız gelirinin masrafından az olması ve Mâliyye me'mûrlarına "söz anlatmak ise muhâl,, olduğu için buranın idâresi, hattâ âsâyişinin

[36] Nu. 737, s. 142 v.d. Nu. 750, s. 170.

[37] Nu. 799, s. 275; nu. 809, 19.XII.1885 tarihli, s. 291; nu. 818, 18 Şubat, 1886 tarihli mektubu, s. 304; nu. 855, 17 Kasım, 1886, s. 359; nu. 870, 2 Şubat, 1887, s. 396.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sağlanması mümkün olamıyordu. Mahallî müşkiller ise, ma'rûzât ile de etraflıca anlatılamayacak kadar çoktu[38].

Kemal, 15 Ekim, 1884 tarihli *İrâde* tezkiresiyle Midilli Mutasarrıflığı'ndan Âgâh Efendi ile yer değiştirmek sûretiyle Rodos'a ta'yin edilmiştir; Midilli'den hareketi 20 Ekim'de, Rodos'a gelişi 24 Ekim'dedir[39]. Rifât Bey'e 23 Kasım, 1887 tarihli mektubunda, dünki gün İstanbul'dan alınan telgrafta, "Rodos'un merkez-i vilâyet ittihâz„ olunduğunun bildirildiğini yazıyor, "Bu hâllere göre, Mutasarrıflık hey'etiyle berâber Sakız'a nakl edeceğiz gibi görünür„ diyordu; bu husûstaki emrin tarihi bundan iki gün sonra, 24 Kasım'dadır[40]. Bu belgelere dayanarak Kemal'in Rodos Mutasarrıflığı'nın üç yıl bir ay kadar sürdüğünü söyleyebiliriz. Rodos'tan 3 Aralık'ta ayrılmış, Sakız'a gelişi 6 Aralık, 1887'dedir.

II—Sakız Mutasarrıflığı (24 Kasım, 1887—2 Aralık, 1888)

resmî çalışma ve mücâdeleleri

Kemal, Menemenli Rif'ât'e yazdığı 23 Kasım ve 15 Aralık 1887 tarihli mektubunda vilâyet merkezinin Rodos'a, kendisinin Sakız Mutasarrıflığı'na naklinin, "Ma'hûd mes'ele, İngiliz Konsolosu'nun tahakkuk-ı haysiyyetiyle hitâm bulduğundan„ , bu değişmeğe sebeb, kesinlikle İngiliz mes'elesi olmadığını yazmıştır. Mustafa Âsım Bey, Kemal'e 15 Aralık, 1887 tarihli mektubunda, "Sur'atle üç günde Sakız'a gelinmiş, Sakız'da işe başlanacak buyuruluyor. Geçen vâlilerin isrini bırakıp da başka yollara gidilmeği hoş görmem. Mutasarrıflık başka ada da kalmamıştır„ diye oğluna nasihat etmiştir. Kemal, 22 Aralık tarihli cevâbında bu öğütler dolayısıyle epeyi iğneleyici bir ifâde kullanmıştır: Kendisinden önceki o büyük vâliler, Sakız'daki mühim bir rüşvet hâdisesini bile küçümseyip afv ve musâmaha ile geçiştirmişlerdir. "Biz ise küçük adamız. Böyle musâmahalı hareketler edersek, hiç olmazsa vicdânımıza karşı mes'ûl oluruz. Ekser ahvâl bu kabîldendir. Sakızlılar, 'Vilâyet'in kalkmasından memleket ticâretce birçok zarara uğradı; o zararların adâletle telâfisini isteriz' diyorlar. Çalışacağız; Allâh muvaffak etsin! Olmazsa Limni-adası da Mutasarrıflık'tır; olmazsa ben adaya mahsûs barbunya balığı de-

[38] Nu. 819, 24 Şubat, 1886, s. 306 v.d.
[39] Yk. bk., not—6.
[40] Nu. 911, s. 472, *497*.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ğilim ya... Biraz da Anadolu'da Mutasarrıflık ederiz; yâhûd hiç Mutasarrıf olmayız da bir tarafa çekilir, otururuz. Ġālibâ siz de, merkez-i vilâyetin tahavvülünü İngiliz mes'elesinden zannediyorsunuz„ diyordu. Kemal, vilâyet merkezinin Sakız'dan Rodos'a nakli hakkındaki *İrâde-i Seniyye*'yi gözüyle gördüğünü, "bu tahavvülü da'vet eden Âkif Paşa'nın bidâyet-i mes'elede Rodos'a gelmemekle berâber, geldikten sonra da her telgrafta avdet etmek üzre bulunduğunu beyân etmesi„ , "Böyle bir telgrafın arz olunması üzerine, ' kendi gelmesin; vilâyet oraya gitsin denilmiş ' olduğunu kaydetmiştir[41].

Uğraşılacak epeyi işleri olan Sakız, "Öyle vâlilerin meslekine gidilecek, yâhûd işe hasr-i vucûd edilmeyecek memleketlerden değil„ idi. Önce ele alınması gerekli işlerin başta gelenlerinden biri, Sakız'ın geniş, güzel limanının temizletilip ta'mir edilmesi idi. Ticâret işlerinin genişletilmesi, sırası geldiğinde donanmamız için sığınılacak bir yer olabileceğinden mühim saydığı bu işin gerçekleştirilmesi için yetmiş-seksenbin liraya ihtiyâc vardı; yabancı şirketlerce yaptırılmasından yana değildi. Sakız'daki, Kılıc-meydânı gibi adlarla mevcûd, binâ yapımı engellenmiş birçok arsaların satışından elde edilecek paranın masrafı hemen-hemen karşılayacağını Rif'at Bey'e 10 Şubat, 1888 tarihli mektubunda kaydetmiştir; bu tasarılarının uygun görülüp-görülmeyeceğinin araştırılmasını istiyordu. Müsbet karşılandığını öğrenirse, pilanlarını gerekli makāma *Lâhiyâ* hâlinde sunacaktı. *Lâyiha*'nın *İrâde*'si çıkıp Tersâne'ye havâle edildiğini haber almış, mes'eleyi Besîm Bey'e de yazmıştır; beklemekten başka çâre kalmadığı, 26 Temmuz ve 3 Ağustos, 1888 tarihli mektubundan ise hâlâ müsbet bir cevâb almadığı anlaşılır[42].

Muhtârlar mes'elesi, 1888 Martı'nda Kemal'i epeyi uğraştırmıştı; "Koskoca Sakız kasabasını, Vilâyet-i celîle yalnız bir İhtiyâr Meclisi ile iki Muhtâr'a tevdî' etmiş. O sâyede her sene kasabanın tâm nısıf vâridâtı beḳāyâda kalırmış; kimse de buna bir çâre düşünmezmiş! Memleketi, yedi-sekiz mahalleye taḳsîm ettim. Öyle me'mûl ederim ki bundan böyle beḳāyânın onda-biri kalmaz„ diyor. Buna, Dimoyrondiya (Hıristiyân İhtiyâr Meclisi) çelebîleri gücenmişlerse de aldırmamış, Muhtârlar'ın ta'yîn ve azli ḳānûnen hükûmete âid

[41] Yk. bk., not—40; nu. 919, s. 491; s. *497*; nu. 922, s. 497.

[42] Rif'at Bey'e, nu. 924, 22.XII.1887 tarihli mektup, s. 499; nu. 943, s. 519 v.d. Mustafa Âsım ve Rif'at Bey'e, nu. 971, 972, 21.VI.1888, s. 547, 549; Rif'at Bey'e, nu. 985, 987, s. 566, 568.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

olduğundan, onları kendi-kendisine ta'yîn etme işini sürdürmekte idi[43].

Sakız'a bağlı Kalimnoz-adası'na Bâb-ı Ali'ce Hıristiyan bir kaymakam ta'yîn edilmesini Kurenâ'dan Besîm Bey'in uygun görmeyişi ve *İrâde-i Seniyye* Kemal'i çok sevindirmiştir; Kasdettiği, 11 Kasım, 1887 tarihli *Tercemân-ı Hakîkat*'te Kalimnoz Kaymakamlığı'ndan İmroz'a nakledildiği bildirilen Todoraki Efendi'dir. Besîm Bey'e 15 Mart, 1888 tarihli mektubunda C.B. Bahr-i Sefîd Vilâyeti'ne bağlı "bulunan ve vergileri maktû'an alınmakta olan adaların en mühimmi,, Kalimnoz'un âdil, memleket hayrına çalışacak bir kaymakama ihtiyâcı olduğunu, buraya inhâ ettiği Mektûbî Mümeyyizi Reşîd Efendi'nin ta'yîni Vilâyet'ce yazıldığını, daha sonra Bâb-ı Âli'ce de arz edildiğini anlatmış, bu ta'yînin tasdîkı için muhâtabının aracılığını recâ etmiştir. Onun bu isteğinin yerine getirildiği sonraki mektuplarından, başka belgelerden de anlaşılır[44].

Kemal, 31 Mayıs, 1888 tarihli mektubunu teftiş dolayısıyle gittiği Kalimnoz'dan göndermiştir; Sakız'a bir hafta sonra da dönebileceğini ummuyordu. "Mülhakât pek karışık; birtakım cüz'iyyât,, ile uğraşıyordu. Temmuz'un ikisinde yine seyâhatte idi, bu ayın onikisinde Sakız'a dönmüş bulunuyordu; Leryoz-adası'nı Sömbeki'ye ehven-i şer, fakat "mus-murdâr birşey,, olarak vasıflandırmıştır. 9 Ağustos, 1888'de yazdığı mektubunda yarın mülhakâta gideceğini, onbeş-yirmi gün eğleneceğini, oralarda bir vapur tesâdüf ettirip mektup gönderemezse merâk etmemelerini yazmıştır; bundan sonra, Eylûl'ün birine kadar, mektuplarının arası kesilmiştir[45].

Kemal'in Kalimnoz mes'elesi dediği ayaklanma 1888 Eylûl'ünde baş göstermiştir. Rif'at Bey, Kemal'e 27 Eylûl tarihli mektubunda *Niyogolos* gazetesinin 26 Eylûl nushasındaki makâle dolayısıyle neler öğrendiğini anlatmış, işin aslını sormuştur: "Yunânî sünger kayıklar zabtı üzerine kayık sâhibleri protesto etmişler ise de Efendimiz reddetmişsiniz. Muahharan Yunan Konsolosu protesto etmiş; ana da cevâb-ı red vermişsiniz. Konsolos Atina'ya yazmış. Oradan da, ḳaṭ'-ı muhâbere emr olunmuş; binâ'en-'aleyh Konsolos ban-

[43] Rif'at Bey'e, nu. 949, 22 Mart, 1888 tarihli mektup, s. 526.

[44] Nu. 947, s. 524; s. *572*.

[45] Rif'at Bey'e, nu. 966, 977, s. 543, 558; Feride Hanım'a, nu. 979, s. 559; Rif'at Bey'e, nu. 981, 19.VII.1888 tarihli, s. 561; Mustafa Âsım Bey'e, nu. 988, s. 569 v.d.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dırayı indirdiği gibi, Rumlar da toplanıp Hukûmet Konağı önüne gelmişler, numâyiş etmişlerdir.,, Kalimnoz mes'elesinin iç-yüzünü anlattığı bir arîzası da bulunan Kemal, 29 Eylûl tarihli mektubunda, uzun ömürler dilediği Sultân Abdü'l-Hamîd'in lutf ve gayretiyle halledilmiş gibi göründüğünü, *Vakit*'teki makâlenin, bunu birkaç Rum gazetesinin aynen neşrini buna delîl sayıyor, "Bakalım, Allâh, netîcesinde ne gösterecek !,, diyordu. Kıbrıslı Kâmil Paşa'nın Sadâret'i sırasında, bu makâm tarafından gönderilen telgrafta azl ile tehdîd edilmesine çok canı sıkılan Kemal'in buna bir telgrafla cevâbından sonra, mes'eleyi bir başka şekle koymuşlardır: Sadr-ı A'zam, telgrafı aldıkları gibi, âdet edindikleri hârıkalardan sayılacak bir çabuklukla mes'eleyi kavrayıp, "Sakız demek, Rodos demek olmadığını anlamışlar; kâğadı Dâhiliyye Nâzırı'na havâle etmişler. Dâhiliyye Nâzırı da Vilâyet'e, mâdâm ki iş size âiddir, şunu tesviye ediveriniz yolunda bir kâğad yazmakla iktifâ buyurmuşlar,, ; "Paşa Efendilerimiz'in eşek cilvesine uğradık,, diyen Kemal, böyle resmî yazıları ömründe görmediği "sulıcan şîveli,, bir tecâvüz sayıyordu. "Rumlar'ın edebsizliği bütün-bütün hükümsüz,, idi; Hâriciyye Nâzırı'nın telgrafından da mes'elenin "gazetelere, falanlara düşecek şey olmadığı,, kanâatinde idi[46].

Kemal, Rif'at Bey'e 13 Ekim, 1888 tarihli mektubunda kaydettiklerine göre, Yunan kayıkları işi masharalaştıkça masharalaşmış, herifler gerçekleri inkâr etmeğe, kendi me'mûrları da kendi sözlerini yalanlamağa başlamışlardı. Bu mektubu ile birlikte Mâbeyn Kâtibi Nurî Bey'e mes'eleyi etraflıca anlattığı bir mektup, Besîm Bey'e verilmek üzre bir başka arîza da yollamıştır. Bekletilen önceki arîzasının Baş-kâtib Süreyyâ Paşa'ya verilmesine, hâcet kapısının açıldığını gösterdiğinden sevinmişti. Sakız Mutasarrıflığı'na *İrâde-i Seniyye* ile

[46] S. *576* v.d. Nu. 998, Rif'at Bey'e, s. 578; nu. 998, s. 578; nu. 1000, 1001, Feride Hanım'a ve Rif'at Bey'e 6 Ekim, 1888 tarihli mektupları, s. 580 v.d. Kemal'in Midilli Mutasarrıflığı sırasında da, Fransızca bir gazetede siyâsî hayâtıyle ilgili ba'zı haberler yayımlanmıştır. Ali Ekrem'in Kemal'e yolladığı 14 Eylûl, 1299 (26 Eylûl, 1883) tarihli mektubunda *Le Moniteur Oriental* gazetesinde Kemal'in Sûriye Vâliliği'ne getirileceğine dâir bir fıkra bulunduğundan, ayrıca Arablar ve Ermeniler aleyhinde da'vâ açtığı, avukatının Refik Bey olduğu bildirildiğinden bahsedilmiştir. Bu haberlerin *Cerîde-i Havâdis* ile *Tercemân-ı Hakîkat*'te de görüldüğünü yazan Ali Ekrem, bunların doğru olup-olmadığını Kemal'e sormuştur. (Mektubun Ali Ekrem'in el yazısıyle aslı T. Toros'un arşivindedir).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

getirildiğinden, Mustafa Âsım Bey'in, "Me'mûriyyet hasebiyle şiddet de çekilir„ tavsıyesine karşılık, "O me'mûriyyeti ihsân eden zât tarafından olsa, elbette çekilir„ ; sözü sakalından öteye geçmeyen teresler tarafından azl edilmekle tehdîd edilince pek tabî'î olarak hiddetlendiği, verdiği "cevâblarla heriflere mâhiyyetlerini„ gösterdiği cevâbını vermiştir[47].

Kemal'in C.Bahr-i Sefîd Vâlisi Âkif Mehmed Paşa'ya 27 Ekim, 1888 tarihli husûsî mektuplarından, Vilâyet'ce kendisine Kalimnoz mes'elesiyle ilgili tavsıyelerde bulunulduğu, emirler verildiği, Kalimnoz Kaymakamı Reşîd Efendi'nin yürüttüğü işlerde sert ve münâsebetsiz davrandığından şikâyet edildiği anlaşılır. Kemal'in Âkif Paşa'ya cevâbları da epeyi serttir:

Azl edilmekle korkutulmak istenildiği Sadâret'in telgıraf-nâmesinin, Dâhiliyye Nezâreti'nde yazılarak imzâ ettirildiğini tahkîkâtı sonunda öğrenmiştir. "İhsân-nâme-i mün'imânelerinde Bâb-ı 'Âli'ye gönderilmesi lâzım gelen ma'rûzâttaki ba'zı şiddetli ta'birâttan sarf-ı nazar olunması fermân buyuruluyor. Korkarım ki bu fermân-ı devletlerine ittibâ' etmeğe muvaffak olamayacağım. Bâb-ı 'Âli, kulunuzu yeni öğrenmiyor; me'mûriyyetimin, rütbemin küçüklüğü, haysiyyet-i insâniyyede tenezzülümü îcâb etmez. Onlar tahkîr eder, yâhûd vesîle-i tahkîr ararsa, bendeniz için sükût etmek, hayâttan münselib olmağa mutavakkıftır. Söylesinler, işitmesinler. Ma'lûm-ı devletleridir ki içimizde şahsen mâcerâ var ise, yalnız Hâriciyye Nâzırı ile var. Onun da iki telgıraf-nâmesi var idi; cevâblarında resmiyyetten hâric birşey söyledim mi? Amma Sadr-ı A'zam Efendimiz, sözünün sakalından ileri geçmeyeceğini bilirken, bendenizi açıktan-açığa gönderdiği resmî telgıraflarda azl ile tehdîd buyuruyor. Dâhiliyye Nâzırı Efendimiz süngerden tutturarak, müselsel, muttasıl hakk-ı çâkerânemi tekdîr ve tahkîre vesîle arar-dururken, bendeniz bu muâmelelere karşı tahammül ederim desem, yalan söylemiş olurum. Kendileri gibi me'mûriyyet dilencisi değilim; zulme uğramaktan korkmam:

Fırâki, habs ü nefyî kadr ü nâmûsumla gördüm hep
Cihânın bir belâsından banâ pervâ mı kalmıştır

demiştim. O fikrimde hâlâ sâbitim; ellerinden ne gelirse arkalarına koymasınlar !„ cümlelerine, *Hüküm vermek, ancak Kahhâr olan Allâh'a*

[47] Nu. 1002, s. 582; nu. 1005, 19 Ekim, 1888 tarihli mektup, s. 585 vd.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ûddir Âyeti'ni de eklemiştir. Vilâyet'ce gönderilen yazıda, Kalimnoz Kaymakamı Reşîd'in sert, münâsebetsiz muâmelelerinden şikâyet edilmişse de, bunların neler olduğunun Izâh buyurulmasını isteyen Kemal bu husûsta bilgi vermiştir: "Şimdiye kadar oraca ne yapıldıysa ya bendeniz, yâhûd Reşîd kulunuz, emrimle yaptı. Ortada mes'ele peydâ edecek kayık musâderesi, Dimoyrondiya habsi bütün taraf-ı çâkerânemden icrâ olundu,, ; Reşîd'in kendince uygun bulduğu şey, iki Muhtâr'ı birbuçuk sâat tutuklamaktan ibârettir; böyle bir muâmeleyi Nâhiye Müdürleri bile her gün uyguluyordu; tahsîlâtın kolaylaşmasına vâsıta olduğundan memnûnluk verici idi. Kemal, kendi yaptığı işlerin maiyyetindeki bir me'mûra yüklenilmesinden yana değildi. Suç sayılan bir iş varsa, "Âkif Paşa, Kemal'i kulağından tutarak burnunu yerlere sürmek lâzım gelir,, idi. Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Müddeî-i Umûmîliği'nden Kemal'in aracılığıyle bura Vâli Muâvinliği'ne ta'yîn edilmiş olan Tevfik Bey, kısaca anlatmağa çalıştığımız bu ve başkaca resmî, husûsî yazışmalara yol açan hâdiseleri çok iyi biliyordu. Kemal'e gönderdiği 1 Kasım, 1888 tarihli mektubunda, Âkif Paşa ve Kemal'in ne bakımlardan haklı olduklarından bahsetmiş, Paşa'nın Kemal'e saygı ve sevgisinin bir güceniklik yaratmasına engel olduğunu, küçük bir üzüntülerini doğrudan doğruya Kemal'e yazmasının bunu isbâtladığını yazmış, aralarındaki gerginliği hafifletmeğe uğraşmıştır. Kemal, Sakız Mutasarrıflığı'yle ilgili resmî işlerini, ölümünden yaklaşık bir ay önce, bu can sıkıcı şartlar altında sürdürmeğe çalışıyordu [48].

Mustafa Âsım Bey, 1 Kasım tarihli mektubuyle, Rif'at Bey telgrafla, Abdü'l-Hamîd'in inâyetiyle Ali Ekrem'e Rütbe-i Sâniye tevcîhini Kemal'e müjdelemişlerdir. Her ikisine yolladığı 2 Kasım, 1888 tarihli mektuplarından, bu haber üzerine neden o kadar çok sevindiğini öğrenmiş oluyoruz: "Dünyâ benimle uğraşıp-dururken bu kadar taltîf ve ihsân ile ihyâkârâne bir muâmele de, hakkımda müstemir olan teveccühât-ı mülûkâneyi yâr ve ağyâra karşı i'lân etmek, Velînî'met-i bî-minnet'imiz Padişâh'ımız Efendimiz Hazretleri'ne mahsûs inâyât-ı ihyâkârânedendir,, ; "Ekrem'in nâ'il olduğu rütbe, Rumlar'ın edebsizliğine, paşalar hazerâtının yardaklığına karşı buralarca o kadar hüsn-i te'sîr hâsıl etti ki ta'rîf kabûl etmez,, diyordu. Bu münâsebetle, Baş-kâtib Süreyyâ Paşa'ya, bir telgrafla

[48] Nu. 1009, 1010, s. 589-91, 591-97.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

teşekkürlerini de sunmuşur[49]. Kalimnoz mes'elesinin yarattığı canı sıkıntısı yüzünden kendisini hastaymış gibi hisseden Kemal için, Abdü'l-Hamîd'in teveccühünün devâm etmekte olduğunu bildiren, dolayısıyle dosta, düşmana karşı i'tibârını artıran bu lutfu, ömrünün son haftalarında canlandırıcı bir kuvvet kaynağı olmuştu.

III—Şahsiyyetini Canlandıran Muhtelif Yönleri

Eserimizin bundan önceki cildlerinde görüldüğü gibi, Kemal'in bu cilddeki mektupları da, birçok husûsiyyet ve karakterlerini aydınlatma bakımından mühim malzemeyi içine almaktadır; maddî, ma'nevî hayâtını canlandırdığından üzerinde durulmağa değer en sağlam kaynaklardır. Bu cilddeki notlarının ba'zıları, önceleri edinilen bilgiyi kesinleştirmekte, genişletmekte, ba'zıları yepyeni bilgiler elde etmemizi sağlamaktadır.

Sömbeki'de nufûs sayımı yapılmakta olduğu 1885 Ağustos'unda, her türlü sıkıntı bir yana, yalnız sıcaktan çektiği sıkıntının "Magosa meşakkatinden aşağı,, olmadığından, derecenin kırk-kırkbir arasında gezdiğinden yakınan Kemal, Magosa'da iken uzun süren bir sıtmaya yakalanmıştı. Vazifesinin ehli olmayan C.B. Sefîd Vilâyeti Cezâ Reisi Hirebet Efendi'yle anlaşmadıkları için, "... bir vakitler o belâlı Magosa sıtmasından kurtulamadığım gibi, şimdi de Hirebet Efendi'den kurtulamıyorum,, diyordu. Ba'zan iki gün sürüp çok ıztırâb veren yarım-baş ağrısına yakalandığı oluyor, eline "kalem almak değil, hattâ söyleyip de birşey yazdırmağa bile,, imkân bulamıyordu[50]. 24 Aralık, 1885 tarihli mektubunda nelerin faydalı, zararlı olduğunu kaydetmiştir: "Bizim, ispirtolu şeylerle alış-verişimiz yok. Beyaz şeylerden pek zarar görmüyorum. Hele süt, yumurta, peynir falan dokunmuyor. Asıl mes'ele biraz yemek yemekte, bir de kabz olmamakta..,, diyordu. Rodos'a bağlı adalarda teftiş dolayısıyle deniz seyâhatleri pek işine yaradığını, çok yemek yediğini, hiç koral almadan gece erkenden uykuya daldığını yine bir mektubundan öğreniyoruz. Mustafa Âsım Bey'e Sakız'dan yolladığı rakı dolayısıyle kaydettiği "yeni olduğundan bulanık olur imiş; kusûr addolunmamalı imiş.

[49] Nu. 1015, 1012, Mustafa Âsım Bey'e, 12 ve 2 Kasım, 1888, s. 604, 601; Rif'at Bey'e, nu 1014, s. 603.

[50] Nu. 792, 12 Ağustos, 1885 tarihli mektup, s. 264; nu. 913, 1 Aralık, 1887, 478; nu. 882, 6 Nisan, 1887, s. 428.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bu kadar zamân ayyâşlık ettim; bunu da işitmemiş idim„ cümleleri, içkiye düşkün olup-olmadığını anlatır[51]. Lezzetli bulduğu yemekleri az yemeğe çalıştığını söyleyemiyoruz: Sakız'daki aşcısı artık biftek, pirzola pişirmesini iyi öğrenmiş: "Buranın etleri ġāyet a'lâ.. Biftek de o kadar güzel oluyor ki ben İstanbul'dan ayrıldım-ayrılalı böyle biftek yememiştim. Şu mektubu yazmadan, safây-i hâtırla iki dânesini uydurdum. Postamı bitirdikten sonra manda malağı gibi yatağa yatıp da yuvarlanacağım.„ İstanbul'a, Haci Bekir'in yalnız sâde lokumunu değil, bununla birlikte menekşeli, ağaç-çilekli lokum da ısmarlıyordu[52]. Sakız'ın havası Rodos'a göre pek sert değildi; orta hâlli havaya o kadar ihtiyâcı da kalmamıştı. 1888 kışı Sakız'da epeyi sert gidiyordu; oraya sekiz yıldır kar yağmamıştı; o yıl ise üç def'adır yağıyordu. Her yerin bembeyaz olduğu öyle bir günde yazdığı mektubunda, "Ben, buraya geldim-geleli, vucûdce Rodos'dan daha râhatım; kıştan zerre kadar müteessir olmadım„ diyordu. Eylûl'de tutulduğu bâsûru da savuşturmuştu. 1888 yılı Kasım'ında kış erken basmış, İstanbul'da kar yağdığı sıralarda, Sakız'da fırtınalar, soğuklar sürmekte idi. Kemal, Hukûmet Konağı'ndaki meşin sandalya yüzünden şiddetli soğuk almıştır; 29 Kasım'da yazdığı mektuplarında "Bronşit, mi'de fesâdı, bâsûr biribirine„ karıştığını, sağ tarafta zâtü'r-ri'e belirtisi de görüldüğünü, on gündür çok ıztırâb, sıkıntı çektiğini, yavaş-yavaş iyileştiğini ve o gün kendisini iyi hissettiğini yazmıştı. Bu, onun son mektubu idi; önceleri ara-sıra, teker-teker yoklayan bu hastalıklar, sonunda el-ele tutuşup, onu bir başka dünyâya çekip götürüvermişlerdi[53].

Kemal, Rodos ve Sakız'da maddî bakımdan epeyi sıkıntı çekmiştir. Abdü'l-Hamîd'in husûsî ihsânı olarak ta'yîn edilen aylığının C.B. Sefîd Vilâyeti'ne havâlesi vaktinde gönderilmiyordu. Baş-kâtib Süreyyâ Paşa'ya yolladığını tahmîn ettiğimiz 17 Kasım, 1885 tarihli mektubunda, bu aylığın verilmediğine dâir iki def'a arîza takdîm ettiğini, Mâliyye Nezâreti'ne iki def'a *İrâde-i Seniyye* tebliğ edildiği haberleri geldiğinden aylığının birkısmını Sandık'tan aldığını yazmıştır; Abdü'l-Hamîd'i rahatsız etme mecbûriyyetinden ve gittikçe artan

[51] Mektup, nu. 810, s. 292; nu. 771, 7 Mayıs, 1885, tarihli, s. 221; nu. 994, 22 Eylûl, 1888, s. 574.

[52] Nu. 1020, 18 Kasım, 1888 tarihli, s. 609; nu. 745, 31 Ocak, 1885, s. 157.

[53] Nu. 941, 10 Şubat, 1888, s. 518; nu. 1000, 6 Ekim, 1888, s. 580; nu. 1026-29, s. 623 v.d.d.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ıztırâbından kurtarılması için muhâtabının yardımını recâ ediyordu. Bu havâle aksamaları sonraki yıllarda, ölümünden bir ay öncesine kadar da sürmüştür[54].

Kemal'in, aylığı masraflarını karşılamadığından Justinyani ve Zühdî Efendi'ye epeyi borcu vardı; ödeyemiyordu. Justinyani, ayda kırk lira öderse, fâizin yarısından vaz gececeğini bildirmiş, bunu veremediğinden, aylığının dörtte-birini kestirmişti. Zühdî Efendi'ye borcunu da uzun süre, koşulan şartlara uygun olarak ödeyememekte idi[55].

Kemal'in geçim sıkıntısının sebeblerinden biri kaçınılmaz zarûrî masrafları idi: İftara üç kişiden çok adam çağırmadığı hâlde, Rodoslular'ın âdetince misâfir de misâfiri çağırdığından, çoğu geceler kalabalık en azından on kişi oluyordu. İtalya Velî-'ahdi III. Emmanuel'in Rodos'a gelmesi dolayısıyle üniforma yaptırmağa, İstanbul'a ısmarladığı bu elbise için epeyi para göndermeğe mecbûr kalıyordu[56]. Annesinin mezarının yapımı gibi masrafları da eksik olmuyordu. Nesîme Hanım'ın hastalığı yüzünden doktor ve seyâ-

[54] Nu. 805, s. 284 v.d. Ayrıca bk., *Ta'birler, Öz-Adlar Dizgisi*, Hazîne-i Hâssa maddesi. Vasfî Şenözen'in verdiği bilgiye göre, Abdü'l-Hamîd tahttan indirilip Selânik'te Alatini-köşkü'ne götürülünce, Nesîme Hanım'a Hazîne-i Hâssa'dan 9.600 lira aylık bağlanmıştır; unutulmayacak bir mes'ele olarak, o tarihlerde, "Muhtâcîn Tertîbi'nden beş lira aylık„ bağlanmış bulunuyordu (*Osman Oğulları'nın Varlıkları ve İkinci Abdü'l-Hamîd'in Emlâki*, Ankara, 1982, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 76).

[55] Nu. 963, 968; 15 Mayıs ve 7 Haziran, 1888 tarihli mektupları, s. 536, 544. Custinyani, İsvec ve Norvec'in Sakız Konsolos Vekîli'dir (*Sâl-Nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*, İst., 1298, Mahmud Bey Matbaası, s. 358; *1304 Sene-i Hicriyyesi'ne Mahsûs Sâl-Nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*, İst., 1304, Mahmud Bey Matbaası, s. 457). Bu *Sâl-Nâmeler*'de yer ve şâhıs adlarının, daha çok ecnebî isimlerinin imlâca epeyi yanlış, biribirinden başkaca yazıldığı görülür; Custinyani adı da ilikinde Zan Yanis Custitani (زان يانس جوستتانى), ikincisinde Yaniş Cuytinani (يانش جوستنانى) şeklindedir. Kemal'in epeyi çok tutan borclarını ödemekte zorluk çektiği hakkında daha fazla bilgi için, *Ta'birler, Öz-Adlar Dizgisi*'ndeki Justinyani ve Zühdî Efendi maddelerine bakılabilir.

[56] Nu. 787, 17 Temmuz, 1885, s. 254. Nu. 872, 9 Şubat, 1887, s. *394-95*, 397; nu. 876, 11 Mart, 1887, s. 421; nu. 882, 6 Nisan, 1887, s. 429. Bu üniformayı M. Âsım Bey ile eşi Kapalı-çarşı'ya ısmarlamış, çok güzel olması için uğraşmışlardır. Mustafa Âsım, Kemal'e, kendi el yazısıyle 10 Mart, 1887 tarihli mektubunda, elbise ile birlikte, Kemal'in kılıcını değil, uğurlu olduğunu denediği kendi kılıcını da yollamıştır (S. *399*).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

hat masrafları epeyi belini bükmüştü. İstanbul'a sakız, sakız tatlısı, zeytun sakızı, başkaca hediyeler göndermekten zevk alıyordu. Âilesi İzmir'de iken, beğendiği reçellerin, şurubların, graviyeri, Felemenk peyniri, "daha yiyeceğe dâir„ ne bulunursa gönderilmesini yazmıştır[57]. Ölümünden yaklaşık birbuçuk ay önce, Ali Ekrem'i annesi Nesîme Hanım'la Sakız'dan İstanbul'a göndermeğe karâr vermişti. Bunun başlıca sebeblerinden biri Ekrem'in tahsîli, ikincisi ise Nesîme Hanım'ın ağabeyini, akrabâsını görmesi sihhati bakımından faydalı olacağı, üçüncü sebeb tasarruf etmek isteğiydi; "çünki Rodos'dan, Midilli'den yığılıp gelen misâfirlerle masârif, tâkat gelmeyecek bir derecelere varıyor. Anlar, İstanbul'da cüz'î birşey ile geçinebilecekleri gibi, benim burada masrafım da pek az olur„ diyordu. Âilesi onu yalnız bırakmak istememişlerse de, onun kesin karârlarına karşı koymak imkânsız olduğundan, 19 Ekim, 1888'de İstanbul'a hareket etmişlerdir. Kemal'in başlıca karakterlerinden biri de, resmî işlerinde de görüldüğü üzre, doğruluğuna inandığı bir düşüncesinden dönmemekti; "Birşey'e karâr verirsem veririm. Karâr verecek zamânı da bilirim. Şimdiye kadar hasbî olarak çalıştığım şeylerden başka hiçbir teşebbüsüm netîcesiz kalmadı„ demesi de bu husûsiyyetini anlatır[58]. Ekrem'in. Nesîme Hanım'ın israfından şikâyetci idi; ölümünden bir ay önce aldığı "Hazîne-i Hâssa ihsânını bütün-bütün borca karşılık„ tutmuştu. Ekrem, israfta kendisine benzemiyordu: "Ben, para sarfedersem eğlenirim; Ekrem, mu'azzeb olmak içün para sarfediyor... Maksadım, Ekrem buralarda sefâhat etti, İstanbul'da sarfetmesin demek değil; benim paramı o sarfetmeyecek de kim sarfedecek ! Ben bundan sonra parayı ne yapacağım !„ ; "Yalnız arada borc mes'eleleri var; nâmûsa dokunuyor da bir anın içün biraz tasarruf etmek istiyorum„ demesi, borclarını ödeyememekten duyduğu üzüntüyü hisettirir[59].

Kemal'e, Rodos köylerinde tanassurun önlenmesi için yaptırdığı Ertuğrul, Tîr-i Müjgân, Hamîdiyye câmi'lerinin yapımı tamâmlanması üzerine, Sultân Abdü'l-Hamîd'in *İrâde*'siyle, Madalyalar'ın derece bakımından en üstünü olan İmtiyâz Madalyası ihsânı Besîm

[57] Nu. 883, 13 Nisan, 1887, s. 430 v.d. Nu. 833, 2 Haziran, 1886, s. 324; nu. 996, 25 Eylûl, 1888, s. 557; nu. 832, 20 Mayıs, 1886, s. 323.

[58] Nu 1004, 16 Ekim, 1888, s. 585, *584, 605;* nu. 880, 19 Mart, 1887, s. 424.

[59] Nu. 968, 7 Haziran, 1888, s. 544; nu. 1020, 18 Kasım, 1888, s. 609; nu. 1014, 25 Kasım, 1888, s. 603; nu. 1017, Kasım, 1888, s. 606.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bey tarafından kendisine müjdelenmiş, berâtıyle birlikte gönderilmiştir. İtalya Prensi Victor III. Emmanuel'in Rodos'a geleceği günlerde, Kemal'e ba'zı ecnebî dostları İtalya Devleti tarafından nişân verileceğini söylemişlerdir; bu haber dolayısıyle, "Anı takmayız ya.. Her ne ise, maksad gevezelik..,, diyor, naklettiği fıkraya göre bu nişâna kıymet vermiyor, Prens'e görünmek için saçı, sakalı yoluna koyup, İstanbul'a ısmarladığı resmî elbiseye verdiği paraya acıdığını yazıyordu [60].

İstanbul'da bulunduğu sıralarda kütübhânesi bulunan Kemal, *Sefînetü'r-Ru'esâ*'yı "Sahhâf Çarşısı'ndan kendi elceğizi,, ile onyedi guruşa almıştı. Rodos Mutasarrıfı iken, yazmakta olduğu *Osmanlı Tarihi*'nin kaynaklarından *Künhü'l-Ahbâr*'ı, ona, Sâmi Paşa-zâde Halîm Bey göndermişti; yer adlarının okunuşunun doğru olarak tesbit edilmesi için bir coğrafya kitabı, ayrıca Subhî Paşa'nın *tereke defteri*'nin gönderilmesini de recâ etmiştir. Bu *defter*'i gözden geçirdiği, satın alınmak üzre İstanbul'daki ba'zı yakınlarına kaynak eserler ısmarladığı anlaşılır. *Cennâbî tarihi*'nin, *tarih*'i için faydalanacağı ba'zı bahislerini, Mustafa Âsım Bey aracılığıyle istinsâh ettirmekte idi [61]. Sakız'da da bir kütübhânesi bulunduğu anlaşılan Kemal [62],

[60] Mustafa Âsım Bey'e mektubu, nu. 876, 11 Mart, 1887, s. 421. — Nâmık Kemal'e önceleri, Mektûbî-i Hâriciyye Hulafâlığı sırasında Rütbe-i Ulâ Sınf-ı Sânîsi ihsân edilmiştir (*Tasvîr-i Efkâr*, nu. 209, 29 Muharrem, 1281/4 Temmuz, 1864). *Mukaddime-i Celâl*'de, İstanbul'un yangından korunması hakkındaki makâlesi dolayısıyle, *Rürbe-i Sâniye* ile lutuflandırıldığını kaydettiği görülür (Üçüncü Tab'ı, Kostantaniyye, 1309, Matbaa-i Ebüzziyâ, s. 4); *Tasvîr-i Efkâr*'da başlıksız olarak basılan bu makâlesi (Nu. 374, 3 Zi'l-ka'de, 1282/20 Mart, 1866), *Muntahabât-ı Tasvîr-i Efkâr*'ın *Makâlât-ı Mütenevvi'a* cildinde *Evlerin Kârgîr Olmasına dâir Bend-i Mahsûs* başlığıyle yayımlanmıştır (İst., 1311, Matbaa-i Ebüzziyâ, s. 107 v.d.d.). Midilli Mutasarrıfı iken, *Celâle'd-Dîn Hârezmşâh* piyesini Sultân Abdü'l-Hamîd'e sunması üzerine 1881'de Rütbe-i Bâlâ, 1883 Ağustosu'nda İkinci Rütbe'den Nişân-ı Osmânî ihsân olunmuştur; eserimizin III'üncü cildinde, bu rütbelerle ilgili epeyi geniş bilgi verilmiştir (Sultân Abdü'l-Hamîd'e teşekkürünü bildirdiği 475 ve 594 numaralı, 2 Ekim, 1881 ve 4 Ağustos, 1883 tarihli mektupları ve *önsözler*'i, s. *97*, 98; *313-14*, 314 v.d.d. *Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*, gzt., nu. 29, 3 Ağustos, 1299/13 Ağustos, 1883. Bu rütbelerin verildiğini bildiren *Fermân* ile, *İrâde-i Seniyye* aslının klişeleri için bk., M. Cemal Kuntay, *Namık Kemal*, c. II., ksm. 11., İst., 1956, Maârif Basımevi, s. 352 v.d., s. 732).

[61] Bu cildin sonundaki *Ta'birler*, *Öz-Adlar Dizgisi*'nde adı geçen eserlere ve Sâmi Paşa-zâde Subhî Paşa'ya ayırılan maddelere bakılabilir.

[62] Nu. 924, 22 Aralık, 1887 tarihli mektup, s. 499. Bu eserimizin üçüncü cildindeki, Midilli'de iken, Sâmi Paşa-zâde Halîm Bey'e yolladığı 20 Ekim, 1883 tarihli mektubundan, kütübhânesindeki kitapların, "bir üçbinden ibâret,, olduğu anlaşılır (Nu. 617, c. II., s. 34).

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ölümünden yaklaşık bir ay önce Nesîme Hanım'la birlikte İstanbul'a gönderdiği Ali Ekrem'den, ba'zı romanlar satın alıp yollamasını istemişti. Ölümünden altı sâat önce okumağa gayret ettiği Victor Hugo'nun *Bîçâreler* (*Les Misérables*) romanı, dinlendikten sonra tekrar okuyabilmek için o sayfaları açık hâlde, yastığı üzerine bırakılmış olarak bulunmuştu. "Kitâb okumadan uyku uyumak nekadar güc şeydir, bilir misin? Hiç ömründe kitâb okumadan uyuduğun var mı? Hele bir gece uyumağa çalış da bak, insân nekadar sıkılıyor„ ifâdesi, böyle bir alışkanlığı bulunduğunu da gösterir[63].

Kemal, yalnız kendisinin bulunduğu çevrenin değil, başka yerlerin de muhtelif mes'eleleriyle ilgili idi; C.B. Sefîd Vâlisi İsmâil Hakkı Paşa'ya yazdığını tahmîn ettiğimiz husûsî mektubunda Turuk ve Me'âbir İdâresi'nin taşra yollarının yapımı hakkında müsbet karârlar almadığına, Midilli'de caddelerin değil, köy yollarının yapımına ehemmiyyet verildiğine, bunun servet bakımından zararlarını önlemek için alınacak tedbîrlere dâir uzun-uzadı bilgi vermiştir; bunların Rodos'la hiç alâkası yoktu. "Bendenizin de Midilli ile münâsebetim kalmadı; fakat hamiyyet bırakmıyor„ diyordu. Kendisinden sonra Midilli Mutasarrıflığı'na getirilen Âgâh Efendi'ye, oradaki İslâm cemiyetlerine, mekteplere, yollara, limânlara, zeytun silktirme, a'şâr, zirâat, ecnebîlerle münâsebet ve başka resmî işlere, Hıristiyanlık-İslâmlık iddiâsıyle anlaşmazlık mes'elelerine, muhtelif idârî kuruluşlara, oralarda çalışanların karakterlerine dâir, yine bu vatan-serverliği dolayısıyle çok etraflı bilgi verme ihtiyâcını duymuştu[64]. Midilli'deki güvendiği me'mûrlardan aldığı mektuplar, haberler aracılığıyle, Âgâh Efendi'nin yürüttüğü işler hakkında bilgi edinmekte idi[65]. Meclis-i İdâre a'zâsından Kulaksız-zâde Mustafa

[63] Ali Ekrem ve Feride Hanım'a mektupları, nu. 1025, 984, 24 Ekim, 1888 ve 26 Temmuz, 1888, s. 614, 565.

[64] Nu. 721, Kasım—Aralık, 1884, s. *79-80*, 81; nu. 720, Kasım, 1884, s. 23 v.d.d.

[65] Kemal, 31 Temmuz, 1885 tarihli mektubunda, Âgâh Efendi'nin idâre tarzını beğenmediğini kaydetmiştir: "Midilli de rezâlet ayûklara çıkıyor. *Tercemân-ı Hakîkat*'te Hallm Bey'in mektubu var; şimdi Hüseyin de karıştı. Hani anın eniştesi Râsim yok mudur, Tahrîrât-ı Emlâk me'mûru idi; Âgâh anı habs etmiş. Molla Mustafa'yı da habs etmek istemiş. Acâyib-acâyib şeyler.. „ diyordu. (S. 258). *Tercemân-ı Hakîkat*'teki *Mektûb-ı Mahsûs* başlıklı, Bir Rodoslu tarafından imzâlı yazıdan, Râsim Efendi mes'elesinin başlangıcı epeyi öncelere âid olduğu anlaşılır: "Bir aralık Rodos'un muâmelât-ı uşriyyesini tahkîk için Râğıb Bey nâmında bir zât vurûd etmiş idi„ ; bunun, Rodos köylerinde üç-dört ay süren incelemeleri

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bey'e yazdığını tahmîn ettiğimiz mektuplarında, Rodos'la ilgili olarak zabtıyyelerin nakline, muhtelif adalara dağıtılmasına dâir C.B. Sefîd Vilâyeti'ne baş vurduğundan bahisle, bu husûsta Midilli'ce de Vilâyet'e murâcaatta bulunulmasını tavsiye ediyordu. Midilli mektebleri, câmi, başka hayr müesseseleri, gelir kaynaklarından Cem'iyyet-i İlmiyye, vakıfları, Menâfi' Sandıkları mes'eleleriyle ilgilenmiş, bunların nasıl yoluna konulacağı, fayda sağlayacağı hakkında muhâtabını uyarmağa çalışmıştır. Midilli'de özenilerek ele alınması gerekli işlerden biri de İslâm mektebleri idi; kendisinin bu husûsta neler yaptığını, yapılacak şeyleri anlatmış, Cem'iyyet-i İlmiyye'nin maddî yardımından faydalanılarak masrafın nasıl karşılanacağına dâir tavsiyelerde bulunmuştur[66]. Midilli'den hayvan ihrâcının önlenmesi için bir dilekcesi vardı; Dâhiliyye Nezâreti'nin bunun üzerine, 27 Ocak, 1885 tarihli cevâbını Rodos Mutasarrıflığı sırasında görmüştü; ne demek istenildiği anlaşılmadığından, soyu tükenmekte olan küçük at, veyâ eşek cinsi midillinin dışarıya gönderilmesine yol açabilirdi. C.B. Sefîd Vâlisi Hakkı Paşa'ya husûsî mektubunda, "midilli cinsi Firenkler'le Mısırlılar'ın şerrinden,, yok olmak derecesine geldiği için, böyle bir çığır açılmasını önleyici tedbir alınmasını bile hâtırlatmağı faydalı buluyor, Midilli-sancağı'yle ilgili bu gibi işlere de kayıdsız kalamıyordu[67].

Kemal, yurd dışındaki siyâsî mes'elelere de kayıdsız kalmıyor, bunları Avrupa gazetelerinden de ta'kîb ediyordu. Mısır ve Mütemehdî, Hind-Efganistân muhârebesi mes'eleleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Rusya'nın, Avrupa devletlerinin siyâsî görüşleri dolayısıyle tenkidleri de ilgilendiği şeylerin dar bir çerçive içinde kalmadığını, genişliğini gösterir[68].

üzerine 2000 lira kadar para çalındığını tesbit ettiği resmen Vilâyet'e yazılmıştır; bu vak'a 99 yılına âiddir; fakat muhâkemesi şimdi sona ermiş, iş tahkîk me'mûrunun yazdığı gibi çıkmayıp, berâetine karâr verilmiş, Meclis-i İdâre'de bulunan Müdde'î-i Umûmî Muâvini de bu husûsu Vilâyet'e istînâf eylediği işitilmiştir. Bahis konusu yazıda Râsim Efendi aleyhinde ba'zı fikirlere yer verilmiş, Kemal'in Midilli Mutasarrıfı iken de para çalanları cezâlandırdığından, şimdi Rodos'ta A'şâr Müdürlüğü'nü Rodos ahâlîsinden vatan-sever Edhem Efendi'nin idâre ettiğinden bahsedilmiştir (Nu. 2058, 26 Nisan, 1301/8 Mayıs, 1885).

[66] Nu. 718, 728, 746, 26 Kasım, 1884, Aralık, 1884, Ocak, 1885, s. *15*, 16, *107*, 111, *157*, 160 v.d.d.

[67] Nu. 748, 6 Şubat, 1885, s. 167.

[68] Böyle mes'eleler hakkındaki fikirleri için, bu cildin sonundaki *Ta'birler, Öz-Adlar Dizgisi*'nde yer alan ilgili maddelere bakılabilir.

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - https://rahtey.org

IV—Fikir ve San'at Hayâtı

Kemal'in, daha önceki yıllarda olduğu gibi, Rodos ve Sakız Mutasarrıflıkları sırasındaki hayâtı da çok hareketli geçmiştir; resmî işleri, el attığı mes'elelerin çözümü için mücâdeleleri çok vaktini almakla berâber, fikir ve san'at sâhasından uzaklaşmadığı görülür. Rodos'ta vazifesine başladığı ilk günlerde Mustafa Âsım Bey'e yazdığı mektubunda, "Burada kitâb yazmakla uğraşmak güzel olacak; ma'a-mâ-fîh iş görmekten de bir türlü kendimi alamayacağım,, demesi, eser vermeğe de çalışacağını, bu işi bir yana bırakmayacağını anlatır[69]. Mektuplarında yalnız çağdaşlarının değil, önceki devirlerde yaşayan şâirlerin, ilim adamlarının, siyâset sâhasında mühim ba'zı kimselerin şahsiyyet ve eserleri hakkında, muhtelif mes'elelerle ilgili düşünce ve tenkîdlerine yer-yer rastlarız; bu arada kendisinin şiirlerine, muhtelif nevi'deki eserlerine dâir mühim malzeme de elde etmiş oluyoruz.

1. Şiirleri

N. Kemal'in Edebiyât-ı Atîka, Edebiyât-ı Cedîde (Dîvân edebiyâtı : Eski edebiyât, Yeni edebiyât), Garb edebiyâtı, Halk edebiyâtı, İrân edebiyatı; edebî san'atlar, nazım şekilleri, şâir ve şiir, vezin ve kâfiye, v.b. hakkında düşüncelerine, tenkîdlerine mektublarında ba'zan bir-iki cümle hâlinde, ba'zan geniş ölçüde yer verdiğine tanık olmaktayız. *Ta'birler*, *Öz-Adlar Dizgisi*, gözden geçirilirse, Batı te'sirindeki fikir cereyânlarıyle ilgili münâkaşalara yabancı kalmadığı da görülür. Fikir, san'at hayâtımızı aydınlatma bakımından mühim olan bu malzemenin çoğu, bu husûslardaki muhtelif incelemeler için zengin birer kaynak teşkil ettiğine dikkati çekmeği yeterli görerek, kaydettiklerine dayanarak kendisinin şâirliği, şiirlerine dâir edindiğimiz bilginin değerini belirtmeğe çalışacağız.

Hâmid, Recâ'î-zâde ile birlikte şiiri tabî'î hâline geri döndürmeğe gayret ettiklerini yazan Kemal, kendisinin ve Hâmid'in şiirlerini te'sir bakımından güneş ışıklarına benzetmiştir; aralarında kim varsa R. Ekrem'le onun yolunda yürüyenler, dolayısıyle o mekteb'in vucûde gelmesinin sebebi de Kemal değil, R. Ekrem'dir[70].

[69] Nu. 717, 26 Kasım, 1884, s. 13.

[70] Rif'at Bey'e, nu. 799, 16 Eylûl, 1885 s. 276; Recâ'î-zâde Ekrem'e, manzûm mektup, nu. 1035 (626ª), Kasım—Aralık, 1883, s. 672.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Kemal'in Rodos ve Sakız Mutasarrıflığı sırasında yazdığı pek az şiirini tesbit edebildik. 17 Temmuz, 1885 tarihli mektubunda, Şeyh Vasfî'nin bir *kıt'a*'sının redîfi hoşuna gittiği için, kâfiyesini değiştirerek yazdığı bir dörtlüğü kaydetmiş, sonraları ilâve edeceği dörtlüklerle bunu bir *murabba'* yapacağını yazmıştır. Basılı, yazma şiirleri arasında da bulunan bu şiirine, ancak bir dörtlük ilâve edebildiği görülür. Rif'at Bey'e 19 Aralık, 1885 tarihli mektubunda, "Yine bu günlerde azıcık, bir Âşık Garîb'liğim tuttu. Şâm Müftisi'nin meşhûr olan fezâ'ili cihetiyle, Hüseyin'den terceme-i hâline dâir ma'lûmât istemiş idim. Tutmuş kendisine söylemiş. O da bir *kıt'a* göndermiş. Cevâb olarak bir *kıt'a*'cık da benim var. İkisini ayrı bir kâğada yazdım, gönderdim. İnşâ'allâh Arabî'sini anlayamazsın da, üzüm-üzüm üzülürsün. Bizim *kıt'a* fenâ olmadı sanırım. Bakalım, hangi beytini tercîh edersin!,, diyordu. Verdiği bu bilgi, kendi el yazısıyle yedi beyti içine alan *kıt'a*'sını elde etmemiz dolayısıyle bunun ne zamân, nerede yazıldığı mes'elesi aydınlanmış, en sağlam nushası kazanılmış bulunmaktadır. Rodos'ta yazdığı şiirlerine, Rif'at Bey'e 31 Temmuz, 1885 tarihli mektubunda, "Şu beyte ne buyurursunuz,, diyerek kaydettiğini de katabiliriz[71].

Kemal'in, Sultân Abdü'l-Hamîd'e *Osmanlı Tarihi*'nin *Medhal* kısmının ilk cüz'ünü sunması dolayısıyle 9 Kasım, 1887 tarihli bir mektubu vardır; bu cüz'ün başındaki, sekiz beyitlik *medhiye kıt'ası*'nın da o sıralarda, Sakız'da yazıldığını söyleyebiliriz. Ayni maksadla yazdığı, yine sekiz beyti içine alan, beğenilmediği için yer verilmeyen *medhiye*'si de burada yazdığı şiirlerindendir. Topal Osman Paşa-zâde Râtib Ahmed Paşa'nın *Dîvân*'ını istinsâh ettirmekte olan Mustafa Âsım Bey, onun iki gazelini gönderdiği Kemal'e, bunlara nazîre yazıp-yazmadığını sormuştur. Kemal, 21 Haziran, 1888 tarihli mektubunda, *nazîre*'yi o hafta da yollayamadığını, fakat "sivrisineklerin sazına uyacak elhân ile meşgûl,, olduğunu, sıcaklar bastığından uyku bile uyuyamadığını, üstelik evini de değiştireceğini anlatmıştır; "bir râhatlanalım da, şiir kolay.. „ diyordu. Kemal'in, Râtib Paşa'nın gazelleri ile ayni kâfiyeli beş gazelini tesbit ettikse de, kasdettiği nazîresinin bunlardan hangi gazeli olduğu hakkında kesin birşey

[71] Nu. 786, 17 Temmuz, 1885, s. *249-50*, 253; nu. 809, s. *287-89*, 291; nu. 790, s. 262.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

söyleyemiyoruz. Sakız'da yazılan şiirlerine eğlenmek için, çocuk şivesiyle yazıverdiği, Hece vezniyle olan bir beytini de ilâve edebiliriz [72].

Kemal'in Rodos'ta, Sakız'da değil, Süleyman Paşa hakkındaki, ayrıca önceleri yazdığı şiirlerinden *Vatan kaside*'sinden birer beyti ve mısrâ'ı, *Bekci Destanı*'ndan, *Murabba*'ından birer dörtlüğü bir münâsebetle mektuplarında kaydettiği görülür [73]; böyle notlarının, o şiirleri için ba'zı bakımlardan aydınlatıcı olduğunu söyleyebiliriz.

2. Cezmî

Kemal, *Cezmî* adlı tarihî romanının birinci cildini Midilli Mutasarrıflığı sırasında tamâmladığını 27 Ağustos, 1881 tarihli mektubundaki, "Cezmî bitti; ya'ni birinci cildi bitti, basılacak„ dediğine, bu mühim notuna dayanarak tesbit etmiştik. Eser önce cüz'ler hâlinde, 1883'de bir cild hâlinde basılmıştır [74]. Mustafa Âsım Bey, Kemal'e gönderdiği 6 Kasım, 1884 tarihli mektubunda, Rodos'un işleri hafif olduğunu işittiğinden bahisle, ba'zı tavsıyelerde bulunmuştur : "Artık çok-çok kitâb yazarsınız. Zannederim *Cezmî* de biter. Öyle hidmet edeceğim diye uğraşmasan güzel olur. Me'mûriyyet-i sâbıkada ettiğin hidmet nekadar makbûl oldu ise, bu da o kadar olur. Kendi işine çalışsan, hidmet etsen daha güzel olur zannındayım„ diyordu. Kemal, Rodos Mutasarrıflığı'na başlamasından bir ay kadar sonra babasına gönderdiği mektubunda, orada kitâb yazmakla uğraşmanın güzel olacağını, fakat iş görmekten de bir türlü kendini alamayacağını kaydetmiştir. Sonraki mektuplarında hiç bahsetmediği *Cezmî*'yi, ikinci cildini yazarak tamâmlayamamıştır [75].

3. Midilli Risâlesi

Kemal, Mustafa Âsım Bey'e 26 Kasım, 1884 tarihli mektubunda, o sırada "*Midilli* nâmında„ bir risâle yazdığından bahsetmiştir.

[72] Nu. 909, s. 467 v.d. Nu. 971, s. 547 v.d.d. Feride Hanım'a, nu. 1016, 13 Kasım, 1888, s. 605.

[73] S. 266, 426, 446, 594; ayrıca bk., Haci İbrâhim Efendi hakkındaki hicviyesi, 418.

[74] Bu eserimizin III'üncü cildinde *Cezmî* hakkında epeyi geniş bilgi verilmiştir (S. Lıı). Feride Hanım'ın, babasına yolladığı 14 Mart, 1300 (26.III.1884) tarihli mektubundan, *Cezmî*'nin Birinci Cild'inin satışı pek iyi gitmediği anlaşılır: "*Cezmîler* yavaş-yavaş satılıyor; fakat vaktiyle anı yiyenler safây-i hâtırla uydurmuşlar. Kalanları ise yetmiş paraya gidiyor ki devede kulak bile değil..„ (Mektubun aslı, T. Toros'un arşivindedir).

[75] Nu. 717, 26.XI.1884, s. 13.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bunun Âkif Paşa'nın *Tabsıra*'sı gibi olacağını kaydettiğine göre, konusunu Midilli'ye âid dikkati çeken, ibret verici, insânın gözünü açan husûslar teşkil ediyordu; ifâdece "bütün-bütün *Tabsıra* tarzında olmayacak,, , ondan daha san'atlı olacaktı. Bunu ne maksadla yazdığını etrâflıca anlatan Kemal'in gâyesi, bu eserini Sultân Abdü'l -Hamîd'e sunmak, elinden geldiğince gayretle çalışabileceği bir vilâyete ta'yîni için vereceği dilekcenin te'sîrli olmasına yol açmaktı. Gönlü kırılmış hâlde iken, "hayâl yerinden oynayıp da güzel birşey yazabilmenin ihtimâli,, yoktu; ancak vicdânının gösterdiği yolda, *Midilli* gibi bir eser yazabiliyordu. Herkit'teki ayaklanmalar, nufûs sayımının da yapılabilmesi dolayısıyle devre çıkmak gibi işler, "*Midilli Risâlesi*'ni bitirmeğe,, vakit bırakmıyordu Rif'at Bey'e, 1885 Mart'ı sonunda yazdığı mektubuna göre, "havâların hâlinden midir nedir, bilmem, canım hiçbir şey yazmak istemiyor, hattâ yazamıyorum. Ne sinirlerim yerinde, ne de aklım... Biraz havâ açılsa bu hâl de geçecek. Bakalım, Bahâ Nisan nihâyetine, belki Mayıs evâsıtına kadar buradadır; tebyîzi içün korkma; zâten *Risâle*'nin iki-üç günlük işi var,, dediğine göre, eserin epeyi kısmının hazırlanmış olduğu anlaşılırsa da, sonraki mektuplarında *Midilli Risâlesi* hakkında hiçbir kaydına rastlamış değiliz [76].

4. Vatan, İntibâh, Gülnihâl ve Âkif Bey

Kemal Midilli Mutasarrıfı bulunduğu sırada *Vatan* piyesinin Acemler tarafından ikinci def'a basımı üzerine Maârif Nezâreti'ne bir dilekce yazmış, bunun cevâbını Rodos'a ta'yîninden sonra al-

[76] Ayni mektup, s. 14; nu. 754, 2 Mart, 1885, s. 184; nu. 760, s. 200. Kemal, Midilli Mutasarrıflığı'nın son yılında, resmî evrak ve haberleşmeleri yazıldıkları tarihlere göre sıralayarak bir mecmûa tertip etmeği düşünmüştü; 1 ve 8 Mart, 1884 tarihli mektuplarında bu eserin adı *Mecmûa-i Siyâset* olarak kaydedilmiştir. Husûsî ve resmî evrâkın büyük bir çekmecede sakladığı müsveddelerinin Hüseyin Hilmî'de mi, Bozca-adalı Tevfik'de mi olduğunu kestiremiyor, bunun öğrenilmesini, hiç olmazsa sûretlerinin getirtilmesi için haber verilmesini Rif'at Bey'den istemekte idi; ona, 5 Haziran, 1884 tarihli mektubunda, "Gelirken *Mecmûa-i Siyâset*'i getir de ikmâl edelim,, diyorsa da, aleyhindeki şikâyetler, bu yüzden açılan tahkîkat huzûrunu kaçırdığından daha sonraki mektuplarında bu eserden hiç söz etmemiştir. Bu eserimizin III'üncü cildinin *Giriş*'inde *Mecmûa-i Siyâset*'e dâir bilgi vermiş, içine alacağı resmî evrâk hakkında IV'üncü cildinde daha geniş bilgi vereceğimizden bahsetmiştik (S. lxı v.d.). Elde ettiğimiz yeni malzemeden, Rodos'a naklinden az sonra, bu eserini yazmakta olduğu, bunun adını *Mecmûa-i Siyâset* yerine *Midilli Risâlesi* olarak kaydettiği anlaşılır (Bk., aşağıdaki not—104, 105).

mıştır. Maârif Nâzırı Mustafa Nûrî Paşa'ya 11 Aralık, 1884 tarihli mektubundan, dilekcesine verilen cevâbda *Silistire*'yi neşredenler hakkında gerekli işlemin yapılacağını açıkca anlatan bir fikir bulunmadığı, bu işi ta'kîb eden Menemenli Tâhir'e Zabtıyye Nezâreti'yle ilgili bir iş olduğundan Maârif Nezâreti'nce birşey yapılamayacağının bildirildiği anlaşılır; böyle bir hükme muhâtabının katılmayacağına inandığını yazan Kemal, ilk basımları için gerekli ruhsat alınmış bulunan eserlerinden *Gülnihâl* ile *Âkif Bey*'in tashihli nushalarının, *İntibâh*'ın hiçbir düzeltme yapılmaksızın Encümen-i Teftîş'e verildiğini bildirerek, kendi nâmına olarak yeni basımlarının ruhsat-nâmelerinin, bu işlerini ta'kîb edenlere verilmesi için M. Nûrî Paşa'nın iznini recâ etmiştir[77].

Kemal, adı geçen bu üç eserinin yeni basımları işiyle uğraşılmasını Menemenli Rif'at'e bırakmıştır; 1885 yılının ilk aylarında ona yazdığı mektuplarında *Âkif Bey* ile *Gülnihâl* adlı tiyatro eserleri

[77] Nu. 723, s. 91 v.d.d. Eserimizin önceki üç cildiyle, elimizdeki cildin *önsöz*'lerinde *Vatan* piyesiyle ilgili epeyi bilgi verilmiştir; bunların basımından sonra, ba'zı yeni malzeme de elde etmiş bulunuyoruz: Hâlide Edîb, *Vatan'ı Oynayacak San'atkârlara* (*Tanîn* gzt., nu. 20, 7 Ağustos, 1324/20 Ağustos, 1909). Manastır'da yayımlanan *Neyyir-i Hakîkat* gazetesinde 'A.K. (ع.ك.) imzâlı, "Bu Perşenbe akşamı Şark Tiyatrosu'nda *Vatan* oyunu dördüncü def'a olarak Kisriye misâfirîn-i kirâmının enzâr-ı temâşâsına sunulmuştur„ cümlesiyle başlayan yazıda, tiyatronun hınca-hınc dolu olduğu, kendisine de Mîr-alay Sıdkî rolünün verildiği, perde açılınca uzun bir hitâbede bulunduğu, halkın heyecânı, hürriyyet şühedâsı sayılan kimselerin resimlerinin sahnede ışıklandırıldığı anlatılmıştır (Nu. 18, 2 Şa'bân, 1326, 30 Ağustos, 1908—Pazar); üç sutûnluk bu yazının sonunda 9 Ağustos, 1324—Cumaertesi (22 Ağustos, 1908) tarihi vardır. *Tepebaşı Kışlık Tiyatrosu'nda Evvelki Akşamki Musâmere* başlıklı yazıdan, bunun Sadr-ı A'zam'ın himâyesinde İtalya felâket-zedeleri yararına verildiğini, ba'zı Nâzırlar'ın, Sefirler'in bulunduğunu, *Ertuğrul* vapuru musıkasının *Hamîdiyye* ve *Millî marşları* ile başladığını, hangi eserlerin bütününün, veyâ ba'zı sahnelerinin, bu arada *Vatan* piyesinin de üçüncü perdesinin çok başarısız temsîlî yüzünden seyredenlerce istenilen te'sîrin uyandırılamadığını öğreniyoruz (*Şûrây-i Ümmet* gzt., nu. 107/140, 7 Ocak, 1324/20 Ocak, 1909). *Yeni Tasvîr-i Efkâr*'daki *Silistire Kahramanı Abdullah Çavuş hakkında Aynen Mektup* başlıklı, Ş. Ayşe imzâlı yazıda, bu gazetenin 19 Ağustos tarihli nushasındaki mülâkât dolayısıyle Abdullah Çavuş'un kahramanlığını takdîrimizin yeterli olmadığından, bu saygı değer ihtiyârın maddî yardıma ihtiyâcıdan, yaşamakta olduğu köyde onun adına bir mektep, veyâ bir mescid, hiç olmazsa bir çeşme, bunun yanında râhatca barınabileceği küçük bir ev yaptırılmasından bahsedilmiş, *Yeni Tasvîr-i Efkâr*'da bir yardım sutûnu açılması istenilmiş, gazete de, böyle bir hizmeti yerine getirmeğe hâzır olduğunu bildirmiştir (Nu. 96, 4 Eylûl, 1909).

hakkında kaydettikleri, bunların yeni baskılarının neden yapılmadığını aydınlatmaktadır : "*Âkif* ile *Gülnihâl* için *mukaddime* istiyorsun. Bu hafta o kadar yazı yazdım ki, öyle birşey'i, sopa ile döğseler yine yazamam; ma'a-mâ-fîh Nasreddin Hoca'nın sen eşeği al da, kuyruğu koynumda dediği gibi, sen kitâbı bastıracak ol da, *mukaddime*'si ne vakit olsa yazılır. Kitâb basıldıktan sonra bile ilâve olunabilir,, ; "*Âkif* ile *Gülnihâl*'in *mukaddime*'sini sonuna da koyabiliriz dedik ya.. On gündenberi yağmurdan göz açılmıyordu. Evde mahbûs gibi idim. Can sıkıntısı, geldiğimiz günlerden aşağı değil idi. Yazı yazmağı o kadar canım istemiyordu ki, hukûmetin evrâkını bile güc hâl ile tashîh edebiliyordum [78]. ,,

[78] Nu. 745, 31 Ocak, 1885, s. 155; nu. 750, 16 Şubat, 1885, s. 171. Kemal'in, Mustafa Nûrî Paşa'ya 11 Aralık, 1884 tarihli mektubundaki recâsının hemen yerine getirildiği, o sıralarda basım izninin çıkmasından anlaşılır (Mehmed Murâd Bey, *Devr-i Hamîdî Âsârı*, İst., Matbaa-i Osmâniyye, 1308, s. 125: Kânûn-ı Sânî, 1300/1885'de *İntibâh*'ın; s. 143, Kânûn-ı Evvel, 1300/1884-85'de *Âkif Bey* ile *Gülnihâl*'in basımına izin verilmiş bulunuyordu). Her üç eserin yeni baskıları bu izne rağmen Kemal hayâtta iken yapılamamıştır (Bk., aşağıdaki not—90).

Kemal'in, üzerinde durduğumuz bu üç eseri hakkında, kitabımızın önceki ve elimizdeki cildlerinde verilen bilgiye ek olarak bk., New York, Public Library kart katalogu: *Intibah*; *ou les adventures d'Ali Bay*. (*Mercure de France*, Paris, 1921, 8o. Tom, 149 p. 143-179, 398-434, 687-726.—*Âkif Bey*, Abdî Tevfik, eserin gece, Beyaz Kule İttihâd Bağçesi'nin Kışlık Tiyatrosu'nda, Mekteb-i Terakkı'yi bitirenlerden hevesli bir hey'et tarafından, Üsküb harîk-zedeleri yararına temsîli, kimlerin rol aldığı hakkında (*Bağçe* mec., nu. 9, 16 Eylûl, 1324, s. 8 v.d.). Bu yazının sonunda Selânik—9 Eylûl, 1324 (22 Eylûl, 1908) tarihi vardır.—*Gülnihâl*'in neşri ve *Basîret* Matbaası'nda, Bağçe-kapusu'nda Tenbakücü Hasan, Bâb-ı Ali'de kitâbcı Toros Ağa'nın dükkânlarında, gazete müvezzi'lerinde satıldığı hakkında i'lân (*İstikbâl* gzt., nu. 27, 20 Şa'bân, 1292, 8 Eylûl, 1875). — *İstikbâl*, Kemal'in çıkarmak istediği bir gazetedir; Zabtıyye Nezâreti'ne gönderilen 10 Rebî' I., 89/6 Mayıs, 88 (18 Mayıs, 1872) tarihli yazıda Kemal'in *İstikbâl* adıyle Türkçe bir gazete çıkarmak istediği hakkındaki arz-ı hâlinin sûreti ile, usûlüne uygun işleminin yapılmasına dâir gönderilen tezkirenin Meclis-i Maârif'e havâle edildiği, bu gibi yeniden gazete çıkarmak isteyenlerin, *Matbûât Nizâm-Nâmesi*'ne göre "keyfiyyet-i hâlleri,, Zabtıyye Nezâreti'nin tahkîkıyle belirtilecek hâle göre işlemin yürütülmesi gerekli bulunduğu, bu yüzden, bahis konusu tezkire ve arz-ı hâl sûretinin Zabtıyye Nezâreti'ne geri gönderildiği bildirilmiştir. Bâb-ı Âli'ye gönderilen resmî belge 24 Rebî' I., 89/22 Mayıs, 88 (1 Haziran, 1872) tarihlidir; 24 Safer, 89 (3 Mayıs, 1872) tarihli yazının cevâbıdır: Arz-ı hâl'in bir sûreti ve tezkire, "Meclis-i Maârif'e havâle ile Zabtıyye (*Nezâret-i*) celîlesi ile olunan muhâbere cevâbına nazaran mû-mâ-ileyh ma'rûf zevâttan olarak matbûât hakkında müesses olan *Nizâm*'a tevfîkan kefâlete rabt olunduğu anlaşılmış ve ol vechile ruhsat i'tâsı usûl-i mev-

5. Tasvîr Mecmûası ve Emîr Nevrûz

Rif'at Bey, yanılmıyorsak, Kemal'in *Tasvîr-i Efkâr* gazetesindeki yazılarından seçmeleri içine alacak bir mecmûa neşrini, *Terceme-i Hâl-i Emîr Nevrûz* adlı tarihî monogarfisinin yeni basımını da tasarlamıştır. Kemal'in uygun gördüğü, fakat fi'len yardımcı olamadığı bu iş yürütülememiştir : "Tasavvur ettiğin mecmûa güzel olur. Aralarına nazımdan, nesirden tuhaf-tuhaf şeyler de karıştırılır. Bir cüz'ünü topla; bir de mukaddime yaz da görelim,, ; "Bendler'i tabî'î biz temyîz edeceğiz; ba'zılarına mutâla'a da yazacağız. *Nevrûz*'un sende tashihlisi var mıdır? Yoksa, anda birçok yanlışlar var, nasıl bastıracaksın? Sonra, nihâyetine hatâ-savâb cedveli mi koyacağız?,, demekten başkaca birşey kaydetmiş değildir [79].

6. Celâle'd-dîn Hvârezmşâh ve Mukaddimesi

Kemal'in, *Celâle'd-Dîn Hvârezmşâh* piyesini ne zamân bitirdiğini 27 Ağustos, 1881 tarihli mektubuna dayanarak tesbit etmiştik "Cezmî bitti; ya'ni birinci cildi bitti, basılacak; hattâ *Celâl* de değişti; o da hitâm buldu. Yakında ikisi birden basılacaktır. „ Sultân Abdü'l-Hamîd'e sunduğu bu eseri dolayısıyle kendisine Rütbe-i Bâlâ verilmiş, 2 Ekim, 1881 tarihli mektubunda bu münâsebetle Huzûr'a teşekkürlerini arz etmiştir. Resmî hayâtındaki sarsıntılar, siyâsî ba'zı sebebler yüzünden ancak 1884 Mart'ından başlayarak eserin basımı teşebbüsüne girişilmişti. Huzûr'a sunduğu eserinin basımı için *İrâde-i*

---

zû'asına muvâfık görünmüş olduğu,, , uygun görüldüğü ve emr buyurulduğu hâlde, iktizâ eden ruhsat senedinin Matbûât İdâresi'nden verdirilmesi hakkındadır (Bu belge bize, 21 Eylûl, 1978'de, mülğâ Maârif Nezâreti arşivindeki aslından istinsâh edildiği kaydiyle, Kâmil Su tarafından bize lutfen verilmiştir).

[79] Nu. 750, 754, 16 Şubat, 2 Mart, 1885 tarihli mektup, s. 185, 171. *Emîr Nevrûz*'un ikinci neşir izinlerinden biri, Murad Bey'in *Devr-i Hamîdî Âsârı*'ndaki kaydinden anlaşıldığı üzre, 1300 Kânûnısânî'sinde (S. 125), 1885 yılı başlarında, H. 1302'dedir. Hatâlı basıldığı için beğenmediği, tashihli yeni neşri düşünülen eserin, bu izin üzerine yapılan ikinci baskılarıyle ilgilidir (*Evrâk-ı Perîşân—Terceme-i Hâl-i Emîr Nevrûz*, Eser-i Nâmık Kemal, Temsîl-i Sânî, Maârif-i Umûmiyye Nezâret-i celîlesi'nin Ruhsatıyle, Kostantaniyye, 1302, Matbaa-i Ebüzziyâ, 68 sf. Aynı isimle, Temsîl-i Sânî, Nâşiri: Kitâbcı Arakil, Maârif Nezâret-i celîlesi'nin Ruhsatıyle, Kostantaniyye, 1302, 64 sf.). Eserin üçüncü baskısı, Kemal'in ölümünden sonra yapılabilmiştir (*Terceme-i Hâl-i Emîr Nevrûz*, Nâmık Kemal, Maârif-i Umûmiyye Nezâret-i celîlesi'nin Ruhsatıyle, Kostantaniyye, 1305, 59 sf.). Basım yılının Mâlî (1889–90) olduğu anlaşılır.

Senniyye'yi umuyor, bunu bekliyordu; sonra fikrini değiştirmiş, Besîm Bey aracılığıyle Abdü'l-Hamîd'in bu husûstaki fikri sorulmasını uygun görmüş, Besîm Bey'e mektup yazması istenilmiş, bu fikrinden de caymış, Midilli Mutasarrıflığı sırasında *Celâle'd-Dîn H*ᵛ*ârezmşâh*'ın, *Mukaddime-i Celâl'in* basımı mümkün olmamıştı[80].

Kemal, Rodos'tan Rif'at Bey'e yolladığı 2 Mart, 1885 tarihli mektubunda, önceleri basılmış eserlerinin yapılacak yeni baskılarını kasdederek, "Kitâbların tab'ına, şekline, falanına,, karışmayacağını, "*Celâl* için de şimdi ruhsat, falan,, istemediğini yazmıştır[81].

Kemal, Midilli'den ayrıldıktan iki hafta sonra *Celâl Mukaddimesi* 4 Kasım, 1884 — 1 Şubat, 1885 arasında *Mecmûa-i Ebüzziyâ*'da tefrika edilmiştir; ayni mecmûanın 31 Ağustos ve 14 Eylûl, 1886'da yayımlanan 49,50'nci sayılarında ise *Celâle'd-Dîn H*ᵛ*ârezmşâh* piyesinin yalnız *Celâleddîn* adıyle tefrika edildiğini, geri kalanının neşrine devâm olunmadığını söyleyebiliriz. Kemal'in 9 Ekim, 1886 tarihli mektubundaki mühim bir kaydi, eserin tefrikasının neden, kendisi tarafından durdurulduğunu aydınlatmaktadır "Ebüzziyâ *Celâl*'i basmağa başlamış; 'Mecmûanın satıldığı yok. İstersen ruhsat kaydinden vâreste olmak içün, parça-parça mecmûada basalım da, sonra birleştirir basarız' demiş idi. 'Olmaz!' dedim. O da, 'Sen bilirsin, benim maksadım *Celâl*'i ġasb etmek değil, sana hidmet etmektir' dedi; oldu, bitti[82],,. Böylece, Rodos Mutasarrıflığı sırasında basılamayan eserlerine biri daha katılmış oluyordu.

7. Tarih-i Askerî ve Osmanlı Tarihi

Kemal'in Zeyne'l-Âbidîn Reşîd'e 1875 Kasım'ında yazdığını tahmin ettiğimiz mektubundaki, "Elimde Devlet-i 'Aliyye'ye dâir uzunca bir te'lif var; ikmâli içün *Cevdet Tarihi*'ne muhtâcım. Lutfen vc serî'an bir takım gönderir misiniz?,, ifâdesine dayanarak Magosa'da iken, buraya nefyinden iki yıl kadar sonra bir Osmanlı tarihi yazmakta olduğunu tesbit etmiştik. Kendisine Mâhir Bey'in gönderdiği 6 Mart, 1876 tarihli mektubu, bu eserini Mekteb-i Harbiyye'de ders kitabı olarak okutulmak üzre hazırladığını da aydınlatmaktadır.

[80] Bu eserimizin III'üncü cildi, LVI v.d.—Nu. 1038, s. *679-80*, 681.

[81] Nu. 754, s. 185. *Celâle'd-Dîn H*ᵛ*ârezmşâh* piyesinin Ordu İl Halk Kütüphânesi'nde de yazma bir nushası vardır (*Türkiye Yazmaları Toplu Katalogu*, Ankara, 1980, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 245: T. 812. 311/52 Hk 656/2, nu. 609).

[82] Nu. 785, 15 Temmuz, 1885, s. 248; nu. 848, s. 349 v.d.

Magosa sürgünlüğünden afvedilip İstanbul'a dönmesinden, 1877 Şubat'ında tevkîfinden sonra Habs-hâne-i Umûmî'de tutuklu iken babasına yolladığı mektubundan bu eserinin adı *Tarih-i Askerî* olduğunu, ikinci cildinin müsveddelerini istediğine göre epeyi kısmının yazıldığını da öğreniyoruz. Eserin müsveddelerinin temize çekilme mes'elesiyle Midilli'de ikâmete me'mûr iken meşgûl olmuş, buradaki Mutasarrıflığı sırasındaki resmî iş ve mücâdeleleri bu eserini tamâmlamağa imkân bırakmamıştır[83]. Rodos Mutasarrıflığı'na başladıktan yaklaşık dörtbuçuk ay sonra, 13 Mart, 1885 tarihli mektubunda, "Bizim *tarih* pek a'lâ gidiyor. Bu akşam Murâd-ı Sânî'yi bitirdim. Hisâb ettim, yazılanlarını bastırmak lâzım gelse, *Hoca Tarihi* kadar iki cild olur; ma'a-mâ-fîh tashîhinde daha tevessu' edecektir. Birçok kitâblar ısmarladım,, dediğine göre eserini gözden geçirmekte, ihtiyâcı olan kitaplar gelip tashîhi işine başlayınca sayfa sayısının daha artacağını düşünmekte idi[84].

14 Ocak, 1886 tarihli mektubunda, "bir mükemmel *Devlet-i 'Aliyye tarihi* yazmakla,, meşgûl olduğunu bildiren Kemal, bundan onbeş gün sonra, "bir *Devlet-i 'Aliyye tarihi* yazmağa başladım. Şimdi Murâd-ı Evvel ile uğraşıyorum. Osman ile Orhan, *Evrâk-ı Perîşân*'ın üç cüz'ü kadar oldu. Böyle mufassal, mükemmel tarih yoktur. Şimdiye kadar kırktan ziyâde vak'a tashîh ettim. Bu kitâb meydâna çıkarsa *Devlet-i 'Aliyye*'nin elde bir doğru (*tarîh*'i) bulunacak.. ,, bilgisini vermiştir. İki hafta kadar sonra Yıldırım Bâyezid devrini bitirmişti; elindeki mektup kâğadı büyüklüğündeki tabakalara günde onîki sayfa yazıyordu. Yazdıkları *Evrâk-ı Perîşân* çapında basılsa sekizyüz sayfa tutardı. "*Tarih*'im pek mükemmel oluyor,, diyordu[85]. 27 Mart, 1886 tarihli mektubunda yazdıklarına göre, Fâtih'i bitirmek

[83] *N. Kemal'in Osmanlı Tarih'ine dâir Bilgimizi Tashih ve İkmâl Eden Yeni Notlar* (*Belleten*, c. xxıv, nu. 94, Nisan, 1960, s. 269 v.d.) Bu makâlemiz, Kemal'in tarih sâhasındaki eserleriyle ilgili kısaca bilgi verildikten sonra, başlıca beş bölüme ayrılmıştır : *I. Tarîh-i Askerî* ; *II. Osmanlı Tarihi Ne Zamân, Nerede ve Nasıl Yazıldı* ; *III. Osmanlı Tarihi'nin Basımına Başlanılması ve Satılışı Mes'elesi*; *IV. Osmanlı Tarihi'nin Basılmasının Men'i ve Mevcûd Nushalarının Toplattırılması*; *V. Osmanlı Tarihi'nin Yazma ve Basılı Nushaları* (S. 269-90). Bu makâlede Rodos, Sakız mektuplarından da faydalanılmıştır; bundaki ba'zı eksik ve yanlışları, elimizdeki cildde tamâmlamağa, düzeltmeğe çalıştık.

[84] Nu. 758, 13 Mart, 1885, s. 193.

[85] Nu. 812, s. 295; nu. 815, 29 Ocak, 1886, s. 298; nu. 216, 12 Şubat, 1886, 299.

üzre idi. Sâde, güzel yazmağa, tahkîk ettiklerine dayanarak Osmanlı tarihi'ni yeniden meydâna çıkarmağa çalışıyordu. Önceleri yazılanların yüzde-ellisi yanlıştı. Üç aya kadar basımına başlanılacağını sanıyordu; "muhtasar bir *Tarih-i Askerî*'den mükemmel bir *Osmanlı Tarihi* çıkacağını,, ummamıştı. Mayıs'ın altısında Yavuz Selîm bahsini bitirmiş bulunuyordu; ertesi günü Kânûnî Sultân Süleyman'ı yazmağa başlayacaktı. Bu işe başladığındanberi sürekli çalışması sebebiyle yazdıkları bindörtyüz sayfa kadar tutuyordu. *Osmanlı Tarihi*'nin yazma nushası Yavuz Selîm bahsinin sonuna, bir başka deyişle Sultân Süleyman devrine kadardır; mektubundaki bu mühim notuna dayanarak, eserinin elimize geçen yazma metninin, 6 Mayıs, 1886'da müsveddesi tamâmlanmış bulunduğunu söyleyebiliriz[86].

Kemal'in 2 Haziran, 1886 tarihli mektubundan eserinin *Mukaddime*'sini yazmağa başladığı, bu sıkıntılı işin ağır yürüdüğü, dayandığı kaynaklardan yüz-yüzyirmi sayfa okuyup ancak üç-beş satırlık bir hulâsa çıkarabildiği, birkaç aya kadar eserinin basılacağını umduğu, *Mukaddime*'yi bitirdikten sonra, kaynakları hâzır olan Sultân Süleyman devri üzerinde çalışmağa başlayacağı anlaşılır. *Tarih*'in birinci cildinin basılması, Sultân Süleyman devrinin yazılmasına muhtâc değildi; çünki bu bahis beş, veyâ altıncı cildi teşkil edecekti. Ismarladığı eserler gelse, ikinci cildi on günde bitirebilecekti. Beşyüz sayfa okuyup bir sayfa not elde etmekle *Mukaddime*'nin yazılması ağır gidiyordu. Bu yılın Temmuz'unda da hep *Mukaddime*'yi yazmakla uğraşmıştır[87]. Ağustos'ta da, "*Mukaddime* mümkin olup da sur'atlenemedi,, ; sinirleri hâlâ yerine gelmediğinden yazamadığı zamânlar oluyordu. Ağustos sonlarından Aralık ortalarına kadarki mektuplarında *Tarih*'i hakkında notlarına henüz rastlamış değiliz. 17 Aralık, 1886 tarihli mektubunda iç açıcı bir haberi vardır : "*Tarih* ayaklandı. Para da bulabileceğim. İki haftadır Ebüzziyâ'dan mektûb yok. Postalar intizâmsız andan mıdır, yoksa kendi mi hastadır anlayamadım. Cevâb alsam, on gün sonra *Tarih* basılmağa başlar[88]. ,,

[86] Nu. 825, s. 314; nu. 829, s. 321.

[87] Nu. 834, s. *323*, 326; Rif'at Bey'e 6, 15 ve 16 Temmuz tarihli mektuplar, nu. 838, 840-41, s. 339, 341-43; bunlarda, İstanbul'a ısmarladığı kitaplar hakkında da epeyi bilgi vardır.

[88] Rif'at Bey'e, Feride Hanım'a, 28 Ağustos, 1886 tarihli mektuplar, nu. 843, 845, s. 346, 347; nu. 861, s. 370.

Kemal, 2 Şubat, 1887 tarihli mektubunda kitabının İstanbul'da Maârif Nezâreti'nde okunmakta, basma parası da tedârik edilmek üzre olduğundan, bundan üç hafta kadar sonra yazdığında Maârif'in *Tarih*'i henüz veremediğinden, "Mart ibtidâsında, olan *mukaddime* çıkmazsa,, canı sıkılacağından bahsetmiştir; bir süredir birşey yazdığı yoktu; fakat okuyordu. "Zihnimdeki mahfûzât o kadar tekessür etti ki bu okumak, yazmaktan fâ'ideli oluyor. Ele kalem alındığı gibi, hiçbir şey düşünmeğe hâcet kalmıyor,, kanâatinde olduğunu yazmıştır. Eserin Mâarif Nezâreti'ne incelenmek üzre verilen kısmının basım izni 1887 Mart'ında çıkmıştır [89].

Kemal, Sultân Abdü'l-Hamîd'e yazdığı 9 Kasım, 1887 tarihli mektubunda, *Osmanlı Tarihi*'nin, "Maârif Nezâret-i celîlesi'nden alınan ruhsat üzerine, tab' ve neşrine başlanıldığından *Medhal*'inden çıkan ilk cüz'ün bir nushası,, bu mektubuyle birlikte sunulduğunu arz etmiştir. Bu mühim belgeye dayanarak, eserinin birinci cildi *Medhal*'inin *Birinci Cüz*'ü'nün 1887 Kasım'ı başlarında, Rodos Mutasarrıflığı sırasında basılıp yayımına başlanıldığını tesbit edebilmiş oluyoruz [90]. Bundan sonra, Rodos'tan gönderdiği birkaç mektubunda eserin satışı, mukâvele şart-

[89] Nu. 870, s. 396; nu. 875, 24 Şubat, 1887, s. 419.

[90] Nu. 909, s. *465-67*, 467. *Medhal*'in neşrinden az sonra Kemal'e gönderilen 22 Kasım, 1887 tarihli mektupta, seçkin eserlerinden geniş bir zümrenin faydalanmakta olduğundan, *Gülnihâl* adlı tiyatro eserinin unutulması istenilmediğinden bahsedilerek bunun temsîli arzu edildiği, bu husûsta musâadesini içine alan bir ruhsat-nâme gönderilmesi recâ edilmiştir:

> Atûfetlu Efendim Hazretleri,
>
> Âsâr-ı ber-güzîdelerinin sâha-i bî-mesâha-i istifâdede rû-nûma olmakta bulunduğu hâlde, *Gülnihâl* nâmındaki eser-i bihînlerinin şimdiye kadar —her nasılsa— gûşe-i nisyânda kalması hiçbir vechile ârzû olunmadığından, uşbu eser-i devletlerinden dahi ebnây-i vatanın müstefîd olmaları içün mezkûr piyesin mevkı'-i temâşâya vaz'ı ârzû olunduğu cihetle tiyatroda oynadılması zımnında musâ'ade-i devletlerini mutazammın bir kıt'a ruhsat-nâmenin irsâline inâyet-i celîleleri erzân ve râyegân buyurulması temenniyâtına mubâşeret kılınmış olmağla ol bâbda emr ve fermân ve lutf ve ihsân Efendimiz Hazretleri'nindir.
>
> *10 Teşrînisânî, 303*
> Bende
> Dîvân-ı Muhâsebât Ketebesi'nden,
> ŞÜKRÜ

Bu mektubun, gönderenin el yazısıyle, mührüyle aslı T.T. Kurumu'nda, T. Toros'dan alınan mektuplar arasındadır (Nu. 13). *Gülnihâl* hakkında yk. bk., not—78.

ları mes'elesi hakkındakii istek ve şartlar üzerinde durduğu görülür; Rodos'tan Sakız Mutasarrıflığı'na nakli üzerine 6 Aralık'ta buraya geldikten sonraki mektuplarında ayni mes'ele, eserin kimlere ücretsiz gönderileceğinin tesbiti üzerinde durmuştur[91].

Rif'at Bey, Sakız'a yolladığı 4 Ocak, 1888 tarihli mektubuyle, "*Tarih* hâlâ çıkmadı; vâkı'a son forması tab' olunalı bir hafta olmuş ise de, henüz kabı basılmadığı içün çıkarılamadı,, haberini vermiştir. Kemal 22 Ocak tarihli mektubunda, "Biz *Tarih*'in neşrinden şimdilik sarf-ı nazar ettik,, diyor, Rif'at Bey'den bunun sebebinin öğrenilmesini istiyordu. *İrâde-i Seniyye* üzerine, Besîm Bey'in imzâsıyle Kemal'e gönderilen telgrafta, ilk cüz'ü yayımlanan eserin Hilâfet-penâhi'ce takdîr edildiği, bu te'lîfteki ba'zı ta'bir ve kelimelerin ba'zı kimseler tarafından tefsirce götü ve değişik ma'nâlara yol açacağı, v.b. sebeble, Kemal'den, *Tarih*'in neşrinin durdurulması, mevcûd nushalarının ortadan kaldırılması içün lâzım gelenlere hemân bildirilmesi, bu husûstaki cevâbının beklenildiği kaydedilmiştir[92]. 27 Ocak tarihli mektubundan, Besîm Bey'e bir mektup gönderdiği anlaşılan Kemal, 3 ve 5 Şubat tarihli mektuplarına bakılırsa, ucsuz-bucaksız merhamet, adâlet sâhibi Abdü'l-Hamîd'in, "bir katırın edebsizliğinden dolayı,, kendisini uzun süre mahzûn bırakmayacağını, bir süre sonra eserinin neşrine ruhsat verileceğini umuyordu; "*Tarih* içün Besîm Beyefendi'nin söyledikleri lakırdılar da,, bu ümîdini artırmıştı. 7 ve 15 Mart tarihli mektuplarından, eserinin neşriyle ilgili bir haber alamıyorsa da, bu yüzden çektiği sıkıntıyı atlatmış, ma'nen kuvvetlenmiş olduğu anlaşılır : "Ben, *Tarih* ile uğraşmaktan hâli değilim. *Mukaddime*'nin mevcûd olan yazılarını kâmilen tashîh ettim. Birçok da kitâb karıştırdım. Şu musîbet, rutûbetli havâlar biter-bitmez yazı yazmağa başlayacağım. Kitâb kitâbdır, velev yüz sene sonra olsun yine basılır[93]. ,,

[91] Nu. 911, 23 Kasım, 1887, s. 472. Nu. 919, 920, 921; 15, 16 ve 19 Aralık, 1887, s. 491-94 v.d.

[92] Nu. 933, s. *508*, 508, *510*; nu. 934, s. 511.

[93] Nu. 936, 938, s. 514, 516; nu. 945, 946, s. 521 v.d. Kemal'in *Osmanlı Tarihi*'nin bu mektubundan yüz yıl değil, yirmiüç yıl sonra basılması mümkün olmuştur. Atatürk, 26 Teşrînisânî/10 Efrencî (10 Aralık, 1916) tarihine rastlayan Pazar günki notlarından anlaşıldığı üzre, onun bu eserini okumakta idi: "Kemal Bey'in *Makâlât-ı Siyâsiyye ve Edebiyye*'sini okudum. İki(*nci*) kitabın sonunda idim; hitâm buldu,, ; "Kemal Bey'in *Tarih-i Osmânî*'sini ta'kîbe başladım.,, (Şükrü Tezer,

Kemal'in, Rif'at Bey'e 15 Mayıs, 7 Haziran, 1888 tarihli mektuplarından, eserin neşri izni için Mâbeyn-i Humâyûn'ca teşebbüse geçilmek istenildiğini öğreniyoruz; bu işin "arkasını boşlama!„ diyordu. *Tarih*'i hakkında son notuna 14 Eylûl, 1888'de yazdığı mektubunda rastlarız; Kalimnoz'da baş gösteren ayaklanmaları yatıştırmağa çalıştığından, *Tarih*'i dolayısıyle bahsetmek istediği şeyler ve recâlarının tekrârı için o günlerin elverişli olmadığı kanâatine varmıştı. İleride bir sırası gelince teşebbüs etmesi için de, ömrünün geri kalan yaklaşık ikibuçuk aylık zamânı elvermedi[94].

V—Mektuplarının Başlıca Husûsiyyetleri ve Bu Cildin Nasıl Meydâna Geldiği

Mektub nev'inde, edebiyâtımızda en çok eser verme bakımından başta geleni Nâmık Kemal'dir. 20 Ocak, 1885'de Mehmed Sa'îd, Köse Râif Paşalar'a, Rif'at Bey'e; bu yılın 4 Kasım'ında Mehmed Sa'îd, El-hâc Nâşid Paşalar'a, Feride Hanım'a olmak üzre, ba'zıları epeyi uzun birer mektup yazmıştır. Ayni şahsa, ayni günde ayrı-ayrı iki mektup yazdığı görülür. Rif'at Bey'e 1 Aralık, 1887'de iki mektup yazmasının sebebi, ikinci mektubunda kaydettiği üzre, ilki Mâbeyn-i Humâyûn'dan Besîm Bey'e gösterilmek içindir. 13 Ekim, 1888 tarihli mektuplarından anlaşıldığı gibi, ba'zan, birinin mektubuna cevâbını yazdıktan sonra, ayni günde onun bir başka mektubu gelmesi üzerine o tarihte ikinci bir mektup da yazmıştır. Ölümünden bir hafta kadar önce, 24 Kasım, 1888'de babasına, oğlu, kızı ve dâmâdına, üç gün önce de 29 Kasım'da ayni âile ferdlerine ve Ebüzziyâ'ya olmak üzre dört mektup yazmıştır. Torunu henüz yedi aylık Muvaffak tarafından Mustafa Âsım ve Rif'at Beyler'e yazılmış gibi tertip ettiği 23.I.1885 ve 7.III.1888 tarihli, dil bakımından çok sâde, kısa-kısa cümleleri içine alan, bir çocuğun düşüncelerini, duygularını yansıtan mektupları da yok değildir.

Atatürk'ün Hâtıra Defteri, Ankara, 1972, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 85 v.d. Kılışe—xxxiv). *Külliyyât-ı Kemal, Birinci Tertîb—3, Makâlât-ı Siyâsiyye ve Edebiyye* altı *Cüz*'dür; 1 ve 2'nci cüzleri Kemal'in oğlu Ali Ekrem ve âilesi tarafından tertib ve neşredilmiştir (İst., Selânik Matbaası, 1327). *Osmanlı Tarihi*'nin 1-3'ncü cildleri İstanbul'da Mahmud Bey Matbaası'nda, 4'üncüsü *Resimli Kitâb* Matbaası'nda 1326–27'de basılmıştır; *Külliyyât-ı Kemal*'in *İkinci Tertîbi*'ni teşkil eder.

[94] Nu. 963, s. 536; nu. 969, s. 545; nu. 992, s. 573.

Kemal'in resmî mektupları da sayıca çok kabarıktır; böyle işlerle ilgili cevâbları, dilekceleri geciktirmeden yazmak zorunda idi. 18 Kasım, 1884 tarihli mektubunda, o gün "Vilâyet'ten tâm otuzsekiz te'kîd,, geldiğini, bu yazıların hepsini kendisi yazarsa yine yatağa düşeceği muhakkak olduğunu yazmış, yetiştirdiği gençlerden, o sırada Midilli'de Meclis-i İdâre Kâtib Muâvini Bahâ Bey'i yardıma çağırmıştır. Rif'at Bey'e, 26 Ağustos, 1885 tarihli mektubunda, "Yazıdan fenâ hâlde yorgunum. Bahâ çiftleşmeğe gitti. Biz, Hüsnî câriyemizle kaldık. Vilâyet'ten de posta çöktü. Bu gün yirmi kadar irili -ufaklı müsvedde yaptım. Yine canım gevezelik istedi; sana da şu kadar yazdım-durdum,, diyordu; ayni günde, kızına yazdığı bir mektubu da bulunduğunu söyleyelim [95].

Kemal, Biz Hazretleri mahlasını alaylarla, şakalarla dolu, eğlence maksadıyle yazdığı yalnız bir mektubunda kullanmıştır. Ayni iğreti adlı bir başka mektubunun metninde, yine alay maksadıyle, İngilizler'in kendilerini büyük görmeleri dolayısıyle kullandığı anlaşılır [96]. Mektuplarında, Ahmed Muvaffak'ın, Nesîme Hanım'ın kardeşi Neş'et Bey'in kızı Fıtnat'ın söyleyişine göre kaydettiği *si*, *düşşa* ışı *ya*, *üsüdüm*, *dıḳdı*, *papuy* v.b. kelimeler kullanması da bu şakacılığını yansıtır ; ba'zı mektuplarının hitâbları da onların çocuk şîvesiyle Hanım Tız'ımız, Nivab Bey, Nivat Bey, Muştafafa Rif'at Beyefendi şeklindedir. Yakınlarına, âilesi ferdlerine mektuplarında fikirlerini açıkca anlatmak için bir sırasını getirip ata sözleri, fıkralar nakleden Kemal'in, ba'zan da eğlendirmek düşüncesiyle o günlerde okudu-*Ubeyd Zâkânî Mecmûası*'ndan beğendiği fıkralardan birkaçını naklettiği görülür; bu husûsiyyeti, bu nevi'deki yazılarına çekicilik, zevkle okunur bir hâl, edebî kıymet kazandırmıştır [97]. Resmî mektuplarında öne sürdüğü fikirler, reddedilmeyecek ölçüde kuvvetli delillere dayanır; işlerin aksatıldığını, haksızlığa uğratıldığını ele aldığı mes'elelerde ifâdesinin inceden-inceye iğneleyici hâl aldığı görülür. Yürütmeğe çalıştığı resmî işlerinden çoğunun çözümünde yazıları çok te'sirli olmuş, başarı kazanmasını sağlamaktadır. İş başında bulunanlara, işin nasıl düşünülüp inceleneceğini beğendirmek haddimiz değildir yollu cüm-

[95] Nu. 716, s. 10; nu. 797, 796, s. 274, 272.

[96] Nu. 797, 863, 26 Ağustos, 1885 ve 2 Ocak, 1887 tarihli mektuplar, s. 273, 376.

[97] Sırasıyle bk., nu. 789, 982, 1016, 1023, s. 258, 562, 605, 613; *Ta'birler*, *Öz-Adlar Dizgisi*, Feride Hanım, Menemenli Rif'at Bey ve diğerleriyle ilgili maddeler.

lesini içine alan mektubu C.B. Sefîd Vâlisi Hakkı Paşa tarafından çok beğenildiğini, Sadr-ı A'zam Sa'îd Paşa tarafından desteklenmesini te'min ettiğini Rif'at Bey'e gönderdiği 31 Temmuz, 1885 tarihli mektubundan öğreniyoruz "Bizim mektûb içün Vâli Paşa Hazretleri, Ahmed Vefîk Paşa Hazretleri de yazamaz buyurmuşlar. Ne yapalım, yazdık; lâkin Sadr-ı A'zam'ın himmetine de hiç diyecek yoktur. Bizim ma'hûd, 'Evliyây-ı umûr hazarâtı'na reviyyet beğendirmek haddimiz değildir' yolunda olan mektûbun sûretini göndermiş idim. Doğrudan doğruya Meclis-i Vükelâ'ya koymuş. Dün akşam telgıraf ile emir aldım; ma'iyyetime dört vapur verdiler. Pazarertesi günü cebren tahrîr-i nufûs icrâ ettirmek üzre Sömbeki'ye gidiyorum. İşte şimdi Rodos Mutasarrıflığı başladı; Allâh muvaffak etsin!„. Sünger ticâretinde makineli kayıkların kullanılmasını engelleyen karârın kaldırılmasında yine böyle bir resmî mektubunun te'sirli olduğunu, 18 Ağustos, 1885'de yazdığı mektubu dolayısıyle öğreniyoruz "Dâhiliyye Nâzırı kenefi, makinelere dâir Vilâyet'in tasdîk ile gönderdiği *mazbata*'yı hasır-altına almış. Sadr-ı A'zam ise hani, 'Herkes hırsız, sizden başka para çalmayan yok, anın içün sizi tasdî' ediyorum' yolunda bir mektup yazmamış mı idim, herif alâ-raġmi'l-vükelâ anı Meclis'e koymuş. Sûretleri okunmuş. Memnû'iyyeti o kâğad üzerine laġvetti[98].„ C.B. Sefîd Vâlisi Âkif Mehmed Paşa, Dâhiliyye Nâzırı'nın husûsî bir tahrîrâtına Kemal'in yazdığı cevâbın bir sûretini Şûrây-i Devlet a'zâsından Ferid Bey'e yollamıştır; bu cevâb hakkında Ferid Bey'in, "Bana muharrerât-ı resmiyyesinde bundan güzel yazılmış birşey yoktur„ dediğini, Rif'at Bey'in bir mektubundan öğrenmiş oluyoruz. Kemal, resmî murâcaatlarının gizli tutulmasını istediğinde şifreli ifâdeler kullanılması ihtiyâcını duymuş, Rif'at Bey'le anlaşmalarını sağlamak için böyle ifâdeler tertip etmiştir. Dâhiliyye Nezâreti'yle ilgili bir işi askıda kalır, veyâ bozulursa çözümü için Sadâret'e istid'â vermesi gerekli olacaktı; Rif'at Bey'e 23 Şubat, 1885 tarihli mektubunda bu münâsebetle, "*Kitâblar içün istid'â vermek iktizâ eder* ibâresiyle bana bir telgıraf gönder. Sadr'a doğrudan-doğruya birşey yazar, icâbına bakarım„ diyordu. 21 Haziran, 1888 tarihli mektubundan anlaşıldığı üzre, Sakız Limanı'nın genişletilip ta'miri için Nâfia Nezâreti'ne sunduğu *Lâyiha* dolayısıyle *İrâde-i Seniyye* çıkacağı haberinin doğru olduğu

[98] Nu. 790, 795, s. 262, 270.

öğrenilirse, kendisine, "*kitâblar gönderildi* diye bir telgıraf„ çekilmesini yeterli buluyordu [99].

Mektuplara verdiğimiz numaralar, eserimizin bu son cildinde de, bir önceki cilddekilerin devâmı olarak yürütülmüştür. Bu cilddeki mektuplardan 202'si Rodos Mutasarrıflığı sırasında, 25 Ekim, 1884—2 Aralık, 1887'de (Nu. 715—916); 112'si Sakız'da Mutasarrıf bulunduğu zamân, 8 Aralık, 1887—29 Kasım, 1888'de (Nu. 917—1029) yazılmıştır. Eserimizin önceki üç cildinin basımından sonra elde etmemiz mümkün olan, gözden kaçtığı için o cildlere konulmamış bulunan mektuplarına bu son cildin *Ek—I* bölümünde yer verdik. Bu bölümde, 29 Mart, 1875—23 Ağustos, 1884 tarihlerinde, 2'si Magosa'da, geri kalanı Midilli'de ikâmete me'mûr edildiği ve Midilli Mutasarrıfı iken yazılmış 14 mektubu vardır; bu mektuplarının numaraları yanına, yazıldığı tarihi tesbit edemediğimiz biri dışında, kronolojik bakımdan, önceki cildde basılmış *önsöz* ve mektupların hangisinden sonra yer alması gerekli olduğunu gösterdik MXXX (CXLV[a]).—MXLIII (CCCCXVI[a]); 1030 (145[a])—1043 (416[a]) (Nu. 1030—1043). Bu bilgilere dayanarak elimizdeki cildin 328 mektubu içine aldığını söyleyebilmekteyiz. Kemal'in Rodos ve Sakız'da yazdığı mektuplarının, elde edebildiğimiz 314 mektubundan daha çok olduğunu sanıyoruz. 16 Şubat, 1885 tarihli mektubundan, Hamdî Paşa'ya da mektup yazdığı anlaşılır; Mahmud Hamdî Paşa o sırada TeftîŞ-i Umûmî-i Askerî Komisyonu'nda a'zâ olarak bulunmakta idi. Kemal'in Rodos'ta İslâm nufûsunun azalması, tanassurun önlenmesi hakkındaki ma'rûzâtı bu komisyona havâle edilmişti; Hamdî Paşa'ya her hâlde bu yüzden yazdığı mektubu, elimize geçmeyen mektuplarındandır [100]. Kemal, mektuplarında kaydettiğine göre, en eski arkadaşlarından olan Tütün Rejisi Komiserliği'ne ilâve olarak Mâbeyn Baş-kâtibliği vazîfesinde çalışan Nûrî Bey'le Rodos'ta, Sakız'da iken de mektuplaşıyordu. 2 Şubat, 1885—19 Ekim, 1888 arasında gönderdiği mektuplardan sekizini tesbit edebildik. Çoğu Menemenli Rif'at, Mustafa Âsım Beyler aracılığıyle yolladığı bu mektuplarını resmî murâcaat-

[99] S. 611, not—10; nu. 753, 972, s. 180, 549.
[100] Menemenli Rif'at Bey'e, nu. 750, s. 171.

larının ta'kîbine, dilediği yolda çözümüne yardımcı olunması için yazdığını öğreniyoruz[101].

Kemal'in mektupları gönderilen şahıslar bakımından çok başka-başka, dolayısıyle konuları yönünden çok zengindir. C.B. Sefîd Vâlisi İsmâil Hakkı, Abdullah Ğâlib, Âkif Mehmed Paşalar'a; Midilli Mutasarrıfı Raûf Bey'e, Âgâh Efendi'ye, Meclis-i İdâre a'zâsından Kulaksız-zâde Mustafa Bey'e; Aydın Vâlisi Nâşid Paşa'ya mektupları Rodos, Sakız'dan başka adalarla, vilâyetlerle ilgisini gösterir. Resmî, şahsıyle alâkalı işlerin, mes'elelerin çözümü için ba'zan önceden,

[101] Nu. 751, s. 177; nu. 865, s. 380; nu. 884, s. 433; nu. 944, s. 520; nu. 977, s. 558, nu. 992, s. 573; nu. 1002, s. 582; nu. 1008, s. 588. Bu eserimizin I'inci cildinin *Önsöz*'ünde yer alan *Nâmık Kemal'in Yok Edilen Mektupları* bahsinin 5'inci maddesinde Nûrî Bey'le Kemal'in Avrupa'da bulundukları sırada zamân-zamân ayrı yerlerde bulundukları için, biri Akkâ'da, öteki Magosa'da sürgünken mektuplaştıklarından, Kemal'in ona yolladığı mektupları, câsûsların şerrinden, Nûrî Bey'in ölümünden (16 Temmuz, 1906) sonra oğlu tarafından yakıldığından bahsetmiştik (S. xxı). Rizâ Tevfik'in verdiği bilgiye göre, Nûrî Bey, Jön Türkler ve fikirleri hakkında hâtıralarını yazmak istemiştir; bitiremediği bu eser, vasıyeti üzerine oğlu tarafından Rizâ Tevfik'e verilmiştir. Nûrî Bey'in oğlunun evi arandığı zamân Kemal'in mektuplarını, ba'zı gazeteleri yakmışlardır. R. Tevfik, daha önceleri almış olduğu *muhtıra*'nın 1279'dan başlayan ba'zı kısımlarını neşretmiştir (Mustafa Râgıb Esatlı, *Ölümünden Sonra Rizâ Tevfik*, İst., [1951], Sinan Matbaası, s. 129-140). Eserimizin I'inci cildinde, Kemal'in Hâmid'e yolladığı mektuplarından da bahsedilmiştir (S. xvı, xıx). Elde ettiğimiz yeni malzemeye göre, Kemal ile haberleştiği duyulan Hâmid, Beşiktaş Muhâfızı Hasan Paşa tarafından, Çamlıca'daki köşklerinden çağırılarak sorguya çekilmiştir; sorguya çeken Râgıb Paşa'nın yanında bir Mustantık ile Surûrî Efendi de bulunmakta idi. Surûrî Efendi, işin uzamaması için, birkaç mektup seçip vermesini Hâmid'e tavsıye etmiştir. Verdiği mektuplardan biri, Kemal'in, Âbidîn Paşa'ya gönderdiği, Hâmid hakkında tavsıye mektubudur; bu yüzden Âbidîn Paşa da, Kemal'i nerede nasıl, tanıdığına dâir sıkı sorguya çekilmiştir. Hâmid bunun üzerine, Kemal'in mektuplarını, kendisi ve başkaları için suçlandırılmağa yol açmaması düşüncesiyle, bir eve görütüp toprak altına gömmüştür (*Abdülhak Hâmid'in Hâtıralarından*, *İkdâm*, nu. 8949, 12 Şubat, 1922). Kemal'in mektuplarının en ünlüsü, Eski-Yeni edebiyât mes'eleleriyle ilgili, 1883 Şubat'ında yazıldığını tahmîn ettiğimiz mektubudur; o sıralarda yayımlanması mümkün olmamıştır. Feride Hanım 14.III.1884 tarihli mektubunda, "Babacığım, Hâmid mektubunu isterim. Dayı'ma da yazdık. Gelirken getirmeğe unutmuşum. Nivat Bey başımın etini yiyor; kuzum, unutmayın,, diyordu. Rif'at Bey'in Kemal'e tarihsiz mektubunda, mektubun neşredilmeyişi, Ohannes Efendi'nin de neden bundan yana olduğu hakkında bilgi verilmiştir (Her iki mektubun asılları T. Toros'un arşivindedir. Kemal'in bahis konusu mektubunu, bu kitabımızın III'üncü cildinde yayımlamış bulunuyoruz (Nu. 537, s. *197-200*, 201-205).

ba'zan resmen murâcaatından sonra devletin en yüksek mevkı'lerinde bulunanlara o sâhalarda genişce bilgiyi içine alan husûsî mektuplar yazıyordu; başta Sultân Abdü'l-Hamîd olmak üzre Sadr-ı A'zam Erzurumlu Mehmed Sa'îd'e, Kurenâ'dan Besîm ve Haci Ali Beyler'e, Mâbeyn Baş-kâtibi Süreyyâ Paşa'ya, Mâbeyn İkinci-kâtibi Kadrî Bey'e, Maârif, Evkâf Nâzırı Mustafa Nûrî, Ticâret ve Zirâat Nâzırı Subhî, Mâliyye Nâzır Vekîli Agob, Adliyye Nâzırı Cevdet Paşalar'a, muhtelif sâha ve seviyede devlet me'mûrlarına yolladığı husûsî mektupları sayıca az değildir. Âilesi fcrdlerine yolladığı mektuplar, pek tabî'î olarak sayıca bunlardan kabarıktır. Çok olmamakla berâber Ğâzî Ahmed Muhtâr Paşa, Cevdet Paşa, Alımed Midhat, Ebüzziyâ Tevfik, Sâmi Paşa-zâde Sezâyî, v.b. âlimlere, san'atkârlara yazdığı mektupları da vardır. Bütün bu mektuplar, başta C.B. Sefîd Vilâyeti, buraya bağlı adalar ile Anadolu vilâyetlerinden ba'zılarını da adlî, mülkî işleri, maârif teşkilâtı, zirâ'î, iktisâdî vazi'yyeti, dış münâsebetleri, dîn ve milliyyet ayrılığından doğan siyâsî, ictimâ'î mes'eleleri bakımından aydınlatmakla kalmıyor; oralardaki birçok me'mûrlardan başka, Mâbeyn-i Humâyun, Sadâret Dâiresi, Vekiller Hey'eti mensûbları ile, İstanbul'daki başlıca devlet müesseselerinde çalışmakta olan mühim kimselerin resmî, husûsî hayâtlarını, muhtelif karakterlerini de aydınlatmaktadır. Bu bakımdan en zengin malzemeyi âile mektupları içine alır; bunlarda, Râtib Ahmed Paşa'nın şiirleri dolayısıyla cedleri hakkında da yer-yer bilgiye rastlarız. İlim adamlarına, san'atkârlara yazdığı mektupları yalnız onların değil, edebiyâtımızın önceki devirlerindeki, Doğu ve Batı edebiyâtının mühim şahsiyyetleriyle, ayrıca edebî muhtelif mes'elelerle ilgili düşün celerini de yansıtmaktadır.

Muhâtabı bulunmayan, yazıldığı tarih eksik veyâ hiç olmayan mektupların, ip-uçlarına dayanarak kime gönderildiğini, ayını, yılını tesbit etmeğe çalıştık; *İçindekiler*'de görüleceği üzre, bunlardan tesbit edemediklerimiz yerine soru (?) işâreti konulmuştur. Tarihi hiç tesbit edilemeyen mektuplar için *Rodos*—? , v.b. kaydiyle yetindik. Sayısı bini aşan mektup arasında böyle tesbitlerin kolayca olduğunu söyleyemiyoruz. Mektup metinlerinde çok olmamakla berâber dalgınlıkla yazılmış, imlâ bakımından yanlış, eksik, fazla hece ve kelimeler, tamâmlanamamış, düşük cümleler görülür; bunlardan ne olabilecekleri açıkca anlaşılanların yanına ilâve ettiğimiz doğru şekli ( ) işâreti içerisinde *italik*, çıkardıklarımızı ayni işâret içerisinde

düz harfli olarak gösterdik. Batı dillerine âid kelimelerden birkaçı dışındakiler, mektuplarda Latin değil, Arab harfleriyle, yazılmıştır; çoğu yer, şahıs, eser, gazete, yiyecek ve içecek gıdâ maddeleri, hastalık, ilâç adlarıyle ilgili kelimeleri o dildeki imlâ şekliyle kaydettik. Okuyamadığımız sayıca pek az kelimelerin Arab harfleriyle yazılmış olan şeklini verdiğimiz gibi, bunları *translitération* metoduna göre yeni harflerimizle yazmış bulunuyoruz. Zarûrî hâllerde ba'zı kelimelerin imlâ şeklini, telaffuzunu zedelememek, ma'nâ karışıklığını önlemek için tıranskıripsiyon harflerini kullandığımızı da söyleyelim.

Bu cildin sonundaki *Ta'birler*, *Oz-Adlar* dizgisinin başında, bu bölümün, *Giriş* kısmı da dâhil olmak üzre eserin bütününün taranmasıyle elde edilen maddeleri içine aldığından, şahıs adları yerine çok def'a me'mûrluk unvânları, rütbeler, takma adlar, yakıştırılan sıfatlar kullanan Kemal'in ba'zan kendi el yazısıyle mektuplarında, muhtelif belgelerde Rum me'mûrların, Konsolos-hâneler'de vazifeli ecnebîlerin isimleri imlâ bakımından ba'zan muhtelif şekillerde yazıldığı için sık-sık murâcaatı (*référénce*'ı) işâret zorunda kaldığımızdan kısaca bahsetmiştik; şâhıs adlarıyla ilgili maddelerin, kitap, makâle, şiir, gazete, şahıs, için de kullanılmış olan ayni adlardan birinin ötekinden ayırdedilmesini sağlamak için nasıl bir yol tuttuğumuz hakkında bilgi verilmiştir. Bu bölümün içine aldığı maddeler çok zengindir; bunları ne maksadla seçip derleğimizi, nasıl sıraladığımızı birkaç örnek de kaydederek aydınlatmağa çalışacağız

Şahısların yalnız adlarını vermekle yetinmedik; çünki mektup metinlerinde asıl adların yerine çok def'a me'mûrluk adları, rütbeler, yakıştırılan isim ve sıfatlar kullanılmıştır : Hayrî Efendi, Nûrî Bey, Necib Bey maddelerinden başka, bunların yalnız Defderdâr denilerek zikredildiğini işâret eden ayrı-ayrı üç madde vardır; Necib Bey için kullandığı Defterdâr-ı himâr-ı iktidâr, Defterdâr yâdigârı da ayrı iki madde olarak kaydedilmiştir. Nâzır, Nâzır Paşa maddesine bakılırsa, bunların beş ayrı kimse yerine kullanıldığı, verilen murâcaat dolayısıyle kendi isimlerini gösteren meddelerin bulunduğu da anlaşılır. Sömbeki Bidâyet Mahkemesi Reisi, Deli İngiliz, Hırıstiyân Kaymakam, Müfti, Yunda Piskoposu maddelerine bakılınca, bunlarla kimlerin kasdedildiğini tesbit ettiğimizi aydınlatan maddelerin işâret edildiği de görülür. Ba'zan da o şahsın adı yerine akrâbalık

derecesini gösteren kelimeler kullanılmıştır; buna örnek olarak, başka -başka şahısların kasdedildiği Birâder, Birâder Beyefendi, Birâder Beyefendiler maddelerini gösterebiliriz. Bir de, Ebüzziyâ Bey'in büyük birâderi maddesi var; adını tesbit edebildiğimizden, bununla ilgili olarak Behcet Bey maddesine de yer verdik[102].

Kemal, gümrük defterlerinde hiç kimsenin âile adı belirtilmeksizin Yorgi, Petro gibi isimler yazıldığı için vergi tahsîllinde güçlük çekildiğinden, isimlerin sâhiblerini Muhtâr ve Kabz-ı mâllar'a buldurmak zorunda kaldığından bahsetmiştir[103]; bu yüzden biz de, yalnız Yunanlılar'ın değil, Türk adlarıyle ilgili olanların sâhibini tesbitte

[102] Behcet Bey, H. 1302 (1884–85)'de yayımlanan *Sâlnâme-i Vilâyet—Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*'deki kayde göre (Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyet Matbaası, s. 174), Midilli'ye bağlı Pilmar-kazâsı Tahrîrat Kâtibi idi. Değerli gazetecilerimizden ve arkadaşım Ziyâd Ebüzziyâ, bize gönderdiği 11 Ekim, 1983 tarihli mektubunda, Behcet Bey'in Ebüzziyâ'dan on yaş büyük olduğu bilgisini vermiş, onun katliyle ilgili, Seyfeddin Özege tarafından istinsâh edilen belgenin fotokopisini de lutfen göndermiştir. 4 Receb, 1306/23 Mart, 1304 (*Takvîmü's-Sinîn*'e göre 22 Mart, 1304/7 Mart, 1889) tarihli, Ser-kâtib-i Hazret-i Şehriyârî Süreyyâ imzâsıyle olan bu belgede, Ebüzziyâ Tevfik Bey'in büyük birâderi olup, Pilmar-kazâsı Tahrîrât Kâtibi bulunan Behcet Bey'in, geçen Perşenbe, Kaymakam'ın evinden çıkıp kendi evine giderken bir Rum tarafından öldürüldüğü kaydedilmiştir; Vilâyet İdâre Meclisi ve beledî karârlarına aykırı olarak Pilmar'da, "mahalle ortasında inşâsına ruhsat verilmiş olan fabrikanın inşâsı içün,, lâzım gelen ruhsat-nâme'nin Kaymakam ile birlikte kendisi tarafından alındığını öğünerek söylemesi yüzünden katledildiğinin işitildiği, bu husûsta gerekli tahkîkâtın yapılıp netîcesinin arzı "emr ve fermân-ı Padişâhî'den,, bulunduğu bildirilmiştir (*İrâdeler*, Dâhiliyye, Husûsî 1081, 6 Receb, 1306, Yıldız Sarây-ı Humâyûnu, Baş-kitâbet Dâiresi). Belgenin muhteviyât ve tarihine göre katl vak'ası, 16 Şubat, 1304/28 Şubat, 1889 tarihine rastlamaktadır.

Kemal'in mektuplarında bahsedilen Nazîre Hanım ile Nâciye'nin kim olduğunu, Malatya Meb'ûsu rahmetli Emrullah Barkan Bey'in (ölümü: 6 Ocak, 1952) eşi ve âile dostumuz Zekiye Barkan Hanım'ın verdiği bilgiye dayanarak tesbit edebildik: Nazîre Hanım, Menemenli âilesinden Sa'îd Paşa'nın Mihribân Hanım'dan doğan kızının adı ve Zekiye Barkan Hanım'ın annesidir. Mihribân Hanım ölünce, Said Paşa Kilârcısı Hayriyye Hanım ile evlenmiştir; Nâciye, bu hanımdan doğan kızıdır. Kemal'in mektubunda Nâmdaş demekle yetindiği Kemal'in ise, Feride Hanım'ın, babasına gönderdiği 25 Şubat, 1887 tarihli mektubunda, "Küçük görümcemden, ya'ni Kemal'in vâlidesinden bir mektup,, aldığından, Kemal'in mektebe gittiğinden bahsettiği çocuk olduğu anlaşılır (Feride Hanım'ın el yazısıyle olan bu mektubunun aslı T. Toros'un arşivindedir). Hüseyin Hilmî Paşa'nın oğlunun adı da Kemal'dir (İ. E. M. Kemal İnal, *Son Sadr-ı A'zamlar*, c. xı., İst., Millî Eğitim Basımevi, s. 1676).

[103] C. B. Sefîd Vilâyeti'ne, 20 Ocak, 1885 tarihli mektup, s. *309*.

epeyi güçlük çektik. *Dizgi*'ye bakılınca beş Mehmed Bey, onbir Mehmed Efendi maddesi görülür. Böyle isimlerin yanında birini ötekinden ayırdedici kayidlere yer verdik; sâhibini bilemediklerimizin yanına parantez işâreti içerisinde soru işâreti (?) konulmuştur. Uğraştırıcı başka bir mes'ele Mita Efendi, 'Arbenta-köyü, Yes tarlası maddelerinde görüleceği üzre muhtelif mektup ve belgelerde yalnız şahıs değil, yer isimlerinin de imlâ bakımından farklı, üç-beş şekilde kaydedilmiş bulunmasıdır. *Dizgi*'de Andelîb, Şâhin Bey gibi kedi ve at isimlerine de yer verilmiştir.

Ta'birler, Öz-Adlar Dizgisi'nde Başakcı, Havrız döğüşü, Sırık tutmak, Şerî'at evine girmek v.b. ta'birlerden başka, ma'nâsını Kemal'in izâh ettiği, veyâ bizim anlatmağa ihtiyâc duyduğumuz Ma'rûz-ı câkerleridir, Baş-evi, Harun gibi lugatleri içine alan epeyi madde vardır. Cumhûrlar, Esîr, Hürriyyet, İhtidâ, İrtidâd, İstibdâd, Köle, Medeniyyet, Urfî İdâre kurbânları, Vâ'iz gibi mefhûmları ifâde eden mustakil epeyi madde mevcûddur. Ba'zı maddeler ise o mefhûmla, o şahıs, yer, hattâ eser adıyle, ta'birlerle ilgili muhtelif malzemeyi tek madde hâlinde, topluca içine almaktadır : Abdü'l-Hamîd II., Ahlâk, Allâh, Asker, Avrupa, Edebiyât, Fen, İlim, İrâde-i Seniyye, İslâm, Kaçakcılar, Kalemtırâş, Kıt'a, Mesel, Millet, Mûsıkî, Münâkaşa, *Osmanlı Tarihi*, Rodos, Rütbe, Zeytun gibi ve örneklerini çoğaltmakta fayda görmediğimiz maddelerde bu husûslardaki malzeme alfabetik sıralanmıştır. Mustakil maddelerden birçoğunda, o husûstaki muhtelif malzemeyi topluca içine alan maddeye baş vurulması, Mecâz San'atı maddesinde görüldüğü üzre işâret edildiği anlaşılır. Tertibi epeyi güc, uğraştırıcı olan bu derli-toplu maddelerin, muhtelif sâhalardaki incelemelerde bulunanlar için çok kolaylık sağlayacağını ummaktayız.

Eserimizin önceki cildleri gibi, bu cildini de Kemal'in mektuplarının kendi el yazısıyle asılları, veyâ bunlardan istinsâh edilmiş olanlar teşkil etmektedir. *Giriş* kısmının bu son bölümünde, bu yazma nushaların başlıca kaynakları hakkında kısaca bilgi vermeğe çalışacağız.

1. Eserin birinci cildi *Önsöz*'ünün *Türk Tarih Kurumu'nun Satın Aldığı Mektuplar ve Bu Eserin Nasıl Meydâna Geldiği* bahsinde mektupların sayısı, resmî mektupları da içine alan üç *defter*'in, ondört telgrafın bulunduğu hakkında, o cildin muhteviyâtını göz önüne aldı-

ğımızdan kısaca bilgi vermiştik. Husûsî mektupları hiçbir bakımdan sınıflandırılmış değildir; T.T. Kurumu'nca kaydedilen numaralarına göre sayısı 744'dür. Kemal'in, başta oğlu Ali Ekrem olmak üzre âilesi tarafından muhâfaza edilen bu mektuplar arasında Mustafa Âsım'ın, Menemenli Rif'at, Recâ'î-zâde Ekrem, Hâmid, Sâmi Paşa-zâde Sezâyî ve Mâhir Beyler'in, başka birkaç kimsenin daha Kemal'e yollanılmış mektupları bulunmaktadır.

2. Az önce bahsettiğimiz üç *defter*'den I numaralısı 75 varaktır; 17 Teşrînievvel, 1300—17 Teşrînisânî, 1300 (29 Ekim, 1884—29 Kasım, 1884)'de yazılmış 54 mektubu içine alır. 75 varaktan ibâret II'nci *defter*'deki 15 mektup, 15 Teşrînisânî, 1300—8 Kânûnısânî, 1300 (27 Kasım, 1884—20 Ocak, 1885) tarihleri arasında yazılmıştır. Sayfa ve mektup sayısı bakımından en kabarık olan 106 varaklık III'üncü *defter*'de 69 mektup bulunmaktadır; bunların 26 Teşrînisânî, 1300—8 Şubat, 1300 (8 Aralık, 1884—20 Şubat, 1885) tarihleri arasında yazıldığı anlaşılır. Her üç *defter*'deki mektuplar, yazılış tarihine göre sıralanmış değildir; öte yandan, bu üç *defter*'in —içine aldığı mektupların yazılış tarihi bakımından en eski ve en yenisi dikkate alınınca— biribirinin devâmı olmadığı görülür. Çoğu Kemal'in el yazısıyle, 21 x 13.5$^{cm.}$ büyüklükte mektup kâğadlarına yazılmış olan bu dağınık mektuplar her hâlde epeyi sonraları, oldukça ibtidâ'î üç cildde toplanılmıştır. Bunlardan ba'zıları ilgili bulunduğu makâmlara resmî, ba'zıları ise, o işlerin çözümü için yardımları isteğiyle, başta gelen devlet adamlarına husûsî olarak yazılmıştır. Aralarında tarihsizleri de bulunan bu belgelerden faydalanabilmek için, hepsini birer-birer fişleyip sınıflandırmak zorunda kaldık; bu malzemeye dayanarak, bahis konusu üç *defter*'de bulunan 138 mektubun, Rodos'ta, 29 Ekim, 1884—20 Şubat, 1885'de yazıldığını söyleyebiliriz; Kemal'in buradaki Mutasarrıflık vazifesine başlayışından hemen sonraki hayâtının yaklaşık üçbuçuk aylık devresinde yazdığı bu mektuplarından husûsî olanlarına elimizdeki bu dördüncü cildde yer verdik; resmîlerinden ise, mektupların muhteviyâtını aydınlatmak için *önsöz*'lerde, dip-notlarda faydalanmış bulunuyoruz.

3. Kemal'in âilesinden T.T. Kurumu'nca satın alınan evrak arasında, 37 x 24$^{cm.}$ büyüklüğünde kâğadlara yazılmış onüç resmî mektup daha bulunmaktadır. Tutarı onaltı olan bu mektupların hepsi tarihsiz, ikisi Kemal'in, geri kalanı ise yazılarını dikte ettiği,

temize çektiği Tevfik Bey'in el yazısıyledir. İçindekilere dayanarak Midilli Mutasarrıflığı sırasında yazıldığını tesbit edebildiğimiz bu belgelerin hemen hepsinden eserimizin üçüncü, kısmen de bir münâsebetle elimizdeki cildinde faydalandık. Bunların, *Midilli Risâlesi*'ni teşkil edecek belgelerden olduğunu sanmaktayız[104].

4. Kemal Midilli'de iken Meclis-i İdâre Kâtib Muâvini, Rodos'ta Tahrîrât Müdürlüğü vazifesinde bulunan Bahâ Bey'deki mektuplar istinsâh edilmek musâadesiyle oğlu Refik Bahâ tarafından Es'ad Çinar'a verilmiştir. Çoğu Es'ad Çinar, ba'zıları Necmeddin Halil tarafından 20.5 x 16cm. büyüklüğünde muntazam kâğadlara geçirilmiş, sayı bakımından numaralanmış olan bu mektuplar, yazıldıkları tarih dikkate alınarak sıralanmış değildir. Ebüzziyâ Tevfik'ten Bahâ Bey'e, R. Ekrem'den Kemal'e gönderilen birer mektup dâhil, mevcûdu 91 mektubun, en azından 27'si tarihsiz, kaydettiğimiz varak tutarı 222'dir. Tarihi bulunmayanların yazıldıkları zamânı, ip-uçlarına dayanarak tesbite çalıştık; ötekilerini, yazılış tarihini göz önüne alarak ayrı-ayrı fişlere kaydedip sınıflandırdık. Böyle bir çalışma dolayısıyle Kemal'in bu mektuplarını, 17 Haziran, 1297—15 Teşrînievvel, 1304 (29 Haziran, 1881—27 Ekim, 1888) tarihleri arasında, Midilli, Rodos ve Sakız Mutasarrıflığı sırasında yazmış olduğunu söyleyebiliriz. Muhteviyâtca çok mühim bu resmî, husûsî mektuplarından, eserimizin üçüncü ve elimizdeki cildinde geniş ölçüde faydalanılmıştır[105].

[104] Bk., yukarıdaki not—76.

[105] Bu *defter* bize, 28 Aralık, 1972'de, arkadaşım ve Atatürk Lisesi'nde de Tarih öğretmenliğinde bulunan rahmetli Meliha Çinar (ölümü: 24 Ekim, 1974) ile İzmir Millet Vekilleri'nden eşi Es'ad Çinar (ölümü: 16 Şubat, 1975) tarafından hediye edilmiştir. Bu *defter*'deki Midilli'de yazılmış, ba'zısının yukarısındaki *Mahremâne* kaydi bulunan resmî mektuplardan birçoğunun *Midilli Risâlesi*'ne alınacak belgelerden olduğunu sanıyoruz. Kemal'in muhâfaza ettiği ba'zı evrâkı, ölümünden hemen sonra Bahâ Bey tarafından alınmıştır; bunu, Rif'at Bey'in, bu evrâkın geri verilmesi için Bahâ Bey'e yolladığı mektubunun cevâbından öğrenmiş oluyoruz. Bahâ Bey'in 25 Kânûnievvel, 1305 (26 Ocak, 1889) tarihli mektubunun bu mes'eleyle ilgili kısmını aynen veriyoruz:

"Ekrem Bey burada iken, merhûmun evrâkı miyânından aldığım parçalar Tahrîrat Müdîriyyeti'ne bidâyet-i ta'yînime tasdîk emrinin vurûdundan evvel aldığım tâm maâşların istirdâdı hakkında gelen emirlerin cevâblarıdır. Emri şâyed tekrâr ederler mutâlaasıyle müdâfaaya csâs ittihâz etmek içün o kağadların bendenizde bulunmasına luzûm görmüştüm. Anların ehemmiyyeti yok. Asıl gönderi-

5. Eserin elmizdeki cildinin tamâmlanıp basıma verilmek üzre olduğu sırada, tanılmış gazetecilerimizden değerli arkadaşım Ziyâd Ebüzziyâ'dan, Kemal'in el yazısıyle ba'zı mektuplarının Fâruk Kenç Beyefendi'de bulunduğunu öğrendik; bu belgeler, Ali Ekrem Bolayir'in vaktiyle Emirgân'da oturduğu köşk boşaltılırken, tavan arasındaki ve atılmak üzre dışarıya bırakılan evrâk arasında bulunmuştur. Ziyâd Ebüzziyâ'nın, Fâruk Kenç'in lutf ettiği üç mektubun fotokopilerini 11 Kasım, 1979 tarihli mektuplarıyle birlikte göndermesi üzerine bahis konusu belgeleri elde edebilme teşebbüsüne giriştik. F. Kenç'in 13 Şubat, 1980 tarihli dilekcesine ek ve otuzüç belgeyi içine alan listedekilerden yirmisinin alınması uygun görüldüğü tarafımızdan T.T.K. Yönetim Kurulu'na bildirilmiştir; teklifimiz, Kurul'un 7 Mart, 1980 tarihli toplantısında müsbet karâra bağlanmış, bu husûstaki yazışmaların ba'zı sebeblerle epeyi aralıklı sürmesi dolayısıyle bunlar elimize 18 Kasım, 1980'de geçmiş bulunmaktadır. Alınan yirmi belgeden onikisi, Kemal'in Midilli, Rodos, Sakız Mutasarrıflığı zamânında, 29 Teşrînisânî, 1299—22 Haziran, 1304 (11 Aralık, 1883—4 Temmuz, 1888) tarihleri arasında kendi el yazısıyle mektuplarıdır. Bu âile mektuplarına, eserimizin eldeki dördüncü cildinin ilgili bulunduğu bölümlerinde, üçüncü cildinde yer alması gerekli Midilli mektuplarına ise *Ek—I* bölümünde yer

---

lecek kâğadlar başka, ya'ni sûret ve yâhûd asılları sizde de mevcûd olmak lâzım gelen birtakım âsâr-ı resmiyyedir ki bunların miyânında Midilli'de sûretleri istinsâh ettirilen evrâkın bendenizde kalan birkısmı da dâhildir. Zât-ı 'âlinize dahi birkaç def'a ettiğim va'd dâiresinde —va'd ne demek, vazife dâiresinde— eldeki evrâkı istinsâh ettirmeğe başladımsa da, hayfâ ki tesâdüf edile-gelen müşkilât ve mevâni' cihetiyle iş ârzû olunduğu kadar ileri götürülemiyor; ma'a-mâ-fîh her dürlü müşkilâta mukâvemet, mevâni'i izâleye sa'y ve gayret zarûrîdir. Yalnızca bir şey'e muhtâcım ki o da sizin sabr ve merhametinizdir„ (Bu mektubun aslı T.T. Kurumu'ndadır: Nu. 727. Zarfının üzerindeki kayidden, Rif'at Bey'e, ağabeyi Abdullah Bey aracılığıyle gönderildiği anlaşılır). Ayni mektupta, Kemal'in *Diyojen*'deki makâleleriyle ilgili bir paragrafı da ehemmiyyeti dolayısıyle aynen veriyoruz: "*Diyojen* kolleksiyonunda merhûmun nekadar imzâlı bendi var ise, irâdeleri vechile bir puslasını tanzîm ederek leff ettim; fakat öyle zannederim ki merhûm birinci cildi tamâmıyle karıştırmamıştı; hattâ 'Birinci cildde dahi birkaç bendim olacak' buyurduklarını der-hâtır edebiliyorum. Ez-cümle *Câsûs* bendi ki imzâlı değildir, kendilerinin olacak. Bu cihetin Büyük Ekrem Bey'den falan tahkîkı da mümkindir. „ Kemal'in bu makâlesi tarafımızdan yayımlanmıştır (*Türk Yurdu* mec., c. v., nu-12, Aralık, 1966, s.8-9, 16).

verdik. Belgelerden geri kalan sekizi, Ali Ekrem'in Kemal'e mektupları, tashih için yolladığı, babasıyle ilgili bir-iki şiirdir; *Giriş*'te ve dip-notlarda bu belgelerden de faydalanılmıştır.

6. Tâhâ Toros Beyefendi'nin dikkate değer ba'zı neşriyâtı üzerine, kendilerinde yalnız Kemal'in değil, ona gönderilen âile mektuplarının da bulunduğunu öğrenmiştik. Kendisine gönderdiğimiz 2 Şubat, 1980 tarihli mektubumuzda, bu belgeleri görmenin faydalı olacağını, Tarih Kurumu'nca bu fikrin uygun görüldüğünü, satın alınabilmesi için yardımcı olmalarını recâ ettik; husûsî, resmî ba'zı yazışmalardan sonra T.T. Kurumu Yönetim Kurulu'nun 7 Mart'taki, arşivlerinde mevcûd Kemal tarafından yazılan mektupların tarihinin, muhâtabının bildirildiği tâm bir listesi yollanılması karârı dolayısıyle, bahis konusu ve 46 maddeyi içine alan bu liste, T. Toros'un 28 Mart tarihli mektubuna ekli olarak T.T. Kurumu'na gönderilmiştir. İncelediğimiz bu listedeki mektuplardan ba'zılarının tarafımızdan neşr olunduğunu tesbit ettiğimizden, 19'unun alınmasını faydalı gördüğümüzü, 3 Nisan tarihli dilekcemizle T.T. Kurumu'na bildirdik; Yönetim Kurulu'nun ertesi günki toplantısında bunların alınması karâra bağlanmıştır T.T. Kurumu'nun 7 Nisan, tarihli yazısına karşılık, T. Toros'un 14 Nisan tarihli cevâbından, onsekiz mektubun satın alma işlemi tamâmlandıktan sonra, birini Kurum'a armağan edeceği, arşivindeki geri kalan 241 mektubun, "muhteviyâtından IV'üncü cildin konusuna girenlerin taranarak —dip-not olarak değerlendirilecek nitelikte bulunanlarından— luzûmlu notların alınmasına„ musâade edileceği de anlaşılmakta idi; T.T. Kurumu'nun 29 Nisan tarihli cevâbında, bu lutufları dolayısıyle teşekkür edilmiştir. T.T. Kurumu'nca satın alınan mektuplardan yedisi, aralarında Hüseyin Hilmî (Paşa), Recâ'î-zâde Ekrem gibi ünlü şahsiyetler de bulunanlar tarafından Kemal'e gönderilmiş olanlardır; geri kalan onikisi Kemal'in, ikisi tarihsiz olan, onu ise 17 Mart, 1300—7 Temmuz, 1304 (29 Mart, 1884—19 Temmuz, 1888) tarihleri arasında yazdığı mektuplardır. Midilli, Rodos, Sakız Mutasarrıflığı zamânında yazdığı anlaşılan bu mektuplarına eserimizin bu cildinin ilgili olduğu bölümlerinde yer verilmiştir; T.T. Kurumu'na tarafımızdan incelenebileceği musâadesiyle gönderilen mektupların sayısı 241'dir; âile ferdlerinin Kemal'e yolladığı bu mektupları gözden geçirerek elde ettiğimiz malzemenin çoğundan, bu cilddeki mektupların *önsöz* ve dip-notlarında faydalanılmağa çalışılmıştır.

Namık Kemal'in Husûsî Mektupları'nın III'üncü cildinin basımı 1973 yılı sonlarında tamâmlanmıştı. Az önce kaydettiğimiz yukarıdaki 5 ve 6'ncı maddelerden anlaşılacağı üzre, ba'zı kimselerde Kemal'in mektuplarının bulunduğunu haber almamız, bunların satın alınma işinin epeyi uzun sürmesi yüzünden, o sıralarda basıma verilmek için hâzırlanmış olan elimizdeki cildi epeyi bekletmek zorunda kaldık. Yeni alınan mektupların üzerinde çalışmak, yazıldıkları tarihe göre ilgili oldukları yerlere konulması için önceleri mevcûd mektuplara verdiğimiz numaraları değiştirmek de az vakit almadı. Matbaa provalarının beş def'a gözden geçirilmesi ise yaklaşık ikibuçuk yıl sürdü. Eserin IV'üncü cildinin neşri, bir önceki cildinden onüç yıl kadar sonra mümkün olabildi.

Giriş kısmının başlangıcındanberi eserimizin 328 mektubu içine alan bu son cildinin bizlere ne gibi bilgiler kazandırdığına dikkati çekmeğe çalıştık; bunların ne bakımdan mühim olduğunu belirtebilmek için *Rodos ve Sakız Mutasarrıflıkları* sırasındaki *Resmî Çalışma ve Mücâdeleleri, Şahsiyyetini Canlandıran Muhtelif Yönleri, Fikir ve San'at Hayâtı, Mektuplarının Başlıca Husûsiyyetleri ve Bu Cildin Nasıl Meydâna Geldiği* mes'elelerini ele aldık. Verdiğimiz bilgi, onun mektuplarında bu husûsları aydınlatıcı notlarından, bunlara bizim ilâve ettiklerimizden ibâret değildir. Mektuplar dikkatle incelenince, bu bakımlardan ve muhtelif sâhalarda çalışanlarca kıymetli zengin malzemeyi içine aldığı görülür. Ayni mes'elelerle ilgili bilgilere, çok def'a, muhtelif zamânlarda yazdığı mektuplarında, fakat başka-başka yönleriyle rastlanılmaktadır. Bu yüzden, mektupların yazıldığı tarihler göz önüne alınarak meydâna getirilen eserimizin muhtelif cildleri muhteviyât bakımından biri ötekinden kesinlikle ayrı değil, biribirini tamâmlayıcı bir bütün teşkil etmektedir; ayni şeyi, mektuplarda bahsedilenleri aydınlatan, genişletici bilgileri içine alan *önsöz*'ler için de söyleyebiliriz.

Türk Tarih Kurumu, 18 Eylûl, 1941 tarihli toplantısında inkılâb ve fikir tarihimizde büyük te'sirleri olan Nâmık Kemal, Ziyâ Gökalp ve Mehmed Emin Yurdakul'un eserlerinin ilmî metodlarla hazırlanarak Kurum yayınları arasında çıkarmağı kabûl etmiş, sonraları alınan karârlarla bu üç mühim şahsiyyetin eserlerinin hazırlanması lutfen bize bırakılmıştı. Bu karârları ve çalışmalarımızı yürütebilmek için gerekli ba'zı belgelerin te'mîni bakımından gösterdiği her

türlü kolaylık dolayısıyle Türk Tarih Kurumu'na teşekküre borçlu olduğumuzu söylemek isteriz. Eserin III'üncü cildinde Prof. Dr. Adnan Erzi'nin, bu son cildinde Prof. Dr. Aydın Sayılı'nın Arabca ibâre ve cümlelerin okunuşu, ma'nâlandırılması bakımından yardımları için teşekkürü de unutmuş değiliz. Bu eser bize, Türk Tarih Kurumu Basımevi idârecilerinin, Tertip Hey'eti'nin, basım san'atı bakımından gösterdiğimiz titizliği iyi niyetle karşılayarak bu yolda esirgemedikleri yardımlarını, sarfettikleri emeği de dâimâ minnetle hâtırlatacaktır.

Ankara—16 Aralık, 1985

VII.
RODOS MEKTUPLARI

(25. X. 1884 — 2. XII. 1887)

Kemal'in Midilli'den Rodos Mutasarrıflığı'na naklen ta'yini, hakkındaki şikâyetler dolayısıyledir. Önce ba'zı me'mûrlarla, en çok Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti Adliyye Müfettişi Abdullâh Hasîb ve İstînâf Mahkemesi Re'îsi Kasbar Efendi ile gazetelere geçen münâkaşalarının, bunun ardından Midilli halkının resmî şikâyetlerinin bu nakil hâdisesinde mühim te'siri olmuştur.

1882 yılı Aralık'ında başlayıp, 1883 Mayıs'ının ortalarına değin altı ay kadar günlük gazete sütûnlarında yer alan Abdullâh Hasîb Efendi mes'elesinden sonra, 1884 Ağustos[1] ve Eylûl'ünde Kemal aleyhindeki şikâyetlere sık-sık rastlamaktayız.

[1] Prof. M. Kaya Bilgegil, *Nâmık Kemal Aleyhinde Açılan Bir Tahkîkâttaki İddiâlar ve Şâirin Cevapları* başlıklı araştırmasında Kemal'in Midilli Mutasarrıflığı'nın son aylarına âid, 9-27 Ağustos, 1884 tarihleri arasında yazılan resmî altı belge yayımlamıştır: 1—28 Temmuz, 1300 (9 Ağustos, 1884), aslı Rumca, tahkîkât Türkçe'ye tercemesi üzerinde yürütülmüştür. Başbakanlık Arşivi, *İrâde—Dâhiliyye*, 73407'de bulunan bu belge yetmişüç maddeyi içine almaktadır (*Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Ahmed Caferoğlu Özel Sayısı*, Fasikül: I., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, Ankara, 1979, Sevinç Matbaası, s. 113-27). 2—4 Zi'l-ka'de, 301/13 Ağustos, 300 (25 Ağustos, 1884) tarihli bu belge Dâhiliyye Nezâreti'ne sunulmuştur; Bâb-ı 'Âli'ye takdîm edilen *maḥżar*'daki kısaca anlatılan şikâyetlerin tafsîl ve izâhlarını içine almaktadır (S. 127-43). 3 — Midilli ahâlîsinin Kemal aleyhinde şikâyetlerini tahkîk eden Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi İsmâil Hakkı Paşa tarafından Dâhiliyye Nezâreti'ne gönderilen 6 Zi'l-ka'de, 301/15 Ağustos, 300 (27 Ağustos, 1884) tarihli belge (S. 143-46). 4 — Yine ayni tarihte, Hakkı Paşa tarafından Mâbeyn Baş-kâtibliği'ne yazılan arîzada, Midilli Mutasarrıfı'na sorulan altmışbeş maddenin cevapları ile eklerinin posta ile Dâhiliyye Nezâreti'ne, bir sûretinin de yollanılmış olduğu bildirilmiştir (S. 146-47). 5 — Dâhiliyye Nezâreti'ne, Mâbeyn Baş-kâtibliği'ne gönderilen arîzaya ek olarak, Vâli Hakkı Paşa'nın, Kemal'in husûsî hayâtı ile ilişkisi bulunan, bu yüzden tahkîkât dışı bırakılan sekiz maddenin ayrıca yazıldığı belge (S. 148-49). 6 — Namık Kemal'in geri kalan altmışbeş madde dolayısıyle müdâfaasını içine alan 11 Ağustos, 300 (23 Ağustos, 1884) tarihli belge (S. 149-82: Başbakanlık Arşivi, Yıldız, 1247, Kısım: 30, Zarf: 51). M. Kaya Bilgegil, bu mühim belgeleri yeni harflere çevirerek yayımlamıştır; eserimizin üçüncü cildinde faydalanma imkânı bulamadığımız bu belgelerden, bu son cildinde, sırası geldikce bu kaynaklara da yer-yer başvurduk.

Kemal'in, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Hakkı Paşa'ya, 1 Zi'l-ka'de, 301/11 Ağustos, 300 (23 Ağustos, 1884) tarihli husûsî, mühim bir mektubu vardır. Vilâyet'in

17 Eylûl'de, Sultân 'Abdü'l-Hamîd'e, ikiyüzden çok İslâm ve Hıristiyan'ın imzâsıyle çekilen telgrafta, her iki zümre için, Mutasarrıf'ın zulmü artık dayanılamayacak dereceye geldiği, bütün ada halkının şikâyetci bulunduğu, vekilleri tarafından Bâb-ı 'Âli'ye verilen arz-i hâlde bu şikâyetlerin mâhiyyeti arzedildiği, Mutasarrıf'ın yerine bir başkasının ta'yini gerekli olduğu bildirilmiş ve recâ edilmiştir [2]. İstanbul'a gelen beş Rum, 23 Eylûl'de Dâhiliyye Vekâleti'ne arz-ı hâl vermiş, bunda Mutasarrıf'ın garip hâllerinden, işrete düşkünlüğünden, uygunsuz kimselerle düşüp -kalktığından, bir süre önce mes'elenin Vilâyet ve Şûrây-i Devlet tarafından tahkîkı için bir *lâyiha* verilmekle berâber, bu tahkîkât devâm ede-dursun, ahâlînin tahkîkâtın sonunu bekleyemeyecek kadar usandıkları için, söz konusu Mutasarrıf'ın derhâl azlini istemişlerdir [3].

Bu arada şikâyetleri inceleyen Şûrây-i Devlet Dâhiliyye Dâiresi, 8 Ekim, 1884 tarihli *karâr-nâme*'sinde, şikâyeti anlatan maddelere dâir mutâlaası sorulan Kemal'in cevapları ile, idâresinden memnûn olanların ifâdelerine, hakkındaki şikâyetlere, Müdde'î-i Umûmîlik'ten arzolunan mutâlaalara dayanılarak şu neticeye varıldığını bildiriyor: Şikâyetler, Mutasarrıf'ın şahsına ve Midilli'de zulmüne dâir olmak üzre iki maddede toplanmaktadır; Midilli'deki bütün resmî işler Mutasarrıf'ın emrine göre yürütülmektedir. Hüseyin Efendi'ye rıhtım boyunda erâzi verildiği v.b. şikâyetlerin, gerçeğe uygun olup-olmadığının araştırılması da gereklidir. Şûrây-ı Devlet'in, bu husûslar tahkîk edilmedikçe, yalnız elde mevcud şikâyetlere, Mutasarrıf'ın cevaplarına dayanarak bir hükme varması kânûnen imkânsızdır. Şu hâlde, tahkîkâtın Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâycti Vâliliği'ne devri, Vâli'nin merkezden uzun zamân ayrılması sakıncalı görüldüğü takdirde, münâsip vâsıtalara tevdî'i ile tahkîkâtın tamamlanıp İstanbul'a bildirilmesi şıklarından birinin seçilmesi ve bu iki yoldan hangisine göre hareket edileceğinin Meclis-i Hâss-ı Vükelâ'ca müzâkeresi sonunda karâr verilmesi îcâbettiği bildirilmiştir [4].

Öte yandan, 6 Ekim tarihli, Sadr-ı A'zam'a ve Dâhiliyye Nâzırı'na Ayvalık'tan ikiyüzden fazla imzâyı içine alan, şifreli bir telgrafın çekildiğini biliyoruz. Bunda Mutasarrıf'ın, devâm eden tahkîkâtın sonucu beklenilmekle berâber, kendisiyle kat'iyyen uyum sağlanamadığı, şunu-bunu habs ve tutuklamağa çalıştığı, bu sebeple,

---

15 Ağustos, 1884 tarihli yazısıyle gönderilen hulâsa puslasında kayidli maddelerden "herbirinin cevâbı zîrine tahrîr olunarak tertîb edilen *lâyiha* evrâk-ı müeyyidesiyle berâber leffen„ gönderildiğini yazmış, şikâyetlerin sebepleri hakkında bilgi vermiştir. Başkasının yazısı, Kemal'in tashihleri ile nushasından istinsâh edilen bu belgeye (Es'ad Çinar, nu. 61, s. 147-52), bu cildin sonunda yer vereceğiz: Nu. MXLI (DCLXXXVIII[8]).

[2] Bu belgenin aslı (Başvekâlet Arşivi, *İrâde Defteri*, Dâhiliyye kısmı, 1139, 2 Zi'l-hicce, 1301), yeni harflere çevrilmiş meytni M. C. Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Nâmık Kemal*, c. II., Kısım II., İst., 1956, Maârif Basımevi, s. 430, 441).

[3] 11 Eylûl, 1300 tarihli bu belgenin aslı, yeni harflere çevrilmiş metni için bk., a. e., s. 431, 442.

[4] 25 Eylûl, 1300 tarihli Şûrây-i Devlet Dâhliyye Dâiresi'nin *karâr-nâme*'sinin aslı, yeni harflere çevrilmiş metni, a. e., s. 432, 443 v.d.

İslâm ve Hıristiyan ahâlî tarafından bir fenâlık baş-gösterirse kendilerinin mes'ûl olmadıkları bildirilmiştir [5]. Ayni husûslar dolayısıyle, bir Müslüman, beş Hıristiyan'ın imzâsıyle çekilen 8 Ekim tarihli bir başka telgrafta da tekrarlandığından, Dâhiliyye Nâzırı Edhem Paşa, yazısına bu telgrafı da ekleyerek, Kemal aleyhindeki şikâyetlerin ehemmiyyet kazandığını, ayni günde, 8 Ekim, 1884 tarihli yazısıyle Sadâret'e haber vermiştir [6].

Sadr-ı A'zam Sa'îd Paşa, yukarıda kaydettiğimiz hâdiseleri gözönüne alarak, bunları, 14 Ekim, 1884 tarihli tezkiresi ile Mâbeyn Baş-kâtibliği'ne arza lüzûm görmüştür. Bu tezkireye göre, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'nin tahkîkâtı sonunda Mutasarrıf Kemal Beyefendi aleyhindeki şikâyetler dolayısıyle, "maddeten birşey sâbit,, olmamıştır; Şûrây-i Devlet karârına göre muhâkemesinin İstanbul'a, veyâ bir başka yere nakli, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti tahkîkâtından başka bir netice veremeyecektir. Hâl böyle olmakla berâber, halk, mahallî idâreyi suçlandırmakta devâm, Mutasarrıf ise bi'ṭ-ṭab' müdâfa'ayı kuvvetlendirme yolunu tutacak, çoğalan şikâyet ve dedi-kodılar halkı iz'âc decektir. Bu sebeple, Kemal'in Rodos Mutasarrıfı ile yer değiştirmesi veyâ başka bir yere nakli uygun görülmüştür [7]. İşte, Sa'îd Paşa'nın bu tezkiresi ile iş neticeye bağlanmış, Kemal'in Rodos Mutasarrıfı ile yer değiştirmesi 15 Ekim, 1884 tarihli *İrâde* tezkiresiyle kesinleşmiştir [8].

Kemal, Midilli'den henüz ayrılmadığı günlerde orada bulunan Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Hakkı Paşa ile görüşmüştür. Günlük gazetelerde yayımlanan bir telgraftan, 20 Ekim'de Hakkı Paşa'nın Vilâyet merkezi Sakız'a, Kemal'in de Rodos'a hareket ettiğini öğreniyoruz [9]. Kemal aşağıdaki mektubuyla, vazifesine başlamasından beş gün sonra, resmî işlerini yürütebilmek için Vilâyet'e başvurarak istediği ve ileride istemeği düşündüğü şeylerin kolayca çözümünü sağlamak için bunları Hakkı Paşa'ya bildirmeği faydalı bulmuş, ona, husûsî mektubunu bu maksatla yollamıştır.

Mektup metninden, Kemal'in Rodos Mutasarrıflığı'na başladığı ilk günlerde, buranın gelir-gider büdcesini incelediği, muvâzene puslasını bu mektubuna ek olarak gönderdiği anlaşılıyor. Yıl sonuna değin ikiyüzbin kuruştan çok bir açığı vardır: Yalnız Midilli a'şârından ellibin lira kadar para ele geçeceği umulduğundan

---

[5] 24 Eylûl, 1300 tarihli bu belgenin aslı, yeni harflere çevrilmiş metni M. Cemal Kuntay tarafından yayımlanmıştır (A. e., s. 436, 446).

[6] A. e., s. 438, 449, 26 Eylûl, 1300 tarihli belge.

[7] 24 Zi'l-hicce, 1301/2 Teşrînievvel, 1300 tarihli bu belge için bk., a. e., s. 439, 450.

[8] 25 Zi'l-hicce, 1301/3 Teşrînievvel, 1300 tarihli bu belgenin de aslı, yeni harflere çevrilmiş metni M. C. Kuntay'ın eserinde yayımlanmıştır (A. e., 440, v. d., 450)

[9] Kemal'in Rodos'a ta'yini 17 Ekim, 1884 tarihli gazetelerde bildirilmiş, Midilli'den buraya hareket tarihini anlatan telgraf metni de neşredilmiştir (*Nâmık Kemal'in Husûsî Mektupları*, c. III., s. 456, not — 2; ayrıca bk., *Ṭarîḳ* gzt., nu. 203, 27 Zi'l-hicce, 1301/5 Teşrinievvel, 1300 — 17 Ekim, 1884). Ankara Vâlisi Hakkı Paşa, 1884 Şubat'ında Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâliliği'ne getirilmiştir (*Ceride-i Havâdis*, nu. 5601, 24 Şubat, 1884); bu sebeple, mektubun ona gönderildiğini tesbit etmiş bulunuyoruz. *Sâl-Nâme-i Vilâyet—Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*'e göre (Vilâyet Matbaası, 1303, s. 51) ta'yini 11 Şubat, 1299 (23.II.1884)'dadır.

bu açığın Vilâyet'ce kapatılmasının kolay olacağını, 250.000 kuruş fedâkârlıkta bulunulmakla zabtıyyelerin silâhı bırakma tehlikesi, Topcu'sundan, Habs-hâne'sinden, İmâret'inden her gün çıkması mümkün sızıltıların önlenebileceğini anlatmıştır. Bu husûsta Hakkı Paşa'nın fikirlerini öğrenmek isteğindedir; o uygun bulursa, mes'elenin çözümü için Vilâyet'e resmen başvurmak düşüncesindedir.

Üzerinde durduğu bir başka mes'ele, Rodos'a ta'yin edilecek me'mûrlara ilişiktir: Rodos'a gelirken uğradığı Sömbeki'ye, Bidâyet Mahkemesi Reisi olarak bir Hıristiyân'ın ta'yin edileceğini öğrenen Kemal, bu ta'yinin önlenmesini, onun yerine, böyle bir vazife için çok elverişli olan, fakat Vilâyet Adliyye Müfettişliği'nce Karyot Bidâyet Mahkemesi Re'îsliği'ne ta'yini inhâ olunan Sömbeki Mâl-Müdürü Sa'îd Efendi'nin bu me'mûrluğa getirilmesi için Hakkı Paşa'nın yardımını istemektedir.

Kemal'in vazifesine başladığı ilk günlerde gerçekleştirmeği düşündüğü şeylerden biri de Rodos'ta nufûs sayımı işidir; Âgâh Efendi, bunu imkânsız görmekte ise de, işinin ehli Sömbeki Kaymakamı bunun başarılabileceğini ummaktadır; Kemal'in istediği yeni ta'yinler, nufûs sayımında karşılaşılacak güçlükleri önleyebilmek içindir. Âgâh Efendi Kemal'e, işinin ehli olmayan, Kerpe Kaymakam Vekîli Nazîf Efendi'nin asâletinin Vilâyet'ce tasdîk edilemeyeceğini, yerine aslen yeni bir ta'yinin gerekli olduğunu söylemiştir; Kemal, hakkında çok iyi şeyler duyduğu Lenduz Kaymakamı Mâhir Efendi'yle, bir de kendisinin, görüp konuştuktan sonra inhâsını Vilâyet'e bildireceğini yazıyor.

Mektup, Kemal'in Rodos Mutasarrıflığı'nın ilk günlerinde ne gibi mes'eleleri mühim sayıp ele aldığını, bunların çözümü için başvurduğu yolları aydınlatma bakımından mühimdir. İleriki mektuplarından bunların kolayca çözümlenen şeyler olmadığını, hattâ birkısmının, içinden zor çıkılacak işlere yol açarak onu nasıl uğraştırdığını göreceğiz.

Mektup, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında bulunan, çoğu resmî yazılarını içine alan defterdedir (*Defter* — I., s. 6,nu.1). Baş kısmında *Vilâyet'e Husûsî*, Numara-ı kaydi vardır; siyah mürekkeble, bir başkasının el yazısıyledir.

715. İsmâ'îl Hakkî Paşa'ya

25. X. 1884

Buranın en müşkil belâsı olan muvâzenesini tetebbu' ettim. En ziyâde ḥaḳîḳate muṭâbıḳ, veyâ ḳarîb olmak üzre tanzîm ettirilen pusla leffen taḳdîm olunuyor. Mutâla'asından ma'lûm-ı devletleri buyurulacağı vechile, tobcuların altı aylık havâlesi buraya verilmediği hâlde, yine Sancak'ın sene nihâyetine kadar ikiyüzbin guruştan ziyâde açığı görünüyor. Te'hîri ḳâbil sarfiyyâtın yüzde-otuzu da bu hisâbda dâhil değildir. Zabtıyyenin üç aylık tahsîsâtı veyâ ta'bîr-i âharla yüzde-otuzu geri bırakılır ise, ikide-birde terk-i

silâh etmek gibi bir edebsizliğe cesâret etmeleri melḥûẓdur. Sancak'ın bu seyyi'eden taḥlîsi ise, ellibin guruş daha bir fedâkârlık ihtiyârına tevaḳḳuf eder. Böyle Tobcu'sundan, zabtıyyesinden, İmâret'inden, Habs-hâne'sinden parasızlık cihetiyle her gün bir sızıldı çıkması melḥûẓ olan bir sancakta, âsâyiş içün 250.000 guruş para vermek hem intizâm-perverâne-i Vilâyet-penâhîleri'ne nisbeten ve Midilli'nin yalnız a'şârından bu sene ellibin lira kadar para ele geçmesi me'mûl olmasına nazaran müşkil birşey değildir. Bu sûret musâ'ade-i kerîmânelerine maḳrûn olacak ise resmen 'arż-ı keyfiyyete musâre'at olunmak üzre ol bâbda olan irâde-i Vilâyet-penâhîleri'nin beyân ve iş'ârını istirhâm ederim[10].

Meis'de ẓuhûr eden vaḳ'ayı dün telgıraf ile 'arż etmiştim. Kaymakam işi pek büyük gösteriyor; fakat bir vaḳit Midilli'de müstahdem idi. Mubâleġaya, daġdaġaya mâ'ildir. Anın içün yazdığı şeyleri pek de tamâmına dinleyemedim; ma'a-mâ-fîh ihtiyâten vapuru gönderdim. Tahrîrât Müdîri Sa'îd Efendî'nin ahvâl-i mahalliyyeye vuḳūfu olduğundan, işi sızıldısızca tesviye etmek ve mümkin olursa Meis'den firâr edenleri tutmak tenbîhâtıyle i'zâm eyledim. Müdde'î Umûmî Mu'âvini'ni istedi; anı da yanına verdim, on da zabtıyye verdim. İnşâ'allâh işin daġdaġasızca bitmesini me'mûl ederim. Kendim gidecektim; işe lüzûmundan ziyâde ehemmiyyet verilmiş olur mutâla'asıyla gitmedim. Meis Kaymakamlığı'ndan alınan tahrîrâtın bir sûretini, ma'lûmât olmak üzre leffen taḳdîm ediyorum[11].

Ma'lûm-ı Vilâyet-penâhîleri buyurulduğu üzre, buraya gelirken Sömbeki'ye uğramıştım. Orada bir dirâyetli Mâl-Müdîri gördüm. Bir de sunûf-ı meziyyâttan mu'arrâ bir Mahkeme-i Bidâyet Re'îsi

[10] Kemal'in, Rodos'a bağlı adalardan alınan a'şâr ve başka vergiler hakkında, Vilâyet'e gönderdiği 20.X.300 (1 Kasım, 1884) tarihli, kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle olan belge T.T. Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (*Defter* — I., s. 14).

[11] Kemal, Vilâyet'e yolladığı 22 Muharrem, 302/29 Teşrinievvel, 300 (10 Kasım, 1884) tarihli yazısında, Hamîd-sancağı Metropolidi'nin idâresi altında bulunan Meis-adası'nda Metropolid Vekîli'nin muâmelelerine dâir cereyân eden haberleşmeler, dolayısıyle bu kimsenin usûlsüz ta'yini, mahallî hükûmetle resmî işlemlerde bulunmaktan geri durmadığı, bu sebeple "bunlardan emir istenilmek lâzım gelip -gelmeyeceğinin ve şâyed emir istenilecek ise, vurûduna kadar kendileriyle resmî muâmelelerde bulunup-bulunulmayacağının istîzânı„ gerekli sayıldığı mes'eleleri üzerinde durmuştur. Kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle olan 317 numaralı bu belge T. T. Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (*Defter* —I., s. 32).

var. Mâl-Müdîri Efendi imtihân vermiş. Vilâyet-i celîle 'Adliyye Müfettişliği tarafından Karyot Bidâyet Mahkemesi Riyâseti'ne ta'yîni inhâ olunmuş. Sömbeki'ye de Vilâyet'ten bir Hıristiyan gönderilecek imiş. Bir 'arîża-i resmiyye ile Mâl-Müdîri'nin Sömbeki Riyâseti'ne ta'yînini istirhâm ettim. Tervîc buyurulur ise, ehemmiyyeti der-kâr olan Sömbeki'de hem dirâyetli, hem Müslümân bir me'mûr bulundurulmuş olur.

Sömbeki Kaymakamı'nı Rodos'ta gördüm. İki gün evvel Âgâh Efendi ile berâber mahall-i me'mûriyyetine avdet etti. Tahrîr-i nufûs maksadının husûlünü Âgâh Efendi imkânın hâricinde görüyor. Kaymakam ise icrâya muvaffak olabilmek ümîdindedir. Bu def'a edeceği teşebbüsât üzerine hâsıl edeceği mutâla'ât beyân eyleyecektir. Kerpe Kaymakamlığı için Âgâh Efendi ile lakırdı ettim; "Nazîf zâten vekîldir; asâletinin tasdîk olunmayacağını ben de bilirim. Yerine bir asîl tedârik ediniz,, dedi. Matlab da o idi. Bu me'mûriyyete Yunda Kaymakamı Refî' Bey'in ṭâlib olduğunu Midilli'de bulunduğum sırada 'arż etmiş idim. Buraca Kerpe Kaymakamı olacak zâtın muṭlaḳā Rumca bilmesi lâzım olduğunu söylüyorlar. Refî' Bey zâten Rumca bilmez; hadd-i zâtında da pek o kadar muktedir birşey değildir. Kendisini ḳabûl edişim, Nâzîf olmasın da kim olursa olsun maḳāmında idi. Burada Mâhir Efendi mânında bir Lenduz Müdîri var; Der-Sa'âdet'te imtihân vermiş de müdîr olmuş. Kaymakamlık'a naḳli içün mu'ayyen olan müddet-i nizâmiyye de gelmiş. Rumca'ya ve ahvâl-i mahalliyyeye vuḳûfundan başka, Sömbeki Kaymakamı kadar da dirâyetinden bahsediyorlar. Çağırttım, bir kerre kendini göreyim, hâlini mesmû'âta muvâfiḳ bulursam anın Kerpe Kaymakamlığı'nı 'arż edeceğim. Defterdâr Efendi bendenize de birtakım şeyler yazdım [12]; elbette 'arż eder. Bâḳî her hâlde..

13 Teşrînievvel, 300

[12] Kemal'in tarihsiz, fakat Rodos Mutasarrıfı bulunduğu sıralarda yazdığı anlaşılan resmî bir belge vardır. Bunda, Kaymakam ve me'mûrların sicillerine âit fıkrayı kaydettikten sonra, nufûs sayımı dolayısıyle tecrübeli me'mûrlara ihtiyâç olduğunu, hâriçten me'mûr gönderilmemesini recâ etmiştir. Bu belge, Es'ad Çinar'ın bize verdiği evrâk arasında, kendi kitaplığımızdadır (Nu. 23, s. 62-63). Nazif Efendi mes'elesi hakkında daha geniş bilgi için, eserimizin bu cildinin sonundaki *Dizgi*'nin bu maddesine bakılabilir.

Defterdâr Efendi denilmekle Hayrî Bey anlatılmak istenilmiştir (*1302 Sene-i Hicriyesi'ne Mahsûs Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye* , İst., 1302, Matbaa-i Osmâniyye, s.513).

DCCXVI.

Rodos'a ta'yininden beş gün sonra, 20 Ekim'de oraya hareket eden Kemal, çözümü gerekli birçok mes'ele ve resmî işlerle karşılaşmıştır; elimizde bulunan belgelere dayanarak, 29 Ekim ile 17 Kasım tarihleri arasında en azından onyedi resmî yazısının bulunduğunu söyleyebiliriz; aşağıdaki mektubun yazıldığı 18 Kasım'-da ise, resmî yedi evrâk kaleme alınmıştır [1]. Bunların sayısı tesbit ettiğimiz yirmidört yazışmanın da üstündedir. Resmî yazıları kendisi yazmağa mecbûr kalan Kemal, bu yükün altından kalkabilmek, kendisine yardım etmesi için Bahâ Bey'i Rodos'a çağırmağı düşünmüştür.

Bahâ Bey, Kemal'in yetiştirdiği, koruduğu gençlerden, Midilli'de Meclis-i İdâre Kâtib Muâvini'dir. Kemal, Bahâ Bey'i Kalem'dekilerin hiçbiri ile ölçülemeyecek derecede isti'dâdlı buluyor, halefi Âgâh Efendi'ye yolladığı mektubunda bu gencin henüz yirmiiki yaşında olmasına rağmen bir dereceye kadar mühim işlere âid evrâkı yazabileceğini, mahremâne yazı işleri için de kullanılabileceğini kaydederek, onu, "Gâyet ketûm, insân terbiyesi görmüş, insân olmağa çalışmış [2]„ bir kimse olarak tavsıye ediyordu.

Midilli'de iken zâtü'r-ri'e geçirmiş olan Kemal, aşağıdaki mektubunda Rodos havasının sihhati üzerindeki iyi te'sirinden memnûn olduğunu, fakat işlerin çokluğundan fazla yorulduğunu Bahâ Bey'e anlatıyor. Resmî yazı işleri ile uğraşmak devâm ederse yorgunluktan yatağa düşecektir; cevap verilmesi gerekli ba'zı evrâkı elde tutmaktadır. İşte bu sebeple çalışkan, inkişâfına uğraştığı Bahâ Bey'i Rodos'a çağırmakta, ne zamân gelebileceğini sormaktadır.

Kemal'in el yazısı ile olan bu mektubu, Es'ad Çinar tarafından istinsâh edilmiştir; biz, bu ikinci yazmadan faydalanarak neşrediyoruz (Nu. 30, s. 76). Ayrıca Rizâ Nur tarafından da Rodos'un havasından, yazı işlerinin çokluğundan bahseden cümleleri biraz farklı neşredilmiştir; bu basımda mektubun tarihi yoktur; aslı Refik Bey'de bulunan mektubun kopyasının Müderris-zâde Şevket Bey tarafından istinsâh edilerek gönderildiği kaydedilmiştir (*Türk Bilig Revüsü*, c. VI., İskenderİye, 1936, s. 1582-701).

---

[1] Bu yirmidört resmî evrâktan yirmiüçü Türk Tarih Kurumu'ndaki böyle yazıları içine alan üç defterden I numaralı olanındadır; yalnız biri, 2 Kasım, 1884 tarihlisi Ali Ekrem Bolayir tarafından İsmâil Hakkı Baltacıoğlu'na verilmiş, *Yeni Adam* mecmuasında yayımlanmıştır (Nu. 312, 19 Birincikânûn, 1940).

[2] Kemal, yer değiştirilmeleri dolayısıyle Midilli Mutasarrıfı Agâh Efendi'ye 1884 Kasım'ında gönderdiğini tahmİn ettiğimiz ve bu eserimizdeki mektubunda, TahrIrât Kalemi'ne dâir bilgi verirken, "Meclis-i İdâre Kâtib Mu'âvini Bahâ Bey, yirmiiki yaşında bir çocuktur. Kalem'de hiçbirisine kıyâs kabûl etmez. Bir dereceye kadar mühim işleri de yazabilir; fakat daha melekesi azdır. Hem zâten ikmâl-i tahsİl için yanıma getirteceğimden orada durucu değildir. Bulunduğu müddet-i cüz'iyye zarfında size hidmet eder. Mahremâne işlerde kullanabilirsiniz; ğâyet ketûn, insân terbiyesi görmüş, insân olmağa çalışmış birşeydir. Görseniz, İstanbul mekteblerinden yetişmedir kıyâs edersiniz„ diyor (Nu. 720, s. 55 v.d.).

716. Bahâ Bey'e

18.XI.1884

Mektûbunu aldım. Cevâba değer bir yeri yok. Ne vaḳit geleceğini bu gün telgıraf ile sormuştum. Sebebini söyleyeyim; vucûdce nekadar râhata muhtâc olduğumu bilirsin! Rodos'un havâsından ne kazanıyorsam, işten o kadar ve belki andan ziyâde[3] ġā'ib ediyorum; çünki, ẕeyillere varıncaya kadar ben yazıyorum. O işsiz zannettiğimiz Rodos'ta iş çıktı, iş çıktı ki[4] ta'rĭf olunmaz. Meğer işin yokluğu, herşeyi yok etmek istediklerinden imiş! Geldiğim zamân, tedâhülde[5] var ise veriniz dedim, beş-altı kağad verdiler; hâlbuki bu gün Vilâyet'ten tâm otuzsekiz te'kĭd geldi. Bu yazıların hepsini ben yazarsam, beş-on güne kadar, yine yatağa düşmek muḳarrerdir; bundan dolayı[6], bana lüzûmun var, bir[7] Tahrĭrât Oda'sının muşlarını, falanlarını Vilâyet'le ḳarârlaştırdım. Sana intizâren tevḳĭf ediyorum; o da, medâr-ı mahcûbiyyet oluyor, bu iki Sen burada bulunmadıkça, elim-ayağım bağlı duruyor, gelmeyecek olursan, bir başkasını tedârike mecbûrum, Onu da, bilmem nerelerde bulurum; fakat sen de hocanı hastalık hâlinde bırakıp kaçarsan, Midillu maḫlûḳātından olduğunu te'yĭd edersin... Bâḳî o kadar...

6 Teşrînisânî, sene 300

Kemal

Ma'ârif ta'lĭmâtı geldi. Zirâ'at ta'lĭmâtı gelmedi; anı da isterim. Bir de gelirken, Bahriyye Nezâreti'ne yazılan ma'hûd tahrĭrâtın müsveddesi ile, vaḳ'a-i aḫĭre üzerine Vilâyet'e yazılan, falanın muhâkeme altına alınması istenilen müsveddenin ve mebâdi-i maslahatta Vilâyet'e yazılan kağadın birer sûretini isterim, unutma!...

[3] Krş., R. N. bsm., belki ziyâde
[4] Krş., a. e., Rodos'ta iş çıktı ki
[5] Krş., a. e., Buraya geldiğim zamân tedâhülde ne
[6] Krş., a. e., bu iki kelime yerine sıra noktalar konulmuştur.
[7] Krş., a. e., gel

DCCXVII.

Aşağıdaki mektup, Kemal'in Rodos'a naklinden sonra babasına yolladığı elimizdeki mektuplarının ilkidir; fakat ilk cümlelerinden, daha önce de haberleştikleri anlaşılıyor; bu münâsebetle, Midilli'ye göre mektupların çabuk gidip-gelmemesinin sebepleri anlatılmaktadır.

Tarîh-i Cevdet'in XII. cildinde, *Vaḳ'a-i Saḳız ve ba'żı Vaḳāyi'-i Baḥriyye* bahsinde, *Tarîh-i Vaḳ'a-i Cezîre-i Saḳız* adlı eserden alınan şu bilgileri buluruz [1]: Sakız'da 80.000 eli-ayağı tutar re'âya Hıristiyan'a karşı İslâm nufûsu 1000'i bulmadığından bahsedilmiş, Saruhan'dan 750 nefer gönderilmiş, bunlar savuştuklarından adada yüzelli kadar nefer kalmıştır. Ada kısmen taḳviye edilmiş, *İpsara* ve *Sulıca* gemilerinin çoğunda, "Sakızlılar hissedâr olarak mâlen ve bedenen eşkıyâya i'âne„ ve isyân içün fırsat gözetmekte olduğundan Sakız Muhâfızı Vaḥîd Paşa, Rumeli'den bin kadar cengâver askerin gönderilmesi lüzûmunu Bâb-ı 'Âli'ye bildirmiş ise de, mevcûd askerin kâfi geleceğine, yenilerinin irsâline hâcet kalmadığına dâir Sadâret'ce cevâp yazılmıştır.

Rumlar'ın, 1237 (1822) yılları sonuna rastlayan Sakız'da isyânına dâir etraflı bilgi verilen *Tarîh-i Cevdet*'e göre, "Bu vaḳ'a-i fâci'anın haberi İstanbul'a lede'l-vurûd Şevvâl'in altıncı günü Donanmay-i Humâyûn Kara Askeri Ser-askeri olup bir mikdâr sefâ'in ile Balyabadra'da [2] bulunan Kara Mehmed Paşa Kapudân-ı deryâ nasbolundu ve Kapudân'a Muhtâr Bey dahi Kapudân Paşa Kaymakamı ta'yîn kılındı. Mısır ve Ġarb Ocakları taraflarından gelecek gemileri ve Girid'de bulunan beylik sefîneleri dahi berâber alarak Badra'ya varması ve Kapudân Paşa'yı donanmaya alması ve Kapudân Paşa'nın Ser-asker Hurşîd Paşa ile bi'l-muhâbere bahren dahi Mora maslahatının tesviyesine ġayret eylemesi içün evâmir-i 'aliyye gönderildi.,, Vaḥîd Paşa Sakız Muhâfızlığı'ndan azledilerek Anadolu tarafına geçip, Urla kasabası ḥâricinde hakkındaki emri beklemiş, açık bir mansıb olmadığı bahânesi ile 'Alâ'îye'de iḳâmete me'mûr edilmiş, vezirlik rütbesi kaldırılmıştır.

Kemal mektubunda, Rodos'ta iş görmekten kendini alamayacağını, "Hem göreceğim işler ihtimâl ki *Cevdet Tarîhi*'nin onikinci cildinde yazıldığı üzre herbiri elli guruşa satılmış Sakız köleleriyle Rum ağaların zıddına gider„ demektedir, karşı-

[1] İst., 1303, Matbaa-i Osmâniyye, s. 36 v.d. Eserin adı *Tarîḫ-i Vaḳ'a-i Saḳız*'dır; "Binikiyüz otuzyedi tarihinde Sakız'da vuḳū' bulan ihtilâli beyân eder„(İst.,Mekteb-i Sanâyi' Matbaası, 13 Safer, 1290). 12 Nisan, 1872'de yayımlandığı anlaşılan bu elliiki sayfalık eserin kim tarafından yazıldığı kaydedilmemiştir; iç kapağında, "Tashîhi ṭab'ettirene 'â'iddir„ cümlesi vardır. Sakız isyânı hakkında epeyi geniş bilgiyi içine alan bu mühim eserin sonunda, bunun, devletce bir miḳdâr zâyi'âta yol açtığı, "fakat isyâna müste'id olan Midilli ve Rodos ve Kıbrıs adaları ahâlîsini„ korkuttuğu, bu yüzden niyyetlerini fi'le çıkartamadıkları kaydedilmiştir.

[2] Balyabadra (بالیابادره), veyâ Badra, Mora yarım-adası'nda müstahkem, 35.000 nufûslu, limanı da bulunan güzel bir şehirdir; Yunanlılar'ca Palyapatra, veyâ Patras denilmektedir. Bu, Yunanistan'da bir körfezin de adıdır (Ahmed Rif'at, *Luġāt-i Tarîḫiyye ve Coġrafiyye*, c. II., İst., 1299, Mahmud Bey Matbaası, s. 43).

laşacağı ayaklanmaları, hükûmetin basîretsizliğini, sonunda Vahîd Paşa'nın 'âkıbetine uğrayacağını anlatmak istiyor. Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'nin hâlini beğenmemektedir; önceki mektuplarında da görüldüğü gibi, buralarda ekseriyyeti Müslümânlar teşkîl etmediğinden, Hükûmet'in idâresizliği yüzünden sürekli ayaklanmalarla karşılaşılmakta, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâliliği'ne göre Rodos Mutasarrıflığı'nda bulunmak ikinci derecede eli-bağlı bir me'mûr olmak demek olduğundan, bu vilâyet dışında bir yere ta'yîni için uğraşmak düşüncesindedir. *Midilli* isimli, Âkif Paşa'nın *Tabşıra*'sı tarzında bir risâle yazmaktadır; adından anlaşılacağı üzre bu, Midilli'ye 'âid dikkati çeken, ibret verici, insanın gözünü açan husûslardan bahseden bir eser olacaktır; ifâdesi Âkif Paşa'nın *Tabşıra*'sından farklı, ya'ni san'atlı olacaktır. Ġāyesi böyle bir eseri Huzûr'a sunmak, böylece elinden geldiği kadar ġayretle çalışabileceği bir yere naklini istemektir.

Kemal'in Rodos'a gidişinden beş hafta kadar sonra yazdığı aşağıdaki mektubu, o sıradaki rûh hâlini, ilerisi için neler düşündüğünü, *Midilli* adlı bir risâle yazmakta olduğunu aydınlattığından mühimdir; siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 650). Mektubun klişesi, yeni harflere çevrilmiş olarak yalnız ikinci paragrafı M. Cemal Kuntay tarafından, Nu'mân Menemencioğlu'nun dosyasından faydalanılarak neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım, II., s. 674, 686).

717. Mustafa 'Âsım Bey'e

26.XI.1884

Velîni'met,

7 Teşrînisânî, sene 300 tarîhli lutuf-nâmeleri alındı. Buranın postasından şikâyet buyuruluyor. Fî'l-ḥaḳîḳa intizâmsız Hele biz neler çekiyoruz, ta'rîf olunmaz. Bu vapur, Pazar günü akşam -üstü gelecek idi; Salı günü akşam-üstü geldi. Bununla berâber her ne hâl ise, *Avusturya* vapurları yukarıdan her hafta geliyor. Bir-iki gün gecikse de, yine mektûb alıyoruz. Aşağıdan ise, Sürîye'ye uğrayıp da doğruca İskenderîye'den gelen vapur, karantina münâsebetiyle burayı da tutmuyor. *Avusturya* Kumpanyası ile ancak onbeş günde bir kerre mektûb göndermek ḳābil oluyor. *Avusturya* vapuru[3] olmadığı hafta da, küçük vapurlar var; fakat adaların hepsine uğruyor. Buradan İzmir'e beş-altı günde gidiyor. İzmir'den de İstanbul mektûblarını bi'ṭ-ṭab' ertesi hafta geçen *Avusturya* vapuruna

[3] *Avusturya* Kumpanyası ve *Avusturya* vapuru ile, Nemçe Lloyd Kumpanyası ve vapurları kasdedilmiştir; Sakız'da acentası bulunuyordu (*Sâl-Nâme-i Vilâyet — Cezâyir-i Bahr-i Sefîd, C. B. S.* Vilâyeti Matbaası, 1303, s. 75).

veriyorlar. İki haftanın mektûbu da İstanbul'a bir günde varıyor. Biz burada yalnız mektûb yazmış olmakla teselli buluyoruz. Hâ, eşyâ gönderecek olursanız, üzerini bana verilmek üzre, Rodos'ta Avusturya Konsolosu ve Acentesi Mösyö Kazili'ye diye yazdığınız hâlde bana vâsıl olur[4].

Burada kitâb yazmakla uğraşmak güzel olacak; ma'a-mâ-fîh iş görmekten de bir dürlü kendimi alamayacağım. „ لاَ تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللهِ [5] " Hem göreceğim işler ihtimâl ki *Cevdet Târîḫi*'nin onikinci cildinde yazıldığı üzre, herbiri ellişer guruşa satılmış Sakız köleleriyle, Rûm ağaların zıddına gider. Mürtekib, müzevir, oğlu babasının, babası oğlunun 'aleyhinde mahkeme-mahkeme sürünmekle müftehir Müslümânlar'ın da hoşuna gitmez; fakat Allâh ile pâdişâh nezdinde żâyi' olmasın. Żâyi' olduğu da yok ya.. Lutf-ı İlâhî ile, sâye-i pâdişâhî'de ne yapabildiler? Uğraşmalarının netîcesi, me'mûriyyetimi bir Mutasarrıflık'tan dîger Mutasarrıflık'a tahvîl ettirmek olacak değil mi? Ben anamdan doğdum-doğalı gezmeğe alıştım; ellerinden geleni arkalarına koymasınlar[6]!.

Şu kadar var ki Rodos'ta para yok, her dürlü esbâb mefḳûd, istenildiği gibi iş görülemeyecek; meselâ üç yıl uğraşılacak. Otuzsekiz hâneli iki köy beyninde dokuzyüz metrelik bir yol yapılacak. Bu kadar cüz'iyyât ile uğraşmağa insânın eli varmıyor. Birşey yaptım demeğe değmeyecek ki.. İşte o cihetle buradan sür'at-i mümkine ile kurtulmanın bir çâresini arayacağım. El-hamdü li'llâh vucûdümde havâdan istifâdeye, falana ihtiyâc kalmadı. Bundan başka Cezâyir-i Behr-i Sefîd'in hâlini beğenmiyorum. Devletin buralarda ikinci

[4] Bu isim, 1301 *Sene-i Hicriyyesi'ne Mahsûs Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye* (İst., Matbaa-ı Osmâniyye, 1301, s. 588)'de, Aḳazili (اقازيل) şeklinde kaydedilmiştir; Rodos'ta Avusturya Konsolos Vekîli'dir.

[5] *Lâ tebdîle li-ḫalḳı'llâhi* (*Ḳur'ân-ı Kerîm, Rûm Sûresi* — xxx., *Âyet* — 30: Allâh'ın yaratma işinde değişme yoktur.

[6] Mustafa Âsım Bey, oğluna yazdığı 6.XI.1884 tarihli mektubunda Rodos havasının iyi, işlerinin hafîf olduğunu işittiğinden bahsetmiş, ba'zı tavsıyelerde bulunmuştur: "Hemân Cenâb-ı Ḥaḳ muvaffaḳ buyursun! Artık çok-çok kitâb yazarsınız. Zannederim *Cezmî* de biter. Öyle hidmet edeceğim diye uğraşmazsan güzel olur. Me'mûriyyet-i sâbıḳada ettiğin hidmet nekadar maḳbûl oldu ise, bu da o kadar olur. Kendi işine çalışsan, hidmet etsen daha güzel olur zannındayım,, diyor (Mektubun kendi el yazısıyle nushası Tâhâ Toros Bey'dedir).

derecede eli-bağlı bir ma'mûru bulunup da, devletime bir muḫâṭara daha hazırlandığını görürken, men' edememeğe de tehammül edemeyeceğim. *Midilli* nâmında *Tabṣıra* tarzında bir risâle yazıyorum[7]. Şîve-i ifâdesi bütün-bütün *Tabṣıra* tarzında olmayacak. Rif'at tarafından gönderilip de taḥsîn buyurulan 'arîża tarzında, andan da daha süslü birşey olacak. Bunu taḳdîm ettiğim sırada elimden geldiği kadar tezyîd-i hidmet edebilecek bir me'mûriyyette bulunmaklığımı istid'â edeceğim. Bundan, Sakız içün bir Imâ çıkacağından, hâsıl olursa ne a'lâ, devletime bu vilâyette hidmet ederim. Bu sûret olmazsa, belki, başka bir vilâyet ihsân buyurulur. O da olmazsa bâri Aydın gibi, Maġnisa gibi iş görülecek bir Mutasarrıflık da mı vermezler? Rodos'ta zindân bekçiliği ile ḳanâ'at edip gitmekten ise, her taraf ḫayırlıdır. Kitâb yazmak husûsu işsizlikle olmuyor; iştihây-ı derûn ile oluyor. Gönül böyle münkesir bir hâlde iken, hayâl yerinden oynayıp da güzel birşey yazabilmenin ihtimâli var mıdır? Meğer ki *Midilli* gibi, sevḳ-ı vicdân ile yazılmış ola...

Rif'at'e olan mektûbunuzda, birşey istemenin sırası geliyor buyurmuşsunuz. Bu sûret tensîb buyuruluyor mu? Efkâr-ı 'aliyyelerini tafsîlen bilmek isterim. Yine, adam gönder derseniz, ben Rif'at'i göndermekten çekinmem. Yolda hasta olursa yine siz acırsınız. Anın yerine 'Abdu'llâh Bey'i göndermiş olsak, yâhûd siz getirtmiş olsanız da, tafsîlât verseniz, o da bize yazsa, Rif'at İstanbul'a gelmiş kadar olurdu.

Önümüzdeki posta ile cevâba intiẓâr ederim. Burada vucûdce pek râhat, fakat ḳalben pek muẓṭaribim. Lutuf-nâmelerinden ve yâhûd 'Abdu'llâh Bey'e vuḳū' bulacak ifâdeden teselli bekliyorum. Bâḳî du'ây-i ḫayr efendimiz!

14 Teşrînisânî, sene 300

بـ

KEMAL[8]

[7] Kemal'in *Midilli* adlı bir risâle yazmakta olduğundan önce, *Namık Kemal'in Bilinmeyen İki Eseri: Mecmū'a-i Siyāset ve Midilli Risālesi* adlı yazımızda bahsetmiş, bu mektubunun birkısmıyle, ayni eserinden söz ettiği bir başka mektubu üzerinde de durmuştuk (*Türk Yurdu* mec. c. III., yıl 49, nu. 273, Mayıs, 1959, s. 58). Âkif Paşa'nın *Tabṣıra*'sı hakkında bilgi ve Kemal'in bu husûstaki fikirleri için bu eserimizin III'üncü cildine bakılabilir (Ankara, 1973, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 561 numaralı mektup ve *önsöz*'ü, s. 246-52).

[8] İmzânın üzerinde, *bende* (بنده) kelimesinin ilk iki harfinin (بن), noktasız ve bitişik olarak yazıldığı bu işâret, Kemal'in, babasına yazdığı mektuplarının hepsinde bulunmaktadır.

DCCXVIII.

Kemal'in Rodos Mutasarrıflığı'na naklinden birbuçuk ay kadar sonra yazdığı aşağıdaki mektubunun kime gönderildiği belli değildir. İçindekilerden, Midilli ile Rodos zabtıyyeleri arasında ba'zı nakillerin her iki tarafca düşünüldüğü anlaşılıyor; Kemal, Rodos'la ilgili olarak zabtıyyelerin nakil ve muhtelif adalara dağıtılması hakkında Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'ne de başvurmuştur [1]. Midilli'ce de bu husûsta Vilâyet'e murâcaatta bulunulursa, her iki tarafın istekleri gözönünde tutularak müsbet, veyâ menfî bir cevap alabileceklerini umduğunu yazıyor. Mektubunda, bu adanın ba'zı me'mûrları arasında yer değiştirmeler, Şer'î Mahkeme Hâkimi Es'ad Efendi'nin hîleli ba'zı işleri üzerinde de durmuştur.

Mektubunun ifâdesinden, *Midilli*'deki resmî işlerin yürütülmesinde yetkili, sözü geçen, güvenilir ve saygı değer birine yazıldığı anlaşılıyor. Kime gönderildiğinin belirtilmesine yarayacak ip-uçlarını içine pek almamaktadır; Kulaksız-zâdeler'den Mustafa Bey'e yolladığını tahmin ediyoruz:

Kemal'in Âgâh Efendi'ye gönderdiği muhtırasında verdiği bilgiye göre, Cem-'iyyet-i İlmiyye'ye "Mute'allık işlerde en ziyâde Kulaksız-zâde Halîm Bey'in, bir de anın büyük birâderi olan ve Meclis-i İdâre a'zâsından bulunan Mustafa Bey'in,, uyarılarına güvenmek lâzımdır. "Bu zât, Kulaksız-zâdeler'in ikincisi, ya'ni Halîl Râzî Bey'in küçük birâderidir. Vaktiyle Dâmâd Halîl Paşa'ya, sonra Kayserili Ahmed Paşa'ya dâmâd olmuş. Fuad Paşa Sûrîye'de iken, o zamân Mutasarrıflık ma'nâsına olan Kaymakamlık'la Sûrîye'de bulunmuş. Az Fıransızca, İngilizce bilir. Biraz nobran mizâclıdır; fakat nâmûslu ve mustakîm bir adamdır [2].,,

Kemal aşağıdaki mektubunda Re'fet Bey'i Rodos'a çağırttığından bahsetmiştir. Bu ciltteki tarihsiz, kime gönderdiği belli olmayan maktubuna, muhâtabının Re'fet'le yolladığı mektubunu aldığını bildirmekle başlamıştır [3]; bu ip-ucuna, Mustafa Bey'e dâir az önce kaydettiğimiz fikirlerine de dayanarak, o mektubu gibi bunun da ayni şahsa yazıldığını sanıyoruz.

---

[1] Kemal'in zabtıyyeler hakkında biri Vilâyet'e, öteki Midilli Mutasarrıflığı'na resmî iki yazısı vardır. 22 Kasım, 1884 tarihli ilkinde Şûrây-i Devlet karârına göre Rodos Habs-hânesi'ndeki gardiyanlardan ikisinin kaldırılması, bunun yerine beşyüz kuruş aylıkla bir müdürün ta'yini istenilmiştir; Kemal, yeni bir müdür ta'yin edilmeyip, müdürlüğe işinin ehli bulunan zabtıyye mülâzımlarından Mehmed Bey'in getirilmesi fikrinde olduğunu bildirmiştir.24 Kasım, 1884 tarihlisi, Midilli ve Limni zabtıyyesinin eşit ölçüde dağıtımına dâir Vilâyet'in tahrîrâtı dolayısıyle yazılmıştır: Rodos'tan bir bölüğün Limni'ye nakli, ayrıca Rodos'taki iki bölük zabtıyyeden birinin büsbütün kaldırılması mümkün olmadığı, bu husûslarda neler yapılması hakkında düşüncelerini içine almaktadır (İlki 3 Safer, 302/10 Teşrînisânî, 300 tarih ve 351 numaralı; ikincisi 5 Safer, 302/12 Teşrînisânî, 300 tarih ve 146 numaralı bu belgeler kırmızı mürekkeble, Kemal'in el yazısıyle Türk Tarih Kurumu'ndadır (*Defter* — I., s. 55, 59).

[2] 1884 Kasım'ında yazdığı, bu ciltteki mektubu (Nu. 720, s. 51, prg. 2).

[3] Nu. 728

Mektubun siyah mürekkeble, Kemal'in el yazısıyle olan aslı T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 685). Yeni harflere çevrilmiş metni, birkısmının fotokopisi M. C. Kuntay tarafından, A. Ekrem Bolayir'den alındığı bilgisi verilerek yayımlanmıştır (A. e., c. II., Kısım II., 673). Aslını, M. C. Kuntay basımıyle karşılaştırarak neşrediyoruz.

718. Kulaksız-zâde Mustafa Bey'e (?)

26. XI. 1884

Efendimiz,

Midilli ile bura zabtıyyesinin ta'dîline dâ'ir olan tahrîrâtınıza resmî bir cevâbım var. Dikkat buyurunuz, 'ilâclıdır[4]. Vilâyet, inhây-i 'âlilerine muvâfakat etmeyeceğini biliyorum; hattâ buraya ana[5] dâir birşey de yazmadı. Size vermek istedikleri cevâblara meydân bırakmamak içün, işi bu kıyâfete döktüm. Otuz zabtıyye az gelir ise, buradan bir on ikişi daha naklolunabilir. Bu sûret[6] iki taraftan yazılıdır ise[7], birşey diyemezler sanırım. Vilâyet'e yazmak içün, irâdenize intizâr etmekteyim[8].

Teftîş Es'ad Efendi ile bizim Hasan'ın becâyişi zâten icrâ olunmuştu. Re'fet'i[9] teftîş tertîbâtında açık olan ikinci teftîşlik içün çağırmış idim[10]. İltimâs edenler var. Biraz Fıransızca bildiği cihetle, pasaport mu'âyenesinde, falanda da işime yarar.

Buraca iş'âra şâyân birşey yoktur. Midilli'de Mahkeme Baş-kâtibi'nin evrâk yaktığına dâ'ir bir da'vâ tehaddüş etmiş ve anın hitâmına kadar Mahkeme ta'tîl-i mu'âmelât etmiş olduğunu yazıyorlar. Evrâk yanmak husûsunda bir ehemmiyyet olmasa gerek[11].. Yanan kâğadların

---

[4] Krş., M. C. K., ilâçlıdır (?).— Müellifin bu işâreti, kelimenin okunuşunda tereddüde düştüğünü, ma'nâca birşey anlaşılamadığını ifâde için kullandığı görülür. *İlâcli* (علاجلى), bir iş, veyâ kelimenin gizli tutulması, gizli ma'nâ taşıması anlamında kullanıldığını söyleyelim.

[5] Krş., ona

[6] Krş., sûretle

[7] Krş., yazılırsa

[8] Krş., bu son cümle atlanılmıştır.

[9] "Re'fet Bey, elçi Bedî' ve aktör Muvahhid Beyler'in babalarıdır„ (Not — M. C. K.).

[10] Krş., çağırmıştım.

[11] Krş., ilkinin birkısmı eksik olarak tek cümle şeklindedir: Midilli'de Mahkeme Başkâtibi'nin evrak yakmak husûsunda bir ehemmiyet olmasa gerek.

içinde lâzım birşey olsa idi, elbette şimdiye kadar aranırdı. Mahkeme'nin ta'ṭîl-i mu'âmelât etmesine ise, hiç ma'nâ veremedim. Hâkim hınzırı için bu sûret, pek mültezemdir; çünki te'alluḳ etsin-etmesin, her da'vâyı Mahkeme-i Şer'iyye'ye düşürüp, beş-on para urmak ister.

Burada termometre hâlâ onaltıdan aşağı inmedi; ekser zamânda onyedi, onyedibuçuk gidiyor. Yağmur çok idi. İki gündür poyraz başladı; yine harâret onaltıda... Bakla, salatalık yüz-gösterdi. Hâlâ üzüm de mevcûd.. Bilmem siz orada ne yapıyorsunuz?

Madame La Baron Faro, yâhûd Prenses Luzinyan[12] Avrupa'dan yine Midilli'ye 'avdet etmiş. İngiliz zâdegânından terbiyeli bir kadındır. Görüşürseniz memnûn olursunuz. Güzel *dine* falan verir. Biraz Fıransızca'sı anlaşılmaz; biraz da fahriyyeyi sever. İngilizler'in ekserîsi öyle değil midir ya? Vucûdce pek râhatım; fakat buranın hâlâ işlerine alışamadığımdan ve husûsıyle daha me'mûrları kendi tarzıma alıştıramadığımdan, Midilli'ye yeni me'mûr olduğum zamân kadar ve belki daha ziyâde canım sıkılıyor. Bâḳî du'ây-i ḫayr efendimiz.

14 Teşrînisânî, sene 300

Bende,
KEMAL

[12] Bu iki ad, mektup metninde „فارو" „لوذينيان" şeklinde yazılmıştır. Krş., Caro, Lusignan.

DCCXIX.

Kemal, Sadr-ı A'zam Erzurumlu Sa'îd Paşa'ya yolladığı aşağıdaki mektubunun başlangıcında, Yunanlılık fikir ve muhtâriyyet idâresinden yana olanların, bir bakıma dîn ve millet kavgasına girişen Hıristiyanlar'ın bile bir me'mûruna bilgisizlik, beceriksizlik, v.b. kusurlarının bulunduğu iftirâ edilmeyen Midilli Mutasarrıflığı sırasında, hakkındaki şikâyetlerin tutulan yolun ciddîliğinden ileri geldiğini, Midilli'nin gelirini yüzde-yirmibeş ölçüsünde artırdığını anlatmıştır; bu yüzden, o me'mûrluğu sırasındaki çalışmaları pek de verimsiz değildir. Kendisinden himâyesini esirgemeyen Sa'îd Paşa'nın, kusurlarını bile hoş-görürlükle karşılayacağını umduğu için Midilli Muhâsebecisi Kemal Efendi'ye yardımını istemektedir.

Kemal, öğülmeğe değer tarafları üzerinde durduğu, Midilli'de iken en yetenekli yardımcısı olan Muhâsebeci'sinin daha elverişli bir me'mûrluğa getirilmesi için Sa'îd Paşa'nın himâyesini istemeğe karâr vermişse de, yedi-sekiz ay çektiği zâtü'r-ri'e, bunun ardından Hıristiyanlar'ın uğraştırıcı şikâyetleri yüzünden bu isteğini yerine getirememiştir. Kendisinin Rodos'a nakli üzerine Kemal Efendi bir başka yere

naklini istemiş, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâliliği'nce Amasya Muhâsebecisi ile yer değiştirmesi inhâ edilmiş, fakat Mâliyye Hazînesi'nce Canik Muhâsebeciliği'ne nakledilmiştir. Kemal, bu muktedir Muhâsebeci'sinin bir Defterdârlık, veyâ Mâliyye Müfettişliği'ne getirilmesini, bu husûsta Sa'îd Paşa'nın aracılığını dilemektedir; isteği yerine getirilirse, böyle bir yardım kendisine yapılmış gibi sevinip minnet duyacağını bildiriyor [1].

Kemal'in zekî ve işinin ehli me'mûrları canla-başla nasıl korumağa çalıştığını anlatma bakımından mühim olan bu mektubunun, siyah mürekkeble ve kendi el yazısıyle, tashihli müsveddesi Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (*Defter* — II., s. 7 v. d.). Mektubun kime yazıldığı belli edilmemiştir; içine aldığı Sadâret -penâhî ifâdeleri, bu mevkı'de bulunan bir şahsiyyete yazıldığını anlatır; 20 Ocak, 1885 tarihli, Sadâret'e gönderildiği kaydedilen mektubu da bu fikri kuvvetlendirir. O mektubundan, Kemal Efendi ile gönderdiği aşağıdaki mektubunda yazdığı isteğinin yerine getirileceğinin müjdelendiğini haber aldığını da öğreneceğiz. Mektubun yazıldığı 27 Kasım, 1884 tarihini gözönüne alarak, bu sırada Sadr-ı A'zam bulunan Sa'îd Paşa'ya [2] gönderildiğini söyleyebiliriz.

719. Sa'îd Mehmed Paşa'ya

27.XI.1884

Buralarca efkâr-ı Yunâniyye ve muhtâriyyet-i idâre tarafdârlarının nekadar żiddına gitse bile, yine çâkerlerinin 'aleyhimde bayağı bir nev' dîn ve millet munâza'ası açmış olan Hıristiyanlar tarafından dahi bir me'mûruna fıḳdân-ı dirâyet ve 'adem-i istiḳâmet isnâd olunamayan ve esbâb-ı şikâyet hükûmetin şiddetine ve daha doğrusu

[1] Kemal aleyhinde yayımlanan *Bend*'de, Midilli'de her resmî işin Giridli Muhâsebeci Kemal Efendi'ye geldiği, Mutasarrıf bulunmadığı zamân onun âdetâ Vekîl'i olduğu, bulunduğu zamânda da her işi bu Muhâsebeci'sine havâle ettiği yazılmıştır; "Muhâsebeci Efendi Giridli olduğundan Allâh için vatan-perver, vatan ġayretini son derecelerde güder bir zât-ı Felâtûn-eserdirler„ deniliyor (*Kemal Beyefendi Mes'elesi, Midilli'den Tahrîrât-ı Mahsûsa, Ṭarîḳ* gzt., nu. 137, 17 Şevvâl, 1301/28 Temmuz, 1300/9 Ağustos, 1884). Bu yazının bütününü yayımlayan M. C. Kuntay, Kemal Efendi dolayısıyle, "Giridli Kemal Efendi Nüzhet Akçit'in babasıdır ki, bu zât da Tâ'if Kal'ası'nda boğdurulan Midhat Paşa'nın dâmâdıdır ve karısı Mesrûre Hanım'dır„ notunu vermiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım II., İst., 1956, s. 460).

[2] Erzurumlu Mehmed Sa'îd Paşa (1254 — 3 Rebî' II., 1332/1832—16 Şubat, 1329 / 1 Mart, 1914), Sadâret'e 21 Muharrem, 1300/2 Aralık, 1882'de getirilmiş, 15 Zi'l-hicce, 1302/25 Eylûl, 1885'de azledilmiştir (İ. E. M. Kemal İnal, *Son Sadr-ı A'zamlar*, c. VIII., İst., 1946, Millî Eğitim Basımevi, s. 989, 1091, 1016, 1021).

ciddiyyetine munhasir tutulan Midilli Mutasarrıflığı'ndaki hare-kât-ı çâkerânem hiç olmazsa Sancak'ın vâridâtı beş sene içinde *rusûm-ı sitte* ile berâber yüzde-yirmibeş nisbetinde tezâyüd eylemiş olmasına nazaran bütün-bütün maḳdûḥ görülmez ve husûsıyle ḥaḳḳ-ı kemterânemde sırf zerre-perverlik ḳabîlinden olarak bî-dirîġ buyurulan mehâsin-enzâr-ı, me'âli-âṣâr-ı veliyyü'n-ni'amâneleri iḳtiżâsınca her dürlü neḳāyışım bile nezd-i sâmi-i fahâmet-penâhî-lerinde nazar-ı musâmahaya maḳrûn olur ümîdinde bulunduğum cihetle 'inâyât-ı celîle-i rahîmânelerine şâyân gördüğüm eṣdıḳāy-ı ezkiyâdan gerçekten yetişecek ve devlet ve milletine hidmet edecek bir bendelerinin perveriş-i 'avâṭıf-ı çâker-nuvâzlarına maẓhariyyetini istirhâma cür'et ederim. Bu zât kullarının Midilli Mutasarrıflığı'm zamânında Muhâsebeci bulunan ve şu 'arîża-i kemterânemin huzûr-ı me'âli-nuşûr-i cenâb-ı Sadâret-penâhîleri'ne takdîmiyle şeref-yâb olan Kemâl Efendi bendeleri'dir[3].

Midilli Mutasarrıflığı'nda en muḳtedir mu'tınim mû-mâ-ileyh bendeleri idi. Merhamet-i ehliyyet-perverâne-i Sadâret-penâhîleri sâyesinde dâhil-i şehrâh-i iḳbâl olan ezkiyây-i bendegân-ı mün'imâ-neleri gibi, Kemâl Efendi kulları ḥaḳḳında da hüsn-i nazar-ı iksîr -eşer-i fahîmânelerini istirhâm etmek 'azminde bulunduğum sırada idi ki hâşâ mine's-sâmi'în, yedi-sekiz ay kadar çektiğim zâtü'r-ri'eye uğradım. Çâresiz Sancak'ın idâresini bir yed-i iḳtidârdan mahrûm etmemek içün vezâif-i hamiyyetten 'addeylediğim vesâṭet-i çâkerâ-nemi vaḳt-i merhûnuna ta'lîḳ ettim. İllet ḥitâm bulmak üzre iken Hıristiyanlar'ın ihtiyâr ettikleri rezâlet meydâna çıktı. Ṭabî'î vaḳt-i merhûn maṭmaḥ-ı intizârdan biraz daha tebâ'ud eyledi. Muahharen çâkerlerinin Rodos'a naḳlim üzerine mû-mâ-ileyh dahi Midilli haşe-râtı içinde bulunmaktan tevaḳḳi ederek her nere ile olursa-olsun becâyişini me'yûsâne istid'â etmiş ve Vâli Paşa bendeleri tarafından

[3] Kemal'in Midilli Mutasarrıflığı sırasında, "*Midilli* ahâlîsinin İstanbul'daki vekilleri tarafından Dâhiliyye Nezâreti'ne sunulan„ 14 Ağustos, 1300/4 Zi'l-ka'de, 1301 (25 Ağustos, 1884) tarihli şikâyet dilekçesinde, adı kaydedilmeyerek Kemal Efendi'den de şikâyet edilmiştir: "Mutasarrıf 'ayş ve 'işretin ifrâṭ ve şiddetine teham-mül edemediğinden yedi ay kadar„ süren hastalığında kendisine Meclis-i İdâre top-lantılarında Muhâsebeci Efendi'nin vekâlet ettiğinden, yürüttüğü yolsuz işlerden bahsedilmiştir (M. Kaya Bilgegil, *Nâmık Kemal Aleyhinde Açılan Bir Taḥḳîḳâttaki İddiâlar ve Şâirin Cevapları, Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Ahmed Caferoğlu Armağanı*, Fasikül: I., Ankara, 1979, Sevinç Matbaası, s. 130 v.d.).

Amasya ile becâyişi inhâ edilmiş iken, Mâliyye Hazîne-i celîlesi'nce zâten meşkûrü'l-ḥirem bulunduğu içün ma'âşca Midilli'ye muraccah olan Canik Muhâsebeciliği'ne naḳledilmişti; hâlbuki hidmet ve liyâḳatine nisbet kendisinin ḥaḳḳı bir Defterdârlık, veyâ Mâliyye Müfettişliği idi. İşte sâye-i merâhim-pîrâye-i veliyyü'n-ni'amânelerinde o lutfa maẓhariyyeti içün vesâṭet-i çâkerânem merhameten ve tenezzülen maḳrûn-ı ḳabûl olursa sahîhan bahtıyâr ve nefs-i kemterâneme ẓuhûr eden bir 'inâyet-i celîleden ziyâde minnetdâr olurum. Mû-mâ-ileyh bendeleri hakkında 'avâṭıf-ı seniyye-i eşdıḳa -perverîlerine vesîle-i ẓuhûr olacak ḫaṣâyıṣtan ṣıdḳ ve iḳdâm ile ifrâṭ-ı ẕekâ ve hamiyyeti câmi' olduğundan böyle bir bende yetiştirmek ḥaḳîḳaten şân-ı 'âli-i faḫîmânelerine şâyân olacağı gibi, şu zamân-ı mahzûniyyette öyle bir istirhâm-ı kemterânemin ḳabûlü yâr ve aġyâra karşı ḥaḳḳ-ı 'âcizânemde pek değerli bir 'inâyet ve ḳalb-i hazîn-i kemterâneme bir büyük medâr-ı meserret olacağına nazaran ve secâyây-i kerîme-i ihyâ-kârânelerine iġtirâren taḳdîm-i 'arîżaya ictisâr eylediğim muḫâṭ-ı 'âlem-şumûl....

15 Teşrînisânî, sene 300

DCCXX.

Kemal Midilli'de ikibuçuk sene kadar göz habsinde, ikâmete me'mûr olarak kaldıktan sonra bura Mutasarrıflığı'na ta'yin edilmiş, beş yıla yakın bu vazifede çalışmıştır. Aşağıdaki mektubunu, yer değiştirdiği eski Rodos Mutasarrıfı Âgâh Efendi'ye, çok iyi tanıdığı Midilli hakkında bilgi vermek, ba'zı husûslarda onu uyandırmak maksadıyle yazmıştır.

Mektuba göre Midilli Mutasarrıflığı sırasında Kemal, içtimâî ve idârî birçok mes'eleler yüzünden Rumlar ile geçinememiş, şikâyetlerle karşılaşmış, neticede Rodos'a nakledilmiştir. Bahsettiği şeylere dâir Midilli mektuplarının birçoğunun mukaddimesinde bilgi verdiğimiz gibi, Huzûr'a gönderdiği arîza ve şikâyetleri de bizi bu bakımdan yeterli derecede aydınlatmış bulunduğundan, bunlar üzerinde fazla durmayacağız; Âgâh Efendi'ye mektubu, nakline sebep olan mes'elelerin hulâsası mâhiyyetinde olduğundan kayde değer: Önce, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Kürd Sa'îd Paşa'nın ve ba'zı şahısların tahrikleri neticesiz kalmış, daha sonra Rumlar'ın muhtâriyyet istemeleri ile karşılaşmıştır. Bu temâyülü önlemeğe uğraşınca, Midilli Despotu'nu kendisine düşman etmek bahâsına muvaffak olmuştu. Ba'zı hâdiseler, en çok, zengin ve nufûzlu olup Yunanlılık iddiâsında bulunan kimselerin ancak habsedilmeleri yolu ile askerlik bedellerinin alınması bu düşmanlığı kuvvetlendirmiştir. Öte yandan Midilli'ye uğrayan Yunan zırhlısı dolayısıyle Despot'un halkı gösteriye sevk yollu hitâbesini Yunan Konsolos-hânesi'ne protestosu da

servet sâhibi Hıristiyanlar'ı, milliyetlerine dokunulduğu bahânesi ile ayaklandırmıştır. Yine bu sırada Nâib Es'ad Efendi, Kemal'in devamlı hastalıklarından kurtulamayacağını, ayş-ü işretten başka bir işe bakmadığını anlatan mazbata tanzim ederek Hıristiyanlar'ı ayaklandırmış, becâyişine yol açan şikâyet bu sûretle meydâna gelmiştir. Kemal'in muhâkeme teklifi, üç def'a *İrâde-i seniyye* çıkmasına rağmen yerine getirilmemiş, Rodos Mutasarrıfı Âgâh Efendi ile yer değiştirmesine karâr verilmiştir. İşte mektubunun ilk kısmında Âgâh Efendi ile yer değiştirmelerine yol açan sebepleri anlattıktan sonra muhtelifişlere, me'mûrlara, v.b. şeylere dâir bilgi vermektedir. Midilli'nin idâre işlerinde çalışan kimselerin karakterleri, ba'zı da'vâların sebepleri ve ne dereceye kadar ilerilemiş oldukları, nasıl hareket etmek gerekli olduğu hakkında da bilgi ediniyoruz:

a. Orman işleri çok bozuktur; ba'zı me'mûrların ta'yini, ormanların harâbolmasının önüne geçilmesi gereklidir.

b. Vakıflar iyi idâre edilmemektedir; böyle devâm ederse İslâmlar'a âid bu mîrâsın mahvolacağına muhakkak gözüyle bakılabilir.

c. Kemal, Midilli'ye geldiği sırada henüz teşekkül etmiş bulunan Cem'iyyet-i İlmiyye'nin çalışma tarzı hakkında *Ta'lîmât-nâme* hazırlamıştı ki her İslâm köyünde bir mektep inşâsı esâstı. Bu münâsebetle inşâ olunan, ta'mir edilen, henüz yapımı tamamlanamayan, muallime ihtiyâcı bulunan mekteplere dâir bilgi vermektedir.

ç. Yollar için kıredi istemiştir; kıredi henüz alınamadığından, bu işin arkasına düşülmezse, önceleri yaptırdığı yollar da mahvolacak, emekler boşa gidecektir.

d. Su ihtiyâcı yoluna konulmayan Midilli'de, yapılan su yolları, sahrınclar vâsıtasıyle şehre su te'min edilmekle berâber, Hasan Paşa-suyu, vakfiyyesi gereğince ahâlîye âiddir; mütevellisi bu vakfın gelirini yemiş, Kemal Midilli'ye gelmeden önce para ile su satmıştır. Yine ayni hâlin tekrarlanacağını düşünerek, Âgâh Efendi'ye uyanık bulunmasını tavsıye ediyor.

e. Ada'nın bir yerinden başka bir yerine nakledilen şeylerden gümrük alınmaması, zeytun silkme usûllerini faydalı hâle koymak için hazırladığı ta'lîmât-nâmelerin, nâhiyelerde teşkil olunan mahkemelerin neden vucûde getirildikleri, faydaları anlatılmış, ba'zı müfsidlerin bu teşekküllerin aleyhinde bulunduklarından kışkırtmaların önüne geçilmesi lüzûmu da Âgâh Efendi'ye tavsıyeleri arasındadır.

Mektup, Kemal'in yedi seneden çok Midilli'de bulunduğu sırada kurulan İslâm cemiyetlerine, mekteplere, yollara, limanlara, zeytun silktirme, a'şâr, zirâat, ecnebîlerle münâsebet ve resmî muâmeleler, Hıristiyanlık—İslâmlık iddiâsıyle ortaya çıkan anlaşmazlık mes'elelerine, muhtelif idârî kuruluşlara ve oralarda çalışanların karakterlerine dâir bilgiyi, şâirimizin bu husûslardaki görüşlerini, düşüncelerini içine aldığından mühimdir.

A. Râsim, Âgâh Efendi'nin torununun eşi, tanıştıkları sırada Adalar Kaymakamlığı vazifesinde bulunan Sedad Bey aracılığıyle, Karagöz Fuad Bey'in kardeşi Fatma Hanım'da Kemal'in birkaç mektup ve hâtıralarının bulunduğunu öğrenmiş, söz konusu belgeler Fatma Hanım tarafından, gözden geçirildikten sonra iâde edilmek üzre kendisine verilmiştir. A. Râsim, gönderilen bu evrak dolayısıyle, "sevindiğim kadar da var imiş. Bu veşâ'ık, eski mektup kâğadları üzerine müctemi', Kemal merhûmun,, Âgâh Efendi'ye yazdığı altı-yedi tavsıye mektubu ile küçük boyda iki defter-

den ibâret olduğunu kaydetmiştir. Birinci defterde *Vaḳāyi'-i Meşhûre'nin Maẕbaṭası* başlıklı, Âgâh Efendi'nin kendi el yazısıyle kısaca hâl tercemesi bulunuyordu. "Defterlerin biri de, 1300 tarihinde Kemal merhûmun, Midilli Mutasarrıflığı'ndan Rodos Mutasarrıflığı'na intiḳâli münâsebetiyle, Rodos Mutasarrıfı iken Midilli Mutasarrıflığı'na becâyiş eden Âgâh Efendi'ye, cezîrenin ahvâl-i idâresine ve Yunan entrikalarının mâhiyyetine dâir yazıp yollamış olduğu elliiki sayfalık bir muhtıradır„ diyen A. Râsim [1], bu muhtırayı, bu yarı-resmî mektubu *Vakit* gazetesinde neşretmiştir [2]. Mektubun Ali Ekrem'in el yazısıyle, siyah mürekkeple, mâvi mektup kâğadına yazılmış bir nushası, Kemal'in çoğu resmî, pek azı husûsî mektuplarını içine alan defterin sonuna eklenmiştir (*Defter*—II., s. 1-43).

Muhtıra tarihsizdir. Kemal, tesbit ettiğimize göre 20 Ekim, 1884'de Midilli'den Rodos'a hareket etmiş, Sömbeki'de bir süre kalmıştır; kitabımızın bu cildindeki 25 Ekim, 1884 tarihli mektubunda [3], Rodos'ta görüştüğü Âgâh Efendi'nin iki gün önce Midilli'ye hareket ettiğini yazdığına göre, onunla Rodos'ta görüştüğünü, 23 Ekim'de vazifesine başlamış bulunduğunu söyleyebiliriz. Bu delillere dayanarak, mektubun bu tarihten sonra, 1884 Kasım'ında yazıldığını tahmin ediyoruz; 21 Aralık, 1840'da doğan Kemal'in, bu mektubundaki, "kırkbeş yaşına geldiğim hâlde„ ifâdesi de (S. 49), bu tahmini kuvvetlendirmektedir.

Ahmed Râsim'in neşrettiği *Vakit* basımını esâs aldık; mevcud ondört notu da olduğu gibi vererek, Ali Ekrem'in el yazısıyle bulunan nushasıyle karşılaştırmak sûretiyle yayımlıyoruz. Mektubun, A. Râsim basımından faydalanarak ba'zı paragıraflarını, *Akdeniz Adalarının Elimizden Çıkmaması için, Husûsî Mektuplarına göre, Nâmık Kemal'in Mücâdele ve İḳāzları* adlı incelememizde neşretmiştik [4].

---

[1] *Muharrir Bu ya*, İst., 1926, Hamîd Matbaası, s. 154 v.d. Âgâh Efendi'nin hayât çizgisini de içine alan *Vaḳāyi'-i Meşhûrenin Maẕbaṭası*'nın baştan birkısmını da neşretmiştir; bu kısım, Âgâh Efendi'nin doğum tarihinden (Cumartesi, 28 Şevvâl, 1247 — 18 Mart-ı Rûmî, 1832), *Tercemân-ı Ahvâl* ismiyle Der-Saâdet'te Türkçe bir gazete neşrine başladığına kadarki (Pazar, 6 Rebî'ül'-âhir, 1277 — 8 (doğrusu: 9) Teşrîn-i evvel-i Rûmî) ve Osmanlı Hükûmeti'ne dâir siyâsî ve kendi hayâtıyla ilgili vak'aları içine almaktadır (S. 156-62). Ahmed Râsim'in *Vakit*'te neşrettiği bu *Maẕbaṭa*'nın tamâmı, yer-yer Server İskit'in *Husûsî İlk Türkçe Gazetemiz Tercemân-ı Ahvâl ve Âgâh Efendi* adlı eserinde vardır (Ankara, 1937, Ulus Basımevi, s. 12-16, 38-40, 44-45); *Maẕbaṭa*'nın bu ikinci basımında epeyi tertip yanlışları bulunduğundan, yazma metni araştırılarak tenkidli basımının yapılması, basın hayâtımızda mühim yeri olan Âgâh Efendi'nin yazılması gerekli hayât çizgisi için dayanılacak esaslı bir belge sağlamış olacaktır.

[2] *1300-1301 Tarihinde Midilli-adası ve Bu Adadaki İdâremiz Nasıldı? Kemal Merhûmun Kaleminden Çıkan Veṣîḳa-i Tarihiyye* (*Vakit*, Yıl-8, nu. 2665—2681, 30 Mayıs—15 Haziran, 1925/1341). Tefrikası dokuz nusha sürmüştür. İlk tefrikasında, bu vesîkanın, A. Râsim'in himmetiyle elde edildiği, "metne ilâve edilen hâşiyelerin birkısmı„ onun izâhlarından olduğu bildirilmiştir; söz konusu notlardan birkısmının sonunda, aynen naklettiğimiz üzre A. R. harfleri vardır.

[3] Mektup, eserimizin bu cildindedir (S. 8, nu. 715).

[4] *Belleten*, c. XXIII., nu. 91, Temmuz, 1957, s. 479-511.

720. Âgâh Efendi'ye

Kasım, 1884

İkibuçuk sene kadar Midilli'de iḳāmete me'mûr idim. Beş seneye yakın da Mutasarrıflık ettim; binâ'en-'aleyh oraca bir hayli ḥaḳāyıḳa vuḳūfum vardır. Ma'lûmâtımın hulâsasını, zât-i 'âlilerine beyân etmek ise, fâ'ideden ḫâli olmaz zannederim[5]. Bu tafṣîlâta, oradan infikâkimin esbâb-ı mûcibesiyle başlayacağım.

Bundan taḳrîben on[6] ay evvele gelinceye kadar Midilli halkına sorulsa, yüzde-doksandokuzu benim gibi Mutasarrıf bulunamaya-

[5] Krş., sanırım. — İzmid Mutasarrıfı iken, 93 Sevvâl'inde Şûrây-i Devlet A'zâlığı'na ta'yin edilen Âgâh Efendi'nin (Server İskit, a. e., *Maẕbaṭa*, s. 44), bu ta'yini 6 Şevvâl, 1293/25 Teşrinievvel, 1876 tarihli *Sabâh*, *Cerîde-i Havâdis*'te i'lân olunmuştur. Yine, hayât çizgisini de içine alan *Maẕbaṭa*'ya göre, 13 Cumâdâ I., 1294/26 Mayıs, 1877'de, "İstanbul'da İdâre-i 'urfiyye i'lân ve Ser-askerlik'e me'zûniyyet-i fevḳa'l-'âde,, verilmesiyle, Redîf Paşa'nın husûmeti yüzünden, muhâkeme edilmeksizin Bursa'ya uzaklaştırılmıştır (S. İskit, a. e., s. 44. — *Diyârbekir* gazetesinde, "ba'żı esbâba mebni Şûrây-i Devlet a'żâsından sa'âdetli Âgâh Efendi Hazretleri ve Hâriciyye Kâtibi İsmâ'îl Bey ve Meclis-i Ticâret a'żâsından izzetli Küçük Emîn Bey ve rif'atli Mâhir Bey ve şübheli takımdan sâir ba'żı kimesnelerin Der-Sa'âdet'den teb'îdi îcâb etmekle, cânib-i Hükûmet-i seniyye'den ba'żısı Bursa, ba'żısı,, başka yerlere gönderildiği haberi verilmiştir (Yıl-8, nu. 399, 9 Cumâdâ II., 1294/21 Hazirân, 1877). *Maẕbaṭa*'ya göre, bu i'lânın tarihinden üç hafta önce, 18 Mayıs, 1293/30 Mayıs, 1877'de, iḳāmeti Ankara ile değiştirildiğinden, oraya hareket etmişti. 9 Kânûnısânî, 1299/22 Rebî' I., 1301/21 Ocak, 1884'de "afv-ı şâhâneye mazhar olarak ve beşbin guruş Hazîne-i Hâssa'dan harc-i râh ihsân buyurularak,, , İstanbul'a çabucak dönmesi hakkında *İrâde-i seniyye* çıkmıştır. 'Abdü'l-Hamîd tarafından ḳabûlü, iltifât görmesi 4 Şubat, 1299/16 Şubat, 1884 tarihine rastlar. 7 Receb, 1301/3 Mayıs, 1884'de Rodos Mutasarrıflığı'na, Rütbe-i Bâlâ ve 7.200 guruş aylıkla ta'yin edilmiş (*Cerîde Havâdis*, nu. 5659, 4 Mayıs, 1884), daha sonra ayni aylıkla, Kemal ile yer değiştirme sûretiyle Midilli Mutasarrıflığı'na naklolunmuştur (A. e., s. 44 v. d.). Kitabımızın bu cildindeki 25 Ekim, 1884 tarihli mektuptan, Rodos'dan 23 Ekim'de ayrıldığı anlaşılmaktadır. Basın tarihimiz bakımından mühim olan Âgâh Efendi hakkında henüz esaslı bir monografi yazılmış değildir; bk., *Âgâh Efendi* başlıklı makâle (*Karagöz Sâl-Nâmesi*, Birinci Sene, 1328—1326—1910, İst., Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, s. n. y.);A. Râsim, *Muharrir Bu ya*, İst., Hamîd Matbbası, 1927, *Bizde Gazete Tarihi Veşîḳalarından*, s. 152-63); İ. A. Gövsa, *Türk Meşhurları*, *Âgâh Efendi*, *Capan-zâde* mad., s. 16; Server İskit, *Agâh Efendi* mad., (*Aylık Ansiklopedi*, nu. 6, Birinciteşrin, 1944); Ali Cânib Yöntem, *Tercemân-ı Aḥvâl Sâhibi Âgâh Efendi* (*Yakın Tarihimiz*, c. IV., nu. 52, 21 Şubat, 1963).

[6] Krş., iki

cağını beyân ederler idi; çünki zâten me'mûrîyyet meftûnlarından ve efendilerimiz'den korkar takımdan olmadığım içün, Vilâyet ile, İstanbul ile uğraşa-uğraşa cezîreye bir hayli hidmetler etmiş idim. Halk, bendenizi o derece[7] severdi ki, Berlin Sefîri ma'hûd Kürd[8] Sa'îd Paşa'nın[9] ve anın âlet-i mefsedeti olan sâbık 'Adliyye[10] Müfettişi Abdullâh Hasîb'in[11] tahrîki ile daha evvel de 'aleyhime bir maḥżar tertîb olunmak istenilmiş ise de, onbeş-yirmi[12] rezîlden başka kimseye imzâ ettirilememiş ve binâ'en-'aleyh bir tarafa gönderilememiş idi

Gelelim şimdiki vaḳ'aya: Midilli'ye Mutasarrıf olduğum sırada, Sâdık Paşa, devren oraya gelmiş idi[13]. Umûm mülḥaḳātın Hıristiyan mu'teberânı merkeze toplandılar. İki-üç gün kadar Despot-hâne'de müzâkere ettiler. Biz netîcesinde ne çıkacağını düşünürken, Sâdık Paşa'nın yanına geldiler. Köyler, mahkemeye[14] uzak olduğundan, ufak-tefek ba'żı, işleri görmek için İhtiyâr Meclisleri'ne me'żûniyyet verilmesini istediler; dağıldılar, gittiler. O zamân mülkün en büyük bir kargaşalık zamânı iken, Hıristiyanlar'ın bu ictimâ'ı öyle cüz'î bir ṭaleb içün olamayacağına hükmettim. İşin arkasına düştüm. Uğraşa-uğraşa, herîflerin toplanması, buralarda[15] dahi Şarḳî Rumeli gibi[16]

---

[7] Krş., o kadar

[8] Krş., Bu kelime yoktur.

[9] Devr-i Hamîdî'de uzun müddet Hâriciyye Nezâreti'nde bulunmuş ve Nezâret-i mezkûre 'uhdesinde iken vefât etmiş olan Sa'îd Paşa (A. R., not — 1).

[10] Krş., olan 'Adliyye

[11] Bi'l-âhire sâbık Ma'ârif Nezâreti'nde Encümen-i Teftîş ve Mu'âyene nâmındaki Sansör Hey'eti Re'îsi idi (A. R., not—2).

[12] Krş., on-onbeş

[13] 1295 senesi Rebî'ü'l-âhir'inin evâsıtında Ahmed Vefîḳ Paşa merhûmun yerine Beşvekâlet'e gelmiş ve senc-i merḳûme Cemâdîe'l-evvel'inin yirmibeşinci günü 'Alî Su'âvî vaḳ'a-i meşhûresinden dolayı azledilerek *Başvekâlet* unvânı bu vesîle ile ilġā edilmiştir. Sâdıḳ Paşa, evâhir-i ömrüne kadar menkûben yaşamıştı. Makmûd Celâleddîn Paşa'nın eseri olan *Mir'ât-i Ḥaḳîḳat*'de, "Şu hâdise ('Alî Su'âvî Vaḳ'ası), Başvekil Sâdık Paşa Yıldız Sarayı'na 'azîmete şitâb ve iżhâr-ı pîç ü tâb edip zu'munca Pâdişâh'ı te'mîn için, 'Artık Sultân Murâd'ın çâresine bakmalıdır' deyu, i'dâmına ḳaşdı ḥâvi tefevvuhâtı mesmû'-i şehriyârî oldukta sebeb-i iżtırâb-ı derûnları olarak bundan nefs-i humâyûnlarınca dahi emniyyetsizliğe istidlâl buyurmuşlar!,, deniliyor (A. R., not—3).

[14] Krş., mahkemelere

[15] Krş., oralarda

[16] Krş., gibi bir

muhtâriyyet-i idâre uṣûlünün ḳabûl olunmasını ḥâvi Avrupa Komisyonu'na bir maḥżar tertîb etmek içün olduğunu ve maḥżarı gönderdiklerini taḥḳîḳ ettim; Sâdık Paşa'ya yazdım. O da, sâ'ir adalardan dahi[17] ba'żı şeyler yapıldığını öğrenmiş; İstanbul'a bildirmiş. İşin önü alındı.

Alındı amma Midilli Hıristiyanları'nın aḳṣây-i meṭâlibi hâlâ o muhtariyyet-i idâredir; hattâ idârey-i muhtâreyi Yunanistân'a iltiḥāḳ etmeğe[18] tercîh ederler; çünki ġāyet hasîs, nihâyet derecede[19] korkak olduklarından Yunan'ın askerliğine, ağır-ağır vergilerine hiç tehammül edemezler; ma'a-mâ-fîh bu maḳṣadı açıktan-açığa meydâna koymağa cesâret edemediklerinden, muḳaddemât-ı i'dâdiyyeden olarak Dimoyrondiyalar'ın[20] kuvvet ve nufûzunu tezyîd içün, hiçbir teşebbüsten geri durmazlardı. Ben de, bu dürlü teşebbüslerini kırmakta bir dürlü müşkîlâta uğramazdım; hattâ Midilli'de Dimoyrondiya denilen Cemâ'at Meclisi'yle İhtiyâr Meclisi bir hey'et'-ten ibâret iken tefrîḳ ettim. İhtiyâr Meclisi'ni hükûmet'in taḥt-ı nufûzuna aldım. Anların kuvvet vermek istedikleri[21] Dimoyrondiya bi'l-'akis eski nufûzunu yarı-yarıya ġā'ib etti. Üç sene çalıştım; nâhiyelerde birer Bidâyet Mahkemesi teşkîl ettirdim. Bu sûretle en küçüğü beşbin nufûsu ḥâvi olan nâhiyelerde Dimoyrondiya takımı halkın munâza'âtına karışarak, şunun-bunun zararından müstefîd olmak iḳtidârını ġā'ib ettiler. Köylerdeki, şehirdeki[22] Dimoyrondiyalar'ın kâffe-i hisâbları müşevveştir. Hangisine bakılsa içinde bin dürlü irtikâbâta tesâdüf olunur. Birkaçını muhâkeme altına aldım. Meclis-i İdâre'deki Hıristiyan takımı, hemân tebriyelerine ḳıyâm etmek istediler. Ben de da'vâları yüzü-üstüne bıraktım. Bunların bir-iki me'mûr tā'yîni ile hisâblarını gördürmek içün, Vilâyet'ten me'ẕûniyyet istedim. Bir dürlü alamadım; eğer istihsâl edip de bir kerre hisâblara baka idim, Dimoyrondiya takımını bütün -bütün ezmiş ve bu sûretle istiḳlâl temâyülâtını bir dereceye kadar esâsından kurutmuş[23] olurdum.

[17] Krş., adalarda dahi o yolda
[18] Krş., iltiḥāḳ etmeğe bile
[19] Krş., derecelerde
[20] Krş., Dimoyrondiya
[21] Krş., istediği
[22] Krş., şehirlerdeki
[23] Krş., esâsından koparmış.

Bu muhtâriyyet fikrinin en büyük mürevvici ve Midilli'deki devlet düşmanlarının re'îsi olan Midilli Despotu, maḳṣadına ne derecelere kadar ḥâ'il[24] olduğumu biliyordu ve menâfi'-i ġayr-i meşrû'alarını tamâmıyle ihlâl ettiğim Dimoyrondiyalar'ı da tamâmıyle kendine taraf-dâr etmeğe muḳtedir idi; fakat ahâlî gerek kendinin ve gerek Dimoyrondiyalar'ın evżâ' ve eṭvârından bîzâr olduğundan hiçbir şey yapmağa cesâret edemezdi ve her neye teşebbüs etse, ġāyet ḫafî tutardı.

Vaḳtâ ki nevâhi mahkemeleri teşekkül etti, köylerde her kim da'vâsını ġā'ib etti ise, bunu mahkemenin vucûdüne ḥaml eyledi[25]. Bu hâl tabî'î ve fakat muvaḳḳat idi. Despot ve taraf-dârları ise ahâlîyi hükûmetten tenfîr etmek içün, mahkemelerin ḥuḳûḳtan aldığı muhâkeme harclarını, cerâ'imden istihsâl eylediği[26] cezây-i naḳdîleri sırf benim emrime müstenid bir mu'âmele şeklinde gösterdiler. Bununla bir hayli budalayı iġfâl ettiler. O sırada Menâfi'-i Umûmiyye Sandıkları içün 'öşürden bir hisse alınmak emri geldi. Cezîrede[27] zâten Menâfi'-i Umûmiyye Sandığı te'essüs edememiş, bir kerre yapılmış sermâyesini Kayserili Ahmed Paşa[28] almış, Midilli Limânı'nın menderekine sarfetmiş. Sonraları da kimse Menâfi' Sandığı içün para vermez olmuş. Vâḳı'a bunun bahânesi Kayserili'nin mu'âmelesi ise de, sebebi Hıristiyan erbâb-ı nufûzunun kâffesi murâbaḥacılıktan gelme olduğundan ve Menâfi' Sandığı bir kerre te'essüs eder ise, selem ve murâbaḥayı cem'ederek, bir koyundan iki deri çıkarmağa muḳtedir olurcasına ahâlîyi soymak ḳābil olamayacağından, esâsen Sandık'ın vucûdünü istememelerinden ibârettir. Hâl böyle iken, menâfi' hissesi içün emir gelince, araya bir bilgiçlik[29] çıkardılar. Emir hubûbât içündür, zeytun bunda dâhil değildir dediler. Ben[30] daha evvel Vilâyet'le muhâbere etmiş ve zeytunun

[24] Krş., ne derecelerde ḥâ'il

[25] Krş., ḥaml etti

[26] Krş., ettiği

[27] Krş., Cezîrede ise

[28] Neferden yetişmiş eski Bahriyye Müşîrleri'nden idi. Eski Cezâyir-i Bahr-i Sefîd, İzmir ve Yanya gibi vilâyetlerde defa'âtle vâlilik etmiş ve en sonra aḫaşş-ı âmâl olan *Ḳapudân Paşa* unvânıyle Bahriyye Nezâreti'ne dahi nâ'il olmuştu. Çerkes Hasan vaḳ'asında yaralanmış ve 1294'de Ruscuk Vâlisi iken hastalanıp, İstanbul'a avdetinde vefât etmiştir (A. R., not—4).

[29] Krş., bilgicilik

[30] Krş., Ben ise

hubûbât dâhilinde bulunduğu[31] umûr-ı bedîhiyyeden iken, bunu mü'eyyed olarak, ihtiyâten bir[32] emir almış idim. Bu hisseyi zeytundan istihsâle başladım. O sırada Nazîf Paşa[33], Midilli'ye geldi. Zeytunun hubûbâtta dâhil olmadığını ana da anlatmak istediler. Cevâb-ı red aldılar; ma'a-mâ-fîh halka, emrin zeytuna şumûlü yok iken, re'y-i ḫodumla andan dahi istihsâl eylediğimi işâ'a eylediler. Midilli Hıristiyanları'nın ekserîsi[33a] ise, zeytunluk sâhibi olduğu gibi, birçoğunun Menâfi' Sandığı'ndan gelecek fâ'ideyi idrâk edecek kadar aklı olmadığından ve birtakımı da, idrâk etse bile murâbaḥacı[34] gürûhuna medyûn ve binâ'en-'aleyh ellerinde esîr bulunduğundan Sandık'ı muzir birşey gördüler ve yâhûd o fikirde göründüler. Böyle muzir birşey içün en büyük îrâdları olan zeytun mahsûlünden re'y-i ḫodumla para alındığına pek fenâ müte'essir oldular.

Ashâb-ı servet ve nufûzdan[35] Yunanlılık iddi'âsında bulunan birkaç kişinin ötedenberi burunlarını kırdığım gibi, içlerinden ba'żılarını habs ile bedel-i askerîlerini tahsîl eylediğimden, anlar da nekadar dostları, medyûnları, falanları[36] var ise, cümlesiyle berâber i'lân-ı husûmet içün bir fırsat żuhûruna muntaẓır idiler. Hâl bu merkezde[37] iken keyifsiz oldum. Hasta olduğum sırada biribirini müte'âḳib iki kız Müslümân olmak istediler. Ber-mu'tâd Meclis-i İdâre'de ifâdeleri aldırıldı[38].

---

[31] Kaş., olduğu

[32] Krş., yine bir

[33] Bu esnâda Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi idi, vüzerâdandır (A. R., not—5).

[33a] Krş., ekseri

[34] Krş., bile yine murâbaḥacılı

[35] Krş., Ashâb-ı nufûz ve servetten

[36] Krş., falan

[37] Krş., mertebelerde

[38] Midilli ahâlîsinin 9 Ağustos, 1884 tarihli, 73 maddeyi içine alan *şikâyet lâyihası*'nda, "İki kızların tahvîl-i dîni mes'ele'sinde olduğu gibi maẓbaṭaları irâde-i keyfiyyesine göre değiştirmek„ mes'elesiyle suçlandırılan (Madde—15) Kemal hakkındaki başka şikâyetlerde de bu din değiştirme ele alınmıştır: 25 Ağustos, 1884 tarihli *şikâyet dilekcesi*'nde daha, geniş ölçüde anlatılmış bulunmaktadır. Kemal, bu şikâyetler dolayısıyle 23 Ağustos'ta tamamladığı müdâfa'asında işin iç yüzü hakkında epeyi etraflı bilgi vermiştir (Madde—15). Bunların metinleri için bk., M. Kaya Bilgegil, *Nâmık Kemâl hakkında Açılan Bir Tahkîkâttaki İddiâlar ve Şâirin Cevapları, Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Caferoğlu Armağanı Özel Sayısı*, Fasikül: I., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, Ankara, 1979, s. 118, 132, 155

İkisi de İslâmiyyet dâ'iyyesinde isrâr[39] ettiler. A'żây-i İslâmiyye kızların İslâmiyyet'i ḳabûl, Hıristiyanlar ise red tarafında bulunurlar[40]. İki tarafın ifâdâtlarını ḥâvi bir *maẕbaṭa* yapılır. Despot Efendi, *maẕbaṭa*'yı Rumca'ya terceme ettirir. 'Arîż ve 'amîḳ tashîh eder. İslâm a'żânın[41] sözlerini hükümsüz bırakır; kendi iddi'âlarına birtakım muġâlaṭalar ilâve eyler. *Maẕbaṭa*'yı bana getirirler. Ben, Meclis-i İdâre'de bulunmadım amma, re'Isiyim, İslâm'ın ifâdâtı da böyledir diyerek, *maẕbaṭa*'nın o cihetini tashîh ederim, tekrâr Meclis'te okunur. Despot, Bey, mâdâm ki Meclis'te bulunmadı, re'ye karışamaz diye, hayvanca bir re'y beyân eder. *Maẕbaṭa*'daki tashîhâtı ḳabûl etmezler. Ben de peka'lâ, kendim mühürlerim[42], ne isterlerse yapsınlar derim. *Maẕbaṭa* da anların dediği gibi yapılır. Ben de mutâla'amı ḥâvi bir inhâ yazarım[43], 'Adliyye ve Meẕâhib Mezâreti'ne *maẕbaṭa* ile berâber gönderirim[44]. Nezâret *maẕbaṭa*'ya ḳaṭ'iyyen[45] ehemmiyyet vermez, benim inhâma cevâb verir; kızların İslâmiyyet'ini kabûl eder. Despot, bunu da Mutasarrıf yaptı diyerek, Hıristiyanlar'ı 'aleyhime tahrîk içün, ta'assub gibi bir kuvvetli âlet peydâ etmiş olur.

Biraz zamân sonra bu civârlara *Miyavulli*[46] nâmında bir Yunan zırhlısı geldi. Ayvalık'ta, İzmir'de, Sakız'da akla fikre gelmedik

---

v.d.). Bu *şikâyet dilekceleri*'nde Kemal'in habsettirdiği, azlini uygun gördüğü Yunanlılar, Âgâh Efendi'ye hitâben yazdığı ve üzerinde durduğumuz bu muhtırasında adı geçen şahıslar, müesseseler, türlü mes'eleler hakkında da yer-yer malzeme, Kemal'in şikâyetlerde sözü edilenleri aydınlatıcı müdâfa'aları vardır.

[39] Krş., iddi'â

[40] Krş., bu cümle bütünü ile eksiktir.

[41] Krş., a'żâsının

[42] Krş., mühürlemem

[43] Krş., yazdım

[44] Krş., ile gönderdim

[45] Krş., ḳaṭ'an

[46] Merhûmun *Miyavulli* dediği zırhlı, Yunan istiklâline pek çok hizmeti sebḳat etmiş olan meşhur kaptan Miyatolis (ميائوليس)'in nâmını hâmil olan sefîne-i harbiyye olsa gerektir. Miyaulis (ميائوليس), Yunan istiklâl sergerdelerinden Kapodistirya'nın teşkil ettiği hükûmet hilâf-gîrânından olup, Hidre-adası ahâlîsini ayaklandırmış ve i'dâmına hükmolunmuş ise de, o sırada Kapodistirya vefât etmekle hükm-i i'dâm icrâ edilememiş idi. 1825'de vefât etmiştir (A. R., not—6). Miyaulis (Andrea Vokos Mioulis), Agriboz'da doğmuş, Atina'da ölmüştür (1768-1835). 1821'de Yunan ihtilâline karışmış, Capo d'İstria'nın iktidâra geçmesinden sonra onunla arası açılarak i'dâmına hükmedilmiştir (İ. A. Gövsa, *Meşhur Adamlar*, c.III., İst., 1933-35, s. 1080 v.d.).

ta'zîmât ile ḳabûl olunmuş iken, hükûmetin intibâhını bilen Rumlar Midilli'de bu gemi içün göze çarpacak bir numâyiş-i ihtirâm-kârâne icrâ edemediler. Despot, zâten ashâb-ı dirâyetten birşey değilse de, pek şeytân bir-iki akıl ḥocasına mâlik olduğundan anların ta'lîmiyle olsa gerektir ki, vapura gittiği vaḳit ahâlînin hâlinden bir fırsat-ı ta'arruż daha bularak, "Midilli halkı da sâ'ir dîndaşlarıyla hem-fikirdir; vapur hakkında her dürlü ri'âyete[47] ve Yunan donanmasının teraḳḳısi yolunda naḳden dahi[48] mu'âvenete hâzırdır. Ne fâ'idesi var ki hükûmetin zulm ve şiddetinden korkar„ diye bir nutuḳ îrâd etmiştir. Bunu resmiyyete döksem, isbât etmek ḳâbil olamayacaktı; ma'a-mâ-fîh Despot'u mâddî ve ma'nevî bir terbiyeye uğratmaktan kendimi alamadım. Böyle bir mu'âmelenin sükût ile geçiştirilmesini hükûmetin haysiyyet ve i'tibârına muġâyir[49] gördüm. Sefîne, Despot'u top ile selâmladığından ve Despot'un ise öyle bir mu'âmele-i hürmete ḳânûnen hakkı olmadığından Yunan Konsolos-hânesi'ni protesto ettim. Bu cihet de Despot'un ru'ûnetine ve[50] ashâb-ı servetin milliyyetine dokundu. Milliyyetine deyişim, evvelki ifâdeme mütenâḳiż 'addolunmasın; vâḳı'a Midilli Hıristiyanları şimdi Yunanistân'a iltiḥāḳ fikrinde değildir; fakat bu fikirde bulunmayışları munhasıran ziyâde vergi vermemek ve asker olmamak içündür. Yoksa vicdânen Yunanlılık'la Hıristiyanlık'ı biribirinden tefrîk etmezler. Yunanlılar'a olan ḥaḳâreti kendi dînlerine, nâmûslarına 'â'id tutarlar. İşte bu vaḳ'a ile de Hıristiyanlar'ın infi'âli bir derece daha kuvvet bulduğu sırada idi ki, Nâ'ib Es'ad Efendi[51], İstanbul'dan çıka-geldi. Meğer bu adamcağız bendenizin keyifsizlikten halâs olamayacağımı ve farż-ı muḥâl[52] halâs olsam bile, 'ayş ve 'işretten başka bir işe bakmadığımdan, Sancak'ın işi livânın en dirâyetli me'mûruna ve binâ'en-'aleyh kendisine kalacağını taḥḳîḳ ve tahmîn[53] eylemiş, Midilli'de müddet-i 'urfiyyesi zarfında on-onbeşbin lira

[47] Krş., ri'âyâta

[48] Krş., bu kelime yoktur.

[49] Krş., haysiyyetine muġâyir

[50] Krş., bu kelime yoktur.

[51] Bu zâtı tanıdım; Bâb-ı 'Âli-caddesi'nde şimdiki Kanâ'at Kütüphânesi'nin sâhibi idi (A. R., not—7).

[52] Krş., farż-ı muḥâl olarak

[53] Krş., kalacağını tahmîn

kazanarak 'avdet[54] ettiği zamân, bir matba'a yaparak Osman Bey'e[55] reḳâbet edeceğini i'lân etmiş de, İstanbul'dan öyle çıkmış. Midilli'ye gelip de, hâli hayâline muvâfiḳ görmediği gibi, bir taraftan benden Şeyhü'l-İslâm'a bir tavsıye almakla berâber, bir taraftan da beni Midilli'den kaldırmağa bir çâre aramağa başlamış. Şeyhü'l-İslâm'ın hafîdi olan (?)[56] yâdigârı önüne kattı; muhâberemiz munḳaṭı' olan Rusya Konsolosu'na ve Midilli'de iḳâmet eden ve 'aleyhimdeki takımın ru'esâsından olan[57] esbaḳ İskenderiyye Patrıḳı'na (?)[57a] götürdü. Bu sûretle Şeyhü'l-İslâm'a şiddet-i intisâbı olduğunu gösterdi. Hıristiyanlar'ı maḥżar tertîbine tahrîk eyledi. Ma'hûd şikâyet meydâna geldi.

Ashâb-ı iştikâ tarafından ta'yîn olunan mevâddın hiçbirine velev[58] benim tarafımdan cevâb verilmemiş olsa, yine hey'et-i umûmiyyesi bir Mutasarrıf'ın 'azlini değil, hattâ ta'zîrini ve belki intibâha da'vetini[59] mü'eddi olamaz idi. Bir taraftan ise ben muhâkeme isteyip-duruyordum. Şikâyetin esbâb ve ḥaḳâyıḳını da delâ'il-i lâzimesiyle berâber 'arż ettim. Muhâkeme içün biribirini müte'âḳıb üç def'a *İrâde-i seniyye* ṣudûr etti. Hâl böyle iken bizim intibâhlı, hamiyyetli[60] vükelâmız kim bilir devletlerini, nâmûslarını kaça sattılar? Ne yalanlar iḫtirâ' eylediler, ne hezeyânlar söylediler; muhâkemeye bedel, becâyiş ile mes'elenin bitirilmesine muvaffaḳ oldular.

Şimdi teşrîf edeceksiniz. Sancak'ı zelzeleden bir tarafı yıkılmış, bir tarafının da tekmîl taşları oynamış bir binâya müşâbih bulacaksınız; eğer zerre kadar ashâb-ı iştikâya mumâşât gösterilir ve belki idâre-i umûrda bendenizden daha şiddetli davranılmazsa binâ esâsından yıkılır ve ileride Midilli hükûmeti bütün-bütün Çorbacı-

[54] Krş., ve 'avdet

[55] 'Abdü'l-Hamîd-i Sânî'nin ser-ḳarîni ve Çenberlitaş'da kâin meşhûr Matba'a-i Osmâniyye müessis ve sâhibi (Not—8).

[56] Bu soru işâreti aslında vardır. Bu sıralardaki Şeyhü'l-İslâm, 'Uryânî-zâde Es'ad Ahmed Efendi'dir; torunları, Mevâli'den Sa'îd ve Cemil Beyler'dir (Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. I., İst., 1308, Matba'a-i 'Amire, s. 344).

[57] Krş., bulunan

[57a] Bu işâret yalnız metnin aslında vardır.

[58] Krş., velev hiçbirine

[59] Krş., da'vetini bile

[60] Krş., bu kelime eksiktir.

lar'ın re'y ve ihtiyârına kalarak, cezîrede żımnî olsun bir muhtâriyyet-i idâre teşekkül etmiş olur.

Bendenizin re'yime kalır ise, bu mumâşâtsızlığı her şey'den ziyâde umûm nâmına şikâyet ḳabûl etmemek husûsunda göstermelidir. Becâyiş haberinden sonra herîfler Vâli'ye geldiler; umûmî şikâyet nâmına ba'żı me'mûrların 'azl, veyâ becâyişini istediler. Böyle bir ṭaleb vuḳū' bulacağını evvel[61] haber almış idim. Vâli ile konuştuk. Bu ṭaleb üzerine, "Zâten Mutasarrıf sizin ṭalebiniz ile[62] buradan kalkmadı; şikâyetiniz devletce mesmû' olsa idi 'azl edilirdi[63], becâyiş edilmezdi[64]. Başka yere me'mûr olduğu, şikâyetinizin te'sirsiz kaldığına delîl-i bedîhîdir. Kimin kimden şikâyeti var ise[65], işte yeni Mutasarrıf'ınız geliyor, ḳā'idesi üzre beyân etsin. Anın tarafından îcâb-ı nizâmîsine bakılır,, demişti. Zannımca sizin de bu yoldan ayrılmamanız elzemdir; çünki becâyiş üzerine Hıristiyan ağalar, me'mûr 'azl ve naṣbını kendi ihtiyâr ve iḳtidârlarına 'â'id olmak zannına düştüler. Bir adamı velev becâyiş ve hattâ talṭîf sûretiyle[66] olsun yerinden kaldırırsanız, andan sonra Hazret-i 'İsâ gökten inse, Midilli'de icrây-i hükûmet etmesine ihtimâl kalmaz.

Gelelim uğraşılacak işlere: Midilli cezîresi 'ale'l-umûm erâzi-i ḫarâciyyeden olduğu ve binâ'en-'aleyh her ciheti ahâlînin bir nev' mülkiyyet üzre taḥt-ı tasarrufunda bulunduğu hâlde, ormanlarına mîrî ormanı süsü vermişler; bunları[67] 'âdetâ zabtetmişler idi. Orman me'mûrları ise ma'âşlarını, harc-ı râhlarını çıkarmak ve mümkin olduğu kadar da para çalmak içün, her isteyene ruhsat vermişler, kereste ve mahrûḳāt çıkarmak ve gûyâ dökülmüş çam kabuğu[68] toplamak içün ormanları can dayanmaz derecelerde taḥrîb etmişler idi. Midilli'nin ormanları zâten harâb olduğundan, me'mûrların icrâ ettirdiği taḥrîbât biraz daha devâm etse idi, cezîre, yağmursuzluktan Kerbelâ sahrâlarına benzemek muḳarrer idi. Uğraştım, ormanların ahâlî mâlı olduğunu isbât ettim. Me'mûrların şerrinden

[61] Krş., evvelce
[62] Krş., üzre
[63] Krş., 'azl ederlerdi,
[64] Krş., etmezlerdi.
[65] Krş., bu kelime eksiktir.
[66] Krş., sûretinde
[67] Krş., bunlar
[68] Krş., kabuklarını

kurtardım. Meclis-i İdâre'nin [69] ḳarârıyle taşraya mahrûḳât çıkması [70], orman ashâbının kendi hâne ve [71] dükkânını ta'mîr için hükûmetten ruhsat alarak üç-beş ağaç kesebilmesi müstesnâ olmak üzre ormanlardan kereste ḳat'ını ve çam kabuğu ihrâcını bütün-bütün men'ettim. Şimdi bendenizin oradan infikâkim üzerine bir taraftan zannederim ki devlet ormanları tekrâr zabtetmeğe, dîger taraftan [72] ahâlî kendi ormanlarından kereste, mahrûḳât, çam kabuğu çıkarmağa kalkışacaktır. Hangi tarafın iddi'âsı maḳbûl olur da, hâl-i hâzır değişirse, az zamân içinde [73] ormanların biteceğine hiç şübhe buyurulmasın. Elbette bu sûrete [74] müsâ'ade olunmaz. Şu kadar var ki, şimdiki memnû'iyyet de ormanların hâl-i tabî'îde olarak istiḳbâlini te'mîne kâfi değildir; bi'l-'akis ehven-i şer ḳabîlinden olarak ihtiyâr [75] olunmuş bir tedbîrdir; çünki muhtâc-ı İżâh olmadığı üzre ormanlar kendi-kendine bırakılırsa feyż bulamayacağından başka, kesilmesi lâzım iken kuruyuncaya kadar yerinde bırakılan çamların etrafindaki küçük [76] ağaçlar yetişemeyeceğinden, ormanlar şiddet-i muhâfaza kuvvetiyle harâb edilmiş olur. Bundan mâ'adâ gerçekten kurumuş ağaçlar ile çam kabukları yerlerinde bırakılırsa, bir yolcunun atacağı bir sigara ile [77] birçok ağaçların yanıp-mahvolması umûr-ı tabî'îyyedendir; binâ'en-'aleyh dört-beş yıldanberi sarfettiğim iḳdâmât ile ormanların bu derecede olsun muhâfazasını istihsâl edebilince [78], bundan böyle de ḳā'ide-i terakḳi ve muhâfazalarına hidmet edebilmek ümîdine düşmüş idim. Bu maḳṣadın istihsâli için [79] bulabildiğim çâre-i münferid ise, kesilecek kereste ve maḥrûḳât ve çam kabuklarının resminden hâsıl olacak fâ'ideyi karşılık göstererek devletten biraz para koparıp da orman işlerinde mustaḳîm ve muḳtedir bir-iki me'mûr istiḫdâmından

[69] Krş., Meclis-i İdâre
[70] Krş., çıkmasını
[71] Krş., veyâ
[72] Krş., taraftan da
[73] Krş., o zamân
[74] Krş., sûret
[75] Krş., ittiḫâż
[76] Krş., bırakılan küçük
[77] Krş., atacağı cigaradan
[78] Krş., edince
[79] Krş., istihsâline

'ibâret idi. Râ'if[80] Nâfi'a Nezâreti'nde oldukça bu tebdîri mevḳı'-i icrâya getirmek mümkindir sanırım. Eğer mümkin olamaz ise, vaḳt-i merhûnuna[81] kadar hâl-i hâzırı ibḳâdan ehven bir ṭarîk tasavvur edemem[82].

Midilli'de vaḳtiyle İslâm'a 'â'id birçok nuḳūd-ı vaḳfiyye var imiş. 'Abdü'l-Mecîd merhûm zamânında bir *Fermân* ṣâdir olmuş. Mütevellilerin[83] bu nuḳūd-ı vaḳfiyyeyi me'kil ittiḫâẕ ettikleri cihetle nuḳūdun Meclis-i İdâre'de tutulacak ayrıca bir sandığa konularak, Meclis ve Evḳâf Müdîrleri ma'rifetiyle irbâḥ olunması ve *nemâ*'sının *Fazla*'sı sermâyeye zammolunarak[84], yine cezîre dâhilinde fâiże verilmesi ve bu[85] sûretle ashâb-ı ihtiyâca bir murâca'at-gâh peydâ edilmesi tasrîh olunmuş iken, Evḳâf me'mûrları bu nuḳūda 'âdetâ *Evḳāf-ı Mażbûṭa* nazarıyle bakmışlar, zimmetlerine bir hayli paralar[86] geçirmişler. Ashâb-ı vezâifi ac bırakmışlar, vaḳfın *Fażla*'sıdır diyerek Evḳâf Hazînesi'ne akçe sevḳetmeğe ve bundan da birtakım *ondalık* kazanmağa başlamışlar; 15.000 guruş iḳrâż etmişler, muḳâbilinde rehn olarak meselâ[87] beşyüz guruşluk bir zeytunluk al-

[80] *Köse* laḳabı ile meşhûr Râ'if Paşa merhûm, Devr-i Hamîdî'de mükerreren Nâfi'a Nezâreti'nde bulunmuş idi (Not—9).

[81] Krş., merhûna

[82] Kemal'in, C. B. Sefîd Vilâyeti'ne, "Midilli'nin erâzi-i ḫarâciyye-i muḳâsemeden olması cihetiyle, ormanlarının bi'ṭ-ṭab' ahâlîye 'â'id olacağına dâ'ir ba'żı delâ'il ve mutâla'ât-ı mahalliyyeyi taḳdîmine mütecâsir olduğum„ cümlesiyle başlayan bir arîzası vardır. Vilâyet, 10 Haziran, 98 (22. VI. 1882) tarih, 324 numaralı cevâbında, bu dilekce dolayısıyle yapılacak işlemin Ticâret ve Orman Nezâreti'nden sorulduğunu bildirmiştir. Kemal bunun üzerine Vilâyet'e cevâbında, eski Orman Müfettişi Hâmid Bey'in hâzırladığı harîtada Midilli'nin zeytunlukları, çalılıkları, bağ, bahçe, tarla ve belki gölleri orman renginde gösterildiğini, böyle bir harîtanın Midilli'ce ciddîye alınmaması lâzım geldiğini, Amerika ormanları gibi zengin gösterildiğini, orman sâhiplerinin tasarrufu önlendiğini, kānûnca sâhip oldukları haklarından yoksun edildiklerini, Midilli ormanlarının mahvolmağa yüz-tuttuğunu anlatmıştır. Ormanların devlete maddî fayda sağlayamadığını da sebepleri ile kaydederek, bu husûsların Ticâret ve Orman Nezâreti'ne bildirilerek, mevcûd şübhe ve tereddüdlerin önlenmesini istemiştir (Siyah mürekkeble, bir başkasının el yazısıyle olan bu tarihsiz belge, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır; nu. 751; tam metni için bk. bu eserimizin III'üncü cildi, s. 150, nu. 510).

[83] Krş., ve bunda mütevellilerin

[84] Krş., zammolana

[85] Krş., verilip bu

[86] Krş., para

[87] Krş., meselâ rehn olarak

mışlar. Sonra, sâhib-i deyn, borcunu veremedi diye[88], rehni vaḳfa tashîh etmişler. Nuḳūd-i vaḳfiyyeyi belki beş[89] derecesine tenzîl, anı da ekseriyyet üzre emlâke tahvîl eylemişler. Emlâke de bakmamışlar, harâb olmuş, bir kat daha îrâd azalmış. Bu cihetlerle[90] cezîrede harâb olmadık câmi', çeşme ve sâ'ir müberrât[91] kalmamış. İbtidây-i me'mûriyyet-i 'âcizânemde, bu işi ele aldım. *Fermân*'ın tenfîẕ-i ahkâmıyle uğraştım. Ta'mîrât içün hadd-i nizâmîsi olan 2.500 guruşdan aşağı istenilen paraları, Meclis-i İdâre ḳarârlarıyle[92], cezîrede bulunan emlâkin 'Abdü'l-Mecîd vaḳfı dahi dâhil olduğu hâlde, vâridât-ı umûmiyyesinden verdirdim. Benden evvel Despot i'ânesiyle câmi' ta'mir olunurken, şimdi müberrât-ı İslâmiyye bir dereceye kadar münderis olmaktan kurtuldu; fakat Evḳâf Hazînesi'ne de[93] bir para gönderilmedi.

Para gönderilmek nerede kalır, hâlen hademe-i vaḳfın veẓâifi yarım olarak veriliyor.. Hazîne, Midilli Evḳâfı'na şimdiye kadar *Evḳāf-ı Maẓbûṭa* nazarıyle bakmak istemekte ve ara-sıra[94] *Fermân*'ın me'âli oranın anladığı gibi değildir yollu, bedâhete karşı birtakım hezeyânlar söylemekte ise de, her cevâb aldıkça sükût etmekte idi. Şimdi elbette yine Evḳâf'ın vâridâtını İstanbul'a celbetmeğe ḳıyâm edecektir. Buna karşı ma'rûżâtım tervîc olunursa, müberrât-ı İslâmiyye'nin istiḳbâli te'mîn buyurulmuş olur. Hazîne de Midilli'ye ġalebeden ümîdi keser; İslâm cemâ'atinin bu bâbda olan ḥaḳḳını teslîm eder. Hazîne[95] ġalebe eder de, Midilli vaḳıflarını *Evḳāf-ı Maẓbûṭa* gibi idâre etmeğe başlarsa, müberrât-ı İslâmiyye'nin bütün -bütün mahvolması muḳarrerdir[96].

---

[88] Krş., diyerek

[89] Krş., beşde-bir

[90] Krş., cihetle

[91] Krş., çeşme, müberrât

[92] Krş., ḳarârıyle

[93] Krş., bu kelime yoktur.

[94] Krş., ara-sıra da

[95] Krş., Hazîne Midilli'ye

[96] Kemal'in Midilli vakıfları hakkında Vilâyet'e gönderdiği bir dilekcesi elimize geçmiş bulunuyor. Bu dilekcesinde, C. B. Sefîd Vilâyeti'ne bağlı öteki adalar gibi Midilii'de de ma'bed ve mekteplerin azlığı, mevcûdların ayakta durabilmesi için vakıf gelirlerinden faydalanıldığı, bu kāidenin devâmı için mes'ûliyyeti Meclis-i İdâre Hey'eti'nin üzerine aldığı, bu yoldaki karârların Evkāf Müdürlüğü'ne bildirildiği hakkında bilgi vermiştir. Bu kāide sürdürülmezse, "bir on-onbeş sene kadar

Mekâtib-i İslâmiyye ve Cemi'yyet-i İlmiyye[97]. — Midilli'de en ziyâde şâyân-ı i'tinâ olan[98] mekâtib-i İslâmiyye'dir. Mutasarrıf olduğum zamân yeni teşekkül etmiş bir Cem'iyyet-i İlmiyye buldum, içine karıştım. Medrese-i Süleymâniyye'nin[99] uṣûl-i tahsîlini aldım, bir ta'lîmât yaptım; Vilâyet'e taṣdîḳ ettirdim. Şuradan-buradan para tedârik ettim. Uğraştım, çalıştım, kasabalardan mâ'adâ[100] her İslâm köyünde bir mekteb peydâ ettim. Bunların birkaçı der-dest-i inşâ'dır. Birkaçı inşâ' olunmak üzre parasının tahsiliyle[101] uğraşılıyor. İki-üçünün ta'mîri içün daha parası[102] bulunamadı; fakat mevcûd gibidir. Yâ iki, yâ üç dânesinden mâ-'adâ eski, yeni, mevcûd olan mekteblerin cümlesinde tahsîl, uṣûl-i cedîde üzredir.

Şimdi benim infikâkim cihetiyle, Cem'iyyet'in mevcûdünü yağma etmeğe çalışacaklarından ve herkes hisse-i i'âneyi vermemeğe kalkışacağından emînim; hattâ zannederim ki hırsızlığa evvelâ Cem'iyyet'in Reîs'i olan Müfti ile, Nâẓır'ı bulunan[103] Hâkim başlayacaktır. A'ẓânın intihâb zamânı geldi. O intihâb icrâ ettirilir ve zâten Re'îs ile Nâẓır'ı da ta'lîmâtı vechile a'ẓâ intihâb ederse, Müfti ile Hâkim'i işde bırakmayacaklarından, yağma tasavvurları ber-taraf olur. Hisse-i i'âneyi vermemeğe ise, en evvel Kulaksız-zâde Hânedânı'nın sinnen en büyüğü olan ve ma'a-mâ-fîh servetini ifnâ ve haysiyyetini ihlâl eden Halîl Râzî Bey başlayacaktır. Bu

---

şe'â'ir-i İslâmiyye'nin en mühimlerinden olan ezânı i'lân edecek bir minâre ve salavât-ı mefrûżayı îfâ içün gidilecek bir mescid kalmamak muḳadder„ olduğu fikrindedir. Haremeyn-i Şerîfe Surresi'nin ayrıca vakfı bulunduğuna göre, o gelir dışında surre tedâriki için koca bir adayı ezân sesinden yoksun bırakmanın şer'an ve aklen hiçbir vakit câiz olamayacağını öne sürmüştür. Midilli'de Sultân Mahmûd değil, 'Abdü'l-Meclîd vakfı vardır; meṣrûfâtları yoktur, vakfiyyeti meṣrûf olamayacağından münderis olmuş ise, *İrâde-i Seniyye* ile, geliri mekteplere âid bulunmakta, bu yüzden Evkâf Hazînesi'ne bir akçe gönderilmemek lâzım gelmektedir. Ada'nın hemen bütünüyle zeytunluk olan emlâk vakfına dâir de bilgi vermiştir (Bir başkasının el yazısıyle, siyah mürekkeble kaleme alınan bu tarihsiz belge, Kemal'in T. T. Kurumu'ndaki evrâkı arasında, sonu eksiktir; nu. 755, 755[a]).

[97] Bu ve sonraki yan-başlıklar bir-ikisi dışında yazma metinde yoktur.

[98] Krş., olan mâdde

[99] Devr-i 'Azîzî'de menfiyyen Rodos'a i'zâm edilmiş olan Ahmed Midhat Efendi merhûmun te'sîs ettiği mekteb (Not—10).

[100] Krş., başka

[101] Krş., tedârikiyle

[102] Krş., para

[103] Krş., olan

mübârekin geçen seneden de Cem'iyyet'e bir hayli borcu vardır. Anın bir kerre dizginine çarpılır ve eski borcları tahsîl olunursa, i'âne de te'mîn edilmiş olur.

Cem'iyyet'in sâ'ir vâridâtı köylülerin, hocalara verdiği ve yâhûd hocaların Evḳâf'tan aldığı imâmet 'â'idâtı ile, kendinin ba'żı Irâdından ibârettir ki bunlar emîndir. Bu sene Cem'iyyet'in biraz açığı olsa gerektir. Anı da ufak-tefek satılacak ba'żı emlâk bedeliyle kapatabilir. Köylerde[104] hocaların ma'âşı müsâ'id[105] olmadığından, ba'żısına istenildiği gibi hoca[106] bulunamadı. Bu def'aki teşebbüsüm küçük-büyük her köyün hocasına lâ-'aḳal senevî 3 000 guruş vermek idi. Hisâb ettim. Cem'iyyet[107] açık kaldı; fakat 3.000 yerine 2.500 guruş verilir ise, kapanabilir. Cem'iyyet'ten hisâbını isterseniz, mes'ele etrâfıyla anlaşılır; ma'a-mâ-fîh Ma'ârif hisse-i i'ânesi çıktığı zamân Vilâyet'le, Nezâret'le uğraştım; kıyâmetleri kopardım. Ma'ârif Nâzırı'ndan, İslâm mekteblerine senevî 50.000 guruş i'âne[108] i'ṭâsı içün va'd aldım. Resmen yazdığı bir[109] mektûbta da, miḳdâr ta'yîn etmeksizin i'âne verileceğini söylüyor; fakat buna şart olarak mekteblerin nîm[110]-rüşdiyye şeklinde olmasını istiyor. Midilli mektebleri nîm[111]-Rüşdiyye tarzındadır. Nezâret'in buna dâ'ir olan tahrîrâtını, Cem'iyyet a'żâsının en muḳdim ve ġayûru olan Kulaksız-zâde Halîm Bey'e bıraktım; zât-ı 'âlinize hitâben bir de tezkire yazdım. Bu mes'ele içün olan muhâberâtı da mutâla'a buyurursunuz. Şu 50.000 guruşun ṭalebinde isrâr ederseniz alabilirsiniz. O zamân da mektebleri istediğiniz gibi ihyâ etmek elinizdedir.

Cem'iyyet'in, bir vâridâtı da mekâtib-i İslâmiyye'ye terk olunan *Evḳāf-ı Mütenderise*'dir[112]. Ben, bu vâridâtın mekâtib-i İslâmiy-

---

[104] Krş., Köylerdeki

[105] Krş., müsâvi

[106] Krş., ba'żısına hoca

[107] Krş., bu kelime eksiktir.

[108] Krş., bu kelime yoktur.

[109] Krş., bu kelime yoktur.

[110] Krş, benim

[111] Krş., benim

[112] Krş., *Münderise*; bu kelime, metnin bundan sonraki ba'zı cümlelerinde de bu şekildedir: (متندرسه). Yanılmıyorsak, tertip yanlışı yüzünden, fazla olarak *t* harfini içine almaktadır.

ye'ye terk olunacağına dâ'ir emir geldiği sırada, o zamân Ma'ârif[113] Nâzırı bulunan Nazîf Paşa'ya murâca'at ettim. Telgıraf ile emir aldım. *Evḳāf-ı Mütenderise*'yi, Cem'iyyet-i İlmiyye'ye zabt ettirdim. Andan sonra İstanbul, istirdâd içün uğraştı-durdu; dayandım, vermedim. Elbet[114] siz de dayanır, muhâfazasına muvaffaḳ olursunuz; çünki mekteblerin ihyâsına sebeb olan Irâdlardan biri de odur. Asl-ı Midilli'nin *Evḳāf-ı Müntenderise* vâridâtı azcadır; fakat Molova ḳāżasındaki Irâd ehemmiyyetlidir. Cem'iyyet'e müte'allıḳ olan işlerde en ziyâde Kulaksız-zâde Halîm Bey'in, bir de anın büyük birâderi olan ve Meclis-i İdâre a'żâsından bulunan Mustafa Bey'in ihtârâtına i'timâd lâzımdır. Cem'iyyet'in Sandık Emîni olan Mevlevî Şeyhi de bu iş içün hayli çalışıyor[115].

Cem'iyyet'in hâlâ eline geçmemiş birtakım *Evḳāf-ı Mütenderise* vâridâtı vardır. Şimdiye kadar alınamamasına sebeb, Evḳāf komisyonlarının lâyıḳıyle işlememesidir. Muhâsebeci Efendi'nin bayağı yemek yemeğe vaḳti olmadığından, bi'ṭ-ṭab' riyâseti altında bulunan komisyonu lâyıḳıyle[116] götüremedi. Müfti de kendi riyâseti altındaki[117] komisyona ḥabâṣetinden bakmıyor. O komisyonları bir[118] işletirseniz, hayli[119] fâ'ideniz olur.

Cem'iyyet-i İlmiyye a'żâsının ba'żıları ma'âşca biraz tasarruf[120] içün, kız mektebinin hocasını değiştirmek istiyor[121]. Buna müsâ'ade buyurmayınız ki, Hoca Hanım, Dârü'l-Mu'allimât'ın en müste'id yetiştirdiği ṭâlibâtındandır. Kızları imtihân buyurursanız, tahsilce erkeklere fâ'ıḳ bulursunuz.

Ṭollar. — Midilli yolları bir hayli zamân te'ahhur etti; fakat geçen senedenberi pek güzel gidiyor. Hem te'ahhur etmesine, hem[122]

---

[113] Krş., Evḳāf

[114] Krş., elbette

[115] Bu Mevlevî Şeyhi, Cem'iyyet-i İlmiyye'nin sonraki yıllarda da Sandık Emîni Nazif Efendi olabilir (*Sâl-Nâme-i Vilâyet—Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*, Vilâyet Matbaası, 1303, s. 149).

[116] Krş., lâyıḳıyle ileri

[117] Krş., altında bulunan

[118] Krş., bu kelime yoktur.

[119] Krş., haylice

[120] Krş., tasarruf etmek

[121] Krş., istiyorlar.

[122] Krş., hem de

güzel gitmesine sebeb ise[123], bendenizin 'amele-i mükellefe nizâmını ḳā'ide-i 'adle muvâfiḳ ve Midilli'ye ḳābil-i taṭbīḳ görmediğim içün, oraca[124] başka bir uṣûl ittiḫâẕına sarfettiğim diḳḳat ile[125], o uṣûlde görülen fâ'idedir.

Muhtâc-ı īżâh değildir ki 200.000 liraya mâlik olan bir[126] adam ile 200 guruşa mâlik olmayan bir adamı mütesâviyen dört gün yollara çalışmakla mükellef tutmak kadar, dünyâda muġāyir-i insâf bir ḳā'ide-i teklīf olamaz. Bendeniz, bu teklīfe karşı birçok[127] söylendim-durdum. Yevmiyyenin yekûnu ne edecek ise, vergi nisbeti üzerine herkese ṭarḥ olunması re'yinde bulundum. İşin en sâde ve en muḥiḳḳı bu idi. Ḳabûl ettiremedim; çünki o zamân Vâli bulunan Sa'īd Paşa, ne yazsam hilâfını iltizâm etmeği, kendince[128] ferâiżden 'addetmiştir[129]. Sonra mu'teberân-ı memleketi topladım. Anlar beyninde her köye isâbet eden yevmiyyenin yekûnunu herkesin serveti nisbetinde bir yevmiyyeden on yevmiyyeye[130] kadar beynlerinde taḳsīm etmeği tensīb ettiler. Bu sûret de, mīzân-ı 'adle tamâmıyle[131] muṭâbıḳ değildi; fakat 'amele-i mükellefe uṣûlüne bin kat muraccah idi. Anı da yazdım. Eşref sâ'atlerine geldi[132], ḳabûl ettiler. İşe o ḳā'ide ile[133] başladık. Halk, 'amele-i mükellefe zulmünün pek büyük bir cüz'ünden kurtulduktan başka, Midilli[134] ekseriyyet üzre dağlık olduğundan, yolları yanında dıvarlara[135] ve taşcılık 'ameliyyâtına muhtâc olmaġla ve 'amele-i mükellefede bu işleri görecek adam bulunmamaġla, hidmet-i cismâniyyeye bedel para almak her yere göre işleyecek adam tedâriki husûsunda[136] suhûlet -bahş oldu. Göreceksiniz ki yapılan yollar, Avrupa'nın 'âdî yolların-

[123] Krş., bu kelime yoktur.
[124] Krş., orada
[125] Krş., vaḳt ve
[126] Krş., mâlik bir
[127] Krş., bu kelime yoktur.
[128] Krş., bu kelime yoktur.
[129] Krş., 'addetmiş idi.
[130] Krş., yevmiyye
[131] Krş., bu kelime yoktur.
[132] Krş., rast geldi
[133] Krş., işte o ḳā'ide ile işe
[134] Krş., Midilli de
[135] Krş., pâ-bende dıvarlarına
[136] Krş., tedârikinde

dan pek aşağı değildir. Vilâyet, 'amele-i mükellefe ve taḳsîmât-ı [137] 'ameliyyât gibi şeyler söyleyip-duruyordu. Ben, cümlesini reddediyordum [138]. Şimdi elbet [139] siz de red buyurursunuz; çünki reddolunmazsa, evvelâ her sene bir başka uṣûl ittiḫâẕı, halk nazarında yollar teşebbüsünün [140] ciddiyyetini mahveder; sâniyen fuḳarâ maġdûr olur; sâlisen yol 'ameliyyâtının sülüsânına yaḳın olan taşcılık ve dıvarcılık işlerini mevâdd-ı fenniyyeden 'add ile, Hazîne'ye tahmîl etmek ve yâhûd oralarda hiç yol yaptırmamak [141] lâzım gelir. Bir de cezîrenin köprüleri, falanları [142] için Nâfi'a'dan bu sene 2.000 lira kıredi istemiştim. Vermeyiz demediler; fakat hâlâ da [143] vermediler. Vâḳı'a mevsim-i 'ameliyyât [144] geçiyor; fakat gelecek sene için şimdiden [145] teşebbüsât-ı lâzimenin icrâsıyla, bu [146] kıredi istihsâl olunmazsa, yapılan yollar bütün-bütün bî-hûde inşâ' olunmuş olur; çünki birkaç sâ'atte bir tesâdüf olunan seller, dereler [147] kışın köprüsüz geçid vermez. Şimdiki gibi, yine halk katır üzerinde dağlardan dolaşmağa mecbûr olur. Muvârede o sûrette [148] cereyân edecek olduktan sonra, halka eteklerle para sarfettirmenin ne lüzûmu olabilir!

Limân. — Midilli lîmânı taṯhîr olunuyor. Sekizyüz lira da anın için kıredi istemiştim. Eğer alabilirseniz, Belediyye'nin vereceği i'âne ile berâber taṯhîrâtı gelecek sene ikmâl ettirebilirsiniz [149].

---

[137] Krş., taḳsîm-i

[138] Krş., bu cümle yoktur.

[139] Krş., elbette

[140] Krş., teşebbüsâtının

[141] Krş., yaptıramamak

[142] Krş., falanı

[143] Krş., veririz dediler, fakat hâlâ

[144] Krş., 'ameliyyât da

[145] Krş., bu kelime yoktur.

[146] Krş., şimdiden bu

[147] Krş., göller

[148] Krş., sûretle

[149] Kemal'in Vilâyet'e, Midilli Limanı hakkında bir dilekcesi vardır. Bunda, Midilli'de bir liman teşkili için vaktiyle yapılan rıhtımın, adanın Menâfi'-i Umûmiyye Sandıkları'nda, Molova Belediyesi'ndeki sermâyeyi yok ettiği, fennî usûllere uygun yapılmadığı, su içerisine bırakılan epeyi büyük bir kaya yüzünden posta vapurlarından hiçbirinin limana giremediği, bu yüzden ortaya çıkan mes'eleler üzerinde durmuştur: Rıhtıma gelmek için kayığa binmek îcâb ettiğinden ba'zı

Sular. — Midilli şehri susuzluktan telef olmak derecesinde[150] idi. Yollarını yaptırdım. Ḳal'a'da iki güzel sahrınc var idi. Anları ta'mIr ettirdim. İhtiyât hazInesi olarak anları[151] doldurttum. Şimdi şehre altı ay bir damla su gelmese, sahrınclar idâre eder; fakat şehirde bir Hasan Paşa-suyu vardır ki, vaḳfiyyesi iḳtiżâsınca nezâreti ahâlîye 'â'iddir. Kulaksız-zâde HalIl Râzî Bey bu vaḳfa[152] Mütevelli Kaymakamı olmuş, vâridâtını yeyip-durduktan başka, *Fażla*'dan diyerek şuna-buna su satardı. Bendenizin Mutasarrıflık'ım zamânında[153] yapmadı. Şimdi yine su satmağa ve[154] sokaktaki[155] çeşmeleri kurutmağa başlayacaktır. Elbet bu seyyi'eye cesâretine de meydân verilmez. Bu Hasan Paşa Tevliyeti'nin[156] Kaymakamlığı HalIl Bey'in üzerinden ref' olunmak, dünyânın en büyük şevâblarından biridir[157]. Muhâsebesinin ru'yeti içün, Evḳâf HazInesi'nden şiddetli bir emir geldi. O sırada kendisi İstanbul'da idi. Sonra bendeniz keyifsizlendim. İyileştikten sonra da[158] hisâbın evvel-i emirde Mahkeme-i Şer'iyye'de tedḳIḳı içün kâğadı, Nâ'ib'e ḥavâle ettim. Anın ise müfsidlikten başka birşey'e bakmağa vaḳti olmadı; hisâb görülemedi. Şimdi bir kerre görülmeğe başlarsa, HalIl Bey bi'ṭ-ṭab' Kaymakamlık'tan sâḳıṭ[159] ve belki sirḳatle müttehem olur; vaḳf, yed-i ġażabından kurtulur.

---

vapur kumpanyaları *permeciler*'i idâreleri altına almışlardır; başka kayıkcılara iş vermediklerinden *permeci-kayıkcı* esnâfı arasında ittifâklar, anlaşmazlıklar da olmaktadır. Bunlar muntazam bir esnâf sınıfı hâline konularak her *permeci* ve kayıkcıdan ayda birkaç kuruş vergi alınması, alacakları ücrette serbest bırakılmaları, böylece ücretin daha ucuz olacağı, v.b. mes'eleleri içine alan bir *Ta'lImât-nâme* hazırlanmış, bu husûslar Belediye Hey'eti'ne, vapur acentelerine de bildirilmiştir. Bu işin tamamlanması için Vilâyet'in te'yIdini recâ etmiştir (Siyah mürekkeble, başkasının el yazısıyle olan bu tarihsiz dilekcenin bir nushası, T. T. Kurumu'nda, Kemal'in evrâkı arasındadır: Nu. 752).

[150] Krş., derecelerinde

[151] Krş., bu kelime yoktur.

[152] Krş., Kulaksız-zâde Halil Bey bu suya

[153] Krş. Mutasarrıflık zamânımda

[154] Krş., bu kelime yoktur.

[155] Krş., sokaklardaki

[156] Krş., mütevellilik

[157] Krş., şevâblarındandır.

[158] Krş., bu kelime yoktur.

[159] Krş., 'azledilir.

Zeytun Silktirmek Mes'elesi. — Teşrîfinizden biraz[160] sonra araya bir mes'ele çıkacak; o da, ahâlîye sırık ile zeytun silktirmemek ve bir de zeytun ta'şîri içün bir müddet değirmen açtırmamak husûsudur. Midilli'de ötedenberi hükûmetten ruhsat olmadıkça sırıkla zeytun silktirmezler. Bunda birkaç fâ'ide var[161]. Biri, zeytunlar ḫâm iken silkilirse[162] ağaçlar ziyâde kırılıyor; gelecek senenin mahsûlüne zarar veriyor. İkincisi, ḫâm silkilen zeytunlar[163] hem ufak, hem yağsız oluyor. Üçüncüsü, zeytununu silkenler, silkmeyenlerin mâlını yağmaya başlıyor. Şimdilerde *sırık tutmak* için Zirâ'at Komisyonu'nun karârıyla ruhsat veriliyor. Zirâ'at Komisyonu da, mahsûlü kemâle eren köylere ruhsat veriyor. Bu uṣûlün idâmesi lâzımdır.

Midilli'de *başakcı çıkmak* derler bir 'âdet vardır ki o da, zetyun silkilip toplandıktan sonra, toplanılması[164], masrafına değmediği cihetle ashâbı tarafından terk olunan zeytunları[165], birtakım fuḳarânın kendileri içün toplamalarından ibârettir. Zira'ât Komisyonu'ndan bir ḳarâr alınsa da, mahsûlü[166] kâmilen sırıklatmadan[166a] *başakcı* çıkarılmasa daha hayırlı olur; çünki *başakcı* denilen gürûh silkilmiş[167] bir tarlaya girince, yanında[168] silkilmemiş olan tarlalardan da bir hayli şey çalıyor. Zeytunları ta'şîr içün değirmen açtırmamak mes'elesi bunun 'aksidir. Bir köyde zeytun toplanmağa başlayıp da ahâlî tarafından istid'â vuḳū' bulduğu gibi, değirmen açılmasına cevâz vermelidir. Bu sûreti Çorbacılar istemezler. Muvaḳḳat me'mûrların erken işe mubâşeret etmesini, devletce ziyâde ma'âş verilmesini mûcib olacağını bahâne ederler; hâlbuki evvelâ fuḳarâyı değirmen açılıncaya kadar elinde mâlı var iken yine selem satmağa mecbûr etmek, muvâfiḳ-ı ḥaḳḳ ve insâf değildir. Sâniyen, değirmenler nekadar geç açılır ise, zeytun vâridâtı da[169] o kadar

---

[160] Krş., biraz vakt
[161] Krş., vardır.
[162] Krş., silkdirilir ise
[163] Krş., zeytun
[164] Krş., zeytun toplanıp bittikten sonra toplanması
[165] Krş., döküntüleri
[166] Krş., bir köyün mahsûlü
[166a] Krş., sırıklanmadan
[167] Krş., bu kelime yoktur.
[168] Krş., yanındaki
[169] Krş., bu kelime yoktur.

geç kalır. O cihetle Sancak mużâyaḳa çeker. Hıristiyan ashâb-ı[170] servetinin değirmenleri geç bırakmağa çalışmaktan maḳṣadları, selem ṭarlıḳıyle yağ aḫz ve i'ṭâsını mümkin olduğu kadar uzatmaktır. Bu maḳṣada, sene-i hâliyye içün bir menfa'at daha munżam oldu[171]. O da şudur ki, ashâb-ı servet yedinde[172] geçen seneden kalma bir hayli bozuk yağ var[173]; yeni yağ çıkmadan anları sürmek isterler.

A'şâr. — A'şâr idâresi daha ziyâde islâhı ḳâbil olamaz denilecek kadar muntaẓamdır; hattâ hisâbını yaptım. mülkün her tarafının 'aksine olarak iltizâma nisbet yüzde-yirmiden ziyâde idârede kâr bulundu. Bunun sebebi, birinci derecede[174] a'şâr me'mûrlarının ve husûsıyle Hüsnî Bey'in ġayret-i fevḳa'l-'âdesiyle berâber, idârenin a'şâr ta'lîmâtına bedel Icâbât-ı mahalliyyeye tevfîḳ olunması ve *Zeytun Ta'lîmâtı*'nın Midilli'de yapılmasıdır. Şimdi bendenizin oradan mufâreḳatim üzerine ihtimâl ki Vilâyet A'şâr Nezâreti, ḳavâ'id-i mevcûdeyi bozmağa kalkışır. Yazacakları turrehâta ḳaṭ'iyyen ehemmiyyet vermeyiniz ki şimdiye kadar yapılan şeylerin kâffesi fevâ'id ve muhassenâtı gösterilerek Vilâyet'ten alınan emirlere müsteniddir; herbirinin de[175] fevâ'id-i 'adîdesi görülmüştür. Cüz'î bir teġayyur, küllî bir mażarratı mûcib olur. Meselâ Vilâyet A'şâr Nezâreti'nin büyük bir merâḳı, 'öşr ẕaḫîresini merkeze indirip de büyük anbarlara koymak ve bundan birkaç guruş me'mûr ma'âşı kazanmaktır; hâlbuki Midilli'nin ẕaḫîresi ahâlîsini altı ay idâre etmez; binâ'en-'âleyh ekser köyler[176] me'kûlâtını merkezden satun alır[177] ve binâ'en-'aleyh köylerde ẕaḫîrenin kilesi, merkezden iki guruş ziyâdedir. Şimdi bu ẕaḫîreyi[177a] köyde satmayıp da, kilesine iki guruş vererek[178] merkeze indirmek ve merkezde[179] köydeki fî'âtından[180] iki guruş aşağı satmak, birkaç yüz guruş me'mûr ma'âşı

[170] Krş., erbâb-ı
[171] Krş., olur.
[172] Krş., ashâb-ı servetin
[173] Krş., birtakım bozuk yağları vardır
[174] Krş., bir derece de
[175] Krş., bu kelime yoktur.
[176] Krş. ekserî köylüler
[177] Krş., satun alırlar
[177a] Krş., Şimdi ẕaḫîreyi
[178] Krş., ücret vererek
[179] Krş., ve merkezde de
[180] Krş., fî'âttan

için[181] ihtiyâr olunur hâllerden midir! Hâsılı A'şâr Müdîri Hüsnî Bey'in re'yi munżam almadıkça, ne[182] dürlü taġyîrât icrâ olunursa mażarratı görüleceğine emniyyet buyurunuz[183].

A'şârın daha ziyâde müstefld olması içün yapılacak yalnız birşey var[184]. O da cezîrenin bir tarafından bir tarafına tüccârın naḳlettiği mahsûlâttan gümrük aldırmamaktır[185]. Ben bir vaḳit her dürlü[186] mes'ûliyyeti gözüme aldırdım[187]. Ada dâhilinde bir yerden bir yere naḳlonunan[188] zeytunun gümrüğünü ḫod-be-ḫod kaldırdım. Sâdıḳ Paşa'ya da hareketimi taṣdîḳ ettirdim. İstanbul ile iki seneden ziyâde uğraştım. Orası da bu sûreti ḳabûl etti. Gümrükten edilen żâyi'âtın on ve belki onbeş mislini a'şârdan kazandık. İstanbul'un bu bâbda[189] gösterdiği ḳabûle aldandım da mahsûlât-ı sâ'ireden, cezîrenin bir tarafından bir tarafına naḳlolunan mahsûlâttan gümrük alınmamasını istiẕân ettim. Kâşki anı da ḫod-be-ḫod yapıvere-idim[190]. Der-dest-i müzâkeredir dediler. Te'kîd ettim, yine o cevâbı verdiler. Müzâkere bir dürlü bitmedi-gitti. Cezîrede bir taraftan bir tarafa naḳlonunan ẕaḫîreden senede topu 10.000 guruş[191] gümrük alınıyor; hâlbuki Kalonya üzümü gümrük korkusuyle şehre naḳlonunamadığı içün, yalnızca anın fî'âtından ellibin guruş zarar ediyoruz. Sâ'ir ẕeḫâ'ir ve eşyâ buna ḳıyâs buyurulsun. Bu

[181] Krş., kazanmak için

[182] Karş., A'şâr İdâresi'nde ne

[183] Midilli, Kemal'in bu muhtırasını yazdığı tarihten epeyi önce ve halkının beslenmesini sağlamak bakımından sıkıntı çekmekte idi. Midilli ahâlîsi adına olan resmî yazıda, Midilli'nin erâzisi taşlık olduğundan buğday, v.b. hubûbât yetiştirilemediğinden, bunun Anadolu ve başka yerlerden tüccârların aracılığıyle te'mîn edildiğinden, hâlen taşra memleketlerine zahîre verilmek resmen men'edildiğinden, halkın bu yüzden perîşân olduğundan, İzmir'e gönderilen Mustafa Bey'e buğday satın alması için ruhsat verilmesinden bahsedilmiştir. Bu belge Volonyalı (Avlonyalı) Mustafa Paşa-zâde Şâhin Selîm Bey'in tertip ettiği, kendi kitaplığımızdaki yazma mecmuadadır (Nu. 80, s. 13 v.d.). Yazmanın Şâhin Selîm Bey adına vakıf tarihi 28 Şevvâl, 1252 (1837)'dir.

[184] Krş., vardır.

[185] Krş., almamaktır.

[186] Krş., bu kelime yoktur.

[187] Krş., aldım.

[188] Krş., naḳlolunacak

[189] Krş., bâbdaki

[190] Krş., yaptıra-idim.

[191] Krş., guruş kadar

mes'eleye dâ'ir de uzun-uzadıya[192] muhâberâtım vardır[193]. Muṭâla'a buyurulur da te'kîd olunursa hem halk[194], hem devlete hidmet edilmiş olur.

Zirâ'at Mes'elesi. — Midilli'nin zirâ'ati, bendenizin me'mûriyyetim zamânında bir hayli ileriledi. Ana sebeb de yapılan Zirâ'at Komisyonu ile *Ta'lîmâtı*'dır. Vilâyet'in taḥt-ı taṣdîḳında bulunan bu *Ta'lîmât* hükmünce Midilli'nin bir Zirâ'at Komisyonu ve bu komisyonun her köyde bir şu'besi vardır. Zirâ'at Komisyonu köylere bekçiler ta'yîn eder, nişân verir. Bekçilere mahkemede yemîn veriliyor[195]; andan sonra ifâdeleri żâbıṭa-i 'Adliyye raporu hükmünde 'addolunur[196]. Şâhide muhtâc olmaksızın hükme medâr edilir. Bir hayvân mezrû'âta zarar verirse gerek cezây-ı naḳdîsini, gerek zararın miḳdâr-ı żammâtını 'â'id olduğu mahallin Zirâ'at Komisyonu ta'yîn eder. Cezây-ı naḳdîsi doğrudan doğruya hükûmetce tahsîl olunur. Zarar ve ziyânı mahkûm olan adam ḳabûl ederse verir, etmezse mahkemeye murâca'at edilir. Bu[197] teshîlât cihetiyle herkes zeytun tarlalarının altını bile ekmeğe başladığından, *Ta'lîmât*'ın muhâfaza-i ahkâmı adanın teraḳḳisi içün elzem görünüyor[198].

Zirâ'at[199] ilerilemesine, Menâfi' Sandıkları'nın hayliden-hayliye[200] hidmeti olacaktır; fakat Midilli'de öyle mu'teber kefîl ve ḳıymet-dâr rehn verildikten sonra, yüzde-altıya kadar fâiżle akçe bulunacağından, yüzde-oniki ile para almak içün, dolandırıcılardan başka kimse Sandık'a murâca'at etmez. O cihetle fâiżin yüzde-altıya indirilmesini yazmıştım. Hasan Fehmî Paşa Nâfi'a Nezâreti'nde iken ḳabûl etmiş, umûm mülkün[201] Menâfi' Sandıkları'na 'â'id olmak üzre fâiżin tanzîlini ṭaleb eylemiş[202]. Bâb-ı 'Âli, mes'eleyi

[192] Krş., uzun-uzadı
[193] Krş., var.
[194] Krş., halka
[195] Krş. verilir
[196] Krş., tutulur.
[197] Krş., ve
[198] Krş., görünür.
[199] Krş., Zirâ'atin
[200] Krş., hayli
[201] Krş., bu kelime yoktur.
[202] Krş., etmiş.

müzâkereye koymuş. Aradan birbuçuk[203] sene geçtiği hâlde, hâlâ bir ḳarâr verilemedi. Geçende te'kîd ettim. Nâfi'a Nezâreti'nce evvelki iş'ârın unutulacağından mı nedir, aşağı fâizle para vermek muġāyir-i niẓâmdır diye bir cevâb aldık. Hâlâ Midilli'deki para Sandık'ta kalup-duruyor. Kimseye bir akçe iḳrâż olunamadı. Fâiż mes'elesini yine te'kîd buyurunuz ki, parayı kimseye veremeyip de Sandık'ta ḥıfẓetmek içün zeytundan menâfi' hissesi alarak Hırislar'ı bîhûde yere çıldırtmakta hiçbir ma'nâ yoktur.

Midilli'de zirâ'at içün bir[204] belâ daha var. Evveli, koyunlar[205] zeytun altında bilâ-ücret gezerek[206] gübre bırakırken, şimdi ekser[207] köylüler ṭama'a düştüler, koyundan ücret almak istiyorlar; ashâb-ı aġnâm da vermiyor. Hayvânları, mer'a yokluğundan Anadolu'ya geçirip satıyor. Zeytunlukların bir taraftan altı[208] ekilmekte ve[209] bir taraftan dahi gübresiz bırakılmakta olduğundan, zeytun ağaçları zayıflayor. Zirâ'at Komisyonu buna bir çâre düşünecek idi. Teşvîk buyurursanız, belki fâ'ideli bir[210] tedbîr ittiḫâẕ olunabilir.

Ecnebî Mu'âmelâtı, Yunanlılık. — Ecnebî mu'âmelâtında müşkîlâta uğrayacak birşey yoktur; yalnız Yunanlılık iddi'âsında bulunanlar var; anlar da pek azaldı. Ben, Sadâret'in eski bir telgıraf -nâmesi hükmünce umûm ecnebîlerden temettu' vergisi aldım[211];

---

[203] Krş., birçok

[204] Krş., şâyân-ı dikkat bir

[205] Krş., evvel koyunları

[206] Krş., gezdirerek

[207] Krş., bu kelime eksiktir.

[208] Krş., altı bir taraftan

[209] Krş., bu kelime yoktur.

[210] Krş., bir fâ'ideli

[211] Kemal'in temettu' vergisi, habsettirme mes'elesi dolayısıyle Yunan Konsolos-hânesi'ne 29 Haziran, 1881 tarihli resmî bir yazısı vardır: "Midilli'de bulunan me'mûrîn-i ecnebiyyenin nezd-i velâkârîlerinde vuḳū' bulan ictimâ'larında i'tâ ettikleri ḳarârı ḥâvi yapılan mażbaṭanın bir sûreti gönderildiğine dâ'ir 16 Haziran, 1881 tarihi ve 228 numarası ile irsâl olunan taḳrîr-i dostâneleri alındı ve melfûfu olan mażbaṭa mutâla'a olundu.

"Bunun muḳaddimesinde, hükûmet-i mahalliyye temettu' vergisi tahsîl eylediğinden ve bu yolda birkaç Yunanlı'yı habs ve tażyîḳ ettiğinden ve netîcesinde ise rufaḳāy-i muhteremelerinden bir konsolos vekîli ile bir konsolos me'mûrunun âmirlerinden alarak ibrâz eyledikleri iki ḳıṭ'a taḥrîrâtta ecnebîlerin temettu' vergisi i'tâ eylemesi lâzım gelmeyeceği muharrer olduğu ve sâ'ir konsolos-hânelerin bu

yine Sadâret'in bir emir-nâmesine ittibâ' ettim. Zâten[212] Yunanlı olduğu ma'lûm olmayan nekadar adam var ise, Hâriciyye Nezâreti'nden emir[213] getirmesine ta'lIḳan hiçbirinin iddiâ'sını ḳabûl etmedim; hattâ bâlâda dahi söylediğim gibi birkaçını habsederek bedel-i askerîsini aldım. Şimdi bunlar yine habsedilinceye kadar bedel-i askerî vermemek dâ'iyyesine düşeceklerdir; eğer musâmaha olunur ise, gelecek seneler Midilli Hıristiyanları'nın[214] yarısını ecnebîlik iddi'âsında bulursunuz. Eğer habseder de borclarını tahsIl ederseniz, benim zamânında olduğu gibi, Yunan Konsolosu yalnız bir protesto ile iktifâ eder.

CezIrenin en küçük nâhiyesi 5.000 nufûsu câmi' olmak cihetiyle[215], bunların herbiri-biri bir ḳażâ hükmünde olduğundan, uğraşa -uğraşa nâhiyelerde birer mahkeme teşkIl ettirmiştim[216]. Bâlâda 'arż olunduğu üzre bu mahkemeler, Dimoyrondiyalar'ın işine gelmedi. Şimdi Hıristiyanlar ve gerek[217] anlara tâbi' olan Müslümânlar, mahkemelerin laġvına ve yâhûd re'Islerinin 'azline kalkışacaklardır[218]. Vâḳı'a devletce te'sIs[219] olunan mahkeme kolaylıkla

---

verginin i'tâsına dâ'ir bir emir almadıkları cihetle, düvel-i ecnebiyye teba'asının konsolos-hâneler tarafından bu vergiyi i'tâya mecbûr olunamayacağından bahsediliyor„ paragıraflarıyle başlayan bu cevâbında Kemal başlıca şu husûslar üzerinde durmuştur: Vergi tahsIlli için kimse habs, tażyIḳ edilmemiş, tahsIl dolayısıyle tevkIf edilenler, hükûmet me'mûrlarına karşı koydukları için haklarındaki uygun görülen cezâya çarptırılmışlardır. Bunların Yunanlı oldukları da şübhelidir. Tâbi'iyyetlerini isbât edemedikleri için Yunan Konsolos-hânesi aracılığıyle hükûmete murâca'at etmemişlerdir. İzmir Ceneral Konsolosları'ndan alınan emirler ise, yerli hükûmetin bu hareketinin uşûle aykırı olduğunu göstermediğini sebebleriyle yazan Kemal, Bâb-ı 'Âli'nin bu husûstaki kesin karârını anlatmış, Hâriciyye Nezâreti'nin Yunan Sefâret-hânesi ile muhâbereden sonra vaktiyle verdiği emrin bir sûretini de Konsolos-hâne'ye yollamıştır. 17 Haziran, 97 tarihli bu resmî belgenin başında, "Vilâyet'e gönderilmek üzre sûreti çıkarılmıştır„ cümlesi vardır; bundan istinsâh edilen nushası, Es'ad Çinar'ın bize vermiş olduğu evrâk arasında, kendi kitaplığımızdadır (Nu. 53, s. 111-15).

[212] Krş., ittibâ'an zâten
[213] Krş., bir emir
[214] Krş., sene Midillü'de Hıristiyanlar'ın
[215] Krş., ḥâvi olmaġla,
[216] Krş., ettim.
[217] Krş., bu kelime yoktur.
[218] Krş., kalkışacaktır.
[219] Krş., te'essüs

lâğv olunamaz[220] ve *İrâde-i seniyye* ile manşûb olan re'Isler bir lâzime-i ḳānûniyye ẓuhûr etmedikçe 'azl olunamaz; fakat herIflerin şikâyetleri nasıl şeyler olduğu bilinmek içün birkaç lakırdı söylemek iḳtiżâ ediyor. Evvelâ ashâb-ı şikâyet, bu mahkemelerin ma'âşı irâdından eksik[221] olduğu içün, rast gelen cüz'iyyât içün cezây-ı naḳdî aldıklarını beyân ediyorlar[222] ki, yalan olduğu raḳam gibi hiç yanılmaz bir delIl ile müsbettir; çünki hâlâ bir re'Is bulunup da lâyıḳıyla teşkIl olunamayan ve binâ'en-'aleyh masrafını çıkaramayan Herse müstesnâ olmak üzre, sâ'ir mahkemeler, masârif-i muhâkemelerle harclardan ma'a-ziyâdetin ma'âşlarını çıkardıktan sonra, Sandık'a fazla para da[223] veriyorlar. Bu hâlde cezây-ı naḳdî istihsâli içün, ayrıca mes'ele tevlidIne ne ihtiyac görünüyor! Sâniyen, mahkeme a'żâsının ḳānûn-şinâs olmadıkları cihetle iş, re'Islerin elinde[224] kaldığını söylüyorlar. Midilli Mahkemesi'nin a'żâsı ḳānûn-şinâs mıdır dedim. Hâyır dediler. Bu hâlde, mâdâm ki bir da'vâ câhil hükkâm eline düşecek, tarafeyn kendi köyünde ibṭâl-i ḥaḳ ettirmekten ise, bir de yol masrafı ihtiyâr etsin şehre kadar gelsin de[225], ḥaḳḳını burada ġā'ib etsin demekte ma'nâ nedir? Yoksa köylülerden ṭayyârât mı kesildi, dedim. Ana bir cevâb bulamadılar. Sâlisen, ashâb-ı da'vânın nâhiyede ḥaḳḳı ibṭâl olunuyor; andan sonra Midilli'ye gelip istInâf etmeğe mecbûr oluyor; bir masraftan daha çıkıyor, dediler. Ya[226] sâhib-i da'vânın ḥaḳḳı Midilli'de ibṭâl ediliyorsa[227], Sakız'a kadar istInâfa gidecek, orada istInâf masrafı lâzım değil midir; nâhiyeden şehre gelmekte mi masraf ziyâdedir, şehirden Sakız'a gitmekte mi dedim. Ana da bir cevâb bulamadılar. Taraf-ı 'âlilerinden Irâd buyurulacak delâ'ile de hiçbir cevâb bulamayacaklarından emInim[228].

---

[220] Krş., bu kelime yoktur.
[221] Krş., bu kelime yoktur.
[222] Krş., ediyor
[223] Krş., Sandık'a para
[224] Krş., ellerinde
[225] Krş., ihtiyâr etsin de gelsin
[226] Krş., bu kelime yoktur.
[227] Krş., edilirse
[228] Kemal'in Midilli Mutasarrıfı iken Vilâyet'e gönderdiği, Midilli - sancağı'na bağlı nâhiyelerde teşekkül eden mahkemeler, bunlarla ilgili mes'eleler hakkında bir yazısı vardır; üzerinde durduğumuz muhtırasında bahsettiği şeyleri aydınlattığı için bu resmî yazısının metnini olduğu gibi veriyoruz:

Nevbet-i bahs, Vesâit-i icrââta Geldi[229]. — Meclis-i İdâre a'zâsından Nâ'ib Es'ad edebsizlikte, müfsidlikte, munâfıklıkta, mürtekiblikte,

---

"Nevâhide teşekkül eden mahkemeler işe mubâşeret etmiş ve birkaç gün icrâ ettikleri mu'âmelât ile ma'âş ve masraflarını ma'a-ziyâdetin çıkaracaklarını isbât eylemiş oldukları hâlde, şimdilik bu mahkemelerde uşûlü vechile a'zâdan en ḳıdemlisinin re'îs vekâletinde istihdâmıyle ru'esâ içün emr ve iş'âr-i ahîre intizâr olunması 'Adliyye Nezâret-i celîlesi tarafından Vilâyet-i celîle-i 'Adliyye Müfettişliği'ne ve oradan dahi Müdde'î Umûmî Mu'âvinliği'ne iş'âr buyurulmağla re'îslere işten el çektirilmişti; hâlbuki bi'd-defa'ât 'arż ve iş'âr olunduğu üzre, köylerde öyle bir mahkeme riyâsetini icrâya muḳtedir adam bulmak mümkin olamamağla re'îs vekâletine ta'yîn olunan zâtlar 'arż-ı hâl ḳabûlü ve mücrim istinṭâḳı gibi cüz'iyyâtan başka bir işe bakamadıklarından mahkeme vâridâtının arkası kesilmekle ma'îşetleri hâsılâta mevḳûf olan a'zâ ve kâtib ve mustanṭıḳlar bütün-bütün dağılmak üzre bulunmuş ve bununla berâber nâhiyelere müte'allıḳ olan da'vâların ashâbı bu mahkemelere murâca'attan bir fâ'ide göremedikleri gibi, ḳażâ mehâkimine murâca'at ettikce 'vâḳı'a buraya 'â'id değildir' cevâbını alarak işlerini gördürecek bir mahal bulamamakta ve birtakım maẓnûnlar taḥḳîḳât-ı evveliyyelerinin ikmâline ve belki bed'ine intiẓâren ḳavânîn-i 'adliyye hilâfına olarak müddet-i medîde tevḳîf-hânelerde sürünmekte olduğuna binâ'en umûr-i 'ibâdın teshîlî maḳṣadıyle yapılan nâhiye mahkemeleri, nâhiyelerin başına 'âdetâ birer nev' belâ olduklarından dolayı ahâlînin şikâyât-ı muḥıḳḳası bütün-bütün tehammül-sûz olacak mertebelere gelmiş olmağla ve muahharen 'Adliyye Müfettişliği'nden Müdde'î Umûmî Mu'âvinliği'ne gelen bir telgıraf-nâme, bu mehkemeler ru'esâsından ba'żılarının terceme-i hâl ve imtihân varaḳaları istenilmesine nazaran birkaç kerre 'arż ve iş'âr olunduğu hâlde, ru'esây-i mûmâ-ileyhimin şimdiye kadar ta'yîn emirleri gelmemesi, mu'âmelâtca böyle birtakım noḳṣânların ikmâliyle uğraşıldığından neş'et ettiği anlaşılmağla, mahkemeler bütün-bütün kapanmaktan muḥâfaẓa edilmek ve ileride bin dürlü fenâlık tevlîd edebilmesi melḥûẓ olan şikâyât-ı mevcûdenin önü alınmak üzre ru'esânın hemân işe mubâşeret ettirilmesi ẓımnında Encümen-i 'Adliyye'ye ihtârât-ı lâzıme icrâ olunarak ru'esây-i mûmâ-ileyhim Îfây-i vazîfeye ibtidâr eylemiş ve bir żarûret-i mübreme üzerine ihtiyâr olunan ve ġayeti ru'esânın Der-Sa'âdet'ten taṣdîḳ emri gelinceye kadar mahkemeleri işsizlikten ve nevâhi ahâlîsini mahkemesizlikten tahlîs etmekten ibâret olan bu hareketin 'Adliyye Nezâret-i celîlesi'nce dahi maẓhar-ı taṣdîḳ ve taṣvîb olacağı ḳaviyyen ümîd olunmakta bulunmuştur. Ol bâbda..„

Tarihsiz olan, başında *Midilli Tahrîrât Kalemi, Vilâyet'e* kaydi, sonunda, "Hatt-ı desti„ ifâdesi yer alan bu belge, Es'ad Çinar'ın bize verdiği evrâk arasında, kendi kitaplığımızdadır (Nu. 51, s. 107-108). *Cerîde-i Havâdis*'te, Midilli - sancağı'nda teşkîl olunan Bidâyet Mahkemeleri Re'isliği'ne getirilenlerin, bu nâhiyelerin adları neşredilmiştir (Nu. 5800, 25 Eylûl, 1884). Bu kayde dayanarak, dilekcenin bu aylarda, Kemal'in Rodos'a nakledilmek üzre olduğu sıralarda yazıldığını sanıyorumz.

[229] Krş., yazma metinde bulunan bu cümle, *Vakit* basımında yan başlık şeklindedir.

yalancılıkta, müfterîlikte, kırkbeş yaşına geldiğim hâlde hiç aḳrânını görmediğim bir mel'ûndur. Midilli'de kalısra icrây-i hükûmetten ḳaṭ'-ı ümîd olunmalıdır[230]. Cehennem olup gidinceye kadar zerre kadar yüz-verilir ise, bir daḳîḳa râhat edilmenin de ihtimâli yoktur. Ben, ahvâl-i mel'ûnânesini hulâsaten, Huzûr-ı Hazret-i Şehinşâhî'ye kadar yazdım. İnşâ'allāh anın te'sîriyle başınızdan def' olur; fakat anınla iktifâ buyurulmasın ki[231] gerek kendinizi, gerek Midilli'yi andan[232] kurtarmak, firengî kadar murdar[233], firengî kadar mühlik[234] bir illetten tahlîs etmek ḳabîlindendir. Zâten irtikâbından İslâm da, Hıristiyan da sikâyete başlasalar gerektir.

Müfti, oldukça tumturaklı lakırdı söyler, Hâlidî şeyhlerinden murâyi bir ḫabîṣtir. Gerek cibilliyyeti[235], gerek zarûreti cihetiyle irtikâbı o derecededir[236] ki, beş-on altun içün Moskov'a câsûsu olmağı ḳabûl eder. Teres, hem müfti, hem şeyh olacak.. Bu kargaşalık arasında oğlunu ṣünnet etti; Despot'u ve sâ'ir ba'żı Hıristiyanlar'ı çağırdı. 'İşretlerle[237], çalgılarla 'alâ-melâ'in-nâs i'lân-ı uḫuvvet ettiler. Bu def'a benim 'aleyhimde bulunanlarla 'aleyhimde; lehimde bulunanlarla lehimde idi. Hâsılı Müslümân ile Müslümân, gâvur ile gâvur bir ḫabîṣtir. İslâm mu'teberânı, 'aleyhine[238] maḥżar tertîbiyle meşġûl idiler. Def' edebilirler ise, bir dîger belâdan kurtulmuş olursunuz. Siz def' ederseniz o dahi iṣâbet olur; çünki İslâm'ın ehl-i 'ırż gürûhunu hoşnûd edersiniz. İkisi de müyesser olmazsa ehemmiyyeti yok; çünki çingâne kadar korkak birşeydir. Önünde bir büyük cem'iyyet görmedikçe şikâyete, muhâlefete, falana ḳıyâm edemez. Öyle bir cem'iyyet husûle geldikten sonra ise, Müfti'nin dâhil olup -olmaması müsâvidir. Müfti'nin ḫaḳḳında olan fikrim bu merkezde iken[239], buraya geldiğim sırada Vekâlet'e anı ta'yîn eyledim; çünki

---

230 Krş., edilmelidir.
231 Krş., bu kelime yoktur.
232 Krş., elinden
233 Krş., mühlik
234 Krş., murdâr
235 Krş., cibilleti (جبلتی ؟)
236 Krş., ol derecedir
237 Krş., 'İşretler
238 Krş., 'aleyhinde
239 Krş., iken yine

Muhâsebeci'yi ta'yîn etsem, Hıristiyanlar söyleniyordu[240]; Ḳāḍı'yı ta'yîn ise[241] benim içün küfr menzelesinde idi.

Despot, Midilli'ye[242] muhtâriyyet-i idâre istihsâli içün can vermekten çekinmez, İslâm hâini bir mel'ûndur. İşittiğime göre, yazdığım şey'ler üzerine, herîfin oradan başka bir tarafa kaldırılmasını Bâb-ı 'Âli Patrık-hâne'den ṭaleb etmiş. Yâ Derḳos'a[243], yâhûd Selânik'e kalkması muḳarrer imiş. Sahîh çıkarsa ne a'lâ, çıkmazsa bi'ẕ-ẕât taṣdî'-i ser-i Humâyûn'dan bile[244] çekinmeyiniz. Herîfi def'in bir çâresine bakınız. Mel'ûn orada durdukça Midilli'yi dâimâ bir muḥâṭara-i siyâsiyye hâlinde görmek lâzım gelir. Şerrinden kimseler hüsn-i hidmete muvaffaḳ olamaz.

Muhâsebeci[245] Efendi dirâyette, ġayrette, ṣadâḳatte, insâniyyette aḳrânı pek nâdir bulunur me'mûrlardandır. Ne fâ'idesi var ki Midilli'nin ma'âşı, idâresine kâfi gelmediğinden, zâten Maġnisa Muhâsebeciliği'ne gitmekle uğraşıyordu. Hıristiyanlar, anın da fenâ hâlde 'aleyhine düştüler. Zâten bu hâdiseden sonra Midilli'de kalmamağa kaṭ'iyyen 'azmetti[246]. Vâli Paşa'ya bir isti'fâ verdi, becâyişini istedi. Böyle bir ma'iyyet me'mûru ġā'ib ettiğinize te'essüf olunur; ma'a-mâ-fîh ayrılıp gidinceye kadar kendinin gerek tecrübesinden ve gerek hidmetinden istifâde buyurabilirsiniz. Her sâhib-i zekânın şânından olduğu üzre[247], hüsn-i istiḫdâmı, luṭf-ı mu'âmeleye muhtâctır.

Tahrîrât Kâtibi, bir nâhiye[248] kitâbetini idâreden 'âcizdir; hattâ yaptığı müsveddelerin onda-biri *baṭṭâl*'ıyle muvâfiḳ çıkmaz. Bununla berâber ne bileyim amma, Allāh'ta bile o kadar 'aẓamet olmasa gerektir. Öğleden sonra Ḳalem'e gelir; birkaç hezeyân yazar,

---

[240] Krş., söylenirdi.

[241] Krş., etsem

[242] Krş., Midilli'ye bir. — Despot denilen Midilli Metropolidi Kostantinos'tur (*1301* ve *1302 Sene-i Hicriyyesi'ne Mahsûs Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, İst., Matbaa-i Osmâniyye, 1301; 1302, s. 558; 569).

[243] Krş., Yâ Derḳos. — Derḳos (درقوس): Terḳos (ترقوس), Çatalca-sancağı ve kazâsına bağlı, bu isimle gölün güneyinde nâhiye merkezidir.

[244] Krş., bu kelime eksiktir.

[245] Muhâsebeci ile anlatılmak istenilen Kemal Efendi'dir (A.e., 1302, s. 514).

[246] Krş., 'azmetmiş idi.

[247] Krş., gibi

[248] Krş., Müdîri bir nâhiyenin

bir müddet oturur, cehennem olur gider. Gece sabâhlara kadar mest-i müdâm, sabâhleyin ne başta aḳıl var, ne elde kuvvet.. Hele Meclis-i İdâre'de[249] re'y vermek hiç şânından değildir. Bu liyâḳatsizliğiyle[250] berâber, ahlâksızlığına da hiç[251] ṭâḳat gelmez. Kendini bilmezdim. Vaḳtiyle Nazîf Paşa'nın iltimâsı üzerine Tahrîrât Müdîrliği'ne istemiş bulundum. Sonra kaldırılmasını ṭaleb etmeği nefsime yediremedim. Şimdiye kadar anın içün duruyor. Siz de ibḳā buyurursanız, Tahrîrât Müdîrliği'ni bi'ẕ-ẕât idâre etmeği göze aldırmalısınız. *Baṭṭallar*'ına varıncaya kadar tedḳîḳ etmedikçe[252], yazdığı bir ẕeylin[253] altına mühür basılamaz.

İslâm a'ẓânın[254] biri Kulaksız-zâde Mustafa Bey'dir. Bu zât, Kulaksız-zâdeler'in ikincisi, ya'ni Halîl Râzî Bey'in küçük birâderidir. Vaḳtiyle Dâmâd Halîl Paşa'ya[255], sonra Kayserili Ahmed Paşa'ya dâmâd olmuş. Fu'âd Paşa[256] Sürîye'de iken, o zamân Mutasarrıflık ma'nâsına olan Kaymaḳamlık'la Sürîye'de bulunmuş. Az Fıransızca, İngilizce bilir. Biraz nobrân mizâclıdır; fakat nâmûslu, mustaḳîm adamdır. Hâline i'timâd buyurabilirsiniz. Dîgerî vefât etti. Yerine en ziyâde intihâb kazanan Haci Bekir Ağa gelecektir. Ma'lûmatsızdır; pek dirâyetli de birşey değildir; fakat ġâyet ehl[257], ġâyet mustaḳîm bir adamdır. Anın da hâline i'timâd buyurabilirsiniz.

Hıristiyan a'ẓânın[258] biri Mihailo Kompa'dır[259]. Beş-altı ay evvele gelinceye kadar pek ziyâde dostum idi; hattâ geçende

[249] Krş., Meclis'te

[250] Krş., liyâḳatsizlikle

[251] Krş., bu kelime yoktur.

[252] Krş., etmeyince

[253] Krş., birşey'in

[254] Krş., a'ẓâsının

[255] Aslen Çerkes olup, 1243 Rus seferinde Ser-askerlik Kaymakamlığı'yle, Ser-asker Hüseyin Paşa ma'iyyetinde bulunmuş ve *Muṣâlaha Taṣdîḳ-nâmesi*'ni götürmek üzre Büyük Elçilik'le Rusya'ya gönderilmiş, mükerreren Ḳapudân-ı deryâ, Ser-asker, Ticâret Müşîri, Tophâne Müşîri olmuştu; Dâmâd da idi. 1273'de irtihâl etmiştir (Not—11).

[256] Meşhur Sadr-ı A'ẓâm Fu'âd Paşa (Not—12).

[257] Krş., ehl-i 'ırż

[258] Krş., a'ẓâsının

[259] Bu isim, çoğu Mihailo Komya şeklinde yazılmıştır; *Sâl-Nâme-i Vilâyet—Cezâyir-i Baḥr-i Sefîd*, H. *1303*'de Mihailo Kompa şeklindedir (S. 143).

kendisine bir de nişân istihsâl ettim. Sonra *maḥżar* işinde ise ön-ayak olanların birincisi bulundu[259a]. Vâli Paşa'ya, ilk görüştükleri vaḳit, "üç aya[260] gelinceye kadar Bey gibi Mutasarrıf bulunmaz idi; andan sonra bozuldu„ demiş. Husûmetinin sebebi, sırf gâvurluk ta'assubu olsa gerek[261]... Çünki kızlar Müslümân olduktan sonra, benimle mu'âmeleyi değiştirdi. Bir de araya biraz da[262] menfa'at karışmış olmalıdır. Bana olan[263] intisâbına maġrûren ba'żı havâlelere vekîl olmuş idi. Umduğu mu'âmeleyi görmedi. Midilli Hıristiyanları'nın en haysiyyetlisidir. Bu def'a[264] *maḥżar*'a ön-ayak oldu. Tarafdârları, nufûzunu biraz[265] daha büyüttüler; burunu kırılmazsa, bi'ṭ-ṭab' Sancak'ın başına bir belâ olur. İkincisi Foti simoni'dir[266] ki, Kompa'nın hem ḳā'imbirâderi, hem ortağı ve binâ'en -'aleyh 'âdetâ gölgesi hükmündedir. Kompa ezilirse, o da berâber ezilir[267].

Mahkemeler[268]. — Huḳūḳ-ı Bidâyet Re'isi, ma'lûm ki Hâkim Efendi'dir. Ne hınzır olduğunu bâlâda söylemiştim. Midilli'ye geldi -geleli müzevirlik, müfsidlik, hırsızlık düşünmekten, mahkemeye gelen da'vâ'nın belki onda-birine bakmamıştır. A'żâsı Haci İbrâhim Efendi ile, Gorci nâmında bir herîftir. Haci İbrâhim Efendi kendi hâlindedir; fakat hem ihtiyâr, hem korkak birşey olduğundan, vucûdüyle 'ademi müsâvidir. Gorci'nin, Ẓarîfî'ye[269] (...) etmiş ve o münâsebetle[270] para kazanmış bir oğlu var; dünyâda andan başka bir meziyyeti yok..

Mandıre Da'vâsı. — İşte bu mahkemenin eline teslîm olunacak biribirinden muḫâṭaralı iki da'vâ var ki, biri Ligor Mandıre, biri

---

[259a] Krş., oldu.
[260] Krş., ay evvele
[261] Krş., gerektir.
[262] Krş., biraz da araya
[263] Krş., bu kelime yoktur.
[264] Krş., bu def'a da
[265] Krş., bir kat
[266] Krş., Foti Simonidi'dir.
[267] Krş., bu cümle eksiktir.
[268] Bu yan-başlık, yazma nushada da vardır.
[269] Meşhûr banker Ẓarifî (A. R., not—13).
[270] Krş., oğlanlık etmiş ve o meziyyetle

Vasilaki Mandıre da'vâlarıdır. İrâde buyurursanız tafsîlâtını bizim muhâberâttan ve Muhâsebeci Efendi'den anlaşılır[271]. Ligor Mandıre da'vâsı devleti 2.000 lira[272] ḥaḳḳından mahrûm etmekle berâber, yedi-sekizbin lira zarara uğratmak içün kurulmuş bir dolabdır. Vasilaki Mandıre da'vâsının netîcesi de[273] bir yetmi 3.000 liralık[274] mîrâşından mahrûm edip de Füls-i Ahmer'e muhtâc bırakmaktır[275]. Ligor Mandıre da'vâsının mahkemeye girmesine[276] lüzûm göstermeyecek bir emir gelmek üzre olduğunu haber aldım. Zâten dahi da'vânın[277] mahkemeye girecek yeri kalmamıştır. Nâ'ib, işi mahkemeye[278] düşürmek isterse, hükûmetin vazîfesi "اِشْتِكَاء عَنِ الْحُكَّام" dır[279]. Bir kerre mahkemeye girdikten sonra Nâ'ib Efendi'nin beş-on guruş ziftlenerek hükûmeti ḥaḳsız çıkarmağa kalkışacağında şübhe yoktur. Velev ki hükûmet ḥaḳlıdır demiş, Ligor Mandıre, alacağı i'lâmı istînâf eder[280]; İstanbul'a para ziftlendirir, yine devleti iżrâr eder; hâlbuki şimdi elimizde hükm-i ḳaṭ'î hâlini kesbetmiş ve hattâ icrâsına başlanmış bir i'lâm var. O i'lâmı, hiç kimsenin feshetmek ihtimâli yoktur. Geçende Vergi Emâneti'nden bir emir geldi. Ligor Mandıre'nin sâ'ir emlâki[281] de hacz olunmasını ister. Bana kalırsa Sadâret'in emri gelir-gelmez, Vergi Emâneti'nin emrini icrâya kalkışmalıdır. Bu mes'ele o sûretle hallolunur.

Bir de bayrağı başka, sâhibinin tâbi'iyyeti başka olduğu içün, *Ticâret-i Bahriyye ḳānûnu* hükmünce birkaç kayık zabtetmiştim. Hepsi Meclis-i İdâre ḳarârı ile satıldı. Şâyed sâhibleri şimdi hükûmet 'aleyhine iḳâme-i da'vâ ederler ise, orada bulunan avuḳat Artin[282]

---

[271] Krş., anlarsınız.
[272] Krş., lira kadar
[273] Krş., da'vâsı da
[274] Krş., lira
[275] Krş., bırakmak içündür.
[276] Krş., girmeğe
[277] Krş., zâten dahi bu da'vânın
[278] Krş., muhâkemeye
[279] İştikâ' 'anı'l-hükkâm: Mahkeme re'îs ve a'zâsının hüküm ve karârını şikâyet, buna i'tirâzda bulunmak
[280] Krş., ettirir.
[281] Krş., emlâkinin
[282] Krş., Artin Bubli

Efendi'yi tevkîl buyurursunuz[283]. Na'ib'e para çalıp[284] da, devleti mutażarrır etmeğe meydân vermez.

Mahkeme-i Cezâ Re'îsi Cemâl Bey o kadar dirâyetli, ma'lûmâtlı birşey değildir; biraz da gevezedir; ma'a-mâ-fîh irtikâba[285] müte'allik hiçbir şey'i işitilmedi. A'żâsı Rif'at Bey ile Eftimi[286] Efendi'dir. Rif'at Bey, memleketin hânedânından nâmûslu ve zekî birşey'dir. Eftimi 'âdetâ budaladır; fakat kimseye zararı dokunmaz. Bu sene içün a'żâlıkta zannederim anlar kalacaktır. Başkaları ekseriyyet kazanmış olsa[287] bile, anları ibkā ehvendir.

Müdde'î Umûmî Mu'âvini[288] Mita Efendi ahlâkına, ma'lûtına, ġayretine, arkadaşlığına en ziyâde i'timâd olunacak bir zâttır. Kendisine böyle bir i'timâd gösterilir ve biraz da talkîf olunursa, mahkemeleri mümkin-mertebe baskı altında tutar; çünki gerek idrâk ve ma'lûmât ve gerek metânet-i ahlâk cihetiyle umûm mahkeme takımına ġālibdir.

Mahkeme Başkâtibi Ârif Efendi, hüsn-i istihdâm buyurulur ise pek ziyâde işinize yarar. Eline bir tavsıye vermiş, hâlini anda beyân etmiş idim[289]. Muhâsebeci Efendi'den de[290] daha ziyâde tafsîlât alabilirsiniz. Mahkemede bir[291] icrâ me'mûru Râsim Efendi vardır, muhâcirdir; vâlidesi ile pederini de[292] o besliyor. Ehl-i 'ırżdan[293] birşeydir. Nâ'ib hınzırı, n'içün para çalıp da, bana vermiyor diye kızmış, sen para çalıyorsun diye herîfe musallat olmuş idi[294]. Ben orada iken birşey yapamadı; ihtimâl ki şimdi def'ine kalkışır. Şayân-ı merhamet bir bî-çâredir. Şu hınzıra ezdirmeyiniz.

---

[283] Krş., buyurursanız

[284] Krş., çaldırıp

[285] Krş., irtikâbına

[286] Krş., Eftim

[287] Krş., kazansa

[288] Krş., Bu kelime yoktur. — *1302 Sene-i Hicriyyesi'ne Mahsûs Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*'den (S. 514), Müdde'î Umûmî Mu'âvini olduğu anlaşılır.

[289] Sözü edilen mektup için bk., bu eserimizin III'üncü cildi, s. 456, 458; nu. 692.

[290] Krş., bu kelime yoktur.

[291] Krş., bir de

[292] Krş., bu kelime yoktur.

[293] Krş., ehl-i 'ırż

[294] Krş., bu kelime yoktur.

Mahkeme'de bir de muḳayyid Nûrî vardır ki ayağı kangıren oldu, kesildi. Bî-çâre adam[295] o belâdan kurtuldu. Şimdi Hâkim mel'ûnu anı da me'mûriyyetinden çıkarmak ister. O mazlûma hele ġadrettirmeyeceğinizden bütün-bütün emînim.

A'ṣâr. — A'ṣâr Müdîri Hüsnî Bey, ṣadâḳat-i mücesseme ıṭlâḳına şâyeste bir sâhib-i hamiyyettir. Devletin altmış parasını çaldırmamak içün gömleğini satar, altmış lira sarfeder. Ġâlibâ me'mûriyyetinden çekilmek istiyor. Talṭîf buyurunuz, salıvermeyiniz ki bir daha öyle bir me'mûr bulamazsınız. A'ṣâr Müfettişi Bekir Bey de, zekî ve mesâlih-i 'öşriyyeye vâḳıf bir adamdır. Şimdiye kadar hidmetinden iyiden-iyiye[296] istifâde olunmakta idi. A'ṣâr kâtiblerinin içinde pek de işe yarar kimse yoktur. Umûr-ı hisâbiyye ve tahrîriyyeyi de Hüsnî Bey idâre edip-gidiyor.

Tahrîrât Ḳalemi. — Tahrîrât Ḳalemi'nde, Meclis-i İdâre Ḳâtibi Haḳḳî Efendi, Müfti Efendi'nin[297], ḳā'imbirâderidir. Ömrümde böyle ḳalb şey görmedim. On yıldır Meclis-i İdâre Baş-kitâbeti'nde bulunuyor. Hâlâ râbıṭlı, ma'nâlı iki satır bir mażbaṭa yazamaz; hattâ Meclis'te doğru olarak[298] okuyamaz. Güzelce şarkı söyler[299], oldukça adam eğlendirir; aḫlâḳına i'timâd olunmaz muṣîbetin biridir.

Tahrîrât Mu'âvini Mustafa Râġıb Efendi, Müfti'nin dâmâdıdır. Sür'atli, bacaklı bir yazı yazar. Mülḫaḳāta da yarısı doğru, yarısı yanlış ba'żı müsvedde yapar. Ḳalem'i idâreden 'âciz, ciddî işlere yaramaz, aḫlâḳça da edebsiz birşeydir.

Meclis-i İdâre Kâtib Mu'âvini Bahâ Bey, yirmiiki yaşında bir çocuktur. Ḳalem'de hiçbirine ḳıyâs etmez derecelerde müste'iddir. Bir dereceye kadar mühim işleri de yazabilir; fakat daha melekesi azdır. Hem zâten ikmâl-i tahsîl içün yanıma geleceğinden orada durucu değildir. Bulunduğu müddet-i cüz'iyye zarfında size hidmet eder. Mahremâne yazılarda[300] kullanabilirsiniz. Ġâyet ketûm,

[295] Krş., bu kelime yoktur.
[296] Krş., iyiden-iyi
[297] Krş., Müfti'nin
[298] Krş., evrāḳ
[299] Krş., bu kelime yoktur.
[300] Krş., yazılarda da

insân terbiyesi görmüş, insân olmağa çalışmış birşeydir. Görseniz, İstanbul mekteblerinden yetişmedir ḳıyâs edersiniz[301].

Tercemân-ı Livâ. — Tercemân-ı Livâ Teofirastos[302], dünyâda aḳrânı pek az bulunur edebsizlerdendir. Bilmem bilir misiniz? Terceme Odası'nda Rum'dan dönme bir budala Necîb var idi; bir aralık Ma'ârif'e geçti. Sonraları da Rodos'ta tercemânlık etmiş, anın oğludur. Fıransızca bilmez, yazdığı tercemeden merâm anlaşılmaz. Hükûmet'e sâ'at sekizde gelir, yâhûd hiç gelmez. Sâ'ir vaḳitlerini yâ halka 'arż-ı hâlcilik, veyâ[303] mütercimlik etmekle geçirir. Bağcılık eder[304]. Da'vâ arkasında etrâfi dolaşır. Şimdiye kadar bir nişânlanmak mes'elesinden dolayı, Despot kendine[305] ġadr etmek istedi. Anın inâdına tuttum. Sonraları bütün-bütün mâhiyyetini göstermeğe başladı. Hükûmet 'aleyhine yazılan 'arż-ı hâllere mütercim olmağa, Despot-hâne'ye câsusluk etmeğe başladı. Zâten kendisi Yunan teba'asından[306] olduğu hâlde, Hükûmet'in izniyle tercemân olduğunu haber aldım. Tâbi'iyyet cihetine ilişmeyerek, Vâli'den 'azlini istedim. Hükûmet'in kendisine emniyyeti kalmadığını beyân ettim[307]. Def' ederdim, kargaşalık arasında öyle bir şiddet göstermek istemedim. Vâli bilmem ne 'aḳla hidmet etti[308], herîfin 'azlini Dâhiliyye Nezâreti'ne yazdı; hâlbuki herîf, Sâdıḳ Paşa'nın bir emriyle ta'yîn olundu[309]. Beḳâsı hâlinde hem cezîrenin Rumca işleri bin dürlü müşkîlâta uğrar, hem câsûsluğundan, edebsizliğinden bin dürlü müşkîlât ẓuhûr eder.

Evrâḳ Muḳayyidi nâmûslu, kendi hâlinde, sâkin muḳdim bir adamdır; vâḳı'a kâtib değildir; fakat kendi işinde o kadar muḳtedir me'mûr pek[310] nâdir bulunur. Yedi-sekiz senedenberi hükûmetce her

---

[301] Krş., mekteblerinde yetişmedir sanırsınız.

[302] Krş., Teofuvostos (تۆفووستوس). H. 1303 yılına âid *Sâl-Nâme-i Vilâyet — Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*'de Tahrîrât Kalemi me'mûrları arasında Tercemân olarak Teofırasto (تۆفراستو) da kaydedilmiştir (S. 144).

[303] Krş., yâhûd

[304] Krş., bu cümle yoktur.

[305] Krş., kendisine

[306] Krş., teba'ası

[307] Krş., bu cümle yoktur.

[308] Krş., uydu

[309] Krş., olunmuş idi.

[310] Krş., bu kelime yoktur. — Sözü edilen Muḳayyid, Tahrîrât-Kalemi me'mûrlarından Tâhir Efendi olabilir (A. e., s. 144).

ne mu'âmele cereyân etmiş ise ḥıfẓındadır. İdâre-i mu'âmelâtta pek ziyâde işinize yarar. Ḳalem'e, cevâb işâretli birtakım evrâḳ bırakmıştım. Ne yolda cevâb yazmak istediğimi andan öğreneceksiniz. Anın bilmedikleri var ise, Muhâsebeci Efendi ile Bahâ Bey'den istİżâh buyurursunuz[311]. Bu cevâbların birtakımını kargaşalık münâsebetiyle yazamamıştım; birtakımını da muṭâla'am re'y-i 'âlinize tevâfuḳ edip-etmeyeceğini bilmediğim içün yazmadım.

Midilli kadar muhâberesi keşretli bir Sancak tasavvur buyuramazsınız. Evvelleri, senede Ḳalem'den çıkan evrâḳ 5.000 numarayı geçerdi. İşi intizâm altına ala-ala nihâyet 3.000 numaraya kadar indirebildim. Şimdi siz yeniden başlayacaksınız. Vaḳ'a-i ahîre ile[312] bozulan tertİbâtı yine düzeltmekle[313] uğraşacaksınız. Şimdilik olsun, yine numara 5.000'e çıkacak[314]. Bendeniz muhâberâtı yetiştirebildim; çünki İzmir Mektûbcusu Hüseyin Efendi ile, İzmir İstİnâf[315] Müdde'î Umûmîsi Tevfİḳ Bey yanımda idiler. Zarûret messederse, günde en mühimmi pek az tashİh ile çıkar yirmibeşer -otuzar[316] müsvedde yaparlardı. Anlar gitti. Başım sıkıldıkça Muhâsebeci Efendi'den istimdâd ederdim[317]. Haftada bir ve belki iki gece sabâha kadar[318] uykusuz kalırdım. Hastalığımda her hafta azdan-az yirmi[319] müsvedde yapar, bir o kadarını yeniden yapmış gibi tashİh ederdim. Sizin içün hiç yardımcı[320] yok. Muhâsebeci Efendi de gidiyor. Gidinceye kadar bendenizin ve kendinin devr muhâsebeleriyle uğraşmaktan, başını kaşımağa vaḳit bulamayacaktır. Bu cihetle eğer hiç olmazsa ikinci derecede mühim olan yazılarınızı yazacak ve Ḳalem'in vaḳāyi'-i yevmiyyesini idâre edecek bir adamınız bulunmazsa[321] pek büyük sıkıntı çekersiniz ve işin altından pek güç kalkarsınız.

---

[311] Krş., buyurabilirsiniz.
[312] Krş., münâsebeti ile
[313] Krş., tertİbâtı düzeltmeğe
[314] Krş., 5.000 kadar olacak.
[315] Krş., bu kelime yoktur.
[316] Krş., yirmibeş-otuz
[317] Krş., ettim.
[318] Krş., bu ve bir önceki kelime yoktur.
[319] Krş., hastalığımda azdan yirmibeş
[320] Krş., yâr ve mu'în
[321] Krş., olmazsa

Muhâsebe Ḳalemi'nde pek de işe yarar kimse yoktur; ma'a -mâ-fîh o ciheti, gelecek[322] muhâsebeci düşünsün. Tahrîr Ḳalemi de o ḳabîlden birşeydir[323]. Defter-i Ḫâḳânî Ḳalemi ile[324], tahsîldârlara birer tavsıye vermiştim. Hâlleri anda mündericdir. Defter-i Ḫâḳânî'de Necîb Efendi nâmında bir kâtib vardır. Bahâ Bey bendenizin[325] yanıma geldikten sonra, yerine anı alınız ki, yetişecek, işe yarayacak birşeydir.

Evḳâf Müdîri'niz çok söyler, çok du'â eder, insânı sıkar bir adamdır; fakat ġâyet mustaḳîm, ġâyet ehl-i 'ırżdır. Elinden biraz yazı yazmak da gelir, hisâb görmek de.. Faḳîrdir, aclığından ölür, bir para irtikâb etmez. Ormancı, 'âdî bir suvârî kolcusudur; ehl-i 'ırż birşeydir; fakat pek eşektir.

Tabur Ağası[326] ihtiyâr, okumaktan-yazmaktan 'âri, dirâyette Sâdıḳ Ağa'dan aşağı kalmaz bir hayvândır. Sâdıḳ gibi edebsiz, anın kadar yılışık değildir. İrtikâbı da yoktur. Yalnız borc nâmına zabtıyyeleri dolandırır. Yüzbaşı'sı[327] da sersemlikte andan geri kalmaz; biraz[328] daha vaḳârlıdır. Baḳḳal çırağı kadar yazı yazar; yazdığının me'âli anlaşılmaz, Üç Mülâzım'ınız var. İçlerinde bir 'Alî Ağa vardır ki, oldukça işe yarar. Tabur Ağanız'a[329] nisbet belki Alay-beği olur. Dîger iki Mülâzım'ınız daha vardır ki vucûdleriyle, 'adem-i vucûdleri[330] müsâvidir. İkisinin de bir zabtıyye neferliğine bile istiḥḳâḳı yoktur. Bir Zabtıyye Kâtibi'niz Rizâ Efendi vardır ki, oldukça işe yarar, nâmûslu bir adamdır. Oraca zâbıtanın rûhu Ser-teftîş İspiro'dur. Bu vaḳ'ada, Hıristiyanlar pek fenâ 'aleyhine düştüler; 'azlini, becâyişini, falanı[331] isteyeceklerdir. Kaldırır-

[322] Krş., yeni gelecek

[323] Krş., o ḳabîldendir.

[324] Krş., me'mûruyle. — Defter-i Ḫâḳânî me'mûru Sâlim Bey'dir (A. e., s. 514). A. Râsim, Karagöz Fuad Bey'in, kardeşi Fatma Hanım'a geri verilmek üzre kendisine gönderdiği, Kemal'in el yazısı ile evrâk arasında Agâh Efendi'ye yazılmış altı-yedi tavsıye mektubu gördüğünü kaydetmiştir (*Muharrir Buya*, İst., 1926, Hamîd Matbaası, s. 155). Bunlardan ikisi, şâirimizin sözünü ettiği bu tavsıyeler olabilir.

[325] Krş., bendeniz

[326] Krş., Ağanız

[327] Krş., Zabtıyye Yüzbaşısı

[328] Krş., biraz da

[329] Krş., Ağası'na

[330] Krş., 'ademleri

[331] Krş., falan

sanız, herîfler bir kat daha şımarır; Midilli'nin zâbıtası bütün-bütün muḫtel olur. Bir-iki ay tutunuz, işin içine giriniz, sonra ben İspiro'yu kemâl-i memnûniyyetle ḳabûl ederim. Rodos'takinden memnûn iseniz, anın ile becâyiş ederiz. Şehirdeki teftîşler, bir-iki kişiden ibârettir. ḳuşûrlarını herbiri üç-dört gün[332] nezâret etmek üzre taḳsîm ettim. Oralarca fâ'ideleri görülüyor[333].

Ẓirâ'at Komisyonu. — Zirâ'at Komisyonu'nun a'ẓâsında adam yok gibidir; şimdi yeniden intihâb olunuyor. Yerlerine[334] belki münâsiblerini ta'yîn ederler; ma'a-mâ-fîh riyâseti Kulaksız-zâde Halîm Bey'dedir. Anın dirâyet[335] ve ġayreti ise[336], a'ẓâsı nasıl olsa yine[337] işi ileri götürmeğe kâfidir.

Me'âbir Komisyonu. — Me'âbir Komisyonu'nun Re'îsi Kulaksız-zâde Halîl Râzî Bey, Haci Bekir Ağa[338], Mihailo Kompa, Belediyye Re'îsi[339], Marino Kaptole ile[340] Vasilaki Mandıre'dir.; fakat asıl nufûẕ Halîl Râzî Bey[341] ile Kompa'nın elindedir. İkisi de hasmımdır; fakat yol işinde hüsn-i hidmet ettiklerini her hâlde teslîm ederim. İrtikâb falan da etmediler ve ettirmediler; fakat bizim kargaşalık sırasında öteye-beriye ba'ẓı adamlarını sokuşturmağa başlamışlar idi. James Bey'den[342] taḫḳîḳ buyurunuz; yalnız ḳuşûrları

[332] Krş., ḳuşûrlarının herbirini üç-dört köye
[333] Krş., görünüyor.
[334] Krş., bu kelime yoktur.
[335] Krş., dirâyeti
[336] Krş., bu kelime yoktur.
[337] Krş., bu kelime yoktur
[338] Krş., a'ẓâsı Haci Bekir Ağa ile
[339] Krş., bu iki kelime yoktur.
[340] Krş., Marino Kambur ve
[341] Krş., Halil Bey

[342] James (جيمس) Bey, C. B. Sefîd Vilâyeti Baş-mühendisi'dir. Kemal Rodos'a naklinden az sonra, yeni varoşa — şehir ve kasabanın kal'a dışında bulunan, çoğu Hıristiyan mahallelerini içine alan kısmına — yeni bir yol açılması için, teşkil olunan komisyonun verdiği mazbata ile, Ser-mühendis James Bey tarafından tanzîm olunan harîtayı birlikte gönderdiğini, mevcûd kânûnlar hükmünce yol inşâsı, dolayısıyle masraf da Belediye'ye âid olduğundan, Belediye Heyʻeti'nce müzâkere edilerek bildirilmesini, Belediye'ye 17 Teşrinievvel, 300 (29 Ekim, 1884) tarihli dilekcesinde kaydetmiştir (Şâirimizin kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle olan 171 numaralı metni T. T. Kurumu'ndadır (*Defter*—I, s. 8).

bundan ibâret ise, islâh ile iktifâ münâsibtir. Yok azdırdılarsa[343], o zamân a'żâyı değiştirirsiniz; ma'a-mâ-fîh Komisyon'un riyâsetini[344] Kulaksız-zâde Halîm Bey'e vermelisiniz. Anın hem ġayreti, hem i'tibârı vardır. Kardaşının yoluna da tâbi' olmaz; işi dürüstce görür[345].

Mahkeme-i Ticâret. — Mahkeme-i Ticâret'in Re'Isi nâmûslu, söz anlar, vazîfesini icrâya muḳtedir bir adamdır. İşin[346] başına geleli mahkemenin vâridâtı hayli tezâyüd etti. Ben de ma'âşının tezyîdini inhâ etmiştim[347]. Te'kîd buyurursanız mahalline maṣrûf bir 'inâyet icrâ buyurursunuz. Mahkemenin a'żây-i dâ'imesi biribirinden edebsizdir. A'żây-i muvaḳḳatesinde[348] bir Mustafa Efendi vardır ki İzmir Mektûbcusu Hüseyin Efendi'nin pederidir. Doğru ve tok sözlü bir adamdır.

Belediyye. — Belediyye Re'Isi, evvelleri dostum[349] idi; hattâ *maḥżar*'ı andan[350] sakladılar; sonra o da ekseriyyete tâbi' oldu. Oldukça çalışkan, budala bir gâvurdur. Halîm Bey, Belediyye'de a'żâdır. Vaḳtiyle riyâset de etmişti[351]. Hey'eti, o istediğiniz gibi idâre eder. Yeni intihâbda iḳnâ' eder de, riyâseti ḳabûl ettirirseniz, o zamân iş daha muntazam gider.

Belediyye a'żâsının sâ'irleri biribirinden edebsizdir. İçlerinde Zafiraki Bornazo ve Dimestokli Marino nâmında olan iki adam, Yunan tâbi'iyyeti iddi'âsındadır. hattâ bedel-i askerîlerini habs ile tahsîl ettim. A'żâlıktan def' edecektim. Vilâyet, mâdâm ki iddi'âlarını ḳabûl etmiyorsunuz, a'żâlıktan koğarsanız iki fi'liniz biribirine mütenâḳiż olur dedi; hâlbuki öyle bir iddi'â meydâna koymak, ḥaḳḳ-ı intihâbtan suḳūṭ için kâfidir zannederim. Bu iddi'âları üze-

[343] Krş., azdırırlarsa

[344] Krş., ma'a-mâ-fîh riyâseti

[345] Krş., götürür.

[346] Krş., işinin

[347] Sözü edilen bu Ticâret Mahkemesi Re'Isi, Vasilaki Tiryakidi (تریاکیدی) Efendi'dir (*1302 Sene-i Hicriyyesi'ne Mahsûs Şâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, s. 514).

[348] Krş., muvaḳḳatesinden

[349] Krş., pek dostum

[350] Krş., evvelleri andan

[351] Krş., etmiştir.

rine herîfleri oradan def' ederseniz, Belediyye'nin ışlâhına bir kat daha ışlâh edilmiş olur(!) [352].

Belediyye'nin şimdi başında bir belâ var. Ufaklığın fıḳdânından dolayı bakır sikkeye bir ṭuġra urarak tedâvüle ve tedâhüle [353] bir hayli akçe çıkarmış idi; buna 110.000 [354] guruşluk taḳlîd yapıldı. Sâhtekârlar yine o ṭuġrayı çelik üzerine alarak bakıra bastıklarından, taḳlîdiyle aslının yekdîğerinden tefrîḳına imkân bulunamadı. Bakırlar toplandı. Belediyye'de duruyor. Bereket versin [355] sâhtekârlarla sürenlerin taẓmîn edecek kadar emlâki vardır [356]. Belediyye anları seküstro [357] ettirmek üzre idi. Da'vâ mahkemededir. İşin o ciheti çabuk [358] tesviye olunur; fakat Belediyye zâten hâtırımda kaldığına göre 70.000 guruşluk bakır çıkarmış idi. Anın [359] karşılığı da Belediyye'de ḥıfẓedilmiş ve fâiże dahi verilmişti. Şimdi bu 70.000 guruş, ellerinde bakır bulunanlara verildiğinden bahsolunuyor. Ba'żıları tekmîl verilmediğini ve belki araya fesâd karıştığını söylüyorlar. O paranın diḳḳatlice [360] hisâbına baktırılmak lâzım gelir.

Gümrük'ün, *rusûm-ı ḫamse*'nin [361], Reji'nin hırsızlığını, edebsizliğini söylemeğe hâcet yok. Elden birşey gelmez ki yapılsın. Tobcu Binbaşı'nız bir maḫlûḳtur ki dağdan bir ayı indirilse anın kadar hayvânlık edemez. Sâ'ir zâbitler de hayvânlıkta ağalarından geri kalmaz. İçinde [362] bir Mülâzım Husrev vardır ki câhil olmakla berâber nâmûsludur. Tabur Ḳâtibi ile Cerrâh'ı da iyidir. Doktor'u tavsıyeye hâcet yok. Ḳal'a eczâcısı, Saray Eczâcıbaşısı'nın [363] kardaşı imiş; şimdi Binbaşı da ettiler. Dünyâda bu kadar eşek, bu kadar mu'acciz,

---

[352] Krş., Belediyye'nin hâli bir kat daha düzelmiş olur. — Gazete basımında bu cümlenin sonuna (!) işâretinin konulması da bir ma'nâ ifâde etmediğini gösterir.

[353] Krş., urarak tedâhüle

[354] Krş., 100.000

[355] Krş., versin ki

[356] Krş., var.

[357] Hacz (Not—14).

[358] Krş., kolay

[359] Krş., anların

[360] Krş., diḳḳatlice bir

[361] Krş., *rusûm-ı sitte*'nin

[362] Krş., kalmazlar. İçlerinde

[362] Krş., bu kelime yoktur.

[363] Krş., Eczâcısı'nın

bu kadar nâmûssuz herîf görmemişsinizdir. Bir serserî, kendi oğlunu baştan çıkardığı için geldi, da'vâ etti; herîfi def' ettirdi. Sonra yine kendi yalvardı, getirtti.

Orada bir bölük Nizâmiyye'niz var; Mîr-alay[364] olmağa lâyık bir adamdır. Pek de rizâ-cûydur; ihtimâl ki şimdi bu askeri elinizden almak isterler. İsrâr buyurunuz, vermeyeniz; çünki ne tarafta[365] bir gıcırdı ẓuhûr etse, oraya on-onbeş[366] kişi sevk edivermek, idâme-i âsâyiş için elzemdir. Cezîrenin zâbıtası pek azdır. Asker olmadıkça muhâfazası ḳābil olamaz[367]. Bir de Yüzbaşı'ya[368] Gelibolu'dan emir alınmadıkça bir tarafa adam[369] sevk olunmamasını telgıraf ile yazmışlar idi. Bir bahâne bulunuz; bir yere asker göndermek isteyiniz; o zamân ṭabî'î Yüzbaşı emri söyler. Siz de lâzım olan yerlere yazar, geri aldırırsınız; çünki istenildiği zamân sevk olunamayacak askerden, dünyâda hiçbir fâ'ide hâsıl olamayacağı bedîhîdir[370].

Oradaki bildiklerimin ekserîsine[371] birer tavsıye yazmış idim[372]. Kâğadlarımda cümlesinin hâlini tasvîr ettim; hiçbiri baştan-savma değildir.

İslâm içinde Kulaksız-zâdeler'in ikincisi Mustafa Bey, üçüncüsü Halîm Bey, Haci Bekir Ağa, mahkeme a'ẓâsından Rif'at Bey[373], Haci İbrâhim Efendi, A'şâr Müfettişi Bekir Bey, Hüseyin Efendi'nin pederi Molla Mustafa Efendi, Sadlıcalı[374] Mehmed 'Alî Ağa, İbyozlu[375] Rüstem Ağa ehl-i 'ırż ve mu'temed adamlardır. Müfti'nin

---

[364] Krş., Yüzbaşı'sı, Mîr-alay.

[365] Krş., taraftan

[366] Krş., onbeş

[367] Krş., muhâfaza olunamaz.

[368] H. 1303 Yılına âid (1885 - 86) *Sâl-Nâme-i Vilâyet — Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*'de Tabur Kâtibi ile Cerrâh'ın adları Osman, Yüzbaşı'nınki ise Hayreddin olarak kaydedilmiştir (C. B. S. Vilâyeti Matbaası, s. 151).

[369] Krş., bir adam bile

[370] Krş., ma'lûmdur.

[371] Krş., ekserine

[372] Krş., verdim.

[373] Krş., mahkeme a'ẓâsından Rif'at Bey, Haci Bekir Ağa

[374] Krş., Sarlıcalı

[375] Bu kelime basma ve yazma metinde İbyoz (ابيوز) şeklindedir. *Sâl-Nâme-i Vilâyet — Cezîre-i Bahr-i Sefîd*'de (H. 1303), Midilli karyeleri arasında bu köyün adı İpyoz (ايپيوز) şeklinde yazılmıştır (S. 168).

dâmâdı Müderris Abdullâh Efendi câhil ve aḫlâḳsız[376] bir ḫabîşdir. ʿÂrif Ağa, husûsıyle[377] oğlu Esʿad, Mahkeme-i Ticâret aʿżâsından Azîz Ağa, Celâl[378] Efendi, Azîz Ağa'nın kardaşı Sâmi Efendi eli bayraklı[379] edebsizlerdendir. Haydâr Efendi, bunların cümlesine tefevvuḳ eder. İcrâ meʾmûru iken irtikâbından dolayı defʿ etmiş idim.

Hıristiyânlar'da Doktor Salta, Doktor[380] Vilaho (ولاهو), Atnaş, Bostan, Yanko Teodosiyadi, Muriyani familyası[381], Sarafi familyası, Andon Halimce ve bir derece[382] terbiyeli ehl-i ʿırż, hükûmete minnet-dârdırlar[383]. Bir de ihtiyâr Yaniko Mandıre vardır ki eski Osmânlı terbiyesinde, biraz ʿateh getirmiş, maʿa-mâ-fîh ġâyet nâmûslu bir adamdır.

Meʾmûrlar arasında saydığım haşerâttan sonra, Hıristiyânlar'ın en edebsizi Panayot Vasiliyo ve Küçük Apostol ve Vasilaki Mandıre ve İsaki (ايساكى) ve Vasilaki Ruseli[384] ve küçük vapurların acentesi Iksenofon (ايقسنوفون)'dur[385]. Dimoyrondiya[386] İhtiyâr Meclisi aʿżâsının cümlesi Despot'un kuyruğu, muhtâriyyet-i idâre fikrinin ve husûsıyle selem ve murâbaḥa ile fukarâyı soymak meslekinin tarafdârlarıdır[387]. Bu Panayot Vasiliyo ile Küçük Apostol dâʾimâ yâ Meclis-i İdâre, veyâ[388] mahkeme aʿżâlıklarına sokulmak isterler. İhtiyât buyurulsun ki bunların ḳabûlü, hükûmeti ḫalḳ nazarında irtikâba mâʾil göstermeğe kâfidir; çünki ḫalḳının yüzde -doksanı mürtekib olan Midilli cezîresinde irtikâbda bunların yüzde -biri derecesine varacak kimse yoktur.

Konsoloslar. — Gelelim konsoloslara: Avusturya Konsolos Vekîli Mösyö Barcili vaḳtiyle güzel terbiye görmüş eṭıbbâdandır; fakat

---

[376] Krş., edebsiz

[377] Krş., ve husûsıyle

[378] Krş., Bilâl

[379] Krş., eli bayrakları

[380] Krş., ile Doktor

[381] Krş., Grimati familyası.

[382] Krş., Andon Halimce derece-derece

[383] Krş., taraf-dârdırlar.

[384] Vasilaki Rusel (روسل), Mahkeme-i Bidâyet Huḳûḳ Dâiresi aʾżâlarındandır (A. e., s. 147).

[385] Krş., Iksınofen (ايقسنوفن)'dir.

[386] Krş., Dimoyrandiya ve

[387] Krş., en büyük tarafdârıdırlar.

[388] Krş., yâ

şimdi 'ateh getirmiştir. Şarḳ'ta kendi[389] gibi ṭabîb olmadığından bahseder. Bereket versin orada Avusturyalı yoktur[390] da hükûmete bir işi düşmez. Yoksa hükûmet ile mu'âmelesi olmak lâzım gelse[391], bulaşır gibi görünüyor. Hele bendenizle hiçbir mu'âmelesi vuḳū' bulmadı. Fıransa ve İngiltere Konsolos Vekîli Mösyö Ruboli[392], Mösyö Barcili'nin dâmâdıdır. Kendi hâlinde, herkesle ve[393] husûsıyle hükûmetle hoş geçinmek ister bir zâttır. *Osmânlı* vapurlarının acentesidir; elinden gelse hiç sızıldı çıkarmaz, hükûmete de çok işi düşmez; fakat Vangel Vasiliyo isminde bir tercemânı vardır ki, Panayot Vasiliyo'nun birâderidir, edebsizlikte ise ana da fâ'ıḳtır. Şu kadar var ki pek mühim bir işi olmadıkça hükûmetle uğraşmaz. Bu def'aki şikâyete gelinceye kadar[394] bendenizle hele hiç uğraşmadı. Yalnız el-altından dünyânın fesâdını karıştırır. Ada'da her ne fenâlık ẓuhûr ederse, hepsinde medhali vardır. Mösyö Ruboli faḳîr bir adam olduğundan ve tercemânı ise naḳden kendisine hidmet eylediğinden[395], herîf'in Konsolos-hâne'ce bir dereceye kadar nufûẕu vardır.

Mösyö Natali Barcili, Felemenk Konsolosu Vekîli'dir; beriki Barcili'nin oğludur. Terbiyesiz, münâsebetsiz ve delişmen birşeydir; fakat aḫlâḳlı[396], metânetlidir. Sözünde durur. Hoş tarafından tutulursa, lakırdı da anlatılabilir[397]. Birkaç kerre şikâyet ettim. Âmirinden fenâ hâlde âzâr işitti; şimdi hükûmetten yılgındır.

İsvec-Norvec Konsolos Vekîli Mösyö Amira geveze, çok söyler, şahsına müte'allik ufak-tefek işleriyle[398] adam ta'cîz eder bir ihtiyârdır; fakat Midilli ḫalḳını sevmez. Me'mûrlarla elinden geldiği kadar güzel geçinmeğe çalışır. Mösyö Barcili'nin żidd-ı ekberidir. Dâ'imâ biribirini faṣl eder. Amira otuzsekiz[399] seneye yakın orada

---

[389] Krş., kendisi

[390] Krş., yok da

[391] Krş., mu'âmelesi olsa

[392] Krş., Raboli. — Charles Ruboli, Fıransa'nın Ayvalık, Midilli Konsolos Vekîli'dir (*Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, H. 1302, s. 602).

[393] Krş., bu kelime yoktur.

[394] Krş., şikâyete gelince

[395] Krş., ettiğinden

[396] Krş., aḫlâḳlı ve

[397] Krş., anlatılır.

[398] Krş., işlerle

[399] Krş., otuz

bulunmuş, Midilli'nin fihristi olmuştur. Sorduğunuz zamân ve belki sormadan evvel herkesin hâlini size birer-birer naḳleder. Mösyö Mataksa (مانقسا) Yunan Konsolosu'dur[399a]; *Consul de carrière*'dir. Trikopi'ye ʿâilece mensûbiyyeti vardır. Fıransız muḳallidi, hafîf birşeydir; fakat pek ḫālûḳ ve terbiyelidir. Husûsıyle şahsı ile işini biribirinden ayırmış, işi içün uğraşır, şahsınca dostluğunu ḳatʿan terketmez, uyuşur, maʿḳūla ḳāʾil olur, insânı sıkındıya düşürmez. Tercemânı Mösyö Yano da nihâyet derecelerde hükûmete muṭîʿdir. Evvel aʿşâr meʾmûrlarından idi. Sonra Konsolos yanından defʿ ederse yine hükûmet sâyesinde geçineceğini pek aʿlâ biliyor. Hem faḳîr, hem de keşîrü'l-ʿiyâl bir adamdır.

Mihailo Fotaki Amerika Konsolosu'dur[400]. Budaladır; fakat haddini bilir. Konsolos Vekîli iken kendini tercemândan aşağı tutar. Hükûmetle zâten işi de yoktur. Bir işi düşerse, yazacağı taḳrîri gelir bana gösterir idi; hattâ tashîh ettirir idi. Kendine bir tavsıye de verdim. Şimdi bir Konsolos meʾmûrluğu, Konsolos Vekîlliği daʿvâsı var; kendisi ḥaḳlıdır. Buraya geleceğim sırada Vilâyet'e yazmıştım. Ana da bir himmet buyurursunuz..

Mösyö Fidelli İtalya Konsolos meʾmûrudur. Bir edebsiz şeydir; fakat Ṭaranṭo'lar[401] mes'elesinde belini kırdım; şimdi uslandı. Hükûmete kolaylıkla taʿarruż edemez.

Mösyö İzvilaric, Mısır Kumpanyası'nın acentesi ve Rusya Konsolos Vekîli'dir. Midilli melʿûnlarının en birincilerindendir. Bir taḳrîrinde, "Meclis-i İdâre, bu *spoliation*'da devâm edemeyecek midir?[401a]„ sözleriyle heyʾet-i hükûmeti taḥḳîr eylediğinden, kendisiyle ḳatʿ-ı münâsebet etmiş idim. Vilâyet'e de yazdım.

Hareketim tasvîb olundu; Hâriciyye Nezâret-i celîlesi'ne yazıldı. Oraca dahi işe ehemmiyyet verildi. Andan sonra hınzır, Culûs-i Humâyûn şenliğinde bayrak çekmedi; tabîʿî iş büyüdü. Sapa yollardan lâzım gelen taraflara ismâʿ olundu; resmen dahi yazıldı.

[399a] Krş., Manafsa (مانفسا) .— Bu isim, H. 1301 ve 1302 yıllarına âid *Sâl-Nâme-i Devlet-i ʿAliyye-i Osmâniyye*'de Manafşa (S. 600, 608); 1303 yılı *Sâl-Nâme-i Vilâyet — Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*'de Metakşa (متاقشه) şeklindedir (S. 156).

[400] Bu isim, H. 1300, 1301, 1302 yıllarına âid *Sâl-Nâme-i Devlet-i ʿAliyye-i Osmâniyye*'de Mihail Kotyon (میخائل قوطیون) şeklinde yazılmıştır (S. 384, 606, 613).

[401] Krş., Ṭaraṭalar

[401a] Krş., edecek midir

Bâb-ı ʿÂli, Birâder Paşa'ya murâcaʿat etti. Ben de yazdım[402]. Uğraştı, herîfin ʿazli içün Sefâret'e emir göndertti. Hâriciyye Nezâreti de bundan böyle İzvilaric'in Konsolosluk'ta istiḥdâm olunmayacağına dâ'ir Rusya devletinden resmen söz alındığını[403] bize bildirdi. İzmir'de bulunan Rusya Konsolosu bu adamı ʿazletmek ve yerine yukarıda bahsettiğim Yanko Teodosiyadi'yi naṣbeylemek üzre iken hastalandı; bizim de becâyiş vuḳūʿ buldu. İş bu dereceye gelmiş ve husûsıyle araya Cülûs-i Humâyun'a riʿâyetsizlik mes'elesi karışmış iken, tecdîd-i münâsebet câ'iz olamaz sanırım. Bana kalırsa, herîfin kullanılmayacağına dâ'ir Hâriciyye'den alınan kâğad üzerine bir kerre Der-Saʿâdet'ten istîẓân-ı muʿâmele lâzımdır. Muhâberât görülür ise, mes'elenin daha ziyâde tafṣîlâtı anlaşılır.

Gümrük Hırsızlığı (*Haci Hıristofe'ler Mes'elesi*). — Az kaldı unutacaktım. Birkaç senedir uğraşarak tuttuğum[404] bir büyük gümrük hırsızlığı vardır. Daʿvânın ismine Haci Hıristofe'ler Mes'elesi derler. Daʿvâ, Müddeʿî Umûmî Muʿâvinliği'ndedir. İkmâline bir himmet savrulur ise, mülkün her tarafından gümrük hırsızlığının bir nevʿini kaldırmış olursunuz. Bu işten dolayı maẓnûn olanlara binbeşyüz lira kadar para taẓmîn ettirmiş idik. Daʿvâ ḫitâm bulursa, bir yirmibin lira kadar daha kazanılır.

Mülḥāḳāt (*Yere Nâhiyesi*). — Biraz da mülḥaḳāta çıkalım. Doğrudan-doğruya Midilli'ye mülḥaḳ olan nâhiyeden[405], Yere nâhiyesi büyük ve mahsûldârdır. Ahâlîsi, Midilli halkının en edebsizidir. İslâm'ı da Yereliler'in edebsizidir[406]. İçlerinde bir Mehmed Niyâzî Bey ile[407] İsmâʿîl Bey vardır ki anlar da Yere İslâm'ının en edebsizidir. Başlarından yumruk eksik oldukça, yalnız nâhiye değil, Sancak da râhat edemez.

Müdîri olan Ahmed Bey yerlidendir. Daha yeni göndermiş idim[408]. Müsteʿid ve husûsıyle yed-i ġālibe sâhibi birşeydir. Teʾyîd buyurursanız herîflerin dizginini toplar, sizi taʿcîz ettirmez.

---

[402] Krş., bu cümle eksiktir.
[403] Krş., aldığını
[404] Krş., tutturduğum
[405] Krş., bu kelime yoktur.
[406] Krş., bu cümle yoktur.
[407] Krş., ile bir
[408] Krş., bu cümle yoktur.

Mahkemesinin Re'îsi Mehmed Efendi, Muhâsebeci Efendi'nin birâderidir. Pek dirâyetli, pek muḳdim birşeydir. Birâderi ile berâber kendisi de gidecek olursa żâyi'âttandır; yerine muḳdim birini tedârik etmek iḳtiżâ eder; çünki oranın[409] ne tezvîrine ṭâḳat gelir, ne keşret-i mesâlihine[410]..

Ayasu Nâhiyesi. — Yine Midilli'ye tâbi' bir nâhiyeniz de Ayasu'dur. Merkez[411] cesîm birşeydir. Müdîri Hüseyin Efendi hem ġayretli, hem zekîdir. Giridli'dir, Müfettiş[412] idi, Müdîr oldu. Güzel hidmet ediyor. Mahkemesi'nin Re'îsi bâlâda bahsettiğim[413] Haci Bekir Ağa'nın oğlu 'Abdî Bey'dir. Kıyâfeti birşey'e benzemez; fakat pek muḳdim, pek ġayûr bir çocuktur. Eğer Yere Mahkemesi Re'isi

[409] Krş., orasının

[410] Krş., maslahatına...— Kemal'in Vilâyet'e, Yere nâhiyesi hakkında iki yazısı vardır. Birinde, Yere'de bir mahkeme teşkili için ora ahâlîsinin dilekcesini ekli olarak sunduğunu, bunun gerekli olduğunun 3 Haziran, 98 (15.VI.1882) tarihli 'arîzada delilleriyle anlatıldığını bildirmiş, bu bakımdan yardımın esirgenmemesini recâ etmiştir. Öteki dilekce vergi yolsuzlukları hakkındadır: Yere'de servet sâhiblerinin değil, ellerinden birşey gelmeyen zavallıların vergisine zam yapıldığını, dört yıllık hisâb defterlerinin incelenmesi onüç kişiye havâle edildiğini, köyleri şehre uzak olduğundan defterleri de yanlarına alarak evlerine gittiklerini, istintakları için ba'zan zabtıyye zoruyle getirildiklerini anlatmıştır. Soruşturmanın Meclis-i İdâre'ce yapılması uzun zamân alacağı için, hisâbların incelenmesi, Muhâsebeci Efendi'nin reisliğinde, A'şâr Müdürü Hasan, Mahkeme-i Ticâret Reisi 'Abdî, Defter-i Hâḳânî me'mûru Sâlim Beyler'le Emlâk Tahrîri Komisyonu Baş-kâtibi Hüseyin Efendi'den meydâna gelen encümene verilmiş, 1292-96 yılı hisâblarının usûlsüzlüğü tesbit cdilmiş, sorulan şeylere cevap vermedikleri için, vazifelerini kötüye kullanan o kimseler tutuklanmıştır. Bunlar, Vilâyet'e şikâyette bulunmuşlar, sonra kefâletle serbest bırakılmışlardır. Kemal'in, vergi yolsuzluklarını önlemeğe çalıştığını aydınlatan bu dilekcesi şu cümlelerle sona ermiştir: "Yere mürtekiblerinin seyyi'âtı hükûmetin bir sûret-i mahsûsada dikkat ve iḳdâmına şâyân olan mevâd olarak fî'l-ḥaḳîḳa kendileri ba'żı tarafların himâyet ve mu'âvenetine isnâd etmekte ve o isnâd kuvvetiyle tebeyyün-i ḥaḳîḳati ta'vîḳ eylemekte iseler de, bu sû'-i isti'mâlin dahi yakında bir netîceye îṣâli ümîdindeyim.,, (Tarihsiz olan bu iki belgeden ilki başkasının, ikincisi Kemal'in el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır; nu. 753, 756). Yere Nâhiye Müdürü Hasan Bey'i himâyesi, halktan tahsîl ettiği para cezâlarının hisâbını incelemediği için, 9 ve 25 Ağustos, 1884 tarihli, ahâlî tarafından verilen şikâyet dilekccleri; Kemal'in ilki dolayısıyle *müdâfa'a*'sı için bk., Kaya Bilgegil, ayni makâle, s. 134; 121, madde — 34, 35; s. 151, Fıkra — 2, 3).

[411] Krş., merkezi.

[412] Krş., teftîş

[413] Krş., 'arżettiğim

Mehmed Efendi isti'fâ eder de yerine başkasını bulamazsanız, 'Abdî Bey'i oraya naḳletmek lâzım gelir; çünki Yere her taraftan mühimdir.

Ayasu nâhiyesi, bir-birbuçuk sene evvele gelinceye kadar pek râhat, pek güzel[414] idâre olunmakta idi. Orada İspirelli nâmında biri vardır ki hükûmete nihâyet derecede[415] ḫayr-ḫâh birşeydir. Daha müdîrliğin teşekkülünden evvel nâhiye anın elinde idi. Hükûmetin yedinde doğru ve işe yarar öyle bir vâsıṭa-i icrâ bulunurken bir adam dîgerini ḳatletti. Ḳâtil, bunun aḳrabâsından idi; binâ'en -'aleyh maḳtûlun tarafdârları, aḳrabâsı İspirelli'nin 'aleyhine düştüler. Hilâf-gîrânın biri, Mihailo Kompa'nın adamı[416] olduğundan, ziyâde re'y kazandı. İspirelli Muhtârlık'tan çıktı. Nâhiyenin şîrâzesi de bozuldu[417]. Kompa'nın adamı dediğim Galiçelli nâmında bir hınzırdır ki, böyle Muhtârlık falan gibi hidmetlerde[418] bulunursa, nâhiye bir dürlü râhat etmeyecektir. İntihâb zamânı geliyor. Muhtârlar'ın red ve ḳabûlü hükûmetin yed-i ihtiyârındadır. Şu ḫablîşi öyle işlere sokmayınız. İspirelli, Ayasu'da Belediyye me'mûru idi; bir de yollara da o bakardı. Bu sûretle Galiçelli ḫablîşinin seyyi'âtına karşı durdu[419]. Anı da nâhiyenin idâresinde idâme-i intiẓâm içün o hidmetlerin birinde ibḳā etmek ve hasımlarına ezdirmemek münâsib olur[420].

Larsu-çayları bu nâhiyeden geçer ve her sene bir hayli yerleri[421] basarak mevcûd olan bataklığı büyütür idi. Nehri bir mecrây-i muntaẓam içine aldık. 'Ameliyyâtı bu sene bitmek üzre idi. Bu 'ameliyyâtın masrafı da civârda bulunan ve nehrin taşmasından mutaẓarrır olan ashâb-ı emlâk tarafından uğrayacakları żarar nisbetinde i'âne-i

[414] Krş., pek güzel, pek râhat

[415] Krş., derecelerde

[416] Krş., Kompa'nın adamlarından

[417] İstirati İspirelli'nin Belediyye Reisliği'ne Mutasarrıflık'ca usûlsüz ta'yinine dâir halkın şikâyet dilekcesi, Kemal'in haklı müdâfaası için bk., M. Kaya Bilgegil, ayni makâle, s. 116, mad., 2; s. 150, Fıkra — 1.

[418] Krş., bir hidmette

[419] Krş., durur idi.

[420] Ali Ekrem Bolayir'in, sonunda 14 Teşrinievvel, 1316 (27 Ekim, 1900) tarihi bulunan, *Ayasu Dağı* adlı bir şiiri vardır; bunda, Midilli-adası'nın bu en yüksek dağını, çocukluk hâtıralarını canlandırmıştır (*Ẕılâl-i İlhâm*, İst., 1327, *Sabah* Matbaası, s. 69 v.d.).

[421] Krş., birçok yerler

ihtiyâriyye[422] ile tesviye olunuyor idi. Bu sene parayı toplayıp da, işi ikmâl edemediler. Evrâḳı, Me'âbir Komisyonu'ndadır. Bakınız, bu sene itmâm-ı 'ameliyyâta himmet[423] buyurunuz ki, şimdiye kadar sarf olunan[424] paralar suya atılmış olmasın[425].

Mandemande Nâhiyesi. — Yine merkeze tâbi' bir nâhiye de Mandemande'dir. Ferîd Efendi nâmında bir müdîri var[426]; o da Giridli'dir. Mustaḳîm ve muḳtedir idi[427]. Mahkemesi'nin Re'îsi ḳā'im birâderimdir. Doğru bir Arnavud'dur. Şimdilik orada bıraktım; bura mahkemelerinin birine naḳl edeceğim. Bu mahkemeler yapıldığı zamân tefrîş ve evrāḳ gibi ba'żı masârifini ṭav' ve rızâlarıyle ahâlî vermiş idi. Şimdi Mandemande'de birkaç müzevir, verilen paralar gûyâ kendilerinden cebren alınmış gibi istirdâd da'vâsına kalkıştılar. Eğer munâza'ayı uzatırlarsa, mahkemelerin îrâdı kâfidir. O masrafı da oradan tesviye ettirirsiniz[428].

Ḳażâlar (Pilmar Ḳażâsı). — Ḳażâlarınızdan Pilmar, birinci sınıftandır[429]; fakat yalnız Kaymakam'ı birinci sınıf ma'âşı alır[430]. Mâl Müdîri'nin, Tahrîrât Kâtibi'nin, A'şâr me'mûrlarının umûmen ma'âşı ikinci sınıf i'tibârıyledir. Bu kadar uğraştım; bir dürlü birinciye terfî' ettiremedim. Bu ḳażânın merkezi olan Botmoz (بوطموز) ile, doğrudan doğruya ḳażâya mülḥaḳ olan köyler umûmen Hıristiyan'dır. Aralarındaki Hıristodulo Bolala[431] (خريستودولو بولالا) ve Merangeli (مرانكل) nâmında iki edebsiz teġallüb etmiş ve Atnaşyadi (اطناشيادى) ve Akseftıra (اقسفترا)'nın[432], iki budala da bun-

[422] Krş., i'âne-i ihtiyârî

[423] Krş., ikmâl-i 'ameliyyâta

[424] Krş., sarfolunmuş

[425] Krş., atılmasın.

[426] Krş., vardır.

[427] Krş., muḳtedirdir.

[428] Krş., edersiniz.

[429] Krş., sınıftır

[430] Krş., alıyor.

[431] Krş., aralarında Hıristoduli Bolala (خرستودولى بولالا şeklindedir. — 1303 yılına âid *Sâl-Nâme-i Vilâyet — Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*'de Hıristoduli Bolali (خريستودولى بولالى şeklinde yazılmıştır; Mahkeme-i Bidâyet Hey'eti dâimî a'żâlarındandır (S. 174).

[432] Krş., Akseftıra nâmında .— Manol Akşaktıra'nın Ṭarîḳ Komisyonu a'żâsı, Yani Atnaşyadi'nin Zirâat Komisyonu Re'îsi olduğu kaydedilmiştir (A. e., s. 175).

lara peyrev olmuş, ḳażâyı batırmağa çalışıyorlar. Herîflere yüz -verilmediği gibi, orada da[433] âsâyiş i'âde olunur. Kaymakam'ı bizim Yanko Akiyadis'in birâder-zâdesidir. Dirâyetli, iḳdâmlı bir çocuktur. İltifât ile pek güzel kullanılır. Mâl-Müdîri hırsızdır[434]; Tahrîrât Kâtibi bizim Ebüzziya Tevfîk Bey'in büyük[435] birâderidir. İstanbul'da barınamamış, oralara kadar gelmiş, düşmüş; eğer Meclis-i İdâre Kâtibi'ni ve[436] yâhûd Tahrîrât Mu'â'vinini başınızdan def' ederseniz, yerine getirtebilirsiniz[437]. Oldukça yazı yazar; fakat yüz-vermeğe gelmez. Mahkemesinin re'îsi Malaka (مالاقه) entrikan birşeydir. Menfa'at-perest olsa gerek; fakat göstermez, kolaylıkla tutulmaz. Mahkeme a'żâsından biri Bonaço (بوناچو)'dur ki, hem ma'lûmâtlı, hem ehl-i 'ırżdır. Dîgeri Terzi'dir[438] ki yalnız ehl-i 'ırżdır; ma'lûmâtı yoktur. Belediyye Re'îsi Naomidis[439] (نعوميدس) pek ġayretli, pek nâmûslu bir adamdır. Mu'teberânından bir de doktor Çamurgili (چامور كلى)[440] vardır ki o da terbiyeli, nâmûsludur. Sâ'irlerinin ehemmiyyeti yoktur[441].

Pilmar'a tâbi' Polhinit nâhiyesinin dört köyünde Müslümân vardır. Anlar da faḳr ve cehlden mahv olmak derecesine gelmişlerdir. İçlerine bir dereceye kadar uṣûl-i cedîde[442] tahsîlli yerleştirdim; fakat hocaların ma'âşı, ahâlînin faḳrı cihetiyle pek azdır. Mektebleri de çocuk oturacak bir hâlde değildir. Gerek mektebleri yaptırmak ve[443] gerek hocalarına müstevfî ma'âş vermek içün Polhinit'te birçok *Evḳâf-ı Münderise* falan parası var. Anlara başladık; 4.000 guruşunu[444] meydâna çıkardık. Midilli Cem'iyyeti parayı

[433] Krş., yüz-verilmediği oralarda da

[434] Krş., zararsızdır.

[435] Krş., bu kelime yoktur.

[436] Krş., bu kelime yoktur.

[437] Krş., yerine anı getirebilirsiniz.

[438] *Sâl-Nâme-i Vilâyet — Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*'de (H. 1303, C. B. Sefîd Vilâyet Matbaası, s. 174), Pilmar Mahkeme-i Bidâyet Hey'eti dâimî a'żâları arasında Panoyot Bonaço ile Panayot Terzi adları da kaydolunmuştur.

[439] Krş., Ligomidis (ليغوميديس). Ayni *Sâl-Nâme*, Yorgi Lagomidi (S. 174).

[440] Krş., Camurgili (جامور كلى). A. e., s. 174; Tabîb Monol Camurgil.

[441] Krş., yok.

[442] Krş., uṣûl-i cedîde-i

[443] Krş., bu kelime yoktur.

[444] Krş., guruş

merkeze getirip[445] de, orada sarfetmeğe kalkıştı. Ben men' ettim; çünki sonra dİger paraların ele geçmesine[446] imkân kalmazdı. Siz de anı men' buyursanız[446a] ve Cem'iyyet'in emlâkine bakan Sadlıcalı[447] Mehmed 'Alî Ağa'yı teşvİk edip de Polhinit'te bulunan dİger nuḳūd ve emlâkin ẓâhire ihrâcı içün gönderirseniz, bir nâhiyeyi ihyâ[448] buyurmuş olursunuz.

Polhinit MüdIri, Rumeli muhâcirlerinden SelIm Bey nâmında biridir. MüdIrliği ihtiyâr etmesi sırf żarûretten imiş. Hadd-i zâtında kaymakam olmağa lâyıḳ bir adamdır. Muḳdimdir, ġayûrdur, dirâyetlidir. Mahkeme Re'Isi Mustafa Efendi[449] zekî ve oranın hâline vâḳıf bir adamdır; fakat üzerinde baskı ister.

Geçende Müslümân olan ve Midilli Hıristiyanları'nın şiddetli[450] te'assubuna dokunan iki kızın birini Polhinit nâhiyesi ahâlîsinden İsmet Bey nâmında bir herIf aldı. Hıristiyanlar anın ve aḳrâbasının tarlalarını yakmağa[451], hayvânlarını taşlamağa[452] başladılar. Nâhiyeden âsâyiş mürtefi' oldu. Şu aralık oraya bir Onbaşı takımı kadar asker[453] ister. Bir de siz teşrIf buyuracaksanız[454], bâri vapuru verseniz, Müdde'î Umûmî Mu'âvini'ni çıkarsanız, mülḥaḳāt mahkemelerini teftIş etse, o münâsebetle Polhinit'e de uğrasa, bu cerâyim ḥaḳḳında ba'żı[455] taḥḳIḳāt icrâ eylese münâsib olur.

---

[445] Krş., getirtip

[446] Krş., geçmesinde

[446a] Krş., buyurursanız

[447] Krş., Sarlıcalı.— doğru olan, yazma metindeki bu şeklidir.

[448] Krş., ma'ârifce ihyâ

[449] Krş., Efendi de

[450] Krş., olan ve Hıristiyanlar'ın şiddetle

[451] Krş., yakmağa ve

[452] Krş., paralamağa

[453] Krş., bir Onbaşı takımı

[454] Krş., buyurmayacaksınız

[455] Krş., ba'żı-ba'żı. — İki Hıristiyan kızının İslâmiyyet'e kabûlü, bu yüzden Kemal hakkındaki şikâyet dilekcesinde yer alan mes'elenin mâhiyeti, Kemal'in *müdâfa'a-nâme*'sinde öne sürdüğü fikirlere dâir bilgi edinmek için bk., M. Kaya Bilgegil, *Namık Kemal Aleyhinde Açılan Bir Tahkikattaki İddi'âlar ve Şâirin Cevapları*, *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, *Ahmed Caferoğlu Özel Sayısı*, Fsk. I., Ankara, 1979, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, s. 132 v.d. 155. v. d., Fıkra — 14, 15.

Pilmar'ın a'şâr me'mûru Kâmil Efendi cibâyet-i[456] emvâlce aḳrânı pek az bulunur bir adamdır. Hüsnî Bey, bir dereceye kadar hisâbca noḳṣânı olduğundan şikâyet eder. Hisâb noḳṣânından dolayı yerinden kaldırmak ister. Sonra düşündük ki oraya bir adam ta'yîn edeceğiz; hisâbı düzeltelim derken işi bozacağız. İhtimâl ki[457] hisâbı da düzeltemeyeceğiz. Hisâb cihetini, kâtib tebdîliyle yoluna koymağa uğraşıyorduk. Yeni bir kâtib bulduk. Şimdi bilmem iş nasıl gidiyor? Ma'a-mâ-fîh bu def'a Hıristiyanlar, Kâmil Efendi'den bir şiddetli[458] şikâyet etmişler idi. Taḥḳîḳıne Hüsnî Bey gönderildi. Şikâyât-ı[459] vâḳı'anın sırf herze ve hezeyândan ibâret olduğu anlaşıldı. Şimdi şikâyet-nâme ile Hüsnî Bey'in taḥḳîḳâtı ve Pilmar Meclis-i İdâresi'nin[460] buna dâ'ir olan mażbaṭası Vâli Paşa'dadır; elbette bir mu'âmele icrâsı içün[461] size gönderir. Ḥaḳîḳât-i hâli o zamân anlarsınız. Hıristiyanlar tarafından tecdîd-i şikâyet olunursa ehemmiyyet vermeyiniz. Polhinit'in a'şâr Me'mûru Mehmed Ağa, ġâyet doğru ve işinin her cihetine vâḳıf olduğundan, oraca vucûdü elzemdir.

Polhinit Çorbacıları biribirinden edebsizdir. Hemân umûmu rüşvetle maẓnûn olduklarından, muhâkemelerini sur'atle icrâ ettirmek ve nâhiyeyi o mücessem belâlardan kurtarmak elzem görünür[462].

Molova Ḳażâsı. — Molova, ḳażâların[463] en büyüğüdür. Gerek vâridâtı ve[464] gerek vus'ati Pilmar'ın iki misli iken, oranın Kaymakamlık'ı[465] ikinci sınıftan ve hâlbûki Mâl-Müdîri[466] ve Tahrîrât Kâtibi ve A'şâr Me'mûru birinci sınıftandır. Kaymakam'ı ashâb-ı dirâyet ve ṣadâḳattendir[467]. Bendenizin Mutasarrıf'lığımdan evvel

---

[456] Krş., bu isim yerine yanlış olarak cibânet (جبانت) kelimesi vardır.
[457] Krş., bu iki kelime eksiktir.
[458] Krş., şiddetli bir
[459] Krş., Şikâyet-i
[460] Krş., Meclisi'nin
[461] Krş., icrâ edilmek üzre
[462] Krş., bu paragıraf eksiktir.
[463] Krş., ḳażâlarınızın
[464] Krş., bu kelime yoktur.
[465] Krş., Kaymakam'ı
[466] Krş., Mâl-Me'mûru
[467] Krş., ẓarâfettendir.

Kaymakam'lığa[468] me'mûr olmuş idi. O zamândanberi ḳażâyı hüsn-i idâre edip-duruyor. Kendi zâten Aydınlı olduğundan, İzmir dâhilinde bir yere gitmek ister. Mümkin ise koyuvermeyiniz. Ḳażânın Mâl-Müdîri pek müste'id ve mustaḳîm[469] bir me'mûrdur. Kendisine 'â'id olan[470] vezâifi hüsn-i idâre ettikten başka, ḳażânın işlerince re'yinden 'âdetâ istifâde olunur. Tahrîrât Kâtibi Mustafa Efendi, buradaki Tahrîrât Müdîri Sa'îd Efendi'nin dâmâdıdır. Kendi gibi kof birşeydir.

İslâm'ı ehl-i 'ırż adamlardır; yalnız içlerinde Celâl Bey nâmında bir katır var. Ara-sıra çiftelilik eder. Nâ'ibi pek hınzır birşeydir. Me'mûriyyetim zamânında Molova'dan müddet-i 'urfiyyeleri gelmeden altı Hâkim kaçırmıştım. İnşâ'allâh bunu da Efendimiz kaçırırsınız. Zâten niyâbetin yediyüzelli guruş aylığı var. İstanbul'da[471]. her zamân bir ac kurd peydâ oluyor; o kadar aylıkla ḫalḳı soymağa geliyor.

Mahkeme'nin iki a'żâsı da zararsızdır. Hıristiyanlar'ı da pek fenâ değildir. İçlerinde Kırali (قرالی) ve Kanlı Komentaki (قانلی قومنتاکی)[472] nâmında iki edebsiz vardır. Bunlar İhtiyâr Meclisi a'żâlığına ve Meclis-i İdâre'ye yanaştırılmazsa, ḳażâ râhat eder. İntihâb kazandıkları sûrette ḳabûl olunup-olunmamaları ise, zâten hükûmete verilen[473] ḥuḳûḳ-ı niẓâmiyyedendir.

Molova'nın mektebleri güzel, Cem'iyyet-i İlmiyye'si hem zengin ve hem[474] mükemmeldir. Midilli Cem'iyyet'inde bunun bir hisâbı var ise de, doğru değildir. Asıl hisâbını Molova Cem'iyyeti'nden isteyiniz. Memnûn olursunuz.

Orada bir Hâfiz 'Alî Efendi vardır ki istiḳâmet ve dirâyeti sahîhan şâyân-ı taḳdîrdir. Belediyye Meclisi Re'îsi idi. Müceddeden[475] intihâb olunuyor. Hâfiz 'Alî Efendi re'y kazanırsa, anı riyâsetten

---

[468] Krş., Kaymakamlık'la
[469] Krş., pek mustaḳîm ve müste'id
[470] Krş., Kendine 'â'id
[471] Krş., İstanbul'dan
[472] Krş., Kanlı Komennali (قانلی قومنتالی)
[473] Krş., 'â'id
[474] Krş., ve kelimesi yoktur; hem de
[475] Krş., Belediyye Re'îsi idi. Belediyye müceddeden

ayırmayınız. İstifâde edersiniz. Molova'nın yolları da pek güzel gidiyor idi[476].

Molova ile şehir beyninde bir munâza'a var. Şehir Komisyonu eski yolların ta'mîri[476a] için Molova'nın yevmiyye bedelinden yüzde-on ister. Molovalılar ise[477] kendilerinin de ta'mîr olunacak yolları bulunduğundan[478] bahisle o parayı vermemek dâ'iyyesinde bulunur. Fî'l -ḥaḳîḳa ḳażâlardan i'âne gelmez ise Midilli yollarını ta'mîr edemez[479]. Molova'nın muhtâc-ı ta'mîr[480] yolları olduğu da vaḳı'a muṭâbıḳtır. O cihetle bendeniz, Molova'dan yüzde-on yerine yüzde-beş alınmasını münâsib görmüş idim[481]. Bu sûret-i tesviye, aradaki ihtilâfı def'e kâfidir sanırım.

Molova'nın yanında Petre (پترە) nâmında ufak[482] bir köy vardır ki, Midilli'nin en ziyâde teraḳḳi etmiş bir[483] mahallidir. Oradan Molova'ya kadar olan yol bu sene ḫitâm bulmak üzredir. Daha ḫitâm bulmadan herîfler bir omnibus getirttiler. İçlerinde bir Aleksi[484], bir de Yanko vardır ki devlet ḫayr-ḫâhlığında ve[485] teraḳḳi taraf-dârlığında aḳrânı bulunmaz adamlardır.

İki Yüzlü Câsûs. — Molova nâhiyelerinin biri Herse'dir. İslâm'ı pek faḳîrdir. Mektebi de ta'mîre muhtâctır. Molova Cem'iyyet-i İlmiyyesi îcâbına bakacak idi. Hıristiyanlar'ı da zararsız adamlardır. İçlerinde bir Ahilef Koko (اخيلف قوقو) vardır; acâyib bir adamdır. Yollar üzerinde me'mûr idi; çıkardılar. Hükûmet'e gelir, Hıristiyanlar'dan ne öğrenirse haber verir; ma'a-mâ-fîh Despot'a da gider,

---

[476] Midilli ahâlîsinin Kemal aleyhindeki yetmişüç maddelik, 9 Ağustos, ayrıca 25 Ağustos tarihli şikâyet dilekcelerinde, Yere Belediyesi Reîsi'nin azledildiği, Molova'da ise Hâfız Ali Ağa'nın Mutasarrıf tarafından Belediye Reisliği'ne getirildiği anlatılmıştır. Kemal bu dilekcelerden ilki üzerine, 23 Ağustos, 1884 tarihli müdâfâ'asında, azl ve ta'yinin usûle uygun olduğunu bildirmiştir. Metinleri için bk., Kaya Bilgegil, ayni makâle, s. 117, mad., 3, 4; s. 129, 151, Fıkra — 2, 3.

[476a] Krş., Yolları ta'mîr

[477] Krş., ile

[478] Krş., olduğundan

[479] Krş., Midilli yolları ta'mîr edilemez.

[480] Krş., ta'mîre muhtâc

[481] Krş., gördüm.

[482] Krş., ufacık

[483] Krş., bu kelime yoktur.

[484] Krş., Aleksi ile

[485] Krş., bu kelime yoktur.

Hükûmet 'aleyhine câsûsluk eder. Yüz-verilecek olursa şımarır. Molova Kaymakamı kendini hiç sevmez; sevmediğinde[486] ḥaḳlıdır. Bununla berâber yüz-vermeksizin ba'żı şeyler istihbârında kullanılabilir. Herse'nin Müdîri İsmâ'îl Efendi zararsızdır. Mahkemesi hâlâ teşekkül etmedi. Hıristaki nâmında bir çapkını re'îs ettiler; def' etmeğe mecbûr olduk. Anın yerine Flohtit (فلوختيت، فلوخطيت) Efendi nâmında birini intihâb ettik. O da aclığından ölmek derecesine gelmiş bir adam iken nazlandı. Polhinit Re'îsi Mustafa Efendi oraya gitmek istiyor. İrâde buyurursanız, anı oraya naḳl edersiniz; yâ Flohtit'i, yâhûd başka birini de Polhinit'e gönderirsiniz. Müdde'î Umûmî Mu'âvini bu bâbta iḳtiżâ eden ma'lûmât-ı mufassalayı i'ṭâ eder. Polhinit'e tâbi' bir Ṣıġrı ḳaryesi vardır ki, umûm ahâlîsi İslâm olduğundan diḳḳate ve o ḳaryenin[487] mu'teberânından Haci Ya'ḳûb Ağa ile dâmâdı Haci Cemîl[488] Efendi köye gelen suya, köyün mezârlık dıvarına[489], mescidine, mektebine, sâ'ir hayrâta[490] yalnız benim zamânımda yüzellibin guruş kadar[491] para sarfetmiş olmalarına nazaren ri'âyete şâyestedir[492]. Ya'ḳûb Ağa'ya bir nişân getirtmiş idim. Haci Cemîl Efendi'ye de bir sûretle ri'âyet edilse münâsib olur.

Molova'nun bir nâhiyesi de Kalonya'dır ki nevâhinin hepsinden büyük, hepsinden vâridâtlıdır. Müdîri olan Bahrî Bey, dört seneyi mütecâviz orada müdîrlik ediyor. İdâresi mükemmeldir; kendisi müdîrlerinizin[492a] cümlesine muraccahtır. Mahkemesi'nin Re'îsi olan Mehmed Efendi dirâyetli, kâr-güzâr ve[493] hükûmet işlerinde çok bulunmuş bir adamdır; fakat mevâdd-ı 'adliyyeye pek de vâḳıf

[486] Krş., sevmediğinde de. — Ahâlînin Kemal'den şikâyetlerini içine alan 9 Ağustos, 1884 tarihli dilekcelerinde cinâyetle suçlandırılmış Ahilef Koko'yu himâyesi de ele alınmıştır. Kemal müdâfa'asında, cinâyet suçu sâbit olmadığını, gereken cezâsını çektikten sonra, Yol Müfettişliği'ne ta'yininin usûle aykırı olmadığını kaydetmiştir (*Dilekce* ve *Müdâfa'a-Nâme* metni için bk., M. Kaya Bilgegil, ayni makâle, s. 119, mad., 24; s. 160, Fıkra — 23).

[487] Krş., ḳarye

[488] Krş., Haci Ya'ûb Efendi ile Cemîl

[489] Krş., dıvarlarına

[490] Krş., ve sâ'ir müberrâtına

[491] Krş., bu kelime yoktur.

[492] Krş., şâyestedirler.

[492a] Krş., Müdîrlerin

[493] Krş., bu kelime eksiktir.

olmadığından ara-sıra münâsebetsizlik ediyor. Anı da Müdde'î Umûmî Mu'âvini düzeltiyor. Değiştirilir ise, yerine daha iyisi de[494] bulunmaz sanırım. Nâhiyenin İslâm'ı tenbeldir; fakat zararsız adamlardır. Egrone (اگرونه)[495] ḳaryesinin Hıristiyanlar'ı Molova ḳażâsı ahâlîsinin[496] en edebsizlerinden idi. Uslandırdım[497], şimdi iṭâ'atle, hükûmete taraf-dârlıkla muttaṣıftırlar.

Bu Kalonya nâhiyesinde bir Despot-hâne vardır ki, Molova ḳażâsından otuz bu kadar ve Midilli ḳażâsından da[498] bir-iki köy bu Despot-hâne'ye tâbi'dir. Şimdiki Metropolid'i olan Galika (غاليقا) me'mûr oldu; oraya geldi. Ḳażânın başına bir belâ çıkardı. Kalonya dâhilinde bir Limnos Manastırı var. Evḳâfından senevî bir-ikibin lira kadar[499] Irâd hâsıl oluyor. Despot Efendi'nin ihtârı üzerine, bu Irâdın üçe taḳsîm olunarak, biri Manastır'a bırakılması, biri köylere, veyâ ta'bîr-i sahîhiyle Despot-hâne'ye verilmesi, biri de Patrık -hâne'ye gönderilmesi içün bir emir gelir[500]. Ahâlî, Patrık-hâne'nin bu emrine karşı ḳıyâm ederler. Sultân Selîm-i Sânî zamânında verilmiş bir *Fermân*[501] ibrâz ederler. Bunda, manastırın merbûṭâtı erâzi-i memleketten olduğu sarâhaten münderic bulunur. Ahâlî, vaḳf bize 'â'iddir; *Faźla*'sıyle bir mekteb yapacağız derler, mektebin inşâsına da başlarlar. Patrık-hâne ḫalḳı aforoz eder; ḫalḳ fenâ hâlde Despot'un 'aleyhine düşer. Herîfi birkaç kerre ölümden kurtardım. Oradan def' edilmesini de defa'âtla yazdım. Nihâyet yeni Patrık naṣb olunduğu gibi[502] işin Icâbına bakılacağını resmen beyân ederler. Ahâlî bu ümîd ile beklemekte idi. Bir de mekteb taraf-dârlarının[503] re'îsi olan Zafiraki Efendi ki zâten ma'lûmunuz olan ve geçende meb'ûṣân a'zâsından bulunan bir[504] zâttır; ahâlîyi dâ'imâ temkîn ve i'tidâl tavsıyesiyle teskîn ediyor. Şimdi bendenizin oradan

[494] Krş., bu kelime yoktur.
[495] Krş.,. Merkez-i nâhiye olan Egrone
[496] Krş., Molova ḳażâsının
[497] Krş., bu kelime yoktur.
[498] Krş., bu kelime yoktur.
[499] Krş., bu kelime yoktur.
[500] Krş., geldi.
[501] Krş., *Fermân*'ı
[502] Krş., naṣb olununca
[503] Krş., taraf-dârının
[504] Krş., bu kelime yoktur.

ayrılışım üzerine yine Despot'un def'i te'ahhur eder ve Despot da şımarır ise, ahâlîsinin bir büyük [505] sızıldı çıkarması ve herîfi döğmek ve belki öldürmek derecesine kadar gitmesi aḳvây-i melḥûẓâttandır. Anın def'i içün gerek Vilâyet'ten ve gerek Mutasarrıflık'tan vuḳū' bulan iş'ârâtı te'kîd etmek ve iş bir netîceye vâsıl oluncaya kadar Molova Kaymakamı'yle Kalonya Müdîri'ni bir intibâh-ı tâm hâlinde [506] bulundurmak elzemdir.

Galniyo (غالنيو) *Hınzırı.* — Molova köylerinin birinde — ġālibâ Vaṭosa (واطوسه)'da olacak — Gogo (غوغو) ve Mandemande'ye tâbi' Kapiye ḳaryesinde Galniyo nâmında iki mel'ûn vardır ki gerek Despotlar'ın ve gerek tevâbi'inin ustâd-ı fesâdı anlardır. Yaptıkları pek kolay ẓâhire de çıkarılamaz. Hele bu Galniyo hınzırı, Tırnova Despot-hânesi'nin kâtibi imiş. Bulgaristân fesâdının ẓuhûruna en büyük yardım edenlerden olmuş da [507] andan sonra buraya [508] sığınmış. Bu adamların hâlini dâ'imâ nazar-i intibâh önünden dûr tutmamalıdır. Gogo'nun harekâtını, Molova Kaymakamlığı; Galniyo'nun desâyisini Mandemande Müdîri'yle [509], Ser-teftîş İspiro ma'rifetiyle taḥḳîḳtan ḫâli kalmamalıdır.

Muhâsebeci Efendi ile Hüsnî Bey'e Dördüncü Rütbe'den birer Nişân-ı Osmânî ve Molova Mâl-Müdîri Mehmed Efendi'ye bir Rütbe-i Sâlise yazmış idim. Kâffesi der-dest-i tervîc iken, şikâyetin ẓuhûru üzerine te'ahhur etti [510]. Bir de Molova Kaymakamı ile Pilmar Kaymakamı'na birer Sâniye inhâ olunmuştur [511]. Anların da nerede kaldığını bilemiyorum [512]. Dâhiliyye Nezâret'inden Sadâret'e yazılmış idi. Bilmem, orada mı ilişti? Bunların nesebini de [513] tervîc etmek bendenizce büyük bir minnet-dârlığı mûcib olur; hem

---

[505] Krş., ahâlînin büyük bir

[506] Krş., dâ'imâ bir intibâh-ı tâm altında. — Kemal'in, Limnos Manastırı'na vakfedilen emlâk, ruhbân sınıfı ile halk arasında çıkan anlaşmazlık, v.b. mes'eleler üzerinde durduğu, Sultân 'Abdü'l-Hamîd'e yolladığı 25 Ocak, 1883 tarihli mektubu için bk., bu kitabımızın III'üncü cildi, s. 191, 193 v.d.

[507] Krş., bu kelime yoktur.

[508] Krş., Midilli'ye

[509] Krş., Müdîri ve

[510] Krş., bu cümle eksiktir.

[511] Krş., birer Rütbe-i Sâniye inhâ olunmuştu.

[512] Krş., bilmiyorum.

[513] Krş., teşebbüsünü

ḥaḳĪḳaten Sancak'ın hüsn-i[514] idâresine hidmet eder. Bir de Müdde'î Umûmî Mu'âvini Ziyâ[515] Efendi'ye bir Sâniye getirtir iseniz, hiç olmazsa işleriniz yoluna girinceye kadar orada kalır. Hem size insânca hidmet eder; bir de bu sûretle hükûmete hüsn-i hidmet edenler birer[516] mükâfât görürse[517], herĪflerin şımarıklığı da biraz mündefi' olur.

Midilli ḥalḳını taṭyĪb ile taraf-dâr etmek emelinde[518] bulunmamalıdır. Ekseriyyet üzre mu'âmele-i ciddiyye ve hâkimâne[518a] ile kullanılıyor[519] şeylerdir. HalĪl Râzî Bey'e, Kompa'ya nişânlar getirtmiş idim; herkesten ziyâde anlar 'aleyhimde bulundu. Ellerine tavsıye verdiğim adamların, maẓhar-ı talṭĪf olacağında[520] şübhe etmem.

Midilli avukatlarından Dimestokli Kanali (قنالى)[521] ile Teofan Petri vardır; ikisi de her işe karışır, herkese rüşvet olur ḥabiṣlerdir[522]. Ahvâllerine ve me'mûrĪn-ı 'adliyye ve mülkiyye[523] ile mu'âmelelerine diḳḳat lâzım gelir[524].

Midilli'ye mülḥaḳ bir cezĪreniz vardır ki Ayvalık LĪmânı'nın daha ağzındadır. Kaymaḳam'ı zararsızdır. Mahkeme Re'Ĭsi Ahmed Bey, Midilli'de bulunan İslâm'ın en zekîsidir. Ġālibâ re'Ĭslikten isti'fâ edecek; eğer eder de Midilli'ye gelirse, kendisini talṭĪf buyurunuz. Pek çok hidmetler eder, her sûretle re'yinden[525] istifâde olunur.

---

[514] Krş., hem Sancak'ın

[515] Krş., Müdde'î Umûmî Ziyâ. — 1301, ayrıca 1302 *Sene-i Hicriyyesi'ne Mahsûs Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Âliyye-i Osmâniyye*'ye göre Müdde'î Umûmî Mu'âvini Mina Efendi'dir (S. 503, 614).

[516] Krş., bu kelime yoktur.

[517] Krş., görürlerse. — Nişân-ı Osmânî, Sultân 'Abdü'l-'AzĪz tarafından, 1278'de meydâna getirilmiştir; Muraṣṣa', Birinci, İkinci, Üçüncü, Dördüncü olmak üzre beş rütbesi vardır (*Sâl-Nâme-i Nezâret-i Umûr-i Hâriciyye*, İst., 1320, Âlem Matbaası, s. 42).

[518] Krş., ümĪdinde

[518a] Krş., hakĪmâne

[519] Krş., kullanılır

[520] Krş., olacaklarında

[521] Krş., Fenali (فنالى)

[522] Krş., yed-i rüşvet olur

[523] Krş., me'mûrĪn-i mülkiyye ve 'adliyye

[524] Krş., lâzımdır.

[525] Krş., eder, dirâyetinden

Yunda'nın ahâlîsi tütün[526], tuz kaçakcılığı ve ara-sıra da[527] şaḳâvetle meşġūl olurlar[528]; ya'ni Ayvalık'a taḳlîd ederler idi. Sonra Şinal (شنال) mes'elesinden dolayı Ayvalık ḫalḳıyle[529] bozuştular. Kendileri da'vâlarında ḥaḳlı idiler[530]. Hükûmetten himâye gördüler. Çapkınlık ettikce de[531] tepelendiler, iyiden-iyi yıldılar idi. Vaḳ'a üzerine bir daha azarlarsa bilmem; ma'a-mâ-fîh vaḳ'âda Midilli'nin şikâyetine karışmadılar. Orada bir Piskopos var, sersemce birşeydir. Ahâlî ile de arası iyi değil.. Anın içün, hükûmete karşı bir mu'âmelede bulunamaz[532].

Şimdilik hâtırıma gelenleri yazdım. İleride birşey istîżâh buyurulur ise, bildiğimi[533] beyân ederim; ma'a-mâ-fîh Muhâsebeci Efendi, Hüsnî Bey, Ziya Efendi iḳtiżâ eden îżâhâtın doğruca i'tâsına muḳtedirdirler.

Telgırafcınız iyi bir zâttır. Ḥaḳḳında luṭuf ve iltifâtınızı recâ eder ve ana da hiç olmazsa bir Sâlise istihsâl buyurursanız memnûn olurum[534].

---

[526] Krş., tütün ve

[527] Krş., bu kelime yoktur.

[528] Krş., olurlardı

[529] Krş., Ayvalıklılar'la

[530] Krş., idi.

[531] Krş., Çapkın oldukca da

[532] Krş., paragırafın bu son iki cümlesi eksiktir.

[533] Krş., bu kelime yoktur.

[534] Krş., yukarısında, "Aşağıdaki satırlar şerh ile yazılmıştır,, cümlesi bulunan bu son paragıraf yoktur.

DCCXXI.

Kemal aşağıdaki mektubunu, içindekilerden ve ifâdesinden anlaşıldığı üzre Rodos'tan, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi'ne göndermiştir; bunu yazmasının sebebi, Vilâyet'in Nâfi'a Nezâreti'ne Midilli'ye bağlı Molova ile Kalonya yolları hakkındaki yazısına verilen cevâbın, 373 numaralı *Żeyl* ile, yol yapımı çalışmalarıyle alâkalı olduğu için Rodos Mutasarrıflığı'na da gönderilmiş olmasıdır. Kemal, Midilli Mutasarrıfı iken, Fıransızca *Dustûr*'da ahâlînin köy yolları için de senede bir gün çalışmakla yükümlü olduğu kaydedildiğini görmüş, bunun Midilli'deki köy yollarına uygulanabileceğini sormuş, kendi yolları için husûsî olarak bir gün çalışmalarına

izin verileceği bildirilmiştir [1]. Artık Rodos Mutasarrıfı olduğundan, burası için böyle bir isteği de bulunmadığından, Vilâyet'ten kendisine gönderildiğinden bahsettiğimiz Midilli'ye bağlı Molova ve Kalonya yollarının yapımına âid resmî yazısıyla bir ilişkisi olmadığını bildiriyor. Böyle de olsa, resmî olmaksızın, Vilâyet'i uyandırmak düşüncesiyle, Midilli yolları hakkında bilgi vermeği faydalı görmüştür.

Ţuruk ve Me'âbir İdâresi'nin taşra yollarının yapımı hakkında müsbet karârlara varmadığı, Midilli'de caddelerin yapımına değil, köy yollarına ehemmiyet verdiği, bunun zararları, Midilli-adası'nın servet bakımından dörtte-bir ölçüde gecikmelere uğrayacağı, Nâfi'a Nezâreti'nden alınan para ile buranın her kazâsında yolların yapımı sürdürüldüğü, bu paranın köye de sarfı için yeterli olmadığı fikrindedir. Köy yolları yapımının ba'zı zararlara meydân vermemek için alınacak tedbirleri de anlatmıştır. Midilli Me'âbir Komisyonu kendisinin Mutasarrıf bulunduğu sırada, tahkîkat açacağından, tenkîdlerinden çekinildiğinden iyi çalışmıştır; a'zâlarından rüşvet alanlarla, doğru iş görenlerin adlarını da kaydeden Kemal, önceleri Midilli'ye bağlı yerlerdeki Me'âbir Komisyonları'nın Mutasarrıflık'ca seçildiğini, fakat şimdi bunların ta'yin ve azline vilâyet merkezi Me'âbir Komisyon'u Reisi, "hâli ma'lûm,, Halîl Râzî Bey baktığını, uygunsuz kimseleri a'zâ seçtiğini yazmış, mektubuna, Me'âbir Komisyonu'nun onun saltanatından kurtarılması gerekli olduğunu bildirerek son vermiştir.

Tarihsiz, başında *Vâli Paşa'ya* kaydi bulunan mektubun kırmızı mürekkeble, Kemal'in el yazısıyla müsveddesi T. T. Kurumu'ndadır (*Defter* — II., s. 25-28).

Midilli Mutasarrıflığı'ndan Rodos'a nakli 15 Ekim, 1884'de kesinleşen Kemal'in bu mektubu tarihrisdir; ilk paragrafından, Vilâyet'in 373 numaralı *Zeyl*'inin cavâbı olduğu anlaşılır. Vilâyet'in 30 Aralık, 1884 tarihli *Zeyl*'inin numarası 392 olduğunu (Bk., not—2) gözönüne alarak, mektubun bu tarihten önce, C. Bahr-i Sefîd Vâlisi Hakkı Paşa'ya gönderildiğini sanmaktayız. Bu delillere dayanarak, mektubun 1884 Kasım — Aralık ayında yazıldığını tahmin etmiş bulunuyoruz.

---

[1] Kemal, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâliliği'ne, 2 Ekim, 1884 tarihli, Midilli'ce tasarlanan ve tahkîk edilen gerekli ihtiyâclara yer verdiği yazısında yolların yapılması mes'elesini de ele almıştır: Verdiği bilgiye göre Midilli-adası yollarının düzeltilmesi için, ahâlînin vergisi ölçüsünde ilâve bir mikdâr alınması düşünülmüş, bu husûsta takdîm edilen dilekce üzerine Vilâyet İstanbul'a başvurmuş ise de, Ţuruk ve Me'âbir Komisyonu bunun yanlış tefsîrlere meydân vercceğini sandığı için yolların ahâlîyi teşvîk ile yaptırılmasını öne sürmüştür. Buna karşılık Midilli'ce böyle teşebbüs ve teşvîkın faydası olmayacağı, "Hükûmet-i seniyye tarafından yollar için edilecek teşebbüsâtın buraca bir gûnâ sû'-i tefsîr ve te'vîle meydân vermesinin ihtimâli olmadığı tecârib-i mahalliyye ile müsbet,, olduğu anlaşılmıştır; bunun aksine, yolların azlığı, bu bakımdan alınması gerekli tedbirleri, hükûmetin, hiçbir şey yapamayacağı bilinen halka bırakması her türlü haklı karşı koymalara meydân verebileceği lüzûmlu delîlleriyle bildirilmiş, ancak bunun cevâbı henüz alınmamıştır (*Namık Kemal'in Husûsî Mektupları*, c. III., s. 42 v.d. Ayrıca bk., bu cildin *Terimler, Öz-Adlar Dizgisi, Midilli, adası* mad.).

721. İsmâ'îl Hakkî Paşa'ya

Kasım—Aralık, 1884

Molova ve Kalonya yolları ḥaḳḳında taraf-ı devletlerinden vuḳū' bulan bir iş'âr üzerine Nâfi'a Neẓâret-i celîlesi'nden tasṭîr buyurulan bir tahrîrât-ı 'aliyye, 'umûm sırasında 373 numaralı *Ẕeyl* ile Rodos'a dahi tebliġ buyurulmaġla dikḳatle muṭâla'a ettim.

Bunun hulâsası Fıransızca *Dustûr*'da ahâlînin köy yolları içün dahi ayrıca senevî bir gün işlemekle mükellef oldukları muṣarraḥ bulunduğundan, bir hükmün icrâsı ḳābil olup-olmadığına dâ'ir vuḳū bulan istiẓân-ı 'âcizânem üzerine, ahâlînin senevî mükellef oldukları dört günden bir gününü ṣûret-i maḥṣûṣada kendi yollarına çalışmalarına musâ'ade edebileceğinden 'ibârettir.

Rodos'ca böyle bir ṭaleb olmadığından mes'elenin buraya ta'alluḳu yoktur. Bendenizin de Midilli ile münâsebetim kalmadı; fakat hamiyyet bırakmıyor. Bu bâbda min-ġayr-i resmin birkaç şey söyleyeceğim. Vâḳı'a Ṭuruḳ ve Me'bâir İdâresi, sandalya üzerinden, mülkün her tarafını dûrbîn-i tahmîn ile taşra me'mûrlarından ziyâde görebilmek i'tiḳādında muṣırr oldukça, "Vilâyet-i celîleleri Anadolu ve Rumeli ḳıṭ'alarında bulunan ve yekdîgerine merbûṭ olan sâ'ir vilâyât-ı şâhâneye maḳîs olunmayıp, cezîrelerden müteşekkil olmasıyle, uşbu cezîrelerin başlıca büyük yolları bir merkeze, veyâ bir pazara, veyâ bir denize inen köy yolları kadar ehemmiyyet ve köylerce dahi istifâde ve menfa'ati ḥâ'iz olamayacağından, cezîreler ḥalḳının muṭlaḳā başlıca yollarda çalışmağa icbârlarına mahal olamayacağına„ hükmedebilir; fakat Midilli'ce ḥaḳîḳat bunun bütün -bütün hilâfınadır. Ma'lûm-ı devletleri buyurulduğu üzre, Midilli'nin her tarafından birinci derecede şehre, ikinci derecede Pilmar'a gelecek büyük caddeleri, köy yollarından, belki bir hâneden dîgerine gidilecek sokaklardan mühimdir; çünki cezîredeki servetini terkîb eden zeytun yağı ihrâcâtı oralara munhasırdır. Bu caddelerin ikmâli de, Ṭuruḳ ve Me'âbir İdâresi'nin tevehhümü gibi üç-dört senede ḫitâm bulur şeylerden değildir. Mandemande-caddesi, on senede şehre iltişāḳ edemez. Herse ṭarîḳı darlaştırıla-darlaştırıla araba yolu hâlinden çıkarıldığı hâlde, yine Molova-caddesi'yle birleşmek içün oniki sene kadar zamâna ihtiyâc gösteriyor. Şimdi dört günlük yev-

miyyenin biri, bu caddelere nisbet ʿâdetâ zînet ve sefâhet hükmünde kalan köy yollarına ḥaṣr edilse, caddelerin zâten ḳaṣrına bir çâre aranılmak lâzım gelen zamân-ı inşâ'sı bir kat daha imtidâd etmiş ve binâ'en-ʿaleyh cezîrenin terakkıyât-ı serveti dörtte-bir nisbetinde taʿaḫḫura düşürülmüş olur.

Bundan başka, Midilli'de Nâfiʿa Neẓâreti'nin ruhsatıyle ʿamele-i mükellefeye bedel para alındığını Ṭuruḳ ve Meʿâbir İdâresi unuttu ise, Vilâyet-i celîle'ce maʿlûmdur. Bu paralar Midilli'nin her ḳażâsında bir komisyon maʿrifetiyle sarf olunuyor. Bir ḳażâda yalnız bir kondüktör bulunuyor. Şimdi köye, kendi yoluna sarf edilmek üzre bu bedelâtın dörtte-biri verilir ise, İhtiyâr Meclisleri'nin yağmasından nasıl kurtarılabilir! Tutalım ki kurtarılmış, her köyün kullanmak isteyeceği bir kondüktörle bir kâtibe ve ḫuṣûṣıyle bunların ṣûret-i hareketlerini taḥḳîḳ içün taʿyîni elzem olan müfettişlere maʿâş mı yetişir!

Bendenizin zamân-ı meʾmûriyyetimde dört günlükten başka ḫuṣûṣî yollar içün bir yevmiyyeye ruhsat verilmiş olsa idi, bunun naḳden istihsâline musâʿade etmeyecek idim. Efrâd-ı mükellefîn yâ kendi işlesin ve yâḫûd bedel tutsun göndersin diyecek idim. Elde sarf olunacak, sûʾ-i istiʿmâl edilebilecek para mevcûd olmayınca, hiçbir köy lüzûm-ı ḥaḳîḳîsi olmayan yollara teşebbüs etmezdi; lüzûm-ı ḥaḳîḳî üzerine teşebbüs edecek köyler de, kondüktör ve kâtib aylığı gibi şeylerin beynlerinde tedârikine bir çâre bulurdu.

Şimdi, mâdâm ki iş bu dereceye gelmiştir, bâri köy yollarına tahsîs olunacak bir yevmiyyenin naḳd olarak alınmasına ve ḫuṣûṣıyle bu akçeden kondüktör ve kâtib maʿâş ve yevmiyyesi verilmesine musâʿade olunmasa, melḥûẓ olan fenâlıkların bir dereceye kadar önü alınmış olurdu[2].

[2] Kemal'in Rodos Mutasarrıflığı sırasında yol işleri, bu işlerde çalışanların aylık ve hisseleri hakkında resmî ba'zı yazıları elimize geçmiş bulunuyor: Meʿâbir ve Ṭuruḳ (Geçidler ve Yollar) Komisyonu'nun 30 Kânûnıevvel, 300 (11 Ocak, 1885) tarihli tezkiresine karşılık 2 Kânûnısânî, 300 (14.1.1885) tarih, 303 numaralı cevâbında ecnebîlerin bu işlerden hisseli edilmesi mes'elesinin Vilâyet'le İstanbul arasında yazışma hâlinde olduğu, verilecek karârın bildirileceği, yol işleri ile yükümlü tutulanlardan her kim yabancılık iddiâsında bulunursa, tâbiʿiyyeti anlaşılmak üzre adının hükûmete bildirilmesine şimdilik devâm edilmesi tavsiye olunmuştur. Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'ne 10 Ocak, 300 (22.I.1885) tarih, 552 numaralı yazısı, Nâfiʿa Nezâreti'nin tebliği, buna Vilâyet'in 18 Kânûnıevvel, 300 (30.XII.

Midilli'nin yolları, mes'elenin 'umûmiyyeti i'tibârıyle dahi ayrıca dikkat-i Vilâyet-penâhîleri'ne muhtâc görünür. Orada Me'âbir Komisyonu güzel hidmet etmiş idi; fakat taḥdîs-i ni'met olarak 'arż ederim, bu hidmetin en büyük sebebi, ekser a'zâsınca taḥkîkāt ve mu'âḥaẓât-ı bendegânemden mevcûd olan şiddet-i iḥtirâz idi. Bu hey'ette bulunanlardan Mihailo Kompa olsun, Belediyye Re'îsi Marino olsun irtikâb etmezler; fakat re'îsleri olan Halîl Bey'in hâli ma'lûmdur. Hıristiyanlar'ın ḥaḳḳ-ı 'âcizânemde olan şikâyetlerine İslâm'ın iştirâki ḫuṣûṣunca Çorbacılar, Beyefendi'nin minnet-dârı olduklarından Komisyon'ca her ne yaparsa mumâne'at etmek istemezler zannederim[3]. A'zâdan Vasilaki Mandıre ise o derece mürtekib birşeydir ki, üç senedenberi kardeşinin yetîmini mîrâṯtan mahrûm etmekle uğraşıyor[4]. İçlerinde Haci Bekir Ağa'nın istiḳāmetine birşey denilemezse de, bu kadar haşerâta karşı o da birşey yapamaz.

1884) tarihli, 392 numaralı *Zeyl*'inin karşılığıdır: Rodos yol işlerinde çalışan, Vilâyet'ce İkinci Sınıf Kondüktörlük'e inhâ edilen mühendis Hıristofi Efendi, 2 Mayıs, 300 (14 Mayıs, 1884) tarihinden başlayarak beşyüz kuruş aylıkla Üçüncü Sınıf Kondüktörlük'e Nâfi'a Nezâreti'nce ta'yîn edilmiştir; Kemal daha önceki dilekcesindeki isteği üzre, Midilli'de ayni işde çalışan me'mûrun aylığı 1000 kuruş olduğunu örnek göstermiş, yol harclığı da verilmeyen Hıristofi Efendi'nin aylığının 750 kuruşa yükseltilmesini, Rodos yollarının yapımına ehemmiyet verilmesini dilemiştir (Kırmızı mürekkeble, Kemal'in el yazısıyle olan bu belgelerin müsveddeleri T. T. Kurumu'ndadır (*Defter* — III., s. 90; 18 v.d.).

[3] Halil Râzî Bey, Kulaksız-zâdeler'in ikincisi, Mustafa Bey'in ağabeğidir. Bunun Kemal aleyhindeki çalışmaları, hakkında bilgi için kitabımızın bu ve üçüncü cildinin *Terimler ve Öz-Adlar Dizgisi*'ne bakılabilir.

[4] Kemal'in Maḳām-ı mu'allây-i Sadâret-i 'Uẓmâ'ya, 7 Nisan, 300 (19 Nisan, 1884) tarihli, Midilli Mutasarrıflığı sırasında gönderdiği yazısından bu mes'eleye dâir epeyi bilgi edinebiliyoruz. Ligor Mandıre da'vâsı dolayısıyle Sadâret'in emir ve tenbihlerindenberi Midilli mahkemelerinin işlerine Nezâretler'den müdâhale ve haberleşmelerin arkası kesilmiş ise de, Bâb-ı 'Âli Hukûk Müşâvirleri'nin 'adlî ve belki her türlü işlere karışmakta "Nezâretler'in şimdiki mu'âmelâtını değil, tenkîlâttan evvelki müdâhalâtını bile fersah-farsah geçmiştir„ dedikten sonra, Vasilaki Mandıre da'vâsının iç-yüzünü anlatmıştır: "Vaḳtiyle Midilli'de vefât eden Yano Mandıre'nin Yorgi ve Vasilaki nâmında iki oğlu kalmıştır ve bunlar pederlerinden mevrûs olan emlâk ve eşyâyı taḳsîm etmeyerek müştereken kullanmakta bulunmuş oldukları hâlde, mu'aḫḫaren Yorgi Mandıre dahi bir yetîm bırakarak, vefât etmekle, Vasilaki Mandıre, müteveffây-ı sânî Yorgi'nin terk-i tâbi'iyyetle Yunanlı olduğundan dolayı, pederi olan müteveffây-i evvele ve anın netâyicinden olmak üzre yetîmin dahi müteveffây-i sânî'nin pederinden münteḳal olan emlâk ve eşyâya vâriş olamayacağını iddi'âya ḳıyâm etmiş ve da'vâ 'â'id olduğu Mahkeme-i Şer'iyye'de ru'yet olunarak

Evvel, mülḥaḳātta bulunan Komisyonlar'ın 'azl ve naṣbına da hükûmet bakar idi. Şimdi Beyefendi bu vazîfeyi de der-'uhde ederek Molova Komisyonu'na ḫod-be-ḫod Kanlı Komennaki (قانلی قومیناکی) nâmında birini re'îs naṣb etmiş ki Midilli'de öyle bir haydûd meş-'alelerle aransa bulunamaz. İşte bu cihetlerle, Me'âbir Komisyonu'nu bir münâsebet düşürerek Halîl Bey'in tasalluṭundan kurtarmak elzemdir sanırım. Bâḳî..

---

müteveffây-i sânî'nin tâbi'iyyet-i ecnebiyyede bulunmadığı sâbit olmağla müteveffây-ı evvele vâriṣ olduğuna ve binâ'en-'aleyh hissesine 'â'id olan emlâkin yetîme intiḳâli lâzım geleceğine hükm-i şer'î lâḥıḳ olmuş ve merḳûm, Tâbi'iyyet Ḳalemi'nce ecnebî tanınmamış olmak ve Yunanlılık'ına dâ'ir olan iddi'ânın maḳbûl olamadığı Meclis-i İdâre-i Livâ'dan tanẓîm olunan maẓbaṭa da beyân edilmek cihetleriyle ol bâbda ṣudûr eden i'lâm Meclis-i Tedḳîḳât-ı Şer'iyye'ce dahi taṣdîḳ buyurulmuş olduğu hâlde, Ḥuḳûḳ Müşâvirleri derece-i temyîzin dahi fevḳına çıkarak mes'elenin esâsen halline girişmiş ve müteveffânın Hükûmet-i Mülkiyye ve 'Adliyye'ce icrâ olunan tahḳîḳāta karşı Yunan teba'asından bulunduğuna hükm etmekle berâber, verdikleri ḳarâr hatâ olmak ve yâhûd bir taraftan naḳż ve reddolunmak ihtimâlinden berî ve her tarafca mecbûriyyü'l-icrâ bir hükm-i cihân-muṭâ' imiş gibi, gerek Bâb-ı vâlây-i Meşîḫat-penâhî'ye ve gerek Midilli Mutasarrıflığı'na o yolda ta'lîmât verilmesine ve hattâ Sefâret'e dahi o me'âlde cevâb yazılmasına re'y vermişlerdir„; Kemal, yazısında buna benzer hükme varılan Panayot Halimice'ye âid emlâk da'vâsını da anlatmış, el attıkları her işi karmakarış eden Bâb-ı 'Âli Ḥuḳûḳ Müşâvirleri'nin had ve vazîfeleri ta'yîn edilmedikce, dâirelerince kendilerine bildirilmedikce taşralardaki mahkemelerin istiklâline, hükûmetlerin işlerini yürütmelerine imkân kalmayacağını bildirmiştir (Kemal'in kendi el yazısından Midilli Tahrîrât Kalemi Resmî evrâkından istinsâh edilen bu belge, Es'ad Çinar'ın bize verdiği mektuplar arasında, kendi kitaplığımızdadır (Nu. 55, s. 121-26).

Kemal Midilli Mutasarrıfı iken hakkındaki, yetmişüç maddeyi içine alan, 28 Temmuz, 300 (9.VIII.1884) tarihli *şikâyet lâyihası*'nda, Vasil Mandıre'nin memleket hizmetlerine seçilmek hakkından mahrûm edildiğinden de bahsedilmiştir. Kemal, buna karşılık 11 Ağustos, 300/23. VIII.1884 tarihli *müdâfa'a lâyihası*'nda, Vasil Mandıre'nin tuz kaçakcılığı yaptığı hükmüne varıldığından Mahkeme-i Bidâyet A'zâlığı'ndan çıkarıldığını, hem me'mûr, hem hırsız olmak kānûn ve kendi fikrine aykırı düşdüğünü yazmış, bir işinin Meclis-i İdâre'ce kasıdlı olarak çözümü geciktirildiğine dâir şikâyeti de cevapsız bırakmamıştır (Başbakanlık Arşivi, *İrâde-i Dâhiliyye*, 13407 ve Başbakanlık Arşivi, Yıldız, 1247 Kısım-30, Zarf-51'de bulunan bu belgeler M. Kaya Bilgegil tarafından neşredilmiştir: *Nâmık Kemâl'in Aleyhine Açılan Bir Tahkikattaki İddiâlar ve Şâirin Cevâpları*, Atatürk Üniversitesi *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Ahmed Caferoğlu Özel Sayısı*, Fasikül: I., Sayı 10, Ankara, 1979, Sevinç Matbaası, s. 117, 123, Fıkra — 10, 49; s. 153, Fıkra — 9; s. 155, Fıkra — 13).

DCCXXII.

Kemal'in, Kurenâ'dan Mehmed Besîm Bey'e yolladığı aşağıdaki mektubunda vermiş olduğu haberlerin başında Avusturya Hükümdârlık Hânedânı'ndan Arşıduk Stephen'ın seyahati sırasında Rodos'a da gelmiş olması bulunmaktadır. Charles Stephen, Teşrînisânî'nin birinci günü (13 Kasım, 1884) Rodos'a gelip, akşam-üstü Hükûmet'i ziyâret etmiş, 14 Kasım sabahı erkenden Sömbeki'ye hareket edeceği için, bu ziyâretinin iâdesi Rodos'a döneceği zamâna ertelenmiştir; Rodos'a dönüşü 11 Teşrînisânî (24 Kasım)'dedir; gelişlerinde Amiral Baron Peter bir *fırkateyn*'de, bir başka deyişle elli-yetmişbeş topu içine alan, tahtadan yapılmış harb gemisinde, maiyyetinde yine böyle bir gemi bulunmakta, Arşıduk ise bir *zırhlı* (*navi*)'da bulunmakta idi. O gün Amiral ve Arşıduk Hükûmet Konağı'na gelmişler, ertesi günü, 25 Kasım'da bu nezâket ziyâretleri iâde edilmiştir. Bu resmî buluşmada gerek Arşıduk'un gerek kendisinin konuşmasında bahsettikleri şeyleri Besîm Bey'e nakleden Kemal, mektubunun tarihinden bir gün önce, 1 Aralık'ta misâfirlerinin İzmir'e gitmek üzre geldikleri vapurlarla hareket ettiklerini, donanmanın Rodos sâhillerinde bulunduğu sırada hükûmetce dikkati çeken bir hâreket görülmediğini bildiriyor.

Kemal'in bu mektubundan, söz konusu filonun geliş ve gidişinde Rodos sâhillerinde bir hâdise baş-göstermemiş ise de, Arşıduk'un Rodos çevresindeki yerlere seyahatinde can sıkıcı ba'zı vak'aların olduğunu, Kemal'in o tarihlerdeki resmî yazılarından öğrenmekteyiz: Kemal, Sömbeki Kaymakamlığı'nın yazısına 19 Kasım, 1884 tarihli cevâbında, Palermyoti (پالرميوطى) Manastırı dolayısıyle bildirilenleri gözönüne alarak Tabur-ağası Vekîli ile onbeş kadar zabtıyyeyi *İstankôy* vapuruyle Sömbeki'ye gönderdiğini, oradaki panayır dolayısıyle Arşıduk Hazretleri'nin bir-iki gün daha kalabileceğini, "Farmakidi'nin ötedenberi oraca Avusturya Konsolosluğu'na ta'yîn olunmak için uğraştığı hâlde, şimdi Arşıduk Hazretleri'nin orada„ bulunmasını fırsat sayarak kendisine bir bakıma ecnebî me'mûru şekli vermek isteyeceğinden böyle dolaplar çevirmesinden sakınılmasını bildiriyor. Farmakidi, Sömbeki Kaymakamlığı'nın yazısında da işâret olunduğu gibi, orada bulunan Fratelli Akil (فراتلى اكل), makineli kayıklar lehine, veyâ makineleri kıranlar aleyhine ufak-tefek gösteriler tertipletmeğe girişebileceklerinden bunun önlenmesini, âsâyişin korunması için dikkatli bulunulmasını tavsiye etmiştir. Kemal, yine 19 Kasım'da Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'ne yazısında da ayni mes'eleler üzerinde durmuştur. Arşıduk Charles Stephen'ın Rodos'a geldiğini 1 Teşrînievvel, 300 (13 Kasım, 1884) tarihli telgrafıyle bildirdiğini, onun tarafından Hükûmet Konağı'nda ziyâret edildiğini, bu ziyâretin Rodos'a dönüşünde iâde edileceğini, Sömbeki Kaymakamlığı'ndan alınan habere göre Teşrînisânî'nin üçünde (15 Kasım) oraya gitmiş olduğunu, Nikola Farmakidi'nin karşılayıp kendi mağazasına götürdüğünü, Farmakidi âilesinden ve makinelerle süngerlerin sâhibi iddiâsında bulunan Fratelli Akil'in makineli kayıklar lehinde telkînlerde bulunabileceğini, panayır dolayısıyle kalabalık olacak Sömbeki'de biribiriyle anlaşamayan süngerciler arasında bir kargaşalık meydâna çıkacağı düşünüldüğünden oraya Tabur-ağası Vekîli ile onbeş zabtıyyeyi yolla-

dığını yazmıştır[1]. Vilâyet'e 24 Kasım tarihli yazısında, panayır dolayısıyle Sömbeki'de âsâyişi bozan hibir şey meydâna gelmediğini, aldıkları tedbirleri, başarı sebeplerini anlatan Kemal'in yine Vilâyet'e 26 Kasım tarihli yazısı, Sömbeki Kaymakamlığı'ndan aldığı tahrîrât üzerinedir: Farmakidi tarafından Avusturya Amirali'nin donanma ile oraya geleceğinin, muzıkasını hârice çıkaracağının söylenildiği anlatılan bu tahrîrâta, dolayısıyle, ecnebî gemilerinden dışarıya muzıka çıkarılmasının politika numâyişlerinden, nufûzunu göstermek için olduğu, Mutasarrıflık'tan izin alınması lâzım geldiğinin bildirilmesi, Amiral'in de bu teklifte direnmeyeecği, işin bu yolda idâre edilmesi cevâbını verdiğini, bunun Vilâyet'ce de bilinmesini istediğini bildirmiştir[2].

Kemal'in, içindekileri kısaca anlatmağa çalıştığımız bu resmî yazıları, Arşıduk Charles Stephen'ın Rodos'u ziyâreti sırasında hâdiseler çıkarılması ihtimâllerine karşı aldığı tedbirlerle bunları önlediğini göstermektedir; herhâlde bu yüzden, donanmanın Rodos-sancağı kıyılarında bulunduğu zamânda dikkati çeken bir hareketi görülmediğini bildirmeği faydalı görmüştür. Mektubunda Besîm Bey'e verdiği haberlerden biri, hava değiştirme nâmıyle Rodos'ta ikâmet eden Fahrî Paşa'nın[3] 1 Aralık, 1884'de, Mısır Nâzır ve Re'îsü'l-Müdîrânlık vazifesinde de

[1] Kırmızı mürekkeble, Kemal'in el yazısıyle olan bu iki belge Türk Tarih Kurumu'ndadır (*Defter*—I., s. 48, 53 v. d.); 120 numaralı ilkinin başında 7 TeşrInisânî, sene 300 tarihi, ikincisinde 1 Safer, sene 302/7 TeşrInisânî, 300 tarihi, 120, 348 numarası ve *yazıldı* kayidleri vardır. Kemal'in Vilâyet'e yolladığı 5 Safer, 302/12 TeşrInisânî, 300/(24 Kasım, 1884) tarih, 354 numaralı resmî yazısından, yukarıda sözü geçen 348 numaralısını ertesi günü gönderdiği anlaşılır; ayrıca *İstankōy* vapurunun 21 Kasım'da Rodos'a döndüğünü, Palermyoti Panayırı'na o yıl binbeşyüz kişi kadar katıldığını, bu kalabalığa rağmen âsâyişi bozan birşey meydâna gelmediğini de bildirmiştir (Defter—I., s. 51, nu. 354; kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyledir).

[2] Kemal'in el yazısıyle, kırmızı mürekkeble olan bu belgeler 354, 389 numaralı, 5, 7 Safer, 302/12, 14 TeşrInisânî, 300 tarihlidir; üzerlerinde *yazıldı* kaydi vardır (T. T. Kurumu, *Defter*—I., s. 58, 72). Kemal'in, bu tavsıyeleri Sömbeki Kaymakamlığı'na, kırmızı mürekkeble kendi el yazısıyle, ayni tarihli resmî mektubunda da bulunmaktadır (*Defter*—I., s. 77, nu. 121-22). Vilâyet'e, 388 numaralı, yine ayni tarihli bir başka yazısından, Sömbeki Kaymakamlığı'ndan, "Arşıduk Hazretleri'nin oralarda bulundukları sırada cereyân eden ahvâle dâ'ir„ geniş bilgiyi içine alan tahrîrâtının sûretini gönderdiği anlaşılır (*Defter*—I., s. 71). Vilâyet'e 394 sayılı, 10 Safer, 302/17 TeşrInisânî, 300 (29 Kasım, 1884) tarihli, kendisi tarafından kırmızı mürekkeble yazılmış resmî belge müsveddesinde ise (*Defter*—I., s. 80), Kaymakamlık'ın tahrîrâtına dayanarak, Sömbekili Kosti Farmakidi'nin iddiâsı üzerine, kırılan sünger makineleri için verilen tazmInâtın tutarı, alınan senedin ora Bidâyet Mahkemesi'nce saklanıldığı, Sömbeki'ye bu iş için gelen Fratelli Akil'in oradan geçen İngiliz vapuruyle Tiryeste'ye döndüğü hakkında bilgi vermiştir. Kemal'in ilerideki mektuplarında adı geçen bu şahıslara ilişik, uğraştırıcı muhtelif mes'eleler üzerinde durduğunu da göreceğiz.

[3] Erkân-ı harb zâbitlerinden, Kol-ordu kumandanlıklarında, vâliliklerde bulunan, 'Abdü'l-Hamîd devrinde Haleb'e sürülen Fahrî Paşa (ölümü: 1914) olabilir (İ. A. *Gövsa, Meşhur Adamlar—Hayâtları, Eserleri*, c. II., İst., 1936, s. 453).

bulunan Nûbâr Paşa'dan önce, sonra da Hidiv Mehmed Tevfik Paşa'dan aldığı da'vet telgırafları üzerine Avusturya vapuruyle Mısır'a hareket ettiğidir. Öteki haberi, Türk-Rus Savaşı'nda Ruslar'ın Tuna'yı geçerek Edirne'ye doğru ilerilemesi üzerine, Ser-asker Redîf, Umûm Rumeli Kumandanı 'Abdü'l-Kerîm Nâdir Paşalar v.b. şahsiyyetler gibi suçlu görülen, 1877'de Limni'ye sürülen, Rodos'ta bulunan eski Ser-askerler'den Redîf Paşa'nın ağır hasta olduğudur.

Kemal'in Midilli Mutasarrıflığı sırasındaki çalışmalarını aydınlatan bu mektubu, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında, bir başkasının el yazısıyledir (*Defter*—II., s. 21 v.d.).

722. Besîm Bey'e

2. XII. 1884

Avusturya hânedân-ı hükümrânîsi a'żâsından İspanya Kıraliçesi'nin birâderi olan Archduke Charles Stephen Teşrînisânî'nin birinci günü Rodos'a gelerek akşam-üstü Hükûmet'e resmî vizite vermiş ve ziyâretinin i'âdesi içün zamân ta'yîn eylemesi istenilince, ertesi gün pek erken hareket edeceğini medâr-ı i'tiẕâr ederek, mülâḳātı birkaç gün sonra muḳarrer olan 'avdetine ta'lîḳ eylemişti; fî'l-ḥaḳîḳa ertesi gün buradan hareketle Sömbeki'ye ve oradan dahi Ṣıġrı'ya gitmiş ve nihâyet Teşrînisânî'nin onyedinci günü Avusturya Amirali Baron Peter ile berâber yine Rodos'a 'avdet etmiştir. Baron Peter aḫşâbdan bir *fırḳateyn*'e suvâr olmuş idi ve ma'iyyetinde ise kezâlik aḫşâbdan bir dîger *fırḳateyn* ile Archduke'un Kapudan sıfatıyle suvâr olduğu *navi* var idi. O gün Amiral dahi Hükûmet'e gelerek vizite vermiş olduğundan gerek Archduke ile ve gerek Amiral ile haberleşilerek ertesi gün ikisine dahi i'âde-i ziyâret olundu. Sohbetler bi'ṭ-ṭab' resmî idi. Yalnız Archduke gerek Avusturya İmparatoru Hazretleri'nin ve gerek a'żây-i hânedânının zât-ı şevket-simât-ı Cenâb-ı şehriyârî'ye hürmet ve mahabbet-i fevḳa'l-'âdeleri olduğunu beyân etmekle iki devlet beyninde olan münâsebâtın ḳıdemi ve hem-civârlığın muḳteżeyâtı ḫuṣûṣıyle menâfi'ce iştirâkin derecesi herkesten ziyâde hükümdârlarca ma'lûm olduğundan ve meziyyât-ı celîle-i Hazret-i şehinşâhî erbâb-ı hükûmet naẓarında ḫafî kalabilecek derecelerden kat-kat 'âli ve ẓâhir bulunduğundan, Avusturya İmparatoru Hazretleri'yle hânedân-ı hükümrânîsi a'żâsının ḥaḳḳ-ı humâyûn-ı mülûkânede olan hissiyyât-ı hürmet ve mahabbetlerinin ṭabî'î olduğunu ve İmparator Hazretleri ile Viyana'da

muḳaddemâ vuḳū' bulan mülâḳātın nezd-i 'âli-i pâdişâhî'de pek ziyâde ḥüsn-i te'şîr hâsıl etmiş olduğunun cümle-i taḥḳîḳât-ı mevşûḳadan olduğunu beyân eyledi. Archduke bu ma'lûmât 'atebe-i felek-mertebe-i Cenâb-ı Şehriyârî'ye olan intisâb-ı maḫṣûṣ-ı bendegâneme delâlet edeceğine dâ'ir gûyâ Viyana mülâḳâtını mubârek lisân-ı kerâmet-beyân-ı Hazret-i Velînî'met'ten işitmiş olduğumu biliyor imiş gibi bir keşf ve tahmîn beyân etmiş ve taraf-ı bendegânemden dahi Pâdişâh-i 'Âli-zîşân'a hidmet etmek şerefine nâ'il olanların niyyât ve hissiyyât-ı mülûkânelerine bir dereceye kadar vâḳıf olmak muḳteżây-i 'ubûdiyyet ve medâr-i mefḫariyyetir yollu kısacık bir muḳâbele ile ḫatm-i kelâm edilmiştir. Donanmanın Rodos-sancağı sevâhilinde bulunduğu sırada hükûmetce naẓar-ı dikḳati câlib olacak bir hareket ẓuhûr etmedi. Sefînеler dünki gün *Avusturya* vapurunun postalarını aldıktan sonra buradan hareket ettiler. Amiral'in rivâyetine göre doğruca İzmir'e gideceklerdir.

Bir müddettenberi tebdîl-i havâ nâmıyle burada iḳâmet etmekte ve hattâ bir de hâne yaptırmakta olan Faḫrî Paşa, evvelâ Nûbâr Paşa'dan[4] ve muaḫḫaren taraf-ı Hidîvî'den[5] aldığı iki telgıraf da'vet-nâmesi üzerine dün hareket eden *Avusturya* vapuruyle Mısır'a 'azîmet eyledi. Rodos'ta iḳâmete me'mûr olan 'Abdü'l-Kerîm[6] ve Redîf[7] Paşalar'la bi'ṭ-ṭab' görüşülmemiş ve kendilerine muta'allik şimdiye

[4] Nûbâr Paşa, Ermeni siyâset adamlarındandır (1825-1899); 12 Receb, 1290 (6 Eylûl, 1873)'da Vezirlik rütbesi verilmiştir (Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. IV., İst., 1311, Matbaa-i Âmire, s. 839); *el-Müncid, fî'l-Luġati ve'l-Edebi ve'l-'Ulûm*, Beyrût, 1966, s. 541 v.d.).

[5] Mektup metninde *taraf-ı Hidîvî*'den ifâdesiyle kasdedilen, İbrâhim Paşa'nın torunu, İsmâil Paşa'nın oğlu Mehmed Tevfîk Paşa (1853-1892)'dır. 'Abdü'l-Hamîd'-in *fermân*'ıyle 1879'da Hidîvlik maḳâmına geçmiştir; Mısır'da, Osmanlı İmpraratorluğu'na bağlı olarak Hidîv unvânıyle hüküm süren şahsiyyetlerin beşincisidir (Süreyyâ Bey, a. e., c. IV., s. 837; İ. A. Gövsa, a. e., c. IV., s. 1516).

[6] Kemal'in, Yıldız'da Kurenây-i şehriyârî'den Besîm Beyefendi'ye hitâbıyle, kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle, 25 Kânûnısânî, 300 (6 Şubat, 1885) tarihli, bütününü verdiğimiz bir tezkiresi vardır (T. T. Kurumu, *Defter*—III., s. 74):

Cenâb-ı Ḥaḳ ömr ve 'âfiyet-i şehriyârî'yi rûz-efzûn eylesin, Rodos'ta iḳâmete me'mûr olan 'Abdü'l-Kerîm Paşa ża'f-ı pîrî ile berâber mi'de, ri'e ve ḳalbinde ba'żı a'râżın tezâḫümü ve ḫulûl-i ecel-i mev'ûduyle şimdi irtiḥâl etmiştir.

[7] Redîf Paşa, sürgün edilmesi hakkında daha çok bilgi için bk., *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları*, c. II., Ankara, 1969, T. T. Kurumu Basımevi, *Umûmî İndeks, Redîf, Paşa, Mehmed* maddesi.

kadar bir mühimce ḥavâdiş de tekevvün etmemiş idi. Dün akşam Redîf Paşa'nın başına *fad*[8] şu'ûd ederek fenâ bir hâlde hastalandığını ve kendisini bir müddettenberi biribirini müte'âkıb üç def'a örselemiş olan nuzûlün yine nüks etmesi ve o hâlde hayâtının bütün -bütün bir muḫâṭaraya düşmesi aḳvây-ı melḥûẓâtdan bulunduğunu, ötedenberi kendisine bakmakta olan Belediyye ṭabîbi ifâde etmiştir. Bunlardan ve gece gündüz mefrûż-ı 'uhde-i 'ubûdiyyet olan tezâyüd-i ömr ve 'âfiyet ve tevâfür-i şân ve şevket-i cenâb-ı velînî'metle tezyîn-i lisân-ı 'ubûdiyyette ḳuṣûr olunmadığından başka şâyân-ı iş'âr birşey olmamaġla her hâlde..

20 Teşrînisânî, sene 300

[8] Arab harfleriyle (فد) şeklinde yazılan bu kelime, İngilizce ve Fransızca'daki, *bayatlamak, rengini kaybedip solmak, kuvvet ve sihhatini kaybetmek, git-gide mahvolmak* anlamlarına gelen *fade* (*fad*) olsa gerektir; Redîf Paşa'nın bacaklarındaki felcin yükselerek dimâğına da te'sir ettiğinin anlatılmak istendiğini sanıyoruz.

DCCXXIII.

Kemal Midilli'de iken *Vatan —yâhûd— Silistire* piyesinin ikinci def'a Acemler tarafından basılması üzerine Maârif Nezâreti'ne bir dilekce vermiştir; bunda üzerinde durduğu şeylerden biri bu işe yeltenenler hakkında matbû'ât nizâmî hükümlerinin yerine getirilmesi, öteki ise, başka eserlerinin o yolda baskılarını önlemek için neşredilmelerine izin verilmesidir. Maârif Nezâreti, bu dilekceye cevâbında *Vatan* piyesinin Acemler tarafından basılması dolayısıyle yürütülmesi gerekli nizâmî hükümler üzerinde durmadığı, işi ta'kîb eden Menemenli Tâhir'e, Zabtıyye Nezâreti'ne baş-vurmasını tavsiye ettiği anlaşılıyor[1]. Kemal, ilk basımları Nezâret'in

[1] *Vatan —yâhûd— Silistire*, Dört Fasıl Tiyatro, Eser-i Kemal, Def'a-i ûlâ,"Basmak ve bastırmak hakkı müellifin — Oynamak ve oynatmak hakkı Güllü Agob'undur,, [İst.], H. 1289 (1873), 168 sayfa. Eserde, Maârif Nezâreti'nin izniyle basıldığına dâir bir ifâde görülmemektedir; 1307 basımında da böyle bir kayde rastlanılmaz (*Vatan —yâhûd— Silistire*, Eser-i Kemal, Def'a-i sâbi' [İst.], 155 sayfa). Nejdet Sançar, Millî Kütüphâne'de, kendi kitaplığımızda da bulunan bu iki basımdan başka, tarihsiz, iki baskısından bahsetmiştir: 17 × 12 büyüklüğündeki bu baskılarda basıldığı yer, tarih yoktur; ilki 169, ikincisi 168 sayfadır. N. Sançar, 168 sayfa olanında, Şıdkî ve İslâm Bey tarafından söylenilen ba'zı cümlelerin çıkarıldığını yazmış, iki örnek de vermiştir (*Namık Kemal'in Eserleri ve Eserlerinin Çeşitli Basımları, Türk Kütüphâneciler Derneği Bülteni*, c. IV., nu. 2, Ankara, 1955, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 60 v.d.). Kemal'in sözünü ettiği Acem baskıları, bu tarihsiz neşirler olsa gerektir. Kenan Akyüz, eserin, 1308 basımının da bulunduğunu kaydetmiştir (Namık Kemal,

resmî izniyle olan *Gülnihâl*[2], *Âkif Bey*[3] ve *İntibâh*'ı, usûlüne uygun olarak incelenmesi ve izni için Maârif Nezâreti'ne göndermiştir; bu yüzden, ikinci basımlarına da izin verileceği ümîdindedir.

Vatan —yâhud— Silistire, Külliyât—I., Ankara, 1960, Doğuş Ltd., Şirketi, *Önsöz*); bu baskı, 1000 *Temel* dizisinin 15'incisi olarak da yayımlanmıştır (İst., Millî Eğitim Basımevi, 1968, 1969). Mustafa Nihad Özön'ün hazırladığı, Remzî Kitabevi'nin yayımladığı, 1940-76 yılları arasında dokuz baskısı yapılmıştır.

[2] *Gülnihâl*'in iki baskısı Nejdet Sançar'ın makâlesinde kaydedilmiştir (A. y., s. 63). Kendi kitaplığımızda da bulunan bu baskılardan ilkinde Kemal'in adı yoktur: *Gülnihâl*, Tiyatro, Beş Fasıl, Altı Perde, Sâhib-i İmtiyâzı Mâhir Bey. Maârif Nezâret-i celîlesi'nin ruhsatıyle ilk def'a olarak Bâb-ı 'Âli-caddesi'nde, 28 numaralı *Kırk Anbar* Matbaası'nda tab' olunmuştur. Sene 1292 (1875) 230 s.—*Gülnihâl*, Tiyatro, Beş Fasıl, Altı Perde, Eser-i Namık Kemal, Der-Sa'âdet, Sultân Bâyezid'de Bakırcılar karşusunda 47 numaralı matbaada basılmıştır, 183 s. Dış kapağında matbaanın yeri ve numarası değil, yalnız Der-Sa'âdet, Sene 327 kaydi vardır. — *Namık Kemal, Gülnihâl*, Külliyât— II., Baskıyı Hazırlayan Prof. Kenan Akyüz, Ankara, 1960, Doğuş Ltd. Şirketi Matbaası, 120 s. *Gülnihâl*, Hazırlayan: Kenan Akyüz, İst., 1969. 1000 Temel Eser, Millî Eğitim Basımevi, 148 s. *Gülnihâl*'in Kemal'in kendi ifâdelerine, mektuplarına dayanarak Magosa'da iken basıldığı, v.b. bilgiler hakkında, eserimizin bir ve ikinci ciltlerinin dizgilerinde yer alan bu maddeye bakılabilir. *Gülnihâl* dolayısıyle, sonradan gözümüze ilişen iki yanlışımızı da düzeltiyoruz: Namık *Kemal'in Husûsî Mektupları*, c. II., s. 181, not—7, yanlış: 1307; doğru: 1327. A.e., s. 525, yanlış: *Son Pişmânlık* (Bk., *Gülnihâl*), 414; doğru: *Son Pişmânlık* (Bk., *İntibâh*), 414.

[3] Kitabımızın I'inci cildinde, 1290'da basılan, fakat biri 142, öteki 188 sayfa olan iki ayrı basımından bahsetmiştik (S. 256, not—6). *Âkif Bey*, Oyun—Beş Fasıl, Birinci def'a olarak, Ma'ârif Nezâret-i celîlesi'nin ruhsatıyle *Hayâl* Matba'ası'nda basılmıştır. Her hakkı tab'ettirenindir. İstanbul, 1290, 142 s. — *Âkif Bey*, Oyun — Beş Fasıl, İkinci def'a olarak Ma'ârif Nezâret-i celîlesi'nin ruhsatıyle *Hayâl* Matba'ası'nda tab'olunmuştur. Her hakkı tab'ettirenindir. İstanbul, 1290, 188 s. Nejdet Sançar, *Namık Kemal'in Eserleri ve Eserlerinin Çeşitli Basımları* adlı, 1955'de yayımlanan incelemesinde, eserin yine 1290'da yapılmış, 188 sayfa tutan birinci basımı ile, 142 sayfa olanının dış kapağında, "Eser-i N. Kemal,, , Ma'ârif Nezâret-i celîlesi'nin ruhsatıyle *Hayâl* Matba'ası'nda Ser-mürettib Hâfız Lutfî Efendi ma'rifetiyle tertîb ve tab'olunmuştur,, , "İstanbul, 1291,, kayidleri bulunduğunu tesbit etmiş, bir başka basımından da bahsetmiştir: İstanbul, 1326, Edeb Matbaası, 179 sayfa. (Kemal'in Magosa'da, 1290 (1873)'da yazdığını tahmin ettiğimiz mektuplarına dayanarak, *Âkif*'in 1290 (1873)'da neşredildiğini tesbit etmiştik. Bu tahmin ve tesbitlerimizin gerçeğe uymadığı hakkında, 1874'de yayımlanan ba'zı i'lânlara da dayanılarak varılan ve tekrarlanan hükümler için bk., Ömer Faruk Akün, *Nâmık Kemal'in Mektubları*, İst., 1972, Edebiyat Fakültesi Matbaası, s. 420, 446, 449, 450 v. d.— *Nâmık Kemal'in Kitap Hâlindeki Eserlerinin İlk Neşirleri*, *Türkiyat Mecmuası*, c. XVIII., 1973-75, İst., Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1976, s. 46 v.d.). *Âkif Bey*'le

Kemal, Maârif Nâzırı Mustafa Nûrî Paşa'ya bu ma'rûżâtının ikinci paragrafında böyle eser basmalarının muhtelif bakımlardan zararlarını anlatmış, Acemler'in bu cesâret ve sahtekârlıklarının önlenmesi, gerekli işlemin yapılması için lâzım gelen me'mûrlara emir ve tenbihte bulunulmasını, basımını dilediği öteki eserleri hakkındaki karârın ise kendi adına bu iş için baş-vuranlara verilmesi husûsunda aracılığını recâ etmiştir.

Midilli Mutasarrıflığı sırasında ba'zı eserlerinin basımı için Maârif Nezâreti'ne baş-vuran Kemal'in, Nezâret'in cevâbını Rodos'a naklinden sonra aldığı anlaşılıyor. Mektup, şâirimizin Magosa'ya sürülmesi sebeplerinden birini teşkil eden *Vatan* piyesine Maârif Nezâreti'nin ruhsat vermediği için Zabtıyye Nezâreti'ne baş-vurulması tavsıyesini aydınlattığından mühimdir; *Vatan*'ın 1873'deki ilk basımından sonraki, üzerinde neşir tarihi bulunan, Kemal hayâtta iken yapılmış bir baskısının bulunmayışı, bu piyesin neşrine ruhsat verilmediğini gösterir.

Bu ma'rûżâtın siyah mürekkeble, bir başkasının el yazısıyle, fakat kırmızı mürekkeble, Kemal'in kendi yazısıyle düzeltmelerini içine alan nushası Türk Tarih Kurumu'ndadır; baş kısmında *Maârif Nezâreti'ne* ifâdesi vardır (*Defter*—II., s. 9).

723. Mustafa Nûrî Paşa'ya

11.XII.1884

Âşâr-ı 'acizânemden *Silistire* oyununun Acemler tarafından ikinci def'a olarak basılması üzerine mütecâsirleri hakkında hükm-i niẓâmînin icrâsını temenni ile berâber, âşâr-ı sâ'ire-i bendegânemin o yolda bir iġtişâbdan viḳâyeten tekrîr-i ṭab'ına musâ'ade buyurulması istid'âsını ḥâvi Midilli'den taḳdîm eylediğim varaḳaya cevâben şeref-ârây-i maḳâm-ı ibcâl olan ..[4]. tarîḫli tahrîrât-ı 'aliyye-i Neẓâret-penâhîleri muṭâla'a-güzâr-i ḥaḳîrânem oldu. Vâḳı'a ṭab'ı istid'â olunan eserlerin uṣûlen mu'âyene edilmek üzre encümeni maḥṣûṣuna i'ṭâsı lâzım olmaġla *Gülnihâl* ile *Âkif Bey* icrâ edilen ba'żı tashîhât ile, *İntibâh*[5] hâl-i sâbıḳta olarak aḫîren bi'l-vâsıṭa encümen-i

Evrâk-ı Parîşân'ın neşri, 1876'da da i'lan edilmiştir (*İstikbâl* gazetesi, nu. 117, 20 Cumâdâ I., 1293/13 Mayıs, 1876). Yeni harflerle basımları: Tertipleyen, Mustafa Nihad Özön, İst., 1961, Remzî Kitabevi; İkinci Basım, a. y., 1972.

[4] Sıra noktalarla işâret ettiğimiz, mektup metninde kaydedilmeyen tarihin boş bırakılmış yeridir.

[5] *İntibâh*'ın önce *Vakit* Matbaası'nda cüz'ler hâlinde basıldığını, 1293/1876'da ayni matbaada, Maârif Nezâreti'nin ruhsatıyle, *İntibâh—Sergüzeşt-i 'Ali Bey* adı ile yayımlandığını kaydeden Nejdet Sançar, bu romanın basım tarihi ve yeri bulunmayan dört nushasını bibliyografya künyelerini vererek tesbit etmiş, Mustafa N. Özön'ün notlar ilâvesiyle hazırladığı yeni harflerle basımı (İst., 1944, Ahmed

meẓkûra verilmiş ve bunların ṭab'-ı evvelleri ruhsat-ı resmiyye-i Neẓâret'e müstenid olmaġla ikinci ṭabı'larının dûçâr-i müşkİlât edilmeyeceği me'mûl bulunmuştur. Ancak, 'arİża-i meẓkûrede *Silistire* ṭâbı'ları hakkında hükm-i niẓâmînin icrâsı temenni olunduğu hâlde, tahrİrât-ı 'aliyye-i âṣafânelerinde ana dâ'ir bir sarâhat görülememiş ve Encümen'in nâm-ı 'âcizâneme olarak murâca'at eden aḳrabâmdan Menemenli-zâde Ṭâhir Bey'e ṭaleb-i ḥaḳ içün Żabṭıyye Neẓâreti'ne murâca'at edilmesi lâzım geleceğini beyân etmesi, Neẓâret-i celİleleri'nce mütecâsirİn-i merḳûmeye birşey denilemeyeceğini işrâb eylemiş olmaġla o bâbda olarak mutâla'ât-ı ḳâṣıra'nın 'arżına mecbûriyyet görünmüştür.

Ma'lûm-ı âṣafâneleri buyurulduğu üzre Acemler'in bu cüı'etleri Neẓâret-i celİleleri'nden her dürlü himâyeye muntaẓır bulunan ashâb-ı te'lİfi iżrâr etmektedir. Ḥüsn-i cerayân ve muhâfaza-i ahkâmı Ma'ârif-i 'Umûmiyye Neẓâret-i celİlesi'nin yed-i iḳtidârına mevdû' olan uṣûl-i teftİş ve mu'âyene ise bununla bütün-bütün inḥilâl -pezİr oluyor. Cür'et-i vâḳı'a ise bir mumâne'ât-ı ḳāṭ'iyyeye tesâdüf etmediği hâlde tedrİcen ve belki bi'l-isti'câl teraḳḳi ederek müelliflerce bütün-bütün ye's ve futûru istilzâm edeceğinde şübhe yoktur; hâttâ Osmânlılar'ca hâricine çıkmamağı vecİbe-i zimmet-i 'ubûdiyyet bildikleri bir sedd-i niẓâmînin bu vechile pâmâl-i tecâvüz-i

---

Said Matbaası) hakkında da bilgi vermiştir. Yeni harflerle iki baskısı daha bulunduğunu söyleyelim: *İntibâh*, Sâdeleştiren: Fâzıl Yenisey, İst., 1969, İnkılâb ve Aka Kitabevleri. — *İnkıtibâh, Ali Bey'in Sergüzeşti*, Hazırlayan: Prof. Dr. Mehmed Kaplan, İst., 1972, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.

Namık Kemal'in Mektupları'nın 1'inci cildinde, *İntibâh*'tan bahsedilen mektuplar dolayısıyle, başka kaynaklardan da faydalanılarak bilgi verilmeğe çalışılmıştır. (S. 261-62; 372-74): Krş., Ömer Fâruk Akün, *Nâmık Kemal'in Mektubları*, s. 426-29; *Nâmık Kemal'in Kitap Hâlindeki Eserlerinin İlk Neşirleri, Türkiyat Mecmuası*, c. xvIII., 1976, s. 52-55). Eserimizde, *İntibâh*'ın basım tarihinin doğrusu mevcut, bir not karışıklığı dolayısıyle bir yerinde 1291 (1874) olarak kayidlidir; *Sabâh* gazetesindeki bir i'lânın tarihi, 8 Cumâdâ II., 1293'ün Mİlâdî karşılığı 18 Temmuz, 1876 gösterilmiştir (S. 261, not—4; s. 373, not—4 v.d.); doğrusu: 18 Haziran, 1292/1 Temmuz, 1876 olacaktır düzeltiriz. Bu yanlışlar dolayısıyle F. Akün tarafından, eserimizde "yalnız hatâya değil„ tezâdda da düştüğümüz, bir cümlemiz yanlış ma'nâlandırılarak, *İntibâh*'ın, "Kemal'in İstanbul'a dönüşünden sonra çıktığını„ farkedemeyişimiz öne sürülmüştür (S. 428; 54). *Sadâkât* gazetesindeki i'lândan, eserin üçüncü cüz'ünün de neşredilerek satışa çıkarıldığı anlaşılır (Nu. 32, 11 Kânûnıevvel, 1876).

İrâniyyân olmasını görmek, başkaca ve fakat pek tehammül-fersâ bir iżṭırâb-ı vicdânîyi da'vet eyler. Bu cihetle vâḳi' olan tecâvüzün vaż'-ı naẓargâh-i ihmâl edilmesi nezd-i hamiyyet-kârî-i dâverânelerinde hiçbir vechile ḳarîn-i cevâz olmaz i'tiḳādındayım; binâ'en -'aleyh sâhte-kârân'ı ṭab'ın mücâzât-ı mütteriṣeye çarpılmaları lâzım geleceğinin Icâb edenlere emr ve tenbîhiyle ba'de-mâ âṣâr-ı bendegânemden ma'rıż-ı teftîş ve mu'âyeneye vaż' olunanlarca iḳtiżâ eden ruhsat-nâmelerin ḥaṣran nâm-ı kemterâneme olarak murâca'at edenlere i'ṭâ edilmesi ḫuṣûṣuna musâ'ade-i 'aliyye-i dustûr-i a'ẓamîlerinin bî-dirîġ buyurulmasını istirḥâm eylerim. Ol bâbda...

22 Safer, sene 302 ve 29 Teşrînisânî, sene 300[6]

DCCXXIV.

Kemal, Ahmed Cevdet Paşa'ya gönderdiği aşağıdaki mektubunda onun *Tarîḫ-i Vaḳāyi'-i Oṣmāniyye* (*Tarîḫ-i Cevdet*) adlı eserine dâir düşüncelerini yazmıştır. *Tarîḫ-i Cevdet*'in ilk baskısının son iki cildi H. 1301 (1883-84)'de basılmıştır. Mektuptan, Cevdet Paşa'nın eserini tab'edilir - edilmez Kemal'e gönderdiği anlaşılmaktadır.

Kemal, muhâtabına, eserini göndermek nezâketinden dolayı teşekkür ediyor. Dikkatle okumuştur; yalnız iki noktaya işâret etmektedir. Biri, "Eserin hiç olmazsa Mısır vaḳāyi'inin sonuna kadar„ yazılması, öteki, "Devlet adamlarının feżâ'ilinden ise, fevâżılından bahsetmek evlâdır„ cümlesindeki *feżâ'il* ve *fevâżıl* kelimelerinin yer değiştirmesi, cümlenin, "Devlet adamlarının fevâżılından ise, feżâ'ilinden bahsetmek evlâdır„ şeklinde olması lâzım geldiğidir.

Cevdet Paşa, Kemal'in mektubunu cevapsız bırakmamıştır. Eserinin 1774-1825 (1181-1241) tarihleri arasında geçen vaḳ'aları içine alması dolayısıyle, birinci mutâla'anın doğruluğunu tasdikle, kendisine Encümen-i Dâniş karârıyle 1825 yılı sonuna kadarki vak'aları yazmak vazifesi verildiğinden, daha "ileri gidilse vazife hâricine çıkılmış„ olacağı cevâbını verir. Tertip bakımından yanlışlığı ileri sürülen cümle münâsebetiyle, "Bu iḫtâr-ı 'âlileriyle riyâset-i üdebâ vazîfesi îfâ edilmiştir„ diye ihtihzâ eder; *feżâ'il* fâżîlletin, *fevâżıl* fâżıla'nın cem'i olduğunu, ilkinin zâtî muḥassenât, ikincinin başkaları için faydalı birçok muḥassenât için kullanıldığını, cümlede her iki kelimenin de kullanılış bakımından yerinde olduğunu bildirir; bu ifâdesinin yalnız *fevâżıl* gibi ancak sec' düşürmek için kullanılan ve artık hiç kimsenin kullanmadığı bu kelimeyi içine aldığından garip bulur. Cevdet Paşa, Kemal'in gaflet

[6] Bu Hicrî ve Mâlî tarihlerin her ikisi, mektubun yukarısında kaydedilmiştir; herhâlde dalgınlıkla, Hicrî tarihin yılı, 1301 olarak yazılmıştır.

eseri olarak yerinde kullanılmadığını ileri sürdüğü *feżâ'il* ve *fevâżıl* kelimelerini yine ayni şekilde kullanmak sûretiyle sözlerine son ve Kemal'e nâzikcesine ders verir: "Diyebilirim ki fezâ'il-i zâtiyyeleri cümlenin indinde müsellemdir. Bu iḫtâr-ı 'âlilerini dahi fevâżıl-i 'inâyet-me'âşir-i kerîmânelerinden 'add ile ḫâṣṣaten teşekkür ederim.„

Süleyman Nazif, Ebüzziyâ Tevfik'e yolladığı mektubunda Kemal'in, Cevdet Paşa'yı *fevâżıl* ve *feżâ'il* kelimelerini yerinde kullanmadığına dâ'ir bu tenkîdine, ba'zı yersiz hareketlerine dokunarak, "Cevdet Paşa'nın bir istihzây-i muḥıḳḳını celb ve da'vet edecek şûrette tedḳîḳsiz, taḥḳîḳsız bir mektûb yazması da bi'ṭ-ṭab' hoş görülmez„ diyor[1]. Ebüzziyâ'ya göre, Kemal'in "*Feżâ'il* ve *fevâżıl* bahsinde Cevdet Paşa'nın istihzâsına hedef oluşu, ḳarâ'in-i lafẓıyyeden ileri gelme bir dikkatsizlikten başka birşey değildir„ ; sözlerine devâmla, "Ben zannederim ki Kemal, *fevâżıl*'ı *efâżıl* gibi telaḳḳi eylemiş de devlet adamlarının *efâżıl*'ından ise, *feżâ'il*'inden bahsetmek evlâdır demek istemiş. Bu bir eser-i ẓuhûl, veyâ ġalaṭ-ı taṣavvur 'addolunabilir. Her hâlde Cevdet Paşa'nın Kemal'e *fevâżıl* ve *feżâ'il* ḥaḳḳında ders vermeğe kalkışması, Kemal'in hatâsından fâhiş bir nezâketsizlik 'addolunur; hele bu İzâhât istihzâ şeklinde olursa, Cevdet Paşa gibi bir fâżıl'a yakışmaz„ demekle berâber, Kemal'in yanıldığını da i'tirâf etmektedir[2].

Aşağıdaki mektubunda Cevdet Paşa'nın eserini güneşte leke ararcasına tedkik ettiğinden bahseden Kemal'in bulduğu iki noksandan ilki yersiz, öteki kelime üzerinde durmaktan ibâret ve ileri sürdüğü fikir yanlıştır. Mektup, Kemal'in ba'zı tenkîdlerinde mes'eleyi incelemeden isâbetsiz fikirler ileri sürdüğünü, bu yüzden uğradığı istihzâyı aydınlatma bakımından mühim bir belgedir; Ebüzziyâ Tevfik (*Mecmû'a-i Ebüżżiya*, c. IV., FI-Ġurre-i Rebî' I., 1302, nu. 41, s. 1287 ve Mustafa Reşid tarafından neşredilmiştir (*Bedâyi'u'l-İnşâ*, İst., 1302, s. 149). Mustafa Reşid basmında, Kemal'in mektubundan sonra Cevdet Paşa'nın ona cevâbı da yayımlanmıştır (S. 150 v.d.); sonundaki Ġurre-i Rebî' I., 1302 tarihine göre, Cevdet Paşa'nın cevâbı, Kemal'inkinden bir hafta kadar sonra, 19 Aralık, 1884'de yazılmıştır. Her iki mektup, tarihsiz olarak, Cevdet Paşa'nın *Tezâkir*'inde de vardır (*Tezâkir*, 40 — *Tetimme*, Yayınlayan: Ord. Prof. Câvid Baysun, Ankara, 1967, T. T. Kurumu Basımevi, s. 222 v.d.). Esas olarak bu basımı aldık; Ebüzziyâ ve Mustafa Reşid basımları ile karşılaştırarak yayımlıyoruz.

---

[1] *Süleyman Nazif Beyefendi'nin Âsâr-ı Kemal'e dâir Bir Mektûbu* (*Mecmû'a-i Ebüżżiyâ*, Yıl 30, nu. 95, 12 Cumâdâ I., 1329, s. 527). S. Nazif'in, Bursa'da 27 Şubat, 1323 (11 Mart, 1908)'de yazıp Konya'ya gönderdiği bu mektubunun baş kısmı, bu mecmuanın 5 Cumâda I. tarihli, bir önceki 94'üncü sayısındadır (S. 498 v.d.).

[2] *Süleyman Nazif Beyefendi'ye*, ayni mecmua, nu. 101, 25 Cumâdâ II., 1329, s. 705 v.d., 709. Kemal'in Cevdet Paşa'ya mektubu dolayısıyle aleyhinde olanlardan biri de H. Nâzım mahlasını kullanmış olan Ahmed Reşid'dir (Ahmed Reşid Bey, *Gördüklerim—Yaptıklarım, Canlı Tarihler—XXIII.*, s. 340 v.d.).

724. Ahmed Cevdet Paşa'ya

11.XII.1884

Tarîḫ-i hikmet-beyân-ı âṣafânelerinden birer ḫiṭâb-ı talṭîfi ḥâvi olarak ihsân buyurulan iki cildi vâṣıl-ı dest-i ta'ẓîm oldu. Vâcib olan teşekkürâtı[3] edâda şimdiye kadar ẓuhûr eden ḳuṣûrum, bir taraftan inḥirâf-i mizâc ve[4] bir taraftan *Tarîḫ*'in mevżû'-ı aṣlîsi hükmünde bulunan Yunan fitnesi serpintilerinden bir daġdaġa ile uğraşılmak[5] mânî' olduğuna naẓaran, 'afv-ı 'âli-i rahîmânelerine maẓhar olmak me'mûlündeyim. "اَلْعُذْرُ عِنْدَ كِرَامِ النَّاسِ مَقْبُولٌ"[6]

Güneşte şâmât[7] arar gibi, eṣer-i bedî'-i hikmet-perverîlerinde naḳāyiṣ taharri ettim. Bir noḳṣân bulabildim; o da vaḳtiyle Encümen-i Dâniş'in verdiği bir re'y üzerine bu te'lîf-i bedî'e 1241 vaḳāyi'inde ḫitâm verilmesidir; hâlbuki aṣhâb-ı muṭâla'aya göre hiç olmazsa Mısır vaḳāyi'inin ḫitâmına kadar tedḳîḳāt-ı 'ârifâne ve mülâḥaẓât-ı ḥakîmâne-i devletlerinden istifâdeye şiddet-i ihtiyâc der-kâr idi. 'İnâyât-ı ma'ârif-perverâne-i aṣafânelerinden[8] ḳaṭ'-ı ümîd etmeyiz. Bir de 132'nci sahîfedeki "Devlet adamlarının feżâ'ilinden ise, fevâżılından bahsetmek evlâdır„ 'ibâresi ḥaḳîḳate ve siyâḳ-ı kelâma göre, "Devlet adamlarının fevâżılından ise, feżâ'ilinden bahs-

[3] Krş., E. Ziyâ, M. Reşid, şükrânı

[4] Krş., M. R., bu kelime yoktur.

[5] Krş., E. Z., M. R., uğraşmak

[6] El-'öẕrü 'inde kirâmi'n-nâsi maḳbûlu: *Özr, cömerd kimselerce makbûldür* (*geçerlidir*). Cevdet Paşa, Kemal'e cevâbında, "... Birkaç kerre lisânını değiştirmiş ve uṣûl-i hatt ve imlâsını bile şaşırmış bir eski müverrihin bir cilt kitabında görülen ḳuṣûr böyle bir hatâya maḳṣûr olursa kendisince bâ'iṣ-i iftiḫâr olur ve beş-on kadar olursa ma'ẕûr olur„ didikten sonra, Kemal'in mektubundaki bu mısrâ'ın başına, „ "اَلسَّهْوُ عُذْرٌ عَلَيْهِ النَّاسُ مَجْبُولُ" *Es-sehvu 'öẕrün 'aleyhi'n-nâsu mecbûlu: Yanlış* (*hatâ işlenmek, yanlış yapmak*), *insanın yaradılışında bulunan bir noksanlıkdır* mısrâ'ını ekleyerek, bunu tazmîn sûretiyle bir beyt şeklinde kaydetmiştir. Cevdet Paşa neşrinde, Kemal'in kaydettiği mısrâ'ın ilk kelimesi وَالْعُذْرُ : ve'l-'öẕru şeklindedir.

[7] Krş., M. R., şâm

[8] Krş., E. Z., M. R., âṣafîlerinden yine

olunmak evlâdır„ tarzında olacak gibi görünür. Bu sehv-i tertîb ise[9], bayağı teşvîş-i efkâr ediyor. Bâkî yine her hâlde emr ü fermân[10] Hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî-22 Safer, sene 302
Fî-29 Teşrînisânî 1300[11]
NÂMIK KEMAL

[9] Krş., E. Z. bu tertîb
[10] Krş., M. R., bundan sonraki ifâde yoktur.
[11] Krş., *Tezâkir*'de bulunmayan bu Hicrî ve Mâlî tarih, yalnız E. Z. basımında, M. R. neşrinde ise bunun yalnız Hicrî'si vardır.

DCCXXV.

Kemal, Sultân 'Abdü'l-Hamîd'e yolladığı aşağıdaki mektubunda, Rodos'un coğrafî yerini gözönüne alarak siyâsî ehemmiyetinden, alınması gereken tedbirlerden, hâlen ne vaziyyette bulunduğundan, tedbirler ihmâl edilirse siyâsî bakımdan ne gibi menfî sonuçlar ortaya çıkacağından bahsetmiştir.

Rodos'un çevresindeki adalar başka devletlere âiddir; Rodos'taki altıbin kadar Müslümân'dan ancak bini köylerde bulunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun hiçbir yerinde İslâmlar, Rodos'taki kadar çabuklukla azalmış, gerilemiş değildir. Bu, adanın elden çıkma tehlikesine yol açmaktadır. İslâmlar'ın nufûsca çoğalması için alınacak tedbirlerin başında askerlik mes'elesi gelir: Askere alınan gençler bulundukları yerlerden uzak olan kal'alar içinde vazifelendirildiklerinden, nufûsun artmasına hizmet edememektedirler. Müslümânlar'dan birkısmı da askere alınmamak için Sisam gibi yerlere giderek din değiştirmektedir; bunun başlıca sebeplerinden biri, Rodos'ta mektep ve câmi'lerin azlığı, dolayısıyle halkın fikirce yükselmemiş, din terbiyesi almamış olmasıdır. İki yerde birer mektep açılmış ise de, köylerin üçünde ne mektep, ne câmi' vardır; Rodos'un büdcesi, halkının fakirliği mektep ve câmi' yapılmasına imkân vermediğinden, Kemal, hükûmetin yardımını istiyor. Askerliğin din değiştirmeği, nufûsun azalmasını önleyebilmesi için de Rodos İslâmı ile buraya dışarıdan gelip yerli kadınlarla evlenenlerin kur'a dışı bırakılması düşüncesindedir. Böyle bir tedbirin ne gibi sonuçlar vereceğini de anlatan Kemal, Rodos'un elden çıkmaması, Osmânlı İmparatorluğu'nun burayı siyâsî bakımdan kuvvetlendirmesi düşüncesi ile arîzasını sunmağa cesâret ettiğini bildiriyor; muhâtabından, lutuflarının devâmını dilemektedir.

Mektubun Kemal'in el yazısıyle, kırmızı mürekkeble, tashihli müsveddesi T. T. Kurumu'ndadır (*Defter*—II., s. 1-6). Ayni müsveddenin, fakat Kemal'in gelini Celîle Boylayir'in dosyasından alındığı kaydi ile fotokopisi, yeni harflere çevrilmiş metni M. C. Kuntay tarafından yayımlanmıştır (A. e., c. II., Kısım II., s. 29, 35 v. d.). "Bu vesikanın hattı, Kemal'in hattı değildir„ notu verilerek, Es'ad Çınar'ın bize verdiği, kendi kitaplığımızdaki belgeler arasında da bulunmaktadır

(Nu. 79, s. 196-200). Esâs olarak T. T. Kurumu'ndaki nushayı aldık; bunu Es'ad Çinar nushasıyle, M. C. Kuntay'ın yayımladığı, ba'zı kelimelerin yanlış okunduğu, atlanılmış cümle ve ibârelerin görüldüğü yeni harflere çevrilmiş metni ile karşılaştırarak neşrediyoruz. Mektup metnini, yine her iki nushayı karşılaştırarak önceleri de yayımlamıştık (*Akdeniz Adalarının Elimizden Çıkmaması için, Husûsî Mektuplarına göre Namık Kemal'in Mücâdele ve İkâzları, Belleten*, c. xxiii., nu. 91, 1959, s. 448 v. d.).

725. Sulṭân 'Abdü'l-Ḥamîd'e

25. XII. 1884

Nezd-i kerâmet ârây-ı Cenâb-ı Sehriyârîleri'ne ta'rîf ve İżâh ihtiyâcından vâreste olduğu üzre Rodos, İskenderîye enginiyle Cezâyir-i Bahr-i Sefîd sularının mülteḳâsında[1] ve binâ'en-'aleyh merkez-i Ḫilâfet-i seniyye ile Arabistân ve ḫuṣûṣıyle Harameyn-i Şerîfeyn[2] arasında mevcûd olan ṭuruḳ-ı muvârede-i bahriyyenin noḳṭa-i iltişāḳında bulunduğundan dolayı, siyâseten ahvâl-i ṭabî'iyyesinin musâ'id olduğu mertebelerden birkaç kat ziyâde ehemmiyyeti ḥâ'izdir. Bununla berâber, etrâfında bulunan cezâyirin hiçbirinde İslâm olmadığından ve idâreleri de Hükûmet-i Devlet-i 'Aliyye'ye tamâmıyle merbûṭ 'addolunamayacak bir hâl-i istiṣnâda bulunduğundan, bu sancak dâhilinde devletin iṭṭirâd-ı idâresine dâhil olan yalnız Rodos cezîresidir. Rodos cezîresinde Devlet-i 'Aliyye'nin 'aṣabiyyeti munḥaṣıran[3] İslâm ile ḳā'im olduğu hâlde, ahâlî-i İslâmiyye'nin hâli ve[4] ne'ûẕu bi'llâhi Te'âlâ[5] muḫâṭara-i izmiḥlâli dâ'i[6] bulunduğu içün, bir ṣûret-i maḥṣûṣada olarak naẓar-ı ima'ân-ı mülk-dârî ve i'tinây-i necât-baḫṣây-i millet-perverîlerine şâyeste görünür. Rodos'un İslâmı kırk-elli senedenberi Memâlik-i Hazret-i Pâdişâhîleri'nin[7] hiçbir cihetine ḳıyâs ḳabûl etmeyecek derecelerde[8]

[1] Krş., M. C. Kuntay, *nokta-i mültekasında*; müsveddede, fotokopisinde de görüldüğü gibi, *nokta* kelimesinin üzeri çizilmiştir.

[2] Krş., E. Çinar, Haremeyn-i Şerîfiyye

[3] Krş., E. Ç., yalnız; metnin aslında *yalnız* kelimesi çizilmiş, *munḥaşıran* şeklinde düzeltilmiştir.

[4] Krş., E. Ç., M. C. K., bu kelime yoktur.

[5] Krş., E. Ç., ne'ûẕu bi'llâh

[6] Krş., M. C. K., dâ'-î

[7] Krş., E. Ç., pâdişâhîlerinde

[8] Krş., E. Ç., derecelere

tedenni ederek, bir vaḳt 200 asker veren bir nâhiyenin şimdi ʿumûm İslâm'ı 400 kişiden ʿibâret kalmış ve ẕükûr ve inâṯ cezîrede bulunan Müslümânlar'ın topyekûnu[9] altıbin kişiye varır-varmaz mertebelerde bulunmuştur ki, bunun da köylerde bulunan miḳdârı, ancak bin kişiye bâliġ olabilir. Bu tedenninin esbâb-ı asliyyesi birer-birer zâ'il olduğu hâlde, askerlik mes'elesi hâlâ nufûs-ı İslâmiyye'yi girdiği ṭarîḳ-i tedennide idâme edip-duruyor.

Vâḳıʿa, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd'deki İslâm'ın inḳırâżdan muhâfazası içün, bunlardan alınan askerin bulundukları ḳalʿalardan başka bir tarafa gönderilmemesi ḥaḳḳında bir niẓâm vażʿolunmuş ise de, yine asker olanlar, te'sîs-i beyt[10] içün en musâʿid zamân olan gençliklerini, ḳarye ve mahallelerinden dûr olarak ḳalʿalar derûnunda ve bekârlık ʿâleminde geçirmekte oldukları cihetle, bu niẓâmın dahi maḳṣad-ı aslî olan teksîr-i nufûsa hidmet edemeyeceği naẓar-ı te'essüfle muşâhade olunmaktadır.

Rodos'ca en ziyâde can-ḫırâş olacak bir fâciʿa da köylülerden birtakım esâfilin, ḳurʿa korkusuyle Yunanistân'a ve yâḫûd Sisam gibi müsteṯnâ bir mahalle giderek tanaṣṣur etmekte olmalarıdır[11]. Rodos, bir hayli müddet vilâyet merkezi dahi olmuş iken, o mertebelerde musâmaha ile idâre olunmuştur[12] ki cezîrenin onbir ḳaryesinde Müslümân bulunduğu ve fakat birtakımında câmiʿ ve hiçbirinde mekteb olmadığı hâlde, iki sene evvele gelinceye kadar bunlara birer hoca göndermek olsun kimsenin ḫâṭırına gelmemiş[13] ve hoca irsâline teşebbüs olunduğu zamân dahi, köylerin birtakımı yine açıkta bırakılmıştır. Bu musâmaha seyyi'esiyle dîn ve meẕheb farḳından bütün-bütün ġâfil kalan câhiller bir müddet Yunanistân'a giderek ismini değiştirmeği akserlikten kurtulmak[14] içün kâfi görünce naẓarlarında sırf efʿâl-i ʿâdiyyeden maʿdûd olan bir

[9] M. C. K. basımında metnin aslı yeni harflere çevrilirken tashihlerin birkısmı atlanılmış, bu yüzden bozulan ifâdeler kelime ilâvesiyle değiştirilmiştir: Krş., tedennî eder olduğu hâlde topyekûnu

[10] Krş., E. Ç., yine bunlar te'sîs-i beyn

[11] Krş., M. C., etmeleridir.

[12] Krş., E. Ç., musâmaha olunmuştur

[13] Krş., M. C. K., *gelmemiştir* şeklinde değiştirilmiş, cümlenin bundan sonraki kısmı atlanılmıştır.

[14] Krş., E. Ç., bütün-bütün kurtulmak; önceki ibâreler yoktur.

hareketi ihtiyârdan ṭabî'î çekinmiyorlar[15]; dehşet-baḫş-i efkâr olacak hâllerdendir ki şimdiye kadar tahrîri ḫitâm bulan Rodos köylülerinin, yalnız sekizinde[16] erkek, kadın üçyüzkırk nufûs-ı İslâmiyye bulunuyor. Bunların ise, yirmidördünün irtidâd eylediği şâbit olmuştur.

İslâm için eşna'-i beliyyât olan irtidâdın önünü almağa en büyük hidmet edecek mektebler[17] sâye-i 'inâyet ve ihsân-ı cenâb-ı Ḫilâfet-penâhîleri'nde te'sîse başlamış ve bu ni'metten mahrûm olan iki köye de, bu def'a birer mekteb küşâd edilerek işin bu ciheti itmâm edilmiş ise de, belki elli senedenberi etrâfına ezân-ı Muhammedî ṣadâsı vâsıl olamayan üç ḳaryenin[18] ahâlîsinde olan şiddet-i faḳre ve Rodos evḳâfının iḳtidârsızlığına naẓaran, dörder-beşerbin ġuruş masrafla vucûde gelebilecek birer câmi'-i şerîf ile[19] tezyîni, İmâmü'l-Müslimîn ve Ḳıble-i Erbâb-ı Yaḳîn Efendimiz'in ihsân-ı kerâmet-nişân-ı Ḫilâfet-penâhîleri'ne kalmıştır.

Askerliğin gerek irtidâd ve[20] gerek taḳlîl-i nufûsca[21] olan te'sîrini izâleye, Rodos İslâmı'nın ve bir de hâricden Rodos'a gelip de yerliden kadın alarak tevaṭṭun edenlerin ḳur'adan müsteṣnâ tutulması çâre-i münferid hükmündedir.

Bir vaḳıt buraca nufûs-ı İslâmiyye'yi tekṯîr için muhâcir iskânı düşünülmüş[22] ve bu yolda ba'ẓı ufak-tefek teşebbüsler de edilmiş[23] ise de, hayfâ ki gerek hâricden gelen ve gerek Memâlik-i Pâdişâhîleri'nin bir tarafından dîger tarafına geçen muhâcirler doğru-yalan, her neden ise pek fenâ bir şöhret kazanmış olduklarından, Hıristiyanlar'ın desâyis ve şikâyâtı, bu maḳṣadın istihsâline ḥâ'il olmuştur.

Şimdi meselâ, beş[24] ve belki üç sene içinde, hânesini Rodos'a naḳledenlerin ḳur'adan müsteṣnâ tutulacağına dâ'ir bir ḳânûn neşr-olunmak lâzım gelse, buraca 'aṣabiyyet-i İslâmiyye'nin az bir zamân

[15] Krş., E. Ç., çekinmiyor ki
[16] Krş., E. Ç., sekenesinde
[17] Krş., E. Ç., bu kelime yoktur.
[18] Krş., E. Ç., karyesinin
[19] Krş., M. C. K., bu kelime yoktur.
[20] Krş., M. C. K., bu kelime yoktur.
[21] Krş., M. C. K., nüfûsa
[22] Krş., M. C. K., düşürülmüş
[23] Krş., M. C. K., teşebbüslere de kalkışılmış
[24] Krş., E. Ç., yâ beş

içinde, ârzû olunduğu kadar ḳuvvet ve keşret bulacağında şübhe yok ise de, devletce böyle bir tedbîr-i fevḳa'l-'âdeye murâca'at içün, hâricde bir żarûret gösterilemeyeceğinden, bu ṣûret bi'ṭ-ṭab' ba'żı guft-gūyu mûcib olabilir; fakat yalnız Rodos halkı ḳur'adan müstesnâ tutulmak ve cezîrede te'ehhül edenler dahi ahâlîden 'add-olunmak, naẓar-ı diḳḳate çarpacak kadar ehemmiyyeti ḥâ'iz birşey değildir.

Rodos'un senede verdiği asker yirmi kişiden 'ibâret olarak, Cenâb-ı Ḥaḳ, encüm-i eflâk gibi bî-hadd ve bî-hisâb[25] eylesin asâkir-i zafer-me'âşir-i mülûkânelerine ḳıyâsen bu miḳdâr, deryâya nisbet ḳaṭra ḳabîlinden olması cihetiyle, silâh altından eksilmesinde hiçbir hükm olamaz; ma'a-mâ-fîh bunların silâh altına alınmasıyle, askerlikten bütün-bütün mahrûm edilmesi de lâzım olmayıp, yalnızca ḳur'aya idhâl edilmekten ise, kâffesi birden redîfe naḳlolunsalar da, senede bir-iki ay ta'lîm ettirilseler ve bir de ḳur'a zamânları olan yirmi yaşından yirmibeş yaşına kadar te'ehhül etmeyenler, bu musâ'adeye maẓhar edilmeseler, buranın İslâm'ından hem[26] cezîreyi hîn-i hâcette düşmen-i hânegî şerrinden himâye içün bir ihtiyât fırḳacığı vucûde gelir, hem de imkân dâ'iresinde olarak, nufûs-ı İslâmiyye tekşîr edilmiş olur. Rodos İslâmı'nın şehirlileri, gerek servet ve gerek miḳdâr-ı emlâkce Hıristiyanlar'a ġâlib olduklarından, ḳur'adan müstesnâ tutulmakla tedenniden kurtulmağa ve bir taraftan da hâricden gelenlerle tezâyüd etmeğe başlayınca, 'aṣabiyyet-i devlet hiç hissolunmaz bir tarz ile Rodos'ta taḳarrür etmiş ve[27] ileride Hıristiyanlar'a her ṣûretle ġalebe eylemeğe isti'dâd peydâ eylemiş olur.

Hâl-i hâzırın dehşeti bir cihân-ı[28] 'ulviyyet ve bir 'âlem-i himmet ve hamiyyet ıṭlāḳına biḥaḳḳın sezâ-vâr olan vicdân-ı me'âli-nişân-ı mülûkânelerine ne mertebe te'sîr edeceğini ve meşāġıl-ı 'uẓmây-ı salṭanat sırasında[29] bu cüz'iyyâtın naẓar-ı mülûkânelerine 'arżı ne derece mûcib-i teşdî' olacağını tamâmen bilür isem de[30], memâlik-i maḥrûsa-i pâdişâhîlerinin bir köşesinde bulunan

[25] Krş., M. C. K., hisâb
[26] Krş., E. Ç., bu kelime eksiktir.
[27] Krş., M. C. K., ve belki
[28] Krş., E. Ç., cihetle
[29] Krş., E. Ç., arasında
[30] Krş., M. C. K., bilirsem de

fırḳa-i İslâmiyye'nin ḫaṭer-gâh-ı inḳırâżda bulunduğunu[31] ve içlerinden birtakım cühelânın bî-muḥâbâ tanaṣṣur edebildiğini[32] görüp de sükût etmek, Meẕheb-i Muḫtâr-ı hamiyyet'e göre küfr menzelesine varan seyyi'âttan ma'dûd olacağına ve Cenâb-ı Ḥaḳ, ile'l -ebed kemâl-i şân ve şevketle Maḳām-ı celîl-i Ḫilâfet'te fuyûżât -âver-i istıḳrâr eylesin[33]; Diyânet-i İslâmiyye'ye muta'alliḳ olan böyle mevâdd-ı mu'tenâ-bihâda merci'iyyet zât-ı ḳudsiyyet-sıfât-ı ẓıllu'l-lâhîlerine munhasır bulunduğuna binâ'en ve secâyâ-yi-celîle-i tevâżu'-ı[34] şâhâne ve aḫlâḳ-ı 'âliye-i ta'aṭṭuf-i şehriyârânelerine[35] iġtirâren, şu meşhûdât ve mülâḥaẓât-ı kemterânemin 'arż ve beyânına ictisârı, ferâ'iż-i 'ubûdiyyetten 'addeyledim.

Ḥaḳîḳaten şân-ı me'âli-unvân-ı cenâb-ı şehinşâhîlerine[36] şâyân olan böyle bir ḫayr-i 'aẓîm içün mebẕûl olacak 'inâyât-ı feyż -ġāyāt-ı ḫilâfet-penâhîlerine vâsıṭa-i icrâ ve ẓuhûr olmak[37] çâker-i aḫḳarlarına dünyâ değer bir ni'met olmaġla ve muḳteżây-i hâlin icrâsı ise, her hâlde irâde-i mülhemiyyet- ifâde-i cihân-dârîlerine mütevaḳḳıf bulunmaġla ol bâbda ve meḥâsin-enẓâr-ı kimyâ-âṣâr-ı şehriyârîlerinin ḫaḳḳ-ı nâ-müstehaḳḳ-ı kemterânemde idâmesi ḫuṣûṣunda[38] emr ve fermân ve luṭf ve ihsân şevketlu, ḳudretlu[39], merhametlu, mehâbetlu, 'aẓametlu, velînı'met-i bî-minnetimiz, Pâdişâh'ımız, velînı'met-i 'âlemyân Pâdişâh-ı cihân Efendimiz Hazretleri'nindir.

7 Rebî'ü'levvel, 302 ve 13 Kânûnievvel, sene 300

[31] Krş., E. Ç., bu kelime yoktur.
[32] Krş., E. Ç., bî-muḥâbâtında (بی محاباتنده) edebildiği
[33] Krş., M. C. K., etsin
[34] Krş., M. C. K., tevazu'ı
[35] Krş., M. C. K., şehriyârîlerine
[36] Krş., M. C. K., şehriyârîlerine
[37] Krş., E. Ç., olan
[38] Krş., E. Ç., ḫuşûşan
[39] Krş., E. Ç., bu kelimeden sonra sıra noktalar konulmuş, geri kalan ifâdeler kaydedilmemiştir.

DCCXXVI.

Kemal'in, aşağıdaki mektubunu kime gönderdiği belli değildir; içindekilerden, asker sınıfından, müşîr (Mareşal) rütbesine yükselmiş bir kimseye yazıldığı anlaşılır. Mektubunu yolladığı bu kimse, Kemal'e, Rodos için ayda binbeşyüz kuruşluk bir Siyâvuş vakfı gönderileceğini, bunun gönderilmesinin mümkün olup-olamayacağı hakkında açıkca bilgi vermesini istemiştir. Kemal ona, bu emrini alır-almaz, Rodos -sancağı sıkıntıda da olsa, bu az mikdardaki parayı ödemeğe yetkisi bulunduğu cevâbını vermiştir. Aradan epeyi zamân geçmekle berâber, ne söz konusu Siyâvuş vakfından para, ne de muhâtabından cevab almıştır. Aşağıdaki mektubunu bu sebeple, o mektubunun muhâtabının eline geçmediği düşüncesiyle, Siyâvuş vakfından birşey gelirse vermeğe hazır olduğunu bildirmek için yazmıştır.

Hırvat asıllı olup Saray'da terbiye gördükten sonra Vezîrlik'e kadar yükselen Siyâvuş Paşa (ölümü: 1010/1601-1602), Selîm II.'in kızı Fatma Sultân'ın kocasıdır; İstanbul'da, taşrada medrese, çeşme, v. b. epeyi hayrâtı da vardır[1]. Öte yandan, Mustafa Âsım Bey'in de soyu Fatma Sultân'la[2] akrâbâlıkları olduğu için bu vakıflardan faydalanması lâzımdı; Mustafa Âsım Bey'in bu yüzden da'vâ açtığını, Hazîne'ce senelik bedeli 120.000 kuruş tuttuğu açığa vurulan vakfın ancak beşte-bir nisbetinde faydalanma hakkını kazandığını da biliyoruz[3]. Bu bilgiyi, aşağıdaki mektubunda sözü edilen Siyâvuş vakfının âilesine âid mirâs hakkıyle hiçbir ilişiği bulunmadığını, bu vakıftan Rodos-sancağı'na gönderilecek ile alâkalı resmî bir mes'ele olduğunu anlatabilmek için vermiş bulunuyoruz.

Kemal tarafından, kırmızı mürekkeble yazılmış olan mektup metni, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (*Defter*—II., s. 11).

726.

25. XII. 1884

Devletlu Efendim Hazretleri,

Buraya ayda 1500 ġuruşluk bir Siyâvuş irsâl buyurulacağından, irsâli mümkin olup-olamayacağının istîżâhına dâ'ir bir emir-nâme-i devletlerini almış ve bir sancağın ne derece mużâyaḳası olsa o kadar cüz'î bir akçeyi i'ṭâdan 'âciz kalmayacağı cihetle, Siyâvuş'un tes-

[1] Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. III., İst., 1311, Matbaa-i Âmire, s. 116.

[2] Sultân Selîm II.'in kızlarının en küçüğü olan Fatma Sultân (ölümü: Şa'bân, 988/Eylûl-Ekim, 1580)'ın hayat çizgisi için bk., Süreyyâ Bey, a. e., c. I., İst., 1308, s. 60).

[3] Bu husûsta daha geniş bilgi için bu eserimizin birinci cildine bakılabilir (Ankara, 1967, T. T. Kurumu Basımevi, s. 86, 87, 110).

viyesine müte'ahhid bulunduğumu da ilk vapur ile 'arż etmiştim. Aradan bir hayli zamân geçtiği hâlde, Siyâvuş'tan henüz bir eşer ẓuhûr etmediğinden ve o sırada gönderdiğim mektûbların aralık vapurlarının münâsebetsizliği cihetiyle mahallerine vâsıl olmadığı anlaşıldığından, şâyed bu 'arîżam dahi huzûr-i müşîrânelerine şeref-yâb-ı vuṣûl olamamış olmak ḫâṭıra geliyor. Eğer zannım sahîh ise, irâde-nâme-i devletlerinin cevâbsız kalması taraf-ı bendegânemden bir tekâsül vuḳū'una ḥaml buyurulmamasını temenni ile berâber, Siyâvuş ne taraftan ẓuhûr ederse i'ṭâsına hâzır bulunduğumu 'arża cesâret eylerim. Ol bâbda...

13 Kânûnievvel, sene 300

DCCXXVII.

Kemal, 15 Ekim, 1884 tarihli *İrâde-i seniyye* ile Midilli'den Rodos Mutasarrıflığı'na ta'yîn edilmiş, bu vazifesine başladıktan az sonra ele aldığı başlıca işlerden biri de, yeni senenin yaklaşması dolayısıyle Rodos-sancağı'nın büdcesi olmuştur. Rodos kazâları ile Herkit nâhiyesine gönderilen 8 Kasım, 1884 tarihli yazıdan, buraların gelir nevi'leri, bu gelirin geçen 99 (1883) yılındaki tutarı incelenip bildirilmesinin istenildiği anlaşılıyor[1]. Ayni tarihte Rusûmât Müdürlüğü'nden, adalardan herbirinin gelirini, idhâlât ve ihrâcât mikdârını kısaca gösteren bir puslanın gönderilmesi de istenilmiştir[2]. Yine Rusûmât Müdürlüğü'ne 8 Ocak, 1885 tarihli tezkire

[1] Kırmızı mürekkeble, Kemal'in el yazısıyle, 168 numara ve 20 Muharrem, 302—27 Teşrînievvel, 300 tarihli, *yazıldı* kayidli olan bu belge T. T. Kurumu'ndadır (*Defter*—I., s. 8/29); metninin bütününü veriyoruz:

Ḳażâlarla Herkit Nâhiyesi'ne:

Zîr-i idâre-i behiyyelelerinde bulunan ḳażâda devletce gümrük resmi alınan ve yâḫûd teẕkire ile gelen eşyâdan Dimoyrondiya'nın memleket nâmına ayrıca aldığı resmin ve bu resimden başka daha kaç nev' vâridâtı var ise herbirinin ayrı-ayrı yekûnu, geçen 99 senesi kaç ġuruşa bâliġ olduğunun mümkin-mertebe taḥḳîḳıyle sur'at-i iş'ârına himmet buyurulması siyâḳında..

[2] Bu belge de kırmızı mürekkeble, Kemal'in el yazısıyle, 20 Muharrem, 302—27 Teşrînievvel, 300 tarihli, 179 numaralıdır; bir önceki gibi sonunda *yazıldı* kelimesi bulunan bu belgenin de bütününü veriyoruz (T. T. Kurumu, *Defter*—I., s. 9/30):

Rusûmât Müdîriyyeti'ne

Mülḥaḳ cezîrelerden herbirinde geçen 99 senesi zarfında kaç ġuruş vâridât hâsıl olmuştur ve bunun ne miḳdârı idhâlât ve ne miḳdârı ihrâcâttandır ve bir de teẕkire ile hâricden nekadar eşyâ gelmiştir; bir hulâsa puslasının sur'at-i mümkine ile tanẓîm ve irsâli temenni olunur.

ile geçen 1883 yılında Rodos'a bağlı adaların ve mülhakātının gümrük gelirinin tutarını gösteren puslanın gönderilmesi bildirilmiştir [3].

Kemal'in aşağıdaki mektubunda, kime yazıldığını anlatan hitap ifâdesi yoktur; fakat *Memâlik-i Hazret-i Pâdişâhîleri'nin, meşâġul-i 'uẓmây-i Ḫilâfet arasında, çâker-i aḫḳarlarının da bir tarafdan hadd-i kemterânemi tecâvüz ile ser-i şevket -i mülûkânelerini taṣdî'im* v. b. ifâdeler Sultân 'Abdü'l-Ḥamîd'e yazıldığını gözterir.

Mektupta üzerinde durulan, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd, dolayısıyle Rodos-sancağı'nın büdce açığı, te'hir edilen, ödenmesi ileriye bırakılan masraflarıdır: Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'nin gerek nufûsca İslâm'dan çok Hıristiyan'dan ibâret, gerek asker uğrağı olması bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nun siyâsî cihetten mühim bir noktası bulunduğuna işâret eden Kemal, buranın mâlî idâresinde tutulan yolun âsâyişi bozan, zararlı te'sirine de dikkati çekmiştir. Mâlî idârenin Defterdârlar'a bırakıldığı zamândanberi Vilâyet büdcesinin açığı yüzde-yirmibeşi bulmuştur. Büdce açığına yol açan sebepleri anlattığı gibi, açığı kapatmak için Topcu, Bahriyye askerleri ta'yînâtının, imâret, habs-hâne masrafının, tahsîldârlık 'âidâtının geciktirilmesi, me'mûr ve zabtıyyelerin aylıklarından kesinti yapılması da ayaklanmağa yol açacağından mümkün değildir. Kemal bütün bunlara dayanarak, masrafların ertelenmekten, dolayısıyle âsâyişin tehlikeden kurtarılmasının, 'Abdü'l-Hamîd'-in bu husûstaki irâdesine muhtâc en mühim işlerden olduğu düşüncesindedir. Bu fikirini bildirmekle haddini aştığı, v.b. nezâket ifâdeleriyle mektubuna son vermiştir.

Rodos'tan gönderildiği açıkca anlaşılan mektubun tarihi kaydedilmiş değildir; ba'zı ip-uçlarına dayanarak, yazıldığı zamânı tesbit edebiliyoruz: Elde bulunan resmî belgeler, Kemal'in Rodos'a ta'yînînden az sonra, 1884 Kasım, Aralık aylarında, Mart'la başlayacak Mâlî yeni senenin yaklaşması dolayısıyle Rodos'un gelir-gideri üzerinde durduğunu, 1885 yılı büdcesini hazırlamağa çalıştığını gösterir. Üzerinde durduğumuz mektupta, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Muhâsebesi'nden Mâliyye'ye 21 Teşrînisânî (3 Aralık) tarihinde gönderilen evrâkta, "Vilâyet muvâzenesinin açığı yüzde-yirmibeşe vardığından, yerli masraflarla Garb-Tırablusu ve Girid Bahriyye havâlesine o nisbette para verilmesi lâzım geldiğinin yazıldığından, bu yakınmaların hiçbir fayda ve te'siri görülmediğinden bahsetmiştir ; Rodos-sancağı'nda, Aralık başlangıcından Şubat sonuna kadar olan mahallî harcamalar ile verilmesi mümkün havâlelere karşılık kalan gelirin tutarını kaydetmesinden de mektubun Aralık'ta yazıldığı anlaşılıyor. Kemal'in 1886 ve 1887 büdceleri üzerinde böylesine meşgûl olmadığını da gözönüne alarak, 1884 Aralık'ında yazdığını tahmin ettiğimiz bu mektubuna, bu yıla âid mektuplarının sonuncuları arasında yer veriyoruz.

---

[3] Kırmızı mürekkeble, Kemal'in kendi yazısıyle, 21 Rebî'ü'l-evvel, 302—27 Kânûnievvel, 300 tarih, 294 numaralı, *yazıldı* kaydi bulunan belgenin bütünü (T. T. Kurumu, *Defter*—III., s. 45)):

RUSÛMÂT MÜDİRİYYETİ'NE:

Geçen 99 senesi zarfında Rodos-cezâyiresi'nin gümrük vâridâtı kaç ve ayrı-ayrı mülḥaḳâtının kaçar ġuruşa bâliġ olmuş ise bir puslasının sur'at-i mümkine ile tanẓîm ve irsâline himmet buyurulması siyâḳında..

Kemal'in, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti ve Rodos-sancağı'nın açığını kapatmak için nasıl uğraştığını, buna bir çözüm yolu sağlanması için 'Abdü'l-Ḥamîd'e baş-vurduğunu aydınlatan bu mektubunun bir başkasının el yazısıyle olan metninden istinsâh edilen nushası Fs'ad Çinar'ın bize verdiği mektuplar arasında, kendi kitaplığımızdadır (Nu. 13, s. 30-33).

727. Sulṭân 'Abdü'l-Ḥamîd'e

Aralık, 1884

Nezd-i kerâmet-vefd-i cenâb-ı şehinşâhîlerinde, ta'rîf ve îżâh ihtiyâcından vâreste olduğu üzre, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Hıristiyan sekenesinin, İslâm'a nisbet ḳabûl etmeyecek derecelerde keşrette bulunması ve Rumeli tarafında bulunan vilâyetler gibi asker uğrağı bir mahal dahi olmaması cihetleriyle, Memâlik-i Hazret-i pâdişâhîleri'nin en mühim bir noḳtası olduğu hâlde idâre-i mâliyyesince tutulan uṣûl, bayağı âsâyişini iḫlâl edecek birtakım te'sîrât-ı mużırre hâsıl eylediği kemâl-i te'essüf ile müşâhade olunuyor.

İdâre-i mâliyye, muṣṭaḳıllen Defterdârlar'a bırakıldığı zamândanberi, Vilâyet'in muvâzenesinde, % 7,5 nisbetinde bir açık olduğu mubâyin olunup-durduğu hâlde, Teşrînisânî'nin 21'inde Muhâsebe-i Vilâyet'ten gönderilen evrāḳta, Vilâyet Muhâsebesi'nin açığı % 25'e vardığından, masârif-i mahalliyyeye ve Ġarb-Ṭırablusu ile Girid Bahriyye havâlesine o nisbette para verilmesi lâzım geleceği beyân olunmuş ve edilen feryâdların hiçbir fâ'ide ve te'sîri görülememiştir.

Rodos-sancağı'na tehammülünden fazla olarak verilen havâlât, % 40 nisbetini de geçmiş ise de, hisâbın sahîhi, Muhâsebe-i Vilâyet'e anlatılsa da, bu *fazla*, kendilerinin istediği gibi % 25'e de indirilse, bu % 25, beşyüz bu kadar ġuruşa bâliġ oluyor; hâlbuki, Kânûnıevvel ibtidâsından Şubat nihâyetine kadar olan sarfiyyât-ı mahalliyye ile mümkinü'l-i'tâ havâlelere karşılık kalan vâridât dahi, ayniyle beşyüz bu kadar bin ġuruştan 'ibârettir.

Bu beşyüz bu kadar bin ġuruşun 200.000 ġuruşu beḳāyâ olarak, sene-i âtiyyeye devr olunur, anın da yalnız 100.000 ġuruşu ele geçerek 900.000 ġuruşu, mümteni'ü't-tahsîl kalır ki, Sancak'ın muvâzenesi bu cihetten 100.000 ġuruş açıktır. Üç ay zarfında vuḳū' bulacak sarfiyyâtın, lâ-aḳal 200.000 ġuruşu da, Tobcu ve Bahriyye asâkir-i şâhâneleri ta'yînâtı ve 'imâret ve habs-hâne ve tahsîldârlık

'â'idâtı gibi sarfiyyât-ı mübremedir ki, bir gün olsun te'cîlleri ḳâbil olamaz[4]. Bu cihetle, ma'âş ve sâ'ir te'cîli ḳâbil olabilecek masraflarla, havâlâta serpiştirilebilecek Irâd, bu sene ele geçebilecek paranın 100.000 ġuruşu ile, gelecek sene tahsîl olunabilecek 100.000 ġuruştan 'ibâret kalur ve bu da, nisbet ḳâ'idesine tevfîḳan verilecek olur ise, bu sene zarfında, beşyüz bu kadar bin ġuruş *zâ'id* havâlât içün, yalnızca 50.000 ġuruş i'tâ edilmiş olur; hâlbuki bu 50.000 ġuruş, kâffesi Hıristiyan'dan 'ibâret altı-yedibin nufûsu ḥâvi ḳażâların idâresine müekkel olan birkaç me'mûr ile, onar-onbeşer żabṭıyyenin ma'âşlarından ḳaṭ' edilmek lâzım geliyor ve bu me'mûrlarla żabṭıyyeler sâ'iḳa-i żarûretle birtakım münâsebetsizliklere ḳıyâm edip de, bu adalarda, Cenâb-ı Ḥaḳ göstermesin, bir mes'ele teḥaddüşüne meydân verirlerse, tasarruf edilmek istenilen akçenin, birkaç bin misli fedakârlıklarla teskîni ḳâbil olamaz[5]. Vilâyet'in sâ'ir cihet-

[4] Kemal bu mektubunda üzerinde durduğu şeylerin çoğuna, C. Bahr-i Sefîd Vilâyeti'ne 31 Aralık, 1884 tarihli yazısında da yer vermiştir: "Nezd-i Vilâyet -penâhîleri'nde ta'rîf ve iżâh ihtiyâcından vâreste olduğu üzre Rodos ötedenberi muvâzenesinde dâimâ birçok açık bulunmağla şöhret bulmuş bir sancak olarak fî'l-ḥaḳîḳa Sandık'ın sineyn-i sâbıḳadan kalmış bir hayli duyûnu dahi görünmektedir„ cümlesiyle başlayan bu dilekcesinde Marmaris ve İstanköy kazâlarının Rodos'a bağlı bulunmaları gerekli iken Menteşe ve Sakız'a bağlanmış olmasının yersizliğine dâir deliller vermiş, Rodos'un gelirinin masrafına yetersizliğinin bu dilekcesine ekli pusladan anlaşılacağını bildirmiş, Sandık muvâzenesindeki açığın Umûmî Habs-hâne masrafı ile zâtî maâşlar, Tophâne ve Bahriyye havâleleri yüzünden meydâna geldiğini, açıkları kapatabilmek için İstanköy, veyâ Marmaris'in Rodos'a katılmasının uygun görüldüğünü anlatmıştır. Bu dilekcesinde, 'Abdü'l-Hamîd'e yazdığı mektubunda ele aldığı ba'zı me'selelere de yer verdiği, hattâ ifâde şeklinin de az-çok ayni olduğu görülür. " Asâkir-i şâhâne ve maḥbûsîn ile 'İmâret'ten müte'ayyiş olan fuḳarânın aḳvât-ı yevmiyyesini bir gün bile te'ḫîr etmek ḳâbil olmamağla sarfiyyât-ı mahalliyyeden ma'dûd olmayan bu kadar mübrem ve müsta'cel dört havâlenin vucûdü, Sandık mevcûdunun nisbet ḳâ'idesine tevfîḳan her dürlü ihtiyâcâta serpiştirilmesine imkân bırakmadığından...„ (Kırmızı mürekkeble, Kemal'in kendi el yazısıyle, 19 Kânûnıevvel, 300 tarih, 507 numaralı, *yazıldı* kaydi bulunan bu belge T. T. Kurumu'ndadır: *Defter*—III., s. 34-38; s. 36 v. d.).

[5] "... Sancak'ın ihtityâcât-ı żarûriyye-i asliyyesinden olan żabṭıyye tahsîsâtını aylarca tedâḫule düşürmek ve yâḫûd başka bir sancağa hâvâle ettirmek gibi birtakım ahvâl-i fevḳa'l-'âdeye murâca'at olunmağla bu murâca'atlardan bir şemere-i 'âcile ve kâfiye ıḳtıṭâf olunmamağla buranın żabṭıyyesi muhâfaza-i âsâyişe kâfil olacak iken, ara-sıra anları muhâfaza içün bir kuvvete ihtiyâc gösterebilecek harekâta ictisâr eylemişlerdir„ (Ayni dilekce, s. 37).

leri de, gerek verebileceği para ve gerek uğrayacağı muḥâṭara mes'elelerince, ayniyle Rodos gibidir.

Böyle muḥavvel olduğu yerlerde, hiç fâ'idesi olmayacak derecelerde cüz'î bir miḳdârda para çıkarmak içün, en mühim bir vilâyet-i pâdişâhîlerinin âsâyişini muḥâṭaraya bırakmak, efkâr-ı hikmet -perverânelerine tevâfuḳ eder hâllerden değildir. Mes'ele-i zâ'ile esnâsında, dünyâ yerinden oynamış ve vilâyet-i sâ'irenin masrafı, birçok te'cîlât ve tenḳîḥâta uğramış olduğu hâlde, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'nin sarfiyyâtı, ta'vîḳ olunmadığı hâlde, te'mîn-i idâresi içün, o sarfiyyâtın miḳdârı dahi tezyîd olunmuş idi. Mülâḥaẓât-ı meşrûhaya naẓaran, irâde-i ḳāṭı'a ile Vilâyet'in masârifi, te'cîlden ve o şûretle âsâyişi muḥâṭaradan kurtarılmak, himmet-i cihân -ârâyâne-i şehriyârîlerine, şûret-i maḥṣûṣada muhtâc olan mehâm-ı umûrdan görünür.

Meşâğıl-i 'uẓmây-ı Ḫilâfet arasında, çâker-i aḥḳarlarının da bir taraftan hadd-i kemterânemi tecâvüz ile, ser-i şevket-efseri-mülûkânelerini taṣdî'im, ne derecelerde muġāyir-i edeb olduğu ma'lûm ise de, her dürlü me'âli gibi, istimâ'-ı ḥaḳîḳat meziyyeti dahi vucûd-ı 'âlem-sûd-ı şâhânelerine inhisâr eylemekle ve veẓâ'if-i hamiyyet ise, sevâ'iḳ-ı mücbireden bulunmaġla, 'afv-ı 'âli-i zerre -perverânelerine iġtirâren, çâresiz bu küstâhlığın ihtiyârına ictisâr eyledim. Ol bâbda...

DCCXXVIII.

Kemal'in aşağıdaki tarihsiz mektubunun kime yazıldığı belli değildir. İçindekilerden Rodos'tan Midilli'ye, ora Meclis-i İdâresi'nde nufûzlu, sözü-geçer birine gönderildiği anlaşılmaktadır.

Hitâb ettiği kimsenin Re'fet aracılığıyle yolladığı mektubunun bu cevâbında Kemal, Cem'iyyet-i İlmiyye Reisi'nin bu vazifede çalışmasına karşılık aylık istemesinin yersizliği, Midilli mektepleri ve bunların gelirlerinin nasıl sağlanacağı, câmi v. b. vakıfların ta'miri için gelir kaynakları, Rodos'ta tanassuru önlemek için aldığı ve alınacak tedbirler, Menâfi' Sandıkları fâizinin indirilme mes'elesi üzerinde durmuştur.

Midilli'de maârif sâhasında çalışılacak zamânın geldiğinden bahseden Kemal, mektepler için ayda dört-beşbin kuruş ayrıldığını, Efendi'nin —Cem'iyye-i İlmiyye Reisliği dolayısıyle Müfti Efendi'nin— bu tahsisâttan faydalanarak aylık almasını Maârif Nezâreti'nin uygun görmeyeceğini, o gelire güvenilerek köylerin hocaları için vermekte olduğu para ile, şehirlerden alınacak i'âṇenin ihmâl edilmemesini,

hoca aylıklarını köylerin küçüklüğüne, büyüklüğüne göre ayarlamamalarını ve bunun zararlarını anlatmıştır. Muhâtabına, masrafı gelirinden az olan Molova'nın hisâblarını incelemesini, Polhinit nâhiyesi mekteplerinin yapımını ihmâl etmemelerini, Midilli'nin gelir kaynaklarını kaydettikten sonra, bunun küçük bir san'at mektebi açmağa bile yeterli olabileceğini öne sürüyor. Kemal'in maârif yolundaki çalışmalarda Midilli'deki arkadaşını uyandırmağa çalıştığı şeylerden biri de rub' ve sub' mes'elesidir; bununla, a'şârdan alınan dörtte-bir ile yedide-bir hisseyi kasdetmiştir:

Kemal, Rodos'a ta'yininden beş ay kadar önce, henüz Midilli Mutasarrıfı bulunduğu sırada, "A'şârdan sub' ile bir rub' alınarak, bundan sülüsânının Menâfi'-i 'Umûmiyye Sandıkları'na sermâye ittihâz olunması ve sülüsünün dahi maârife sarfedilmesi husûsuna *İrade-i seniyye*-i cenâb-ı şehriyârî„ dolayısıyle yayımlanan emir-nâmeyi bir gazete de gördüğünü C. B. Sefîd Vilâyeti'ne resmî bir yazısında kaydetmiştir; ancak, bu emir, Midilli'ye tebliğ edilmediği için, yeni yıl büdcesi hâzırlanırken, Cemi'iyyet-i Tedrîsiyye'nin masraf hisâbı düzenlenirken bu yeni gelir kaynağı da gözönüne alınması gerekli olduğundan, emrin gecikmeksizin Midilli'ye bildirilmesini istemiştir. Bu dilekcesinden anlaşılacağı üzre, a'şârdan yedide-bir ile dörtte-bir hisse alınacak, bunun üçte-ikisi Menâfi'-i 'Umûmiyye, üçte-biri ise maârife ayrılacaktı [1]. Kemal, yine Vilâyet'e gönderdiği 20 Haziran, 1884 tarihli dilekcesinde bu mes'eleye dokunmuştur. Dilekcesinc, Saltanat-ı seniyye'ce ihsân olunan maârif hissesinden duyduğu sevinci, maârif yolunda neler yapmağı tasarladıklarını anlatmakla başlamıştır:

> "Ötedenberi himmet ve hamiyyetine delâ'il-i müte'addide ibrâz etmekte olan Midilli Cem'iyyet-i İlmiyyesi, taraf-ı Santanat-ı seniyye'den ihsân buyurulan hisse-i ma'ârifden bir kat daha şevk-yâb-ı ġayret olarak, bu seneden i'tibâren İslâm köylerinin hiçbirini mektebsiz bırakmamağa 'azmetmiş olmağla şimdiye kadar Midilli ve Molova ḳażâlarında yapılmış olan ve der-dest-i inşâ' ve ta'mîr bulunan mektebler otuzdörde bâliġ oluyor. Bunların gerek inşâ' ve ta'mîrleri ve gerek idâreleri sene-i hâliyyeyede yüzseksenbeşbin bu kadar ġuruşa muhtâc olarak, sub' ve bir rub'dan hâsıl olacak hisse-i ma'ârif ise ancak 55.000 ġuruşa bâliġ olunabileceğinden masraf fazlası olan yüzotuz bu kadar bin ġuruşa Cem'iyyet-i İlmiyye'ce i'âne-i şahsiyye ve sâ'ireden karşılık bulunmuş olmağla, iki ḳażânın sekenesinde İslâm bulunan köylerinden herbirinde mekteb bulunacağı gibi, bu mekteblere muḳtedir adam tedârik olunmak üzre İcâbına göre ikiyüzelli ġuruştan beşyüz ġuruşa kadar ma'âş verileceğinden, köylü çocuklarının tahsîli de *Elifbâ* ile *Namâz Sûreleri*'ne munḥaşır tutulmayıp, bunlara İbtidâ'iyye dersleri tamâmıyle ta'lîm edilecektir.„

Kemal, dilekcesinin geri kalan kısımlarında, Midilli ve Molova İslâm ahâlîsinin cehâletten kurtarılması elden geldiğince sağlanmış ise de, Pilmar kazâsına bağlı Polhinit nâhiyesinde bulunan dört köyün Hıristiyanlar arasına sıkışarak cehâlet

---

[1] Tarihsiz olan bu dilekcenin yukarısında, "Midilli-sancağı Tahrîrât Ḳalemi ve "Resmî kâğadlardan„ ; "Vilâyet'e„ ifâdeleri, altında, "Kemal'in hatt-ı desti ile olan müsveddeden„ dip-notu vardır; istinsâh edilen nushası, Es'ad Çinar'ın bize vermiş olduğu, kendi kitaplığımızda bulunan mektupları arasındadır (Nu. 47, s. 99).

karanlığı içinde kaldıklarını, Cem'iyyet-i İlmiyye'nin kurulmasından önce köylerinde *Namâz Sûreleri*'ni, hattâ çocuklardan birkısmının *Kelime-i Şahâdet*'i bilmediklerini, adı geçen cem'iyyetin gayretiyle köylerinde üç mektep yapıldığını, halkın fakirliği dolayısıyle muktedir bir muallim bulunamadığını anlatmıştır. Ayni sebeple, Polhinit'-tekiler de çocuklarını yarım saat uzaktaki mektebe yollamak zorunda kalmışlardır. Bu nâhiyede ve köylerinde yapılacak, ta'mir olunacak mekteplerle, hoca aylığı v. b. şeylerinin masrafı 13. 800 kuruş tuttuğunu, 8.300 kuruş açığı bulunduğunu, a'şârın sub' ve rub'undan alacakları ise, senede 1.500 kuruştan ibâret olduğunu yazmıştır. "Polhinit mektebleri hâl-i hâzırında kaldıkca, etfâle İbtidâ'iyye derslerini değil, hattâ ferâ'iż-i dİniyyelerini ta'lİme bile imkân olmadığına nazaran, oradaki etfâl-i Müslimİni okutmağa bir çâre bulunmadığı şûrette, Hıristiyan papaslarının günden-güne ileriye götürmekte oldukları desâyis-i ma'lûme netâyicinden olarak az zamân içinde Polhinit halkının tanaşşur etmeğe başlayacağında şübhe olunmamaktadır„ fikrindedir. Dilekcesine, Rodos köylerinin fukarâsı hakkında olduğu gibi, Polhinitliler'in de, İslâm dİninin korunması, elden geldiğince bilgili yetiştirilebilmeleri için, Vilâyet'ten, "senevî 8.300 guruş ma'ârif ihtiyâcâtının Sandık'tan sarfına iktiżâ eden musâ'ade-i seniyye'nin istihsâli „ husûsunda yardımlarını recâ etmiştir[2]. Midilli Mutasarrıfı iken maârif bakımından epeyi başarılı işler gören Kemal, Rodos'a ta'yİninden sonra da, Müslümânlar'ın Hıristiyan olmalarını önleyici tedbirler alınması husûsunda yetkili kimseleri uyarmağı ihmâl etmemiştir: Mektubunda, Midilli ve Molova şehirlerinde bir İ'dâdî açmalarını, tahsİsât istemelerini, câmi, v. b. hayr müesseseleri yapım ve ta'miri için kendi Mutasarrıf'lığı zamânında Midilli vakıflarından aldıkları 2.500 guruşun Evkâf HazİnesI'ne devrini önlemek için hangi çârelere baş-vurmaları lâzım geldiğini tavsiye etmiştir.

[2] Bu belgenin de yukarısında, *Midilli-sancağı Tahrîrât Kalemi*; *Vilâyet'e* (*Polhint mekteblerine dâ'ir olan 'arîża*) ifâdeleri, sonunda ise, "*Kemal'in hatt-ı desti ile olan resmî evrâk müsveddelerinden istinsâh olunmuştur*„ dip-notu vardır. 279 numaralı, 8 Haziran, 300 (20 Haziran, 1884) tarihlidir; Es'ad Çinar'ın bize hediye ettikleri mektuplar arasında, kendi kitaplığımızda bulunmaktadır (Nu. 48, s. 100-103). Bu belge dolayısıyle, Sub' ve rub' mes'elesine âid emrin, Vilâyet tarafından Midilli'ye, dilekcenin yazıldığı sıralarda bildirildiği anlaşılıyor. Midilli ahâlîsinin Kemal hakkındaki şikâyetlerini içine alan 73 maddelik, 28 Temmuz, 300 (9 Ağustos, 1884) tarihli dilekcesinin 17'nci maddesinde, "Sub' ve rub' ḥaḳḳındaki emr-i 'âli'yi Meclis-i İdâre'ye koymamak„ ile suçlandırılmıştır. Kemal bu şikâyetlere 11 Ağustos, 300 (23 Ağustos, 1884) tarihli cevâbının 16'ncı fıkrasında, "İrâde-i seniyye-i Hazret-i Pâdişâhî ile taḳarrür etmiş olan rub' ve sub' ḥaḳḳındaki emr-i 'âli'yi Meclis-i İdâre'-ye koymak vazİfesiyle hiçbir me'mûr mükellef olamaz; Cumhûrlar'da bile, bir Meclis-i İdâre mâ-fevḳından gelmiş bir emri müzâkere ve cerh etmek iktidârını ḥâ'iz değildir„ demekle yetinmiştir (Bu belgeler için bk., M. Kaya Bilgegil, ayni makâle, s. 118, 157. Bu neşirde, sub' ve rub' kelimeleri, belki metnin aslındaki bu kelimeler okunaksız olduğundan, veyâ tertip yanlışı yüzünden seb'ü rec'; seb'ü reb' şeklindedir).

Kemal'in, mektubunun sondan bir önceki paragrafından, Rodos'un ba'zı köylerinde tanassuru önlemek için yapılan çalışmaları hiç beğenmediği, bu husûsta verdiği örnekten böyle düşünmekte haksız olmadığı anlaşılıyor.

Menâfi' veyâ Menâfi'-i 'Umûmiyye Sandıkları'nın sermâyesini, ahâlînin buna yatırdığı para teşkil etmektedir; bu sermâyeden fâ'iźle, belli şartlara göre borc para alınmakta, böylece hem Sandık'ın sermâyesi artmakta, hem halk faydalanmış olmaktadır[3]. Umûm Menâfi' Sandıkları adına bir *Lâyiha* verildiği, onun kabûlüne kadar, Midilli'ce verilen, fâ'iźin yüzde-altıya indirilmesine dâir dilekceleri gözönüne alınmayacağı hakkındaki tebliğ, Rodos'a da gönderilmiştir. Kemal, *Lâyiha*'nın kabûlü gecikebileceği fikrinde olduğundan, Midilli Menâfi' Sandığı'ndaki paranın habs olup kalmaması, işletilmesi için, Midilli Meclisi-i İdâre a'zâları üzerinde nufûzlu bir kimse olduğu anlaşılan muhâtabına, baş-vurulacak resmî çözüm yollarını tavsiye etmiştir.

Mektubun bilinmeyen muhâtabını, tarihini birkaç ip-ucuna dayanarak belirtmeğe çalışabiliyoruz: Kemal'in, C. B. Sefîd Vilâyet'inin bura adaları Mutasarrıflıkları'na bir tebliğ dolayısıyle, Midilli Mutasarrıfı Âgâh Efendi bunu Meclis-i İdâre'ye havâle etmiş ise geri alınmasına, havâle etmedi ise verecekleri karâr hakkında a'zâların uyarılmasına çalışmasını recâ ettiği kimsenin bu mecliste sözü geçer biri olduğu anlaşılıyor. Mektubu, o şahsın Re'fet Bey aracılığıyle yolladığı mektubunun cevâbıdır; 26 Kasım, 1884 tarihli, kime yazıldığı bilinmeyen, fakat Kulaksız-zâde Mustafa Bey'e gönderildiğini tahmin ettiğimiz mektubunda, Re'fet Bey'i Fransızca bildiği, pasaport ve başka işlerde işine yarayacağı için Rodos'a çağırttığından bahsetmişti[4]. O mektub gibi, bunun da Kulaksız-zâde Mustafa Bey'e gönderildiğini tahmin ediyoruz. Mektubun sondan bir önceki paragrafından, Rodos Müslümânları'nın Hıristiyan olmalarını önlemek için baş-vurdukları cârenin müsbet değil menfî te'sîri olacağından, kendinden önceki idâreyi tenkîd ettiği anlaşılıyor; tanassuru önlemeğe çalışacağından bahsetmiş, fakat buna engel olmak için giriştiği bir teşebbüsden söz etmemiştir. Bu husûsta alınması gerekli tedbirlerden 'Abdü'l-Hamîd'e yolladığı 25 Aralık, 1884 tarihli arîzasında yer vermiştir[5]; aşağıdaki mektubunda bu arîzasından hiç söz etmeyişi dikkati çekmektedir. Bu delillere dayanarak 25 Aralık, 1884'den önce, bu yılın Aralık'ında yazıldığını tahmin

[3] *Namık Kemal, Tuna Vilâyeti'nde Bulunan Menfa'at-i Umûmiyye Sandıkları'na dâ'ir* başlıklı yazısında Tuna Vilâyeti'nde te'sis edilen Sandıklar'dan hangi şartlarla, nasıl faydalanıldığı, bunların sermâye tutarı, şahsî ve umûmî bakımdan ne gibi faydaları bulunduğu hakkında *Tuna* gazetesinin bu husûstaki yayımlarından, başka kaynaklardan da faydalanarak epeyi bilgi vermiştir (*Tasvîr-i Efkâr*, nu. 409, 19 Rebî' l., 1283/19 Temmuz, 1282/31 Temmuz, 1866). Ayni makâle *Muntahabât-ı Tasvîr-i Efkâr*'a da alınmıştır; fakat gazetenin tarihi yanlış olarak 4 Şevvâl, 1283 (9 Şubat, 1867)'dür (*Üçüncü Kısım: Edebiyât*, İkinci Tab'ı, Kostantaniyye, 1311, Matbaa-i Ebüzziyâ, s. 118-128).

[4] Kitabımızın bu cildindeki 718 numaralı mektup (S.16). Tarihsiz, kime gönderildiği bilinmeyen, 1885 Ocak'ında, yine Kulaksız-zâde Mustafa Bey'e yolladığı mektubu da bu cilttedir (Nu. 746, s. 160 v.d.).

[5] Bu mektup, eserimizin bu cildindedir (Nu. 725, s. 97 v.d.).

ettiğimiz aşağıdaki mektuba, 1884 yılına âid mektupların sonuncuları arasında yer vermiş bulunuyoruz.

Kemal'in Rodos Mutasarrıflığı'na naklinden sonra da Midilli'nin mektepleri, câmi v.b. hayr müesseseleri, gelir kaynaklarından Cem'iyyet-i İlmiyye, vakıfları, Menâfi' Sandıkları mes'elesiyle nasıl alâkalı olduğunu, tecrübelerine dayanarak ba'zı uyarmalarda bulunduğunu aydınlatma bakımından mühim olan bu mektubunun kırmızı mürekkeble, kendisinin el yazısıyle müsveddesi T. T. Kurumu'ndadır (*Defter*—II., s. 12-15).

728. Kulaksız-zâde Mustafa Bey'e

Aralık, 1884

Sa'âdetlu Kardeşim Efendim,

Re'fet'e tevdî' buyurulan luṭuf-nâmelerini kemâl-i memnûniyyetle aldım. İmâm, Ḳudus'a gidip de ḳıblesini şaşıracağına Cehennem'e gitse de ser-be-ġayyây-i 'aẕâb-ı elîm olsa hiç ümmet-i Muhammed'in çocuklarını yemeğe kalkışır gibi Cem'iyyet-i İlmiyye'den aylık mı istenir! Siz buralara elbette meydân vermezsiniz; ma'a-mâ-fîh Efendi mâdâm ki riyâseti ücretsiz idâre edemiyor imiş, çekiliverse de, o işi de cidden iltizâm eden zevâttan biri der-'uhde eylese ne olur! Riyâset'e ma'âş vermek mes'elesini, ben orada iken Hâkim ḫabîsi meydâna koymuştu. Şimdi Müfti cenâbları ile bozuştular ammâ, attığı balġamın kerâheti hâlâ da ortada sürünüp duruyor „ظالم نماند و عادت بیداد او بماند[6]"

Her ne hâl ise, Midilli'de çalışılacak zamân şimdi geldi[7]. *Bahr-i Sefîd* gazetesinde Midilli mekteblerinde ayda dört-beşbin ġuruş

[6] *Ẓâlim ne-mând ve 'âdet-i bî-dâd-i o bi-mând:* Zâlim kalmadı ve onun adâletsizlik âdeti kaldı. Kemal bu mısrâ ile, Cem'iyyet-i İlmiyye Reisi'ne aylık verilmesini öne süren Nâ'ib Es'ad Efendi ile, onun fikrini sürdürmeğe çalışan Müfti'yi kasdetmiştir. Âgâh Efendi'ye *muhtıra*'sında da, kendisinin Midilli Mutasarrıflığı'ndan ayrılmasından sonra, bu cem'iyetin gelirini önce Meclis-i İdâre a'zâsından, "Edebsizlikte, müfsidlikte, munâfıḳlıkta, mürtekiblikte, yalancılıkta, müfterîlikte, kırkbeş yaşına geldiğim hâlde hiç aḳrânını görmediğim bir mel'ûn„ olarak vasıflandırdığı Nâ'ib Es'ad Efendi ile, "Hâlidî şeyhlerinden murâyi bir ḫabîs„, "Müslümân ile Müslümân, Gâvur ile Gâvur bir ḫabîstir„ dediği Müfti'nin paylaşacaklarını yazmıştır (Kitabımızın bu cildindeki, 1884 Kasım'nda yazıldığını tahmin ettiğimiz mektup, nu. 720, s. 48, 49).

[7] Kemal bu cümlesiyle, Mustafa Nûrî Paşa'nın Maârif Nâzırı bulunduğu zamânı (20 Cumâdâ II., 1299—15 Zi'l-hicce, 1302/9 Mayıs, 1882—25 Eylûl, 1885)

ma'âş ihsân olunduğunu gördüm ammâ gazetenin beyânına göre, bu 'inâyet Vâli Paşa Hazretleri'nin inhâsı ḳabûl olunduğundan zuhûr etmiş imiş[8]. Orasının hükmü yok! «[9] نُقِلَ عَنْ ثِقَةٍ ḳabîlinden olan rivâyetlerle uğraşacak değiliz yâ.. Maḳsad ḥâsıl oldu. Midilli'ce Mekâtib-i İbtidâ'iyye te'essüs etti; Efendi şimdi bu paradan kendine hisse çıkarmağa muḳtedir olamaz; çünki Ma'ârif Neẓâreti muvâfaḳat etmez. Ma'rifet, ele para geçti diye evvelki Irâdı ġā'ib etmemektedir. Köylerin hocalara verdiği parayı almazsanız, Irâdınız masrafına yetişmez. Anları alır da şehrin i'ânesini istihsâl etmezseniz, köylere karşı söz geçirilmez olur. O cihetle evvelki i'âneyi yine hâliyle ibḳā etmelidir. Köylerin ba'żısı küçük olduğu içün hocalarına az ma'âş vermek istiyorlardı. Sakın bu cihete musâ'ade olunmasın! Küçük köyde doğan çocuğun cehl ile maḥkûm olması lâzım gelmez; zâten ikiyüzelli ġuruştan aşağı ma'âş ile çocuk okutacak hoca bulunmaz. Küçük köyler içün tâm ma'âş vermeyip de cüz'î birşey ile hoca tutmağa çalışmak hem bî-hûde yere para sarfetmek, hem oraların çocuklarını câhil bırakmak demek olur; hâlbuki bunlara da müstevfi ma'âş i'tâsına Irâdınız müteḥammildir. Küçük mekteb dedim de ḥâṭırıma geldi. Polhinit mekteblerini unutmayınız. Ma'ârifce adanın en ġarîb kalan yeri orasıdır; o da, mekteblerin binâsını yapacak kadar paranız da vardır. Bir de, Molova Cem'iyyeti'nin hisâbına bakınız; anın i'âne-i ahâlî ile berâber masrafından bir hayli fażlası vardır; hattâ *Evḳāf-ı Münderise*'nin Irâdından bir yere bir para sarfettiği yoktur. O Irâdın da Irâdını alıyor. Hâzır av zamânıdır. Bir giz himmet etseniz de Molova'ya gitseniz, o hisâblara baksanız. Şimdiki Mâl-Müdîri Mehmed Efendi'nin bu bâbda mükemmel ma'lûmâtı vardır. Anınla konuşsanız. Devletten, Evḳāf'dan, ahâlîden toplayacağınız para mekteblerinizi idâre ettikten başka, size bir de ufacık Sanâyi' Mektebi vucûde getirebilir.

Sub' ve rub'un ma'ârif hissesine pek güvenmeyiniz. Devlet'ce bu paralar Sancaklar'a bırakılmayacak da bir ḫamîr edilecek, her

---

kasdetmiştir (*Evkāf-ı Humâyûn Neẓâreti'nin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nuẓẓârın Terâcüm-i Aḥvâli*, İst., Evkāf-ı İslâmiyye Matbaası, 1335, s. 192).

[8] Abdullah Gālib Paşa, 15 Cumâdâ I., 1302/2 Mart, 1885'de C. B. Sefîd Vâliliği'ne getirilmiştir (Hüseyin Hüsâmeddin — İ. E. Mahmud Kemal,, a. e., s. 199. Ta'yîn tarihi, *Sâl-Nâme-i Vilâyet—Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*'de, 24 Mart, 1301/5 Nisan 1885'dir (Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti Matbaası, 1303, s. 258).

[9] Nuḳile 'an Niḳola Niḳola'dan naḳl olunmuştur.

tarafın ihtiyâcına göre sarf olunacak. Şimdi size İ'dâdiyye için verecekleri para, Ma'ârif Neẓâreti'nin ta'yîn ettiği 80.000 ġuruş tahsîsât-ı seneviyyeden 'ibârettir. Olsa-olsa onbeş-yirmibin ġuruş da bir leylî sınıf küşâdı içün verirler. Üst tarafını nekadar çalışsanız kurtaramazsınız. Yalnız yapabileceğiniz şey, Molova içün de ayrı bir İ'dâdiyye istemektir. Şübhesiz buna muvaffaḳ olursunuz.; fakat ihmâl edilmemeli, Hükûmet'in de o kadar te'ennisine bakılmamalı; çünki bir kerre Ma'ârif Neẓâreti büdcesini tertîb ederse iş güç olur. Bana kalırsa, "Rodos'ta İ'dâdiyye başlamış, İstanköy'de de bir İ'dâdiyye te'sîsine *İrâde-i seniyye* şeref-te'alluḳ eylemiş, biz de Midilli'de, Molova'da birer İ'dâdiyye'ye başlayacağız, isimlerle ders programlarını isteriz,, diye Cem'iyyet'ce bir maẓbaṭa yapsanız, Hükûmet'ten de bir inhâ alsanız da Ma'ârif'e gönderseniz pek kolay maṭlab hâsıl olur. Allâh içün Mustafa Paşa, Ma'ârif mes'elelerine büyük himmet ediyor. Şimdilik mektebler içün bunlardan başka birşey ḫâṭıra gelmiyor.

Câmi'lerimizi, müberrât-ı sâ'iremizi de unutmayalım. Ma'lûm ki bizim Mutasarrıflık zamânında vaḳıflarca lâzım olan ta'mîrât içün Meclis-i İdâre ḳarârıyle, cezîrenin 'Abdü'l-Mecîd Vaḳfı da dâhil olduğu hâlde 'umûm evḳâfından ikibinbeşyüz ġuruşa kadar para verilir-dururdu. Şimdi Evḳâf Hazînesi, yâḫûd Vilâyet Evḳâf Muhâsebecisi Sandık *faẓlası*'nı istedikce hiç me'mûl etmem ki bu yolda gelecek kâğadlara, bir tarafa havâle olunmaksızın red ile cavâb verilsin! Bir kerre de öyle bir kâğad Evḳâf Müdîriyyeti'ne havâle olunursa, mevcûd paranın derlenerek-toplanarak İstanbul'a kadar gideceğinde ve anın netâyicinden yine köylerde namâz kılınacak yer kalmamağa başlayacağında şübhe yoktur. Bu muṣîbetin ẓuhûruna intiẓâr emekten ise, köylerin birinden câmi' veyâ çeşme ta'mîri içün bir 'arż-ı ḥâl verdirseniz, işi Meclis-i İdâre'ye alsanız, tutulan uṣûlü bir kerre de Mutasarrıf-ı lâḥıḳ zamânında ḳabûl ve taṣdîḳ ettirseniz, ileride gelecek fenâlıkların şimdiden önünü almış olursunuz.

Hâlimi sormayınız. Rodos'un hükûmeti ne nev' hükûmet imiş anlayamıyorum. Size ufacık bir numûne göstereyim. Ada'da Müslümânlar tanaṣṣur ediyor diye köylere mekteb yapmağa teşebbüs etmişler, beş köy içün devletten hoca ma'âşı istemişler. Devlet de musâ'ade etmiş; hâlbuki o beş köyde hiç tanaṣṣur etmiş adam yok. Zâten köylerin birer imâmı da var imiş. O ma'âşları zâten nân-pâre ḳabîlinden olarak miskîn sûḫtelere vermişler. Beride dört köy var;

imâmı, câmi'i mektebi, hiçbir şey'i yok; içlerinden yirmiiki kişi de tanaşşur etmiş. Bunlar için ne mekteb yapmak istemişler, ne hoca ma'âşı istemeği taşavvur etmişler! Bu kadar ma'kûs herze-ḫ^{v}ârlık da, kolaylıkla kefâreti bulunacak şeylerden değildir. Her ne hâl ise, şimdi bu maḫlûḳātı da Müslümân etmekle uğraşacağız. Bakalım ileride, "Gâvurduk, bizi Müslümân etti!,, diye 'aleyhimizde bir maḥżar tertîb ederler mi?

Vilâyet'ten bir kâğad teblîğ olundu; Menâfi' Sandığı fâ'iżinin yüzde-altıya tenzîli ḥaḳḳında Midilli'nin vuḳū' bulan istid'âsı 'umûm Menâfi' Sandıkları için verilen *Lâyiha*'nın ḳabûlüne kadar tervîc olunamayacağı beyân olunuyor. Kim bilir bu *Lâyiha* ne vaḳit ḳabûl olunur! Bu kâğadı Mutasarrıf Efendi elbette Meclis-i İdâre'ye ḥavâle etmiştir. Eğer etmedi ise alsanız, etti ise a'żâya bir merâm anlatsanız da, şimdiye kadar toplatılan para habs olup kaldığından memleketin ihtiyâcından ve tenzîl-i fâ'iż ḫuṣûṣu Midilli'ye maḫṣûṣ olarak yeni meydâna çıkarılmış birşey olmayıp, Rodos daha Sandık'ın yeni teşekkül ettiği zamân murâca'at ile fâ'iżi yüzde-dokuza tenzîl ettirdiğinden bahisle, tekrîr-i istid'â yolunda bir Meclis-i İdâre Mażbaṭası, yâḫûd İslâm tarafından bir istid'ây-i müşterek tertîb ettirirseniz, maḳṣadı hâsıl olur sanırım. Şimdilik bu kadar; ileride yine konuşuruz, kardeşim efendim!

DCCXXIX.

Kemal aşağıdaki mektubunu Mustafa Nûrî Paşa'ya (Safer, 1240—25 Cumâdâ II., 1307/1824—17 Ocak, 1890), onun Maârif Nâzırı bulunduğu sırada (20 Cumâdâ II., 1299—15 Zi'l-hicce, 1302/9 Mayıs, 1882—25 Eylûl, 1885) göndermiştir[1]. Daha önce, Midilli Mutasarrıfı iken de, ba'zı eserlerinin basımında kolaylık sağlanması için, dâmâdı Rif'at Bey aracılığıyle, Mustafa Nûrî Paşa'ya husûsî mektuplar göndermekte idi[2]. Maârif Nâzırı Mustafa Nûrî Paşa, Kemal'in Midilli mekteplerine

[1] İzmir Baş-a'yânı Müderris Mansûrî-zâde Mehmed Emîn Efendi'nin oğlu, İzmir'de doğan Mustafa Nûrî Paşa'nın etraflı resmî hayât çizgisi için bk., Hüseyin Hüsâmeddin—İbnü'l-Emin M. Kemal İnal, *Evḳāf-ı Humâyûn Neẓâreti'nin Tarihçe-i Teşkîlâtı ve Nuẓẓârın Terâcüm-i Aḥvâli* (İst., 1335, Evḳāf-ı İslâmiyye Matbaası, s. 190 v.d.); Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, c. IV., İst., 1311, Matbaa-i Âmire, s. 486, 833; Bursalı Tâhir, *Osmânlı Müellifleri*, c. III., İst., 1343, 146.

[2] *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları*, c. III., Ankara, 1973, T. T. Kurumu Basımevi, s. 172 v. d., 237-455, 457, LVII, LX. Rahmetli Es'ad Çinar tarafından bize verilmiş olan belgeler arasında, Kemal'in Midilli Mutasarrıflığı sırasında Maârif yo-

dâir istek ve düşüncelerini kendisine husûsî olarak bildirmesine de musâade etmiştir. Bu münâsebetle teşekküre borclu olduğunu bildiriyor; önceleri onun Midilli mektepleri hakkındaki yardımlarından cesâret alarak, Rodos'ta maârif sâhasında çözümü gerekli mes'eleler üzerinde durmaktadır. Dokuz gün önce, 12 Aralık, 1300 (24 Aralık, 1884) tarihli, 164 numaralı resmî yazısındaki ba'zı cihetleri, aşağıdaki husûsî mektubunda daha etraflı anlatmıştır. Mektubun esâsını, Rodos Müslümânları'nın dîn değiştirip Hıristiyan olmağa başlamış bulunmaları, bunun sebepleri, tanassuru önlemek için maârif sâhasında alınması gerekli tedbirler teşkil etmektedir:

Nufûs sayımı tamamlanan köylerdeki üçyüzkırk Müslümân'dan yirmidördünün, yaşadıkları çevrede câmi bulunmadığı, mektep ve İslâm dînine âid hiçbir bilgiye sâhip olmadıkları için küçük yaşlarda Hıristiyan oldukları tesbit edilmiştir; Maârif'ce verilen hoca aylığı dolayısıyle köylerin beşinde mektep açılmış, iki köy için hoca istenilmiş, bunlar Vilâyet'ce inhâ edilmeden, Rodos Vâliliği tarafından, mes'ûliyeti yüklenilerek iki hoca ta'yin edilmişse de, halkın dîn değiştirmesini önlemek için, okutulan dersler de yeterli değildir. Medrese-i Süleymâniyye'de köy ve şehir çocuklarından isteyenlerin devâmı için, Rüşdiyye derslerinden başka İslâm i'tikâdları hakkında bilgi veren kitapların da okutulacağı yatılı bir sınıf açılması, en çok fakir köy çocuklarının buna rağbet edeceği tanassuru önleyici tedbir olarak istenilmektedir.

Medrese-i Süleymâniyye'de Rüşdiyye dersleri okutulduğu için, bu müesseseden yetişenler devlet hizmetinde me'mûr olarak çalışmağa elverişlidir [3]; bulundukları

---

lundaki çalışmalarını aydınlatan iki mühim resmî yazısı da vardır. Bunlardan 6 Haziran, 300 (18.VI.1884) tarihlisi *Cem'iyyet-i İlmiyye Riyâset-i 'Aliyyesi*'nedir; Molova, Polhinit, Midilli mekteplerinin *gelir* ve *gider*'ine dâir yaptırılan *Muvâzene Puslaları*'nın gönderilmesi, Maârif sâhasında neler yapıldığı ve yapılması gerekli şeyler, çözümü düşünülen mes'eleler hakkında etraflı bilgiyi içine almaktadır (Nu. 56, s. 1-6). Öteki belge, Midilli-sancağı Tahrîrât Kalemi'nden (Nu. 279), *Vilâyet*'e gönderilmiştir. 8 Haziran 300 (20.VI.1884) tarihli bu vesikada Polhinit nâhiyesi mektepleri üzerinde durulmuştur (Nu. 48, s. 100-103). Kemal'in el yazısıyle olan resmî evrak müsveddelerinden istinsâh edilen bu belgenin ehemmiyeti hakkında fikir verebilmek için ilk paragrafını olduğu gibi nakletmiştik (Bk., 728 numaralı mektubun önsöz'ü).

[3] Medrese-i Süleymâniyye, Ahmed Midhat'in Rodos'ta sürgün bulunduğu sırada te'sîs ettiği, yeni tarzda öğretim yapan mektebin adıdır. Önce zindandaki odasında verdiği husûsî derslerle bu işe girişmiş, öğrenicileri gitgide çoğalmıştır; A. Midhat bu münâsebetle, "El-hâsıl bir beş-altı çocuklardan 'ibâret zindanda bir mekteb açtık. Mekteb ise benim kendi odamdan 'ibâret idi. Bunların ba'zıları *elif*'den başladılar. Birtakımlarına *uṣûl-i imlâ*'dan ders vermeğe başladım. Biraz sonra *Arabî ve Fârsî Muḳaddemât* ortaya çıktı. Hele Şükrî ile Edhem, Fransızca'ya dahi başladılar. Medrese-i Süleymâniyye nâmıyle mu'aḫḫaran te'sîsine muvaffaḳ olduğum mekteb-i cesîmin tohumu bu şûretle atılmış olduğunu hükmeder iseniz hatâ etmemiş olursunuz; zîrâ işin üzerinden bir-iki ay daha zamân murûr edip de, bizim uṣûl-i tahsîlde sihr-âsâ muḥassenât görülünce, herkes evlâdını bize göndermeğe kalkışarak şâgirdânımın 'adedi yirmiye bâliğ olmuştu„ bilgisini vermiştir (Daha çok bilgi için bk., *Menfâ*, İst., 1293, Kırk Anbar Matbaası, s. 124 v.d. *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları*,

çevrede geçimlerini sağlamak için iş bulamayanlar başka yerlerde vazife aldıklarından, o sancaktaki Müslümânlar azalmaktadır; bunu önleyici tedbir olarak, Medres-i Süleymâniyye'de bir Sanâyi' Şu'besi açılması, böylece kendi çevrelerindeki çalışma sâhalarının genişletilmiş olacağı, Maârif Nezâreti'nin maddî fedâkârlığına ihtiyâc olmadığı, masrafı için Ḳânûnî Sultân Süleymân'ın Rodos'taki vakıflarından bir hamamın bırakılmasının kâfi geleceği ileri sürülmüştür.

Rodos'ta, Fethî Paşa vakfı bir Rüşdiyye varsa da, buranın hocası halk tarafından tutulmadığı gibi, terbiye ve tahsîl bakımından iyi düzenlenmiş Medrese-i Süleymâniyye'de Rüşdiyye dersleri de okutulduğundan, kimse çocuğunu Rüşdiyye'ye vermek istememektedir[4]. Kemal, kızların da erkek çocuklar gibi yetiştirilmeleri, bu verimsiz Rüşdiyye'nin Kız Rüşdiyyesi'ne çevrilmesi isteğinde olduklarını, ayrıca bir İ'dâdî binâsı yapılması için Maârif Nezâreti'nden nasıl bir yardım beklediklerini de anlatmıştır.

Kemal, Maârif Nezâreti kurulduğundanberi, o makâma düşen vazifeyi hakkıyle yerine getiren yalnız bir tek Nâzır gören hamiyyetli kimselerin gönüllerinde saklı isteklerini anlatma cesâretini kendinde bulduğunu, bütün bunların iyi niyyetle karşılanılacağına güvendiğini bildirmekle mektubuna son vermiştir.

Kemal'in bu mektubu, Rodos'ta tanassurun önlenmesi, Müslümânlar'ın geçimlerini sağlamaları için başka yerlere gitmemeleri, dolayısıyle bu adada Müslümân nufûsunun azalmayışı ve buranın elden çıkmaması için Maârif Nezâreti'nce ne gibi tedbirlere baş-vurulması gerekli olduğunu aydınlatma bakımından çok mühimdir. Bundan sonraki mektuplarında da bu mes'eleler üzerinde sık-sık durduğunu, isteklerinden çoğunun yerine getirildiğini göreceğiz.

---

c. II., Ankara, 1969, s. 189 v.d.; a. e., c. III., Ankara, 1973, s. 423). Adı geçen ikinci cildde, A. Midhat'in *Medrese-i Süleymâniyye "Tedrîsât-ı İbtidâiyye,, — Reh-numây-ı Mu'allimîn* adlı, iki cüz'den meydâna gelen (İst., 1305; 1306), kendi kütüphânemizdeki bir eserinden de bahsetmiştik. Seyfeddin Özege'nin hazırladığı *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Katalogu*'nda bunun bir de üçüncü cüz'ü (*Üçüncü Defter*'i) ile (İst., 1306), Matbaa-i Âmire basımı, (b. t. y.), *Üç Aylık Müretteb Ders için Meşk Mecmû'ası* kaydedilmiştir (C. III,. İst., 1975, s. 1065).

[4] Hâfız Ahmed Ağa'nın oğlu Rodosî-zâde Ahmed Fethî Paşa'nın (1216-17 Receb, 1289/1801-1802—20 Eylûl, 1872), gömülü bulunduğu Karaca-Ahmed Kabristânı'nda câmi'i, Rodos'ta kütüphâne, mektep ve Sâ'at Kulesi vardır (Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, c. IV., İst., 1311, Matbaa-i Âmire, s. 9 v.d.). Söz konusu câmi Haci Hâfız Ahmed Ağa tarafından yaptırılmış, bunu üçüncü kuşak torunu Fethî Paşa ta'mir ettirmiştir; çeşme, câmi'in altında iken, yolun genişletilmesi sırasında, karşısındaki mezarlığın dıvarı köşesine nakledilmesi dolayısıyle düşürülen tarih 1272 (1855) yılını anlatmaktadır:

Âçılıb lülē-i zerrîn geldi bir târîh-i Şevket
Hamdüli'llâh teşnegânā akdı mânend-i zulâl
حمدلله تشنكانه اقدى مانند زلال

Çeşmenin 1945'de ma'mûr olduğu anlaşılıyor (A. Hilmî Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri* —II., İst., 1945, Maârif Matbaası, s. 446 v. d.).

Mektup metninin, Kemal tarafından kırmızı mürekkeble yazılmış, yine kendi yazısıyle düzeltmeli müsveddesi T. T. Kurumu'ndaki resmî yazılarını içine alan *Defter*'dedir (*Defter*—II., s. 16-20); başında *Ma'ârif Nâzırı'na, 21 Kânûnevvel, sene 300* kaydi vardır. M. C. Kuntay tarafından nereden alındığı kaydedilmeksizin, söz konusu *Defter*'deki metninin yalnız bir ve üçüncü sayfalarının fotokopisi; birinci sayfasının bütünü ile, noksan olarak üçüncü sayfası yeni harflere çevrilerek yayımlanmıştır (*Namık Kemal*, c. II., Kısım II., İst., 1956, s. 696, s 702 v. d.); Kemal'in resmî yazılarını henüz incelemediğimiz sırada neşrettiğimiz araştırmamızda, mektubun bu yayımından faydalanmıştık (*Akdeniz Adaları'nın Elimizden Çıkmaması için Husûsî Mektuplarına göre Nâmık Kemal'in Mücâdele ve İkâzları, Belleten*, c. XXIII, Sayı 91, Temmuz, 1959, s. 503 v.d.). Aşağıdaki metnini, T. T. Kurumu'ndaki yazma nushasını esas alıp, M. C. Kuntay'ın yeni harflere çevirdiği metniyle karşılaştırarak yayımlamış bulunuyoruz.

729. Mustafa Nûrî Paşa'ya

2.1.1885

Midilli'de bulunduğum sırada dest-i mefḫaret ve ta'ẓîm ile aldığım fermân-nâme-i 'âli-i âṣâfânelerinde mekâtibe dâ'ir olan muṭâla'ât-ı çâkerânemin ḫuṣûṣî olarak taraf-ı sâmi-i mün'imânelerine 'arżına tenezzülen ve 'âṭıfeten musâ'ade ihsân buyurulmuş olduğundan, Rodos mektebleri ḥaḳḳında olan ma'rûżât-ı resmiyye-i bendegânemin ba'żı cihetlerini şu[5] 'arîża-i maḫṣûṣa ile îżâha cür'et ederim. Bu taṣdî'âta başlamadan evvel, Midilli mektebleri ḥaḳḳında mebzûl olan 'inâyât-ı celîle-i ma'ârif-perverîlerinden dolayı 'arż-ı şükrân etmek istiyorum; fakat şimdiye kadar ḳāl ve ḳalem-i ḥaḳîrâneme ifâde-i merâm iḳtidârı istinâd edilegeldiği hâlde ḥaḳîḳaten ma'rûż-ı teşekkürde olan taṣavvurâtımı taṣvîrden 'âciz kalıyorum.

Midilli'de Cem'iyyet-i İlmiyye'nin son mażbaṭasını tertîb ettirmekle meşġûl olduğumu gören ahbâbımdan biri, "Midilli ḫalḳı, 'aleyhinizde *maḥżar* tertîb ettirmekle uğraşıyor; siz hasta bulunduğunuz hâlde anların mekteblerine hoca ma'âşı tedârik etmekten başka birşey düşünmüyorsunuz!„ demekle, "Bu dürlü[6] naḳîṣalarını bildiğim için mekteblerinin istediğim hâle gelmesini bu dereceye kadar iltizâm ediyorum yâ„ cevâbını vermiştim. İşte Midilli'nin sahîhan muhtâc olduğu ma'ârif-i ibtidâ'iyye'yi oraca te'sîs edebilmek ben-

[5] Krş., M. C. Kuntay, bu kelime yoktur.
[6] Krş., M. C. K., bu kelime yoktur.

denize bir ömr-i beşere sermâye-i iftiḫâr olmağa kâfi olacak bir hidmete sâye-i ʿinâyet ve himâyet-i âṣafânelerinde nâʾil olduğumdan, ḥaḳḳ-ı bendegânemde ibrâz buyurulan bu iʿtimâd-ı celîl-i münʿimânelerinin ileʾl-ebed minnetdârıyım.

Rodos-sancağı ise maʿârifce Midilliʾden ziyâde himmet ve ʿinâyet-i münʿimânelerine müfteḳırdır. Oradaki saʿylerin birinci sebebi, Müslümânlar tanaṣṣura başlayacaklar korkusu idi. Burada ise başlamışlar. Bir ṣurette[7] başlamışlar ki tahrîri ḫitâm bulan köylerde ẕükûr ve inâṯ üçyüzkırk Müslümân bulundu. Bunların da yirmidördü tanaṣṣur etmiş. Sebeb taharri edildi; köylerinde câmiʿ ve mektebin fıḳdânı olduğu anlaşıldı. Cümlesi yedişer-sekizer yaşında Hıristiyan edilmişler. Kendilerine soruldukça İslâmiyyetʾe dâʾir *Besmele*ʾden başka birşey bilmediklerini ve anın içün Hıristiyan olduklarını söylüyorlar. Bu köylerin beşinde, ihsân buyurulan musâʿade-i Neẓâret-penâhîleri üzerine verilen hoca maʿâşı sâyesinde birer mekteb hâsıl olmuş[8], bundan mahrûm olan Çayır-köyü ile Ḳalamine (قلامينه)ʾye de, inhâsı Vilâyetʾe taḳdîm olunmağla berâber, mesʾûliyyeti derʿuhde edilerek birer hoca taʿyîn olundu ve cümlesinde *Farîża-i Ṣalât* dahi edâ ettirilmeğe mubâşeret olundu. Tutulan tedâbîr ile şu irtidâd mesʾelesinin inşâʾallâhi Teʿâlâ önü alınabilür; fakat bunları gerçekten fuyûżât-ı İslâmiyyeʾden haberdâr ederek

[7] Krş., M. C. K., bu iki kelime yoktur; mektubun bunun devâmı olan ikinci sayfasının fotokopisi, yeni harflere çevrilmiş metni yayımlanmamıştır.

[8] Kemalʾin bu beş köy mektebindeki öğretimin verimli olmasını sağlamak için Maârif Cemʿiyyeti Riyâset-i ʿaliyyesiʾne, kendi el yazısıyle, kırmızı mürekkeble, 5 Safer, 1302—12 Teşrînisâni, 300/24 Kasım, 1884 tarih, 144 numaralı bir dilekcesi vardır; bütününü olduğu gibi veriyoruz:

"Rodos dâhilinde vâḳiʿ beş ḳaryenin Ṣıbyân Mektebleri hâcelerine cânib-i hükûmetten maʿâş verilmekte olup, bu ihsân-ı ʿâliden maḳṣad, çocukların tarz-ı cedîd-i tahsîle tevfîḳan tesrîʿ-i tahsîllinden ʿibâret olarak, hâce efendilerin bu maḳṣada ne dereceye kadar hiddet ettikleri bilinmek lâzimeden olmağla ve Maʿârif Müfettişi Efendiʾnin fıḳdânı hâlinde bu dürlü taḥḳîḳât Cemʿiyyet-i İlmiyyeʾye ve biʾl-ḫuṣûṣ taraf-ı fâżılânelerine ʿâʾid bulunmağla, Cemʿiyyetʾce münâsib biri ẕikrolunan ḳaryelere iʿzâm edilerek çocukların imtihân ettirilmesi ve muʿallimlerin Medrese-i Süleymâniyyeʾde mütteḥaẓ olan uṣûl-i cedîde-i tahsîli bilmediklerine dâʾir işitilen rivâyetlerin bu imtihânda sihhati tebeyyün ederse, bunların yâ tebdîl ve yâḫûd Medrese-i Süleymâniyyeʾde taʿlîmiyle, bu kadar eṭfâl-i Müslimînʾin cehâletten ve Hazîne-i celîleʾce ittiḫâẕ olunan fedâkârlığın ziyâʿdan kurtarılması ḫuṣûṣuna himmet buyurulması siyâḳında„ (T. T. Kurumu, *Defter*—I., s. 61).

'âdet-i seyyi'elerinden bütün-bütün geçirmek içün köy mekteblerinde okutturulabilecek dersler pek de kâfi görünemiyor. O cihetle Medrese-i Süleymâniyye'de gerek şehirliden ve gerek köy çocuklarından istek edenlere maḫṣûṣ olmak ve Rüşdiyye dersleriyle berâber ba'zı kütüb-i i'tiḳādiyye okutulmak üzre otuz-kırk kişilik bir leylî sınıf küşâdı ârzû olunuyor. Köylüler pek faḳîr olduklarından ekseri çocuklarını bu sınıfa vermeğe ḥâzırdır. Bundan başka Medrese-i Süleymâniyye, ḥaḳîḳaten bir dereceye kadar ileri gitmiş bir mekteb olarak, *Ma'ârif Niẓâm-Nâmesi*'nin tahsîl-i cebrî ḳā'idesi de naẓardan ısḳāṭ olunmadığı cihetle, derûnunda dâ'imâ dörtyüz kadar çocuk bulunuyor. Çocuklar yalnız İbtidâ'iyye tahsîliyle iktifâ etmiyorlar; Rüşdiyye derslerini de okuyorlar. Andan sonra ise kayıkcılık, hamallık gibi hidemât-ı süfliyye ile ḳanâ'at edemiyorlar; devlet hidmetine müfteḳır olup kalıyorlar. Bir sancakta ise o kadar hidmet bulunamamak ṭabî'îdir; binâ'en-'âleyh eli ḳalem tutan Rodos Müslümânları'nı taharri-i ma'îşetle şuraya-buraya dağılıp da İslâm'ı bir kat daha azaltmamak içün Medrese-i Süleymâniyye'ye bir de Sanâyi' Şu'besi açmak en ziyâde ḥuṣûlüne çalışılan maḳṣadlardandır. Bu leylî sınıfıyle Sanâyi' Şu'besi'ni vucûde getirmek içün ise, Neẓâret-i celîle-i âṣafâneleri'nce naḳden bir fedâkârlık ihtiyârına ihtiyâc görünmez. Medrese-i Süleymâniyye'nin sâhibi olan Cennet-mekân Sulṭân Süleymân Hân Ġāzî evḳāfından Rodos'ta mevcûd hamâmlardan birinin medrese-i meẓkûreye terki ḥaḳḳında Rodos Meclis-i İdâresi tarafından 12 Eylûl, 99 tarîhiyle Vilâyet'e taḳdîm olunan ve rivâyete göre Neẓâret-i celîlerleri'nce der-dest-i müẓâkere bulunan maẓbaṭa ile yine Müşârün-ileyh Hazretleri'nin evḳāfından ser-ḥâne'ye dâ'ir 12 Kânûnıevvel, 300 tarîḫi[9] ve 164 numarası ile taḳdîm eylediğim 'arîżanın tervîci kâfi olacağından, 'inâyât-ı maḫṣûṣa-i faḫîmânelerinden Rodos Cem'iyyet-i İlmiyyesi bu luṭuflara dahi maẓhar olursa, Medrese-i Süleymâniyye müste'id olduğu mertebe-i istikmâle Iṣâl edilmiş olur[10]. 'Arż ettiğim karşılık az görünür

[9] Krş., Dershâneye dâir 12 Kânûnıevvel, 300

[10] Kānûnî Sulṭân Süleymân'ın vakıflarından olan Ser-ḥâne dolayısıyle Cem'iyyet-i İlmiyye'ce da'vâ açılacağı, Kemal'in bu Cem'iyyet Reisliği'ne yazdığı 29 Teşrînievvel, 300 (10 Kasım, 1884) tarih, 183 numaralı cevâbından anlaşılır. Bunda, "Ser-ḥâne hakkında tanẓîm ve irsâl,, olunan mazbatanın dikkatle okunduğunu, iddiâlarının şer'î ḳā'idelere, kānûna uygun, haklı olduğunu, Belediyeler Hükûmet'in bir şu'besi olduğundan onlarla halk arasındaki da'vâlar için Bidâyet

ise de, bir taraftan Medrese-i Süleymâniyye Irâdının tezyîdiyle uğraşılmakta olduğu gibi, leylî sınıfı ṭalebesinin etmek ve ṭonu da yine Ġāzî Müşârün-ileyh Hazretleri evḳāfından olan ʿimâretten verileceğine naẓaren, bu taṣavvurun imkânı hisâb ile dahi ṣâbit olmuştur. O hâlde ise ẕükûr mekâtib-i ibtidâʾiyyesiʾnce ârzû olunacak birşey kalır ki o da iki köye yeniden taʿyîn olunan hâcelerin ḳabûl ve taṣdîḳı ve bir de Meis ḳażâsında teʾsîs olunan Mekâtib-i İbtidâʾiyye içün 23 Teşrînievvel, 300 tarîḫli[11] ve 305 numaralı inhâ ile Vilâyetʾten istenilen ve şimdiye kadar Neẓâret-i celîleʾye ʿarż olunmuş olması derkâr olan hâce maʿâşının ihsânıdır[12]. Rodos köylerinin herbirinde bulunan Müslümân çocukları yâ kendi köyünde ve yâḥûd yarım sâʿatten uzak olmamak üzre civâr bir köyde ferâʾiż dîniyye ve maʿârif-i ibtidâʾiyyeyi tahsîl içün hâce bulmakta iken, yalnız iki köy eṭfâlinin bu niʿmetten mahrûm olmalarına efkâr-ı maʿârif -perverî-i dâverâneleri ḳāʾil olmaz; hele İsporat-adaları denilen ve kendilerini bayağı Salṭanat-ı seniyyeʾden hâric tutmağa çalışan oniki cezîreden yalnız Meisʾde on-oniki hâne Müslümân mevcûd olmaġla, bunların da cehâlet seyyiʾesiyle tebdîl-i meẕheb ederek bütün-bütün mahv ve munḳarıż olmaları ḳatʿan tecvîz olunmaz. O cihetle bu

---

Mahkemesiʾne baş-vurmak lâzım geldiğini, ileride Hükûmet-i Mülkiyyeʾye ilişik baʾzı müşkiller çıkarsa, kānûn hükmüne, adâlet fikrine uygun her türlü yardımın yapılacağının karârlaştırıldığını bildirmiştir. Cemʿiyyetʾin bu mesʾele dolayısıyle istidʿâsındaki dileklerinin yerine getirilmesini, Kemal, Vilâyetʾe, 6 Teşrînisânî, 300/30 Muharrem, 302 (18 Kasım, 1884) tarihli, 346 numaralı yazısında recâ etmiştir: "...Cemʿiyyet tarafından iʿṭâ olunan ve bir şûreti leffen taḳdîm edilen müşterek istidʿâda Cennet-mekân Ġāzî Sultân Süleymân Vaḳfı'ndan iken, her nasılsa, Hazîne-i celîleʾden rusûm-ı sâʾire ile Belediyyeʾye terk olunmuş olan Ser -ḫâne resminin bi-ḥaḳḳın ʿâʾid olduğu Cemʿiyyetʾe iʿṭâsı ṭaleb olunmuştur. Nezd-i Vilâyet-penâhîleri'nde mustaġni-i îżâh olduğu üzre, bu ḳabîlden olan vâridât-ı vaḳfiyyenin Hazîne-i celîleʾden żabṭ ve idâresine birşey denilemezse de, bir kerre Hazîneʾden çıktıktan sonra vaḳfın maʿârifce olan ihtiyâcı meydânda iken, mühim bir Irâdının Belediyyeʾye iʿṭâsı ʿaḳıl ve ḳāʿideye muġāyir olduğu gibi, Cemâʿat-ı İslâmiyyeʾnin ḥaḳḳı olan emvâl-i vaḳfiyyenin, ʿumûma ʿâʾid bulunan mesâlih-i Belediyyeʾye sarfı şerʿan dahi câʾiz olmadığından Cemʿiyyetʾin tervîc-i istidʿâsı ṭabîʿî bulunmaġla, ol bâbda iḳtiżâ eden emrin surʿat-i ihsânına musâʿade -i Vilâyet -penâhîleri temenni olunur" (Kemal tarafından, kırmızı mürekkeble yazılmış olan bu iki belge, T. T. Kurumuʾndaki evrâkı arasındadır: *Defter*—I., s. 34, 44 v. d.); her ikisinin yukarısında *yazıldı* kelimesi vardır.

[11] Krş., bu kelime yoktur.

[12] Krş., ihsânı... Mektubun bundan ötesi yayımlanmamıştır.

üç hâcenin ma'âşları içün iktizâ eden emrin bir-ân evvel ihsân buyurulması niyâzını tekrâra hâcet göremem.

Rüşdiyye, haḳîḳaten şâyân-ı merhamettir. Hâce Efendi ile ahâlî beynine düşen münâḳaşa şöyle dursun, Medrese-i Süleymâniyye'nin terbiye ve tahsîli muntaẓam olmaġla ve bu mektebde Rüşdiyye dersleri de okutulmakta bulunmaġla, bu mektebde okuyanlar Rüşdiyye'de ders görenlere ḳıyâs ḳabûl etmeyecek derecede tefevvuḳ ediyorlar. O cihetle Hâce Efendi'nin birkaç aḳrabâ ve taraf-dârânından başka hiç kimse çocuk vermek istemiyordu[13]. Mekâtib-i ibtidâ'iyye tahsîlinin ötesi cebrî olmadığından, Rüşdiyye'ye gitmek içün kimse icbâr da edemiyor; binâ'en-'aleyh Fethî Paşa merhûmun vaḳfi birkaç çocuk içün yapılmış bir ḫuṣûṣî mekteb hükmünü alıp gidiyor.

Rüşdiyye'nin İnâş Rüsdiyyesi'ne çevrilmesi ḥaḳḳında Mütevelliye Hanım tarafından konulan şart-ı vâḳıf'a muhâlefet da'vâsının ne derece fâsid olduğu ise nezd-i sâmi-i âṣafânelerinde ta'rîf ihtiyâcından vârestedir[14]. Mütevelliye Hanım tarafından Rüşdiyye'yi *Ma'ârif-i 'Umûmiyye Niẓâm-Nâmesi*'ne tevfîk içün iktizâ eden masrafın verilebilmesini hiç me'mûl etmem; binâ'en-'aleyh, bir himmet-i şu'ûbet-güzâr ile iş uğradığı mâni'adan kurtarılsa da, mevcûd

[13] Elimizde bu mes'elelere ilişik, Kemal tarafından kırmızı mürekkeble yazılmış iki belge vardır. Vilâyet'e 30 Teşrînievvel, 1300 (11 Kasım, 1884) tarihlisinde, Süleymâniyye Medresesi'nin, Rüşdiyye ve İ'dâdî'nin dersler bakımından islâhı, binâ ve maddî masrafları, kızlar için yalnız ilk mektep bulunduğundan İnâs Rüşdiyyesi'nin kurulması, nekadar masrafın gerekli olduğu, bunun nasıl sağlanacağı hakkındaki belgeye yapılacak masrafların listesi de eklenmiştir. İkinci belge Cem'iyyet-i İlmiyye Riyâseti'ne gönderilmiştir; 15 Teşrînisânî, 1300 (27 Kasım, 1884) tarihlidir. Bunda, bir süre önce Medrese-i Süleymâniyye'den bir sınıf ayrılarak Rüşdiyye'ye gönderildiğinin bilindiği, bu sınıf dışındaki ba'zı çocukların da Medrese-i Süleymâniyye'den Rüşdiyye'ye geçtikleri, çocukların diledikleri mektebe gitmekte serbest bırakılması ve aksi takdîrde bunun sakınılacak yanları, bu mes'elelerin nasıl çözülebileceği anlatılmıştır (T. T. Kurumu, *Defter*—I., s. 36 v. d., nu. 319; s. 78, nu. 207).

[14] Ahmed Fethî Paşa, Mahmûd II.'un kızı 'Âṭiyye Sultân (10 Cumâdâ II., 1239—2 Şevvâl, 1266/11 Şubat, 1824—11 Ağustos 1850) ile evlenmiştir (1256/1840). Süreyyâ Bey'in eserinde, yalnız Seniyye, Ferîde Hanımlar'la, 15 Ramazan, 1288 (28 Kasım, 1871)'de ölen oğlu Mehmed Ṣâ'ib Bey'in adı geçer (*Sicill-i Osmânî*, c. I., İst., 1308, Matbaa-i Âmire, s. 57); Ahmed Fethî Paşa hakkında y. bk., not—4).

olan mekteb İnâş Rüşdiyyesi'ne tahvîl olunsa buranın kızları da erkek çocuklar gibi feyż-i terbiyeden behre-vâr olur[15].

İ'dâdiyye ḥaḳḳında olan mülâḥaẓât-ı kemterânemi 2 Teşrînisânî, 300 tarihli ve 155 numeralı 'arîżada tafsîl etmiştim. Şimdi şurasını 'arż ve ilâve ederim ki İ'dâdiyye içün istenilen 80.000 ġuruş ihsân buyurulduğu şûrette üç-dört sene hâce ma'âşlarından edilecek tasarruf ile Menâfi' Sandığı'ndan alınabilecek akçeden, yüz kişilik bir İ'dâdiyye'nin binâsı vucûde getirilebileceği taḥḳîḳât-ı aḫîreden ma'lûm olmuştur.

Himem-i 'âliyye-i dâver-i efḫamîlerine naẓaran müsted'iyyât-ı vâḳı'anın maḳrûn-ı tervîc olacağında hiç iştibâhım olmadığından, teşebbüsât-ı lâzimeyi ḳarârlaştırmak içün tebşîrât-ı faḫîmânelerinin bir-ân evvel irâde ve ihsân buyurulmasını istirḥâm ile iktifâ ederim.

Müsted'iyyât-ı vâḳı'aya, "Çok oluyor!„ denilebilür ise de, Ma'ârif Neẓâret-i celîlesi'ni, te'essüs etti-edeli, o maḳâmın ḥaḳḳını îfâ eder yalnızca bir Nâẓır gören ashâb-ı hamiyyet, otuz yıldanberi gönüllerinde mestûr olan temenniyâtı münâsebet ẓuhûr ettikçe

[15] Elimizde, bu vakıf da'vâsı, İnas Rüşddiyesi, Medrese-i Süleymâniyye hakkındaki bilgimizi artıran, Kemal tarafından kırmızı mürekkeble yazılmış belgeler bulunmaktadır. Maârif Nezâreti'ne gönderilen 30 Teşrînievvel, 1300 (11 Kasım, 1884) tarih, 135 numaralı yazıda, Fethî Paşa'nın kızı Sâliha Yegâne Hanım'ın Maârif Nezâreti'ne dilekcesinde, ceddi eski Rikâbdâr-ı şehriyârîler'den Rodosî Ahmed Ağa vakfından, Rodos'taki Rüşdiyye Mektebi hey'etinin bu def'a Rürşdiyye ittihâz olunan Medrese-i Süleymâniyye'ye nakl ile bu Rüşdiyye'nin İnâs Mektebi yapılacağı, *Evḳâf-ı Merbûṭası*'ndan hoca maâşı ile başka masrafları çıkarıldıktan sonra geri kalanı adı geçen medreseye alınacağı öğrenildiği, erkekler için yapılmış bu binânın kızlar için kullanılmasının vakfedenin şartlarına aykırı düştüğü bildirilmiştir. Kemal, bu münâsebetle, Medrese-i Süleymâniyye, Rüşdiyye ve İ'dâdî hakkında öğretim, binâların ta'miri bakımından neler düşündüklerini, bunların yoluna konulmasının ise Maârif Nezâreti'nin teşebbüs ve yardımlarına bağlı kaldığını anlatmıştır (T. T. Kurumu, *Defter*—I., 37. v. d.). Vilâyet'e gönderilen 3 Teşrînisânî, 1300 (15 Kasım, 1884) tarihli yazıdan, Medrese-i Süleymâniyye yararına piyango tertip edildiği, Vilâyet'in bunun Rodos'ta satışına izin verdiği, Kemal'in ise, birkaç dilde basılacak biletlerin ancak İstanbul'da bastırılabileceğini, İstanbul'da da satılmasını istediği anlaşılıyor (*Defter*—I., nu. 336, s. 38). Kemal, ayrıca Rodos Evkâf Müdürlüğü'ne de baş-vurmuş, 10 Teşrînisânî, 1300 (22 Kasım, 1884) tarihli dilekcesinde, "Rodos dâhilinde *Maẓbuṭ* ve *Ġayr-i Maẓbûṭ*„ kaç evḳâf ve bunlardan *Maẓbûṭ* olmayanların kimlerin elinde bulunduğunun bilinmesi gerekli olduğundan, idâredeki defterlerin bir hulâsasının gönderilmesini v. b. bilgi de istemiştir (*Defter*—I., s. 57).

'arża cesâret etmekle öyle bir cevâba da mażhar olmak lâzım gelmeyeceğinden emînim. Ol bâbda ve cidden medâr-ı mubâhât 'add eylediğim teveccühât-ı seniyye-i âṣafânelerinin ḥaḳḳ-ı kemterânemde idâmesi ḫuṣûṣunda...

21 Kânûnievvel, sene 300

DCCXXX.

Kemal, babasına yolladığı aşağıdaki mektubunda, haberleşmelerinin, vâsıtaların elverişli olmayışı yüzünden Midilli'dekine göre düzenli olmadığından şikâyetcidir. Rodos'un mandalinalarını, bu kadar büyük mandarina görmediğini, bir mikdâr İstanbul'a yolladığını, uygun görürler ise Ḳurenâ'dan Beslm Bey'e de birkısmını gönderebileceklerini yazıyor. Feride Hanım'ın ilk çocuğu, tahminimizde yanılmıyorsak henüz yedi aylık bulunan Ahmed Muvaffak ağzından gelecek hafta bir mektup yazıp göndereceğini bildiriyor; bu ibâresiyle her hâlde bundan sonra neşrettiğimiz, 1885 Ocak'ında yazıldığını sandığımız mektubunu kasdetse gerektir. (Nu. 731, s. 125 v.d.).

Kemal'in siyah mürekkeble, kendi el yazısı ile olan aşağıdaki mektubu, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 626).

730. Mustafa Âsım Bey'e

12.I.1885

Velîni'met,

Bu hafta luṭuf-nâmenizi alamadım, merâḳ ettim; fakat postaların intizâmsızlığı bir dereceye kadar def'-i endîşeye medâr oluyor. Burada da postalar ile belâya çattık. Geçiş nevbetinde *Avusturya*[1] vapuru uğramadı. Bu def'a da, önümüzdeki Çarşanba günü gelecek iken, bugün geliyor. Bu ṣûretle gerek İstanbul ile, gerek Vilâyet'le bir muntazam muhâbere cereyân etmiyor da, işce pek canım sıkılıyor; fakat vucûdce el-ḥamdü li'llâhi Te'âlâ nihâyet derecelerde râhattayım. İnşâ'allāh oraca dahi herkesin râhatı yerindedir. Ahmed Muvaffaḳ Beyefendi Hazretleri, bu hafta Efendimiz'e bir 'arîża taḳdîm ediyorlar. Mübeyyizlikte bendenizi istiḫdâm ettiler. Ben-

[1] *Sâl-Nâme-i Vilâyet — Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*'de (H. 1303), vapur acenteleri de kaydedilmiştir; *Avusturya* vapuru demekle kasdettiği, Nemçe *Lloyd* kumpanyası vapurudur (S. 75).

deniz de biraz mandarina gönderiyorum; mandarinanın bu kadar büyüğünü görmemiştim. Yukarıya taḳdîm etmek istedim, azlığı cihetiyle cesâret edemedim. Tensîb ederseniz, Besîm Bey'e birazını gönderirsiniz[2]; tensîb buyurmazsanız, hepsini ṣafây-ı ḫâṭırla tenâvül edersiniz. Bâḳî du'ây-i ḫayr Efendimiz...

31 Kânûnievvel, sene 300

Bende,
KEMAL

[2] Kemal'in Midilli Mutasarrıflığı'ndan uzaklaştırılması için epeyi şikâyetler olduğu, hakkında tahkîkât açıldığı sıralarda Besîm Bey'in onun lehine çalıştığı, Mustafa Âsım Bey'in 25. VII. 1300 (6.VIII.1884) tarihli mektubundaki, "Böyle şeyler me'mûrlar hakkında ola-gelmiştir. Cenâb-ı Ḥaḳ, velînî'metimiz pâdişâhımız Efendimiz'e tükenmez ömür ve 'âfiyet ihsân buyursun; sâyesinde herşey güzel olur! Sen şimdi Besîm Beyefendi'ye bir güzel teşekkür-nâme yaz; zîrâ senin hakkında güzel ġayret ediyor ve iş de güzel olacağında şübhe yoktur„ cümlelerinden anlaşılmaktadır (Mektubun, M. Âsım Bey'in kendi el yazısıyle nushası, T. Toros Bey'dedir).

DCCXXXI.

Ali Ekrem Bolayir, Nâmık Kemal için, "Yalnız kendisinin değil, dostlarının, arkadaşlarının, çocuklarının, şâgirdlerinin, hattâ hizmetcilerinin mektuplarını yazmaktan bir lezzet, bir haz duyardı„ diyor. Aşağıdaki mektup, Kemal'in kızı Feride Hanım'ın henüz yürüyemeyecek kadar küçük oğlu Ahmed Muvaffak ağzından Mustafa Âsım Bey'e yazılmıştır.

Mektupta bir Kandil gecesi tasvîr edildikten sonra, küçük bir çocuğun etrafındaki insanların konuşmalarına, yürümelerine karşı duyduğu şaşkınlık, merâmını ifâde edememekten doğan iztırâbı, ancak resmini görebildiği dedesine hasreti anlatılmıştır.

Kemal'in bir çocuk ağzından yazılmış gibi tertip ettiği için ifâdece çok sâde olan bu mektubu, edebî bakımdan da kıymetlidir; Ali Ekrem Bolayir tarafından neşredilmiştir (*Külliyât-ı Kemal Ṭab' Olunuyor*, İstanbul, 1326, Selânik Matbaası, s. 43 v. d.). Nâşir, mektup hakkında, "Kemal'in hafîdi Ahmed Muvaffaḳ Bey henüz iki yaşında iken, o şabînin minik lisânından, Muvaffaḳ Bey'in ceddü'l-ceddi olan Mustafa Âsım Bey merhûma hitâben„ yazıldığı bilgisini verir. Feride Hanım, çocuğunu Midilli'de, Kemal'in Rodos'a nakledileceği sırada, 15 Haziran, 1884'de dünyâya getirmiştir[1]; Kemal'in devre çıkıp Midilli'ye dönmesinden, 7 Haziran 1884

[1] Menemenli Rif'at'in, "Muvaffak ile berâber aldırmak tasavvurunda bulunduğum resme yazılacaktır„ notunu kaydettiği aşağıdaki *kıt'a*'sının, Rif'at Bey'in el yazısıyle nushası Nu'mân Menemenci-oğlu'ndadır; Klişesi, yeni harflere çevrilmiş

tarihli mektubundan anlaşıldığı üzre, doğum bu tarihten sonradır[2]. Esâsen mektubun metninden de Ahmed Muvaffak'ın henüz yürüyemeyecek kadar küçük olduğu ve dedesini henüz görmediği anlaşılıyor. Mektubun aslı, Ali Ekrem Bolayir'in el-yazısıyle, Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 730). Bunu esâs alarak yine Ali Ekrem tarafından yapılan basımı ile karşılaştırmak sûretiyle yayımlıyoruz.

731. Mustafa Âsım Bey'e

Ocak, 1885

Velînı'metim, Sebeb-i hayâtımın Sebeb-i hayâtı Olan Efendim,

Dün akşam ötede-beride kandiller yanmağa başladı. Yer-yüzü, gök-yüzüne benzedi. Melekler kulağıma, "Senin de ḫilḳatine sebeb olan Mefḫar-i Kâ'inât'ın leyle-i velâdetleri bu gecedir; Ḫâlıḳ'ına secde eyle, bâ'iş-i vucûd'ün olanlara du'â et! „ dediler. Yüzümü yerlere sürdüm. Herkesten ziyâde size du'âlar ettim; çünki sebeb-i hayâtım olanların da sebeb-i hayâtı sizsiniz. Siz, mini-mini kölenizi bilmezsiniz amma, ben sizi bilirim. Resminizi görüyorum; sizi görmüş kadar memnûn oluyorum. Yanınıza geleceğim; ne yapayım ki ayacıklarım yardım etmiyor. Durunuz, inşâ'allâh hele yürüyeyim de, bakınız nasıl koşa-koşa[3] gelirim. Burada benden başka herkes yürüyor[4] da, bilmem n'içün koşa-koşa yanınıza gelmiyorlar. Bu adamlar ağızlarından sesi de bir tuḥaf çıkarıyorlar da, her istediklerini biribirine kolay-kolay anlatabiliyorlar. Ben bağırdım, çağırdım, merâmımı bu kadar anlatabildim. Birkaç ay sonra söylemeğe

---

metni M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım II., s. 519, 520):

Ma'dūm olur memāt ile ismim cihāndā
Nā-būd olur zamān ile resm-i mu'allaḳım
Efrād-i millet elbet anar Rif'at'ī, fakat
İbḳā-y-i nāma olsa muwaffaḳ Muwaffaḳ'ım

[2] *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları*, c. III., Ankara, 1973, T.T. Kurumu Basımevi, nu. 683, s. 438, 442.

Bahsettiğimiz bu mektubun *önsöz*'ünde, mektubun tarihi yanlış olarak 17 Haziran şeklindedir; doğrusu 7 Haziran'dır, düzeltiriz.

[3] Krş., bakınız nasıl koşa-koşa size

[4] Krş., yürüyorlar

başlayayım da, nasıl[5] hepsinden ziyâde gevezelik ederim. Kâğadı, ḳalemi nekadar seviyorum, bilseniz gülersiniz; fakat kıymetli birşey imiş gibi vermediler ki mektûbumu kendim yazayım. Ben babam kadar, Dayı Bey'im kadar kargacık-burgacık yapamaz mıyım sanki? Orada benim bir Hanım Vâlide'ciğim ile[6] bir de küçücük büyük 'amcam[7] var imiş. Eteklerini, Efendimiz'in de ayaklarınızı öperim. Elbette bendenizi du'âdan unutmazsınız velînî'metim, sebeb-i hayâtım efendim!

12 Rebî'ü'l-evvel, sene 302[8]
Mini-Mini Köleniz,
AHMED MUVAFFAK

DCCXXXII.

Kemal, 25 Aralık, 1884'de yazdığı mektubunda 'Abdü'l-Hamîd'e Rodos'ta İslâmlar'ın sayıce azlığının, fikir terbiyesi bakımından geriliklerinin sebebini, üç köyde câmi' bile bulunmadığını arzetmişti. Bu fikrinin uygun görüldüğü, tatbîkat sâhasına konulması için muhâtabının yakından alâkadar olduğu aşağıdaki teşekkür mektubundan anlaşılıyor.

Kurenâ'dan Besîm Bey, Kemal'e çektiği telgrafta Rodos köylülerini cehâletten kurtarmak, dinlerini değiştirmelerini önlemek maksadı ile yalnız üç köyde dört-beş bin kuruş masrafla câmi' açılmasına değil, Cum'a namazı da kılınmak üzre 15.000 kuruş sarfıyle câmi' yaptırılmasına *İrâde-i seniyye*'nin zuhûr ettiğini, Rodos'ta bulunan Müslümânlar'ın, veyâ oraya sonradan gelip de yerli kadınlarla evlenenlerin nufûsun azalmasını önlemek maksadı ile kur'adan hâriç tutulmalarına dâir isteğinin de Askerî Heye'ât-ı 'aliyyesi'ne havâle olunduğunu bildirmiştir.

İşte Kemal bu münâsebetle, Abdü'l-Hamîd'e, gösterdiği alâkadan dolayı teşekkür etmektedir.

Mektubun aslı Yıldız Sarayı evrâkı arasındadır; buradan faydalanılarak Prof. İsmâil Hakkı Uzunçarşılı tarafından kılişesi, yeni harflere çevrilmiş metni neşredilmiştir (*Namık Kemal'in 'Abdü'l-Hamîd'e Takdîm Ettiği 'Arîżalar ile Ebüzziyâ Tevfîḳ*

[5] Krş., bakın nasıl

[6] Krş., Hanım Vâlide'mle

[7] "Kemal'in küçük birâderi Ömer Nâşid Bey maḳşûddur. Ömer Nâşid Bey, Muvaffak Bey'in vâlidesi olan kerime-î Kemal'den ve Ali Ekrem Bey'den sinnen küçüktür„ (Not— Ali Ekrem).

[8] El yazısıyle metni tarihsizdir; 12 Rebî'ü'l-evvel, sene 302 tarihi yalnız, A. Ekrem'in neşrettiği metninde vardır. Bu tarihe göre, mektubun (30 Aralık, 1884) de yazıldığı sırada Muvaffak'ın iki yaşında değil, altıbucuk aylık bir çocuk olduğu anlaşılır.

Bey'e Yolladığı ba'zı Mektublar (*Belleten*, c. XI., Sayı 42. Nisan, 1947, Ankara, 1947, T. T. Kurumu Basımevi, s. 295 v.d. — Levha, LV). Bu neşrin başında, Ebüzziyâ Tevfik'ın aşağıdaki takdim tezkiresine yer verilmiştir:

İhsân-ı ecdîd-i humâyûn-ı Cenâb-ı Veliyyü'n-ni'amîlerinin farîża-i şükrânını nâtık olarak Kemal Bey kullarından bu gün gelen posta ile alınan 'arż-ı hâl huzûr-ı ma'âli-nuşûr-ı Cenâb-ı Hilâfet-penâhîleri'ne 'arż ve takdîm kılındı efendim.

'Abd-i şâdıkları,
EBÜZZİYÂ TEVFİK

Kemal tarafından siyah mürekkeble yazılmış tashihli müseveddesi T. T. Kurumu'ndaki evrâkı arasında vardır (*Defter*—II., s. 32 v. d.). Esâs olarak İ. H. Uzunçarşılı'nın yayımladığı fotokopisini aldık; bunu, müsveddesi, yeni harflere çevrilmiş metniyle karşılaştırarak neşrediyoruz.

732. SULṬÂN 'ABDÜ'L-ḤAMÎD'E

16.1.1885

Mubârek ve Mu'allâ Ḥâk-pây-ı şevket-ihtivây-ı cenâb-ı şehinşâhî'ye Mâ'rûż-ı 'abd-i kemter ve Çâker-i ḥâk-berâberleridir[1].

Cenâb-ı secde-fermây-ı 'âdem ve taşliye-numây-ı mefḫar-ı 'âlem şekl-i ḳubbe-numûn-ı âsmân-ı 'ibâdet-hâne-i ins ü-cân oldukca ve çâr Tekbîr-i ezân-ı Muhammedî şeş cihât-ı cihânda beḳā buldukca İmâmü'l-Müslimîn ve ẓıllu'llâh-i fî'l-'âlemîn Efendimiz Hazretleri'nin vucûd-ı 'âlem-sûd-ı şehriyârîlerini ḳıble-i iḳbâl-i ümem ve nâm-ı şevket-irtisâm-ı cihândârîlerini zînet-ârây-ı menâbir-i 'izz ve ḥaşem buyursun! Rodos köylerinde ba'żı bî-çârelerin sâ'iḳa-i cehâletle ne'ûẕu bi'llâhi Te'âlâ mezlaḳa-i irtidâda düşdükleri görülmesi üzerine ba'żı mülâḥaẓât-ı ḳāṣırayı ḥâvi takdîmine mütecâsir olduğum 'arẓ-ı hâl-i kemterânemin luṭfen ve tenezzülen takdîr[2] ve maḥẓûẓiyyet-i cenâb-ı şehriyârîlerine maḳrûn olduğunu mübeşşir ve üç köyde dörder-beşerbin ġuruş masrafla vucûde gelebileceğini 'arżettiğim mescidler yerine Cum'a namâzı dahi edâ olunmak üzre onbeşerbin ġuruş sarfiyle birer câmi'-i şerîf inşâsına *İrâde*-i

[1] Krş., T. T. K., bu hitap kısmı yoktur.

[2] Krş., İ. H. Ç., aslında *takdîr* şeklinde olan bu kelime, yeni harflere çevrilen metinde, herhâlde tertip yanlışı dolayısıyle *takdîri* şeklindedir.

kerâmet-ifâde-i hilâfet-penâhîleri ta'alluk eylemiş[3] olduğunu ve kur'a ḥaḳḳında olan muṭâla'a-i aḥḳârânemin dahi Teftîş-i askerî Heye'ât-i 'âliyesine[4] havâle buyurulduğunu müş'ir Besîm Bey kulları tarafından keşîde olunan telgıraf-nâme nihâde-i farḳ-ı ta'ẓîm olmuştu. Müsted'ây-ı bendegânem ümîd-i aḥḳarânemin kat-kat fevḳında olarak tervîc ve is'âf-ı şâhânelerine maẓhar olduktan sonra bir de talṭîf ve taṭyîb-i kemterânem ḥaḳḳında ibẕâl buyurulan elṭâf-ı bî-miṣâl-i cenâb-ı şehriyârîleri isti'ṭâfı hidmet ve is'âfı[5] Ifây-ı ḥaḳ şeklinde göstermek şânından olan tevâżu'ât-ı celîle-i mün'imâne ve ta'aṭṭufât-ı seniyye-i şâhânelerine maḫṣûṣ bir meziyyet olmaġla zâten vazîfe-i şükrânını bi-ḥaḳḳın Ifâya kâfi luġat vaż' olunmamış ve hele envâ'-i 'avâṭıf-ı şâhânelerinin ta'âḳubundan dolayı ötedenberi dermânde-i maḥmedet olan çâker-i kemînelerini bütün-bütün giriftâr-ı 'acz ve hayret eylemiştir.

Belây-ı irtidâdın ref'i[6] ḥaḳḳında meşhûd olan 'azm-ı şıddîḳî, pesend-i ẓıllu'l-lâhîleri nâm-ı ihyâkârî ve diyânet-perverî-i penâhîleri'ni buralarca dahi ḥâlidâne zîver-i zebân-ı taḥmîd eyleyeceğinden iştibâh olunamaz. Gerek ẕikr olunan köylerde ve gerek cezîrenin sâ'ir cihetlerinde bulunan ahâlî-i İslâmiyye'nin ḥaḳlarında bu ṣûretle[7] mebẕûl olan ihsân-ı bî-imtinân-ı şehinşâhîleri'nden dolayı[8] girye-i surûr ile secdegâh-ı ḍarâ'ate vaż'-ı cebîn-i ibtihâl ettikce tezâyüd-i ömr ve iḳbâl ve tevâfur-ı şân ve iclâl-i humâyûnları da'âvâtını ne büyük şevḳ ve meserretle Ifâyâ muvâẓabat eylediklerinin ta'rîfi ḳâbil olmamaġla ve câmi'-i şerîfler içün buraca yaptırılabilen resimler, keşif puslasıyla[9] berâber Besîm Bey kullarına[10] gönderilmekle ol-bâbda ve ḳâṭıbe-i ahvâlde[11] emr ve fermân ve luṭf ve ihsân velî-

[3] Krş., T. T. K., şeref-ta'alluk
[4] Krş., İ. H. U., 'aliyesine
[5] Krş., T. T. K., hidmet is'âfı
[6] Krş., İ. H. U., def'i
[7] Krş., T. T. K., bu ṣûretle ḥaḳlarında
[8] Krş., T. T. K., dolayı ṣalavât-ı ḫamsede
[9] Krş., T. T. K., olamamaġla
[10] Krş., T. T. K., bendelerine
[11] Krş., T. T. K., mektubun bundan ötesi yok, sonunda yalnız tarihi vardır.

ni'met-i bî-minnetimiz şevketlu, ḳudretlu, merhametlu Pâdişâhımız Efendimiz Hazretleri'nindir.

Fî-29 Rebî'ü'l-evvel, sene 1302 ve
Fî-4 Kânûnısânî, sene 1300
Çâker-i maḫṣûṣ-ı Cenâb-ı Şehriyârî,
NÂMIK MEHMED KEMAL [12]

[12] Kemal'in el yazısıyle fotokopisinde mührü, bunun altında 'Abd-i şâdıḳları Ebüzziya Tevfik imzâsı, kendi yazısıyle şu taḳdîm cümlesi vardır: "İhsân-ı cedîd-i humâyûn-ı cenâb-ı veliyyü'n-ni'amîlerinin farîża-i şükrânını nâṭıḳ olarak Kemal Bey kullarından bu gün gelen posta ile alınan 'arż-ı hâl huzûr-ı ma'âli-nuşûr-i Cenâb-ı Hillâfet-penâhîleri'ne 'arż ve taḳdîm kılındı, fermân..

DCCXXXIII.

Kemal, Kurenâ'dan Besîm Bey'e gönderdiği aşağıdaki mektubunda, Sultân 'Abdü'l-Hamîd'e sunduğu 'arîża üzerine, Rodos'un üç köyünde yaptırılması için, Padişâh'ın *İrâde*'siyle çekilen telgrafı aldığından, fakat ma'rûżâtının bir ciheti hakkında *İrâde-i seniyye*'yi içine alan, gönderileceği bildirilen tahrîrâtın henüz gelmediğinden bahsetmiştir. Câmi'in yapımı için istenilen hisâb puslası ile, resmini de göndermiştir. Resim ve pilan için, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'nin Baş-mühendisi'nin gönderilmesini istemişse de, işlerinin çokluğu yüzünden gelemediğinden, resim ve pilan, Rodos'taki, işinin ehli bir mi'mara hazırlattırılmıştır. Kemal, bu üç câmi'den en büyüğünün 'Abdü'l-Ḥamîd, ötekilerinin Vâlide Tîr-i Müjgân Sultân ile Sehzâde Ertuğrul adına yaptırılmasını düşünmekte, câmi'lerin pilan ve resimlerinin İstanbul'da hazırlatılmasının daha uygun olacağını öne sürmektedir.

Rodos'un elden çıkmasını önlemek için Kemal'in baş-vurduğu yollardan biri de, Müslümânlar'ın Hıristiyanlık'a kaymalarına engel olmak, köylerde câmi'ler yaptırarak İslâmiyyet'in yayılmasına çalışmaktır. Aşağıdaki mektup, bu husûstaki ma'rûżâtının 'Abdü'l-Ḥamîd'ce de yerinde görüldüğünü, câmi'lerin yapım işine girişilmek üzre bulunulduğunu göstermek bakımından mühimdir.

Siyah mürekkeble, bir başkasının el yazısıyle olan mektup, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (*Defter*—II., s. 35); başında, *Besîm Bey'e* kaydi vardır.

733. BESÎM BEY'E

16.1.1885

Sa'âdetlu Efendim Hazretleri,

Huzûr-ı fâ'iżün-nûr Cenâb-ı velîni'met'e taḳdîmine mütecâsir olduğum 'arîża üzerine irâde-i kerâmet-ifâde-i Cenâb-ı pâdi-

şâhî ile keşîde buyurulan telgıraf vâṣıl-ı farḳ-ı ta'ẓîm olmuş ve ma'rıż-ı cevâbda bir telgıraf-nâme dahi taḳdîm edilmişti. Ma'rûżât-ı çâkerânemin bir ciheti ḥaḳḳında, *İrâde-i seniyye-i mülûkâne*'yi ḥâvi olmak üzre irsâl olunacağından bahsolunan tahrîrât-ı 'aliyyeleri ẓuhûr etmedi; bilmem, henüz irsâl buyurulmadı mı, yoksa havâların musâ'adesizliği cihetiyle Rodos'u tutmaksızın bir-iki vapur geçti, anların birinde mi idi?

İnşâ'ları muḳteżây-i fermân-ı kerâmet-beyân-ı Ḫilâfet-penâhî'den olan cevâmi'-i şerîfenin taḳdîmi irâde buyurulan resmi ile hisâb puslası taḳdîm olundu. Resim ve harîtayı yapmak üzre Vilâyet Ser-mühendisi istenilmiş ise de, meşġûl cihetiyle bir hafta sonra gönderileceği beyân olunduğundan ve anın vurûduyle resimleri tertîb edebilmesi daha bir aya muhtâc olacağından, Rodos'ca bulunabilen mi'mâra birşey karalatdırıldı. Zann-ı 'âcizâneme göre, resmi mühendis de yapacak olsa, yine bir pâdişâh-ı aẓîmü'ş-şânın en küçük bir cüz'üne yakışacak birşey vucûde gelmez. O cihetle cevâmi'-i şerîfenin resimleri, yine her hâlde Der-Sa'âdet'ce tertîb ettirilmek iḳtiżâ eder.

Defterdeki masraf binâya nisbet az gibi görünür ise de, buraca mümkin olan taṣarrufât-ı kâmile ile idâre ettirilecektir. Üç köyden, aṣıl meẕheb mes'elesinin merkezi olan Ġarbeniṭa (غربنيطه)'da[1] yapılacak câmi'-i şerîf hem sâ'irlerinden ziyâde bâ'iṯ-i maḥmedet ve hem de câmi'ü'l-ḫayr bir eṯer-i celîl olacağından, nâm-ı sâmi-i cenâb-ı Ḫilâfet-penâhî'ye ve dîgerlerinden Vâlid-i keṯîrü'l-meḥâmid-i ẓıllu'llâhî'ye ve dîger necl-i necîb-i şehinşâhîye nisbet edilmek vârid-i ḫâṭır olmuş ise de, irâde-i seniyye-i mülûkâne ne merkezde ẓuhûr ederse 'ayn-i iṣâbet anda olacağından muḳteżây-ı münîfine imtiṯâl olunur. Ḫâk-pây-i hâcet-revây-i Hazret-i şehrîyârî'ye şeref-yâb-ı ḳabûl olur ümîdiyle tahrîr ve tertîbine ictisâr[2] olunan bir 'arż-ı hâl leff olunmaġla ve 'arż ve taḳdîmi me'lûf olduğum 'inâyet-i celîle-i kerîmânelerinden mütevaḳḳı' bulunmaġla ol bâbda emr ve irâde hazret-i men lehi'l-emrindir.

4 Kânûnısânî, sene 300

[1] Bu kelime, Kemal'in el yazısıyle olan 7.I.1885 tarihli tahrirâtta 'Arbenṭa (عربنطه) şeklinde yazılmıştır (kitabımızın bu cildindeki 16.I.1885 tarihli mektubu (S. 133, not—4).

[2] İmlâ bakımından ba'zı yanlışları içine alan yazma metinde, bu kelime *iḫnisân* (احنيسان) şeklinde kaydedilmiştir.

DCCXXXIV.

Kemal, Midilli Mutasarrıfı iken İslâm mektepleri için çalışmaları dolayısıyle iltifatlarını esirgemeyen, Rodos'ta da lutuf ve yardımlarından yoksun bırakmayacağına güvendiği Maârif Nâzırı Mustafa Nûrî Paşa'ya ba'zı isteklerini bildiriyor; bunları, İstanbul'a giden dâmâdı Menemenli Rif'at, Nûrî Paşa'ya bildirecektir. Rif'at Bey'in arzedecekleri, Maârif Nezâreti'ne yolladığı 10 Aralık, 1884 tarihli yazısı ile, muhâtabına yazdığı 2 Ocak, 1885 tarihli husûsî mektubunun çabuk cevaplandırılması, kendi eserlerine âid ufak-tefek şeylerdir[1]. Rodos'ta Medrese-i Süleymâniyye yararına tertipledikleri piyango için izni alınan Vilâyet'e, Kemal, 15 Kasım, 1884 tarihli mektubunda, bunların İstanbul'da, birkaç dilde bastırılacağını da bildirmişti[2]; piyangonun, Nûrî Paşa'nın himâyesinde açılması istenildiğini, bu husûstaki düşüncelerini bildirmesini, arsası te'mîn edilen İ'dâdî'nin yapımına başlanılmak için emirlerinin beklenildiğini anlatmıştır.

Mektup, Kemal'in maârif yolunda ne gibi işlerle meşgûl olduğunu aydınlattığı kadar, Nûrî Paşa'nın böyle çalışmaları teşvîk ettiğini, yardımını esirgemediğini anlattığı için de mühimdir. Yukarısında yalnız *Maârif Nâzırı'na* ifâdesi, tarihi bulunan, siyah mürekkeble kaleme alınan, baş kısmı Kemal'in, geri kalanı bir başkasının el yazısıyle olan mektup, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (*Defter*—II., s. 34).

734. Mustafa Nûrî Paşa'ya

16.I.1885

Midilli mekâtib-i İslâmiyyesi'ne 'âcizâne ibrâzına çalıştığım hidmet üzerine mazhar olduğum taltîfât ve teşvîkât-ı mün'imâneleri, Efendimiz'e ömrüm oldukça zevâl-pezîr olmayacak bir 'ubûdiyyet-i minnetdârâne ile mazhar-ı iftihâr olmaklığımı da'vet etmekle ve 'inâyât-ı meşhûde her hâlde luṭf ve 'inâyet-i bende-perverânelerinden[3] mahrûm edilmeyeceğimi te'mîn etmekle bu def'a İstanbul'a giden Rif'at kullarını, muhtâc olduğum mevâddın huzûr-ı sâmi-i âṣafânelerine 'arżına tevkîl eyledim. 'Arż edeceği şeyler,

[1] 21 Kânûnıevvel, 1300 (2 Ocak, 1885) tarihli bu mektubu ile, yine Mustafa Nûrî Paşa'ya 11 Aralık, 1884 tarihli ve ba'zı eserlerinin basımı hakkındaki mektubu kitabımızın bu cildinde bulunmaktadır (Nu. 729, 723, s. 117, 92).

[2] Bk., bu cilttеki 2 Ocak, 1885 tarihli, Maârif Nâzırı'na mektubu, not—15 (Nu. 729, s. 122).

[3] Mektubun buraya kadarı Kemal'in el yazısıyledir.

28 Teşrînisânî tarîḫli ve 155 numaralı ʿarîẓa-i resmiyye ile, 21 Kânûnıevvel, 300 tarîḫli ʿariẓa-i ḫuṣûṣiyyenin bir-ân evvel cevâblarının ihsânını istirḥâm ile berâber, âṣâr-ı ḥaḳîḳâneme mutaʿallik baʿżı cüz'iyyâttan ʿibârettir. Bir de, Medrese-i Süleymâniyye içün evâmir-i aḫîre dâ'iresinde bir piyango açmağa Vilâyet'ten me'ẕûniyyet istihsâl olunmuştu. Bu piyango, ḥaḳîḳaten muḥyi-i maʿârif unvânını iḥrâz buyurmuş olan zât-ı sâmi-i dâverîlerinin himâye-i celîleleri altında küşâd olunmak ârzû ediliyor. Bu ṣûret, taṣvîb-i faḫîmânelerine maẓhar olup-olmadığının tahrîren ve yâḫûd mû-mâ-ileyh bendelerine şifâhen beyân ve fermân buyurulması dahi müstedʿayât-ı maḫṣûṣadandır. İʿdâdiyye'nin yeri hâzırlandı; inşâsına başlanılmak üzre irâde-i raḫîmânelerine intiẓâr olunuyor. Ol bâbda ve cidden medâr-i mubâhât ʿaddeylediğim teveccühât-ı cihân-derecât-ı münʿimânelerinin idâmesi ḫuṣûṣunda emr ve fermân...

4 Kânûnısânî, sene 300

DDXXXV.

Kemal'in aşağıdaki mektubunun kime gönderildiği belli değildir; *Vilâyet-penâhîleri* ifâdesi, sözünü ettiği şeyler Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Hakkı Paşa'ya yolladığını gösterir. Onun 10 Ocak, 1885 tarihli mektubunun bu karşılığında, köylerin kazanç vergilerinde artma görüldüğünden, İslâm'dan başka dinlere geçmenin Pâdişâh ve muhâtabının himmetiyle önleneceğini umduğundan, yaptırılacak câmi'lerin köylüleri çok sevindirdiğinden, hâzırladıkları *Żirâʿat Taʿlîmâtı*'nı gönderdiğinden, Rodos sarfiyyâtının yüzde-otuzunun geri bırakılması mes'elesine ilişik bir dilekcesinden ve bura me'mûrlarının aylıklarını muntazam alamadıklarından, bu haksızlığın önlenmesi lâzım geldiğinden bahsetmiştir.

Kemal'in Mutasarrıf ta'yin edildiği Rodos'a 20 Ekim, 1884'de hareket ettiğini tesbit etmiştik; bu mektubunda Rodos'a 12 Teşrînievvel (24 Ekim)'de geldiğini yazmıştır. Onun, Midilli'den Rodos'a gelirken "Sömbeki'ye uğradım„ dediğini de biliyoruz[1]; aşağıdaki mektubu Rodos'a geldiği tarihi kesinlikle tesbitimizi sağladığından mühimdir; mektubu mühim kılan bir başka kayid, *Muhbir* mahlasını kullandığı[2] hakkındaki fikrimizi kuvvetlendirmiş olmasıdır.

Mektubun, siyah mürekkeble, Kemal'in yazısıyle ve üzerinde hiçbir düzeltme yapmadığı metni Türk Tarih Kurumu'ndadır (*Defter*—II., s. 23 v.d.).

[1] Kitabımızın bu cildindeki, Hakkı Paşa'ya, 25 Ekim, 1884 Tarihli mektubu (Nu. 715, not—8); bunda Sömbeki Kaymakamı'nı Rodos'ta gördüğünden, iki gün önce Agâh Efendi ile birlikte Rodos'tan hareket ettiklerini yazdığına göre, 23 Ekim'de de Rodos'ta bulunduğu anlaşılır.

[2] Bu eserimizin üçüncü cildindeki *Terimler, Öz-Adlar Dizgisi*'nde yer alan *Muhbir* maddesine bakınız.

735. İsmâ'îl Hakkı Paşa'ya

16.1.1885

Ma'rûż-ı bendeleridir,

29 Kânûnıevvel, sene 300 tarihli cevâb-ı vilâyet-penâhîleri vâsıl-ı dest-i ta'ẓîm oldu. Ta'dîlât buraca başladı[3]. Köylerin temettu' vergilerince ufak-tefek ba'ẓı żamâyim görülüyor ise de, ḥüsn-i ikmâl-i maslahat Tahrîr Müdîri'nin burada bulunmasına muhtâctır. Mürtedler mes'elesinin sâye-i diyânet-perverâne-i Hazret-i Pâdişâhî'de inżimâm-ı himem-i devletleriyle ḥüsn-i hallini eltâf-ı İlâhiyye'den me'mûl ederim. Dâhiliyye Neẓâret-i celîlesi ḥaḳḳ-ı 'âcizânemde olan infi'âlinde devâm edip de bendenize "Müslümân'ım!,, dedirmeyecek ise o başka lakırdı.. Cevâmi'-i şerîfe içün köylerin meserreti ta'rîf olunmaz derecelerdedir[4]. Bu ihsân-ı celîl-i Cenâb-ı Pâdişâhî, *Muhbir* unvânıyle Vilâyet gazetesine bildirilmiş olsa da yine *Tercemân-ı Ḥaḳîḳat*'ten evvel neşrine imkân yok idi; çünki *İrâde-i seniyye*, Kânûnıevvel'in yirmiikisinde şeref-sunûḥ etmiş idi. *Tercemân-ı Ḥaḳîḳat* yirmibeşinde i'lân eyledi[5].

[3] Kemal'in Vilâyet'e, "Ta'dîlât Komisyonu teşekkü'l etmiş,, , vazifesine başlamış olduğundan, 15 Kânûnıevvel, 300 (27.XII.1884) tarihli ve *fevḳa'l-'âde* işâretli arîzanın cevâbının şiddetle beklenildiğine dâir bir telgrafı vardır; bunun 26 Kânûnıevvel, 300 (7.I.1885) tarihli, kırmızı mürekkeble, kendi yazısıyle müsveddesi T. T. Kurumu'ndadır (*Defter*—III., s. 12).

[4] Üç köyde câmi yapılması için 'Abdü'l-Ḥamîd'in 3 Ocak tarihli *İrâde*'sinden az sonra,Kemal'in bu köylere gönderdiği 7 Ocak tarihli resmî bir yazısı da vardır:

'Arbenṭa, Çayır, Ḳalamîne Ḳaryeleri'ne :

"Köyünüzde namâz kılacak câmi'-i şerîf olmadığı ẓıllu'llâh-i fî'l-'âlem, Ḫalîfe-i Resûl-i Ekrem Pâdişâhımız Efendimiz Hazretleri'nin mesmû'-i humâyûnları olmağla, masrafı taraf-ı şâhâneden tesviye ve ihsân buyurulmak üzre ḳaryenizde bir câmi'-i şerîf inşâsına *İrâde-i seniyye-i* Hazret-i şehriyârî ta'alluḳ eylediğinden ve câmi'-i şerîfin yakında binâsına başlanılacağından, beş vaḳit namâzda velîni'metimiz Pâdişâhımız Efendimiz Hazretleri'nin du'ây-ı ömr ve şevket-i mülûkânelerine devâm olunması siyâkında..,, cümlelerinden ibâret, kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle, yukarısında 26 Kânûnıevvel, sene 300 (7.I.1885) tarihi ve *yazıldı* kaydi bulunan bu mektubu, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (*Defter*—III., s. 44).

[5] Kemal'in sözünü ettiği bu haber, gazetenin *İcmâl-i Aḥvâl* adlı baş-yazısında verilmiştir. 'Abdül'l-Hamîd'in "İslâm milleti'ne ve Osmanlı ümmeti'ne,, çok yarar-

Vucûd râhatı ziyâdeleştikçe ṭabî'î çalışkanlık da ziyâdeleşiyor. Şu birkaç gün içinde elden bir hayli şeyler çıkardım ki bunun biri de *Zirâ'at Ta'lîmâtı*'dır. Her nekadar mufassal ise de, bu ta'lîmât'a biraz zamân sarf buyurularak ol bâbda şeref-ṣudûr edecek irâde-i devletlerinin sur'at-i mümkine ile iş'ârını istirḥâm ederim; çünki Şubat'tan evvel mevḳi'-i icrâya konulmasını pek ziyâde ârzû ediyorlar. Bâḳî her hâlde emr ve fermân hazret-i men lehi'l-emrindir[6].

4 Kânûnısânî, sene 300
KEMAL

Sarfiyyâttan yüzde-otuzunun ta'vîḳı mes'elesine dâ'ir de bir 'arîżam var; ol bâbda dahi ṣûret-i maḫṣûṣada 'inâyet-i Vilâyet -penâhîleri'ne ilticâ ederim. Yazdığım ṣûret, evâmir-i vâride ahkâmına muġāyir değildir; bununla berâber, şimdi yüzde-otuz ta'vîḳının icrâsına da imkân yoktur. Buraya Teşrîn'in onikisinde geldim. Me'mûrların yalnız Eylûl ma'âşını tedâḫulde buldum; ben de o hâlde gidip-duruyorum. Şimdi üç ay içinde iki aylıklarını tedâḫule düşürürsem, sahîhan pek maġdûr olurlar; hattâ içlerinde adam bile

---

lı çalışmalarının öğüldüğü bu yazının aşağıdaki iki paragrafı, Rodos-adası'nda yaptırılan câmi'ler hakkındadır:

"Rodos-cezîresi'nde bulunan ḳırâdan üçünde Ahâlî-i Müslime bulunup, fakat bunlarda câmi' ve mekteb gibi levâzım-ı dîniyye ve medeniyyeden olan şey'ler bulunmadığı cihetle, Mutasarrıf-ı livâ 'Aṭûfetlu Kemal Beyefendi Hazretleri beşer bin ġuruş masârif ile żikrolunan üç köyde birer câmi'-i şerîf ve birer mekteb inşâsı ḫuṣûṣunu hâk-pây-i 'inâyet-efzây-i Hazret-i Pâdişâhî'den istid'â ve istirḥâm eyledikte, 'inâyet ve 'âṭıfet-i humâyûnlarına nihâyet olmayan o Şehriyâr-ı ḫâtem-âşâr Efendimiz Hazretleri beher câmi'-i şerîf'in beşer-bin değil, onbeşer-bin ġuruşla vucûde gelecek ṣûret-i mükemmelede inşâ'larıyle, masarif-i inşâ'iyyenin Hazîne-i Ḫâṣṣa-i mülûkâneleri'nden tesviyesini ve hemân işe başlattırılarak yapılacak ebniyyenin resim ve keşf defterlerinin dahi taḳdîmini irâde ve fermân buyurmuşlardır.

"Uşbu 'inâyet-i seniyye-i mülûkâne, şimdiye kadar bu yolda görülen 'avâṭıf-ı şâhânenin hezârânına munżam olmaġla, 'âmme-i 'ibâdu'llâhın dahi zât-ı 'avâṭıf -simât-ı mülûkânelerine olan hezârân minnet-dârlığı arttıkca-artmakta ve bütün kâ'inât Şevketlu Efendimiz Hazretleri'nin zât-ı humâyûn-ı mülûkânelerini ez-dil ü cân taḳdîs eyledikce-eylemekte haklıdırlar„ (Nu. 1969, 19 Rebî' I., 1302/25 Kânûnıevvel, 1300/6 Kânûnısânî, 1884). Yılı gösteren tarihin doğrusu 1885 olması lâzım gelir; gazetede yıl, Mâlî 1 Kânûnısânî / Firengî 13 Kânûnısânî'den başlayarak 1885 olarak değiştirilmiştir (Nu. 1975).

[6] Adının yukarısında, Arab harfleri ile *bende* (بنده) kelimesinin işâreti olan noktasız ilk iki harfi vardır.

bulunur ki ac kalır. Mülkün her tarafındaki me'mûrlar tamâmıyle ma'âşlarını alıp-dururken, Rodos me'mûrlarının her sene ikişer-üçer aylık ma'âşları tedâḫulde kalmakta idi. Şimdi sâ'ir taraflarda tedâḫul başlayınca, Rodos me'mûrlarının tâm ma'âş alabilmesi sâye-i devletlerinde bir büyük mükâfât ve 'adâlet olur.

DCCXXXVI.

Kemal, Sadr-ı A'zam Sa'îd Paşa'ya, 27 Kasım, 1884 tarihli mektubunu, Midilli Muhâsebeciliği'nden Canik'te ayni vazifeye ta'yîn edilen Kemal Efendi ile göndermiş, Midilli'de Mutasarrıf iken maiyyetinde çalışan bu Muhâsebeci'sinin Mâliye Müfettişliği'ne, veyâ bir Defterdârlık'a getirilmesi için himâyesini istemişti [1]. Yine Sâdr-ı A'zam Sa'îd Paşa'ya yolladığı aşağıdaki mektubundan, adı geçen Muhâsebeci'den bir mektup aldığını, bu isteğinin yerine getirileceğinin müjdelendiğini öğreniyoruz. Şâirimiz bu sebeple mektubunun başında Sa'îd Paşa'ya teşekkür etmiş, Kemal Efendi'nin Defterdârlık'a ta'yînînin uzun süre beklenilmeden gerçekleşebileceği ümîdinde olduğunu yazmıştır. Mektubta bunun dışında ecnebîlerden alınması gerekli kazanç vergisi ile, sünger kayıklarının kullanılmasına engel olunmaması lâzım geldiği mes'eleleri üzerinde durulmuştur.

Kemal, beş yıl önce, Sadâret'in bir yazısıyle, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyet merkezi ile çevresindeki yerlerde ecnebîlerden temettu' vergisi alınması hakkındaki karârın bildirildiğini, bu kazanç vergisi mes'elesinin nedense uygulanmadığını, kendisinin bu kesin karâra uyarak vergi almak istediği zamân konsolosların karşı koyduklarını, Sadâret'e verdiği resmî bir dilekcesinde anlatmıştır; bu husûsta nasıl hareket edileceğine dâir düşüncelerine de yer vermiş, fikirlerinin uygun görülüp -görülmediğini sormuştur. Mektubunda o dilekcesinin cevâbını beklemekte olduğunu yazıyor. Mektupta kısaca bahsedilen bu kazanç vergisi mes'elesini, elde etmiş olduğumuz söz konusu dilekcesi geniş ölçüde aydınlatmaktadır:

Pat'ent vergisine dâir Bâb-ı 'Âlî ile sefâretler arasında bir karâr alınıncaya kadar, ecnebî teba'asından temettu' vergisi alınmaması hakkında vaktiyle Mâliyye Nezâreti'nce verilen emir kaldırılarak, yabancılardan temettu' vergisinin alınması, gereken yerlere 5 Mart, 1296 (17 Mart, 1880) tarihli Sadâret telgrafıyle bildirilmiştir. Ecnebîlerden birtakımı, temettu' (kazanç) vergisi ile, *pat'ent*'in ayni olduğunu öne sürmüşlerse de, bunlara, bu iki verginin mâhiyyet bakımından bütün-bütün başka olduğu, emlâk vergisinin Osmânlı memleketlerinde emlâk tahrîri kā'idesinin alınmasındanberi yürürlükte olduğu anlatılabilmiştir. Birtakımı ise, her iki vergiyi ayni saydıklarından, Bâb-ı 'Âlî ile sefâretler arasında bir karâr alınmadıkca temettu' vergisini vermemişler, sefâretlerden bir emir almadıkca bu vergiyi vermekle yükümlü tutulamayacaklarına, bunun bağlı bulundukları konsolosluklar tarafından bildirildiğine dâir biribiri ardınca takrîrler de vermişlerdir; fakat Kemal, Sadâret'in aldığı

[1] 15 Teşrînisânî, 1300 tarihli bu mektubu, kitabımızın bu cildinde vardır (S. 18 v.d., nu. 719).

karârı uygulayarak, Midilli Mutasarrıflığı sırasında ecnebîlerden temettu' vergisi almıştır; bu münâsebetle, dilekcesinde, "hattâ İtalya Konsolos Vekîli, takrîrine, temettu' vergisi almak yalnız Midilli'de vuķū' bulduğuna dâ'ir bir bahs ilâve ederek, bu teklîfin iḫtirâ'ât-ı çâkerânemden olduğunu göstermek istemiştir„ diyor. Konsolos-hâneler'den birinin resmen, ötekilerinin mahremâne olarak bu verginin alınmayacağını iddiâ etmeleri, Kemal'i, temettu' vergisinin Midilli'den başka yerlerde alınmayışında kendisince bilinmeyen bir sebep olup-olmadığı bakımından düşündürmüştür. Devletin bu hakkı bir yana bırakılıp, bu vergiyi isteyip alanların hatâ işlediklerine, veyâ vergi alma işini ileriye bırakmalarına dâir bir emir çıkarılırsa, herşeyden önce hükûmetin haysiyyeti bir kat daha za'fa uğratılacağı düşüncesindedir. Bu yüzden, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâliliği'ne bir dilekce verdiğini [2], bu makāmdan, mes'elenin Hâriciyye Nezâreti'ne yazıldığı bildirilmiş ise de, ne söz konusu Vilâyet'ten, ne Nezâret'ten cevap gelmiştir; bunun için doğrudan doğruya Sadâret'e baş-vurduğunu yazmıştır. Rodos'ca ecnebîlerden her hâlde kazanç vergisi alınmasını hükûmet nâmûsuna âid bir vazife saydığını anlatan Kemal, bunun alınması vaktiyle Sadâret'ten tebliğ ve ta'mîm olunduğu için, verginin toplanılıp-toplanılmayacağı hakkında Sadâret'in ne düşüncede olduğunun doğrudan doğruya bildirilmesini recâ etmektedir.

Kemal'in, mektubunda uzun-uzadı üzerinde durduğu bir başka mes'ele, sünger avcılarının ışķafandar (*scafandar*) denilen, nefes almalarını sağlayan makineyi, balık folluklarını, sünger tarlalarını bozduğu için kullanmalarına engel olunmasıdır; bunu öne sürenler bu işin ticâretini yapan, kendi çıkarlarını düşünenlerdir. Kemal'in verdiği bilgiye göre, sünger avcıları bu âleti kullanınca deniz dibinde daha çok durabilmektedir; süngere zarar bakımından kullanmayanlardan farkları yoktur; makinelerin artırılmasına izin verilirse, yalnız sünger avcıları değil, makineli kayık

[2] Kemal'in kendisi tarafından, kırmızı mürekkeble yazılmış, yukarısında *Vilâyet'e* hitâbı, 7 Safer, sene 302/14 Teşrînisânî, sene 300 (26 Kasım, 1884) tarihi, 391 numarası ve *yazıldı* kaydi bulunan bu dilekcesi, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (*Defter*—I., s. 74 v. d. d.). Kemal bu dilekcesinin başında, Vilâyet'ce "buyurulduğu üzre, Pat'ent vergisine Bâb-ı 'Âli ile Sefâretler beyninde bir karâr verilinceye kadar teba'a-i ecnebiyyeden dahi temettu' vergisi istihsâl olunması 5 Mart, sene 96 tarihli„ telgıraf-nâme ile emr edilmiş, bu emir Vilâyet'in 8 Mart, sene 96 (20 Mart, 1880) tarihli *Zeyl*'i ile Rodos'a da tebliğ edilmiştir diyor. Şimdiye kadar bu karârın uygulanmadığı görüldüğü, bunun az da olsa devlet hukûkunu yok etmesi iyi karşılanmayacağı, üstelik "birçok münâsebetsizliklerin„ meydâna gelmesine kötü bir örnek olacağı için, söz konusu emir hükümlerinin uygulanılmasına başlanılacağını resmî birer *takrîr* ile Konsoloslar'a bildirildiğini yazmıştır. Dilekcesinin geri kalan kısmında bu *takrîr*'i yolladığı Konsolosluklar arasındaki danışıklı müzâkerelerden, İngiliz, Avusturya Konsolosları'nın fikirlerinden, Fıransıa, İtalya, İspanya Konsolosları'ndan henüz sözlü, veyâ yazılı birşey bildirilmemişse de, onların da âmirlerine danışacaklarının anlaşıldığından bahsetmiştir. Dilekcesine, Midilli'deki tecrübelerine dayanarak, vergiden kaçınanları protesto edip borclarını ödemelerini tavsıye edeceğini, vermezlerse *Tahsîl-i Emvâl Nizâm-Nâmesi*'ne başvurmak zorunda kalacağını yazmıştır.

sâhipleri de kârlı çıkacaklardır. Bu âletin kullanılması engellenirse, devlet Hazîne'si tezkire resminden yoksun kalıp, yalnız Rodos'tan senede ikibin liradan çok zarara girecektir. Engelleme yüzünden kaçak olarak makine kullananların Vilâyet'in birkaç vapuruyle ta'kîbinin, yakalanmasının güçlüğüne de dokunan Kemal, Yunanistân sünger avcıları için böyle bir engelleme olmadığı, bizim sularda da avlandıkları, Osmanlı süngercileriyle üstün ölçüde boy ölçüşmekte oldukları, böyle giderse, İsporat halkının, biricik geçim yolu olan sünger avcılığı da engellenirse, "deniz hırsızlığından başka geçinecek birşey bulamayacaklarında şüphe„ olmadığı hakkındaki fikirleri Sadâret'ce gözönüne alınarak, söz konusu makinelerin serbestce kullanılmasına izin verilmesi husûsundaki yardımlarını esirgememesini dilemiş, bu isteğin yerine getirileceğini umduğunu yazmıştır.

Kemal'in bu mektubu, mâiyyetindeki çalışkan, zekî, işinin ehli kimseleri korumağa nasıl gayret sarfettiğini; başkalarınca bir yana bırakılan karârları, uğradığı bütün karşı koymalara rağmen tek başına nasıl uyguladığını, bu yolda mücâdeleden yılmadığını; hükûmet haysiyyetini korumak, devlet hazînesini zarara sokmamak için nasıl ayak-dirediğini göstermek bakımından mühimdir. Kendisi tarafından, kırmızı mürekkeble yazılmış metni Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (*Defter*—II., s. 37-40); yukarısında yalnız *Sadâret'e* kaydi bulunmaktadır; yazıldığı tarihi gözönünde tutarak, Erzurumlu Mehmed Sa'îd Paşa'ya gönderildiğini tesbit etmiş bulunuyoruz.

736. Mehmed Sa'îd Paşa'ya

20.1.1885

Midilli'den Canik Muhâsebeciliği'ne naḳleden Kemal Efendi bendeleriyle taḳdîmine mütecâsir olduğum istirḥâm-nâme-i çâkerânemin mündericâtı nezd-i sâmi-i veliyyü'n-ni'amânelerinde maḳrûn-ı is'âf olacağını ve bu 'inâyet-i 'aliyye-i raḥîmânelerinin taraf-ı kemterâneme dahi tebşîr olunabileceğini, Mühürdâr Bey bendeleri kendisine söylemiş olduğu mû-mâ-ileyhden aldığım mektûbdan istifhâm olundu. Maḳṣad-ı aṣlî ise, meḥâsin-enẓâr-i merâḥim-âṣâr-i zerre-perverânelerinin ḥaḳḳ-ı kemterânemde devâmıyle berâber, ġayret ve dirâyetce devlet himmetinde yetişmeğe isti'dâdını gördüğüm Kemâl Efendi bendelerinin devlet-i 'ubûdiyyet ve himâyet-i mün'imânelerinden behre-mend olmasından 'ibâret olarak, bu cihet hâsıl olduktan sonra, kendisinin sâye-i 'âli-i veliyyü'n-ni'amânelerinde bir Defterdârlık'a vuṣûlü bir intiẓâr-ı medîd'e muhtâc olmayacağından emînim. Teâḳûb-ı 'inâyât-ı çâker-perverîleriyle lisân-ı ḳāl ve ḳaleme edây-i şükrân ve maḥmedette her gün bir dîger lüknet-i 'acz ve hayret 'ârıż olmakta olmaġla, bu bâbda isti'fây-i ḳuṣurdan başka söyleyecek bir söz bulamıyorum.

Ecânibden temettu' vergisi alınmak mes'elesi ḥaḳīḳaten haysiyyet-i hükûmete dokunacak bir dereceye gelmiş olduğundan ve gerek merkez-i vilâyette ve gerek civârda bu verginin istihsâli ḥaḳḳında olan irâde-i 'aliyye-i Sadâret-penâhîleri'nin her neden ise beş senedenberi mevḳi'-i icrâya konulamamış olması, teşebbüsât-ı 'âcizâneme karşı konsoloslara bir büyük silâh-ı ta'rīż verdiğinden, bu bâbda edilecek hareketin istīẓânını ḥâvi bir 'arīża-i resmiyye ile taṣdī'a cür'et etmiş idim. Anın cevâb-ı sâmisini beklemekle berâber, şu 'arīża-i ḫuṣûṣiyyede dahi bir dīger mes'ele içün ta'cīze mecbûrum.

Rodos'ca bir makine ile sünger ṣaydetmek mes'elesi mevcûd olduğu, ma'lûm-ı sâmi-i cenâb-ı Sadâret-penâhîleri'dir. Bu makineler, Der-Sa'âdet'te dahi dalgıçlar tarafından kullanılan ve nâmına ıskafandar (scafandar: اسقافاندار) denilen teneffüs vâsıtalarından 'ibâret iken, vaḳtiyle bunlar tarak gibi bir şekilde gösterilerek ve ḳa'r-ı deryây-i tevehhümden başka hiçbir yerde mevcûd olmayan sünger tarlalarını ve balık yumurtası folluklarını bozduğundan uzun-uzun bahisler edilerek, süngercilere birçok fâ'idesi olan ve süngere hiçbir zararı olmayan böyle bir eşer-i teraḳḳinin isti'mâli men' olunmuştur.

Sonraları vuḳū' bulan istid'âlar üzerine ḥaḳīḳat-i hâl buralardan istīżâh olunmuş ve Rodos Mutasarrıflığı'ndan bu makinelerin isti'mâlinde hiçbir be'is olmadığı ba'żı delâ'il ve muṭâla'ât ilâvesiyle 'arż edilmiş iken — çünki me'mûriyyet-i çâkerâneme gelinceye kadar Rodos ile Merkez'in fikri mütekâfiyen mütenâsib bir hâlde gitmekte olduğu cihetle — buranın iş'ârı Vilâyet'ce tervīc olunmadığından mıdır, yoksa makine 'aleyhinde bulunanların kendi rivâyetleri gibi, ba'żı vesâ'iṭ-i ġayr-i meşrû'iyyeye teşebbüs ederek, istihsâl-i maḳṣada o sâyede muḳtedir olabildiklerinden midir, Şûrây-i Devlet'ce yine memnû'iyyetin ibḳāsı tarafına gidildiği işitiliyor[3]; hâlbuki ziyâdece durabilmek içün bir âlet isti'mâl ederek ḳa'r-ı derya(*ya*) inen ṣayyâdların, âlet kullanmaksızın inenlerden başka bir yolda sünger ṣaydedemeyecekleri ve binâ'en-'aleyh süngere tarz-ı 'atīḳ ṣayyâdlarından ziyâde bir mażarrat īrâṣına muḳtedir olamayacakları meydândadır. Bu makinelerin 'aleyhinde bulunanlar

[3] Kemal tarafından kırmızı mürekkeble yazılmış olan, bu mes'eleyi aydınlatan bir belge, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında bulunmaktadır; yukarısında 26 Rebī'ü'l-evvel, 1302/1 Kânûnısânî, 300 (13 Ocak, 1885) târihi, 526 numarası ve

tarafından iddi'â olunduğu gibi, şayyâdlıkla geçinen fuḳarâya da hiçbir mażarratı yoktur; çünki sünger şayyâdlığı cüz'î, küllî hisâb ve tahmîn ḳabûl eder san'atlardan olmadığına binâ'en, bu şayyâdlar ma'îşetini sırf baht ve nasîbe tâbi' işlerde arayanların maḥṣûṣâtından olduğu üzre, idḫâr ve iḳtiṣâda bütün-bütün bîgâne bulunduklarından sefîne sâhiblerinin medyûnu ve belki bir nev' esîri hükmündedirler. Makineler tezâyüd etse, şayyâd gürûhu makineli kayıklarda daha ziyâde ücret bulacakları içün, asıl o zamân müstefld olurlar; fakat memnû'iyyet makinelerin tezâyüdüne meydân bırakmadığından, şayyâdların ekseriyyetine makinesiz kayıklar ashâbından başka borc vererek iş gördürecek adam bulunamıyor. O bî-çâreler de, esirciye hidmet eden köleler gibi, dâyinlerinin makine 'aleyhinde şikâyet ve tecâvüzlerine âlet olup gitmektedirler; ma'â-mâ-fîh, makineler birkaç kişinin menfa'atine dokunsa bile, Boğaz-içi'nde kayıkcıların ḫâṭırı içün vapur işlemeği men' eder gibi, herkesi böyle bir vâsıṭa-i teraḳḳiden istifâde ettirmemek, zamânın fikr-i hikmetine revâfuḳ etmez.

Bu memnû'iyyet, meydâna konulan iddi'âların 'aksine olarak gerek şayyâdları ve gerek sünger tâcirlerini birçok zararlara uğrattıktan başka Hazîne-i Devlet dahi teẕkire resminden dolayı yalnız Rodos-sancağı'ndan senevî ikibin liradan ziyâde para ġā'ib etmektedir.

İşin en ziyâde şâyân-ı dikḳat bir ciheti de şurasıdır ki iltizâm olunan memnû'iyyet hadd-i zâtında ḳābil-i icrâ değildir. Buralardan Yunanistân ve Ġarb-Tırablusu'na kadar mümted olan denizlerde

---

yazıldı kelimesi vardır (*Defter*—III., s. 89). Dilekcenin bütününü olduğu gibi veriyoruz:

"Sünger şaydı mevsiminin taḳarrubu cihetiyle Sömbeki ve Herkit ahâlîsinden olan makine ashâbı külli yevmin hükûmete murâca'atla makinelere ruhsat verilip-verilemeyeceğini su'âl etmektedirler. Bu bâbda olan memnû'iyyetin hiçbir ḳā'ide ve fâ'ideye müstenid olmadığı muhâberât-ı sâbıḳada bi'l-etrâf isbât edildiğine ve hâl-i hâzırın devâmı sünger şayd ve ticâretinin bütün-bütün Yunanlılar'a intiḳâlini mûcib olacağı meydânda bulunduğuna bin'âen makineler ḥaḳḳında iḳtiżâ eden me'ẕûniyyetin i'ṭâ buyurulacağı aḳvây-i melḥûẓâttan olarak, ma'a-mâ-fîh bu ruhsat verilecek olsa da-olmasa da, tarafeyn-i müteżâddîn arasında bir mes'ele daha taḥaddüṯ etmemek üzre birtakım tedâbir ittiḫâẕına lüzûm görüneceğinden ve mevsim dahi taḳarrüb etmekte olduğundan bu bâbda muntaẓar olan ḳarârın bir-ân evvel istihsâli 'inâyet-i maḫṣûṣa-i Vilâyet-penâhîleri'nden temenni olunur.,,

Vilâyet ma'iyyetinde bulunan üç-dört vapur ile makine kayıklarını şayyâdlıktan men' etmek nasıl mümkin olabilir! Nihâyet, senede beş-altı kişinin kayığı tutulup muṣâdere olunabiliyor; hâlbuki Yunanistân'da, Girîd'de, Kıbrıs'ta, Menderuḥa (مندروحه) 'da işlemek nâmıyle yine bizim sularda bu kadar kayıklar makine ile sünger ṣaydedip-duruyor; bununla berâber, Yunanlılar'sa kendi memleketlerinde sünger avlamak ḫuṣûṣunca her dürlü ḳaydden âzâde bulunduklarından, memnû'iyyet korkusuyle istedikleri gibi ṣayda muḳtedir olamayan Osmânlı süngercilerine pek ġālibâne bir raḳābet icrâ etmekte olduklarından bu hâl devâm ederse de İsporat ḫalḳı müteferrid medâr-ı ma'îşetleri olan süngerciliği de ġā'ib ederlerse, deniz hırsızlığından başka geçinecek birşey bulamayacaklarında şübhe yoktur. Ne'ûẕu bi'llâhi Te'âlâ öyle bir hâlin ẓuhûru ise, buralarca nekadar müşkil bir mes'ele tevlîd edeceği, naẓar-ı hakîm-i âṣafânelerine mestûr olmayan ḫaḳāyıḳtandır. Muṭāla'ât-ı meşrûḫaya naẓaran, şu memnû'iyyet beliyyesinin ilġāsı, ṣûret-i maḫṣûṣada bir 'inâyet-i faḫâmet-penâhîlerine şâyeste görünür. Bu dürlü cesâretlerim, hep sâ'iḳa-i ḥamiyyet netâyicinden olmaġla her hâlde 'afv-ı sâmi-i raḫîmânelerine maẓhar olacağından ümîd-vârım. Ol bâbda...

8 Kânûnısânî, sene 300

DCCXXXVII.

Kemal aşağıdaki mektubunu, vaktiyle Rodos Mutasarrıfı, yazdığı sırada Nâfi'a Nâzırı bulunan bir zâta göndermiştir. Onun Rodos'tan ayrıldığındanberi, deniz kenarındaki birkaç evden başka hiçbir şey yapılmadığını yazdıktan sonra, me'mûrlarımızdan hiç kimsenin, köylerde sayıca az olan İslâmlar'ın din değiştirdiklerinin, Yunanistân'a göç ettiklerinin farkında olmadıkları mes'elesine dokunmuştur. Öte yandan, Rodos ticâret bakımından geri, İslâm ve Hıristiyan halkı yoksundur. Yolların düzeni, bir liman yapımı tasarlanmaktadır [1]; bunlar gerçekleştirilse bile,

[1] Kemal, Rodos Mutasarrıflığı'na getirilmesinden bir ay kadar sonra, denizcilik zâbıtası resmî işlerinin istenilen şartlara uygun yürütülebilmesi, liman gelirinin verimli olabilmesi için Liman Reisliği'nin çalışmasına elverişli bir yer te'min emiştir; bu yüzden gerekli paranın sarfı hakkındaki dilekcesinin metnini veriyoruz:

DER-SA'ÂDET LİMÂN RE'İSLİĞİ'NE

Ma'lûm-ı sâmileri buyurulduğu üzre, Rodos'ta LImân Odası olmadığından ve deniz kenârında istIcâr içün bir münâsib yer de bulunamadığından ve LImân Re'Isi Ḳal'a derûnunda bir yere sokulmaġla bi'ṭ-ṭab' żâbıṭa-i bahriyye

Rodos'un serveti ancak bir dereceye kadar yükseltilebilmiş olacak, ticâret bakımından gelişmeği sağlayamayacaktır. Bu yüzden, gelir kaynağını zirâat teşkil eden böyle bir yerde maddî kalkınma için daha elverişli bir yol tutmak gerektir; Kemal, bu düşüncede olduğu için Rodos'un *port-franc* (serbest-liman) hâline getirilmesini uygun buluyor; serbest-limanın Hukuk ve İktisad (Fenn-i Servet) noktasından ta'rizlere uğradığını, siyâset adamlarınca faydasının inkâr edilmediğini, örnekler de vererek anlatmıştır. Yalnız, Rodos *port-franc* olursa korktuğu iki şeyden biri, gümrükce zarara uğratacağı evhâmına kapılanların bulunabileceği, öteki ise her yeni iş gibi bunun da ortaya atılmasının yol açacağı ma'sûmcasına şaşkınlık ve ürküntünün bu mes'eleyi redde uğratacağıdır. Böyle bir teşebbüse geçildiği takdirde, bunu desteklemek için şartların elverişli olup-olmadığını muhâtabı Nâfi'a Nâzırı'ndan soruyor; mektubunu yazmaktaki asıl maksadının da bunu öğrenmek olduğu anlaşılmaktadır. Müsbet cevap alırsa, serbest-liman hakkındaki incelemelerini daha derinleştirecek, tasarladıklarını uygulamak için teşebbüse geçecektir. Mektubuna, bu husûstaki düşünce ve emirlerin kendisine yazılmasını, veyâ İstanbul'da bulunan dâmâdı Rif'at Bey'e eriştirilerek onun aracılığıyle bildirilmesini recâ ederek son vermiştir.

Tarihsiz, kime gönderildiği belirtilmeyen mektubun, Rodos'tan, Köse Mehmed Râif Paşa (1836-1911)'ya yazıldığı anlaşılıyor: Râif Paşa, Rodos Mutasarrıflığı'nda, 1299-15 Zi'l-hicce, 1302 (25 Eylûl, 1885) tarihlerinde Nâfi'a Nâzırlığı'nda bulunmuştur [2]. Kemal, Rif'at Bey'e 20 Ocak, 1885 tarihli, bundan sonra yayımladığımız mektubunda biri Sadâret'e, "Öteki Nâfi'a Nezâreti'ne gidecek,, iki mektup da gönderildiğini yazmıştır. Buna dayanarak diğerleri gibi bunun da ayni tarihte yazıldığını tahmin ediyoruz.

Yukarısında *Nâfia'ya Husûsî* ifâdesi bulunan mektubun kırmızı mürekkeble, Kemal'in el yazısıyle olan müsveddesi Türk Tarih Kurumu'ndadır (*Defter*—II.,

---

mu'âmelâtı maṭlûba muvâfıḳ şûrette cereyân edemediği ve o münâsebetle Lîmân vâridâtının dahi musta'id olduğu miḳdâra varamadığı anlaşıldığına binâ'en bu uygunsuzluğun ref'i'çün Gümrük'ün civârında bulunan ve żâbıṭa me'mûrlarının iḳâmetgâhı olan mahal taḫliye ettirilerek Lîmân Re'îsi'ne verilmiş ve Hükûmet pîşgâhına ve sâ'ir mahallere yanaşan sefînelerin jurnalleri alınarak mu'âmelât-ı lâzimesi icrâ olunmak üzre Lîmân Re'îsi'ne teslîm olunması żâbıṭaya tenbîh edilmiştir.

Lîmân Riyâseti'ne verilen oda ma'âşı kırk ġuruştan 'ibâret olarak şimdi tutulan oda içün vaḳfının Mütevelli Kaymakamı şehriyye yetmişbeş ġuruştan aşağı icâreye iḳnâ' edilememekte olub, fazla görünen otuzbeş ġuruş Lîman Odas'nın öyle bir münâsebetli mevḳı'de bulunmasından hâsıl olacak fâ'ideye nisbetle hiç hükmünde olduğundan, o miḳdâr akçenin lîmân vâridâtından sarfına musâ'ade-i kerîmâneleri temenni olunur. Ol bâbda.. (Kırmızı mürekkeble, Kemal'in el yazısıyle, 12 Teşrînisânî, 1300—5 Safer, 1302/24 Kasım, 1884 tarih, 145 numaralı bu dilekce T. T. Kurumu'ndadır: *Defter*—I., s. 60).

[2] İ. A. Gövsa, *Meşhur Adamlar, Hayâtları — Eserleri*, c. IV., İst., 1933-36, s. 1299 v.d. Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. IV., İst., Matbbaa-i Âmire, 1311, s. 829, 831. İ. E. M. Kemal İnal, *Son Sadr-ı A'zamlar*, c. IX., s. 1352; yerine Zühdî Efendi Nâfi'a Nâzırlığı'na getirilmiştir.

s. 41-44). Mektubun fotokopisi, nereden alındığı belirtilmeyerek, Nâfi'a Nâzırı Köse Râif Paşa'ya gönderildiği kaydiyle M. C. Kuntay tarafından yayımlanmış, birinci paragrafının bütününün; beşinci paragrafının baştan birkısmının; altıncı paragrafının tamâmı ile; yedinci paragrafının baştan birkısmının, başka-başka yerde, iki def'a, yeni harflere çevrilen metinleri verilmiştir (A. e., c. II., kısım 11., s. 678-81; 668; 666; 666-67; 667, 668). Esâs olarak T. T. Kurumu'ndaki yazmayı aldık; M. C. Kuntay'ın yeni harflere çevirdiği metinlerle karşılaştırarak neşrediyoruz.

737. Köse Râ'if Paşa'ya

20.1.1885

Rodos-cezîresi, buradan infikâk-i devletlerinde her ne hâlde bırakılmış ise yine o hâldedir denilse mubâlaġa edilmemiş olur. Himem-i seniyyelerinin en güzîde bir eşeri[3] olan Medrese-i Süleymâniyye'den başka yapılmış birşey var ise, o da deniz kenârında birkaç hâneden ibârettir.

Ġarîb memleket; merkez-i Vilâyet olmuş, müte'addid Vâliler gelmiş, sonra bir alay da Mutasarrıflar'a tevdî' olunmuş, me'mûrlarımızdan hiçbiri, köylerinde bulunan İslâm fırka-i cüz'iyyesinin yâ tebdîl-i dîn ve yâḫûd Yunanıstân'a hicret ederek bütün-bütün mahv ve munḳariż olmak üzre bulunduğunu bile görememişler. Sonradan peydâ olan kermez (كرمز) illetinin ref'ine Saḳız'da müte'addid çâreler bulunmuş da, o çârelerden birini burada tecrübe etmeği ḫâṭıra getirmemişler[4]. Kasabanın İslâm'ı bayağı 'imâret sâyesinde geçiniyor denilebilir. Faḳr cihetiyle Hıristiyanlar'ı da hemân İslâm derecesindedir.

---

[3] Krş., M. C. K., bergüzide eseri

[4] Kemal'in Rodos Mutasarrıflığı'nın ilk aylarında, C. S. Bahr-i Sefîd Vilâyeti'ne gönderdiği 29 Kasım, 1884 tarihli yazısında kermez hastalığı mes'elesini de ele aldığını görürüz. Bunda, Rodos'taki limon ve portakal ağaçlarına musallat olan kermez illeti yüzünden bahçe sâhiplerinin uğradıkları zarar, ağaçları söküp yerlerine yenilerini yetiştirme gibi külfetli bir çâreye baş-vurmak istedikleri, Vilâyet gazetesinde bu illete bir zâtın bir çâre bulduğunun yazıldığı, bahçe sâhiplerinin nasıl hareket edeceklerinin Vilâyet'ten sorulup öğrenilmesini recâ ettikleri üzerinde durmuştur. Yine Vilâyet'e, ayni tarihli bir başka yazısında ise çam kabuklarının ihrâcı mes'elesini ele almıştır: Rodos ormanlarından, ba'zı şahısların çam kabuğu almak istemeleri üzerine, çam kabuklarının kurumuş ve devrilmiş ağaçlardan toplanarak ihâlesi gerekli ise de, ba'zı müteahhidler bu husûstaki şartlara aykırı davranarak yaş ağaçların kabuklarını da soymakta, bunlardan orman me'mûrlarının gözünden kaçanlar da oldu-

Rodos gibi cezîrenin idḫâlât ve iḫrâcât gümrüğü senede yalnızca 250.000 ġuruş tutuyor; bunun üç misli de çalınsa, yine gümrük resmi bir milyon ġuruşa bâliġ olmak lâzım gelir ki bu miḳdâr, mu'âmelât-ı ticâretin nekadar geri bulunduğuna delîl-i kâfidir.

Rodos'un hâlâ toprak yığındısı hâlinde bulunan yollarını tanẓîm etmek, üzerlerinde hiç olmazsa Anadolu köylerinin öküz arabaları kadar olsun işe yarar ba'żı vesâ'iṭ-i naḳliyye peydâ eylemek, şehirde posta vapurları barınacak bir lîmân vucûde getirmek gibi taṣavvurât ile uğraşılıyor; fakat bu dürlü taṣavvurât velev ki 'ale'l-'umûm fi'le çıkarılmış olsa, yine netîcesi, Rodos'un servetini bulunduğu ṭarîḳ-ı iżmiḥlâlde ilerilemekten men' ile bir hâl-i vuḳûfta tutabilmeğe munḥaṣır kalır; yoksa, menba'-i serveti zirâ'atten 'ibâret olan bir yerde beher murabba' kilometre saṭḥ-ı müstevi'ye onsekiz-ondokuz adam işâbet eder ve bu nufûsun şülüşü şehirde ve binâ'en-'aleyh mevâḳı'-i zirâ'atin ḫâricinde bulunur ise, ba'żı tedâbir-i fevḳa'l-'âdeye muraca'at olunmadıkca bir ṭarîḳ-ı teraḳḳi küşâdına imkân bulunamayacağı meydândadır. Bu tedâbir-i fevḳa'l-'âde içinde Rodos'ca en sâlim ve serî'ü't-te'ṣîr olan ṣûret ise, muṭâla'ât-ı

ğundan ağaç yetiştirmeğe elverişli olmayan ada ormanları yok edilmektedir. Bu yüzden, Vilâyet'in 14 Eylûl, 1298 (26 Eylûl, 1882) tarihli *zeyl*'i ile adalar ormanlarından kabuk ihrâcı men'olunmuş, "O zamândanberi çam kabukları hârice ihrâc olunmak şöyle dursun, Rodos şehrinde bulunan birkaç debbâġ-hâneye dahi verilmemekte ve bundan başka ormandan kereste ve mahrûkât dahi kestirilmemektedir.„ Midilli Mutasarrıflığı sırasında yerine getirildiği bu emrin fayda ve zararlarını anlatan Kemal, Rodos ormanlarının Midilli'dekiler gibi halka âid olmayıp, çoğunun devlet mâlı olduğunu, bakımsızlığını, köylüler tarafından ba'zan tarla açmak için yakıldığını, korunmaları için tedbir alınmasını, kuru ağaçlarla çam kabukları yerde bırakıldıkça yangın tehlikesinde kalınacağını, iyi idâre edilirse çam kabukları ihrâcından devlet hazînesinin epeyi faydalanacağını öne sürmüş, bu engellemenin kaldırılması için Vilâyet'in irâdesini dilemiştir. Dilekcesine, "Bu emrin adadan ihrâc olunacak çam kabuklarına şumûlü olmadığından ve şehirde mevcûd olan debbâġ-hânelerin ihtiyâcını dökülen kabukların en küçük bir cüz'ü bile îfâya kâfi olacağından, debbâġ-hâne sâhiblerinin istedikleri 240 kantar çam kabuğunun bir müddet-i mu'ayyene żarfında toplanılmak ve maḥrecinde orman kolcusu ve debbâġ-hâneye zamân-ı vurûdunda orman me'mûru taraflarından vezn edilmek ve şâyed yaş ağaç kabuğu soydukları ṣûrette ḥaḳlarında icrây-i mücâzât olunmak şerâ'iṭiyle satılmasına Meclis-i İdâre ḳarârıyle ruhsat verilmiş„ olduğunu da bildirmiştir (Kırmızı mürekkeble, Kemal'in el yazısıyle, 10 Safer, 302/17 Teşrînisânî, 300 tarihli, 395 ve 397 numaralı, yukarısında *yazıldı* kaydi olan bu belgeler Türk Tarih Kurumu'ndadır: *Defter*—I., s. 81, 83 v. d.).

'âcizâneme kalır ise, Rodos'un bir *Port-Franc* (پورفرانق) yapılmasıdır. Ma'lûm-ı âṣafâneleridir ki bu *Port-Franc* ḳā'idesi, ahâlî beyninde musâvâtı muḫil olmak i'tibârıyle Ḥuḳûḳ ve istirḳābât-ı ticârete dolayısıyle ḥâ'il olabildiği içün Fenn-i Servet nokta-i naẓarlarınca birtakım ta'rîżâta uğramıştır; ma'a-mâ-fîh bu iki fennin taṭbîḳatıyle meşġûl olan erbâb-ı siyâset, *Port-Franc* uṣûlünün naẓariyyâtca mażarratını ve fi'liyyâtca fâ'idesizliğini memâlik-i ma'mûreye munḥaṣır tutarlar. Funûn-ı siyâsiyye meẕâhib-i mütenevvi'asının hiçbirinde *Port-Franc* uṣûlünün bir memleketi i'mâr etmekte olan fâ'idesi inkâr olunmamıştır. Musâvât ve istirḳābât-ı ticâret ḳavā'id-i naẓariyyesini, 'umrân ve terakḳıyi uğurlarında fedâ edecek kadar iltizâm etmek ise hikmet-i hükûmete tevâfuḳ eder hâllerden değildir.

Hele Yunanlılar *Port-Franc* sâyesinde Şire gibi bir kaya parçasında bir ma'mûr[5] ticâretgâh peydâ etmiş olduğu ve Avrupa'nın ötesinde-berisinde henüz *Port-Franc*'lar mevcûd bulunduğu hâlde bu uṣûlün mażarratını iddi'â, veyâ fâ'idesini inkâr yolunda vuḳū' bulacak ta'rîżlere cevâb vermekte o kadar güçlük çekilmez; ma'a-mâ-fîh bu dörlü mesâ'il mevḳı'-ı istîẕâna konulduğu ṣûrette naẓariyyât veyâ taṭbîḳāt-ı fenniyyece bahislere, ta'rîżlere uğraması pek de melḥûẓ değildir.

Yalnız iki şeyden korkarım. Biri Rodos *Port-Franc* olursa, gümrükce uğranılacak zarar vâhimesidir[6]. Vaḳtiyle Anadolu'da yapılacak sünger fabrikalarının ma'mûlâtı gümrükten beş sene mu'âf tutulması şartını ḥâvi olarak i'tâ olunan musâ'ade istid'âları, gûyâ mevcûddan birşey żâyi' ediliyor imiş gibi, gümrük n'içün zarar etsin denilerek reddolunmuş idi. O vaḳ'a ḫâṭıra geldikce, Rodos gümrüğü'nden senevî ġā'ib edilecek 250.000 ġuruş *Port-Franc* taṣavvurunu redde sebeb-i kâfi olabileceğine ve *Port-Franc* uṣûlü ḳabûl olunduğu ṣûrette, yalnız Rodos şehrinin vergisinde görülecek tezâyüd, bu 250.000 ġuruşa ma'a-ziyâdetin teḳābül edeceği ḥaḳḳında Irâd

[5] Krş., M. C. K., mamur bir

[6] Rodos'ta beş liman vardır; Kemal'in bahsettiği, Tersâne Limanı'na bitişik Gümrük Lîmânı olduğu anlaşılıyor (Bunlar hakkında bilgi için bk., Zîver, *Rodos Tarihi, Cezîrenin ahvâl-i sâbıkasından Osmânlılar'ın tarih-i zabtına değin vuḳū'âtı muṣavverdir*, 1312, Rodos Vilâyet Matbaası, s. 12 v. d.). *Sâl-Nâme-i Vilâyet — Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*'de (Vilâyet Matbaası, 1303, s. 211), Tersâne ve İskele Lîmânları dışındakilerin mühim olmadığı kaydedilmiştir; bu kaynaktan Gümrük Lîmânı'na, İskele Lîmânı da denildiği anlaşılıyor.

olunabilecek delâ'il-i fenniyyenin herkesi iḳnâ' edemeyeceğine zihnen hükm olunmak ṭabî'îdir; ma'a-mâ-fîh ba'ż taraflarda olduğu gibi, Rodos'un sarfiyyât-ı dâhiliyyesini *Port-Franc* imtiyâzından müstesnâ tutmak, rusûmâta muta'alliḳ vuḳū' bulabilecek ta'rîżâtın kâffesini isḳāṭa kâfidir.

İkinci[7] korktuğum şey ise, yeni bir iş meydâna konulduğu gibi fikirlere 'ârıż ola-geldiğini gördüğümüz ma'ṣûmâne ve mütehayyirâne ürgündülerdir ki Rodos'un *Port-Franc* olması muṭâla'ası öyle bir tereddüde uğrarsa vucûde gelebilmesi[8], bütün-bütün muḥâl hükmüne girer; zâten cezîrenin 'umrân ve teraḳḳısine ḥaḳîḳaten hidmet edeceği meydânda olan bu taṣavvurun taraf-ı devletlerinden ne derecelerde maẓhar-i tervîc olacağını tamâmıyle bilirim; hattâ o i'timâd üzerine işi resmiyyete koymak içün ba'ż tetebbu'ât icrâ ediyorum; fakat mes'elenin tervîciyle korktuğum ürgündülerden taḫlîsine, Efendimiz'ce zamân ve mekân musâ'id olup-olmadığını bilemediğimden, bi-hûde yere vaḳit żâyi' edilmiş olmamak içün tetebbu'u pek ileri götüremiyorum; bununla berâber, öyle bir ḫayrın ta'aḫḫurunu da gönlüm istemiyor; binâ'en-'aleyh şimdi işin resme dökülmesi mümkin ve münâsib olup-olmadığı ḥaḳḳındaki muṭâla'a-i âṣafânelerini istîżâḥa cür'et eyledim. Re'y ve irâde-i devletleri ne merkezde ise emr ve iş'ârını ve yâḫûd dâmâdım Rif'at Bey bendelerine tebliġini istirḥâm ederim. Ol bâbda...

[7] Krş., M. C. K., bu kelime yoktur.
[8] Krş., M. C. K., getirilmesi

DCCXXXVIII.

Kemal, dâmâdına gönderdiği aşağıdaki mektubunda, Rodos'la ilgili ba'zı resmî mes'eleler dolayısıyle başkalarına yolladığı mektuplardan bahsetmiştir: Sadr-ı A'zam Mehmed Sa'îd Paşa'ya yolladığı mektubunda, Midilli'de iken Muhâsebecisi bulunan, Canik'e ta'yîn edilen Kemal Efendi'nin bir Mâliyye Müfettişliği'ne, bir Defterdârlık'a getirilmesini recâ etmiş, İstanbul'a o mektubunu götüren Kemal Efendi'den, bu isteğin yerine getirileceğini müjdeleyen bir mektup da almıştı. Rif'at Bey'e bu mektubu ile birlikte, Muhâsebeci'nin mektubuna cevâbını, Sadr-ı A'zam'a verilmek üzre de bir mektup yollamıştır. Sadâret'e yazdığı mektubunda nelerden bahsettiğini anlatıyor; bunları gözönüne alarak, bunun, biraz önce yayımladığımız 20 Ocak, 1885 tarihli mektubu olduğunu söyleyebiliriz[1]. Rif'at Bey'e, yine aşağıdaki

[1] Bk., s. 137, nu. 736.

mektubu ile birlikte, Nâfi'a Nezâret'ine verilecek mektubunu yollamıştır. Kemal, Kânûnî Süleymân vakfından Medrese-i Süleymâniyye'nin faydalanmasına çalışmakta idi; bunun için Maârif Nâzırı Mustafa Nûrî Paşa'nın yardımını istemiş, ona yolladığı 2 Ocak, 1885 tarihli mektubunda, bu vakıftan Cemi'iyyet-i İlmiyye'nin faydalanması sağlanırsa, Medrese-i Süleymâniyye'nin lâyık olduğu seviyeye erişebileceğini yazmıştı[2]. Mektubundaki Ser-hâne[3] ifâdesiyle, bu mes'eleye çözüm yolu bulunabileceği, vakıftan faydalanılabileceği anlaşılmaktadır.

Mektup, Kemal'in resmî hangi işlerle uğraştığını, bunları nasıl ta'kîb ettiğini aydınlatma bakımından kayde değer; kendisi tarafından, kırmızı mürekkeble yazılmış olan asıl nushası, Türk Tarih Kurumu'ndaki mektupları arasındadır (Nu. 141).

738. Menemenli Rif'at Bey'e

20.I.1885

Rif'at'ciğim,

İşte *Fıransız*[4] vapuru ile sana iki mektûb... Muhâsebeci'nin kâğadını leffettim. Sadr'ın fikrini ve her vakit, her yerde işe yarayacağını anlarsın. Anın mektubunu, Mühürdâr Bey'e verirsin. Üzerinde ufak bir teşekkür var. Aşağısı sünger kayıklarına dâ'irdir. Vakit yok ki, ṣûretini göndereyim; ilk vapur ile gelir. Öteki, Nâfi'a Nezâreti'ne gidecek. Ser-ḫâne mes'elesi bura İslâmı'nca fevḳa'l-ġâye memnûniyyeti mûcib oldu. Cümlemiz 'âfiyet ve râhattayız. Muvaffaḳ Bey başka ser-kâtibi peydâ etti. Cümleye selâm.

8 Kânûnısânî, sene 300
Kemal

Sadr'ın mektûbunu açık gönderdim, okursun!

---

[2] Bu ciltteki 729 numaralı mektubu (S. 117 v.d., not—10).

[3] *Ser-hâne*, baş-evi demektir; etleri satılacak hayvanların kesilip-yüzüldüğü yer, mezbaḥa, salḫ-ḫâne demektir; temizliği sağlamak için çoğu şehir dışında olur. Ayni ma'nâda olan ḳanâre (قناره ، قنّاره) ta'biri de, mezbaḥ gibi mekân ismi'dir; *Besmele-gâh* ma'nâsına gelir (Âsım, *Ḳâmûs Tercemesi*, c. 1., İst., 1230, s. 466).

[4] Fıransız vapuru ile kasdedilen, Sakız da acentesi bulunan *Freycinet* (Fresine) kumpanyası vapurlarıdır (*Sâl-Nâme-i Vilâyet — Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*, Vilâyet Matbaası, H. 1303, s. 76).

DCCXXXIX.

Kemal aşağıdaki mektubunu, Rif'at Bey'in henüz yedi aylık kadar oğlu Muvaffak ağzından da mektup yazacağı için vaktinin darlığından söz ederek kısa kesmiştir. Ele almış olduğu resmî işlerine âid mürtedler, kur'a, kürek mehkûmlarının afvı mes'elelerine bir çözüm yolu bulunup-bulunulmadığını soruyor. Mürtedler ve kur'a mes'elesinden kasdettiği, Rodos köylerindeki Müslümânlar'dan ba'zılarının İslâm'dan başka dîne geçmeleri, askere alınmamak için Yunanistân'a, Sisam, v.b. yerlere göçetmeğe başlamalarıdır. İslâm nufûsunu azaltan bu tehlikeli yola engel olmak için alınmasını düşündüğü tedbirden biri de, Rodos Müslümânları'nın yalnızca Kur'aya alınmak yerine hepsinin Redîf'e nakli, senede bir-iki ay ta'lîm ettirilmeleri, yirmi-yirmibeş yaşında olup evlenmeyenlere bu musâadenin verilmemesidir[1]. Kürektekilerin afvı mes'elesiyle anılatmak istediği, Rodos zindanındaki tutuklulardır; ileriki mektuplarında ayni mes'ele üzerinde durduğunu görecek, sırası gelince bu husûsta bilgi vermeğe çalışacağız.

Mustafa Bey'e yazılmış görünen mektup, aslında Rif'at Bey'e gönderilmiştir; torunu Muvaffak'tan bahsi, mektuplarında Rif'at Bey'in ağabeyleri Haci Habîb ve Abdullah Beyler'in adını zikretmeyip Birâder Beyefendiler ifâdesini kullanması, bunun ardından Habîb Bey'in oğlu Menemenli Tâhir'e selâmları bu fikri kuvvetlendirir. Mektubun Kemal tarafından, siyah mürekkeble yazılmış aslı Türk Tarih Kurumu'nda, âile mektupları arasındadır (Nu. 23).

739. Mustafa Bey'e

23.1.1885

Mustafa Bey, şimdiye kadar Rodos'u tutmayan *Avusturya* vapuru da, yirmidört sâ'atlik karantinasını burada çıkardığından, bu hafta da mektûb yazmağa muvaffaḳ olabildik; olabildik amma uzun birşey yazmağa vaḳtim yok... Muvaffaḳ Beyefendi'ye ser-kâtibliği edeceğiz. Ismarladığım eşyâya muntaẓırım. Bir de mürtedler mes'elesi ile, Ḳur'a ḥuṣûṣu[2] ne hâl kesbetti, kürektekilerin afvı

[1] Sultân 'Abdü'l-Ḥamîd'e yazdığı, bu ciltteki 25 Aralık, 1884, 16 Ocak, 1885; Mustafa Nûrî Paşa'ya 2 Ocak, 1885 tarihli mektuplarına bakınız (S. 97, 127, 117, nu. 725, 732, 729).

[2] Ḳur'a, askerlik ta'biri olarak, "yirmi yaşını dolduran gençlerin, asker olmak için birkaç sene sıra ile çektikleri kapalı kâğad ki içi beyaz olursa o sene kurtulur ve ḳāf (Ḳ: ق) harfi yazılı olursa askere alınır„; bunlar Ḳur'a sınıfını teşkil eder. Redîf ise, "Nizâmiyye sınıfından sonra geçilen sınıfa mensûb„ askerdir; ihtiyâc dolayısıyle silâh altına alınır (Şemseddin Sâmi, *Ḳāmûs-ı Türkî*).

nerede kaldı, Vilaho'nun işi ne oldu? Sâ'ir işlerimle berâber bunlara da ma'lûmât isterim. Hanımefendi'ye 'arż-ı hürmet, Birâder Beyefendiler'e ḫulûş, Ṭâhir'in, Bedī'ā'nın gözlerini öperim.

11 Kânûnısânî, sene 1300
KEMAL

DCCXL.

Kemal, bu mektubu ile ayni tarihte, yedinci ayına henüz basan Muvaffak (doğumu: 15 Haziran, 1884) ağzından yine Rif'at Bey'e bir mektup daha yazmıştır; mektubun esâs fikri, Muvaffak'ın babasının yokluğunu nasıl hissettiği, onun bıyıklarını çekmeğe hasret kaldığıdır.

Mektubun Kemal'in el yazısıyle fotokopisi, yeni harflere çevrilen metni, Muvaffak Menemencioğlu'nun kızı, "yazar ve çevirmen,, Nermin Menemencioğlu'nda bulunduğu kaydiyle yayımlanmıştır (*Türk Dili* mec., *Mektup Özel Sayısı*, Temmuz, 1974, s. 136-37); bu neşirde mektubun tarihi fotokopisindekinden başkaca, 11 Kânûnıevvel, 300 gösterilmiştir. Mektubu, fotokopisinden faydalanarak neşrediyoruz.

740. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

23.1.1885

A Baba,

Meki-meki, doku-doku (مکی-مکی، دوقو-دوقو), siz nereye gittiniz ya? Her vakit yataktan kalkıyorum; köşede kanapede, yukarıda-aşağıda arıyorum. Bulamıyorum, kızıyorum. Ağlamak istiyorum, "Mama!,, diyorlar, adamı aldatıyorlar, susduruyorlar, sonra mama da vermiyorlar. Ciciyim, hoşum, bebek var, oyuncak var, Paşa Baba var, Anne var, Dayı var, Aba var, Nâciye var; amma neme lâzım, çekecek bıyık yok! Daha çok şey söyleyecek idim amma, karnım ac, mama yiyeceğim.

11 Kânûnısânî, sene 300

DCCXLI.

Kemal aşağıdaki mektubunu Kerpe Kaymakamı Mâhir Bey'e yollamıştır. Ayni şahsa, bu husûsî mektubunun ilk cümlesinden anlaşıldığı gibi, Rumca Kâtibliği'nin kaldırıldığını bildirdiği bir de resmî yazısı vardır; elimize geçen o tahrîrâttan

Rumca Kâtibliği'nin 27 Ocak, 1885'den başlayarak kaldırılacağına karâr verildiği anlaşılmaktadır [1]. Bu münâsebetle, husûsî yazısında bu vazifeyi gören Rûmî kâtiplerinden Fıranci ve Melisyano (ملیسیانو) Efendiler'in hangi işlerde kullanılabileceğini yazmış, Mâhir Bey'in de bu bakımdan düşüncelerini etraflıca bildirmesini beklediğini kaydetmiştir.

Kemal'in, yukarısında tarihi, *Kerpe Kaymakamlığı*'na hitâbı, *Husûsî* kelimesi bulunan bu mektubunun, kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle müsveddesi Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (*Defter*—III., s. 55). Mektubun aslı, Mâhir Bey'in oğlu Müderris-zâde Şevket Bey'dedir; Rizâ Nur tarafından fotokopisi, matbaa Arap harfleri ile metni yayımlanmıştır; mektup metni T. T. Kurumu'ndaki müsveddesinin aynidir; başında *hitap*, *Husûsî* kelimesi bulunmayışı, tarihinin sonunda yer alması ve yine sonunda mührünün basılmış olması bakımından farklıdır. Rizâ Nur, bunun Kemal'in yazısı olmadığını, "Müderris-zâde'nin verdiği ma'lûmâta göre, Kemal, imzâsını kendi yazdığı müsveddelere koymak, başkasının yazdığı müsveddelere mührünü basma âdetinde„ olduğunu yazmıştır (*Türk Bilig Revîsü*, Nu. 6, İskenderİye, 1936, s. 1243-362; 1269-388); yayımladığı fotokopide görüldüğü üzre, aslının da Kemal'in yazısı ile olduğunu söyleyelim. Esâs olarak, T. T. Kurumu'ndaki metnini neşrediyoruz.

741. MÂHİR BEY'E

25.I.1885

Kerpe Rûmî Kâtibliği'nin laġv olunduğunu dİġer tahrİrât-ı resmiyyede beyân etmiştim. Fıranci Efendi, tahrİr-i nufûs işinde olan va'dini Ifâ etmekte ise, bir iş ile kayırılması elzem olduğundan ve Melisyano Efendi'nin hem tahrİr-i nufûs me'mûriyyetinde ve hem mahkeme a'żâlığında bulunması câ'iz olamayacağından, bu iki hidmetin beynlerinde taḳsİmiyle iki tarafın dahi memnûn edilmesi münâsib görünür. Bu şûret mi ihtiyâr olunur, her tarafın taṭyİbine başka bir yol mı düşünülür, yâḫûd bunların taṭyİbine oraca lüzûm kalmamış mıdır? Bu bâbda olan muṭâla'a-i behiyyelerinin bi'l-etrâf iş'ârına muntaẓırım.

13 Kânûnısânî, sene 300
MEHMED NÂMIK KEMAL

[1] Bütününü verdiğimiz bu resmî yazısı, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (*Defter*—III., s. 54):

25 Ocak, 1885

KERPE KAYMAKAMLIĞI'NA:

Binüçyüz senesi Kânûnısânî'sinin onbeşinden i'tibâren Kerpe ve Kaşot Rûmî Kâtiblikleri'nin laġvı muḳarrer olmaġla keyfiyyetin ve ilk açılacak me'mûriyyetle kayırılacağının Fıranci Efendi'ye tebllĞi tavsiye olunur.

13 Kânûnısânî, sene 300

DCCXLII.

Aşağıdaki mektup, Sâmi Paşa-zâde Subhî Paşa'nın kardeşi Halîm Bey'e gönderilmiştir. Uzun zamândanberi mektup yazamadığından, bu mektubunu da zarûrî bir sebeb dolayısıyle kaleme aldığından bahseden Kemal, bu sırada Ticâret Nâzırı bulunan Subhî Paşa'ya, Halîm Bey aracılığıyle yolladığı mektubun çarçabuk taḳdîmini recâ ediyor. Bu, biraz sonra neşredeceğimiz 29.1.1885 tarihli mektup olsa gerektir.

Mektubun, Kemal'in el yazısı ile olan nushası, Subhî Paşa'nın oğlu Vehhâb Koca Memi'dedir ve bu nushadan faydalanılarak M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II, Kısmı II., s. 249).

742. Sâmi Paşa-zâde Halîm Bey'e

28.1.1885

Sa'âdetlû Kardeşim Efendim Hazretleri,

Yine bir hayli zamândanberidir hedef-i muhâbereden mahrûmum; buna da bendeniz sebebiyyet veriyorum. Bir ġarîb tenbellik 'âriż oldu; żarûret hissetmedikçe yazı yazabildiğim yok... Şimdiki taṣdî'im de yine bir żarûret üzerinedir. Melfûf 'ariżamın, sa'âdetlu birâder Paşa Efendimiz Hazretleri'ne[1] sur'at-i taḳdîmiyle münderic âtının tesrî'-i ḥuṣûlüne 'inâyet-i 'aliyyelerini niyâz ederim. Bâḳî her hâlde emr ve irâde kardeşim efendimindir.

16 Kânûnısânî, sene 1300
KEMAL

DCCXLIII.

Kemal aşağıdaki mektubunu Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti Defterdâr'ı Hayrî Efendi'ye yollamıştır. O sırada Rodos'ta bulunan sâbık Nâ'ib'in parasının Midilli'ye havâle olunduğunu, bunu Rodos'a getirtmeği akıl etmeyerek kalkıp Midilli'ye gittiğini,

[1] M. Cemal Kuntay, "Abdullatîf Paşa, 5 Kânûnısânî, 1301'de öldüğüne göre bu mektubun yazıldığı tarihte kendisi hayâtta ise de vezîr ve Kemal'in babası yerinde olan Subhî Paşa hakkında *saâdetlu* ve *birâder* kelimeleri doğru olamayacağı için, "*saâdetlu birâder paşa hazretleri* kimdir anlaşılamıyor„ demekle berâber, biz, bu cümleden *saâdetlû birâder Paşa* ifâdesiyle, Subhî Paşa'yı birâder saydığını değil, muhâtabının birâderini kasdettiğini anlıyoruz.

paranın Midilli'ye henüz gelmediğini öğrenince dönüp Rodos'a geldiğini anlatıyor. Bu vapur seyâhatinde Nâ'ib'in, Tabur-ağaları'ndan Sâdık Ağa'ya rastladığını, bu yüzden meydâna gelen gülünç bir vak'ayı, konuşmalarını da nakletmiştir. Mektubu yazmaktaki asıl maksadı, söz konusu paranın Midilli'den Rodos'a havâlesi için Hayrî Efendi'nin aracılığını istemektir.

Mektubun, siyah mürekkeble, Kemal'in el yazısıyla fotokopisi, yeni harflere çevrilmiş metni M. C. Kuntay tarafından, Ali Ekrem'den alındığı bildirilerek yayımlanmıştır (*Namık Kemal*, c. II, kısım II., s. 692, 677); bu basımdan faydalanarak neşrediyoruz.

743. Hayrî Efendi'ye

28.I.1885

Yâ Defterdâr-ı muhterem,

12 Kânûnısânî, sene 300 tarİḫli luṭuf-nâmeleri alındı. Taraf-ı vilâyet-penâhî'den Hâkim-i sâbık ḥaḳḳında ibzâl buyurulan luṭuflarından bahsediyorsunuz. Mütevâliyü'ẓ-ẓuhûr olan 'inâyât-ı devletlerinden ne derece müteşekkir olduğumu ta'rİf edemem; ma'a -mâ-fİh baht olmayınca ve yâḫud 'aḳılda noḳṣân olunca 'inâyetten nasıl istifâde olunabilir! Paranın Midilli'ye ḥavâle buyurulduğuna dâ'ir olan tahrİrât-ı vilâyet-penâhî geçen hafta gelmiş, Hâkim Efendi'ye de teblİġ olunmuş idi. Âgâh Efendi ile bu kadar ülfeti olduğu ve benim beş yıl Midilli'de bulunduğumu bildiği hâlde parasını buraya getirtmek ḫâṭırına gelmemiş. Yanıma geldi; ḥavâlesini almak içün Midilli'ye gideceğini söyledi. Ben de 'âilesi ile berâber gidecek zannettim; meğer yalnız gider imiş.. Vapurda da güverte almış. Sâdık Ağa muḫlişiniz de o vapurda idi[1]. Ağa ġâlibâ me'yûsiyyetinden atar-atar bir nefİs serhoş olur. Eline bir kılıc geçirir; "Ḳāḍı, benim mażbaṭama sen de mühür basmadın mı? Seni öldürmeyeyim de kimi öldüreyim?,, diye tutturur. Bİ-çâre Nâ'ib'e yalan yere bin yemİn, beşyüz şarṭ ettirir.

Nâ'ib bu hâl ile Midilli'ye çıkar. Ḥavâle hâlâ gelmedi cevâbını alır. Bu parayı çoluk-çocuğuyle berâber Midilli'den geçerken de

[1] Kemal, Âgâh Efendi'ye 1884 Kasımı'nda gönderdiğini tahmin ettiğimiz mektubunda, Tabur-ağası'ndan şöyle bahseder: "Tabur-ağası ihtiyâr, okumaktan -yazmaktan 'âri, dirâyette Sâdık Ağa'dan aşağı kalmaz bir hayvândır. Sâdık gibi edebsiz, anın kadar yılışık değildir; irtikâbı da yoktur.„ (Eserimizin bu cildindeki 720 numaralı mektup, s. 58).

alabileceğini o vaḳit taḥaṭṭur eder. Senedi birine bırakır, vapura biner. Saḳız ile Rodos arasında ve İstanköy civârında kırk sâ'at o 'aẓametli furtınalar içinde boğularak buraya gelir. Senedi bıraktığına peşîmân olur. Paranın buraya gelebilmesi de ḳābil olduğunu her nasılsa ta'aḳḳul edebilir. Bu bâbda Agâh Efendi'ye murâca'at etmekliğim için niyâza başlar. "Ḥavâle gittiyse getirtiriz,, dedik, bir de *Lâ-ḥavle* okuduk. Agâh Efendi'ye bir telgıraf gönderdik. Allâh anasına babasına bağışlasın amma, bu kadar dirâyetli şey dünyâda az bulunur. Bâḳî du'ây-ı ḫayr efendimiz...

16 Kânûnısânî, sene 300
KEMAL

DCCXLIV.

Kemal'in Rodos Mutasarrıflığı sırasında ele aldığı işlerden biri de, adanın zirâat mes'eleleridir. Bu konuda, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâliliği'ne gönderdiği epeyi yazısı vardır; bunlardan birinde zirâatin, çiftcilerin uğradığı zararlar, bunlardan korunma çâreleri üzerinde durmuştur: *Vilâyet'e Mazbata*'sına göre, Rodos erâzisi her türlü mahsûl için elverişli ise de zirâat, çiftcilik bakımından benzerlerine göre acınacak ölçüde geri olduğu, bunun pek çok sebeplerinden biri de hayvanlar yüzünden uğranılan zarardır. Köylüler üzüm, incir, zeytun gibi kazançlarını sağlayacak mahsûlü yetiştirmeğe çok hevesli iseler de, bu ağaçları hayvanların zararından koruyamamaktadır. Kānûnda, kasdî olarak hayvan salanlar için bir madde vardır; sâhibinin suçu olmaksızın hayvanlar tarafından yapılan zararların ise, ödenmesi için mahkemeye baş-vurulmak gerekli olduğundan, zarara uğrayan köylüler da'vâ açmaktan vaz-geçmekte, hayvan sâhipleri de bu yüzden, hayvanlarını doyuracak her yere salmakta, meydâna gelecek zararı umursamamaktadırlar. Kemal, bunları gözönüne alarak, bu mes'eleleri kavrayanlardan bir komisyon teşkil etmiş, hazırladıkları *Ta'lîmât*'ın ba'zı cihetlerinde, kendisinin de bulunduğu mecliste ufak-tefek düzeltmeler yapılmıştır. Vilâyet'e yazısında bunları anlatan Kemal, *Ta'lîmât*'ın bir sûretini de bu *mazbata*'sı ile gönderdiğini, bunun Şubat içinde uygulanabilmesi için gerekli iznin Vilâyet'ce bildirilmesini recâ etmiştir [1].

[1] Kemal'in el yazısıyle, kırmızı mürekkeble kaleme alınan, yukarısında *Vilâyet'e Mazbata* kelimeleri, 533 numarası bulunan bu tarihsiz yazısı, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (*Defter*—III., s. 16-17). *Defter*'de bundan sonra yer alan, Vilâyet'e bir başka resmî yazısı 10 Kânûnısânî, 1300 (22 Ocak, 1885) tarihli, 552 numaralıdır (S. 18 v.d.); buna dayanarak, üzerinde durduğumuz *Mazbata*'nın bu sıralarda yazıldığını tahmin ediyoruz.

Kemal'in, Ticâret ve Zirâat Nezâreti'ne yolladığı *Ta'lîmât*'ın tasdîk edileceğine güvendiği, Rodos Zirâat Odası Reisliği'ne yolladığı, 30 Kânûnısânî, 300 (11 Şubat,

Kemal'in söz konusu *Ta'lîmât*'ı Vilâyet'e gönderdiği sırada, Hakkı Paşa Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi bulunmakta idi. Subhî Paşa'ya aşağıdaki mektubundan, *Ta'lîmât*'ın Vilâyet'ce tasdîk edildiği, yürürlüğe girebilmesi için Ticâret ve Zirâat Nezâreti'ne gönderildiği anlaşılıyor. Ticâret ve Zirâat Nâzırı Subhî Paşa'dan [1], Şubat'ta uygulanması için gerekli emrin 15 Şubat'a kadar gönderilmesine aracılığını recâ ediyor; gecikirse Rodos zirâat ve çiftcilerinin bir yıl daha zarara uğrayacağını bildiriyor.

Mektup metni Kemal'in el yazısından istinsâh edilmiştir; kendi kitaplığımızda, Es'ad Çinar tarafından verilen mektuplar arasında bulunmaktadır (Nu. 24, s. 64).

744. Subhî Paşa'ya

29.I.1885

Subhî Paşa Hazretleri'ne,

Ara-sıra iḫtâr-ı nâmı, fevḳa'l-ġāye ârzû ettiğim hâlde, vesâ'il-i resmiyyeden istifâdeyi 'ubûdiyyet-i maḫṣûṣaya ve sebebsiz taṣdî'i ise, o 'ubûdiyyetin âdâbına muġāyir gördüğüm için, icrây-i maḳṣada bir dürlü cesâret edememekte idim. Şimdi ẓuhûr eden bir mes'ele

---

1885) tarihli resmî yazılarından da anlaşılır. Bunlardan 349 numaralı olanında, ağaç dikme, aşılama mevsimi dolayısıyle, "sahrâ köylerinde emlâk sâhiblerinden herbiriniń bir miḳdâr üzüm çubuğu ve incir ve zeytun fidanı,, dikmekle yükümlü tutulmasının, yabanî ḫarrûb (keçi-boynuzu) ağaçlarından birkısmının aşılanmasının düşünüldüğünü, bu yoldaki karârlarını bildirmelerini yazmıştır. Ticâret ve Zirâat Nezâreti'nden tasdîkını beklediği *Ta'lîmât*'la ilişiği bulunan 350 numaralısının bütününü veriyoruz:

Zirâ'at Odası Riyâseti'ne :

Mezrû'âtı muhâfaza içün ashâb-ı vuḳûfdan mürekkeb bir encümen ma'rifetiyle tertîb ettirilen ve icrây-i ahkâmı Zirâ'at Komisyonu'na mevdû' olan *Vaẓâ'if-i Munẓama Ta'lîmât* Vilâyet-i celîle'ce taṣdîḳ buyurularak Ticâret ve Zirâ'at Neẓâret-i celîlesi'ne taḳdîm olunmuş ve oraca dahi maẓhar-i taṣvîb olacağı ḳaviyyen me'mûl bulunmuş olmağla ve *Ta'lîmât*'ın bir şûreti leffen gönderilmekle, gelecek emr üzerine tamâmiyle mevḳı'-i icrâya vaż'ına müheyyâ bulunulmak içün köy bekcilerinin tedârik ve ta'yînî gibi esbâb-ı i'dâdiyyenin şimdiden tedârikine himmet buyurulması sıyâḳında..

30 Kânûnısânî, sene 300

Bu iki belge, kırmızı mürekkeble, Kemal'in el yazısıyle, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (*Defter*—III., s. 104, 105).

[1] Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. III., İst., 1311, Matbaa-i Âmire, s. 221; c. IV., s. 829.

üzerine, şu 'arîżamı taḳbîl-i dest ve dâmân-ı faḫîmânelerine tevkîl edebildiğimden dolayı, ḥaḳîḳaten baḫtıyârım.

İdâresi, 'uhde-i kemterâneme mevdû' olan Rodos'ta, mezrû'âtı ötedenberi dûçâr olduğu hayvânat şerrinden muḥâfaẓa içün, buraca bir *Ta'lîmât* tertîb olunarak, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'ne gönderilmişti. Alınan iş'âr-ı resmî'ye göre, bu *Ta'lîmât*, Vilâyet'ce dahi taṣdîḳ ile, Neẓâret-i celîle-i âṣafâneleri'ne taḳdîm olunarak Şubat'ta mevḳı'-ı icrâya konulmak içün, musâ'ade-i faḫîmâneleri istirḥâm olunmuştur.

Bu bâbda iḳtiżâ eden emir, nihâyet Şubat'ın onbeşine kadar gelmezse, *Ta'lîmat*'ın icrâsı bir sene daha ta'aḫḫur edeceğinden ve bir sene ta'aḫḫur ise, Rodos zurrâ'ını o kadar müddet yine żarûret ve mażarrat içinde kalmağa mahkûm etmek demek olacağından, bir cezîre ḫalḳını bin dürlü belâdan kurtaracak olan meẓkûr emrin, şu birkaç gün içinde i'ṭâ ve ihsânına musâ'ade-i 'aliyye-i dâverânelerini istirḥâm ederim.. Ol bâbda.

17 Kânûnısânî, sene 300

DCCXLV.

Kemal, Rif'at Bey'e 31 Ocak tarihli mektubunda esâs bakımından Rodos'a âid resmî işler, bunlardan ba'zılarının onun tarafından ta'kîbi üzerinde durmuştur; bu yoldaki işlerinin çokluğu yüzünden yeni basılmalarına uğraşılan *Âkif Bey* ile *Gülnihâl* adlı tiyatroları için yazacağı *mukaddime*'lerin, kitapların baskısı bittikten sonra bile ilâve olunabileceği düşüncesindedir. Rodos kasabasında açacağı İ'dâdiye'nin hoca aylığına, binâ mes'elesine çözüm yolu bulunmamıştır. Medrese-i Süleymâniyye'nin ölen hocası yerine iyi bir hoca bulma işini Cem'iyyet-i İlmiyye'nin Rif'at Bey'e bıraktığını bildiriyor. Bundan önceki mektuplarında görüldüğü üzre ecnebîlerden kazanç vergisi alınması, maârif sâhâsında ser-hâne, hamam vakıflarından faydalanmak, İnâs Rüşdiyyesi açmak, Rodos İslâmları'nın din değiştirmelerine, başka yerlere göçlerine engel olmak ve Ḳur'a usûlü askerlikten afvedilmelerini sağlamak için yetkili şahsiyetlere, gerekli makāmlara husûsî mektuplarıyle, resmî yazılarıyle baş-vurmuştu. Rif'at Bey'den bu işlerin ta'kîbini, hangi safhada olduğunu bildirmesini beklemektedir. Mektubunda bunlar dışında Midilli'de iken Taḥrîr-i Emlâk Baş-kâtibi Hüseyin Hilmî (Paşa)'ye âid bir söylentiden, İstanbul'a gönderdiği ve kendisine oradan yollanılan hediyelerden, ısmarladığı şeylerden bahsetmiştir.

Kemal'in ne gibi resmî işlerle uğraştığını aydınlatan bu mektubu kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle, Türk Tarih Kurumu'ndaki mektupları arasındadır (Nu 170). Lokumdan bahseden son cümleleri, M. C. Kuntay tarafından, Numan Menemencioğlu'ndan alındığı kaydiyle neşredilmiştir (A. e., c. 1., İst., 1944, s. 107, not—24).

745. Menemenli Rif'at Bey'e

31.I.1885

Rif'at Sulṭân,

İzmir'den, İstanbul'dan yazdığın iki mektûb geldi. Ağlamak mecnûnluğunu zâten sever takımdan olmadığım içün, ana dâ'ir söylediğin sözlere ehemmiyyet bile vermedim. Nâşid Paşa'nın 'Adliyye müfettişi ḥaḳḳında söylediği söz doğrudur. Sen, 'Âşım Bey'i elbette görür, bir merâm anlatırsın. Nûrî'yi[1] Âgâh Efendi Molova Kaymakamlığı Vekâletin'e istedi; bu vapur ile gidiyor. Şimdilik o iş bitti demektir. *'Âkif* ile *Gülnihâl* içün *muḳaddime* istiyorsun. Bu hafta o kadar yazı yazdım ki, öyle birşey'i, sopa ile döğseler yine yazamam; ma'a-mâ-fîh Nasreddin Hoca'nın sen eşeği al da, kuyruğu koynumda dediği gibi, sen kitâbı bastıracak ol da, *muḳaddime*'si ne vaḳit olsa yazılır. Kitâb basıldıktan sonra bile ilâve olunabilir.

Ben(*im*) İ'dâdiyye'm, İzmir'in İ'dâdiyye'sinden aşağı kalmaz; velev ki binâsı çirkin olsun[2].. Yâ senin haberin yok, bizim İ'dâdiyye'ye şehriyye 7.100 ġuruş hoca ma'âşı taḫṣîṣ olundu. O kadar sermâye ile ben adam gibi bir İ'dâdiyye yaparım. Sen, şimdi orada bana bir iş göreceksin. Bizim Medrese-i Süleymâniyye'nin birinci hocası vefât etti; anın yerine mükemmel Rüşdiyye dersleri okutacak bir hoca istiyoruz. Yediyüzelli ġuruş kadar da ma'âş veriyoruz; daha ucuz olursa, daha a'lâ.. Cem'iyyet'ce böyle bir hocanın tedârik ve irsâlini senin himmet ve ḥamiyyetine ḥavâle ettiler. Sur'at-i mümkine ile bir hoca bul da gönder.

---

[1] Rodos Defter-i Hâḳānî Me'mûru Mehmed Nûrî Efendi olabilir (*Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, İst., 1302, Matbbaa-i Osmâniyye, s. 514).

[2] Kemal'in, İ'dâdî'nin inşâsı dolayısıyle Vilâyet'e 24 Kânûnısânî, 300 (5 Şubat, 1885) tarihli bir yazısı vardır. Bunda, yapımı karârlaştırılan İ'dâdiyye için seçilen yerin, Kal'a'nın Top-altı adı verilen çevresinde olduğu için, Tophâne-i 'Âmire Müşîrliği'nden emir alınmadıkca inşâsına izin verilemeyeceği Kal'a-i şâhâne Binbaşılığı'ndan bildirildiğini yazmıştır. Top-altı denilen çevrede Hükûmet Konağı dâhil başka binâlar da bulunduğunu, bunlara bir de mektep katılmasının tehlikeli olmayacağını, çocukların sihhati, v.b. sebeplerden bu semtin elverişli olduğunu, adı geçen Müşîrlik'ten Kal'a Binbaşılığı'na bir emir alınmasını Vilâyet'ten istirhâm etmiştir (Kırmızı mürekkeble, Kemal'in kendi el yazısıyle olan ve 579 numaralı bu belge, Türk Tarih Kurumu'ndadır (*Defter* –III., s. 91).

Gelelim İstanbul'dan yazdığın mektûba: Bostan'ın işlerini tesrî' içün iktizâ eden teşebbüsâtı icrâ ederim. Hüsnî Bey mektûbunda Bostan'ın memnûn olduğunu söylüyor; ma'a-mâ-fîh Defterdâr'dan sordum. Ben Âgâh Efendi'den ma'âşları kolay-kolay alabilirim. Bostan'ın işini, Vasilaki'ye de tavsıye ettim. Hüsnî'ye dâ'ir yazdığın şeylere güldüm. Bir hayli 'uḳalâ ile konuştum; beni 'aḳıllandıramadılar. Siz efendilerimiz gibi birkaç çılgın hiç çıldırtamaz. Hüsnî'ye isnâd olunan bir lakırdıyı bütün Midilli ḫalḳının işitmesinden ne çıkar? Hüseyin'in ağzından mı işitmişler? Allâh'ı seversen şu çocuk hiddetinden, manṭıḳsız tehevvürden vaz geç!

Senin furtınaya canım sıkıldı. Hele ne ise, o da geçmiş. Pederin kutuyu, bastonu beğendiğine memnûn oldum. Mandarina yok ki, ne yapayım? Ahmed gelip görünmedi; zâten anın sözlerine kim ne ehemmiyyet verir! Ötedenberi roman gibi dinleriz, değil mi? Ecnebîlerden temettu', ser-ḫâne, ḥamâm ne hâl kesbetmiş? Rüşdiyye içün ne denilecek? Senin ile gönderdiğim mektûblara iki Nâẓır Paşalar, *Fransız* vapuru ile gönderdiğim kâğada Sadr ne diyecek? Eğer beklediğimiz vapurda yok ise, postanın 'avdetinde cevâb bekleriz. Şeyhü'l-İslâm Efendi[3], Hâkim ile bize selâm göndermiş. Câmi'ler ḥaḳḳında olan 'arżı maḳbûl olduğu gibi, askerliğe muta'allik bir 'arżı var idi; o da ḳabûl olundu; tebşîr et demiş... Yalana benzer yeri yok! Bizim asker mes'elesini, Hâkim kerâmetle bilecek değil ya! Eğer şimdiye kadar öğrenip de yazmadın ise, şu asker mes'elesini de talıḳîḳ et.. Dayın içün istediğin mektûbu, şimdi göndermeğe ne lüzûm var yâ? Sa'îd Paşa unutur; ne zamân gidecek ise, o zamân götürmeli! Öyle sip-sivri posta ile bana da bir adam tavsıye etseler kızarım. İster isen, açık tarîḫli bir mektûb göndereyim. Amma kendisi Konya'ya gidecek mi, gitmeyecek mi, haber ver de, ana göre yazayım. Pederin verdiği ḳalemlerden memnûn olduk amma, cümlesi çürük olacaktır. Acem İsmâ'îl'i yakalamalı da, bana istediğim gibi ḳalem bulmalı! Hâkim-i cedîd geldi. Eşyânın hepsini getirdi; yalnız la'lleri getirmedi. Daha birşey var amma bulamadım demiş. İhtimâl ki bütün-bütün ġā'ib olur. Sen yine bana sekiz-on dâne tulum la'l gönder; o birleri gelmiş olsa da, berikinin zararı olmaz ya! Bile-

[3] Mektubun yazıldığı sırada Şeyhü'l-İslâmlık makāmında 'Uryânîzâde Es'ad Ahmed Efendi bulunuyordu (Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. I., İst., Matbaa-i Âmire, 1311, s. 344; c. IV., s. 767).

necek ve yapılacak kalemtıraşların zamânı geldi. Büyük-küçük mektûbluk, iki katlı, büyücek, yaldızlı kâğadları ve sâ'ir istediğim eşyânın cümlesini postanın 'avdetinde beklerim.

Sizin Re'îs Efendi Hazretleri'ne teşekkürler. Cümleye selâm..

19 Kânûnısânî, sene 300
KEMAL

Bizim Vilaho (ولاهو)'nun işi hâlâ netîce bulmadı. Nûrî'ye bir iyice musallat ol! Hâ, ben Haci Bekir'in râhat-ı lokumundan[4] isterim; sâde olacak. Rif'at'in de râhat-ı lokumundan isterim; o da ağaç-çilekli olacak. Bir de menekşeli var ise, andan da isterim. Melfûf mektûblar yerli-yerine verilir değil mi?

[4] Krş., M. C. Kuntay, lâti lokumundan

DCCXLVI.

Kemal'in, Midilli Mutasarrıflığı sırasında en çok uğraştığı işlerden biri, buradaki mekteplerin masrafının sağlanması, ıslâhı, sayıca artırılması idi. Rodos'a ta'yîninden iki ay kadar sonra *Tercemân-ı Hakîkat*'teki bir haberde Midilli-adası köylerinde otuzdokuz İslâm mektebi açılmış ise de, bunların idâresi için hamiyyet sâhiblerinin yardımları ile *evkâf-ı münderise*'den bulunabilen gelir yeterli olmadığını gözönüne alan C. Bahr-i Sefîd Vilâyeti Vâlisi Hakkı Paşa'nın Devlet Hazînesi'nden başkaca senede 48.000 kuruş tahsîs ettirmeği başardığı, böylece Midilli-adası'nın maârif bakımından ilerilemesini te'min ettiği bildirilmiş, Kemal'in bu yoldaki çalışmalarından hiç söz edilmemiştir [1]. Buna karşılık, ayni gazetedeki *Mektûb-ı Mahsûs —Midilli*'den başlıklı yazıda Kemal'in bu adanın maârifce kalkınması için nasıl çalıştığı üzerinde durulmuştur. Bu cevapta, Hakkı Paşa'nın Devlet Hazînesi'nden sağladığı tahsîsât, bura Cem'iyyet-i İlmiyyesi'ni himâyesi dolayısıyle Midilli halkının minnet duygularından bahsedildikten sonra, Kemal'in o yoldaki çalışmaları anlatılmıştır: "Şu kadar var ki dört-beş sene evvel Midilli'de, Molova'da ashâb-ı hamiyyet ve ġayretten mürekkeb birer Cem'iyyet-i Ma'ârif teşkîl ve bu cem'iyyetlerin vaẓâ'if i bir ta'lîmât-ı maḫsûsa ile ta'yîn edilerek Cemâ'at-ı İslâmiyye i'âneler cem'ine ve *evḳâf-ı münderise* ile *'avârıż-i İslâmiyye*'nin ẓaḫîre iḫrâc ve Cem'iyyet'e mâl edilmekle senevî 60.000 ġuruş îrâd tedârik ve istihsâline ve yine o dört sene ẓarfında şehirde bir ẓükûr ve bir inâs iki İbtidâ'î Mektebi'yle, İslâm bulunan otuzyedi ḳaryede mücceddeden birer İbtidâ'î Mektebi te'sîsine sarf-ı ġayret ve himmet eden Mutasarrıf-ı sâbıḳ 'aṭûfetlu Kemal Beyefendi Hazretleri olduğu gibi, bunca ıḳdâmât ve mesâ'isinin mahsûl-i feyż-nişânı olan o otuzdokuz mektebin bir derece daha ıslâh-ı hâliyle te'mîn-i istiḳbâlini naẓar-ı dikḳate alan kezâlik Kemal Beyefendi Hazretleri'dir[1]„

[1] Nu. 1953, 6 Aralık, 1300/18 Aralık, 1884.

deniliyor. Bu imzâsız mektubun yazanı, Kemal'in Maârif Nezâreti'ne sunduğu ma'rûżâtı, Cem'iyyet-i İlmiyye'ye hizmet edenlerden olduğu için gözüyle gördüğünü, Midilli Müftisi'nin bu Nezâret'e söz konusu yazı hakkında daha geniş bilgi vermek üzre yol harclığı sağlanarak İstanbul'a gönderildiğini, şimdi Midilli mekteplerine senede 48.000 kuruş ayrılması için *İrâde-i seniyye* üzerine maksadın hâsıl olduğunu anlatmıştır. Bu dikkate değer mektup, "tafsîlâttan maḳṣad, hâşâ, Vâli Paşa Hazretleri'nin noḳṣân-ı himmetlerini îmâ değil, Midilli mekteblerinin te'mîn-i istiḳbâlini birinci derecede naẓar-i dikḳate alan ve Hazîne-i celîle'den senevî ellibin ġuruş kadar para ihsânını Neẓâret-i celîle-i Ma'ârif'ten istid'â ve istirḥâm eden Kemal Beyefendi Hazretleri olduklarını beyân ile bu bâbda gazetenize verilen ma'lûmâtın ikmâl-i noḳṣânından 'ibârettir,, paragrafı ile sona ermiştir [2]. Bütün bunlar, Kemal'in şimdi üzerinde durduğumuz mektubunda Midilli'nin maârif mes'eleleri ile neden o kadar ilgilendiğini, bu yolda ileri sürdüğü fikirlerini de aydınlatmış oluyor:

Kemal, aşağıdaki tarihsiz, kime gönderdiği belirtilmeyen mektubunda Midilli mekteplerinin masrafları üzerinde durmuştur. Cem'iyyet-i İlmiyye'nin maddî yardıma elverişli olduğunu; Molova mektepleri masraflarının da gözönüne alınmasını; Evḳâf'ın umûmî gelirinden Meclis-i İdâre karârıyle faydalanmak mümkün olduğundan, sonradan pişmân olmamak için bu mes'elenin de ihmâl edilmemesini muhâtabına tavsiye ediyor. Kemal, Midilli Mutasarrıfı Âgâh Efendi'ye *muhtıra*'sında da Midilli'de en çok özenilerek çalışılması gereken İslâm mektepleri olduğunu, kendisinin bu bakımdan çalışmalarını kısaca anlatmış, bu husûsta Cem'iyyet-i İlmiyye'den de faydalandığından, oradan ayrılması sebebiyle bu cem'iyyetin maddî gelirinin yağma edilmeğe çalışılacağından, herkesin yardım hissesini vermemeğe kalkışacağını sandığından, "hırsızlığa önce Cem'iyyet'in Re'îsi olan Müfti ile Nâẓır'ı bulunan Hâkim,, başlayacağından bahsetmiştir [3]. "Cem'iyyet'in gelirleri arasında İslâm mekteplerine bırakılan *evḳâf-ı münderise*'yi, "eseri kalmamak üzre bozulup mahvolmuş,, vakıfları kaydetmiştir. Bu gelirlerin İslâm mekteplerine bırakılacağına "dâ'ir emir geldiği sırada, o zamân Evḳâf Nâẓırı bulunan Naẓif Paşa'ya murâca'at,, ettiğine, telgrafla emir aldığına, bu vakfı Cem'iyyet-i İlmiyye'ye zabtettirdiğine, ondan sonra İstanbul'un bu geliri geri almak için uğraşıp-durduğuna, fakat dayanıp

[2] Nu. 1967, 16 Rebî' I., 1302/22 Aralık, 1300/3 Kânûnısânî (Ocak), 1885. Gazetede Milâdî yılın değiştiği farkedilmeyerek 1884 gösterilmişse de, sonraki sayılarında 1885 olarak doğru kaydedilmiştir.

[3] 1884 Kasım'ında yazıldığını tahmin ettiğimiz bu mektup, kitabımızın bu cildindedir (Nu. 720, s. 37). Mehmed Nazif Paşa, 7 Şevvâl, 1297 (12 Eylûl, 1880)'de Evḳâf-ı Humâyûn Nezâreti'ne getirilmiş, 22 Muharrem, 1298 (25 Aralık, 1880)'de de azledilmiş olduğuna göre (Hüseyin Hüsâmeddin — İ. E. M. Kemal İnal, *Evḳâf-ı Humâyûn Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkîlâtı ve Nuzzâr'ın Terâcüm-i Aḥvâli*, İst., 1335, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, s. 180), münderis vakfın İslâm mekteplerine bırakılacağı hakkındaki emri Kemal'in o sırada te'mîn etmeği başardığı anlaşılıyor. Aşağıdaki, 7 Ocak, 1885 tarihli resmî yazısı, Rodos Mutasarrıfı iken de bu vakıftan faydalanma mes'elesi ile uğraştığını gösterir. 20 Rebî' I., 1302, 26 Kânûnıevvel, 1300 tarih, 289 numaralı, yukarısında *yazıldı* kaydi bulunan, kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle

geri vermediğine dâir bilgi de vermiştir[4]. Mektubunda mektepler, Cem'iyyet-i İlmiyye, vaḳıf mes'eleleri hakkında öne sürdüğü fikirler, uyarmalar mektepler için sağlanan bu gelirlerle alâkalıdır.

Maârif sâhasında neler yapmağı tasarladığını, mekteplerin gelirini sağlayacak kaynakların bulunduğunu anlatan Kemal, İslâmlar'dan ba'zılarının din değiştirip Hıristiyan olmalarından yakınmaktadır; bu irtidâd mes'elesinin sebeplerini, önlenmesi için neler yapılması lâzım geldiğini, bu yoldaki çalışmalarını yazmıştır.

Kemal, mektubunun sondan bir önceki paragrafında Müslümânlar'ın Hıristiyan olmalarını önlemek için Sultân 'Abdü'l-Ḥamîd'e sunduğu arîzasında öne sürdüğü tedbirlerin neler olduğunu, bunların Huzûr-ı Humâyun'ca uygun görüldüğünü, Rodos İslâmları'nın hiç silâh altına alınmaması mes'elesinin ise Teftîş-i Askerî Komisyonu'na havâlesinin bildirildiğini anlatmıştır. Sözünü ettiği bu arîzası 25 Aralık, 1884 tarihli, isteklerinin hemen hepsinin kabûlü hakkındaki *İrâde-i seniyye* dolayısıyle Sultân 'Abdü'l-Ḥamîd'e, ayrıca Kurenâ'dan Besîm Bey'e teşekkürlerini bildiren mektuplarının tarihi 16 Ocak, 1885'dir[5]. Kemal'in aşağıdaki mektubu, kim olduğu belirtilmeyen muhâtabınınkine karşılık olarak yazılmıştır. Mektubunun başında muhâtabının mektepler hakkında gayret göstereceğinden zâten emîn olduğundan, gelir kaynaklarından bahsi, gideri gelirinden az olan Molova defterlerini getirtip-getirtmediğini sorması, Midilli Müftisi ile Nâzırı Hâkim aleyhindeki fikirleri, Meclis-i İdâre a'zâsından Kulaksız-zâde Mustafa Bey'e yolladığını ve 1884 Aralık'ında yazdığını tahmîn ettiğimiz mektubunda da yer almıştır; o mektubunda, Molova Cem'iyyet-i İlmiyyesi'nin hisâblarına bakmasını, oranın artan gelirinden de faydalanmağı ihmâl etmemelerini muhâtabına ehemmiyetle tavsiye etmişti[6]. Bu delillere dayanarak aşağıdaki tarihsiz mektubun Kulaksız-zâde Mustafa Bey'e gönderildiğini tahmîn ediyoruz; 1885 yılında, 16 Ocak'tan sonra yazıldığını tesbit ettiğimiz mektuba, ayni ayda yazılan mektupların sonuncusu olarak yer verdik.

Kemal'in Midilli Mutasarrıflığı'ndan ayrıldıktan sonra da buranın maârif mes'eleleri ve gelir kaynakları ile yakından ilgisini, bu bakımdan ba'zı tavsiyelerini, Rodos'un maârif sâhasında gelişmesi, irtidâdı önleyebilmek için neler yapmağı tasarladığını aydınlatma bakımından mühim olan bu mektubunun siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle müsveddesi Türk Tarih Kurumu'ndadır (*Defter*—II., s. 29-31).

---

olan, bütününü verdiğimiz bu belgenin müsveddesi Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (*Defter*—III., s. 47):

EVḲĀF-I MÜNDERİSE KOMİSYONU RİYÂSETİ'NE :

Evḳāf-ı Münderise Komisyonu'na mevdû' olan taḥḳīḳātın sur'atle ikmâli, Cem'iyyet-i İlmiyye'nin bundan derece-i istifâdesini ta'yîn ile teşebbüsât-ı mutaşavverenin bir hisâb üzerine ḳarârlaştırılması içün elzem olmağla, mümkin olduğu kadar keşretle ictimâ' edilerek bir-ân evvel itmâm-ı maṣlaḥata himmet buyurulması siyâḳında...

[4] Kasım, 1884'de yazıldığını tesbite çalıştığımız bu *muhtıra*, kitabımızın bu cildindedir(Nu. 720, s. 35 v.d.).

[5] Kitabımızın bu cildindeki 732, 733 numaralı mektuplar, s. 127, 129 v. d.

[6] Eserimizin bu cildindeki, 1884 Aralık'ında yazıldığını tahmin ettiğimiz mektup (Nu. 728, s. 111).

746. Kulaksız-zâde Mustafa Bey'e

Ocak, 1885

Sa'âdetlu Kardaşım Efendim,

Luṭuf-nâmelerini aldım. Mektebler ḥaḳḳında ibẕâl-i himmet buyurulacağından zâten emîn idim; lâkin istediğiniz defterlerde Molova dâhil midir? Dâhil değil ise, orasını da naẓar-ı diḳḳatten dûr etmeyiniz ki Cem'iyyet haylice zengindir. Efe de isti'fâ edecek imiş. Oradaki paralar yağmaya gitmesin. Evḳâf mes'elesi içün birşey buyurmuyorsunuz. Şu cezîredeki evḳâfın vâridât-ı 'umûmiyyesinden, Meclis-i İdâre ḳarârıyle ta'mîrât veyâ inşâ'âta ikişerbin-beşer -yüz ġuruş sarf etmek iḳtidârı elden çıkarılır ise, sonra pek büyük nedâmetler çekilir. Barcili vaḳ'ası o kadar ġarîb birşey değildir[7]; fakat ihtidâ niyyetinde bulunan kız mes'elesi ḥaḳîḳaten eşrâṭ-ı Kıyâmet'ten ma'dûd olsa gerek.. Hele Müfti Efendi'nin hall-i mes'ele içün Despot'tan istimdâd etmesine söyleyecek bir söz taṣavvur olunamaz; *Şimdi müftî dînînî ruhbândan istiftâ eder* hayâli ḥaḳîḳat mi bulacak[8]?

[7] Avusturya Konsolosu, Tıb doktorru. Kemal, Ali Ekrem'e 12 Nisan, 1882 tarihli, eserimizin üçüncü cildindeki mektubunda (Nu. 500, s. 138), Barcili'nin papasların zulmüne nasıl uğradığına dâir duyduklarını anlatmıştır. Ali Ekrem hâtıralarında, diş doktorluğu, cerrahlığı da olan Barcili'nin güvenilir bir doktor olduğunu, birçok hastalıkları iyi ettiğini yazmış, kendisinin tertip ettiği ba'zı ilâcların terkiblerini de kaydetmiştir (M. C. Kuntay, a. e., c. II., Kısım II., s. 329 v.d.).

[8] Midilli ahâlîsinin İstanbul'daki vekilleri tarafından Dâhiliye Nezâreti'ne sunulan 13 Ağustos, 1300/4 Zi'l-ka'de, 1301 (25 Ağustos, 1884) tarihli dilekcede şikâyet edilen şeylerden biri de, Kemal'in hastalığı sırasında kendisine vekâlet etmesini Muhâsebeci Kemal Efendi'ye bırakmış olmasıdır; "Mutasarrıf 'ayş ve 'işretin ifrâṭ ve şiddetine tehammül edemediğinden yedi ay kadar esîr-i firâş olup vekâleti Muhâsebeci Efendi der-'uhde etmiş ve aralıkta in'iḳâd eden Meclis-i İdâre'de kendi re'y ve fikrine ve yâḥûd Mutasarrıf'ın emr ve ta'lîmine muġâyir a'zâ tarafından bir re'y verilmek isti'dâdını görünce, velev nusta'cel olsun o mâddenin müzâkerâtını vaḳt-i âḫara ta'lîḳ ve esâs müzâkerâtı tebdîl eyler żamm-ı 'öşer mâddesine dâ'ir şeref-ṣudûr eden tahrîrât-ı 'aliyyeyi Meclis-i İdâre'ye koymaksızın mevḳı'-i icrâya koymuştur,, deniliyor (M. Kaya Bilgegil, ayni makâle, s. 130 v.d.). Kemal, Âgâh Efendi'ye 1884 Kasım'ında yazdığını tahmin ettiğimiz, kitabımızın bu cildindeki *muhtıra*'sında Müfti aleyhindeki düşüncelerini kaydettikten sonra, "Müfti'nin ḥaḳḳında olan fikrim bu merkezde iken, buraya geldiğim sırada vekâlete anı ta'yîn eyledim; çünki Muhâsebeci'yi ta'yîn etsem, Hıristiyanlar söyleniyordu; Ḳâḍı'yı ta'yîn ise benim içün küfr menzelesinde idi,, diyor (Nu. 720, s. 49 v.d.).

Kadının ahden kocasına tâbi' olduğunu beyân etmekten ne murâd olunduğunu anladım; isterseniz size de ta'rîf edeyim: Bizim mu'âhadeler hükmünce, kadınlar kocalarının tâbi'iyyetinde değil midirler ya.. Bu mes'eledeki tâbi'iyyet lafzından, bir erkek hangi devletin teba'asından ise, karısı da o devletin teba'asından olur demek olduğu pek bedîhî iken, bir kadın her hâlde kocasına tâbi' olur ma'nâsına ḥaml olunmuş; hâlbuki umûr-ı dîniyyede bir bâliğ, veyâ bâliğa dünyâda hiç kimseye tâbi' olamayacağına iştibâh yoktur. Mevżû'-i bahs olan mes'ele ise ḳavmiyyete değil, diyânete 'â'iddir. Farażâ, şimdi bu kadının kocası meydâna çıksa da Yunan teba'asında bulunduğunu isbât etse, kadın Hıristiyanlık'ta kaldıkça kocasına tâbi' olmak, ya'ni Yunanlı 'add olunmak iḳtiżâ eder; fakat kadın Müslümân olunca, şer'an kocasının nikâhında kalmayacağından, diyânette değil, hattâ Yunanlılık'ta bile kocasının tâbi'iyyetinde kalmaz; ma'a-mâ-fîh yine ruhbânlar ikileşir de, Müslümân olmuş bir kadını ahden karı, kocasına tâbi'dir diyerek koskoca bir gâvura teslîm edebilirler ise aşk olsun[9]!

[9] Kemal, 'Abdü'l-Ḥamîd'e 17 Ağustos, 1884 tarihli mektubunda, hakkındaki şikâyetlerden, bunların ne maksadla meydâna geldiğinden, bu arada, "ba'żı Hıristiyan kızları teşvîḳât ile Müslümân edilmek, despot efendilere ri'âyet edilmemek gibi hâllerden„ dolayı da suçlandırıldığını yazmıştır (Bu mektubunun tam metni, bu eserimizin ıı'üncü cildindedir (S. 449 v.d., nu. 687); ayni mes'eleye, C. B. Sefîd Vâlisi'ne 23 Ağustos, 1884 tarihli, birkısmını yayımladığımız (A. e., s. 453, not—2), bütününe bu cildin sonunda yer vereceğimiz mektubunda da, Hıristiyan iki kızın Müslümân olması üzerine Despot'un halkı tahrîki mes'elesine de dokunmuştur. Kemal, Âgâh Efendi'ye, 1884 Kasım'ında yazdığını tahmîn ettiğimiz, kitabımızın bu dördüncü cildindeki *mühtıra*'sında, Hıristiyan iki kızın din değişitirmesine, Despot'un halkı nasıl kışkırttığına dâir epeyi bilgi vermiştir (S. 27, nu. 720).

Hıristiyan kızlarının din değiştirmeleri hakkında elimizde resmî belgeler de bulunmaktadır. Bunlardan biri, "Bir kızın ehl-i İslâm'a ta'aşşuḳ ederek erkek elbisesi ile Komi-karyesi'ne götürülerek ihtidâya ârzû göstermiş bahânesiyle oradan Ḳal'a Habs-hânesi'ne„ konulması, gece bir bölük askerle bir başka köye götürülmesi, v.b. şikâyetler, muhâkeme sonunda ihtidânın aslı olmadığının isbât edilmiş olması dolayısıyledir. Öteki şikâyet, "İki kızın tahvîl-i dîni mes'elesinde olduğu gibi mazbataları irâde-i keyfiyyesine göre değiştirmek„ hakkındadır (Başbakanlık Arşivi, *İrâde-i Dâhiliyye*, 73407'de mevcûd, 9 Ağustos, 1884 tarihli şikâyet dilekcesi ile, Kemal'in 23 Ağustos, 1884 tarihli müdâfa'a-nâmesi Kaya Bilgegil tarafından neşredilmiştir: *Nâmık Kemal'in Aleyhinde Açılan Bir Tahkikattaki İddialar ve Şâir'in Cevapları*, *Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, *Ahmed Caferoğlu Özel Sayısı*, Fsk. I., Ankara, 1979, Sevinç Matbaası, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını, s. 126, 118, madde 71, 15; s. 179, 155-57, madde 63, 14, 15).

Midilli'de Kalonya Despotu ile Rumlar'ın münâfereti, muvâfakate tebdîl edile-dursun[10], ben burada kendi kendime bir hayli işler görüyorum. İnşâ'allâh bir sene geçmez Medrese-i Süleymâniyye'yi leylî sınıflı, sanâyi' dâireli bir mekteb hâline getireceğim. İnâş Rüşdiyyesi yapacağım. İ'dâdiyye'yi adam kıyâfetine koyacağım; esbâb musâ'id mektebler içün 'akla fikre gelmez yerlerden îrâd tedârik olunabiliyor.

Bir de mürtedler ile uğraşıyorum. Allâh belâlarını versin, burada hakîkaten mürtedler var; hem nekadar var! Tahrîri hitâm bulan köylerde üçyüzkırk Müslümân bulundu; yirmisekizi mürted olmuş. Sebebini aradım; köylerde mektebin, câmi'in fıkdânıyle askerlik korkusunu buldum. Her mes'ûliyyeti üzerime aldım. Mektebi olmayan köylere ma'âş verdim; hoca ta'yîn ettim, Huzûr-ı Humâyûn'a 'arż ettim. Onbeşerbin guruş masrafla üç câmi'-i şerîf inşâsına musâ'ade-i seniyye istihsâl eyledim. Rodos İslâmı'nın hiç silâh altına alınmaması içün Huzûr'a 'arż ettiğim mutâla'a *İrâde-i maḥṣûṣa* ile Teftîş-i Askerî Komisyonu'na havâle olundu. Yakında mażhar-ı kabûl olmasını me'mûl ediyorum. Buna da muvaffakıyyet hâsıl olursa, tabî'î sâ'ir adalara da sirâyet edeceğinden, cezâyire sıkılıp -kalmış olan İslâm'a gerçekten bir hidmet etmekle müftehir olacağım; ammâ 'ahden Müslümân olan kadının, Hıristiyan olan kocasına

[10] Midilli ahâlîsinin Dâhiliyye Nezâreti'ne 13 Ağustos, 1300/4 Zi'l-ka'de, 1301 (25 Ağustos, 1884) tarihli dilekcesinde, "Kalonya Manastırı İgomenos Papazı Yadayo'nun (?) ba'żı kötü hâlleri yüzünden İstanbul'a gönderilmesi için Patrık -hâne'nin Bâb-ı 'Âlî'ye 'arż ve iş'ârı üzerine gönderilmesi birçok def'a emr edildiği hâlde Yadaya, Mutasarrıf'ın himâyesinde bulunduğundan evden-eve saklanılmış, "güc hâl ile iki seneden sonra„ İstanbul'a yollanılmış deniliyor (Kaya Bilgegil, a. y., s. 127, 141). Yine Dâhiliyye Nezâreti'ne 9 Ağustos, 1884 tarihli dilekcede de elc alınan mes'elelerden birini ayni şikâyet teşkil ediyor (A. y., s. 122, madde 43); ayrıca, "Kalonya manastırı mes'elesince muhâlifü'l-efkâr„ olan bir başkası aleyhinde çalışıldığından, "tahliyesi içün„ binlerce lira kefâlet istenildiği şikâyet konusu edilmiştir (A. y., s. 118, madde 22). Kemal bu şikâyetleri, 23 Ağustos, 1884 tarihli *müdâfa'a-nâme*'sinde cevaplandırmıştır: Galniyo'nun, emvâl-i emîriyyenin tahsîlline engel olduğu için suçlandırıldığını, bu münâsebetle yürütülen işlemi ve şikâyetcilerin bu şahsın neden maznûn olduğunu bile araştırmadıklarını anlatmıştır. Gomnos hakkındaki haberleşmelerin ise takdîm olunacağını, "Kendisi geçenlerde Dâhiliyye Nezâret-i celîlesi'ne gönderilmiş ve alınan evâmire nazaran hüsn-i kabûle mażhar olmuştur„ bilgisini vermiştir (A. y., s. 167 v.d., 177, madde 40,60). Kalonya'da, bânisi İgnatyos, senelik geliri 80.000 kuruş olan, "Limonos (ليمونوس) adlı birer erkek ve kadın manastırı vardır (*Sâl-Nâme-i Vilâyet—Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*, H. 1303, s. 172).

teslîmi lâzım geleceğini bilmez imişim, o kadar cehâlet de ma'ẕûr ola...

Sizin içün kaymak ağacı tenbîh etmiş idim; saksıya alınmış, Mart'ta göndereceğim. Halîm Beyefendi'nin[11] gözlerini öperim. Bilmem, o n'içün birşeyler yazmaz. Bâḳî du'ây-ı ḫayr beğimiz!

DCCXLVII.

Kemal'in Rif'at Bey'e yolladığı aşağıdaki mektubu, onunla şakalaşmaktan ibâret gibidir; bununla birlikte Maârif Nâzırı Mustafa Nûrî Paşa'ya verilmek üzre bir mektup gönderdiği anlaşılmaktadır.

Kemal'in hâzır-cevaplığını, dolayısıyle zekâsını yansıtan bu mektubu siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndaki mektupları arasındadır (Nu. 207); Nu'man Menemencioğlu'ndan alındığı kaydiyle, M. C. Kuntay tarafından da neşredilmiştir (A. e., c. II., Kısım II., s. 670).

747. Menemenli Rif'at Bey'e

6.II.1885

Bey Oğlumuz,

17 Kânûnısânî, 300 tarîḫli uzunca bir mektûbunu aldım. Bir fikrasında, "yazılacak pek çok şey'ler var amma neme lâzım!,, diyorsun. Bu fenâ bir ḳā'ide değil! Öğrendik, benim de yazacak pek çok şeylerim var amma, neme lâzım.. Melfûf mektûbu Ma'ârif Nâẓırı'na ver de, bana cevâbını alıver. O kadar...

25 Kânûnısânî, sene 300

Kemal

DCCXLVIII.

Kemal, Rodos'ta vazifesine başladıktan üç hafta sonra, adada nufûs sayımı işini ele almıştı; Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'ne gönderdiği 15 Kasım, 1884 tarihli yazısında, kış dolayısıyle Rodos'a bağlı kazâlar ahâlîsinin yerlerine döndüğünü,

[11] Halîm Bey, Kulaksız-zâde Mustafa Bey'in kardeşidir; Kemal, Âgâh Efendi'ye *muhtıra*'sında, Halîm Bey'in, Cem'iyyet-i İlmiyye'nin en gayretli a'zâsından olduğundan bahsetmiş, Midilli mekteplerine dâir Maârif Nezâreti'nin tahrîrâtını bir tezkiresiyle birlikte ona bıraktığını yazmıştır (Bk., nu. 720, s. 36).

sayıma hemen başlanılırsa bu işin yerlerinden ayrılacakları mevsime kadar bitirilebileceğini, Dimoyrondiya takımının bunu şimdiden engellemeğe çalıştıklarını, sayıma karşı koyanların cezâlandırılacağını göstermek için bir vapurun orada başlarında bulunması gerektiğini, Vilâyet'in bu husûstaki düşüncesinin bildirilmesini yazmıştır [1]. Bu tahrîrâtının tarihinden ikibuçuk aydan çok zamân geçtikten sonra bu işe başlanılabildiği aşağıdaki mektubundan anlaşılıyor. Şûrây-i Devlet, makine ile sünger avı yasağının devâmına karâr vermiş, bu karâr Dâhiliyye Nezâreti'nin 28 Ocak tarihli yazısıyle Vilâyet'e tebliğ edilmiştir; bu yüzden Sömbeki'de kargaşalıklar çıkacağından sayım işini orada yürütebileceğini pek ummadığını belirtmiştir [2].

Mektupta üzerinde en çok durulan, Kerpe'de nufûs sayımı dolayısıyle de yardımı görülen nufûzlu kimselerle me'mûrların nişân verilmekle takdîr edilmesi lâzım geldiğidir [3]. Kemal, Kerpe Kaymakam Vekîli Mâhir Bey'den aldığı yazıya dayanarak bunlardan Vilâyet'ce uygun görülenlerin lutuflandırılması isteğinde bulunuyor. Bir başka isteği, Rodos Müftisi'nin aylığının artırılmasıdır; Despot ve Haham'a Üçüncü, Müftiye ise Dördüncü Rütbe'den nişân verilmiş olması İslâm'ı koruma ve himâye gayretine dokunduğunu, Müfti'den habersiz olarak verdiği dilekcesinde bu nişânın Üçüncü Rütbe'den Mecîdî nişânı ile değiştirilmesini istediğini bildiriyor [4].

---

[1] Kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle, 27 Muharrem, 302/3 Teşrînisânî, 300 tarih, 338 sayılı, üzerinde *yazıldı* kaydi bulunan bu dilekcesi Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (*Defter*—I., s. 40).

[2] Kemal'in Vilâyet'e gönderdiği 25 Kânûnısânî, 300 (6 Şubat, 1885) tarihli, "Makine ile sünger şaydı ḥaḳḳında olan memnû'iyyetin idâmesine dâ'ir Şûrây-i Devlet ḳarârıyle Dâhiliyye Neẓâret-i celîlesi'nden şeref-taṣdîr buyurularak 16 Kânûnısânî, sene 300 tarihi ve 425 'umûm numarası ile tebliğ olunan tahrîrât-ı 'aliyye melfûfuyle berâber muṭâla'a-güzâr-ı 'âcizânem oldu,, cümlesiyle başlayan resmî yazısından, bu karârın kendisine bildirildiği anlaşılır. Buna cevâbında, karârın halkı geçim sıkıntısına soktuğunu, vergilerini, askerlik bedelini ödeyemeyeceklerini, sünger avı için Yunanistân'a hicret edeceklerini, Herkit ve Sömbeki'de ayaklanmalar başlayabileceğini anlatmıştır (Bu belgenin kırmızı mürekkeble, Kemal'in kendi yazısıyle sûreti Türk Tarih Kurumu'ndadır (*Defter*—III., s. 75-76). Vilâyet'le Kemal arasındaki önceki yazışmalar, böyle bir karâr alınacağının umulmadığını gösterir; makine kullanacaklar için verilecek sünger tezkiresinin sayısını bile tesbit etmişlerdir (Kırmızı mürekkeble, Kemal'in el yazısıyle, 26 Rebî'ü'l-evvel, 302/1 Kânûn-ı Sânî, 300 (13 Ocak, 1885) tarihli, 524 ve 526 sayılı, Vilâyet'e yazılan bu iki belge Türk Tarih Kurumu'ndadır (*Defter*—III., s. 4, 89).

[3] Kemal, Vilâyet'e 6 Şubat, 1885 tarihli yazısında, Kerpe Kaymakamlığı'ndan aldığı telgıraf ve tahrîrâta dayanarak orada nufûs sayımının 21 Kânûnısânî, 300 (2 Şubat, 1885)'de başladığını, yardımları dolayısıyle nişân verilmesi istenilenlerin adlarını, bunlara ek olarak en çok mükâfatlandırılması lâzım gelen Mâhir Efendi olduğunu bildirmiştir. Bu belgenin kırmızı mürekkeble, kendi yazısıyle sûreti Türk Tarih Kurumu'ndadır (*Defter*—III., s. 79-81).

[4] Kemal, Vilâyet'e 23 Kânûnısânî 300, (4. II. 1885) tarihli dilekcesinde 1275'denberi Müftilik vazifesinde çalışan Rodos Müftisi'nin, azaltıla-azaltıla ikiyüzyetmişbeşbuçuk kuruşa indirilen aylığının artırılmasını; 25 Kânûnısânî, 300 (6 Şubat,

Mektubunda bunlar dışında üzerinde durduğu şeyler makinelerle sünger avı men'inin Herkit'te de ayaklanmağa yol açabileceği, vaktiyle Midilli'den hayvan ihrâcının önlenmesi için Dâhiliyye Vekâleti'ne baş-vurduğu, verilen cevabdan kesin bir ma'nâ anlaşılmadığı, Midilli adasında yetişen, midilli adı verilen küçük at cinsinin yok edilmemesi için Vilâyet'ce tedbir alınmasıdır.

Kemal'in, idâresi altındaki yerler halkının, memleketimizin yararına, İslâm'ın şerefini korumak için nasıl uğraştığını aydınlatan bu mektubu kırmızı mürekkeble kendi el yazısıyle, Türk Tarih Kurumu'ndadır (*Defter*—III., s. 72-73); yukarısındaki *Vâli Paşa*'ya kaydinden, Hakkı Paşa'ya gönderildiği anlaşılmaktadır.

748. İsmâ'îl Hakkî Paşa'ya

6.II.1885

Bu hafta yine resmî birtakım taşdî'âtım var. Sâye-i tevfîkât-ı Vilâyet-penâhîleri'nde tahrîr mes'elesi başladı. Şimdi Meis mu'teberânı ile ba'zı muhâbereler cereyân ediyor. Sömbeki Kaymakamı 'İzzet Bey'e ta'lîmât vereceğim. Mâkine memnû'iyyetinin te'yîd olunması üzerine, bakalım oraca da bir iş görülebilir mi?

Mâhir Efendi birçok nişânlar istiyor; bendeniz de 'arîzamda 'adedini tenkîş etmedim. Buna sebeb, evvelâ taltîfi istenilen adamların hangisi ehem, hangisi mühim olduğunu bilmediğim; şâniyen orada bulunan iki fırkadan birinin ba'zı a'zâsı nişân alamamak beynlerinden henüz izâle olabilmiş olan rakābetin teceddüdüne bâ'iş olması melhûz olduğundan böyle bir münâsebetsizliğin zuhûruna meydân vermek istemediğim[5]; şâlisen me'mûriyyet-i bendegânemden evvel, adada bir sebeb mevcûd olmadığı hâlde alay-alay rütbeler, yığın-yığın nişânlar verilmiş iken, henüz hükûmete ısın-

---

1885) tarihli yazısıyle de, Rodos Metrepolidi ile Haham-başı Efendiler'e Üçüncü Rütbe Mecîdî nişânı ihsân edildiğine göre, Müfti Ahmed Efendi'ye önceleri verilmiş olan Dördüncü Rütbe'den nişânın da Üçüncü Rütbe'ye yükseltilmesini istemiştir. Kendisi tarafından kırmızı mürekkeble yazılan bu belgelerin sûreti T. T. Kurumu'ndadır (*Defter*—III, s. 95, 84).

[5] Kemal, Vilâyet'in, Kerpe nufûs sayımının ne hâlde olduğu hakkındaki 26 Ocak, 1885 tarihli şifreli telgrafına, 29 Ocak (17 Kânûnısânî, 1300) tarihli cevâbında, biribirine mulhâlif bu iki fırkadan birinin reisi Fıranci, ötekinin Melisyano Efendi olduğunu, aralarındaki anlaşmazlığın Kaymakam Vekîli Mâhir Efendi aracılığıyle yok edildiğini bildirmiş, onlardan nasıl faydalanılacağına dâir geniş bilgi vermiştir. Kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle bu belge, T. T. Kurumu'ndadır (*Defter*—III., s. 62-65).

mağa başlayan ve teşvîḳ ve taltîfleri ez-her cihet lâzım görünen mu'teberân-ı memleketin oldukca hidmetten ma'dûd olan bir hareketleri içün çoktur demeği lâyıḳ ve hâle muvâfiḳ görmediğimdir; ma'a-mâ-fîh bunların içinde taltîfi elzem olanlarla lâzım olanların ta'yîn ve ikinci derecede kalacaklara nişân vermemekte bir maḥẓûr olup-olmadığının beyân olunmasını ṣûret-i mahremânede Mâhir Efendi'ye yazacağım. Bu kadar adama nişân istemek nezd-i Vilâyet-penâhîleri'nde maḳrûn-ı tensîb olmaz ve yâḫûd ḥuṣûl-i maḳṣada bu keşret mâni' 'addolunursa, ol bâbda iḳtiżâ eden inhây-i devletlerinin alınacak cevâba kadar te'ḫîr olunması irâde-i Vilâyet-penâhîleri'ne tevaḳḳuf eder.

Müfti Efendi ma'âşının żammını ister. Midilli Müftisi içün pek çok çalıştığım hâlde birşey koparmağa muvaffaḳ olamadığım cihetle, edilen teşebbüsün yine netîcesiz kalacağını bildiğim hâlde, ihtiyâr zâtın ḫâṭırını kırmamak içün bir 'arîża taḳdîm eyledim. Taraf-ı devletlerinden de inhây-i 'âcizânem tervîc buyurulur ise, maṭlûbuna muvaffaḳ olamasa bile, muṭayyeb olur. Mûmâ-ileyhe Üçüncü Rütbe'den tebdîllen bir Mecîdiyye Nişânı[6] verilmesi ḥaḳḳındaki 'arîża-i bendegânemden kendisinin haberi yoktur. Geçende Despot ile Haham'a Üçüncü Rütbe'den birer nişân verilip de, Müfti Efendi'nin Dördüncü Rütbe'den bir nişân ile bırakılması, sahîhan hamiyyet-i İslâmiyye'ye dokundu; ufacık bir inhây-i devletleri bu nişân münâsebetsizliğinin def'ine kifâyet eder sanırım.

İ'dâdiyye içün bir mażbaṭa taḳdîm ettim. Ma'ârif Nâẓırı devletlu Paşa Hazretleri'nden aldığım bir tahrîrâtta İ'dâdiyye içün istediğim tahsîsâtın i'ṭâsı Vilâyet-i celîle'ye yazıldığı beyân buyuruluyor. Bu bâbda muntaẓar olan emrin sur'at-i ihsânını niyâz ederim. Gazete içün yazılacak şey'i de emrin vurûduna ta'lîḳ eyledim.

Herkit tarafından sünger makinelerinin menû'iyyeti üzerine bir hey'et-i meb'ûşe gelmek üzre bulunduğunu haber veriyorlar. Mümkin olduğu kadar idâre-i maṣlaḥata çalışılır; ma'a-mâ-fîh ashâb-ı vuḳûf oraca bir mes'ele ḥudûşu ihtimâlini pek ġâlib gösteriyorlar. Mühim birşey ẓuhûr ederse telgrafla 'arż ederim.

---

[6] Nişân-ı Mecîdî, 1268'de 'Abdü'l-Mecîd tarafından meydâna konulmuştur; ilk derecesi muraṣṣa' olmak üzre, ayrıca beş derecesi vardır; "Birinci Rütbe'sinin muraṣṣa' ve sîm ḳıṭ'alarının ortası kırmızı ve kenarı yeşil renkli kordonu vardır (*Sâl-Nâme-i Nezâret-i Umûr-i Ḫâriciyye*, İst., 1320, Âlem Matbaası, s. 43).

Bu sene de Midilli'den hayvân iḫrâcının memnû'iyyeti lüzûmuna dâ'ir vaḳtiyle yazdığım bir 'arîża üzerine Dâhiliyye Neẓâret-i celîlesi'nden gönderilmiş bir tahrîrât gördüm ki, 15 Kânûnısânî, sene 300 tarîḫli ve 419 numaralı *Ẕeyl* ile tebliġ buyurulmuştur. Bunda Midilli'den hayvân iḫrâcı memnû' olup-olmadığına hükm olunamayacak ve her ne tarafa istenilirse çekilebilecek birtakım şeyler söylenilmiş ve zannıma göre, ne denmek istediğini söyleyen de anlayamamış olduğundan, böyle bir emir, midilli iḫrâcına bir çığır açabileceğinden ve midilli cinsi Firenkler'le Mısırlılar'ın şerrinden zâten munḳariż olmak derecesine geldiğinden bu bâbda şu kadarcık bir iḫtâr 'arżını lâzimeden 'addeyledim. Başka şâyân-ı iş'âr birşey yoktur. Ol bâbda...

25 Kânûnısânî, sene 300

DCCXLIX.

Kemal, Hakkı Paşa'nın husûsî mektubuna aşağıdaki cevâbında 'Abdî Efendi ile Vilâyet'e gönderdiği arîzasından[1], Rodos'un Kerpe ve Kaşot Kaymakamlıkları'nda yer-yer görülen ayaklanmaları önlemek için aldığı tedbirlerden kısaca bahisle, *İstanköy* vapurunu oralara göndermek için yeniden zabtıyye kaydedilip-edilmeyeceğine dâir telgrafının cevâbını beklediğini bildirmiştir. Kemal'in resmî yazıları bu ayaklanmaların sebep ve mâhiyetlerini, dolayısıyle mektubundaki mes'eleleri epeyi aydınlatmaktadır:

Kemal, Kaşot'ta ortaya çıkan vak'alar üzerine ora Kaymakamlık'ının 11 ve 17 Kânûnıevvel, 1300 (23 ve 29 Aralık, 1884) tarihli yazısına karşılık, işe yaramayan

[1] Kemal, ta'dîl-i umûmî hakkında, 'Abdî Efendi (C. Bahr-i Sefîd Vilâyeti Tahrîr ve Vergi Müdürü: *Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, H. 1302, s. 513) aracılığıyle gönderdiği arîzası ile, Vilâyet'e, gümrük vergisi işlemlerinden bahsettiği 25 Rebî' II., 302/30 Kânûnısânî, 300(11 Şubat, 1885) tarih, 585 sayılı, üzerinde *yazıldı* ifâdesi bulunan dilekcesini kasdetmiş olabilir:

"Rodos mülḥaḳâtından olan İsporat-adaları'nda gümrük resmince cereyân eden mu'âmele ḥaḳḳında 19 Eylûl, 89 tarihli emir-nâmede beyân olunan mu'âmelenin mu'aḫḫaran bâ-*irâde-i seniyye* taġyîr buyurulduğu Rusûmât Emâneti'nin Rodos Rusûmât İdâresi'nden bir şûreti aldırılarak leffen taḳdîm olunan tahrîrâtından anlaşılmış ve şimdiki hâlde tahrîrât-ı meẕkûre ahkâmına tevfîḳ-ı hareket olunmakta bulunmuş olduğu, 17 Kânûnıevvel, sene 300 tarihli ve 451 numaralı irâde-i Vilâyet-penâhîleri'ne 'arż olunur. Ol Bâbda..,, Kırmızı mürekkeble, kendi yazısıyle bu belgenin müsveddesi Türk Tarih Kurumu'ndadır (*Defter*—III., s. 94).

zabtıyyelerin değiştirilmesini tavsiye etmiş, gönderilen maiyyet vapurundaki zabtıyyelerle güvenliğin kuvvetlendirildiğini, aylıklarının vapur suvârîsine teslim edildiğini, vapur orada kaldıkca birtakım rezîlin sızıltıya cesâret edemeyeceklerini, Yunan bayrağı çekemeyeceklerini bildirmiştir[2]. Bu yazısıyla ayni günde, *İstanköy* vapuru Suvârîsi Ali Sinân Kapudan'a nasıl hareket edeceğini anlatan, Kaşot ve Kerpe Kaymakamları'na gösterilmek üzre *Ta'lîm-Nâme* vermiştir[3]. Bunları Vilâyet'e de anlattığı 29 Ocak, 1885 tarihli yazısında, Kaşot'tan aldığı tahrîrâta göre, kilise ve sefînenin inşâsı tamamlanmak, v.b. bahânelerle Yunan bayrağı çekmek, Yunan Kıralı'na duâlar, meyhânelerin sabaha kadar açık bulundurulması, kurşunlu silâh atmak gibi hâller önlenemediği, zâbıtadan çoğunun vaktinde maaş alamadıkları için isti'fâ ettiği, kalanlar ve yenileri işe yaramadığından böyle vak'alar çıktığının anlaşıldığını bildirmiştir; *İstanköy* vapuru ile altı zabtıyye, Rumca bilen bir çavuşla müfettiş de gönderdiğini öğreniyoruz[4]. Kaşot Kaymakamlığı'na 3 Şubat, 1885 tarihli yazısı, orada *İsporastis* adlı, nushası beş kuruşa, *Dustûr*'un ikinci cildindeki *Matbû'ât Nizâm-Nâmesi*'ne aykırı olarak ruhsatsız çıkarılan gazetenin men'i, çıkarının ise, Kaşot'ta mahkeme henüz teşekkül etmediği için sızıltıya meydân verilmeden Rodos'a gönderilmesi hakkındadır[5]; Kemal, bunları 5 Şubat'ta Vilâyet'e de yazmış, Kerpe Kaymakamı Mâhir Efendi'nin ele geçirdiği gazeteyi de ekleyerek neşrinin hemen önlenmesini, "nâşiri kim ise pençe-i kānûna çarpılmak üzre,, ; bir sızıltıya yol açmaksızın tutuklanıp Rodos'a gönderilmesinin Kaşot Kaymakamlığı'na tavsiyesi karârlaştırıldığını bildirmiştir[6].

Bütün bunlar, Kemal'in Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi'ne aşağıdaki mektubunda bahsettiği vapuru Kerpe ve Kaşot taraflarına göndereceği mes'elesini, bunun kısaca kaydettiği sebeplerini aydınlatmaktadır. Rodos'taki ba'zı ayaklanmaları aydınlatma bakımından mühim, yukarısında *Vâli Paşa*'ya kaydi olan bu mektubunun sûreti, Es'ad Çinar'ın bize hediye ettiği mektupları arasında, kendi kitaplığımızdadır (Nu. 22, s. 60 v.d.).

---

[2] Kırmızı mürekkeble, Kemal'in yazısıyle, 13 Kânûnısânî, 300 (25 Ocak, 1885) tarihli olan bu belge T. T. Kurumu'ndadır (*Defter*—III., s. 56-57).

[3] *İstanköy Suvârîsi Futuvvetlu Ali Sinân Efendi Kapudan Tarafından Kaşot ve Kerpe'de İcrâsı Lâzım Gelen Harekâta dâir Ta'lîm-Nâme'dir* başlıklı, 13 Kânûnısânî, 1300 tarihli bu belgenin siyah mürekkeble, kendi yazısıyle sûreti T. T. Kurumu'ndadır (*Defter*—III., s. 58). Kendi yazısından istinsâh edilen, fakat tarihsiz bir nushası, Es'ad Çinar'ın bize vermiş olduğu mektupları arasında da vardır (Nu. 35, s. 82).

[4] Kırmızı mürekkeble, kendi yazısıyle, 17 Kânûnısânî, 300 tarihli bu belgenin müsveddesi T. T. Kurumu'ndadır (*Defter*—III., s. 29-30).

[5] Kendi yazısıyle, kırmızı mürekkeble, 22 Kânûnısânî, 300 tarihli, yukarısında *yazıldı* kelimesi bulunan bu belgenin müsveddesi de T. T. Kurumu'ndadır (*Defter*—III., s. 101).

[6] 24 Kânûnısânî, 300 tarihli, kendisi tarafından kırmızı mürekkeble kaleme alınan, 573 sayılı, üzerinde *yazıldı* ifâdesi bulunan bu belge T. T. Kurumu'ndadır (*Defter*—III., s. 100).

749. İsmâ'îl Hakkî Paşa'ya

14.II.1885

Ḫuṣûṣî olarak aldığım irâde-nâme-i devletleri muṭâla'a-güzâr-ı bendegânem oldu. Ta'dîl-i 'umûmî ḥaḳḳında olan mülâḥaẓa-i 'âcizânemi 'Abdî Efendi bendelerine tevdî' eylediğim 'arîżada beyân etmiş idim. Zannıma kalır ise netîce-i maṣlaḥat yine Bâb-ı 'Âli'den ve yâḫûd Vergi Emâneti'nden bir muvâfaḳat istihsâline muhtâc olacaktır.

Muḳaddemâ dahi 'arż olunduğu üzre, vapuru yine Kerpe ve Kaşot taraflarına çıkaracağım. Kerpe'ce bir iş yoksa da, tahrîrden haber almak, bâ-ḫuṣûṣ Mâhir Efendi'nin ṣûret-i muvaḳḳate ve dâ'ime-de olarak istediği żabṭıyyelerle zâten orada bulunan efrâd-ı żâbıṭanın tedâḫüldeki ma'âşlarını götürmek içün vapurun oraya uğramasına lüzûm görünüyor. Mâhir Efendi tahrîr-i nufûsa medâr olmak üzre oralarda yerliden birinin teftîşlikte istiḫdâmına lüzûm gösteriyor idi; ana da çâresiz ruhsat vereceğim. Kaşot'a vapurun bir daha uğramaması ise, oraların âsâyişi içün fâ'ideden ḫâli olmayacağı gibi, geçen gün oralara 'azîmetinden hâsıl olan te'sîrâtı öğrenmek ve Kaymakam'ın istediği Emîn Ağa'yı götürmek içün elzemdir. *İstanköy* Suvârîsi 'Alî Sinân Kapudan dahi Kayserili Ahmed Paşa ile berâber buralarda pek çok zamânlar gezmiş olmak cihetiyle ahvâl-i mahalliyyeye gereği gibi vâḳıf ve kendisi hadd-i zâtında dahi kâr-âşinâlıkla muttaṣıf bulunduğundan ahâlîye karşı hükûmetin te'sîrâtını göstermekte Kaymakam Efendi'ye birçok mu'âvenetler ediyor. Havâlar düzelmeğe başladı; vapuru kaldırmak içün Kaşot'a müceddeden żabṭıyye tahrîr olunup-olmayacağını anlamak üzre geçenki telgırafımın cevâbına intiẓâr etmekteyim.

2 Şubat, sene 300

DCCL.

Kemal, dâmâdına gönderdiği aşağıdaki mektubunda, postada mektupların gecikme sebeplerinden, kimlere mektup göndereceğinden, yeni basımı düşünülen *Âkif Bey* ile *Gülnihâl* piyeslerinin *mukaddime*'sini ileride yazıp yollayacağından, Rodos'ta açacakları İ'dâdiyye için hoca ayılıklarına âid tahsîlâtın Vilâyet'e gönderildiğini Maârif Nâzırı Mustafa Nûrî Paşa'nın bir yazısı dolayısıyle haber aldığından bahset-

miştir. Reşid Bey'in Vilâyet'ten gönderdiği mektuba göre, *Bahr-i Sefîd* gazetesinde Rodos'a âid işler hakkında birşey yayımlanmaması için ba'zı taraftan ihtârda bulunulmuştur; Kemal, bunun nereden gelebileceğine dâir düşüncelerini kaydetmiştir. Önceki mektuplarından anlaşıldığı gibi, Vâli Hakkı Paşa, mektepler ve câmiler inşâsı, v.b. sâhalardaki çalışmaları dolayısıyle Kemal'den, *Bahr-i Sefîd*'de böyle çalışmaları anlatan makâleler neşrini istemişti. Kemal, Vilâyet'in bu istekleri ile, aldığı yeni haberi bağdaştıramamaktadır.

Kemal'in uğraştığı resmî işleri, kimlerle mektuplaştığını, *Âkif Bey* ile *Gülnihâl* piyesine *mukaddime* yazacak hâlde olmadığını aydınlatan bu mektubu, kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle, Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 376). Mektubun yalnız dördüncü paragrafı, Nu'man Menemencioğlu'nun dosyasından alındığı kaydiyle M. C. Kuntay tarafından yayımlanmıştır (A. e., c. II., Kısım II., s. 803).

750. Menemenli Rif'at Bey'e

16.II.1885

Evlâd,

24 Kânûnısânî, sene 300 tarîḫli mektûbunu aldım. *Avusturya* vapuruna mektûbumu verdikten bir gün sonra, ya'ni Şubat'ın ikisi olan Cum'aertesi günü geldi. Vapur Gelibolu'da oturmuş, bilmem ne halt etmiş, Cum'aertesi gecesi geldi. Yanaşmaktan korktu; ertesi sabâh yanaşabildi. Bereket versin, 'Abdî Paşa merhûmun[1] dâmâdı vapurda imiş, *Lloyd*'den de tavsıyesi var imiş de anın içün yanaştı; yoksa olmasaydı, doktor Kıbrıs'ı boylayacak idi. Doktor geldi; Corci de geldi; *connaissement*'i Corci'ye vermişler. Eşyâyı yine vapura teslîm etmişler; hiçbirini çıkaramadılar. İskenderîye'yi mi, Kıbrıs'ı mı, naşîbi nerede ise orasını boyladı. Eğer rokfor bozulur ise acırım; ben, bozuğunu da yerim ya!...

Râ'if Paşa[2] ḥaḳlıdır. Benim murâdım ise, anın tarafından mu'âvenet olunup-olunmayacağını anlamak idi. İstiḥżâr-ı esbâb, 'Âlem-i bâlâ'ya murâca'at ile hâsıl olacağı ma'lûmdur; elbet anın da vaḳt-i merhûnunu düşünürüz.

Reyhân-zâde'ye para gönderelim; şimdi nasıl gönderebilir! Eğer mümkin ise, pederden taḥḳîḳ et! Buradan göndermekte pek

[1] Çerkes 'Abdî Paşa (ölümü: 6 Receb, 1297/14 Haziran, 1880) olsa gerektir (Süreyyâ Bey, *Sicilli-i Osmânî*, c. III., İst., 1311, s. 413).

[2] Mektubun yazıldığı tarihte Köse Mehmed Râif Paşa (1836-1911), Nâfi'a Nâzırı bulunmakta idi (*Ayni eser.*, c. IV., s. 831; İ. Alâaddin Gövsa, *Meşhûr Adamlar. Hayâtları — Eserleri*, c. IV., İst., 1936, s. 1299 v.d.).

güçlük olacak; İstanbul'dan irsâl olunsa olmaz mı? Bir de, mektûbun üzeri nasıl yazılacak? Agob Paşa'nın[3], Konya Vâlisi'nin[4], Mahmûd Hamdî Paşa'nın[5] mektûblarını *Avusturya* vapuru ile gönderirim; *Fransız* vapurunun geleceğini, bu gün haber aldım. Meclis'te idim. Postanın da erkenden kapandığı ma'lûm; yetiştirilemez. Yalnız Muhâsebeci Efendi içün bir mektûbum var; anı yerine göndeririver.

Sa'îd Bey'i görmedim; fakat pederi Ferîk Dağıstânlı Ömer Paşa merḥumu bilirim[6]; anın ile de bir kerre görüşmek naṣîb olmuştu. Bir gece bir konakta buluştuk. Sabâha kadar uykusuz kaldık. Az görüşmüştük; fakat pek iyi görüşmüştük. İnşâ'allâh kendisi de pederi gibi olur da, vucûdüyle iftiḫâr olunur.

Taṣavvur ettiğin mecmû'a güzel olur. Aralarına naẓımdan, neşirden tuḥaf-tuḥaf şeyler de karıştırılır. Bir cüz'ünü topla; bir de muḳaddime yaz da görelim. *Âkif* ile *Gülnihâl*'in *muḳaddime*'sini sonuna da koyabiliriz dedik ya.. On gündenberi yağmurdan göz açılmıyordu. Evde mahbûs gibi idim. Can sıkıntısı, geldiğimiz günlerden aşağı değil idi. Yazı yazmağı o kadar canım istemiyordu ki, hükûmetin evrâḳını bile güc hâl ile tashîh edebiliyordum.

İ'dâdiyye'ye verilen 7.100 ġuruşu, buraya gönderdikleri bir progıramda gördüm. Andan sonra Neẓâret'ten resmî bir mektûb aldım. Kenârına, Nâẓır Paşa el yazısıyle Vilâyet'in parası taḳsîm

[3] Agob Paşa, mektubun yazıldığı sırada Mâliyye Nâzırı Vekîli bulunuyordu (Süreyyâ Bey, a. e., c. IV., s. 823, 873).

[4] Sa'îd Mehmed Paşa, İngiliz, mektubun yazıldığı sırada Konya Vâlisi bulunuyordu (1302 *Sene-i Hicriyyesi'ne Maḥsûs Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, İst., Matbaa-i Osmâniyye, 1302, s. 527. Tâhir Bey'in *Osmânlı Müellifleri*'nde (C. III., İst., 1343, Matbaa-i Âmire, s. 275); İ. A. Gövsa'nın *Meşhur Adamlar — Hayâtları ve Eserleri* (C. IV., İst., 1933-36, s. 1405) ile, *Türk Meşhurları*'nda (S. 340) kısaca hayât çizgisi vardır.

[5] Mahmûd Hamdî Paşa, mektubun yazıldığı sırada *Teftîş-i Umûmî-i Askerî Komisyonu*'nda a'zâ olarak bulunmakta idi (Ayni *Sâl-Nâme*, s. 136). Süreyyâ Bey'in eserinde (*Sicill-i Osmânî*, c. IV., İst., Matbaa-i Âmire, 1311, s. 868), İ. A. Gövsa'nın ayni eserlerinde (C. III., s. 991; s. 234) kısaca hayât çizgisi vardır. 1877'de, Müşîr rütbesi ile İşkodra Kumandanlığı'na getirilmiş, Karadağlılar'a karşı yenilgiye uğradığından azledilip İstanbul'a getirilerek Rodos'a sürülmüş, afvından sonra *Teḥḳîḳât-ı Askeriyye* a'zâlığına ta'yîn olunmuştur.

[6] Türk-Rus savaşında esir düşen, kurtulduktan sonra 28 Safer, 1296 (21 Şubat, 1879)'da vefât eden Ömer Paşa için bk., Süreyyâ Bey, a. e., c. III., s. 604.

olunarak, Rodos'un ḥaḳḳı verilmek üzre emir i'ṭâ ettiğini beyân eylemişti. Bunun daha şübhe götürür yeri var mıdır ya? Süleymâniyye'ye istediğimiz hocanın, tesrî'-i i'zâmı, ṭabî'î meh-mâ-emken ḳaydiyle muḳayyeddir; ma'a-mâ-fîh işin ihmâl ve imhâlden kurtulması da lâzımdır.

Ḳalemtırâşların bir sâ'at evvel gönderilmesi lâzımdır; kullandıklarımız da kesmez oldu. Recâ'î, Vasfî mi kullanmağa başlayalım? Ṭâhir'in işine pek memnûn oldum. Ra'ûf Paşa, Ḳalem arkadaşımdır[7]. Bilirim, dirâyetlidir, insândır; fakat Ṭâhir, hareminden biraz sıkılacak sanırım. James (جيمس) çocukluğunu biliyor, Hanım fevḳa'l-'âde Fıransızca bilirmiş. Karı, kocadan 'âlim olursa nasıl olur; ḫuṣûṣıyle Ṭâhir'e göre...

Hele kâğadları görelim de, iyisini, fenâsını sonra konuşuruz. Kitâbları sen bastıracaksın; kime istersen bastırabilirsin. Ebüzziyâ, 'acabâ basmamazlık edebilir mi? Etmez sanırım; ma'a-mâ-fîh edebilmesi de mümkindir. Ben 'inâdım tutarsa ana bastırmam diyorsun a.. O da 'inâdı tutarsa basmaz.

Vilâyet'ten Reşîd'den bir mektûb aldım. Vilâyet gazetesinde Rodos'un icrâ'âtına dâ'ir birşey yazılmaması ḥaḳḳında Vilâyet'e ba'ẓı taraftan iḫtârât vuḳū' bulduğunu beyân ediyor, iḫtâr edenler de Mâbeyn-i Humâyûn takımından olmadığını söylüyor; ya'ni Dâhiliyye Nezâreti'ni Imâ etmek istiyor; hâlbuki Vâli Paşa bir taraftan Rodos icrâ'âtına dâ'ir gazeteye maḳāle ister-durur. Bu hâle naẓaran yâ Reşîd'in rivâyeti yanlış, yâḫûd yalan; veyâ ki Vâli iḫtârı dinlememiş. Yine Reşîd'in rivâyetine göre bu icrâ'ât Mâbeyn-i Humâyun'ca fevḳa'l-'âde mûcib-i memnûniyyet olmakta imiş. Bu da rivâyete ża'f veriyor; çünki bize dâ'ir olan mes'eleyi, anlar bizden ziyâde bilemezler ya! Ma'a-mâ-fîh ihtimâl ki teşebbüsâtta öyle bir te'şîr vardır, yâḫûd Deli Corci cenâbları neşriyyâttan sıkılmıştır. Bu ihtimâlden imkânı melḥûẓ olan fâ'ideyi ġā'ib etmemek içün şimdi senin seyyâh mektûbunun sırası geldi. İçinde 'aḳlına geleni söyleyebilirsin. Yalnız seyyâh bana teşebbüsâtımın keşretinden ve ḫuṣûl-i

[7] Şerîf Mehmed Raûf Paşa (1838-1923), Bosna Vâlisi Osman Şerîf Paşa'nın oğludur; husûsî hocalardan okuduktan sonra Paris'te iki yıl öğrenim görmüştür. İlk me'mûrluğu Bâb-ı 'Âli Terceme Odası'nda başlamıştır (İ. A. Gövsa, a. e., c. IV., s. 1317). Rif'at Bey'in yeğeni Menemenli Tâhir, mektubun yazıldığı sırada Ticâret ve Zirâ'at Nezâreti Terceme-i Funûn Kâtibliği'nde çalışmakta idi ('Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, c. II.., Ankara, 1968-69, Mars Matbaası, s. 155).

maṭlabın şu'ûbetinden bahsetse de, Pâdişâh'ın 'uluvv-i efkârını bilenler hiçbir teşebbüsten çekinmez falan sözler söyledilse, her işe o i'timâd ḳuvvetiyle başladığımdan bahsolunsa, bilmem nasıl olur? Şimdilik bu kadar..

4 Şubat, sene 300
KEMAL

DCCLI.

Kemâl'in aşağıdaki mektubu, ayni tarihte yazılmış iki bölümü içine almaktadır; ilkini vapura yetiştirmek için kısa kesmiştir. Bunda, mektubun yazıldığı gün Herkit'te başlayan ayaklanma yüzünden her tarafa mektup yazmakla uğraştığını, bu mektuplardan birkısmını da yerlerine verilmek üzre Rif'at Bey'e yolladığını, o mektupları okuyunca ayaklanmanın nekadar uğraştırıcı olduğunu anlayacağını yazmıştır. Kemal'in, ba'zıları elimize geçen resmî yazıları, mes'elenin mâhiyet ve ehemmiyetini oldukca aydınlatmıştır: Vilâyet'e 19 Şubat, 1885 tarihli yazısında, Herkit ahâlîsinin makineli kayıkların men'i üzerine toplanıp dükkânları, mektepleri kapattıklarını, aç kaldıklarından ve bundan böyle ne alacakları malların bedelini ödemeğe, ne de mektep, v.b. şeylerin idâresine muktedir olabileceklerinden bahisle Mahkeme'yi de ta'til ettirdiklerini, "Müdîr'i ile Re'îs Vekîli'ni bir ṣûret-i cebriyyede Merkez'e„ gönderdiklerini, birçoklarının imzâlarını taşıyan dilekcelerinde kendisinin oraya gitmesini istediklerini haber vermiş, nasıl hareket edileceği hakkında Vilâyet'in emrini beklediğini yazmıştır [1]. 20 Şubat tarihli olan yazısı, Vilâyet'in 19 ve 20 Şubat tarihli telgraflarının cevâbıdır; kendisinin oraya gitmekliğinin istenilmesi sebebini anlatmıştır: "Herkit ḫalḳının bendenizi istemesi, makineli kayıklara cebren ruhsat almak için olması, Sömbeki vaḳ'asına naẓaran aġleb-i iḥtimâl olduğundan ve böyle bir münâsebetsizlik vuḳū' bulur ise, ḳuvve-i müsellaḥaya murâca'at lâzım geleceğinden, buna me'ẕûniyyet var ise beyân buyurulsun da gideyim. Bendenize kalır ise, vapur ile bir me'mûr gönderilerek maṭlabları sorulmak ve iḫlâl-i âsâyiş etmedikleri hâlde bu maṭâlibin devlete 'arż edileceği te'mîn edilmek daha münâsibdir; çünki gidecek me'mûru taẕyîḳa bir fâ'ide olmadığını bilirler. Bunların makine dalgıclığından başka hiçbir medâr-ı ma'îşetleri olmadığından, biraz ümîd verilmedikce tesellileri muḥâl görünür„ diyor [2]. Bu ayaklanma dolayısıyle, Devlet Şûrası'nca makineli kayıkların men'i hakkında alınan karârın değiştirilmesi için, Kurenâ'dan Besîm Bey'e elden verilmek üzre bir mektup yazdığı anlaşılıyor.

Kemal bu kısa mektubunun sonuna, vapurun henüz gelmeyeceğini öğrenince, ayni tarihte, Rif'at Bey'in iki mektubuna cevâbını eklemiştir. Ḳānûnî Süleymân'ın

[1] Bu telgrafın kendisi tarafından kırmızı mürekkeble yazılmış olan 7 Şubat, 300 tarihli müsveddesi Türk Tarih Kurumu'ndadır (*Defter*—III., s. 106).

[2] Telgrafın siyah mürekkeble, kendi yazısıyle, 8 Şubat, 300 tarihli müsveddesi ayni *Defter*'dedir (S. 102).

vakıflarından olan Ser-hâne'den Cem'iyyet-i İlmiyye'nin faydalanması, Rodos Müslümânları'nın Ḳur'a uṣûlünden afvı, din değiştirmemeleri için alınacak tedbirler, v.b. hakkındaki resmî işlerinin henüz sonuca bağlanmadığına üzülen Kemal, müsbet netîce vermesi için Maârif Nâzırı Mustafa Nûrî Paşa'ya bir mektup yazdığından bahsediyor. Rodos'un zirâ'at işleri ile alâkalı olarak hazırladıkları *Ta'Ümât-Nâme*, Vilâyet'ce tasdîk edilip Ticâret ve Zirâat Nezâreti'ne gönderilmiş, bunun uygulanma izninin Şubat'ın onbeşine kadar verilmesinin sağlanması için Subhî Paşa'ya bir mektup yazmıştı[3]; Sâmi Paşa-zâde Halîm Bey'den aldığı cevapta, iznin, Kemal'in isteğine uygun olarak vaktinde gönderileceğinin müjdelendiği anlaşılıyor.

Kemal'in hangi mes'elelerle ilgili olarak kimlerle ve kimlerin aracılığıyle haberleştiğini anlatan aşağıdaki mektubunun siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle olan nushası Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 151).

751. Menemenli Rif'at Bey'e

20.II.1885

Evlâd,

İşte sana bir alay mektûb.. Muṭâla'alarından, Herkit mes'elesinin ẓuhûrundan dolayı nekadar meşġûl olduğumu anlarsın. Mes'ele daha bu gün ẓuhûr etti. Etrâfa kâğad yağdırmakla meşġûlüz. Allâh belâlarını versin. İsporat'ın en ehl-i 'ırż olan bir adasını, zorla 'âṣi ediyorlar.

Gerçek unutmuştum; 'Âsım'ı göremem diyorsun. Bir teẕkire yazıp göndermekte mi elinden gelmez? Ne tenbel muṣîbetsin. Bu gece Cum'a gecesi; sâ'at beşi geçti. Besîm Bey'e, elden yazdığım mektûb, kâğada sığmadı. Bahâ muḫlişimiz hem sıtmalı, hem de Vilâyet'e koskoca bir kâğad tebyîż ettiği cihetle yorgun.. Yine Besîm Bey'in kâğadını ana tebyîż ettirmeğe mecbûr oldum; çünki yorgunluktan kolum kırılıyor. Sana da başka birşey yazmağa iḳtidârım kalmadı. Yarın vapur gelmeyecek diyorlar. Eğer sahîh çıkarsa, seninle biraz daha konuşuruz; çıkmazsa, bununla iktifâ et! İ'dâdiyye'ye dâ'ir olan maẕbaṭayı Vilâyet gazetesi basmış; nushasını leffen gönderdik. İşte bu kadar.. Pedere birşey yazamazsam haber ver. El-ḥamdü'li'llâh 'âfiyet ve râhattayım. Hâ, bizim ma'hûd yorgunluk hiç kalmadı. Börek, tatlı, istakoz, nekadar muẓir şey var ise, hepsinden yedim, gelmiyor.

8 Şubat, sene 300

Kemal

[3] Bu ciltteki 29 Ocak, 1885 tarihli mektubu (S. 153 v.d., nu. 744).

Bende cevâbsız kalmış iki mektûbun var imiş de, anları unutmuşum. Ḥâżır vapur gelmedi; bâri anlara dâ'ir birkaç lakırdı söyleyeyim. Amma, mektûblardan evvel, içeri gönderdiğin pusladan bahsedeceğim. Anda bahsettiğin şey'i ġaraż-kârlığa ḥamletmek ḳâbil olamaz. Söz, yâ isnâd olunan zâtın, yâḫûd râvilerden birinindir; ma'a-mâ-fîh benim ḳuṣûrum o kadar olsa, terki de, ıslâhı da pek kolaydır; fakat hayfâ ki değil.. Hem olmadığını sen de bilirsin, râviler de bilir; söyleyen de bilir. Küçük mektûb içün ḳıyâmetler koparıyorsun; birçok söylenecek şeyler olup da, *neme lâzım* ile geçiştirmek câ'iz imiş yâ.. Senin tuttuğun bir meş'aleden ben n'içün istifâde etmeyeyim? Senin işin, bu sırada bir netîce bulabilmesini ben de me'mûl etmiyorum. Mısır mes'elesinde Mütemehdî Hazretleri bir ma'rifet yaptı ki, ta'rîf ḳabûl etmez. İngiltere devleti girdiği mezlaḳadan nasıl sıyrılıp da çıkacak? Bizim ṣuver-i tesviye ne hâl kesbedecek? Bir dürlü 'aḳıl erdiremiyorum.

Ser-ḫâne işine canım sıkıldı. Bâb-ı Meşîḫat'ten yanlış birşey söylenilmesine ihtimâl veremem. İhtimâl ki şimdiye kadar bir ḥüsn-i netîce de bulmuştur; fakat, şâyed bulmamış olmak korkusuyle, Nâẓır Paşa'ya birşey yazdım. İçine hamâmı ve köylerdeki mekteblerin ma'âşını da karıştırdım. Şunu ver de, ne cevâb alırsan yaz! Vâli Paşa'nın mürtedler ḥaḳḳında olan muṭâla'ası tuḫaf.. Ben, Meclis-i Vükelâ ḳarârından zâten bir ḫayr me'mûl etmem. Bakalım, Şevket-me'âb Efendimiz ne zamân fermân buyuracaklar!

Medrese-i Süleymâniyye içün, 'Ubeydu'llâh hiçbir vaḳit ḫâṭırdan çıkmaz[4]; anın gibi hoca bulamayacağımızdan emînim. Bu hidmeti ḳabûl edeceğini me'mûl etmediğim içün, sana başka hoca taharrisini yazmıştım; yaz, eğer isterse, hemân kalksın-gelsin. Balkabağı çekirdeği ısmarladım; hâlâ gelmedi. Burada *balkabağı fıḳrası* var. İzmir Rusûmât Nâẓırı[5], Tahrîrât Müdîri Sa'îd Efendi'nin bildiklerinden imiş. Rusûmât Kâtibi gelirken, Sa'îd Efendi'ye söyle de, bana balkabağı göndersin demiş. O mubârek gelmiş, Nâẓır sizden

[4] Kemal, Midilli'de yazdığı mektuplarında da öğdüğü 'Ubeydu'llâh Efendi'den (1857-1937) sık-sık bahsetmiştir; bk., bu eserimizin üçüncü cildinin *Terimler, Öz-Adlar Dizgisi, 'Ubeydu'llâh* maddesi.—İ. A. Gövsa'nın *Türk Meşhurları*'nda hayât çizgisi hakkında bilgi verilmiştir (S. 388).— Kudret Sinan, *Ubeydu'llâh Efendi'nin Amerika Hâtıraları, Hayât Tarih Mecmuası*, nu. 6, Haziran, 1971, v. d.).

[5] Mektubun yazıldığı sırada İzmir Rusûmât Nâẓırı Muhyiddin Bey'dir (*Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, H. 1302, s. 519).

enfiyye istiyor demiş, amma „[6] تزيننك" i'lâli de balkabağını enfiyye yapacak kadar değildir sanırım.

Hirsch mes'elesinde beriki şirketi iltizâm edenlerin yerden göke kadar hakları vardır. Hirsch yolları parasız yapmak isterse çıfıtlığı vardır. Emniyyet etmemek lâzım gelir[7].

İstanbul'da aranacak evrâkın puslasını leffettim. Bahâ ile Neş-'et'in kâğadlarını sen ararsın. Les Tarlası ḥaḳḳında olan mażbaṭanın iḳtiżâsını sur'at-i mümkine ile icrâ ettirmek, Habîb Beyefendi'nin himmetlerine tevdî' olunur[8]. Ḳavanos-zâdeler'in işine de bi'ṭ-ṭab' Nüzhet Bey bakar[9].

---

[6] *Trans-litération*'a göre, t r y n ñ şeklinde yazabileceğimiz kelime okunamadı.

[7] Hirsch (Baron Hirş: Baron Maurice de Gerteuthe), Avusturyalı Yahudiler'den dir (1831-1896). Türkiye'de Rumeli-demiryolu yüzünden zengin olmuş, Yahudiler için hayır müesseseleri kurmakla ün kazanmıştır. 190.000.000 franka mâl olan Rumeli şimendüferlerinin, Osmanlı Devleti'ni 790.000.000 frank borca soktuğu anlaşılmıştır (İ. A. Gövsa, *Meşhur Adamlar, Hayâtları — Eserleri*, İst., 1933-35, s. 724 v.d.). Tahsin Paşa da, Anadolu-demiryolları işinde, Sultân 'Abdü'l-Ḥamîd'in Alman İmparatoru'nun sözlerine kanarak, Necîb Paşa'nın arîzasında adı geçen, "Hirş gibi adamların bile tuzağından farkı olmayan Alman Şirketi'nin tuzağına„ düştüğünü, bu yüzden uğranılan zararları kaydetmiştir (*'Abdü'l-Ḥamîd, Yıldız Hâtıraları*, İst., 1931, Ahmed Hâlid Kitaphânesi, s. 234).

[8] *Les* (لس), ekl etmek (yemek), davar ağzının ucuyla kısa çayırları bölüp-otlamak anlamındadır (Mütercim Âsım, *Ḳâmûs tercemesi*, c. II., 1231, s. 287). Bu kelime ba'zı mektuplarda *Besin, Yesi, Yesin* (يسين ، يسى ، يسن) şeklinde de yazılmıştır. *Tercemân-ı Ḥaḳîḳat*'teki bir haber dolayısıyla, adı *Yes* (يس) şeklinde kaydedilen bu tarla hakkında epeyi bilgi verilmiştir. Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyet merkezi Sakız'ın Rodos'a nakli dolayısıyle verilen haberde, Türkçe, Rumca gazetelerde öne sürülen güçlüklerin mühim olmadığı, ancak, Rodos'taki eski Hükûmet Konağı'nın bütün me'mûrları içine alacak kadar geniş olmayışı yüzünden güçlük çekildiği, bunun da çâresi bulunduğu kaydedilmiştir: "'Atîḳ Hükûmet Konağı kâffe-i me'mûrîni istî'âb edemediğinden, Medrese-i Süleymâniyye'nin emlâk-i vaḳfiyyesinden Tersâne'de kâ'in Yes Tarlası nâmıyle yâd olunan, oniki dönümden ziyâde, vâsi' ve neẓâret-i tâmmesi cihetiyle pek laṭîf bir noḳṭada vâḳi' mahall'e, oniki odalı, taḥtânî bir dâ'irenin medrese-i meẓkûre nuḳûdundan sarfıyle inşâsı Ma'ârif Komisyonu'nca karârlaştırılarak mażbaṭası ve hükûmetle komisyonu beyninde lâzım gelen îcâr muḳâvele-nâmesi dahi tanẓîm ve te'âṭi kılınmaġla be-minhû Te'âlâ yarınki Perşenbe günü vaz'-ı esâsa ibtidâr kılınacaktır. Taşı hâzır olduğu gibi, üç-dört ġuruş yevmiyye ile ḥabsler kullanılacağından, ikibin liraya ancak çıkabilecek olan böyle bir binânın sekizyüz liraya doğru çıkabileceği tahmîn olunuyor„ bilgisi verilmiştir (Nu. 2863, 11/23 Kânûnıevvel, 1887/8 Rebi' II., 1305; *Mektûb-ı Maḥsûs*, 2 Kânûnıevvel, Cum'a — Rodos'tan). Rif'at Bey'e, 27 Nisan 1885 tarihli mektubunda da yes (يس) şeklinde yazılmıştır (Kitabımızın bu cildindeki mektup, nu. 767, s. 217, not—12).

[9] Ḳavanos-zâde Hüseyin Paşa, Filibe Tatar-Pazarcığı hânedânından, Mahmud II. devrinde Vezirlik'e yükselmiş, Rumeli Vâlisi bulunduğu sırada vefât etmiştir

Halîm Bey'den cevâb aldım. *Ta'lîmât* cevâbının bu hafta gönderileceğini beyân ediyordu. Bir teẕkirecik yaz, iḫtâr et de arayıversin. Muhâsebeci Efendi'ye yine mektûbum var. Kendisine dâ'ir İbrâhim Efendi'ye yazdığım kâğadı, elbette vermişsindir. Nûrî'ye de ba'żı şeyler söylettim. *Risâle* daha ikmâl olunamadı; fakat tenbellikten değil! Ba'żı muṭâla'aya mebni biraz da maḫṣûṣ te'ḫîr ediyorum; fakat bitmesine de birşey kalmadı. Hayli ileriledi. İrân Sefîri'nin *baba sofrasında çörek kırmamış* ta'bîrini, pek eskidenberi bilirdim. Gönderdiğin kitâbları Cem'iyyet'e verdim; fakat İstanbul'dan beklenilen şeylere bir cevâb gelmediğinden, Cem'iyyet, daha muvâzenesini yapamadı ki, bir masraf ihtiyârına ḳarar versin. Şimdilik bu kadar.. 'Aḳlıma başka birşeyler gelirse, ilâve ederim.

8 Şubat, sene 300
KEMAL

Besîm Beyefendi'ye olan kâğadların te'sîrinden telgıraf ile haber beklerim. Nasıl yazacağını bilirsin. Nûrî'ye[10] birşey yazamadım. Besîm Bey'e yazılan evrâḳın ṣûretleri melfûftur; doğrudan doğruya gönderdim.

(Şevvâl, 1250/1835). Onun soyundan gelenler Ḳavanos-zâdeler diye anılmaktadır (Süreyyâ Bey, a. e., c. III., s. 223 v.d., c. IV., s. 702), Kemal'in Vilâyet'e, 10 Kânûnısânî, 300 (22 Ocak, 1885) tarihli, "Ḳavanos-zâdeler tarafından taḫliye-i sebîlleri ḥaḳḳında tekrâr merhamet-i celîllerine ilticâ etmektedirler. Ol bâbda„ cümlesinden ibâret, kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle bir dilekcesi vardır (T.T. Kurumu, *Defter*—III., s. 7).

[10] Yeni Osmanlılar'dan, Gürci Yusuf Paşa'nın oğlu Nûrî Bey (1844-16 Temmuz, 1906), 25 Cumâ I., 1300 (3 Nisan, 1883)'de Mâbeyn Kâtibliği'ne, 4 Muharrem, 1301 (5 Kasım, 1883)'de bu vazifesine ek olarak Tütün Rjisi Komiserliği'ne getirilmiştir (İ. E. M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. VII., İst., 1939, Devlet Basımevi, s. 1252 v.d.); *Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, 1302, s. 134).

DCCLII.

Kemal, Vilâyet'e yolladığı 19 Şubat, 1885 tarihli telgırafında Herkit'teki ayaklanmayı, makineli kayıkların kaldırılması aleyhindeki ve birçok kimseler tarafından imzâlı dilekcelerinde kendisinin oraya gitmesi istenildiğini bildirmiş, Vilâyet'in bu yoldaki fikrini sormuştu[1]. Vilâyet'in 19 ve 20 Şubat tarihli telgıraflarına 20 Şubat

[1] Rif'at Bey'e 20 Şubat, 1885 tarihli mektubu, not—1 (S. 173, nu. 751).

tarihli cevâbından oraya gitmesine izin verildiği anlaşılıyordu; bu münâsebetle silâhlı kuvvetlere ihtiyâcı olduğunu, halkın isteği makineli kayıkların kaldırılmaması olduğu için oraya gitmesinin işe yaramayacağını, onlara bu isteklerinin devlete arz edileceği anlatılarak ümid vermenin faydalı olacağını Vilâyet'e bildirmişti [2]. Elimizde, yine Vilâyet'e, telgıraflar aracılığıyle yazışmalarda öne sürülen fikirler üzerinde etraflıca durduğu uzun bir dilekcesi vardır. 20 Şubat tarihli telgıraf ına karşılık, Vilâyet'in, silâhlı kuvvete baş-vurmak için izin vermeğe yetkili olmadığını 21 Şubat tarihli telgırafla bildirdiği anlaşılıyor. Kemal bu sebeple dilekcesinde, Herkit Müdürü ile Mahkeme Reis Vekîli'nin ifâdesine dayanarak, istid'âlarının Bâb-ı 'Âli'ye takdîmi için aracılık edileceğine dâir halka ümid verilirse, Bâb-ı 'Âli'-den kesin emir alınıncaya kadar ahâlîyi oyalamak mümkün göründüğünün anlaşıldığını yazmıştır. Vakit kazanmak için, halkın bu isteğinin yerine getirileceğine dâir Kerpe Müdürlüğü'ne yazılan tebliğâtın "icrâsına Meclis-i İdâre Baş-kâtibi Edhem Efendi me'mûr edilerek ve dirâyet-i zâtıyye ve ma'lûmât-ı mahalliyyesi cihetiyle *İstanköy* vapuru kapudanına dahi ayrıca ta'lîmât verilerek bu gün Herkit'e„ gönderilmek kararlaştırılmıştır diyor; söz konusu tebliğâtın bir sûretini Vilâyet'e yolladığını, ileride meydâna gelecek şeyleri kısaca telgırafla, geniş ölçüde posta ile sunacağını bildirmiştir [3].

Bütün bunlar, Herkit'teki ayaklanmanın yatıştırılması için, ahâlînin şikâyetlerini bildirdikleri birçok imzâlı dilekcelerinin haklı görülerek Bâb-ı 'Âli'ye sunulmasından başka bir yol bulunmadığını anlatır. Kemal, Rif'at Bey'e 20 Şubat tarihli mektubunda, Besîm Bey'e elden verilmek üzre kâğadları olduğunu, te'sîrini anlatacak şifreli telgıraf beklediğini yazmıştır; kendi deyişiyle bu *kâğadlar*'dan birinin, bütününü elde edemediğimiz aşağıdaki yazısı olduğunu sanıyoruz. Şûrây-i Devlet'in verdiği karârdan sonra, Herkit ayaklanmasını Vilâyet'e haber vererek nasıl hareket edileceğine dâir emir ve ta'lîmât istemekle yetindiğini yazan Kemal, bu mes'elenin, hükûmet işlerinin en küçük bir kısmını bile tedkik ettiğini bildiği Sultân 'Abdü'l -Ḥamîd'e 'arż olunması dileğine cür'et ettiğini bildirmiştir.

Kemal'in Herkit ayaklanmasını yatıştırmak için mes'eleyi el-altından en yüksek makâmlara kadar duyurmağa çalıştığını, 'Abdü'l-Ḥamîd'in haklı olanı koruyacağına güvenini aydınlatan bu mektubunun kendi yazısından istinsâh edilen metni, bize Es'ad Çinar'ın verdiği, kendi kitaplığımızdaki mektupları arasındadır (Nu. 66, s. 168).

---

[2] Ayni mektup, not—2.

[3] Yukarısında *Vilâyet'e* hitâbı, sonunda ise, "Kemal'in kendi el yazısı ile olan müsveddeden istinsâh olunmuştur„ notu verilen bu tarihsiz belge, kitaplığımızda, Es'ad Çinar'ın hediye ettiği mektuplar arasında bulunmaktadır (Nu. 7, s. 14-16). Vilâyet'in 9 Şubat 300 (21 Şubat, 1885) tarihli şifreli telgırafının cevâbı olduğuna göre 21 veyâ 22 Şubat'ta yazıldığını sanmaktayız. Kemal bu yazısında, Herkit'teki ayaklanmanın sebebi makineli sünger kayıkları men'inin kaldırılması olduğu için, oraya gitmesinin işe yaramayacağını, giderse, vaktiyle Rodos eski Mutasarrıfı Hasan Beyefendi gibi taşa tutulacağını, vapurdan çıkmasa hükûmetin korkaklığına hüküm olunacağını, ora yetkililerini vapura da'vet etse, tutuklanma korkusuyle gelmeyeceklerini uzun-uzun anlatmıştır.

752. Besîm Bey'e

21 Şubat, 1885

.....[4] Ma'a-mâ-fîh eslâf-ı bendegânem daha Şûrây-i Devlet'in ḳarârından evvel bu re'yi meydâna koyup da ḳabûl ettiremedikleri hâlde, taraf-ı bendegânemden ḳarârdan sonra öyle bir muṭâla'a Irâd olunsa hiçbir te'sîri görülemeyeceğinde şübhe olmadığından yalnız vaḳāyi'-i câriyeyi Vilâyet'e beyân ederek, edilecek hareket içün emr ve ta'lîmât istemekle iktifâ ve Cenâb-ı Ḥaḳ Memâlik-i maḥrûse-i Cenâb-ı şehriyârîleri'ni ile'l-ebed iḥâṭa-i enẓâr-ı hikmet-nişâr-i pâdişâhîleri'yle behre-yâb-ı emn ü emân eylesün, bunca meşâġıl-i kübrây-i salṭanat arasında meṣâliḥ-i hükûmetin en küçük bir cüz'ü bile tedḳîḳāt-ı celîle-i cihândârîlerine maẓhar ola-geldiğini bildiğim ve

Şāh vāḳıf gerekdir her hāle
Vükelâ'yā kalursa vāy hāle

hikmetine, bin tecrübe ile yaḳîn hâsıl edenlerden bulunduğum içün, mes'elenin huzûr-i şevket-nuşûr-i Cenâb-ı şehinşâhî'ye 'arżı temennisine ictirâ eyledim.

DCCLIII.—LIV.

Kemal, dâmâdına yazdığı aşağıdaki mektuplarından ilkinde, Dâhiliyye Nezâreti'ndeki bir işinden çabuk ve müsbet sonuç alınması için Mühürdâr Bey'in aracılığından faydalanılmak lâzım geldiğinden, bunlara imkân bulunmazsa Sadr-ı A'ẓam Erzurumlu Sa'îd Paşa'ya bir mektup yazacağından; Maârif Nâẓırı Mustafa Nûrî Paşa'ya elden verilen mektubunun cevâbı istenilmesinden; Osmanlı Devleti teba'asındaki ba'zılarının Rusya tâbi'iyyetine girmesinin kabûlü hakkındaki *muâhade*'nin, ele aldığı mes'elelerle — yanılmıyorsak, ecnebîlerden emlâk vergisi alınmasıyle — hiçbir ilişiği bulunmadığından, makineli kayıkların men'edilmemesi yolundaki başarısından bahsetmiştir. Rodos Müslümânları'nın din değiştirmesini, başka yerlere göç etmelerini önlemek için Kur'a usûlünden afvolunmaları hakkındaki istekleri, Besîm Bey'den alınan telgırafa göre Teftîş-i Askerî'ye havâle edilmiştir; içinde bulunulan kargaşalık dolayısıyle, bu mes'elenin çözümü için o sırada ayak -diremeyeceği anlaşılıyor.

[4] Belgenin başında, "Makineli sünger kayıklarının men'ine dâir Şûrây-ı Devlet ḳarârı 'aleyhinde yazılan tahrîrâttan„ kaydinden sonra sıra noktalar vardır.

Kemal'in, ne gibi işlerin ardına düştüğünü, Rif'at Bey'den beklediği telgıraf için tavsıye ettiği şifreli ifâdeyi aydınlatan bu mektubu kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 93).

Kemal, bundan bir hafta kadar sonra yine dâmâdına yolladığı mektubuna göre Kur'a mes'elesi tahkîkının Mustafa Kâzım Paşa'ya verildiğini öğrenmiştir. Ta'kîbini istediği resmî işlerden, hediye ettiği bastondan, kendisine gönderilen hediyelerden, resmî işler arasında *Midilli Risâlesi*'ni yazmağa vakit bulamadığından, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi'nden aldığı emir gereğince Herkit'teki ayaklanmağı daha çok yatıştırmak ve nufûs sayımını yoluna koymak için oraya gideceğinden, me'mûrluğunun bir başka yere nakli hakkındaki dedi-kodulardan bahsediyor. Ba'zı şeyleri, mektubunun bir başkasının eline geçmesi ihtimâliyle epeyi kapalı geçmiştir. Bir önceki mektubunda, Dâhiliyye Nezâreti'ndeki bir işin gecikmemesi, isteklerinin yerine getirilemeyeceği düşüncesiyle Sadr-ı A'zam Sa'îd Paşa'ya bir istid'â göndermeği düşünmüş, böyle birşeyin gerekli olup-olmayacağına dâir Rif'at Bey'e bir şifre de kaydetmişti: "Kitaplar için istid'â vermek iktiżâ eder„ şifresi kullanılacaktır. Aşağıdaki mektubunun ilk paragıraf ının, "Kitap içün tertip ettiğin 'ibâre„ ifâdesiyle başlayan son cümlesindeki *kitap* kelimesinden *Sadâret* kasdedildiğini anlamamız gerekiyorsa da, ma'nâ yine epeyi kapalıdır; ikinci paragıraf ın ilk cümlesi de ifâdece şifreli, işi Sadâret'e nasıl gerekse öyle aksettirin; dilekce vermeyeceği anlamına olsa gerektir.

Tasvîr mecmuası adlı birşey bulunmadığından, bunda yer alacak makâleleri kendilerinin seçeceğinden söz ettiği mecmua, her hâlde o sırada basımı düşünülen, *Tasvîr-i Efkâr*'da basılanlardan seçmeleri içine alacak olan *Muntahabât-ı Tasvîr-i Efkâr*'dır. İlk baskısı Magos'da iken, 1875 Martı'ında yapılan *Nevrûz Bey*'in kendisi tarafından tashihli bir nushasının bulunduğunu, yeni baskısında bu yanlışların düzeltilmesinden yana olduğunu bildiren Kemal, maârif sâhasındaki işlerinden, Medrese-i Süleymâniyye'nin ölen hocası yerine, Rodos'a gelmiş olan 'Ubeydullâh Efendi'nin ta'yînî düşünüldüğünden, mürtedler mes'elesine dâir Meclis-i Vükelâ'nın karârından, Tahrîrât Müdürü Sa'îd Efendi'nin başka yere ta'yîninden bahsetmiştir.

Kemal'in, resmî birçok işleri, basımı düşünülen eserleri hakkında epeyi bilgi veren bu uzun mektubu, kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 133).

753. Menemenli Rif'at Bey'e

23.II.1885

Rif'at'ciğim,

Bu hafta da hâlâ İskenderiyye'nin vapuru ẓuhûr etmeden, İstanbul'un vapuru çıka-geldi; 7 Şubat, sene 300 tarîḫli mektubunu getirdi. [1] vusûlünü Midilli'den de yazdılar. Ba'żı zâtlar eşek-

[1] Bir kelime bozulmuştur.

lenmek istemiş, anın zararı yok; fakat senin merkebi ġaṣbetmekte ne laṭâfet var idi? Eğer binip de, Ḳalem'e anınla devâm edecek ise, tuḥaf olur. Bence maṭlûb olan, Mühürdâr Bey'in Dâhiliyye'den kâğad arattırması değildir; kâğadı sen arattıracaksın. Yalnız ilişir, veyâ bozulur ise, Huzûr-i Sadâret-penâhî'ye 'arż ederek, işi tervîc ettirmesidir; ma'a-mâ-fîh hem iş bozulacak, veyâ ilişecek olur, hemde Mühürdâr Bey 'arża muḳtedir olamaz ise, "*Kitâblar* içün istid'â verilmek iḳtiżâ eder,, 'ibâresi ile bana bir telgıraf gönder. Sadr'a doğrudan-doğruya birşey yazar, Icâbına bakarım. Nâẓır Paşa'yı zannederim ki şimdiye kadar görmüşsündür. Şimdi de görsen, şu melfûf mektûbun cevâbını alsan ki Mart yaklaştı. Medrese-i Süleymâniyye'nin hâli harâbdır.

Andon Halimice mes'elesinde bulunan *mu'âhade-i* seyyâle, benim bildiğim ve hattâ ḥuḳûḳ müşâvirlerine karşı istinâd ettiğim muḳāveledir ki, hulâsası teba'a-i Devlet-i 'Aliyye'den ba'żılarının Rusya tâbi'iyyetine duḫûlünü ḳabûlden 'ibârettir. Ma'hûd Halimice de bu mu'âhade hükmünce Rusyalı tanınmış olan eşhâsdandır; fakat o mu'âhadede, emlâk mes'lelesine dâ'ir harf-i vâḥid yoktur. O mu'âhade ile, tasarruf-ı emlâk mes'elesi ne hallolunur, ne benim ḳıyâs-ı muḳassemden kurtulur. Bakalım, Sadr'dan şimdiye kadar cevâb alınmış mıdır[2]! Makineli kayıklar mes'elesi bir tuḥaf muvaffaḳıyyet oldu

[2] Kemal'in Sadâret'e, 19 Nisan, 1884 tarihli, Midilli Mutasarrıfı iken gönderdiği dilekcesinde bu mes'ele hakkında epeyi geniş bilgi verilmiştir: Andon Halimice, hükûmete verdiği dilekcesinde birâderi Panayot Halimice Rusya tâbi'iyyetinde bulunduğundan babalarından kalan emlâke vâris olamayacağından bahisle, bu emlâkin kendi üzerine geçirilmesini dilemiştir. 1863 yılında Osmanlı ve Rusya Devleti arasında, "tefrîḳ -ı teba'aya dâ'ir muḳāvele yapıldığı sırada,, Rusya tarafından verilen defterde Panayot Halimice'nin adı bulunmadığı için "Devlet-i 'Aliyye tâbi'iyyetinden ısḳāṭ olunmuş ve o zamândanberi hükûmetce dahi Rusyalı tanınmakta bulunmuş olduğundan Meclis-i İdâre'ce istid'â ḳabûl olunarak emlâk-i meẓkûre, uṣûlü vechile Andon Halimice 'uhdesine naḳl ettirilmişti,,; ancak, Rusya Konsolos Vekîli bu işlemi haydudluk ta'biriyle vasıflandırarak resmen gönderdiği taḳrîrinde hükûmet-i mülkiyyeyi taḥḳîr ettiği için kendisiyle münâsebet kesilmiştir. "Teba'a-i Devlet-i 'Aliyye'den olduğu, Rusya Konsolos Vekâleti'ne ve İrân Şehbenderliği'ne dâ'ir,, elinde bulunan iki *Fermân*'da açıkca bildirildiği hâlde, Avusturya tabi'iyyetinde bulunduğunu yazılı olarak resmen iddi'â eden bu Konsolos Vekîli (İzvilaric)'nden bu, v. b. yolsuz hareketleri dolayısıyle Midilli hükûmetince yapılan şikâyetler üzerine, "Rusya Devleti tarafından Petersburg Sefâret-hânesi'ne, 'azli için söz,,

ki, ta'rîf olunmaz. Melfûf evrâḳtan anlarsın. Câmi'lerin havâlesi hâlâ gelmedi. Yalnız Süleymâniyye Cami'i'ninki ẓuhûr etti; berikiler de ihtimâl ki bu hafta gelir. Muṣṭafa Kâzım Paşa kim? Şunu bana ta'rîf eder misin? Ḳur'a işinin bu kargaşalıkta fî'l-ḥaḳîḳa te'kîdi münâsib olmaz. Allâh verse de, ḳur'a çekilmeğe başlamasa.. Bu mes'elede beni merâḳa düşüren bir cihet var. Besîm Beyefendi'den alınan telgıraf-nâme de işin, Teftîş-i Askerî'ye havâle olunduğunu söylüyordu. Mahmûd Paşa'dan sordular; bize öyle birşey havâle etmediler diyor. Mektûbunun sâ'ir taraflarına cevâb vermeğe vaḳit yok. Vapur geldi; zâten mühim birşey de yoktur.

11 Şubat, sene 300
KEMAL

Bahâ'nın mektûbunu, Molla'mıza neşrettir ki lâzımdır.

---

verilmiş ve bu Hâriciyye Nezâreti'nden Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'ne, oradan da Midilli'ye bildirilmiştir; fakat bu mes'eleye Hukuk Müşâvirleri karışarak, Panayot Halimice'nin babasından mîrâs kalan emlâke tasarruf ta haklı olduğuna dâir Hariciyye Nezâreti'ne bir *Lâyiha* verilcrek, "Konsolos Vekîli'ni kurtarmak ve hükûmet-i mahalliyyenin uğradığı taḥḳîri hükümsüz bırakmak içün Rusya Sefâreti'ne bir güzel silâh-ı mücâdele vermişlerdir.,, Kemal, Sadâret'e bu istid'âsında Hukuk Müşâvirleri'nin ecnebîlerin istimlâk hakkına âid dayandıkları ve kendisinin bunların isâbetsizliğini gösteren ḳânûn maddelerini de anlatmıştır. Kemal, Sadâret'ten vilâyetlere gönderilen telgırafta yerli mahkemelerin salâhiyyetine te'sîr edecek teblîğlerin, veyâ başka sû'-i isti'mâllerin Bâb-ı 'Âlî'ye bildirilmesine dâir emir dolayısıyle yazdığı bu dilekcesini, Kalem ve Dâireler'de dolaşıp belki de Sadâret'ce tedḳîḳ edilmek saâdetine erişemeyeceğini umduğundan C. B. Sefîd Vâliliği aracılığıyle değil, doğrudan-doğruya Sadâret'e yolladığını, bu husûstaki muşâhade ve bilgileri ayrıca Vilâyet'e de haber verdiğini kaydetmiştir. İktidârları Meclis-i Vükelâ'dan üstün görünen Hukuk Müşâvirleri'nin *Muṭâla'a-Nâme*, veyâ *Lâyiha*'larının, ba'zı yüksek seviyede dâireler tarafından her mes'elenin çözümüne kesin huccet imiş gibi taşralara gönderilmesi önlenmedikce, bunların vazîfe sınırları belli edilmedikce ele aldıkları her mes'eleyi karma-karışık hâle getirmekte devâm edeceklerini, taşralardaki mahkemelerin istiklâli, hükûmetlerin işleri bu kuvvetin mudâhale ve baskısından kurtulmak imkânı bulunmadığını bildirmiştir (7 Nisan, 300 tarihli bu dilekcenin istinsâh edilmiş bir nushası, Es'ad Çinar'ın bize vermiş olduğu mektuplar arasındadır: Nu. 55, s. 121-26. Yukarısında, *Midilli-sancağı Tahrîrât Ḳalemi, resmî kâğadlardan — Hukuk Müşâvirlerine dâ'ir Şadâret'e 'arîża* ve *Maḳâm-ı mu'allay-i Şadâret-i 'Uẓmâ'ya* kayidleri vardır. Dilekce'de, Andon Halimice mes'ele'sinden önce Ligor Mandıre da'vâsı hakkında bilgi verilmiştir).

754. Menemenli Rif'at Bey'e

2.III.1885

Rif'at'ciğim,

14 Şubat, sene 300 tarihli kâğadın geldi. Anın cevâbını yazmadan evvel, eski mektûbunun bakıyyesini bitireyim. Kur'anın tahkîkına mü'ekkel olan Mustafa Kâzım Paşa kimdir? Binğâzî'ye ta'yîn olunan Mustafa Kâzım Paşa kimdir[3]? Anadolu ordusunda Erkân-ı Harb Re'îsi olan merhûm Hasan Kâzım Paşa idi. Şâ'ir Kâzım Paşa, Mûsâ Kâzım Paşa'dır. Anı, Vâli falan etmezler zannederim. Nekadar da çok Kâzım Paşa'lar peydâ oldu. Şu kürek mes'elesini tahkîk et! Öğreneceğim iş var[4]. Yunan Sefâret-hânesi de ba'zı adamların iş-

[3] Binğâzî Vâlisi olan, Ferîk Mûsâ Kâzım Paşa'dır (*Sâl-Nâme-i Nezâret-i Hâriciyye*, İst., 1302, Matbaa-i Ebüzziyâ, s. 339).

[4] Kemal'in Rodos'taki mahkûmlar ve sürgünlerle ilgili ba'zı resmî yazıları elimize geçmiş bulunuyor; bunlar kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyledir: Vilâyet'e, 20 Kânûnıevvel, 1300/14 Rebî' I., 1302 (1 Ocak, 1885) tarih, 499 numaralı, yukarısında ise *yazıldı* kaydi bulunanında, Rodos Umûmî Habs-hânesi'ndeki mahkûmların kendi istekleri ile, kânûn hükümlerine uygun olarak şahıslara âid işlerde hangi şartlarla çalıştırıldığını anlatmış, bu husûsları Vilâyet'e haber vermek maksadıyle bildirmiştir (Türk Tarih Kurumu'ndaki *Defter*—III., s. 51). Müdde'î Umûmî Mu'âviliği'ne, ayni tarihli yazısında, *Dustûr*'un iii'üncü cildinin 167'nci sayfasındaki *Emir-nâme*'ye dayanarak kimlerin, hangi hükümlere göre çalıştırılabileceklerini kaydettikten sonra, Rodos'taki mahbûsların ba'zı san'atlar işlemekte oldukları, ayrıca ücretle resmî, şahsî hizmetlerde de çalıştıkları hâlde, *hayr uşûlü*'nden faydalanmadıklarını anlatmış, bir sızıldı çıkmasına meydân verilmemesi için, *hayr ķâ'idesi*'nin uygulanması bakımından gerekli yardımın esirgenmemesini recâ etmiştir (Ayni *Defter*,nu. 277, s. 52). Vilâyet'e, yukarısında *Fevķa'l-'âde* keydi bulunan, 9 Kânûnıevvel, 300 (21 Ocak, 1885) tarihlisinde, Zâbıta Nezâreti'nden alınan ve bir sûretini sunduğu tahrîrâttan anlaşılacağı üzre, *İrâde-i seniyye* ile Rodos'a *tard ve teb'îd* edilen Mısırlı Şeyh 'Abdu'r-Raḥîm, Şeyh 'Abdu'r-Raḥman, 'Aliş, Şıdķî Bey berâ'et için muhâkeme istemektedirler; kör olan Şeyh 'Abdu'r-Raḥîm ise, bu isteğe ek olarak bir de geçim ve kirâ bedeli verilmesi için dilekce vermiştir. Kemal, muhâkeme, vazife dışı olduğundan reddedilebileceğini bildirerek, geçim hakkında gittikce artacağı belli dilekceler dolayısıyle nasıl hareket edilmesi lazım geldiğini sormuştur (Ayni *Defter*, s. 3). Vilâyet'e 28 Kânûnısânî, 300 (9 Şubat 1885), tarihli telgrafı ise, adlarını verdiği yedi mahbûsun, Zâbıta Me'mûru Mehmed Bey'i i'dâm teşebbüsünde oldukları, yanlarında bıçak bulunduğu içün, Umûmî Habs-hâne'nin inzibâtı bakımından Midilli'ye, veyâ bu habs-hânenin şu'besi bulunan bir başka yere ilk vapurla sevklerine izin verilmesi hakkındadır (Ayni *Defter*, s. 78).

lâḳını iltimâs etmiş; araya bir entrika falan mı karıştı, anı anlamak isterim. Abanos bastona, mâdâm ki abanostan baş takılamayacak, yâ mevcûd olan baş biraz süsletilse ve yâḫûd o da mümkin olmazsa siyâh kemikten falandan süslüce birşey yaptırılsa olmaz mı? Rusûmât Müdîr-i ma'zûlü'nün kâğadına cevâb geldi. Numarasını, falanını göndermeğe lüzûm kalmadı. Gönderdiğin kâğadların cümlesi geldi, beğenildi. Ḳalemler biribirinden fenâ.. Böyle, ḳalemsizlikle ne yapacağız, bilemem. La'l pek nefîs. Bu, o la'lden değil, tulum la'lindendir. O, buna çok müreccah.. Dilden pek memnûnuz. Rokfor cârîyeniz ise, Firenkler'in yiyemeyeceği kadar kokmuş.. *Midilli Risâlesi*'ni bitirmeğe işler vaḳit mi veriyor[5]? Herkit mes'elesini, biraz teskîn eder gibi olduk. Başımıza devr belâsı çıktı. Vâli 'aḳıllısı hem Herkit'in teskînine medâr olmak ve hem de tahrîr işlerini tesviyeye hidmet içün, *Manṣûre* korvet (*corvette*)'ini istemiş; bana gönderiyor. Anın ile adalara çıkacağız da tahrîre bir çâre bulacağız amma, zararı yok, havâlar düzeldi. Deniz seyâhatinden hem vucûdce istifâde ederim, hem eğlenirim. Vilâyet mes'elesini tensîb etmiyorlar diyorsun. Murâd efkâr-ı Humayûn'a muḫâlif düşer muṭâla'asına mebni ise, başka lakırdı.. Benim İstanbul'u tercîh edeceğime, yâḫûd İstanbul'da bulunmaklığım hayırlı olacağına ẕihâbdan ise, o cihet yanlıştır. Ben, İstanbul'da bulunmağı yalnızca emr ve fermân-ı Cenâb-ı velînî'met'e iṭâ'at sâ'iḳasıyle ḳabûl ederim. Yoksa, kendi ihtiyârıma bırakılır ise, bin dürlü iġrâża hedef olarak İstanbul'da bulunmaktan, bizim Rodos Mutasarrıflığı elbette müreccahtır. İşte, bizim Vilâyet mes'elesini tervîc etmeyenler kimler ise, buralarını anlat da, ne söyleyeceklerse bana da haber ver. İngiliz dostumuza Afrika mes'elesi, bir mes'ele-i nâmûsıyye olmuş ise, ne haltetmeğe il kesesinden ihsânlar ederek İtalya'dan istimdâda kalkışıyor. Edebsiz maḫlûḳlar bunlar ya.. Bâri ḥaḳtan, nâmûstan, falandan bahsetmeseler de, *harâmın üstüne durmaz biraz da hîle katar* takımdan olduklarını kendi fi'illeri ile isbât etmeseler.. Peştemalcı'nın[6] tavsıyeleri, bir şâ'ir, mubâleġayı nasıl eğlence ḳabîlinden olarak

[5] Kemal, *Midilli* adlı, Âkif Paşa'nın *Tabṣıra*'sı tarzında, fakat ifâde bakımından bu eserden farklı bir eser yazmakta olduğundan önce, Mustafa Âsım Bey'e gönderdiği 26 Kasım, 1884 tarihli, kitabımızın bu cildindeki mektubunda bahsetmiştir (Nu. 717, s. 14 , not—7).

[6] Ermeni ünlü doktoru Dikran Peştemalcıyan Paşa.

telaḳḳi ederse, bi'ṭ-ṭab' o ṣûrette telaḳḳi olundu. Senin iş içün bir kerre Nûrî Bey'e sormasını, Beybaba'ma yazdım; çünki Cenâb-ı Ḥaḳ, ömr ve şevketlerini müzdâd buyursun, Velînı'metimiz Pâdişâhımız Efendimiz'in bendegânı talṭîflerine hiçbir meşġale mâni' olmadığı, dâ'imâ meşhûd-i 'uyûn-i iftiḫâr olmaktadır. Ev mes'elesine dâ'ir olan muṭâla'amı yazmış idim. Muhâsebeci ḥaḳḳında verilen ḳarâr tuḥaftır. Sadr'a böyle birşey 'arż ederler ise kızar zannederim. Kitâb içün tertîb ettiğin 'ibâre, eğer sahîhan öyle bir kitâba tesâdüf etti de yazıldı ise, güzel; ıkına-sıkına şi'ir söyler gibi bulundu ise, o zamân 'âdî birşey 'addolunur.

Kitâbların ṭab'ına, şekline, falanına karışamam. *Celâl* içün de şimdi ruhsat, falan istemem. Gelelim Avusturya postasına verdiğin mektûba.. Ġavril Paşa'nın ne yâdigâr olduğu, ötedenberi ma'lûm idi; fakat 'Adliyye'den yetişmiş olduğu hâlde[7], Bâb-ı 'Âli'nin yazdığı şey'e istiḳlâl-i mehâkîm'e karşı bir hareket naẓarı ile bakacak kadar eşek olduğunu unmmazdım.

Taṣvîr mecmû'ası'na on lira vermeğe mecbûr olur isen, cidden memnûn oldum (*olurum*); çünki muḥtekirliğinin bir cezâsını çekmiş olursun; çünki vaḳtiyle herkese eşer vermiş olsa idin, şimdi de sana *Taṣvîr mecmû'ası* verecek biri bulunurdu[8].

Bendler'i ṭabî'î biz temyîz edeceğiz; ba'żılarına muṭâla'a da yazacağız. *Nevrûz*'un sende tashîhlisi var mıdır? Yoksa, anda birçok yanlışlar var, nasıl bastıracaksın? Sonra, nihâyetine ḫaṭâ-ṣavâb cedveli mi koyacağız?

İ'dâdiyye içün biz binâ masrafına muhtâc değiliz. Buranın tertîbini, ṣûretini gönderdiğim *maẓbaṭa*'dan anlamışsındır. O cihet, Nâẓır Paşa'ca dahi maḳbûl olur sanırım. Vilâyet'in üçyüzbin ġuruştan ziyâde hisse-i masârifi var. Ne 'öşr, ne de bir para hisse-i

[7] Ġavril Paşa (ölümü: 1316/1898), Bulgar'dır; Temyîz A'zâsı iken Şarkî Rumeli Müsteşârlığı'na, 22 Receb, 1301 (18 Mayıs, 1884)'de Şarkî Rumeli Vâliliği'ne getirilmiş, Vezirlik ihsân olunmuştur (*Sâl-Nâme-i Nezâret-i Hâriciyye*, İst., 1302, s. 340; Süreyyâ Bey, a. e., c. IV., s. 840; Cevdet Paşa, *Tezâkir, 13-20*, Yayımlayan: Ord. Prof. Câvid Baysun, Ankara, 1960, T. T. Kurumu Basımevi, s. 101, 102).

[8] Kemal *Tasvîr Mecmuası* ile, *Tasvîr-i Efkâr*'da yayımlanan, Şinâsî ile Kemal'in seçilmiş, yazılarını içine alan *Muntahabât-ı Tasvîr-i Efkâr*'ı kasdetmiş olsa gerektir: Birinci Kısım, *Siyâsiyyât*, İst., Matbaa-i Ebüzziyâ, 1303. 468 s. *Kemal, Muntahabât-ı Tasvîr-i Efkâr*, Üçüncü Kısım, Birinci Tab'ı, İst., Matbaa-i Ebüzziyâ, 1304, 120 s.—Üçüncü Kısım, *Kemal, Makâlât-ı Mütenevvi'a*, Üçüncü Tab'ı, İst., 1311, 128 s.

ma'ârif veren Sakız müstesnâ olunca, biz i'dâdiyyeler içün o kadar paraya da muhtâc değiliz. Hele bizim Rüşdiyye'ye o kadar bir zam icrâ etsinler, ötesi içün Allâh Kerîm'dir. Ser-hâne'ye, hamâma dâ'ir geçen hafta gönderdiğim mektûb, elbette şimdiye kadar vâsıl olmuş ve yerine verilmiştir. Andan bir hayırlı haber beklerim. Ta'ahhur ederse yine musallat olacağım. Mart geldi. Medrese-i Süleymâniyye'nin hâli harâbdır. 'Ubeydu'llâh câriyemiz geldi. Sen orada şimdilik Medrese-i Süleymâniyye hocasını oyala! İşi 'Ubeydu'llâh'a kabûl ettirebilirsek ne a'lâ; olmazsa yine hocayı isteriz. Hoca dedim de hâtırıma geldi. Mürtedler mes'elesine dâ'ir Meclis-i Vükelâ karârıyle bir emir aldık. Kâffe-i sunûf-ı teba'a, askerlikle mükelleftir. Devlet şimdilik Hıristiyanlar'dan li-hikmetin asker almıyor. Buralarını köylülere anlatınız da, bî-hûde Hıristiyan olmasınlar diyorlar. Bu re'y-i Felâtûn-pesendâne'ye ne buyurulur? Bizim içün bu mes'elenin hallinde de, mekteblerin feyzine murâca'attan başka çâre kalmadı. Fıkralar pek güzel.. Burada şimdi bir mes'ele var. Tahrîrât Müdîri Sa'îd Efendi câriyemiz ufak-tefek öteden-beriden kapıştırmağa başlamış diyorlar. Daha tahkîkına başlamadım. Başlasam, altmış yaşında herîfi, fenâ hâlde harâb edeceğim. Anın iyisi, hayırlısıyle becâyiş falan yolunda buradan def' olup gitmesidir. Yerine Reşîd tâlib.. Fakat o da işime gelmeyecek.. Çünki Rodos halkını bir derece kırmış ki, ta'rîf kabûl etmez. Bu hâlde iş Bahâ'ya kalıyor. O da te'ehhülünden dolayı zevk-ı maksûm ister. Ma'hûd ta'dîlât husûsunda görülen ta'allülden dolayı, benim 'inâd muhlişiniz de bir görünmeği ârzû ediyor; binâ'en-'âleyh bu mâdde içün Sadr'a murâca'at niyyetindeyim. Yapacağında da şübhe etmem; ma'a-mâ-fîh senin re'yin nedir? Öyle mi edilse, yâhûd 'Âlem-i bâlâ'ya kadar çıkarılmaksızın Besîm Bey tarafından mı dolaştırılsa? İlk posta ile cevâb isterim. Hâ, bizim bu def'aki seyâhat bir alay muvaffakıyyâtı intâc etmek ve birçok mükâfâtlar talebine meydân vermek me'mûldür. İşi, o sıraya da karıştırabilirim. Hele şimdilik siz ne buyursunuz? Başka yazılacak birşey yok.. *Avusturya* postasına kadar birşey zuhûr eder ise yazarım.

18 Şubat, sene 300

KEMAL

DCCLV.

Kemal, Rodos'ta vazifesine başladıktan bir hafta kadar sonra Vilâyet'e gönderdiği 2 Kasım, 1884 tarihli yazısında Kerpe Kaymakamlığı Vekâleti'nde bulunan Nazîf Efendi'nin imtihan vermemiş olduğundan, buranın ehemmiyeti dolayısıyle Lenduz nâhiyesi Müdürü Mâhir Efendi'nin bu vazifeye ta'yînini istemiştir: Müdürlük imtihanını kazanan Mâhir Efendi'nin bir kaymakamlığa getirilmesi Vilâyet'ce önceleri uygun görüldüğünden Kaymakamlık imtihanının kış mevsimi geçtikten, Kerpe'ye âid işler yoluna konulduktan sonraya bırakılmasını, Kerpe'ye naklini, gerekli belgeleri de bu dilekcesine ekleyerek bildirmiştir[1]. Kemal'in 18 Aralık, 1884 tarihli, Nazîf Efendi'nin isti'fâsı üzerine, onun yerine Mâhir Efendi'nin Kerpe Kaymakamlığı'na vekâleten inhâsı hakkındaki tebliği de, oğlu Müderris-zâde Şevket Bey aracılığıyla elde edilmiş bulunuyor[2]. Kemal aşağıdaki husûsî mektubunu, bu tebliğden ikibuçuk ay kadar sonra, asâleti henüz tasdîk edilmeyen Mâhir Efendi'ye yollamıştır.

Kemal, Mâhir Efendi'ye yolladığı 25 Ocak, 1885 tarihli yazısında Rumca Kâtibliği'nin kaldırılması üzerine, Fırancisko Efendi'ye hangi vazifenin verilebileceğinden söz etmişti[3]; aşağıdaki mektubunda, kaldırılan Rumca Kâtibliği'nin yeniden te'sisine imkân olmadığını, onun üçüncü sınıf müfettişliğe getirilmesini uygun bulduğunu. inhâsı için nasıl bir işlem yürütüleceğini anlatmıştır. Ayrıldığından bahsettiği Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Hakkı Paşa'dır. Me'mûrlara verilecek nişânlar için yerine gelecek olan Selânik eski Vâlisi Gâlib Paşa'dan da[4], me'mûrlar için istediği nişânların alınabileceğini ummaktadır.

Mektubun Kemal'in el yazısıyle aslı, Mâhir Efendi'nin oğlu Müderris-zâde Şevket Bey'dedir; ondan alınarak, Rizâ Nur tarafından fotokopisi, Arab harfleriyle dizilmiş metni yayımlanmıştır (*Türk Bilig Revüsü*, c. VI., İskenderİye, 1936, s. 1245-364; 1270-389).

---

[1] Kemal'in kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle olan, 21 TeşrÎnievvel, 300 tarihli bu resmî belgenin müsveddesi T. T. Kurumu'ndadır (*Defter*—I, s. 15).

[2] Rizâ Nur, *Türk Bilig Revüsü*, c. VI., Février, 1936, s. 364-1245 v.d. Arab harfleri ile yayımlanan bu belgenin sonunda 29 Safer, sene 302 ve 6 Kânûnıevvel, 1300 tarihi vardır.

Bandırma Kaymakamı emekli Müderris-zâde Şevket Bey, Kemal'in "Babam Mâhir Bey'in Kerpe'ye, Sâ'id Bey'in Sömbeki'ye Kaymakam ta'yîn edilmeleri için Vâli ve Dâhiliyye Nezâreti'ne yazdığı tahrîratın müsveddeleri bendedir. Babamın evrâkı arasında Kemal'in babama yazdığı mektuplar var. Bunların altı dânesini fotografiye edip diğer iki tahrîrâtın müsveddeleri ile birlikte size gönderiyorum. Kemal Bey, babamı pek sever, dirâyet ve liyâkatini takdîr ederdi,, diyor (Rizâ Nur, ayni mec., s. 1322-441).

[3] Bu ciltteki mektubu, s. 149, nu. 741.

[4] *Sâl-Nâme-i Vilâyet—Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*'de, Ali Yâver Paşa-zâde İsmâil Hakkı Paşa'nın bura vâliliğinde 11 Şubat, 1299—19 Şubat, 1300 (23 Şubat, 1884—3 Mart, 1885); Abdullah Gâlib Paşa'nın ise 24 Mart, 1301—8 Şubat, 1301 (5 Nisan, 1885—20

755. MÂHİR EFENDİ'YE

4.III.1885

İş'ârınız vechile *İstanköy* vapurunu gönderdim; üç-dört günden ziyâde eğlendirmemeğe ġayret ediniz ki burada lâzımdır. Bir çavuş ile dört żabṭıyye de i'zâm olundu. Rûmî Kâtibliği'ni i'âde ettirmeğe imkân yoktur; fakat mâdâm ki Fırancisko'nun daha az ma'âşlı bir işde istiḫdâmı uyamıyor; kendisini Rûmî Kitâbeti'nin tarīḫ-i laġvı olan Kânûnısânî'nin onbeşinden i'tibâren dörtyüz ġuruş ma'âş ile üçüncü sınıf teftīşliğe ta'yīn edebilirsiniz. Eğer bu şûretle ḳarâr verirseniz, görünen lüzûm ve alınan me'ẕûniyyet üzerine Fırancisko, Kânûnısânî'nin onbeşinden i'tibâren teftīşliğe naḳlolunmuş olmaġla Icâbının icrâ olunması me'âlinde eski tarīḫli ve fevḳa'l-'âde işâretli bir inhâ göndeririz; buraca iḫtiżâsına bakılır.

Nişânlar içün Vilâyet'e yazdım. Pek çoktur dediler. Sonra muvafaḳatlerini aldım[5]; fakat Vâli Paşa infiṣâl etti. Yerine Selânik'ten

---

Şubat, 1886) tarihlerinde bulundukları kaydedilmiştir (Vilâyet Matbaası, 1303, s. 51). İ. E. M. Kemal İnal—Hüseyin Hüsâmeddin'in eserinde, Mısır tüccarlarından Ketenci-zâde Haci Mehmed Sâdık Efendi'nin oğlu Ġâlib Paşa (28 Ša'bân, 1244—6 Zi'l-ḳa'de, 1322/4 Mart, 1829—12 Ocak 1905)'nın, 15 Cumâdâ II., 1302 (2 Mart, 1885)'de Cezâyir-i Bahr-i Sefīd Vâliliği'ne getirildiği kaydedilmiştir (*Evḳâf-ı Humâyûn Nezâreti'nin Tarihçe-i Teşkilâtı ve Nuzzârın Terâcüm-i Aḥvâli*, İst., 1335, Evkāf-ı İslâmiyye Matbaası, s. 197 v.d.).

[5] Kemal, Vilâyet'e resmî yazısında Nikite Kaladaki (نيكيته قلاداكى) ile Nikola Farmakidi'nin Dördüncü Rütbe'den birer Mecīdî Nişânı ile lutuflandırılmalarını istemiş, buna neden lâyık olduklarının sebebini de anlatmıştır: "Sömbeki-cezīresi, Rodos'a tâbi' İsporat-adaları'nın servet ve nufûs i'tibârıyle en mühimmi olduğu gibi, sâ'ir adalar her hâlde oranın efkâr ve temâyülâtına tâbi' olduklarından ḥüsn-i idâresine şûret-i maḫṣûṣada i'tinâ edilmektedir. Nezd-i sâmi-i Vilâyet-penâhîleri'nde mustaġni-i ta'rīf olduğu üzre İsporat gibi devletin iṭṭirâd-ı idâresine dâhil olmayan yerlerde âsâyişi muhâfaza etmek ve ḫalkı hükûmete ısındırmak ḫuṣûṣlarında mu'teberân-ı memleketin temâyülâtında pek çok te'sīr olarak Sömbeki-cezīresi'nde ise Muhtâr-ı evvel olan Nikite Kaladaki gerek kendinin ve gerek vatandaşının menfa'atini devlet taraf-dârlığında görmüş ve cezīrenin tahrīr-i nufûsunda pek çok hidmet etmiş olduğu gibi, cezīrede ashâb-ı servetten Nikola Farmakidi dahi bir aralık Yunan tâbi'iyyeti iddi'âsına ve o ḳuvvetle Sömbeki'de bulunan ruḳabâsına tefevvuḳ dâ'iyesine kalkmış ise de, teşebbüsât-ı vâḳı'ası bī-hûde para sarfından başka netīce vermediğini görünce tebdīl-i meslek ederek devlet bendeliğini iltizâm etmeğe ve hükûmet-i mahalliyyeye mu'âvenette ḳuṣur etmemeğe başlamış ve hattâ

Ġālib Paşa geliyor. Anın da muvafaḳatini almak kolaydır; fakat İstanbul'dan çok denilir ise, o zamân iş güç olur; binâ'en-'âleyh bunlardan hangilerine nişân verilmek ḳaṭ'iyyen lâzım ise, anları bildiriniz ki, o ḳabîlden olanlar içün muṭlaḳā isteyelim. Dîgerleri içün de yine ṭalebden geri durmayalım.

20 Şubat, sene 300
KEMAL

Yunan istiḳrâżâtı senedâtının oralarca kesr-i revâcına hayliden-hayli hidmet eylediği gibi, devlet Rusya muhârebesiyle meşġûl ve Rumlar'ın menfa'ati bütün -bütün Osmanlılar'a merbûṭ iken bir akçe i'âne vermeyen Sömbeki ahâlîsinden, şimdiki tedârikât arasında Hediye-i Askeriyye içün para toplamağa da muvaffaḳ olmuştur„ (Kemal'in kendi el yazısıyle olan evrâktan istinsâh edilen bu dilekcenin bütünü, Es'ad Çinar'ın bize hediye ettiği mektuplar arasında, kendi kitaplığımızdadır (Nu. 37, s. 84-85). Rodos'tan gönderildiği anlaşılan bu tarihsiz belgenin, 1885 yılı başlarında yazıldığını sanmaktayız.

DCCLVI.—LVII.

Kemal, dâmâdına 4 Mart tarihli mektubunu, vapurun yarın sabah erken geleceğini gecenin geç saatinde haber aldığı için kısa kesmiştir. C. B. Sefîd Vâlisi Hakkı Paşa ile Selânik Vâlisi 'Abdu'llâh Ġālib Paşa'nın yer değiştirdiğini, Medrese-i Süleymâniyye'ye hoca ta'yîni düşünülen Ubeydu'llâh Efendi'nin kitaplarından *İbn Ḫaldûnlar*'ı ile *Muṣṭaṭraflar*'ının nerede bırakılmışsa araştırılıp gönderilmesini yazmıştır; bu iki eserden ilkiyle yedi ciltlik *Muḳaddime*'siyle de ün kazanan *Kitâb-ı 'İber* ile İbşîhî'nin *al-Mustaṭraf fî Külli Fennin Mustaẓraf* adlı eseri, bunun Mahmud II. tarafından Ekmekci-zâde Hâfız Ahmed Efendi'ye yaptırılan, veyâ Vaḳ'a Nüvîs Es'ad Efendi'nin tercemeleri kasdedilmiştir [1].

Yine dâmâdına, 12 Mart tarihli mektubunu, vapur gelmek üzre olduğundan kısa kesmiş, Maârif Nezâreti'ndeki resmî işlerin gecikmesiyle çok sıkıldığından, 13 Mart'ta Avusturya Velî-'ahdi Archduke Rodolphe[2] Rodos'a uğrayacağı için

---

[1] *Muṣṭaṭraf* hakkında bk., M. Münir Aktepe, *Es'ad Efendi* mad., *İslâm Ansiklopedisi*, İst., 1947, Millî Eğitim Basımevi, 33. Cüz, s. 365b; Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, Ankara, 1966, T. T. Kurumu Basımevi, s. 297.

[2] Rodolphe Charles Francis Joseph (Doğumu: 21 Ağustos, 1858), Avusturya İmparatoru (1848-1916) ve Macaristân Kıralı (1867-1916) olan Francis Joseph'in (1830 - 1916) oğludur (*Sâl-Nâme-i Nezâret-i Hâriciyye*, İst., 1302, Matbaa-i Ebüzziyâ, s. 361). Kemal, Kurenâ'dan Beslm Bey'e, 1 Mart, 301/13 Mart, 1885 tarihli resmî yazısıyle, Archduke Rodolph'un gece Rodos'a gelip o sabah vapurdan dışarı çıktığını, Kal'a içindeki eski binâları gördüğünü, ziyâret kabûl etmediğini, kendisine resmî olmayan sıfatı dolayısıyle gerekli saygının gösterildiğini, o gün Rodos adası nâhiye-

işlerin yoğunluğundan, Herkit'teki ayaklanmanın sükûnet bulduğundan, Yeni Osmanlılar'dan, kendisiyle Avrupa'ya kaçan İskender Bey-zâde Reşâd'ın Yozgad Vâliliği'ne getirilmesinden duyduğu üzüntüden bahsetmiştir.

Kemal'in resmî ne gibi işlerle uğraştığını, iç dünyâsını aydınlatan notlarını içine alan her iki mektubunun kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle asılları T.T. Kurumu'ndadır (Nu. 201, 341).

756. Menemenli Rif'at Bey'e

4.III.1885

A'lâdır Rif'at, bu sefer de mubârek vapur Perşenbe günü erkenden geliyor. Geleceğini de şimdi, ya'ni gece yemek vakti haber verdiler. Bereket versin yazacak birşey yok.. *Fransız* varupu ile mektûb göndermiştim. İki gündür buraca hiçbir tahavvül zuhûr etmedi. Hâ, gerçek, Vâli tahavvül etti. Anı ise sen benden evvel duymuşsundur. Bakalım, bu sefer de gelen, gidene rahmet okutacak mı? 'Ubeydu'llâh'ın kitâbları eksik; ya'ni *İbn Haldûnlar*'ı ile *Mustatraflar*'ı yok. Anlar 'acabâ Midilli'de mi kaldı, ne oldu? Ma'lûmâtın var ise, bize de haber verir misin? İki gündür hava pek fenâ.. Ya'ni bulut içindeyiz. Korkarım ki nezle gelecek. Doktor Nâ'il ehemmiyyet vermiyor amma, ben nezleden pek muztarib oluyorum. Şimdilik el-hamdü li'llâh nezle de yok; 'âfiyetimden pek memnûnum. Artık susalım; elverir değil mi?

20 Şubat, sene 300

Kemal

Cümleye her nev' selâm..

757. Menemenli Rif'at Bey'e

12.III.1885

Rif'at'ciğim,

Biz, bu Rodos postasıyle nasıl ederiz bilemem. Senin mektûb yine cehennem oldu; İskenderiyye'ye doğru çekildi gitti. Biz ise, burada

---

lerinden Lendus'a hareket ettiğini bildirmiştir. Ayni tarihte, C. B. Sefîd Vilâyeti'ne bir telgrafı da vardır: "Avusturya Velî-'ahdi dün gece gelmiş ve bu sabah vapurundan çıkarak, Kal'a dâhilinde bulunan ba'zı ebniyye-i 'atîkayı gezdikten sonra vapuruna 'avdetle Lendus tarafına 'azîmet etmiştir„ (Bu iki belgenin istinsâh edilmiş nushası Es'ad Çinar'ın bize vermiş olduğu, kütüphânemizdeki mektuplar arasında bulunmaktadır: Nu. 12, 16, s. 29, 39).

havâdissizlikten patlıyoruz. Hele şu Ma'ârif işlerinin, falanın ta'aḫḫuru o kadar canımı sıkıyor ki, ta'rîf edemem. Yarın Mart, biz hâlâ ne yapacağımızı bilemiyoruz. İnşâ'allâh mektûblarında hiç olmazsa birtakım ümîdler-ümîdler vardır da, anlarla biraz teselli buluruz. Yarın Avusturya Velî-'ahdi geliyor. Birçok sıkıntılara, bir alay belâlara da anın ile uğrayacağız. Senin iş için ẓuhûr eden *İrâde-i seniyye*'ye fevḳa'l-ġâye memnûn oldum. Hele postadan tefsîlâtını alayım da, *Fıransız* ile bir güzel teşekkür yazarım. Zâten bu gün bir bahâr tebrîki yazmak istiyordum. Allâh belâsını versin, Velî-'ahd'in telâşıyle birşey'e bakamadık. Anı da *Fıransız*'la göndeririz. Bizim Herkit, şimdilik sükût ve sükûnet 'âlemindedir. Ḥaḳḳî Paşa 'aḳıllısının Selânik'e kadar def' olup gitmesi, işimizi bir kat daha teshîl eder zannederim. Evdekilerin 'umûmuna selâm.. Vapur geliyor imiş. Mektûbun kısalığına sıkılma! Elim ḳalem tutmağa varmıyor; o kadar canım sıkıldı.

28 Şubat, sene 300

KEMAL

Bizim bî-çâre Reşâd, Yozġad'a kadar atılmış. Kim bilir Kemal Efendi nekadar sıkılmıştır[3]. Şu tevcîhâtın esbâbını bana taḥḳîḳ edebilir misin?

[3] Reşad Paşa, Erba'a-kazâsı Mutasarrıflığı'ndan ayni vazife ile Gelibolu'ya ta'yîn edilmiş (*Basîret* gazetesinden naklen *Diyâribekir* gzt., nu. 332, 21 Muharrem, 1293/17 Şubat, 1876); Mîr-i mîrânlık rütbesiyle lutuflandırılmış (A. gzt., nu. 430, 23 Zi'l-ḳa'de, 1294/29 Kasım, 1878), 1881'de İkinci Rütbe-i Mecîdî Nişânı ihsânıyle Karesi Vilâyeti Vâliliği'ne getirilmiştir (A. gzt., nu. 571, 28 Şevvâl, 1298/ 23 Eylûl, 1881). H. 1300, 1301 (1882-84) yıllarına âid *Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*'lerden Karesi, bu vilâyet merkezi Balıkesir ile değiştirilince Balıkesir Vâlisi olarak vazifesini sürdürdüğü görülür (S. 286, 504). 1302'de ise, Vilâyet merkezinin yine değiştirildiği, Vâli olarak 'Âṭıf Bey'in bulunduğu anlaşılır; Ankara Vilâyeti'ne bağlı Yozgad-sancağı'nda ise, Reşad Paşa değil, Mutasarrıf olarak Haci Hasan Bey bulunmaktadır (Ayni *Sâl-Nâme*, H. 1302, s. 515, 526); ayni *Sâl-Nâme*'de, Reşad Paşa Canik Mutasarrıfı, Fâzıl Efendi Muhâsebeci olarak görülür (S. 534). 1303 yılı *Sâl-Nâme*'sinden Haci Hasan Bey'in Canik Mutasarrıflığı'na getirildiği, Kemal Efendi'nin Muhâsebeci bulunduğu anlaşılıyor (S. 452). F. Kenç'ten alınan mektuplar arasında Kemal'e âid sanılan, yazı şeklinden ve içindekilerden bu Muhâsebeci Kemal Efendi tarafından yazıldığı belli olan *Bende-Kemal* imzâlı, 15 Şubat, 300 (27.II.1885) tarihli bir mektup vardır (Nu. 4). Kemal Efendi bu mektubunda, şâirimizin mektubunu Samsun'da iken aldığından, Reşad Paşa'nın nüktedânlığından, onunla anlaşamayacak hiçbir me'mûr bulunamayacağından, gece-gündüz birlikte olduklarından bahsetmiş, muhâsebe işleri ile alâkalı hiçbir şeye ehemmiyet vermediğini, alaycı tabî'atini anlatan bir vak'aya da yer vermiştir.

DCCLVIII.

Kemal, dâmâdına yolladığı aşağıdaki mektubuna, çoğu olduğu gibi, onunla şaka ederek başlamıştır. 13 Mart'ta, yazmakta olduğu *Osmânlı Tarihi*'nin Murad II. bahsini bitirdiğini, eser basılırsa Hoca Sa'deddîn'in iki ciltlik *Tâcü't-Tevârîh*'i gibi ikibin sayfa kadar tutacağını, buna bir de *Muḳaddime* yazacağını bildiriyor; lâzım olan kitapların listesini, Midilli Mutasarrıflığı sırasında Müdde'î Umûmî Muâvini olan, Rodos'a gelen Bozca-adalı Tevfîk Bey'e vermiştir. O, en mühimleri Haci Kadrî Bey'de[1] olan bu kitapları getirtmek için İstanbul'a yazmıştır.

Kemal'in *Tarih-i Askeri* ve *Muḳaddime*'si hakkında notlarını içine alma bakımından mühim bu mektubu, kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 350). *Tarih*'e âid kısmı, Nu'mân Menemencioğlu'nun dosyasından faydalanıldığı kaydiyle M. C. Kuntay tarafından da yayımlanmıştır (*Namık Kemal*, c. II., Kısım II., s. 643 v.d.).

758. Menemenli Rif'at Bey'e

13.III.1885

Molla Rif'at,

Mektûbun geldi. Vâli Paşa'nın, ḥaḳḳında gösterdiği mu'âmeleye memnûn olduk. Sen şu bizim la'l mürekkeb gibi kırmızı suratlı, ḥâdîd birşey olmasan her iş doğru gider ya.. Fakat kime merâm

[1] İbrâhim Kadrî Bey, Hâremeyn-i Evkâf Nâzırlığı'nda da bulunan El-hâc Edhem Paşa'nın oğlu, Haci Ali Bey'in kardeşidir (*Süreyyâ Bey*, a. e., c. I., s. 314). Hüseyin Kâzım Bey'in babası olan Kadrî Bey'in (H. 1259-10 Kânûnısânî, 1318/1843 -23 Ocak, 1903) hayât çizgisi hakkında Osman Nûrî Ergin'in eserinde epeyi geniş bilgi verilmiştir (*İstanbul Şehr-Emînleri*, İst., 1927, Şehr-Emâneti Matbaası, s. 276-78). Ebüzziyâ Tevfîk, Abdülhak Hâmid'le nasıl tanıştığını anlatırken, Kadrî Bey'in, her ikisinin de irfân hocası olduğunu yazmıştır (*Yeni Osmanlılar Tarihi*, Bugünki dile uygulayan: Ziyâd Ebüzziyâ, c. II., İst., 1973, Garanti Matbaası, s. 203); Ebüzziyâ Tevfîk, Haci Ali Bey'in dostları arasında en saygı değer biri ve kendisinin ilk irfân hocası Ḳadrî Bey'in ağabeyi olduğunu; Yeni Osmanlılar Cem'iyyeti a'zâlarının maksadlarına vâkıf olmakla berâber, bu Cem'iyyet'e girmediğini, fakat fikirce, Cem'iyyet'in sağlam bir temel direği hükmünde bulunduğunu kaydetmiştir (*Yeni Osmanlılar Tarihi*, *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, nu. 105, 106, 31 Ağustos, 1 Eylûl, 1909). Kadrî Bey'in Tırabzon Vâliliği, karakteri hakkında Sâmiha Ayverdi-Nezihe Aras-Safiye Erol-Sofi Huri'nin hazırladıkları *Ken'ân Rifâ't ve Yirminci Asrın Işığında Müslümânlık* adlı eserde faydalı bilgiler verilmiştir (İst., 1965, Nurgök Matbaası, s. 44 v.d.). Ayrıca, bu kitabımızın I ve III'üncü ciltlerinin indeksinde yer alan *Kadrî, Bey* maddesine de bakılabilir.

anlatırsın! Amma ben çâre buldum. Bir hiddet daha teşrîf buyurursa, burada bir Yahudi karısı var; anı göndereceğim. İki-üç günde bir kerre, yüzünüze güller, seni bir iḫtiḳân ile biraz sükûnete da'vet etsin. Ekrem'e olan telgrafın hayli telâş verdi. Bey midir, hanım mıdır, bu yeni misâfir ne arsız şey.. Babasına çekmiş. Mandarina gibi, bilmediği şey'i vaḳitsiz olarak istemekte ma'nâ var mıdır ya[2]? Rodos'un altını-üstüne getirdik yok.. İzmir'e, Saḳız'a telgraflar, mektûblar yazdık; birinden birinde bulurlarsa gönderecekler. Bizim *tarîḫ* pek a'lâ gidiyor. Bu akşam Murâd-ı Ŝânî'yi bitirdim. Hisâb ettim, yazılanlarını bastırmak lâzım gelse, *Ḫoca Tarîḫi* kadar iki cild olur; ma'a-mâ-fîh tashîhinde daha tevessü' edecektir. Birçok kitâblar ısmarladım. Ḳadrî Bey de imdâdıma yetişti. Geçende Tevfîḳ gelmiş idi. Türkce'de lâzım olan tarîḫlerin bir puslasını aldı. En mühimleri Ḳadrî Bey'de var imiş. İstanbul'a, getirtmek içün yazmış; bu hafta anları bekliyorum. Bir kerre ele geçtiği gibi, tashîhe başlayacağım. Bir de *muḳaddime*'m var ki, birkaç yüz sahîfe olur. Anı da yazacağım. Sonra ṭab' başlayacak. Dört-beş aya kadar neşredilir sanırım. Amma, güzel birşey olacak hâ.. Ben de beğeniyorum. Ben beğenirsem fenâ birşey olmaz değil mi[3]? Vapur geldi. Ben de mektûbumu kesiyorum. Kızıma birşeyler yazacağım. Sene mubârek olsun!

1 Mart, sene 301
KEMAL

DCCLIX.

Kemal, Rif'at Bey'in 19 Mart tarihli mektubuna cevâbında önce, onun bir Defterdârlık'a ta'yînini istemesi mes'elesi üzerinde durmuştur: Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti Defterdârlığı'na getirilmesi isteğine karşılık, Saḳız'daki Defterdâr'a rütbe ve nişân verilmesi Vâli Hakkı Paşa'nın iltimâsı değil, Kurenâ'nın da himâye-

[2] Kemal'in Rif'at Bey'e gönderdiği, bu ciltteki 761 numaralı, 31 Mart, 1885 tarihli mektubundan, Nûrî Bey'in çocuğunun doğup-doğmadığını öğrenmek istediği anlaşılıyor; *Yeni misâfir* ifâdesiyle bu çocuğu kasdetmiş olduğunu sanmaktayız.

[3] Kemal'in Murad II. devrini bitirdiğinden, İstanbul'dan kitaplar gelince tashih etmeye başlayacağından, birkaç yüz sayfa tutacak bir de *muḳaddime* yazacağın- bahsettiği Magosa'da iken yazmağa başladığı *Tarîḫ-i Askerî* adlı eseridir. Kemal'in bu mühim notu, Rodos'ta iken, *Osmanlı Tarîḫi*'ni yazmağa başlamadan önce, *Tarîḫ-i Askerî*'si üzerinde çalıştığını aydınlatmaktadır.

siyle olduğu için, böyle bir kimsenin bir başka yere naklini istemeği delilik saymaktadır; söz konusu, Defterdâr Hayrî Efendi'dir[1]. Emîn Efendi'nin yerine Haleb'e ta'yînini de, o isti'fâdan caydığı için imkânsız görüyor. Rif'at Bey'in işi halledilmeden Rodos'a gelip buradaki eşi ve çocuğunu İstanbul'a götürmesini uygun bulmadığını da sebepleriyle anlatmıştır. Bu âile mes'elesi dışında ele aldığı şeylerden biri, Herkit ayaklanmasının yatıştığı, Mahkemesi'nin açıldığıdır:

Kemal Rodos'taki vazîfesine başladıktan bir ay kadar sonra, Vilâyet'e bir te'kîd dilekcesi göndermiş, "Herkit ahâlîsi tarafından, müretteb olan masârifine îrâdı kâfi olmadığı şûrette kendi taraflarından ikmâl edilmek üzre nâhiyelerinde Mahkeme teşkîlline dâ'ir„ sundukları dilekcelerinin henüz gelmeyen cevâbını istemiştir[2]. Vilâyet'e, 5 Şubat, 1885 tarihli yazısında, Herkit'te geçende açılan Mahkeme'nin Re'îsi yerliden olduğunu, halkın ikiye bölündüğünü, da'vâların çokluğunu, buraya vekîl, veyâ asîl bir Mahkeme Re'îsi'nin gönderilmesini bildirmiştir[3]. Devlet Şûrâsı karârıyle makineli sünger kayıklarının men'i üzerine ayaklanan ahâlî tarafından dükkânlar, Mahkeme kapatılmış, bu isyân, türlü yazışmalardan sonra, mes'eleyi Bâb-ı 'Âlî'nin ele almasıyle durdurulmuştu[4]. Kemal'in aşağıdaki mektubundaki, "Herkit'in Mahkemesi, falanı açıldı„, ve bunun ardındaki cümlelerle anlatmak istediği bu mes'elelerdir.

Türklük-İslâmlık aleyhine, Hıristiyan halkı lehine müdâhalelerin zararı, yine Osmanlı İmparatorluğu'na ödetilmiş, "XIX. asrın ikinci yarısında, Osmanlı İmparatorluğu dışında Afrika ve Asya'daki Müslümân memleketlerindeki sömürgeci devletlerin işgâl etmekte bulundukları sâhaların genişletilmesine girişilmiş„ , buralarda sömürgecilere karşı şiddetli isyânlar da başlamıştır. Mısır Sûdân'ında, İngiltere'ye karşı Mehdî Muhammed Ahmed'in idâre ettiği isyan hareketinde (1881-85), birçok yerler geri alınmış, yine İngiltere'ye karşı Efganistân'da, 1871'de, Cezâyir'de Fıransa'ya karşı isyanlar baş-göstermiştir. İngilizler 1882'de Mısır'ı işgâl etmişler, Osmanlı hükümrânlığına dokunmamakla berâber, 3 Ocak, 1883'de yayımladıkları bir *Beyân-Nâme* ile, bu memlekette, lüzûm gördükleri sürede kalacaklarını da bildirmişlerdir. "17 Haziran, 1884'de Bâb-ı 'Âlî'nin devletlere gönderdiği *Tahrîrât* ile Mısır'ın„ tahliyesi, veyâ muhtelit kuvvetler tarafından işgâli„ isteğinde bulunulmuş ise de,

---

[1] Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti Defterdârı Hayrî Efendi'ye, Ârif Bey'in merkez Mutasarrıfı bulunduğu sırada Rütbe-i Sınıf-ı Ûlâ, Hakkı Paşa zamânında nişân ihsân edilmiştir (*Cerîde-i Havâdis*, nu. 5494, 5664; 10 Teşrînisânî, 1883, 9 Mayıs, 1884).

[2] 6 Safer, 302/13 Teşrînisânî, 300 (25 Kasım, 1884) tarih ve 356 sayılı, üzerinde *Yazıldı* kaydi, kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle olan metni T. T. Kurumu'ndadır (*Defter*—I., s. 64). Vilâyet'e 17 Teşrînisânî, 300 tarihli, 398 sayısıyle gönderdiği dilekcesinde, aylığı kendi gelirinden verilmek üzre Mahkeme Re'îsi'nin ta'yînini istemiştir (*Defter*—I., s. 84)

[3] Üzerinde *yazıldı* kaydi, 24 Kânûnısânî, 300 tarihi bulunan, 572 sayılı, kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle bu dilekcesi T. T. Kurumu'ndadır (*Defter*—III., s. 93).

[4] Bk., Rif'at Bey'e bu ciltteki 20 Şubat, 1885 tarihli mektubu, not—1, 2; Besîm Bey'e 21 Şubat tarihli mektubu (Nu. 751, 752, s. 173, 179).

bu taleb sürüncemede kalmıştır. İngiltere'yi Mısır'da yerleşmeğe yönelten sebeplerden biri de, bu memleketin Hindistân yolu üzerinde bulunması, Fıransızlar'ın Cezâyir ve Tunus'u almasından, Süveyş Kanalı'nın açılmasından sonra Fıransa'nın gözünü Fas'a dikmesiyle buraya hâkim olabilmek için serbest bırakılmış olmasıdır. Savaştan yana olmayan Bismarck'ın ise "en büyük endîşesi, Rusya ile Fıransa'nın anlaşması ve Almanya'yı iki cebhede savaş yapmağa mecbûr etmeleri idi[5]." Bu siyâsî hâdiseleri yorumlayan, ileride bunların nasıl bir yön alacağına dâir düşüncelerini yazan Kemal, mektubunda, yeni Vâli Ġâlib Paşa'nın henüz Sakız'a gelmediğinden, Midilli Mutasarrıfı Âgâh Efendi'nin ba'zı icrââtını beğenmediğinden, ta'ḳîbi gerekli işlerinden bahsetmiştir.

Kemal'in âile husûsiyetlerini, resmî işlerini, devrinin siyâsî me'eleleriyle yakından alâkasını aydınlatan, siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle bu mektubu T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 171). Custinyani, Fethî Paşa'dan bahseden cümleleri, Nu'mân Menemencioğlu'nun dosyasından alındığı kaydiyle M. C. Kuntay tarafından da neşredilmiştir (A. e., c. II., Kısım II., s. 667, 669).

759. Menemenli Rif'at Bey'e

25.III.1885

Rif'at'ciğim,

Ve Te'âlâ'sıyle berâber çattık. Mektûb yazıyorum amma, vapur tutacağını hiç ümîd etmeden yazıyorum. Mart'tanberi bir gün açık havâ gördük; hattâ Nevrûz bile yağmur içinde geçmiş idi. Bu gün ise lodos furtınası ṭâḳat gelmez bir hâldedir. Rivâyete göre vapur gelecek; tahmîne göre de tutmayacak. Eğer tutmazsa, mektûbları artık *Fıransız* götürür. 7 Mart, sene 301 tarîḫli mektûbun geldi; içinde bir de melfûf pusla var idi. Sen o puslayı muṭlaḳā tuḥaflık olsun diye yazmışsındır. Yoksa, 'Âlem-i bâlâ'ya telgıraf ile tevcîhât sipâriş etmek, imparatorların bile elinden gelecek şeylerden olmadığını sen de pek a'lâ bilirsin!.. Taşavvur ettiğin şey'i, ḫâṭıra ḳabîlinden olarak mektûba koymak bile elden gelmez; çünki, bana bir me'mûriyyet ihsân buyurunuz denildikçe, nekadar ḥüsn-i telâḳḳi görülüyor ise, falanı filan yere kaldırınız, yâḫûd kaldırsanız denildiği zamân da bi'ṭ-ṭâb' cunûna ḥaml olunacağından, insânın hâline naẓar-ı tevaḥḥuş ile bakarak, yanından çekilmeğe çalışırlar. Öyle

[5] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII., Ankara, 1962, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 541, 93, 167 v.d. S. Hillelson, *Sûdân* mad., *İslâm Ansiklopedisi*, 109. Cüz, İst., 1966, Millî Eğitim Basımevi, s. 474b; Moh. Bencheneb, *Mısır* mad., *İA.*, 82. Cüz, İst., 1958, Maârif Basımevi, s. 252 v.d.

değil mi? Hem sen Saḳız'ı ḫâṭırdan çıkar; çünki evvelâ, Defterdâr'ın rütbe ve nişânı Hakkî Paşa'nın iltimâsı üzerine değildir. Ṣadâḳat ve dirâyeti Ḳurenây-i kirâm Hazerâtı'nın ta'rîfiyle nezd-i Hazret-i veliyyü'n-ni'amî'de ma'lûm olduğundan ẓuhûra gelmiş bir 'inâyettir. Kendisi yerinde baḳîdir. Emîn Efendi de Haleb'den gitmeyecek. Nedîm'e mektubu var; isti'fâları reddolundu. Ṣadr-ı A'ẓam tarafından devâm ve sebât emri alıyor. Yakı deliliğinin ma'nâsı var mı yâ? Hiç, keyifsiz olsam da, anın içün yakı açsalar, tutarlar da sana müjde mi verirler?

Buraya gelmek kolay; fakat herkes ḳā'impederini görmeğe gidiyor, falan demezler, bu adamcağız karısının koltuğundan ayrılamıyor derler de, insân ile sizin Baş-kâtib gibi etepati (اتەباتی) beyler de istihzâ eder-dururlar. Me'mûriyyet taḳarrür etmedikten sonra, bî-hûde birçok masraf ile, çoluk-çocuk naḳlinde ma'nâ var mıdır? Hele Muvaffaḳ'ı hiç sebebsiz yere buradan İstanbul'a kadar deniz seyâhtine sevḳ etmek 'âḳıl kârı mıdır? Dur bakalım, hele bir kerre ne olacağını anlayalım. Sen, şu melfûf mektûbu Nûrî'ye götür; anın cevâbını al, bana gönder. Andan sonra edilecek hareket içün bir sâlim re'y verebilirim. Yoksa şimdi ne denilse karanlığa silâh atılmış olur. Kendi işin içün o kadar sıkılmakta, o kadar acele etmekte ma'nâ yoktur. Böyle, hem koca isterim, hem şimdi isterim 'âdetini sen yeni çıkardın. Bu dürlü tehâlüklerin dünyâda üzüntüden başka hiçbir şemeresi olmayacağına emîn ol! Mâliyye'ce işin ta'aḫḫurundan şikâyete ḥaḳ olacak dereceye gelir ise, o zamân şikâyet eder, ḥaḳḳımızı zor ile alırız. Şimdi birşey söylemeğe kalkışsak, alacağımız şey bi'ṭ-ṭab', "patlamadınız ya!„ cevâbından 'ibârettir. *İrâde*'ye ḳaṭ'î ma'nâsı vermek, te'kîde ihtiyâc göstermek sana maḫṣûṣ tevahhümâttandır. Dîvân a'ẓâlığına ḥaṣr-i maṭlab mes'elesi, araba kırıldıktan sonra yol göstermek ḳabîlindendir. Senin, zâten Dîvân a'ẓâlığı ḫâṭırında bile yok idi. O mes'eleyi bütün-bütün ben çıkardım. Piriştine Müftisi işi de, senin işe benzemez. Her ne ise, biraz sabır, bir de Nûrî'den cevâb...

Herkit'in mahkemesi, falanı tekrâr açıldı. Herîfler ümîd-vârdır. Eğer bundan sonra da İstanbul bir hezeyân ederse, o cihet başka.. Yoksa şimdilik mes'ele teskîn olunmuş demektir. Ġâlib Paşa daha gelmedi; gelsin de konuşuruz. Ben, bu hafta Muhâsebeci Efendi'den de, Hüsnî Bey'den[6] de mektûb aldım; elbet sana da birşey yaz-

[6] Midilli-sancağı'nda Kemal Bey Muhâsebeci, Hüsnî Bey ise A'şâr Müdürü'dür (*H.* 1302 *Senesine Mahsûs Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, s. 514).

mışlardır. Yazdıkları şeylerde ehemmiyyet verilecek bir söz yok. Yalnız Âgâh Can'ın yeni-yeni ba'zı me'rifetleri var. Ana da zâten ehemmiyyet verilmez ya.. İşi-gücü bırakıp da Midilli'yi düşünmeli! Hayret'e birşey yazamadım[7]; ma'ẕûr ola.. Havânın karanlığından ṭabî'atte o kadar keşâfet var ki, elim ḳalem tutmağa varmıyor.

Politikaya ben başka naẓardan bakayım. Şimdilik i'tiḳādımca Sûdân gitti, Mısır kurtuldu. Eğer Mütemehdî Sûdân'ı vermezse, ilerisi ne olur, şimdiden bilinemez. Herât, hiç ehemmiyyet götürür bir mes'ele değildir. Öyle *Tercemân*'ın zannı gibi, Rusya'nın Kıbçak-sahrâları'ndan Efġânistân'a istediği kadar asker sevkedebilmesi, İngiltere'nin şimendüferli, falanlı, ḫuṣûṣıyle 230.000.000 nufûslu Hindistân'dan ana karşı koyacak asker bulamaması, 'âlem-i hayâlden başka bir yerde vucûde gelemeyecek melḥuẓât-ı âtiyyeden 'addolunmak lâzım gelir. Gerek Bismarck'ın, gerek Rusya'nın bu def'aki cesâreti, İngiltere vükelâsının *Parliament* (پارلمان)'de ekseriyyeti kaybetmek derecesine gelmelerindendir. Herîfler, anlarla da bir mes'ele çıkarsalar, muḫâlif takımının bütün-bütün ġalebe edeceğinden korktular da mülâyim davrandılar, görülen eṣer-i 'acz ve tevâżu' vükelânın şahıslarına 'â'iddir; İngiltere'ye değil! 'Ubeydu'llāh'ın Medrese-i Süleymâniyye işini geçen hafta yazmıştım; Fethî Paşa ağacını[8] ısmarladık; gelir ise göndereceğiz. Bahâ'nın işine dâ'ir Dâhiliyye Neẓâreti'nden ne cevâb çıktığını, Yesin (يسين) Tarlası[9] ne olduğunu yazmıyorsun. İnşâ'allāh anlardan da bahsedersin. Bahsetmedin ise, gelecek hafta cevâb beklerim. Ṭâhir, maḳāle falan göndermedi. Hâ, Custinyani'den bir mektûb aldım. Parasını ister; vâḳı'a 'ayıb oldu; fakat hâl de ma'lûm. Herîfe gitseniz de, benden de selâm

---

Kemal'in, 1884 Kasım'ında Agâh Efendi'ye gönderdiği, eserimizin bu cildindeki mektubundan, Hüsnî Bey'in, Midilli A'şâr Müdürü olduğu anlaşılıyor (Nu. 720, s. 42).

[7] Adanalı Mehmed Bahâeddin Hayret Efendi (1848-14 Şevvâl, 1331/16 Eylûl, 1913), mektubun yazıldığı tarihte Kütüphâneler Tahrîr Müdür Mu'âvini bulunuyordu (İ. E. M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. IV., İst., 1937, Devlet Matbaası, s. 577 v.d.).

[8] Krş., M. C. Kuntay, ağacı

[9] Bu kelimenin, Besin, Les, Yesin (بسين، لس، يسين) şekillerinde de yazıldığı görülür. Bu tarla hakkında bilgi edinmek için bk., Rif'at Bey'e 20. II. 1885 tarihli, bu ciltteki mektubu (S. 176, nu. 751, not—8).

etseniz, Re'sü'l-mâl'in te'diyesi si'a-i hâle ta'lîḳan bundan-böyle işleyecek[10] fâ'izi verilmek üzre bir hâle, yola koysanız, iyi olur. Ma'âş hacz ettirmeğe, falana kalkışırsa, iyi birşey olmayacağı ma'lûmdur. Buna, postanın 'avdetinde cevâb beklerim. Bâḳî cümleye selâm ve's-selâm.

13 Mart, sene 301

Şu melfûf mektûbu, bizim Kapu-ketḫudâsı Nebîl Bey'e[11] ver de, Bahâ'nın, Neş'et'in işlerini, senin elin değmedikce ana arattırır-dursun.

[10] Krş., istenilecek

[11] Rif'ât Bey, Kemal'e gönderdiği 2 Şubat, 1884 tarihli mektubunda (Türk Tarih Kurumu, nu. 52), bu Nebîl Bey'in kim olduğu hakkında bilgi vermiştir: "Sizin Kapu-ketḫudâsı İsmâ'îl Nebîl Bey'in kim olduğunu taḥḳîḳ ettim. Reşâd'ın ḳâ'impederi olan Husrev Paşa dâmâdı İsmâ'îl Bey değil imiş. Tophâne İ'mâlât Ferîḳ'ı Seyyid Bey'in birâderi Nebîl Bey imiş. Bir vaḳit Sadâret Defterî Odası ḫulâfasından iken, Midhat Paşa'nın ilk sadâretinde afvolunmuş, sonra nasıl ise Kapu -ketḫudâlığı ile bekâm olmuş. Büyük birâder bendeniz tanıyor da, andan sordum.,, M. Süreyyâ (A. e., c. IV., s. 541), Nebîl Bey, Feyżullâh Paşa oğlu, Seyyid Bey'in birâderi, Ḳalem'den yetişip Kapu-ketḫudâsı olduğunu, 1311 Muharrem'inde (1893) öldüğünü yazmıştır.

DCCLX.

Kemal aağıdaki mektubunun ilk paragrafında, Adana Defterdârlığı'na ta'yîn işi henüz sona ermeyen Rif'at Bey'e sabırlı olmasını tavsiye ediyor; böyle mes'elelerin hemen çözümünü istemenin yersizliğini yazarak, kendi resmî hayâtıyla ilgili, Bâb-ı Âlî'ce geciktirilen ta'yîn işini sabırla nasıl beklediğini anlatıyor: Midilli Mutasarrıfı iken, yerli balıkçılarla İtalyan balıkçıları arasındaki çatışmalar yüzünden C. Bahr-i Sefîd Vilâyeti merkezi Sakız'da muhâkemesi dolayısıyle, *İrâde-i seniyye* üzerine onbeş gün azli emredildiği hâlde, vazifesine iâdesi, Bâb-ı 'Âli'nin geciktirmesi yüzünden üç ay (9 Şubat — 21 Mayıs, 1881) sürmüştür[1]. Rif'at Bey'e, ta'yîn işi bir-iki haftadan çok uzarsa, 'Abdü'l-Ḥamîd'e 'arż etmeği, *İrâde-i seniyye* ile çözüm yolu bulabileceklerini anlatmıştır.

Mektubun geri kalan kısmında, C. Bahr-i Sefîd Vâliliği'ne ta'yîn edilen Ġâlib Paşa'nın Sakız'a henüz gelmediği, resmî birçok işlerinin aksadığı, Evkâf ve Maârif Nezâretleri ile alâkalı Les Tarlası vakfından faydalanma mes'elesinin halledilmediği, Ubeydullâh Efendi'nin hocalığa ta'yînînin kesinleşmediği, aklı ve sinirleri

[1] Kemal'in işden el çektirilmesine yol açan bu mes'eleye dâir etraflı bilgi için bu eserimizin üçüncü cildine baş-vurulabilir (S. xv, not—8).

yerinde olmadığından *Midilli Risâlesi* de dahil birşeyler yazamadığı, Rif'at Bey'in mektubundaki bir imlâ mes'elesi v.b. üzerinde durmuştur.

Kemal'in siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle olan, resmî, husûsî hayâtını, *Midilli Risâlesi*'ne âid bir notunu da içine alan bu mektubunun fotokopisi Tâhâ Toros'dan alınan evrak arasında, T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 6).

760. Menemenli Rif'at Bey'e

31.III.1885

Molla Rif'at,

Fransız'la *Avusturya*'ya verdiğin mektûbları aldım. Seninle nasıl ederiz. Eğlendirmek içün lakırdı yazarız; ana da canın sıkılır. Sabır tavsıye ederiz; anı da can sıkındısına vesîle edersin. Be gözüm, bizim memleketin hâlini bilmiyor mısın? Öyle üç gününün içinde bir iş olmasının ihtimâli var mıdır? Ben Midilli Mutasarrıflığı'ndan onbeş gün sonra i'âde olunmak üzre infişâl ettim. *İrâde-i seniyye*'de gün ta'yîn olunmuş idi; iş, yer açılmasına da muḥtâc değil idi. Bâb-ı 'Âli yine mes'eleyi üç ay ta'aḫḫura uğrattı. Amma senin işin muṭlaḳ böyle mi olur anı da demem. İhtimâl ki Fıtnat'ın, "Köpekler etrafımı sardı; ben ağlayıdım, ağlayıdım, ağlayıdım, bir tabak karpuz önüme geliverdi,, dediği gibi, sen de ḫilâf-ı me'mûl bir ẓuhûrâta uğrarsın. Benim içün eslem ṭarîḳ, posta-hânede beklemekte olan dîger mektûbumu Nûrî'ye vermek ve anın hâsıl edeceği muṭâla'aya tevfîḳ-ı hareket etmektir. İşin daha biraz ta'aḫḫur edeceği tebeyyün ederse, çoluk-çocuğunu gönderirim. Allâh'ın 'inâyetine intiẓâr edersin. Bu mes'elenin en fenâ ciheti; anın daha bir ṣûreti var. Bir-iki hafta daha bekleriz. Baktık ki yine *ipe un serip*-duracaklar, Huzûr-ı Velînî'met'e ġalibâ *İrâde-i seniyye*'ye ṣürekây-ı mülkün canı sıkılmış, bize Binġâzî menfâsını teklîf ediyorlar yolunda birşey yazarız; kâ'inât ile gırtlak-gırtlağa geliriz.

Cıġara kutularını ısmarlayoruz; sünger falan da arayacağız. Yakışıksız birşey olacak amma, ne ise mâdâm ki 'âdet öyle imiş, anı da yapıverelim. Mahmûd Efendi'yi şöyle uzaktan bilirim. Bana mahabbetinin hikmetini anlayamadım. Ġâlib Paşa hâlâ gelip görünmedi. Bilmem İstanbul'a gidecek mi, yoksa doğru mı gelecek.. Her ne ise, bize bir Saḳız seyâhati yazıyor. Sancak'ın yağmurdan köylerdeki taḫrîbâtın haddi hisâbı yok. Ahâlîye i'âne lâzım. Anın içün İstanbul'dan va'd aldık; fakat bu taḫrîbât netâyicinden olarak

vergü, aġnâm, a'şâr hayli tenezzül verecek. Sancak'ın zâten kâfi olmayan muvâzenesi bir kat daha zedelenecek. Bunlar için Vâli'ye merâm anlatmalı da, şurada me'mûr bulundukça, idâreyi me'mûriyyete yakışmayacak bir hâle getirmemeli. Besin Tarlası'nın i'lâmı sekiz satırlık birşey idi; nekadar tedḳīḳı iḳtiżâ ediyor ki bu derece gecikip-duruyor. Tesrī'ini pedere yazdım. İş Evḳāf'a çıktıktan sonra kolaydır, Icâbına bakarsın. Ma'ârif Nâẓırı'nı artık görecek zamân geldi. Burada hâllerimiz pek harâb; mekteb ta'ṭīl-i umûr etmek derecesine geldi. Fevzî Efendi'nin ma'âşını soruyorsun; anı Nedîm ile Cemâl'e veriyorlar. 'Ubeydu'llāh anın için yerleşemedi; ma'a -mâ-fīh yerleşecektir. *Midilli Risâlesi* için sıkıştırıyorsun; vallâhi havâların hâlinden midir nedir bilmem, canım hiçbir şey yazmak istemiyor, hattâ yazamıyorum. Ne sinirlerim yerinde, ne de 'aḳlım.. Biraz havâ açılsa bu hâl de geçecek. Bakalım, Bahâ Nisân nihâyetine, belki Mayıs evâsıtına kadar buradadır ; tebyīżi için korkma ; zâten *Risâle*'nin iki-üç günlük işi var. Resimler geldi. Bizim Nûrî'nin arkadaşı da Şâh-ı Mârân şey[2].. Reşīd-i Edirnevî'ye neye kızıyorsun; işte pek a'lâ bir mecmû'a çıkarmış[3]. Benim mektûbun birinin

[2] Şâh-ı Mârân, Şâh Meren (شاه مران), bu isimli halk hikâyesinin kahramanıdır. Benî İsrâil zamânında, Danyal adlı âlim ve filosof öleceği sırada, hâmile olan zevcesine doğacak oğullarının büyük bir adam olacağını söylemiş, ona verilmek üzre bir de kitap bırakmıştır. Câmsab okumağı bir türlü öğrenemez; arkadaşları ile dağda odun kesmeğe gittiği günlerden birgün bir bal kuyusu bulurlar; Câmsab kuyuya iner. Balı tulumlara doldurup arkadaşlarına verir; fakat bal bitince onu kuyuda bırakıp, annesine de, kaplanlar tarafından parçalandığı yalanını söylerler. Câmsab kuyuda bulduğu demir kapudan başını uzadıp bakınca Cennet gibi yemyesil, çiçeklerle bezenmiş bir bahçe ile karşılaşır, bir havuzun ortasında bir taht, etrâfındaki kürsülerde yılanlar vardır. Bir ifritin bu taht'a doğru yürüdüğünü görür; Bunun başı üstünde muraṣṣa' bir tepsi, tepsinin üzerinde başı insan başına benzer, küçük, bütün vucûdü kar gibi beyaz bir yılan bulunmaktadır. İfrit, başı üzerindeki bu tepsiyi taht'a bırakır. Bu, yılanlar şâhı, insanların zararından kaçıp gizlenen Şâh Meren'dir. Câmsab'a hoş geldin der, ona anlattığı muhtelif hikâyelerle eser devâm eder. Kemal'in mektubunda, Nûrî Bey'in arkadaşı, insanların zarar ve hîllelerinden kaçan bu hikâye kahramanı Şâh-ı Mârân'a benzetilmiştir (Hikâyenin 1329, 1331'deki litografya basımlarından başka S. Abdullah Himmet-zâde ve Süleyman Tevfik tarafından ifâdesi sâdeleştirilerek nakledilen iki tab'ı daha vardır: İst., 1333, Çavuş-oğlu Matbaası; İst., 1341, Necm-i İstikbâl Matbaası. Câmsab'ın, Ömer Seyfeddin'in mahlası olduğunu da söyleyelim.

[3] Mustafa Reşid (H. 1277/1861— 7 Ekim, 1936)'in, *Şark* (1297-98), *Envâr-ı Ẕekâ* (1299-1301) adıyle neşrettiği iki mecmua vardır. Manzûm, mensûr epeyi

kenârına bir n'içün yazmışsın. Cevâbını ister misin; oradaki 'ibâre yanlış da anın içün.. Faḫâmet-mevfûr (فخامت موفور) şöyle yazılacak; faḫâmet-i mevfûr (فخامتِ موفور) okunacak. DIger mektûbun kenârını çizmekten ne ma'nâ murâd edersin sanki... Allāh'ı seversen, yeni peydâ olan Canik Mutasarrıfı Haci Hasan Bey kim oluyor? Bizim Nūrî'nin *kasîde*'li, *na't*'lı çocuğu ne oldu? Şimdiye kadar tevellüd etmesi iḫtiżâ ederdi. Başka yazacak birşey ḫâṭırıma gelmiyor; gelirse *Avusturya* ile yazarım.

19 Mart, sene 301
KEMAL

---

eseri bulunan M. Reşid hakkında İ. E. M. Kemal İnal'in verdiği bilgi (*Son Asır Türk Şâirleri*, c. VIII., İst., 1939, Maârif Basımevi, s. 1457-60) dışında kayde değer bir araştırma yayımlanmış değildir.

DCCLXI.

Kemal, dâmâdının 2 Nisân tarihli mektubunun cevâbında torunu Muvaffak'ın diş çıkardığından, ona bir midilli aldığından, Medrese-i Süleymâniyye'nin maddî sıkıntısı, köy hocalarının aylıkları dolayısıyle baş-vurduğu Maârif Nezâreti'ne ve yabancılardan alınacak temettu' vergisiyle ilgili işlerin henüz sonuçlanmadığından, canı yazı yazamağı istemediği için Recâ'î-zâde Ekrem'e mektub gönderemediğinden bahsetmiştir.

Mektupta üzerinde durulan mes'elelerden biri de Reji Kolcusu ve İngiliz tercemânı İlia Akadi (ایلیا عکادی)'nin me'mûrluklarından ilkinin kadırıldığı, ikincisinden de uzaklaştırılacağı mes'elesidir. Kemal, Rodos'ta vazifesine başladığı ilk aylarda Reji'ye âid işleri de ele almıştır[1]. İngiltere Konsolos-hânesi'nin 26 TeşrInievvel, 300 (7 Kasım, 1884) tarih ve 16 numaralı yazısına 18 Kasım, 1884 tarihli cevâbında, İlia Acadi'nin resmî tercemân sayılamayacağını bildirmiştir; kendisinin resmen tercemân sayılması için gerekli tahrIrât henüz gönderilmemiştir. Konsolos-hâneler

[1] Reji İdâresi'ne 10 Kasım, 1884 tarihli yazısında, Rodos Duyûn-ı Umûmiyyesi tarafından, "gerek yaprak ve gerek kıyılmış 1398, 5 okka tünün,, bulunduğundan, Reji İdâresi satın almak istemediğinden bunların yakılması için gerekli işlemin yapılmasını bildirdiğini; böyle tütünler memleketin her yanında olduğu gibi, yakılmayarak Rodos'daki asâkir-i şâhâne ile mahbûslara verilmesinin uygun görüldüğünü kaydetmiş, Reji İdâresi'nin bu yoldaki düşüncelerinin bildirilmesini istemiştir. 18 Kasım, 1884 tarihli, yine Reji İdâresi'ne dilekcesi ise, tütün kaçakcılarının sorguya çekilmesi, muhâkemeleri, alınacak para cezâları dolayısıyle işlemlerin nasıl yapılacağı gerekli olduğu hakkındadır (İlki 22 Muharrem, 1302/29 TeşrInievvel, 300; öteki 6 TeşrInisânî, 300 tarihli, 180 ve 198 numaralı bu belgelerin kızrmızı mürekkeble, Kemal'in el yazısıyle müsveddeleri T. T. Kurumu'ndadır (*Defter*—I., s. 35, 46-47).

hakkındaki "*Nizâm-Nâme* hükmünce, teba'a-i Devlet-i 'Aliyye'den olup da, bir Konsolos-hâne tarafından imtiyâzlı tercemânlıkta istiḫdâmı istenilen zevâtın, öyle bir tahrîrât-ı sâmiyeyi ḥâ'iz bulunması, hükûmetce o sıfatla tanınması içün şerâ'iṭ-i ḳaṭ'iyyeden olarak, böyle tahrîrât-ı sâmiyeyi ḥâ'iz olmayan yerlilerin tercemân sıfatıyle ḳabûl edilmemesi şu sırada Vilâyet-i celîle'den dahi şûret-i muḫṣûṣada iş'âr buyurulduğuna,, dayanarak, sözü edilen emir gelinceye kadar tercemân sayılamayacağını yazmıştır [2]. Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'ne, 26 Kasım tarihli yazısında, bu kimsenin tercemân olarak çalıştırılmayacağına dâir deliller önesürerek, bu husûsun gereken maḳâmât-ı 'âliyeye bildirilmesini istemiştir; ayni yazısında, İlia Akadi'nin o sırada devlet nizâmlarına uygun olarak Reji Müfettişi bulunduğunu, İngiltere Konsolos-hânesi'nden, veyâ cânib-i 'âli'den bu husûslar sorulursa, öne sürdüğü delillerin gözönüne alınmasını, Reji Müfettişliği dolayısıyle de tercemânlığa kabûl edilemeyeceği bildirilmesini kaydetmiştir [3]. Aşağıdaki mektubundan Reji Müfettişliği (Kolculuğu) adlı me'mûrluğun kaldırıldığını, dolayısıyle İlia Acadi'nin de artık böyle bir vazifede bulunmadığını öğreniyoruz.

Kemal'in âile hayâtını, ardında koştuğu resmî işleri, nizâm-nâmelere aykırı ta'yînleri önlemek için nasıl ayak-dirediğini anlatan bu mektubu siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 346).

761. Menemenli Rif'at Bey'e

8.IV.1885

Rif'at'ciğim,

21 Mart, sene 301 tarîḫli mektûbun geldi. Cevâba başlamadan evvel, sana buradan biraz ḥavâdiş vereyim. Muvaffaḳ bir diş daha çıkardı; çıkarıncaya kadar ṭabî'î bir-iki gün hırpalanmış idi. Dişi çıkıp şadmeden kurtulur-kurtulmaz, ẓâhir, dünyânın böyle râhat zamânları da var imiş diye mi düşündü, ne ḫâṭırına geldi, bir memnûniyyet, bir şaklabanlık, bir gevezelik tutturdu ki ta'rîf olunamaz. Bayağı, bir büyük emeline nâ'il olmuş adamlar gibi tutturuyor,

[2] Kırmızı mürekkeble, Kemal'in el yazısıyle, 6 Teşrînisânî, 300 tarihli, 69 numaralı olan bu belge T. T. Kurumu'ndadır (*Defter*—I., s. 52). Ayni tarihte, C. B. Sefîd Müdde'î Umûmîliği Muâvinliği'ne ve Mahkeme-i Ticâret Riyâseti'ne gönderdiği 199 sayılı yazısından, Rodos'taki Konsolos-hâne tercemânlarının adlarının Dâire-i Adliyye'ye bildirilmesi istenildiğine dâir tezkire dolayısıyle, o zamâna kadar "hükûmetce resmen tanınmış olan tercemânların,, adlarını içine alan bir listeyi de yolladığı anlaşılıyor (Kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle olan bu belge T. T. Kurumu'ndadır: *Defter*—I., s. 47).

[3] Kırmızı mürekkeble, Kemal'in kendi yazısıyle, 7 Safer, 302/14 Teşrînisânî, 300 tarihli, 380 numaralı bu belge de T. T. Kurumu'ndadır (*Defter*—I., s. 69-70).

sâ'atlerce gülüyor, kahkahası evin her tarafını tutuyor. Biraz büyük babasına mı çekmiş nedir, yürümeğe o kadar hevesi yok; merâḳı lakırdı söylemek.. Bey babaları, falanları uyduruyor.

Hâ, biz dün burada çilek yemeğe başladık. Demek havâlar bu kadar yağmurlu olmasa imiş, Mart'ın ibtidâsında çilek çıkacak imiş. Şimdi bir ufak eşek peydâ ettim. Hem kırmızı, hem elifli, boyunu sorarsan, Bahâ binmek istedi, ayakları yerden kalkmadı. Götürdüğün eşeğin yarısı kadar birşey. Anı o kadar hevesle kapan zât, buna muṭlaḳ [4] verir.

Bilmem bu hafta Ma'ârif'e da'ir birşey yazacak mısın? İşler pek uzadı. Medrese-i Süleymâniyye içün pek fenâ muẓṭarib oluyorum. Ma'ârif'ten bu hafta bir kâğad geldi. Köylerde yapılan mekteblerin taḳdîriyle berâber, ma'âşlarının 'arża gittiğini haber veriyor. Bu nekadar sur'at!.. Ḳalemtıraşlar bilmem Muhibbî'ye mi verilmemiş, yâḫûd Muhibbî mi kendisi yapmamış, birşey'e benzememişler. Nûrî ile olan müẕâkerâtın, geçen hafta yazdığım efkâra bütün-bütün muvâfiḳ ẓuhûr ediyor. O yolda hareket etmek iḳtiżâ eder. Deli Corci'nin, Reşâd'a olan sözleri tuḥaflardan tuḥaf.. Allâh yakında anın vucûdünü kaldırsa da, mülk ve millet elinden kurtulsa.. Reşâd'dan mektûb gelmedi; gelirse cevâb yazarız. Ma'hûd Kör 'Abdu'r-Raḥîm'e de haber göndeririz. Reji Kolcusu denilen adam ki ma'hûd İngiliz tercemânı İlia'dır; bu sene Mart'ından i'tibâren Reji'den ṭard edildi; ya'ni me'mûriyyeti laġvedildi. Darısı tercemânlığın başına.. Reji me'mûru ile iyi görüşmeğe başladık. Bakalım, burayı birşey'e benzetebilir miyiz? Reji dedim de ḫâṭırıma geldi; canım, şu ecânibin temettu' vergisi mes'elesi ne oldu? Hâlâ Meclis-i Ḫâṣ'ta mı? Şunu bir taḥḳîḳ etsen a.. Şimdi doktor Nâ'il geldi. Ḳıyâmeti koparıyor; Muvaffaḳ içün aşı ḳalemi istiyor. Bu hafta muṭlaḳā göndersin, çiçek zamânıdır, ta'aḫḫura gelmez diyor. Mahmûd Paşa Türkçe değil, dünyâda hiçbir lisân bilmese gerek.. Her ne hâl ise.. Bana uzun-uzadı mektûb yazmış. Senin ile görüştüğüne teşekkürler ediyor. Politika bahislerine giriyor. Bu hafta tenbelliğim var, cevâb yazamadım. Hırsız tutmak için, mecîdiyye tedbîri tuḥaf. Şu mecîdiyyelerin birazı da bizim elimize geçse de, sonra, hırsızdır diye istedikleri kadar ithâmâ çalışsalar. 'Acabâ mecîdiyye beşinci, altıncı elde tutulursa, Nâẓır Beyefendi nasıl teselsül ettirip de ilk veren adamı tutabilecek?

[4] Bu sıra noktalar metnin aslında vardır.

Bahâ'nın işi Dâhiliyye'den kurtulmuş a, Sadâret'ten nasıl olsa çıkar. Bakalım Rusya ile İngiltere harbi taḳarrür etse, kendimiz için Nâciye'nin ma'hûd fikri ile müteselliyim. İngiltere nasıl olsa bizi iḳna' eder, berâber götürür.

Ekrem'e benim iġbirâr etmekliğimin ihtimâli var mıdır? Yazı yazmak canım istemiyor; anın içün birşey yazamadım. İnşâ'allāh bir ḳayfim (قيفم) hâreket ederse, bir mektûb yazayım da seyret[5]! Kabak çekirdeklerini Ekrem gönderdi. Ḫazîne-i Ḫâṣṣa'nın mektûbu geldi; cevâbı da melfûfdur. Ġālib Paşa'dan ruhsat istedim. Vilâyet'e gideceğim. Orada birçok yapacak şeyler var. Şu Ma'ârif Nâẓırı'na bir daha baş-vur bakalım. Şimdilik bu kadar...

27 Mart, sene 301
KEMAL

---

[5] Kemal, bu cümleleriyle, Recâ'î-zâde Ekrem'in mektubuna neden karşılık yazamadığının sebebini, keyfî yerine gelince güzel bir cevap yazacağını anlatmıştır. Söz konusu olan, yanılmıyorsak R. Ekrem'in 28 Aralık, 1884 tarihli, Kemal'in Rodos'a ta'yînînden birbuçuk ay kadar sonra yolladığı mektubudur. Bunda, dört ay önce doğan oğlu Nijâd için Kemal'den bir *kıt'a* yazmasını istemiştir. *Nijâd Ekrem* adlı eserindeki *Ḳārî* ve *Kara Günlerim* başlıklı yazılarından anlaşıldığı üzre, oğlu ancak onbeş sene altı ay yaşayabilmiş, 17 Şubat, 1315 (1 Mart, 1900)'de hayâta gözlerini yummuştur (İst., Selânik Matbaası, 1326, s. 2, 223). Kemal ve R. Ekrem'in, türlü işler yüzünden biribirlerine mektuplarını ba'zan uzun süre cevapsız bıraksalar da, karşılıklı sevgileri dolayısıyle bu yüzden bir kırgınlık duymadıklarını açığa vuran bu mektubun neşrini faydalı buluyoruz (R. Ekrem'in, siyah mürekkeble, el yazısıyle olan aslı, T. T. Kurumu'nda, T. Toros'tan alınan mektuplar arasındadır: Nu. 5).

Üstâd-ı A'ẓâm Birâder-i Muhteremim Efendim,

Rif'at Bey'den bu kafta bir kâğad aldım ki, şöyle bir ḥâşiyesi var idi: "Şu mektûbumu görünce Beyefendi dedi ki vaḳtiyle aldığım bir mektûbda balıkçılık mektûb yazmağa mâni' oluyor diye bir i'tiẓâr görmüş idim!,,. Şimdi balık eğlencesi yok; anın yerine sâ'ir bin dürlü meşaġıl-i mübreme ḳā'im; fakat yine Hazret-i Kemal'ime ara-sıra olsun kâğad yazmağa iḫtilâṣ-ı vaḳt edebilirdim. Bilemem nasıl oldu da birçok vaḳittenberi sana 'arż-ı ḥiṭâb ile aḫẕ-ı cevâb şerefinden mahrûm oldum; hâlbuki o yalnız şeref de değil, vicdânımın teleẓẓüẕ ettiği bir ni'mettir. Ancak 'afv-ı ḳuṣûr büyüklüğün şânıdır!..

Geçenlerde, ya'ni dört ay evvel bir oğlum dünyâya geldi. İsmi Mehmed Nijâd'dır. *Tarîḫ* istemem, fakat isme münâsib bir *ḳıṭ'a* söyler ve kendi yazınla yazar gönderirsen, ma'ṣûma bir ta'viẓ-i mubâhât olur. Rif'at Bey de Muvaffaḳ içün benden öyle bir *ḳıṭ'a* istemiş; lâkin ben öyle şeyler yapmağa muvaffaḳ olur muyum?..

DCCLXII.

Kemal aşağıdaki mektubunda Rif'at Bey'in hâlâ bir vazifeye ta'yîn edilmeyişinin üzüntü mes'elesi yapılması, bu yüzden Rifât Bey'in hastalandığı, deniz yolları postalarının düzensizliği, önceki Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Hakkı Paşa'nın idâresizliği, yeni Vâli Ğâlib Paşa ile görüşmek için Vilâyet merkezi Sakız'a gidip yapılacak işleri karârlaştırdıktan sonra Rodos Mutasarrıflığı işini yürütebileceği, ta'kîbi gerekli resmî, husûsî ba'zı işleri üzerinde durmuştur.

Kemal mektubunda Efğân-Hind savaşı hakkında düşüncelerine de yer vermiştir: Abdurrahman, 22 Temmuz, 1880'de Efğânistân Emîri olarak tanınmış, kesin bir anlaşma imzâlanmamakla berâber, İngilizler, Emîr'e, 1880 Ağustos'unda şu husûsları bildirmişlerdir: "Kendisi Kâbil Vâlisi (hükümdârı) tanınacak, Herât'ı almasına i'tirâz edilmeyecek, o da Kandahâr'ın İngilizler'e tâbi' vâlilsine ilişmeyecek, 26 Mayıs, 1879'da imzâlanan Gandamak barış anlaşmasıyle İngilizler'e bırakılmış yerler onlarda kalacak ve Abdurrahman'a para ve silâhca uygun görülecek yardım yapılacaktır. Bunlardan başka, Kâbil'den çekilen İngiliz ordusunun Şîrpûr'da bırakmış olduğu birtakım gereçler de Abdurrahman'a,, verilmiştir. Kandahâr'da İngilizler'ce vâli olarak bulundurulan Şîr 'Ali'nin gerçek bir nufûzu olmadığı anlaşıldığı için, buranın Abdurrahman'a verilmesi de karârlaştırılmış, 1881 Nisan'ında, Kâbil'den gelen Abdurrahman'ın me'mûrlarına bırakılmıştı. Efğânistân'ın Kuzey sınırı Rusya ile İngiltere arasında anlaşmazlıklara yol açmış, 1884'de Ruslar İngilizler'e vermiş oldukları sözü tutmamış, Türkmenler tarafından ba'zı yenilgilere uğratılmışlarsa da, silâh kuvvetleri sâyesinde Merv'i alıp, o bakımdan da Efğânistân'a komşu olmuşlardır. Bu yüzden yeni anlaşmazlıklara yol açan Efğân-Rus sınırı mes'elesi daha çok ehemmiyetli hâl almıştır. "İngiliz-Rus görüşmeleri sırasında Ruslar Efğânistân'a saldırarak Herât'ın kuzeyindeki Pençdeh kasabasını ele geçirmişlerdir (Mart, 1885) [1]. Kemal'in mektubu bu hâdiselerden az sonra, Ruslar'ın Herât'a saldıracağı ihtimâli kuvvetlendiği sırada yazılmıştır; İngiltere'nin böyle bir tecâvüzü önleyecek ölçüde kuvvetli olduğu düşüncesindedir.

Rodos'un yağmurdan uğradığı zararlar dolayısıyle Dâhiliye Nâzırı Edhem Paşa'nın yardımda bulunacağı haberine sevinen Kemal'in, Maârif Nâzırı Mustafa Paşa'nın resmî, fakat kenarında kendi el yazısı bulunan mektubunda, maârif çalış-

---

Yeni şiirlerim var. Ba'zılarını beğenirsin zannederim; çünki bütün-bütün orijinaldir. Bakayım, meşğûliyyetten emân bulursam bir-ikisini yazar leffederim. Önümde üç-dört dâne mektûb duruyor ki cevâb yazılacak. Şimdilik bu kadar yetişir. Bâkî uhuvvet ve ta'zîm!

İstanbul'dan Rodos'a — 16 *Kânûnievvel, sene 1300*

Birâder-i kemterin,

M. Ekrem

[1] Y. Hikmet Bayur, *Hindistân Tarihi*, c. III., Ankara, 1950, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 451 v.d.

maları için faydalanılmasını istediği Ser-hâne (Mezbaha: Baş-evi) ve hamam vakfından hiç bahsedilmeyişine canı sıkıldığı anlaşılıyor.

Kemal'in âile hayâtını, Hind-Efgân mes'elesi hakkında siyâsî fikirlerini, peşine düştüğü resmî işleri aydınlatan bu mektubunun siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle olan fotokopisi T. T. Kurumu'nda, Tâhâ Toros'tan satın alınan evrâk arasındadır (Nu. 7).

762. Menemenli Rif'at Bey'e

13.IV.1885

Rif'at'ciğim,

Mektûbun geldi. Ferîde de keyifsizliğini haber verir. Benim me'mûriyyet deliliğine falana ta'rîzlerim hep böyle üzündü netîcesinden korktuğum içün idi. Yoksa senin söylenip-durduğun öyle münâsebetsiz netîceler verilse insâna eğlence bile olur. Her ne ise, inşâ'allâh savuşturmuşsundur! Saklamanın ma'nâsı yok; işte işin de düzeldi demektir. Eğer daha münâsib bir yer ẓuhûr etmediyse Yanya'yı pek a'lâ ḳabûl et; hem a'lâdır, hem bi'n-nisbe yakındır, hem de Ahmed Eyyûb Paşa gibi ehl-i 'ırż vâlisi vardır.

Allâh belâsını versin, *Avusturya* vapuru yine geldi, önümüzden savuştu gitti. Havâ da, tutmayacak bir havâ değildi. Mektûb alamadık ki tafṣîlli muṭâla'a beyân etmek ḳâbil olsun.. Benim Saḳız seyâhatini her tarafa taḳdîm lâzım geliyor. Allâh belâsını versin Ḥaḳḳî Paşa'nın istîẕânlarıyle iş bir dereceye geldi ki Sancak bütün -bütün hükûmetsiz demektir. Bir kerre Vilâyet'e gitmeli, edilecek hareketleri ḳarârlaştırmalı da andan sonra Mutasarrıflık etmeğe başladı (*başlamalı*). Bahâ'nın işini te'kîd ettirdik; telgrafı bu günlerde gider, orada arayıver. Deli Corci'nin teẕkireyi tutması, Vâli'nin tebeddülünden neş'et etmiş olsa gerektir. Nebîl Bey ile lakırdı et de, işi bir de anın tarafından barmaklat..

Hind muhârebesi içün amma uzun şeyler düşünürsün. Senin şecî' dediğin Mâverâü'n-Nehr Türkmenleri'nin dört yekûnu, coğrafya kitâblarının ḳavline göre 30.000 hâneden 'ibârettir. 30.000 hâneden nihâyet 30.000 suvârî çıkar. Rusyalı, 230.000 000 Hind ahâlîsine bunların şecâ'atıyle mi ġalebe edecek! Hind iḫtilâlât-ı dâhiliyyesine o kadar ehemmiyyet verme! Hind'in söz sâhibleri memleketlerinin istiḳlâlini de hâsıl etseler, deryâ hükûmeti İngiltere'nin elinden alamayacaklarından, yapacakları iḫtilâl değil, hâsıl edecekleri istiḳlâl

bile ticâretlerini mahvetmekten başka bir netîce hâsıl edemeyeceğini pek a'lâ bilirler; binâ'en-'aleyh oraca öyle 'umûmî bir fesâd vuḳū'unun ihtimâli yoktur. Nihâyet ta'aṣṣub, veyâ para ḳuvvetiyle ba'żı ufak-tefek râhatsızlıklar hâsıl olabilir. İngiltere ise, anların bedelini Lehistân'da, Çerkesistân'da vermeğe muḳtedirdir. Rusyalı maġlûb olursa İngiltere ta'ḳîb edebilir mi diyorsun. Nesine lâzım ki ta'ḳîb etsin! Hind üzerinde hareketi ṭabî'î dâ'imâ taḥaffuẓî olacak; tecâvüzünü Avrupa'da icrâ edecektir; ana ṭâḳat mı gelir! Napoléon ile lâ-yenḳaṭi' otuz sene harbeden İngiltere Rusya'nın Hind tecâvüzünden mi korkacak! Mütemehdî'nin menâ'at-i mevḳı'ıyyeden hâsıl ettiği fevâ'ide bakılıp da İngiltere'yi 'âciz birşey zannetmek pek büyük bir ḫaṭâdır.

Yağmur ḫasârı içün i'âne vereceğini Dâhiliyye Nâẓırı va'd ediyor. Müfti'nin nişânını ben yazmıştım. Despot ile Haham'a, Âgâh Can *Üçüncü Mecîdiyye* getirtmiş. Müfti'nin *Dördüncü Mecîdiyye* ile kalmasına ḫamiyyet ḳā'il olmadı; yazdık, yaptık [2].

Terkîb-i iżâfîler sıfat olarak kullanılmaz dediğim, kullanılamadığı içündür. Hiç sen mużâf ile mużâfu'n-ileyh'den mürekkeb bir sıfat gördün mü? Yoksa sen terkîb-i iżâfî ta'bîrine vaṣf-ı terkîbî ma'nâsı mı verdin ki böyle bir su'âl îrâd ediyorsun? Cevdet Paşa mektûbunda aksantu [3] mes'elesi falan var; anın içün şimdi neşri câ'iz olamaz. Şimdilik bu kadar..

1 Nisan, sene 301
KEMAL

Ma'ârif'ten hâlâ bir eşer yok. Paşa'yı gör de ne söyleyecekse söylesin. Bu ne 'acâyib kızamık.. Hâ, gerçek bu hafta resmî bir mektûbunu aldım; yine kenârında el yazısı var idi. Bu mektûbunda Rüşdiyye'den, İ'dâdiyye'den de bahseder; ser-ḫâne'den [4], ḫamâmdan hiçbir şey yok; hâlbuki işin en lüzûmlusu anlar..

[2] Âgâh Can ile kasdedilen, Kemal'den önceki Rodos Mutasarrıfı Âgâh Efendi'dir. Sözü edilen, kitabımızın bu cildindeki 6 Şubat, 1885 tarihli, Vilâyet'e yazılan mektuptur (S. 164 v. d., nu. 748, not — 4,6).

[3] Mektupta "اقسانتر" şeklinde yazılmıştır; *accentuer* (*acc san tu-è*): Usûlüne, tecvîd'e uygun, doğru okuma anlamındadır.

[4] Rif'at Bey Kemal'e yazdığı 18 Nisan, 1301 (30.IV.1885) tarihli mektubunda Maârif Nâzırı'nı göremediğini yazmıştır; "Ser-ḫâne mes'elesi *İrâde*'ye gitmiş ve

DCCLXIII.—LXIV.

Kemal'in Kerpe Kaymakam Vekîli'ne yolladığı iki mektubunun ilkinden, Kerpe'de bir ayaklanma meydâna geldiği anlaşılıyor. Bu yüzden, resmî işlerde kullanılan *Manşûre*'yi, Kerpe'ye yollamış, nasıl hareket edileceğine dâir Kaptan Ali Sinân'a ta'lîmât verdiği gibi, bunu Kaymakamlık'a resmen de yazmıştır. Mâhir Efendi'ye husûsî mektubunda da isyânı önlemek için alınacak tedbirleri, asâlet'inin tasdîkini yine ele alacağını, Kerpe ile ilgili resmî ba'zı işler hakkında düşündüklerini yazmıştır.

İkinci mektubundan, Reji ile ilişkisi bulunan bir mes'ele yüzünden Kerpe ahâlîsinin baş-kaldırdığını öğreniyoruz; mektup tarihsiz olmakla berâber, bunun, Rif'at Bey'e 8 Nisan tarihli mektubunda sözü edilen Reji Müfettişliği me'mûrluğunun kaldırılması, bu vazîfeyi de gören İngiltere Konsolos-hânesi tercemânı İlia'nın artık böyle bir me'mûrluğu kalmaması ile alâkalı olduğunu sanıyoruz. Gerek buna, gerek Mâhir Efendi'ye 15 Nisan tarihli mektubuna dayanarak, bu tarihsiz mektubun 1885 Nisan'ında yazıldığını tahmin ediyoruz.

Kemal'i epeyi uğraştırıcı resmî işlerinden birini daha aydınlatan her iki mektubu, kendi el yazısıyle olan asılları Rizâ Nur tarafından, Mâhir Efendi'nin oğlu Müderris-zâde Şevket Bey'den alınarak, Arab harfleriyle dizilmiş olarak ve fotokopileri ile yayımlanmıştır (*Türk Bilig Revüsü*, c. VI., İskenderîye, 1936, s. 1269-388, 1244-363; 1268-387, 1242-361). Metni, fotokopisinden faydalanarak, Arab harfli neşriyle karşılaştırmak sûretiyle yayımlayoruz.

763. MÂHİR EFENDİ'YE

15.IV.1885

Efendim,

El-ḥamdü li'llâh *Manşûre*'yi kaldırmağa muvaffaḳ olabildik. Edilecek hareket, resmî kâğadda yazıldığı gibi, Kapudân 'Alî Sinân Bey'e de söylendi. Asıl dikḳat olunacak şey ifrât ve tefrîṭden mücânebettir[1]; ne tecrübe-i ṭâli' olarak bir işe mubâşeret olunup da yarı yolda bırakılmak muḥâṭarasına düşülmeli, ne de muṭlaḳ sızıldı çıkar diye ufak-tefek şeylerden korkulup da işten geri kalınmalıdır. Artık Kapudân Bey ile lakırdı eder de, gerek buranın, gerek

oradan da Bâb-ı Meşîhat'e tedkîki fermân buyurulmuştu. Bunda bir yanlışlık olmadığına emînim; çünki evrâkı gözümle gördüm. Sonra nasıl olmuş, orasını bilemiyorum„ diyor (Rif'at Bey'in el yazısıyle olan, incelenmesine musâade edilen bu mektubunun aslı Tâhâ Toros'un arşivindedir).

[1] Krş., R. Nur, mücânebetle

oranın efkârını birleştirerek, Icâb-ı maṣlaḥatı ḥüsn-i icrâ edersiniz. Aṣâletinizi te'kîd ederim. Birkaç güne kadar Vilâyet'e gideceğim. Gerek anın ve gerek nişânların oraca da Icâbına bakarım. Sizin teftîş me'mûru Deli Ṣâlih isti'fâ etti; cehennem oldu. Fıranci var iken başka Teftîş'e muḥtâc olmazsınız sanırım. Lüzûmu var ise yazınız da, Icābına bakayım.

3 Nisan, sene 301
KEMAL

764. MÂHİR EFENDİ'YE

Nisan, 1885

Kerpeliler, Meis'ten yirmibeş kişi tevḳîf edilerek Rodos zindânına götürüldüğünü işitmemiş olsalar gerektir[2] ki Reji ḥaḳḳında öyle bir münâsebetsizliğe ḳıyâm etmişler. Söz anlar takımına lâyıḳıyle ifhâm-ı merâm ediniz; 'aḳıllarını başlarına toplasınlar. Fenâ hâlde şiddet görürler. Reji'nin hemân icrây-ı mu'âmeleye başlatılması ḳat'iyyen mültezemdir. İstanbul sıkıştırıyor. Sonra hükûmeti de mes'ûliyyette bırakacaklar; kendileri de, korktuklarından ziyâde cezâ görecekler.

KEMAL

[2] Kemal, Rodos Mutasarrıflığı'na başlar-başlamaz, 24 Ekim, 1884'de Meis'de bir ayaklanma olduğu Meis Kaymakamlığı'ndan kendisine yazılmış, bunu 24 Ekim, 1884'de Vilâyet'e çektiği telgrafla bildirmiştir. C. B. Sefîd Vâlisi Hakkı Paşa'ya gönderdiği, bu ciltteki 25 Ekim tarihli husûsî mektubundan, Tahrîrât Müdürü Sa'îd Efendi'yi, Müdde'î Umûmî Muâvini'ni yanlarına on da zabtıyye katarak, mümkün olursa habs-hâneden kaçanların da yakalanmasını tenbih ederek vapurla Meis'e yolladığını da anlatmıştır (S. 6, nu. 715). Kemal'in, sonraları, 22 Ekim, 1885 tarihli Kerpe ve karışıklık çıkan başka Kaymakamlıklar'a gönderdiği resmî bir yazısı da vardır:

> KAŞOT VE KERPE VE MEİS KAYMAKAMLIKLARI'NA:
>
> Oralardan Yunanistân'a gönüllü askerlik içün adam gitmekte midir ve gitmekte ise 'azîmet edenlerin miḳdârı nedir? Bunların ṣûret-i ḥafiyyede olarak taḥḳîḳı ile iş'ârı temenni olunur efendim.

10 Teşrînievvel, 301 tarihli, yukarısında *mahremâne* kelimesi, *Kemal'in hatt-ı desti ile olan müsveddeden istinsâh olunmuştur* dip-notu bulunan bu belge, Es'ad Çinar'ın bize verdiği evrâk arasında, kendi kitaplığımızdadır (Nu. 43, s. 93b).

DCCLXV.—LXVII.

Dâmâdına, 15 Nisan tarihli mektubunda Rodos'ta maârif sâhasındaki işleri dolayısıyle İstanbul'dan cevap alamadığı için eli-kolu bağlı kaldığından şikâyet eden Kemal, bir hafta sonra, 22 Nisan'da yazdığı mektubunda bu husûsta daha geniş bilgi vermiş, teşebbüslerinden, Maârif ve Dâhiliyye Nezâreti'nden gelen cevaplardan, işin ta'kîbi için nerelere baş-vurmak lâzım geldiğinden bahsetmektedir. Midilli'den ayrıldıktan sonra, ora Hıristiyanları'nın ev yakma hâdiselerine, bununla ilgili şeylere dâir duyduğu dedi-koduları anlatıyor. Efgânistân ve Hindistân mes'eleleri dolayısıyle Rusya'nın ve İngiltere'nin, hükûmetimizin ta'kîbettiği siyâsete dâir düşüncelerini de kaydetmiştir.

27 Nisan tarihli mektubunda da ayni mes'eleler üzerinde durulmaktadır. Bir müddettenberi İstanbul'dan taşrada bir yere me'mûriyetinin nakli için uğraşılan Rif'at Bey'in Adana'ya ta'yîni karârlaşmıştır. Kemal buna memnûn oluyor; çünki oraya giderken Rodos'dan geçecek, âilesinin nakli kolaylaşacak, ayni zamânda Rodos'a yakın ve gidip gelinmesi kolay bir yerde bulunacaktır; memnûnluk verici bir başka sebep de 'Âbidîn Paşa'nın Adana'da Vâli bulunmasıdır; fakat Kemal, onun Yanya'ya ta'yîn edileceğini duyduğundan, yerine berbâd birinin Vâli ta'yîni ihtimâlinden dolayı endîşelidir.

Necîb Paşa, Moralı Şeyh Necîb-zâde Sâmi Paşa'nın oğludur. Sadâret Kalemi'nde çalıştığı sırada kazandığı teveccüh dolayısıyle 1880 (1296)'de Medîha Sultân ile evlenmiştir[1]. Recâ'î-zâde Mahmûd Ekrem, birçok meziyyetlerini saydığı Necîb Paşa'nın edebiyâta da vâkıf olduğunu, hattâ *Zemzeme* III'nin basımı için kendisini teşvîk ettiğini kaydeder; Necîb Paşa'nın, *Zemzeme* III'nin neşri sırasında vefâtı Recâ'î-zâde Ekrem'i çok üzmüştür. Eserin sonuna eklediği ve 23 Nisan, 1885 (11 Nisan, 1301 tarihli *mersiye*'sinde,

Suhan-şinâs ü ẓarîf ü ḫalûḳ idî, nâzik,
Hamiyyet⁀ehli bir⁀insân idî melek-ḫaṣlet

diye medhettiği Necîb Paşa'nın ölümü dolayısıyle duyduğu acıyı,

Gelin muḥibleri ẓât-î Necîb'e ağlayalım
Otuz yaşında giden ol edîb'e ağlayalım

beytiyle de ifâde eder[2].

---

[1] Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. IV., İst., 1311, Matbaa-i Âmire, s. 547.

[2] *Zemzeme* III., İst., Matbaa-i A. K. Tozlıyan, 1301, s. 82-89. Rif'at Bey, Kemal'e 18.IV.1301 (30.IV.1885) tarihli mektubunda, "Necîb Paşa'nın vefâtına dâir Ekrem Bey'in bir *Mersiye*'si var; *Tarîḫ*'dadır, gönderdim.

Gelin muḥibleri ẓât-î Necîb'e ağlayalım
Otuz yaşında giden ol edîbe ağlayalım

beytini *Bend-i Terkîb* ittiḫâẕ etmesi iyi değil; çünki beyit birşeye benzemez„ diyor (Kendi el yazısıyle bu mektubu, Tâhâ Toros'un arşivindedir).

Necîb Paşa, Abdülhak Hâmid'in de yakın dostu idi; onunla birlikte Sâmi Paşa'dan ders görmüş, berâberce Şîrâzlı *Hâfız Dîvânı*'nı okumuştur. Daha sonra da arkadaşlıklarını mektuplaşma yoluyle sürdürdüklerini biliyoruz. *Makber*'deki,

Bir ġamlı haber duyup demiştim
Âgāh edeyim o ġam-küsārı

beytiyle anlattığı *gamlı haber*, Necîb Paşa'nın ölümüdür[3].

Namık Kemal de, 27 Nisan tarihli mektubunda Necîb Paşa'nın ölümünden duyduğu acıdan, kardeşleri Sezâ'î ve Halîm Beyler'e ta'ziye yazmak istediğinden bahsediyor.

Kemal'in husûsî ve resmî hayâtını, kimlerle mektuplaştığını, siyâsî mes'elelere âid fikirlerini aydınlatan bu mektuplarının üçü de kırmızı mürekkeble, kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 147, 345, 143). 22 Nisan tarihli olanının Londra Müzesi ile ilgili cümleleri; 27 Nisan tarihlisinin ikinci paragrafı, Nu'mân Menemenci-oğlu'ndan alındığı kaydiyle M. C. Kuntay tarafından yayımlanmıştır (*Namık Kemal*, c. I. s. 538; c. II., Kısım II, s. 669).

765. Menemenli Rif'at Bey'e

15.IV.1885

Rif'at'ciğim,

Vapurun tutmadığını da, hastalığına merāḳ ettiğimi de *Fıransız* vapuruyle yazmıştım. Ekrem'in telgırafına cevâbın geldi. Bir dereceye kadar merāḳtan kurtulduk. Bakalım, bu hafta inşâ'allāh işlerimize dâ'ir de güzel-güzel ḥavâdişler verirsin de memnûn oluruz. Buraca yazılacak birşey yoktur. Olanları *Fıransız* vapuruyle yazmıştım. Şimdi, Vilâyet'e gitmek içün emir bekliyorum. Şu Ma'ârif işleri içün bir cevâb alınamadığından elim bir işe varmıyor. Her ne ise, inşâ'allāh efendilerimizin inşâfı tutar da, şu ser-ḫâne ile ḥamâm ḥâṣıl olur. Ben de, hiç olmazsa mektebleri insân ḳıyâfetine koyuncaya kadar olsun, göğsümü gere-gere bir me'mûriyyet icrâ ederim. Cümleye selâm...

3 Nisan, sene 301
Kemal

[3] Abdülhak Hâmid, *Mektublar*, c. II., İst., 1335, Matbaa-i Âmire, s. 108, 207, 212, 219; *Makber*, 1302, s. 22.

Sâmi Paşa Vidin Vâliliği'ne ta'yîn edilince kâtib olarak hizmetinde bulunan Yenişehirli Avnî Bey'in de Necîb Paşa hakkında *Kaside*'si vardır (İ. E. M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. I., İst., 1930, Orhâniyye Matbaası, s. 129).

766. Menemenli Rif'at Bey'e

22.IV.1885

Rif'at'ciğim,

Mektûblarını aldım. İkisi de 4 Nisan, sene 301 tarîḫli idi. Küçük mektûbda Adana (ادنه), veyâ Aṭana (اطنه)'nın ḳarârlaştığını söylüyorsun. Allâh mubârek etsin, hem yerindir, oraca kendi işlerini de görürsün; hem buradan geçeceksin, hem Rodos'a pek uzak değil. Birçok muḥassenâtı var[4]. Bu mektûbda bir güzel abdallığın var: "Bu mektûbu postaya yetiştirmeğe çalışacağım,, diyorsun. Ya mektûb gelmese idi, o 'ibâreden kim istifâde edecekti!

Gelelim büyük mektûbuna.. Keyifsizliğinin merāḳ edecek şey olmadığını söylüyorsun. Hastalığından merāḳ vermemek isteyenler, ibtidâ hastalıklarını haber vermezler; hele el-ḥamdü li'llâh o da ber-taraf olmuş.

Nûrî'ye infi'âlin hiçbir ma'nây-ı şerîfi yoktur. Allâh göstermesin, öyle bir sıkıntı sen de geçirsen, kimseyi ḳabûl edemezsin. Şu çocuğun ismini taḫḳîḳ et; kendisine birşey yazacak idim. Bu gün kol sızısı musâ'ade etmedi. Senin mektûbu da uzatamayacağım; çünki sızıdan korkuyorum.

Muvaffaḳ'ın maṣḥaralıkları, Allâh bağışlasın, sâ'atlerce adam eğlendirecek dereceye geldi. Yakında inşâ'allâh gelir görürsün ya.. Çilek, bizim üçüncü oldu. Baġçede bir hayli de var imiş; ma'a-mâ-fîh hâlâ salatalık falan gördüğümüz yok. Vapur nevli[5] insândan bahâlı

[4] Mehmed Rif'at Bey (1856-1935), Mustafa Tevfik Paşa'nın dayısı El-Hâc Ahmed Bey'in oğludur. Süreyyâ Bey'in verdiği bilgiye göre, El-Hâc Ahmed'in (ölümü: 1873) oğullarından Mehmed Paşa, Haci Habîb Bey vefât etmişlerdir; diğer oğulları Şûrây-i Devlet a'zâsından Abdullâh Bey ile Rif'at Bey'dir (*Sicill-i Osmânî*, c. I., İst., 1308, s. 302). Rif'at Bey, Adana'nın Kara-'İsâlı kazâsının merkezi olan Ciceli'de doğmuştur (İ. A. Gövsa, *Türk Meşhurları*, s. 324 v.d.; *Meşhur Adamlar, Hayâtları — Eserleri*, c. IV., İst., 1933-36, s. 1358. Her iki eserde, Adana Defterdârlığı'na ta'yîni, yanlış olarak 1884'dür). — Soyu hakkında, ayrıca bk., M. C. Kuntay, c. II., Kısım II., s. 281 .— Mâliyye Nâzırlığı'na kadar yükselen Rif'at Bey'in, bu vazifede iken ba'zı çalışmaları hakkında *Operatör Cemil Paşa'nın Hâtıraları*'nda epeyi bilgi verilmiştir (*Canlı Tarihler* — VIII., İst., 1944, Türkiye Yayınevi, s. 110 v.d.d.).

[5] Nevl (نول): Arabca olan bu kelimenin anlamı gemi kirâsı; yük nakli ücretidir; halk dilinde navlun (ناولون) şeklinde kullanılmaktadır. Kemal'in vapurla taşıma ücreti çok bahalı olduğu için, midilli cinsinden bir atı İstanbul'a gönderemediği anlaşılıyor.

olmuş; birşey değil, Lala'ya muḥtâc olmasa, bizim nâm-daşa ufacık bir eşek gönderebilirdik. Mevcûdü gönderirim diyemem. Maşḥara, gönderilecek gibi şey değil..

Ma'âriften hiçbir şey yazamayacağım diyorsun. Tuḥaf şey.. Geçen hafta Nâẓır Paşa'dan bir mektûb-ı resmî geldi. Evvelki söze muġâyir olarak Rüşdiyye'nin gerek ta'mîri ve gerek derslerinin ikmâli için istenilen parayı hocadan ṭaleb ediniz, vermezse buraya yazınız; mütevelliye'den[6] cebren alacağız der. Bu kâğad Meclis-i Ma'ârif ḳarârıyledir. Cevâbını yazdım, postaya verdim de, numara almasını unuttum; ma'a-mâ-fîh ne netîce hâsıl edeceğini Nâẓır Paşa'dan öğrenmek lâzım gelir. Bu hafta da, Dâhiliyye Nezâreti'nden Vilâyet vesâṭetiyle bir emir gelir. Me'âlde ser-ḫâne'ye dâ'ir muharrerât okundu. Bunun Belediyye'ye verilmesi sehv eseridir; Medrese-i Süleymâniyye'ye terki iḳtiżâ eder denilir[7]. İşin ne *İrâde*'ye gittiğinden bahis var, ne Bâb-ı Meşîḫat'e.. Her ne ise, o maḳṣad hâsıl oldu. Medrese-i Süleymâniyye esâsen kuruldu. Şimdi ḥamâm kaldı. O da inâş mektebini yapacaktır. Rüşdiyye'ye dâ'ir yazdığım kâğadda, ḥamâm işini de karıştırdım. Nâẓır Paşa ile, bunun içün

[6] Mütevelliye ile anlatılmak istenilen, ceddi Rodoslu Ahmed Ağa'nın vakıflarının mütevellisi, Fethî Paşa'nın kızı Sâliha Yegâne Hanım'dır (Bk., Mustafa Nûrî Paşa'ya, bu ciltteki 2 Ocak, 1885 tarihli mektubu, s. 117 v.d., not—14, 15).

[7] Ḳemal, C. B. Sefîd Vilâyeti'ne gönderdiği 18 Kasım, 1884 tarihli yazısında, İ'dâdiyye'nin 28.000 kuruştan ibâret gelirinin Hukûk ve Zirâat dersleriyle birlikte istenilen yüksek dereceye uygun bir mektep idâresine yetmeyeceğinden; Mekteb-i Rüşdiyye'de okutulması gerekli dersler için lâzım olan hoca aylıkları, vakfından kurtarılsa bile, bunun faydası Rüşdiyye'ye âid kalacağından; Erkek ve Kız İbtidâ'iyyeleri idâresiyle, İnâs Rüşdiyye'sinin kurulması, İ'dâdiyye'ye âid derslerin tamamlanabilmesinin Medrese-i Süleymâniyye gelirinin artmasına bağlı olduğundan bahsetmiştir. Bu yazısından, Cem'iyyet-i İlmiyye'nin Sultân Süleymân vakfından gelirini alamadığı, Maârif Cem'iyyeti tarafından verilen dilekcede, "Gâzî Sultân Süleymân vaḳfından iken, her nasılsa Hazîne-i celîle'den rusûm-ı sâ'ire ile Belediyye'ye terk olunmuş olan Ser-ḫâne resminin bi-ḥaḳḳın 'â'id olduğu Cem'iyyet'e i'tâsı„ istenildiği anlaşılıyor. Kemal, Vilâyet'e, haklı bulduğu bu dilekceyi de ekli gönderdiği yazısında, "Vâridât-ı vaḳfiyye'nin Hazîne-i celîle'den żabṭ ve idâresine birşey denilemezse de, bir kerre Hazîne'den çıktıktan sonra, vaḳfın ma'ârifce olan iḥtiyâcı meydânda iken, bu kadar mühim Irâdının Belediyye'ye i'tâsı 'aḳl ve ḳâ'ideye muġayir olduğu gibi, Cemâ'at-i İslâmiyye'nin ḥaḳḳı olan emvâl-i vaḳfiyyenin 'umûma 'â'id bulunan meṣâliḥ-i belediyyeye sarfı şer'an dahi câ'iz olmadığından„ gerekli emrin Vilâyet'ce sur'atle verilmesini istemişti (30 Muharrem, 302/6 Teşrînisânî, 300 tarih ve 346 sayılı, kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle müsveddesi T. T. Kurumu'ndadır: *Defter*—I., s. 44 v.d.).

güzelce bir konuşmalıdır. Hâ, Nebîl Bey'e olan mektûbumu hâlâ vermedin mi? 'Ayıb olur yâ-hû!.. Lâkin bu ev yakmak, i'dâm ile adam tehdîd etmek mes'eleleri ağır şeyler.. Bu Cem'iyyet hiç şübhe yok ki Avrupa edebsizlerinin ma'rifetidir; fakat içlerinde bizden de adam olacak ki, Türkce mektûb, falan yazıyorlar. Żâbıṭanın bunu bulabilmesi iḳtiżâ ederdi. Hâ, dinamit mes'elesi Midilli'ye kadar sirâyet etti. Polhinit Hıristiyanlar'ı, biz oradan çıktıktan sonra, İzmir'e kız götürüp Müslümân eden Haci Paşa'nın ḫânesini dinamit ile atmışlar. Hâfiz Paşa'nın, "Bizim birâderin ḳıṭ'asına top atmazlar,, dediği gibi, benim zamânımda yapmazlar ki.. Vallâhi, kolumun sızısı ile sana güç mektûb yazıyorum. Hayret Efendi, bir müddetcik daha afv eder. Resmin pek güzel idi yâ-hû.. 'Âdetâ güneşin dalkavukluk zamânına tesâdüf etmişsin. Yalnız, gözlerini biraz kapalı gibi tutmuşsun. O ḳuṣûru olmasa, a'lâ fotogıraflardan ma'dûd.. Hele bıyıklar, Allâh'a emânet. Eğer ġavġa olursa, düşmana gösteririz de [8] kaçar.

Avrupa'nın son gazetelerine bakılırsa, harb olmayacak gibi görünüyor. Eğer İngiltere muvâfaḳat eder de, mes'ele Berlin Kongresi'ne düşerse, Bismarck Hazretleri işi sulh ile bitirmeğe çalışır; Avrupa üzerine bir hükûmet daha icrâ eder zannederim. Bakalım ne çıkacak? Muḫtâr Paşa ile İsmâ'îl Paşa'nın me'mûriyyetleri, ṭabî'î İngiltere'ye meyli gösterir. Londra Müzesi'nin, *Parliament*'ın yandığına, falana dâ'ir Avrupa gazetelerinde birşey yok. *Tercemân*'ın fıḳrası yanlışlıkla birşey olacak. Öyle bir vaḳ'a olaydı, telgıraflar ḳıyâmeti koparırdı. Londra Müzesi'nde 400.000.000 liralık eşyâ var. Hiç o kadar şey żâyi' olur da, iş sükût ile geçer mi? *Tercemân*'dan başka hiç kimse haber almaz mı[9]? Vilâyet'e, havâ musâ'id olursa, İstanbul postasını aldıktan sonra gideceğim. Niyyetim on

[8] Bu sıra noktalar metnin aslında vardır. Kemal'in, Rif'at Bey'in resmi için yazdığı iki *kıt'a*'sı vardır. Her iki *kıt'a*, Kemal'in şiirlerini içine alan T. T. Kurumu'ndaki *yazma defter*'de (S. 40, 102), yine onun şiirlerini içine alan, Es'ad Çinar tarafından bize hediye edilen, kendi kitaplığımızdaki *defter*'de (S. 34, 35) vardır. Ayni *kıt'alar*, S. Nüzhet Ergun tarafından da neşredilmiştir (*Namık Kemal'in Şiirleri*, İst., 1941, İnkılâb Kitabevi, s. 247, 254). Bu *Kıt'alar*'ın metinleri, hakkında başka bilgi için bk., bu eserimizin III'üncü cildi, s. 154-55).

[9] Rif'at Bey, Kemal'e 30.IV.1885 tarihli mektubunda, Londra Müzesi'nin ber-havâ edildiğinin gerçek olduğunu *İllustration* ve *Le Monde İllustrer*'de resimlerini gördüğünü, gazetelerin kimbilir ne sebeple bunlardan bahsetmediğini yazmıştır (Kendi el yazısıyle olan bu mektubu T. Toros'un arşivindedir).

gün kadar oturmaktır; binâ'en-'aleyh bu mektûbumun cevâbını, ṭabī'î Saḳız'a yazmak lâzım gelir. Bâḳî cümleye selâm, sana da du'â..

10 Nisan, sene 301
KEMAL

767. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

27.IV.1885

Evlâd,

Avusturya ile *Fıransız*'a verdiğin mektûbları aldım. Senin Adana işi ḳararlaşmış. Geçen hafta da yazmıştım ya, memnûn oldum. Allāh mubârek etsin! Oranın havâsınca meşhûd olan vaḥâmet, kâzib bir şöhretten 'ibâret olduğunu söylüyorlar. Zâten havânın vaḥâmetine ḳuvvet veren, ḥıfẓ-ı sihhatte olan noḳṣanlardır. Saḳız'ın verdiği ma'lûmâta göre, 'Âbidīn Paşa Yanya'ya kaldır(*ıl*)acak imiş. Bilmem sâhīh midir; yoksa bir taşavvurdan mı 'ibâret(mi).. Kaldırılır ise canım sıkılır; çünki yerine kim bilir ne kenef birşey ta'yīn ederler. Vâliler ma'lûm ya.. Hâ, Vâli dedim de ḥâṭırıma geldi. Sa'īd Paşa sizin Vâli Bey'e bir tavsıye göndermiş; leffediyorum. Biz ne yazmıştık, 'âlim zât ne anlamış? İşte senin rütbe mes'elesi de uyacak gibi görünüyor. Hele Mütemâyiz olursa memnûn olurum; çünki evvelâ sen kızarsın da ben eğlenirim. Sâniyen keyf-i devletim istediği zamân bir işâretcik ile Ûlâ'ya tahvīl ettirmek kolay olur[10].

Necīb Paşa'ya pek acıdım.; fakat ta'ziye yazmağa vaḳtim yok. Bakayım, bir canım isterse yâ Halīm Bey'e, yâḳûd Sezâ'î'ye birşey yazabilir miyim? Ta'ziye yazmak, o kadar mühim bir vazīfe değildir.

Borc içün murâca'ata imkân yok; çünki ẓuhûrâtıyle berâber istenilecek parayı kimse kimseye vermez. Para isteyenlere senin söyleyeceğin lakırdı, söylediğin lakırdıdır; ya'ni bu sene birşey i'ṭâsına iḳtidâr yoktur. Amma mahkemeye, yâḳûd icrâya murâca'at edecekler imiş, Korvito (قورويتو) ile Custinyani câriyelerimiz bizim ma'âşın

[10] Rütbe-i Sâniye Sınf-ı Mütemâyizi Mīr-alaylık, Kadılık, Mollalık vazife ve rütbesidir; bundan daha üstünü Rütbe-i Ûlâ Sınf-ı Sânisi'dir ki Mīr-i livâlık Mīr-i Mīrânlık, Haremeyn-i Şerīfeyn Mevleviyyeti pâyesidir (*Sâl-Nâme-i Nezâret-i Hâriciyye*, İst., 1320, Âlem Matbaası, s. 36 v.d.).

binaltıyüz bu kadar ġuruştan ʿibâret olan bir rubʿunu alırlar. Beynlerinde taḳsîm ederler, ister yerler, ister piyaza yatarlar. Para yok iken yaradılmaz ya..

Rodos'tan kurtulmak içün edilecek teşebbüs, Vilâyet'ten ʿavdete muḥtâc.. Biraz da Maʿârif Nâẓırı'nın gönlü olmasını bekliyorum.

Efġân mes'elesini İngilizler düşünmüyor imiş ki Rusya'ya meydân okumağa başladılar. Ḫîve ve Ḫoḳand, Buḫârây-i şerîf ḫalḳı Türkman değildir; Özbeg, Tacik takımındandır. Hepsi dihḳân gürûhundandır. İçlerinde atlı, falan yoktur. Şecâʿatte mesâkîn-i Hunûd'dan da aşağı derler. Şecâʿatle meşhûr olan Türkmanlar, Ḫîve ve Buḫârâ'nın İrân'a mütecâvir olan taraflarındaki ʿaşâ'irdir ki, miḳdârı bir fırḳa-i cüz'iyyeden ʿibâret kalmıştır; maʿa-mâ-fîh ale'l-ʿumûm Ḫîve, Ḫoḳand, Buḫârây-i şerîf ḫalḳı ʿale'l-ʿumûm beşmilyon nufûs yâ vardır, yâ yoktur. Yalnız Efġânlar yedi-sekiz milyondur. Eğer Efġân şuʿbesinden olan Siḫ kavmi ile, Keşmîr ve Lâhor taraflarına yayılmış olan Efġân gürûhu berâber tutulur ise, bunların yekûnu otuzmilyona yakındır; Asya'nın en şeciʿ ḳavmi bunlardır. Buraları gözönüne alınmalı! Rusya askerinin geçeceği çöllerle, İngilizler'in vapurları, timur-yolları, falanları, ḫuṣûṣıyle iki tarafın parası düşünülmeli de, ona göre tarafeynin ḳuvvetini zihnen ḳıyâs eylemeli!

Amma tuḥaf şeyler söylersin hâ.. Şimdi Bismarck Rusya'ya mâ'il olmaġla, bütün Avrupa mı Rusya'ya mâ'il olur? Yâ Fıransızlar, Bismarck'a esîr mi oldu? Avusturya ne tarafa meylederse, İtalya'nın taraf-ı ḫilâfta bulunacağına şübhe mi var? İngiltere, İtalya'yı bî-hûde yere mi koltuğuna aldı? Avusturya Bismarck'a meylederse, Macaristân ḫâli durur mu? Ḫuṣûṣıyle İngiltere gerek Macaristân'ı, gerek Lehistân'ı ayaklandırıp, Düvel-i Şülüşe-i Müttefiḳa'ya bir yara açmaktan ʿâciz midir? Hâsılı benim fikrimce Napoléon nasıl İngiltere'ye tasalluṭ ile mahv oldu ise, Bismarck da İngiltere'ye tasalluṭ edince mahv olur. İkiyüz milyon nufûsa, dünyânın denizlerine hâkim, küre-i zemînin şülüş servetine mâlik bir devlet ile uğraşılmaz.

Afriḳa muhârebesi, İngiltere'nin żaʿfına delâlet etmez. Erâzinin ḫâli öyle yerlerde, fevḳa'l-ʿâde yaratılmış bir adamın ẕuhûru, sâ'ir taraflara numûne ittiḫâẕına sâlih birşey değildir. Nâẓım'ın gevezeliği tuḥaf, hükmü de yok..

Sen, nahvide mi unuttun? "رَأَيتُ زَيداً غُلامَ عَمرٍ"[11] terkîbinde Zeyd'e sıfat olan *ġulâm* lafẓıdır; ġulâm-ı 'Amr terkîbi değildir. Terkîb-i iżâfîler sıfat olmaz.

Yes (بلى) Tarlası'nın[12] i'lâmı, mâdâm ki Fetvâ-Ḫâne'den redd olunmuş, Evḳāf'a verilmekte hiç ma'nâ yoktur. Sur'at-i mümkine ile i'âde et ki, burada ıslâh ettirelim.

Neş'et'in işi içün ḥaḳḳın var[13]. Şimdi isti'fâsında ma'nâ yok; ma'a-mâ-fîh Encümen-i 'Adliyye de hezeyân söylemiş. Nevâhi işinin ötesini, beri ederiz. Sizin Baş-kâtib'e rütbe içün verdiğin cevâb pek ma'ḳûl olmamış. Oradan birşey yazsalardı, fenâ olmazdı. Bâḳı o kadar..

15 Nisan, sene 301
KEMAL

[11] Re'yeti Zeyd'en ġulāmı 'Amr'ınn: *'Amr'ın ġulâmı (kölesi) Zeyd'i gördüm.*

[12] Bu tarla adı, mektuplarda Les v.b. şekillerde yazılmıştır (Bk., kitabımızın bu cildindeki, Rif'at Bey'e 20.II.1885; 25.III.1885 tarihli mektuplar (S. 176, not—8; s. 196, not—9).

[13] Kemal'in eşi Nesîme Hanım'ın kardeşi Neş'et Bey, Midilli-sancağı'nda yeni teşkil olunan Bidâyet Mahkemeleri'nden Mandemande'nin Reîsi idi (*Cerîde-i Havâdis*, nu. 5800, 25 Eylûl, 1884).

DCCLXVIII.—LXX.

Kemal, 29 Nisan tarihli mektubundan anlaşıldığı üzre, *Manṣûre* adlı vapur Rodos'a henüz gelmediği için, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti merkezi bulunan ve resmî işleri dolayısıyle gideceği Sakız'a henüz hareket edememiştir. Rif'at Bey'in oğlu Muvaffak diş çıkarmış, aşı olmuştur; onun neş'esi Kemal'i de neş'elendirmekte ise de, kolundaki ağrıdan şikâyetcidir. Mektuplarından 5 Mayıs tarihlisini Sakız'dan göndermiş, bunda ve 7 Mayıs tarihlisinde, Rif'at Bey'in Adana Defterdârlığı'na ta'yîninden duyduğu memnûnluktan, İstanbul'a yazdığı arîzalardan, ardına düşülmesi gerekli işlerinden bahsetmiştir.

Kemal'in resmî, husûsî hayâtıyle ilgili olan bu mektuplarından ilki kırmızı, ötekileri siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 107, 126, 185).

768. Menemenli Rif'at Bey'e

29.IV.1885

Rif'at'ciğim,

Mektûblarının cevâbını *Fransız*'la yazmıştım. *Manşûre* câriyemiz hâlâ teşrîf etmedi. Biz de Saḳız'a gidemedik; bakalım, bu günlerde gideriz. Muvaffaḳ'ın aşılandığını merâḳ edersin diye, sana ben yazdırmamıştım. Masḥara, aşı ile berâber bir de diş çıkardı. Ben (*Bir*)-iki gün küskünce durdu. Şimdi maşâ'allâh gülüyor, oynuyor, ḳıyâmetler koparıyor. Havâlar da güzel.. Güneşin parlaklığını, çiçeklerin güzelliğini gördükçe 'âdetâ seviniyor. Çiçek dedim de ḫâṭırıma geldi. Süleymân Bey geçen gün çilek göndermişti. Ekrem'in, İstanbul'daki acvı ile ettiği satar mısın muhâveresi hâlâ elvermemiş, 'acâba satar mı diye tutturdu. Az kaldı ana da murâca'at edecekti. Buna ne buyurursunuz? Kol ağrısı hâlâ bütün-bütün savuşmadı. Doktor Karavokiros (قره وكيروس) ile Nâ'il yarın birşeyler yapıp savuşturacaklar imiş. Başka cihetlerle el-ḥamdü li'llâh 'âfiyet ve râhat yerindedir. Başka söylenecek birşey yok..

17 Nisan, sene 301
Kemal

769. Menemenli Rif'at Bey'e

5.V.1885

Evlâd,

Saḳız'a geldim. Mektûbunu aldım. Peder için istenilen şey'i *Avusturya* ile yetiştiririm. Melfûf 'arîżayı Müfhürdâr Beyefendi'ye verirsin. Me'âli, Vilâyet'in bir inhâsını tervîcten 'ibârettir. Rodos'tan çıktığım zamân çoluk-çocuk 'umûmen 'âfiyette idiler. Ben de el-ḥamdü li'llâh 'âfiyetteyim. Posta ile uzun-uzadı konuşuruz.

23 Nisan, sene 301
Kemal

770. Menemenli Rif'at Bey'e

7.V.1885

Evlâd,

Saḳız'a gönderdiğin mektûb geldi. Me'mûriyyetini tebrîk ederim. *İrâde-i şâhâne*'yi Ekrem telgıraf ile haber verdi. Ḫayrî Efendi'nin Yanya me'mûriyyeti de icrâ olundu; ma'a-mâ-fîh senin Aṭana, elbette Saḳız'a muraccahtır. Buraya gelmiş olsaydın, yine ikide-birde komşu kapısı gibi, birimiz dîgerinin bulunduğu mahalle gidip gelemezdik. Yalnız haremini ikimiz de vaḳitli-vaḳitsiz çekiştirip-duracak, veyâ pederin ḳavlince Ṣâdıḳ Tatar'a çevirecek idik. Hem böyle müşkîlât-ı 'aẓîmesi ḳābil-i ta'dâd olmayan bir parasız vilâyet Defterdârlığı, ḥadd-i zâtında ârzû olunacak me'mûriyyetlerden değildir. Ḫayırlısı budur.. Cenâb-ı Ḥaḳ yine ḫayırlı etsin. Bahâ ile Neş'et'in me'mûriyyetleri tahrîrât ile te'kîd olunmuş. Numaralarını leffettim. Nebîl Beyefendi'ye verirsin de tahrîr eder. Besîm Beyefendi'ye, Nûrî'ye birşey yazamadım; çünki ben yerimi değiştirdiğim gibi, günümü de şaşırıyorum. Posta geldi dediler. Vapur günü olduğunu o zamân anladım. Vâḳı'a işlerim pek çok idi; amma anları da yazabilirdim. Her ne hâl ise, yine ilk vapur ile gönderirim. Önümüzdeki postaya kadar burada kalmam; ma'a-mâ-fîh Saḳız'dan hareketimi telgıraf ile yazarım. Telgıraf almazsan, buraya da bir mektûb göndermekte devâm et! Sadr'a bir 'arîżam var ki sünger makinelerine, Ma'ârif Nâẓırı'na da bir 'arîżam var ki İ'dâdiyye'ye dâ'irdir. Anları yerlerine verirsin.

Vuvûdce el-ḥamdü li'llâh pek râhatım. Ġālibâ deniz seyâhati nihâyet derecelerde işime yarayacak. Sen, zannederim daha birkaç gün oradan hareket edemezsin. Bostan buradadır[1]; oğlanın hayli işine yaradım. Az kaldı da'vâsını ġā'ib ettirecek idiler. Bâḳî beḳā..

25 Nisan, sene 301

Kemal

[1] Kemal'in Midilli Mutasarrıflığı sırasında, bura ahâlîsinin 9 Ağustos, 1884 tarihli, 73 maddeyi içine alan şikâyet dilekcelerinde Bostan mes'elesine de yer veril-

DCCLXXI.—LXXIII.

Kemal, mektuplarından 7 Mayıs tarihlisinde Rodos'tan Sakız'a gidişinde deniz tuttuğundan, başka rahatlsızlıklarından, fakat artık her bakımdan iyi olduğundan, Rif'at Bey'in Adana Defterdârlığı'na getirilmesine neden sevindiğinden bahsetmiş, 1278 Zi'l-hicce (Haziran, 1862)'sinde Adana Mutasarrıflığı'na ta'yln edilmiş olan Gürci Ḫurşld Paşa'nın câhilliğini anlatan bir fıkra da nakletmiştir.

8 Mayıs tarihli mektubunu, yine dâmâdına bir gün önceki mektubunda unuttuğu bir mes'ele dolayısıyle yazan Kemal, Rodos Tahrîrât Müdürlüğü'ne ta'yîni için uğraştığı Bahâ Bey'le, Nesîme Hanım'ın kardeşi Neş'et'in ta'yînleri hakkındaki te'kîdlerin numaralarını bildirmekle yetinmiştir.

Kemal'in Çocuklar hitâbıyle başlayan 9 Mayıs tarihli mektubunu yazmaktan maksadı, kendisine âilesi ferdlerinden gönderilecek mektupların Sakız'a yollanılmasını önlemeği, 9 Mayıs Cumartesi'ye rastladığına göre dört-beş gün sonra buradan ayrılacağını, hareket tarihini telgrafla bildireceğini haber vermektir.

Şâirimizin resmî, husûsî hayâtıyle ilgili bu mektuplarından 7 ve 9 Mayıs tarihlisi Fâruk Kenç'den; 8 Mayıs'ta yazılanı âilesinden alınan mektupları arasında, T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 5, 6; 187).

---

miştir; 18'inci mâddesinde, "Dâ'ire-i Belediyye 'arşasının birkısmı dâhil olduğu hâlde sâhil-i deryâdan ba'zı erâzinin gûyâ Hüseyin Efendi'ye satılmış olduğuna dâ'ir mażbaṭa tanẓîmini ḥüsn-i teveccühünü ḫâ'iz Bostan'ın ḫâṭırıyçün tecvîz ettirmek„ ile suçlandırılan Kemal, bu şikâyetlere karşılık 23 Ağustos, 1884 tarihli *Müdâfa'a-Nâme*'sinde şu bilgiyi vermiştir: "Fıḳra—17. Bu da'vâ, Meclis-i İdâre'den Bahriyye Neẓâret-i celîlesi'nin 12 Mayıs, sene 95 tarîḫi ve (33) nomerolu bir tahrîrâtı üzerine, 27 Nisan, sene 98 tarîḫinde verilen bir ḳarâra müsteniddir. Andan sonra musâ'adenin tevsî'i müteveffâ 'Abdî Bey tarafından istid'â olundu. Meclis-i İdâre'nin Hıristiyan a'żâsı tarafından i'tiraż vuḳû' buldu. İş ḥâli üzerine kaldı„; ayni şikâyet, yine Midilli ahâlîsinin, İstanbul'daki vekilleri aracılığıyle Dâhiliyye Nezâreti'ne sunulan 25 Ağustos, 1884 tarihli dilekcelerinde de tekrarlanmış, sözü geçen arsanın, "ahbâbı bulunan Panayot Bostan'ın ḫâṭırına mebni, şimdi Aydın Vilâyeti Mektûbcusu bulunan ve Mutasarrıf'ın her ahvâl ve ef'âlinde müşterek ve muḫteliṭ olan Hüseyin Efendi'ye bey' ve furûḫtu içün Meclis-i İdâre'den bir ḳıṭ'a mażbaṭa tanẓîm ettirmiş olduğu hâlde a'żânın muḫâlefetiyle güc-belâ ḳuvvede kalmıştır„ denilmektedir (Bu dilekcelerin tam metinleri M. Kaya Bilgegil tarafından neşredilmiştir; ayni makâle, sırasıyle bk., s. 118; 157, 131; bu neşirde Bostan'ın adı Bostânî'nin Bosta'nın şekillerinde kaydedilmiştir. Kemal'in mektubunda bu adın ek almamış şekliyle bulunması, doğrusunun Bostan olduğunu gösterir). Kemal'in mektubundan da'vâcıların kaybettiği, da'vâlı Panayot tarafının kazandığı anlaşılmaktadır.

771. Ferîde Hanım'a ve Ali Ekrem'e

7.V.1885

Ferîde Hanımefendi, Ekrem Beyefendi,

Bakalım şu mektûbu nasıl paylaşacaksınız! Göydün!... Buraya gelinceye kadar biraz salındıya uğramıştık. Tutacak gibi oldu; lâkin istifrâġ falan vuḳu' bulmadı. Geldiğim güne kadar ara-sıra azıcık kan da geliyordu. Andan sonra kesildi; hiç eşeri yok.. Öksürük de yok hükmünde.. Ġalibâ deniz seyâhati pek işime yaramış. Ziyâde yemek yiyorum. Hiç *Coral* (Ḳoral - قورال) almaksızın gece nihâyet sâ'at beşte uyuyorum. Bir râhatım ki ta'rîf edemem. Bizim Ḫayrî Efendi Yanya'ya me'mûr oldu; ma'a-mâ-fîh Rif'at'in buraya tahvîl olunmayıp da Adana'ya gönderildiğine yine memnûnum —Adana (ادنه)'yı sakın, Edirne (ادرنه) zannetmeyiniz. Adana'ya.. Adana (ادنه)'nın asıl imlâsı budur. Sonra Ḫurşîd Paşa Ma'tûhu[1] okuyamamış da Aṭana (اطنه)'ya tahvîl etmiş —; çünki böyle müflis vilâyette Defterdârlık nâmına dolandırıcılık etmek çekilir belâlardan değildir.

Buradan ne vaḳit hareket edeceğimi bilemiyorum; fakat bir haftadan evvel kurtulamam sanırım. Rif'at gelecek olursa, o başka lakırdı..

Vâlidenizin gözlerini, Fıṭnat'ın dudaklarını, mini-mini Muvaffaḳ'cığımın javallı ṭımızı-ṭımızı nanaklarını[2] öperim. Hanımnine'me selâm; bâḳî du'â..

25 Nisan, sene 301
Kemal

[1] Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. II., İst., 1311, Matbaa-i Âmire, s. 312: Baş-Mâbeynci Ḥamdî Paşa'nın yeğenidir; "Maḥdûmu Beşîr Fu'âd Bey, cihet-i 'askeriyyeden neş'etle, tebdîl-i meslek ederek, 1304'de müntehiren fevt oldu.,,

[2] Çocuk söyleyişiyle, *zavallı kırmızı-kırmızı yanaklarını* denilmek istenilmiştir.

772. Menemenli Rif'at Bey'e

8. V. 1885

Evlâd,

Bahâ ile Neş'et'in dünki mektûbuma leffettiğimden bahsettiğim te'kîd numaralarını unutmuşum. İşte leffediyorum. Bâkî du'â.

26 Nisan, sene 1301
Kemal

773.

9. V. 1885

Çocuklar,

Mektûb alamadığımdan merâk etmiştim. Sonra telgıraftan anladık ki siz vermişsiniz de mektûb bize gelmemiş. İnşâ'allâh cümleniz 'afiyettesiniz.. Benim el-ḥamdü li'llâh 'âfiyetim, râhatım yerindedir. Havâ musâ'id olursa buradan Çarşanba'ya-Perşenbe'ye dogru hareket edeceğim. Kalktığımı telgıraf ile haber veririm. Gelirken yine havâ musâ'id olursa adalara da uğramak niyyetindeyim. Birkaç gün denizde vakit geçiririm sanırım. Bâkî cümleye selâm..

27 Nisan, sene 301
Kemal

DCCLXXIV.—LXXV.

Sakız seyâhati on gün süren Kemal'in 14 Mayıs tarihli mektubundan o gün Rodos'a döneceğini ve 20 Mayıs'ta yazdığından avdet ettiğini öğreniyoruz. Çok sevdiği deniz seyâhatinin sihhati üzerindeki faydalarından bahsetmiştir. Rif'at Bey Adana'ya giderken Rodos'a uğrayacak, Feride Hanım ile Muvaffak'ı da birlikte götürecektir. Ona Ali Ekrem ba'zı şeyler ısmarlamıştır; Kemal de, Rodos'la ilgili maârif işlerini tamamlamasını recâ ediyor.

Resmî, daha çok âile hayâtını aydınlatan bu mektupların ikisi de siyah mürekkeb ile, Kemal'in el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 336, 152).

774. Menemenli Rif'at Bey'e

14. V. 1885

Rif'at'ciğim,

İki telgrafını aldım. Biri mektûbları Rodos'a gönderdiğine, biri de mektûb alamadığına dâ'ir idi; hâlbuki ben postaya mektûb vermiş idim. Şimdiye kadar almışsındır.

Vucûdce el-ḥamdü li'llāh 'âfiyetteyim. 'Ubeydu'llāh gevezesi yine buradan İzmir'e gitti; gelirken, sürükler getirirsin. Besîm Bey'e ma'hûd mektûbu sen geldikten sonra yazacağım. Ba'zı istîżâḥâtım var. Zihnimde, nasıl yazılmak lâzım geleceğine bir ḳaṭ'î ḳarâr veremedim. Biraz geç kalmasında be'is yoktur ya.. Bu gün inşâ'allāh Rodos'a 'avdet ediyorum.

2 Mayıs, sene 301
Kemal

775. Menemenli Rif'at Bey'e

20. V. 1885

Rif'at'ciğim,

Bu mektûb seni nerede bulacağı bilinmediğinden, ṭabî'î kısa olacak. Saḳız'dan 'avdet ettim. Seyâhatten vucûdce pek ziyâde müstefîd oldum. Şimdi seni bekliyoruz. İnşâ'allāh Ma'ârif Neẓâreti'nce olan işlerimi gelmeden bitirirsin[1]. Ekrem birçok şeyler istedi. Başka ne yazayım dedim de bağlayıverdim.

8 Mayıs, sene 1301
Kemal

[1] Kemal'in aşağıdaki yazısı, Rif'at Bey'in Adana Defterdârlığı'na getirilmesi üzerine, bura vâlisi 'Âbidîn Paşa'nın telgrafının cevâbıdır. Tarihi bulunmamakla berâber, Saḳız'dan dönünce, bir başka deyişle 14 Mayıs'ta onun telgrafını aldığına göre, karşılığını da şübhesiz, en geç, 15 Mayıs'ta göndermiş olsa gerektir. Telgraf metni olan bu yazısı siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndaki mektupları arasında bulunmaktadır (Nu. 724); bu telgraf metnini, görmesi için Rif'at Bey'e gönderdiğini sanıyor, ehemmiyeti dolayısıyle yayımlıyoruz; bu ta'yînde, 'Âbidîn Paşa'nın da te'sîri olduğu anlaşılmaktadır.

DCCLXXVI.

Kemal aşağıdaki yazısını, Kerpe Kaymakam Vekîli Mâhir Efendi'ye, aylığı indirilen Fırancisko Efendi'nin, ileride aylığının yükselme imkânı bulunabileceğini anlatmak maksadıyle yazmıştır.

Kırmızı mürekkeble, Kemal'in el yazısıyle aslı, muhâtabının oğlu Müderris -zâde Şevket Bey'dedir; ondan alınarak, fotokopisi ve Arab harfleriyle dizilmiş metni Rizâ Nur tarafından yayımlanmıştır (*Türk Bilig Revüsü*, c. VI., İskenderîye, 1936, s. 1243-362; 1268-387).

776. MÂHİR EFENDİ'YE

21. V. 1885

Tahrîrât-ı resmiyye ile teblîg olunan Polis Teşkîlâtı münâsebetiyle Fırancisko Efendi'nin ma'âşı üçyüz ġuruşa tenezzül eylediğine te'essüf olunur; ma'a-mâ-fîh her ḳażâ içün birer komiser istenildiğinden, emir alınabilir ise, yine ma'âşın dörtyüze iblâġı ṭabl'îdir.

9 Mayıs, sene 301
KEMAL

DCCLXXVII.

Kemal, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Ġâlib Paşa'ya mektubunu, Kerpe Kaymakam Vekîli Mâhir Efendi'nin bu vazifeden azli üzerine yazmıştır; ondan, bu haksız yere azledilme işleminin düzeltilmesi için aracılığını husûsî olarak dilemektedir.

Mâhir Efendi'nin Kerpe Kaymakamlığı, Kemal'i en çok uğraştıran resmî mes'elelerden biridir. Rodos'taki vazifesine başladıktan bir hafta kadar sonra, Vilâyet'e gönderdiği 2 Kasım, 1884 tarihli dilekcesinde, Kerpe Kaymakamlığı Vekâleti'nde bulunan Nazîf Efendi'nin imtihan vermemiş olduğu için asâletinin İstanbul'ca tasdîk edilemeyeceğine göre, Lenduz nâhiyesi Müdürü Mâhir Bey'in buraya vekâleten inhâsını istemiştir. Bu isteği Vilâyet'ce kabûl edildiğinden, isti'fâ eden Nazîf Efendi'nin yerine Mâhir Efendi'nin ta'yîn edilmiş olduğunu 18 Aralık, 1884 tarihli

---

SİLİFKE'DE 'ÂBİDİN PAŞA HAZRETLERİ'NE:

Şimdi Saḳız'dan 'avdetle telgıraf-nâme-i devletlerini aldım. Dâmâdım, Adana Defterdârlığı'na naṣb olundu. Şimdiden, maẓhar olduğu teveccühâta teşekkür ederim.

teblîgi ile resmen bildirmişti [1]; fakat asâletinin tasdîk edilmesi aylarca sürüncemeye uğramıştır. Mâhir Efendi'nin Kerpe'de nufûs sayımı işini, uğranılan güçlüğe rağmen her yerden önce başlatıp başarıyla sona erdirmesinden dolayı asâletinin tasdîkı uygun görüleceğini 6 Şubat, 1885'de resmen Vilâyet'e, husûsî olarak Vâli Hakkı Paşa'ya yazmıştı [2]. Ayrıca, Dâhiliyye Nezâreti'ne baş-vurduğunu da biliyoruz: Sömbeki ve Kerpe Kaymakamlıkları'nda, Rodos Tahrîrât Müdürlüğü'nde bulunan Sa'îd ve Mâhir Efendiler'le Bahâ Bey'in me'mûrluklarının tasdîkına dâir sunduğu istid'âsına karşılık, bu Nezâret'ten, İntihâb Komisyonu'na gereken emrin verildiği cevâbını almıştır. Buna karşılık yazısında, her üçünün tam aylık alamadıklarından maddî sıkıntı içinde olduklarını, işten el çekerlerse Rodos-sancağı'nda idârî işlerin aksayacağını, bu yüzden tasdîk mes'elesinin kısa sürede çözümünü recâ etmiştir [3]. Ancak, Mâhir Efendi'nin asâleten ta'yînî şöyle dursun, üstelik Kaymakam Vekîlliği'nden de açıkta bırakıldığını öğreniyoruz; Kemal'in C. B. Sefîd Vilâyeti'ne 3 Harizan, 1885 tarihli dilekcesi, bizi bu husûslarda aydınlatmaktadır:

Kemal bu dilekcesini, Dâhiliyye Nezâreti'nden gönderilen 27 Nisan, 301 (9 Mayıs, 1885) tarihi, 42 numarasıyle; 2 Mayıs, 301 (14 Mayıs, 1885) tarih ve 43 numaralı yazılarına; Vilâyet'in 12 Mayıs. 1301 (24 Mayıs, 1885) tarihli, 109 sayılı *Zeyl* ile teblîgine karşılık yazmıştır. Mâhir Efendi'nin azlinin ḳânûna aykırı olduğunu dördüncü cilt *Zeyl-i Dustûr*'un sekizinci sayfasından başlayan mülkiyye me'mûrlarının terakki ve teḳā'ud ḳarâr-nâmesinin onaltıncı maddesinin altı şıkkını kaydettikten sonra, söz konusu azlin bu altı şıktan hiçbirine göre mümkün olamayacağını delillere dayanarak ayrı-ayrı isbât etmiştir. Lenduz Nâhiye Müdürlüğü'ne İntihâb-ı Me'mûrîn Komisyonu'nca ta'yîn edilmiş ve İstanbul'dan gönderilen Sâdık Efendi'nin aylığının artırılmış olmasını da ḳânûna aykırı buluyor; Kemal, Sâdık Efendi'yi ta'yîn edildiği Lenduz Müdürlüğü'ne vekâleten göndermiştir; dilekcesinde, Kerpe Kaymakamlığı Vekâleti'nde vazîfeli Mâhir Efendi'nin asâleti Vilâyet'ce de uygun görüldüğünü, Sâdık Efendi'nin Lenduz Müdürlüğü'ne ta'yînînin ancak Mâhir Efendi'nin Kerpe Kaymakamlığı'na asâletinin tasdîkından sonra "mu'teber olmak üzre vekâletle Lenduz Müdürlüğü'nde istiḥdâmı ḳābil„ olabileceğini, Sâdık Efendi'nin de bu karârı yerinde bulduğunu, Rodos Mutasarrıflığı'nca başka bir çözüm yolu olmadığından vekâleten Lenduz'a gönderildiğini bildirmiştir [4].

---

[1] Bu iki belge için bk., Kemal'in Mâhir Efendi'ye 4 Mart, 1885 tarihli, bu ciltteki mektubu, not—1, 2 (S. 187, nu. 755).

[2] Bu belge hakkında bilgi için bk., Kemal'in Hakkı Paşa'ya 25.I.1300 tarihli, bu ciltteki mektubu, not—3 (S. 164, nu. 748).

[3] Kemal'in kendi el yazısıyle nushasından istinsâh edilen bu belge, Es'ad Çinar'ın bize vermiş olduğu mektupları arasında, kendi kitaplığımızda bulunmaktadır (Nu. 29, s. 75); tarihsiz ise de içindekilere, ayni konuda daha önce ve sonraki yazışmalara dayanarak, 1885 yılının ilk aylarında kaleme alındığını söyleyebiliriz.

[4] Bu belge, Mâhir Efendi'nin oğlu Müderris-zâde Şevket Bey'den alınarak *Kopuz* mecmuasında *Büyük Namık Kemal'in İki Tahrîrâtı* başlığıyle yayımlanmıştır (Nu. 1, 15 Nisan, 1939, s. 24-26); sonunda *Fî—22 Mayıs, sene 301* tarihi vardır. Başlıkta sözü edilen öteki belge, Ġālib Paşa'ya gönderdiği, üzerinde durduğumuz, aşağıdaki husûsî mektubudur.

Bütün bunlar üzerinde bu kadar durmamızın sebebi, Kemal'in, Mâhir Efendi'nin asâletinin tasdîkına uğraştığı, en yüksek maḳāmlara yazdığı mektublarında da görüldüğü üzre çözümünü istediği bu mes'elenin, dolayısıyle C. B. Sefîd Vâlisi Ġālib Paşa'ya ayni şeyler üzerinde kısaca durduğu aşağıdaki mektubunda bahsettiklerinin aydınlığa kavuşturulması lâzım geldiğindendir.

Kemal Vilâyet'e 3 Haziran tarihli dilekcesinde Mâhir Efendi'nin azlinin, Sâdık Efendi'nin ta'yîninin kānûn hükümlerine, idârî kā'idelere uygun düşmediğini geniş ölçüde anlattığı, Ġālib Paşa o dilekceyi nasıl olsa göreceği için, ona mektubunda tafsîlâta girişmemiştir. Bu azl ve ta'yînin mâhiyetini kısaca anlatmış, Rodos Mutasarrıflığı'nın her iki emri yerine getiremeyeceğini, İntihâb-ı Me'mûrîn Komisyonu'nun Mâhir ve Sâdık Efendiler'i maddî bakımdan da zarara sokan karârından doğan karışık işleri İzâh etmiştir. Bu mes'elelerin çözümü Mâhir Efendi'nin Kerpe Kaymakamlığı'na asâletinin tasdîkına bağlı bulunduğundan, bunun sağlanması için elden gelenin esirgenmemesini Ġālib Paşa'dan recâ ediyor.

Kemal'i aylardır uğraştırıp üzen idârî mes'elelerden birini, bu işin çözümü için nasıl uğraştığını aydınlatan bu belge, Mâhir Efendi'nin oğlu Müderris-zâde Şevket Bey'den alınarak yayımlanmıştır (*Kopuz* mec., nu. 2,15 Mayıs, 1939, s. 57 v.d.). Metinde okunuş bakımından yanlış olduğu anlaşılan epeyi kelime ve terkipler bulunmaktadır; mektubu, bu gibi yanlışları tesbitte fayda görmeyerek, fakat düzelterek neşrediyoruz.

777. 'Abdu'llāh Ġālib Paşa'ya

17. VI. 1885

Ma'lûm-ı 'âli-i Vilâyet-penâhîleri buyurulduğu üzre, Lenduz Nâhiyesi Müdîrliği'nde bulunan Mâhir Bey, geçen Kânûnıevvel ibtidâlarında Kerpe Ḳaymaḳamlığı'na gönderilmiş ve mû-mâ-ileyh zâten müdîrlik için imtihân vermiş me'mûrlardan olarak muḳaddemleri üçbuçuk sene kadar müdîrlikte ve müdîrliğin ḳaymaḳamlığa tahvîlinden sonra da bir sene kadar Tahrîrât Müdîrliği ile Kerpe'de bulunarak oranın ahvâline vuḳūf-ı tâm hâsıl etmiş olduğundan, icrây-i asâlatini istirḥâm etmiş idim. Aradan altı ay kadar müddet geçtiği ve bu müddet ẓarfında Mâhir Bey vaẓâ'if-i müvekkilesini ḥüsn-i îfâ eyledikten başka, İsporat-adaları'nın hiçbirinde bir me'mûrun icrâsına muḳtedir olamadığı tahrîr-i nufûsu Kerpe'de icrâ ettirmeğe muvaffaḳ olmuş olduğu hâlde, muntaẓar olan aṣâleti gelmek şöyle dursun, Dâhiliyye Neẓâret-i celîlesi'nin 12 Mayıs, 301 tarihli ve 109 numaralı ẓeyl-i Vilâyet-penâhîleri ile tebliġ buyurulan tahrîrât-ı 'aliyyesinden anlaşıldığı üzre, İntiḥâb-ı Me'mûrîn Komisyonu'nca Lenduz Müdîri'nin hiçbir sebeb göstermeksizin 'azli lâzım geldiğinden bahs olunarak, yerine bir de müdîr gönderilmiştir.

Nezd-i ʿâli-i Vilâyet-penâhîleri'nde Iżâh iḥtiyâcından vâreste olduğu üzre, ḳānûnen bir me'mûrun ʿazli ahvâl-i sitte-i maʿlûmeye muʿallaḳ olarak altı aydanberi Kerpe'de bulunan bir meʿmûrun Lenduz'ca ahvâl-i meşrûḥadan birine uğrayabilmesi imkân-ı ʿaḳlî dâ'iresinde olmadığından ve bir müdîrin ahvâli tâbiʿ olduğu Sancak ve Vilâyet'ten dolaşmaksızın doğrudan-doğruya Der-Saʿâdet'e ʿaks edemeyeceğine naẓaran, Mâhir Bey'in ʿazline lüzûm görünmek buranın göstermesine mütevaḳḳıf olarak gerek Sancak, gerek Vilâyet'ce ise mû-mâ-ileyh ḥaḳḳında hiçbir şikâyet vuḳūʿ bulmadığı ve bi'l-ʿaks Kerpe Ḳaymakamlığı'na icrây-ı aṣâlet-i ve bir rütbe ile de talṭîfi istenildiği umûr-ı maʿlûmeden bulunduğundan, mû-mâ-ileyhin Kerpe'de nefsini muḥâṭaraya koyarak ibrâz eylediği hidmetten muntaẓır-ı ʿinâyet olduğu hâlde, böyle bilâ-şikâyet, bilâ-muhâkeme ve bilâ-sebeb me'mûriyyet-i aṣliyyesinden de mahrûm edilmesi ne derecelerde ḫilâf-ı maʿdelet ve merhamet olacağı meydânda olduğundan ve ḳānûna istinâden Lenduz Müdîrliği'ne iʿâdesi cihetine gidilse, yine Kerpe'de ettiği hidmetten dolayı bi-ḥaḳḳın kesb-i liyâḳat eylediği mükâfâttan mahrûm edilmiş olacağından, hem mû-mâ-ileyh ḥüsn-i hidmetinin şemeresini görmek ve hem de Lenduz Müdîrliği ḳānûn dâ'iresinde açılmış olmak üzre Kerpe Ḳaymaḳamlığı'na icrây-i aṣâletini tekrâr istidʿayâ cür'et ederim. Vâḳıʿa ḳaymaḳamlığa taʿyîn olunacak me'mûrların İntiḫâb Komisyonu'nda imtihân vermesi hükm-i ḳānûn iḳtiżâsından ise de, ahkâm-ı ḳānûniyyenin żarûret messettikce baʿżı istiṣnâ'iyyete uğraması umûr-ı ṭabîʿiyyeden olarak, Rodos dâhilinde bulunan İsporat-adaları'nın şimdilik ḳavâʿid-i muṭarride-i hükûmete tâbiʿ olmayarak müsteṣnâ bir tarzda idâre edilmekte olmalarına naẓaran, oralarda icrây-i me'mûriyyet, imtihânda sorulacak şeylerden bin kat ziyâde ahvâl-i mahalliyyeyi bilmeğe muḥtâc olduğundan, zâten müdîrlik içün imtihân vermiş ve ḳaymaḳamlığa istiḥḳāḳını altı aydanberi muvaffaḳ olduğu ḥüsn-i idâre ile isbât eylemiş olan bir me'mûrun, öyle müsteṣna bir mahalle ḳaymaḳam taʿyîni için tekrîr-i imtihân muʿâmele-i resmiyyesinden istiṣnâsı her hâlde maḳrûn-ı cevâz olabilecek hâllerden olduğu iştibâhtan vârestedir. Mû-mâ-ileyh aṣâletinin henüz taṣdîḳ olunmaması cihetiyle nıṣıf maʾâş almakta bulunduğundan, hâlbuki tahrîr-i nufûsun devâm ettiği müddetce dâ'imâ seyyâr bulunduğundan dolayı birçok maṣârifâta ve onları te'diye içün hayli duyûna dûçâr olduğundan bahs ile fevḳa'l-ġāye sızlanmakta bulunduğundan, şu taṣdîḳ-ı aṣâlet mâddesi ne

dürlü esbâba mütevaḳḳıf ise bir-ân evvel istihsâli, 'inâyât-ı ehliyyet -perverâne-i Vilâyet-penâhîleri'nden ṣûret-i maḥṣûṣada istirḥâm olunur. Ol bâbda...

5 Haziran, sene 301

DCCLXXVIII.—LXXIX.

Kemal'in Rif'at Bey'e yolladığı mektuplarına 20 Mayıs'tan sonra bir ay rastlamıyoruz; bunun başlıca sebepleri dâmâdının Rodos'a gelmesi, buradan ta'yîn edildiği Adana'ya gitmesi, posta vasıtâlarının muntazam olmayışıdır. Aşağıdaki mektubundan anlaşıldığı gibi, sık-sık haberleşmek için imkânlar aramaktadır. Bu mektubunda nufûs sayımından, maârif işlerinden ve İ'dâdiyye için uzun süredir beklenilen emir geldiğinden, bunun inşâsına yakında başlanılacağından, Mustafa Âsım Bey'in koruduğu Tırnova göçmenlerinden Hâşimî Efendi'yi Tahrîr-i Emlâk me'mûrluğuna ta'yîn ettiğinden bahsetmiştir. Hâşimî Efendi'nin gerek bu gerek teklif edilen başka me'mûrluklar dolayısıyle düştüğü tereddüdleri, karşılıklı konuşmaları mizâhî ifâdeyle nakletmektedir.

Kemal'in resmî işlerinden çok âile hayâtını aydınlatan bu mektubu kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 100). Kâtib-i Sânî Kadrî Bey'den cevap aldığına dâir olan yalnız iki cümlesi, M. C. Kuntay tarafından Nu'man Menemenci'den alındığı bildirilerek neşredilmiştir (A. e., c. II., Kısım II., s. 749).

Kemal, Rif'at Bey'e mektubu ile ayni tarihte, kızı Feride Hanım'a ayrıca yazdığı imzâsız mektubuna Nâşid Bey'in kızı küçük Fıtnat'ın konuşmasını taklîdle başlamış, evlerinden ayrılan ve yeni gelen hizmetcilerinden, Rodos'un sebze ve meyvelerinden, eşi Neslîme Hanım'ın misâfirlerden baş-alamadığından, kızının ilgi duyacağı v. b. şeylerden bahsetmiştir.

Şâirimizin husûsî hayâtını aydınlatan, kırmızı mürekkeble olduğu anlaşılan, kendi el yazısıyle olan bu imzâsız mektubunun Tâhâ Toros'tan satın alınan fotokopisi, T. T. Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 8).

778. Menemenli Rif'at Bey'e

20. VI. 1885

Nivat Bey,

Ale'l-maṣûṣ kibrit kutusunu ġā'ib ettim; siġaramı yakamıyorum. Sen de burada yoksun ki çaldın diye ġavġa edeyim. Ne ise, oradan geç.. Eğer taraf-ı ḫâṭırımızdan su'âl-i şerîf erzânî buyurulur ise, el-ḥamdü li'llâh dâ'ire-i sihhat ve 'âfiyette ber-ḳarâr olup, evvelâ

şu mubârek cemâlinizin hasretinden, şâniyen dünki gün uğradığımız nezlenin verdiği mangafalıktan başka bir endîşemiz yoktur; lâkin şakası hoş amma, sizin bu Adana iyi memleket değil! Böyle onbeş günde-bir vapur, anın ḫurdası zevḳıme gitmedi. Dur bakalım, *İngiliz* vapurları da Mersin'e işlemeğe başlayacak imiş; şu muhâbereyi bi (ب) haftaya bindirebilir miyiz? Sizden sonra ada etrâfında bir seyâhat ettik. Bir b..a benzer şey değil.. Lenduz'dan başka durulacak yeri bile yok. Lenduz, oldukça güzel bir köy.. Dîgerleri harâb-ender -harâb.. İ'dâdiyye'nin emri geldi; inşâsına başlıyoruz. Senin Cûdî Bey, hâlâ Yes Tarlası'nın numarasını Nebîl Bey'e götürmemiş. 'Abdullāh Bey'e yazdım; bakalım, bu hafta ne cevâb gelir? Kâtib-i Sânî Ḳadrî Bey'den cevâb aldım; o kadar mütevâżı'ânedir ki ta'rîf ḳabûl etmez. Bakalım, Bahâ'yı bulur da bir ṣûretini çıkartabilirsem leffederim. Ġalibâ Dâhiliyye Nâẓırı'nın karşısına arada-sırada biri geçip de dilini çıkarıyor. Geçende Sömbeki'yi tahrîr-i nufûs için taẓyîḳ etmek *irâde-i seniyye*'ye muḫâctır, biz birşey diyemeyiz me'âlinde bir telgıraf gönderdi. Arası iki gün geçti; herîflere bir kerre daha naṣîḥat ediniz de, eğer ḳabûl etmezlerse, andan sonra taẓyîḳın çâresine bakarız diyor. Yine o tarîḫ ile bir de mektûbu geldi. İsporat-adaları'nda tahrîr-i nufûs neden ta'aḫḫur edip duruyor; bunu icrâ ettirmenin çâresi nedir b..undan yiyor. Buna şimdi ḫavn-i muvaḳḳatten başka ne ma'nâ verilir. Peder, "Mektûbu yerine verdim; ḥüsn-i te'şîrini me'mûl ederim,, diyor. Ebüzziyâ, İstanbul'a gelmekliğine dâ'ir bir ḳuvvetli şâyi'a var hezeyânından ediyor. Görelim Mevlâ n'eyler.. İzmir, Ramâzan'ı Cum'aertesi'nden yapmış; biz Pazarertesi'nden yaptık. Ya'ni Hâkim Efendi birkaç sene daha burada bulunsa, Ramazân-ı şerîf Kızlar Ağası'nın dediği hisâba gelecek. Vâli Paşa Hazretleri'ne 'arż-ı ḫulûṣ ederiz. Daha bakalım söyleyecek birşey var mı? Yok.. Hâ, nasıl yok ya!.. Var: Bizim pederin iḥyâ buyurduğu Ṭırnova muhâcirlerinden Hâşimî Efendi câriyemiz yok mu, var ya, var Ana açıktan bir Tahrîr-i Emlâk me'mûriyyeti bulduk. Lenduz'a gönderecek olduk. Ben tahrîrât kâtibi olmadan evvel, żabıṭ kâtibliklerinde bulunmuştum; mahkeme işlerine daha ziyâde yararım; mahkeme baş-kitâbetlerinde açık yerler var, beni birine naṣb ederseniz ne olur dedi. Çâresine bakarız cevâbını aldı. Mehmed Bey'e söyledik. Kerpe Mahkemesi Baş-kâtibliği'ne intihâb etmişler. Dün akşam yanıma geldi; arada başladı şu muhâvere:

"Beyefendi, bendeniz keyifsizim.,,
"Allāh şifâlar versin.,,
"Orada yemeğimi kim pişirecek?,,
"Nerede?,,
"Kerpe'de..,,
"Elbette bir adam bulursun.,,
"Hasta-hasta nasıl ederim; orada buğday ekmeği bile yok imiş. Bâri bana, Mektûbcu Bey'e bir mektûb verseniz e, İzmir'e gitsem, belki kasabada bir me'mûriyyet bulurum da, hâzır vâlidemin yanında olurum.,,
"Pek a'lâ, verelim..,,
"Ya kasabada me'mûriyyet bulunmazsa ne yaparız?,,
"Va'llāhi, o, ḳadere tâbi'dir.,,
"'Acebâ kasabada me'mûriyyet var mıdır?,,
"Orasını kerâmetle mi bilirim ya?,,
"Yoksa, hâlim harâb olur.,,
"Ey, canım işte burada me'mûriyyet var ya, git!,,
"Yemeğimi kim pişirir?,,
Falan, filan.. Muhâvere yarım sâ'at kadar uzadı. Kurtuluncaya kadar ne çektiğimi ben bilirim. Buna ne buyurursunuz? Ne kadar "ṭorlı[1],, uygunsuz var ise bizim başımıza yığılır gelir. Artık illā'llāh.. Herkes başkasına da mektûb yazacak. Ḳıyâmet'e kadar seninle mi uğraşmalı!

8 Haziran, sene 301
KEMAL

779. FERİDE HANIM'A

20. VI. 1885

Cicük Ala,

Si, ne idi şöyleyecektim, si.. Mehmed Çavuş minâreye gitmiş; senin andan haberin var mı? Yok ise Fıṭnat Hanım'dan öğrenebilir-

[1] Mektupta bu kelime, tırnak işâreti içerisinde, "طورلی" şeklinde yazılmıştır; *ṭor:* Olgunlaşmamış, öğrenmemiş, ṭoyca adam, acemî, genc hayvan ma'nâsına gelir (Ahmed Vefik Paşa, *Lehce-i Osmânî*, İst., 1306, Mahmud Bey Matbaası, s. 506). Mektupta, bundan sonraki *uygunsuz* kelimesiyle, sıfat şelindeki ma'nâsı da anlatılmış oluyor.

sin. Ey tavşanlar, insânlar, siz n'içün o kadar uzak kaçtınız ya!.. Böyle onbeş günde-bir vapur çekilmez. Hem de ne vapur, Aṭana'ya emânet bile almıyor. Annen, çocukların kaysı reçeli ile murabbâsı (مربامی), şurûbu gitmedi diye ḳıyâmetler koparıyor. Bakalım, ṭâli'imize Mersin'e *İngiliz* vapuru işlemeğe başlayacak imiş. Eğer muhâbereyi haftaya indirebilirsek a'lâdır.

Hadîce Kadın'ı kocası istemiş; Ramazân'dan sonra gidecek. Kapudân'ın 'aḳıllı haremi bunu işidir-işitmez hemşIresinin kızını, size bu hidmet etsin diye kulağından kapar, eve tıkışdırır. Annen, başından def' edinceye kadar ak'la-karayı seçti. Buranın sebzesi, yemişi 'adetâ hiyânet etmiş; siz gittiniz, iki-üç gün sonra incir, kara tut, bâdincan, bamya görünmeğe başladı. Bunların bir gece hepsini birleştirdik; Ekrem, bağçeden bir tepsi de çilek topladı. Ṣafây-i ḫâṭırla yedik; sizi de andık-durduk. Dün akşam karpuz yedik; yarın akşama da kavun bekliyoruz. Bağçede hâlâ bir büyük tabaklık çilek var; anı kavun ile birleştireceğiz. Çilek, bir taraftan da çiçek açıyor, yemiş döküyor; ikinci toplayışı da üzüm ile birleştiririz. O da, bir haftaya kadar çıkıyor. Sizin orada neleriniz var ise elbette yazarsın!

Sizin şekerleri biz burada ṣafây-i ḫâṭırla bayramlığa sarf edeceğiz; çünki vapur Aṭana'ya emânet ḳabûl etmiyor. Mersin'de bildik yok ki biz ana gönderelim, o da size göndersin.. Annene Allāh imdâd eylesin, Rodos karıları gece sâ'at yarımda başlayor, altı'da dağılıyor.

Ramazân-ı şerîf geldi çattı. Bizim uyku zamânı değişti; sivri, tahtakurusu, bebe bebe bebe câriyelerimiz de dolukça doldu. Gece sâ'at altılara kadar anlarla uğraşıyoruz. Ekrem'le sivrisinek avcılığında hayli mehâret kesbettik. Ekrem dedim de ḫâṭırıma geldi. O bî-çârenin hâli harâb; oruc yiyecek yer bulamıyor. Her gün hem orucsuz, hem ac.. Bence havâ hoş[2].. Başka yazacak birşey yok ki yazayım. Şimdi Fıṭnat karşıma geldi; eteklerinizi öper imiş. Ben de gözlerini öperim, iki gözüm Ferîde'ciğim!

8 Haziran, sene 301

[2] M. Âsım Bey, oğluna gönderdiği 14.VI.300 (26.VI.1884) tarihli mektubunda Nâşid'in oruc tuttuğundan bahsetmiş, "Sen oruc tutuyor musun, sabâh namâzına câmi'e gidiyor musun?„ diye sormuştur (Kendi el yazısıyle olan mektubunun aslı T. Toros'un arşivindedir).

DCCLXXX—LXXXI.

Kemal'in aşağıdaki mektuplarından ilki, Ḳurenây-i Sânî Haci Ali Bey'in 22 Mayıs, 1301 (3 Haziran, 1885) tarihli mektubunun cevâbıdır. Ona bir arîza sunduğu anlaşılıyor. Muhâtabının mektubu eline ancak o hafta geçtiği içün cevap yazmakta geciktiğinden, sadâkati dolayısıyla Sultân 'Abdü'l-Ḥamîd'den gördüğü teveccüh yüzünden büyük mevkı'lerdeki ba'zılarının kendisinden yüz-çevirdiğinden, Pâdişâh'ın mukarriblerinden gördüğü yakınlığı sadâkatinin mükâfâtı saydığından bahsediyor. Pâdişâh'a ne zamân bir recâda bulunsa onun lutuflarıyle karşılaştığını bilmekle berâber, fermânına ihtiyâc göstermeyen ba'zı mes'elelerde muhâtabına baş-vurabileceğinin bildirilmesi dolayısıyle teşekkür ediyor.

Kemal'in, Mâbeyn İkinci Kâtibi Kadrî Bey'in 23 Şa'bân, 1302 (7 Haziran, 1885) tarihli mektubuna cevâbı da teşekkürlerini içine almaktadır. Geç cevap vermesinin sebebi, onun, o iltifâtlarla, sevgilerle dolu mektubuna, teşekkürlerini anlatabilecek kudreti kendinde bulamadığından ileri geldiğini yazıyor; gördüğü teveccühü, vatan sevgisi ve yüce fikirlere, şerefli işlere meyli yüzünden uğradığı sıkıntıların ma'nevî mükâfatı saydığını kaydetmekle yetinerek, teveccühün devâmını dilemektedir.

Kemal'in, resmî ba'zı işlerinin çözümü için kimlere baş-vurduğunu aydınlatma bakımından mühim olan bu iki mektubunun, Kemal'in kendi ifâdesine göre Bahâ Bey tarafından siyah mürekkeble istinsâh edilen nushaları[1], ayni kâğada yazılmış olarak T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 672). Nu'man Menemenci-oğlu'ndan alındığı kaydiyle, M. C. Kuntay tarafından da neşredilmiştir (A. e., c. II., Kısım II., s. 740, 750); Kadrî Bey'in Kemal'e mektubunun tarihi, yanlış olarak 23 Şa'bân, 304 (17 Mayıs, 1887) gösterilmiştir.

780. Ḥacı 'Alî Bey'e

1. VII. 1885

Taḳdîmine mütecâsir olduğum 'arîzaya cevâben envâ'-ı taltîfâtı ḥâvi ihsân buyurulan 22 Mayıs, 301 tarîḫli kerem-nâme-i bende -perverîleri bir tarafta ilişmiş olmalıdır ki daha bu hafta resîde-i farḳ-ı mubâhât edildi. Dünyâda ṣadâḳat netîcesi olan iḫtiṣâṣ ve 'ubûduyyet-i velînî'metten büyük bir mertebe olmadığından, bir bende, ẓâhiren nekadar küçük bir maḳāmda bulunsa, öyle bir devlete nâ'il olunca ba'zı büyüklerin sû'-i naẓarından kurtulmak ḳâbil olamıyor[2]. İşte bendenizce o sû'-i naẓarların mükâfâtı efendimiz

[1] Bk., Rif'at Bey'e, bundan sonraki 4. VII. 1885 tarihli mektubu (Nu. 783, not—2).

[2] Krş., M. C. K., olmuyor.

gibi ḫavâṣṣ-ı muḳarribîn-i Cenâb-ı Pâdişâhî'nin teveccühâtına maẓhariyyetten ʿibârettir. O cihetle nâ'il olduğum tebşîrât-i mahabbet ve taltîfât-ı meʿâli-menḳabetten dolayı ne derecelerde mustaġraḳ-ı ibtihâc ve iftiḫâr olduğumu taʿrîf edemem.

Cenâb-ı Ḥaḳ, ömr ve şevket-i şâhânelerini rûz-efzûn buyursun, her ne içün olursa olsun, ser-i meʿâli-efser-i humâyûn'u taṣdîʿ etsem, isʿâf-ı merâḥim-inṣâf-ı[3] şehriyârîlerine maẓhâr olmakta isem de, baʿżı cüz'iyyât içün ṭabîʿî o dürlü taṣdîʿâta cesâret edemediğimden, fermân-ı humâyûn-ı[4] mülûkâneye muḥtâc olmayacak umûr-ı ʿâdiyyede meşhûr ve maʿrûf olan ḫaṣâ'il-i muḥsine ve ʿinâyet-i eşdıḳa-perverîlerine muraccaʿata me'ẕûn olacak kadar iḫtişâṣ ve ḥimâyet-i seniyyelerinden behre-dâr edildiğim hâlde ḥaḳîḳaten iḥyâ buyurulmuş olurum. Ol bâbda ve teveccühât-ı raḥîmânelerinin idâmesi emrinde fermân...

19 Haziran, sene 301

781. Ḳadrî Bey'e

1. VII. 1885

Vicdânımı envâʿ-i taltîfâta mustaġraḳ eden luṭûf-nâme-i iḥyâkârîlerini zamânında almış idim. O kadar iltifâtlı bir nevâziş-nâmenin bu kadar müddet cevâbsız kalması, sû'-i edebe maḥmûl olabilir; fakat iʿtimâd buyurulsun ki maʿẕûrum. Ḥaḳîḳaten bir dereceye kadar ifâde-i merâm iḳtidârına mâlik olanlardan maʿdûd olduğum hâlde, maẓhâr olduğum taʿbîrât-ı dil-nevâzâneye karşı, teşekkür-i maḥmedete[5] benzeyebilecek iki söz tedârik edemedim ve teveccühât-ı seniyyelerinden iḥrâz ettiğim mefḫaret-i fevḳa'al-ʿâdeye ḥubb-i vatan ve meyl-i meʿâli yolunda çekilen meşaḳḳatlere bir mükâfat-ı maʿneviyye olarak telaḳḳi etmesem, o iḥsân-ı celîl'e kendimce hiçbir cihet-i istiḥḳâḳ bulmak ḳâbil olamayacağını ʿarż ile iktifâya mecbûr oldum. Ḥaḳḳ-ı çâkerânemde, meḥâsin-enzâr-ı raḥîmâneleri elbette bâḳîdir. Ol bâbda[6]..

19 Haziran, sene 301

[3] Krş., M. C. K., ittisâf-ı
[4] Krş., M. C. K., hümâyun-u
[5] Krş., M. C. K., mahmidete
[6] Krş., M. C. K., bu iki kelime yoktur.

DCCLXXXII.—LXXXIII.

Eşi ile birlikte Rodos'tan Adana'ya giden Feride Hanım'ın, Kemal'e mektubunda yolculuklarının nasıl geçtiğini, oğlu Muvaffak'ın vapurda sıkılmadığını, yerleştikleri yeni evlerini, bulundukları çevrenin havâsını anlatan bir mektup gönderdiği anlaşılıyor; Kemal, kızına yolladığı 4 Temmuz tarihli cevâbında onun sözünü ettiği şeylere dâir düşüncelerine yer vermiştir. İstanbul'dan aldığı başlıca haberler ise, kendisinin İstanbul'da bir işe ta'yîn edileceği rivâyeti, Dâhiliyye Nâzırı İbrâhim Edhem Paşa'nın oğlu Ġālib Bey'in [1], Rif'at Bey'in ağabeyi Abdullah Bey'e söyledikleridir. Rif'at Bey'e 20 Haziran tarihli mektubunda, Mâbeyn-i Humâyûn İkinci Kâtibi Kadrî Bey'den aldığı pek iltifâtlı mektuptan, Bahâ Bey'e bunun bir sûretini yazdırıp Adana'ya yollayacağından bahsetmişti; bunun ve Haci Ali Bey'in yolladığı mektupların şûretini de gönderdiği anlaşılıyor [2].

Kemal'in resmî işlerinden çok âile hayâtını aydınlatma bakımından mühim olan bu mektubu kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 411).

Kemal, Feride Hanım'a mektubu ile ayni tarihte, ayrıca Rif'at Bey'e de yazdığı mektubu ile birlikte, Adana Vâlisi Âbidin Paşa'ya elden verilmek üzre olan mektubunu, başkalarına yolladığı ba'zı mektuplarının sûretlerini de yollamıştır. Konya Vâlisi iken, Adana Vâliliği'ne ta'yîni 12 Haziran, 1878'de *Cerîde-i Havâdis*'te i'lân edilen, orada 18 Mayıs, 1880'de ölen Ziyâ Paşa'nın rüşvet aldığı iddiâ edilmiş, hakkında epeyi dedi-kodular sürüp-gitmiştir; bu münâsebetle Rif'at Bey'in Adana'nın eski vâlilerinden Ziyâ Paşa ile yeni vâli Âbidin Paşa zamânındakine dâir vereceği bilgiyi henüz yazmadığı anlaşılıyor. Mektubunda ayrıca Vekîller Hey'eti'nin *Mâliyye* me'mûrlarının istiklâli hakkındaki karârı aleyhinde fikirlerine, Adana'da a'şârın nasıl alınması lâzım geldiğine dâir tavsiyelerine de yer vermiştir. Mektubun yazıldığı tarih Cumartesi'ye rastladığından, iki gün sonra Rodos İ'dâdîsi'nin temelini atacaklarını müjdelemektedir.

---

[1] Mektubun yazıldığı sırada İbrâhim Edhem Paşa (1818-93) Dâhiliyye Nâzırı idi (Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. IV., s. 806). Hamdî, İsmâil Ġālib, Mustafa ve Halil Beyler'in babasıdır. Ġālib Bey (1848-1895), en çok meskûkât dalındaki eserleri, *Takvîm-i Meskûkât-ı Osmâniyye*, *Meskûkât-ı Selçukiyye*, *Meskûkât-ı İslâmiyye Katalogu*, v.b. eserleri ile ün kazanmıştır (Bursalı Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c. III., İst., 1343, Matbaa-i Âmire, s. 114 v.d. — İ. A. Gövsa, *Meşhur Adamlar*, *Hayâtları* — *Eserleri*, İst., 1933-35, *Edhem Paşa*, *Gālib Bey* mad., s. 437, 569 v.d.).

[2] Haci Ali Bey'in 22 Mayıs, 301 (3 Haziran, 1885), Kadrî Bey'in 23 Şa'bân, 1302 (7 Haziran, 1885) tarihli mektuplarının, bir başkasının, Kemal'in yazdığına göre Bahâ Bey'in asıllarından istinsâh ettiği nushaları T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 671). Her iki mektup, Nu'man Menemencioğlu'ndan alındığı kaydiyle, M. C. Kuntay tarafından da yayımlanmıştır (A. e., c. II., Kısım II., s. 740, 749). Her iki mektupta, Kemal'i öğmekten, 'Abdü'l-Hamîd'in teveccühünü kazanmış olmasının takdîrinden başka mühim birşey yoktur.

Kemal'in *Mâliyye me'mûrları Ta'limât-Nâmesi*, *Fenn-i Servet* (*İktisâd*) ilmi bilgisine dayanarak a'şârın nasıl alınması gerekli olduğuna dâir tenkidli düşüncelerini içine alan bu mektubunun kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle olan, Tâhâ Toros'tan satın alınan fotokopisi T. T. Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 9).

782. Ferîde Hanım'a

4. VII. 1885

Annası,

Ey, şabala-şabala vapur gelmiş amma, mektûb yok imiş! Ne demek? İşte öyle demek. Mersin'den *Fıransız* gelmiş, Hasan posta -hâneye gitmiş, mektûb yok cevâbını vermişler. Bereket versin ki ben günümü şaşırmıştım da, vapurun geleceğini, falanı düşünmemiştim. Yoksa şabala-şabala telgıraflar, ḳıyâmetler, falanlar kopardı. O gün hükûmete gittim. Akşam-üstü gelirken, Bahâ 'arabada idi. Eve yaklaştık. "Rif'at Bey'den bana selâm falan yok mu?,, dedi. "Nasıl selâm, posta geldi mi ya?,, dedim. "*Fıransız* sabahleyin geldi ya, resmî kâğadlar bile getirdi,, cevâbını verdi. 'Arabacının yanında olan Hasan'a sorduk. O da, "Evet, vapur geldi, posta-hâneye sordum; mektûb yok imiş ,, cevâbını verince, al bizde bir merāḳ.. Telgıraf çekmek içün içeri girerken, bağçede gözüme Rif'at'in yazısıyle bir zarf ilişti; meğer o sırada mektûb gelmiş de Ekrem açmış. Mektûb sabahleyin gelmiş ya.. Postacı efendiler bir tarafa koymuşlar da ḫâṭırlarından çıkmış; o vaḳit 'aḳıllarına gelmiş, göndermilşer. Geçende Girîd'in telgırafları gecikmiş, Ṣadr-ı A'ẓâm Rodos'ta gecikiyor zannetmiş. Telgırafcıların hemân habsleriyle muhâkemeleri içün emir vermiş idi. Çalıştım, ḳabâḥatleri olmadığını meydâna çıkardım. Herîfleri habsten, 'azilden kurtardım. Eğer sizin mektûb içün böyle b.. yiyeceklerini bileydim, Ṣadr-ı A'ẓam'ın emri geldiği gibi ura Bekir'i Bekr'e herîfleri aşağı tıkardım da, hâllerini görürdüler. Ey, pis ḳalem, sen de kırılırsın, pörsüklenirsin, bilmem ne ḫaltedersin. Her ne ise bu mektûb böyle geldi. İzmir yoluyle gönderdiğiniz mektûb da, bir-iki gün evvel gelmiş idi.

Sizin yolculuk a'lâ.. Râhatlarla, ṣafâlarla geçmiş. Ben, sizin teşrîften sonra, adanın etrâfını devre çıktım. Çıktım amma memnûn olmadım. Duracak, oturacak bir yer yok. Buranın devri, Midilli devrine benzemiyor. Aṭana'nın havâsından sıkılmadığınıza memnûn oldum.

Ṭamda n'içün yatmıyorsunuz ya? Kâşki buranın ṭamlarında yatılacak yer olsa da, ben yatsam. Burada sıcak, daha yirmidört dereceyi geçmedi; fakat sivrisinek pek çoğaldı. Râhat uyku uyumanın ihtimâli yok. Arada-sırada tahta-kehlesi câriyemiz de ẓuhûr ediyor. Hem de kâfirler o kadar ac ki, yapıştığı yerden sülük kadar kan çıkarıyor. Bunlar ba'żı gece bulunuyor, ba'żı gece bulunmuyor. Sonra dikḳat ettim, ne vaḳit kütüphâneden yeni kitâb gelir ise, o vaḳit tahta-kehlesi de mevcûddur. Teresler, Ḳāḍı-asker olmağı mı kurmuşlardır nedir, kitâb arasından hiç ayrılmıyorlar.

Âferîn Muvaffaḳ'cık, vapurdan sıkılmamış, memnûn oldum. Çocuğa vapur dokunmuş olsaydı, sizin Ṣâdıḳ Tatarlık biraz gücce olurdu. Ferîde, mektûbunda, "Orada olsam da, arkanızı kaşısam, ne a'lâ olurdu!,, sözüne rast geldim. Acı-acı arkam kaşınmağa başladı; anın da kulağı var ẓâhir.....

Sizin hâne ırmak kenârında olsaydı, elbette daha güzel olurdu. Su kenârı serindir; fakat evde genişlik, serinlikten daha lâzım olduğundan, ister-istemez bulunduğunuz yeri tercîh edersiniz.

İstanbul'un haberlerine gelince, Beybaba'm, "Mektûbu yerine verdim, daha bir haber çıkmadı. Ramazân münâsebetiyle ben de gidip aramadım,, diyor. Ebüzziyâ, yakında İstanbul'a geleceğin şâyi'dir dedi. İstanbul'dan da dürlü-dürlü ṭalkavuklar ẓuhûr etmeğe başladı. Mâbeyn Kâtib-i Sânîsi'nden, Mâbeynci Ḥaci 'Âlî Bey'den aldığım mektûbların ṣûretini Rif'at'e gönderdim, gürürsün. Kâtib Bey'inki muḳteżây-ı insâniyyet olsun, Ḥaci 'Alî Bey'in o kadar yaltaklanmasında ma'nâ yok. Edhem Paşa-zâde Ġālib Bey de 'Abdu'llāh Bey'i yakalamış, Beyefendi'nin bu günlerde emirlerini alamıyorum, falan diye söylenmiş-durmuş. Bakalım, Allāh encâmını ḫayr eylesin. Beni ru'yânda görmüşsün. Hediye geldiğini söylemişim. Ba'żı ru'yâ 'aksine çıkmaz ya? Hediye nev'inden hiçbir şey geldiği yok. Kılbuci, mama cici, döndürmüs, döndürmüs[3], zavallı Muvaffaḳ'cık cibinliğe de alıştı, öyle mi? Amma hâlâ ben alışamadım

[3] قیلبوجی ماما جیجی دوندرمس دوندرمس: Kemal bu cümleyi, 15 Haziran, 1884'de doğduğuna göre, bir yaşını henüz dolduran Muvaffaḳ'ın söyleyiş tarzına uygun olarak yazmıştır; doğru okuduğumuzdan emîn değiliz. *Kırbacı cici mama döndürmüş döndürmüş* denilmek istenilmiş olabilir. Bundan sonraki cümleden, çocuğun cibinlikte yatmak istemediği, alıştığı ifâde edilmiştir; annesi onu alıştırmak için belki korkutmak maksadıyle kırbacı (kamçıyı) sallamış olabilir.

da o nasıl ediyor? Ana mektûb yazamayacağım; çünki vaḳit yok.. Maḥṣûṣ ellerini öperim; başlarını kaşırım, afv etsinler.

Muvaffaḳ beni resmimden biliyor, öyle mi? Âferîn köpek, inşâ'allâh ben de anın sakallı resmini karşıma alır da eğlenirim.

Sizin Aṭana luġatleri güzel. Meğer Rodos oradan pek geri kalmaz imiş. İsterseniz ba'zı şeylerden imtihân oluruz. Sizde *Ḳayfe ġaydı* varsa, bizdede *Kayfe dozni* var[4]; lâkin *ne keleş 'avrat* ta'bîrine burada değil, bir yerde naẓîre bulunamaz. Demek şimdi sen de orada yine *ne keleş* olacaksın!

Vucûdce el-ḥamdü li'llâh pek râhatım. Bâḳî gözlerinden öperim, iki gözüm Ferîde'ciğim.

22 Haziran, sene 301
Baban,
KEMAL

783. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

4. VII. 1885

Rif'at'ciğim,

İzmir, Mersin ṭarîḳlarıyle gönderdiğin mektûblar geldi. 'Âbidîn Paşa'ya bir mektûbum var, anı verirsin. Bahâ'nın mektûbunda melfûf ṣûretler var, anları da okursun. Hâ, Şeref Paşa'dan bir mektûb aldım; Vâli Paşa'nın teveccühlerini ġā'ib etmekten korkmakta olduğunu ve hâlbuki me'mûriyyet-i cedîdesinden ḳable't-tevcîh haberi bile olmadığını beyân ediyor. Bunu Vâli Paşa'ya söylersin. Bir de, senden devr ve teslîm muhâsebesini ister. Bizler öyle muhâsebe falan almadık amma bu adam içün lâzım ise şunu şevâbına yaptırıver; çünki sonra taṣdî'âtından kurtulamam. Ziyâ Paşa za-

[4] *Ḳayfe ġaydı* (قیفه غایدی) ile anlatılmak istenilen, kahvenin pişip kaynadığıdır. *Kaydı-ġaydı* fiilinin kökü olan *kay*: *bora*; bu kökten türeyen *kaymalı* kelimesi *kavgacı*, gürültücü anlamlarındadır (*Türkiye'de Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi*, c. II., *E—K*, İst., 1941, T. D. Kurumu yayımı, s. 854, 885, b. bk.). Taklîdî âhengi olan *dozni* (دوزنی), kahve kaynayınca hâsıl olan sesi anlatsa, *kaynadı* ma'nâsına gelse gerektir; bu fiilin kökü olan *doz*'un *dozdik* (topaç); *dozirik*: (gece ses çıkartarak uçan iri bir çeşit kelebek) kelimeleriyle ayni kökten geldiği (*Derleme Sözlüğü*, c. IV., Ankara, 1969, T. D. Kurumu yayımı, s. 1568-69, b. bk.) anlaşılır.

mânıyla şimdiki zamâna dâ'ir mektûblarında ba'żı ma'lûmât verecek idin[5]; anların hiçbirinden haber yok.. Mektûblarından anlaşılan sizin şûret-i ḳabûl derebeği yolunda birşey olmuş.

Me'mûrîn-i Mâliyye'nin istiḳlâlinde ne muḥassenât gördün bilemem. Vükelâ Efendilerimiz taşra me'mûrlarının ac bırakılması içün bu kadar çalıştılar, muvaffaḳ olamadılar. Şimdi işi me'mûrîn-i Mâliyye'ye bıraktılar. Anların 'aczi ise ma'lûm; aylık verme, tahsîlâtı buraya gönder diyecekler, merâmlarına nâ'il olacaklar, o kadar.. Ben Vilâyet'e birşey yazdım, Rodos'un muvâzenesi açıktır, İsporat'ın muḳaṭû'ıyle idâre olunmayan tahsîsâtına para, Ḥabs-ḫâne-i 'Umûmî şu'besiyle 'imârete etmek, askere, żabṭıyyeye ma'âş, ta'yîn yetişritmek gibi birtakım mübrem masrafları da vardır ki, biri te'ḫîr olunur ise âsâyiş muḫtel olur. Me'mûrîn-i Mâliyye sarfiyyât ḫuṣûṣunda ele geçen para ile iktifâ içün emr alacaklarında şübhe yoktur. Anın ile idâre-i maṣlaḥât ḳâbil olamayacağını söyleseler de, âsâyiş kendilerinden mes'ûl olmadığı içün bi'ṭ-ṭab' ileri varmazlar; varsalar da sizin ne vaẓîfeniz cevâbını alırlar. Bizi ise umûr-i Mâliyye'ye dâ'ir muhâberâta girişmekten bile men' ediyorsunuz; bu hâlde parasızlıktan dolayı âsâyişe ḫalel gelir, yâḫûd me'mûrlar hırsızlığa başlarsa, bundan hâsıl olacak mes'ûliyyete iştirâk edemeyeceğimi şimdiden beyân ederim dedim. Bakalım, ne cevâb verecekler.

Gelelim sizin a'şâra.. Benim i'timâdımca maḳṭû'an alınması şûreti düşünülebilecek tedâbirin en fenâsıdır; çünki *Fenn-i Ṣervet*'ce tekâlifin esâsı Irâd olmamak lâzım gelir. A'şâr ise, bu ḳā'ideye tamâmıyle muvâfiḳtır. Maḳṭû' olduğu şûrette bir yer mahsûl versin-vermesin bedel-i 'öşrünü alacaksın. O hâlde verginin maṭraḥı Irâd yerine sermâye olacak. Sermâyeden vergi almak ise *Fenn-i Ṣervet*'e tamâmıyle muġâyirdir; çünki sermâyenin esbâb-ı mütenevvi'adan dolayı mahsûl veremeyen kısmı vergi ile tükedilmiş olur. Bundan başka ikisi bir miḳdârda sermâyenin mahsûlü dâ'imâ musâvi olmadığından, sermâye üzerine vaż' olunacak vergi de musâvât ve 'adâletle bölünmez. Amma, iḫâleye muvâfaḳat etmiyorlar, ne yapalım diyeceksin. İdâre etmeli. Vâḳı'a mültezimler aldıkları

[5] Bu eserimizin II'nci cildi, s. 428, not—1; c.III., s. 13 v.d. Bu rüşvet mes'elesi dolayısıyle Kemal'in, muhtelif mektuplarında, Ziyâ Paşa'nın hiçbir zamân rüşvet almasına imkân olmadığını, hakkındaki söylentilerin dedi-kodudan başka birşey olmayacağı fikrinde olduğunu dâimâ tekrarladığı görülür (Bk., a. e., c. II., *Umûmî İndeks, Adana* mad.).

ẓaḫîreyi ahâlîye uzun va'delerle veriyorlar. Para yerine eşyâ ile tebdîl ediyorlar. Bununla bir nev' ticâret-i mürekkebe icrâ ediyorlar da öyle kazanıyorlar deniliyorlar. İhtimâl ki bu ṣûret sahîhtir ve ihtimâl ki o sıhhat cihetiyle hükûmet de a'ṣârın kazancında mültezimlere yetişemez; fakat idâre ile iḥâle beyninde olan farḳ hiçbir vaḳit 107.000 ile 27.000 beynindeki nisbette olmak lâzım gelmez. Banka 110.000 liraya nasıl ḳabûl ediyor? Hidmet-i fâḫire olarak para ġā'ib edecek değil ya, elbette kazanacak.. Demek ki idâresi ḳābil amma istenildiği yolda idâreye İstanbul mâni' olurmuş. İşte çalışılacak şey, aradan o mâni'ayı kaldırmaktır.

İ'dâdiyye'nin emr-i ḳāṭ'îsini aldık; Pazarertesi günü temelini koyoruz. 'Ubeydu'llāh Ma'ârif Müfettişi olamadı; İ'dâdiyye Müdîri oluyor. Buraca başka birşey yoktur. Bâḳî du'â...

22 Haziran, sene 301
KEMAL

DCCLXXXIV.

İsporat-adaları'ndan altısı, aşağıdaki mektubun yazıldığı sırada Rodos'a bağlıdır; bunlarda idâre muhtâriyyeti elde etmek için kuvvetli bir meyil vardır. Rodos -sancağı dâhilindeki Sömbeki ahâlîsi ise, serkeşlik bakımından başka adalara göre daha çok dikkati çekmektedir. Bura halkının, hareketleri cezâsız kaldığından, cesâretleri gittikçe artmaktadır; hattâ *İrâde-i seniyye* gereğince yapılması lâzım gelen nufûs sayımına bile engel olmak istemişler, bu sebeple, Rodos mülḥaḳātında ancak Kerpe'nin nufûs sayımı yapılmış, öteki adalar bu işi Sönbeki'de sayımın başlatılmasına bırakmışlardır. Bu sebeple, emirleri uygulamayan Sömbeki'de nufûs sayımı yapılması için hükûmetten emir istenilmiştir. Sömbeki'de sünger avından dolayı halk arasında meydâna gelen anlaşmazlık da bulunduğu bir-sırada, buranın vazîfesini muvaffakıyyetle başaran Kaymakam İzzet Bey, Aynaroz'a ta'yîn edilmiştir. Sömbeki Kaymakamlığı'na, Kemal, böyle karışık bir zamânda işleri yürütebilecek olan tercrübeli birinin, Rodos Tahrîrât Müdürü Sa'îd Efendi'nin; Tahrîrât Müdür Muâvini Bahâeddîn Bey'in de Tahrirât Müdürlüğü'ne ta'yînini istemiş, fakat bu inhâ tasdîk edilmeyerek, Sömbeki Kaymakamlığı'na Aynaroz Kaymakam'ı nakledilmiştir. Aynaroz Kaymakamı'nın Sömbeki'yi idâre edemeyeceği düşüncesinde olan Kemal, onun bir başka yere ta'yînini uygun buluyor. Sa'îd Efendi ile Bahâeddîn Bey'in Sömbeki Kaymakamlığı'na ve Rodos Tahrîrât Müdürlüğü'ne vekâleten ta'yînini Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti tasdîk etmekle berâber, Dâhiliyye Nezâreti'nden henüz bir karâr alınmamıştır.

Kemal'in bütün bunları 'arzetmekten maksadı, Sa'îd Efendi'nin Sömbeki Kaymakamlığı'na, Bahâ Bey'in Tahrîrât Müdürlüğü'ne aslî olarak ta'yînleri için, buna lâyık oldukları hakkında 'Abdü'l-Ḥamîd'den musâade alınmasını recâ etmek-

tir. Pâdişâh'ı böyle ufak-tefek mes'elelerle râhatsız etmek istemediği, bunları daha kısa yoldan anlatmağa da imkân olmadığı için muhâtabından, mes'elenin Pâdişâh'a 'arzını, bu ma'rûżâtıyle birlikte yolladığı Ramazân Bayramı tebrîkinin de kendilerine iletilmesini dilemektedir.

Kemal'in bu husûsî ma'rûżâtını kime yolladığı belli değildir. Rif'at Bey'e bundan iki gün sonra yolladığı, bu ciltteki 17 Temmuz tarihli mektubunun ikinci paragrafında, "Besîm Bey'e de mufassalca birşey yazdım. Umarım ki anınla maṭlab hâsıl olur„ diyor. Yine bu ciltteki, Besîm Bey'e 20 Temmuz, 1885 tarihli mektubunda, ona önce yolladığı ma'rûżâtından söz ederek, bu arada, Dâhiliyye Nezâreti'nin bu husûstaki icrââtına âid edindiği bilgiyi kaydetmiştir. Bunlara dayanarak, aşağıdaki ma'rûżâtını Besîm Bey'e gönderdiğini kuvvetli bir tahmin olarak öne sürebiliriz.

Kemal'in, Sömbeki halkının hükûmete itâatini sağlamak için buraya işinin ehli bir kaymakam getirilmesi isteğinde nasıl ayak-dirediğini aydınlatan bu ma'rûżâtı, İsmâil Hakkı Uzunçarşılı tarafından, Yıldız evrâkı arasında bulunan, Kemal'in kendi el yazısıyle nushasından naklen yayımlanmıştır (*Nâmık Kemal'in 'Abdü'l-Ḥamîd'e Taḳdîm Ettiği 'Arîżalarla Ebüzziyâ Tevfik Bey'e Yolladığı ba'zı Mektuplar*, *Belleten*, c. XI., nu. 42, Nisan, 1947, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 284 v.d.). Kendi yazısından istinsâh edildiği kaydedilen bir nushası, bize Es'ad Çinar tarafından verilen, kütüphânemizdeki mektupları arasındadır (Nu. 8, s. 17-22). İlkini esâs alıp, ikincisiyle karşılaştırarak neşrediyoruz.

784. Besîm Bey'e

15. VII. 1885

Sa'âdetlu Efendim Hazretleri,

Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti dâhilinde İsporat nâmıyle ma'rûf oniki ada mevcûd olarak bunlardan dördü cennet-mekân Sulṭân Mahmûd Hân-ı Sânî zamânında verilmiş ve Tanẓîmât münâsebetiyle bi'ṭ-ṭab' hükümden sâḳıṭ olmuş bir *fermân-ı 'âlî*'ye istinâden ve dîgerleri de anlardan aldıkları sû'-i miṣâle imtiṣâden devlete senevî ṣûret-i maḳṭû'ada biraz şey vererek ve İḫtiyâr Meclisleri ahâlîden o maḳṭû'un onbeş-yirmi miṣline yakın paralar alarak kendi kendilerine birer idâre-i mustaḳılle teşkîl etmiş ve[1] salṭanat-ı seniyyenin hemân her dürlü evâmirine, imtiyâzlarına muḫâlif olmak bahânesiyle karşı durmakta bulunmuşlardır.

Altısı Rodos'a mülḥaḳ olan bu adaların hâli, Cezâyir-i sâ'ireye de[2] bir nevi' muḫtâriyyet-i idâreye nâ'iliyyet ârzûlarını besleyecek

[1] Krş., bu kelime yoktur.

[2] Krş., bu kelime yoktur.

şûrette bir büyük sû'-i ġayret[3] göstermekte olduğundan bu hâl-i ġayr-i ṭabî'î'ye bir nihâyet verdirmek içün Vilâyet ile muḫâbere etmekte ve 'âciz kaldığım şûrette mülkün sâhibi olan velînî'meti taṣdî'e hâzırlanmakta iken, idârenin hâl-i hâzırını bile muhâfazaya imkân bırakmayacak bir ḥâdişe ẓuhûr etti ve buradan Vilâyet'e ve oradan Dâhiliyye Neẓâreti'ne vuḳū' bulan murâca'atların da bir eşeri görülemedi; binâ'en-'âleyh şimdilik hâlin işlâḫından ziyâde bir kat daha ifsâd edilmekten muhâfazasına terettüb eden luzûm üzerine 'arż-ı ḥâcete cesâret ediyorum.

Rodos-sancağı dâhilinde bulunan İsporat-adaları içinde Sömbeki ahâlîsi en ziyâde serkeşlikle muttaṣıf olarak buralarca rižây-ı devlete muġâyir her ne ẓuhûr ederse ön-ayak olan dâ'imâ anlardır. Harekât-ı vâḳı'aları mucâzâtsız kala-kala eṭvâr-ı mütecâvizâneleri bir dereceye gelmiştir ki geçen sene Mutasarrıf 'aṭûfetlu Hasan Beyefendi Hazretleri'ni orada bulunan sünger makinelerini kırmak için emir i'tâsına icbâr etmiş ve böyle bir şaḳâvete bi'ṭ-ṭab' ruhsat alamadıklarından muşârün-ileyh hazretleriyle yanlarındaki ḳuvve-i müsellaḥayı taşlayarak Cezîre'den kaçırmağa kadar cesâret eylemişler idi[4].

Cem'iyyetle vuḳū' bulan bu şaḳâvet-i ṣarîḥanın netîcesi de, içlerinden[5], maḥbûs bulundukları müddetçe 'â'ilelerini beslemek

---

[3] Krş., 'ibret

[4] Sömbeki'de sünger makinelerini kıranlardan alınan tazmînât mikdârı, alınan senedlerin Bidâyet Mahkemesi'nce saklanıldığına dâir Kemal'in C. B. Sefîd Vilâyeti'ne 17 Teşrînisânî, 300 (29 Kasım, 1884) tarihli resmî yazısı için bk., Besîm Bey'e, bu cilttеki 2 Aralık, 1884 tarihli mektubu, not—2 (S. 86, nu. 722). Vilâyet'e 31 Aralık, 1884 tarihli yazısı, Sömbeki hâdisesine karışmış olan şahıslar hakkında Vilâyet Mahkeme-i İstînâfı'ndan verilen hükme dâir sunduğu arîzasına karşılık Vilâyet'in 27 Kânûnıevvel, 1884 tarih ve 384 sayılı *irâde*'si ile buna ekli olan *İ'lâm* şûretine cevâbını içine almaktadır: Sömbeki'ye çağırdıkları Mutasarrıf'ın etrâfını sarıp, sünger makinelerinin tahrîbine ruhsat verilmesi için onu zorladıktan başka, toplu hâlde silâhlı kuvvetlere karşı koyduklarını, zabtıyye ve me'mûrları taşa tuttuklarını anlatmıştır. Vilâyet İstînâf Mahkemesi bunu iç huzûru bozan bir mes'ele değil, topluca mâl ve eşyâ tahrîbi bakımından ele alıp, tevkîf edilenleri de kânûna aykırı olarak salıvermiştir. Bu karârın temyîzine de imkân olmadığından, hükûmetin iktidâr ve haysiyyetini zayıflatıcı bu gibi hâllerin tekrârlanmasını önlemek için Vilâyet'ce gerekli tedbirlerin alınmasını dilemiştir (Kemal'in kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle, 19 Kânûnıevvel, 300 tarih ve 492 sayılı bu dilekcesinin müsveddesi T. T. Kurumu'ndadır (*Defter*—III, s. 39-43).

[5] Krş., içlerinden kendileri

şartıyle yine kendileri tarafından intiḫâb ve teslîm olunan[6] birtakımının işten ma'lûmâtları bile olmayan birkaç faḳîrin münferiden żabṭıyye cerh etmek *bend*'ine tevfîḳan sekizer-onar ay ḥabsinden 'ibâret kaldığından Sömbekililer naẓarında devlete karşı cür'et edilecek her dürlü hareketin birkaç kişiyi 'umûm kesesinden ḥabs-ḫânede beslemekten başka zararı görülemeyeceğine dâ'ir bir i'tiḳâd ḥâṣıl olmuştur[7]. Bu i'tiḳâd-ı ġarîb âṣârından olmak üzre[8], Sömbekililer, kendi adalarında *irâde-i seniyye-i pâdişâhî* taḥtında bulunan tahrîr-i nufûsun icrâsına muḫâlefet ettiler[9]. Bu muḫâlefette gösterdikleri ısrâr ile sâ'ir adalara da ön-ayak oldular; bir hâlde ki iki senedenberi uğraşılmakta olduğu hâlde vilâyet dâhilinde yalnız Rodos mülḥaḳātından olan Kerpe'nin nufûsu tahrîr ettirilebildi; sâ'ir adalar tahrîr icrâsını Sömbeki'nin muvâfaḳatine ta'lîḳ etmekle[10] ve Sömbekili'ler ise bütün-bütün ma'ḳûlât hâricinde birtakım bahânelerle işi dâ'imâ ta'vîḳ eylemektedirler; hattâ muḳaddemâ Vilâyet'in İzmir'den celbeylemiş olduğu *Manṣûre* korveti[11] iḳtiżâ eden emrin vurûduna intiẓâren Sömbeki pîşgâhında iẓhâr-ı saṭvet eylemekte olduğu hâlde yine Sömbeki ḫalḳını muḫâlefet-i serkeşânelerinden geçirmek ḳâbil olamadı; binâ'en-'aleyh oraca devletin evâmirini infâẕ[12] iḳtidârını bi'l-fi'l isbât içün Sömbeki'ce bir taẓyîḳ icrâsıyle nufûsun tahrîri ḥaḳḳında emir istenildi.

İşte bir taraftan bu emrin ẓuhûruna intiẓâr olunmakta bulunduğu ve bir taraftan da dalgıc âletiyle sünger ṣaydına Sömbeki ḫalḳının birtakımı tarafdâr ve birtakımı muḫâlif olarak bu âletler ḥaḳḳında mevcûd olan memnû'iyyetin ise gerek Hazîne-i celîle'nin

---

[6] Krş., olunan ve

[7] Krş., eylemiştir.

[8] Krş., olarak

[9] Rodos Mutasarrıflığı'nın Sömbeki Kaymakamlığı'na 9 Şubat, 1885 tarihli yazısında, Kerpe'de nufûs sayımı tamamlandığı hâlde, birinci derecede Kaymakamlık olan Sömbeki'de bu işe henüz başlanılmadığından, halkın birtakım tereddüdlerle, vehimlerle hükûmetin gözünden düşmelerinin kendilerince iyi olmayacağı, bu cihetlerin, lâzım gelen kimselere münâsib bir dille anlatılması, nufûs sayımına başlanılması bildirilmiştir (Kırmızı mürekkeble, Kemal'in el yazısıyle, 28 Kânûnısânî, 300 tarihli, 160 sayılı bu belge T. T. Kurumu'ndadır (*Defter*—III., s. 77).

[10] Krş., etmekte

[11] *Korvet* (كوروت) : *Corvette* (*cor-vet*), *firḳateyn* (*frigate*)'den küçük harb gemisi; konvoy (*convoy*), refaḳat gemisi

[12] Krş., infâẕa

ve gerek ahâlînin ḥuḳūḳuna muġāyeret-i tâmme ile muġāyereti cihetiyle laġvı istenildiğinden memnû'iyyet laġvolunsa da olunmasa da bir tarafın münkesir olacağı cihetle muşârün-ileyh Hasan Bey Efendi zamânında olduğu gibi bir ḥâdiṣe daha ẓuhûr etmemesi içün çâreler taharri edilmekte olduğu hâlde âsâyişin[13] muhâfazası içün Bâb-ı 'Âli'ce hemân her münâsebetsizliğine katlanılmakta olan Sömbeki Ḳaymaḳāmlığı'nda bulunan ve ḥüsn-i ḫidmet etmekte bulunan[14] 'İzzet Bey buradan hiç muṭala'a sorulmaksızın Aynaroz[15] Ḳaymaḳamlığı'na kaldırıldı. Zâten oraca ḥüsn-i idâre, me'mûrların dirâyetiyle ḳā'im olduğu hâlde bu tebeddül sancağın en mühim bir cihetini vâsıṭa-i mücerrebe-i idâreden mahrûm bırakmış ve bendenizce her dürlü şikâyete salâhiyyet vermiş ise de Rodos Tahrîrât Müdîriyyeti'nde bulunan Sa'îd Efendi, Bâb-ı 'Âli'den yetişmiş ve kırk seneden ziyâde ḫidmet-i devlette bulunarak vaḳtiyle ba'żı mühim sancakların ve hattâ bundan birkaç sene evvel dahi Rodos-sancağı'nın aylarca Mutasarrıflık Vekâleti'yle ḥüsn-i idâresine muvaffaḳ olduğu gibi, onbeş senedenberi bu vilâyet dâhilinde ve Vilâyet Mümeyyizliği ve sancak Tahrîrât Müdîrliği ve Mutasarrıflık Vekâleti gibi merkez-i ictimâ'-ı meṣâliḥ olan me'mûriyyetlerde bulunduğu cihetle ahvâl-i mahalliyyeye etrâfıyle ve tamâmıyle vâḳıf olduğuna naẓaran iḳtidârca 'İzzet Bey'e ruchânı olduğundan mû-mâ-ileyhin oradan kaldırılmasına birşey denilmeyerek yalnız yerine vekâletle i'zâm olunan Sa'îd Efendi'nin taṣdîḳ-ı aṣâletini ve anın yerine de Rodos Tahrîrât Mu'âvini olup Tahrîrât Müdîrliği'ni idâreye iḳtidârı müsellem olan Bahâ'addîn Bey'in ta'yînini istirḥâm ile iktifâ olunmuştu; hâlbuki sonradan anlaşıldığına göre yalnız Sömbeki Ḳaymaḳāmı'nın Aynaroz'a naḳline ḳanâ'at edilmeyerek Aynaroz Ḳaymaḳāmı da Sömbeki'ye ta'yîn edilmiştir. Hadd-i-zâtında ise bu adam, Aynaroz'un idâresine muḳtedir olsa me'mûriyyetinden kaldırılmayacağı gibi, Aynaroz'un idâresine muḳtedir olamadığı ṣûrette ehemmiyyeti oradan ziyâde olan Sömbeki'yi hiç idâre edemeyeceğinden ve taraf-ı câmi'ü'ş-şeref-i Cenâb-ı şehriyârî'den 'uhde-i 'âcizâneme tevdî' buyurulan bir yeri, iḳtidârı mechûl ve ahvâl-i mahalliyyeye vuḳûftan bütün-bütün berî olduğu ma'lûm olan bir me'mûra teslîm

[13] Krş., âsâyişinin
[14] Krş., olan
[15] Krş., Aynoroz; bu kelime metnin başka yerlerinde de bu şekildedir.

edib de orası içün vuḳū'undan korkulmakta bulunan inḥilâl-i âsâyişe bir-kat daha esbâb-ı mü'essire hâzırlamak ne derecelerde ḫilâf-ı ḥamiyyet olacağı şübheden vâreste bulunmaġla bendeleri me'mûriyyette bulundukca böyle bir hareketi iḫtiyâr edemeyeceğimi beyân ile[15a] Sömbeki Ḳaymaḳāmlığı'na ta'yîn olunan adamın idâre edebileceği bir mahalle naḳliyle Sa'îd Efendi'nin taṣdîḳ-ı aṣâleti istirḥâmını tekrâr eylemiş isem de aradan bir hayli zamân geçtiği hâlde henüz bir cevâb ẓuhûr etmemiştir. Bu taaḫḫura naẓaran Bâb-ı 'Âli'ce yâ ta'yîn olunan Ḳaymaḳām'ın bir kerre istiḫdâmıyle eğer iḫtidârsızlığı ṣâbit olursa andan sonra tebdîli istenilmesine ve yâḫûd Sa'îd Efendi'nin İntiḫâb Komisyonu'nca imtihân vermiş me'mûrlardan olmadığı cihetle ta'yîni câ'iz olamayacağına dâ'ir bir muṭâla'a ḥâṣıl olabilmesi vârid-i ḫâṭır olmaktadır; hâlbuki Sömbeki'ye ta'yîn olunan adamın mühim bir yeri idâreye iḫtidârsızlığı Aynaroz'dan kaldırılmasıyle ṣâbit ve böyle vaḳ'a ḫudûṣundan korkulan bir yerde me'mûr iḫtidârı tecrübe etmek ise, ihtiyâtkârlığa ne derecelerde muġāyir olduğu mustaġni-i ta'rîftir. Sa'îd Efendi'nin imtihânlı me'mûrlardan olmadığına gelince, evvelâ Tahrîrât Müdîrleri Ḳaymaḳāmlıklar'a ta'lîmât verecek ve ḥîn-i ḥâcette Mutasarrıf Vekâleti edecek bir me'mûriyyette bulunduğundan ve hattâ Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne'den çıkan ṭalebenin def'aten Ḳaymaḳāmlık'ta istiḫdâmlarına cevâz gösterilmekle berâber Tahrîrât Müdîrliği gibi Ḳalem żabıṭlığı'nda bulunmaları bir müddet mâ'iyyette[16] istiḫdâm olunmalarına mu'allaḳ tutularak, ma'lûmâtlı bulunmak ḫuṣûṣunca Tahrîrât Müdîrleri'ne Ḳaymaḳāmlıklar'dan ziyâde ehemmiyyet verildiğinden, Tahrîrât Müdîrleri Ḳaymaḳāmlık için imtihân vermek iḫtiyâcından istiṣnây-ı ṭabî'î ile müstesnâ bulunduklarına ve ṣâniyen Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'nin ahvâl-i ḫuṣûṣıyyetine[17] naẓaran me'mûrlarının imtihân vermiş takımdan olması buraca pek de mer'iyyü'l-icrâ olmayıp ḳaymaḳam ve müdîrlerin birçoğu imtihânsız naṣb olunmuş ve ahvâl-i ḫuṣûṣıyye-i mahalliyyeye bu ṣûretle edilen ri'âyetten pek çok fâ'ide dahi görülmüş olduğuna ve ṣâlisen İntiḫâb-ı Me'mûrîn Komisyonu'nda verilen imtihânların netîcesi me'mûrların ḳānûnen mu'ayyen olan harekâtına vuḳūf-

[15a] Krş., ile berâber
[16] Krş., Ḳalem ẓâbiṭlığinde bir müddet-i mu'tebere
[17] Krş., ḫuṣûṣiyyesine

larını işbâttan 'ibâret olarak, bu ḳābİlden olan intiḥâblı me'mûrlar içinde ḳānûnun ma'nâsını anlayacak kadar okumak ve okunabilecek derecede yazı yazmak iḳtidârından 'âri adamlar bulunduğundan ḳaṭ-ı naẓar, Sömbeki ahâlîsinin iddi'â etmekte oldukları imtiyâz-ı mevhûm cihetiyle oraca idâreye muta'alliḳ olan mu'âmelât-ı muḳannene-i resmiyyenin hiçbiri câri olmadığından imtihân ile ṣâbit olacak istiḥḳāḳın Sömbeki'yi idârece hiçbir fâ'idesi olamayıp oraya ta'yîn olunacak me'mûrun, birinci şarṭ-ı istiḥḳāḳı ahvâl-i mahalliyyeye vuḳūfundan 'ibâret olarak, Sâ'Id Efendi ise Ḳaymaḳāmlar içün iḳtiżâ eden ma'lûmât-ı ḳānûniyyeyi ma'a-ziyâdetin câmi' olduktan başka ahvâl-i mahalliyyeye vuḳūfu dahi maṭlûbun fevḳında bulunduğuna binâ'en imtihân mes'elesi dahi istirḥâm-ı 'âcizânemin bi-ḥāḳḳın reddini mûcib olamaz.

İşte muṭâla'ât-ı meşrûḥaya ve Sömbeki'nin her zamânda ve ḫuṣûṣıyle şu tahrîr-i nufûs karışıklığı arasında ma'lûmât-ı mahalliyyeyi ḥâ'iz olmayan bir me'mûr ile ḥüsn-i idâresi cidden ve ḥâḳIḳaten ḳābil olamayacağına binâ'en ve her nekadar Tahrîrât Müdîrleri'nin naṣbı vulât-ı i'zâma[18] bırakılmış ve Sa'Id Efendi'nin yerine ta'yînini inhâ ettiğim Bahâ'addîn Bey'in me'mûriyyeti Vilâyet'ce taṣdIḳ olunmuş ise de, Midilli'de bulunduğum zamânlar başıma geldiği gibi, Tahrîrât Müdîrleri tebeddül ettikce ara-sıra Der-Sa'âdet'ten imlâ bilmez ve hattâ kâğad tebyîż etmek elinden gelmez ba'żı zâtlar da gönderile-gelmekte olmaġla, yine öyle bir mültemes-i ġayr-i muḳtedir mevcûd olup da buraya sürülmek istenildiği ṣûrette —çünki geçen sene mübtelâ olduğum keyifsizliğin ża'fını hâlâ bütün-bütün ber-taraf edemediğim cihetle— vucûd-ı çâkerânem vaẓâif-i mevkûle ile berâber bir de Ḳalem Żabıṭlığı'nı[19] idâreye musâ'id olmadığından ḥidmet-i pâdişâhîde ḳuṣûr etmek gibi nefs-i kemterânemce hastalıktan ve belki mevtten bed-ter[20] bir belâya uğramak muḥâṭarasında bulunacağım gibi, Tahrîrât Müdîrleri tarafından yazılan şey'leri zâten Mutasarrıflar[21] mühürlemekte olduğundan ve bu ṣûretle bir Mutasarrıf, Tahrîrât mührünün[22]

[18] Krş., 'iẓâma
[19] Krş., żâbiṭlığı
[20] Krş., Bu üç kelimenin yeri boş bırakılmıştır.
[21] Krş., Mutasarrıflar'ın
[22] Krş., Müdîri'nin

iḳtidâr ve aḥlâḳından emîn olmadıkca ûmûr-ı ḳalemiyyenin ve anın netâyicinden olan meṣâliḥ-i idârenin ḥüsn-i cereyânı ḳâbil olamayacağı meydânda bulunduğundan[23] bir Mutasarrıf'ın istiḥdâm edeceği Tahrîrât Müdîri'nin[24] kendi intiḫâb etmek ârzû ve istirḥâmında bulunmasına i'tirâż eylemek[25] evliyây-ı umûr ḥażerâtınca dahi muġayir-i insâf görüleceği me'mûl olmasına[26] naẓaran hem Sömbeki'nin âsâyinişi ḥimâyeten ve hem de 'abd-i kemterlerini îfây-i vaẓîfeden 'âciz kılmak[27] ve belki bu yolda hastalanmak muḫâṭarasından viḳâyeten mû-mâ-ileyh Sa'îd Efendi'nin Sömbeki Ḳaymaḳâmlığı'na ve[28] Bahâ'addîn Bey'in Rodos Tahrîrât Müdîrliği'ne ta'yînleri ḥaḳḳında musâ'ade-i[29] Cenâb-ı şehinşâhî'nin şâyân buyurulmasını ṣûret-i maḫṣûṣada istirḥâm ve istid'âya cür'et eyledim. Bu dürlü cüz'iyyât içün taṣdî'-i ser-i ma'âli-efser-i Cenâb-ı pâdişâhî'ye cesâret nekadar büyük bir küstâhlık olduğunu bilir isem de, Cenâb-ı Ḥaḳ ilâ-âḫiri'z-zamân Ḳuṭb-ı dâ'ire-i Ḫilâfet Efendimiz Hazretleri'ni kâffe-i umûra merci'iyyet ve[30] bendegân-ı şehriyârîlerini 'atabe-i felek-mertebe-i mülûkânelerine 'arż-ı ḥâcet iḳtidârından dûr eylemesin; dünyâda hiçbir ṣıdḳ ve şevâbın pây-i serîr-i şevket-maṣîr-i pâdişâhî'ye kadar vâṣıl olmadıkça tervîc ve ḥimâyeye maẓhar olmadığını gördüğüm içün o[31] cür'etin iḫtiyârına mecbûr oldum. Bu kadar tafṣîlâta giriştiğim ise ilcâ'ât-ı hâliyye ve mahalliyye'nin daha muḫtaṣar bir ṣûrette îżâḥına muḳtedir olamadığımdandır. Müsted'ayât-ı meşrûḥa-i çâkerânemin sur'at-i mümkine ile naẓar-ı taḳdîr-i ḳader-te'şîr-i Cenâb-ı mülûkâneye 'arżını ve melfûf tebrîk 'arîżasının dahi 'atabe-i felek-mertebe-i Hazret-i cihandârî'ye ref' ve taḳdîmini mürüvvet-i maḫṣûṣa-i kerîmânc-

[23] Krş., olduğundan
[24] Krş., Müdîri'ni
[25] Krş., etmek
[26] Krş., bulunmasına
[27] Krş., kalmak
[28] Krş., ve Mehmed
[29] Krş., musâ'ade-i celîle-i
[30] Krş., merci'iyyet-i
[31] Krş., bu

lerinden, temenni ederim. Ol-bâbda[32] emr ve irâde hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî — 3 Şevvâl, sene 302 ve Fî — 3 Temmuz, sene, 301 (15 Temmuz, 1899)[33]

Bende,

(mühür)

NÂMIK

MEHMED KEMAL

DCCLXXXV.

Kemal, birçok eserlerinin haberi olmaksızın başkaları tarafından bastırılması üzerine Meclis-i Ma'ârif'e doğrudan-doğruya değil, bi'l-vâsıta murâcaatta bulunmuş, muvâfakati olmadıkca yazılarının neşrine musâade edilmemesini istemiştir. Bu def'a Ebüzziyâ Tevfik, Kemal'in de makâlelerinden, mektuplarından, v.b. eserlerinden örnekleri içine alan *Numûne-i Edebiyât-ı Osmâniyye*'nin ikinci basımı için Meclis-i Ma'ârif'ten izin istediği zamân güçlükle karşılaşmıştır. Kemal bu münâsebetle yazdığı mektubunda, Meclis-i Ma'ârif'in hareket tarzını yersiz bulduğunu anlatıyor. Böyle bir ihtârın *Numûne-i Edebiyât-ı Osmâniyye*'nin basımına izin verilmemesinde te'siri olamayacağı gibi, Ebüzziyâ'nın *Cümel-i Muntahabe-i Kemal* adlı eserinin başında yer alan 21 Mayıs, 1880 tarihli mektubundaki, "İstediğin gibi, basılmış-basılmamış eserlerimi toplayabilmekte her zamân muhtârsın„ cümlesini de Meclis-i Ma'ârif'e ihtârının, Ebüzziyâ'ya ilişkisi olmadığını gösterdiği kanâatindedir. Öte yandan, Mustafa Reşid'in *Muntahabât-ı Cedîde*'sinde de Kemal'e âid makâle ve şiirler olmasına rağmen tab'ına Meclis-i Ma'ârif'ce izin verilmiştir; Ebüzziyâ tarafından *Mecmû'a-i Ebüzziyâ*'da *Celâleddîn Hârezmşâh*'ın *Mukaddime*'sinin neşri men'edilmemiştir. Bu sebeplerle *Numûne-i Edebiyât*'ın neşri husûsunda kendisinin yazıları dolayısıyle güçlük çıkaran Meclis-i Ma'ârif'in hareket tarzını garip bulan Kemal, ona, eserlerinin tab'ı için musâade verdiğine aşağıdaki mektubunu kâfi bir delil sayarak, gereken kimselere göstermesini tavsiye etmektedir.

Kemal'in el yazısı ile olan müsveddeden istinsâh edilen mektup metni, Es'ad Çinar'ın bize hediye ettiği mektupları arasındadır (Nu. 42, s. 93[a]).

[32] Krş., mektubun bundan ötesi yoktur. 3 Şevvâl, sene 302, 3 Temmuz, sene 301 tarihi baş kısmında kaydedilmiştir.

[33] Müellif tarafından ilâve edilen bu tarih, her hâlde tertip yanlışı olarak, 1885 yerine, 1899 olarak dizilmiştir. *Takvîmü's-Sinîn*'e göre, 3 Temmuz, 1301'in karşılığı 2 Şevvâl'dir.

785. Ebüzziyâ Tevfîk'e

15.VII.1885

Birâder,

Numûne-i Edebiyât'ın tektâr ṭab'ı ḫuṣûṣunda uğradığın müşkîlâta ta'accüb olunur[1]; vâḳı'a ben, muvâfaḳatim olmadıkca, eserlerimin ṭab'ına musâ'ade olunmamasını, Meclis-i Ma'ârif'e bi'l -vâsıṭa iḫtâr etmiştim; fakat bu iḫtârın sana şumûlü olmadığına yine Ma'ârif'in ruḫṣatı ile bastığın *Cümel-i Muntaḫabe*'nin tâ ilk sahîfesinde münderic olan mektûbum, delîl-i kâfi değil midir[2]? Tutalım ki, bu cihet ḫâṭıra gelmemiş olsun, ya bu iḫtârın *Numûne-i Edebiyât* ile hiçbir münâsebeti var mıdır? *Numûne-i Edebiyât*'ta benim ba'żı âṯârım var ise, bununla kitâb te'lîfâtından ma'dûd olmak mı lâzım geliyor ki, ṭab'ı içün benden muvâfaḳat isteniliyor. Ya hele Mustafa Reşîd Bey'in *Muntaḫabât-ı Cedîde*'si içün ruḫṣata luzûm görünmeyip de[3], ya hele mecmû'anda birinci def'a olarak bastığın *Celâl Muḳaddimesi* içün ruḫṣat sorulmayıp da[4], *Numûne-i Edebiyât*'ta üçüncü def'a olarak basılacak olan gazete maḳâlâtı içün böyle bir su'âle luzûm görünmek, nasıl ḳâ'ideye müstenid olduğunu bir dürlü an-

[1] *Numûne-i Edebiyât-ı Osmâniyye*'nin ilk baskısı 1880'dedir (İst., Mihran Matbaası, 1296); basım izni 1297 Şa'bân'ında (Temmuz-Ağustos, 1880) alınmıştır (Murad Bey, *Devr-i Ḥamîdî Âsârı*, İst., 1308, s. 95). Sonraki basımlarında, "Te'lîfi, 1292 senesinde Rodos Cezîresi zindanındadır„ kaydi bulunan eserin, sonuncusu 1329'da olmak üzre altı basımı vardır. Kemal'in bu mektubunda sözünü ettiği ikinci basımı olduğu anlaşılıyor (İst., 1302, Matbbaa-i Ebüzziyâ); bu cildin sonunda, "Hitâm-ı Temsîl-i sânî, fî—11 Rebî' II., sene 1303„ (17 Ocak, 1886) kaydi vardır.

[2] Bu eser ve Kemal'in bahsettiği 21 Mayıs, 1880 tarihli mektubu için, bu eserimizin üçüncü cildinin *Terimler, Öz-Adlar Dizgisi*'nde yer alan *Cümel-i Muntaḫabe-i Kemal* maddesine bakılabilir.

[3] Mustafa Reşid (1861-1936)'in *Muntaḫabât-ı Cedîde*'si iki ciltten meydâna gelmiştir: *Kısm-ı Evvel—Nesir* (İst., 1302, Civelekyan Matbaası); *Kısm-ı Sânî—Nazım* (İst., 1303, Karabet ve Kasbar Matbaası). Kemal'in bahsettiği ilk cildi olduğu anlaşılır. Kemal'in ona mektupları, hakkında bilgi için bu kitabımızın her üç cildinin *indeks*'lerine bakılabilir.

[4] *Mecmû'a-i Ebüzziyâ*, c. IV., nu. 38-44, 15 Muharrem, 1302—15 Rebî' II., 1302/4 Kasım, 1884 —1 Şubat, 1885 (*Namık Kemal'in Mektupları*, c. III., Ankara, 1973, s. 97, not—3. Bu kitabımızın önceki ciltlerinde de bu husûsta yer-yer bilgi verilmiştir.

layamadım. Bu mektûbumu, ıḳtiżâ edenlere göstermek, bahs ettiğin müşkîlâtın def'ine kâfi zannederim.. Bâḳî uḫuvvet..

3 Temmuz, sene 301
Kardeşin,
KEMAL

DCCLXXXVI.—LXXXVII.

Kemal, dâmâdına yolladığı mektubuna göre, Adana ile haberleşme işine henüz ayak uyduramamıştır. Rodos'un sıcaklarından, meyvelerinden bahsediyor. Cezâyir-i Bahr-i Sefîd'in önceki vâlisi Hakkı Paşa'nın idâresizliği dolayısıyle Sömbeki, Aynoroz Kaymakamlıkları'na ta'yînlerden meydâna gelen karışık işleri anlatmış, bunların çözümü için Kurenâ'dan Besîm Bey'e bir mektup yazacağını kaydetmiştir. Mektubun yazıldığı sırada, kendisini uğraştıran işlerin başında Rodos'ta İ'dâdiyye, câmi yapımına, Midilli'ye ve bura Mutasarrıfı Âgâh Efendi'nin idâresizliğine âid ba'zı mes'elelerdir. Uzun süredir şiirlerine rastlayamadığımız şâirimizin bir mektubunda, beğendiği redîfini Şeyh Vasfî'nin bir *ḳıt'a*'sından alıp kâfiyesini değiştirerek yazdığı bir dörtlüğünü de buluyoruz. Şeyh Vasfî'ye âid, redîfini beğendiğinden söz ettiği,

Cân ve dilden vaḳf-ı gûş ettim size
Durmayın ey ehl-i irfân söyleyin
Dinlemem ey vâ'iżân-ī mürde-dil
Siz, varın kürsîde çan-çan söyleyin

Olmayın hâmûş ey erbâb-ı dil
Sânihât-ī aşkı dâ'im söyleyin
Can ve dilden dinliyor 'âlem sizi
Lâyiḥât-ī aşkı dâ'im söyleyin

ḳıt'alar'ından biri olsa gerektir[1]. Kemal, mektubunda kaydettiği *ḳıt'a*'sına, ileride ba'zı dörtlükler katarak bir *Murabba'* yazmağı tasarlamıştır; şimdilik, bunun ancak bir dörtlüğünü daha yazabilmiş olduğunu söyleyebiliriz[2]:

[1] Şeyh Vasfî, *Cezebât*, İst., 1302, Mihran Matbaası, s. 9.

[2] Kemal'in kaydettiği *ḳıt'a* aynen, Ali Ekrem'in (*Namık Kemal*, İst., 1930, Devlet Matbaası, s. 28), ondan alındığı bildirilerek Rizâ Nur'un eserinde vardır (*Türk Bilg Revüsü*, c. VI., İskenderîye, 1936, s. 1195-314); bize Meliha ve Es'ad Çinar'ın hediye ettikleri, basılmış olmayan ba'zı siirlerini de içine alan *defter*'de de mevcuttur (S. 20ᵇ). Kemal'in T. T. Kurumu'ndaki, ba'zıları kendi yazısıyle olmayan *şiir defteri*'nde bir başkasının el yazısıyle bulunmaktadır (S. 100). S. Nüzhet Ergun'un *Namık Kemal, Hayâtı ve Şiirleri* adlı eserinde Kemal'in kaydettiği bu *ḳıt'a* (İst., 1933, Yeni Şark Kitâbhânesi, s. 202) yayımlamıştır; *Namık Kemal'in Şiirleri*'nde ise, mektubundaki dörtlükten başka, bunun başına sonradan ilâve ettiği *ḳıt'a*'sı da bulunmaktadır.

Görünür subh-i ezeldē zerre mihr-i tābdār
İbtidā-i ḫilḳatī andırdı feyżī nev-bahār
'Âlemī tuttū, havāy-ı aşka döndū rüzgār
Başladī feryāda bin hasretle eşyā dinleyin

Kemal, Rif'at Bey'in mektubu ile, Ferîde Hanım'a da ayni tarihte bir mektup yazıp göndermiştir; bunda, onun, annesi Nesîme Hanım'ın ru'yâsına girdiğinden, küçük Fıtnat'ın hâzır-cevaplılığından, Rodoslular'ın Ramazân dolayısıyle da'vet edildikleri iftâra, kendiliklerinden başkalarını da çağırıp birlikte götürmeleri âdetinden, bayram ziyâretlerinin çokluğu yüzünden Nesîme Hanım'ın sıkıldığından bahsetmiştir.

Kemal'in Rif'at Bey'e gönderdiği mektubu, kendisini uğraştıran resmî işlerini içine aldığı, meşhur şiirlerinden birinin yazıldığı zamânı aydınlatması; Ferîde Hanım'a yazdığı ise âile hayâtını canlandırması bakımından mühimdir. Şâirimizin kendisi tarafından, kırmızı mürekkeble yazılmış olan her iki mektubu T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 371, 431).

786. Menemenli Rif'at Bey'e

17.VII.1885

Evlâd,

Bu bizim Adana muḫâberesinin küll-i 'aybından başka, bir de zamânını unutturmak muḫâṭarası var. Az kaldı sizi kâğadsız bırakıyordum; çünki yarın posta günü olduğu, gece sâ'at sekizde ḫâṭırıma geldi. Ekrem uyuyor, uğraştım kaldıramadım. Yorgunluk hâli bu ya... Sabahleyin sâ'at dokuzbuçukta kalkmış da, 'Abdullāh Efendi ile berâber kıra gitmişti[3]. En sonra gelen vapurdaki mektûblarınızı almış idim; Ekrem mi kaldırdı, ne oldu bilmem. Aradım -aradım bulamadım; ma'a-mâ-fîh içinde cevâb yazılacak birşey de yok idi.

Gelelim buranın hâline: Bizim evde harâret dâ'imâ yirmibeş ile yirmialtı arasıdır; yalnız bir gün yirmiyedibuçuğa çıkmış idi. Bizim doktor ile Bahâ, eczâcının dükkânında harâret otuzu geçiyor diye kıbrıyorlar. Elbette hamâmda kırkı da geçer. Duracak, oturacak yerler öyle sıcak değil. Yemiş keşreti devâm edip duruyor. Üzümler daha iyileşmedi; lezzetli-lezzetli kavunlarımız var. Etler

[3] Şeyh 'Abdullāh Efendi, Rodos'ta, Meclis-i İdâre Hey'eti'nin müntahab a'zâlarındandır (*Sâl-Nâme-i Vilâyet — Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*, Vilâyet Matbaası, 1303, s. 194).

de bir derece lezzetleşti ki ta'rîf ḳabûl etmez. Herîfler 'âdetâ bu kokoyun[4]

Ḥaḳḳî Paşa delisi bizim Sömbeki Ḳaymakāmı'nı Aynoroz'a aldırmış idi. Ana ḳanâ'at etmemiş, buranın mücerred iḫlâl-i idâresi maṭlûb imiş gibi Aynoroz'da beğenmediği herîfi buraya ta'yîn ettirmiş. Ana da ḳanâ'at etmemiş; herîf burayı istemez iken, çoluğuyle, çocuğuyle vapura koymuş, buraya kadar göndermiş. Vâli Paşa ise, zâten bu adamın idâresizliğinden dolayı Aynoroz'dan kaldırılmasını yazmaz imiş. Ben, 'İzzet Bey gider-gitmez, yerine Sa'îd Efendi'yi vekîl ettim, gönderdim; aṣâletini yazdım; binâ'en-'aleyh Ḫulḳî Bey'i ḳabûl edemeyeceğimizi kendisine anlattık. Vilâyet'e de böyle Sömbeki'nin karışıklığı esnâsında hem iḳtidârsız, hem ma'lûmât-ı maḥalliyyeden berî bir adama orasını teslîm etmek elimden gelmeyeceğini ve inhâmın reddi beni buradan kaldırmağa mutavaḳḳıf olduğumu yazdık. Vilâyet de inhâmızı tervîc etti. Ġālib Bey, muḳteżâsını icrâ ettirmeğe çalıştığını bu hafta 'Abdullāh Bey'e söylemiş idi; fakat bunların ne yâdigâr olduğunu bildiğim içün, ḳanâ'at edemedim. Besîm Bey'e de mufaṣṣalca birşey yazdım[5]. Umarım ki anınla maṭlab ḥâṣıl olur. Ḫulḳî Bey, zâten Sömbeki'de oturamayacağını beyân ile kalktı gitti. 'İzzet Bey ise, gider-gitmez Aynoroz'dan isti'fâ etmiş. Ḥaḳḳî Paşa Hazretleri'nin dirâyet-i fevḳa'l-'âdeleri, iki adamı birer dürlü maġdûriyyete düşürdü. Bereket versin ki ikisi de o kadar muḥtâc maḫlûḳlardan değil..

İ'dâdiyye'nin esâsını vaż' ettik. Şimdi parasının havâlesini kurtarmağa uğraşıyorum[6]. Cevâmi'-i pâdişâhî'nin Midilli'den hâlâ parası gelmedi. Besîm Bey'e yazdım. Aġob Paşa tarafından paranın

[4] Her hâlde dalgınlıkla bu şekilde yazılmış (بوقوقريون), cümle bitirilmemiştir.

[5] Besîm Bey'e, bu ciltteki 20 Temmuz tarihli mektubu kastedilmiştir (S. 256, nu. 788).

[6] Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâliliği'ne Rodos Mutasarrıflığı'ndan gönderilen resmî yazıda öğretim müesseselerinin kurulmasında, bilgi ve medeniyet bakımından ilerilemede mühim yardımları görülen 'Abdü'l-Hamîd'e minnet ve teşekkürlerin ifâdesinden sonra, İ'dâdiyye'nin temel atılma merâsimi anlatılmıştır: "...eṭfâl-i vatanın iḫtiyâcât-ı zamâna muvâfıḳ, fikr-i ittihâd ve i'tilâfa muṭâbıḳ bir yolda ḥüsn-i ta'lîm ve terbiyelerine medâr olmak üzre vilâyet ve livâ merkezlerinde te'sîs ve teşkîli muḳteżây-i *irâde-i seniyyeleri*'nden olan Mekteb-i İ'dâdî'nin 1302 sene-i Hicriyye'si Ramazân-ı şerîfi'nin yirmidördünde ve 1301 sene-i Mâliyye'si Haziran'ının yirmidördüne tesâdüf eden Pazarertesi günü, millet-i İslâmiyye, 'İseviyye ve Mûseviyye'nin 'ulemâ ve ru'esây-i rûhâniyyesi ile mu'teberânı hâzır bulunduk-

irsâlini te'ḫîr ḥaḳḳında infi'âl-i şâhâne vuḳū'undan korkulur yollu Vilâyet'e bir kâğad geldi. Anın üzerine Vilâyet'ten bu hafta Midilli, câmi' akçesine maḥsûben 1500 mecîdiyye gönderiyor diye bir telgıraf aldık. Aradan iki hafta geçti; hâlâ bir para yok. Vâḳı'a cesâret fenâ değil; fakat te'ḫîr-i ḫayırda kullanılmak iḳtiżâ etmez. Ġālibâ Efendi Hazretleri ile iyiden-iyiye havruz (هاوروز) döğüşüne çıkacağız. Bu hafta da para gelmezse, o zamân konuşuruz. Halîm Bey Midilli'de bayrakları kaldırmış, gazete ile neşriyyâta başlamak üzredir. Hani, ma'hûd Kalonya Manastırı'nın Baş-râhibi var idi ki Edhem Paşa Hazretleri tutup göndermediğinize te'essüf olunur b.. undan yemiş ve herîf tutulur ise, ahâlî żabṭıyyenin elinden alacağına dâ'ir yazılan sözleri miṣâl gibi dikmişti. İşte o râhib, benim İstanbul'a gönderdiğim zamândan geçen günlere gelinceye kadar İstanbul'da râhat-râhat otururken, Kalonya Metrepolidi İstanbul'a gitmiş. Ne yapmış ise yapmış; herîfi üç ay Aynoroz'da ḥabs ile mahkûm ettirmiş. O da kaçmış, Molova'ya gelmiş. Mutasarrıf Efendi, Kemal'in yapamadığı şeyleri yapacak değil ya? Emir vermiş, râhibi tutturmuş. O sırada bir üçyüz kadar karı toplanmış; żabṭıyyelerin kafasını, gözünü kırmışlar, herîfi ellerinden almışlar. Aradan ġā'ib etmişler. Uğradığı rezâlet hukûmetin yanına kalmış. Dâhiliyye Nâẓırı Hazretleri benim, herîfi tutup da żabṭıyyelere dayak yedirmediğime te'essüf ediyorlar idi. İşte murâdları ḥâṣıl olmuş; şimdi memnûn olsunlar[7]. Senin **Cûdî** Bey ne b..tan şey imiş. Yes-tarla-

---

ları hâlde esâsı vaż' olun„duğu bildirilmiştir. 6 Temmuz, 1885'de temeli atılan İ'dâdî'nin, öğretimden başka, Osmanlı teba'ası arasında ötedenberi bulunan Devlet-i 'Aliyye'ye bağlılık, birlik fikirlerini daha kuvvetlendireceği yazılmıştır (Bu resmî haber, Cezâyir-i *Bahr-i Sefîd* vilâyet gazetesinden alınarak *Tercemân-ı Ḥaḳîḳat*'te yayımlanmıştır: Nu. 2125, 29 Temmuz, 1885). İ'dâdî dolayısıyle kırmızı mürekkeble, Kemal'in el yazısıyle, Despot-hâne'ye yollanılan tarihsiz resmî yazı, Despot-hâne'nin, İ'dâdiyye için teşkîl edilen komisyona dört a'zâ secilip ta'yîn olunması hakkında gönderilen tezkireye cevâbının karşılığıdır: İ'dâdî'nin bütün talebenin faydalanması için kurulduğu, Hıristiyan çocukların şimdiki tahsil seviyeleriyle Osmanlı Lisânı'na vukûfları da Despot-hâne'ce araştırılmış olacağı tabî'î bulunduğundan, imkânı derecesinde icâbına bakılmak için bu yoldaki fikirlerinin açıkca bildirilmesi istenilmiştir (355 numaralı bu belge, T. T. Kurumu'ndadır: *Defter*—III., s. 96).

[7] Kemal, mektubunda bahsettiği bu mes'eleyi Âgâh Efendi'ye yolladığı, bu ciltteki muhtırasında anlattığı gibi (Nu. 720, s. 76), Midilli-sancağı Tahrîrât Kalemi'nden Dâhiliyye Nezâreti'ne yolladığı iki yazısı, bu husûsta daha geniş bilgiyi

sı'nın hâlâ numarasını alıp da Nebîl Bey'e verecek. Ma'ârif Nâzırı Hazretleri de daha Rüşdiyye'nin işlâhına bir para bulamadı-gitti. Makine memnû'iyyetinin ilgâsına, Meclis-i Vükelâ'ca ḳarâr verilmiş. İş 'arż'a gitmiş, Ramażân münâsebetiyle çıkamamış idi. Bu gün-yarın anın ẓuhûrunu bekliyoruz. Vilâyet'in ma'ârif müfettişliği verilmiş. 'Ubeyd, İ'dâdiyye müdîri oldu. Ma'âşını beğenmiyor amma, ana bir-iki ders verdiğimiz gibi, aylığı yine müfettiş aylığı derecesine getiririz. Bu hafta gelmesini yazdım, bekliyorum. Şimdilik başka birşey yok. Yalnız bir şiircağızım var; daha bir *kıt'a*'sını söyledim. Arkası gelecek. Mec'mû'aların birinde Şeyh Vasfî'nin bir *kıt'a*'sını görmüştüm. Redîfi hoşuma gitti, ḳâfiyesini değiştirdim. Birkaç bend bir *murabba'* yapacağım. İşte mevcûdu:

Ḳudret ettikdē ta'alluḳ fıṭratın ahkāmına
Ḳahr-i Ḥaḳ bir dîv ḫalḳ etmiş esāret nāmına
'Âlemin çökmüş o şıḳlet sîne-i ārāmına
Dehşetinden inliyor her zerre hālā dinleyin

Bâḳî, Paşa'mızın ellerini öperim. Sana da du'âlar..

5 Temmuz, sene 301
KEMAL

Az kaldı unutacaktım. Akiyadis yâdigârı[8] Midilli'ye gider gitmez hırsız alayına dâhil olmuş. Bir derece esâretlerine girmiş ki nâhiye mahkemelerini kaldırtmak içün, İstanbul'a kadar

içine almaktadır. Bu iki belgeden biri, Dâhiliyye Nezâretin'e sunduğu 'arżasına, 17 Mart, 300 (29 Mart, 1884) tarih ve 2 numaralı cevâbın, 24 Mart, 300 (5 Nisan, 1884) tarihli karşılığıdır. Nezâret'in buna cevâbının, 4 Nisan, 300 (16 Nisan, 1884) tarihli, 4 numaralı olduğu, buna karşılık gönderdiği 14 Nisan, 300 (26 Nisan, 1884) tarihli tahrîrâtından anlaşılmaktadır (Her iki belgenin istihsâh edilmiş nushaları, Es'ad Çinar'ın bize vermiş olduğu mektupları arasındadır: Nu. 46, 50). Mes'elenin aslını teşkil eden, Kalonya Despotu ile, bu Despot-hâne'ye bağlı Limnos Manastırı Râhibi'nin anlaşmazlığıdır: İkinci Selîm'in bir *Fermân*'ına göre Limnos Manastırı'na âid bir vakıf îrâdı, Despot'un çıkartmağı başardığı bir emirle, biri bu manastıra, biri Despot-hâne'ye, biri de Patrık-hâneye verilmek üzre üçe bölünmüş, bu yüzden Despot'a düşman olan halk, Limnos Râhibi'nden yana olarak emre baş eğmemiştir.

[8] Akiyadis, C. B. Sefîd Vilâyeti'ne bağlı Pilmar Kaymakamlığı'na, 1883 Şubat'ında ta'yîn edilmişitir (Bk., bu kitabımızın üçüncü cildi, s. 245). Bunun, C. B. Sefîd Vilâyeti Adliyye Müfettişi Akiyadis ile (Ayni *Sâl-Nâme*, s. 55) ayni şahıs olupolmadığı hakkında kesin birşey söyleyemiyoruz.

gitmiş. Ḫaber aldım. Nâhiye mahkemelerinin zâten te'sîsi Dimoyrondiyalar'ın burnunu kırmak içün olduğunu Ṣadr'a ḫaber verdim. Akiyadis yanına girip de nâhiye mahkemeleri lakırdısını açar-açmaz, "Siz burada devletin te'sîsât-ı ḫayriyyesini bozmak içün mi geziyorsunuz, bu nasıl 'Adliyye me'mûrluğu? Sizin vazîfeniz her köyde bile bir mahkeme istemektir. Yâ, kalkınız, bulduğunuz vasâ'iṭ ile vazîfenizi icrâ etmeğe gidiniz, yâ şimdi me'mûriyyetinizden isti'fâ ediniz,, diye herîfi bir toparlayış toparlamış. Bî-çâre ma'tûh, o hafta yine Midilli'de soluğu almış. *Revâ̂nî Ravża-î Riḍvân'a gitsün*..

787. Ferîde Hanım'a

17. VII. 1885

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Mektûbunu aldım. Tatlı-tatlı birçok şeyler yazmıştın, amma içinde cevâb yazılacak birşey yok. Geçen gece vâlidenin ru'yâsına girmiş, ane (ﺍﻳﻞ) diye çağırmış, uykudan uyandırmışsın. 'Acabâ keyifsiz midir nedir diye merâḳ ediyor. Ben hiç merâḳ etmiyorum; bilirim ki bir sıkıntın olsa, benim ru'yâma gelir de söylersin.

Fıṭnat 'âdetâ hâzır-cevâblığa başladı. Geçen gün bana yemek veriyordu. Tabak(*ta*) biraz mahallebi kalmış idi. Kadınlar gülüşmeğe başladılar. Fıṭnat da içeri geldi. Ne gülüyorlar dedim. Mahallebiyi ben yiyeceğim dedim de ana gülüyorlar dedi. Ey, bunun gülecek neresi var deyince, ne bileyim ben, ẓâhir çocuk olmamışlar buyurmasın mı?

Rodos'ta Ramażân, Hâkim Efendi'nin himmetiyle yirmisekiz gün oldu[9]; çünki Pazarertesi gününden i'tibâren tutmuşlar idi. Maġnisa'da Cum'aertesi gününden ṣâbit olmuş. Bir i'lâm getirttik. Bayrâmı da Pazarertesi'nden yaptık.

Bura ḫalḳının bir tuḫâf 'âdeti var. İfṭârda misâfir misâfiri da'vet ediyor. Ben üç kişiden ziyâde hiçbir gece adam çağırmadım; fakat ekṣer geceler sofradaki kalabalık on kişiden aşağı değildi. Biri

[9] Mektubun yazıldığı sırada, Rodos-sancağı'nda Na'ib ve Hukuk Re'îsi Hasan Sıdḳî Efendi'dir (*Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, H. 1303, s. 438); yazıldığı tarih 4 Şevval, 1302'dir. *Taḳvîmü's-Sinîn*'e göre Ramazân'ın ilk günü Pazar'a rastlamakta idi.

gelmeği kurunca, yanında olanlara, "Ben bu gece Mutasarrıf Bey'e gideceğim; kuzum sen de gel, Allāh'ı seversen sen de gel,, diye teklîfe başlar. Topladığını arkasına katar, öyle gelirmiş. Hele bayrâmda hiç sıkılmadım; çünki herkesi hukûmet konağında ḳabûl ettim; lâkin kadınlar vâlideni pek sıktılar; "Zift yesinler, çocukların şekerlerini bitirdiler,, diye söylenip-duruyor.

Muvaffaḳ'cığımın gözlerini, yanaklarını, ellerini, ayaklarını, ağzını, burnunu, alnını, saçını öperim. Kızlara da selâm..

5 Temmuz, sene 301

Baban,

KEMAL

DCCLXXXVIII.

Kemal, Rif'at Bey'e 17 Temmuz tarihli mektubunda, C. Bahr-i Sefîd'in önceki Vâlisi Hakkı Paşa'nın Sömbeki Kaymakamı 'İzzet Bey'i Aynoroz'a, Aynoroz Kaymakamı Ḥulḳî Bey'i de Sömbeki'ye naklettiğini, idâresizliği dolayısıyle Hulkî Bey'in Sömbeki'de kalmasını istemeyen Kemal, 'İzzet Bey Aynoroz'a gider-gitmez onun yerine Sömbeki'ye Sa'îd Efendi'yi inhâ ettiğini, Hulkî Bey'in de Sömbeki'de zâten oturamayacağını söyleyerek kalkıp gittiğini, 'İzzet Bey'in ise Aynoroz'a gitmesinden hemen sonra isti'fâ ettiğini, Hakkı Paşa'nın idâresizliği yüzünden bu iki me'mûrun da işinden olduğunu, her ikisinin de bereket versin maddî vaz'iyetlerinin fenâ olmadığını yazmıştı. Sa'îd Efendi'nin inhâsını Vilâyet uygun görmüşse de, buna güvenemeyen Kemal, inhânın tasdîkına aracılığı için Besîm Bey'e de 15 Temmuz tarihli mektubunda recâ etmişti.

Kemal, Besîm Bey'e aşağıdaki mektubunda, bahsettiğimiz 'arîżayı gönderdikten sonra, Dâhiliyye Nezâreti tarafından, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'nce Sömbeki Kaymakamlığı'na inhâsı uygun görülen Sa'îd Efendi'ye, v.b. resmî yazılara âid işlemlerin red, veyâ durdurulduğundan şikâyet ediyor. Kemal'e göre Dâhiliyye Nezâreti, sû'-i zan ile hareket etmektedir; bu kötü niyyet, Midilli Mutasarrıflığı sırasında Hükûmet'i bura Hıristiyanlar'ının hâkimiyet fikrine karşı korumağa teşebbüsündenberi başlamıştır; o zamân Dâhiliyye Nezâreti, *irâde-i seniyye*'ye rağmen muhâkemeyi te'hir, *Tarîḳ* gazetesinin aleyhindeki neşriyâtı Velînî'met Sultân 'Abdü'l-Hamîd'ce de müsbet görüldüğü hâlde, gazete hakkında ta'kîbâtta bulunmamıştır. Bu def'a da Dâhiliyye Nezâreti, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'nce tasdîk olunan Rodos'a âid işlerle alâkalı evrâkı yâ red, veyâ tevḳîf etmektedir; Sömbeki'ye inhâ ettiği Sa'îd Efendi'nin Kaymakamlığı'nı tasdîk etmemek, orada idâresiz birini bulundurmak sûretiyle karışıklık çıkarmak, bunu neticede Rodos Mutasarrıfı'nın, ya'ni kendisinin idâresizliği saymak ve sadâkat-i bendegânesini mahve çalışmaktadır. Sömbeki'nin iyi bir Kaymakam'a muhtâc olduğunu, buradaki karışıklıkları anlatarak, inhâ ettiği Sa'îd Efendi'nin Kaymakamlığı'nın tasdîkı için Besîm Bey'in aracılığını tekrar recâ ediyor.

Mektubun, Kemal'in el yazısından istinsâh edilen nushası, Es'ad Çinar tarafından bize verilen mektuplar arasında, kendi kütüphânemizde bulunmaktadır (Nu. 25, s. 65-68). Bahâ Bey'in oğlu Refik Bey'deki bu mektuplar emekli Kaymakam Tahsin Bey tarafından da acele kopya edilip, Müderris-zâde Şevket Bey aracılığıyle Rizâ Nûr'a gönderilmiş, mektubun bu kopyasından faydalanılarak az bir kısmı, yer-yer *Türk Bilig Revüsü*'nde yayımlanmıştır (C. VI., İskenderiyye, 1936, s. 1581-700 v.d.).

788. Besîm Bey'e

20. VII. 1885

'Arîżamı Avusturya postasına i'ṭâ ettikten sonra aldığım ba'żı ma'lûmât üzerine, zîrdeki ḥaḳāyıḳın 'arżına mecbûr oldum. Dâhiliyye Neẓâreti-i celîlesi tarafından, buradan istiẕân olunan ve Vilâyet'in taṣdîḳıyle mü'eyyed olan birtakım icrâ'ât yine red, veyâ tevḳîf 'âlemlerine düşürülmüştür. Midilli'ce hukûmet içinde bir hukûmet daha teşekkülüyle, ḥuḳūḳ-ı Salṭanat-ı seniyye'nin żıyâ'ına musâ'id bulunamadığım içün, Hıristiyanlar'ın ḥuṣûmetine hedef olduğum zamândanberi, neẓâret-i muşârün-ileyhâ tarafından, ḥaḳḳ-ı çâkerânemde şiddetli bir sû'-i zan gösterilmeğe başladı. *İrâde-i seniyye-i pâdişâhî* taḥtında bulunan muhâkemem te'ḫîr olunmak ve *Ṭarîḳ* gazetesinin ne derecelerde ḫilâf-ı âdâb ve ḳānûn olduğu ṣûret-i maḫṣûṣada zecr ve tevbîh-i Cenâb-ı velînı'met'e maẓhar olmasıyle müsbet olan müfteriyyât-ı rezîlânesinden dolayı, bir mu'âmele-i ḳānûniyye icrâ olunmamak gibi bir düşmen-i devlet bendesi 'aleyhinde bile icrâsı inṣâf ve insâniyyete tevâfuḳ etmeyecek mu'âmelelerin hiçbirinde ḳuṣûr olunmamış idi. Anlara da ḳanâ'at buyurulamamış, Rodos'tan icrâ'ât ve ışlâḥâta ve ba'żı me'mûrların taṭyîbi gibi ilcâ'âta dâ'ir her ne yazılur ise, Vilâyet'ce dâ'imâ maẓhar-ı taḳdîr ola-geldiği hâlde, Dâhiliyye Neẓâreti'nce bir fikr-i ḫaṣmâne ile telaḳḳi olunarak yâ red, veyâ tevḳîf edilmektedir. Bundan ġaraż, çâkerlerini her dürlü vasâ'iṭ-i icrâdan maḥrûm ederek, idâre-i umûrdan 'âciz bırakmak ve intiḥâb-ı Cenâb-ı pâdîşâhî ile me'mûr olduğum hâlde, fikr-i humâyûna karşı iḳtidârsızlığımı isbât etmekten 'ibâret olduğunda şübhe yoktur. Bu ġarażın icrâsına ise, iġtişâş-ı ahvâlini dîger 'arîża-i çâkerânemde tafṣîl eylediğim Sömbeki'yi bir nâ-ehle teslîm ile, orada bir mes'ele çıkarmaktan ve sonra da sebebiyyetini çâkerlerine 'aṭf etmekten büyük fırṣat olamaz. Mu'âmelât-ı

vâḳı'anın te'sîri şahsa munḥaṣır kalsa, Cenâb-ı Ḥaḳ, sâye-i ṣaḥâbet ve 'inâyet-i mülûkânelerini, ile'l-ebed farḳ-ı iftiḫârımızda dâ'im eylesin! Velî-ni'met-i bî-minnet pâdişâh-ı me'âli-menḳabet Efendimiz'in, âsitân-ı humâyûnlarına müntesib olan bir zerreyi, bir cihâna ezdirmeyeceği delâ'il-i müte'addide ile ma'lûm olduğundan, iẓhâr oluna-gelen ḫuṣûmete ḳaṭ'an ehemmiyyet verilmemek iḳtiża ederdi; fakat ḫayfâ ki aṣdıḳāy-i bendegânı mahv etmek içün Bâb-ı 'Âli'ce ötedenberi ittiḫâẕ oluna-gelen tedâbirin, mażarratını, hep devlet görüyor. Ez-cümle, Midilli vaḳ'asında Dâhiliyye Neẓâret-i celîlesi'nce ittiḫâẕ buyurulan meslek, bendenizi bir varṭaya uğratmak maḳṣadına mebni idi. Bendeniz ise, sâye-i 'inâyet-i Pâdişâhî'de, yine Midilli gibi bir yere naḳl olundum; hâlbuki oranın Hıristiyanlar'ı şımardı; idâresi muḫtel oldu.; hattâ geçende üçyüz kadar karı tecemmu' ederek, hukûmetin ḥabs ettirdiği bir adamı, cebren me'mûrların elinden aldığını gazeteler yazıp-duruyor; hâlbuki, evvelleri orada hukûmete karşı i'mâl-i cebre cesâret edecek üçyüz karı değil, üç erkek meydâna çıkmamış idi. Midilli'de hâl böyle olunca, birbuçuk sene evvel koca bir Mutasarrıf ile ma'iyyetindeki ḳuvve-i żâbıṭayı taşlamış olan Sömbeki ḫalḳı sû'-i idâre ile biraz daha şımartılır ise, nelere cesâret etmez. İşte bu muṭâla'âta mebnidir ki ḥamiyyet ve ḫidemât-ı Pâdişâhî'nin ḥüsn-i icrâsına şevḳ ve ġayret sâ'iḳasıyle, evvelki 'arîżada olan müsted'âtımın, eğer henüz iḳtiżâsı icrâ olunmamış ise tekrârına cür'et eder ve Dâhiliyye Neẓâret-i celîlesi'nce, çâkerlerine muta'alliḳ olan *İrâdât-ı seniyye*'ye mümkin-mertebe karşı durmağa çalışmak 'âdet olduğundan, istid'â-yı çâkerânem üzerine şeref-ta'alluḳ edecek fermân-ı pâdişâhî dahi yine nefs-i aḥḳarâneme muta'alliḳ 'addolunarak maẓhar-ı ta'rîż olmak ve bu münâsebetle ḥaḳḳ-ı kemterânemde, bi'ṭ-ṭab' birtakım şikâyâta kalkışılmak melḫûẓ olmaġla ve o yolda birşey vuḳū' bulursa, çâkerlerinden istîżâḥı ve hâricten taḥḳîḳı ḳābil ve zâten ta'yîn-i ḥaḳîḳāte temyîz-i bâhirü't-temâyüz-ı cenâb-ı şehriyârî kâfi ve kâfil bulunmaġla, bu bâbda dahi ma'delet ve merḥamet-i Pâdişâhî'ye sığındığımın 'atebe-i felek-mertebe-i Hazret-i pâdişâhî'ye 'arżını recâ eylerim.. Ol bâbda..

7 Şevvâl, sene 302 ve 8 Temmuz, sene 301

DCCLXXXIX.—XC.

Kemal, kızı Feride Hanım'a gönderdiği mektubunun ilk cümlelerinde, Neş'et Bey'in kızı Fitnat'ın konuşmasını taklîd ediyor; onun mektebe başlatıldığını, bu münâsebetle nasıl bir merâsim yapıldığını anlatıyor. Rodos'taki evlerinin bahçesinden, çileklerinin olmağa başladığından, sıcakların şiddetinden, yine kaşınma illetine uğradığından ve oğlu Ali Ekrem'in, kendisini Feride Hanım kadar iyi kaşıyamadığından bahsetmektedir. Kızı ona, Adanalılar'ın şîvesine âid ba'zı şeyler, bu arada oruclu bulunulan gün anlamına *Pazar günü* ifâdesini kullandıklarını yazmıştır; bu ve benzeri şîve husûsiyetlerini öğrenmekten duyduğu memnûnluğu, sihhatinin iyi olduğunu da ilâve etmektedir.

Kemal, bu mektupla ayni tarihte Rif'at Bey'e de bir mektup yollamıştır. Rif'at Bey, Adana'nın hırsızlarına, ora maârifine, zirâatine, vergi işlerine, mâliye ve mülkiye me'mûrlarına dâir ba'zı şeyler yazmış, biraz da şikâyet etmiş olsa gerektir. Bir yerin âsâyişinden Vâli'nin mes'ûl olduğunu, böyle şeylerin Defterdâr'ı alâkadar etmediğini ve kendisinden de hisâb sorulamayacağını, bu yüzden vazifesi dışındaki daha iyi bir yere ta'yîn edilebileceğini anlatıyor. Nufûs sayımı dolayısıyle yakında Sömbeki'ye gideceğini yazan Kemal, herhâlde yeni, bir beytini de kaydetmiştir; bu notu, beytin yazıldığı zamânı tesbite yaradığından mühimdir.

Mektupların ikisi de, kırmızı mürekkeble, Kemal'in kendi el yazısıyle Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 407, 340).

789. Ferîde Hanım'a

31. VII. 1885

Cicük Ala'cığım,

Si, vallâh bilmem yer misin? 'Acabâ orada var mı? Si, vallâh bilmem nedir, bilemedin mi? 'Acâyib, anın bilemeyecek nesi var ya? Fıtnat'ın bu feṣâḥatine ne buyurursunuz? Fıtnat dedim de ḫâṭırıma geldi. O ḳaḥbeyi dün mektebe başlattık. Çalgı ile, pilav zerde ile, falan ile.. Yarın beygirine eşiği uracak, binecek, gidecek. Midilli'de Neş'et'e musallaṭ olmak istemişler; birşey yapamamışlar; fakat biraz sıkılmış. Ben de, sıkılıyorsan isti'fâ et, kalk gel (*diye*) mektûb yazdım. Ekrem haylica miskindir (Senden miskin olmasın hanım kızcağızım), bilmem tafṣîlât verir mi? Midilli'de rezâlet 'ayûḳlara çıkıyor. *Tercemân-ı Ḥaḳîḳat*'te Halîm Bey'in mektûbu var; şimdi Hüseyin de karıştı. Hani anın eniştesi Râsim yok mudur, Tahrîrât-ı Emlâk me'mûru idi; Âgâh anı ḥabs etmiş. Molla Mustafa'yı da ḥabs etmek istemiş. 'Acâyib-'acâyib birşeyler.. Neme lâzım b.. canlarına olsun.

Gelelim mektûbuna: Nivat Bey'i oradaki postacı sıkdıkca nekadar memnûn oluyorum ta'rîf edemem. Pullamalı ya, içindeki

mektûbu da pullamalı!. Hem Defterdârlık, hem mektûb kaçakcılığı olur mu imiş hiç? Rodos'a yavaş-yavaş ısınmağa başlıyorum. Rif'at'in mektûbunda tafṣîlât vardır; lâkin sizi öyle yedi-sekizyüz kişi istiḳbâl etse idi, Rif'at öyle Çin imparatoru gibi, aralarında ne tuḥaf olurdu! Burası el-ḥamdü li'llâh bütün-bütün serinleşti; hattâ iki gün evvel derece yirmibire kadar indi. Bu gün yirmidört.. Lâkin bu bizim bağçe ne mubârek şey.. Dün çilek yemeyelim mi! Vâh zavallı Muvaffaḳ'cığım, bu ṭomuzdan yayası tahtakurularından ne yapacağız? Bizim odaya doldu. Çâresiz karyola yaptık. Bilmem hınzırlar nasıl kolayını buluyorlar da, oraya da geliyorlar. Dam üstünde yatmak zâten iyi birşey değildir; sıcak 30 derecede durunca ne iḥtiyâc görünecek! Midilli'de 35'e çıkardı; yine biz dama çıkmazdık. Bey babam, İstanbul'un sıcağından pek fenâ şikâyet ediyor; derece 39'u geçti, yanıyoruz diyor. İstanbul'da 39 çekilmez. Sivrisineklerin, hemân sütbaban kadar değilse de, Şeref Paşa'nın kızı kadarları burada peydâ olmağa başladı. Rûzgâr kesildiği gibi, insân ile pek fenâ kanuşmağa başlayorlar. Yanınızda olsam da, arkanızı çok-çok kaşısam diyorsun. Ya, ne a'lâ olurdu! Şimdi fenâ-fenâ kaşınıyor. Ekrem burada yok. Arkam kaşı câriyenizi de bulamadım. Uyuz gibi, oturduğum yerde çalkalanıp duruyorum. Hem, arka kaşımak içün Ekrem ile ġavġa edip duruyoruz. Kendi arkasının ne tarafı kaşınırsa, benim arkamın da o tarafını kaşımak istiyor; bir dürlü merâm anlatamıyorum.. Âferîn ciciş Muvaffaḳ'cığım, beni resmimden biliyormuş hâ? Biz anın resmini göremedik ki.. Orada fotograf yok mu yâ-hû? Muvaffaḳ'ın lakırdı kırıkları inşâ'allâh yakında lakırdı olur da, konuşuruz. Ṭaḥayı ṭıḥa (طحاي طيخه) güzel ıṣṭılāḥ.. İnşâ'allâh Nivab Bey anların hepsini öğrenir, söylemeğe başlar da, Adana'lı olduğunu isbât eder. Nâciye'nin miskin muḥâveresi de parlak şeylerden.. Hâ, meğer orucluluğun adı Pazar günü imiş; Anı da Nivat Bey'den öğrendik. İstanbul'da bir Laz hoca var idi; her va'ẓa çıktıkça, *Pazar günü, Pazar günde tırnaklarınızı kesmeyiniz* diye başlardı. Biz de ma'nâsını, hikmetini anlayamazdık; oruclu -oruclu tırnak kesmeyin demek istermiş. Benim yorgunluk ara-sıra, ya'ni mi'dem hazımsızlıktan gaz yaparsa geliyor; hükmü yok.. Vucûdce el-ḥamdü li'llâh hiçbir şey'im kalmadı. Artık zevzeklik elverir, değil mi? İki gözüm Ferîde'ciğim.

19 Temmuz, sene 301

Baban,

KEMAL

790. Menemenli Rif'at Bey'e

31. VII. 1885

Rif'at'ciğim,

El-ḥamdü li'llāh 5 Temmuz, sene 301 tarīḫli mektûbunun bu gün cevâbını yazıyoruz. Aṭana'ya söğmenin fâ'idesi ve binâ'en-'aleyh luzûmu yok.. Ṭâli' değişinceye kadar bu hâli çekip duracağız; lâkin sizin mubârek memleketin hırsızlığı, ne çâre ḳader hâli imiş, falan diyerek çekilir belâlardan değil! Hırsızların hırsızlığa ve o ṭarīḳ ile fi'ilden fâ'ile intiḳāl ḳabīlinden olarak kendilerine la'net etmeleri laṭâ'if-i ġabiyyeden 'addolunur. Hırsız keşretinden dolayı, Ifāy-i vazīfede hiç futûr mu getirilir? Ḫabīşlerin bir-ikisini tepeleyebilseniz, bir güzel 'ibret vermiş olursunuz. Ben, burada bir dâne yakalar gibi oldum; tebeyyün ettirebilir isem, anasını kovalayacağım. Selef-i devletleri Defterdâr-ı ḥimâr-i iḳtidâr kadar ma'tûh şey görmedim. Bizim Muhâsebeci'nin Rütbe-i Ṣâniye'sini tebrīk etmiş[1]. Yine muḫâberât-ı resmiyyesine Rif'atlu Efendi diye unvân yazıyor. Nezâret'e yazacağın kâğad pek güzeldir. Hiç taḫfīfi iḳtiżâ etmez ve bilerek bu hâlleri ibḳā ettik denilmeğe de mahal olamaz; çünki hâlin ibḳāsına değil, ışlâḥına çalışıyorsun. Bayram alayınız, masḫaraca birşey olmuş. Biz ber-mu'tâd kalktık, sâ'ir 'ibâdu'llāh gibi câmi'e, oradan da biraz Hukûmet'e gittik. O kadar.. Ma'ârif'e dâ'ir olan teşebbüslerini yazmış idim. Allāh muvaffaḳ etsin; zâten mülkün içinde en ziyâde muvaffaḳıyyet ḥâṣıl olabilecek işler, ma'ârif işleridir; çünki şimdiye kadar ma'ârife dâ'ir hiçbir şey yapılmamış. Şimdi ise elde biraz para da var; iş görmeğe musâ'ade de var. A'şâr teşebüsâtının da zararı yok. Bizim de bu sene maḥṣûlümüz yarı derecesindedir; fakat a'şâr geçen seneyi geçecek zannederim. Şu çiftliğin beş senelik maḥṣûlünü *taḫmīs* edip de bedel-i 'uşr almaktaki maḫṭûrlar senin düşündüğün şeyler değildir. Ma'lûmdur ki beş senenin değil, hiçbir senenin ne maḥṣûlü dīger senelere musâvi olur, ne maḥṣûlünün ḳıymeti.. O cihetle *Taḫmīs* tarzında ta'yīn olunan verginin esâsı maḥṣûlün miḳdâr-i ḥaḳīḳīsi üzerine mevżû' olmayacağından, alınacak 'uşr, *Fenn-i Ṣervet* ḳavā'idince velev ḥâṣılât-ı melḥûża miḳyâs

[1] Mektubun yazıldığı tarihlerde Rodos-sancağı Muhâsebecisi Sabrî Efendi idi (*Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, H. 1302, 1303, s. 514, 438).

tutulsun, yine sermâye üzerine mevżû' 'addolunur; çünki bir çiftlik bir sene hiç maḥṣûl vermese, yine bedel-i 'uşr ile mükellef tutulacak. O cihetle verginin maṭraḥı maḥṣûl olmuyor, sermâye oluyor, değil mi? Böyle sermâye üzerine mevżû' olan vergiler ise, sermâyesinin maḥṣûl vermediği seneler kendisinden alınacağı cihetle, milletin re'sü'l-mâl servetini tenḳîṣ ede-gelmek ṭabî'îdir. Verginin 'umûm tarlalardan alınmasıyle, yalnız sürülen tarlalardan alınması beyninde olan farḳ, esâs mes'eleyi değiştirmez; çünki mükellefîn içün, medâr-ı intifâ' ekilen şey değil, biçilen şeydir. Ekildiği içün bedel-i 'uşr ile mükellef tutulacak tarla maḥṣûl vermezse, sâhibinin vergisine bir de iḥtiyâr ettiği masraf inżimâm eder ki, ekilmiş tarla, ekilmemiş tarladan kendisince bin kat meşaḳḳatli bir baş belâsı olur. Sizin Re'îs Efendi budalasının, bedel-i 'uşru taḥsîn etmesi de, mes'elenin rengini değiştirmez; belki mes'elenin tervîcinde daha ziyâde intibâhı da'vet etmek lâzım gelir. Eski Yunan ḫuṭabâsından birini ahâlî alkışlamış da, 'acâbâ bir zevzeklik mi söyledim diye, etrâfındaki 'uḳalâdan su'âllere başlamış. Bu taḥsîn de o alkışlar ḳabîlindendir.

Me'mûrîn-i mâliyyenin istiḳlâlinde, ḳā'ideye muṭâbıḳ hiç yoktur. Dünyânın hiçbir yerinde ne böyle me'mûrîn-i mâliyye vardır, ne de Limni-sancağı'ndaki muhâsebecinin sarfı lâzım gelir diyeceği aylık senedine, Saḳız'daki Defterdâr tarafından *verile* çekilecek yolda ḳā'ide.. Bu yaptıkları şey'e şırf cahâlet-i ḥamâḳat derler. Cemîl Paşa'nın elinden Defterdâr'ı kurtaramadıkları içün, dünyâda yeni ḳā'ide te'sîsine kalkışmaktan ġarîb eşeklik mi olur? 'Adliyye'yi ayırdılar da ne oldu? Me'mûrîn-i mülkiyye ile, me'mûrîn-i 'adliyye beynine bir sidik yarışı girdi; bir müddet sürdü. Nihâyet me'mûrîn-i mülkiyye ġalebe etti. Mahkemeler ibrâz hükmünde kaldı o kadar.. Umûr-ı mâliyye, 'Adliyye'ye de benzemez. Her tarafta zâten münâḳaşa başlamış. Evvelâ kimsenin taḥṣîlâta dikḳat ettiği yok. İzmir żâbıṭayı bütün-bütün taḥṣîlâttan çekmiş. Sandıklar'ında bir para yok. Ḳadrî Bey, birbuçuk ay içinde en nâ-ehil me'mûrlardan ma'dûd oldu. Meselâ, benim Vilâyet'e bir kâğadım var, ṣûretini gönderdim. Bakalım, Maliyye Nâẓırı ne cevâb verecek[2]!

[2] Mustafa Zihnî Paşa (ölümü: 11 Cumâdâ I., 1330 /27 Nisan, 1912), 15 Zi'l-ka'de, 1302 (26 Ağustos, 1885)'de Mâliye Nâzırlığı'na, 15 Zi'l-hicce, 1302 (25 Eylûl, 1885)'de Sa'îd Paşa Kabinesi'nin değişmesi üzerine Evḳâf Nâzırlığı'na getirilmiştir

Ben, me'mûrîn-i mülkiyye, me'mûrîn-ı mâliyyeden ḥamiyyetlidir demem; fakat bir yerde asker, żabṭıyye ac kalır da terk-i silâḥ ederse, mes'ûliyyeti me'mûrîn-i mülkiyyeye ʿâ'iddir. Anın içün bir Vâli İstanbul'a mumâşâtı, kendini mes'ûliyyetten kurtarabilecek derecede tutmağa mecbûrdur; hâlbuki bir Defterdâr, memleketin asâyişini, falanı düşünmekle hiç mükellef değildir. Me'mûriyyetini ġā'ib etmemek, veyâ bir rütbe kazanmak içün dünyâyı ac bırakır, eline geçen parayı İstanbul'a gönderir. Bundan başka, Mâl me'mûrları'nın mevḳı'i de iḫlâl-i âsâyişten, falandan bahs ederek sarfiyyât-ı mahalliye içün, mâliyye ile uğraşmağa musâ'id değildir. İki ziyâde söz söyleyecek olsa, żâbıṭa me'mûru değilsin a, senin ne vazîfen derler. Elinden istedikleri kadar para alırlar. Bu ḥaḳîḳatler meydânda iken, yapılan şey'in fevâ'idinden bahs etmeğe, ʿaḳlen cevâz mı verilir?

Bizim mektûb içün Vâli Paşa Hazretleri, Ahmed Vefîḳ Paşa Hazretleri de yazamaz buyurmuşlar. Ne yapalım, yazdık; lâkin Ṣadr-ı Aʿẓam'ın himmetine de hiç diyecek yoktur. Bizim maʿhûd, "Evliyây-i umûr hazarâtı'na reviyyet beğendirmek haddimiz değildir,, yolunda olan mektûbun ṣûretini göndermiş idim. Doğrudan doğruya Meclis-i Vükelâ'ya koymuş. Dün akşam telgıraf ile emir aldım; maʿiyyetime dört vapur verdiler. Pazarertesi günü cebren tahrîr-i nufûs icrâ ettirmek üzre Sömbeki'ye gidiyorum. İşte şimdi Rodos Mutasarrıflığı başladı; Allâh muvaffaḳ etsin!

Buraca başka yazacak birşey yok. Sömbeki'den ʿavdet ettiğim gibi Maʿârif'in programları, falanları ile uğraşacağım. Şu beyte ne buyurursunuz[3]:

Żülf-i şeb-rengin temāşā et ḫiyāṭ-i şuʿleyi
Pertev-i ruḫsārının teʾşîri muzlim gösterir

Bâḳî duʿâ..

19 Temmuz, sene 301
KEMAL

(Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. IV., s. 818, 821; İ. E. M. Kemal İnal—Hüseyin Hüsâmeddin, *Evkāf-ı Humâyûn Nezâreti'nin Tarihce-i Teşkîlâtı ve Nuzzârın Terâcüm-i Aḥvâli*, İst., 1335, Evkāf-ı İslâmiyye Matbaası, s. 185 v.d.).

[3] Bu *beyit*, şâirimizin şiirlerini içine alan, T. T. Kurumu'ndaki *defter*'de, bir başkasının el yazısıyle (S. 101); Es'ad Çinar'ın bize vermiş olduğu, kendi kitaplığımızdaki yine şiirlerinin bulunduğu *defter*'de (S. 20ᵇ) kaydedildiği gibi, Sa'deddin

DCCXCI.

Kemal Sâmi Paşa-zâde Halîm Bey'e 3 Ağustos, 1885 tarihli mektubunu, dürüst ve isti'dâtlı olarak tanıdığı, iyi Fransızca, oldukça Türkce yazmasını da bilen Bogos Efendi'yi, bu sırada Duhan İnhisârı Müşâviri bulunan Sâmi Paşa-zâde Halîm Bey'e tavsiye maksadı ile yazmıştır. Bogos Efendi'ye Reji idâresinde bir iş verilmesini recâ ediyor.

Mektubun aslı, 'Abdu'l-Laṭîf Subhî Paşa'nın oğlu Vehhâb Koca Memi'dedir; bundan faydalanılarak M. Cemal Kuntay tarafından yeni harflere çevrilerek neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım II., s. 249 v.d.).

791. Sâmi Paşa-zâde Halîm Bey'e

3. VIII. 1885

Sa'âdetlû Birâderim Efendim,

Muḳaddim-i 'arîża Bogos Efendi, güzel Fransızca ve oldukca Türkce kitâbete muḳtedir ve hadd-i zâtında mustaḳîm ve musta'id birşey olarak bendenize de samîmiyyet-i maḫṣûṣada müntesib olduğundan ve şimdi Reji İdâresi'nce bir iş ile kayırılmak fikrinde bulunduğundan is'âf-ı emelini mürüvvet-i birâderânelerinden niyâz ederim ve Hasan[1] Beyefendi'nin de gözlerini öperim. Bâḳî luṭf ve irâde efendim hazretlerinindir.

22 Temmuz, 1301
Kemal

DCCXCII.

Kemal, İstanbul'da bulunan babasına yolladığı mektubunda Dâhiliyye Nezâreti'ni şikâyet ediyor: Sömbeki Kaymakamlığı'na inhâ edip oraya gönderdiği Sa'îd Efendi'nin inhâsı henüz tasdîk edilmemiştir. Makineli sünger kayıklarının kullanılmaması hakkındaki karâr kaldırılmış, böylece Sömbeki'de nufûs sayımına başlanıl-

---

Nüzhet Ergun'un *Namık Kelmal'in Şiirleri*'nde (İst., 1941, İnkılâb Kitabevi, s. 294), Muallim Cevdet nushasından alındığı kaydiyle yayımlanmıştır. Bizdeki *defter*'de, S. N. E. neşrinde beytin ilk ibâresi, mektubundakinden farklı olarak *Ṭurra-i şeb-rengîni seyret* şeklindedir.

[1] Moralı Şeyḫ Necîb Efendi'nin oğlu 'Abdu'r-Raḥman Sâmi Paşa'nın oğlu, Subhî ve Necîb Paşalar'la, Bâḳî ve Halîm Bey'in kardeşidir (*Süreyyâ Bey, Sicill-i Osmânî*, c. III., s. 8).

masi mümkün olmuştur; orada işinin ehli bir Kaymakam'a da ihtiyâc olduğundan, emrin gecikmesi sebebinin araştırılıp kendisine bildirilmesini, Dâhiliyye Nezâreti'nce meydâna gelebilecek bir başka uygunsuz emrin birinin aracılığıyle önlenmesine çalışılmasını babasından recâ ediyor. Gönderdiği mektupların, ehemmiyyeti dolayısıyle, çar-çabuk yerlerine verilmesini de istemektedir; bunlardan birinin,Mustafa Âsım Bey'in mektubu ile ayni tarihi taşıyan, Sadr-ı A'zâm Mehmed Sa'îd Paşa'ya yazdığı, biraz sonra yayımlayacağımız mektubu olduğunu sanıyoruz.

Kemal'in resmî işleriyle nasıl uğraştığını, bu yüzden endîşelerini aydınlatan bu mektubu, kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 622).

792 Mustafa 'Âsım Bey'e

12. VIII. 1885

Velîni'met,

Luṭuf-nâmeleri alındı. Mektûblarımın cevâbı biraz geciktiğine sıkılmamaklığım fermân buyuruluyor; ben sıkılmam, fakat şu aralık Dâhiliyye Neẓâreti yine Sömbeki'ye münâsebetsiz birini musallaṭ eder. Ben, bi'ṭ-ṭab' ḳabûl etmeyeceğim; sonra iş mu'ânedeye düşer. Bir Neẓâret'in re'yi bize tercîh olunur. Ben ise göz-göre vazîfede ḳuṣûr eder taḥtü'l-ḳahr kullanılır maḥlûḳlardan olmadığımdan, żarûrî isti'fâya kalkışırım da, hareketim can sıkar. İşte korkum burasındandır. Dört gemi ile Sömbeki'yi on gündür muḥâṣara ediyorum. Birkaç güne kadar tahrîre başlarım. Sâye-i pâdişâhî'de teşebbüsât-ı vâḳı'anın netîcesi buraya, yeniden fetḥetmek hükmünde olacaktır. Envâ'-i meşaḳḳatlerden ḳaṭ'-ı naẓar, yalnız sıcaktan çektiğim sıkıntı, Maġosa meşaḳḳatinden aşağı değildir. Derece kırk ile kırkbir arasında geziyor. Devletce edilen bunca himmetler, me'mûrlar tarafından bu kadar meşaḳḳatler, bir nâ-ehl kayırılacak diye hebâya gittiğine insân nasıl ḳā'il olabilir! İşte bu cihetledir ki bizim mektûbların mümkin olduğu kadar tesrî'i hükmüne iḥtiyâc vardır. Hele iş daha ta'aḥḥur edecek ise, Dâhiliyye Neẓâreti'nden bir münâsebetsizlik vuḳū'unun başka bir vâsıṭa ile önü alınsa; bir de esbâb-ı ta'aḥḥurdan 'Abdu'llāh Bey vasâṭetiyle olsun biraz tafṣîlât vermek mümkin değil midir? Bâḳî du'ây-i ḫayr efendimiz..

31 Temmuz, sene 301

Bende,

Kemal

DCCXCIII.—XCV.

Aşağıdaki mektubun ifâdesinden Sadr-ı A'zam'a, tarihine göre de Erzurumlu Mehmed Sa'îd Paşa'ya yazıldığı anlaşılmaktadır. Kemal, Sömbeki'nin nufûs tahrîri dolayısıyle ablukasına musâade edilmesinden ve sünger ticâretinin makineli kayıklarla yapılması yolundaki isteklerinin yerine getirilmesinden duyduğu sevinç ve minneti, Sa'îd Paşa'nın hastalandığını gazetelerde okuyunca çok üzüldüğünü, yine gazetelerden sihhatinin iyileştiği haberini öğrenince nekadar memnûn olduğunu, bu sevinç ve üzüntü haberleri karşısında sarsıldığını anlatıyor. Mektubunu bitirirken sözü yine vaktiyle inhâ ettiği Sömbeki Kaymakam Vekîli Sa'îd Efendi'nin hâlâ Dâhiliyye Nezâreti tarafından ta'yîninin tasdîk olunmadığına getirerek, aksi bir karâr alınmaması için Sa'îd Paşa'nın aracılığını recâ ediyor.

Kemal'in, inhâ ettiği Kaymakam'ın Dâhiliyye Vekâleti tarafından ta'yîninin tasdîkı için aylardanberi nasıl uğraştığını, kimlerin aracılığına baş-vurduğunu aydınlatan bu mektubunun yukarısında *Sadâret'e* kaydi bulunan, kendi el yazısından istinsâh edilen metni, Es'ad Çinar tarafından bize verilen mektupları arasındadır; bundan faydalanarak neşrediyoruz (Nu. 27, s. 71-72).

Kemal, babası Mustafa Asım Bey'e mektubunda Dâhiliyye Nezâreti'nin bu vesîle ile Nâzır Edhem Paşa'nın kendisine karşı kötü niyyetle davrandığını, bu yüzden Rodos'la ilgili resmî işlerin ne hâle geldiğini, nufûs sayımında başarısını, Dâhiliyye Vekâleti'nin kendisini kırmak için Rodos-sancağı'nı batırmağa çalıştığını, 'Abdü'l-Ḥâmîd'i gücendirmekten korkmasa, sırf bu Vekâlet ile münâsebetini kesmek maksadı ile bir Adliyye Müfettişliği isteyeceğini anlatıyor; bu husûsta babasının ne düşündüğünü soruyor.

Kemal, Mustafa Âsım Bey'e mektup yazdığı gün, kızı ve dâmâdına da 18 Ağustos tarihli mektubunu göndermiştir; bunda da Edhem Paşa'nın işleri engellediğinden şikâyet ediyor; men'edilen makineli kayıklarla sünger ticâretini, bu husûsta verilen karârı Meclis-i Vükelâ yürürlükten kaldırmıştır. Maârif Nezâreti'ne âid ba'zı işlerden ise müsbet sonuçlar alınamamaktadır.

Kemal'in bu âile mektupları kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 637, 121). M. Âsım Bey'e yazdığının ilk paragrafının beşinci cümlesiyle, tırnak işâreti içerisine aldığımız son cümleleri İ. E. M. K. İnal tarafından yayımlanmıştır (*Osmanlı Devri'nde Son Sadr-ı A'zamlar*, c. IV., İst., 1943, Maârif Matbaası, s. 631).

793. Mehmed Sa'îd Paşa'ya

12. VIII. 1885

Ḫidmet-i devlette maẓhar-i te'yîd olmaktan büyük dünyâda hiçbir lezzet taşavvur olunamaz. Sömbeki'nin ablukası ve sünger makineleri memnû'iyyetinin ref'ine muta'allik ma'rûżât-ı kemterâ-

nemin is'âfına mebẕûl olan 'inâyet-i celîle-i faḫâmet-penâhîleri sâyesinde o ledun-i hayât-baḫşâdan bir hafta zarfında iki def'a müstefîd olduğum içün terettüb eden farîża-i maḥmedetin îfâsından o derece 'âcizim ki teşekkür lafẓını lisâna almaktan hicâb ederim.

Kulunuz içün ne ġarîb bahtsızlıktır ki böyle bir surûr-i vicdânîden birkaç sâ'at olsun hâdisesizce istifâde mümkin olamadı. Gazetelerde inḥirâf-ı mizâc-ı mün'imâneleri fikra-i elîmesi görüldü. Bu ḫaberin te'şîrât-ı can-güdâzını izâle edebilecek birşey var ise, o da 'âfiyet-i raḥîmâneleri beşâreti idi. Cenâb-ı Ḥaḳḳ'a şükürler olsun ki, gazeteler çâkerlerini o beşâretten mahrûm bırakmadılar.

Birkaç sâ'at içinde surûrdan kedere, kederden surûra intiḳāl etmek, hissiyâtına maġlûb olan ḳalbe göre bayağı dünyâ değiştirmek kadar tezelzül-baḫş-i iżṭırâb olduğundan, çekilen buhrân-ı şedîdin hâlâ re'şîrâtından kurtulamadığıma naẓaran ifâdât-ı kemterânemde bir ḳuṣûr ediyor isem 'afvını istirḥâm ederim. 'İnâyet-i İlâhiyye ile zâ'il olan inḥirâfın keşret-i iştiġālden neş'et eylediği rivâyet olunuyor; vâḳı'a, *Ne şândır Ḥaḳ yolundā ḫalḳa bezl-i cān edüp durmak * Ne devlettir şehîd-i żî-hayāt olmak bu dünyâda*[1] sözü Efendimiz gibi a'ẓam-ı a'ẓam içün sevilecek ḫaḳîḳatlerdendir; fakat naẓar-ı ḫakîm-i âṣafânelerine şurası da ḫafî değildir ki vatana muta'alliḳ olan her dürlü fedâkârlıklar, idâme-i ḫidmet iḳtidârını muḥâfaẓa şartıyle muḳayyed olmak lâzım geliyor. Elbette zât-ı sâmi-i me'âli-perverânelerini bu şarîṭaya ri'âyetten 'âciz görecek kadar ṭâli'siz değiliz.

Salṭanat-i seniyye'nin sâye-i iḳtidâr ve ıḳdârında, Sömbeki'nin ablukası bir haftadanberi sızıldısızca icrâ olunuyor. İki-üç güne kadar evâmir-i evvele karşı görülen muḫâlefetin bütün-bütün bertaraf olması ḳaviyyen me'mûl olunmaktadır. Şimdiye kadar me'mûrlarımızın ma'âş ve me'mûriyyet dilenciliği sâ'iḳasıyle yüz verile-verile Eyâlât-ı Mümtâze'ye rahmet okutacak bir mertebe-i ser-

[1] Kemal bu beytini Midilli'de iken yazmış, Rif'at Bey'e yolladığı 1 Mart, 1884 tarihli mektubunda kaydetmiştir; bunun başında bir beyit daha vardır. Başka beyitler ilâvesiyle bunu *gazel* şeklinde tamamlamak istediği, yine Rif'at Bey'e, 8 Mart, 1884 tarihli mektubundan anlaşılır. Bu eserimizin üçüncü cildinde, söz konusu şiirin muhtelif yazma ve basmaları hakkında bilgi vermiştik (S. 390, 392, 394, 396; 394'üncü sayfa'daki 7 *Şubat* tertip yanlışı gözümüzden kaçmıştır: Str. 32, doğrusu 1 *Mart*'tır; düzeltiriz). Ayni ciltte, Rif'at Bey'e epeyi acele yazdığı anlaşılan 6 Nisan, 1883 tarihli mektubunda, yazmakta olduğu *Devletten kasîdesi* ile de bu şiirini anlatmak istediğini kaydetmiştik (S. 221, 224).

keşf'ye gelmiş olan Sömbeki bu tażyīḳ ḳuvvetiyle bayağı yeniden feth olunmuş bir hâle gelecek ise de, yine Dâhiliyye Neẓâret-i celîlesi ve yâḫud İntiḫâb-ı Me'mûrîn Komisyonu buraca ta'yîn olunan Kaymakām'ın me'mûriyyetini taṣdīḳ etmemek ta'aṣṣubunda devâm eder de tedâbir[2] ..... nın ıḳtıṭâf-ı ṣemerâtından hukûmeti maḥrûm eylerse ḥaḳīḳaten buraca hiçbir şey yapılmağa iḳtidâr kalmayacağından, böyle bir netîce-i ġayr-i marżıyyeye ittiṣâl edilmemek içün tekrâren ve maḥṣûṣan 'inâyât-ı celîle-i Cenâb-ı Ṣadâret-penâhîleri'ne ilticâ olunur. Ol bâbda ve ḳāṭıba-i ahvâlde...

31 Temmuz, sene 301

794. Mustafa Âsım Bey'e

18.VIII.1885

Velînî'met,

İḥsân-nâmeleri alındı. Ma'rûżâtımın önümüzdeki haftaya cevâbı alınmak me'mûl olduğu beyân buyuruluyor. İnşâ'allāh alınır da, bir dereceye kadar ıżṭırâbdan kurtulurum. Bir dereceye kadar dediğime ta'accüb buyurulmasın. Dâhiliyye Nâẓırı Hazretleri'nin mu'âmelâtı, insânı ṣaḥîḥan bî-zâr ediyor. Buraya yeni geldiğim sıralarda Lenduz Müdîri Mâhir Efendi'yi Kerpe ḳażâsına Kaymakām Vekîli ta'yîn etmiş idim. Bî-çâre adam, bin dürlü ḥüsn-i ḫidmet ibrâz ettikten başka, şimdi dîgerlerinin nufûsunu koca dört vapur ile abluka ederek, yazmakta olduğumuz İsporat-adaları'ndan Kerpe'nin nufûsunu sızıldısızca tahrîre de muvaffaḳ olmuş idi. Dâhiliyye Nâẓırı Hazretleri ise, bu adamın aṣâletini taṣdīḳ etmek şöyle dursun, "görünen luzûm üzerine„ ta'bîriyle, kendisini Lenduz Müdîrliği'nden de 'azletti. Yerine bir ayu müdîr gönderdi. İşte geçen hafta gönderdiğim telgıraf, bu müdîrliğe dâ'ir idi. Yine buraya geldiğim sırada Tahrîrât Ḳalemi'ni, ma'âş ḳılletinden dolayı adamsız, hattâ muḳayyidsiz buldum. Vaḳtiyle Midilli'nin Tahrîrât Ḳalemi de öyle idi. Vilâyet'e yazdım; para istedim. Saḳız, Limni, Rodos ḳażâlarında bulunan Rûmî Kâtibleri'ni laġvettiler; Midilli'ye para verdiler. Buranın ise iki ḳażâsından bî-hûde para alır iki Rûmî Kâtibi var idi. Anların laġvıyle, ma'âşlarının Ḳalem'e verilmesini is-

[2] Bundan sonraki kelimenin yeri, faydalandığımız yazmada, her hâlde okunamadığı için boş bırakılmıştır.

tedim. Nâẓır Paşa Hazretleri hiç üzerlerine lâzım değil iken, muḫâlefet buyurdular. Vilâyet, "Öyle lakırdı olmaz. Biz bu mu'âmeleyi icrâ ettik; hattâ parayı sarfetmeğe başladık. Vaḳtiyle başka sancaklardan para kesilip de Midilli'ye verilmiş iken, şimdi Rodos-sancağı'ndan, yine Rodos'a verilecek parayı reddetmek nasıl câ'iz olabilir? Vilâyet'in mu'âmelesini taṣdîḳ buyurunuz,, dedi. Bu hafta gönderdiği cevâbda, bu ḫuṣûṣ muvâfıḳ-ı emṣâl olduğundan bahs olunuyor ise de, icrâsı câ'iz olamaz buyurmuşlar. Pek a'lâ, Cenâb-ı Ḥaḳ dünyâlar durdukça, taḫt-ı salṭanatta ber-ḳarâr buyursun, Velîni'metimiz Pâdişâhımız tenezzül ediyor; bendegânının ma'rûżâtını dinliyor. O cihetle me'mûriyyet gibi, nişân gibi, rütbe gibi şeyleri doğruca Sarây-ı Humâyun'dan istirḥâm ediyor; fakat böyle, bir yerden bir yere ma'âş naḳli gibi ḫuṣûṣâtı da o maḳâm-ı 'âli'ye 'arż edecek olsam, Rodos Mutasarrıflığı'nı, Ṣadâret Dâ'iresi hükmüne koymak iḳtiżâ eder. Bu dürlü iḫtiyâcâtı İfâ ettiremezsem, benim yüzümden sancağın umûru muḫtel olur gider. Ben, Cevdet Paşa'nın rivâyetine göre, dânesi ellişer ġuruşa satılmış olan Saḳız kölelerinden gelme ve Husrev Paşa dâ'ire-i edeb ve terbiyesinden yetişme değilim ki, me'mûr nâmına bir sancağın başına belâ olup durayım[3]? Paşa ise beni kırmak içün, sancağı batırmaktan ḳaṭ'an çekinmiyor. Vallâhi, eğer infi'âl-i humâyûndan korkmasam, Dâhiliyye Neẓâreti'nin dâ'ire-i ṣalâḥiyyetinden çıkmak içün, me'mûriyyetimin bir 'Adliyye Müfettişliği'ne taḥvîlini istirḥâm edeceğim. Merḥamet buyurunuz da, bana bir 'aḳıl öğretiniz.,,

Sömbeki'den Pazar günü gelmiş idim; bu gün yine 'avdet ediyorum. İnşâ'allâh oranın tahrîr-i nufûsuna yarın başlamak muḳar-

[3] Kemal, tânesi elli guruşa satılmış olan *Saḳız köleleri*'nden olmadığını söylemekle, Cevdet Paşa'nın eserindeki *Vaḳ'a-i Saḳız ve ba'żı Vaḳāyi'-i Bahriyye* bahsini hatırlatmak istemiştir (*Tarih-i Cevdet*, c. XII., İkinci Basım, İst., 1309, Matbaa-i Osmâniyye, s. 36 v.d.); Rodos'ta bulunması dolayısıyle bu bahis Kemal'i çok alâkadâr etmiştir. Yine babasına gönderdiği, bu ciltteki 26.XI.1884 tarihli ve Bahriyye Nezâreti'nden şikâyetlerini içine alan mektubunda da bu bahsi hatırlatmıştı (S. 13, nu. 717) Öte yandan, bu cümlesiyle anlatmak istediği Dâhiliyye Nâzırı İbrâhim Edhem Paşa'ya benzemediğidir: Edhem Paşa, bir rivâyete göre Sakız'da doğmuştur. Mahmud II. Devri Sadr-ı A'zamları'ndan, Husrev Paşa, çocuğu bulunmadığından öksüz çocukları, para ile satın aldığı köleleri okutturup yetiştirmiştir; bunların ba'zıları sonraları yüksek makâmlara geçmişlerdir; böylelerinden biri de İbrâhim Edhem Paşa'dır (İ. A. Gövsan, *Meşhur Adamlar, Hayâtları — Eserleri*, c. II., s. 437 v.d.; *Türk Meşhurları*, s. 125 v.d.).

rerdir. Bir taraftan Sömbeki ile uğraşırken, bir taraftan Herkit -adası'na gittim. İki gün içinde oranın nufûsunu uyduruverdim[4]; İsporat ḫalḳı böyle şey görmemiş. Ẕât-ı şevket-simât-ı pâdişâhî'ye olan intisâb-ı maḫṣûṣumu biliyorlar. O sâyede, muḥâl 'addolunan işler, pek kolaylıkla vucûde geliyor. Benim içün, böyle ḫidmetten ḫidmete, muvaffaḳıyyetten muvaffaḳıyyete koşmaktan büyük, dünyâda lezzet ve devlet olamaz. Ne fâ'idesi var ki Dâhiliyye Nâẓırı Hazretleri'nin mu'âmelâtı lezzete zehir karıştırıyor.

El-ḥamdü li'llâh vucûdce râhatım yerindedir. Bâḳî du'ây-i ḫayr efendimiz.

6 Ağustos, sene 301

Bende,

KEMAL

[4] Kemal'in bu ifâdelerinden, 18 Ağustos Salı'ya rastladığına göre, 16 Ağustos Pazar günü Rodos'a döndüğü anlaşılıyor. C. B. Sefîd Vâliliği'ne bir yazısında Cum'aertesi günü (15 Ağustos'ta) Herkit'e gittiğini bildirerek, ora nufûs sayımı hakkında bilgi de vermiştir: Gidişinin bir başka sebebi makineli sünger kayıklarının kullanılmasını engelleyen karârın kaldırılmasını halka müjdelemektir; "Kendilerine esbâb-ı hayâtiyyeden ma'dûd olacak böyle bir ḫaber tebşîr olunduğu hâlde, yine birtakım kadınlar gûyâ tahrîr-i nufûs ahâlîden asker almak içün olduğunu bahâne ederek, hukûmet ḥaḳḳında beyân-ı hürmet ve itâ'atle berâber, nezd-i çâkerânemde bulunan Dimoyrondiya ile sâ'ir mu'teberânı, tahrîr-i nufûsun icrâsına muvâfaḳat etmemeğe icbâr içün, bulunduğum hâneyi sardılar ve gece oradan def' edildikleri hâlde sabahleyin yine ictimâ' ederek ertesi gününden i'tibâren tahrîr-i nufûsun icrâsına ta'ahhüdü ḥâvi bir sened imzâsıyle meşġûl olunduğu ve tercemân-ı livâ da içlerinde bulunduğu hâlde kadınlara erkekler de karışarak dimoyrondiya'nın bulunduğu mahall'e şaḳavetkârâne hucûm ettikleri görüldüğünden, derhâl sefîneden birkaç kişi çıkarılarak hiçbir muḳâvemet-i ciddiyye görülmeksizin ġalabalık dağıtılmış ve üç müttehim ile mu'teberândan üç kişi vapura alınmıştır. Mu'teberân gürûhu başları sıkılınca, asıl muharrik-i fesâd olanları iḫbâr ve bunlar tutulduğu şûrette tahrîr-i nufûsu sur'atle icrâ edeceklerini beyân etmiş olduklarından kendilerine bir ta'ahhüd daha icrâ ettirilerek ve birkaç da żabṭıyye ta'yîn olunarak vapur ile Herkit'e gönderildi. Zann-ı 'âcizâneme göre oranın tahrîrine tedâbir-i mütteḫaẕa kâfi olacaktır„ bilgisini vermiştir. Bu belge tarihsiz ise de, Kemal, 10 Ağustos'ta Rodos'a döndüğüne göre, o günlerde Vilâyet'e gönderildiği anlaşılır (Muhtıranın kendi düzeltme ve imzâsıyle müsveddesinden istinsâh edilen nushası, Es'ad Çinar tarafından bize verilen mektupları arasında, kendi kitaplığımızdadır (Nu. 85, s. 209-10).

795. Ferîde Hanım'a ve Rif'at Bey'e

18. VIII. 1885

Rif'at, Ferîde,

Mektûblarınızı aldım. Allâh, koleranın belâsını versin. Bizim posta işini bir kat daha telvîş etti. Bundan sonra postayı *İzmir* ile göndereceğim; her hafta da mektûb göndereceğim. Belki bu şûret, muḫâberât içün ḫayırlı olur.

Pazar günü Sömbeki'den 'avdet ettim; bu gün yine gidiyorum. Herkit'in tahrîri icrâ olundu; Sömbeki'nin de yarın başlıyor. Makine memnû'iyyeti laġvedildi. Dâhiliyye Nâẓırı kenefi, makinelere dâ'ir Vilâyet'in taṣdîḳ ile gönderdiği *maẓbaṭa*'yı hasır-altına atmış. Ṣadr-ı A'ẓam ise hani, "Herkes hırsız, sizden başka para çalmayan yok, anın içün sizi taṣdî' ediyorum,, yolunda bir mektûb yazmamış mı idim, herîf 'alâ ragmi'l-vükelâ anı Meclis'e koymuş. Ṣûretleri okunmuş. Memnû'iyyeti o kâġad üzerine laġvetti. Ma'ârif Nâẓırı'nın hiç ses çıkardığı yok; bu günlerde ana musallaṭ olacağım. Şimdi gideceğim. Başka birşey yazmağa vaḳtim yok. Bâḳî du'â..

6 Ağustos, sene 301

Kemal

Tuḥaf değil mi, bizim bağçede dün akşam yine çilek var idi.

DCCXCVI.—XCIX.

Kemal, aşağıdaki mektuplarının ilkinde kızına Rodos'un sıcaklığından, torunu Muvaffak'ı göreceği geldiğinden, Rif'at Bey'i — ona ayni tarihte gönderdiği mektubu kasdederek — kızdırdığından bahsediyor. Nitekim dâmâdına mektubu baştan hemen-hemen sonuna kadar, Ferîde Hanım'a âid şeyleri yazmamasından şikâyetlerinden, daha doğrusu şakalaşmalardan ibârettir.

Kemal'in 16 Eylûl'de kızına yazdığı mektupta aydınlatılması gerekli birşey yoktur; Rif'at Bey'e ayni tarihte gönderdiği mektubunda ise Rodos-adaları'ndaki nufûs sayımının başarıyla yapıldığından, a'şâr işlerinde onun kadar muvaffak olmadığından bahsediyor. Dâhiliyye Nâẓırı Edhem Paşa, Sömbeki Kaymakamlığı'na ve Rodos Taḥrîrât Müdürlüğü'ne inhâ edilen Sa'îd Efendi ile, evleneceğinden söz ettiği Bahâ Bey'in me'mûriyyetlerinin tasdîḳı için İntihâb Komisyonu'na baskı yapmağa başlamıştır; Kemal'e, kendi ifâdesi ile "'Âlem-i bâlâ'dan, ne söylenir -durur, istediğini koğsun, istediğini kullansın,, diye cevap gelmiş, Dâhiliyye Nâẓırı Edhem Paşa da tesâdüfen o sırada köpeklemiştir; Mâliyye Nâẓırı Zihnî Efendi'nin

ise, doğru birşeyi reddedemediğini kaydediyor. Bunlardan başka, Ahmed Midhat'in, *Tercemân-ı Hakîkat*'ten dâmâdı Muallim Nâcî'yi uzaklaştırmasına da temâs etmiştir.

188o'den başlayarak *Tercemân-ı Hakîkat*'e mensûr, manzûm birçok yazılar gönderen Muallim Nâcî, 1883'de bu gazetenin edebiyât sutûnunu idâreye başlamıştır. Ahmed Midhat Efendi, *Edebiyât—İhtâr* başlıklı yazısı ile, bu işi Nâcî'ye bıraktığını bildiriyordu:

"Gaztemizin edebiyât kısmına heveskârân-i edebin gösterdikleri raġbet, bu kısmın ehemmiyyetini cidden artırmış olup, bu hâlde edebiyât kısmımızın heveskârânımıza cidden delâlet edebilmek iḳtidârına mâlik bir zâtın iḳtidârına tevdî'i lâzım gelmiş ve yalnız i'tiḳâd-ı 'âcizânemce değil, ḳabûl-i 'âmmece dahi Mu'allim Nâcî Efendi Hazretleri'nin bu neẕâret liyâḳat-i tâmmesi hasebiyle, keyfiyyet, ẕât-i 'âli-i edlbânelerine 'arż ve teklîf olundukta muṭlaḳâ ḳabûl buyurmuş olmasıyle, ba'de-mâ gazetemize gönderilecek âṯâr-i edebiyye ḥaḳḳında beyân olunacak mülâḥaẓât, edlb-i muṣârün-ileyh hazretlerinin mülâḥaẓât-ı edebiyyesi olacağını bi'l -iḫtâr, edebiyât-ı Osmâniyye'ye en büyük ḫidmet-i 'âcizânem olmak üzre 'âcizleri dahi şu iḫtâr ve tebşîrim ile iftiḫâr ederim[1].,, Böylece *Edebiyât sutûnu*'nu idâreye başlayan Nâcî, ikibuçuk sene kadar bu işle meşġûl olmuştur. Bu sutûnlarda Garb edebiyâtı te'sîrinde mevzû, fikir, nazım şekli bakımından yeni tarz şiirlerini neşrettiği gibi, böyle eserleri de teşvîḳ edici mutâla'alarla *Tercemân-ı Hakîkat*'te neşreden Nâcî, bu arada gazellere de yer vermiş, gazellerinin tanẓîri âdetâ moda hâlini almıştır[2].

Recâ'î-zâde Ekrem, 1885'de basılan *Üçüncü Ẕemzeme* adlı kitabının *muḳaddime*'sinde yeni şiir, şiirde güzellik hakkında düşüncelerine yer verirken, Nâcî'nin şiddetle aleyhinde bulunmuştur. Ahmed Midhat Efendi'nin *Tercemân-ı Hakîkat*'te *Üçüncü Ẕemzeme*'nin neşrini haber verdikten, Nâcî hakkında ta'rîzlerle dolu *mukaddime*'sini de neşrinden[3] sonra, *Edebiyât sutûnu*'nda artık Nâcî'nin mülâhazalarına rastlamıyoruz. *Bir Mülâhaza-i Ġayr-i Edlbâne* başlıklı yazısında ise, gazellerin fikirce biribirine bağlılığı olmayan boş sözlerden ibâret olduğunu, Nâcî'nin tanzîr edilen meşhur gazellerinden örnekler vererek bunların ma'nâsızlığını ileri sürer. Nâcî'nin bir *gazel*'i ile, bunun *Taḫmîs*'ini tahlîlden sonra, "Şimdilik ḳâri'lerimizi daha ziyâde taşdî' etmeyelim. Nekadar âṣâr-i ṣâ'irâne çıkmış ise ḳarîben hepsini gözden geçirerek mâhiyyetlerini meydâna koyacağız. Edebiyât başka, ṣâ'iriyyât başka olduğunu göstereceğiz. Şimdiden diyelim ki edebiyât, erbâb-ı ta'aṣṣubun beğenmedikleri Avrupa âṣâr-ı mütercemesi gibi olan şeylerdir. Ṣâ'iriyyât dahi bizim beğenmediğimiz gibi, hiçbir hikmet-perestin dahi, ḳaṭ'iyyen ve ḳatıbaten beğenmeyeceğine şimdiden ve ezberden hükm edebileceğimiz şu *gazel* ve *taḫmîs* gibi turrehât-ı muḫḫażadır,, cümleleri ile yazısına son verir[4]. Bu yazının neşrinden bir hafta kadar sonra, Muallim

[1] Nu. 1373, 10 Kânûnısânî, 1883.

[2] Nâcî'nin *Tercemân-ı Hakîkat*'teki neşriyâtı, bu yüzden doğan münâkaşalar hakkında bilgi için bk., Fevziye Abdullah, *Muallim Nâcî ile Recâ'î-zâde Ekrem Arasındaki Münâkaşalar ve Bu Münâkaşaların Sebep Olduğu Edebî Hâdiseler*, *Türkiyât Mecmuası*, c. x., İst., 1953, s. 159 v.d.

[3] Nu. 2112, 10 Temmuz, 1885.

[4] Nu. 2150, 27 Ağustos, 1885.

Nâcî, gazeteden tamâmıyla alâkasını kesmiştir [5]. Ahmed Midhat'ın, bundan sonra da Nâcî hakkında ta'rîzlerine *Tercemân-ı Hakîkat* sutûnlarında rastlarız [6]. İşte Namık Kemal bu yüzden Rif'at Bey'e, aşağıdaki mektubunda Muallim Nâcî'nin *Tercemân-ı Hakîkat*'ten uzaklaştırılma mes'elesine dokunmuştur.

Kemal, yeni tarz neşriyyâta yer vereceğini i'lân eden Ahmed Midhat Efendi'nin hareket tarzını, evvelce tuttuğu yola aykırı buluyor; çünki önceleri Nâcî'nin meşreb-i bed-mestânesini yansıtan gazellerini *şi'r-i 'âli* diye vasıflandırmış, Recâ'î-zâde Ekrem'in ve Hâmid'in, şiiri tabî'î hâline ircâ' için sarfettikleri gayrete muhâlif kalmış, şimdi ise herkesce bilinen *ma'kūlât-ı manzûme*'yi şiir diye i'lâna başlamıştır [7]. Kemal, mektubunda Ahmed Midhat ve Nâcî mes'elesinden başka, Bahâ Bey'in Midilli'ye gittiğinden, hattâ evlendiğinden bahsediyor. Adana Vâlisi 'Âbidîn Paşa'nın, *Celâl mukaddimesi*'nde şiir anlayışı hakkında öne sürdüğü fikirleri dolayısıyle neler düşündüğünün de dâmâdı tarafından kendisine yazılmasını istemektedir.

Kemal'in, muhteviyâtını îzâha çalıştığımız bu mektuplarının dördü de kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 434, 175, 408, 81).

796 Ferîde Hanım'a

26. VIII. 1885

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Nivat Bey'in karşısına geç de, bir a'lâ oh yâ, ohucuk yâ çağır. Kızdırdım, kızdırdım, kızdırdım ki ben de beğendim. Burada havâlar pek güzel gidiyor. Rodos ile şimdiye kadar böyle ahbâblık ettiğim yok. Sömbeki'de harâret otuzbeş-otuzaltı, nihâyet otuzsekiz dereceye kadar çıkmıştı; burada nihâyet yirmisekiz.. Nefîs meltem, a'lâ yemişler, bir taraftan da hâlâ çilek Vucûdüm el-ḥamdü

[5] Nu. 2156, 3 Eylûl, 1885.

[6] Msl., nu. 2162, 10 Eylûl, 1885.

[7] Kemal, *manzûm ma'kūlât* ifâdesiyle fikrin, bilginin hâkim olduğu manzûmeleri kasdetmiştir; mektubun tarihinden on gün önceki *Tercemân-ı Hakîkat* gözden geçirilince, neyi anlatmak istediği daha iyi anlaşılır: Kâzım Paşa *Tercemân-ı Hakîkat*'e *Arılar* başlıklı bir gazeli ile *Gazel-i Nazîre-i Muallim* başlıklı,

Aklımın fikr ü te'emmül muhterem mihmānıdır
Gönlümün sabr ü tahammül cennetü'l-vicdānıdır

beytiyle başlayan *gazel*'ini de yollamış, bu iki şiir hakkında gazetenin mutâla'alarını da istemiştir. Verilen cevâpta, arılar hakkında bilgi verdiği için ilkinin tercîh edildiği, ikincisinde bir şâirin *âsmânda at oynatması, bir kaşı kemân nev-civâna sînesini ok meydân etmesi* gibi fahriyyelere, istiârelere ma'nâ verilemediği üzerinde durulmuştur (Nu. 2162, 10 Eylûl, 1885).

li'llāh pek râhattır. Muvaffaḳ'cığımın gözlerini öperim. Hepinizi göreceğim gelmeğe başladı. 'Aḳla yelken edersem, kış gelmeden çağırırım hâ, sonra karışmam!

14 Ağustos, sene 301
Baban,
KEMAL

797. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

26. VIII. 1885

Rif'at,

Va'llāhi tuḥafsın.. Amma bu olmaz işte.. Senin Ferîde'ye dâ'ir mutâla'aların, söyleyecek sözlerin var imiş. Vâlidene yazarsın, birâderlerine yazarsın; bana hiçbir şey söylemezsin. Ben, senin pederin değil miyim? Ben, ḥaḳ tanımaz, söz anlamaz maḥlûḳlardan mıyım? Benden korkuyor musun; n'içün bildiklerini bana söylememeli, n'içün düşündüklerini bana yazmamalı? Sen, bana zâten dâmâd olmadan aḳrabâm hükmünde değil mi idin? Hele şu başkasına, velev ki aḳrabân olsun benim kızıma dâ'ir söz yazıp da, bana birşey yazmamak, can sıkacak şey değil midir? İnsâf et, kendini benim yerime koy! Sen olsan sıkılmaz mısın! Bâri gevezeliklerinizi dinlemez olsam, bâri sizi azarlamaktan çekinir de, canımın sıkıldığı şeyde küser, falan bir meşrebde bulunsam, bâri birinizi birinizden ayırsam, bâri ikinize de söz geçirmekten 'âciz olsam, bâri benden saklayacak bir hâliniz bulunsa.. Va'llāhi düşünüyorum, düşünüyorum, şu Ferîde'ye dâ'ir sende söz olur da, bana yazılmaz; buna zihnimde bir sebeb bulamıyorum. İnsâf et, insâf et! Darılsam, çağırsam, bağırsam; yâḥûd hiddetlensem de mektûb bile yazmasam ḥaḳḳım yoḳ mudur? Ne buyurdunuz efendim? Lebbeyk! Ale'l-maşûş mu dediniz? Pazar günü anı kim düşünecek. Sen şu öteki sahîfedeki sözleri oku! Bak, içinde hiç yalan var mıdır? Sen, Ferîde'nin sihhatini, 'âfiyetini her hafta İstanbul'a ḫaber verirsin de, kendi mektûb yazıyor diye, bana bir kerre kızımın ismini bile yazmazsın da, ben susar-durur muyum? Amma kızacakmışsın da, bur'nun şişecek imiş, kimin ne vazîfesi? *Çehrenizi ekşi gördüm, Turşu kurdum burnunuza* der, öteye geçerim. Defterdâr isen kimin nesine? Kırılacak havâlem yoḳ ya!.. Amma, Aṭana'nın a'şârına ḫidmet ediyor-

muşsun, anladık; tedbîrlerin de fenâ değil! İnşâ'allāh elime geçersen, bur'nuna bir fiske mükâfâtı benden caba... Biz Herkit'i ẓalaḳladık (ظلاقلادق), Sömbeki'nin tahrîr-i nufûsuna başladık. Kimse bur'numuza fiske bile urmuyor. Yazıdan fenâ hâlde yorgunum. Bahâ çiftleşmeğe gitti. Biz, Ḥüsnî câriyemizle kaldık[8]. Vilâyet'ten de posta çöktü. Bu gün yirmi kadar irili-ufaklı müsvedde yaptım. Yine canım gevezelik istedi; sana da şu kadar yazdım-durdum. At yerle berâber bir *Pata*[9] da teşekkürler et! Ya benim 'aḳlıma bu münâsebetsizlik gelmeyeydi, seni kim bu kadar kızdırabilirdi?

14 Ağustos, sene 301

Biz Hazretleri

'Ubeyd geldi; anı da bir hâle-yola koyacağız.

798. Ferîde Hanım'a

16.IX.1885

Efendim Ferîde'ciğim,

Mektûbunu aldım. Bu def'a ṣaḥîḥan seni görmüş kadar memnûn oldum. Muḥâberenin arası uzadıkça insân, telgıraf ḫaberine de inanmamak istiyor. O kadar canım sıkılıyor idi ki ta'rîf edemem. Her hafta mektûb yazmak istedikce, ḫâṭırıma dürlü-dürlü münâsebetsizlikler geliyordu; birşey yazamıyordum. Anın içün iki-üç hafta benden birşey alamadınız! Aman kızım, ṣaḥîḥan bu *karantina* bizim hiç mi hiç yakamızı bırakmayacak; her vaḳit mi hepimizi iz'âca mecbûr olacak. Allāh belâsını versin, vucûdünü yer yüzünden kaldırsın, Ne diyelim..

Burada havâ dâ'imâ yirmibeş; ara-sıra yirmidörde iniyor. İki gündür 'âdetâ soğuk var idi. Çilek câriyeniz 'ârsız şey, sen koğsan da gitmeyecek. Dün yine bağçeden kalkmış, kırmızı eşvâbını giymiş, yeşil hotozunu takmış, bizim odaya teşrîf etti.

Afîm şıçek (صچك) Muvaffaḳ'cığım, pencereden ameyi (آمەي) çağırıyor hâ.. Daha bakalım neler söyleyecek! Amma geveze, ten-

[8] Hüsnî Efendi, Rodos Tahrîrât Kalemi'nde Müdür Muâvini, Bahâ Bey ise ayni Kalem'in Müdürü idi (*Sâl-Nâme-i Vilâyet — Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*, H. 1303, Vilâyet Matbaası, s. 195).

[9] *Pata atmak:* Bu argo ta'bir, *pata, çakmak*'la ayni ma'nâda, *selâm vermek* anlamındadır.

bel çıktı; şimdiye kadar yürümemeli miydi ya? Başka yazacak birşey ḫâṭırıma gelmiyor. Yalnızca iki gözlerini öperim, efendim kızım!

4 Eylûl, sene 301
Baban,
KEMAL

799. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

16.IX.1885

Nivat Bey Oğlumuz,

Hele el-ḥamdü li'llāh iki mektûbunuzu alabildik. Biri 16, biri 23 Ağustos, sene 301 tarihli idi. Koleradan bahs ediyorsun. Va'llāhi ne bileyim, Avrupa'nın mikrob ve aşı merâḳı hastalığı buralarda bütün-bütün idâme edecek gibi görünüyor. Bizim muvâffaḳıyyet falan ḥâṣıl oldu gitti. Adalar'ın 'umûmu tahrîre başlandı. Şimdi İsporat falan gürültüsü yok.. Muvâzenemizin de dörtbin lira kadar fazlası var. Yediyüz lirası ta'dîlât cihetiyle vergiden, beşyüz lirası ṭalgıc tezkirelerinin ilzâm olunmaması cihetiyle andan, ḳuṣûru da makineler memnû'iyyetinin ilġāsından.. Buranın da vâridât fazlası yüzde-yirmiyi geçti. Bâri beni sancak-sancak gezdirseler de, devletin muvâzenesine bir yardımcağız etsek.. Buradaki Şehr-âyîn de fenâ olmadı; fakat gazetelerde laf-zenlik o derece menfûrum olmağa başladı ki, Vilâyet gazetesine bile birşey yazdırmadım. Bizim şehr-âyîn'in en parlak ciheti, futûḥât-ı cedîdeden ma'dûd olmağa lâyıḳ olan İsporat-adaları'nın her yerden ziyâde şenlikler yapmasıdır[10]. A'şâr-

[10] Kemal'in *şehr-âyîn* ile, anlatmak istediği, Sultân 'Abdü'l-Ḥamîd'in 10 Şa'bân, 1293/31 Ağustos, 1876'da taht'a geçmesinin dokuzuncu yılı culûsiyye şenlikleridir. Mustafa Âsım Bey'in, Kemal'e gönderdiği, Sûr-ı Humâyûn dolayısıyle Pâdişâh'ın hiçbir inâyetine mazhar olamadığından yakındığı, oğlunun yardımını istediği bir mektubu vardır (Mustafa Âsım Bey'in el yazısıyle olan nushası, Tâhâ Toros'un arşivindendir):

Nûr-i 'aynim Oğlum,

Sûr-ı humâyûn vesîlesiyle bunca bendegân ḥaḳḳında 'avâṭıf-ı seniyye şâyân buyurulduğu hâlde, munḥaṣıran benim hiçbir 'inâyet-i pâdişâhî'ye maẓhar olamadığımdan dolayı zâten mahzûn idim; işin uzaması ile bir kat daha elem-nâk oluyorum. Şevket-me'âb Efendimiz şimdiye kadar benim hiçbir istid'âmı redd buyurmadılar. Benim bu müsted'ayâtımı da elbette ḳabûl ve

da olan muvaffakıyyetlerini tebrîk ederim. Benim muvaffakıyyet hazîn birşey; çünki bu sene maḥṣûlâtımız, geçen seneden yüzde -altmış noḳṣândır; ma'a-mâ-fîh a'şâr vâridâtı yine musâvi, belki zâ'id.. Bu sene ḫalḳın uğradığı faḳra mı yanarsın, geçen sene emvâl-i devletin mübtelâ olduğu yağma-gerliğe mi?

Senin pamuk ile Sisam ilzâmına yine 'aḳlım ermedi. Şu n'içün bizim hukûmet mültezimler kadar iş idâre edemiyor? Buna patlayacağım. Ḳābiliyyet-i idâre, benim bulunduğum yerlere mi maḫṣûṣ! Şu merāḳ ile, Anadolu içinde bir Mutasarrıflık isteyeceğim geliyor. Va'llāhi oradaki me'mûrları 'azletmek, ref' etmek falan mes'elelerinden hiç korkma! Burası içün yazdım, söylendim-durdum. 'Âlem-i bâlâ'dan, "Ne söylenir-durur, istediğini koğsun, istediğini kullansın„ diye cevâb aldım. Dâhiliyye Nâẓırı Hazretleri de bi't -tesâdüf o sırada köpekledi. Sa'îd Efendi'nin, Bahâ'nın taṣdîḳ-ı me'-mûriyyetleri içün, İntiḫâb Komisyonu'nu sıkıştırmağa başladı. Sen de, ya'ni istediğin tarafa murâca'at edebilirsin. Ḫuṣûṣıyle şimdiki Mâliyye Nâẓırı, şimdiye kadar ettiğimiz tahmînlere göre, 'âdetâ adam olmak lâzım geliyor. Doğru birşey'i reddedemez; reddetse de sen icrâ edersin, olur gider. Ne yapacaklar? 'Azil mi, mümkin değil; amma mümkin imiş, ne olmak lâzım gelir? Muvaffaḳ'ın ç..üne...

Şâ'ir dediğin vaḳit, Ṭâhir yalnız ḳāfiye içün mi ḫâṭıra gelir ya? Bî-çâreye ġadrediyorsun. Aman, *Tercemân*'ı elbet görürsün ya.. Midhat'in Nâcî ile uğraşmasına ne buyurursunuz? Muallim cenâbları'nın meşreb-i bed-mestânesini Osmanlılar'ın en 'âli şi'ri olmak üzre gösteren; bizim, Hâmid'in, Ekrem'in şi'ri hâl-i ṭabî-'îsine ircâ' içün ettiğimiz ġayretlere bî-edebâne bir sedd-i muḫâlefet çekip de *Edebiyât* serlevhası altında dünyânın turrehâtını neşreden yine o teres idi. Şimdi şi'ir diye, dünyânın bildiği birtakım *ma'ḳūlât-ı manẓûme*'yi i'lân edip duruyor. Cenâb-ı Ḥaḳ, yâ şu erâẕilin 'âlem-i neşriyyâttan vucûdünü kaldırsa, yâḫûd câsûs olmayanlara da neşriyyât iḳtidârı iḥsân eylese..

---

is'âf buyururlar. Baş-kâtib Beyefendi Hazretleri'nin ḫâk-pâylerine yüz sürerim. Luṭf-i 'âlilerinin netîcesine intiẓâr etmekteyim. 'Acabâ, sen hâlimi 'arż etmiyor mısın; yoksa kendim gelip taṣdî' edeyim mi oğlum?

Pederiniz,
MUSTAFA

Bahâ Midilliye gitti; hattâ *şerî'at-evi*'ne de girmiş. Vâli Paşa'nın ḫaṭîb olduğunu bilirdim; fakat sen, bizim *Celâl* ḥakkındaki mutâla'âsını yazmadın ki, şi'irce beynimizde nekadar tevâfuḳ-ı efkâr olduğunu anlayalım? 'Afiyet Efendi muḫlişimizden su'âl-i şerîf erzânî buyurulur ise, vucûd-i devletimize ḫidmetle meşġûldür. Bâḳî o kadar..

4 Eylûl, sene 301
KEMAL

DCCC.—DCCCII.

Kemal'in 1 Ekim tarihli mektubunda Paşa Bey ve Hanımefendi diye hitâbettiği dâmâdı ve kızıdır. Kolera dolayısıyle karantina yüzünden, haberleşmeleri hâlâ yoluna giremediği anlaşılıyor; nezlesinden şikâyet ettiği mektubunda, Rumeli mes'elesi dışında îzâha değer birşey yoktur.

Rif'at Bey'e gönderilen 7 Ekim tarihli mektuba göre üç gündenberi Rodos'ta bulunan Köse Mehmed Râif Paşa, Adana'ya hareket etmiştir; 'Âbidîn Paşa'ya göre, Rif'at Bey'in yeni Vâli Râif Paşa'dan daha memnûn kalacağını düşünmektedir.

Kemal'in bu iki mektubundan ilki siyah, ikincisi kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 602, 360).

4 Kasım tarihli mektup, önceki Sadr-ı A'zam Erzurumlu Sa'îd Paşa'ya yazılmıştır. Sa'îd Paşa, 25 Eylûl 1885 (15 Zi'l-hicce, 1302)'de Sadâret'ten azledilmiştir[1]. Kemal bu yüzden duyduğu üzüntüyü gerek vâsıtasızlık, gerek rahatsız etmemek için geç bildirdiğini, bu gibi hâdiselerin Sa'îd Paşa değerinde ve bulundukları mevkı' vucûdları ile şeref bulan kimselerce ehemmiyyetsizliğinden, hattâ işden ayrılma dolayısıyle dinlenme imkânını bulacağından, bu yüzden sevinmekle berâber, bir başka noktadan teessürlerini ifâde edemeyecek derecede üzgün olduğundan, bu sıkıntının kısa sürede sona ereceğini umduğundan bahisle, Saîd Paşa'nın yine öğünülecek hizmetlerde bulunmasını dilemektedir.

Sadâret'i sırasında, Kemal'in çözümünü istediği mes'elelerde yardımını esirgemeyen Sa'îd Paşa, Ebüzziyâ'nın Kemal'in Magossa'ya nefyinden önceki tutuklanmasını kendisine atfı üzerine verdiği cevâbında[2], bunu gerçeğe uygun bulmaz; "Kemal Bey'in vatana mahabbet-i müfriṭesini birinci derecelerde taḳdîr edenlerdenim. Anın da bana i'timâdı vardı; hattâ oğlu Ekrem Bey ile muṣâḥabetimi iltizâm etmişti. Kendisini ḥabs ve iclâ ettiren ben olsam, şefîḳ-ı rûhunun

[1] İbnü'l-Emin M. K. İnal, *Son Sadr-ı A'zamlar*, c. VII., İstanbul 1946, Millî Eğitim Basımevi, s. 1021.

[2] Ebüzziya Tevfik'ın 22 Ağustos, 1908 tarihli *İḳdâm* gazetesinde Sa'îd Paşa'ya hitâben neşrettiği açık mektubuna, muhâtabı *Sabâh* gazetesindeki (Nu. 6790, 6792, 6793) uzun mektubu ile cevap vermiştir.

bana tevdî'ini Kemal Bey meslekinde olan bir zât ârzû edebilir miydi? Kemal Bey'in ḥaḳḳımdaki i'timâd ve mahabbeti delâ'ilindendir ki bir vaḳit bana gönderdiği resmine,

Taṣvîrime dûşdû benden evvel
Taḳbîl-i yed-i Velînî'met
Bir rûḥa cihânda verdi ġıbṭa
Bir resme naṣîb olan sa'âdet[3]

kıt'asını yazmıştı,, cümlelerinden sonra, *Sûret-i Mektûb* başlığıyle Kemal'in aşağıdaki mektubunu yayımlamıştır[4].

Mektubun, Kemal'in el yazısından istinsâh edilen nushası, Es'ad Çinar tarafından bize verilen mektuplar arasında da vardır (Nu. 38). Esâs olarak Sâ'îd Paşa'nın neşrini alarak, tenkidli basımını yayımlıyoruz.

---

[3] Bu şiir, *Bir Ḳıt'a-i Taṣvîriyye* başlığıyle, T. T. Kurumu'ndaki *şiir defteri*'nde, kendi el yazısıyle vardır; yan tarafında *Sadr-ı 'âli-ḳadr'e* ithâfı kaydedilmiştir (S. 39). Es'ad Çinar'ın bize vermiş olduğu, kitaplığımızdaki *şiir defteri*'nde de ayni ithâf ve başlıkladır (V. 34). Üçüncü mısrâ'ının son kelimeleri ilkinde *ġıbṭa verdi*, ikincisinde *neş'e verdi* şeklindedir. Sâ'îd Paşa'nın *Gazeteci Lisânı* adlı eserinde de vardır (İst., 1327, *Sabâh* Matbaası, s. 11). Muallim Cevdet nushasından naklen Sa'deddîn Nüzhet tarafından da neşredilmiştir (*Namık Kemal'in Şiirleri*, İst., 1941, İnkılâb Kitabevi, s. 261); bu neşirde üçüncü mısrâ'ın son kelimesi *ġıbṭa verdi* şeklindedir.

Rif'at Bey'in Kemal'e, 1883 Mayıs'ının son, veyâ Nisân'ının ilk günlerinde yazıldığı anlaşılan bir mektubu vardır. Bunda, Kemal'in Sa'îd Paşa'ya mektubunun müsveddesini gördüğünü yazmış, epeyi ağırdan-alan, muhâtabını yükseltici fikirlerini tenkîd etmiştir: "Ṣadr-ı A'ẓam'ın ṣaḥîḥan erbâb-ı iḳtidâr ve ḥamiyyetten olduğunu bilirim; hattâ barışmanıza en ziyâde tarafdârlık eden de bendeniz idim; fakat ne yalan söyleyim, şimdilik böyle sırf ḫuşûşî bir mektûb yazmağı sizin içün tenezzül 'addediyorum. Hüseyin Efendi'ye, Tevfik Bey'e birer me'mûriyyet verdikten, hattâ Tevfik Bey ḥaḳḳında 'Adliyye Nâẓırı'na yazdığı teẕkireyi —ki kendi yazısıyle imiş— aldıktan sonra olsaydı tenezzül 'addedilmeyeceği ṭabî'î idi. Bu fikrime kimse iştirâk etmiyor, hattâ birâderler bile beni taḥṭî'e ediyorlar; fakat ne yapayım, ben sizi herkesin gördüğü gibi göremiyorum; pek 'âli görüyorum. Sizin aşağıya doğru 'aṭf ettiğiniz naẓar olsa-olsa naẓar-ı merhamet olmalıdır, naẓar-ı isti'ṭâf değil diyorum. Belki bu muṭala'am ifrâṭtır. Öyle olsa da ben israr ederim. Evvelki mektûbların böyle değildi; vatan, millet işi içündü,, (Rif'at Bey'in el yazısıyle olan bu mektubun aslı T. Toros'un arşivindedir. Mektupta, Kemal'in *Ma'rûz-ı 'abd-i aḥḳar ve Çâker-i iltifât-pervert'dir* ifâdesinin gıramer bakımından yanlış olduğu, başkaca bir-iki hatâsına daha dokunulmuştur. Kemal'in 6 Nisan, 1883 tarihli bu mektuba cevâbı için bk., bu eserimizin üçüncü cildi, s. 222 v.d.).

[4] *Sadr-ı Sâbıḳ Sa'îd Paşa'nın Gazetelerle Neşrettiği Mektupların Sûretleridir*, İst., 1908, *Asır* Matbaası, s. 19).

800. Menemenli Rif'at Bey'e ve Ferîde Hanım'a

1.X.1885

Paşa Bey, Hanımefendi,

Bu gün bir telgrafını aldım. Bir hayli zamândanberi mektûb alamadığından bahs ediyorsun; hâlbuki ben hemân her hafta kâğad yazıyorum; hele Ekrem hiç fevt etmiyor. İzmir'e gönderiyoruz. Bu hınzır karantina ile nasıl edeceğiz bilemem.

Fransız vapuru iki mektûbunuzu getirmiş idi. İçinde cevâba değer birşeyler yok; olsa da, yazamayacağım; çünki bir haftadanberi bir şiddetli nezle ile uğraşıyordum. Öksüz çocuklara benzedim. Gözlerim çipilleşti; burunum sümük içinde kaldı. Şimdi o yâdigârı Ekrem bî-çâresine hediye ettim. Kurtuldum amma, doktor çok yazı yazmaktan men' ediyor. Ben ise Vâli'ye uzunca bir maḥremâne mektûb yazmağa mecbûr oldum. Yine burunum akmağa başladı; binâ'en-'aleyh sümüklerimi yüzünüze sürerek gözlerinizi öperim. Muvaffaḳ'cığımın da gözlerini öperim amma, sümüklerimi sildikten sonra.. Çünki o bî-çâreciğe nezle bulaştığını istemem. Rumeli vuḳū'âtı demeyin de, ne derseniz deyin. 'Aḳlım başımda değil[5]. Yanıyor muyuz nedir bilmem.. Bâḳî beḳā çocuklar..

19 Eylûl, sene 301

Kemal

---

[5] Doğu-Rumeli'de ilk buhrân, 1879 Mayıs'ında Rus kuvvetlerinin buradan çekilmesi, sınırların korunması için Osmanlı Devleti'nin asker gönderme niyyetini belirtmesi üzerine başlamıştır. Bu husûsta Bâb-ı 'Âli ile devletler arasında müzâkereler yapılmış, Bulgaristân Prensliği'ni kendi eseri ve Doğu-Rumeli'de çıkan buhrânı bir Bulgar mes'elesi sayan Rusya lehine olan teklif kabûl edilmiştir. Çar'ın, 'Abdü'l-Ḥamîd'e gönderdiği *mesaj*'a göre, "General Obrençof Doğu-Rumeli'ye gönderilip, Çar adına halka, Pâdişâh'a itâat etmesi için nasîhatte bulunacak, Bâb-ı 'Âli de buna karşılık Doğu-Rumeli'ye asker sevketmekten vaz geçecekti,, ; bu teklif yerine getirilmiş, General Obrençof Doğu-Rumeli'ye giderek, Osmanlı askerinin şimdilik oraya gönderilmesinden vaz geçildiğini, eyâletin idâresini te'sîs etmeğe çalışmalarını, v.b. telkînlerde bulunmuştur. Bu hâdiseler sonunda, "18 Eylûl, 1885'de Doğu-Rumeli Milis askerleri, kendilerine katılan köylülerle birlikte Filibe'de hukûmet konağına girerek Vâli Ġavril Paşa'yı tutuklayıp vilâyetten kovdular; muhâbere ve munâḳale vâsıtalarını da kontrol altına alıp Doğu-Rumeli'nin Bulgaristân ile birleştiğini,, i'lân ve Bulgaristân Prensi Aleksandre'ı Filibe'ye da'vet ettiler (Daha geniş bilgi için bk., Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII., Ankara, 1962, T. T. Kurumu Basımevi, s. 104 v.d.). Kemal'in mektubunda üzülerek bahsettiği, o sırada geçen bu hâdiseler, Doğu-Rumeli eyâletinin Bulgaristân Prensliği ile birleşme mes'elesidir.

801. Menemenli Rif'at Bey'e

7.X.1885

Evlâd,

Üç gündenberi Râ'if Paşa burada idi; şu mektûbumu getiren vapur ile gidiyor. Senin orada bulunuşundan fevḳa'l-'âde memnûndur. Şahsen 'Âbidîn Paşa'yı aramazsın, iş için ise elbette bundan, daha ziyâde memnûn olursun. Kendisi ile uzun-uzadı lakırdı da oldu.

Dün mektûblarınızı almıştım; cümlenin 'âfiyetinden memnûniyye ma'lûm.. Ferîde'nin, Muvaffaḳ'ın gözlerini öperim. Başka birşey tyazmağa vaḳtim yok; Paşa'yı teşyî'e gidiyorum.

25 Eylûl, sene 301
Kemal

802. Mehmed Sa'îd Paşa'ya

4.XI.1885

Ma'rûż-ı Çâker-i Maḫṣûṣlarıdır,

Âlâm-ı fikriyye ve ḳalbiyye-i kemterânemin 'arżında iḫtiyâr ettiğim ta'aḫḫur bir taraftan vâsıṭasızlık, bir taraftan da vaḳitli -vaḳitsiz taṣdî'e cesâretsizlik netâyicindendir. Mekânları vucûdlerinden şeref-yâb olan e'âżıma göre ittiṣâl ve infiṣâlin hiçbir hükmü olmadığından tebeddülât-ı aḫîreden dolayı[6] çâkerlerince Efendimiz'e maḫṣûṣ olmak üzre hiçbir te'essür 'ârıż olmamak ṭabî'îdir. Belki vucûd-i mün'imânelerince lâzım olan râhat öyle bir vesîle ile ḥâṣıl olsa[7], bu ṣûret, te'essür yerine teşekkürü mûcib olabilir; fakat işe bir dîger noḳṭa-i naẓardan bakılınca, fikir bütün-bütün duruyor; ḳalb ise yerinden kopacak kadar mużṭarib oluyor da, insân ḥaḳîḳaten söyleyecek birşey bulamıyor. Elṭâf-ı İlâhiyye'den ümîd ederiz ki bu 'ârıżacık da birgün[8] içinde geçer ve devlet ve

[6] 25 Eylûl, 1885 (15 Zi'l-hicce, 1302) tarihli *Fermân* ile Sa'îd Paşa Doğu-Rumeli mes'elesi yüzünden azledilmiş, yerine Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa Sadâret mevkı'ine getirilmiştir (İbnü'l-Emin M. Kemal İnal, *Son Sadr-ı A'zamlar*, c. IX., İst., 1948, Millî Eğitim Basımevi, s. 1351 v.d.).

[7] Krş., E. Ç. ḥâṣıl olabilse

[8] Krş., E. Ç., birkaç gün

velîni'met ḫidmetinde iḳdâmât-ı iḥyâkârâne ve ḥamiyyet-i münciyânelerinin birçok[9] âṣârı, mesâr ve iftiḫâr ile muşâhade olunmağa başlar. Ol bâbda[10] ve ḳâṭıba-i ahvâlde emr ve fermân[11] hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Fî-26 Muharrem, sene 303 ve fî-23 Teşrînievvel, sene 301
Çâker-i maḫṣûṣları,
MEHMED NÂMIK KEMAL

[9] Krş., E. Ç., yine birçok

[10] Krş., E. Ç., bu iki kelime eksiktir.

[11] Bu kelimeden sonraki ifâde yoktur. Es'ad Çinar'daki nusha burada sona erer; yalnız Mâlî tarihi içine almaktadır.

DCCCIII.—DCCCIV.

Kemal, 4 Kasım tarihli mektubunda vezirlik rütbesine yükselen, o sırada Aydın Vâlisi bulunan bir zâta hitâbediyor. Midilli Mutasarrıflığı zamânında, dört sene Müdde'î-Umûmî Muâvinliği'nde çalışan Tevfik Bey, adliyye işlerine vâkıf, kâbiliyyetli, yetişecek ve devletine hizmete hâzır bir kimsedir. İzmir me'mûrları arasındaki ihtilâf dolayısıyle belki hakkında fenâ şeyler söylenilebileceğinden endîşe eden Kemal, Tevfik Bey'in meziyyetlerinin âmirinin tecrübesi netîcesinde anlaşılacağına inanmakla berâber, münâsebetlerinin iyi niyyetle başlamasını dileyerek böyle bir tavsıye mektubu yazmağı faydalı bulmuştur.

Kemal'in, maiyyetinde çalışan gençlere karşı teveccüh ve himâyesini aydınlatan bu mektubunun, kendi el yazısıyle olan müsveddeden istinsâh edilen nushası, Es'ad Çinar tarafından bize verilen mektupları arasında, kitaplığımızdadır (Nu. 31, s. 77). Kime yazıldığı belli olmayan bu tavsıye mektubunun, 1883 Temmuz'u başında, C. B. Sefîd Vilâyeti Vâliliği'nden Aydın Vilâyeti Vâliliği'ne ta'yîn edilen [1], mektubun yazıldığı tarihte ayni vazîfede çalışan El-hâc Nâşid Râşid Paşa'ya [2] gönderildiğini tesbit etmiş bulunuyoruz.

4 Kasım'da Kemal, kızı Feride Hanım'a yazdığı mektubunda postaların fenâlığından, haberleşmelerinin yoluna giremediğinden, ba'zan da mektup yazmağı unuttuğundan bahsediyor. Torunu Ahmed Muvaffak birbuçuk yaşında olmasına rağmen yürüyememekte ve bir-iki kelime söyleyebilmektedir; onun resmini göndermelerini istiyor. Midilli'ye bağlı Mandemande'de Bidâyet Mahkemesi Reisi bulunan, Nesîme Hanım'ın kardeşi Neş'et Bey Rodos'a gelmiştir; Hürmet ismindeki çocuğuna dâir bilgi vererek onun usluluğunu, güzelliğini anlatan Kemal, mektubunun son cümlelerinde Rif'at Bey'e yazdığı uzun mektup dolayısıyle kollarının agrıdığını, daha çok birşey yazamayacağını kaydetmekle berâber, bahsettiği bu mektubu elimize geçmiş değildir.

[1] *Cerîde-i Havâdis*, 22 Haziran, 1299/4 Temmuz, 1883, nu. 5372.

[2] *Sâl-Nâme-i Nezâret-i Hâriciyye*, İst., 1302, Matbaa-i Ebüzziyâ, s. 338. — Süreyyâ Bey, a. e., c. IV., İst., 1311, Matbaa-i Âmire, s. 533.

Kemal'in, kırmızı mürekkeble kendi el yazısıyle olan, bu mektubu Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 433).

803. EL-HÂC NÂŞİD PAŞA'YA

4.XI.1885

Bir vaḳt 'ubûdiyyet-i âṣafânelerine nâ'iliyyetle müşerref olmadığım hâlde, ġıyâben ḥâṣıl ettiğim iḫlâṣ sa'iḳasıyle taḳdîmine mütecâsir olduğum 'arżanın, is'âf-ı me'âl ve iḥsân-ı cevâbı emrinde ibżâl buyurulan 'inâyet-i celîle-i raḥîmâneleri, ḥüsn-i naẓar-ı me'âli-eṣer-i dâverânelerine maẓhariyyetle baḫtıyâr olduğumu te'mîn eylediği içün, mekârim-i çâker-i bende-perverâne, velev âṣafâne-i[3] dil-nevâzâne-i mün'imânelerine iġtirâr ederek, taṣdî'ât-ı âtiyyeye cesâret ediyorum.

Vilâyet-i celîle-i âṣafâneleri, İstînâf Müdde'î-'Umûmîliği'nde olan Tevfîk Bey bendeleri, zâten Midilli'de dört sene kadar refâḳat-i 'âcizânemde bulunarak, kullarının iltizâm ettiğim meslekte büyümüş[4] ve her işde, ḫuṣûṣıyle meslek-i 'adliyyede pek ziyâde ḳâbiliyyet iẓhâr etmiş, ṣaḥîḥan yetişecek ve devletine ḫidmet edebilecek bir bendedir[5]. İzmir me'mûrları beyninde vucûdünü ma'a't-te'essüf işitmekte olduğum ġubâr-ı iḫtilâfta, nekadar keṣâfet olsa, anın isti'dâdında olan parlaklığı temyîz-i bâhirü't-temâyüz-i âṣafânelerinden setr edeme-

[3] Faydalandığımız yazmada bu kelime, her hâlde okunamadığı için âṣafât (آصفات) şeklinde istinsâh edilmiştir.

[4] Bu kelime, faydalandığımız nushada, dalgınlıkla veyâ okunamadığı için *buyurmuş* (بويورمش) şeklindedir.

[5] Kemal'in, *Müdde'î Umûmî Tevfik Bey'e* ithâflı bir *kıt'a*'sı da vardır (T. T. Kurumu'ndaki *yazma şiir defteri*, s. 41; Es'ad Çinar, *yz. şiir defteri*, s. 35; Muallim Cevdet nushasından alınarak, S. Nüzhet Ergun tarafından yayımlanmıştır: *Namık Kemal'in Şiirleri*, İst., 1941, İnkılâb Kitabevi, s. 258 v.d.):

Sevdiğin mesleke sulûk edişin[6]
Bu revişlē, bu şekl ve hāl iledir
Nāmımī, nāmınī hayâl eyle
Her ḫaḳîḳat bir ihtimâl iledir
Sana dā girdiğin mesâlikte[7]
Belki tevfîḳ-ı Ḥaḳ kemâl (Kemâl) ildedir

[6] Krş., E. Ç., edişim

[7] Krş., E. Ç., mâlikte

yeceğine emîn isem de, kendisini ḥaḳîḳaten evlâd derecesinde sevdiğim cihetle, ḥaḳḳında vuḳū' bulması ṭabî'î olan tecârib-i 'aliyye-i faḫîmânelerinin ḥüsn-i zan ile başlamasını ârzû eylediğimden, teveccühât-ı âṣafânelerine maṣrûf bir 'inâyet ve çâkerlerince dahi ḥasbe'l -vasâṭet ṣûret-i maḫṣûṣada medâr-ı şükrân ve mefḫâret olacağını 'arż ederim. Ol bâbda ve meḥâsin-enẓâr-ı feyż-âṣâr-ı raḫîmânelerinden maḥrûm edilmemekliğim ḫuṣûṣunda..

23 Teşrînievvel, sene 301

804. Ferîde Hanım'a

4.XI.1885

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Mektûbun geldi. Yavaş-yavaş babucın kundurası[8] burada da peydâ olacak. Bu hınzır postalar pek fenâ gidiyor. Hem ben, meselâ geçen hafta mektûb yazdım sanıyorum, bir hafta daha mektûb yazmıyorum. Sonra ḫâṭırıma geliyor, canım sıkılıyor; kızıyom da.. Aramıyom amma, arayacak kadar oluyom. O gün hukûmete gidersem, Tahrîrât'tan Şükrî Efendi'yi[9], Muhâsebe'den Ḥüsnî Efendi'yi çağırıyorum.

Sen o Muvaffaḳ'a söyle: Elime geçerse bıyıklarını, sakallarını birer-birer koparırım; böyle beylik mi olur? Dünyâya geleli hemân -hemân beşyüz gün oluyor. Beşyüz gün, onikibin sâ'at; onikibin sâ'at de yediyüzyirmibin daḳîḳa eder. Daha ne vaḳit herkesle muṣâḥabete başlayacak! Bir-iki ame (آمه) ile, üç durucuk ile olur mu ya! Köpeği nekadar göreceğim geldi. Hani bir resmini yaptıracaktınız! Yoksa, orada da mı fotograf yok?

Neş'et geldi. Ḥürmet'ciği dünyâda hiç görülmemiş çocuklardan... Geleli onbeş gün oluyor; çocuğun iki kerre ağladığını işitmedim. Yalnız çıldır-çıldır mâ'î gözcüklerini açıyor; dünyâyı seyrediyor. Uyuyor da.. Bu ṭabî'atte kalırsa, mücessem Hürmet olacak. Bırak

---

[8] Bu iki kelime (بابوجك قوندورمسى): *babucñ kundurası*), her hâlde Muvaffak'ın şîvesini taklit maksadıyle yazılmıştır; *babuci*, babacığım demek olduğuna göre, *babacığımın kundurası* anlamına olabilir.

[9] Şükrî Efendi, Rodos Muhâsebe Kalemi'nde Muâvini'dir (*Sâl-Nâme-i Vilâyet — Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*, H. 1303, s. 94).

Allāh'ı seversen, Nivat Bey'e merâm anlatmadan elim acıdı. Sana daha uzun birşey yazamayacağım. İki gözlerini öperim. Benim keleş kızım, benim miskîn Ferîde'ciğim.

23 Teşrînievvel, sene 301
Baban,
KEMAL

DCCCV.—DCCCVI.

Kemal aşağıdaki mektubunu, *Faḫâmetlu* lakabını kullandığına göre, Sadâret rütbesine yükselmiş olan birine yazmıştır: Hazîne-i Hâssa'dan havâlesi çıkan, Besîm Bey'e bu münâsebetle yazdığı arîzalara aldığı cevaplarda, 'Abdü'l-Ḥamîd'in ihsânı olan, verilmesi için iki def'a *İrâde-i seniyye* çıktığı bildirilen aylığını henüz alamamıştır. Maâşının bir mikdârını Sandık'tan almakla berâber, *İrâde-i seniyye*'nin geciktiğini, dolayısıyle havâlenin henüz gönderilmediğini me'mûrlara anlatmak da müşkil olduğundan, gönderilmesi uzadıkça maddî ıztırâblarının artmasına yol açan bu havâlenin yollanılması için muhâtabının aracılığına cesâret ettiğini bildiriyor. Kemal'in, Sultân 'Abd'ül-Ḥâmîd'in himâyesini gördüğünü aydınlatan bu mektubunun aslı Nu'man Menemencioğlu'ndadır. Bundan faydalanılarak Kemal'in el yazısı ile olan mektubun fotokopisi ve yeni harflere çevrilen metni M. Cemal Kuntay tarafından 'Abdü'l-Ḥamîd'in Baş-mâbeynci'sine [1] gönderildiği kaydolunarak neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım II., s. 44, 45). Esâs aldığımız fotokopisini, yeni harflere çevrilen metni ile karşılaştırarak yayımlıyoruz.

Rif'at Bey'e ve kızına gönderdiği 4 Aralık tarihli mektuptan, Kemal'in, Ufak Bey diye bahsettiği torunu Ahmed Muvaffak'ın resmini aldığı anlaşılıyor. Vapurun geldiğini ileri sürerek mektubunu kısa kestiğini bildiriyor. Siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle olan bu mektubu, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 378)

805. SÜREYYÂ PAŞA'YA

17.XI.1885

Faḫâmetlu [2] Efendim Hazretleri,

İḥsân-ı maḫṣûṣ-ı Cenâb-ı velînı'met olan ma'âş-ı 'âcizânemin Ḫazîne-i Ḫaṣṣa'dan havâlesi verilmediğine dâ'ir sa'âdetlu Besîm

[1] Vezirlik rütbesine erişmiş olan Süreyyâ Paşa, mektubun yazıldığı sırada Mâbeyn-i Humâyûn-ı mülükâne Baş-kâtibi bulunuyordu (*Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, H. 1303, s. 122).

[2] Krş., M. C. K., Devletlu

Beyefendi Hazretleri'ne takdîm ettiğim iki[3] 'arîża ḥaḳḳında ḫazîne-i muşârün-ileyhâ neẓâretine iki def'a *İrâde-i seniyye* tebliġ olunduğunu mübeşşir ba'żı ḫaberler gelmiş ve ana istinâden ma'âş-ı 'âcizânemin bir miḳdârı Sandık'tan alınmış idi; ma'a-mâ-fîh havâle henüz gelmedi. *İrâde-i seniyye-i* Hazret-i velîni'met'in te'ḫîr-i icrâsına cür'et olunabileceğini Mâl-me'mûrları'na[4] anlatmak ise muḥâl hükmünde olduğundan, havâlenin ta'aḫḫurundan dolayı 'acâyib-'acâyib bakışlara, tuḥaf-tuḥaf sözlere tesâdüf olunmaktadır. Bir hayli zamândanberi uzayan ve uzadıkça te'sîrini ziyâdeleştiren şu[5] ıżṭırâbdan taḫlîṣime bir çâre bulunmasını ṣûret-i maḫṣûṣada istirḥâm ederim. Bendelerini bu bâbda ser-i şevket-efser-i Cenâb-ı velîni'met'ime[6] taṣdî'a mecbûriyyetten kurtarmak, ḥaḳîḳaten iḥyâ edercesine bir 'inâyet olur. Her hâlde emr ve fermân Hazret-i veliyyü'l-emrindir.

5 Teşrînisânî, sene 301[7]
Bende
KEMAL

806. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E VE FERİDE HANIM'A

4.XII.1885

Nivat Bey, Ciçük Alâ,

Ey olcaklar (اولجقلر), siz buranın hâlini bilmiyorsunuz da, mektûblar, telgıraflarla kâğadsızlık içün ḳıyâmet koparıp-duruyorsunuz. Mektûbu ne ile gönderelim; biz (*bir*) İskenderîye karantinası belâsı çıktı. Vapur uğramaz, uğrar tutmaz; tutar, ne gün geleceği belli olmaz. Gece sâ'at yedi-sekizde gelir; dokuzda, onda cehennem olur gider. Nasıl etmeli de mektûb yazmalı bilmem ki.. Hele el-ḥamdü li'llâh şimdi o muṣîbet karantina def' oldu. Bundan sonra inşâ'allâh her hafta konuşuruz.

Maşâ'allâh Ufak Bey, âferîn Ufak Bey! O nekadar da kibâr-kibâr oturuş öyle.. O nekadar da ciciş-ciciş resim öyle.. İnşâ'allâh tutarsam, beş daḳîḳa başını kaşıyayım!

---

[3] Krş., M. C. K., bu kelime yoktur.
[4] Krş., M. C. K., Mal Müdürlüğüne
[5] Krş., M. C. K., bu
[6] Krş., M. C. K., velinimeti
[7] Krş., M. C. K., 5 Teşrinisâni 302

Kuzum Nivat Bey, bu Defterdârlar'ın hepsi söz anlamaz mı olur; yoksa yalnız bizimki mi öyle[8]? Mubârek adam, havâle ḳâbul ede-ede bir dereceye gelmiş ki, Vilâyet'in yedibuçukmilyon ġuruş açığı var diye bağırıp duruyor. Sizin vilâyet de öyle açık mı? Siz de kimseye merâm anlatamıyor musunuz? Şundan bana biraz ḫaber verir misin?

Canım Ciçük Ala, orada havâ burası gibi sıcak mı?.. Tâze bakla, asma yaprağı falan çıktı mı? İşte artık elverir. Vapur geliyor imiş.

22 Teşrînisânî, sene 301

Babanız,

KEMAL

[8] Mektubun yazıldığı sırada Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti Defterdâr'ı Haci Necîb Bey'di (*Sâl-Nâme-i Vilâyet — Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*, H. 1303, s. 52).

DCCCVII.—DCCCX.

Kemal'in Mustafa Âsım Bey'e yolladığı 16 Aralık tarihli mektubunda âile hayâtına ilişik şeylerden, torunu Ahmed Muvaffak'ın resminin kendisine de gönderildiğinden, kalemlerinin azaldığından[1], Rodos'ta yetişen ve göndermek istediği meyvelerden bahsedilmiştir.

Kemal'in kendi yazısıyle olan mektubun fotokopisi Ali Ekrem Bolayir (*Namık Kemal*, İst., 1930, Devlet Matbaası, s. 60), İ. Alâaddin Gövsa tarafından da yayımlanmıştır (*Bir Karakter Timsâli Namık Kemal*, *Yedi Gün* mec., c. XIV., nu. 408, 30 Aralık, 1940).

Kemal'in Feride Hanım'a 17 Aralık tarihli mektubunda kayde değer birşey yoktur; Torunu Muvaffak'ın göz hastalığına sıkıldığından, Neş'et Bey'in kızı Fıtnat'ın büyüdüğünden, Rif'at Bey'in isti'fâsının kabûl edilmeyeceğine emîn olduğundan, sihhatinden, Rodos'un pek de soğuk olmayan kış mevsiminden bahsetmiştir. Mektubun siyah mürekkeble, Kemal'in el yazısıyle olan, Tâhâ Toros'tan satın alınan fotokopisi T. T. Kurumu'ndaki mektupları arasındadır (Nu. 10).

Rif'at Bey'e yazdığı 19 Aralık tarihli mektubuna, yine postaların düzensizliğinden şikâyetle, onunla şakalaşmakla başlayan Kemal, Adana Vâlisi Âbidîn Paşa ile alâkalı, vazifesini kötüye kullandığı hakkındaki bir rivâyetten, Rif'at Bey'in ora

[1] Hey'et—Nucûm ilim dalında ihtisâs sâhibi olan, te'lif, terceme eserleri de bulunan Mustafa Âsım Bey mıḳṭa' (mıḳaṭṭa') denilen, üzerinde kalem kesilen kemik, veyâ fildişinden yassıca âlet yapmakta da usta idi. Çelikten yaptığı cedvel kalemlerine süslü saplar takıyor, en azından kırk paraya mâl olan bu kalemleri dostlarına, çıraklarına tatlı bir şaka olarak on para karşılığında hediye ediyordu. (Bursalı Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, c. III., İst., 1343, Matbaa-i Âmire, s. 305).

Sandık Emînleri ile mücâdelesinden, Rodos-adası'nın büdcesinden ve yüzde-yirmibeş açığı bulunduğundan bahsetmiştir. Mektubunu yazdığı tarih, Hazret-i Muhammed'-in doğduğu gecenin yıldönümüne, 12 Rebî' I., 1302'ye rastladığı için, bu Kandil gecesinin toplar atılarak kutlanmakta olduğunu kaydetmiş, bu *Mevlid gecesi*'nin hepsi için mubârek olmasını dilemiştir. Bu arada, fazîletleriyle ün kazandığından bahsettiği Şâm Müftisi'ne âid mühim notlarına da rastlıyoruz:

Müfti Mahmûd Ḥamze'l-Hüseynî (1236—Safer, 1305/1820-21—1887), önce yazısının güzelliği ile de ün kazanmış, Fıḳh sâhasında mühim epeyi eser de vermiştir[2]. 1275 (1858-59)'de verilen İzmir pâyesi, sonraları Mekke ve İstanbul pâyesi olmuş, vazifesine Sûrîye Maârif Müdürlüğü de ilâve edilmiştir[3]. Ahmed Cevdet Paşa, H. 1304'de Mahkeme-i Temyîz a'zâsından iken Mekke-i Mükerreme Mollası olan 'Abdu's-Settâr Efendi'nin, "*Mecelle-i Aḥkâm-ı 'Adliyye*'nin ḳāvā'id-i fıḳhıyyesinden on ḳā'idesi üzerine yazdığı *Şerḥ*'ini bu yılın Şa'bān'ı evâilinde (Mayıs, 1887) fâzıl-ı yegâne ve a'lem ü efḳāh-ı zamâne olan Şâm-ı şerîf Müftisi Mahmûd Ḥamzavî Efendi'ye göndermiş idi,, diyor Mahmûd Efendi'nin o *Şerḥ* üzerine yazdığı *taḳrîẓ*'in son cümlelerini de kaydetmiştir[4]. Kemal'in mektubundan, fazîletlerine hayrân olduğu Mahmûd Efendi'nin, Sûrîye Mektubcusu Hüseyin Hilmî'den hayât çizgisine dâir bilgi istediği[5], kendisine söylenilince aşağıdaki *kıt'a*'yı yazıp gönderdiği anlaşılıyor; bunu ve kendisinin cevâbını ayrı bir kâğada yazarak bu mektubuyla birlikte yollamıştır:

---

[2] Ebü'l'ulâ Mardin, *Medenî Hukuk Cebhesinden Ahmed Cevdet Paşa*, İst., 1946, Cumhuriyet Matbaası, s. 11, 157, 166, 177-78).

[3] Süreyyâ Bey, a. e., c. IV., İst., 1311, Matbaa-i Âmire, s. 337.

[4] Cevdet Paşa, *Tezâkir*, 40—*Tetimme*, Yayımlayan: Ord. Prof. Câvid Baysun, Ankara, 1967, s. 264. — Ayrıca bk., Şâm-ı Şerîf Müftisi Hamza-zâde Mahmûd Efendi'ye, "diğerlerine sirâyet etmemek üzre İstanbul pâyesi,, verildiği (*Diyârbekir* gzt., 26 Şevvâl, 1300/8 Eylûl, 1883. — Hüseyin Hüsâmeddin — İ. E. M. Kemal İnal, *Evḳāf-ı Humâyûn Nezâreti'nin Tarîhce-i Teşkîlâtı ve Nuzzârın Terâcüm-i Aḥvâli*, İst., 1335, Evkāf-ı İslâmiyye Matbaası, s. 164).

[5] Kütahyalı-zâde, tüccardan Mustafa Efendi'nin oğlu olan Hüseyin Hilmî (12 Rebî' I., 1272/22 Kasım, 1855 — 16 Şa'bân, 1341/3 Nisân, 1923), Midilli -adası'nın Sarlıca-köyü'nde doğmuş, buradaki Sıbyân mektebinde okuduktan sonra 1290 Safer'inde (Nisan, 1873) Midilli'ye gidip medrese derslerine devâm etmiş, Rüşdiyye Mektebi'nden de me'zûn olduktan sonra, husûsî olarak Fıḳh, Fıransızca dersleri almıştır. C. B. Sefîd Vilâyeti Adliyye Encümeni'nce "imtihân edilerek Birinci Sınıf Da'vâ Vekâleti şahâdet-nâmesi,, verilen Hüseyin Hilmî, H. 1291 (1874)'-de Midilli Tahrîrât Kalemi'ne kaydolunmuş, 9 Cumâdâ II., 1292 (13 Haziran, 1875)'de aylıklı olarak Midilli Tahrîr-i Emlâk Seyyâr Fırḳası Muḳayyidliği'ne, 1292 Şevvâl'inde (Ekim, 1875) Tahrîr-i Emlâk Kalemi Vuḳū'ât Kitâbeti'ne, 21 Cumâdâ II., 1293 (14 Haziran, 1876)'de ayni Kalem'in Baş-kâtibliği'ne getirilmiştir. Kemal, iḳāmete me'mûr olarak 19 Temmuz, 1877'de İstanbul'dan Midilli'ye gittiği sırada da, Hüseyin Hilmî bu son me'mûrluğunda çalışmakta idi; Midilli Mutasarrıflığı zamânında (7 Ocak, 1880—19 Ekim, 1884) ise, 9 Cumâda II., 1298 (9 Mayıs, 1881)'-de bura Tahrîrât Müdürlüğü'ne, 8 Sevvâl, 1300 (12 Ağustos, 1883)'de Aydın Vilâ-

MÜFTİ EFENDİ'NİN KIT'ASI

يَاذَا ٱلْكَمَالِ ٱلَّذِي شَاعَتْ فَضَائِلُهُ
فِي ٱلشَّرْقِ وَٱلْغَرْبِ لَا يَخْفَى كَبَدْرِ سَمَا

لَا تَعْتَمِدْ خَبَرَ ٱلْأَحْبَابِ مُتَّئِقاً
اِذْ حَسَّنُوا ٱلظَّنَّ بِي وَاسْتَسْمَنُوا وَرَمَا

مَا كُلُّ فَرْدٍ كَمَالاً فِي ٱلرِّجَالِ وَلَا
كُلُّ ٱلْخَدَائِقِ فِي ٱلدُّنْيَا غَدَا اِرَمَا

اِنْ رُمْتَ تَرْجَمَتِي مِنِّي فَخُذْ خَبَرِي
اَنَا ٱلسَّرَابُ عَلَى بُعْدٍ لِأَهْلِ ظَمَا [6]

---

yeti Mektubculuğu'na yükselmiştir. Kemal bu mektubunu yazdığı sıralarda, Hüseyin Hilmî, Nâşid Paşa'nın Sûrîye Vâliliği esnâsında, 6 Zi'l-hicce, 1302 (16 Eylûl, 1885)'-denberi bu vilâyetin Mektubcu'su bulunmakta idi (Ölümü üzerine Abdurrahman Şeref, *Viyâna Sefîr-i sâbıkı Hüseyin Hilmî Paşa, Tarih-i Osmânî Encümeni* mec., nu. 62/49, 1 Nisan 1335—1 Haziran, 1337, s. 63 v.d.—İ. E. M. Kemal İnal, *Son Sadr-ı A'zamlar*, c. XI., İst., 1950, s. 1654 v.d. Her iki kaynakta ölüm tarihi hatâlıdır: A. Şeref'inkinde Arabî ay Şa'bân yerine Ramazân (S. 74); İ. E. M. Kemal'in eserinde ise, Mâlî 1339'un Milâdî karşılığı 1933 gösterilmiştir (S. 1676). — Bu eserimizin iki ve üçüncü ciltleri, s. XII; XIII). Kemal'in, başında *Hüseyin Efendi*'ye ithâfı bulunan bir *beyt*'i de vardır (yazma *şiir defter*'i, E. Çinar, s. 36; Muallim Cevdet nushasından naklen, S. Nüzhet Ergun, *Namık Kemal'in Şiirleri*, İst., 1941, s. 287):

Sinn-i kemâle vâsıl olunca, kemâline
Ben ḫidmet ⌣eylemiştim, unutma Kemâl'ini

[6] *Yâ ze'l-kemâli'llezî şâ'at feżâ'iluhu — Fi'ş-Şarkı ve'l-Ġarb'ı lâ yaḫfâ ke bederi semâ*
Lâta'temid ḫabere'l-aḥbâbi mutteşıḳan — İz ḥassenû'z-zanne bî ve's-tesmenû veremâ
Mâ küllü ferdi Kemâlen fî'r-ricâli velâ — Küllü'l-ḥadâ'ıḳı fî'd-dünyâ ġadâ İrem'â
İn rümte tercemetî minnî feḫuz ḫaberî — Ene's-serâbu 'alâ bu'din li-ehli ẓamâ

"Ey, fazîletleri Doğu ve Batı'da yaygın olan, tolunay gibi gökte kaybolmayan kemâl-sâhibi! Aldanıp, bana güzel zanlarda bulunan — şişlik görüp de bunu semizlik zanneden— dostlarımın söylediklerine inanma! Dünyânın her bahçesi bir İrem-bağı gibi, her ferd de bir (Nâmık) Kemâl değildir. Benim nasıl bir kimse olduğumu gerçekten öğrenmek istersen, haberi benden al: Ben, susamış kimselere uzaktan görünen serâb gibiyim.

BİZİM CEVÂB

Görenler bahr-i 'ummân'ī faż'il zanneder amma,
Ḥaḳīḳattē senin māhiyyetin andan da ber-terdir.
Serāb'ā herkesin zannından ʿisti'lāda benzersin,
Serāb envārdandır, āb'a ruḥānī muḳarrerdir.
Vucūdün gerçi kim ẓâhir değildir cümle a'yâna,
'Uluvv-i ḳadrin ʿanmmā ser-te-ser āfāḳa aẓherdir.
Olanlar iḳtibās-ī feyże maẓhar iḳtirānından,
Cihānā faż'lınī şevḳ ile naḳl etmekte muż'ṭardır..
Velev kim Şām'a gizlensin KEMĀL-İ *mihr-i feyyāżа*
Żiyāsın neşreden seyyāreler burhān-ı enverdir.

Vâli Paşa Hazretleri'nin ellerini öperim.

Kemal'in siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle olan bu mektubu ve ilâvesi, ahlâk meziyyetleriyle, âlimliğiyle tanılmış kimselerin hayât çizgisini öğrenmeğe çalışmak merâkını, böyle kimseleri nasıl öğdüğünü aydınlatır; güzel bir *kıt'a*'sının ne zamân, ne münâsebetle yazıldığını da ortaya koyduğundan mühimdir. Türk Tarih Kurumu'nda bulunan mektubun (Nu. 2), "Yine bu günlerde azıcık bir 'Âşık Ġarib'liğim tuttu,, cümlesinden başlayarak sonuna kadarki kısmının fotokopisi, bu kısmın ve her iki *kıt'a*'nın yeni harflere çevrilmiş metni, Arabca'sından tercemesi M. C. Kuntay tarafından, Nu'man Menemencioğlu'ndan alındığı bildirilerek yayımlanmıştır (*Namık Kemal*, c. II., Kısım II., s. 765 v.d., 771). Bu neşirde, mektubun tarihi, yanlış olarak 27 Kânûnıevvel, 300'dür.

Kemal, babasına yazdığı 24 Aralık tarihli mektubunda, Rodos-sancağı'nın gelir-gideri üzerinde durmuş, büdce işinde Vilâyet Defterdârı Haci Necîb Bey'in düşdüğü hatâlardan, her işin zâten çığırından çıktığından şikâyetle, baş-gösterecek fenâlıklardan kendisini resmen sorumlu olmaktan, vicdân azâbından kurtarmak için, bunları mülkün sâhibi dediği 'Abdü'l-Hamîd'e haber verdiğini anlatmıştır. Resmî ne gibi sıkıcı işlerle uğraştığını aydınlatan bu mektubu, siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 612).

807. MUSTAFA 'ÂSIM BEY'E

16. XII. 1885

Velîni 'met,

22 Teşrînisânî, sene 301 tarîḫli iḥsân-nâmeleri alındı. Ahmed'in resmi bana da gelmişti. Korkusundan mıdır nedir, ağlayacak gibi çıkmış. İnşâ'allāh yazın anı, ileride de anın çocuklarını görürsünüz. Bizim doktor geldi. Efendimiz'i görmüş; kemâl-i 'âfiyetinizden bahsetti. Bir derece memnûn oldum ki ta'rîf edemem. Bendeniz de el-ḥamdü li'llāh 'âfiyetteyim. "Biraz ḳalem var; Rodos, Midilli

gibi değil, göndermek müşkil,, buyuruluyor. Artık o müşkilât çekilir şey değil! Şimdi manderina çıkıyor; burada ġāyet nefīs tatlı turunclar var. İçi yenir, kabuğu tatlı olur. Birtakım süngerler hâzırladım; göndereceğim, postaya verilmez, vapurda ġā'ib olur, gidecek yolcu yok.. Nasıl edeceğim bilmem. Burada yağmurlar başladı. Hâlâ soğuktan eşer yok; fakat ruṭûbet ziyâdece.. Bâḳî du'ây-ı ḫayr efendimiz.

4 Kânûnievvel, sene 301

Bende,
KEMAL

808. FERİDE HANIM'A

17.XII.1885

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Elimde iki mektûbun var. Biri pek eski, cevâba da değer yeri yok. Biri yeni, o da Muvaffaḳ'ın gözleri ağrıdığını beyân eder. Nekadar canım sıkıldı ta'rîf edemem. İnşâ'allāh şimdiye kadar birşey kalmamıştır. 'İlâc koymakta kim bilir nekadar eziyyet çekiliyor. Yâ bizde çocuk sevmenin yaramaz edip de böyle zamânlarda meṣaḳḳatini, seyyi'esini görmekten başka netîcesi yoktur ki...

Fitiş geldi.. Kocaman bir kız olmuş. Az vaḥşîlik gelmiş amma birazı da utanmaktan geliyor. Bizim Dâmâd Beyefendi'nin isti'fâsına ne buyurursunuz? Mâliyye Nâẓırı'na karşı parlak bir 'aẓamet. İsti'fânın zâten ḳabûl olunacağı yok ya! (Ben ġınaman bunu).

Vucûd el-ḥamdü li'llāh sihhatte, 'âfiyettedir Ara-sıra diş etleri kendini gösteriyorsa da, o da pek hafîf geçiyor. Bura da oldukça soğuk, ya'ni Rodos'un kışı.. Fakat Rodos kışı.. Babak Paşa'nın, Berâ'et Abla'nın gözlerini öperim. Hepinizi bir sıkca göreceğim gelmeğe başladı.

5 Kânûnievvel, sene 301

KEMAL

809. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

19.XII.1885

Rif'at'ciğim,

Allāh postaların bin dürlü belâsını versin. İki takım mektûbun birlikte olduğu hâlde İzmir'e gitmiş, orada da bilmem oturmuş kal-

mış mı, başka tarafları da mı dolaşmış, ne ḫalṭ etmişse etmiş; aralık *İngiliz* vapuruyle[7] çıka-geldi. Muvaffaḳ'ın resimleri de içinde idi. Resim dedim de ḫâṭırıma geldi. Mâdâm ki orada fotograf var, sen kendinin n'içün bir resmini yaptırıp da göndermezsin? Bakalım, sakal, mubârek çehreye nekadar laṭâfetler vermiş. Vâḳı'a güzele ne yakışmaz amma, yakışığın derecesini anlatmakta taṣvîr, taṣavvurdan elbette eblaġdır. 'Âbidîn Paşa mes'elesi içün devlet para żâyi' etmeyecek diyorsun. Evvelki mektûblarından anladığıma göre, para Menâfi' Sandığı'ndan idi. Yoksa öyle değil de, mubârekin aldığı 'âdetâ devletin parası mı idi? Öyle ise nasıl oluyor da ḳânûna çarpılmıyor! *Kânûn-ı cezâ 'âcize mi ḫâṣ demektir*[8]? Ekrem'e bir müjde vermişsin, Sonra yalan çıkarsa senin de, sizin Bacı Sultân'ın da saçınızı, başınızı yolar, meydâna atarım. Oraya gittiğin vaḳit Sandıklar'ı mu'âyeneye başlamak ferâ'iżden idi. İcrây-i vazîfede şunun-bunun infiṣâlinden korkulmaz. Anın netîcesi de zannın gibi herkesin Sandık'a rub' ma'âş tesviye etmesinden 'ibâret kalmaz idi. Zimmete mâl-ı mîrî geçirenler ve geçirtenler ḥaḳḳındaki cezâ meydâna çıkacağından, Sandık Emînleri parayı tedârik eder, yerine kor idi. Her ne ise, bir münâsebetsizliktir olmuş; şimdi anın bahsi ile uğraşmağa luzûm yok.

Yine bu günlerde azıcık, bir 'Âṣık Ġarîb'liğim tuttu. Şâm Müftisi'nin meşhûr olan feżâ'ili cihetiyle, Hüseyin'den terceme-i hâline dâ'ir ma'lûmât istemiş idim. Tutmuş kendisine söylemiş. O da bir *ḳıṭ'a* göndermiş. Cevâb olarak bir *ḳıt'a*'cık da benim var. İkisini ayrı bir kâğada yazdım, gönderdim. İnşâ'allâh Arabî'sini anlayamazsın da, üzüm-üzüm üzülürsün. Bizim *ḳıṭ'a*, fenâ olmadı sanırım. Bakalım, hangi beytini tercîh edeceksin! Buranın şimdi en büyük bir üzüntüsü parasızlıktır. Vilâyet'in ḳabûl ettiği havâlâttan yüzde-yirmibeş açığımız var. Bir senenin yüzde-yirmibeş açığını, şu üç ay zarfında tesviye ettirmeği Defterdâr yâdigârı merâḳ etmiş, herîf ile belâya uğrayacağız. Bu hafta 'Âlem-i bâlâ'ya muraca'at ediyorum. Bu gece *Mevlid-i Nebî*.. Şu mektûbu yazdığım sırada toplar atılıyor. Allâh cümlenize mubârek etsin. Vâlide Hanımefendi'ye hürmet-i maḥṣûṣa, cümlenize de du'â..

7 Kânûnevvel, sene 301

KEMAL

[7] Kemal *İngiliz* vapuru ile, İngiliz Asia-Minor kumpanyası vapurlarını kasdetmiştir (*Sâl-Nâme-i Vilâyet — Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*, H. 1303, s. 79).

[8] Bu mısrâ, Ziyâ Paşa'nın *Terkîb-i Bend*'inde yer almıştır (*Külliyyât-ı Ziyâ Paşa*, İst., 1343—1925, Yeni Matbaa, s. 143).

810. Mustafa 'Âsım Bey'e

24.XII.1885

Velînı'met,

Bu haftaki iḥsân-nâmeleri de alındı. Bizim, ispirtolu şeylerle alış-verişimiz yok. Beyaz şeylerden pek zarar görmüyorum. Hele süt, yumurta, peynir falan dokunmuyor. Asıl mes'ele biraz yemek yemekte, bir de ḳabż olmamakta... Eğer ḳabż gelir ise, muṭlaḳ mi'de şişkinliği hâzır. Hele el-ḥamdü li'llāh bir zamândanberi râhatım. Necîb Bey, aldığı emirler dâ'iresinde durmuyor; âdetâ 'ateh getirmiş. Sancak'ın masrafını, taḥaḳḳuḳ Irâdını tahmîn üzerine tutarak muvâzeneler yapıyor. 400.000 ġuruş açığımız var iken, muvâzeneyi tâm gösteriyor. Sonra cevâb alıyor, 170.000 ġuruş açığımız olduğunu i'tirâf ediyor. Yine o hafta bir muvâzene gönderiyor. O açığı unutuyor. Vilâyet'in yüzde-yirmibeş açığı var, sizin de hissenize 508.000 ġuruş düşer; o kadar daha havâle göndereceğiz diyor. Canım, bizim zâten açığımız var; hattâ 170.000 ġuruşu sizin i'tirâf taḥtındadır. O hâlde, velev ki Vilâyet'in yüzde-yirmibeş açığı olsun. Bizim hissemiz o açıktan 330.000 ġuruş kalmaz mı demeğe vaḳit bırakmıyor. Telgıraf ile, 508.000 ġuruş yerine, 680.000 ġuruş hayâle gönderiyor. Zâten Vilâyet'in işi bütün-bütün çığırından çıktı. Bu gidişle bir taraftan bir fenâlık ẓuhûru muḳarrerdir. Ben nefsimi mes'ûliyyetten, vicdânımı eziyyetten kurtarmak içün, bu hafta mülkün sâhibine ḫaber verdim. Bâḳî du'â Efendimiz!

12 Kânûnievvel, sene 301

Bende,

Kemal

DCCCXI.—XVI.

Kemal'in 2 Ocak, 1886 tarihli mektubu, haberleşmelerinin düzensizliği dolayısıyle kızına ve dâmadına laṭîfe yolunda yazılmıştır.

Kemal, mektuplarından 14 Ocak tarihlisini, vapurun geldiği haber verildiğinden çabucak yazıvermiştir. Rif'at Bey'e olanında sözünü ettiği *kıt'a* dışında üzerinde durulmağa değer birşey yoktur: Rif'at Bey'e yolladığı, 19.XII.1885 tarihli

mektubunda, Şâm Müftisi Mahmûd Hamze'l-Hüseyin'nin kendisine gönderdiği Arabca *kıt'a*'dan, buna cevâbından bahsetmiş, bunların metinlerini de yollamıştı [1]. Rif'at Bey'in anlayamadığı ilkinin ikinci beytinin ma'nâsını kaydetmiştir; kendi *kıt'a*'sının ise,

Serâb'â herkesin zannından_isti'lâda benzersin,
Serâb envârdandır, âb'a ruchânî muḳarrerdir.

beytini san'at değeri bakımından ötekilerine üstün bulduğunu, bunun sebebini anlatır.

Kemal'in dâmâdı ve kızına ayni kâğada, siyah mürekkeble yazdığı bu iki mektubunun fotokopisi, T. Toros'tan satın alınmıştır; T. T. Kurumu'ndaki mektupları arasındadır (Nu. 11).

Feride Hanım'a gönderilen 15 ve 29 Ocak tarihli mektupları Kemal'in âile hayâtını aydınlatmaktadır. İlkinde en çok torunu Muvaffak'ın memeden kesilmesi ve zekâsı, ikincide ise kayınbirâderi Neş'et'in Rodos'a geldiği, hizmetcileri arasında başlayan ve evin hanımlarının da karıştığı bir münâkaşa üzerinde durmaktadır; bu hâdisede Kemal'i üzen taraf zevcesi Nesîme Hanım'ın sarsılmış ve küçük Fıtnat'ın, babası Neş'et Bey tarafından götürülmüş olmasıdır.

Kemal, 29 Ocak tarihli mektubunda, kendisinin hastalığına üzülen Rif'at Bey'i iyi olduğuna inandırmağa çalışıyor; onun, bulunduğu yerin vâlisi ile münâkaşasını yersiz bularak, böyle şeylerde hiddet göstermenin yenilgiyle sonuçlanacağını, temkînli olmanın, kırgınlıkları kavga ve gürültü ile açığa vurmayaıp, kinâye ve zarâfetle ortaya koymanın daha uygun olduğunu anlatıyor. Bu mektubunda mühim bir notuna da rastlıyoruz; *Devlet-i 'Aliyye tarihi*'ni yazmağa başlamış, Osman ve Orhan Ġāzî devirlerini bitirmiş, Murâd I. Devri üzerinde çalışmaktadır; eserinin, tamamlandığı takdirde, Osmanlı tarihine âid mükemmel birşey olacağı düşüncesindedir.

Yine Rif'at Bey'e gönderdiği 12 Şubat tarihli mektubuna göre Kemal, *Osmânlı tarihi*'ni yazmağa devâm etmektedir; bir önceki mektubunu yazdıktan sonra geçen birbuçuk ay kadar zamânda Murâd I. Devri'ni tamâmladığı gibi, Yıldırım Bâyezid Devri'ni de bitirmiştir; yazdığı kısım sekizyüz sahife kadar tutmaktadır.

Kemal'in âile hayâtını, *Osmanlı Tarihi* üzerindeki çalışmalarını aydınlatan bu mektuplarının — 14 Ocak tarihlisi dışında — ilk ikisi siyah, ötekileri kırmızı mürekkeble, beşi de kendi el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndadır ((Nu. 393, 435, 432, 130, 396). İlkinin bütünü ile, Rif'at Bey'e yazdığı 29 Ocak ve 12 Şubat tarihli mektuplarının *Osmanlı Tarihi* hakkındaki cümleleri, mektubunNu'man Menemencioğlu'ndan alındığı kaydedilerek M. C. Kuntay tarafından (A. e., c. II., Kısım ıı., s. 633, 649); T. T. Kurumu'ndaki yazmadan faydalanılarak *Kemal'in Osmanlı Tarihi'ne dâir dâir Bilgimizi Tashih ve İkmâl Eden Yeni Notlar* adlı yazımızda neşredilmiştir (*Belleten*, c. xvı., Sayı: 94, Nisan, 1960, s. 273).

[1] Sözü edilen mektup, eresrimizin bu cildindedir (S. 290, nu. 809); bunun *önsözü*'nde *kıt'alar*'a, metinlerine dâir bu hususta gerekli bilgi bulunmaktadır.

811. Ferîde Hanım'a ve Rif'at Bey'e

2.I.1886

Çocuklar,

Ben, size birşey söyleyeyim mi? Ben, adamın bıyığını, sakalını, saçını yolar koparırım. *Fransız* gelir mektûb yok, *İngiliz* gelir mektûb yok, *Nemçe* gelir mektûb yok.. Nasıl ederiz sonra? Vâḳı'a merâḳ etmiyorum; ya'ni Allâh esirgesin, bunların ikisi birden hasta olmaz a diye teselli bulmak istiyorum, amma o da olmuyor. Siz diyeceksiniz ki biz mektûb yazıyoruz; lâkin postaların intiẓâmsızlığı bu muṣîbetliğe sebeb oluyor. Ana şübhe yok! Fakat ne yapacaksanız yapmalısınız da, mektûbların doğru gidip-gelmesine bir çâre bulmalısınız ve illâ ḳıyâmet kopar. Ḫuṣûṣıyle inâdıma ben de mektûb yazmamağa başlarım da görürsünüz hâ!...

21 Kânûnievvel, sene 301

Babanız,

Kemal

812. Rif'at Bey'e ve Ferîde Hanım'a

14.I.1886

Rif'at'ciğim,

Mektûbun gelmiş idi; fakat biz bu vapurlarla nasıl edeceğiz bilmem. Sabahleyin *Fransız* vapuru gelmeyecek dediler. Şimdi Hasan odaya girdi; vapur geldi diye ḳıyâmet koparıyor. Mektûbun, kitâbların içine karışmış, bulamadım; ḫâṭırımdadır. İçinde mühim birşey yok idi. Yalnız, Müfti'nin „ وَٱسْتَسْمَنُوا وَرَمَا ", beytini anlayamamışsın. Bunu anlayamayacak ne var ya.. *İstismân* (استسمان), *istiṣġār* (استصغار) tarzında *semen*, ya'ni semizlik zannetmek ma'nâsınadır ki beytin me'âli, beni medhedenler şişlik görmüşler de semizlik zannetmişler demek[2]. Benim beyitlerin ise, en parlağı ikincisidir; çünki

[2] *Ve's-tesmenū veremā* ifâdesi, Müfti Hamze'l-Hüseynî'nin Kemal'e gönderilen şiirinin ikinci beytinde geçer. Bu *kıt'a*'nın bütünü, Türkçe'ye çevrilen metni için bk., kitabımızın bu cildinde, Kemal'in 19 Aralık, 1885 tarihli, Rif'at Bey'e mektubunun *önsözü* (S. 288, nu. 809, not—6).

hem me'âl ṣırf yeni ve tamâmıyle muṭâbıḳ-ı fendir; hem de ḥüsn-i tevcîh ṣûreti, zor ḫâṭıra gelir şeylerdendir. Bâḳî du'â..

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Sana bu telâş içinde ne yazayım; vucûdümden ḫaber vereyim mi? El-ḥamdü li'llāh pek a'lâyım. Öksürük hemân hiç kalmadı. Mi'de bozukluğu da bütün-bütün geçti. Yalnız bir-iki gün diş etlerimi nezle örseledi amma geçen senekinin yüzde-biri derecesinde; birkaç gündür o da savuştu. Şimdi bir mükemmel *Devlet-i 'Aliyye tarîhi* yazmakla meşġûlüm. Bâḳî du'â..

2 Kânûnısânî, sene 301

Babanız,

KEMAL

813. FERİDE HANIM'A

15.I.1886

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Mektûbların geldi. Geldi amma, aradan haftalar geçtikten sonra.. Benim de o sırada keyfim yok idi. Artık nekadar sıkındılar geçirdim ta'rîf edemem. Keyifsizliğim ehemmiyyetli birşey değildi. Mi'demde bir hazımsızlık peydâ oldu, dikḳat etmedim; birkaç def'a nüks etti, sonra da dikḳatlice baktım. Şimdi el-ḥamdü li'llāh bir şey'im kalmadı; fil kadar yemek yiyorum. Odayı değiştirdim. Senin odana geçtim ve kerevetlere doğru olan pencerenin yanındayım. Pencerenin içinde Muvaffaḳ'ın resmi var; pancurun değneğine de bir kuşcağız dadanmış.. Her gece gelip orada tünüyor; şimdi de gelmiş uyumuş.. Bir Muvaffaḳ'a, bir ana bakıp eğleniyorum; hem de sana mektûb yazıyorum. Muvaffaḳ'ın memeden kesilmek zamânı gelmişti. Bir güzel vesîle ile de kesilmiş; inşâ'allāh ṣaḥîḥ çıkar. Muvaffaḳ'ın ma'rifetleri içinde, seni tenhâya götürüp de meme istemesi, hepsinden tuḥaf.. Sanki, "Bu kadıncağız beni herkesden ziyâde severdi; gece yarıları uykudan kalkar, bana meme verirdi. Memeyi sevdiğimi de pek a'lâ bilir. Kendine kalsa bana bu fenâlığı etmez amma, kim bilir kimden korkuyor? Beni gizli bir yere götürüp de meme vermek de 'aḳlına gelmiyor. Dur, şuna bir 'aḳıl öğreteyim de, hem o merāḳtan kurtulsun, hem ben murâdıma nâ'il olayım,, gibi birşeyler düşünmüş olacak. Hürmet, güzel bir çocuk

olacak. Hele burununu görsen nekadar tuḥaf.. Fındık kadar.. Bâḳî gözlerini öperim, Hanım kızım!

3 Kânûnısânî, sene 1301
Baban,
KEMAL

814. FERİDE HANIM'A

29.I.1886

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Mektûbun geldi. ʿÂfiyet ḫaberine memnûn oldum. Şu ʿaḳıllı kocana merâm anlatsan a.. Beni hasta zannetmiş de, tutmuş dünyânın merāḳlarını etmiş; senden saklamış amma, ihtimâl ki evdekilere salmıştır. Benim, el-ḥamdü li'llāh hiçbir şeylerim yok, amma hiçbir şeylerim yok. Gençliğimdenberi bu kadar güzel zamânımı bilmiyorum.

Gelelim buranın havâdisine: Dayı Bey gitti. Vâlidesini, Fıṭnat'ı da berâber götürdü. N'içün mi ki dersen ki buraya geldiği vaḳit bir ḫidmetçi karı getirmiş idi; o kalkar, bizim ḫidmetçi Deli Perver ile ġavġa eder. Deli Perver'den iş ʿÂṭiyye'ye sirâyet eder; ʿAṭiyye'den Büyük Hanım'a geçer. ʿAṭiyye, Yenge Hanım, Büyük Hanım gâh ikisi birinin ʿaleyhine birleşerek, gâh üçü de ayrı-ayrı bir yol tutturarak aralarında bir kızılca ḳıyâmèttir koparırlar. İş bu derecede kalsa, zararı yok idi. Nasılsa tesâdüf eder; vâliden araya karışır. ʿÂṭiyye'yi ḥaḳlı bulur, Büyük Hanım'a birkaç söz söyleyecek olur. Büyük Hanım da, "Benim ṭâliʿim olaydı, baban beni boşamaz idi,,; "Sen de bir iyi kadın olsaydın boşanmazdın,, cevâbını alır. Şimdi vâliden, bu kadın benim babamdan ne istiyoru tutturur; başlar anı da, Yenge Hanım'ı da haşlamağa.. Anlar da sebeb ʿAṭiyye oldu derler. Anı bulaşıyorlar. Bir alay Arnavud karısı kimi ağlar, kimi hasta olur, kiminin şarʿası tutar. Arada başlar vâliden sıkılmağa.. Zâten bir kerre mevtâların süngüsü yetişirse, dirilere râhat kalmaz ya.. Gittikçe râhatsızlık artar. Vâliden zâten żaʿIf kadın, hasta olacak diye korkarız. BI-çâre Neş'et, birine merâm anlatamaz. Zâten avuḳatlığı kurmuş, hepsini toplar; İzmir'e kadar gider. Fıṭnat'ciğe pek sıkıldım. Zavallı kızı(n) Allāh verse de bütün-bütün bozmasalar. BI-çâre gitmeden bir hafta evvel, maʿhûd muḫâṭaralı boğaz hasta-

lığına uğramıştı. Ġāyet ḫafîf idi, savuşturdu. Ben ana sıkılıp-dururken, bir de kalktı gidiverdi. Her ne ise, biraz arası geçsin de Neş'et sıkılırsa yine getirtiriz. Bâḳî Muvaffaḳ'cığımın gözlerini öperim, haydi senin de..

17 Kânûnısânî, sene 1301
Baban,
KEMAL

815. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

29.I.1886

Molla Rif'at,

İki mektûbun geldi. Birine gizli cevâb yazmaklığımı tavsıye ediyorsun. Ben, senin gibi çıldırmadım. Nem var ki gizli cevâb yazayım? Benim en büyük ilâcım „[3] قرسوذوت" habları olduğunu bilmez misin? Sen, burada iken bin kerre yazıp da, İzmir'de bulduramadığımızı da unuttun mu? Midilli'de vardır, oradan getirtelim dediler. Ḥüsnî Bey'e yazdılar. O da, senin gibi 'âḳıl bir maḫlūḳ. Merāḳ etmiş, ana kanamamış, siz 'âḳıl Efendimiz'e de yazmış. Hepsi a'lâ amma, sen Midilli'yi Paris mi zannettin ki ağır bir keyifsizliğe 'ilâc getirtmek içün oraya murâca'at olunacağına hükmettin? Subḥâna'llāh.. Sen, benim mevhûm keyifsizliğimi düşüneceğine kendini bir hekime baktırsan, yâḫûd Pabucu Büyük'e okutsan da, şu delilikten kurtulsan..

Darılmazsın ya.. Vâli Paşa ile olan mu'ârażada hem ḥaḳsızlık, hem temkînsizlik etmişsin. Ḥaḳsızsın, çünki vekâlet-nâmeyi Vâli mühürleyecek olduktan sonra, kimi isterse anı tevkîl eder. İşin Mâliyye'ye ta'alluḳu, istediğin adamı tevkîl ettirip, istemediğini ettirmemekte sana bir ḥaḳ vermez. Mes'elenin Mâliyye'ye o kadar sıkı ta'alluḳu olsaydı, vekâlet-nâmeyi sana imzâ ettirirlerdi. Senin Vâli'ye yaptığın şeyleri, bir Mâliyye me'mûru bana yapacak olsa, görmeyeceği mu'âmele kalmaz. Temkînsizlik etmişsin; çünki o mu'âmelede ḥâṭırına ri'âyet etmediklerini anladınsa, o dürlü infi'âlâtı ġavġa ile, gürültü ile meydâna komazlar; kinâye ile, ẓarâfetle

[3] Bu habların nasıl yazıldığını, dolayısıyle terkibini tesbit edemedik. *Translitération* metoduna başvurmak sûretiyle yazılışını veriyoruz: Ḳr sv ẕvt.

meydâna korlar, ḥaḳ kazanırlar, ġalebe ederler. Yoksa, hiddetin maġlûbiyyetten başka netîcesi olmadığı meydândadır.

'Âfiyette[4], râhattayım; hattâ delîl ister misin, bir *Devlet-i 'Aliyye*[5] *tarîḫi* yazmağa başladım. Şimdi Murâd-ı Evvel ile uğraşıyorum. Osmân ile Orhân, *Evrâḳ-ı Perîşân*'ın üç cüz'ü kadar oldu. Böyle mufaṣṣal, mükemmel tarîḫ yoktur. Şimdiye kadar kırktan ziyâde vaḳ'a[6] taṣḥîḥ ettim. Bu kitâb meydâna çıkarsa, Devlet-i 'Aliyye'nin[7] elde bir doğru (*tarîḫ*'i) bulunacak.. Günde sekiz sâ'at çalışıyor, ta'ṭîl günlerinden mâ-'adâ her gün hukûmete gidiyorum. Bunu hastalar yapmaz ya! Bir hayli zamândanberi bu kadar iyiliğimi bilmiyorum. Anladın mı? Sana yalan söylemeğe, ṭalkavukluk etmeğe mecbûr değilim ya!

17 Kânûnısânî, sene 301
Baban,
KEMAL

816. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

12.II.1886

Mersin'den gönderdiğin uzun mektûb geldi. 19 Kânûnısânî, sene 301 tarîḫli idi. İçinde çiftlik mâddesinden başka cevâb yazılacak birşey yok. Erâziye öyle bir himmet savursan elbette a'lâ olur; fakat yapabileceğini ümîd etmem. Oraya gideli bu kadar zamân olmuş iken, erâzinin nerede olduğunu daha şimdi öğrenebilmiş olsun (*oldun*). Bu musâra'atle çiftliği yapmak içün lâ-aḳal iki 'aṣır kadar zamân ister; o kadar zamân da insân mu'ammer olmaz. 'Acem Şehbender'i mes'elesi tuḥaf.. Ben de bir herîfi burada zor ile Yunanlı ettim; çünki Yunanlılık iddi'âsında bulundu. Bir da'vâya girişti; Konsolos-hâne'de da'vâsını ġā'ib etti. Andan sonra Osmânlılık iddi'âsına kalkıştı. Bizim ḳânûna göre da'vâsını kazanabilecek idi. İkinci iddi'âsı ṣaḥîḥ idi; ma'a-mâ-fîh cezâ'en ḳabûl etmedim. Sakın sizin 'Acem'lik de öyle olmasın! Neme lâzım, ben şimdi *tarîḫ* ile

[4] Krş., M. C. Kuntay, Afiyetteyim
[5] Krş., M. C. K., Devlet-i Âliyye
[6] Krş., *Belleten*, def'a
[7] Krş., M. C. K., Devlet-i Âliyyenin

meşgûlüm. İyi çalışıyorum. Şu kâğadın[8] tabaka[9] sahîfeleri üzerine günde oniki sahîfe şey[10] yazıyorum. Bu gün Yıldırım Bâyezîd'i bitirdim. Şimdiye kadar yazdığım yazı, *Evrâḳ-ı Perîşân* ḳıṭ'asında basılsa, sekizyüz[11] sahîfeden ziyâde olur. *Târîḫ*'im pek mükemmel oluyor. Biraz kitâblar ısmarladım. Geldiği gibi, daha ikmâl olunabilecek. Bir merâḳlı eğlence ki ta'rîf ḳabûl etmez. Aṭana'dan gönderdiğin telgıraf geldi; fakat sen Ferîde'yi öyle 'aḳlına gelen hekîmin sözüyle gezdirip-durmasan iyi edersin. Karavokiros (قره ووكيروس) ḳıyâmeti koparıyor. Böyle şeyler tecrübe götürmez; arabaya alışıp da ne olacak diyor ki ḥaḳlıdır. 'Âfiyetten bahs etmeğe ḥâcet yok; hasta o kadar yazı yazmaz ya!.. Başka birşey yok..

31 Kânûnısânî, sene 301[12]

KEMAL

[8] Bu mektubun, *Osmanlı Tarihi* hakkındaki ayni cümleleri, M. C. Kuntay tarafından iki def'a neşredilmiştir: S. 644, 649; krş., kâğıtların, s. 649.

Kemal, "Şu kâğıdın,, ifâdesiyle, mektubun yazıldığı ikiye katlanmış, dört sayfa kâğadı; "tabaka sayfaları,, ile de, ikiye katlanmadığı şeklini, tek yaprağı anlatmıştır.

[9] Krş., *Belleten*, tıbkı

[10] Krş., *Belleten*, onikisini

[11] Krş., *Belleten*, şimdiye kadar yazdığım yazı seksen

[12] Krş., M. C. K., bu tarih ilkinde 30 Kânûnısânî, 301 (S. 644), ikinci yayımında 31 Kânûnıevvel, 301 gösterilmiştir (S. 649); sonuncusu yanlıştır.

DCCCXVII.

Moralı Şeyh Necîb-zâde Sâmi Paşa'nın büyük oğlu Subhî 'Abdu'l-Laṭîf Paşa, 17 Kânûnısânî, 1886 (11 Rebî' II., 1303)'da vefât etmiştir[1]; aşağıdaki mektûb, Subhî Paşa'nın kardeşi Halîm Bey'e baş-sağlığı maksadıyle yazılmıştır.

Kemal Gelibolu'dan İstanbul'a döndükten sonra, tutuklandığı sırada, muhâkeme reisi Subhî Paşa'nın karârı ile berâet etmiş, bu karâr Magosa'ya sürülmesini önleyememekle berâber, Subhî Paşa'ya karşı minnet duymasına sebeb olmuştur[2].

[1] Süreyyâ Bey, a. e., c. IV., İst., 1311, Matbaa-i Âmire, s. 220. — Hüseyin Hüsâmeddin—İ. E. M. K. İnal, *Evḳâf-ı Humâyûn Nezâreti'nin Târîhçe-i Teşkîlâtı ve Nuzzârın Terâcüm-i Aḥvâli*, İst., 1335, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, s. 104 v.d.d.).

[2] Bu kitabımızın ikinci cildindeki Şubat, 1878 tarihli mektubu (S. 129, nu. 287); Subhî Paşa ile alâkası, hakkındaki fikirleri için ayni eserin her üç cildinin *Öz-Adlar Dizgisi*'ne bakılabilir.

Mektubunda bu münâsebetle Subhî Paşa'nın kendisine velînî'metlik ettiğinden bahsediyor. Bu ölüm hâdisesinden, Subhî Paşa'dan gördüğü iyilikleri de unutmadığı için, kendisini teselli edemeyecek derecede üzgündür; bu yüzden Halîm Bey'e de teselli verecek birşeyler söyleyemediğini yazıyor.

Kemal, Halîm Bey'e, vaktiyle bir *Türkistân tarihi*'nden bahsetmiştir; hâlâ bulamadığı bu kitabın ismini bir kâğada yazarak bu mektubu ile gönderdiğini öğreniyoruz. Yazmakta olduğu *Osmânlı Tarihi* için ba'zı kitaplara ihtiyâcı vardır; bunlar kendisinde, veyâ Beyefendiler diye kasdettiği Sâmi Paşa-zâde Hasan, Sezâ'î Bey'de varsa, faydalandıktan sonra geri vereceğini va'dederek gönderilmesini recâ ediyor.

Kemal'in Yeni Osmanlılar Cemiyeti a'zasından Subhî Paşa-zâde Âyetu'llâh Bey ile arasındaki gerginlikten dolayı bu âileye karşı bir nefret beslediği söylenilir [3]. Aşağıdaki mektubu, bunun pek de gerçeğe uygun olmadığını, bu âileye beslediği minnet duygularını aydınlatmaktadır; mektup, Kemal'in *Osmanlı Tarihi*'ni hangi kaynaklardan faydalanarak yazdığını da anlatan belge kıymetindedir.

Aslı Halîm Bey'de olan bu mektubun fotokopisi Mehmed Necîb Bey'dedir. Necîb Bey, amcasına gönderilen bu mektubu kendisindeki fotokopisinden istinsâh ederek, isteği üzerine Ali Ekrem Bolayir'e, *Külliyyât-ı Kemal*'in neşri sırasında göndermiştir. Kemal'in Halîm Bey'e yolladığı bu ve başka mektupları, ayni numara ile T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 693) [4]; Mehmed Necîb Bey'in, Ali Ekrem'e hitâbeden, ilk mektubun başındaki 8 Teşrînisânî, 1326 (21 Kasım, 1910) tarihli yazısından, o sırada Manstır'da Tütün Reji Müdürü olduğu anlaşılmaktadır. Süleyman Nazîf, "fotografıyle istinsâh edilmiş olan bir sûretini ihtirâm ve ihtimâm ile saklamaktayım„ dediği mektubun, son cümlesi dışında ilk paragrafını neşretmiştir (*Süleyman Nazîf Beyefendi'nin Âsâr-ı Kemal'e dâir Bir Mektubu, Mecmua-i Ebüzziyâ*, Yıl 30, nu. 95, 12 Cumâdâ I., 1329/11 Mayıs, 1911, s. 528). İlk paragrafının birkısmı, nereden alındığı kaydedilmeyerek, İ. E. M. K. İnal'ın eserinde vardır (*Son Asır Türk Şâirleri*, c. v., İst., 1938, Devlet Matbaası, s. 826). Yalnız *Osmanlı Tarihi*'nden bahseden cümleleri, biraz değişik, nereden alındığı bildirilmeksizin M. C. Kuntay tarafından da yayımlanmıştır (A. e., c. II., Kısım II., s. 645). Mektubun, Kemal'in el yazısıyle olan, her hâlde Hamdullah Subhî'nin evrâkı arasında bulunan aslının fotokopisi, yeni harflere çevrilmiş metni Mustafa Baydar tarafından neşredilmiştir (*Hamdullah Subhî Tanrıöver ve Anıları*, İst., 1968, Menteş Matbaası, s. 30 v.d.). Esâs aldığımız bu basımı, başka nushası ve neşirleri ile karşılaştırarak yayımlıyoruz.

---

[3] Süleyman Nazîf'in, Sâmi Paşa-zâde Halîm Bey'in ölümü üzerine yazdığı *Bir Ufûl münâsebetiyle* başlıklı nekroloji (*Servet-i Fünûn* mec., c. 61, nu. 1580/106, 25 Teşrînisânî, 1926, s. 19).

[4] *Namık Kemal'in Osmanlı Tarihi'ne dâir* adlı yazımızda bu yazma nushasından faydalanmıştık (*Belleten*, c. xxıv., nu. 94, Nisan, 1960, s. 273, not—12). Bu notta, aradan bir ibâre atlanıldığından, mektup metninin, "Kemal'in kendi el yazısıyle„ olduğu ifâde edilmiştir; düzeltiriz.

817. Sâmi Paşa-zâde Halîm Bey'e

16.II.1886

Sa'âdetlu Kardaşım Efendim,

Ta'ziyetten ağır bir vazîfe bilemiyorum. Ağır değil, 'adetâ münâsebetsizdir; çünki o yolda ne söylense iḫtâr-ı elemden başka bir te'sîri olmaz; ma'a-mâ-fîh birkaç lakırdı söylemekten kendimi alamayacağım. Hânedân-ı 'âlileri a'żâsının kâffesi bendenizi sevmiş ve hattâ maḥabbetlerini birçok münâsebetsizliğimi çekmek derecesine kadar tevsî' etmiş olduklarından, hepsinin ayrı-ayrı minnetdâr-ı telaṭṭufâtıyım; fakat Şubḥî Paşa merḥûm, Mahmûd Celâleddîn Paşa'nın pençe-i[5] zulmünden hürriyyetimi taḫlîṣ ederek, bana bir nev' velînimetlik etmiş ve bu luṭfu da, sâ'ir elṭâfına munżam olmuş idi. İrtiḥâli o mertebe mûcib-i te'essür oldu ki, ta'rîfine muḳtedir değilim; hâlâ[6] kendime tesliyet veremedim. Teselli yolunda zât-i 'âlilerine ne yazayım! Hemân Cenâb-ı Ḥaḳ raḥmet etsin, iḥvân ve aḳrabâsına 'âfiyetler iḥsân buyursun da'avâtından başka söyleyecek birşey bulamam.

Ḫâṭır-ı 'âlinizde midir, İzmir'de size bir Fıransızca *Türkistân tarîḫi* söylemiş de, sonra ne ḫâṭırda ismini, ne kütübhânede nushasını bulabilmiştim. Nusha-i aṣl[7] żâyi' olmuş. Geçende kitâb karıştırırken tarîḫin ismine tesâdüf ettim. Yer, puslasına yazıldı[8]; taḳdîm olundu. Ḳuṣûrdan ḫâli değilse de etrâflı bir eserdir. Bir *Devlet-i Aliyye*[9] tarîḫi yazıyorum. Ba'żı kitâblara muḥtâcım. Anlar da şunlardır: *Neşrî Tarîḫi*[10], İdrîs-i Bidlîsî'nin *Heşt-Behişt*'i ve yâḫûd İbn-i Kemâl'in[11] *tercemesi*, *Cennâbî Tarîḫi*, *'Âlî*'nin *Künhü'l-Aḫbâr*'ı, Celâl-zâde'nin *Selîm-Nâme*'si, *Hasan Çelebî Teẕkiresi*.. Bunlar ve yâḫûd[12] içlerinden ba'żıları zât-i 'âlilerinde ve yâḫûd Beyefendiler'in birinde mevcûd olup da i'âre buyurursanız, fevḳa'l-ġāye memnûn olurum.

---

[5] Krş., M. Baydar, yeni harflere çevrilmiş metin, nice
[6] Krş., T. T. Kurumu, yz., hattâ
[7] Krş., T. T. Kurumu, yz., Nusha nasılsa; M. Baydar, Nüsha nasıl
[8] Krş., T. T. K., Bir puslaya; M. B., Bir puslasına
[9] Krş., M. C. Kuntay, Bir *Osmanlı Tarihi*
[10] Krş., M. C. K., bu eser adı eksiktir.
[11] Krş., T. T. K., yz., İbnü'l-Kemâl'in
[12] Krş., T. T. K., veyâ

Hasan Beyefendi'nin gözlerini öperim. Sezâyî Bey İstanbul'da mıdır? İstanbul'da ise bana n'içün birşey yazmaz bilmem. Bâḳî emr ve irâde kardaşım efendimindir.

Rodos'tan—4 Şubat, 301

Bende,
KEMAL

DCCCXVIII.

Rif'at Bey, Defterdârlık vazifesiyle çalışmakta olduğu Adana'dan memnûn değildir; bir başka yerde Defterdârlık istemiş, bu husûsta *İrâde-i seniyye* çıkmıştır. Bu her hâlde Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyet merkezi Sakız, veyâ o civârda bir yerdir; Kemal de dâmâdının ta'yîni için gereken yere tavsıyede bulunmuştur: Babası Âsım Bey'in de bu işle ilgili kimseleri sıkıştırmasını yerinde buluyor; fakat Sadâret'e birşey yazmaktan yana değildir; iş uzarsa Velîni'met'e, "İrâde-i pâdişâhî başkasının iltimâsı ile icrâ olunacak değil ya?„ dediğine göre 'Abdü'l-Ḥamîd'e mektup yazarak bu ta'yîni gerçekleştirmek düşüncesindedir.

Kemal, nakilleri için uğraştığı Bahâ Bey'in, Mehmed Efendi'nin ve Nesîme Hanım'ın kardeşi Neş'et'in ta'yîn işinin sonucunu beklemektedir; Herkit'te ayaklanmağı bastırmışlardı; Vâli Ġālib Paşa'nın gelmesini bekliyor. Resmî mes'eleler arasında Maârif'e dâir işlerden, Rodos'ta yaptırılacak câmi'lere âid tahsîsâtın geldiğinden ve bunlara verilmesi karârlaştırılan isimlerden bahsediyor. Cezâyir-i Bahr-i Sefîd'in eski, Selânik'in yeni Vâlisi Hakkı Paşa'nın, böyle bir vazifede çalışacak hâlde olmadığı düşüncesindedir. Rodos Rüşdiyyesi'ne ta'yînini istediği 'Ubeydullāh Efendi, bu hocalığı kabûl etmiş, fakat tahsîsâtı verilmediğinden iş aksamıştır.

Kemal'in âile hayâtını, sürüncemede kalan resmî işlerinden ba'zılarını aydınlatma bakımından mühim olan bu mektubu, siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 347).

818. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

18.II.1886

Rif'at'ciğim,

Hâ, şimdi sana mektûb yazacağız; dur bakayım, yüzde-doksan-dokuzu vâhimeden 'ibâret olan 'aḳlından bir cüz'ün altıda-beşi burada kalmış ve altıncı hissesinin de bir şülüşü me'mûriyyet, bir şülüşü rütbe arkasından gitmiş olduğu hâlde, yazdığın mektûbları okuyayım da, lâzım olan yerlerine mutâla'a beyân edeyim.

Maḥremâne kâğadının hükmü yok. Ben, o mes'eleyi sana, vâhimen meşġūl olacak birşey bulunsun da, kendi işlerini yalnız 'aḳlın

düşünsün diye yazmıştım. Emîn ol ki ne kimse kimseye tebessüm da'vet edecek şey yazar, ne kimse öyle şey arar. Zamânı musâ'id gördüğüm gibi, cesâret ma'lûm ya, ben yapacağımı yapar, bi-ḥavl-i Te'âlâ muvaffaḳ da olurum, oradan geçelim.

İskenderîye'ye gidip de 'avdet eden mektûbda, Defterdâr'lık için *İrâde* çıktığını söylüyorsun. Öteki mektûblarında da buna dâ'ir uzun-uzadı tafṣîlât veriyorsun. *İrâde-i seniyye* senin me'mûriyyetin ḫuṣûlüne kâfidir. Beybaba'mın, iḳtiżâ edenleri sıkıştırması da pek a'lâdır. Mâliyye Neẓâreti'nin ma'iyyetine gireceksin. Anın için ana da birşey yazılmak ve Saḳız'a ḥaṣr-i maṭlab olunmadığı bilinmek için, civârdan murâd ne olduğuna dâ'ir bir-iki kelime söylenmek lâzım idi, yazıldı. Ṣadr'a hiçbir şey yazmanın ma'nâsı, münâsebeti yoktur[1]; *İrâde-i pâdişâhî*, başkasının iltimâsı ile icrâ olunacak değil ya? İş biraz uzarsa, sen de biraz sabredersin. O kadar 'aceleci hatun olmakta ma'nâ yok.. Maḥṣûṣ uzatırlarsa, yine Velîni'met'e murâca'at eder, me'mûriyyetimizi yalnızca, yalnızca, yalnızca o sâyede alırız. Rütbeyi şimdi düşünmekte de ma'nâ yoktur. Bilirsin ki ben, vucûdüyle 'ademini musâvi görürüm. Mâdem ki o kadar ḫoppâ imişsin, evvel söyleye idin, anı da berâber yazardık. Ben bu 'aḳlımla değil, Allâh göstermesin amma, tîmârhâneye girsem, me'mûriyyeti pâdişâh'ımdan, rutbeyi Ṣadr-ı A'ẓam'ından isteyecek kadar delilik etmem sanırım. Şimdi bu iş bitti. Huzûr'a bir teşekkür-nâme ile, Besîm Bey'e bir mektûb gönderdim; ṣûretleri melfûftur.

[1] Mektubun yazıldığı sırada, Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa Sadr-ı A'zam'dı; Şarkî Rumeli mes'elesinin baş-göstermesi dolayısıyle Erzurumlu Mehmed Sa'îd Paşa azledilince, 15 Zi'l-hicce, 1302 (25 Eylûl, 1885)'de Sadâret'e M. Kâmil Paşa getirilmiştir. Bu ta'yîn üzerine Ser-askerî, Dâhiliyye, Hâriciyye, Adliyye, Maârif, Mâliyye, Ticâret, Nâfi'a Nâzırları ile Sûrây-i Devlet Reisi değiştirilmiştir; Meşîhat'e 'Uryânî-zâde Ahmed Es'ad Efendi, Ser-askerî'ye Tophâne Müşîri Ali Sâib, Şûrây-i Devlet Reisliği'ne Ârifî, Dâhiliyye Nezâreti'ne eski Mâliyye Nâzırı Münir Paşalar ta'yîn edilmiş, Bahriyye Nâzırı Hasan Paşa yerinde bırakılmış, Hâriciyye'ye Berlin Sefîri Sa'îd Paşa, Adliyye'ye Server Paşa, Ma'ârif-i Umûmiyye Nezâreti'ne Münîf, Mâliyye'ye Hazîne-i Hâssa Nâzırı Aġob, Ticâret ve Zirâ'at'e Aydın Vâlisi Hakkı Paşalar, Nâfi'a'ya eski Mâliyye Nâzırı Zühdî Efendi, Evḳâf Nezâreti'ne ise Zihnî Efendi getirilmiştir (İ. E. M. Kemal İnal, *Son Sadr-ı A'zamlar*, c. vii., İst., 1946, Millî Eğitim Basımevi, s. 1021; c. ix., 1948, s. 1351 v.d.). Kemal'in me'murluğu gereği ve yakından tanıdıklarını korumak için resmî işler dolayısıyle, bu makām ve nâzırlıklardan ilerideki mektuplarında da bahsettiğini göreceğiz.

Agob Paşa Hazretleri'nin selâmları tuḥaf.. Şeyhü'l-İslâm Efendi Hazretleri'nin 'inâyet ve iltifâtları andan güzel[2].. Bahâ'nın, Mehmed Efendi'nin, Neş'et'in işlerine muntaẓırız. Herkit mes'elesi şimdilik uyuyor. Bakalım, Ġālib Paşa gelsin de, ne yapacaksak anlarız[3]. *Risâle*, kundura dikilir gibi yapılmıyor. Bende iki satır birşey yazmağa heves yok.. Bilmem, yine bu tenbellik nereden geldi; ma'a-mâ-fîh niyyetim yakında bitirmektir. Lsn (لسن)[4] Tarlası içün ġayret isterim. Ma'ârif Nâẓır'ı Paşa Hazretleri'nin mevâ'id-i celîlleri güzel; fakat sene bitti, para yok. Bu sene keseden 15.000 ġuruş yemişiz. Bu sene ne yapacağız bilmem. Cem'iyyet'in kitâblar içün birşey söylemediği de hep bunun içündür; 'Ubeydu'llāh işinin duruşu da..

Rivâyete göre, Ḥakkī Paşa Hazretleri'ne bu hâliyle Selânik'i idâre edip-edemeyeceği sorulmuş. Anlar da, ederim demişler de, öyle Vâli olmuşlar. Güzel yiğitlik, güzel dirâyet değil mi? Câmi'lerin

---

[2] Ermeni vatandaşlardan olan Agob Paşa, bu tarihte Mâliyye Nâzır Vekîli'dir. Mektubun yazıldığı tarihte Ahmed Es'ad Efendi, Şeyhü'l-İslâm bulunuyordu (Süreyya Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. IV., s. 818, 873; 767).

[3] Kemal'in, bu mektubundan bir hafta kadar sonra, C. B. Sefîd Vâliliği'ne gönderdiği 24 Şubat,1886 tarihli, üzerinde *Mahremâne* kaydi bulunan yazısı, Rodos'a bağlı İsporat-adaları'ndan ba'zılarında, bu arada Herkit'te asâyişi sağlamak için ne gibi tedbirlere baş-vurduğunu aydınlatmaktadır: Vilâyet'in 11 Şubat, 301 tarihli telgrafına karşılık telgrafıyle, gönderilecek askerden 100'ünün Kaşot, 80'inin Sömbeki, 50'şerinin Girid ve Meis kazâlarına, 20'sinin Harkit nâhiyesine gönderilmesinin uygun olduğunu bildirdiği anlaşılıyor. Bu husûsları daha etraflı olarak söz konusu dilekcesinde anlatmıştır: "Kaşot-adası vus'atli ve ġalabalık bir yer değilse de, Yunanistân ile Girîd arasında bir mevḳi' olarak ahâlîsi ḥaşîn ve Yunanîlik'e nihâyet derecede mâ'il ve binâ'en-'aleyh idâresi buraya tâbi' olan İsporat-adaları'nın cümlesinden mu'şkildir; hattâ nufûsu tahrîr olunduğu sırada ahâlîsinden nısfından ziyâdesi kendilerini Yunanlı yazdırmış idiler. Bu cihetlerden dolayı orada mümkin -mertebe ziyâde asker bulunmasına luzûm görünüyor. Sömbeki'nin keşret ve servet ve fikir ve temâyülce ehemmiyyeti cümleye ġālib ise de, mevḳi'i buraya yakın ve Vilâyet-i celîle'nin de güzergâhında bulunduğundan ve bi'n-nisbe terbiyeleri ve menfa'at-perestâne dûr-endîşlikleri sâ'ir taraflara râcîḥ olduğundan orası da bir 100 kişi ile idâre olunabilir; fakat oraya da 100 nefer gönderilse Herkit bütün-bütün açık kalacağından, çâresiz, Herkit içün Sömbeki'nin tertîbinden 20 kişi terfrîḳ edildi. Girid ve Meis ḳażâlarına 50'şer kişi kifâyet eder„ (12 Şubat, 301 tarihli son kısmı eksik olan bu belge, Es'ad Çinar'ın bize verdiği, kendi kitaplığımızdaki mektupları arasındadır: Nu. 32. s. 78-79).

[4] Bu kelime mektupta dalgınlıkla olsa gerek yanlış yazılmıştır; Les (لس): (Bk., Rif'at Bey'e bu ciltteki 20.II.1885 tarihli mektubu, s. 176, not—8).

havâlesi geldi. Şimdi Vilâyet'ten parasını istiyoruz. Gelmeğe başladığı gibi, biz de inşâ'âta başlayacağız. *İrâde-i seniyye* hükmünce bunların biri nâm-ı Pâdişâhî'ye, biri de Vâlide Sulṭân Tîr-i Müjgân Kadın, biri de Ertuğrul nâmına olacak. Peder'in Ṣadr ḥaḳḳında olan muṭâla'ası yanlıştır. Bizim, İstanbul'a celb ḫuṣûṣu ṣaḥîḥ olsa da, bir yeni teşebbüs anı tervîc eder; ma'a-mâ-fîh ben buradaki mekteb işlerini bitirinceye kadar sabr etmek niyyetindeyim. Ḫayrî Efendi, infiṣâl yerine rütbe ve nişân ile talṭîf olundu. Senin ḳısmet başka Vilâyet'ten olmak ṭabî'îdir. En sonra gönderdiğin la'l, hepsine fâ'iḳ idi.

Devre, zâten havâ musâ'id olursa çıkacağız. Kimse arkamızdan koğalamıyor. Ma'hûd 'ibâre içün benim ḳabâḥatim yok. Karı'n müzevirlik etti. 'İbâreyi zâten burada iken tasarlamış idi. Bin ḳıyâfete koydu, uyduramadı dedi. Bizim Midilli'de de öyle bir ẕerre maẓmûnu olduğundan, ana özenmek biraz yakışık da aldı. Her ne ise, neme lâzım. İşte Hasan, işte sen. Ṭâhir'in maḳâlesi fenâ.. Hele birinci 'ibârcsi mubâlaġa da değil, 'âdetâ yalan.. Ṭâhir'e tercemesini tavṣıye ettiğim kitâb *Lamartine* idi amma, yalnız bir-iki cildini okumuştum. Zararsız idi. Aşağılarını karıştırdım, yalandan 'ibâret.. Anın içün, tavṣıyemden rucû' ettim[5]. Nâẓır Paşa'yı her gün ta'cîzde fî'l-ḥâḳîḳa ma'nâ yoktur. Beş-on (*gün*) sonra bir daha yanına uğrarsın. 'Ubeydu'llâh, hocalığı ḳabûl edecektir; fakat elde ma'âş yok.. Gelecek emirleri bekliyoruz. Şimdilik bu kadar..

6 Şubat, sene 301

KEMAL

Ferîde, mektûblarının zarfını kendi yazıyor. Buradaki postacılar hepimizin yazısını bilir; anın da yazısını öğrendiler. Nesîme yazı bilse de, mektûb zarfı yazacak olsa, yazdırmazdım.

Besîm Bey'e olan kâğad şûretinin bana bir şûretini gönder; şâyed Archduke'a 'âid bir mes'ele çıkar da, lâzım olur, burada ayni yoktur.

[5] Lamartine'den bahsedilen cümleler, N. Menemencioğlu'ndaki Kemal'in el yazısı ile olan mektup metninden faydalanılarak, M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Terceme Merhalesinde Resmî ve Hususî Adımlar, Tercüme Mecmuası*, c. v., nu. 25, 19 Mayıs, 1944).

DCCCXIX.

Kemal'in aşağıdaki mektubu, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'nin en yetkili bir me'mûru olan Vâlisi'ne, bu yeni vazifesine başlaması üzerine yazdığı anlaşılıyor. Selânik Vâliliği'nden naklen 15 Cumâdâ I., 1302 (2 Mart, 1885)'de bura Vâliliği'ne ta'yîn edilen Abdullah Ğâlib Paşa, vazifesine 19 Cumâ II., 1302/24 Mart, 1301 (5 Nisan, 1885)'de başlamış, 15 Cumâdâ I., 1303/7 Şubat, 1301 (19 Şubat, 1886)'de İntihâb-ı Me'mûrîn Komisyonu'na ta'yîni üzerine, ertesi günü, 20 Şubat, 1886'da bu vazifesinden ayrılmıştır [1]. Yaklaşık bir yıl kadar süren bu me'mûrluğundan sonra, yerine ta'yîn edilen Âkif Mehmed Paşa, 9 Şubat, 1301 (21 Şubat, 1886)'de C. Bahr-i Sefîd Vilâyeti'ne gelmiş bulunuyordu [2]. Kemal'in bu münâsebetle tebrik mektubunu, Âkif Paşa'ya, buraya gelişinden üç gün sonra yazdığını söyleyebiliriz.

Âkif Paşa'ya bu yazılı tebrikini yeterli bulmayan Kemal, Rodos'tan Vilâyet merkezi Sakız'a gidip sözlü olarak da ifâde etmeği düşünmektedir; böylece, geliri giderinden az olan Rodos'un Mâliyye me'mûrlarına anlatamadığı maddî sıkıntılarından, v.b. dertlerinden bahsetmek imkânı da bulabilecektir. Bunlar yazışmalarla çözülecek şeyler olmadığından, Sakız'a gidip görüşebilmeleri için, resmen me'zûniyyet verilmesini recâ ediyor.

Rodos'un, hattâ memleketin dirlik-düzeninin korunması için resmî yazışmaların yeterli olmadığını, C. Bahr-i Sefîd Vâlisi'nin yardımına da mühtâc olduğunu anlatmak bakımından mühim bu nezâket mektubunun istinsâh edilmiş, yukarısında *Vâli Paşa'ya* ifâdesi bulunan nushası, Es'ad Çinar'ın bize verdiği mektublar arasında, kendi kitaplığımızdadır (Nu. 10, s. 27).

819. 'Âkif Mehmed Paşa'ya

24.II.1886

Ma'rûż-i Bendeleridir,

Me'mûriyyet-i cedîde-i âṣafânelerinin lâyıḳ bulunduğu derecede tebrîkini levâzım-ı 'ubûdiyyetten 'addetmekle berâber, İfây-ı vazîfece ḥimâye-i celîle-i Vilâyet-penâhîleri'ne ṣûret-i maḥṣûṣada

[1] İ. E. M. Kemal İnal — Hüseyin Hüsâmeddin, a. e.. s. 199.—*Sâl-Nâme-i Vilâyet — Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti Matbaası, 1303, s. 51.

[2] Arnavutluk Hânedânı'ndan Receb Paşa soyundan Veli Bey'in oğlu olan 'Âkif Mehmed Paşa (2 Muharrem, 1238—29 Cumâdâ II., 1311/19 Eylûl, 1822—7 Ocak, 1894), Şûrây-i Devlet Reisi iken, 10 Zi'l-hicce, 1302 (20 Eylûl, 1885)'de azledilmiş, onbeş gün sonra (5 Ekim, 1885)'de Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi olmuştur. (Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. III., İst., 1311, Matbaa-i Âmire, s. 288 v.d.). *Sâl-Nâme-i Vilâyet — Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*'e göre (S. 51), ta'yîn tarihinden yaklaşık dörtbuçuk ay sonra bu vazifesine başladığı anlaşılıyor.

'arż-ı iḥtiyâc eylerim. Rodos-sancağı'nın birçok aḥvâl-i ġarîbesinden ḳaṭ'-ı naẓar, yalnız Îrâdının masrafından dûn ve me'mûrîn-i Mâliyye'ye söz anlatmak ise muḥâl olduğundan ayrıca mu'âvenet-i raḥîmânelerine maẓhar olmaksızın buranın idâresi ve hattâ âsâyiş-i memleketin muḥâfaẓası imkân dâhilinde değildir. Bu cihetle ḫuṣûṣî ba'żı ma'rûżât ile musâ'ade-i 'aliyye-i mün'imânelerine muḥtâcım. Bir de, müşkilât-ı maḥalliyye ḥaḳîḳaten ma'rûżât ile de tafṣîl olunmayacak derecelerde olmağla, havânın bir musâ'adesinden istifâde ederek Saḳız'a gelmek mecbûriyyetindeyim. Me'ẕûniyyet iḥsân buyurulacağından emîn isem de ḳable'l-istîẕân resmen 'arżına cesâret edemedim. 'Ubûdiyyet-i ḫâliṣemi tekrâr îżâḥ iḥtiyâcından vâreste bilirim. Ol bâbda..

12 Şubat, sene 301

DCCCXX.

Kemal'in aşağıdaki mektubunun kime gönderildiği belirtilmemiştir; daha önce Şûrây-i Devlet Reisliği'nde bulunan, mektubun yazıldığı sırada Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi olan birine, 9 Şubat, 1301 (21 Şubat, 1886)'de buradaki vazifesine başlayan Âkif Mehmed Paşa'ya gönderildiği anlaşılmaktadır [1]. Üzerinde durduğu başlıca mes'ele, a'şâr vergisinden alınacak hissede zeytun a'şârının da hisâba katılmasıdır.

Zeytun yağı fiyatlarının düşüklüğünden, zeytunluklarının ancak masrafını çıkarabildiklerinden şikâyetci olan Midilli Hıristiyanları, söz konusu hissenin zeytun mahsûlünden kaldırılması için, bu yoldaki istekleri önceleri Devlet Şûrası'nca reddedildiği hâlde, tekrâr teşebbüse geçeceklerdir; Kemal bu yüzden, bu mes'ele hakkında Âkif Paşa'ya bilgi vermek ihtiyâcını duymuştur. Verdiği bilgiye göre, Midilli'de alınan ba'zı tedbirler dolayısıyle zeytun mahsûlü daha verimli, geliri gittikce daha artmaktadır. Midilli Hırıstiyanları'nın bu isteklerinin hangi sebeblerden ileri geldiğini anlatan Kemal, böyle bir arzu yerine getirildiği takdirde, bunun zararının C. B. Sefîd Vilâyeti dâhilindeki, Midilli dışında bulunan sancaklarında da te'sîri görüleceğini, Vilâyet'in hiçbir yerinde Î'dâdî teşkîlî mümkün olamayacağını yazmış, Âkif Paşa'yı bu husûslarda uyandırmağa çalışmıştır.

Kemal'in, Âkif Paşa'nın vazifesine başlamasından bir ay kadar sonra yazdığı, yalnız Mutasarrıf'ı bulunduğu Rodos'ta değil, Vilâyet'in başka adalarında baş gösteren, fakat zararı öteki sancaklara da dokunacak mes'eleler karşısında uyanık kaldığını, bunları önleyici tedbirler almağa uğraştığını anlatan bu mektubunun istinsâh edilmiş bir nushası, Es'ad Çinar'ın bize verdiği evrâk arasında, kendi kitaplığımızdadır (Nu. 21, s. 57-59).

[1] Süreyyâ Bey, a. e., c. III., s. 289; *Sâl-Nâme-i Vilâyet — Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*, 1303, C. B. Sefîd Vilâyeti Matbaası, s. 51.

820. 'Âkif Mehmed Paşa'ya

25.III.1886

Ma'lûm-ı sâmi-i faḫîmâneleri buyurulduğu üzre a'şâr üzerinden alınmakta olan Menâfi' ve Ma'ârif hissesinden zeytun maḥṣûlünün müstesnâ tutulmasını Midilli Hıristiyanları ötedenberi iddi'â etmekte olarak, bu iddi'â ise zamân-ı riyâset-i âṣafânelerinde Şûrây-i Devlet'ce reddolunmuş idi. Midilli Hıristiyanları ise yine iddi'âlarından ferâġat etmedikleri gibi, tervîc-i maḳṣad içün ba'żı murâca'atlarda bulunacaklarından, bu bâbda olan ma'lûmât-ı kemterânemin huzûr-ı 'âli-i âṣafânelerine 'arżını vecâ'ib-i ḥamiyyetten 'addederim.

Midilli Hıristiyanları, zeytun yağının kıymeti düştüğünden ve kendileri mülklerinin ancak masrafını çıkarabilmekte olduklarından bahs etmekte iseler de, altı sene evvel cezîrenin iki senelik zeytun 'uşru kırkbin liraya iḥâle olunurken, son iki senelik idârenin vâridâtı altmışbin liraya kadar çıkmış ve bu teraḳḳînin a'żam-ı esbâbı ise ağaçların büyümesi ve vaḳitsiz maḥṣûl silktirmemek gibi ba'żı tedâbirin ittiḫâẕ olunması ḫuṣûṣlarından 'ibâret bulunmuş olduğundan, zeytunluklar vâridâtının tenâḳuṣuna dâ'ir Hıristiyanlar tarafından meydâna konulan iddi'â ṣırf ḫilâf-ı vâḳı'dir; bununla berâber iddi'âları ṣaḥîḥ olsa, devletce ṣûret-i 'umûmiyye ve ḳaṭ'iyyede ittiḫâẕ buyurulmuş olan bir ḳarârdan yalnız Midilli zeytunlarının istiṣnâsı ḥikmeten ve 'adâleten câ'iz olmayacağı da 'arż ve iş'âra muḥtâc değildir. Bu hisseden şikâyet ise, gösterilmek istenildiği gibi 'umûm erbâb-ı zirâ'atce mültezem birşey olmayıp, böyle bir mes'ele iḥdâṣı birkaç ṭama'kârın netîce-i taḥrîkât ve ifsâdâtıdır. Bu müfsidler ellişer-altmışarbin liraya mâlik oldukları hâlde, yine elli-altmış para içün cezîreyi batırmakta tereddüd etmemek derecelerinde buḫl ve ṭama'la muttaṣıf oldukları gibi, zâten medâr-ı servetleri murâbaḥacılığa ve sülem ṭarîḳıyle zeytun yağı toplamağa munḥaṣır olduğundan ve cezîrede bir Menâfi' Sandığı te'essüs eylediği gibi, kendilerince bu iki menba'-i istifâde kapanacağından işi bu kadar i'żâm ediyorlar[2]. Bunlar tervîc-i maḳ-

[2] Kemal, Menâfi' ve Maârif için alınacak sub' ve rub'un sebze ve tâze meyveye âid mikdârı hakkında Vilâyet'in 29 Kânûnıevvel, 300 (10 Ocak, 1885) tarih, 404 numaralı yazısına cevâbında, bu a'şâr gelirinden yeteri kadar faydalanılamadığını, bunun sebeplerini bildirmiştir: "Menâfi' ve Ma'ârif hissesinin emr-i teraḳḳıye derkâr

şada muḳtedir olabilirler ise, Midilli'nin 'umûm fuḳarası ve ḫuṣûsıyle Müslümânları ilâ-ġayrin-nihâye birkaç ḥabīşin elinde esīr kalacağı gibi, bir vilâyet dâhilinde olan sancakların ma'ârif ṣarfiyyâtınca yek-dīgerinden cevâz isti'ânesi Ma'ârif Neẓâret-i celīlesi'nden alınan evâmir iḳtiżâsından olarak Midilli'den istifâde olunmadığı ṣûrette ise Vilâyet-i celīleleri'nin hiçbir tarafında bir İ'dâdiyye vucûde getirmek ḳābil olamayacağı dahi meydânda olduğundan, Midilli Hıristiyanları'nın şu keşâkeşine bir nihâyet verilerek, buraların da Ma'ârif hisse-i i'ânesinden müstefīd edilmesi himmet-i maḫṣûṣa-i dâverânelerine ṣûret-i maḫṣûṣada şâyân görünür. Ol bâbda..

13 Mart, 1302

DCCCXXI.

Kemal, baş kısmı eksik, kime gönderildiği belli olmayan mektubunda zabtıyye ve jandarma teşkīlâtı üzerinde durmuştur: Nizâm-nâmelerin o yerin şartları gözönüne alınarak hazırlanması gerekli olduğu düşüncesindedir. Avrupa jandarma teşkīlâtı böyle şartlara uygun kurulmuştur; fakat bunların olduğu gibi alınması, menmleketimiz için faydalı değil, zararlı olacaktır. Bunun başlıca sebebi, bizde zabtıyyelerin yalnız âsâyişin korunmasında değil, pek muhtelif hizmetlerde kullanılmasıdır; Kemal, bu muhtelif hizmetlerin neler olduğu hakkında örnekler de vermiştir. Bu gibi hizmetlerde, jandarma takımının vazifelendirilmesine imkân bulunmamaktadır; böyle vazifelerde kullanıldıkları takdirde, "Jandarma teşkīlâtı

---

olan ḫidmeti cihetiyle bir akçesini dahi ġā'ib etmemek buraca dahi aḳdem-i vażā'if 'addolunur; fakat ne çâre ki a'şâr idâresinin beyân ettiği ṣûret, ẕikr olunan 3.900 ġuruşun taḫṣīlindeki imkânsızlığı izâleye kâfi değildir; çünki, dīger 'arīża-i çâkerânemde tafṣīl olunduğu üzre buranın sebze ve meyve çıkan civâr köylerinde maḥṣûl, bağçelerde iken yazılmıyor. Şehre nekadar sebze ve meyve getirilir ise, aynen 'uşru alınarak, defterlere de, getiren uşak, veyâ kirâcıların ismi yazılıyor ve bu isimler de Yorgi, Petro gibi isimler olarak, defterlerde hiç kimsenin âile unvânı taṣrīḥ olunmuyor. Hârice sevḳ olunan meyvenin ise 'uşru, ekseriyyet üzre tüccâr ve simsâr nâmına muḳayyed olarak, anların da nerede bulunduğu ma'lûm değildir; binā'en -'aleyh gümrük defterlerinde münderic olan isimlerin sâhiblerini Muḫtâr ve Ḳabż-ı mâllar'a buldurmak ve her def'a getirdikleri maḥṣûllerin hangi nev'i kime 'âid olduğunu kirâcı, uşak ve simsâr maḳūlesine tefrīḳ ettirmek imkân dâhilinde olmamağla ve ẕikr olunan akçenin taḫṣīline buraca başka bir çâre dahi taṣavvur olunamamağla ol bâbda...„ (Kırmızı mürekkeble, Kemal'in kendi el yazısıyle, 8 Kânûnısânî, 300 (20 Ocak, 1885) tarihli, 546 numaralı, yukarısında *yazıldı, Vilâyet'e* kelimeleri bulunan bu belgenin tamâmı şâirimizin T. T. Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır: *Defter*—III., s. 20).

denilen şey, żabṭıyyenin nâmını değiştirmekten 'ibâret kalacağı meydândadır,, ve ayrı nizâmları bulunan polislere de, zabtıyyelerin vazifelendirildiği, örneklerini verdiği hizmetlerin gördürülmesine imkân yoktur. Memleketimizin çoğu vilâyetlerinde baş gösteren, siyâsî garazlardan doğan haydutlukları da önleyebilmek için, zabtıyye, jandarma nizâm-nâmelerinde ne gibi değişiklik yapılması lâzım geldiği hakkındaki düşüncelerini anlatmıştır.

Zabtıyye ve jandarma nizâm-nâmelerine âid ba'zı mes'elelerin çözümü için sözü geçer, nufûzlu birine yazıldığı anlaşılan bu mektubun istinsâh edilmiş nushası, Es'ad Çinar'ın bize verdiği mektuplar arasında, kendi kitaplığımızdadır (Nu. 19, s. 45-47).

Bahâ Bey'deki, ba'zı tahrîrât müsveddelerini içine alan ve Emekli Kaymakam Tahsin Bey tarafından kopye edilmiş olan 41 sayfalık *defter*'i gözden geçiren Rizâ Nur, üzerinde durduğumuz bu mektup dolayısıyle, "Rodos'ta yazdığı 13 Mart, 1301 tarihli,, bu tahrîrâtın ehemmiyetinden bahsetmiştir; bizim gördüğümüz yazmada, yılın tarihi 1301 değil, 1302'dir (*Türk Bilig Revüsü*, Nu. vı., İskenderîye, 1936, s. 1579-698, 1581-700).

821.

25.III.1886

Jandarma ḥaḳḳında olan muṭâla'a-i 'âcizânemin zîrde beyânına ibtidâr olunur: Ma'lûm olduğu üzre her dürlü nizâmât ve te'sîsât-ı siyâsiyyenin fâ'idesi iḥtiyâcâta muvâfaḳatiyle mütenâsibdir; ġâyet kıymetli bir kürk Afrika dâhilinde hiçbir işe yaramayacağı gibi, bir güzel nizâm da mevḳı'in hâline tevâfuḳ etmez ise fâ'ideden sâḳıṭ olur. Avrupa jandarmalarının pek güzel te'sîsâttan olduğunda ve oralarca pek çok fâ'idesi görüldüğünde şübhe yok ise de, bize ayniyle alındığı ṣûrette me'mûl edilen fâ'idesine bedel maẓarratı görüleceği de meydândadır; çünki bizde żabṭıyyeler yalnızca ḥıfẓ-ı âsâyiş ḫidmetinde kullanılmıyor. Hukûmetce nekadar me'mûrsuz kalmış ve yâḫûd me'mûrları tarafından tesviyesi ḳâbil olamamış iş var ise, cümlesini żabṭıyye görmektedir. Ḳıyâmet koparılsa, başında bir żabṭıyye bulunmaksızın köylüden para taḥṣîl etmenin ihtimâli yoktur[1]. Mahkemelerin celb ve iḥżâr puslaları dâ'imâ

[1] Kemal'in Rodos'ta vazifesine başladıktan az sonra jandarma ve zabtıyyelerle ilişkisi bulunan ba'zı mes'elelerle uğraştığı elimizdeki resmî belgelerden anlaşılmaktadır. Vilâyet'e 26 Kasım, 1884 tarihli yazısına göre, Meis kazâsı jandarma efrâdından olan, koyun ve keçi, v.b. hayvanlardan alınan vergiyi (aġnâm vergisini) almak için Kaş-kazâsı'nın köylerine gönderilen Jandarma İbrâhim'in öldürülmesi üzerine Vilâyet, bu tahsîl işinin emre aykırı olarak bu şahsa verilmesi ile i'dâmına

żabṭıyye yed'iyle dağıtılıyor; hattâ żabṭıyye gönderilmedikce Mecâlis-i İdâre a'żâsını toplamak mümkin değildir. Devletin bidâyet-i ẓuhûrundanberi paşalar ḫidmetinde bulunan ḳavâṣların gördükleri nekadar iş var ise cümlesi żabṭıyyeye ru'yet ettiriliyor. Şimdi bunları tamâmıyle jandarma hâline koymak lâzım gelse, taḥṣîlât gibi, mahkeme teblîġâtı gibi işlerde 'âdetâ ḳuvve-i müselleḥa isti'mâl olunuyor yolunda bir mu'âmele ḥâdiṣ olmak ve yâḫûd fıḳdân-ı vesâ'iṭ cihetiyle o işler bütün-bütün geri kalmak ṭabî'îdir. Şimdi şu varaḳanın tahrîriyle meşġûl iken Hediye-i 'Askeriyye Komisyonu'ndan bir teẕkire aldım. 'Aṣâkir-i şâhâne'ye hediye olarak yaptırılacak yatakta, denizden çıkan ve *üstüne* (اوستنه؟) ta'bîr olunan ot kullanılacağından ve o da Rodos'a iki-üç sâ'at mesâfede bulunan köylerde ḥâṣıl olduğundan, orada şimdi *üstüne* mevcûd olup-olmadığının taḥḳîḳı içün bir żabṭıyye gönderilmesi ṭaleb olunuyor. Żabṭıyye gönderilip de bu taḥḳîḳât icrâ olunmasa, 'Asâkir-i şâhâne'nin böyle bir ḫidme-

sebep olanlar hakkında gerekli işlemin yapılmasını istemiştir. Kemal buna cevâbında, toplanılan paranın Sandıklar'a gelinceye kadar muhâfazası için zabtıyyeye ihtiyâc olduğunu, bu işin bundan böyle de sürüp-gideceğini, akçeyi getirmeğe sevk olunmakla i'dâmına sebep olmak arasında bir münâsebet bulunmadığını bildirmiştir (Kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle, 14 Teşrînisânî, 300 tarih ve 393 numaralı, yukarısında *Vilâyet'e, yazıldı* kelimeleri bulunan bu belge T. T. Kurumu'ndadır (*Defter*—I., s. 76-77). 17 Ocak, 1885 tarih, 165 numaralı, yukarısında *yazıldı* kelimesi bulunan resmî belge, Lendus Nâhiye Müdürlüğü'nün, "Lendus ve Ḳaṭavya'da vazife-i imâmeti îfâ eden żabṭıyyelerin becâyişi ḥaḳḳında olan 30 Kânûnıevvel, 300 (11 Ocak, 1885) tarih ve 10 numaralı„ yazısına karşılıktır: Nâhiye dâhilinde bulunan zabtıyyelerin nerelerde uygun görülürse oralarda kullanılabileceğinden kendi idârelerince yükümlü olduğunu, zabtıyyelerin yerlerine ta'yîn olunduktan sonra gerekli resmî yazışmalar için Hâkim Efendi'ye baş vurulması lâzım geldiğini bildirmiştir; 5 Kânûnısânî, 300 tarihli, bu belge de T. T. Kurum'unda, kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyledir (*Defter*—III., s. 15). Midilli Mutasarrıflığı, 12 Kânûnıevvel, sene 300 (24 Aralık, 1884) tarih, 267 numaralı, siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle olan belge, Rodos-sancağı zabtıyyesinin 1297-99 seneleri hisâbına dâhil edilen ve Midilli üzerine olan havâlelerinden yüzyetmişbin guruş kadar alacakları bulunduğu, hâlen Midilli'ce beḳâyânın tahsîlât mevsimi olduğundan bolca para gönderilmesi hakkındadır; bu belgenin üzerinde de *Yazıldı* kaydi vardır (T. T. Kurumu, *Defter*—III., s. 50). Vilâyet'in, Rodos zabtıyyesi elbise bedeli için elliikibin küsûr kuruşun, başkaca Midilli'den ödenmek üzre 100.000 kuruşun tamâmının Rodos'a gönderileceğine dâir telgrafına karşılık bir teşekkür telgrafı da elimizde bulunmaktadır. 17 Kânûnısânî, 300 (29 Ocak, 1885) tarihli, 563 numaralı, üzerinde yine *Yazıldı* kaydi bulunan, kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle olan bu telgraf metni de T. T. Kurumu'ndadır (*Defter*—III., s. 22).

tince hukûmet dirîġ-i mu'âvenet etmiş olacağından ṭabî'î ahâlînin de sevḳına kesel gelir. Böyle işlerde ise jandarma takımının istiḥdâmına imkân-ı niẓâmî bulunamayacağı ve istiḥdâm olunacak olursa jandarma teşkîlâtı denilen şey żabṭıyyenin nâmını değiştirmekten 'ibâret kalacağı meydândadır. Vâḳı'a elde bir polis hey'eti de var ise de, anın da ayrı niẓâmâtı mevcûd olarak, bâlâda bahs olunan umûrda istiḥdâmlarına imkân yoktur; binâ'en-'aleyh żabṭıyyeyi jandarma şekline ifrâġ ile uğraşıp da, meşâliḥin ṣûret-i cereyânını sektedâr etmekten ise, niẓâmlarının teşdîdi ve idârelerinin ḳābil olan yerlerde Redîf ve olmayan cihetlerde açıkta bulunan Niẓâmiyye żâbiṭleri'ne iḥâlesi ile bunların ḥidmetlerinden mümkin -mertebe ziyâde istifâde olunmak ṭarîḳ-ı eslem görünür. Jandarmanın teşkîlinden maḳṣad haydûdluğun men'i ise, żabṭıyyeler ḳuvve-i müselleḥa mehâbetini teşekkül eder-etmez ġā'ib etmiş olduklarından, bunların jandarma niẓâmâtına tâbi' edilmesi de yine o mehâbeti i'âde edemez sanırım. Ḫuṣûṣıyle Memâlik-i Hazret-i pâdişâhî'nin ekṣer vilâyetinde ẓuhûr eden şaḳâvetler birtakım aġrâż-ı siyâsiyye ile maḥlûṭ olduğundan, bu nev' şaḳâvetleri ḳuvve-i żâbıṭa ile ref' etmek de ḳābil değildir; ma'a-mâ-fîh mücerred bir jandarma teşkîli maṭlûb ise, bu taġyîrâtın meselâ her alaydan bir tabura ḥaṣr edilmek gibi maḥdûd bir dâ'irede tutulması vecâ'ibden görünür efendim.

DCCCXXII.—XXIII.

Kemal'in 27 Mart tarihli mektubundan, Feride Hanım'ın Rodos'a gelmeğe karâr vermesi, bu gelişin Nesîme Hanım'ın sihhatinin düzelmesi için de faydalı olacağı dolayısıyle çok sevindiği anlaşılıyor. Rodos'tan, çok özlediği torunu Muvaffak'ın memnûn kalacağını ummaktadır; çünki burada onun sevdiği eşekler ve yoğurt bol-bol vardır.

Kemal, Rif'at Bey'e ayni tarihli mektubunda, yazmakta olduğu *Osmanlı Tarihi* üzerinde durmuştur: Vaktiyle bir *Tarih-i Askerî* yazmağa başlamış, Midilli'ye nefyinden önce, İstanbul'da tutuklandığı ve Habshâne-i Umûmî'de bulunduğu sırada, bunun müsveddelerini yollamalarını babasından recâ etmişti[1]. Rodos'ta iken bunu tashih ve genişletmek üzre bir *Osmanlı Tarihi* yazmağa başlamıştır; aşağıdaki

[1] *Tarih-i Askerî* hakkında daha çok bilgi edinmek için bk. *Belleten*, ayni makâle, s. 271 v.d. Mustafa Âsım Bey'e Habshâne-i Umûmî'den gönderdiği, *Tarih-i Askerî*'nin ikinci cildinin müsveddelerini yollamalarını istediği mektubu, bu eserimizin ikinci cildindedir (S. 10, nu. 215); ayni cildin *Öz-Adlar Dizgisi*'nin bu maddesine de bakılabilir.

mektubunu gönderdiği sırada Fâtih Devri'ni bitirmek üzredir. Eserinin ifâdesini sâde ve güzel, o zamâna kadar yazılan *Osmanlı Tarihleri*'ni yüzde-elli hâtâlı buluyor. Te'lif ettiği bu eserinin mükemmel olacağı düşüncesindedir; tamamlayabilmek için ısmarladığı kitapların gelmesini beklediğini yazıyor.

Kemal'in âile hayâtını aydınlatıcı, daha çok *Tarih-i Askerî* ile *Osmanlı Tarihi*'ne dâir notlarını içine alma bakımından mühim olan bu mektupları kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 430, 349). Rif'at Bey'e olanın ilk paragrafı, nereden alındığı belirtilmeyerek M. C. Kuntay tarafından yayımlanmıştır (A. e., c. II., Kısım II., s. 647). Yazma nushasından, adı geçen tarih eserlerine âid verilen bilgi dolayısıyle *Nâmık Kemal'in Osmanlı Tarihine dâir* adlı incelememizde faydalanmıştık (*Belleten*, s. XXIV., nu. 94, Nisan, 1960, s. 274, not—14).

822. Ferîde Hanım'a

27.III.1886

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Mektûbunu aldım. Çoktanberidir birşey'e bu kadar sevindiğim yok idi; çünki geleceğim diyorsun. Nisan'ın sonuna, falana kalma! Mümkin olduğu kadar evvel gel ki konuşacağımız şeyler var. Vâliden bu kış yine ma'hûd hastalıktan bir hayli sıkıntılar geçirdi. Şimdi el-ḥamdü li'llâh birşey'i kalmadı; fakat ża'îfdir. Hekimler, o ża'fı da geçirmesi içün dâ'imâ eğlenmesini tavsıye ediyorlar. Seni gördüğü gibi, hiçbir şey'i kalmayacağından emînim. Bir de kendisi biraz İzmir'e doğru gitmek ârzû ediyor. Senin geleceğini duyduğu gibi İzmir'i, falanı unuttu; fakat gitmesini hekimler pek fâ'ideli görüyorlar. Eğer ḳarârlaştırırsa gine de giderse, yâḫûd berâber gitmek isterseniz, anın içün elde biraz vaḳit bulunmak lâzım. Bunların hepsinden mühimmi, hepsinden ağırı var. O da, benim ziyâde göreceğim geldi de, bir sâ'at evvel burada bulunmanı istiyorum.

Muvaffaḳ'cığımın gözlerini öperim. Burada çuh dolu, hem eşek kadarları var dos-dolu, doğut (دوغوت) kezâlik.. Hâ, Saḳız'dan senin manderinalar gitmiş, ana memnûn olduk. Şimdilik başka birşey yok. Artık yazı elverir; gel de konuşalım, iki gözüm Ferîde'ciğim!

15 Mart, sene 302

Baban,

Kemal

823. Menemenli Rif'at Bey'e

27.III.1886

Molla Rif'at,

Mektûbun geldi. İçinde cevâb yazacak birşey yok. Olsa da benim vaḳtim yok; çünki karısının şerrinden, karısını boşamağa vaḳit bulamayan tenbel 'Abdu'llāh gibi, biz de yazı yazmaktan, yazı yazmağa vaḳit bulamıyoruz. Sen *Tarîḫ* deyip de geçme! Va'llāhi gece ru'yâma giriyor. Şimdi Fâtiḥ'i bitirmek üzreyim. Sâde, güzel yazı yazmak merāḳına düşen beyler görsünler ki o da yazılmak ḳābil imiş. Merāḳ ise asıl edebiyâtına[2] değil, taḥḳīḳātına. *Osmânlı ṭarîḫi*'ni yeniden meydâna çıkarıyorum. Şimdiye kadar ne yazılmış ise, yüzde-elli i'tibârıyle yanlış.. Beklediğim kitâblar geldiği gibi, taṣḥīḥâtımı ikmâl edeceğim; meydân-ı maḥabbete çıkacağım. Üç aya kadar ṭab'ına başlanılır sanırım. Yâ-hû, küçük-küçük ayılardan büyük-büyük develeri[3] doğuyor, muḫtaṣar bir *Tarîḫ-i 'Askerî*'den, mükemmel bir *Osmânlı Tarîḫi* çıkacağını kim düşünürdü!

Ferîde'yi bekliyorum. Biraz 'acele et; Hanımefendi ile berâber gönder. Vâlidesi kışın keyifsizce idi. El-ḥamdü li'llāh savuşturdu; fakat gelmesi, hastalığın eserlerini de izâleye sebeb olacak. Vâḳı'a keyifsizliğin ehemmiyyeti yok; fakat âṣârı da bir sâ'at evvel mündefi' olsa, daha iyi değil mi ya? Ben el-ḥamdü li'llāh pek a'lâ, pek râhatım. Bâḳî devâm-ı sihhat..

15 Mart, sene 302
Baban,
Kemal

DCCCXXIV.

Osmanlı Tarihi'ni yazmakta olan Kemal, muhâtabına, gönderdiği *Künhü'l-Aḫbâr* dolayısıyle teşekkür ediyor. 16 Şubat, 1886 tarihli mektubunda ondan ba'zı kitaplar istemişti; bunların, rahmetli Subhî Paşa'nın metrûkâtı arasında varsa, kendi hisâbına alınıp gönderilmesini recâ etmekte, ba'zı yer adları orada yaşayan kavimlerin diliyle yazıldığından, bunların Türkce karşılıklarını bulmakta güçlük çektiğin-

[2] Krş., M. C. Kuntay, edebiyata
[3] Krş., M. C. Kuntay, develer

den, müşkillerini çözebilmek için Halîm Bey'den bir kitap, veyâ böyle bir Coğrafya kitabının adını bildirmesini de istemektedir.

Kemal'in, *Osmanlı Tarihi*'ni yazarken faydalanacağı kitapları te'min için kimlere baş vurduğunu, uğradığı güçlükleri aydınlatan bu mektubunun kendi el yazısıyle olan nushası, Subhî Paşa'nın oğlu ve Halîm Bey'in yeğeni Vehhâb Koca Memi'dedir; bundan faydalanılarak fotokopisi, yeni harflere çevrilmiş metni M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım II., s. 646); *Namık Kemal'in Osmanlı Tarihi'ne dâir* adlı araştırmamızda faydalandığımız (A. y., s. 274), bu mektubu, fotokopisini esâs alıp, yeni harflere çevrilmiş metni ile karşılaştırarak yayımlıyoruz.

824. Sâmi Paşa-zâde Halîm Bey'e

31.III.1886

Sa'âdetlu Kardaşım Efendim,

Luṭuf-nâmelerini aldım. *Künhü'l-Aḫbâr*'a teşekkür ederim. Aradığım[1] kitâblar terekede bulunur da bendeniz içün alınırsa fevḳa'l-'âde memnûn olurum; bir de, 'acâba *terekenin defteri*'ni görmek mümkin olamaz mı? Bir de, *Tarîḫ*'te ba'zı mevâḳı'in tâbi' oldukları ḳavmin lisânlarında[2] olan isimleriyle Türkce'de esâmî-i muḥarrefelerini bulup çıkarmakta pekçok sıkıntı çekiyorum. Coğrafyada olan iḳtidâr-ı 'âlinizin derecesini bildiğimden istimdâda mecbûr oldum. Bu dürlü müşkîlâtı ḥalledecek bir kitâb gönderir ve yâḥûd kitâb ismi beyân buyurur musunuz?

Hasan Beyefendi'nin gözlerini öperim. Bâḳî her hâlde emr ve irâde kardaşım efendimindir.

19 Mart, sene 302
Kemal

DCCCXXV.—XXVI.

10 Nisan'da kızına yazdığı mektubunda onu özlediğinden, Rodos'a mümkün olduğu kadar çabuk gelmesinden bahseden Kemal, ayni tarihte dâmâdına gönderdiği mektubunda, te'lif etmekte olduğu *Osmanlı Tarihi*'ni Bâyezîd Devri'ne kadar yazdığını anlatmıştır. İncelediği kaynaklarda Adana'daki ba'zı kal'a adlarına rastlamıştır; bu kal'aların Adana'da hâlen bulunup-bulunmadığını, isimlerinin değişip-değişmediğini sormaktadır.

[1] Krş., M. C. K., Aldığım
[2] Krş., M. C. K., lisanlarından

Kemal'in âile hayâtını aydınlatan, yazmakta olduğu *tarih*'le ilgili ba'zı notlarını içine alma bakımından mühim bu mektupları kırmızı mürekkeble, ayni kâğadda, kendi el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 362). *Tarih*'i ile alâkalı cümleleri, Nu'man Menemencioğlu'nun dosyasından faydalanıldığı kaydiyle M. C. Kuntay tarafından yayımlanmıştır (A. e., c. II., Kısım II., s. 649). Mektubtan, *Namık Kemal'in Osmanlı Tarihi'ne dâir* başlıklı incelememizde faydalanmıştık (*Belleten*, a. y., s. 275).

825. Ferîde Hanım'a

10.IV.1886

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Bu günlerde mektûbun gelmedi. Postanın intiẓâmsızlığı da ma'lûm.. Fakat ben, mektûbdan ziyâde seni bekliyorum. Anlatamadık mı? Pek göreceğim geldi.

El-ḥamdü li'llâh cümlemiz 'âfiyetteyiz. Vâliden de pek râhattır. Bâḳî senin de, Muvaffaḳ'cığın da gözlerini öperim. Ana burada bir çuh aldım ki görülecek şey..

29 Mart, sene 302
Baban,
Kemal

826. Menemenli Rif'at Bey'e

10.IV.1886

Evlâd,

İşte, *Fransız* vapuru geldi. Yazı yazacak vaḳit yok. Yalnız 'âfiyet ḫaberimizi veriyoruz. El-ḥamdü li'llâh cümlemiz sihhatte, 'âfiyette, râhattayız. Zâten cevâb verilecek mektûbunuz da yok ya.. Ben, *tarîḫ* ile pek ziyâde meşġûlüm. Şimdi Bâyezîd-i Ṣânî zamânına geldim. İçinde Adana feṯḥi, Mısır vuḳū'âtı var, anın içün sana da[1] ḫidmet düştü. Tarîḫte bir Gölek (كولك) ve en-Naḳş (النقش) ve Millen (ملن) ve Barṣ Beyte (برص بيته) ḳal'aları[2] nâmına tesâdüf olunuyor.

[1] Krş., M. C. Kuntay, Onun için de sana

[2] Evliyâ Çelebî, *Seyâhat-Nâme*'sinin *Evṣâf-ı Ḳal'a-i Ṭarsus-ı Ḳadîm* bahsinde, burada gördüğü ma'mûr kal'alar arasında, bu şehrin doğusunda Ḳaşun (قصون) kazâsındaki, "Ramazân-oğlu yaylası içinde, evc-i semâya ser-çekmiş Kölek Kal'ası,,nı da kaydetmiştir (C. IX., İst., 1935, Devlet Matbaası, s. 328 v.d.). Şemseddin Sâmi,

Oralarda böyle kal'a[3] var mıdır? Şimdiki hâlleri nedir? Yâḫûd isimleri muḥarref yer[4] şeyler midir? Bunları taḥḳîḳ etmeli de, postanın 'avdetinde yazmalı! Bâḳî beḳā!..

29 Mart, sene 302
Baban,
KEMAL

DCCCXXVII.

Aşağıdaki mektubun kime yazıldığı belli değildir; tarihinden, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Âkif Mehmed Paşa'ya buradaki vazifesine başlamasından birbuçuk ay kadar sonra gönderildiği anlaşılmaktadır. Mektupta, siyâsî söylentilere yol açan bir tedbir anlatılmıştır:

Gölek'in, "Adana vilâyet ve Ṭarsus-sancağı'nın Konya vilâyeti cihetinden,, sınırını teşkîl eden, Boğa-dağları'nda iki yanı sarp, yüksek kayalar bulunan dar bir geçit olduğunu kaydediyor; şehrin tek kapısı sayılan bu Gölek-boğazı'nın asker sevkı bakımından büyük ehemmiyeti ve içinde harâb bir kal'ası, Mısırlı İbrâhim Paşa'nın yaptırdığı istihkâmlar bulunduğunu yazmıştır. Gölek-boğazı'nda Gölek nâhiye merkezinden başka, köylerinden birinin adı da Gölek'tir (*Ḳāmūsu'l-A'lām*, İst., 1314, Mihran Matbaası, s. 3925). Tarih kaynaklarında Fâtih ve Bâyezîd II. Devri'nden bahsedilmesi dolayısıyle sözü edilen bu kal'a adlarından ba'zıları biribirinden farklıdır: Gölek, Analık Şen, Muzlaḳ (موزلق), Barş Beyt (برص بيت) hisârları; Gölek, en-Naḳş (النقش، كولك) hisârları (*'Âşıḳ Paşa-zâde Tarîḫi*, İst., 1332, Matbaa-i Âmire, s. 215, 225, 227, 236, 239). — Hoca Sa'de'd-Dîn, *Tâcu't-Tevârîḫ*, " 'Âşık Paşa-zâde demiştir ki, كولك و النقش و مللن و برص بيته hisârları kâfir elinde idi,, ; Anaverza, Göre, Ayas, Nemrun, Milvana: انا ورزا ، ايلس ، نمرون ، ملوانه (C. II., İst., 1280, Tab'-hâne-i Âmire, s. 49, 55). — *Solaḳ-zâde Tarîḫi*, "'Âşık Paşa-zâde *Tarîḫ*'inde yazar ki, كولك والنقشه وملول و برص hisarları a'dâ elinde idi,, (İst., 1297, Mahmud Bey Matbaası, s. 296). — Müneccim-başı, "Göklek: كوكلك ve Naḳş ve Mullen: ونقش و مولن ve Ṭrş: ترص ve Tyh: تيه kal'aları,, ; Anazer: انازر ve Payas: پياس ve Nemrun: نمرون ve Milvana: ملوانه kal'aları (*Saḥā'ifü'l-Aḫbār*, *tercemesi*, İst., 1285, Matbaa-i Âmire, s. 411, 413). — P. J. Hammer, "dört kal'a, Gölek: كولك, Alnḳaş: آلن قاش, Mulen: مولن, Birsbert: بيرسبەرت Karagöz Paşa'ya teslîm olarak....,, (*Devlet-i Osmâniyye Tarihi tercemesi*, c. IV., İst., 1330, Keten Bedrosyan Matbaası, s. 14). M. C. Kuntay, Tarihte bir Gülek (okunamadı) ve bir (okunamadı) kaleleri. — Tahâ Toros'tan alınan şifâhî bilgiye dayanılarak bu kal'aların adları Namrun (Nemrut), Milvan, Alınkış (Anahşa) şeklinde yazılmıştır (S. 649, not—34).

[3] Krş., M. C. K., kaleler

[4] Krş., M. C. K., bir

Yabancı ba'zı gazetelerde Rodos'un İngiltere'ye bırakılacağına dâir haberler görüldüğü gibi, Mısır'ın eski Nâzırı Fahrî Paşa da, ba'zı ecnebîlere yazdığı bir mektubunda bu haberi kuvvetlendirmiştir. Kemal, bu husûsta karşılaştığı sözleri yalanlamakla uğraştığını, Rumlar'dan birinin bu haberleri Rodos'a bağlı Sömbeki kazâsında dallandırıp-budaklandırarak açıkca o çevrede yaydığını, bunu Rodos'a gelen Sömbeki Kaymakamı'ndan öğrendiğini, etrâfı karıştıran o Rum'un biraz sıkıştırılarak, böylelerine ibret dersi verilmek üzre Rodos'a gönderilmesini Kaykamam Sa'îd Efendi'ye tavsıye ettiğinden Vilâyet'e haber vermeğe lüzûm gördüğünü yazmıştır. Bildirdiği bir başka, fakat bununla ilgili olan mes'ele ise, Vilâyet'e Sömbeki'ye gitmek istediğinin sebebini açıkça yazamadığı, oraya gitmek isteğinin asıl sebebi bu mes'ele olduğudur.

Kemal'in C. B. Sefîd adalarıyle alâkalı siyâsî bir mes'ele dolayısıyle Rumlar'ın ön-ayak olmağa çalıştıklarını anlatan, yukarısında *Vilâyet'e Mahremâne* kelimeleri bulunan bu mektubunun, "Kemal'in hatt-ı destiyle olan nushadan istinsâh olunmuştur„ dip-notu verilen kopyası, Es'ad Çinar'ın bize verdikleri evrâk arasında, kendi kitaplığımızdadır (Nu. 33, s. 80).

827. 'Âkif Mehmed Paşa'ya

14.IV.1886

Gâh Girîd'in ve gâh Rodos'un İngiltere'ye terk olunacağına dâ'ir ecnebî gazetelerinde ba'zı sözler görülmekte idi. Bu dürlü neşriyyâta karşı Rodos'ca yapılacak birşey olmadığından bir taraftan su'âl vuḳū' buldukca tekẕîbiyle uğraşılmakta iken, Mısır Nuẓẓârı-sâbıḳası'ndan sa'âdetlu Faḫrî Paşa, burada bulunan ba'zı ecânibe yazdığı bir mektûbda, İngiltere'nin Mısır'dan çıkacağı gibi, gönderdiği 'asker havâsıyle imtizâc edemediğinden Kıbrıs'ı da terk etmek niyyetinde bulunduğuna ve fakat Kıbrıs'a bedel yâ Girîd veyâ Rodos'u istemekte olduğuna dâ'ir birşey yazdığı işitilmiş ve bunun da tekẕîbi ile berâber, etrâfa şâyi' olmaması esbâbına teşebbüs olunmuş ise de, bu dürlü ḫavâdiṯ bir kerre tekevvün edince teraşşuḥ etmemek ḳâbil olamadığından, Rum ḫaşerâtından biri keyfiyyeti nasılsa istirâḳ etmiş ve telgıraf ḫavâdiṯ-i resmiyyesinden olmak üzre şâḥ ve berk vererek Sömbeki'de i'lân eylemiş olduğu ve şâyi'anın oraca sü'-i te'ŝîr eylediği istimâ' olmaġla ve Sömbeki Kaymaḳāmı Sa'îd Efendi, hastası olmak cihetiyle bir-iki gündenberi me'ẕûnen burada bulunarak bu gün mahall-i me'mûriyyetine 'azîmet etmekte bulunmaġla, neşr-i erâcife ḳıyâm eden şahsın biraz sıkıştırılarak emṯâline 'ibret gösterilmek üzre bu tarafa irsâli kendisine tavṣıye edilmiş olduğu ma'lûmât ḳabîlinden olmak üzre 'arż olunur. Dîger

'arîża-i çâkerânemde beyân olunduğu üzre, Sömbeki'ye gitmeği ârzû edişim de bu mes'ele içündür. Ol bâbda..

2 Nisan, sene 302

DCCCXXVIII.—XXIX.

Kemal'in Rif'at Bey'e 29 Nisan tarihli mektubundan, Feride Hanım ile oğlu Muvaffak'ın Rodos'a geldikleri anlaşılıyor; bu münâsebetle yalnız kalan Rif'at Bey'le latîfe etmektedir: Pek sıkılırsa evlenebileceğini, böylece Büyük Kâimpeder'ine, ya'ni Mustafa Âsım Bey'e de dalkavukluk edeceğini söylüyor; çünki Mustafa Âsım Bey, Kemal'in annesi hayâtta iken evlenmiştir. Bu arada küçük Muvaffak'ın babasına âid duygularını, zevcesi Nesîme Hanım'ın kışı hastalıkla geçirdiğini, dâmâdının İstanbul'a seyâhatini uygun gördüğünü, Feride Hanım'ın yakında dünyâya getireceği ikinci çocuğu içün konulacak isimlere dâir düşüncelerini de kaydetmektedir.

Kemal, Rif'at Bey'e gönderilen 6 Mayıs tarihli mektubunda, yine Feride Hanım'ın doğacak çocuğuna verilecek isimden, Nesîme Hanım'ın hastalığından bahsediyor. 10 Nisan tarihli mektubunda Bâyezîd II. Devri'ne geldiğini yazıyordu; bir ay kadar sonraya âid bu mektubuna göre Bâyezîd ve Yavuz Selîm Devri'ni de tamamlamıştır; 7 Mayıs'ta Ḳânûnî Devri'ne başlamak düşüncesindedir.

Kemal'in bu mektuplarının ikisi de kendi el yazısıyle, Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 361, 387); 29 Nisan tarihlisi siyah, öteki kırmızı mürekkebledir. Rif'at Bey'e yolladığı 6 Mayıs tarihli mektubunun *Osmanlı Tarihi*'ne âid cümleleri M. C. Kuntay tarafından, "Nu'man Menemencioğlu'nun dosyasından,, alındığı kaydedilerek yayımlanmıştır (A. e., c. II., Kısım II., s. 650). Bu mektubun esâs nushasına dayanılarak, *Namık Kemal'in Osmanlı Tarihi'ne dâir* başlıklı incelememizde faydalanılmıştır (*Belleten*, a. y., s. 275).

828. Menemenli Rif'at Bey'e

29.IV.1886

Evlâd,

Çoluk-çocuk geldi[1]. Sen, bu iftirâḳtan sıkılmışsındır amma, ne yapılır! Hiç kimse dünyâya çoluk-çocuk ile gelmez ya.. Ara

[1] Bu mektubun yazıldığı sırada Ali Ekrem Bolayir Rodos'ta bulunuyordu; ablasının Adana'dan Rodos'a hareketini bildiren telgrafı bekliyordu, Rif'at Bey'e yolladığı 12 Nisan, 1302 (24 Nisan, 1886) tarihli mektubunda yazmıştır. Ayni mektubunun arkasına Namık Kemal kendi el yazısı ve imzâsı ile şu cümleleri ilâve etmiştir: "Kaçırdın mı yâ-hû? 'Aḳlını değil, Sandık Emîni'ni.. Buralara telgraflar yağıyorlar. Merâḳ etme, gelirse tutarız. El-ḥamdü li'llâh 'âfiyetteyiz. Bakalım, Çiçük Ala'yı bekliyoruz,, (Ali Ekrem'in el yazısıyle olan bu mektup, Türk Tarih Kurumu'nda, Kemal'in mektupları arasındadır (Nu. 27).

-sıra böyle iftirâḳlara tahammül żarûrîdir. Biz de çektik, sanki derim. Muvaffaḳ sana pek dargın.. Sabahleyin uyanmadan bırakıp gidiyormuşsun. Uyandığı vaḳit arıyor, bulamıyor, *tü kaka babici* diye söylenip-duruyor. Bacı Sultân da vâlidesinden dolayı biraz sıkıldı amma, evvelki hâlleri taḥḳîḳ etti de, teselli buldu. Vâlidesi bu kış, ḥaḳîḳaten acınacak bir hâlde idi. Şimdi el-ḥamdü li'llāh ehvendir. Hastalık muḥâṭaralı görünmüyor; fakat eziyyeti de ṭâḳat gelir şeylerden değildir. İnşâ'allāh ilerisi iyi olur. Sizin yolcu kız olursa, Ayşe Berâ'et a'lâ olur; lâkin erkek olur ise ne isim bulacağız, hiçbir şey düşündün mü? Ben, Muvaffaḳ kadar güzel birşey bulamıyorum. Senin İstanbul seyâhatine, Edhem Bey'e, falana dâ'ir olan teşebbüslerimi Ferîde'ye söyledim. O da yazdı; şimdi benim tekrâr etmekliğime ḥâcet yok. Botetni (بوتتنى)[2] veyâ ta'bîr-i ġalaṭıyle portakal isteriz. Muvaffaḳ'ın bir a'lâ cuhu var; eğerini görsen kıskanırsın. Sen orada pek ziyâde sıkılırsan, bir daha evleniverirsin olur biter. Hâzır Büyük Ḳā'impeder'ine de ḥulûş etmiş olursun. Posta İzmir ṭarîḳıyle gideceğinden, mektûbun ne vaḳit varacağı ma'lûm değil. İstanbul'a da birçok kâğadım var; anın içün kısa kestim.

17 Nisan, sene 302
KEMAL

829. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

6. V. 1886

Babici,

Ne yapıyorsun? Elmas çocuklar, kırmızı postallı çocuklar diye türküler söylüyor musun? Biz burada râhatız. Ṭaḳ bav çocuğu çocuğu ane diye başımıza gelen ḳażâları anlatıyoruz. Bizden merâm Muvaffaḳ ile ben.. Muvaffaḳ o sevdâda; ben ise yeni gelecek yolcuya isim düşünüyorum. Fârūḳ'u ḳarârlaştırdım. Sonra Ferîde, Fârūḳ isminde bir çocuk olduğunu ḫaber verdi; ben de başka isim düşünmeğe başladım. Adam gibi birşey de bulamadım. Pek güzel isimler var; hepsi mebẕûl.. Bakalım, ileride ḫâṭıra neler gelir!

[2] Kemal, bu kelime ile, torunu Muvaffak'ın *portakal* yerine *botetni* (botteni?) dediğini anlatmış olsa gerektir.

Ferîde 'âfiyettedir. Kendi mektûbunu da yazıyor. Ekrem bizim taraftan Yunan Konsolosu'na Kıral'ın gününü tebrîke gitti[3]. Bilmem, geldiği vakit birşey yazar mı? Nesîme, hastalığı ile uğraşıyor. Çok za'îf.. Bu hafta Kostan'ı çağırıyorum. Ben, bu gün Vilâyet'e gidecektim. Bir sıkı meltem ẓuhûr etti; mâni' oldu. *Tarîḫ* muḫlişinizi sorarsanız du'âlar ediyor. Selîm bitti; yarın Süleymân'a başlayacağız. İḫtiyâr ettiğim formanın sana bir numûnesini gönderdim. Şimdiye kadar yazdığım yazılar bindörtyüz sahîfe kadar oluyor. Çalışkanlığı beğendin mi? Dört ayda bundan ziyâde yazı yazılmaz sanırım. Şimdi basmağa başlamak, bu kadar sermâye ile pek kolay; fakat hâlâ, aradığım kitâbları getirtemedim[4] ki taṣhîḥe başlayayım[5]. Tahmînime göre, Haziran çıkmayınca basılmağa başlayamayacağız.

24 Nisan, sene 302
KEMAL

DCCCXXX.—XXXI.

Kemal, Adana'da bulunan Feride Hanım'a gönderdiği, eserimizin bu cildindeki 27 Mart, 1886 tarihli mektubunda, onun Rodos'a mümkün olduğu kadar çabuk gelmesini, kışı asabî bir hastalık içinde geçiren ve zayıf düşen Nesîme Hanım'ın kızını görünce hiçbir şeyi kalmayacağından emîn olduğunu, İzmir'e gitmek istediğini yazmıştı (S. 313, nu. 822). Aşağıdaki 14 Mayıs tarihli mektuplarını, bu sırada İzmir'de bulunan oğlu ve kızına göndermiştir. İlkinde, Nesîme Hanım'ın tedâvisi için Dr. Kostan'ın İzmir'e gideceğinden, mektubunun tarihi Cuma'ya rastladığına göre dört-beş güne kadar, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Âkif Paşa'yı bu yeni vazifesi dolayısıyle sözlü olarak da tebrik, ayrıca resmî ba'zı işlerinin çözümü için Sakız'a seyâhatinden, Menemenli Tâhir'den mektup almadığından, Édouard Billiotti'den mektup aldığından bahsetmiştir. Kızına mektubunda ise, İzmir'e kendi isteğiyle giden Nesîme Hanım'ın hastalığı orada da hafiflemediğinden duyduğu üzüntüyü yazmıştır.

Mektubun siyah mürekkeble, Kemal'in kendi el yazısıyle olan aslı F. Kenç'ten alınan belgeler arasında T. T. Kurumu'nda (Nu. 7), fotokopisi kendi kitaplığımızdadır. Her ikisi ayni kâğada yazılmıştır; ikincisinin tarihi tarafımızdan eklenmiştir.

[3] Yunan Kıralı George I. (1845-1913).
[4] Krş., M. C. K., getiremedim
[5] Krş., M. C. K., başlayım.

830. 'Alî Ekrem Bolayîr'e

14.V.1886

Ekrem'ciğim,

Mektûbun melfûflarıyle berâber geldi. Kostan öyle geveze değildir; ihtimâl ki bu mektûbumu getirecek vapur ile gelir. Ben el-ḥamdü li'llâh 'âfiyetteyim. Buradan ne vaḳit kalkacağım belli değil. Salı'ya, Çarşanba'ya doğru hareketi ümîd ederim. Yolda ba'żı yerlere de uğrayacağım. Bir haftadan evvel gelemem sanırım. Bizim Ṭâhir gevezesinden yine mektûb yok mı idi ki birşey yazmıyorsun. Eğer böyle ise bir a'lâ azarla! Bizim Édouard Billiotti'den mektûb aldım; memnûn oldum. Selâm söyle! Başka yazacak birşey yok..

2 Mayıs, sene 302
Kemal

831. Ferîde Hanım'a

14.V.1886

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Saḥîḥan benim de seni ötekinden ziyâde göreceğim geldi. Merāḳ etme, yakında oradayım. Vâlidenin hastalığı ḫiffet bulmadığına canım sıkıldı. Elden ne gelir! İnşâ'allâh Kostan bu hafta orada bulunur. Kendisine selâm ederim. Muvaffaḳ'ın gözlerini öperim.

2 Mayıs, sene 302
Kemal

DCCCXXXII.

Kemal, oğluna gönderdiği 20 Mayıs tarihli mektubunda onun İzmir'e gittiklerine dâir telgrafını aldığını, Nesîme Hanım'ın sihhati bakımından bu seyâhatin faydalı olacağını sandığını yazıyor. Mektubunun Hicrî tarihi karşılığı 20 Ṣa'bân 1303'dür. Ramazân'ın gelmesine oniki gün kaldığı için, İzmir'den yenilecek ve içilecek ba'zı şeylerin gönderilmesini istiyor.

Siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle olan aslı, T. T. Kurumu'nda, F. Kenç'ten satın alınan belgeler arasında (Nu. 8), fotokopisi kendi kitaplığımızdadır.

832. 'Alî Ekrem Bolayîr'e

20.V.1886

Ekrem'ciğim,

Telgrafın geldi. Sizin 'azîmete menûn olduk. Hasta içün inşâ'allâh ḫayırlıdır. Ben el-ḥamdü li'llâh 'âfiyetteyim. Bizim Con (John: جون)'dan da öğrenirsin. Yâ-hû, biz ġâlibâ bu sene Ramazân gelmeyecek zannettik; o mubârek ise geldi. İzmir'den reçel, şurûb, peynir gönder; istediğim reçelleri, şurûbları bilirsin. Peynir Bekir Ağa nev'inden olmasın. Graviyeri, Felemenk falan olsun; daha yiyeceğe dâ'ir ne bulursan gönderebilirsin; iştihâ yerindedir.

8 Mayıs, sene, 302
Kemal

DCCCXXXIII.

Kemal, Rif'at Bey'e yolladığı aşağıdaki mektubuna, ona oğlu Muvaffak'ın çocuk şîvesiyle hitâb ederek başlamıştır. Nesîme Hanım'ın hastalığının yol açtığı masrâf yüzünden çektikleri maddî sıkıntı, verdiği sözü tutarak Zühdî Efendi'ye borcunu ödemek zorunda olduğu, *Tarih*'inin basımına birkaç aya kadar başlanabileceği, Kānûnî Süleyman Devri'ne kadarki kısmının yazılmış bulunduğu, *Mukaddime*'sini yazmağa başladığını ve bunu birkaç güne kadar bitirebileceği, parayı göndermeği şimdilik geciktireceği üzerinde durmuştur.

Osmanlı Tarihi'nin *Mukaddime*'sini ne zamân yazmağa başladığını tesbit bakımından mühim olan bu mektubunun siyah mürekkeble, kendi yazısıyle olan nushasının fotokopisi Tâhâ Toros'tan satın alınan mektuplar arasında, T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 12). Feride Hanım'la ve Zühdî Efendi ile ilgili cümleleri, M. C. Kuntay tarafından Nu'man Menemencioğlu'nun dosyasından alındığı kaydedilerek yayımlanmıştır (A. e., c. I., s. 104 v.d., c. II., Kısım II., s. 670).

833. Menemenli Rif'at Bey'e

2.VI.1886

Babici, Bici-bici,

Mektûb almadığın içün merāḳ etmekte ma'nâ var mıdır ya.. *Osmanlı* her hafta gelecek diye Ferîde'yi sen aldatmışsın; o da *Avusturya* ile birşey yazmamış. Biz Saḳız'da on günden ziyâde furtınalardan ḥabs olduk. Yine el-ḥamdü li'llâh sıkındısızca kurtulduk

geldik. Nesîme'nin keyifsizliği cihetiyle masraf pek fenâ gitti. Ne yapalım, Allāh başka keder vermesin. Ferîde yazmıştır ya.. Şimdi yüz lira isteriz. Hem be-heme-hâl postanın 'avdetinde gelmeli ki Zühdî Efendi'ye[1] karşı olan ta'ahhüdümüzde maḥcûb olmayalım, burayı da idâre edebilelim. Birkaç aya kadar *tarîḫ* çıkmağa başlar; elimiz de genişler. *Tarîḫ*'e bakmak için 'Ubeydu'llāh İstanbul'a gidecektir. Andan iyi neẓâret edecek adam bulamayız zannederim. *Muḳaddime*'ye başladım, pek ziyâde sıkındı veriyor. Dün yüz sahîfe kitâb okudum; beş satır yazı çıkarabildim. O da birkaç güne kadar biter, Sulṭân Süleymân'a başlarız. Ismarladığım kitâblar gelmeğe başladı. Ümîdim gibi gelirse, iki ay sonra kitâbı basmağa başlarız. Süleymân'a kadarı hâzırdır. İçinde çok taḥḳîḳāt var; epeyi iyi birşey olacak..

Gelelim buraya: Ferîde mâşâ'allāh vucûdce pek a'lâdır. Mümkin olsa da vilâdet sırasında sen burada bulunsan.. Ma'lûm a, ben kaçarım. Evde de bakacak kimse yok. Amma gelemezmişsin, ben de o zamân kaçmam, ne yapalım. Muvaffaḳ Beyefendi Hazretleri ile aṛamız pek iyileşti; hiç yanımdan ayrılmamak istiyor. Bir de kıymetli Duşun Naşı (دوشون ناشی) muḫlişimiz var; birtakım câhiller âdemceğizin ismini taḥrîf ide-ide Yusuf Onbaşı yapmışlar. Bereket versin Muvaffaḳ Bey'in feṣâḥatine ki Duşun Naşı olduğunu öğrendik. Parayı ihmâl ve imhâl ettim. Bâḳî du'â..

21 Mayıs, sene 302

KEMAL

DCCCXXXIV.—XXXV.

Kemal, aşağıdaki mektuplarının her ikisini Nesîme Hanım'la birlikte İzmir'de bulunan Ali Ekrem'e göndermiştir. 2 Haziran tarihlisinde, oğlunun Rodos'tan İzmir'e giderken fazla para götürdüğünden, onun bu husûstaki hisâbından birşey anlamadığından şikâyet etmektedir; bununla berâber onları parasız bırakmamak için on lira, Zühdî Efendi'ye borcu için de İstanbul'a havâle edilmek üzre yirmibeş lira yolladığını haber veriyor. Üzerinde durduğu bir başka mes'ele *Osmanlı Tarihi*'nin Kānûnî Süleyman Devri'ni değil, *Mukaddimesi*'ni yazmağa başladığı, bunun aceleye gelmeyen ve güçlükle yürütülen çalışma olduğu — mektubunun tarihi 1303 Ṣa'bān'ı-

[1] Zühdî Efendi, bu mektubun yazıldığı sıralarda Dîvân-ı Muhâsebât'ın İkinci Dâiresi Mümeyyizleri'nden bulunuyordu (*1303* ve *1304 Sene-i Hicriyyesi'ne Mahsûs Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, İst., Mahmud Bey Matbaası, s. 295; 287).

nın 29'una, son gününe rastladığına göre — Ramazan'ın onbeşine doğru belki bitirebileceğidir.

Kemal, bundan bir hafta kadar sonra yazdığı mektubunda da yine Ali Ekrem'in fazla para harcamasından şikâyetcidir. İhtiyât olarak elinde biraz para bulunmasını, Feride Hanım ikinci çocuğuna yüklü olduğu için, doğum masrafı dolayısıyle lüzûmlu sayıyor. *Mukaddime*'nin, eserin ilk ciltlerinin daha kolay hazırlanabileceği düşüncesindedir. Oğlunun ihtiyâcı olan kitapların alınması, hocalarına verilecek masraflar için para harcamaktan çekinmediği anlaşılıyor. Ali Ekrem'in el yazısıyle gördüğünden bahsettiği ve *Kanlı kefen askerin evsâbıdır* mısrâ'ını naklettiği şiirin kimin olduğunu sormuştur. Bu şiir, oğlunun, *Bak şu levend askerē Osmanlı'dır* mısrâ'ıyle başlayan şiirinin beşinci kıt'asının ilk mısrâ'ıdır. Az sonra neşredeceğimiz mektuplarında, Ali Ekrem'in babasına bütününü gönderdiği, tashihini istediği bu şiiri üzerinde etraflı bilgi vermeğe çalışacağız.

Kemal'in maddî vaz'iyeti, *Osmanlı Tarihi* ve *Mukaddime*'si, Ali Ekrem'in bir şiiri hakkında notlarını içine alması bakımından mühim olan bu mektuplarından ilki siyah, ikincisi kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle, T. T. Kurumu'nda, F. Kenç'ten alınan belgeler arasındadır (Nu. 9, 10).

834. 'Alî Ekrem Bolayîr'e

2. VI. 1886

Ekrem Sulṭân,

Mektûbun geldi. Saḳız'da uzun kalışıma sebeb rûzgârlar idi. El-ḥamdü li'llâh 'âfiyetimiz yerindedir. Vâlide'nin 'âfiyetine de memnûn olduk. Para istiyorsun; İmânım, sen buraya nûr indirmişsin. Bizim 125 lira fazla paramız olacak idi. 50'si Kostan'a gitti, a'lâ; kaldı 75'i.. Andan burada yalnız 20 lira bırakmışsın. İki aylığı da almışsın; ma'a-mâ-fîh Nisan hisâbının yarısını vermemişsin. Benim bu ṭamdan düştü koç-keçi hisâbına bir dürlü 'aḳlım ermedi; bununla berâber parasız da oturulmaz ya.. Yine öteden-beriden borc aldık. Size, *mandat de poste* değil[1], Tevfîk'a teslîm olunmak üzre para olarak 10 lira gönderdik. 20 lira ile iki ay sesini çıkarmayacak idin; 10 lira ile bir ay sus da, o bir ay içün yine Allāh Kerîm'dir. Havâle içün Mehmed 'Alî'yi sıkıştır; çâbük yetişmezse hâlimiz fenâdır. Zühdî Efendi'nin borcu içün de Tevfîk'a 25 lira gönderdim; kendisine de yazdım. Şunu sur'atle bankadan İstanbul bankasına naḳl ettiriniz ki maḥcûb olmayalım.

[1] ماندہ دو پوست şeklinde yamılıştır; posta havâlesi demektir.

Okuyacağın derslere memnûn oldum. Süleymân'a değil, *Mukaddime*'ye başladım; çünki öteden-beriden kitâblar ẓuhûr ediyor. Taṣḥîḥ mevsimi yaklaştı. *Muḳaddime*'ye başladığımda iṣâbet etmişim; 'acele yazılacak şey değil.. Nârgile taşımak da ḳābil değil; be-heme -hâl yukarıda yazılabiliyor. Çok kitâba bakmağa muḥtâc.. Geçen gün yüzyirmi sahîfe yazı okudum; *Muḳaddime* içün üç satır şey ḫulâṣa edebildim. Bakalım, Ramazân'ın onbeşine doğru biterse, Süleymân'a başlarız. Süleymân'ın me'ḫaẕları mevcûd olduğundan yazılması kolaydır.

Arabacının cürmü koğulacak derecede birşey değil.. Bir gece serhoş olmuş, biriyle ġavġa etmiş, arada karı falan yok; şimdi uslu -uslu oturuyor.

Şimdilik başka söyleyecek birşey ḫâṭırıma gelmiyor. Hâ, yalnız Muvaffaḳ Beyefendi hepimizin ġalaṭâtını taṣḥîḥ ediyor. Burada bir Duşun Naşı var. Biz, bî-çârenin ismini taḥrîf ede-ede Yusuf Onbaşı yapmışız. Şimdi Muvaffaḳ Beğ'in taṣḥîḥinden anın doğrusunu anladık.

Vâlidene selâm; senin de gözlerini öperim.

21 Mayıs, sene 302

Baban,

KEMAL

Aġob Paşa'ya bir mektûb yazdım, leff ettim; Mehmed 'Alî'ye[2] gönder.

835. 'ALİ EKREM BOLAYİR'E

8. VI. 1886

İki Gözüm Ekrem'ciğim,

Mektûbun geldi. Senin hisâb şimdi bütün-bütün karıştı ya.. Haydi bizim mevcûd para senin dediğin gibi olsun. Bizim Nisan aylığı yedibin bu kadar ġuruş idi. Sen andan Mehmed Efendi'ye dörtbin ġuruş vermişsin; arada üçbin ġuruşu yok da, anın içün hisâbı anlayamamıştım. Mehmed Efendi câriyemiz parasızlığa dayanamamış da, verdiği sözde duramadı. Biz de paranın birazını ana verdik.

[2] Dîvân-ı Muhâsebât Mümeyyizleri'nden Mehmed Ali Bey olabilir (Ayni yıllara âid *Sâl-Nâme*, s. 295; 287).

Birazını da iḥtiyâṭ sakladık; çünki çocuk teşrîf edecek olursa şimdi para yok.. Biraz daha bekle de sonra gel dinemez. Bî-çâre, aṣḥâb-ı ma'âştan değil ki bu ṣûretle ta'vîḳı ḳâbil olsun! Birkaç gün sonra o bir on liramızı da istemeğe mecbûruz diyorsun. Giderken yirmi altun almışsın. On gönderdik. Birkaç gün sonra da on lira istersen, demek ki sizin İzmir masrafı ayda kırk lira olacak. Biraz taṣarruf etmeli ki para yok.. Sen orada şimdilik on lira bul; ileride yine para lâzım olursa ḫaber verirsin!

Tarîḫ'in birinci cildleri basılmak Süleymân'a muḥtâc mı ya! Süleymân beşinci, veyâ altıncı cild olacak. Kitâblar gelse birinci, ikinci cild kolay; on günde biter. *Muḳaddime* pek ağır gidiyor, pek de güç.. Bu kadar çalışıyorum, bir dürlü ilerilemez muṣîbet.. Dün ve dün akşam beşyüz sahîfeye yakın yazı okudum. Bir sahîfe ḫulâṣa çıkarabildim; fakat çıkan ḫulâṣa binbeşyüz sahîfe yazıya da değer idi.

Ders içün sarf olunacak paraya hiç ehemmiyyet verilmek iḳtiżâ etmez. Ders, 'ilâcdan da muḳaddemdir. Hâ, senin yazınla bir kâğad parçasında *Kanlı kefen askerin eṣvâbıdır* diye bir şiir gördüm, o kimin?

Vâlide'ne selâm ederim. Çâbük iyi olmanın kolayına baksın ki o bir torunu da büyük vâlide ister.

Şimdilik başka yazacak birşey yok; ileride ẓuhûr ederse *Avusturya* ile de yazarım. Unutmayalım, biz parayı *Osmanlı* vapuru'na vermedik; *Osmanlı* postası'na vermedik. Eğer *Osmanlı* vapuru'yle gönderildi ise, o ma'rifet Mahmûd Efendi'nin olacak; ma'a-mâ-fîh şimdiye kadar para vâṣıl olmuştur.

27 Mayıs, sene 302

Baban,

KEMAL

DCCCXXXVI.

Kemal'in aşağıdaki mektubuna göre, Feride Hanım'ın ikinci çocuğunu dünyâya getireceği zamân epeyi yaklaşmıştır; bu yüzden evden uzaklaşmak istediği, Ali Ekrem'in Rodos'ta olmayışı, Rif'at Bey'in izin alıp Adana'dan gelemeyişi dolayısıyle bu arzusunu yerine getiremediği anlaşılıyor. Feride Hanım'ın ilk çocuğu Muvaffaḳ'ın doğum tarihi 15 Haziran, 1884 (3 Haziran, 1300)'dür; bu münâsebetle onun, mektubun yazıldığı tarihe rastlayan, üç yaşına bastığı gününü nasıl geçirdiğini, konuşmalarını, yaramazlıklarını, yeni doğacak kardeşi ile arası iyi olmayacağını, evde bir başka mini-mininin varlığını istemediğini anlatmıştır.

Kemal'in, âile hayâtını aydınlatıcı bu mektubu kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 366).

836. Menemenli Rif'at Bey'e

15. VI. 1886

Evlâd,

İki kısa mektûbun ile, telgırafların geldi. Sen de iki elinle bir ....[1] düzeltmeğe muḳtedir maḥlûḳlardan değilsin hâ... Mıymıntı çocuklar gibi sümüğünü çektin; bir ruḫṣatı alıp da gelmeğe muḳtedir olamadın. Ekrem burada bulunsa mâni' değil idi; fakat anın gitmesi işi bozdu. Yolcu yaklaşmış, bayramı beklemeyecek gibi görünüyor. Ben kaçacağım amma, Ferîde'yi kime bırakayım? Duracağım amma, patırdıya nasıl dayanayım! Bir karışık hâl.. Her ne ise, bakalım Allâh ne gösterecek..

Muvaffaḳ çapkınını sorma! Evvelâ senden şikâyeti var; gece yanına gelmiş, çorabını çalmış kaçmışsın. Sonra, dünyâdan şikâyeti var: Başka 'Arab bulacak da, dadısını ağlatacak imiş. Geçen gün başka anne de bulacak oldu. Bana danıştı; benim pek işime gelmez, Babici'ye sor dedim. Bilmem, sana mektûb yazar da sorar mı? Yalnız bir dürlü başka mini-mini istemiyor. Ṣabâvet muḥlişiniz ile arası pek iyi. Bir de ma'hûd İngiliz'den huy kapmış. Çilek içün, nekadar sevseniz benim kadar sevemezsiniz diyecek. İstanbul'dan çilek reçeli geldi; biraz verdik. Birinci lokmada bildi; çilek diye söylenmeğe başladı. Kaysı çıktı. Çok yememesi içün bir yere iki dâne koyu(*yor*)lar da kuş getirdi diye veriyorlar. Geçen gün kuşun ḫidmetine kızmış, kuş çilek getir diye emir veriyordu. Bu gün yevm-i vilâdeti idi. Vâlidesi bir sırmalı gemici eṣvâbı yapmış, cuh'una bindi, öteye -beriye gezindi-durdu. Hâ, şimdi cuh'un da adı değişti; 'âdetâ eşek oldu. Yalnız kendi değişemiyor. Mubaḳ, falan demeğe çalışıyorsa da, yine nihâyet Babak'ta ḳarâr veriyor. Herşey'i iyi; yalnız bir yeri değil.. Kendinden büyücek çocuklarla arası hoş da, kendinden küçükleri hiç sevmiyor. O da benim işime gelmiyor. Ne yaparsın. Şimdilik başka yazacak birşey yok..

3 Haziran, sene 302

Kemal

[1] Bu sıra noktalar mektubun aslında da müstehcen kelime yazılmadığı için böyledir.

DCCCXXXVII.

Kemal, oğlu Ali Ekrem'in mektubuna cevâbında önce, onun şiirlerine dâir ba'zı şeyler yazmak istediğinden, *Osmanlı Tarihi*'nin *Mukaddime*'sini yazmağa uğraştığı için, bunu daha sonra, *Avusturya* vapuru ile göndereceğinden bahsetmiştir. Bu ifâdesi, Ali Ekrem'in yolladığı şiirlerine tenkîdler yazdığını, dolayısıyle onun üzerindeki te'sîrini gösterdiğinden mühimdir; bu yüzden, hem Kemal'in şiir tenkîdlerinde neler dikkatini çektiğini, hem Ali Ekrem'in san'at hayâtının ilk devresini aydınlattığı için bu mes'ele üzerinde durmağı faydalı buluyoruz.

Ali Ekrem (1284, Rebî' II./Ağustos, 1867), Namık Kemal Avrupa'da iken İstanbul'da, Hûbyâr-mahallesi'nde, Büyük Baba'sı Mustafa Âsım Bey'in eşine âid, konak-yavrusu bir evde dünyâya gelmiştir. Dokuz yaşında, Midilli'de bulunduğu sırada, babasından işittiği bir mısrâ'ın başına bir beyit eklediğini, ona sivine-sevine gösterdiğini yazıyor:

Vatanı bin arı gelmiş sokuyor
Mahmûd Paşa küp'e altun tıkıyor
Zahmet çekme, balık baştan kokuyor

Bu, onun ilk şiiridir; "Okudu, dedi ki 'Âferîn sana Ekrem, fakat vatanı sokanlar arı mı ya, yılan.. Gel, şu birinci mısrâ'ı *Vatanı bin yılan gelmiş sokuyor!*„ dediğini kaydetmiştir [1]. Rodos'ta iken de şiirler yazmıştır; bunlardan biri, o zamâna âid resimlerinden birinin karşısına yazdığı kıt'ayı andırır:

Vardı gönlümde de bir hüsn-i latîf
Fakat insâna değildim âşık

[1] Kemal'in, babası Mustafa Âsım Bey'e 1867 Ağustos'unda gönderdiğini tesbit ettiğimiz mektuplarından, yakında doğacak çocuğu için âilesi tarafından isimler gönderildiği anlaşılıyor; bu münâsebetle, "İsimleri beğenmedim; çocuk doğduğu zamân siz ne tesmiye ederseniz edin. İstanbul'a gelince, anı, kendi bildiğim isim ile çağırırım„ cevâbını vermiştir. Öteki mektubunda, "Oğlum dünyâya gelmiş; Allâh uzun ömürlü eylesin! „ diyordu (Bu kitabımızın birinci cildindeki 17, 19 numaralı mektuplar, s. *104*, 105; *107*, 108). Hayât çizgisi, ilk eserleri hakkında, F. N. imzâlı, *Kemal-zâde Ali Ekrem Beyefendi'de Bir Gün* başlıklı röportajda faydalanılmağa değer bilgiler yer almaktadır (*Yarın* mec., nu. 12, 15; 5 ve 26 Ocak, 1922). Birkçok mühim şahsiyetlerimiz gibi, A. Ekrem hakkında da henüz bir monogırafi yazılmış değildir. İ. E. M. Kemal İnal'ın *Ekrem Bey* maddesinde, hayât çizgisine dâir verilen bilginin, kaynak zikredilmemekle berâber, *Yarın* mecmuasından alındığı anlaşılıyor; eserlerinden ise pek az bahsedilmiştir (*Son Asır Türk Şâirleri*, c. II., İst., 1931, Orhâniyye Matbaası, s. 285-90; c. XII, *Zeyl*, İst., Maârif Matbaası, 1942, s. 2247). S. Nüzhet Ergun, bu kaynaktan, me'haz vermeksizin *Yarın*'daki mülâkâttan geniş ölçüde faydalandığı gibi, başka neşriyâtı da gözden geçirerek şâirimizin hayât ve eserleri hakkında epeyi bilgi vermiştir (*Türk Şâirleri*, c. I., İst., 1941, s. 427-36).

Sevdiğim hüsn-i mücerreddi benim
Şu idî rûhuma yâr-î sâdık [2]

Ali Ekrem böyle şiirlerini Kemal'e göstermediği gibi, saklamamış, yırtıp atmıştır. Kendi ifâdesine göre neşredilen ilk yazısı, *Resimli Gazete*'de çıkan, *Dağ* başlıklı bir nesridir; ilk şiiri ise *Mirsâd*'da, İlhâmî müsteâr adıyla basılmıştır; o sırada Mâbeyn-i Humâyûn Kâtibi bulunuyordu [3].

Ali Ekrem'in 7 Haziran, 302 (19 Haziran, 1886) tarihli, babasına yolladığı, bir şiiri dolayısıyle onun yaptığı tashihler üzerinde duruduğu bir mektubu vardır; bu mektubun ilk paragrafından, Ali Ekrem'in şiir yazmakta olduğunu, fakat bunları babasına göstermekten çekindiğini, şiiri yazılı bir kâğadın, tesâdüf eseri olarak babasının eline geçtiğini, bu yüzden şiirlerini göndermeğe mecbûr kaldığını öğrenmekteyiz:

---

[2] Ali Ekrem'in bahsettiği, Kemal'in,

Bu cihân 'âlem-î terakkîdir
Anı öğren bıyıklı resminden
Dâ'imâ 'âlem-î kemâl'e yürü
Benzemê tâ ölünce hîç sana sen

kıt'ası olabilir; Menemenli Tâhir'in,

Ben miyim gördüğüm bu şekl-i garîb
Bana baktıkca baş-i hayret‿eden
On yıl‿evvelki resmim‿işte budur
Nekadar benzemezmişim bana ben

kıt'asına nazîredir. Her iki kıt'a, Kemal'in şiirlerini içine alan, T. T. Kurumu'ndaki *defter*'de (S. 41) vardır; onun istinsâh edilmiş şiirlerini ihtivâ eden, E. Çinar'ın bize hediye ettiği *defter*'de bulunduğu gibi (S. 36), yalnız Kemal'inki S. N. Ergun tarafından da yayımlanmıştır (*Namık Kemal'in Şiirleri*, İst., İnkılâb Kitabevi, 1941, s. 253). Menemenli Tâhir'in bu *kıt'a*'sı, *Elhân* adlı eserinde, *Üç Sene Mukaddem On Sene Evvelki Resmimin Arkasına Yazılmıştı* başlığıyledir (Kostantaniyye, Matbaa-i Ebüzziyâ, 1303, s. 82). Şâirimizin, *Kemal Beyefendi Hazretleri'ne Takdîm Ettiğim Resmimin Arkasına Yazılmıştır* başlıklı bir başka kıt'ası da vardır (A. e., s. 80):

Bezm-i Kemâl-i Hazret-i ustâda 'âzim‿ol,
Tasvîrim! İştiyâkımı 'arż it huzûruna,
Mehcûr-i bezm-i hikmetiyim ben, fiğân-fiğân,
Sen nâil‿ol o mes'adete, git huzûruna!

[3] Ali Ekrem'in *Resimli Gazete*'deki yazılarından önce, *Tercemân-ı Hakîkat*'te, Arab kaynaklarından faydalanarak yazdığı *Edebiyât — Şiir hakkında Mutâla'a* başlıklı, İlhâmî mahlasıyle yayımlanmış olan makâlesi (Nu. 2689, 14 Mayıs, 1302/26 Mayıs, 1887) vardır. Sözünü ettiği *Dağ* adlı nesrinden önce de, beğendiği *Resimli Gazete*'yi tebrik maksadıyle yazdığı, yolladığı eserleri beğenilirse her nushası için daha çok "edebiyâta, ahlâkıyyâta ve ba'zan dahi ulûm ve funûna muta'allik ufak-tefek şeyler göndermek„ istediğini bildirdiği mektubu neşredilmiştir. Gazete adına verilen cevapta, yolladığı üç yazıdan *Dağ* adlı makâlenin o sayıya konuldu-

Bey Babacığım,

Luṭf-nâmenizi aldım. O muşlbet kâğad nereden elinize geçti? Size hiçbir vaḳit göstermeğe cesâret edemeyeceğim pis-pis şiirlerimi yazıp göndermeğe mecbûr oldum. Va'llâhi, postaya o kadar ḫalecân ile intiẓâr ediyorum ki ta'rîf olunamaz. *Daha acele etme, şâirliğe kalkışma* cevâbını alacağıma emîn idim. Beyitlerimin ba'żılarına *güzel* işâreti konulmuş; buna hiç muntaẓır değildim. Rûhum mesrûr oldu. Hem artık bundan sonra kendi hezeyânlarımı kendim beğenmek ile iktifâ etmeyeceğim; hepsini taḳdîm eyleyeceğim. Fenâ veyâ iyi olduklarını anlayacağım; gönlüm müsterîḥ olacak. Şimdi ben, kendi herzelerimden ne ma'nâ çıkardımsa 'arż edeyim ki, siz de, Arnavud'un *burada var, burada yok* sözünü benim içün söylenmiş biliniz [4].

Ali Ekrem'in, babasının düzeltip tenkîd ettiği aşağıdaki üç şiiri olduğu anlaşılıyor; elimizde bu şiirin Ali Ekrem'in el yazısıyle metni, mısrâların yanlarındaki boşluklarda Kemal'in el yazısıyle düzeltme ve tenkîdlerini içine alan nushası bulunmaktadır. Bu şiirin metnini veriyoruz; sağ ve solundaki boşluklarda„ 8 punto ile

---

ğu, ötekilerinin gelecek sayılarda basılacağı yazılmıştır (C. I., nu. 7, 25 Nisan, 1307/7 Mayıs, 1891, s. 85-90). Bu gazetenin muhtelif sayılarında da manzûm, mensûr yazıları yayımlanmıştır. Ali Ekrem'in, bu ilk yazısının basım yılını 1306 kaydetmekle yanıldığı anlaşılıyor; ayni yanlış, *Resimli Gazete* gözden geçirilmediği için İ. E. M. Kemal'in eserinde tekrarlanmıştır (A. e., s. 287); S. N. Ergun'un bu yanlışı farkettiği (*Resimli Gazete*, 1307-1891) kaydinden anlaşılmaktadır (A. e., s. 427). Ali Ekrem, *Ṭarın* mecmuasındaki röportajda, ilk şiirinin *Mirsâd* mecmuasında yayımlandığını söylemişse de bunun adını vermiş değildir; bu mecmuada basılan ilk şiiri *Kumru*'dur (Nu. 9, 9 Mayıs, 1307/21 Mayıs, 1891, s. 66-67; *Żulâl-i İlhâm*, İst., *Sabâh* Matbaası, 1327, s. 47-49), *Dağlara* adlı şiiri, *Mirsâd*'ın 11'inci sayısındaki (23 Mayıs 1307/4 Haziran, 1891 s. 22), *Bir Vâlidenin Güneş Doğarken Söylenişi* başlıklı şiirinden de sonra, *İlhâm imzâsıyle vârid olan nazîre-i dil-nişîndir* ifâdesi altında, onaltıncı sayıda yayımlanmıştır (27 Haziran, 1307/9 Temmuz, 1891, s. 125). Aradan geçen zamânla, Ali Ekrem, *Resimli Gazete*'de çıkan *Dağ* başlıklı, ilk mensûr yazısının adı dolayısıyle, bununla, *Mirsâd*'ın onaltıncı sayısındaki başlıksız olarak yayımlanan,

Mâhitâbın sanki âşıktır hilâlî dağlara
Kim semâyî eylemez tercîḥ ḫâlî dağlara

beytiyle başlayan şiirini karıştırmış olsa gerektir; çünki, bu şiirini sonradan *Żulâl-i İlhâm*'da *Dağlar'a* başlığıyle yayımlarken, "İlk intişâr eden şiirim budur; *Mirsâd* unvânlı mecmuada çıktı„ dip-notunu vermiştir (S. 19 v.d.). *Resimli Gazete*'deki *Dağ* başlıklı makâleyi, *Mirşâd*'daki ilk şiirlerini görmediklerinden olsa gerek, İ. E. M. Kemal ile S. N. Ergun da, ilk neşrolunan şiirinin *Mirsâd*'daki *Dağlar'a* redîfli eseri olduğunu yazarak ayni yanlışı tekrarlamışlardır.

[4] Ali Ekrem Bolayir'in siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle olan bu mektubunun aslı Fâruk Kenç'den satın alınan belgeler arasında, T. T. Kurumu'nda (Nu. 11), fotokopisi kendi kitaplığımızdadır.

dizilmiş olanlar, Kemal'in düzeltme ve tenkîdleridir[5]. Ali Ekrem'in üzerinde durduğumuz mektubundaki bu düzeltme ve tenkîdler dolayısıyle cevaplarını ise dipnotlar hâlinde gösterdik:

1.

Bak şu levend askere Osmānlı'dır
Sūngüsü parlak, kılıcı kanlıdır
Kendi yürekli, yüreği canlıdır
Zararı yok! *Rūh-i mücessem gibi dē ānlıdır*[6] — Hiç iyi değil amma ne yapayım!

NAKARÂT

Sînesi nūr-ı şafaḳ_elvānlıdır
Kendi de ecdādı kadar şânlıdır güzel bir mısrâ! *Cebhesi ḫurşîd kadar şānlıdır*[7] *Cebhe* şânlı olmaz.

2.

Ömrū gider kendisi etmez firār
Ḳalbi durur, ġayreti kılmaz ḳarār
'Alem-i 'ulviyyet_içün i'tibār Fasîh ve vâzih değil..
Cismi ilē dīn_ediyor iftiḫār[8] *Dîn*, birşey ile iftiḫâr etmez. *Hāli eder*; *millet eder iftiḫār* olur; fakat

---

[5] Bu *Müseddes*'i ile *Bir Gazel* ve *Bir Beyit* başlıklı, siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle, ayrı kâğada yazılmış olan şiirlerinin aslı T. T. Kurumu'nca Fâruk Kenç'den satın alınan belgeler arasında (Nu. 12), fotokopileri kendi kitaplığımızdadır.

[6] Kemal'in bu kıt'adaki tenkîdleri dolayısıyla, Ali Ekrem, babasına mektubunda şunları yazmıştır: "*Rūh-i mücessem gibi dē ānlıdır* mısrâ'ında evvelâ *de*'yi zâ'id görmüş, sâniyen *rūh-i mücessem* ta'bîrini pek mebzûl bilerek beğenmemiş idim. Mâdâm ki *zararı yok* buyuruluyor, o öylece kalır.„

[7] Ben, *cebhe*'de şân taşavvur eder idim; anın ile güneş beyninde bir müşâbehet bulurdum. Bir de, göğüsün kanlarını şafak nûruna teşbîh eyleyince, alnı güneşe benzetmek hoş olur sanırdım. *Cebhesi ḫurşîd kadar şānlıdır* mısrâ'ını söylemiş idim. Mâdâm ki bunların hiçbiri olmaz imiş, ḥaẕf ederiz. Yerine, *Kendi de ecdādı kadar şānlıdır* mısrâ'ını koruz. Fikir, ṭabî'î fevḳa'l-'âde olur. Yalnız *kendi de*'deki *de* zâ'id; ma'nâya ḫalel geliyor sanırım. Zâten bir *de*'miz daha yukarıda vardı. İşte bizim gibi 'acezenin fikri de böyle olur. Taṣḥîḥ olunsa bile, sözlerini biribirine rabṭ etmek güçtür.

[8] *'Alem-i 'ulviyyet_içün i'tibār* mısrâ'ının faṣîḥ olmadığını pek a'lâ bilirdim; fakat ne yapayım. Vucûdü, 'Âlem-i 'ulviyyet'in 'ibret alınacak bir vucûddür me'âlini başka dürlü ifâde edemedim. O bend şöyle olsa, bilmem, fenâlıkta o birinden aşağı kalır mı?

Ömrū gider, kendisi etmez firār
Ḳalbi durur ġayreti kılmaz ḳarār
Şām felektē buluyor iştihār
Ümmet-i Peyġamber_eder iftiḫār

3.

Çehre-i ḫandânına kılsan naẓar
Rūḥ-i Nebî'den görünür bir eŝer
Ṭavr-ı dil-ârâsını görsē Ömer
Ayni metânet geziyor zanneder [9]

Ben bunları pek güzel taṣḥîḥ edebilirim amma sonra şiir senin olmaz.

Ömer'e *zan isnâdı ḫilâf-ı edeb* olur. Askerin ṭavrına *dil-ârâ* denilemez; köçek değil a!..

4.

Can vererek şânı bulur ezdiyâd
Ḳudretinē Ḥaḳ da kılar i'timâd [10]
Seyfine İslâm ediyor istinâd
Ka'be yaşar nâmı olundukca yâd [11]

Ġayretinē pek güzel !

Ṭaşar yerine *durur* demeli!

5.

Kanlı kefen askerin⌣eşvâbıdır
Mescidi kal'â, der'i mihrâbıdır
Top, tüfek⌣âteşleri mehtâbıdır
Ebr-i semâ maḳbere-i ḫ^vâbıdır [12]

Ma'nâsız!

6

Pişine kanlar dökülür cā-be-cā
Ḥūnuna envârını serper Ḥudâ
Nesl-i Resûl'ē ederek iḳtidâ
Cadde-i Mevlâ'da yürür dâ'imâ [13]

Nesl-i Resûl'ün hepsi Ḥaḳ yolunda

cism'i yakışmaz. Böyle yerlerde *vucûd* kullanmak lâzım gelir.

---

[9] Ömer'e *zan isnâdı ḫilâf-ı edeb* ise, üçüncü bendi şu kıyâfete korum:

Çehre-i ḫandânına kılsan naẓar
Rūḥ-i Nebî'den görünür bir eŝer
Ġavġada eṭvârına baksā Ömer
Devlete ömr-i ebedî hükmeder

[10] Dördüncü bend'in *Ḳudretinē Ḥaḳ da kılar i'timâd* mısrâ'ında *ḳudret* kelimesini istemeye-istemeye kullanmış idim. Evvelâ *ġayretine* idi. Yukarıda *ġayret* kelimesi var; tekrâr'dan iḥtirâz eyledim.

[11] *Ka'be yaşar nâmı olundukca yâd* mısra'ındaki *yaşar* kelimesi dahi tekrârdan iḥtirâzen isti'mâl olunmuştur; tekrârın zararı yoksa, *durur* demek elbette a'lâ olur.

[12] *Ebr-i semâ maḳbere-i ḫ^vâbıdır* mısrâ'ında maksadım bulut yatağıdır; orada ebedî bir uyku uyur idi. Bu mısrâ' *ma'nâsız* ise değiştiririm; amma şimdi değil.. Hem iyice birşeyler olmalı, hem de *ḫ^vâb* kelimesi girmeli. Allâh, veznin, kâfiyenin elinden cümleyi ḫalâṣ eylesin!

[13] *Nesl-i Resûl hep Allâh yolunda yürümez* buyuruluyor. *Cadde-i Mevlâ* ta'bîri dahi beğenilmiyor. Altıncı bend'i şöyle yapsam, 'acabâ birşeylere benzer mi?

Pişine kanlar dökülür cā-be-cā
Ḥūnuna envârını serper Ḥudâ
Ṭarz-ı imāmīna edip iḳtidâ
Ḥaḳ yolunā can atıyor dâ'imâ

yürümez. *Cadde-i Mevlâ* ta'bîri de iyi değil! *Sînesi nûr-i şafaḳ gibi elvânlıdır Cebhesi ḫurşîd kadar şânlıdır*

BİR GAZEL

Femindē gonce-i 'iffet kızarmış
Ruḫundā mihr-i şāfiyyet kızarmış
O rengin in'ikâsından seḥāba
Havādā çehre-i 'işmet kızarmış
Semādan ẓıllı düşmüş ḫākdāna
Felektē reng-i 'ulviyyet kızarmış [14]
Bakıp etvārınā şūḫ-i zamānın [15]
Utanmış bin melek-ḫaşlet kızarmış
Elindē cāmını tutmuş o meh-rū [16]
Ḥasedden Kevşer-i Cennet kızarmış
Vucūdū cevr ve nāzā maṭla'-i nūr
Görüncē rūyını vuṣlat kızarmış [17]

Güzel!
Havâda 'işmet ne geziyor?
Balon ile çıkmış semâdaki kim?
Ḫâkdâna ẓıl düşünce, felekteki reng-i 'ulviyyete ne oluyor ki kızarıyor?
Şûḫ-i zamân, orta-oruspısı gibi birşey!
Cemâlî 'aksedip câm-î şarâba denilse, ma'nâlı teşbîhle, tevcîhle birşey olur!
Sizin Hala Hanım'ın vuṣlatı mı olacak?

---

[14] *Havâdâ çehre-î ismet kızarmış* mısrâ'ından murâdım, yüzündeki reng-i ismet havâya in'ikâs etmiş de, andan orada çehre-i ismet kızarmış idi. Havâda ismet olmayacağını bilirim; *reng-i ismet* olabilir zannetmiş idim. O beyti,

O rengin in'ikâsından semâya
Melektē çehre-î 'işmet kızarmış

kıyâfetine koysam ve

Semâdan ẓıllı düşmüş ḫâkdâna
Cihandâ reng-i 'ulviyyet kızarmış

beytini,

Ẓiyâsî 'Arş'a ettikcē te'âlî
Güneştē reng-i 'ulviyyet kızarmış

şûretine taḥvîl eylesem yine birşey'e benzemezler mi?

[15] *Şūḫ-i zamân* ta'bîri pek fenâ imiş; anı *mihr-i cihân* yapabilirim.

[16] *Elindē cāmını tutmuş o meh-rū* yerine, *Cemâlî 'aksedip câm-î şarâba* mısrâ'ı iḫtiyâr olunursa, beyit Kemâl'âne oluyor!

[17] *Vucūdū cevr ve nāzā maṭla'-i nūr * Görüncē rūyını vuṣlat kızarmış* beytindeki vuşlat, 'âdetâ vuşlattır; meselâ, sabâh koyuna saklandığı gibi, vuşlat da kızarır sanmış idim ve mâdâm ki vuşlat kadar nâz ve cevr'e mâlik birşey yoktur, yârin nâzını ana tefevvuḳ ettirerek vuşlatın yüzünü ḫicâbından kızartmış idim. Bunlar olmaz ise, beyit biter; taşḥîḥ ḳâbil değildir. — Hala Hanım, yanılmıyorsak, Nesîme Hanım tarafından halalarıdır. Feride Hanım, annesine gönderdiği 6 Ramazân, 305 (17 Mayıs, 1888) tarihli mektubunda İstanbul'a geldiklerinden, Tahsin Paşa'yı kasdederek Paşa Dayı'sının, yengesinin iyi olduğundan, Hanım Hala'nın Ka'be'yi ziyâret edeceğinden, Paşa ile görüşmek üzre birkaç günlük geldiğinden, bayram-

Açıncā gögsünü Şubḥ-ī İlāhī	*Şubḥ-i İlâhî*, bildiğim hayâl değil!
Açılmış bin meh-ī rif'at kızarmış[18]	*Meh-ī rif'at* nasıl şey?

BİR BEYİT

Şafaḳlā māh-tābī seyr ilē sandım verem bir kız	Pek saçından sürükleyerek meydâna
Libāsī nev-bahārın güllerinden intiḫāb olmuş	çıkmış bir mażmûn!

Ali Ekrem, bu şiirini yazdığı kâğada, yukarıdaki beyitten sonra, "Daha 'acele etmeyeyim mi, Beybaba'cığım„ cümlesini ilâve etmiştir. Kemal'in aşağıdaki mektubundan, Ali Ekrem'in tashih edilmek üzre, babasına başka şiirlerini de gönderdiği anlaşılıyor. Bunlardan biri, yanılmıyorsak, altı kıt'alık, Kemal'in el yazısıyle düzeltme ve tenkîdlerinin yer aldığı ayrı bir kâğada yazılmış ve sonunda Haziran, 302 tarihi, "İzmir'den gönderip ba'de't-taşḥîḥ aldığım„ ibâresi bulunan aşağıdaki şiiridir[19]:

Giryān olarak 'arż-ı vucūd eyleyor‿işte	
Aldī 'alemin arkasınā öyle göründü	
Göklerde gezen sancağınī yerde bulunca	İyi!
Bī-çāre vatan kanlı kefen sandı būründü	
NAKARÂT	Fenâ değil:!
Millet gidiyor, şānını i'lā günüdür bu	
Kanlar dökerek meyyiti iḥyā günüdür bu	Böyle olmalı: *Canlar vererek*
.	
Hep ḥâk olalım, cismimiz āġūşuna düşsün	
Bizdē ninemizlē gidelim Dār-i Beḳā'ya	Zararı yok!
Yāḫūd ki surūrū kılarak vechini tābān	
Taḫvīl olunā reng-i ecel nūr-ı şafāya	Maksad?
3.	
Ecdādımızın ḳabrini çiğnettik‿'adūya	
Emvātı bilē titretiyor zūll ve sefālet	
Hayvānlarının dizleri topraklara battı(باطلدی)	Battı (باتدی) böyle
Gögsüne bastī *Tā ḳalbine indī vaṭanın pāy-i ḥaḳāret*	yazılır
	Böyle iyi olur.

---

da Hicâz'a hareket edeceğinden bahsetmiştir. Babasına yazdığı 2.XI.1304 (14.XI.1888) tarihli mektubunda, "Aşcı buradan giderken bir emânet teslîm etmiş idim ki Hala'mın annem için Hac'dan getirdiği şeyler idi. Kuzum babacığım, Re'fet Bey'e emretseniz de, anı kaybolmadan buraya gönderse.. Unutmazsınız değil mi babacığım„ diyor (Kendi el yazısıyle olan bu iki mektubu, T. Toros'un arşivindedir.)

[18] *Şubḥ-i İlâhî* bildiğim hayâl değil buyuruluyor; anı 'âcizânem ḥalḳ eyledi. Allāh'ın nûru olur da, o nûrun bir sabâhı olmaz mı? Güneş ṭulû' edince sabâh oluyor; Allāh'ın nûru intişâr edince sabâh olur zannında bulundum. *Meh-i rif'at*'ten maksadın yüksek ḳamer demek idi.

[19] Bu şiirin de Ali Ekrem'in el yazısıyle metninin aslı T. T. Kurumu'nca Fâruk Kenç'den alınan belgeler arasında (Nu. 13), fotokopisi kendi kitaplığımızdadır. Ali Ekrem, *Vicdân Alevleri*, İst., 1341, Ahmed İhsan ve Şurekâsı, s. 7. v.d.

4.

	Taḫlîş edelim sînesini kanlı kefenden	Çirkin!
	Çıksın yine sancaklarımız 'Arş'ı dolaşsın	
	Osmânlılar'ın hâlini alkışlasın ‿ 'âlem	
Kanlar dökelim mevcelerî denilse daha iyi olacak!	*Canlar verelim, kanlarımız dağları aşsın*	Zararı yok!

5.

	Mevlâ'mızı ḫoşnûd (خوشنود) *edelim hayli zamândır*	Ḫoşnûd (خشنود) böyle yazılır. Bir de *Mevlâ'mızı ḫoşnûd edelim.. Allâh'ı tefekkür demidir* denilse daha iyi olur!
	Raḥm etmedi zîrâ bize Mevlâ'yı unuttuk	
	Ẓâlimlere Allâh kadar ettik ‿ iṭâ'at	
Ma'nâsı güzel, ifâdesi pek fenâ	*İ'lâm-ı Resûlü bırakıp dâmeni tuttuk*	

Bir kıyâfete koymalı!

6.

	Evlâdını alsın nineler harbe götürsün	
	Ser-haddini sarsın vaṭanın canlı bedenler —	Bu ta'bîri ben söyledikten sonra sizin *tarîḫ*'inizde gördüm; çalmadım.
Mecrûhların daha iyi olur.	*Mecrûh olanın tiftiği saçlarla yapılsın*	
Hele, *Saçlar yolunup yârelerê tiftîk ‿ edilsin* denilse, daha güzel olacağında	*Yaşlarla yıkansın vaṭan ‿ uğrunda ölenler*	

şüphe yok! Hey'et-i umûmiyyesi, akrânının eserlerinden aşağı değil!

Bu son şiirin, daha öncekilere göre az yanlışı içine aldığı görülmektedir; bunun sebebi, ötekilerinin tashihten geçtikten sonra gönderilmiş olmasıdır. Ali Ekrem, babasının tashihinden geçen bu dört şiirinden ilkini, sonraları *Asker Şarkısı* başlığıyle neşretmiştir. Verdiği iki dip-nottan, birinde, şiirin birinci beytini kasdederek, "Bu beyit babamındır„ diyor; öteki notu ile, "Birinci Yunan Harbi'nde ordumuzun muzafferiyyeti üzerine„ yazıldığını kaydetmiştir. *Asker Şarkısı* on kıt'adır; Kemal'in tashihinden geçen bu *Müseddes*'indeki altı kıt'adan iki ve beşinci kıt'alara hiç yer vermemiş, üç, dört ve altıncı kıt'aları gerekli gördüğü düzeltmeleri de yaparak kullanmış, ayrıca yedi kıt'a daha ilâve etmiştir [20].

[20] Önce, Türk-Yunan Savaşı sırasında yayımlanmış (*İzmir* gzt., Yıl 2, Aded 5-56, 27 Muharrem, 1315/28 Haziran, 1897), *Ordunun Defteri*'ne (İst., 1336, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, s. 7 v.d.) de alınmıştır.

Ali Ekrem'in, Türk Tarih Kurumu'nca F. Kenç'den alınan belgeler arasında siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle iki şiiri daha vardır. Bunlardan,

Yağmur yağacak, gök yine mstaġraḳ-ı ẓulmet

mısrâ'ıyle başlayanı müsvedde hâlinde, yedi kıt'adan ibârettir (Nu. 19). Tamamlanmış olarak, şâirimizin *Ẓulûl-i İlhâm* adlı eserinde (İst., Sabah Matbaası, 1327, s. 255-57), *Elvâh-i Ṭabî'atten* dizisinin 19'uncusudur; *Yağmur* başlıklıdır. Sonunda 6 Kânûnuevvel, 1312 (18 Aralık, 1898) tarihi görülür.

Nedir bu şekl-i mu'aẓẓam, bu heykel-i ẕî-rûḥ

Kemal, henüz ondokuz yaşındaki oğlunun şiirleri üzerinde yaptığı bu tashihlerinde ba'zan *iyi, güzel, fenâ, çirkin, zararı yok, fenâ değil, ma'nâsız*, v.b. ifâdeleri kullanmış, bunların sebebini yazmamıştır; ba'zan da, düşülen hatâların ma'nâ bakımından mantıksızlığa yol açan sıfat ve teşbihlerin, yadırganan hayâllerin, çok zorlanılarak yaratıldığı hissedilen mazmûnların kullanılmasından, bilgi yetersizliğinden meydâna geldiğini açıkca yazmış, imlâ bakımından yanlışları da işâret etmiştir. Şiirlerinin, bütünü bakımından gözönüne alınınca ayni yaştakilerin eserlerinden aşağı olmadığını yazmakla, ba'zı tenkîdlerinin sertliğini yumuşatmağa, oğlunu teşvîk etmeğe çalıştığı da hissediliyor.

Kemal'in, oğlunun gönderdiği şiirlere dâir düşüncelerini yazmak istediğini, *Osmanlı Tarihi*'nin *Mukaddime*'sini yazmakla uğraştığını, kaynak olarak kullanacağı eserlerden birini oğlu aracılığıyle te'mîne çalıştığını aydınlatan bu mektubunun kırmızı mürekkeble kendi el yazısıyle metni Fâruk Kenç'den alınan belgeler arasında, T.T. Kurumu'nda (Nu. 14), fotokopisi kendi kitaplığımızdadır.

837. 'Alî Ekrem Bolayîr'e

6. VII. 1886

Mektûbun geldi. İçinde birşey yok. Şiirlerine dâ'ir ba'zı şeyler yazmak istiyordum. *Muḳaddime*'nin en merâḳlı bir yeriyle meşġûlüm; binâ'en-'aleyh *Avusturya* vapuru'na bırakacağım. Halkondili'yi unutma[21]; Griffini'ye selâm ederin. Reçel göndermiş; fevḳa'l-'âde memnûn oldum. Con (John)'a da selâm ederim. Tevfîḳ geldiği gibi başına çök; istediğim kitâbları aḥbâbından al da gönder. Tevfîḳ'ın bir yere gittiğini söylüyorsun amma, yerin ismi okunmaktan müberrâ.. Vâlide'ne selâm ederim. Burada cümlemiz 'âfiyetteyiz. Daha yolcudan ḫaber yok.. Yâ-hû, kar göndermeyecek misin?

24 Haziran, sene 1302

Kemal

---

mısrâ'ıyle başlayan altı kıt'alık şiiri yine siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle, fakat tamamlanmış hâldedir. Ayni şiir dizisinin 17'ncisi olarak *Zinde ve Mürde* başlığıyle *Zülâl-i İlhâm*'a alınmıştır; sonunda 25 Teşrînievvel, 1318 (7 Aralık, 1902) tarihi vardır (S. 231-232). Bunun metni üzerinde kurşun kalemiyle olan birkaç düzeltmenin Kemal tarafından yapıldığını sanıyoruz (Nu. 20).

[21] Halkondili (خلقوناديل), Rum tarihcilerindendir. *Osmanlı Tarihi* gözden geçirilince, Kemal'in bu isteğinin yerine geldiği anlaşılır: Yıldırım Bâyezîd Devri'nden bahsederken, Halkondil'in nakline göre, Sadr-ı A'zam Ali Paşa'nın, İmparator tarafdârlığını, "'âdetâ devletine, milletine hiyânet derecesine,, götürdüğü rivâyetinden bahsetmiştir. İkinci Murâd bahsinde, "O vaḳitki Devlet-i 'Aliyye ordularına dâir

DCCCXXXVIII.—XLI.

Kemal, bundan önce neşrettiğimiz 15 Haziran tarihli mektubunda, izin alıp hâlâ Rodos'a gelemediği için Rif'at Bey'e karşı şikâyette bulunmuştu; herhâlde bunun üzerine 17 Haziran'da Rif'at Bey, Rodos Mutasarrıflığı'na telgıraf çekerek *Fıransız* vapuru ile hareket ettiğini bildirmiştir[1]. 6 Temmuz tarihli mektuptan Rif'at Bey'in onbeş gün kadar Rodos'ta kaldığı, İstanbul'a gittiği ve Rodos'a döneceği anlaşılıyor; bu yüzden Kemal, Kâtib Çelebî'nin *Takvîmü't-Tevârîḫ* adlı eserini, 'Aṭâ'nın *Enderûn Tarîḫi*'ni ismarlamış, Cennâbî *Tarîḫi*'nin de istinsâh ettirilmesini istemiştir.

6 Temmuz tarihli bu mektubunda Feride Hanım'ın çocuğunu henüz dünyâya getiremediğinden, Rif'at Bey'in dönüşünü beklediğinden bahseden Kemal, o gece kızının doğum hâdisesi üzerine 7 Temmuz'da, Rif'at Bey'e bir mektup yazarak, çocuğunun doğduğunu, adını önceleri düşündükleri gibi Ayşe Berâ'et koyduklarını müjdelemektedir; bu arada *Osmanlı Tarîḫi*'nin *Muḳaddime*'sini yazmağa çalıştığını da öğreniyoruz. Yolladığı şurub ve başka hediyelerin sevk puslasını da bu mektubuna eklediği anlaşılıyor.

15 Temmuz tarihli mektubunun baş kısımlarında Kemal, İzmir'de bulunan Ali Ekrem'den mektup ve telgırafına da cevap alamadığı, üstelik Rif'at Bey'in mektubunu da geç aldığı için nasıl sıkıldığını anlatıyor. Zühdî Efendi'den mektup almış, evvelki mektubunun verilmediğini öğrendiğinden mahcûb olmuştur; cevâbını götürüp vermesini Rif'at Bey'den recâ ediyor. Torunları Muvaffak (mektupta Babak Paşa deniliyor) ve Ayşe Berâ'et hakkında babalarına bilgi veren Kemal, Sâmi Paşa-zâde Subhî Paşa'nın *tereke*'sinden, yazmakta olduğu *Osmanlı Tarîḫi* için faydalanacağı *Câm-ı Cihân-Numâ*'nın belki elde edilebileceği ümîdindedir.

15 Temmuz tarihli mektubunda Kemal ba'zı şeyleri yazmağı unutmuştur; bu sebeple 16 Temmuz'da dâmâdına bir mektup daha yazıyor. Unuttuğu şeylerden biri sâbık Sadr-ı A'ẓam Sa'îd Paşa'ya gönderdiği mektubunun geciktirilmeden derhâl kendisine verilmesi, öteki isteği, *Cennâbî Tarîḫi*'nden Osmanlılar'la ilgili fıkralardan başka, isimlerini kaydettiği Kırım Hanları hakkındaki bahislerin de istinsâh edilerek gönderilmesidir.

Kemal'in âile hayâtını, karakter husûsıyetlerinden ba'zılarını, yazmakta olduğu *Osmanlı Tarihi*'ne dâir mühim notlarını içine alan bu mektuplarından ilk ikisi kırmızı, ötekileri siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 354, 194, 249, 219). 6 ve 16 Temmuz tarihli olanların yalnız *Osmanlı Tarih'i* hakkındaki cümleleri M. C. Kuntay tarafından, ayni asıllarından faydalanılarak yayımlanmıştır

müverrih Halkondili'nin yazdığı bir makâlede haylice tafṣîlât olduğundan, ashâb-ı mutâla'aya ma'lûmât olmak üzre makâlesinin me'âlini„ de kaydetmiştir (*Külliyyât-ı Kemal*, İkinci Tertîb—I., *Osmanlı Tarihi*, c. II. Cüz 1., c. III., cüz IV., İst., 1327, Mahmud Bey Matbaası, s. 77, 81; 251 v.d.).

[1] Bu telgırafın aslı T. T. Kurumu'nda, Kemal'in mektupları arasındadır (Telgıraflar, nu. 12).

(A. e., c. II., Kısım II., s. 648); sonucusunun tarihi 3 Temmuz, 1302 olarak kaydedilmiş ise de, doğrusu 4 Temmuz'dur: Kemal, günü gösteren tarihi önce 3 yazmış, 4 olarak düzeltmiştir; mektubun içindekiler de, bunun 3 Temmuz, 1302 tarihli mektuptan bir gün sonra yazıldığını anlatır. Söz konusu bu iki mektuptan *Namık Kemal*'in *Osmanlı Tarihi*'*ne dâir* incelememizde faydalanmış, 4 Temmuz, 1302 tarihlisinin (Nu. 219) gününü tertip yanlışı olarak 2 şeklinde kaydetmiştik (*Belleten*, a. y., s. 275, not—17): Bu bir gün tarih farkını, mühim olmamakla berâber, bu yayımda düzeltmiş bulunuyoruz (yanlış: 2 ve 4; doğru: 3 ve 4).

838. Menemenli Rif'at Bey'e

6. VII. 1886

Evlâd,

Sen gittin-gideli, buraca yazılacak birşey ẓuhûr etmedi. Babak Bey'in muṣâḥabetleri ma'lûm.. Bayram münâsebetiyle her gün cuh cenâblarına biniyor; öteyi-beriyi dolaşıp-duruyor. Güzel giyinmiş Hanımefendiler'i de maẓhar-ı iltifât buyuruyorlar imiş. Yolcudan ses-ṣadâ yok; senin 'avdetini bekleyecek gibi görünüyor. Ba'żı rütbeler, nişânlar, falanlar isteyeceğim. Sırası olup-olmadığını taḥḳîḳ et, unutma! Hâ, Kâtib Çelebî'nin *Taḳvîmü't-Tevârîḫ*'i vardır[2]. Rodos kitâbhânesi'nde[3] varsa da yazma, okunmuyor. Bana Ṣaḥḥâf Çarşısı'ndan bir basmasını alır mısın? İstediğim kitâbları beklerim; *tereke*'den alınacakları[4] kezâlik.. Beybabam ile Cennâbî içün lakırdı.....[5] şunu yazdırmağa başlat. Başka, ḫâṭırıma birşey gelmiyor. Sonra gelirse *Nemçe* ile yazarım.

24 Haziran, sene 1302
Kemal

Hâ, 'Aṭâ'nın *Enderûn Tarîḫi*'ni isterim. Vâlide Hanımefendi'ye 'arż-ı hürmet; birâder Beyefendiler'e selâm..

---

[2] Krş., M. C. K., Takvim-ü-ttevarih'i vardı.

[3] Krş., M. C. K., kütüphanesinde

[4] Krş., M. C. K., alacaklarını

[5] Krş., M. C. K., lâkırdı ettin mi? Mektubun aslında, bir-iki kelime ıslanmış, mürekkeb dağılmış olduğundan *ettin mi* kelimesinin M. C. Kuntay tarafından eklendiği anlaşılır.

839. Menemenli Rif'at Bey'e

7. VII. 1886

Evlâd,

Akşam, *muḳaddime* ile meşgûl idim. Tarîḫe murâca'at lâzım geldi. Açar-açmaz gözüme *Berât Sûresi*'nin sebeb-i nuzûlü tesâdüf etti. Anı okurken, içeride Ferîde'nin iniltisini işittim. "Ne oluyorsun, ağrı mı var?,, diye sordum. "Hâyır, birşey yok, yorgunum; elimde mum söndü,, falan dedi, işi savdı. Ben de işin daha o kadar yakın olmadığına hükm ettiğim içün, ehemmiyyet vermemiş idim. Bayram uykusuzluğunu hâlâ düzeltemediğimden, sâ'at dörtte ḳalemi bıraktım, uykuya yattım. Sabâhleyin uyanmıştım; Meserret câriyemiz oda(*ya*) koştu, *Hanım kurtuldu* müjdesini teblîġ eyledi. Kız mı, erkek mi dedik. Baktık kimse bilmiyor. Odadan fırladım; sâ'ate baktım, onbiri yirmibir-yirmiiki daḳîḳa geçiyor. Andan sonra kız olduğunu da ḫaber aldık. Meğer gece ağrı sıkıştırmış, Ferîde, ebeye ḫaber göndermiş; az kalsın ebe yetişemeyecek imiş. Hanımefendi kemâl-i suhûletle dünyâya teşrîf ettiler. İsmi 'Ayşe Berâ'et olduğunu ta'rîfe ḥâcet yok. Kendi ṭıbḳı Muvaffaḳ'ın küçüklüğüne benziyor. Yalnız biraz çelimsiz, bir de ağzı küçük. Ferîde el-ḥamdü li'llâh 'âfiyettedir. Bu kadar kolay olduktan sonra, yarın bir dâne daha doğuruver diyorum, kızıyor. Tevellüddeki suhûletten dolayı nekadar memnûn olduğumu ta'rîf edemem. Muvaffaḳ Bey kıskanıyor; bilmem ne yapacağız! Şu kadar var ki kıskanmak, 'âdî kıskanmak değil; 'âdetâ i'lân-ı ḫuşûmet. İçleneceği falanı yok.. Beyefendi sevmiyor ve's-selâm...

Bu kadar i'tinâ olunan turp burada kalmış, gönderdik. Yanında üç teneke de şurûb var. Beybabamındır. Anları gönderirsin; *connaissement* (قونشمنتو)'osu, teẕkiresi melfûftur. Telgıraf gönderdiğimi söylemeğe ḥâcet yoktur ya.. Bu gün elbet eline vâṣıl olmuştur; çünki senin İstanbul'a vardığına dâ'ir çektiğin telgıraf, dört sâ'at sonra geldi. Cümleye selâmlar ve du'âlar..

25 Haziran, sene 1302

Kemal

Ḥamd olsun, selâmetle kurtuldum. 'Âfiyetteyim. Hanımnine'min ayaklarını öperim[6].

Ferîde

[6] Bu cümleler Feride Hanım tarafından ve kendi el yazısıyle, sihhatce iyi olduğunu eşi Rif'at Bey'e anlatmak düşüncesiyle mektuba ilâve edilmiştir

840. Menemenli Rif'at Bey'e

15. VII. 1886

Evlâd,

26 Haziran, sene 302 tarîḫli mektûbun geldi. Anda cevâb verilecek birşey yok. Gelelim buranın hâline.. Bu hafta çektiğimi ömrümde bir-iki kerre daha ya çektim, ya çekmedim. *Avusturya* vapuru gelir, postayı getirir, Ekrem'den mektûb yok. 'Acâyib, Ekrem hemşIresinin çocuk doğurduğunu ḫaber alsın da, mektûb yazmasın, bunun ihtimâli yoktur. Mücerred, mektûb bir yerde ilişmiştir deriz. TevfIḳ İzmir'de olmadığından, Ḳadrî Bey'e bir telgıraf çekeriz[7]. Telgıraf gece sâ'at ikide gider; İzmir yolu da açık bulunur, verirler. Verirler amma cevâb yok. Aratırız, birşey söylemezler. Sâ'at gelir dörde, beşe.. Merāḳ başlar büyümeğe. Ekrem kendi hasta olmayıp da, vâlidesine muta'alliḳ birşey olsa, elbette cevâb verirlerdi ḫaṭeresi başa çöker. Ferîde belli etmeyerek üzülmeğe başlar. Biri meydânda yok, biri de hasta olacak muṭâla'ası sıkıştırdıkça-sıkıştırır. Dünyâ başıma cehennem kesilir. Bu hâl tâ ertesi güne, sâ'at altıya kadar sürer. O zamân Ḳadrî Bey'den, Ekrem 'âfiyettedir me'âlinde bir cevâb gelir amma, Ekrem'den yine telgıraf yok. Akşam olur, Ekrem'den telgıraf isteriz diye telgıraf göndeririz. Yollar açık olduğundan derhâl verilir. Cevâb yok.. Merāḳ, kemâl-i şiddet ile teceddüd eder. Çıldıracağım. O sırada alâka-kerdesinin vurûdundan me'yûs olan âşıka, bakkal gelip de, hisâbı ne vaḳit temizleyeceğiz dediği gibi, Albert Biliotti câriyeniz çatar da, Midilli'den Malaka'nın elli liralık senedini getirir ise ne buyurursunuz! Hele ne hâl ise, biz anı def' ederiz. Ekrem'in telgırafı da yetişir. Merāḳtan kurtuluruz; amma vucûd de dayak yemişten bed-ter olur. Çektiğimiz yetişmiyor imiş gibi, bu akşam da tâ-be-seher gözümüze bir daḳIḳa uyku girmediği hâlde, *Osmanlı* vapurunu bekleriz[8]. Gele-gele teşrIf eder; postada hiç birşeyler yok.. Artık posta idâresine açarız ağızımızı, yumarız

[7] Kadrî Bey, Aydın Vilâyeti Defterdârı'dır (*Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, H. 1302; 1303, s. 519; 441).

[8] Kemal'in *Osmanlı* vapurundan kasdettiği, Osmanlı bayrağı'nı taşıyan Gürcü vapurlarıdır; Sakız'da acentesi bulunuyordu (*Sâl-Nâme-i Vilâyet—Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*, H. 1303, s. 75).

gözümüzü.. Ne fâ'idesi var! İstediğin kadar söylen-dur! Şimdi en ziyâde şuna canım sıkılıyor: Telgrafında, cevâb 'arîżasına muntaẓırım diyorsun. Demek ki cevâbın, senin vasâṭetinle verilmesi lâzım.. Mektûb ise gelmedi ki cevâb yazılsın. Bu hâlde yâ cevâbı sen veremeyeceksin, yâḫûd İstanbul'da luzûmundan ziyâde bir hafta daha kalmağa mecbûr olacaksın. İkisi de, işe benzer değil! Her ne ise, Allâh postanın belâsını versin diyelim de sükût edelim.

Zühdî Efendi'den mektûb aldım; borc mes'elesini sorar. Ṭâhir'in kâğadına naẓaran, evvelki mektûbun zarf üstü yanlış yazılmış; mektûb verilememiş. O kadar maḥcûb oldum ki ta'rîf edemem. Cevâb yazdım, melfûftur. Götür, ver. *Muṣḥaflar*'ı da al, ne yapacağını bilirsin. *Muḳaddime* yürüyor. Aşağılarından pek memnûnum. *Tarîḫ*'e dâ'ir sipârişlerim ma'lûm.. Yeniden yazılacak birşey yok..

Ferîde el-ḥamdü li'llâh 'âfiyettedir. Allâh bağışlasın Berâ'et ġâyet mini-mini, ġâyet uslu bir çocuk.. Masḫaralık edip-duruyor. Babak Paşa ise bana çekmiş; dünyânın her hâlinde kendisi içün bir hisse-i memnûniyyet, bir ṭarz-ı ḳanâ'at buluyor. Hemân Berâ'et'i hiç kıskanmıyor desem yalan olmaz. Ara-sıra bir dereceye kadar söyleniyorsa da, ekṣer hâlde bebek benim diyor, Küçük-küçük ellerini, ayaklarını gördükçe, mini-mini diye eğlenip duruyor. Yâ, Beyefendi'nin manṭıḳı da var: Ebe kadın, bebeği ben getirdim demiş, o da, hâyır, anenin demiş. Ebe, ben getirdim diye işrâr edince, bir daha getir cevâbını alnına yapıştırmış..

Allâh ömr ve şevketini müzdâd buyursun; bu def'a şülüş müddet afv-ı humâyûnundan Sa'îd, Cemâl, Nedîm bî-çâreleri[9] de müs-

[9] Bu üç genç, Rodos'a sürülmüş, onbeş yıl habse mahkûm edilmiş talebelerdir. M. C. Kuntay'ın, Nedîm Bey'in oğlu Ârif Nedîm Bey'den edindiği bilgiye göre, babası "İstanbul Askerî Lisesi'nde öğrenici iken sınıf arkadaşlarından Sa'îd ve Cemâl Beyler'le onbeş yıl kal'a-bendlikle Rodos'a sürülmüşlerdir. Sebebi, her üçü birlikte, Midhat Paşa'nın Tâ'if'e sürülmesinin aleyhinde yazdıkları makâleyi *Sadâkat*'te neşretmeleridir. Ayrıca, Nedîm Bey'in resmî hâl tercemesi, küçük kardeşi ve Barselon Şehbenderliği'nden emekli Âsım Bey'in not defterinden alınarak, Kemal ile yakınlıklarına dâir bilgi de verilmiştir (A. e., c. II., Kısım II., s. 703 v.d.).

Kemal, 19 Temmuz, 1877'de ikâmete me'mûr edildiği Midilli'ye gittikten iki hafta kadar sonra Rodos'a sürülen Harbiye, Medrese-i 'Ulûm talebeleri ile haberleşme yolları aramış, muhtelif vâsıtalara baş-vurarak bunu sağlayabilmiştir. Mektuplarında bunlardan söz ederken adlarından çok Rodos takımı, 'Urfî İdâre kurbânları, v.b. ifâdeleri kullanmıştır (Bk., bu eserimizin ikinci cildinin *Umûmî İndeks*'inde Çocuklar ve Sa'îd maddeleri).

tefîd oldular. Ṭabî'î hükm-i ḳânûna göre żâbıṭa neẓâreti altında bulunacaklar; bir işde kullanılmayacaklar, falan.. Etrâfı bir yoklattırsana.. Şunların bir ḫidmetle istiḫdâmları ḥaḳḳında bir emir istiḥṣâli ḳābil midir? Geldiğin vaḳit bana bir ḫaber getir. 'Abdu'llāh'tan bir düzine resim isteriz; yakamı-paçamı paralayacaklar.

Vâlide Hanımefendi'ye 'arż-ı hürmet, Bey birâderler'e ḫulûş, Ṭâhir'in gözlerini öperim. Evvelki sipârişlerimi unutma! Şimdilik başka yazacak birşey ḫâṭırıma gelmiyor.

Şu Ṣubḥî Paşa terekesi meydâna çıkıp da *Câm-i Cihân-Nümâ*'yı elde etmek mümkin olmayacak mı?

3 Temmuz, sene 302
KEMAL

841. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E[10]

16.VII.1886

Birşey olacak olduktan sonra, tamâm olmalı değil mi ya? Sabâhleyin kalktık. *Avusturya* vapuru gelmedi diye ḫaber verdiler. Bu sıkı zamânda muḫâbere bir-iki gün ta'aḫḫur edecek, ne çâre.. Dün yazmağa unutmuşum; Sā'îd Paşa'nın mektûbunu te'ḫîr, ḳat'an câ'iz değildir. Ruḳabâsı mı gücenecek. 'Alî ayrı[11].

Beybabam Köprülü Kitâbhânesi'nden *Cennâbî Tarîḫi*'ni yazdıracak idi. Yazılacak olan yalnız Osmânlılar'a muta'allik ciheti ise de, Kırım Hanları'ndan da, Mengli Giray ve Mehmed Giray ve Sa'âdet Giray'a muta'allik olan fıḳralara da iḥtiyâc var. Ayrıca ve bir sâ'at evvel yazdırılmasını, beybabama yazmıştım; ihtimâl ki unutmuştur. İhmâl etme de, şu fıḳraları da sur'at-i mümkine ile yazdırıver.

Osmânlı postasında mektûbun olmadığını, telgıraf ile 'Abdu'llāh Bey'e yazmıştım. Şimdi cevâb aldım; iki mektûbu var idi diyor. Farż et ki var imiş, benim elime geçmedikten sonra..

4 Temmuz, sene 302
KEMAL

[10] Mektubun başında *Rif'at'edir* hitâbı vardır.
[11] Mektup metninde böyle, على ا.ری şeklinde yazılmıştır.

DCCCXLII.

Kemal'in, 15 Ağustos tarihli mektubunu kime gönderdiği belli değildir. İçindekilerden, muhâtabının *Riyâżü'l-Muḫtâr* adlı eserini, Ubeydullah Efendi aracılığıyle Kemal'e yolladığı, o zamân kendisine verilmiş olan eserde riyâziyyeden, İslâm riyâziyyecilerinin yeni buluşlarından bahsedildiği, müellifinin askerlik meslekinde olduğu, eserleriyle de ün kazandığı anlaşılıyor. Bunlara dayanarak, Kemal'in, kendisine gönderdiği *Riyâżü'l-Muḫtâr* adlı eser hakkında teşekkür ve takdirlerini içine alan bu mektubunu, Gâzî Ahmed Muhtâr Paşa'ya yazdığını söyleyebiliriz:

Ahmed Muhtâr Paşa (1839—21 Ocak, 1919), Bursa'da Katırcı-oğlu âilesinden Haci Halil Bey'in oğludur; burada Mekteb-i İ'dâdî-i Askerî'sinden sonra, İstanbul'da Mekteb-i Harbiyye-i Şâhâne'de öğrenimini tamamlayıp Erkân-ı Harb diploması almış, bu sâhada en üstün vazifelere yükselmiş, 7 Sa'bân, 1330 (22 Temmuz, 1912)'da Sadr-ı A'zamlık makâmına getirilmiştir. Kemal'in mektubunu yazdığı sırada Mısır mes'elesinin tasfiyesi, oranın yabancı işgâl kuvvetlerinden boşaltılması yollarını ele geçirmek için Fevka'l-'âde Komiserlik vazifesiyle 15 Rebî' I., 1303 (22 Aralık, 1885)'de gönderildiği Mısır'da bulunuyordu. Kemal'in kısaca *Riyâżü-l-Muḫtâr* şeklinde yazdığı eserinin bu isimle başlayan üç cildi vardır: *Riyâżü'l-Muḫtâr Mir'âtü'l-Mİḳât ve'l-Edvâr*; *Riyâżü'l-Muḫtâr Mir'âtü'l-Mİḳât ve'l-Edvâr Żeyli*; *Riyâżü'l-Muḫtâr'ın Mecmû'a-i Eşkâli*[1]. Kemal'e gönderilen — eserin *Żeyl*'i 1304'de basıldığından — 1303'de Mısır'da yayımlanan birinci cildi olsa gerektir. Mektubun Ahmed Muhtâr Paşa'ya gönderildiğini anlatan bir başka dayanak, Kemal'in bu ciltteki 13 Ekim, 1886 tarihli mektubunda (S. 351, nu. 850), "Muhtâr Paşa kitabını bana da göndermişti,, ifâdesinin yer almış bulunmasıdır.

Kemal ile Ahmed Muhtâr Paşa'nın dostluğunu aydınlatan mektubun istinsâh edilmiş yazması, Es'ad Çinar'ın bize verdiği, kendi kitaplığımızdaki mektupları arasındadır (Nu. 6, s. 13).

[1] Ahmed Muhtâr Paşa'nın *Cem'iyyet-i Tedrîsiyye-i İslâmiyye Sâl-Nâmesi*'nde 21 Temmuz, 1912'ye, Sadâret'e getirilinceye kadarki resmî hayât çizgisi hakkında epeyi geniş bilgi verilmiştir (İst., Muharrem, 1332/Aralık, 1913, Hikmet Matbaa-i İslâmiyyesi, s. 46, 252-58). M. Kemal İnal'ın verdiği Sadâret'e getirilinceye kadarki bilgi bu eserdekinin hemen-hemen aynidir(*Osmanlı Devri'nde Son Sadr-ı A'zamlae*, c. XII., s. 1805 v.d.). Eserleri hakkında bunlardan başka bk., Bursalı Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, c. III., İst., 1343, Matbaa-i Âmire, s. 299 v.d. *İṣlâḥü't-Taḳvîm* adlı eserine dâir makâle (*Nilüfer* mec., Yıl 4, nu. 44, Şevvâl, 1307 (1890), s. 498 v.d. Ayni eser hakkında, Elyan Serkis, *Mu'cemü'l-Maṭbû'âtü'l- 'Arabiyye*, c. I., Mısır, 1928, s. 400; c. II., Mısır, 1931, s. 1950. *Millî Kütüphâne'de Mevcut Araṗ Harfli Türkçe Kitapların Muvakkat Kataloğu*, c. I., Fasikül I., Ankara, 1964, Millî Kütüphâne Cilt ve Basımevi, s. 75 v.d. *Sergüzeşt-i Hayâtımın Cild-i Sânîsi*, 1294 *Anadolu'da Rus Muhârebesi* (İst., 1328 Mekteb-i Harbiyye Matbaası), sâdeleştirilerek yayımlanmıştır (İst., 1970, Harb Akademileri Yayınevi).

842. Ġāzī Aḥmed Muḫtâr Paşa'ya

15. VIII. 1886

Riyâżü'l-Muḫtār'ı 'Ubeydu'llāh Efendi bendeleri, verildiği zamân göndermiş idi[2]. Şükrânının şimdiye ta'aḫḫuruna, henüz geçirdiğim bir yarım-başağrısı sebeb olduğundan, 'arż-ı i'tiẕâr ile, istid'ây-ı 'afv ederim. Kitâbın tavşîf-i meziyyeti ve hele 'ulemây-ı İslâm'ın riyâżette (*riyâżiyyâtta*) olan keşfiyyâtına dâ'ir Irād buyurulan tedḳîḳātın taḳdîr-i kıymeti ḳābil değildir. Bu tedḳîḳât, Avrupa lisânlarından birine terceme edilse, âfâḳ-ı medeniyyette şa'şa'a-nişâr olan kehkeşân-ı ma'ârife, bir necm-i dırâḫşân 'ilâve buyurulmuş olur. Kitâbın i'tâ ve iḥsânıyle, ḥaḳḳ-ı 'âcizânemde ibrâz buyurulan ḥüsn-i naẓarın teşekküründen 'âciz olduğumdan, tarîḫ-i milletin mefâḫir-i celîlesinden olan âşâr-ı sebḳıyye-i şafderânelerine böyle daha nice me'āşır-i ḳalemiyye 'ilâvesine muvaffaḳıyyetle "برداشت بیکدست قلمرا وعلمرا" makām-ı imtiyâzında sa'âdet-nişîn-i 'izz ve iclâl olmalarını Cenâb-ı Ḥaḳ'dan temenni ile iktifâ ederim.. Ol bâbda..[3]

3 Ağustos, sene 302

DCCCXLIII.—XLV.

Kemal, Rif'at Bey'e yolladığı 28 Ağustos tarihli mektubunda başlıca üç mes'ele üzerinde durmuştur. Bunlardan biri, Kurenâ'dan Besîm Bey'e, havâlenin gönderilmesi hakkında bir kısmı da içine alan mektubudur; Rif'at Bey'in ağabeği Abdullah Bey aracılığıyle Kemal'in, söz konusu mektubunun Besîm Bey'in eline geçtiğini, havâle işinin ise âid olduğu Kalem'de ele alındığını öğrendiği anlaşılıyor. Bir başka mes'ele, Mustafa Âsım Bey'in, Sa'îd Paşa'nın ağabeyinin ölümü üzerine Kemal'in vaktiyle yazdığı baş-sağlığı mektubunun şûretini istediği, bunun Rif'at Bey'de bulunduğu, Âsım Bey'e verilmeden önce kendisine gönderilmesine dâir isteğidir. Üzerinde durduğu şeylerden bir başkası, yazmakta olduğu *Mukaddime*'yi henüz bitiremediği, eserin basımının Eylûl sonuna kalacağıdır.

Ayni tarihte, Rif'at Bey'e yazdığı anlaşılan tezkiresinde, Zabtıyye Mektûbcusu Tâhir Efendi'nin Adana'dan İstanbul'a dönüp-dönmediğinin telgrafla bildirilme-

[2] Ubeydullah Efendi, Rodos'ta Mekteb-i İ'dâdî'nin Müdürü olarak vazîfeli bulunuyordu (*Sâl-Nâme-i Vilâyet — Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*, H. 1303, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti Matbaası, s. 203).

[3] Ber-dāşt be-yek dest ḳalemrā ve 'alemrā: Bir elinde kalemi, bir elinde bayrağı yükseltti (yükseğe kaldırdı; yüceltti).

sini isteyen Kemal, ona bir iş için baş vuracağını yazmıştır. Bu şahıs, Adanalı ve kardeşi Yusuf Neyyir Bey'le İstanbul'a gelip kitâbetce beğenilen, taşra Defterdârlık'larında, uzun yıllar Zabtıyye Mektubculuğu vazifesinde bulunan Tâhir Efendi (ölümü: Cumâdâ I., 1306/1889) olsa gerektir [1].

Kemal'in yine 28 Ağustos'ta kızına yazdığı mektubundan, eşi Nesîme Hanım'ın, oğlu Ali Ekrem'in Adana'da olduğunu öğreniyoruz. Zelzelenin sinirlerini bozduğu için *Osmanlı Tarîh*'ini yazmağa devâm edemediğinden, Rodos'un havâsından ve meyvelerinden bahsetmiş, torunu Babak (Muvaffak) ile Berâ'et Abva (Abla)'nın nasıl olduklarını sormuştur.

Kemal'in, ardına düşülmesini istediği resmî, husûsî ba'zı işlerini, rûh hâlini, âile hayâtını aydınlatan bu mektuplarının üçü de kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 385, 262, 456).

843. Menemenli Rif'at Bey'e

28. VIII. 1886

Paşa,

İşte *Fıransız* vapuru gidiyor. Biz de size birkaç kelime yazmağı ârzû ediyoruz, Şimdi en merâk edeceğin şey, Besîm Bey'e olan mektûbdur, değil mi? O hafta cevâb gelmedi. Biz de pedere şöyle bir mektûb yazmıştık: Araştırın; eğer verilemeyecek sûrette şedîd ise, bana telgıraf ile mektûb alamadık gibi birşey yazmasını 'Abdu'llâh Bey'e söyleyiniz demiş idik. O da şöyle cevâb veriyor: "Öyle bir mektûbun geldiğini ve mensûb olduğu dâ'ire'nin aklâmında istinsâh ettiklerini işitmiş idim. Bir-iki güne kadar netîcesini öğrenirim.,, Mektûbun meydâna çıktığına nazaren, havâleye muta'allik olan hükmü icrâ olunduğuna şübhe yok; ma'a-mâ-fîh hâlâ havâle gelip-görünmedi. Bakalım, bu hafta ne çıkar! Hâ, peder, Sa'îd Paşa'nın birâderi vefât ettiği zamân yazdığım mektûbun sûretini istiyor. Burada yoktur. Sende var; gönder. Kendisine göndermeyin. Sana birşey yazacağımı haber vermiş idim. Bizim *Mukaddime* mümkin olup da sur'atlenemedi. Ağustos nihâyetine kadar bitmeyecek. Kitâbın basılması Eylûl nihâyetine kalacak gibi görünüyor. Bir ay farkın zararı yok. Zâten senin ile hisâbı da o yolda tutmuş idik. Sana bu kadar elverir.

16 Ağustos, sene 302

Kemal

[1] Süreyyâ Bey, a.e., 251.

844. Menemenli Rif'at Bey'e

28. VIII. 1886

Żabṭıyye Mektûbcusu Ṭâhir Efendi orada mı? İstanbul'a 'avdet etti mi? Telgıraf ile beyân et! Kendisine birşey içün murâca'at edeceğim.

16 Ağustos, sene 302
Kemal

845. Ferîde Hanım'a

28. VIII. 1886

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Besîm Bey mektûbunun netîcesini, Rif'at'e yazdığım kâğadda görürsün. El-ḥamdü li'llāh bizim diş ağrısı, baş ağrısı falan hiç ta'cîz etmedi. Sen gittin-gideli, yalnız dün gece biraz sıkılmış idim. O da baş ağrısından, falandan değil idi; şiddetlice bir zelzele oldu da sinirlerime dokundu. Buralarda zelzelenin o kadar uzununu, şiddetlisini görmedik. Birkaç gün sıcak oldu; bizim evde derece 29'a kadar çıktı. İnşâ'allāh evde râhatsız değilsiniz.

Vâlidene selâm ederim. Me'mûl ederim ki seyâhat yaramıştır. Ekrem'den tafṣîlât alırız. Babak Paşa ne yapıyor; düşün sayışını[2], falanı arıyor mu? Berâ'et Abva inşâ'allāh iyidir. Çocuğu aşılattınız mı? 'Aceleci bir hatun.. Allāh verse de çâbük aşılatılsa.. Sana, acıyacak birşey söyleyeyim: Bizim ağaç çileği şurûbu bozuk çıkmasın mı! Nasıl te'essüf ettiğimi ta'rîf edemem. Burada alayı ile üzümler var. Nev'-nev', anları uydurup duruyoruz. Firenk inciri muḥlişimiz de baş gösterdi. İrâde buyurursanız, hediyelik soyundan biraz göndereyim. Canım gevezelik istemiyor; *tarîḫ* yazacağım; anı da yapamıyorum. Sinirlerim hâlâ yerine gelmedi. Şimdilik bu kadar, iki gözüm kızım..

16 Ağustos, sene 302
Kemal

[2] Bu iki kelime, Muvaffak'ın söyleyişine göre (دوشون سايشى) yazılmıştır. Onun Rodos'taki Yusuf Onbaşı'yı, kendisini midilliye bindirip gezdiren sayış (seyis)ını arayıp-aramadığını anlatmak istediğini sanıyoruz (Bk., 833 Numaralı mektup: s. ..).

DCCCXLVI. — XLIX.

Mektuplardan 22 Eylûl ile 9 Ekim tarihli olanlardan ilki iş havâlesi makasadı ile yazılmıştır; Rif'at Bey'den, Adana İstİnâf Cezâ Mahkemesi Reisliği'ne ta'yİn edilen Mes'ud Efendi'ye gereken yardımda bulunmasını, doktorun kardeşi Şevket Bey'in emniyyetle seyâhati içün yanına zabtıyye verilmesi husûsunda Adana Vâlisi Râif Paşa'ya da baş vurmasını recâ ediyor.

9 Ekim tarihli ikinci mektuba göre Rif'at Bey, Adana Sandık EmİnliĞi'ne âid bir mes'ele yüzünden endİşededir; ilerideki mektuplardan, mes'ûliyetin kendisine de yüklenileceğinden, lekeleneceğinden korkmaktadır; Kemal, dâmâdına bu gibi düşünceleri bırakmasını tavsiye ile, Tanzİmât şâirlerinden Câvid Bey'in, bir mısrâını onun hâline uygun bulunduğundan kaydediyor; böylece Mâliyyecilik'ten, Defterdârlık'tan nefret eden dâmâdına, bu huyundan vaz geçmedikçe hangi işde çalışsa yine râhat edemeyeceğini anlatmak istiyordu.

Mektupta *Celâleddİn Hârezmşâh* piyesi hakkında mühim bir nota rastlayoruz: Eserin neşri için Maârif Nezâreti'nden izin alınmak kaydinden kurtulmak düşüncesiyle Ebüzziyâ *Mecmûa-i Ebüzziyâ*'da tefrikasını uygun bulmuş, neşrine de başlamıştır; daha sonra tefrikaları bir-araya getirerek kitap hâlinde tab'ına da bu basım hazırlık olacağı kanâatindedir, Ebüzziyâ, mecmua satılmadığını söylemekte, Kemal bu neşirden istifâde etmemektedir; bu sebeple, "Benim maksadım *Celâl*'i ğaşbetmek değil, sana ḫidmet etmektir„ diyen Ebüzziyâ'ya, böyle birşeye râzı olmadığı cevâbını vermiştir. Bu ifâdeden, *Celâleddİn Hârezmşâh*'ın, *Mecmûa-i Ebüzziyâ*'nın neden yalnız iki sayısında tefrika edildiği, geri kalanının neşrine devâm olunmadığı[1], Kemal'in isteği dışında, Ebüzziyâ'nın karârı ile yayımlandığı anlaşılıyor.

Kemal'in yine 9 Ekim'de kızına yazdığı mektubunda, 'Abdü'l-Ḥamİd adına Rodos'da yaptırılan câmi'in açılış merâsimi hakkındaki tafsİlât dışında mühim birşey yoktur.

Kemal'in yalnız kendisinin değil, âile çevresindekilerden ba'zılarının da rûh hâllerini, karakter husûsiyetlerini aydınlatan, bir piyesi ile resmî ba'zı işlerine dâir notlarını içine alan bu mektuplarının dördü de kendi el yazısıyle, yalnız 22 Eylûl tarihlisi siyah, ötekileri kırmızı mürekkeble, T. T. Kurumu'ndaki mektupları arasındadır (Nu. 248, 247, 363, 428). Feride Hanım'a mektubunun, Nesİme Hanım ile alâkalı cümleleri, N. Menemencioğlu'nun dosyasından faydalanıldığı kaydedilerek M. C. tarafından neşredilmiştir (A. e., c. II., Kısım 1., s. 108).

846. Menemenli Rif'at Bey'e

22.IX.1886

Evlâd,

Aḥbâbdan, Saḳız Bidâyet-i Ḥuḳûḳ Re'İsi faẓİletlu Mes'ûd Efendi, şimdi size İstİnâf Cezâ Riyâseti ile gidiyor. Her dürlü murâca'atında

[1] *Celâleddin* başlığı iledir; *Birinci Fasıl* (C.v., Cüz 49, 50, Gurre-i Zi'l-hicce, 15 Zi'l-hicce, 1303/31 Ağustos, 14 Eylûl, 1886, s. 1559-68, 1591-1600).

teshîlât ve mu'âvenet-i lâzimenin dirîğ olunmamasını isterim. Bâḳî du'â..

Rodos'tan—10 Eylûl, sene 302
KEMAL

847. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

9.X.1886

Evlâd,

Bizim doktorun[2] birâderi Şevket Efendi, oradan Ürgüb'e kadar gidecek ve binâ'en-'âleyh Gölek-boğazı'ndan geçecek. Yanına bir żabṭıyye terfîḳ ettirilmesini isteriz. İḳtiżâ ederse, mektûbumu devletlu Paşa Hazretleri'ne de göster. Böyle muḥâṭaralı yerlerde, isteyenlere żabṭıyye terfîḳı içün, Bâb-ı Ser-'askerî'den Alaybeyleri'ne bir emir de vardır. Bâḳî du'â..

27 Eylûl, sene 302
KEMAL

848. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

9.X.1886

Evlâd,

Mektûbun geldi. Sandık EmIni mes'elesinin ehemmiyyeti yok. Bunda seni ithâm için sakalım var; sözüm dinlenir diyenler de, isbât-ı iḳtidâr edemez. Sen, Mâliyye me'mûriyyetinden nefret edeceğine, vehimden tecerrüdün bir çâresini bul! Yoksa, Sulṭân Mahmûd Devri şu'arâsından Câvid Bey'in[3], *Ben bu meşreb ile Cennet'te de rāhat bulamam* mısrâ'ına mâ-ṣadaḳ olmaktan bir dürlü kurtulamazsın. *Celâl* içün, Ebüzziyâ'ya yazdığım mektûbu Ferîde burada iken gör-

[2] Rodos'ta Kal'a-i Şâhâne'de vazifeli Tabib Binbaşı Mustafa Nâ'ilî olabilir (*Sâl-Nâme-i Vilâyet — Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*, 1303, Vilâyet Matbaası, s. 201 v.d.).

[3] Câvid Bey, İstanbullu'dur, Sadr-ı 'Âli Odası'na devâmla, Hâcelik rütbesini kazanmıştır (Ölümü: 1250/1834). Epeyi değerli bir şâir olan Câvid Bey hakkında S. Nüzhet Ergun'un *Türk Şâirleri*'nde oldukca geniş bilgi, şiirlerinden örnekler verilmiştir (C. II., İst., 1941, Rizâ Koşkun Matbaası, s. 906-908).

müş idi. Andan sonra kendi bir kâğad yazdı; anı da Ferîde görmüştü. Sana da söyleyecek idi. Söylemediyse, sor da söylesin! Daha sonra Ebüzziyâ *Celâl*'i basmağa başlamış; "Mecmû'anın satıldığı yok. İstersen ruḫṣat ḳaydinden vâreste olmak içün, parça-parça mecmû'ada basalım da, sonra birleştirir basarız„ demiş idi. "Olmaz!„ dedim. O da, "Sen bilirsin, benim maḳṣadım *Celâl*'i ġaṣb etmek değil, sana ḫidmet etmektir„ dedi; oldu bitti. Ben, Mehmed Efendi'yi iki hafta sonra İstanbul'a göndermek niyyetindeyim[4]. Oraca edilecek hareket içün kime ne yazacak isen, şimdiden yaz. Dur, sâ'ir söyleyeceklerimi de kızıma söyleyeceğim.

27 Eylûl, sene 302
KEMAL

849. FERÎDE HANIM'A

9.X.1886

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Mektûbun geldi. Mâşâ'allāh Babak Paşa'ya.. Elbette Adanalı olacak ya!.. Ana kız da diyecek. Ṭḫayı ṭḫa da (؟ طخاني طخاده) [5], beğenemediniz mi nâzik Hanımefendi! Yok, doğrusu kızarım; öyle herkesin çocuğuyle eğlenilmez. 'Acabâ Berâ'et Abla ne yapıyor? Şimdiye kadar elbette 'ulemâdan olmuş, kendi kendine lisân Îcâd etmeğe başlamıştır. Bize, o muḫteri'ât-ı cedîdeden hiç ma'lûmât yok..

Vâlidene selâm ederim. Beni merāḳ etmenin ma'nâsı yok. Ben el-ḥamdü li'llāh pek râhatım. Kendi râhat etsin ki, hepimiz râhat olalım. Biz, geçen seyâhatte Şevket-me'âb Efendimiz'in câmi'-i şerîfini küşâd ettik. Fişenkler attık, çocuklar sünnet ettirdik; kuzular yedik, kuşlar yedik. Şimdiye kadar görmediğimiz üzümler gördük. Diri -diri keklikler bulduk. Havuz başında, âmâde hây!.. Şu sizin 'aḳıllı Zevc-i muhterem Hazretleri'ni birâz vâhimesinden geçirmeğe bir çâre bulursan, dünyâda senden iyi adam bulunmaz. Elverdi değil mi?

27 Eylûl, sene 302
KEMAL

[4] Rodos'ta, Kemal'in maiyyetinde çalışan birkaç Mehmed Efendi vardır; Menâfi' Sandığı Kâtibi Haci Hâfız Mehmed Efendi; Defter-i Hâḳānî Kalemi me'mûru Mehmed Nûrî, Habshâne-i Umûmî Müdürü Mehmed Efendiler'den biri olabilir (*Sâl-Nâme-i Vilâyet — Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*, H. 1303, s. 195, 199).

[5] Muvaffak'ın söyleyiş tarzıyle yazılmış bu iki kelime okunamadı.

Kemal babasına gönderdiği aşağıdaki mektubunda üveği kardeşi Nâşid Bey'in Mülkiyye mektebine devâmında bir sakınca bulmadığını, yatılı olarak okumadıktan sonra Mülkiyye ile Kalem'e devâm arasında fark görmediğini yazıyor; evli ve çocuğu da bulunan Nâşid Bey'in Mülkiyye'de tahsilini Mustafa Âsım Bey'in uygun görmediği anlaşılıyor.

Kemal'in 15 Ağustos, 1886 tarihli mektubunu kime yazdığı belli olmamakla berâber, içindekilere dayanarak Gāzî Ahmed Muhtâr Paşa'ya yolladığını tesbit etmiştik; aşağıdaki mektubunda yer alan, "Muḫtar Paşa kitâbını bana da göndermişti„ ifâdesi, bu hükmü kuvvetlendirmektedir. Bir havâle mes'elesi bahsinden sonra Ermeni Paşa Hazretleri'ne fenâ bulaşacağını söylemekle, o tarihte Mâliyye Nâzır Vekîli Agob Paşa'yı kasdetmektedir; mektubun son cümleleri de ayni şahısla alâkalıdır.

Mektubun aslı, kırmızı mürekkeble Kemal'in kendi el yazısıyle, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 641). "Ali Ekrem Bolayir'in dosyasından„ kaydiyle fotokopisi, yeni harflere çevrilmiş metni yayımlanmıştır (M. C. Kuntay, A. e., c. II., Kısım II., s. 690, 675). Esâs nushasını, yeni harflere çevrilen metni ile karşılaştırarak neşrediyoruz.

850. Mustafa 'Âsım Bey'e

13.X.1886

Velînı'met,

Luṭuf-nâmeleri ile cüz'ler ve mecmû'a[1] geldi. Mecmû'ada ḥaḳîḳaten güzel şeyler var. Tarîḫce[2] hayli işe yarayacak. Cennâbî'ye[3] gelince, Devlet-i 'Aliyye'den sonra yalnız Kırım Hanları'na muta'alliḳ olan faṣıl lâzım; başkalarına iḥtiyâc yok. Nâşid içün mektebe girip de ders okumasına mâni' olacak bir ledüniyyât taṣavvur edemiyorum. Zâten mektebler nehârîdir. Meselâ gündüzleri Mekteb-i Mülkiyye'ye devâm ile, Ḳalem'e devâmın ne farḳı olabilir? Böyle şeylerde zihnim biraz kaba mıdır nedir, bir dürlü anlayamıyorum. Ahmed Muḫtâr Paşa kitâbını bana da göndermiş idi. Ceyb'in, Loġaritma (*Logarithme*) maḳāmında kullanıldığına dâ'ir Avrupa'ca ma'lûmât yok. O cihetle olsun, bir lisâna terceme ettirilmesini iḫtâr ettim. Pek memnûn olmuş. Havâle mes'elesi içün, sonra yazdığım

[1] Krş., M. C. Kuntay, mecmualar
[2] Krş., M. C. Kuntay, Tarihçe
[3] Krş., Cenâbî'ye

kâğadın te'şîrini sormuş idim. Ana dâ'ir ma'lûmât vermediniz. İktizâ ederse, melfûf mektûbumu mahalline veriniz de, teşebbüsât-ı vâkı'anın[4] neticesinden bir ma'lûmat ihsân buyurunuz. Zîrâ hiddet teşrîf ediyor. Ermeni Paşa[5] Hazretleri'ne fenâ bulaşacağım. El-ḥamdü li'llâh 'âfiyetim yerindedir. Ara-sıra diş etleri muztarib ediyor. Midilli'de dişim ağrıdığı zamân, diş eti zannedip de kullanılan 'ilâclarla, diş etlerini hayliden hayli zedelemişiz. Hekimler bütün -bütün indifâ'ı zamâna muḥtâctır diyorlar. Tedâvide devâm olunuyor. Bâkî du'ây-i ḫayr efendimiz.

1 Teşrînievvel, sene 302[6]

Bende,

KEMAL

Sizin, Agob ile Serkiz hikâyesi yanlış çıktı. Meğer ara-sıra Agob ṣadâsı da insânı ta'cîz eder de, müshile muḥtâc olurmuş..

DCCCLI. — LIV.

Kemal bundan önceki birkaç mektubunda olduğu gibi, kızına ve dâmâdına yazdığı 22 Ekim tarihli mektubunda da a'ṣâr işlerinde mühim hizmetleri görülen Rif'at Bey'in, Sandık Emînliği'ne âid bir vergi yüzünden suçlu görüleceği vehmine düşmesinin ma'nâsızlığı üzerinde duruyor. Dâmâdına Mâliyye Nezâreti'ne bir mektup yazarak, nelerden bahsetmenin uygun olacağı hakkında fikir vermektedir. Kemal'den çok Rif'at Bey'in resmî hayâtını, karakterini aydınlatan bu mektup, kırmızı mürekkeble, müellifimizin kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 382).

27 Ekim tarihli mektubun muhâtabı belli değildir; fakat, içindekilerden Sultân 'Abdü'l-Ḥamîd'e gönderildiği anlaşılıyor. Rodos köylerinden üçünde Ertuğrul, Tîr-i Müjgân ve Hamîdiyye adı verilen câmi'lerin açılış merâsimi yapılmışıtır: sonuncu 'Abdü'l-Hamîd'in adına Hamîdiyye ismiyle anılmaktadır. Kemal mektubunda bu câmi'lerle, bulundukları yerleri canlandırıyor. Câmi'lerin muhtâc olduğu ba'zı şeyleri, Besîm Bey'e resmen yazmakla berâber, ihmâl edilmemesi için bunları Sultân 'Abdü'l-Hamîd'e de bildirerek teşekkür, onun lutuf ve ihsânının devâmını niyâz ediyor.

Mektubun istinsâh edilmiş nushası, Es'ad Çinar'ın bize bıraktıkları, kendi kitaplığımızdaki evrâk arasında bulunmaktadır (Nu. 77, s. 188-90).

Kemal, 6 Kasım tarihli mektubunda kızı Feride Hanım'dan, torunları Muvaf-

[4] Krş., vakanın

[5] Krş., Ermeni Paşa (?)

[6] Krş.. "1 Rebiyyülevvel 30

fak ve Berâ'et hakkında ba'zı şeyler soruyor; Menemenli Tâhir'in de bir çocuğu olduğunu haber almıştır; bu arada vefât eden bir akrabâlarından da bahsediyor. Oğlu Ali Ekrem'in, Felemenk peynirini kesip yirmi gündenberi masanın üzerinden kaldırmadığından şikâyet ederken, Midilli'deki kedileri Andelîb'i, herhâlde bu peyniri aşırmasını istediğinden aramaktadır; Kemal'in, husûsî hayâtı ile alâkalı şeylerden bahsettiği mektubundan, zevcesi Nesîme Hanım'ın da Adana'da bulunduğu anlaşılmaktadır.

Rif'at Bey Adana Vâlisi Râif Paşa'ya herhâlde Sandık Emînliği'ne âid, a'şâr vergisi ile ilgili bir mes'eleden dolayı suçlu sayılacağı düşüncesinde olduğundan bir mektup yazmıştır; Kemal, 6 Kasım tarihli mektubunda, dâmâdına böyle bir mektup göndermenin mahzûrları ve onun maddî vaz'iyyetine dâir şeyler üzerinde durmaktadır.

Kemal'in, kızına ve dâmâdına ayni tarihte yazdığı bu iki mektubu kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 429, 356).

851. Ferîde Hanım'a ve Rif'at Bey'e

22.X.1886

Çocuklar,

Siz, b.. döğüşüne çıkmak istiyorsunuz amma, benim vaktim yok. Diş etlerim ziyâde râhatsız etti. *Celâl* için, geçen posta ile söyleyeceğimi söylemiştim, işte o kadar[1].. Sandık Emîni[2] mes'elesini, o kadar merâk etmekte ma'nâ nedir bilmem. Arada a'şârca bu kadar ḫidmetler mevcûd iken, siz, cüz'iyyâttan ve rusûma 'âid mevâddan bir gevezelik için adamı mes'ûl tutmazlar; vâhime budalalığının ma'nâsı yok. Bana kalırsa, arada böyle bir pürüz dururken becâyiş ṭalebinin de ma'nâsı yoktur. Muhâkemeden kaçılmış gibi bir ḫiffet olur. Amma, be-heme-hâl becâyiş maṭlûb ise, Mâliyye Nâẓırı'na biz bu kadar ḫidmet ettik. Ötedenberi bir bahâne ile lekelenmek istenildiğimiz gibi, şimdi de araya böyle münâsebetsiz birşey çıkarıldı. Umûr-ı mâliyye'nin daġdaġa vâhimiyyeti ma'lûm.. Ez-ḳażâ cüz'î bir yanlış edilecek olsa, başka dürlü şekillere konulmak istenilecek; bu da çekilmez. Lâzım ise beni muhâkeme edin; değil

[1] Kemal'in *geçen posta* söylediklerinden kasdı, 9.X.1886 tarihli, Rif'at Bey'e mektubunda, bu mes'eleye dâir yazdıklarıdır (S. 349, nu. 848).

[2] Sandık Emîni, Defterdâr'ın maiyyetinde bulunan Veznedâr, Muhâsebeci demektir; mektubun yazıldığı sırada Adana'da Veznedâr (Merkez Muhâsebecisi) vazifesini Mehmed Vaḥîd Efendi görmekte idi (*Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, H. 1303, s. 462).

ise luṭfen buradan kaldırın da, İstanbul'a daha yakınca bir yere gönderin me'âlinde, Nûrî veyâ daha iyisi Besîm Bey'e de biz, pâdişâh ta'yîn-kerdesi olduğumuzdan göze batıyoruz; a'şârda şu kadar fâ'ide ḥâṣıl ettik. O da ġālibâ menâfi'-i şahsiyyeye dokundu. Şimdi ḥaḳḳımda bin dürlü münâsebetsizlik iḫtirâ'ına çalışılıyor. Hem iş ile uğraşmağa, hem it ile ġırâra girmeğe de vucûd tahammül etmiyor. Beni luṭfen Saḳız gibi, Selânik gibi bir yere kaldırın yolunda birşey yazılmalı[3]! Bana da ḫaber verilmeli! Yoksa, kayidlenmiyor, yok zincirini kırmıyor gibi hezeyânlar söylemekten birşey çıkmaz. Nesîme'ye selâm; Muvaffaḳ'ın, Berâ'et'in gözlerini öperim.

10 Teşrînievvel, sene 302
KEMAL

852. SULṬÂN 'ABDÜ'L-ḤAMÎD'E

27.X.1886

İmâmü'l-Müslimîn ve muḳtedây-i erbâb-ı dîn olan velînî'met-i bî-minnetimiz pâdişâhımız, pâdişâh-ı 'âlem ve Ḳıble-gâh-ı ümem Efendimiz Hazretleri'nin câmi'iyyet-i celîle-i ḫilâfet ve salṭanat ve maẓhariyyet-i külliyye-i 'inâyet ve merḥametleri âṣâr-ı bâhiresinden olmak üzre, Rodos mużâfâtından belki 'aṣırlardanberi ezân-ı Muḥammedî istimâ'ından maḥrûm olan Çayır ve Kalamine (قلامينه) ve 'Arınṭa (عرينطه) ḳaryelerinde, masârifinin efḍâl-i cenâb-ı mülûkânelerinden tesviyesiyle inşâsı *İrâde-i seniyye-i* Ḫilâfet-penâhîleri

[3] Mustafa Âsım Bey, kendi el yazısıyle Rif'at Bey'e 4 Eylûl, 302 (16.IX.1886) tarihli mektubunda, Sandık Emîni mes'elesi dolayısıyle ona ba'zı tavsiyelerde bulunmuştur: "Sandık Emîni mes'elesine biraz sıkıldım ise de inşâ'allâh aḥsen-i ḥâle netîce verir. Şu sırada tebdîl-i me'mûriyyete teşebbüs etmek aṣlâ câ'iz olamaz. Bu Sandık Emînî işini kapatmak için oradan savuşmağa kalktı derler. Sizin Adana a'şârında ve ḫuṣûṣât-ı sâ'irede ġayret ve ḥamiyyetiniz ma'lûm-ı 'âli olduğundan Adana'dan tebdîle musâ'ade buyurulmaz zannındayım. Hele şu Sandık işi ber-taraf olsun da gene teşebbüsten geri durulmaz. Siz aṣlâ futûr getirmeyip, ber-sâbıḳ İffây-i vaẓâ'ife himmet buyurun. Vuṣûl tarîḫine naẓar olundukta böyle ufak bir ḥâdiṣe var imiş; fakat def' oldu. Artık şimdilik birşey yok; urak-tefek muḥâṣame eksik olmazsa da te'şîri yoktur„ diyor; Müneccim'liğine dayanarak, Muharrem sonunda, ṭâli' sâhibiyle ve *'âṣır*'la ilgili olarak *Sa'deyn* (Zuhre ile Müşteri) yıldızı, *Sa'deyn-i 'âṣır*'da, ayni burcda birleşeceğini, bunun *sa'âdetin vuḳū'una* delîl olduğunu da yazmıştır (Mektubun aslı, Tâhâ Toros'un arşivindedir).

muḳteżây-i celîli'nden olan üç câmi'-i şerîf, biribirini müte'âḳıb maḳrûn-ı ḥitâm olarak, ikisinin bir müddet evvel resm-i küşâdları icrâ olunduğu gibi, bunlardan fermân-ı humâyûn-ı şehriyârîlerine imtişâlen Çayır Câmi'-i şerîfi *Ertuġrul* ve Ḳalamine Câmi'-i şerîfi *Tîr-i Müjgân* nâmlarıyle tesmiye olunmuş ve *'Âdet budur ⌣âḫirde gelir bezme ekâbir* ḳā'idesince itmâmı en sonra müyesser olan 'Arınṭa Câmi'-i şerîfi dahi *Ḥamîdiyye* unvân-ı celîli ile nâm-dâr edilmiştir[4].

Cevâmi'-i şerîfenin küşâdı münâsebetiyle, köylerde bulunan eṭfâl-i Müslimîn'in sünnet-i ḫitânı icrâ edildiği gibi, 'inâyât-ı malâ-nihâye-i Hazret-i mülûkânelerinden iḥsân buyurulan taḫṣîṣât ile, her birinde birer *Mevlid-i şerîf* ḳırâ'at ettirilmiş ve o münâsebetle fuḳâraya, belki müddet-i ömürlerinde görmedikleri ṣûrette pilâv ve zerde ikrâm edilmiş olduğundan, bî-çâreler umûr-ı dîniyyelerinin taḳviye ve işlâḥıyle berâber, bir de ziyâfet-i seniyyeye nâ'il olunca, hayret ve mefḥaretten 'ibâret bir ḥâl ile, sâ'atlerce girye-rîz-i mesâr oldular ve dillerinin döndüğü yolda, da'avât-ı tezâyüd-i ömr ve şevket-i şahânelerini tekrâr eylediler.

Ertuġrul ve *Tîr-i Müjgân* câmi'-i şerîflerinin mevḳı'leri de pek güzel ise de, maẓhariyyet-i maḫṣûṣa-i cenâb-ı şehriyârîleri âṣârından olarak *Ḥamîdiyye Câmi'-i şerîfi*, üç sâ'atte dolaşılamayacak derecelerde vâsi' bir 'ârıżalı zemînin en yüksek mevḳı'ına tesâdüf ederek, o şaḥrây-ı rengîni, laṭâfet-i manẓarası ile bir kat daha tezyîn etmekte ve öyle cezîre'nin en ḥucrâ mahallinde bîkes ve ġarîb kalan 'aceze-i İslâm ḥaḳḳında Ẕât-ı şevket-simât-ı Cenâb-ı ḫilâfet-penâhîleri cânib-i 'aḳdesinden nekadar 'âli bir ḥimâyet cârî olduğuna 'âlem-i bâlâdan inmiş bir burhân-ı mücessem gibi görünmektedir.

Cevâmi'-i şerîfe'nin ba'żı iḥtiyâcâtı Besîm Bey kullarına iş'âr olunmaġla ve Cenâb-ı Ḥaḳ, vucûd-i 'âlemsûd-ı veliyyü'n-ni'amâne-

[4] Kemal İslâm dînini muhâfaza ve kuvvetlendirmek için köylerde câmi yaptırmakla kalmamış, Rodos-kasabası'ndaki bir mescidi de ihyâ etmiş, ibâdet edilir hâle getirmiştir. Vilâyet'e gönderdiği 3 Kânûnısânî, 1300 (15.1.1885) tarih, 544 numaralı yazısı, Rodos kasabalarından Yukarı-varoş'ta — kasabanın Kal'a dışında, çoğu Hıristiyan mahallelerini içine alan kısmında — birtakım İslâm âilelerinin Hıristiyanlar arasında sıkıştığı, civarlarında bir mescidleri bulunmadığından şikâyetleri, vakıf hükümlerine göre öteki iki mescidin vakfından ikişerbin-beşeryüz kuruş iâne alınarak, bir zamânlar mevcûd iken *münderis* olan (vakfından eser kalmayan) mescidin ihyâsına Meclis-i İdâre'ce karâr verildiği, gerekenin yapıldığı, bunun Vilâyet'ce de bilinmesi hakkındadır. Kırmızı mürekkeble, Kemal'in el yazısıyle olan bu belgenin müsveddesi Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (*Defter*—III., s. 11).

lerini kemâl-i ömr ve 'âfiyet ile daha nice bin ḫayrât-ı celîleye muvaffaḳ buyurmak da'avâtı ise her zamân ve der-zebân-ı 'ubûdiyyet bulunmaġla, ol bâbda ve ḳâṭıbe-i ahvâlde emr ve fermân ve iḥsân-ı bî-pâyân şevketlu, ḳudretlu, 'aẓametlu, merḥametlu velînî'met-i bî-minnetimiz pâdişâh-ı 'âlemyân ve şehinşâh-ı 'amîmü'l-iḥsân Efendimiz Hazretleri'nindir..

15 Teşrînievvel, sene 302

853. Ferîde Hanım'a

6.XI.1886

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Mektûbunu aldım. Nihâyet derecelerde memnûn oldum. Mâşâ'allāh Muvaffaḳ Allāh'ın evinde, Allāh'ı görmek istiyor, öyle mi? Bir-iki yıl daha geçer de su'âller başlarsa, ana güç tahammül olunur. Eşek merāḳı hâlâ bâḳî mi? Binip-binip etrâfı dolaşıyor muyuz? Yoksa başka merāḳlar mı peydâ ettik? Berâ'et Abla'mızın yalnız kahkahası elverir mi ya? Başımızı sallamıyor muyuz; elimizi oynatmıyor muyuz? Daha meki-meki ṭoḳu-ṭoḳu yapamayız değil mi? Ṭâhir'in bir çocuğu olmuş; Ḥabîb Bey, telgıraf ile ḫaber verdi. O kadar memnûn oldum ki ta'rîf edemem. Allāh verse de iki vâlideler, çocuğu ġavġa kaşağısı zannetmeseler de, Ṭâhir'cik biraz râhat etse idi! Naẓîre Hanım'ın birâderine hep acıdık; serhoşluk netîcesi.. Düşmeden bir-iki daḳîḳa evvel, Mükâfât kucağında imiş. Ninesi istemiş de, zorla kucağından inmiş. Aşağı gitmiş. Allāh Tevfîḳ'a acıdı. Sana birşey söyleyeyim mi? Bu günlerde Midilli'deki 'Andelîb'i arıyorum. Ekrem, bir kelle Felemenk peyniri bulmuş; bir-azını kesmiş, bir-azını sofadaki masanın üzerine koymuş. Yirmi gündür söylerim, kaldırmaz. Gözü kör olasıca kedilerden birinin de gözü görmez, burnu koku almaz!

El-ḥāmdü li'llāh 'âfiyetim yerine geldi. Vâlidene selâm ederim.

25 Teşrînievvel, sene 302

Baban,

Kemal

854. Menemenli Rif'at Bey'e

6.XI.1886

Evlâd,

Mektûbun geldi; fakat yine İzmir'den dolaşarak geldi. Hemân her hafta tekerrür etmeğe başlamış olan bu hâle sebeb, *Rus* vapuru'nun[5] Mersin'e *Fıransız*'dan evvel gelerek, postayı toparlayıp da gitmesidir diyorlar. Fî'l-ḥaḳîḳa başka da bir ma'nâ verilemiyor. Posta me'mûru muḫlişinize bir merâm anlatsanız da, şu Rodos'un mektûblarını buraya uğramayan *Rus* vapuru'na vermese..

Mâl me'mûrluğundan şikâyet ediyorsun da, mâl me'mûrları herkesi memnûn edemez diyor(*sun*). Hiçbir me'mûr herkesi memnûn edemez; etmekle de mükellef değildir. İki fırḳa, 'aleyhinde birleştiğinden bahsediyorsun. Senin bir fenâlığın olmadıktan sonra, ne ehemmiyyeti var; isterse seksen fırḳa birleşsin!

Vâli(*ye*) yazdığın kâğaddan bir ḥikmet, bir laṭâfet anlayamadım. Ben Vâli olsam da refâḳatimdeki Defterdâr öyle bir kâğad gönderse, eğer şikâyet ettiği şeyleri yapmış isem, ḫiffetine hükm ederim; ḫafi tuttuğum teşebbüsâtı ḫaber aldığını bana bildirip de, teşebbüsümü teşdîd ve tecdîd ettirmekten başka birşey yapmamış olur. Eğer yapmamış isem, yine ḫiffetine hükm ederim; çünki durup-dururken bana sû'-i ẓan ettiği ve belki korku(lu) ile 'aleyhime ḳıyâm edeceği, kendi i'tirâfi ile ṣâbit olmuş olur. Kâğadı yazmakta bu iki fenâlık derkâr; fakat muḫâssenâtı nedir, anı anlayamadım. İşte, Vâli cümlesini inkâr etmiş, seni de 'acabâ, gerçek midir, yalan mıdır diye tereddüde düşürmüş. O maḫṭûrları iḫtiyâr etmek, böyle bir tereddüd kazanmak içün mi olacak!

Mektûbunu *İngiliz* vapuru getirdi. Biraz da para bulundu, gönderildi ya.. Bunda da ḳabâḥat senindir a.. Rodos'u, Kaliforniya zannetmekte ma'nâ var mıdır? Gün olur ki seksan lira memleketin bütün-bütün piyasasında bulunmaz. Gönderilen paranın kaç nev' sikke olduğuna dikḳat eder isen, memleketin servetini andan tahmîn edebilirsin. A mubârek, öyle bir iḫtiyâc var idi, ihtimâl ki

[5] Kemal'in, *Rus* vapuru ile anlatmak istediği, Sakız'da acentesi bulunan Rusya Kumpanyası vapurlarıdır (*Sâl-Nâme-i Vilâyet — Cezâyir-i Baḥr-i Sefîd*, H. 1303, s. 77).

para lâzım olur, tedârikli davranılsın diye, iki hafta evvel bir iḫtâr göndermek yok mu idi? Her ne ise, o da olacağı kadar oldu.

Ben bir aydanberi diş eti, yarım-baş ağrısı, mi'de bozukluğu, nezle, bâsûr ile keyifsiz idim. Mubârekler biribirinin ardına dizildi. Şimdi el-ḥamdü li'llāh hiçbir şey'im kalmadı. Dört gündenberidir hukûmete gitmek niyyetindeyim; soğuk bırakmıyor. Buraya birdenbire kış geldi. Anadolu'ya kar yağdı; ma'a-mâ-fîh bu gün çıkacağım. Başka yazacak birşey yok..

25 Teşrînievvel, sene 302
KEMAL

DCCCLV.

Rodos'ta yaptırılan câmi'lerin kalfasına Sanâyi' Madalyası ile, öteki müstahdemlerin mükâfâtlandırılmasına dâir *İrâde-i seniyye* çıkmış olduğu, bu şahısların isimlerinin bildirilmesi Kemal'e yazılmıştır. Kemal, bir menfâ kabûl edildiği için idârece musâmahaya uğrayan, halkı tarafından vergilere maktû'iyyet konulup bunu hükûmete de kabûl ettiren Rodos'ta bir nevi' muhtâriyyete çalışıldığından bahisle, iki senedenberi idâresindeki intizâm dolayısıyle vâridâtını üçte-bir nisbetinde artırdığını, İsporat-adaları'ndan ancak Rodos'a bağlı olanlarda nufûs sayımı yapılabildiğini kaydediyor. Gösterdiği başarıda, Sultân Abdü'l-Hamîd'den gördüğü himâyenin de te'sîri olmuştur. Bu mektubuna ek olarak, lutuflandırılması istenilen kimselerin adlarını göndermiştir; ancak bunlar yalnız câmi yapımında çalışan iki kalfa ile başka müstahdemler değildir. Başarısı görülen öteki me'mûrların da listesini yollamıştır; dolayısıyle onların da mükâfâtlandırılmasını recâ ediyor.

Mektubun, Kemal'in el yazısı ile olan nushası Sâlih Zeki Aktay'dadır; bundan faydalanılarak M. Cemal Kuntay tarafından fotokopisi ve yeni harflere çevrilmiş metni, Dâhiliyye Nâzırı'na gönderildiği kaydi ile neşredilmiştir [1] (*Namık Kemal*, c. II., Kısım., II., s. 28, 30). Esâs olarak fotokopisini aldık; yeni harflere çevrilen metniyle karşılaştırarak neşrediyoruz.

855. BESİM BEY'E

17.XI.1886

Devletlu Efendim Hazretleri,

'Avâṭıf-ı iḫyâkârî-i mülûkânelerini bendegânda Icâd-i vesâ'ile kadar tevsî' eden velînî'met-i bî-minnet Pâdişâh-ı me'âli-ḥaşlet

[1] Mektubun yazıldığı sırada Ahmed Münir Paşa Dâhiliyye Nâzırı bulunmakta idi (Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. IV., İst., 1311, Matbaa-i Âmire, s. 806). Mektubun gerek içindekilere, gerek şâirimizin 'Abdü'l-Ḥamîd'e, 27 Ekim, tarihli, ayni mevzû

Efendimiz Hazretleri tarafından, Rodos'ta inşâ buyurulan cevâmi'-i şerîfenin ḫitâmı münâsebetiyle iḥsân buyurulan İmtiyâz Madalyası'nın[2] berât-ı 'âli-şânıyle berâber irsâl olunduğuna dâ'ir ve câmi'-lerin inşâsında istiḫdâm olunan kalfaya Ṣanâyi' Madalyası iḥsân buyurulduğundan isminin 'arżı ve daha sâ'ir taltîfi lâzım olan bendegân içün bir defter taḳdîmi irâde-i merâḥim[3]- *İfâde-i Cenâb-ı şehinşâhî* muḳteżây-i celîlinden olduğunu mübeşşir şeref-tasṭîr buyurulan irâde-nâme-i 'âli-i âṣafâneleri şeref-resân-ı enâmil-i ta'ẓîm ve i'zâz oldu ve madalya ile berât-ı 'âli-şân nihâde-i farḳ-ı iftiḫâr ve imtiyâz olundu. 'İnâyât-ı 'aliyye-i cenâb-ı velîni'met'in bir ẕerresine îfây-i maḥmedet iḳtidâr-ı beşer dâhilinde değilse de farîża-i 'ubûdiyyet sâ'iḳasıyle bir 'arż-ı ḥâl tertîb olunarak leffedilmekle bir münâsib zamânda 'atebe-i felek-mertebe-i ẓıllu'llâhî'ye ref' ve taḳdîmi 'inâyât-ı 'aliyye-i raḥîmânelerine mütevaḳḳıftır.

Kerâmât-ı celîle-i Ḫilâfet-penâhî âṣâr-ı bâhiresinden olarak taltîfi iḳtiżâ eden bendegân içün irsâli fermân buyurulan deftere gelince, Rodos-sancağı her neden ise şimdiye kadar gelen me'mûrların hemân kâffesi tarafından bir nev' menfâ 'addolunarak idârece pek ziyâde musâmaḥaya uğradığından, pek ziyâde müşevveş bir hâlde iken bir dereceye kadar intiẓâm altına alınabilmiş ve leffen taḳdîm olunan ḫulâṣa puslasından ma'lûm-ı dâverâneleri buyurulacağı vechile[4] iki sene ẓarfında vâridâtı şülüşünden ziyâde teraḳḳi etmiştir. Ḳavâ'id-i siyâsiyyece bir memleketin muvâzenesi ṣûret-i idâresine mi'yâr ittiḫâẕ edile-gelmesine naẓaran, bu pusla dahi Rodos'un idâresince iştiḥsâl olunabilen intiẓâmın derecesine delîl olabilir.

üzerinde durduğu mektubundaki (Nu. 852), "Cevâmi'-i şerîfenin ba'żı iḥtiyâcâtı Besîm Bey kullarına iş'âr olunmağla....,, ifâfesine dayanarak, gönderilen Dâhiliyye Nâzırı Ahmed Münir Paşa değil, Kurenâ'dan Besîm Bey olduğunu sanmaktayız.

[2] Madalyalar *İmtiyâz, İftihâr, Liyâkat, Tahlîsiyye* olmak üzre dört nevi'dir; ilki, bunların başta gelenidir: İmtiyâz Madalyası, "Altun ve gümüş iki nev' olup, ibrâz-ı ṣadâḳat ve ṣecâ'at ve istiḳâmet edenlere ve teraḳḳi-i 'umrâna ḫâdim olacak yeniden birşey iḫtirâ' eylcyenlere ve her dürlü ḫidemât-ı maḳbûlede bulunanlara ve neferât-ı askeriyyeye, 'ale'l-infirâd ve yâḫûd bir tabur hey'et-i mecmûasına verilir ve ḫâmillerinin vefâtında bilâ-ḥaḳḳ-ı ta'alluḳ vereseye terk olunduğu gibi, müteveffânın aḫlâḳ-ı ḥasene ile muttaṣıf ve devletce ḫüsn-i ḫidmetleri meşhûd evlâd-ı ẕükûrü olduğu hâlde, bâ-berât-ı 'âli ḥaḳḳ-ı ta'alluḳ dahi i'tâ olunur,, (*Sâl-Nâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye*, Dördüncü Basım, İst., 1320, Âlem Matbaası — Ahmed İhsan ve Şürekâsı, s. 44).

[3] Krş., M. C. Kuntay, mekârîm

[4] Krş., M. C. K., tertip yanlışı olarak vec ile şeklindedir.

Bundan başka, Vilâyet dâhilinde bulunan İsporat-adaları vergilerince [5] bir maḳṭû'iyyet iddi'ası meydâna koyarak, her nasılsa vaḳtiyle hukûmete de ḳabûl ettirmiş olduklarından, bu musâ'adeyi bayağı muḫtâriyyet derecesine getirdikleri [6] hâlde mümkin-mertebe tecâvüzlerinin önü alınmış ve hattâ sâ'ir taraflara tâbi' olan İsporat -adaları'nda tahrîr-i nufûsa iḳtidâr ḥâṣıl olamamış iken, buraya tâbi' olanlarda o niẓâm daḫi icrâ ettirilmiş idi. Bu netîcelere vuṣûlde taraf-ı çâkerânemden ḥasbe'ṣ-ṣıdâḳa [7] sarf olunan ġayretin de bir dereceye kadar daḫli olduğunu taḥdîṯ-i ni'met ḳabîlinden olarak 'arż etmekten çekinmez isem de, aṣıl medâr-ı muvaffaḳıyyet birinci derecede min ġayr-i istihâlin maẓhar olduğum teveccühât-ı maḫṣûṣa-i pâdişâhî'nin teşebbüsât-ı lâzimede refâḳat me'mûrlarına ilḳā ettiği iṭmi'nân ve cesâret ve ahâlîye baḫşeylediği emniyyet olarak tevfîḳ ve te'yîd her hâlde velînî'met'in ve sa'y ve ġayretin ḳısm-ı a'ẓamı da refaḳatindir. Bu cihetlerle Rodos'ta yalnız cevâmi'-i şerîfenin inşâsında değil, sâ'ir umûrda dahi 'arż-ı ḫidmet ve ṣadâḳat etmiş birtakım bendegân mevcûd olduğundan, istid'ây-i talṭîflerini medâr-ı ta'cîz olmayacak bir zamâna ta'lîḳ etmekte olduğum hâlde [8] 'inâyet-i şâmile-i cenâb-ı cihân-dârî, bu bâbda daḫi taḳaddüm -numây-i ẓuhûr olarak imdâda yetişmekle tertîbine ictisâr olunan defter leffen taḳdîm kılınmış ve cevâmi'-i şerîfeden Ertuġrul [9] ile Tîr-i Müjgân'ı bir kalfa ve şehre onbeş sâ'atten ziyâde uzak bulunan Ḥamîdiyye'yi başka bir kalfa inşâ eylediğinden ve erḳām-ı 'inâyât-ı cenâb-ı şehinşâhî'nin ta'addüd ile tenâhi bulmayacağı bedîhiyyâttan olduğundan ikisinin de ismi melfûf deftere derc edilmiştir. Ol bâbda ve her hâlde emr ve fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

21 Safer, sene 304 ve 5 Teşrînisânî, sene 302 [10]

Bende,
MEHMED NAMIK KEMAL

[5] Krş., M. C. K., vergilerine
[6] Krş., M. C. K., götürdükleri
[7] Krş., M. C. K., hasbessadâka
[8] Krş., M. C. K., hale
[9] Krş., M. C. K., Ertuğrol
[10] Ahmed Muhtâr Paşa'nın *Takvîmü's-Sinîn*'ine göre, 5 Teşrînisânî, 1302 Mâlî tarihinin Hicrî karşılığı 19 Safer, 1304'dür.

DCCCLVI. — LVIII.

Kemal'in aşağıdaki mektubu, yazıldığı kimse kaydedilmemekle berâber, Sultân Abdü'l-Hamîd'e gönderilmiştir; bunu, ifâdesi açıkca göstermektedir. Kendisine *İmtiyâz Madalyası* verilmesi dolayısıyle ötedenberi lutuflarını gördüğü Abdü'l-Hâmîd'-in teveccühüne lâyık bulunmadığını, sırf sadâkate mükâfâtı ifâde eden bu def'aki nişân'ın eski atûfetleri te'yîd ettiğini. "Ḥırz-i cân maḳāmında sîne-i 'ubûdiyyete„ nişânı vaż' ettiğini kaydle, muhâtabına ile'l-ebed saltanat sürmesini v.b. şeyler temenni ediyor.

İmzâsız olan mektubun sûreti Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 687).

24 Kasım tarihli mektubun kime gönderildiği belli olmamakla berâber, ifâdesinden Maârif Nâzırı'na, Münif Paşa'ya hitâbedildiği anlaşılıyor. Birtakım risâlelerde, muntahabât mecmualarında, izni alınmaksızın yazıları neşredilen Kemal, Maârif Nezâreti'ne önce de muvâfakati alınmaksızın eserlerinin neşrine izin verilmemesini resmen yazmıştı; bu isteği gözönüne alınarak, Ebüzziyâ Tevfik'ın *Numûne-i Edebiyât-ı Osmâniyye* adlı antolojisinin ikinci basımına kendisinin yazılarından alınmış bulunduğundan ruhsat verilmemiştir [1]; mektubun yazıldığı sırada ise, kendisinin haberi olmaksızın eserlerinin neşrine Encümen-i Teftiş tarafından musâade verilmektedir. Kemal, hak ve menfaatini zedeleyen bu gibi yayımların önlenmesi için, Maârif Nazırı'ndan gereken tedbîrin alınmasını recâ etmektedir.

Kemal Beyefendi'nin Ma'ârif Nezâreti Cânib-i 'âlisi'ne Bir 'Arîżası Şûretidir başlığıyle Ebüzziyâ tarafından neşredilen mektubun (*Mecmua-i Ebüzziyâ*, c. v., nu. 53, Ġurre-i Safer, 1304/30 Ekim, 1886, s. 1676), Kemal'in el yazısından istinsâh edildiği kaydedilen bir nushası Es'ad Çinar'ın bize verdiği mektupları arasında, kendi kitaplığımızdadır (Nu. 39, s. 87). İlkini esas aldık; diğeri ile karşılaştırarak neşrediyoruz.

Üveği kardeşi Nâşid Bey, Kemal'e, *İmtiyâz Madalyası* verilmesi dolayısıyle tebrik mektubu göndermiştir; Kemal, 9 Aralık tarihli mektubunda böyle bir tebrikin kendisini memnûn ettiğini, fakat kardeşinin ifâdesini san'atlı ve ağır bulduğunu kaydederek, ona Türkce ya'ni sâde ifâde ile yazmasını, böyle şeylere özenmemesini öğüt veriyor.

Şâirimizin mektuplarda sâde, san'atsız ifâde kullanmağı tercîh ettiğini aydınlatan bu mektubunun fotokopisi ve yeni harflere çevrilmiş metni Midhat Cemal Kuntay tarafından — Nâşid Bey'in oğulları Fahrî, Ahmed Beyler aracılığıyle elde edilerek — neşrolunmuştur (*Altı Türkçeci, Çinaraltı* mec., nu. 136, 1944).

856. Sulṭân 'Abdü'l-Ḥamîd'e

17.XI.1886

Ḳadr-i nâ-çîz-i çâkerânem 'ademden temeyyüzü ḳābil olamayacak derecelerde aḥḳar ve ḫidemât-ı ḳāṣırânem ise ḳadr-i ḥaḳîrânem

[1] Ebüzziyâ Tevfik'e, kitabımızın bu cildindeki 15 Temmuz, 1885 tarihli mektubu ve *önsöz*'ü (S. 247, nu. 785).

nisbetinde kemter olmağla berâber, âftâbın zerreye vucûd vermesi ḳabîlinden olarak teveccühât-ı mevrûş-ı fuyûżât-ı şehriyârîleri'nden şeref-ta'alluḳıyle mesâ'i-i çâkerânem bir ḫidmet meziyyeti bulmak ve her zamân bu ṣûretle talṭîf-i şahâne ve mükâfât-ı şehinşâhîlerini câlib olmak şükr ve taḥmîdi nâ-ḳâbil ve belki derecesinin taṣavvur ve taṣvîri müşkil bir imtiyâz olacağı hâlde, tenâhiden berî olan 'avâṭıf ve eṣfâḳ-ı mülûkâneleri âṣârından olarak iḥsân buyurulan *İmtiyâz Madalyası*, dest-i ta'ẓîm-i 'ubûdiyyete şeref-resân-i vuṣûl oldu. Şimdiye kadar nâ'il ola-geldiğim bunca elṭâf-ı celîle-i cihân-dârânelerine, çâkerlerince zerre kadar bir istiḥḳâḳ var ise, ṣadâḳatten 'ibâret olarak iḥsân-ı cedîd-i pâdişâhîleri ise ṣırf ṣadâḳate mükâfât olmak cihetiyle, 'avâṭıf-ı sabıḳa-i mün'imânelerinde tuğray-i te'yîdi ve ṣıfat-ı mümeyyize-i ḥaḳîrânem olan ṣadâḳatin *Nişân-ı İmtiyâz*'ı olduğundan bir ḥırz-i cân maḳāmında sîne-i 'ubûdiyyete vaż' olundu. Cenâb-ı Ḥaḳ'tan niyâz-i çâkerânem vucûd-i 'âlem-sûd-i şehinşâhîlerini kemâl-i 'âfiyet ve şevketle ile'l-ebed revnaḳ-ârây-i serîr-i şevket ve salṭanat ve 'umûm aṣdıḳāy-i bendegânı, sâye-i merâhim-pirâye-i şehriyârîlerinde envâ'-i mefâḫir ve imtiyâzât ile mustağraḳ-ı meserret eylemesi ve 'abd-i aḫḳarlarını ömrüm oldukca yüzümün ağıyle merkez-i ṣıdḳ ve istiḳāmette ber-devâm ederek, *Levḥ-i ḳader*'de taḥavvül ve ıżṭırâr-ı levn içün bir işâret var ise anı da kullarına bedel-i nişâne 'âriż etmesi ḫuṣûṣûndan 'ibâret olmağla, ḳāṭıba-ı ahvâlde emr ve fermân..

5 Teşrînisânî, sene 302

857. Ma'ârif Neẓâreti Cânib-i 'Âlisi'ne

24. XI. 1886

Ġayrin[2] âṣârını ġaṣb ile neşretmeği, istifâde içün meşrû' bir ṭarîḳ ḳıyâs eden ba'ẓı zevât, tab' ettirdikleri evrâḳa, sâ'ir aṣḥâb-ı ḳalem gibi, çâkerlerinin de âṣâr-ı nâ-çîzânemden birtakım şeyler derc ettirdiklerinden ve hâlbuki herkesin maḥṣûl-i ḳalemine taṣarrufu bir niẓâm ile mü'eyyed bulunduğundan, taraf-ı çâkerânemden muvâfaḳat-nâme ibrâz olunmaksızın eserlerimin neşrine ruḫṣat verilmemesini, bundan aḳdem, Neẓâret-i celîle-i âṣafâneleri'ne resmen 'arż etmişi dim. Bu istid'ây-ı 'âcizânem o zamân naẓar-ı diḳḳate

[2] Krş., şunun-bunun etmek kırıntısıyle, ġayrin

alınmış ve hattâ Ebüzziyâ sa'âdetlu Tevfîḳ Beyefendi, *Numûne-i Edebiyât*'ını ikinci def'a ṭab' edeceği zamân, derûnunda maḳâlât-ı çâkerânem bulunduğu cihetle musâ'ade olunmamak istenilmiş olduğu hâlde, şimdilerde yine âṣâr-ı bendegânem mubâḥ hükmünde tutularak, Avrupa'da veyâ menfâda söylenmiş[3] ba'żı manẓûmeler ve daha sâ'ir birtakım eserler, ṭabı'larına muvâfaḳatim[4] ve hattâ ma'lûmâtım olmadığı hâlde, Encümen-i Teftîş'in ruḫṣatıyle neşr olunup-durmaktadır. Nezd-i'âli-i Neẓâret-penâhîleri'nde, niẓâmsızlığı muḫtâc-ı ta'rîf olmayan bu hâlin devâmı ise, ḥaḳḳ ve menfa'at-i bedegânemi iḫlâl edeceğinden, mü'ellifler ḥaḳḳında mevcûd olan ḳânûndan, çâkerlerinin de[5] müsteflđ olduğumun, iḳtiżâ edenlere ifhâmı ne dürlü esbâba mutavaḳḳıf ise, istiḥṣâli maḫṣûṣen ve tekrâren istirḥâm olunur[6]. Ol bâbda ve herhâlde emr ve fermân hazret-i men lehü'l-emrimdir.

Fî — 28 Ṣafer, sene 1304 ve Fî — 12 Teşrînisânî, sene 1302[7]

Bende,
KEMAL[8]

858. NÂŞID BEY'E

9.XII.1886

Kardaşcığım,

Mektûbun geldi. Tebrîkine memnûn oldum. İnşâ'allāh ben de, senin daha büyük nişânlarını, rütbelerini tebrîk ederim. Tebrîkine memnûn oldum amma, mektûbun yazılışına memnûn olmadım. Söylediğin gibi birşeyler yazmayıp da, birtakım tumturaklı ta'bîrler aramakta ma'nâ nedir? Benim içün iyi yazar diyorlar; hiç öyle

[3] Krş., söylenilmiş
[4] Krş., bendelerinin muvâfaḳatim
[5] Krş., çakerlerinin
[6] Krş., istiḥṣâlini maḫṣûṣan ve tekrâren istirḥâm ederim. Mektup bu cümle ile sona ermektedir.
[7] Krş., 13 Teşrînisânî, 302. *Taḳvîmü's-Sinîn*'e göre 28 Safer, 1304'ün Mâlî karşılığı, 26 Kasım, 1302'dir.
[8] Krş., bu kelime ve imzâ yoktur.

mektûb yazdığımı gördün mü? Bundan sonra mektûblarını Türkce isterim; iyi mi Nâşid'ciğim!

27 Teşrînisânî, sene 302
Kardaşın,
KEMAL

DCCCLIX.

Kemal'in aşağıdaki mektubunun kime gönderildiği kaydedilmemekle berâber, içindekiler, muhâtabının Ahmed Midhat Efendi olduğunu gösteriyor.

Ahmed Midhat'in *Mufaşşal Ḳurûn-ı Cedîde Tarîḫi*, önce *Tercemân-ı Hakîkat*'te tefrika, bu sûretle basılan kısımları kitap şeklinde neşrolunmuştur [1]. Kemal aşağıdaki mektubunda *Mufaşşal Ḳurûn-ı Cedîde Tarîḫi*'nden çok, kısaca *Mufaşşal* adı ile anılan bu eserin Selçuklu Devleti bahsine âid üç yanlışı üzerinde duruyor. Biri, Konya

[1] 16 Kânûnıevvel, 1885'de *Tercemân-ı Hakîkat*'te tefrikaya başlanılan *Mufaşşal Ḳurûn-ı Cedîde Tarîḫi* (Nu. 2245 v.d.d.)'nin birinci cildinin kitap şeklinde neşri, ayni gazetede 1886 Teşrînievvel'indeki i'lânlardan anlaşılıyor (Msl., bk., nu. 2510, 28 Teşrînievvel, 1886). Bu cild, İlk, Orta ve Yeni-zamânlar'a dâir bir *muḳaddime*'den sonra, *Türkler Hakkında Tenkîdât, Mebâdi-i Ẓuhûr-i Âl-i Osmân, Mebâdi-i Te'essüsât-ı Osmâniyye, Osmân, Orhan, Murâd, Bâyezîd Han, Devr-i Fetret, Çelebî Hazretleri*'nin *Devr-i Saltanatları* bahislerini içine alır (S. 2-702). Bu eserle ayni zamânda bir de *Mufaşşal*'ın *Ḥâşiyeleri* tefrika olunmuştur (Nu. 2244, 15 Kânûnıevvel, 1885 v.d.d.); *Mufaşşal Ḳurûn-ı Cedîde Tarîḫi* ile ayni zamânda, 1886'da kitap şeklinde neşredilmiştir (S. 7-795)

Kemal, gerek *Mufaşşal Ḳurûn-ı Cedîde Tarîḫi*'nin, gerel *Mufaşşal*'ın *Ḥâşiyeleri*'nin 19 Mart, 1303 (31 Mart, 1887) tarihli *Tercemân-ı Hakîkat*'teki (Nu. 2642) tefrikasına dayanarak, bâ'zı yanlışlar dolayısıyle muhâvereli tarzda bir tenkîd de yazmıştır; bunun bir başkasının yazısından istinsâh edilen birkısmı Es'ad Çinar'ın bize verdiği evrâk arasında vardır (Nu. 67, s. 169-73). *Mufaşşal* ve *Ḥâşiyeler*'indeki yanlışlar üzerine Ebüzziyâ Tevfik'ın (*Tercemân-ı Hakîḳat*, nu. 2296, 13 Şubat, 1886; ayni sayı, A. Midhat'in cevâbı; *Mecmua-i Ebüzziyâ*, c. v, nu. 49, Ġurre-i Zi'l-hicce, 1303/31 Ağustos, 1886, s. 1549 v.d.); Cevdet Paşa'nın (*Tercemân-ı Hakîkat*, nu. 2395, 8 Haziran, 1886; ayni sayı, Ahmed Midhat'in cevâbı) mektupları da vardır (Ayrıca bk., A. Cevdet ve A. Midhat'in mektupları, ayni gazete, nu. 2384, 2401, 28 Mayıs, 17 Haziran, 1886.

Ahmed Midhat Efendi'nin, Cevdet Paşa'ya *Tarîḫ* ilmi hakkında düşüncelerini de içine alan, *Mufaşşal* adıyle yazmağa başladığı *Tarîḫ-i 'Umûmî*'den *Muḳaddemât*'ı içine alan birkaç formayı sunduğunu bildirdiği uzunca, tarihsiz *tezkire*'si ile, Cevdet Paşa'nın Fî-Şa'bân, 1303 (Mayıs, 1886); Fî-evâhir-i Şa'bân, 1303 (Haziran, 1886); Fî-evâil-i Ramazân (Haziran, 1886) tarihli cevaplarına *Tezâkir*'de yer verilmiştir (*Tezâkir*, 40 — *Tetimme*, Yayımlayan Ord. Prof. Câvid Baysun, Ankara, 1967, Türk Tarih Kurumu basımevi: *Ahmed Midhat Efendi'nin Tezkiresi*, s. 236-37; *Cevâb, Nu. 1.*, s. 237-40; *Diğer Tezkire, Nu. 2*, s. 240-41; *nu. 3*, s. 242-44).

Selçukluları'nın diğer sâhalardaki Selçuklular'a göre en kuvvetli olduğu, öteki Süleymân Bey'in Antakya'yı Ehl-i Salîbler'le mücâdele sonucunda ele geçirmesi; bir üçüncü yanlış da Anadolu'ya Kırım Hanları'nın nezâreti ve Kırım Hanları'nın hükûmet merkezi Bağçe-Saray olduğunun kaydidir.

Kemal, dayandığı kaynakları zikretmemekle berâber, merkezi Konya olan Anadolu Selçukluları'nın değil, bunların tâbi' bulunduğu İran Selçukluları'nın kuvvetli olduğunu ileri sürüyor. Süleyman Bey, Antakya'yı Ehl-i Salîb ile mücâdele sonunda elde etmemiştir; mücâdelesi Bizanslılar iledir. İbnü'l-Esîr'in rivâyetine göre Süleyman Bey'in, Tâcu'd-Devle Tutuş ile savaşı, Mardin'in değil, Haleb'in işğâli içindir. Anadolu Selçukluları'nın Kırım Hanları ile münâsebetinde de Ahmed Midhat'in verdiği bilginin yanlışlığını anlatan Kemal, *Devlet-i 'Aliyye Tarihi* yazmakla uğraştığını, Selçuklular'dan da bahsedeceğini, *Mufassal*'da gördüğü bu üç fıkranın zihnini karıştırdığını, bunların yanlış mı olduğunu, yoksa kendisinin bilmediği bir kaynaktan alınan bilgiye mi dayandığının bildirilmesini Ahmed Midhat Efendi'den soruyor.

Kemal'in, Ahmed Midhat'ten sorduğu husûslardan ilk ikisi *Tercemân-ı Hakîkat*'te tefrika olunan *Mufaṣṣal Ḳurûn-ı Cedîde Tarîḫi*'nde (Nu. 2262, 5 Kânûnısânî, 1886), üçüncüsü yine ayni gazetede (Nu. 2263, 6 Kânûnısânî, 1886), mektupta kaydedildiği tarzda vardır. *Mufaṣṣal Ḳurûn-ı Cedîde Tarîḫi*'nin bu bahisleri içine alan birinci cildi de 1886'da basıldığından, mektubun Rodos'ta, 1886'da yazıldığını sanmaktayız. Bir başkasının el yazısından istinsâh edilen nushası Es'ad Çinar'ın bize vermiş olduğu, kendi kitaplığımızdaki evrâkı arasında bulunmaktadır (Nu. 9, s. 23-26).

859. Ahmed Midhat'e

Rodos — 1886

Mufaṣṣal'ın Selçukîler bahsinde, 1 — "Konya'daki Devlet-i Selçukıyye, sâ'ir Düvel-i Selçukıyye meyânında en ḳavi olmak üzre Süleymân tarafından te'sîs edilmiş,, deniliyor; hâlbuki tarîḫlere naẓaran Konya Selçukıyyesi'nin mülkü, Anadolu ḳıṭ'asına mutaḥaṣṣır olarak nihâyet bir müddetcik, Haleb ile Muṣul dahi ellerine geçmişti. Selçukîler'in mü'essis-i ḥaḳîḳîsi olan Tuğrul Bey'in teşkîl eylediği İrân Selçukıyyesi ise, Haleb ile Kaşğar, Seyhun ile Sind arasında olan yerlerin kâffesini mutaṣarrıf idiler; hattâ İrân Selçukıyyesi'nin inḳırâżına kadar, Konya Selçukıyyesi de anlara tâbi' idi. Bu ṣûrette Konya'daki olan, Selçukîler'in nasıl en kuvvetlisi 'addolunabilir?

2 — Yine bu bahiste Süleymân Bey'in ahvâlinden bahs olunurken, "Devlet-i cedîdesi hudûdunu tevsî' ile berâber, bu himmetinden iki ṣûretle istifâde etmek içün, kılıcını Ehl-i Ṣalîb üzerine çekerek,

Şalîbler elinde bulunan Antakya şehrini, taşavvuru bile tüyleri ürpertecek kadar ḫûn-rîzâne bir muhârebe ile almış idi. Sâ'ir umerây-ı Selâçuk'a, bu miṣillu melâḥim-i kübrâda, ol şîr-zâde şîr'e mu'âvin olacaklarına, bunlardan Tekiş (تكيش) Bey, o zamânlar Mardîn'de bulunan dîger bir Hukûmet-i Selçukıyye yedinden orasını almağa gelerek, Süleymân Bey'e dahi muhârebe açmış olursa, beğenir misiniz? Öte taraftan, dünyâ yüzünden İslâm'ı kaldırmağa gelmiş olan Şalîbiyyûn dururken, Müslümân Müslümân'a cenk etmek revâ olamayacağı der-kâr idiyse de, çâresiz, iki prens muhârebeye tutuştular„ deniliyor. Hâlbuki Süleymân Bey, Konya taraflarının hukûmetini Alp Arslan'dan 456 tarîhinde tefevvuż etmiş ve 479 tarîhinde Tâcu'd-Devle Tutuş (تتش) ile muhârebesinde maġlûb olması üzerine intiḥârı iḫtiyâr etmiştir. Ehl-i Şalîb ise, tarîḫlerde müsbettir ki Ḳudus 'azmiyle İstanbul'dan Anadolu yakasına 490 tarîḫinde geçmeğe başladılar ve pîş-gâh-ı muhâcemelerinde en evvel Süleymân Bey'in ḫayrü'l-ḫalefi olan birinci Kılıc Arslan'a tesâdüf ettiler. Süleymân Bey'in zamân-ı hukûmetinde, Ehl-i Şalîb'in dünyâda nâm ve nişânı yok idi. Vâḳı'a Süleymân Bey, ḫûn-rîzâne bir muhârebe ile Antakya'yı 477 tarîḫinde feṭḥ etmiş idi; fakat Ehl-i Şalîb'den değil, İstanbul İmparatorluğu'na tâbi' olan Rum umerâsının birinden almış idi. İbn Eşîr, gibi müsteşhidâtın rivâyetine göre, Süleymân'ın, Tâcu'd-Devle Tutuş ile muhârebesi de Mardin içün değil, Haleb içün idi [2].

3 — Yine o bahiste, "'İzze'd-Dîn, bir aralık Devlet-i Selçukıyye'yi bir vaḳit kendi yed-i vâḥid-i idâresinde cem' etmeğe ḳıyâm eyledikte, o zamân Anadolu'ya neẓâret Kırım'daki Tatar Han'a muḥavvel olduğundan, 'İzze'd-Dîn Kırım'a celb ve ḥabse bi'l-ilḳâ maḥbeste

[2] Kemal'in bu tenkîdlerinin bir bakıma yersiz olmadığını, bu yoldaki araştırmalar kuvvetlendirmektedir. Alp Arslan'ın oğlu Melikşâh (Süleymân Şâh), El-Cezîre ve Sûrîye'nin kilit noktası olan Antakya'yı, 1085'de Bizanslılar'dan General Filaretos'dan zabtetmiştir. Süleymân Şâh ile Tutuş, Selçuklu bu iki kardeş arasındaki savaş da, ilkinin 5 Haziran 1086'da Haleb'i kuşatması üzerine başlamıştır (Bu vak'alar ve Süleymân Şâh'ın yenilgiye uğrayarak intiḥârı rivâyeti için bk., Fuad Köprülü, *Türkiye Tarîhi — Anadolu İstilâsına kadar Türkler*, İst., 1923, Kanâat Kitabhânesi, s. 164. — Osman Turan, *Selçuklular Tarîḫi ve Türk — İslâm Medeniyyeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 7, Ankara, 1965, Üniversite Basımevi, s. 148 v.d. — İbrâhim Kafesoğlu, *Selçuklular* mad., *İslâm Ansiklopedisi*, 104. Cüz, İst,. 1964, s. 371[b] v.d.).

vefât eylediği gibi,, deniliyor. Hâlbuki Tatar ḥabsinde vefât eden 'İzze'd-DIn'in vefatı 678 tarIḫinde ve Kırım Hanlığı'nın ẓuhûru ise 800 tarIḫinden sonradır. Kırım Hanları, hiçbir vaḳit, hiçbir kimse tarafından, Anadolu'nun neẓâretine me'mûr oldukları, tarIḫlerde görülemiyor[3]. Biliyoruz ki bunlar ẓuhûr ettikleri zamân, Anadolu ḳıṭ'ası Osmânlılar'ın sâye-i seyf-i 'adâletinde idi. Kırım Hanları ise, Osmânlı Hukûmeti'ne o tarIḫte neẓâret değil, andan biraz sonra iṭâ'at eylemiştir. TarIḫlerin rivâyetine göre, 'İzze'd-DIn'i celbeden Kırım Hanı değil, Kıpçak Hukûmeti bulunan ve Âl-i Cengiz içinde en evvel İslâmiyyet'i ḳabûl eden Berkay (برکای), veyâ telaffuẓ-ı dIgerle Berke Han idi. Celb ettiği mahal, Kırım veyâ Kırım'ın maḳarr-ı hukûmeti olan ve 800 tarIḫinden sonra binâ olunan Bağçe-Saray değil, Âl-i Cengiz'den Deşt-i Kıpçak hukûmdârlarının pây-i taḫtı olan Saray şehri idi. Oraya da, neẓâret içün celb olunmadı; birâderi Rükne'd-DIn'e maġlûb olarak İstanbul İmparatoru'na ilticâ eyledi. Orada bir bahâne ile ḥabs olundu. Berke Han ile beynlerinde, ḳarâbet-i ṣıhriyye var idi. Berke Han, bir kerre İstanbul'un muḥâṣarasına gelerek, ḳuvve-i bâzûsunun derecesini İmparator'a taḳdIr ettirmiş olduğundan, İmparator'a emir gönderdi; 'İzze'd-DIn'i i'zâz ve ikrâm ile Saray'a celb eyledi; fakat vuṣûlü, Han'ın vefâtına tesâdüf etti. Oğulları, 'İzze'd-DIn'de bir ṣa'âmet olmak vâhimesine düştüler. Kendisini Saray'a koymadılar, başka bir kasabada tevḳIf ettiler. Bu hâl üzerine, onsekiz sene meẓellet ve iẓṭırâb ile yaşadıktan sonra, irtiḥâl eyledi[4].

Bir *Devlet-i 'Aliyye TarIḫi*'ni yazmakla meşġûlüm; ṭabI'î Selçukîler'den de bahs edeceğim. *Mufaṣṣal*'da gördüğüm bu üç fıḳra, zihnimi karıştırdı. TarIḫlerle senin ifâde beynindeki muḫâlefet, bir sehvden munba'iş midir, yoksa ayrıca taḥḳIḳat ve istinâdâtın mı var? Beyân edersen memnûn olurum.. Bâḳî selâmet..

[3] Selçuklular'ın menşeine ilişik rivâyetlerden biri de, "Dukak'ın Hazarlar ile münâsebetine ve onlara„ tâbi' olduğu hakkındadır. Bu rivâyetlere dâir bilgi için bk., Osman Turan, a. e., s. 30 v.d.).

[4] Bu rivâyetler hemen-hemen olduğu gibi, Kemal'in eserinde de vardır (*Küllîyyât-ı Kemal*, İkinci Tertib — I., *Osmânlı TarIḫi* Cilt I, Cüz 1, İst., Mahmud Bey Matbaası, 1326, s. 58 v.d.). Bunların gerçeğe nekadar uygun olup-olmadığı mes'elesinde varılacak hükmü, bu yolda çalışanlara bırakıyoruz.

DCCCLX. — LXII.

Kemal bundan önce neşrettiğimiz mektuplarından birkaçında, Köprülü Kütüphânesi'ndeki yazma Cennâbî tarihinden ba'zı bahislerin kopya ettirilip gönderilmesini Mustafa Âsım Bey'den recâ etmişti; 9 Aralık tarihli mektubunda geldiğinden, fakat aldığını yazmağı unuttuğundan bahsettiği bu tarih olabilir. Bunun dışında meşhur mizâh muharriri Zâkânlı 'Ubey'din eserinden fıkralar nakletmekte, İzmir'den birinin, vefât eden zevcesi için bir mersiye ısmarladığından duyduğu hayreti, ba'zı me'mûriyetlere ta'yînî beklenilen kimselerin işi hakkındaki düşüncelerini anlatmaktadır.

17 Aralık tarihli mektuba göre Rif'at Bey, herhâlde, önceleri birçok def'a bahsi geçen a'şâr vergisine âid ve Sandık Emînliği ile alâkalı bir mes'ele yüzünden isti'fâ etmiştir; Kemal, dâmâdını haklı buluyor; isti'fâsının reddi ve işin lehine çözümü için, İstanbul'da kimlerin bundan haberli edilmesi gerekli olduğunu anlatıyor. *Osmânlı tarîhi*'nin basımı için para te'mîn etmiştir; bu işle meşgûl olacak Ebüzziyâ Tevfik'ten cevap bekliyor; iş müsbet yola girdiği takdirde, eserinin basımına on gün sonra başlanılabileceği düşüncesindedir.

Me'mûrluğundan isti'fâ eden Rif'at Bey biraz da Mâliye Nâzırı Zihnî Efendi'den çekinen ağabeyi Habîb Bey'in te'sîriyle, kendisine teklif olunan Sivas Defterdârlığı'nı kabûl etmiştir. Kemal, kabâhatı olmayan dâmâdının muhâkeme istemeyip de, suçu üzerine almış gibi Sivas'a gitmeği kabûlünü yersiz bulmaktadır. O, karâr verdiğine göre, kendisine de yapacak birşey kalmamıştır; bununla berâber İstanbul'daki ba'zı nufûzlu kimselere işin önlenmesi için mektup yazdığını, Rif'at Bey'in Sivas gibi Rodos'a çok uzak bir yere değil, Rodos'a yakın bir yerin Defterdârlığı'na ta'yînini, bu husûsta Maliye Nezâreti'nin evvelce Hayrî Efendi için verilmiş bir ibkâ karârının bulunduğunu da hâtırlatıyor.

Kemal'e, Rodos köylerinde yaptırılan üç câmi'in tamamlanıp ibâdete açılması üzerine verilen *İmtiyâz Madalyası*'nın âile çevresinde uyandırdığı sevinci, tiyatro nev'i hakkında ba'zı düşüncelerini, yazmakta olduğu *Osmânlı tarîhi*'ne dâir notlarını, Rif'at Bey'in isti'fâsı yüzünden duyduğu üzüntülerini aydınlatan bu mektuplarından ilki siyah, ötekileri kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle, Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 632, 372; 260). 9 Aralık'da yazdığının yalnız ikinci cümlesi Celîle Bolayir'den; Rif'at Bey'e gönderdiği 17 Aralık tarihlisinin, *Osmânlı Tarîhi*'nden bahseden cümleleri, Nu'man Menemencioğlu'nun dosyasından alındığı kaydiyle, M. C. Kuntay tarafından yayımlanmıştır; (A. e., c. I., s. 14, c. II., Kısım II., s. 649).

860. Mustafa 'Âsım Bey'e

9. XII. 1886

Velînî'met,

Geçen hafta ve bu hafta irsâl buyurulan luṭuf-nâmeleri alındı. Nişân tebrîkinden dolayı Vâlide Hanımefendi'ye 'arż-ı teşekkür eder

ve eteklerini öperim. *Tarîḫ* tamâmen gelmiş idi; ben de geldiğini ḫaber verdim sanıyorum. Tiyatro ile eğleniliyor buyuruyorsunuz? Ben tiyatro yazmakta oldukça mâhirim amma, eğlenilen tiyatro nasıl şeylerdir bilmeyince yazamam. Komedya mı bekleniyor, anın da hangi nev'i maḳbûl oluyor? Haci Nûrî'den taḥḳîḳ olunur da ḫaber verilirse, bir çâresine bakılır[1]. Eğlence denildi de ḫâṭırıma geldi. Bana İstanbul'dan bir *'Ubeyd-i Zâkânî Mecmû'ası* göndermişler. Pis, fakat içinde pek tuḥâf hikâyeler var: bir gencce hırsız bir eve girmiş. Bakmış, odanın bir köşesinde bir silâḥ, bir yaŋuroz herîf yatıyor. Hırsız kaçmak istemiş ise de, herîf koyuvermemiş. Kuvvetlice birşey imiş. Hırsızı yedi-sekiz kerre düzmüş. Baġçede birkaç gündür yem'e, suya hasret bir de hayvânı var imiş. Hırsıza kuyudan bir yırtık koğa ile sâ'atlerce su çektirmiş. Hayvânı da sulanmış; andan sonra salıvermiş. Hırsız evden çıkarken, bir başka hırsızın dıvarı delmekle uğraştığını görmüş. İçeride sakaŋûr yemiş bir herîf ile ṭalaġı şişmiş bir attan başka birşey yok. Biri si..şe, biri suya doymuyor. Anlara iştihâlı değilsen, nâfile dıvarı delmekle uğraşma demiş. Hep bu ḳabîlden birtakım geveze hikâyelerle, Küfrî'ye yakın edebsiz şiirler Sömbeki'de eğlence oldu.

Şimdi mektûbunuzu ararken elime bir kâğad geçti. Ya'ni Zâkânî gevezeliklerinden geri kalır şey değil.. İzmir'de bir teresin karısı ölmüş. Bu da karısını severmiş. Bendeniz ise iyi şi'ir söylermişim. Merḥûmeye bir *tarîḫ* söylemeli imiş! Yanık olmalı imiş, bunun hissiyyâtını taṣvîr etmeli imiş.. Merşiye tarzında olmalı imiş. Bir de *şarḳî* gibi beste bağlanmalı imiş. Herîf, peşîn para ile kundura ısmarlar gibi, enine-boyuna ta'rîfler edip-duruyor. Yine 'Ubeyd-i Zâkânî'nin hikâyelerinden: Herif hastalanmış. Ölüm hâlinde iken, karısı, "Efendi, n'içün ölüyorsun?,, diye bir su'âl yuvarlayınca, "Ne yapayım, bu 'aḳlınla sen geberemedin ki, bana yaşamak naṣîb olsun!,, demiş. Zannım İzmir'deki kadıncağızın vefâtı da, berikinin 'aksine olarak, herîfin geberememesinden neş'et etmiş olsa gerek..

Bizim Molova Kaymakāmı'ndan bir mektûb aldım; tavṣıye ister. Yazayım amma, kime yazayım, ne yazayım bilemiyorum. Evḳâf Nâẓırı Mustafa Paşa Hazretleri'nden cevâb aldım. İzmir'deki

[1] Kemal bu cümleleri ile, yanılmıyorsak, Sultân Abdü'l-Hamîd nâmına birtiyatro yazmak isteğini belirtiyor; Mâbeyn Kâtibi Nûrî Bey aracılığıyle, 'Abdu'l-Ḥamîd'in, ne tarz tiyatro eserlerinden zevk aldığının öğrenilmesi mümkün olduğunu yazıyor.

me'mûriyyetlerin ikisine de Mâbeyn-i Humâyûn'dan birer zât ta'yîn olunduğunu beyân ile i'tizâr ediyor. Şâkir Efendi'nin mesrûriyyetini fevḳa'l-'âde ârzû ederim. Siz oraca elbette himmet buyurursunuz. Benim tarafımdan ne dürlü teşebbüs lâzım ise, beyân buyurunuz da yapayım. Kendi mektûbuna cevâb yazamadım; çünki adresi yok. Sizi elbette görür; bu lakırdılarımı teblîġ buyurursunuz. Bâḳî du'â-y-i ḫayr efendimiz.

27 Teşrînisânî, sene 302

Bende,
KEMAL

861. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

17.XII.1886

Evlâd,

Elde kısacık bir mektûbun var idi. Sonra telgıraf ile ḫaberleşmeğe başladık; fakat isti'fâya bir cevâb almamış olmalısın ki, son telgırafıma birşey söylemedin. Senin isti'fâ münâsib idi. Zâten ḳabûl edemezler ya.. Fakat ḳabûl de edecek olsalar, yine öyle hareket olunmak iḳtiżâ ederdi. Yalnız birâdere ḫaber vermekle iktifâ ettiğini söylüyorsun. İşin o ciheti nâḳıştır; eğer vermedinse, Nûrî'ye ma'lûmât vermek lâzım gelir.

Biz el-ḥamdü li'llâh 'âfiyetteyiz. Buranın rütbe, nişân alayını gazetelerde görmüşsündür. Ṭaleb, *İrâde* üzerinedir; daha isteyeceğim; vesîle bekliyorum.

Tarîḫ ayaklandı. Para da bulabileceğim. İki haftadır Ebüzziyâ'dan mektûb yok. Postalar intiẓâmsız andan mıdır, yoksa kendi mi hastadır anlayamadım. Cevâb alsam, on gün sonra *Tarîḫ* basılmağa başlar. Şimdilik başka yazacak birşey yok..

5 Kânûnievvel, sene 302
KEMAL

862. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

1.I.1887

İmânım, ba'żı kerre o kadar münâsebetsizlik edersin ki, insânın hiddetinden çatlayacağı gelir. Birâder kendi-kendine birşeyler kur-

muş, Ẕihnî Efendi'den yâḫûd Ẕihnî Paşa'dan korkmuş, sana ne? Bir kerre isti'fâ etmiş, muhâkeme istemişsin, isti'fâ etmişsin. Andan sonra ne oluyorsun da, Sivas Defterdârlığı'nı ḳabûl ediyorsun? Kendi üzerine töhmeti mi sıçratmak istiyorsun. Hâzır, Neẓâret becâyiş teklîf ederek bir ḳabâḥatin olmadığını resmen i'tirâf etmiş. İnsân öyle fırsatı fevt eder de teklîfi ḳabûl eyler mi? Neẓâret, seni ithâm edemeyecek olduktan sonra, Sivas'a göndermekten büyük nasıl mücâzâta uğratabilirdi ki andan korktun da, Sivas'ı ḳabûl ettin? Ḫayrî'yi, Mâliyye Neẓâreti doğrudan-doğruya 'azletmiş iken, bir *İrâde* ile ibḳā olunduğunu bilmez misin? Senin ḥaḳḳındaki *İrâde* Rodos'a yakın bir yerin Defterdârlığı'na muta'alliḳ değil mi? Sivas da buraya yakın ise neresi uzak kalır? Senin muvâfaḳat-i mecnûnâne üzerine ben Saray'a ne söyleyebilirim? Hiddetimden, o vaḳittenberi hastayım. İnşâ'allāh Ekrem'in telgırafı gibi hareket etmiş de, muhâkeme ṭalebinde sebât etmişsindir. Ben, şimdilik Nûrî'ye birşey yazdım. Böyle bir münâsebetsizliğin önünü almak içün, anın nufûẕu da kâfidir sanırım. Bakayım, bu hafta kâğadlarını, İstanbul'un postasını alayım da, birşey iḳtiżâ ederse yaparım; fakat sen ilâ ġayrın-nihâye, birâder böyle bir iḫṭârda bulundu, Ferîde ağladı; o sırada Muvaffaḳ da osuruverdi, 'aḳlım başımdan gitti diye delilikler edip-duracaksan, sonra ṭabî'î işler, işlâḥı ḳābil olamayacak bir hâle gelir. Ben de 'âciz kalırım, herkes de.. Şimdi uykudan uyandım, vapur gidiyor diye ḳıyâmet kopuyor. Ferîde'ye ayrı mektûb yazmağa vaḳit yok.. Cümleye du'â..

20 Kânûnievvel, sene 302

KEMAL

DCCCLXIII.

Kemal'in, kime yazdığı kaydedilmeyen ve tarihsiz bulunan, elimize birkısmı geçen aşağıdaki mektubunun daha ilk cümlesinden *Hizmet* gazetesini çıkaranlardan birine yazıldığı anlaşılıyor. *Hizmet*, 1302 (1886)'de İzmir'de neşredilen gayr-i resmî ilk gazetedir[1].

[1] Ziyâ Somar'ın eserinde, Kemal'in hayranlarından ve te'sîrinde kalan Tevfik Nevzâd dolayısıyle *Hizmet* gazetesinden de kısaca bahsedilmiştir (*Tevfik Nevzâd, İzmir'in İlk Fikir-Hürriyyet Kurbanı*, İzmir, *Âhenk* Matbaası, 1948. s. 15 v.d.). *Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Katalogu*'nda, Türk İnkılâb Tarihi Enstitüsü'nde "1303 yılı: 7-133, ba'zı noksanlarla, 1304: 165, 167, 173, 177, 178'inci sayıları

Hâlid Ziyâ Uşaklıgil, *Hizmet* gazetesini çıkaranlar hakkında, bizi *Kırk Yıl* adlı hâtıralarında epeyi aydınlatmaktadır: "Menkûbiyyeti sırasında Midhat Paşa'yı Vâli olarak kazanan İzmir'in musâ'id ţâli'i ona Halil Rif'at Paşa'yı da vermişti. Geniş ictihâdı, i'mâra ma'ţûf sebâtkâr fa'âliyyeti ile vilâyette derhâl bir uyanıklık ve canlılık uyandıran İzmir'in yeni vâlisi inkişâfa musta'id türlü ḳābiliyyetlerin ve irfân unsurlarının da ţabî'î bir ḥâmisi oldu. Vilâyet'te ilk def'a olarak ġayr-i resmî bir gazete te'sîsi fikri ilk tohumunu atar-atmaz inkişâf etmiş oldu. Bu tohumu en evvel atan kimdi? O zamân Vilâyet'in Mektûbcu'luğunda bulunan Hayrî Bey mi? — Son senelerde İstanbul'da bir aralık Vâlilik'te bulunan Midhat Bey'in babası — yoksa Hukûk Mahkemesi Re'îsi Mahmûd Es'ad Efendi mi? — Meşhûr fâżıl — ilk müteşebbis hângisi idiyse, her hâlde teşebbüsü bir netîceye îsâl eden, İstanbul'dan imtiyâz için musâ'ade alan ve ondan sonra teşebbüsünün önünde her müşkili ḥimâyesiyle ber-taraf eyleyen Vâli oldu. Tevfik Nevzâd ile ben bu teşebbüsün iki fa'âl çarkı olmak üzre intiḫâb edildik. Yalnız ikimizin de sinni musâ'id olmadığından sâhib-i imtiyâz olmak üzre Vilâyet Matbaası'nın ser-mürettibi Şerîf Efendi'nin bu vazîfeyi almasına ḳarâr verildi. Zâten gazete Vilâyet Matbaası'ndan başka bir yer bulamayacağı için, bu son ḳarârda Şerîf Efendi'nin şahsına olan i'timâd kadar, onun fi'lî mu'âvenetinin de daḫli vardı; hattâ bir ihtiyât tedbîri olmak üzre, şâyet herhangi bir sebeble ta'ţîl olunursa, onun yerine ḳā'im olabilecek bir ikinci imtiyâzın da alınmasına luzûm görüldü ve bu şuretle biri hemân intişâr etmek, dîgeri ḳażâya karşı bir sermâye maḳāmında beklemek üzre İzmir def'aten iki ġayr-i resmî gazete sâhibi oldu: *Hizmet* ve *Âhenk*..,,

"Teşebbüsün muḳaddimesinde hiç hayâlâta kapılmadık; büyük başlayarak küçülmektense, küçük başlayarak imkânın musâ'adesi nisbetinde büyümeğe çalışmak ḳabîlinden bir 'amelî felsefeyi yaşımızdan alamasak bile, bize muẓâhir olan tecrübe-dîde büyüklerimizden almıştık. Bunların arasında Mahmûd Es'ad Efendi ile Hayrî Bey vardı ki, ne zamân genç kanımızın ġaleyânı bizi ma'ḳūl hudûdun hâricine sevḳ edecek olsa, hayât ilimlerinin i'tidâlini bize aşılamakla iktifâ etmeyerek, yeni doğan bu gazeteyi kâmilen çocukların eline de bırakmayarak, kalemlerinin ve tecrübelerinin maḥṣûllerini de getirip bize baḫş ederlerdi. Hayrî Bey, Ruscuklu Hayrî imzâsiyle zâten matbû'ât 'âleminde tanılmıştı. Muharrirlikte ve devlet me'mûriyyetlerinde pişkin ve dolgun bir edâ alan uslûbuyle ara-sıra *İcmâl-i Aḥvâl* nâmıyle tanılan baş-maḳāleler yazar, Mahmûd Es'ad Efendi sönmek bilmeyen tederrüs ateşiyle Fıransızca'da rusûḫ peydâ etmek için terceme ettiği *bend*'leri sihhatinden emîn olmak maḳṣadıyle evvelâ bana bir kerre okuduktan sonra matbaaya bırakırdı. Böyle etrâftan birçok tahrîr muâvinlerini kazanmakla berâber, yazı işlerinin en büyük kısmı ikimize, Tevfik Nevzâd ile bana kalırdı; sâde gazetenin tahrîr işi değil, idâre işi de bize 'âiddi [2].,,

Görülüyor ki *Hizmet* gazetesini neşreden belli bir şahıs değildir ve mektup, gazetede basılmak üzre yazılmış fikrini vermektedir. Üçüncü paragrafın başlarındaki bir cümleye göre mektup, Kânûnıevvel'in yirmibirinci günü (2 Ocak, 1887)

---

vardır,, (Ankara, 1963) deniliyorsa da bu Enstitü'de gazeteyi görmek mümkün olamadı; kütüphâne yetkilileri, kaybedilmiş bulunduğunu bildirdiler.

[2] Cild II., İst., 1936, Matbaacılık ve Neşriyât T. A. Ş., s. 64, 68 v.d.d.

akşamı yazılmıştır; *Hizmet*'in neşrine başlanılmasından yaklaşık üç ay kadar sonra yazıldığı anlaşılır [3].

Rodos'ta Mutasarrıf bulunan Kemal, mektubunda buranın siyâsî ve tarihî ehemmiyyeti, tabîat güzellikleri üzerinde duruyor; havasının güzelliğine dâir örnek naklinden sonra, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti dâhilindeki yerlerde adâlet cihâzının bozukluğuna işâret ediyor. Fıransız seyyâhlarından birinin, "Şark memleketi güzeldir; vebâsı, yangını, tercemânı olmasa...„ cümlesini kaydederek, mektubun esâsını teşkil eden, husûsî ve resmî birçok mektuplarında da temâs olunan İngiliz tercemânından şikâyetlerine, bu münâsebetle İngiliz Konsolosu ve yardımcısı, İngiliz siyâseti hakkında fikirlerine de yer vermiştir.

Mektup, Rodos Mutasarrıflığı sırasında Kemal'i sıkıntıya uğratan ba'zı hâdiseleri, onlar hakkındaki fikirlerini aydınlattığından mühimdir. Baş kısımları Kemal'in, geri kalanı bir başkasının el yazısı ile olan mektubun istinsâh edilen bir nushası, Es'ad Çinar'ın bize bıraktığı, kendi kitaplığımızdaki evrâk arasında bulunmaktadır (Nu. 20, s. 48-56).

863.

2.I.1887

Hizmet-i edîbânelerine, muḥlişiniz de iştirâk etmek isterim. Funûn ve edebiyâta muta'allik söz söylemeğe iktidârım olmadığından, bu ârzûmu istediğim yolda Ifâya muvaffaḳ olamayacağım; şimdilik *Hizmet*'e hizmetim, misâfir olduğum Rodos'tan muḫbirliğe munḥaṣır kalacaktır.

Rodos, şöylece Memâlik-i pâdişâhî'nin bir ucuna atılmış bir yerdir; fakat mevḳı'inin ḥucrâlığı, ehemmiyyetine mâni' değildir sanırım. Tarîḫinden, ehemmiyyet-i siyâsiyyesinden ḳaṭ'-ı naẓar olunsa da, bir laṭâfet-i ṭabî'iyyesi vardır ki, ḥaḳḳıyle ta'rîf etmek benim gibi bir 'âcize değil, muḳtedir bir şâ'ire bile kolaylıkla ḳâbil olamaz. Rodos'un Fıransızca bir güzel *tarîḫ*'i var ki, burada reji me'mûru olan Édouard Biliotti'nin eseridir [4]. Mü'ellif, bu eserinde

[3] 21 Teşrînievvel, 1886 tarihli *Tercemân-ı Ḥaḳîḳat*'te, her pazartesi çıkan *Hizmet*'in beşinci sayısı neşredildiği i'lân olunmuştur. Bu ip-ucuna ve *Taḳvîmü's-Sinîn*'e dayanarak, 1-5'inci sayılarının sırasıyle 20, 27 Eylûl; 4, 11, 18 Ekim Pazartesi günleri yayımlanmış bulunduğunu söyleyebiliriz.

[4] Kemal'in Rodos Mutasarrıfı iken Duyûn-ı Umûmiyye Merkez Me'mûrluğu'na gönderilen resmî, 20 Kânûnievvel, 1300 (1 Ocak, 1885) tarihli yazısında, İtalya Konsolos Vekîli Édouard Biliotti ve şürekâsı'nın açtığı bir davâdan, da'vâ edilenden alınan para cezâsının usûlsüz olmadığından bahsedilmiştir. Kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle olan bu belge T. T. Kurumu'ndadır (*Defter*—III., nu. 276, s. 1 v.d.).

cezîre ḥaḳḳında bir güzel teşbîh yapmış ki, lisânımızın şîvesine tevfîḳ ile tercemesi şu yolda ḳâbil olabilir: "Rodos deryâ ve semânın havâ'î-mâ'î renkleri arasında bir berg-i zümürrüdîne benzer.,,

Fî'l-ḥaḳîḳa, bahâr-ı dâ'imî hâlinde bulunan Rodos'un, laṭâfetini taṣvîr içün bu levḥa-i ḫayâl bile kâfi değildir. Mubârek memleketin havâ alan yerlerinde yazın santigırad yirmisekiz dereceden yukarı çıkmıyor; kışın, sekiz dereceden aşağı inmiyor. Yalnız, birkaç senede bir kerre sıfıra kadar tenezzül ediyorsa da, o da nihâyet yirmidört sâ'at sürüyor. Bu sene de, bir kerre ziyâdece soğuk yapmıştı; şiddeti bir gece devâm etmiş idi. Şu mektûbumu yazdığım zamân ki, Kânûnıevvel'in yirmibirinci günüdür, sâ'at-i ġurûbî ise, onbire varmıştır; karşımda olan mîzânü'l-ḥarâre, onyedi santigırad derecesi gösteriyor! Bundan onbeş gün evvel bağçelerde çilek var idi, hem de bâğbân-ı ṭabîa'tin şebnemi su, ziyâyı ateş yerinde kullanarak yetiştirdiği çileklerden idi. Havâsının laṭâfeti bu hâlde olan bir memleket, tebdîl-i havâ mevḳı'lerinden ma'dûd olmak ṭabî'îdir; hattâ bendeniz de, buraya o sâ'iḳa ile geldim. Meğer, "Hekimi, hâkimi olmayan memleketten sakın!,, meŝeli, hastalara da şâmil imiş, anı da burada öğrendim! Rodos'ta hekim var, hâkim yok.. Hâkimden murâdım hâkim-i şer'dir zannolunmasın! Cezâ dâ'iresi yok demek isterim. Bu fikri nereden ḥâṣıl ettiğimi 'arż edeyim: Bundan iki sene evvel İstanbul'dan İzmiryoti nâmında bir delikanlı gelir. Teverrüm muḥâṭarasında iken, ṭabî'atin, havânın yardımı, hastalık ihtimâlâtını izâleye başlar. Bî-çâre İzmiryoti, seyâhatini yine tekrâr eder; ikinci gelişinde daha iyi olur. Hastalık istid'âdından bütün-bütün kurtulmak üzre iken, Rodos'taki otelin sâhibi, birgün İzmiryoti'yi döğmek ister; aḳrabasını yanına toplar, döğer. O kadar döğer ki, ertesi gün İzmiryoti kan kusmağa başlar. Da'vâ eder, Cezâ Re'îsi Efendi, hukûmete murâca'at etmeden ḍaribin tefrîḳ-ı ṭâbi'iyyetine kalkışır; hattâ Yunanlı olduğuna da hüküm verir. O zamân Sömbeki'de bulunan Mutasarrıf Beyefendi Hazretleri yetişir, ḍâribin, Devlet-i 'Aliyye teba'asından olduğunu isbât ile, tevḳîf ettirir. Yunan Konsolos-hânesi'nin protestolarına, falanlarına ehemmiyyet vermez. Cezâ Mahkemesi, bir hastaya döğe-döğe kan kusturmuş bir adamı, ne ile mahkûm etse beğenirsiniz? Yirmi gün ḥabs.. 'Adliyye müfettişlerinden sa'âdetlu Şefîḳ Efendi Hazretleri ile, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Müdde'î 'Umûmîsi Tevfîḳ Bey, bir hafta evvel buraya gelmişler idi; 'aṭûfetlu Mutasarrıf Beyefendi Hazret-

leri'yle de görüştüler. Tevfîk Beyefendi'yi, İzmir'deki, Şefîk Efendi Hazretleri'ni İstanbul'daki hâliyle, Mutasarrıf Beyefendi Hazretleri'ni de, 'umûm 'indinde ma'lûm olan ef'âliyle bilirim[5]. Böyle üç me'mûra ta'alluk eden bir mes'ele, zannetmem ki, mazhar-ı 'adâlet olmaktan berî kalabilsin[6].. Yukarıda, "Hâkimsiz, hekimsiz memleketten sakın!,, meşelinden bahs etmiştim. Bu, bir Osmanlı meşelidir. Fıransız seyyâhlarından biri de, "Şark memleketi güzeldir; vebâsı, yangını, tercemânı olmasa!,, demiş. Biraz da andan bahs edeyim:

Rodos'ta vebâ yok, yangın pek ender, fakat bunların ikisinden hâṣıl olabilecek mażarratı, tercemânlık sınıfına żammetmiş bir İngiliz tercemânı var... Nâmı da Ilia Akadi veyâ kendi tabîrince İlia Akavi'dir. Taḥkîkıma göre, buraya gençliğinde sabunculukla gelmiş. İlk ma'rifeti olmak üzre büyük birâderini mahv etmiş.. İkinci ma'rifeti olmak üzre meẓhebini değiştirmiş... Üçüncü ma'rifeti olarak da, bir tercemânlık kazanmış...

Ta'accub olunacak bir ḥâldir; bu tercemân Efendi, hiçbir lisânda, lisânen bile ifâde-i merâma muktedir değildir; fakat aldığım rivâyete göre, iṭâle-i lisâna muktedir imiş.. Gâyet ẓarîfâne mu'âmelelerde bulunurmuş. Meselâ, sevmediği mu'teberândan biri bir yere giderken arkasından öksürmeği, tükürmeği, kendi terbiyesine maḫṣûṣ bir lisân-ı ḥâl 'addedermiş!! Bilmem ṣaḥîḥ midir, bir güzel meziyyeti de, kendine 'âid olan mesâ'il içün Muḫbir-i Ṣâdık unvânıyla, öteye -beriye kağadlar göndermek imiş...

Kendini, yolda bir kerre gördüm. Nişân işâretini gösterir, yakasında kırmızı birşey var idi. Ta'accub ettim; bu Mutasarrıf'ın zamânından evvel aldığı, taḥkîkātımdan anlaşıldı. Böyle bir adamı, İngiltere Konsolos-hânesi nasıl istiḫdâm eder mes'elesini de, pîş-i naẓardan ayırmadım[7].

---

[5] Belgede, "Buraya kadar la'l mürekkeble Kemal'in yazısıdır; bundan aşağısı, siyah mürekkeble, ona âid olmayan bir yazıdır,, notu verilmiştir.

[6] Bu adın ba'zı belgelerde Rumca'ya uygun olarak (İzmir: *Symirne*), Simiryoti (سیمیر یوتی ، سمیر یوتی) şeklinde yazıldığı görülür. Kemal hakkındaki 28 Temmuz, 1300 (9 Ağustos, 1884) tarihli, 73 maddeyi içine alan şikâyet dilekcesinin 69'uncu maddesinde yer alan cümlesinde de, bu isim Simiryoti şeklinde yazılmıştır. "Küçük Koşk'te, serhoşluk esnâsında Ahilef Amira ile Muhâsebeci el-ele tutuşarak kavga etmekte ve Kalyopi Simiryoti nâm karının *'arż-ı ḥâl*'i kabûl ve havâle olunmak...,, (M. Kaya Bilgegil, ayni makâle, s. 126).

[7] Kemal'in, İlia Akadi'nin tercemânlık vazifesinin nizâma aykırı olduğunu, bu yüzden Tercemân olarak kabûl edilemeyeceği ḥakkında İngiltere Konsolos

Vâḳı'a İngilizler, enâ'iyyetin taşvîr-i mücessemi olan *ben* lafẓına delâlet eden „*J*" harfini, *Biz Hazretleri* derecesinde yükseltmek içün, *majuscul* olarak yazdıkları, meşhûdâttandır. Vaḳtiyle, bir İngiliz, 'ulemâdan birine tesâdüf ederek, birçok mubâḥaşelerden sonra, meziyyât-ı 'irfânını taḳdîr etmiş ve o taḳdîr üzerine hangi millete mensûb olduğunu sorup da, Alman olduğunu ḫaber alınca, "Te'essüf ederim ki İngiliz değilsiniz„ demekten başka söz bulamamış olduğuna ve muḥâṭabı tarafından da, "Te'essüf ederim ki İngiliz'siniz„ cevâbını aldığına dâ'ir bir hikâye vardır. Ma'lûmdur ki, bir ḳavmin efrâdındaki ḥâl, 'umûmuna ṣıfat-ı kâşife olamaz; fakat her ḳavme, efrâda 'âid olan ṣıfât-ı kâşifenin keşreti; sâ'ir aḳvâm arasında her ḳavme muta'alliḳ bir fikir ḥâṣıl etmeğe ḫidmet eder.

Şunu anlatmak isterim.. İngilizler 'ale'l-'umûm ve hattâ ekseriyyet i'tibâriyle, bâlâda gösterdiğim hikâyelerle tezyîf olunacak bir ḳavim değildir; fakat içlerinde o hikâyelere tamâmıyle maẓhar olmuş adamlar da vardır ve ḫayfâ ki bunlar, ekseriyyet üzre me'mûr ṣıfatıyle Şarḳ'a gönderilenlerdir.

Hizmet gazetesini mutâla'a eden zevât, elbette 'Âkif Paşa *Tabṣıra*'sını görmüşlerdir. 'Âkif Paşa, Devlet-i 'Aliyye ile İngiltere menâfi'inin mezcine ve ma'a-mâ-fîh Salṭanat-ı Seniyye'nin tercîh-i ḥuḳûḳuna çalışan ve hattâ çalışmağa muḳtedir olan Osmânlı me'mûrlarının birincisi iken, o zamân İstanbul'daki İngiltere Sefîri Lord Bauncenby[8], Paşa'nın ta'bîrince, "Çok yaşamış ise de, gün görmemiş bir zât„ olduğundan, tercemân tesvîlâtıyle, 'Âkif Paşa 'aleyhine düşmüş idi. Lord Bauncenby, "Ettiğiniz harekette ḫaḳsızsınız; hattâ bu ḫaḳsızlık, devletinize de sirâyet eder!„ yolunda vâḳi' olan bir i'tirâża karşı, "Ben buraya ḫaḳ düşünmeğe gelmedim, nefsimi, menfa'atimi muḥâfaẓaya geldim!„ dediği de meşhûrdur. 'Âkif Paşa'nın, Lord Bauncenby, "çok yaşamış ise de, gün görmemiş„ vaṣfını vermesi, o zâtın, yaşını almış bir me'mûr olduğu hâlde, geceleri balolarda gezmek i'tibârıyle, gündüzleri meydâna çıkamamaktan ḥâṣıl olmuş bir fikirden neş'et ettiğini Lord Bauncenby'nin terceme-i hâli gösteriyor.

-hânesi'ne yazdığı 18 Kasım, 1884; Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâliliği'ne 26 Kasım, 1884 tarihli iki resmî yazısı için bk., Rif'at Bey'e, eserimizin bu cildindeki 8 Nisan, 1885 tarihli mektubu (S. 202, not — 2, 3).

[8] Bu isim, faydalandığımız belgede, istinsâh edilirken okunamadığı için, پونصوبی، پونصوبی şeklinde yazılmıştır. Âkif Paşa'nın *Tabsıra*'sında, بونصونبی (Bauncenby) şeklindedir (İst., 1305, Beşinci Tab'ı, Matbaa-i Ebüzziyâ, s. 35, 38, 47).

Ġarîbdir ki, Rodos'ta bulunan İngiliz Konsolosu'nun ḥâli, ṣûret-i maḥṣûṣada Lord Bauncenby'e bir naẓîre yapılmak ve o ṣûretle 'Âkif Paşa merḥûmun ta'bîrine bir taṣvîr-i mücessem gösterilmek içün gönderilmiş zannolunacak derecelerdedir. Yalnız, geceleri baloda gezmek ḥâli yok.. Rodos'ta balo bulunsa idi, ihtimâl ki müşebbeh, müşebbehün-bih'in ayni olabilirdi.

Mösyö Calvert (قالورت) ki, buranın İngiliz Konsolosu Vekîli, buraya muta'allik rütbe ile İngiliz Konsolosu'dur. Uzun boylu, iḫtiyârlıktan, ve yâ *J* harfi gibi majuskullükten vucûdu biraz önüne mâ'il, şimdiye kadar te'ehhül etmemiş, şimdi te'ehhül etmek merâḳına düşmüş, taḳrîben yetmiş yaşında bir zâttır.

Lord Bauncenby gibi, me'mûriyyetini nefsine, menfa'atine munḥaṣır 'addetmese bile nefsini, menfa'atini muḥâfaẓa ederek, me'mûriyetini icrâ içün kendisini bir vâsıṭaya muḥtâc görmek żarûrîdir. İşittiğim ṣaḥîḥ ise, Rodos'tan, bir dereceye kadar irtifâ' ile taḥvîl-i me'mûriyyete çalışmış, muḳtedir olamamış. Yine işittiğim ṣaḥîḥ ise, Rodos'ta da İlia Akadi'den başka nefsini ve menfa'atini muḥâfaẓaya i'tinâ şarṭıyle vâsıṭa-i icrâ'ât edecek kimseyi bulamamış...

Aġrebdir ki, Konsolos Bey, Türkce, Fıransızca, ṭabî'î İngilizce okumak, yazmak biliyormuş. Tercemânı olan İlia Akadi bu lisânların hiçbirinde, iki satır yazmağa muḳtedir değil imiş.. Demek ki, Konsolos Bey, tercemânına tercemân oluyor, Tercemân Efendi, Konsolos'a, konsolosluk ediyor.

Ba'żı me'mûrlar ile görüştüm. Konsolos Bey, ma'hûd İlia Akadi'ye muta'allik bir da'vâda, kendisini mahkemede sâhib-i re'y bulunmadıkca ve mahkemenin ḳarârı, kendisinin redd ve ḳabûlüne mu'allaḳ olmadıkca ve ḫuṣûṣiyle kendisi tedḫîḳ ve sonra Devlet-i 'Aliyye ḳânûnlarına ittibâ' mecbûriyyetinden mu'âf tutulmadıkca, İlia Aḳadi'yi mahkemeye göndermeyeceğini, Hukûmet'e resmî taḳrîr ile beyân eylediğinden bahs ediyorlar. Bu kadar açık bir münâsebetsizliği de 'ateh netâyicinden tutuyorlar. O kadar uğraştım; Hukûmet'in cevâbından ma'lûmât alamadım. Yalnız şunu öğrenebildim ki, aradan aylar geçtiği hâlde, Konsolos Bey Hazretleri uykudan uyanıp da, Hukûmet'in cevâbına cevâb vermemiş..

Rodos Limanı'nda iki İngiliz gemisi görmüştüm. Anlardan münâsebet açıldı da, taḥḳîḳ ettim. Buraya Kapudan „ دغمور " nâmında[9]

[9] Faydalandığımız metninde Dġmvr şeklinde yazılmış olan bu adın imlâ bakımından doğru olup-olmadığından emîn değiliz; Dogmore da olabilir.

bir zât gelmiş; ḫidmetinde bir kadıncağız da varmış.. Ana gûyâ bir asker tarafından ta'arruż vuḳū' bulmuş. Da'vânın ru'yeti içün, Kapudan „دغمور" Konsolos-hâne'nin vasâṭetini istememiş, Hukûmet'in 'adâletine murâca'at etmiş. Hukûmet vazîfesini icrâ etmekte iken, Kapudan „دغمور" teba'asından biri ile kalkmış, eğlenmek içün Anadolu sevâhiline gitmiş. Müdde'î-'aleyhi, Hukûmet ḥabste tutmamış; hâlbuki Kapudan Dağmoore ile İngiltere tercemânı İlia Akadi cenâbları da berâber imiş. Bilmem neler yapmış, Kapudan Dağmoore gelir-gelmez hem müte'addi (*müdde'â*) 'aleyhâ olan kadını mahkemeye göndermiş, kadın da'vâda Konsolos-hâne'nin vasâṭetinden istiġnâsını resmen beyân etmiş; hem de Kapudan Dagmoore Konsolos-hâne'ye murâca'at etmiş, kadının istinṭāḳa imzâ koyduğu gün, Konsolos-hâne tarafından da'vânın İstanbul'a naḳl olunmak teşebbüsünde bulunulduğuna dâ'ir bir ġarîb taḳrîr daha gönderilmiş..

Etrâfıyle anlayamadım. Me'mûrlardan kime sorsam, Konsolos Bey Cenâbları'nın 'atehinden bahsediyorlar. 'Aṭûfetlu Mutasarrıf Beyefendi, "Tîmâr-hânede manṭıḳ aranmaz„ sözünü tekrâr ediyorlar.

Rodos fenn-i istiḳāġıma: استقاغه (*istiḳāḳa*) mensûb olanlardan ba'żılarının rivâyetine göre, *yılanlı* kelimesini ifâde eder bir maṣdardan muṣtāḳ imiş.. Şimdilerde ise, Ada'da yılan görülmüyor. İngiliz dostlarımız, bu maḥlūḳ-ı mużırrın tercemân, falan nâmıyla tevlîdine çalışmasalar ne olurdu...

DCCCLXIV. — LXV.

Kemal, kızına ve dâmâdına yazdığı 14 Ocak tarihli mektublarında, Rif'at Bey'in Sivas Defterdârı ile yer değiştirmeği kabûlü üzerinde durmuştur. Bu karârından sonra vaz-geçen dâmâdının Sivas'a gönderilmesini önlemek için Mâliyye Nâzırı'na telgıraf çekmeği değil, onu bu mes'eleden husûsî olarak haberli etmeği düşündüğünü, böyle bir mes'elenin açıktan-açığa telgırafla bildirilmesinin yersizliğini anlatmaktadır; mektubun yazıldığı tarihte, Mustafa Zihnî Paşa Mâliyye Nâzırlığı'ndan ayrılmış bulunduğundan, bu becâyiş mes'elesinin 'arż'a gideceğini gözönüne alarak, önlenmesi için Mâbeyn-i Humâyun Kâtibi Nûrî Bey'e bir mektup göndermekle yetindiğini yazıyor.

Kemal'in âile hayâtını aydınlatan bu mektupları kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle, Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 427, 357).

864. Ferîde Hanım'a

14.I.1887

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Mektûbun geldi. Eğer sen kocanın telâşına bakarsan ḥâlimiz yaman; amma ne yapılır? Kadınlara erkeklerden cesûr olmak tavsıye olunamaz ya? Ortadaki işin hiç ehemmiyyeti yoktur. Kendisine de yazdım; İstanbul'a da ma'lûmât verdim. Geçen posta size de yazmıştım. Ẕihnî Paşa'nın[1] hiddeti, Ḥabîb Bey'in korkusu, Rif'at'in vâhimesi işi bu dereceye getirdi; ma'a-mâ-fîh yine hiçbir şey olmaz. İstanbul'dan Büyük Baba'n, "Biz ne yapalım; Rif'at Aṭana'yı istemiyordu, ḳıyâmet koparıyordu. Bir de korku çıkardı; çâresiz Sivas mes'elesine ḳarâr verdik,, diyor. Herkes ḫaṭâyı Rif'at'in üzerine atıyor. Her ne ise, bu geçmiş bir ḳażâdır; inşâ'allâh tekerrür etmez. Sivas me'mûriyyetinin, falanın 'arża gideceği yoktur. Gitse de icrâ olunmaz; olunsa da hükmü olmaz. Nesîme'ye selâm. Muvaffaḳ'cığımın, Berâ'at'in ağrımış gözlerini öperim; senin de..

2 Kânûnısânî, sene 302

Kemal

865. Menemenli Rif'at Bey'e

14.I.1887

Evlâd,

Mektûbun geldi. Telgırafımı yanlış anlamışsın. Ben, İstanbul'a istediğin yolda birşey yazmayacağımı beyân etmiştim; evveldenberi bilirsin ki şaḫṣiyyâta muta'allik̇ şifreli telgıraf çekmem; şifresiz hiç çekilemez. Hem telgırafta ne demekliğim lâzım gelirdi? "Bizim dâmâdı, Şevket-me'âb Efendimiz, istid'ây-i 'âcizânem üzerine, bana

[1] Mustafa Zihnî Âaşa, Sa'îd Paşa Kabinesi değiştirilince, 15 Zi'l-hicce, 1302 (25 Eylûl, 1885)'de Evḳâf-ı Humâyûn Nezâreti'ne, iki gün sonra sâniyen Mâliyye Nezâreti'ne, Münîf Paşa'nın Fıransa kaplıcalarına gitmesi üzerine bu vazifesine ek olarak 17 Zi'l-hicce, 1302 (27 Eylûl, 1885)'de Maârif Nezâreti Vekâleti'ne, 22 Rebî' I., 1304 (19 Aralık, 1886)'de Vezirlik rütbesiyle Ticâret Nezâreti'ne getirilmiştir (Hüseyin Hüsâmeddin — İ. E. M. Kemal İnal, *Evkāf-ı Humâyûn Nezâreti'nin Tarîhce-i Teşkîlâtı ve Nuzzârın Terâcüm-i Aḥvâli*, İst., 1335, Evkāf-ı İslâmiyye Matbaası, s. 187).

yakın olmak için Aţana Defterdârlığı'na ta'yîn etmişler idi. Kendisi ķabâḥatli olmadığı ḥâlde, kendini ķabâḥatli tevehhüm ediyor. Sivas ile becâyişe ķā'il olmuş. Bu ise bana yakın olmak *İrâde*'sine muġâyirdir; yâ yerinden kaldırmayınız, yâ kaldıracak iseniz, bâri, „اهله فى عجلة[2]" ķāi'desine tevfîķan Mâġnisa'ya gönderiniz„ mi diyeyim? İbtidâ, mektûblarını aldığım zamân şaşırmıştım. Sonra Aġob Paşa'nın Mâliyye Nâẓırı olduğu ḫaberi geldi. Ẕihnî Efendi, yâḫûd Paşa'nın telgırafı ḫuṣûṣî olacağı ma'lûm idi. Anın için hiç ehemmiyyet vermedim. Yalnız şöyle birşey var: 'Arż'a gidecek olursa, önü alınsın diye, Nûrî'ye birşey yazmakla iktifâ eyledim.

Canım evlâd, ben kendime, ḫuṣûṣıyle ḥayşiyyetime muta'allik bir iş için, Büyük Peder'imin bile re'yini dinlemezdim de, "ḫuṣûṣıyle o re'yi veren, insânın büyük birâderi olursa„ 'ibâresinden birşey anlayamadım. İnsânın büyük birâderi, ķuvve-i mütefekkiresi demek midir? Yâḫûd Ḫabîb Bey bizim kâğadları yakan değil midir?

İnsânın düşündükçe çatlayacağı geliyor. Ķabâḥatin ne imiş. Sandık'ın mu'âyenesi ḥaķķında Mâliyye'den gelen bir telgırafın hükmünü icrâda ķuṣûr etmek.. Bunun hükmü nedir? Elde ķânûn yok mu? *Kānûn-ı Cezâ*'nın 102'nci mâddesine baksan a.. Nihâyet sana olacak cezâ, bir aylığını kesmektir; o da muhâkeme ile olacak. Muhâkeme için evvelâ *İrâde-i seniyye* lâzım; çünki sen *İrâde-i seniyye* ile manṣûb olan me'mûrlardansın. *İrâde-i seniyye*'nin ṣudûru için de, mes'ele muhâkemeyi mûcib olup-olmadığını ta'yîn etmek lâzım. Bir Defterdâr'ı, yalnız bir aylığı kesilmekle mucâzât göreceği bir mes'ele için, muhâkeme taḥtına aldırmağa ķarâr verecek kadar münâsebetsiz bir dâ'ire yoktur. Olsa da, Sulṭân Ḥamîd, öyle ķarârların üstüne yestehler. Bu ḥaķîķatler meydânda iken, neden korktun, ne için Sivas'a gitmek gibi birşey'i ķabûl ettin, bir dürlü 'aķlım ermiyor.

Sandık Emîni'nin kefîli tarafından iķâme olunan da'vâ için tuttuğun meslek de bütün-bütün yanlıştır. Mâl-Me'mûru'nun tekâsülü var ise, resmen ṣâbit olmak lâzım gelir. Mahkemeye senin tarafından bir adam gitmeli; "Mâl-me'mûrlarının tekâsülü resmen ṣâbit değildir; o cihet meydâna çıkmayınca, vekîlin ettiği da'vâ, bu mahkemede mesmû' olamaz„ denilmeli idi. O yapılmamış. Şimdi iş ne derecededir bilmem; fakat me'mûrîn-i Mâliyye'nin tekâsülüne ķarar verseler de birşey lâzım gelmez. Evvelâ, ķarâr veren mahke-

[2] Ehellehu fî maḥalleti: Onu yerinde ehil kıldı.

menin hükmü ṣalâḥiyyet hâricinde kalır. Ṣâniyen me'mûrîn-i Mâliyye tarafından bu işde bir tekâsül vuḳū' bulmadığına açığın yine Me'mûrîn-i Mâliyye tarafından meydâna çıkarılması delîl-i kâfidir. Ṣâlisen, kefâlet senedinde, öyle neẓârette tekâsül şarṭı yoktur. İcrâ edilecek neẓâret, Sandık'taki mâlın ġā'ib olmaması için değildir; müddet-i medîde Sandık'ta ve yâḥûd şunun-bunun elinde kalmaması içündür. Bu neẓâretten maḳṣad, Sandık Emînleri'ni ẓimmete mâl-ı mîrî geçirmekten men'dir, sirḳatten men' değildir. Anlaşıldı ya, böyle mâ-lâ-ya'ni hezeyânlar ile korkup da, ters hareket etmek iḳtiżâ etmez. Birâder'in re'yi, Ferîde'nin ağlaması da hep Muvaffaḳ'ın osurması ḳabîlindendir. Biraz merdâne davran; böyle bir hareket sana yakışmaz. Ba'żı yerde cesâretin benim kadar iken, ba'żı yerde n'içün bu kadar korkak, münâsebetsiz olursun? Cesâret içün kırk 'Arab lâzım ise, ḫaber ver! İşte bu kadar.. Yine diş etlerim ağrıyor.

2 Kânûnısânî, ene 302

KEMAL

DCCCLXVI.

Kemal'in aşağıdaki mektubunun kime yazıldığı kaydedilmiş değilse de, içindekilerden; 15 Zi'l-hicce, 1302 (25 Eylûl, 1885)'de —Sadr-ı A'zam makāmına getirilen Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa'ya yazılmış olan Hatt-ı Humâyûn'da görüldüğü üzre— Dâhiliyye Nâzırlığı'na getirilen Ahmed Münîr Paşa'ya gönderilmiştir [1]. Kemal, Rodos Mutasarrıflığı vazifesine başladıktan az sonra, Bahâ Bey'in bura Tahrîrât Müdürlüğü'ne, Mâhir Efendi'nin Kerpe, Sa'îd Efendi'nin Sömbeki Kaymakamlıkları'na getirilmesi işini ele almış, inhâ ve bu ta'yînler, Edhem Paşa'nın Dâhiliyye Nâzırlığı sırasında türlü yönleri ile onu uğraştırmıştır [2]. Bitmez-tükenmez güçlüklerle karşılaştığı bu ta'yînler mes'elesinin, aşağıdaki mektubunda, çözümü gereken bir başka yönünü ele almıştır:

Bahâ Bey'in Tahrîrât Müdürlüğü'ne getirilmesi, kānûna uygun olarak Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'ne âid bulunduğu, asil olarak nasbı tarihindenberi bu vazifede çalışmağa başladığı, 27 Teşrînisânî, 1301 (9 Aralık, 1885) tarihli arîza ile Dâhiliyye

[1] Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. IV,. İst., 1311, Matbaa-i Âmire, s. 806. — İ. E. M. K. İnal, *Osmanlı Devri'nde Son Sadr-ı A'zamlar*, c. IX., İst., 1948, Millî Eğitim Basımevi, s. 1351 v.d.

[2] Kemal'in bu konudaki resmî yazıları için bk., Edhem Paşa'nın Dâhiliyye Nâzırlığı sırasında, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Ġālib Paşa'ya yazdığı, 17 Haziran, 1885 tarihli, bu ciltteki mektubu (S. 225 v. d., nu. 777, not—4).

Nezâreti'ne yazılmış, Nezâret'in 1 Nisan, 1302 (13 Nisan, 1886) tarihli yazısıyle bu me'mûrluğu tasdîk edilerek, işe başladığı zamândan i'tibârla tam aylık alması bildirilmiştir. Dâhiliyye Nezâreti Muhâsebesi'ne göre, bu irâde ile anlatılmak istenilen, Bahâ Bey'in, Vilâyet'ce ta'yîn edilip işe başladığı tarihten değil, bu ta'yînin Dâhiliyye Nezâreti'nce tasdîkından i'tibâren aylığını tam alacağıdır; ihtilâfa yol açan, Muhâsebe'nin, Kemal'inkine aykırı düşen bu tefsîridir. Muhâsebe, üstelik, ayni şeyin ilerideki her me'mûr için uygulanmasını da bu emre ilâve etmiştir; bu yüzden, Vilâyet'ce Sömbeki ve Kerpe Kaymakamlıkları'na ta'yîn edilip işe başlatılan Sa'îd ve Mâhir Efendiler de, bu ta'yînin tasdîkı tarihinden i'tibâren işe başlamış sayılacaklardır.

Kemal, Mâliyye nizâm ve kā'idelerini iyi bilen, bu yoldaki fesadlıkları önlemek kudretinde olan Münîr Paşa'dan, "bu münâsebetsizliğin ortadan kaldırılması„ için husûsî olarak yardımını istemeğe cesâret ettiğini, ayni konuda Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'ne gönderdiği, bu iş hakkında daha geniş bilgiyi içine alan iki dilekcesinin birer sûretini de, bu husûsî mektubu ile birlikte muhâtabı Münîr Paşa'ya sunduğunu bildiriyor.

Kemal'in, idâresindeki me'mûrların uğradıkları haksızlıkları önlemek için şahsen nasıl mücâdele ettiğini, nizamlara uygun kuvvetli delîller göstermekteki ustalığını aydınlatan bu mektubu, Es'ad Çinar tarafından bize verilen, kendi kitaplığımızda bulunan evrâkı arasındadır (Nu. 57, s. 133-35); belgenin sonuna, istinsâh eden tarafından, "Tebyîz edilmiş olan bu vesîka Kemal'in hatt-ı desti ile ibâre tashihâtı görmüştür„ notu eklenmiştir.

866. Ahmed Münîr Paşa'ya

21.I.1887

Devletlu Efendim Hazretleri,

Bir ciheti biter-bitmez bir başka cihetten şu'ûbet çıkarmakta olan Rodos Tahrîrât Müdîrliği ve Sömbeki ve Kerpe ḳażâları Kaymakamlıkları ḥaḳḳında ma'a'ş-te'essüf yine taṣdî'-i ser-i Neẓâret-penâhîleri'ne mecbûr oldum.

Ma'lûm-ı âṣafâleneridir ki bir me'mûriyyete vekâlet ṣûretiyle ta'yîn olunanlara hâricten ise nıṣıf ve başka bir me'mûriyyeti ḥâ'iz ise aṣıl me'mûriyyetinin ma'âşıyla berâber vekîl olduğu me'mûriyyetinin ma'âşından ḫums i'ṭâ olunur; fakat bu ḳā'ide, aṣâleten bir vilâyetten ta'yîn olunup da taṣdîḳı bir Neẓâret'e 'âid olanlara şâmil değildir. Şimdiye kadar mülkün her tarafında olduğu gibi, bu vilâyet dâhilinde dahi 'arż ettiğim uṣûle tevfîḳ-ı mu'âmele olunmakta bulunmuş ve hattâ Tahrîrât Müdîrliği'ne ta'yîn olunan 'izzetlu Bahâ Bey'in naṣbı Vilâyet'e 'âid olduğuna dâ'ir vuḳū' bulan ma'rûżâtım Neẓâret-i celîleleri tarafından taṣdîk buyurularak,

1 Nisan, 1302 tarihli irâde-nâme-i âṣafânelerinde işe mubâşeretinden i'tibâren tâm ma'âş alması lâzım geleceği taṣrîḥ edilmiş idi. Sonradan, gûyâ bu emr, Bahâ Bey'in me'mûriyyeti taṣdîḳ olunduktan sonra işe başlayacağı zannından neş'et eylediğine dâ'ir bir iddi'â meydâna çıkarak, mû-mâ-ileyhe me'mûriyyetinin taṣdîḳı tarîḫine kadar nıṣf ma'âş verilmesi lâzım geleceği Muḥâsebe-i Neẓâret tarafından beyân olunuyor; hâlbuki mû-mâ-ileyhin aṣâleten Tahrîrât Müdîrliği'ne ta'yîn olunarak tarîḫ-i ta'yînindenberi işiyle meşġûl bulunduğu ve Tahrîrât Müdîrleri'nin ta'yîni Vilâyet'e 'âid olduğu 27 Teşrînisânî, 301 tarîḫiyle huzûr-ı sâmi-i âṣafânelerine taḳdîm eylediğim 'arîżada muṣarraḥ idi[3]. Bu ṣarâḥat üzerine Neẓâret Muḥâsebesi'nin beyân

[3] Elimizde, Dâhiliyye Nezâreti'nce böyle bir karârın alınmasını sağlayan resmî iki belge bulunmaktadır. Bunlardan, 3 Teşrînisânî, 301 (15 Kasım, 1885) tarihlisi, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâliliği'ne yazılmıştır: Lenduz Nâhiye Müdürü olan, Kerpe Kaymakamlığı'nı da vekâletle idâre ettiği sırada İntihâb Komisyonu tarafından azledilen Mâhir Bey, Nazîf Efendi'nin Kerpe Kaymakamlığı'ndan isti'fâ'sı üzerine bu vazifeye vekâleten inhâ edilmiş, işe başlatılmıştır. On aydanberi Kerpe'yi başarıyla idâre eden Mâhir Bey'le, altı aydanberi Sömbeki'yi idârede ġayreti görülen Sâ'id Efendi'nin asâleten ta'yînleri, adı geçen Nezâret'in İntihâb Komisyonu'nca reddedilmiş, ta'yînlerinin tasdîk edilmeyişine sebeb olarak imtihan vermiş me'mûrlardan olmadıkları delîl gösterilmiştir. Öte yandan, ayni komisyonca, bu mes'eleye ilişik, usûle aykırı ba'zı ta'yînler de yapılmıştır: Kaşot Kaymakamı Patridi, Meis Kaymakamı Yusuf Ziyâ Efendiler'in inhâları, imtihân vermedikleri hâlde taṣdîḳ olunmuştur; Mâhir Bey, Voliso Nâhiyesi Müdürlüğü'ne, Sâdık Efendi Lenduz, Hasan Ḫulḳî Bey Sömbeki Kaymakamlığı'na getirilmiştir. Kemal, çok sert ifâdeyle yazılan dilekcesinde bu emirleri kabûl etmeyeceğini öne sürdüğü delîllere dayanarak bildirmiş, Mâhir Bey'le Sa'îd Efendi'nin Kerpe ve Sömbeki Kaymakamlıkları'na asâletlerinin taṣdîḳında israrla, Vilâyet'ten bu husûsta aracılığını recâ etmiştir (Bu belge, Mâhir Bey'in oğlu, Bandırma Kaymakamlığı'ndan emekli Müderris-zâde Şevket Bey'den alındığı kaydiyle, Rizâ Nûr tarafından yayımlanmıştır: *Türk Bilig Revüsü*, Nu. 6, İskenderiyye, 1936, s. 1241-360, 1246-365—1251-370). Kemal'in Vilâyet'e, 9 Teşrînisânî, 1301 (21 Kasım, 1885) tarihli dilekcesinden, Rodos ve mülḥaḳātında işinin ehli olmayan me'mûrlarla âsâyişi te'mîne imkân görmediğini, yeni ta'yînleri kabûl etmeyeceğini, istekleri yerine getirilmezse istif'â edeceğini bildirdiği anlaşılıyor. Vilâyet, 4 Teşrînisânî, 301 (16 Kasım, 1885) tarihli cevâbında, Kerpe ve Sömbeki Kaymakamları'nın aṣâletlerinin taṣdîḳı hakkında, o zamâna kadarki işlemleri te'kîd ve gerekli bilgileri vermek sûretiyle Dâhiliyye Nezâreti'ne gönderdiği yazısının cevâbını almadan yeni ta'yîn edilenler işe başlamak üzre Rodos'a gelmişlerdir. Kemal, bu yeni Kerpe ve Sömbeki Kaymakamları'nı kabûl etmediğini Vilâyet'e, 9 Teşrînisânî, 1301 (21 Kasım, 1885) tarihli yazısıyle bildirdiğini de anlattığı bu dilekcesine şöyle son vermiştir: ".... İntiḫâb Komisyonu'nca dahi Rodos Kaymakāmları ḥaḳḳında ittiḫâẕ olunan

eylediği zan bütün-bütün bedâhate karşı birşey olduğu naẓar-ı hakĪm-i âṣafânelerinde mestûr kalacak ḥaḳĪḳatlerden değildir. Ḳā'ide ve emṣâle karşı zan ve tevehhüme i'tibâr olmadığı da ḥisâb kadar bedĪhî 'addolunabilecek hâllerdendir.

Neẓâret-i celĪlleleri Muḥâsebesi bu bâbda veriği emre bir de ileride her me'mûr içün o yolda mu'âmele olunması yolunda bir hükm-i ġarĪb 'ilâve eylediğinden Muḥâsebe-i Vilâyet şimdi birçok zamândanberi müstaḥdem olan Sömbeki ve Kerpe Kaymakāmları'na da me'mûriyyetlerinin taṣdĪḳı tarĪḫine kadar ma'âş vermek ṭalebindedir.. Sömbeki ve Kerpe Kaymakāmları içün Neẓâret-i celĪlleleri'ni taṣdĪ' etmediğim hiçbir fırṣat kalmamış ve hattâ Der-Sa'âdet'ten ḳā'idesi üzre ta'yĪn olunan iki kaymakām ẓarûret-i mahalliyye cihetiyle biribirini müte'âḳıb i'âde olunmuş idi. Bu ḥaḳĪḳat meydânda iken Sömbeki ve Kerpe Kaymakāmları Sa'Id ve Mâhir Efendiler'e ise mubâşeretleri tarĪḫinden i'tibâren ma'âş verilmesi ḥaḳḳında tahrĪrât-ı 'aliyye-i cenâb-ı Neẓâret-penâhîleri'nde münderic olan ḳaydin, muḥâsebe-i meẓkûrece mû-mâ-ileyhimânın bu tahrĪrâttan sonra işe başlayacaklarına ẓehâb ḥâṣıl olmasından neş'et etmiş olması her dürlü ihtimâlâtın hâricinde görünür.

Zât-ı sâmi-i Neẓâret-penâhîleri, Devlet-i 'Aliyye'de ḳavâ'id ve niẓâmât-ı Mâliyye'nin ḥaḳāyıḳına 'ârif ve fesâdâtını işlâḥa biḥaḳḳın muḳtedir olan zevât-ı ma'dûdeden bulundukları 'âlemin müsellemi olmaġla 'uhde-i istihâl-i devletlerine mevdû' bir dâ'irenin Muḥâsebe'sinden fâ'ideyi ḳā'ideye tercĪh fikr-i ġarĪbine ittibâ' sâ'iḳasıyla ẓuhûr etmiş bir yanlışlığın devâmı nezd-i 'âli-i faḫĪmânelerinde ḳaṭ'an maḳrûn-ı tecvĪz olamayacağını bildiğimden Rodos-sancağı'nın mu'âmelâtını teşvĪşten muḥâfaẓaten ve me'mûrĪn-i Mâliyye, Mâliyye'nin istiḳlâl hevesi ve mes'ûliyyet korkusuyle sehv-i ḥisâbı işlâḥtan bile çekinmekte olduklarına naẓaran, şu münâsebetsizliğin ortadan kaldırılmasına 'inâyet-i maḫṣûṣa-i raḫĪmânelerini istid-'âya cür'et eyledim. Bu bâbda Vilâyet'e gönderdiğim iki 'arĪża da teferru'ât-ı maṣlaḥatca ba'ż tafṣĪlâtı câmi' olduğu içün birer ṣûreti

---

ḳarârların ne derecede biribirine mütenâḳıż olduğunu göstermeğe kâfi ve ḳā'idesiz bir irâde-i keyfiyyeye tâbi'iyyetle inżibâṭ-ı idâreye ḫalel getirmek vazIfe-i me'mûriyyet ve ḥamiyyete yakışır şeylerden ve hele kullarının ḳabûl ve iḫtiyâr edebileceğim hâllerden olmadığı ise Izâh iḫtiyâcından mustaġnidir.„ (Bir başkasının el yazısından istinsâh edilen bu belge, Es'ad Çinar'ın bize bıraktığı, kendi kitaplığımızdaki mektuplar arasındadır (Nu. 74, s. 183-185).

leffen taḳdîm olundu. Ol Bâbda emr ve fermân hazret-i men lehü'l -emrindir.

25 Rebî'ü'l-âhir, sene 304 ve 7 Kânûnısânî, sene 302[4]

RODOS MUTASARRIFI

[4] 25 Rebî' II., 1304'ün Mâlî karşılığı *Takvîmü's-Sinîn*'n göre 7 değil, 9 Kânûnısânî, 1302'dir; günü Milâdî tarihe çevirirken, Hicrî tarihi esâs aldık.

DCCCLXVII.

Aşağıdaki mektubuna Adana ile Rodos arasında haberleşmenin güçlüğünden şikâyetle başlayan Kemal, Rif'at Bey'in Adana'dan başka yere nakledilse sevineceğini yazmıştır. Dâmâdının Sivas Defterdârı ile yer değiştirme mes'elesine çözüm yolu bulunduğu, eski yerinde bırakıldığı anlaşılıyor. İstanbul'dan istenilen Menâfi' Sandıkları gelirini her ne bahâsına olursa-olsun göndermeme karârında olduğunu bildirmektedir.

Kemal'in uğraşdığı resmî işleri aydınlatan bu mektubunun kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle olan metni T. T. Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 261).

867. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

28.I.1887

Vallâhi Rif'at, senin şimdi Aṭana'dan kaldırıldığını istesem, yalnız şu muḥâbere müşkİlâtı içün memnûn olacağım. Yine şimdi uykudan kaldırdılar, vapur geldi dediler. Ben ise, bu haftayı vapur haftası zannetmemiş ve binâ'en-'aleyh birşey yazmamıştım. Mektûbun geldi, senin mes'eleden bahse ḥâcet yok. İstanbul'ca hükmü kalmadı. Ma'hûd Sandık EmIni takımı deli değildir ki, Me'mûrIn-i Mâliyye'nin tekâsülünü mevżû'-i bahs etsin! Nasıl isbât edecekler? Seni nasıl muhâkeme altına alacaklar? Menâfi' Sandıkları vâridâtının İstanbul'a istenilmesine ne buyurursunuz? Zannederim ki vükelây-i faḫḫâm ḥażerâtı teşrIf buyuruyorlar. Zankof'u (زانقوف) celbetmekten falan bir fâ'ide ḥâṣıl olmadı[1]. Ben, buradan Menâfi' parasını ver-

[1] Kemal, Menâfi'-i Umûmiyye Sandıkları ile, Midhat Paşa'nın Tuna Vilâyeti'nde, bunları te'sIsindenberi yakından ilgilidir; bu Sandıklar'ın faydası hakkında *Tuna Vilâyeti'nde Bulunan Menfa'at-i 'Umûmiyye Sandıkları'na dâir* adlı, 1866'da yayımlanan bir makâlesi de vardır (F.A. Tansel, *Namık Kemal'in Husûsî Mektubları*, c. I., s. 15). Midilli adası'nda yaptırılan Midilli şehri limanının rıhtımı için de, Menâfi'-i 'Umûmiyye Sandığı adına halktan toplanılan paradan faydalanılmıştır (A. e., c. III., s. 43, 478).

miyorum; Midilli'nin vermesine ta'lîḳ ediyorum. Midilli'nin vermeyeceğinde şübhe yok; o zamân Rodos da kurtulur. Tedâḫül'ü hiç ḳabûl etmedim. Parayı Sandık'tan çeviriyorum. İsterlerse muhâkeme etsinler. Hadlerine düşmüş ise 'aleyhimde Velî'nimet'e birşey söylesinler. Kurdum, yine kâ'inât ile uğraşacağım.

Berâ'et'in hediyelerine pek ziyâde memnûn olduk. Tatlı limonlar 'âdetâ yeniyor. 'Abdü'l-'Azîz'in rûhundan istid'ây-i 'afva mecbûr olduk.

16 Kânûnısânî, sene 302
KEMAL

İki gözüm Ferîde'ciğim, gördün mü başımıza gelanları?.. Yine mektûb yazmağa vaḳit yok; yine, vapur kalkıyor diye boğazıma sarılıyorlar. Vâlidene selâm ederim. Muvaffaḳ'ın, Berâ'et'in gözlerini öperim demekle iktifâ edeceğim.

DCCCLXVIII.

Kemal'in, *Vatân — yâhûd — Silistire* adlı meşhur dramı Heinrich Hartt tarafından Almanca'ya terceme edilmiştir. Aşağıdaki mektubundan, *Vatan* piyesinin tercemesi üzerine *Berliner Tageblatt*'da neşredilen tenkîdi, Ebüzziyâ Tevfik'ın Kemal'e haber verdiği anlaşılıyor [1]; işte Kemal bu münâsebetle Ebüzziyâ'ya gönderdiği mektubunda, bahsettiğimiz tenkîd makâlesi hakkındaki düşüncelerini kaydetmiştir.

[1] Mehmed Rüşdî, *Sünbüle* adlı makâlesinde, aylık bir risâlenin sonundaki kitap i'lânlarında, Muallim Nâcî'inin bu eserinin Almanca'ya çevrildiğinin bildirildiğini, bu kitabı ısmarladığını, şâirimizin çocukluk hayâtını anlatan bu eseri bir def'a da Almanca tercemesinden zevkle okuduğunu yazıyor. Bununla kasdettiği, kendisi kaydetmemekle berâber, ifâdesinden, *Sünbüle*'de yer alan *Ömerin Çocukluğu*'dur. Th. Menzel'in *The Encyclopaedia of Islâm*'daki *Nadji* maddesinde, A. Mers tarafından Almanca'ya çevrildiğini kaydettiği *Aus Muallim Nadschi's Sünbüle: Die Geschichte seiner Kindheit*'tır; 1898'de Berlin'de basılmıştır (Vol., III., s. 821[a]; F. A. Tansel, *Nâcî, Muallim* mad., *İslâm Ansiklopedisi*, 90. *Cüz*, İst., 1960, s. 19[a], 21[b]). M. Rüşdî'nin "... bir büyük milletin lisânına tercem edilen âşâr-ı edebiyyemizden birincisi *Silistire*, ikincisi de işte bu *Sünbüle*'dir,, cümlesi dolayısıyle, Ebüzziyâ şu dip-notu vermiştir: "*Silistire*'yi Muallim Hartman oniki sene evvel Alman lisânına terceme eylemiş idi ki, müellifin ana dâ'ir bu 'abd-i 'âcize yazdığı mektub yine bu mecmuada neşrolunmuştu (C. VIII., nu. 87, 1316, s. 1539). Th. Menzel'in yazdığı *Kemâl, Mehmed Nâmık* maddesinde ise, eserin Almanca'ya L. Pekotsch tarafından çevrildiği (*E I.*, c. II., s. 849[b] Vienna, 1887) kaydedilmiştir; Dr. Roderick H. Davison'un *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876* (Princeton University Press, 1963) adlı eserindeki bibliyografya künyesi de Th. Menzel'inkinin ayni sayılabilir (S. 451,

Alman münakkıdı *Vatan—yâhûd—Silistire*'deki şâirâne fikirleri, hislerin tavsvir tarzını beğenmiş, Osmanlıca'nın fikir ve hisleri ifâdeye, belâgate elverişli olduğunu ileri sürmüştür. Kemal eserlerinde yer alan şâirâne tasavvurların Chateaubriand ve Alexandre Dumas'dan alındığını söyleyenlere karşılık, Goethe ve Schiller gibi şâirler yetiştiren Almanlar'ın bile Osmanlılar'da fikir selâmetinin, kuvvetli milli ahlâkın bulunduğunu teslim ettiklerini, buna delil *Vatan—yâhûd — Silistre* piyesini gösterdiklerini ibret alınacak birşey olarak zikrediyor. Kemal'e göre Osmanlılar'ın fikir selâmetini, ahlâk bakımından olgunluklarını altı asırdanberi siyâset, kahramanlık sâhasında bıraktıkları te'sîrler de gösterir; eski edebiyâtımızda bu üstünlüğümüzü yansıtan eserler az değildir. Ne yazık ki İrân edebiyâtını taklîd yüzünden, dînî eserler dışındaki şiirler umûmiyetle medhiyeler, fikrî şeylerdir; nesirlerimiz ise söz san'atı için zemîn mâhiyetini almıştır. XIX. Asırda Şark'ın şâirâne hayâlleri, lisânımızın bünyesinde mevcûd belâgat kâbiliyeti ile de kaynaşarak Osmanlılar'a hâs ve yeni bir tarz meydâna gelmiştir; fakat bir yandan söz san'atlarına ve körü-körüne belâgate düşkün olanların, öte yandan edebî eserlerde hisse yer vermenin cahâlet olduğunu ileri sürenlerin bulunması ve yersiz ta'rizleri yeni tarzın gelişmesini önlemektedir. Kemal, ta'riz edenlerden ilki ile Haci İbrâhim Efendi'yi, ikincisi ile Beşir Fuad'ı kasdetmektedir.

Kemal'in bu mektubunda H. İbrâhim Efendi'den çok, Realizim ve Naturalizim lehinde, Romantizim aleyhinde fikirleri dolayısıyle Beşir Fuad üzerinde durduğu dikkati çekmektedir. Beşir Fuad'ın bu yoldaki düşüncelerini mektubun yazıldığı sıralarda yayımlanan *Victor Hugo* adlı kitabında da buluruz [2]. Bu eserinden aldığımız birkaç örnek, onun *hakîkat*'e verdiği kıymeti, fennî şiir cereyânı hakkındaki fikirlerini, dolayısıyle Kemal'in mektubunda öne sürdüğü iddiâların sebebini aydınlatmağa yarayacaktır:

Beşir Fuad'a göre, "Ziyâ Paşa merhûmun *Terci'-i Bend*'inde en parlak ve en ziyâde mazhar-ı rağbet olan parça Kozmografya'ya dâ'ir ba'zı ma'lûmât-ı mücmeleyi„ içine alan kısmıdır. "Âheng-i selâsete tamâmıyle muvâfık, kâffe-i sanâyi'-i edebiyyeyi câmi' altmışbin beyit söylemekten ise, bir *hakîkat*-i fenniyyeyi keşf etmek her

---

"[Namık] Kemal Bey, *Heimet Oder Silistria*, Leopold Pekotsch, translation, Vienna, 1887. His. 1873, play *Vatan* in Cerman translation„; bk., Dr. Orhan Köprülü, *Tanzimât Devri için Tercemesi Lüzûmlu Bir Eser, Türk Kültürü* mec., nu. 169, Kasım, 1976, s. 35, not—4; s. 39.

[2] M. Orhan Okay'ın emek verimi *Beşir Fuad, İlk Türk Pozitivist ve Naturalisti* adlı eserinde, Beşir Fuad'ın *Victor Hugo* isimli kitabının tahliline yer verilmiş, bu arada şiir ve *hakîkat* mes'elesine ilişik fikirleri de geniş ölçüde aydınlatılmıştır (İst., Nisan, 1969, Hareket Yayınları: 18, s. 138-159; 159-74). Bunun gibi, bir emek mahsûlü olarak te'lif edilen Zeyneb Kerman'ın kitabında da, Beşir Fuad'ın bu monografisinin uyandırdığı alâkadan, içine aldığı fikirler dolayısıyle meydâna gelen münâkaşalardan — bu doktora Tezi'nde işlenilen konunun bir bakıma sınırları dışında kaldığı için gerekli ölçüde — kısaca bahsolunmuş, Kemal'in tenkîdlerini içine alan ve üzerinde durduğumuz mektubundan söz edilmemiştir (*1862-1910 Yılları Arasında Victor Hugo'dan Türkçeye Yapılan Tercümeler Üzerinde Bir Araştırma*, Doktora Tezi, İ. Ü. Edebiyât Fakültesi Yayınları, Nu. 2436, İst., 1978, s. 30-31).

hâlde muraccahtır„; "Netîce: Birşey ki tamâmıyle *ḥaḳîḳat*'e muvâfıḳ değildir, aslı müteġayyirdir; ya'ni ġalaṭ-ı ṭabî'atten ma'dûddur. Şu netîceyi ḳabul eyledikten sonra, *hayâlât*'a müstenid olan edebiyyâtın ġalaṭâttan başka birşey vucûde getirmediğine hükmetmek uzak birşey değildir„ ; "Fennin meydâna koyduğu ufacık bir *ḥaḳîḳat*'ten 'âlem-i insâniyyetce binlerce muḥassenât ḥâṣıl oluyor. Sırf *hayâl* sâyesinde cem'iyyet-i beşeriyyece bir fâ'ide ḥâṣıl olduğunu bilemiyorum„ ; "Muallim Nâcî Efendi Hazretleri,

"Ben ne Meslḥî ne Meslḥâ demim
"Zevḳı ḥaḳîḳat'te arar ādemim

"buyuruyorlar. Ben de zevḳın *ḥaḳîḳat*'te aranılması cihetini iltizâm eder ve Realistler'in mesleki bu ḳavle muvâfıḳ olduğundan bunları Romantikler'e tercîh ederim„; "Ḳuvve-i muhayyele luzumsuz, zâ'id birşey midir? Ḥayır, luzumsuz değil, bî'l-'aks ġâyet elzem birşeydir. Ancak, bunu ḥüsn-i isti'mâl etmeli, *ḥaḳîḳat*'i *hayâl*'e fedâ etmemeli! „. Beşir Fuad, ayrıca, Romantik olarak vasıflandırdığı yeni edebiyât tarafını tutanları, adlarını da sayarak küçümsemiştir: "Kılasikler ile Romantikler'i mülkümüzün üdebâsına taṭbîḳ etmek ister isek Veysîler, Nâbîler, Nef'îler„ v.b. ile zamânımızda onları "taḳlîd edenler Kılasik; Şinâsîler, Ziyâ Paşalar, Kemal Beyler ile bunların meslekine iḳtidâ edenler Romantik 'addolunur„ diyordu [3].

Kemal'in aşağıdaki mektubunda Beşir Fuad'ın adı geçmez; fakat, onun bu yoldaki fikirlerine karşı koyduğu iddiâlarına yer-yer rastlarız; tenkîdlerini şahsiyyâta döktüğü cümleleri de yok değildir.

Beşir Fuad Kemal'in bu fikirlerini cevapsız bırakmamış, en çok, mektubun iki, yedi ve sekizinci paragrafları üzrinde durmuştur [4].

---

[3] Beşir Fuad, *Victor Hugo*, İst., 1302, Ceb Kütüphânesi, Aded 22, Mihran Matbaası, sırasıyle bk., s. 29 v.d., 132, 182, 233, 232, 60.

[4] Beşir Fuad'ın *Musâhabât-ı Leyliyye* adlı, tefrika sûretiyle yayımlanan eseri şu cümlelerle sona ermektedir: "Bakınız, e'âẓım-ı üdebâmızdan bir zât, bir mahalli tavṣîf yolunda yazdığı bir mektûbda ne diyor: Oturduğum ev kibirli âşık gönlü gibi, aşağı meyli pek güç hissolunur bir yokuş üzerinde, önü oldukca vâsi' bir meydân; meydânın ötesinde bir cadde var; iki tarafına iki sıra zeytun ağacı dikilmiş! O laṭîf renkleri dalgalana-dalgalana aşağı doğru aktıkca soldan sağa asılmış bir zümürrüd ḥamâ'il şekli bağlayor da insânın nûr-ı naẓarını da arkasından çekiyor.

"Hoş 'addolunan bir ta'bîr veyâ ḥaḳîḳati fedâ etmek 'âdetinden edîblerimiz ne vaḳit vazgeçecekler? „ (*Tercemân-ı Ḥaḳîḳat*, nu. 2571, 26 Aralık, 1302/7 Ocak, 1887). Kemal'in adı zikredilmiyorsa da, bu cümleler onun, Ebüzziyâ Tevfik'e 5 Ağustos, 1877 tarihli mektubunun ilk paragrafı olduğunu söyleyelim; Midilli'deki evini ve çevresini canlandırdığı bu mektubu şâirâne nesrin güzel bir örneği sayılarak, Ebüzziyâ'nın *Numûne-i Edebiyât-ı Osmâniyye*'sinden başlayarak, başka edebiyât ve muntahabât kitaplarına da alınmıştır. Mektup metni, muhtelif basımları hakkında bilgi, bu eserimizin II'nci cildinde verilmiştir (S. 26 v. d.).

Beşir Fuad *Varaka*'sında, *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın 52'nci sayısında kendisini ilgilendiren yazılar bulunduğunu, bunları cevaplandıracağını bildirmiştir. Kemal'in aşağıdaki mektubunun ikinci paragrafındaki fikirlerine karşılık Goethe'nin *Faust*'una

Kemal'in *Vatan* piyesinin Almanca'ya çevrilişi dolayısıyle yazılan, bu terceme üzerine *Berliner Tageblatt*'da yayımlanan makâle hakkındaki düşüncelerinden çok, yeni tarz eserlerin uğradığı ta'rizlere dâir fikir ve cevâplarını, Dîvân ve Tanzîmât edebiyâtı hakkındaki görüşlerini içine almaktadır; bunlardan başka, kendisinin en ünlü eseri sayabileceğimiz *Vatan* piyesini ne bakımdan mühim bulduğu hakkındaki düşüncelerine yer vermesi de mektubun ehemmiyetini artırır.

Mektup önce *Mecmua-i Ebüzziyâ*'da, *Edebiyât — Mektûb* başlığıyla neşredilmiş (C. v., nu. 52, 15 Muharrem, 1304, s. 1633-36), daha sonra *Numûne-i Edebiyât-ı Osmâniyye*'nin dört ve altıncı basımlarında (İst., 1308/1890; 1330/1912, Matbaa-i Ebüzziyâ, s. 483-87; 522-26) yayımlanmıştır. Sondan ikinci paragrafı ile üçüncü paragrafının birkısmı, Ebüzziyâ'nın *Cümel-i Muntaḫabe-i Kemal* adlı eserine de alınmıştır (İst., 1303, Matbaa-i Ebüzziyâ, s. 114 v.d.). Mektubun yazıldığı tarih ile, basıldığı mecmuanın 52'nci sayısının tarihinin ayni olması dikkati çekmektedir. Esâs olarak mecmuadaki neşrini aldık; *Numûne-i Edebiyât-ı Osmâniyye*'nin kaydettiğimiz basımları ile karşılaştırarak yayımlıyoruz.

---

iâde-i şebâb ettirmesinin Schiller'in tarihî bir vak'ayı değiştirmesinin *hayâl*'in *ḥaḳîḳat*'e tercîhini göstermediği cevâbını vermiştir. *Aynen Varakadır—Yine Şiir ve Hakîkat Mes'elesi* (*Tercemân-ı Ḥaḳîḳat*, nu. 2592, 7 Cumâdâ I., 1304/20 Ocak 1302/ 1 Şubat, 1887). Beşir Fuad bu *Varaka*'sının başlangıcında, kendisinin Meslek-i hakîkat'ten yana olduğunu, bu mesleke ta'rizlerde bulunan Kemal'in böyle bir bahse girişince iddiâlarını inandırıcı, isbâtlayıcı delillerle öne süreceğini umduğunu, onun mektubunda bu zannını kuvvetlendirecek hiçbir şeye rastlamadığını, ta'rizlerin zâten söylenmiş ve kendisi tarafından "esbâb-ı mûcibesi beyân olunarak red ve cerh olunmuş sözlerin bir başka tarzda tekerrüründen ibâret,, olduğunu yazmıştır. M. Orhan Okay, Kemal'in bu mektubundaki ta'rizlerine Beşir Fuad'ın adı geçen gazetedeki cevâpları üzerinde de durmuştur (A. e., s. 172-74); bunlar, aşağıdaki mektubun yedi ve sekizinci paragrafları, bu paragraflardaki fikirler dolayısıyle Beşir Fuad'ın cevâbında yer alan tahlîl ve tenkîdlerdir.

Beşir Fuad'ın, mecmuanın yine 52'nci sayısında, şahsı ile alâkalı olduğundan *Varaka*'sında sözünü ettiği öteki yazı, Ebüzziyâ Tevfik'ın *Bir Fıḳra-i Tarîḫiyyenin Ḳā'ilini Taḫvîl'den Ne Çıkar* adlı tenkîddir. Bu yazıda Ebû Yûsuf'a sorulan bir mes'ele, onun buna karşılık cevâbını içine alan bir fıkra nakledilmiştir. Akıllı, insâflı bir şahsın fazîletini yansıtan bu susturucu cevap; gücü dışında fazîlet v.b. meziyyetleri kendine mâl edip öğünen Orta-zamân Fıransızları'nca "XIV. veyâ XV. Louis'nin,, kitapcısına 'atfolunan bir fıkraya mâl edilmiştir. Beşir Fuad'ın *Tercemân-ı Hakîkat*'teki uzun bir mektubunda, söz konusu fıkranın Fıransızlar'a mâl edilen şekliyle yer aldığı üzerinde durulmuştur. Bu yazıya Beşir Fuad'ın cevabı için bk., *Tercemân-ı Hakîkat*, nu. 2589, 3 Cumâdâ I., 1304/16 Kânûnısânî, 1302/28 Kânûnısânî, 1887: *Edîb-i Müneccim Müşerrih Olmuş* başlıklı makâle.

868. Ebüzziyâ Tevfîk'a

Ocak, 1887

Ebüzziyâ Tevfîk Bey Birâderim'e,

Silistire'yi, elsine-i Şarkıyye ile iştiġāl eden Almanya üdebâsından Heinrich Hartt nâmında bir zât terceme etmesi üzerine *Berliner Tageblatt* gazetesinde bu eser-i 'âcizâneye dâ'ir münderic olan fıkranın tercemesini göndermişsin; bi'ṭ-ṭab' memnûniyyetle okudum.

Demek ki Goethe ve Schiller gibi biri, bir eserinde ḫilâf-i ṭabî'at i'âde-i şebâb eden bir iḫtiyâr taṣavvur etmiş ve dîgeri tarîḫin en ciddî bir vaḳ'asını bütün-bütün taġyîr ile *Jeanna Darc*'ın âteş-i ẓulme bedel meydân-ı ḥarb içinde fedây-i cân ettiğini göstermiş iki büyük şâ'ire mâlik olan Almanlar, ma'ârifin her cihetinde Avrupa'daki aḳvâmın kâffesine tefevvuḳ ettikleri hâlde, edebiyâtta ḥaḳāyıḳ-ı fenniyye, veyâ 'ulûm-ı mute'ârifeye muta'alliḳ sözler aramıyor, yalnız efkâr-ı şâ'irâne ve hissiyyâtın ṣûret-i taṣvîrine bakıyorlar. Bu ṣûret-i taṣvîr içün de, lisân-ı Osmanî'ye maḫṣûṣ şa'şa'alı bir belâġat mevcûd olduğundan ve o belâġat başka lisâna naḳl olunduğu zamân bile ḳuvvetini ġā'ib etmediğinden bahsediyorlar.

Cümlesi ṭabî'at-i şâ'irâneden ve hele kimisi nesirde bile imlâ ve rabṭı yerinde iki satır bir mektub ile ifâde-i merâm iḳtidârından maḥrum ba'żı neşriyyât mübtelâlarının yazmaktan bir dürlü usanamadıkları sahîfeler dolusu sözler arasında Avrupa'nın ḳavâ'id-i edebiyyesinden olmak üzre dünyâda hiçbir şey'e benzemez birtakım ġarâ'ibe tesâdüf edip de şi'ir ḥaḳḳında bir muṭâla'a-i ṣaḥîḥa peydâ edebilmekten 'âciz kalan edebiyyât merāḳlıları içün, *Silistire*'nin bir Alman edîbi naẓarında tercemeye lâyıḳ görülmesi ve ḫuṣûṣıyle *Berliner* edîbi naẓarında tercemeye lâyıḳ görülmesi ve ḫuṣûṣiyle *Berliner Tageblatt*'ın bu eserde efkâr-ı şâ'irâne ve hissiyyâtın ṣûret-i tecsîrine şenâ-ḫân olması, şâyân-ı naẓar bir numûne-i 'ibrettir.

Âṯār-ı 'âcizânemde olan ba'żı taṣavvurât-ı şâ'irânenin, bizim aṣḥâb-ı ḳalem içinde — iddi'âsına delîl istenilirse terettüb edecek 'acz ve maġlûbiyyeti düşünmeksizin — hep Chateaubriand'dan, Alexandre Dumas'dan me'ḫûẕ olduğunu iddi'â edenler bulunduğu hâlde, Avrupa edebiyyâtında iḥâṭa-i külliyyesi olmadıkça *Berliner Tageblatt* gazetesine mu'âḥaẓât-ı edebiyye yazmak gibi bir vazîfe ile mükellef

olamayacağı ma'lûm olan bir ḳudretli zâtın, *Silistire*'deki taṣavvurât-ı ṣâ'irânenin değil, hattâ efkâr ve hissiyyâtın bile bütün-bütün Osmânlı maḥsûsâtından olmadığını iddi'â etmemiş ve o eseri Osmânlılar'da bir selâmet-i fikr ve aḫlâḳ-ı (ميلاده) meyyelede[5] bir esâs-ı ḳavî bulunduğuna delîl tutmuş olması, nefsimce nekadar büyük bir medâr-ı mefḫaret olduğunu İẓâh iḳtiżâ etmez. Şu kadar var ki milletin selâmet-i efkâr ve metânet-i aḫlâḳına bu esercik ile istidlâl, bir 'arżın ḳuvve-i nâmiyesine bir küçük yaprağı delîl tutmak ḳabîlinden olur. Vaḳı'a bir küçük yaprak, ḳuvve-i nâmiyenin vucûdünü isbât eder; fakat derece-i feyżini gösteremez.

Osmânlılar'ın selâmet-i efkâr ve metânet-i aḫlâḳta mertebe-i kemâlini ta'rîf ise, altıyüz senedenberi bütün cihâna karşı siyâset ve şahâmet 'âlemlerinde iẓhâr ettikleri ef'âl-i 'aẓîme ġâyet belîġ bir lisân-ı ḥâl 'addolunmak lâzım gelir. Ḳudemânın iḳtidâr-ı 'ilm ve 'irfânı, o selâmet ve metânete ḳalemen dahi birçok delîller göstermeğe kâfi idi; fakat ḥayf ki edebiyyât-ı İrâniyye muḳallidliği seyyi-'esiyle, İlâhiyyât'ın hâricindeki şiirler, yâ meddâḥlık, yâ bâzîce-i efkâr ḳabîlinden olarak söylenmiş; nesirler yalnız ṣanâyi'-i lafẓıyyede mahâret göstermek içün yazılmış olmak cihetiyle, arada efkâr ve aḫlâḳ-ı milliyyeyi gösterecek yolda âṣâr-ı edebiyye meydâna gelememiş idi[6].

[5] Krş., *Numûne-i Edebiyât-ı Osmâniyye*, 4. ve 6. bsm., milliyyede

[6] *Muḳaddime-i Celâl*'in muhtelif basımlarında, ba'zı kısımları sansör tarafından çıkarıldığı için yayımlanmamış, bunlar sıra noktalarla işâretlenmiştir. Bu eserin T. T. Kurumu'ndaki Kemal'in kendi yazısıyle nushasında, çıkarılan bu kısımlar vardır. Aşağıdaki paragıraf bu ilâvelerden biridir; Kemal'in eserinin mevzû ve ehemmiyeti hakkında öne sürdüğü fikirler, mektubunun bu paragırafındakilere çok yakındır: "*Silistire* âṣâr-ı kemterânemden iken yukarıdaki sözlerin ibrâzına cesâretten hicâb etmediğim maẓhar olduğu raġbetin mefḫareti nefsime ta'alluḳ etmediğindendir; çünki ḥâṣıl ettiği netîceye sebeb ṣûret-i tertîbi değil, mevżû'udur. Tiyatro ma'razında o zamâna kadar görülen şeyler ekseriyyet üzre başka milletlerin aḫlâḳ ve 'adât ve eşkâl ve tertîbâtıyle setr olunmuş birtakım hissiyyât-ı ḳalbiyye ve mu'âhaẓât-ı hikemiyyeden 'ibâret iken, 'umûmun a'ẓam-ı te'essürât ve belki maḳṣad-ı vatan mahabbeti silâḥ-ı Osmânî'nin en şânlı me'âṣirinden bir cihâd-ı ḥamiyyet ta'rîfâtı arasında enẓâra 'arż-ı cemâl edince bi'ṭ-ṭab' tiyatroya sevâbıḳ-ı fâḫiremizin bir âyîne-i in'iksâsı, feżâ'il-i milliyemizin bir levḥa-i temâṣâsı naẓarıyle bakıldı„ (Vrk. 19; krs., *Muḳaddime-i Celâl*, İst., 1309, s. 22). Ayni paragıraf, okuma yanlışı yüzünden bir-iki fark dışında kendi kitaplığımızdaki *Muḳaddime-i Celâl*'i, *Celâleddin Hârezmşâh* piyesini içine alan, sonunda 24 Temmuz 1318, (6 Ağustos, 1912) tarihi ve Ser-çavuş Mehmed Maksûd mührü basılmış yazmada da vardır (S. 13).

'Aṣrımızda lisânın mâhiyyetinde olan isti'dâd-i belâġat ḳuvvetiyle, Şarḳ'ın hayâlât-ı şâ'irânesi Osmânlılık'a maḫṣûṣ bir ṭarz-ı laṭâfetle cilve-sâz olmağa başladı. Ġarîbtir ki, memlekette en ziyâde terâḳḳıye ḳābiliyyet gösteren bu ṭarz-ı edeb, en ziyâde ḫuṣûmete uğradı. Aġrebdir ki mu'teriżlik dâ'ire-i fâsidesinde ifrâṭ ve tefrîṭ noktaları biribirine iltiṣāḳ ederek, ṭarz-ı 'atîḳ taraf-dârlarıyle, Avrupa fikrine yeltenmekle me'lûf olanlar, ṭarz-ı cedîd-i edebe 'adâvette biribirinden geri kalmadılar! Ṭarz-ı 'âtîḳ tarafdârlarından biri çıkıyor, ustâd-i belâġat olmak iddi'âsına kalkışıyor[7]. Bizim anlayamayacağımız bir mahâret-i edîbâne ile, *câmi*'i *ṭavîle*'ye, *ṭalebe*'yi *at*'a, *ṣıbyân*'ı *fâre*'ye teşbîh ediyor! Sonra dîgerinin bir eserinde olan *şehbâl* kelimesini *nihâl* okuyor; 'ibârenin siyâḳ ve sibāḳını düşünmeğe bile tenezzül etmeksizin, bir *at*, *nihâl*'e benzemiyor diyor. 'Arabî'de bayağı Zemaḫşerî ile musâvât da'vâsına kalkışacak derecelerde iḳtidâr da'vâsında bulunuyor! Sonra *Ḳāmûs*'ta *żarûret* mâddesinde "يُقَالُ أَلْجَأَتْهُ إِلَيْهِ الضَّرُورَةَ وَالضَّارُورَةَ وَالضَّارُورُ"[8] aynen münderic olduğu hâlde, hem te'lîf, hem de mekâtib-i 'âliyede tedrîs ettiği bir kitâbda, başka birinin yazdığı *ilcây-i żarûret* terkîbi yanlış olduğunu beyân ederek, *Ḳāmûs* sâhibini taḫṭi'e etmekten çekinmiyor[9].

[7] El-hâc İbrâhim Efendi, 1242 (1826)'de İstanbul'da doğmuştur. Devrinin Arabca'yı en iyi bilenlerindendir. 1882 yılı ortalarında, İstanbul'da Dâru't-Ta'lîm adlı, onbir-ondört yaş arasındaki Arabca bilmeyen çocukların kaydedildiği mektebde, ayrıca *Mekteb-i Ḥuḳūḳ*'ta Arabca hocalığında bulunmuştur. Dâru't-Ta'lîm'in açılışı sebebi, Arabca'nın medrese öğretiminde uğradığı güçlüğü önlemek, Türkler'e Arabca'yı öğreterek Osmânlıca'yı ileriletmektir (Hayat çizgisi, maârif sâhasındaki hizmetleri için bk., Osman Ergin, *Türkiye Ma'ârif Tarîḫi*, c. III., İst., 1941, Osman Bey Matbaası, s. 777 v.d., 908 v.d.). Kemal mektubunun bu paragrafında, "ustâd -ı belağat olmak iddi'âsına„ kalkışan ifâdesiyle, Mekteb-i Ḥuḳūḳ'ta Şerh-i Belâġat dersi veren, bu isimli kitabı da bulunan (İst., 1301, Matbaa-i Osmâniyye) Haci İbrâhim Efendi'yi kasdetmiştir.

[8] Yuḳālu el-ce'tuhu ileyhi'ż-żarûrete ve'ż-żārûrete ve'ż-żārûr: *Denilir ki zarûretim (ihtiyâcım, çâresiz kaldığım) için iltică ettim (sığındım)*. Bu ifâde *Ḳāmûs Tercemesi*'nde mektuptakinin aynıdır; her üç kelimenin hâcet ve nâ-çârî ma'nâsında olduğu kaydedilmiştir (Cild-i Sânî, İst., evâhir-i Zi'l-hicce, 1231/1816, s. 4); dolayısıyle bu üç kelimenin ayni ma'nâda olduğu anlatılmak istenilmiştir.

[9] Kemal, bu paragraftaki, "Ṭarz-ı 'atîḳ taraf-dârlarından biri çıkıyor„ ve bunun ardındaki cümleleri ile Haci İbrâhim Efendi'nin tenkîdlerini kasdetmiştir. Mektubun, *Mecmû'a-i Ebûzziyâ*'da neşri üzerine, Haci İbrâhim Efendi Kemal'in bu ta'rîzlerine *Tercemân-ı Ḥaḳîḳat* gazetesine gönderdiği mektubu ile cevap vermiştir.

Avrupa fikrine yeltenmekle me'lûf olanlardan biri çıkıyor, Türkce'de doğru bir beyit okumağa muktedir olmadığı hâlde, yalnız Osmânlılar'ın değil, Fıransızlar'ın e'âẓım-ı üdebâsını da techîl ediyor. Meselâ ḳalbe his isnâd etmek cahâlet olduğundan ve binâ'en-'âleyh öyle bir ḥaṭâyı hâvi olan eserlere şi'ir denilemiyeceğinden bahisler ederek, lisân-ı edebten mecâzı, kinâyeyi bütün-bütün kaldırmak istiyor!

Bir müddettenberi edebiyyât-ı ṣaḥîḥa'ya muta'allik neşriyyâtta görülen noḳṣân ise, bu yoldaki bî-vuḳûfâne ta'rîżlerin netâyicinden olduğuna şübhe yoktur. Bunlara lâyıḳ olduğu gibi sükût ile cevâb verilse, ḥaḳîḳatin maġlûbiyyetine; aṣḥâb-ı taḥṣîlin ġafletine sebebiyyet[10] verilmiş oluyor. Delîl ile muḳâbele olunsa, aṣḥâb-ı i'tirâż, munâẓara ile ġalebeye imkân görmedikleri gibi, herkesin kullanmağa tenezzül edemeyeceği birtakım silâḥlar isti'mâline kalkışıyor; ez-cümle süğüyorlar!

Ḥaḳîḳat naẓarında ise bu ta'rîżler, bu tecâvüzler hep, yâ iḫtiyârlık seyyi'esiyle ayakta duramayanların, veyâ ḫilḳatinin musâ'id olmadığı yerlere çıkmağa çalışıp da muktedir olamayanların suḳûṭundan etrâfa dağılan topraklar ḳâbîlindendir. Anların da zamân-ı şeverânı çok sürmez. İnşâ'allâh — Mülk'ünde vasâ'iṭ-i ma'ârifi ân-be-ân tevsî'e 'inâyet buyuran Velîni'met Efendimiz'in sâye-i ikmâlâtında — lisânımızda[11], milletin selâmet-i efkâr ve metânet-i aḫlâḳına cidden delâlet ve belki ḫidmet edecek ve sâ'ir milel-i müte-

---

Bu mektubunda, (1) Nâcî'nin, *Edîb-i müteferrid* dediği Kemal'in *Mecmû'a-i Ebüzziyâ*'da mektubunu neşretmekten makasadı Heinrich Hartt'ın *Vatan —yâhut— Silistre*'yi tercemesi dolayısıyle öğünmek, (2) Avrupaî fikirlere yeltenenleri techîl, (3) kendisine ta'riz olduğunu ileri süren Haci İbrâhim Efendi, "Ṭarz-ı 'atîḳ taraf-dârlarından biri çıkıyor„ cümlesindekinin kim olduğunu bildiğini, bahsi geçen tarzda teşbihler yapmadığından bunların kendisine 'aṭfını anlayamadığını, dört yıl önce *Evrâḳ-ı Perîşân*'da bulduğu yanlışlarla ilgili fikirlerin o zamân değil, neden şimdi müdâfaa edildiğinin anlaşılmadığını, kelimenin *Evrâḳ-ı Perîşân*'da *şehbâl* değil, *nihâl* olduğunu kaydeder; Kemal'in, *Ḳâmûs*'ta bulunduğunu yazdığı ifâde ise *Ḳâmûs*'ta değil, *Ḳâmûs Tercemesi*'ndedir; Âsım Efendi bunu misâl olarak yazmıştır (*Redd-i Evhâm, Tercemân-ı Ḥaḳîḳat*, nu. 2594, 3 Şubat, 1887). Kemal'in bunlara cevapları Ebüzziyâ Tevfik'a yolladığı Şubat, 1887 (Teşrînisânî, 1886) tarihli ve bu eserimizdeki mektubunda mevcuttur (Nu. 875).

[10] Krş., *N. E. O.*,4., 6. bsm., sebeb

[11] Krş., a. e., her iki basımında tire işâreti içerisindeki kısım yoktur. : İnşâ'alâh lisânımızda

meddine 'indinde dahi maẓhar-i taḳdîr olacak birçok eserler görür de iftiḫâr ederiz. Bâḳî beḳā..

Rodos—Fî 15 Muharrem, sene 1304[12]

Kardaşın,

KEMAL

DCCCLXIX.—LXXII.

Kemal, Feride Hanım'a 2 Şubat tarihli mektubunda baharın yaklaşması dolayısıyla havanın, tabî'atin güzelliklerinden, diş etlerinin ağrısından başka sıkıntısı olmadığından bahsetmiştir; verdiği üzücü haber, Midilli sürgünlerinden, kendisinin şarkılarını okuyan, birini de besteleyen Hatîb Mehmed Efendi'nin ölümüdür.

Kemal, yine 2 Şubat'ta, ayrıca dâmâdına da bir mektup yazmıştır. Mâlî bir mes'ele dolayısıyla ihmâli öne sürülen Rif'at Bey'e, suçlu görülmeyeceğini, boşuna üzülmemesini anlatmağa çalışıyor. Yazmakta olduğu *tarih*'in tamamlanmış kısımlarının İstanbul'da, Ma'ârif Nezâreti'nde okunduğunu öğrendiğine, bir-iki hafta içerisinde basımına başlanılacağını umduğuna dâir mühim bir notunu da içine almaktadır.

Kemal, kızı Ferîde Hanım'a 8 şubat, dâmâdına 9 Şubat tarihli mektuplarını ayni kâğada yazmıştır. İlkinden, eşi Nesîme Hânım'ın Adana'dan henüz Rodos'a dönmediği anlaşılıyor. Torunları Babak (Muvaffak) ile Beyâ'et (Berâ'et)'in nasıl olduklarını sorduğu mektubunda, bu âile husûsiyetleri dışında kayde değer birşey yoktur. Kemal'in, Rif'at Bey'e mektubundan, İtalya Velî-'ahd'inin Rodos'a geleceği, üniformasız kabûl olunmayacağından elbise yaptırdığı anlaşılıyor; söz konusu

[12] Kemal'in mektubu ile, her Arabî ayın birinde ve onbeşinde yayımlanan mecmuanın çıkış tarihi'nin ayni oluşu dikkati çekmektedir. Süresi belli dergilerde o sayısının neşirleri gecikse de, çıkarılması gerekli zamân, çıktığı vakitten daha öncekini gösteren tarih konulur. Bu yüzden, mektubun tarihi ile mecmuanın o sayısının tarihinin ayni olması bir bakıma mümkündür. Gözönünde tutulacak asıl mes'ele, *Vatan*'ın Almanca'ya tercemesinin 1887'de yayımlanması, Beşir Fuad'ın, *Mecmûa'-i Ebüzziyâ*'nın bu 14 Ekim, 1886 tarihli sayısındaki yazıları üzerine Ebüzziyâ'ya, Kemal'e cevaplarının 28 Ocak, 1 Şubat, 1887'de yayımlanmış olmasıdır. (Bk., yukarıdaki not—1, 3, 4). Bunlara dayanarak Kemal'in mektubundaki tarihin gerçeğe aykırı düştüğünü, 1887 yılının Ocak ayı olabileceğini sanmaktayız. Beşir Fuad'ın, Ebüzziyâ Tevfik'a sözünü ettiğimiz cevâbında, "Aralıkta bir cüz'ünün neşr olunduğuna dâ'ir bir fıḳraya tesâdüf eylediğim *Mecmû'a-i Ebüzziyâ* unvânlı risâle-i mevḳûtenin cüz'-i aḫîrinde 'aṭûfetlu Kemal Beyefendi Hazretleri'nin bir mektubuyle, *Bir Fıḳra-i Tarîḫiyyenin Ḳā'ilini Taḥvîlden Ne Çıkar* unvânlı bir fıḳra bulunduğunu ve bunların bana ta'alluḳu bulunduğunu haber verdiler; 52 adediyle murakkam olan bu cüz'den bir nusha tedârik ettim„ cümleleri de (*Aynen Varaḳa — Edîb-i Müneccim Müşerriḥ Olmuş, Tercemân-ı Ḥaḳîḳat*, nu. 2589, 3 Cumâdâ I., 1304/16 Kânûnısânî, 1302/28 Kânûnısânî, 1887) bu tahminimizi kuvvetlendirmektedir.

Veli-'ahd, Humbert I.'in oğlu Victor Emmanuel III. (11 Kasım, 1869-1947)'dir. Mâliyye Nezâreti'nce istenilen Menâfi' Sandıkları'na âid parayı göndermediği ve aleyhinde resmî bir ta'kîble karşılaşmadığı için azametle yerinde oturduğunu yazıyor.

Kemal'in âile, resmî, san'at hayâtını aydınlatıcı notlarını içine alan bu mektupları kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle, Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 464, 355, 205). Rif'at Bey'e ve Feride Hanım'a yazdığı 2 Şubat tarihili mektuplarının yalnız Hatîb Mehmed Efendi ile *Osmanlı Tarihi*'nden bahsettiği cümleleri M. C. Kuntay tarafından, Nu'man Menemencioğlu'nun dosyasından alındığı kaydiyle yayımlanmış (A.e., c. II., Kısım II., s. 671, 650), Rif'at Bey'e 2 Şubat tarihli mektubunun aslından, *Namık Kemal'in Osmanlı Tarihi'ne dâir* adlı incelememizde de faydalanılmıştır (*Belleten*, Nu. 94, Nisan, 1966, s. 276, not—18); makâle metninde mektupların tarihi doğru olduğu hâlde, bu 18'inci notta, 5 ve 21 Kânûnıevvel tarihlerinden ikincisi yanlıştır. Doğrusu: 5 Kânunıevvel ve 21 Kânûnısânî'dir; düzeltiriz.

869. Feride Hanım'a

2.II.1887

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Mektûbların geldi. Bu akşam her nasılsa *Osmanlı* vapuru teşrîf etmek niyyetine düştüğünü ḫaber verdiler. 'Ale'l-'acele manderina arattım. Son turfanda biraz şey buldurdum. Muvaffaḳ'cığım yesin de, hepinizle eğlensin-dursun! İnşâ'allâh bunlar çürümeden vâṣıl olur. Bilmem havâlar orada nasıl gidiyor? Burası 'âdetâ Cennet gibi.. Şimdi yukarıki büyük odada, incecik bir hırka ile oturuyorum. Mîzânü'l-ḥarâre ondokuzu gösteriyor. Havâ berrāḳ.. Anadolu dağlarının üstünde bile bir bulut parçası yok.. Kâfir diş etleri ara -sıra ta'cîz etmese, o kadar râhatım ki ta'rîf olunmaz. Harem Ağası'nı döğüyoruz, o da olmuyor. İspirto gargarasından başka hiçbir şey fâ'ide etmiyor; bununla berâber diş ağrısı da evvelki gibi değil, yüzde-doksan chvendir. İnşâ'allâh bu yaz hiçbir şey'im kalmayacak. Midilli'de bizim Ḫatîb Mehmed Efendi vefât etmiş, pek acıdım[1].

[1] Hatîb Mehmed Efendi, Ortaköy Câmi'i'nin İkinci Hatîb'i olduğunu yazan Ali Ekrem Bolayir, onu yakından tanımıştır. Sultân Murâd'a intisâbı yüzünden Midilli'ye sürülen Hatîb Mehmed Efendi, güftesi Kemal'e âid, *Sāḳī yetişir, uyan, aman gel* ve *Sunma elin sîne-î şad-pâreme* mısrâlarıyle başlayan *şarkılar*'ını okuduğu gibi, *Âkif Bey* adlı tiyatro eserindeki, *Ẕevḳın ne isē, söyle, hicāb eyleme benden* ilk mısrâını teşkil eden *şarkı*'sını bestelemiştir. Kemal'in Midilli Mutasarrıfı bulunduğu sırada, onun bir maâş mes'elesinin halli için yazdığı bir tezkiresi de vardır (Bk., bu eserimizin III'üncü cildi, s. 243).

Hâ, mektûbunda Taḥsîn Paşa'nın Muşul'dan isti'fâ edeceğine dâ'ir bir mektûbu geldiğini söylüyorsun[2]. Muşul Vilâyeti üç ay evvel laġv olundu, siz uykuda mısınız?

Vâlidene selâm.. Muvaffaḳ'ın, Berâ'et'in gözlerini öperim; senin de..

21 Kânûnısânî, sene 302
KEMAL

870. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

2.II.1887

Evlâd,

Bende iki mektûbun var. Birini *Osmânlı*'ya vermişsin, amma o mubârek İzmir'e götürmüş. Oradan *Nemçe* getirdi. Senin Sandık Emîni mes'elesinin artık hükmü kalmadı sanırım. Mahkemede ne hezeyân etseler, sana birşey dokunmaz; nâfile gevezelenip-durma! Bizim *kitâb* İstanbul'da Ma'ârif Neẓâreti'nde okunuyor. Basma parası da tedârik olunmak üzredir. Şu bir-iki hafta içinde basılmağa başlar. Ma'âşları tedâḫulde bırakmamak içün, dünyâ ile boğaz boğaza geliyorum. Işrâr olunur ise, parayı Sandık'a uğratmayarak, bi'z-zât ṣarfa başlayacağımı şûret-i ḳaṭ'iyyede yazdım. Daha cevâb alamadım amma, Vâli de Mâliyye Neẓâreti'ni sıkıştırıyor. Tedâḫulü kurtaracağız sanırım. Menâfi' Sandığı'nın parasını da vermiyorum; çünki Midilli bir emir almış ve bu emirde Menâfi' parası sancaktan hârice çıkarılamayacağı te'mîn olunmuş idi. Şimdi Midilli parayı göndermiyor. Ben de Rodos'un parasını irsâl etmeği Midilli'den paranın gitmesine ta'lîḳ ettim; lâkin bu dolandırıcılık pek parlak oldu. Aġob Paşa Hazretleri'nin gün ṣarrâfı kadar da umûr-ı mâliyyeden ḫaberi yokmuş ya.. Bâḳî du'â..

21 Kânûnısânî, sene 302
KEMAL

[2] Musul, 1867'de Bağdâd Vilâyeti'ne bağlı bulunuyordu; Türk-Rus savaşı'ndaki toprak kayıpları, v.b. "sebeplerle Rumeli'de Kosova, Anadolu'da Bidlis, Arab Yarım-adası'nda Musul ve Beyrut vilâyetleri teşkîl edilmiştir,, (Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VIII., Ankara, 1962, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 331, 340). *Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye*'ye göre, mektubun yazıldığı sırada ve daha sonraları, Süleymâniyye ve Şehr-i Zôr-sancağı'nın bağlı bulunduğu Musul Vilâyeti Vâlisi Rumeli Beyler-beyi Tahsin Paşa'dır (H. 1303; 1304, 1305, s. 469, 427,336).

871. Ferîde Hanım'a

8.II.1887

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Mâşâ'allāh bu sefer de bir haftada iki mektûb yazmağa muvaffaḳ olabildik; amma ne mektûb, ikişer satır.. Zararı yok, böyle sık-sık yazılsa da ikişer satır olsa..

Vâlidene selâm ederim. Hekimin verdiği ḫaberlerden memnûn oluyoruz. Babak Paşa ile Beyâ'et Abva ne yapıyorlar? İnşâ'allāh artık göz ağrısı falan kalmamıştır. Muvaffaḳ, kıskanmağı bütün -bütün bıraktı mı? Sütnine hınzırına kızdım amma ne yapsın; anın da çocuğu var. Sen el-ḥamdü li'llāh Berâ'et'i birkaç gün kendin de idâre edebilirsin[3]. Bâḳî gözlerini öperim, iki gözüm kızım.

27 Kânûnısânî, sene 302
Kemal

872. Menemenli Rif'at Bey'e

9.II.1887

Evlâd,

Al işte yine, uykudan kalktık. vapur geldi dediler. İnsân bu sersemlikle ne yazar? Zâti de yazacak birşey yok ya! Mektûblarımı *Osmânlı* postasıyle göndermiş idim. Sana hiç inanılmayacak ḫavâdiş: Ben üniforma yaptırıyorum. Buna ne buyurursunuz? Neden iḳtiżâ etti mi dediniz? Bi'ż-żarûret ve elyaḳ şināḳ[4] İtalya velî-'ahdi geliyor.

---

[3] Kemal'in bu ifâdesinden, sütninenin kendi çocuğunu emzireceği için Berâ'et'i bıraktığı anlaşılır. Feride Hanım'ın bu mektubun tarihinden onbeş gün kadar sonra yazdığı mektubunda Berâ'et'e iyi bir sütnine bulduklarını, kocası ve üç çocuğu biribiri ardınca ölen bu kadıncağızın bir gece cinnet getirip abuk-sabuk konuşmağa başladığını, ihtiyâr babasına teslim edip yolladıklarını, Allāh'tan Berâ'et'e bir zararı dokunmadığını yazmıştır (Kendi el yazısıyle, 13.II.1302/25.II.1887 tarihli bu mektup, T. Toros'un arşivindedir).

[4] *Şināḳ*: Yular; "devenin başını yular ile silkip geri püskürtmekle yukarı kaldırtmak ma'nâsınadır„ (M. Âsım, *Kāmūs Tercemesi*, c. II., s. 937): En lâyık olan yular, dizginini çekmek denilmek istenilmiş olabilir.

Üniformasız ḳabûl olunamayacak[5]. *Ebüzziyâ Mecmû'ası*'ndaki mektûbumu, anın üzerine Haci İbrâhim Efendi ile Fuad'ın cevâblarını gördün mü? Görmedinse oku! İkisini de bir tepeledim ki ta'rîf olunmaz. Her hafta gazete ile uğraşmamak içün, yazdığım şey'i yine *Ebüzziyâ Mecmû'âsı*'nda neşr edeceğim. Gördüğün vaḳit beğenirsin[6].

El-ḥamdü li'llāh iki ay tedâḫül mes'elesi kalktı; fakat bilmem yalnız burası içün midir? Yoksa 'umûm vilâyetlerden mi kalktı? Menâfi'in parasını da vermedim. 'Aẓametimle yerimde oturup -duruyorum. Başka söyleyecek birşey yok.

28 Kânûnısânî, sene 302

KEMAL

[5] *Sâl-Nâme-i Nezâret-i Hâriciyye*, İst., 1302, Matbaa-i Ebüzziyâ, s. 367. Victor Emmanuel III.'in İtalya Kırallığı, 1900-1947 yıllarındadır.

[6] *Mecmua-i Ebüzziyâ*'nın 52'nci sayısında Kemal'in Ebüzziyâ Tevfik'a mektubu ile, Ebüzziyâ'nın *Bir Fıḳra-i Tarîḫiyye'nin Ḳâ'ilini Taḥvîlden Ne Çıkar* başlıklı yazısı vardır. Bunlar dolayısıyle Beşir Fuad'ın Ebüzziyâ'ya cevâbı *Aynen Varaḳa—Edîb-i Müneccim Müşerriḥ Olmuş*; Kemal'e cevâbı ise *Aynen Varaka—Yine Şiir ve Hakîkat Mes'elesi* başlığıyle neşredilmiştir (*Tercemân-ı Hakîkat*, nu. 2589, 2592; 3 ve 7 Cumâda I., 1304/16 ve 20 Kânûnısânî, 1302/ 28 Kânûnısânî, 1 Şubat, 1887). Bu husûsta daha çok bilgi için bk., kitabımızın bu cildindeki 14. X. 1886 (Ocak, 1887) tarihli mektup (S.386, nu. 868, not—4, 12)

DCCCLXXIII.

Kemal'in babasına yolladığı aşağıdaki mektubundan — İtalya velî-'ahdi Victor Emmanuel'in Rodos'a geldiğinde yapılacak merâsimde giymesi lâzım gelen — elbisesinin İstanbul'da diktirildiği anlaşılıyor. "Müdde'î 'Umûmîlik işi„nin geciktirilmediğinden, Adliyye Nezâreti'nin Mehmed Bey'i eski me'mûrluğuna iâde edeceğini va'dinden, bu yüzden Sultan 'Abdü'l-Ḥamîd'e 'arż edilmesini yersiz bulduğu mes'ele ile Mustafa Âsım Bey'in de uğraştığı anlaşılıyor; vezirlik rütbesine erişen birine yazılmış olan husûsî bir mektup, bu mes'eleyi az-çok aydınlatmaktadır[1]. Bu belgede, Tophâne Müşîrîyyeti me'mûrlarından, mektubun yazıldığı zâtın "'Ubûdiyyet-i celîle-i âşafâneleriyle müfteḫir„ olanlardan merhûm Şükrü Efendi'nin oğlu Mehmed Bey'in "Rodos Müdde'î-'Umûmîliği mu'âvinliği'nde bulunarak ifây-i vaẓîfeye ġayret ve ibrâz-ı ṣadâḳat eylemekte olduğu hâlde, vaẓîfesinin bir harfini idrâkten 'âciz olan Cezâ Reîsi Hırabet Efendi ile uyuşamadığından„ , Ad-

[1] Muhâtabı, yazıldığı tarih kaydedilmeyen bu husûsî mektup, bir başkasının el yazısıyle, Es'ad Çinar'ın bize hediye ettiği, kendi kütüphânemizdeki mektuplar arasındadır (Nu. 11, s. 28).

liyye Müfettişi'nin bunu yerinde bırakıp Mehmed Bey'in Limni'ye naḳlini inhâ ettirdiğinin duyulduğundan, bu yersiz naklin hangi sebeble yapıldığının araştırılmasından bahsedilmiştir. Mektupta, Rodos'un adlî işler bakımından karşıklıktan, Mehmed Bey'in mağdurluktan kurtarılması için mes'elenin araştırılması recâ olunmaktadır. Kemal'in aşağıdaki mektubundan bu isteğin yerine getirildiği, Mehmed Bey'in eski yerine naklolunacağının Adliyye Nezâreti'nce va'dedildiği anlaşılır [2].

Subhî Paşa terekesinin *Defter*'ini gören Kemal, bunda kaydedilmiş eserlerden hangilerinin satın alınmasını istediğini, ba'zıları mühim olmakla berâber kendisinde bulunduğunu, hangisinin işe yaramadığını yazıyor; söz konusu *defter*'i, yazmakta olduğu *Osmânlı Tarîḫi* için faydalanabileceği kitapları satın almak veyâ istinsâh ettirmek için gözden geçirdiği anlaşılmaktadır. Önceki mektupları gibi bunda da üzerinde durduğu bir başka mes'ele, Rodos'un Menâfi' Sandıkları'na âid parayı Mâliyye Nezâreti'ne göndermemekte karârlı olduğudur.

Kemal'in, ta'kîbettiği resmî işleri, *Osmânlı Tarîḫi*'nde hangi kaynaklardan faydalandığını, bunları nasıl te'mîn etmeğe çalıştığını aydınlatan bu mektubu kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 625). *Osmânlı Tarîḫi*'nden bahseben cümleleri, M. C. Kuntay tarafından da yayımlanmıştır (A. e., c. II., Kısım II., s. 645). *Namık Kemal'in Osmanlı Tarihi'ne dâir* adlı incelememizde, mektubun aslından faydalanmıştık (*Belleten*, nu. 94, Nisan, 1960, s. 276). Aşağıdaki metni, söz konusu kısmının her iki basımıyle karşılaştırarak yayımlayoruz. *Belleten* neşrinde tertip yanlışı olarak mektubun Menemenli Rif'at'e yazıldığı, 23 Şubat, 1877 tarihli olduğu kaydedilmiştir; düzeltiriz.

873. Mustafa 'Âsım Bey'e

23.II.1887

Velînı'met,

5 Şubat, sene 302 tarihli luṭuf-nâmeleri alındı. Üniforma içün istenilen para gönderilmiş ve daha nekadar luzûm var ise gönderileceği de geçen hafta 'arż olunmuş idi [3].

---

[2] H. 1303; 1304 yıllarına âid *Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*'den, bu va'din yerine getirildiği anlaşılıtr; Mehmed Bey ayni vazifede bulunmakta, bir başka yere nakledilmiş değildir (S. 438; 403).

[3] Mustafa Âsım Bey, kendi el yazısıyle, oğluna yazdığı 26.II.302 (10.III.1887) tarihli mektubunda esvabların Fıransız postasıyle gönderilmesine dâir bir telgıraf aldığını, bunların başka esvablara benzemediğini, işleneceğini, terzinin ancak dünki gün teslim ettiğini, vapura vekîl-i ḫarc Mehmed Efendi aracılığıyle verdiklerini bildirmiştir. "Elbisenin maṣârif puslası melfûftur. Kesir kalan akçeye muntaẓırım. Senin kılıncın yerine başkasını gönderdim. O bir kılınc bir müteyemmin şey değil;

Müdde'î-'Umûmîlik işi te'ḫîr olunmadı. Bâb-ı 'Âli'nin ve Vilâyet'in iş'ârâtıyle berâber yine icrâ edildi. Şu kadar var ki 'Adliyye Neẓâreti, Mehmed Bey'in yine me'mûriyyetine i'âde olunacağını va'd ediyor. Ser-i şevket-efser-i humâyûn'u taṣdî'e ḥâcet kalmayacak gibi görünüyor. Yakında şemeresi görülmezse 'arż olunur.

Besîm Bey Efendi'ye olan mektûbu, posta ile, doğrudan-doğruya kendilerine göndermiştim. Bilmem ki, nasıl ẓâyi' olabiliyor? Ṣubḥî Paşa terekesinin *Defter*'ini görmüştüm[4]. Anda bendenizin işime[5] yarayabilecek topu iki kitâb var. Biri[6] *Câm-ı Cihân-Numâ* nâmında olan *Selçukî tarîḫi*, o da eksik.. Ya'ni bir cildden 'ibâret.. Biri[7] de Kâtib Çelebî'nin *Rumeli*'si, ..Bunları almak mümkinse isterim[8]. Kâtib Çelebî'nin *Cihân-Numâ*'sı burada var. Vaṣṣâf'ın Türkce'si de, Fârsî'si de bir işe yaramaz. Müneccimbaşı'nın *tarîḫ-i 'Arabî*'si büyükse, yazı kalınlığından 'ibâret olacak. Merḥûm Mustafa Paşa'da[9] var idi. Taṭbîḳ ettik; terceme aslın aynidir. Yok, merḥûm *tarîḫ*'inin başka nushasını[10] yazmış ise, o zamân[11] ṭabî'î anı da isteriz.

Burada vak'a var amma, Mâliyye Neẓâret-i celîlesi daha birşey buyuramadılar. Menâfi' Sandıkları'nın mevcûdunu istemişler idi. Zâten Midilli ḫalkı, Menâfi'e para vermek istemiyor. Verdikleri paranın İstanbul'a gitmesine hiç râżı olmayacakları muḳarrerdir. Oradan para gitmezse, buradan gönderilmek hiç câ'iz olamaz;

---

bir kerre taktın. Bu kılınc hem ġâzî, hem müteyemmindir; zîrâ ben luzûmu yokken aldım, sonra luzûm görünüp pek çok sene dahi Huzûr-ı Hazret-i Şâhâne'de taktım. Sandığı tedrîcen boşaldırın ki ufak-tefek dökülmesin. Bir de içinde kâfûru var; bu, denizde bozulup kararmamak içündür,, diyor (Mektubun aslı T. Toros'un arşivindedir).

[4] Krş., M. C. K., göndermiştim.

[5] Krş., F. A. T., işine

[6] Krş., F. A. T., bu kelime atlanılmıştır.

[7] Krş., M. C. K., Bir

[8] Krş., F. A. T., bu cümle eksiktir.

[9] M. C. Kuntay bu münâsebetle, "*Netayicü'l-Vuku'ât* müellifi olan ve Evḳâf, Ma'arif Nâzırlıklarında bulunan Mansûrî-zâde Mustafa Nûrî Paşa,, bilgisini vermiştir (Not — 15). Mustafa Nûrî Paşa, 25 Cumâdâ I., 1307 (17 Ocak, 1890)'de vefât ettiğinden (*Evḳâf-ı Humâyûn Nezâreti'nin Tarihce-i Teşkîlâtı ve Nuzzâr'ın Terâcüm-i Aḥvâli*, İst., 1335, Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, s. 192), mektubun yazıldığı sırada hayâtta bulunuyordu. Kemal'in, "Merhûm Mustafa Paşa,, demekle anlatmak istediği Fâzıl Mustafa Paşa olsa gerektir.

[10] Krş., M. C. K., nüshasını da

[11] Krş., M. C. K., bu iki kelime yoktur.

mes'ele çıkarırız. Birşey yazdık. Vilâyet cevâb vermedi. Sonradan ḫaber aldık; meğer bizim tahmîn doğru çıkmış.. Midilli ḫalkı parayı vermez cevâbını resmen İrâd etmişler. Oranın cevâbıyle, bendenizin muṭâla'am İstanbul'a 'arż olunmuş. Hâlâ cevâb yok. Nâẓır Paşa, dolandırmanın da yolunu bilmiyor. Bâḳî du'ây-i ḫayr efendimiz.

11 Şubat, sene 302
KEMAL

DCCCLXXIV.

Kemal, bundan önce neşrettiğimiz Ocak, 1887 (14 Ekim, 1886) tarihli ve Silis*tire* piyesinin Almanca'ya çevrilmesi dolayısıyle Ebüzziyâ Tevfik'e gönderdiği mektubunda, isim vermeksizin Haci İbrâhim Efendi ile Beşir Fuad'a ta'rîzlerde bulunmuştu; *Mecmûa-i Ebüzziyâ*'da neşredilen bu mektubundaki, "Munâẓara ile ġalebeye imkân görmedikleri gibi, herkesin kullanmağa tenezzül edemeyeceği birtakım silâhlar isti'mâline çalışıyor, ez-cümle söğüyorlar„ cümleleri de bu iki şahsı kasden yazılmıştı. N. Kemal bu ifâdesinin de te'sîriyle, Haci İbrâhim Efendi'nin *Tercemân-ı Ḥaḳîḳat*'te çıkan ve mektupta bahsedilenleri kabûl etmediği makâlesinde yumuşak bir ifâde kullandığını yazıyor; ayni gazetede Beşir Fuad da, Kemal'in mektubu üzerine bir makâle neşretmiştir. İşte Kemal aşağıdaki mektubunda, Avrupa'î edebiyâtın mâhiyetini anlamayan Beşir Fuad'a değil, evvelâ Haci İbrâhim Efendi'ye cevap vereceğini kaydediyor [1]. Mektubun bu bakımdan anlaşılabilmesi için, Kemal'in Haci İbrâhim Efendi'ye karşı duyduğu kırgınlığın sebeplerini kısaca anlatmağı faydalı buluyoruz:

Haci İbrâhim Efendi, Tanzîmât Devri'nin başta gelen şahsiyetleri hakkındaki fikirlerini, en çok Hukûk Mektebi'ndeki Belâġat dersi hocalığı sırasında ileri sürmüştür; medenî milletlerin, kendi dillerine âid kâideleri tesbitle husûsî bir fen meydâna getirdiklerini, buna en çok i'tinâ gösterenlerin ise Arablar olduğunu söylüyordu. Fuzûlî'nin,

Gonceler āçıldı seyr-i bāġ edin ey ehl-i dil
Kim görüp güller gönüller āçılan çaġdır bu çaġ

mısrâ'ını kaydettikten sonra Şemseddin Sâmi'nin *Lisân-ı Osmânî* makâlesindeki *vaḳit* yerine *çaġ* gibi Türkçe ve âhengli kelimeler kullanma yolundaki fikrini hâtırlatarak, esâsen dilimizde az rastlanılan bu gibi Türkçe kelimelerden bahsin bile lüzûmsuzluğunu ileri sürüyordu; kendisine göre, üzerinde durulmağa değen Arabca kelimelerdir; çünki Arabca kelimeler avâm lisânında değil, ilim ve edebiyât dili-

[1] Beşir Fuad'ın cevâbı için bk., önceki, Ocak, 1887 (14 Ekim, 1886) tarihli mektup, not—4, 12. El-Hâc İbrâhim Efendi ayni mektup üzerine yazdığı *Redd-i Evhâm* başlıklı cevâbında (*Tercemân-ı Ḥaḳîḳat*, nu. 2594, 3 Şubat, 1887), önce, Kemal'in o mektubu yazmaktaki maksadının *Silistire*'nin Almanca'ya çevrilmesi dolayısıyle öğünmek olduğuna dokunmuştur (Üzerinde durduğu başlıca mes'eleler için bk., eserimizin bu cildindeki, Ebüzziyâ'ya mektubu: S. 390, nu. 868, not—9).

mizde kullanılmaktadır. İşte bu düşünce ile Tanzîmât Devri muharrirlerini sâde yazdıkları, veyâ Arab dili kâidelerine bağlı kalmadıkları zamân muâhaze etmiştir [2].

Şinâsî'nin Paris'ten annesine yolladığı meşhûr mektubunu, Mekteb-i Hukûk'daki derslerinde cümle-cümle tahlîl eden H. İbrâhim Efendi, "eşvât-ı bî-ma'nâ„ ; "münâsebetsizliğin büyüğü„ ; "budalalığa delâlet eden sözün biri daha„ tarzında ifâdeler kullanarak tenkîd etmiştir; hattâ, Mâliyye öğrenimi için gönderilen Şinâsî'nin Paris'te el-cunûn-ı funûn tahsîl ettiğini yazıyordu [3].

H. İbrâhim Efendi'ye göre Ziyâ Paşa'nın,

Dil-rubâlar böyle dâmen-keş değildî bezmden
Her gecē 'âşık ararlar māh-rūlar var idi

beytindeki *ararlar* kelimesi, *māh-rūlar ararlar* değil, *māh-rular arar* demek gerekli olduğundan dilimizin cem'(çoğul) kâidesine uygun değildir. Recâ'î-zâde Ekrem'in *Ta'lîm-i Edebiyât*'ındaki, "Âhengi, san'ata fedâ etmemek îcâbeder„ ve "Ḫâtıra gelmez nice meşâliḥ-i bâṭıla„ ifâdeleri de yanlıştır; çünki *îcâb eder*, birşeyi vâcib kılar demektir; şaḥîḥi *lâzım gelir*'dir. *Meşaliḥ*'de ise ḫayr ma'nâsı vardır; bâṭıl, ḥakkın zıddı olduğuna göre *meşâliḥ* kelimesi ile vasıflandırılamazdı. Abdülhak Hâmid'in Arabca kelimelere tasarruftan âciz olduğuna,

Hemdem-i sabâvet, yār-i şebâbet
İllet-i idrâk, sebeb-i mahabbet

beyti, veyâ *Birâder şebâbet fenā-yāb imiş* mısrâında *şebāb* yerine, "t„ ilâvesiyle *şebâbet* kullanması delildir. Recâ'î-zâde Ekrem'i, Hâmid'in bî-ma'nâ sözlerini *Zemzeme ın. mukaddime*'sinde *ulviyyet*'e örnek aldığı için muâhaze ediyordu; fakat Haci İbrâhim Efendi tarafından bu gibi tenkîdlere en çok uğrayan N. Kemal'dir.

Haci İbrâhim Efendi, *Evrâḳ-ı Perîşân*'daki ba'zı lafz yanlışlarını, za'f-ı te'lîfleri işâretle, ta'ḳîd, ġarâbet v.b. şeylere âid örnekleri bu eserden almıştır; en çok üzerinde durduğu *maṭbû'ü'l-endâm* terkîbidir [4].

Haci İbrâhim Efendi, Kemal'in Ocak, 1887 (14 Ekim, 1886) tarihli mektubunun neşri dolayısıyle yazdığı makâlede, onun *Evrâḳ-ı Perîşân*'ındaki yanlışlarını hâtırlatmış, *maṭbû'ü'l-endâm* mes'elesine yine dokunmuştur. Kemal'in vaktiyle *Tasvîr-i Efkâr*'da çıkan bir makâlesinde geçen *nihâl* kelimesini de eserine *şehbâl* şeklinde almıştır; böylece, cümlenin fâili olan ve *humâ* kuşuna benzetilen *pertev-i zekâ*'nın kanadı yerine, dalı-budağı denilmiş oluyordu. H. İbrâhim Efendi, Kemal'in dallı-budaklı bir kuş tasvîrindeki ġarâbet temâs etmiştir [5]. Kemal, bunları makâlesinde de tekrârlayan muhâtabına *Temür tavında, her iş çağında imiş* atasözü ile cevâp veriyor. H. İbrâhim Efendi'nin, *maṭbû'ü'l-endâm* terkîbini *Evrâḳ-ı Perîşân*'da mevcût göstermesine karşı koyarak bu cümlenin *Tasvîr-i Efkâr*'da basılan makâlesinde bulunduğunu söylemektedir. Kemal bu noktada haklıdır; çünki *maṭbû'ü'l-endem* terkîbi, *şehbâl* kelimesi geçen cümle, gerçekten, *Tasvîr-i Efkâr*'da çıkan *Ṭıbâ'at* adlı makâlesindedir. H. İbrâhim Efendi, *Şerh-i Belâġat* adlı eserinde bu cümlenin *Tasvîr-i Efkâr*'daki makâlede geçti-

[2] *Şerh-i Belâġat*, İst., 1301, s. 42, 7 v.d.
[3] A. e., s. 101 v.d.
[4] A. e., s. 64, 49, 48, 60, 64, 69, 76 v.d.
[5] A. e., s. 60 v.d.

ğini kaydettiği hâlde, *Evrâḳ-ı Perîşân*'da müderic olduğunu yazmıştır. İşte Kemal, aşağıdaki mektubunun mühim kısmını bu cümlenin *Evrâḳ-ı Perîşân*'da bulunmadığından bahse ayırmıştır. H. İbrâhim Efendi'ye verdiği başka cevâpları, üzerinde durulmağa değmeyecek kadar ehemmiyetsiz, meselâ *Ḳāmūs* denilince *Ḳāmūs tercemesi*'nin anlaşılıp-anlaşılamayacağı gibi şeylerdir. Mektubun diğer mühim kısmını ise, bir Rus münakkıdinin *Novoe Vremye* gazetesinde *Vatan—yâhûd—Silistire* piyesi hakkında ve Ebüzziyâ Tevfik tarafından haber verilen makâlesi dolayısıyle ileri sürdüğü fikirleri teşkil etmektedir.

Kemal'i Rus efkâr-ı umûmiyyesine ilk tanıtan V. D. Smirnof'tur. Moskova Üniversiesi'nde Türk Edebiyâtı Doçenti olan bu zât, "Türkiye'ye ve Türkler'e karşı sempatisini 1873'de Türkiye'nin sukûtunun sebebleri hakkında *Göriceli Ḳoçu Bey ve diğer XVII. Asır Osmanlı Muharrirleri*,, adlı doktora tezi ile göstermişti. 1876'da Fıransız İnkılâbı te'sîrinde kalan Rus milliyet-severlerini etrâfında toplayan *Vestnik Evropi* (Avrupa Muḥlişi) mecmuasının Ağustos-Eylûl nushasında Namık Kemal'in eserlerini, en çok *Vatan* piyesini söz konusu ederek, bundan aldığı parçaların tercemelerini *Türk Medeniyeti* başlığı ile neşretti. *Namık Kemal Hakkında* adlı eserde yer alan *Rusya Maṭbû'âtında Namık Kemal ve Eserleri* başlıklı makâlesinde bu husûsta çok faydalı bilgi veren Prof. Abdülkâdir İnan, Kemal'in bu mektubunda bahsettiği *Novoe Vremye* gazetesinin kolleksiyonu bulunmadığını, "bu makâlenin Smirnov'un *Vatan—yâhût—Silistire*'den bahsettiği *Türk Medeniyeti* adlı makâlesi münâsebetiyle yazılmış olduğunu taḥmîn„ etmiştir. Bu gazete 1876'dan sonra Pan-Islâvistler'in fikirlerini yayan bir Türk düşmanı olmuştur. Abdülkâdir İnan'a göre Kemal'in bahsettiği bu makâle, *Vatan—yâhûd—Silistire* hakkındaki eserlerde zikredilmediğine göre, ilmî ve edebî kıymeti olmayan bir gazete makâlesinden başka birşey değildir.

Henüz üniversite talebesi iken *Tasvîr-i Efkâr*, *Muhbir* ve *Hürriyyet* gazetelerini ta'kîbeden Smirnov, Şinâsî ve Kemal'i yakından tanıyordu; "Osmanlı İmparatorluğu'nda tâ xvii. asırlardanberi vatanı düşünenlerin, vatanın istikbâli ile çok yakından ilgili olan devlet adamları ve muharrirlerin bulunduğunu isbât yolunda bir doktora tezi yazmasına, Namık Kemal'in *Vatan—yâhût—Silistire*'sinin bi'l-ḫâṣṣa mü'essir olduğunu söylemek mümkündür. O, *Vestnik Evropi* mecmuasında neşrettiği makâlede, büyük Türk vatan-perverini ve eserlerini daha geniş münevverler muhîtine„ tanıtmış oluyordu[6].

[6] *Namık Kemal Hakkında*, "Büyük şâirin yüzüncü yıldönümü münâsebetiyle Dil ve Tarih—Coğrafya Fakültesi profesör ve doçentleri tarafından hazırlanmıştır„ , Dil ve Tarih—Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyâtı Enstitüsü Neşriyâtı, No. 2, İst., 1942, *Vaḳit* Matbaası, s. 297 v.d. Abdülkâdir İnan bu mühim yazısında Krimski'nin *Rus Ansiklopedisi*'ndeki *Namık Kemal* maddesinden (C. xx, s. 516) bahsetmiş, onun yanıldığı husûslara da dokunmuştur. Gordlevski'nin *Yeni Türk Edebiyâtı* adlı eserinde (*Oçerki ponovoy osmanskoy literaturi*, Moskova, 1912, s. 12-27) onbeş sayfayı Namık Kemal'e ayırdığını, eserlerine dâir verdiği bilgiyi kısaca kaydettikten sonra, İstambulov'un *Namık Kemal* adlı, onu en iyi tanıtan eserinden de bahsetmiştir (S. 298-302). A. İnan'ın, İstambulov'un bu eseri (Moskova, 1936, 296 s.) hakkında daha geniş bilgiyi *Namık Kemal'e dâir Rusça Yeni Bir Eser* başlıklı makâlesinde buluruz (*Ülkü* mec., c. xii., nu. 94, Birincikânûn, 1940, s. 309-15).

Bütün bunlardan elde edilen netice V. D. Smirnov gibi bir Türk dostu tarafından yazılan *Türk Medeniyeti* adlı makâlenin Türk düşmanı *Novoe Vremye* gazetesinde muâhaze edilmesi kadar tabî'î birşey olmadığıdır; muâhazeyi yazan şahıs, *Vatan —yâhûd—Silistre*'yi Victorien Sardou (1831-1908)'nun ayni ismi taşıyan *Patrie* piyesi ile karşılaştırmıştır. Konu yönünden biri ötekine benzemeyen bu iki eseri edebî kıymet bakımından ele almıştır. Fıransa'da dört-beş asırlık mâzîsi olan bu nev'in üstâdlarından Vivctorien Sardou'nun eseri yanında, edebiyâtımızda nihâyet onüç senelik mâzîsi olan dramatik nev'in ilk mahsûllerinden *Vatan* piyesini teknik ve san'at bakımından çok zayıf bulmuştur; münakkid, "Kim me'mûl ederdi ki Türkler'-de Avrupa milletleri gibi vatan nâmına yazılmış tiyatrolar, eserler bulunsun„ cümlesi ile başladığı yazısını *Silistre*'nin bir def'a temsîl edildiğini kayidden sonra, "Kemal ile Victorien Sardou arasında koca bir Avrupa var! „ cümlesi ile bitirmiştir.

Bu tenkîdde Kemal'i hiddetlendiren, eserinin konu bakımından hiçbir münâ-sebeti bulunmayan *Patrie* piyesi ile karşılaştırılması[7] ve bir def'a temsîl edildiği kaydidir. Eserinin konusunu gerçek bir vak'adan aldığını anlatarak, maksadının san'at eseri meydâna getirmek değil, bir kimsenin vatanını canına ve cânânına üstün gördüğünü anlatmak olduğunu yazıyor; bir kerre temsîllinden bahsedilmesinin sebebini ise, münakkıdin garazkârlığından geldiğini öne sürmüştür[8].

---

[7] Yusuf Şerif, her çeşit piyeslerinde ustalık ve başarı gösteren Sardou'nun "*La Patrie* (1860) piyesi ve daha birkaç dıramıyle mevzûların güzelliği ve vakâyi'in kuvveti sâyesinde, hemen-hemen hiç edebî olmayan bir heyecân uyandırmağa muvaffak oldu„ğu fikrindedir (*Muhtasar Avrupa Edebiyâtı Tarihi*, İst., 1935, Devlet Matbaası, s. 302). Cevdet Perin, Kemal'in üzerinde durduğumuz bu mektubunda yer alan iddiâsı dolayısıyle, *Patrie* ile *Vatan—yâhûd—Silistre*'nin mevzûlarını kısaca kaydettikten sonra, Kemal'i haklı çıkartan şu hükme varmıştır: "Bütün bu hulâsa-lardan, iki piyes arasında mevzû bakımından bir benzerlik olmadığı anlaşılmak-tadır. Yalnız her iki eserde de mevzûun vatan sevgisi etrâfında döndüğünü görü-yoruz. Bununla berâber Kemal'in, piyesini yazarken Fıransız muharririnin eserinden mülhem, veyâ müteessir olduğunu iddiâ etmek doğru olmaz kanâatindeyiz„ (*Namık Kemal Hakkında* —İst., 1942, *Vakit* Matbaası— adlı eserdeki *Namık Kemal ve Fıransız Edebiyâtı* başlıklı makâle, s. 154-56).

[8] *Vatan—yâhûd—Silistre* önce Gedik Paşa Osmanlı Tiyatrosu'nda, 1 ve 2 Nisan, 1873'de Salı ve Çarşanba akşamı temsîl olunmuştur (Bu husûsta geniş bilgi için bk., *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları*, c. 1, s. 227, 228). Güllü Agob'un müdürü bulunduğu Gedik Paşa Osmanlı Tiyatrosu'nda Salı; Çarşanba, Beyoğlu'n-daki tiyatro'da; Perşenbe, Hâs-köy'deki; Cuma Bağlar-başı; Cumartesi MIrgün; Pazar akşamı Orta-köy'deki tiyatrolarda olmak üzre, 26-31 Temmuz, 1876'da, altı def'a temsîl edilmiştir. Geliri iâne-i harbiyyeye bağışlanan bu temsîllerin biletleri her zamânki fiyatına göre iki misline satılmıştı (Bk., bu kitabımızın II. cildi, s. 6, not—13). Ayrıca Beyoğlu ve Bağlar-başı'ndaki temsîlleri hakkında bk., *Sabâh* gaze-tesi (8 Receb, 1293/29.VIII.1876 tarihli); *İttihâd* gazetesi (Nu. 14, 15 Temmuz, 1292/ 27 Temmuz, 1876). Bu temsîller üzerine *Osmanlı Tiyatrosu* adlı makâlede *Vatan*'ın, üçbuçuk yıl önceki temsîllerine göre bu def'aki temsîllinin uyandırdığı heyecânın çok az, onun ellide-biri kadar bile olmadığı kaydedilmiştir.

Süleyman Nazif bir yazısında ayni mes'eleye dokunarak *Patrie*'nin, Avrupa tiyatro eserleri arasında en çok temsîl edilmiş bulunduğunu, bu bakımdan bahtıyâr bir müellifin Avrupa'da da gösterilemeyeceğini ileri sürerek, Kemal'i mes'eleyi araştırmadan söz söylemekle, hiddete kapılmakla suçlandırır[9]. Ebüzziyâ Tevfik ise, Kemal'i böyle bir öğünmede haklı gösterir; çünki *Vatan—yâhûd—Silistre* sahneye konulduğu geceden başlayarak, iki ay esnâsında kırkyedi def'a tekrarlanmıştır; hattâ Kemal'in Magosa'ya nefyinden sonra Abdü'l-Azîz'in huzûrunda bir-iki kerre temsîl olunmuştur. İzmir'de, Selânikte, Sultân Murad'ın culûsuna kadar geçen üç yıl zarfında belki beşyüz kerre sahneye konulmuş, Murad V.'ın üç ay kadar süren saltanatı zamânında iki-üç gecede-bir İstanbul'un muhtelif semtlerinde, muhtelif tiyatrolarında temsîl olunmuştur. Bu bilgileri veren Ebüzziyâ, *Vatan* piyesinin Victorien Sardou'nun eserlerinden daha çok oynandığı, Kemal'in öğünmekte haklı olduğu düşüncesindedir[10].

İçindekileri aydınlatmağa çalıştığımız bu mektup tarihsizdir. Haci İbrâhim Efendi'nin 3 Şubat, 1887 tarihli *Tercemân-ı Hakîkat*'te basılan *Redd-i Evhâm* adlı cevâbına karşılık yazıldığına göre bu tarihten sonra yazılmış olduğu pek tabî'îdir. Ahmed Midhat'in, Beşir Fuad'ın hayât çizgini, ona âid hâtıralarını içine alan yazısında[11],

---

Vatan piyesinin temsîlli mes'elesine dokunmuşken, Meşrûtiyyet II'in i'lânından hemen sonra da sahneye konulduğunu söyleyelim 31 Temmuz, 1324 Perşenbe akşamı, Osmanlı İttihâd ve Terakki Cem'iyyeti himâyesinde, geliri cem'iyyet'e âid olmak üzre, Selânik'te İttihâd Bağçesi'nde, Terakki Ticâret Mektebi'ni bitirenler tarafından temsîl edileceğinin bildirilmesi (Selânik, *İttihâd ve Terakki Gazetesi*, nu. 3,29 Temmuz, 1324/14 Receb, 1326/11 Ağustos, 1908). Himâye maksadıyle, Osmanlı Kadınları Cem'iyyet-i İttihâdiyyesi adına temsîl ettirilmesi (Kadıköyü'nde *Vatan Temâşâsı*, *İttifâk* gzt., nu. 11, 27 Ağustos, 1908; 'A. İsmet, *Vatan Tiyatrosu'nda* (*Bağçe* mec., c. 1., nu. 3;4. VIII. 1324/17. VIII. 1908, s. 7-143; a. y., s. 14). Ahmed Fehim Bey'in, Meşrûtiyyet II'in i'lânından iki gün sonra, kiralardığı Tepebaşı Anfi Tiyatrosu'nda temsîlli (*Ahmed Fehim Bey'in Hâtıraları*, *Tercüman* gzt., 1001 Temel Eser, s. 192); bu temsîlde A. Fehim, Abdullah Çavuş, Râşid ise İslâm Bey rolünde bulunuyordu (*Resimli Kitap* mec., nu. 1, Eylûl, 1324, s. 86), Ali Zeki, *Vatan Oynanırken* başlıklı makâle; sonunda 9 Ağustos, 1324 (22. VIII. 1908) tarihi vardır (*Servet-i Funun* mec., nu. 903, 25 Ağustos, 1908). Selânikli Tevfik, *Kemal Bey Merhûmun Tasvîri*, *Vatan—Yâhud—Silistre Tiyatrosu*, *Silistre Muhâsarası* (*Sabah* gzt., 22 Ağustos, 1908).

[9] *Süleyman Nazif Beyefendi'nin Âsâr-ı Kemal'e dâir Bir Mektubu*, *Mecmûa-i Ebüzziyâ*, Cüz 94, 5 Cumâdâ I., 1329 (4 Mayıs, 1911), s. 498 v.d. Bursa'dan gönderilen mektubun tarihi 27 Şubat, 1323 (11 Mart, 1908)'dür. E. Ziyâ, "Bu mektubu Süleyman Nazif Beyefendi Konya'ya göndermişlerdi„ dip-notunu vermiştir.

[10] *Süleyman Nazif Beyefendi'ye*, ayni mec., Cüz 101, 25 Cumâdâ II., 1329 (23 Haziran, 1911), s. 705 v.d.

[11] *Beşir Fuad*, *Tercemân-ı Hakîkat*, nu. 2601, 16 Cumâdâ I., 1304/30 Kânûnısânî, 1302/, 11 Şubat, 1887—Nu. 2849, 25 Kasım, 1303/7 Aralık, 1887. *Beşir Fuad*, "*Tercemân-ı Hakîkat* gazetesine derc olunduktan sonra ilk def'a olarak ayrıca kitap sûretinde dahi basılmıştır„; İst., 1304.

Beşir Fuad'ın intihârının Kânûnısânî'nin yirmibeşinci Cumartesi gününü Pazar'a bağlayan gece (5/6 Şubat), cildine kokain şırıngası yaptıktan sonra bilek, kol, boyun damarlarını kesmek sûretiyle meydâna geldiği bildirilmiş, ölümü 7 Şubat, 1887 tarihli *Tercemân-ı Hakîkat*'te i'lân edilmiştir[12]. Ebüzziyâ, Kemal'in bu mektubu eline geçtiğinde Beşir Fuad'ın artık hayâtta bulunmadığını kaydettiğine göre[13], Şubat'ın ilk yarısında yazıldığını da tahmin edebiliriz. Bütün bu ihtimâlleri bir yana bırakarak varabileceğimiz en sağlam hüküm, biraz sonra yayımlayacağımız 24 Şubat tarihli mektubundaki, "Beşir Fuad'a birşey söylemeğe hâcet kalmadı; fakat *Haci Efendi ki İbrâhim.* ... câriyemiz içün söylenilecek şeyler söylenildi„ cümlesinden, bu mektubunu 24 Şubat'tan önce yazmış bulunduğudur. Bu delillere dayanarak Şubat'ta yazıldığını kabûl ettiğimiz aşağıdaki mektubuna, 24 Şubat tarihli mektubundan önce yer vermiş bulunuyoruz.

---

[12] Ayni gzt., nu. 2603, 20 Cumâdâ I., 1304/ 2 Şubat, 1302/14 Şubat, 1887 — Pazartesi; a. e., s. 49 v.d. Ölümünün haber verildiği *Te'essüf* başlıklı yazıda da evvelki gece Na'llı Mescid'deki evinde intihârı bildirilmiştir (A. gzt., nu. 2597, 13 Cumâdâ I., 1304/26 Kânûnısânî (1302), 7 Şubat, 1887 — Pazartesi. Bu gazetede yayımlanmakta olan *Mebâhis-i Askeriyye* adlı makâle dizisinin elde mevcût geri kalanlarının neşrine devâm edileceği de kaydedilmiştir. Beşir Fuad'ın ölümü üzerine, *Tercemân-ı Hakîkat*'in aşağıya aldığımız eser dolayısıyle (Tefrikası: Nu. 2591-95; 31 Ocak — 4 Şubat, 1887) neşriyâtı da üzerinde durulmağa değer (Nu. 2599, 15 Cumâdâ I., 1304/28 Kânûnısânî (1302), 9 Şubat, 1887):

SCHOPENHAUER'IN HİKMET-İ CEDİDESİ

Ser-levhasıyle sa'âdetlu Ahmed Midhat Efendi Hazretleri'nin kaleme aldıkları maḳâle-i hikemiyye kitâb şeklinde dahi basılarak mevḳı'-i intişâra konulmuştur.

MEBÂHİS-İ MÜNDERİCE

Müellifimiz Tarafından Bir Mektûb. — Bu Temhîdâta Ne Luzûm Vardır .— Söyleyen ve Söylenen. — Hikmet ve Hakîm. — Schopenhauer'ın Kendisi.— Avrupa'nın Dînsizliği Neden İbârettir. — Müsbet Olan Ancak İżṭırâb mıdır. — Sâde Huzûr Mümkin midir. — Dünyâ Bir Cehennem mi, Cennet mi. — Dünyâya Gelmeli mi, yâ Gelmemeli mi. — Mes'elenin Bizcesi.

İBRET-ÂMİZ BİR MİSÂL

Bî-çâre Beşîr Fuad'ın aḫîren azîz cânına kıyması işte böyle Schopenhauer bizim gibi şerâ'iṭ-i beşeriyye-i dünyeviyye ile aşlâ taṭbîḳ ḳabûl edemeyen hikmetler netîcesidir. Ḳarîben *Beşîr Fuad* ser-levhasıyle uşbu hikmet-i mużırranın bir kat daha mażarratı 'arż olunacaktır.

MEZÂRDAN BİR NİDÂ

"Müteveffâ Beşîr Fuad Bey'in, bu ser-levha ile sa'âdetlu Ahmed Midhat Efendi Hazretleri'ne ḳable'l-intihâr yazdığı mektûbdur.„ cümlesi ardından, onun, 24 Kânûnısânî, 1302 (5 Şubat, 1887) tarihli, *Ey Hakîm* hitâbıyle başlayan bu mektubu, bunun altında da *Sebeb-i İntihârım* başlıklı yazısı basılmıştır.

[13] Bk., aşağıdaki not—16.

Mektupta, Haci İbrâhim Efendi'nin cevâbına karşılık kısımlar, Kemal'in muârızını haksız bulduğu zamân nekadar basit mes'eleler üzerinde durduğunu, ba'zan sözü şahsiyyâta döktüğünü, dolayısıyle bu gibi tenkîdlerde yer verilmemesi gerekli şeyleri bir yana bırakmadığını gösterir. Mektubu kıymetlendiren DIvân edebiyâtı, çağdaş yeni edebiyât hakkındaki fikirleridir; şâirimizin hayâtının akışında, tiyatro edebiyâtımızda mühim yeri olan *Vatan* piyesinin ilhâm kaynağını, bunu ne maksadla yazdığını aydınlatıcı bilgiler mektuba kıymetli bir belge vasfını kazandırmaktadır.

Mektubun tam metni önce *Mecmûa-i Ebüzziyâ*'da (C. v., Cüz-53, Gurre-i Safer, 1304[14], s. 1665-75), *Numûne-i Edebiyât-ı Osmâniyye*'nin Dört ve Altıncı Basım'ında (İst., 1308/1890; 1330/1912, Matbaa-i Ebüzziyâ, s. 488-500; 527-39) yayımlanmıştır. Sondan üç paragırafı, ayni nâşirin *Cümel-i Muntahabe-i Kemal*'ine (İst., 1303, Matbaa-i Ebüzziyâ, s. 115 v.d.) de alınmıştır. Esâs olarak mecmuadaki neşrini aldık; öteki iki basımıyle karşılaştırarak yayımlıyoruz.

874. Ebüzziyâ Tevfik'e [15]

Şubat, 1887

Birâder,

Silistire tercemesine dâ'ir yazdığım mektûb, mecmû'anda neşr olunmuş. Birçok hiddetleri, şiddetleri mûcib olmuş.. Sa'âdetlu Haci İbrâhim Efendi Hazretleri ile Beşİr Fu'âd Beyefendi, *Tercemân-ı Ḥaḳîḳat*'e gönderdikleri birer maḳāle ile, mektûbun mündericâtını cerḥ etmek istemişler. Mektûbumun ḫâtimesindeki "ez-cümle

[14] Bu tarihin Milâdî karşılığı 30 Ekim, 1886'dır; önceki mektubun basıldığı sayısı gibi, bunun tarihi de, bu sayının yayımlanması gerekli tarihi göstermekte, ancak, neşri bu tarihten epeyi sonraki tarihe rastlamaktadır: Ebüzziyâ Tevfik imzâlı, Kemal'in mektubunun hemen ardında yer alan yazının başındaki, "Âtîdeki ifâdâtı Haci İbrâhim Efendi'nin i'tirâż-nâmesi neşr olunduğunun ertesi günü bir *Varaḳa* ile *Tercemân-ı Haḳîḳat*'e göndermiş idim. Her ne maksada mebni ise meẕkûr gazetede neşr edilmediğinden buraya dercini münâsib gördüm„ cümlelerinden, söz konusu bu yazının *Tercemân-ı Haḳîḳat*'e 4 Şubat'ta gönderildiği anlaşılır; dolayısıyle bu yazıyı içine alan mecmuanın da, 53'üncü sayısının üzerindeki 30 Ekim tarihinden epeyi sonra, en azından üç aydan daha çok gecikmiş olarak neşredildiği ortaya çıkar. Ebüzziyâ söz konusu bu yazısında, Kemal'in makâlesinde *şehbâl* yerine *nihâl* kullanıldığını gösteren bir cümle bulunmadığını, "iddi'â veyâ daha doğrusu vehm olunan cümle„ nin yer aldığı *Bend*'in, yirmibir yıl önce, *Tasvîr-i Efkâr*'ın 24 Ṣa'bân, 1283 tarihli, 448'inci sayısında olduğunu, bu cümlenin bulunduğu kısmını da kaydetmiş, bahsettiği sayıda aslının kolayca görülebileceğini yazmıştır (S. 1674-75).

[15] Mektubun başında, *Mecmûa-i Ebüzziyâ*'da *Mebâḥiş-i Edebiyye üzerine Birâderim Kemal Bey'den Aldığım Mektup*; *Numûne-i Edebiyât-ı Osmâniyye*'de *Mebâḥiş-i Edebiyye üzerine Câmi'ü'l-ḥurûfa diger Mektubu* başlığı vardır.

söğüyorlar„ sözü oldukça te'şîr ettiğini görüyorum. Sa'âdetlu Haci İbrâhim Efendi Hazretleri, mümkin olduğu kadar şetmden tevaḳḳı buyurmuşlar; bu muvaffaḳıyyetten dolayı kendimi baḫtıyâr 'addederim. Evvel-i emirde muşârun-ileyh hazretlerinin maḳâlelerini naẓar-i diḳḳate alalım. Beşîr Fu'âd Beyefendi ile sonra konuşuruz. Mâzî ile baḥsimizi bitirelim; istiḳbâle de nevbet gelir[16]. Haci İbrâhim Efendi Hazretleri bana bir ta'aẓẓum isnâd ediyor da, maḥṣûl-i tevehhümü olan bu hâllere vehim nâmı ve binâ'en-'aleyh maḳâlcsine *Redd-i Evhâm* unvânı veriyor. Aṣḥâb-i muṭâla'a, temyîz-i ḥaḳîḳāte ikimizden de muḳtedirdir; ta'aẓẓum ve tevehhüm ne tarafta olduğunu kolay anlar.

Faḫr mes'elesi doğrudur. Eşer-i 'acizânemin bir Alman ṣâḥib-i ḳalemi tarafından terceme, bir dîgeri tarafından da taḳdîr olunmasından dolayı iftiḫâr ettim, yine de ederim; çünki cihân-ı teraḳḳiye mâlik olan milletlerden birinin lisânına terceme olunabilecek bir eşer meydâna koyabilmişim. Haci İbrâhim Efendi Hazretleri de iki satırlık bir yazılarının bir lisâna terceme olunduğunu görsünler, o zamân nekadar iftiḫâr ederlerse etsinler; fakat emîn olsunlar ki vâdi-i ḳadîm-i edeb içün Şeyḫü'l-vâdi olsalar da, "sûḫte-dilân-ı luhâş„

[16] Beşir Fuad'ın, Kemal'in tenḳîdlerine karşı cevâbarını içine alan makâlesi hakkında Hâlid Bey'e gönderdiği, bütününü verdiğimiz bir mektubu vardır:
Efendimiz,

Cum'aertesi günü dizilen *maḳâle-i Fenniyye* ile *Mubâḥaṣât-ı 'Askeriyye* müsveddeleri var ise bunların te'ḫîrinde bir be's olmayıp, bi'l-'akis taḳdîm eylediğim muḳâbelenin neşri gecikecek olur ise Kemal Bey'e karşı olduğundan birçok zamân düşünmeğe luzûm gördüğüme ḥaml olunacağı, luṭfen anların te'ḫîriyle, taḳdîm eylediğim müsveddelerin kâmilen olmaz ise de kısmen olsun yarınki nushada münderic bulunmasına 'inâyet buyurmanızı recâ ederim efendim. Ol bâbda (Ahmed Midhat, *Beşîr Fuad*, İst., 1304, s. 84 v.d.). Bu. intihârından beş gün önce *Tercemân-ı Hakikat*'te yayımlanan, Kemal'e cevaplarını içine alan, ölümü dolayısıyle Kemal tarafından cevap verilmeğe lüzûm görülmeyen, *Aynen Varaḳadır — Yine Şi'ir ve Ḥaḳîḳat Mes'elesi* başlıklı makâlesidir (Nu. 2592, 7 Cumâda I., 1304/20 Kânûnısânî, 1302, 1 Şubat, 1887). "Bu mektup Beşîr Fuad Bey'in intihârından evvel yazılmış ve İstanbul'a vurûdu ise merḳûmun gazetelerle i'lân-ı intihârına tesâdüf etmiş idi. Kemal Bey'in *istiḳbâl* ta'bîr eylediği Fuad Bey bu günki günde mevt-i ebedî olan mâzîye dâhil oldu; hâlbuki mâzînin meslek-i meş'ûmu el-yevm tasalluṭ-numây-i istiḳbâldir„ (Not—Ebüzziyâ); Krş., *N. E. O.*, 4 ve 6'ncı basımlarında bu not çıkarılmıştır. Beşir Fuad hakkında bk., Ali Cânib Yöntem, *Ölümün Mâhiyetini Öğrenmek için Kendini Öldüren Yazar* (*Yakın Tarihimiz*, c. II., nu. 21, 19 Temmuz, 1962). Bahâaddin Arık, *Türk Ansiklopedisi'nde Beşir Fuad* (*Düşünce* mec., nu. 8, 1 Ağustos, 1959).

sa'y ü tetebbu'u ḳıyâmete kadar, "şerbet-i şehd-âmīz-i merḥâba ve kahve-i ta'ab-fersây-i ülfet-engīz-i ehlen ve sehlen„ ile taltīf ve ikrâm ve "maṭbaḫ-i 'imâret-i 'âmire-i cûd u seḫâlarında ġaleyân eden kazġan-ı nevvâl ü 'aṭâdan ta'yīn-i şûrbâ ve pilâv u zerde„ ile iṭ'âm eyleseler[17], yine yazdıkları şeyleri bir Avrupalı'ya okutmağa muvaffaḳ olamazlar.

Avrupa aṣḥâb-ı tetebbu'u, sâ'ir milletlerin âṣârında mesâ'il-i fenniyye ve yâḫûd hissiyyât ve taḫayyulât-ı edebiyye arıyorlar. Haci Efendi'nin zannettmem ki funûn-ı ṣaḥīḥadan birşey te'llfine iḳtidârları olsun. Beğenerek, her dürlü ḳuṣûrdan sâlim 'addederek beyt-i ḫarâbını ta'mīre çalıştıkları Nâbî'nin,

Kumeyt-i bādeyi sür, kan kaşındırıncayadek
O şûḫu meclis-i vaṣlā dadandırıncayadek [18]

gibi laṭīf sözler ile mâ-lâ-mâl olan *Dīvân*'ını terceme etmedikleri gibi, İbrâhim Efendi Hazretleri'nin, "ṣanâyi'-i beyâniyye ve bedī'iyye ile muṣanna' bir meṣele-i muḫayyel-i laṭīf„ 'unvânıyle yâd ederek ta'aẓẓum ve tevehhümlerinin derecesini ḫaḳḳıyle i'lân eyledikleri *Pilav Zerde* maḳālesini de lisâna almazlar; çünki böyle ḫayīde 'Acem mażmûnlarının, hissiyyât ve taṣavvurât-ı edebiyye ile ḳaṭ'an münâsebeti yoktur.

Ne ḥâcet, kendileri Avrupa lisânlarından birine vâḳıf değiller ise 'Arabî'ye müntesiblerdir. O, "ṣanâyi'-i beyâniyye ve bedī'iyye ile muṣanna' meṣel-i muḫayyel-i laṭīf„lerini 'Arabî'ye terceme etsinler!

---

[17] Kemal'in, T. T. Kurumu'ndaki *yazma şiir mecmuası*'nda, Edebiyât-ı Cedīdeciler aleyhinde bulunan Haci İbrâhim Efendi hakkında,

Pilav ve zerdesinī çok yemiş bu medresenin
Açınca ağzını etrâfa sīm ü zer dağıtır

beytini de içine alan bir hicviyye kıt'ası vardır (*Namık Kemal'in Husûsî Mektupları* adlı eserimizin III. cildi, s. 223, not—4).

[18] *Nābî Dīvānı*'nda böyle bir beyit yoktur;

Kumeyt-i sāġarı sür 'arşa-î ḫarābāta
'Arak-keşânlıġılē kan kaşındırıncayadek
. . . .
Sipihr-i pîr çürüttü hezār keſş-i hilāl
O māhı ḫāle-i bezmē dadandırıncayadek

beyitleri vardır (*Dīvān-ı Nābî*, 1257, Bulak bsm., s. 152 v.d. İst., 1292, Şeyh Yahyâ Efendi Matbaası, s. 130 v.d.).

Eğer okunur, hażm olunur birşey meydâna çıkarsa, ben bilâ-tereddüd mülzem olduğumu i'tirâf ederim.

İşte benim eşerimin terceme olunmasından dolayı iftiḫârım hissiyyât-ı milliyyeyi, bir büyük kişverin ḳuvve-i nâmiyesine bir küçük yaprak ile mişâl gösterecek kadar taşvîr edebildiğimdendir. Bu iftiḫâr ise Haci İbrâhim Efendi Hazretleri'nin tevehhümleri gibi efrâd-ı millete tevzî' olunmak lâzım gelmez. Bi'l-'aks taşvîr ettiğim hissiyyât, milletin ḥâli olmasına naẓaran, nâ'il olduğum mefḫaretten dolayı, vaṭandaşlarımın her ferdine taraf-ı 'âcizânemden bir ḥişşe-i şükrân taḳdîmi iḳtiżâ eder.

Haci Hâce Efendi Hazretleri muttaşıf oldukları ẓarâfet-i edâ ile, "Şurası ma'lûm-ı ẓarîfâneleri buyurulsun ki, Mösyö Heinrich Hartt'ın *Silistire* tiyatrosunu terceme etmesi, *Evrâḳ-ı Perîşân*'da ve sâ'ir mahallerde vuḳū' bulan ġalaṭâtı taṣḥîḥ edemez!,, demişler. Pek a'lâ! Fakat kendilerinin de şurası ma'lûm-ı eẓrafâneleri buyurulsun ki, eğer ġalaṭâttan murâd bir belâġat dersi verdikleri sırada taḥarriyyât-ı maḫṣûṣa ile bulabildikleri birkaç lafẓ ḫaṭâsından 'ibâret ise, günâhı boyunlarına, faḫr içün yed'ime bir sened verirler de "[19] كَفَى ٱلْمَرْءَ نُبْلاً اَنْ تُعَدَّ مَعَايِبُهُ mısrâ'ıyle temeşşül ederim. Ḫuṣûṣıyle Haci Efendi Hazretleri'nce ḫaṭâ 'addolunan sözlerin ekşeri de şavâbtır. Nitekim bu maḳāleye ta'alluḳu olanlarını zîrde işbât edeceğim; fakat şurasını daha evvel beyân edeyim: Haci İbrâhim Efendi gibi mürde-perest ustâdlarımız ve anların iltizâm ettikleri üdebây-i 'atîḳa gibi "Türkî-i 'Acemî,, vaṣf-ı ġarîbiyle yâd olunmağa lâyıḳ müsteşhidâtımız mevcûd ve mer'î oldukca hiç kimse içün yazı yazmakta ġalaṭtan selâmet ḳābil olamaz. Ben *maṭbû'ü'l-endâm* ta'bîrini kullandığım zamân, luġatte, yâḫûd üdebây-i ma'rûfede görmediğim bir ta'bîri yazmamak merāḳında idim. O vaḳitki tetebbu'umun, dikḳatimin derecesini de bilirsin. Bununla berâber o ġalaṭı yazmışım; çünki müsteşhidâttan 'addolunan âşârda mevcûd imiş. Osmân-zâde Tâ'ib, Elmas Mehmed Paşa'nın terceme-i hâlinde *mütenâsibü'l-endâm* ta'bîrini kullanmış. Ben, Tâ'ib gibi meşâhîr-i üdebâ ve ḫuṣûṣıyle e'âẓım-ı 'ulemâdan ma'dûd bir zâtın kullandığı kelimelerde, 'Arabî'yi Fârsî'den tefrîḳ etmediğini nereden düşüneyim? Eğer o zamânlar Hâce İbrâhim Efendi Hazretleri'nin *Ḥadîḳatü'l*

[19] Kefe'l-mer'e neblan en tu'adde me'āyibuhu: *İnsânın kusûrları sayılabilirse, bu onun asâletine yeterli delildir* (*Kusûru az olanın kusûrları sayılabilir*).

-Belâġa'ları mevcûd olsa da elime geçse idi, içinde *ḳazġan-ı nevâl ü 'aṭâ*'yı görürdüm. Kazġan Türkce değil imiş; eğer olsa idi, *Ḥadîḳatü'l -Beyân* ṣâḥibi gibi, bir telḳîḥ-âşinây-i ecnâs-i eşmâr-i suḫan elbette Türkce bir kelimenin 'Arabî bir kelimeye iżâfet-i Fârsiyye ile iżâfeti câ'iz olamayacağını[20] bileceğinden *ḳazġan-ı nevāl* terkîbini kullanmazdı derdim. Ḳazġan-ı hiddet, falan gibi bir ta'bîr de ben isti'mâl ederdim.. Ustâdlarımızın, muḳtedâlarımızın doğru söylediklerini biz yanlış anlarsak, ḳuṣûr bizde olur; fakat bize yanlış öğretirlerse, yanlış miṣâl gösterirlerse, o zamân mes'ûliyyet bi'ṭ-ṭab' anlara 'âid kalır.

Haci İbrâhim Efendi Hazretleri maḳâlelerinde, "ṣâḥib-i mektûbun, ustâd-ı belâġat deyu ta'rîż etmek istediği adam kim olduğunu ben bilirim. O adam, *câmi*'i *ṭavîle*'ye, *ṭalebe*'yi *at*'a, *ṣıbyân*'ı *fâre*'ye teşbîh etmek gibi bir emr-i ḳabîḥî hiçbir vaḳitte irtikâb etmediğini de yaḳînen bilirim,, buyuruyorlar da, bu teşbîhâtı, "ṣâḥib-i mektûbun ḫâmesinden ṣâdir olmuş gördükleri eclden,, bizim ṣun'umuz, bizim iḫtirâ'ımız olduğunu anlamışlarsa da, kendi ḫayâlâtımızı dîgere isnâdın ne ma'nâsı olduğunu anlayamadıklarını söylüyorlar.

Zihinlerinde ḥâṣıl olan müşkilin ḥalli, güç birşey değildir. Câmi'-lerde ṭalebe-i 'ulûma bedel, çocuklara ders verilmesi ḥaḳḳında meydâna atılmış bir muṭâla'a üzerine yazdıkları şeyleri bir kerre gözden geçirsinler; ṭavîle, bâr-gîr, fâre teşbîhleri hangimizin ḳaleminden ṣâdir olduğunu pek kolay anlarlar. O hâlde ise kendi ḫayâlimizi, ġayre isnâd etmediğimize de hükm ederler.

Bizim ḳavlimiz sâ'ire isnâd-ı ḫayâl ḳabîlinden ise, o mubâḥaşede ne dediklerini luṭfen bir daha îrâd buyursunlar da görelim. Ḳuṣûrumuz var ise, i'tirâfta tereddüd etmeyiz.

Haci İbrâhim Efendi Hazretleri, "*Evrāḳ-ı Perîşân*'daki ba'żı ġalaṭ ve ḫaṭâ üzerine olan ta'rîżin vuḳū'u dört seneye taḳarrüb ettiği hâlde, anın müdâfa'asına şimdi ḳıyâm olunmasının sebebini de anlayamadık,, diyorlar. Kendi re'ylerince *timur ṭavında, her iş çağında gerek imiş*[21]!

[20] Krş., *Numûne-i Edebiyât-ı Osmâniyye*, 4, 6'ncı bsm., olmayacağını

[21] Dört yıl öncesindeki münâkaşalar sırasında Kemal'in adı, ba'zı eserleri de zikredilmiş, Haci İbrâhim Efendi, Kemal'in *Evrâḳ-ı Perîşân*'ındaki yanlışlarına, mebnâ (مبنی) kelimesini hâtalı olarak mebnâ (مبناً) şeklinde kullandığına da dokunmuştur. Bu münâkaşaları ta'kîb eden Kemal, dâmâdına yazdığı 17 Mayıs, 1884 tarihli mektubunda, "Haci İbrâhim, mubâḥaşâtı pek çirkin ediyor; ma'a-mâ-fîh ben de karışacağım gibi görünüyor. Şimdilik Ebüzziyâ'yı taslîṭ ettim,, diyordu (*Namık Kemal'in Husûsî Mektupları*, c. III., s. 438; 425-27).

Zannederim ki Haci Efendi Hazretleri, mektûbumun ḫâtimesini unutmuşlar; yâḫûd o sırada Ekrem Beyefendi, Midhat Efendi, Muallim Nâcî Efendi Hazarâtı'yle ettikleri baḥsi taḥaṭṭur edememişler. Ben o zamân uykuda değildim; fakat ḥâlet-i ṣaḥvda bulunan bir adam içün şetm işitmeğe 'arż-ı nefs etmemek, intibâh levâzımından olduğunu sâyelerinde öğrenmiştim [22].

Bir de murûr-i zamân da'vâsı muhâkemât-ı edebiyyeyede de câri mi imiş ki Haci Efendi Hazretleri i'tirâżlarının vuḳū'undan taḳrîben dört sene murûr ettiğini beyân ediyorlar! Eğer câri ise, ben de eşerlerimden ba'żılarının ẓuhûrundan, Haci Efendi Hazretleri'nin vuḳū'-ı ta'rîżine kadar dört değil, belki ondört sene güzâr eylediğini beyân edebilirim. O zamânlar kendileri uykuda mıydılar; yoksa *timür ṭavında, her iş çağında* gerek meşellerini daha işitmemişler mi idi?

Yoksa âşâr-ı celîllelerinde cuhelâ, falan gibi ta'bîrlerle luṭfen taḥḳîre tenezzül buyurdukları edebiyyât-ı Cedîde taraf-dârları yazı

[22] Mektubun yazıldığı tarihten üç-dört yıl önceki münâkaşalar için bk., a. e., c. III., *Terimler, Öz-Adlar Dizgisi, Münâkaşa* maddesinin bu mes'elelere ilişik bulunan *Eski-Yeni edebiyât*; *Ta'lîm-i Edebiyât* maddeleri.

Kemal'in bu mektubundan dört yıl önce, Eski—Yeni edebiyât münâkaşalarının sürüp-gittiği o günlerde Hâmid'e, 1883 Şubat'ında yazıldığını tahmîn ettiğimiz bir mektubu vardır. Rif'at Bey'e gönderdiği, 1883 Mart'ında, bu yılın 14 Nisan'ında yazdığı mektuplarında, "Hâmid'e olan mektûbumun neşrinde n'içün tereddüd ettiğini Midhat'ten sor; zâten buranın muṭâla'ası hem sence etrâfıyle ma'lûmdur, hem de bu ḫuṣûṣ içün başka îżâḥât vermekliğim yakışıksız olur„ ; "Hâmid'in mektûbu ḥaḳḳında Midhat'in muṭâla'ası münâsibdir. Muşârün-ileyhimâdan hangisi ne re'yde bulunursa-bulunsun, benim re'yim mektûbun basılmasındadır„ diyordu. Bu mektup sonraları *Mecmû'a-i Ebüzziyâ*'da (Nu. 37, 21 Ekim, 1884) basılmıştır; daha çok bilgi, mektup metni için bk., bu eserimizin III'üncü cildi, s. 197 v.d.d.). Rif'at Bey, Kemal'e tarihsiz, fakat 1883'de yazıldığı anlaşılan cevâbında, bu mektup dolayısıyle epeyi mühim bilgi vermiştir: "Hâmid'e olan mektûbun neşrinde edilen tereddüd Midhat tarafından değilmiş, Midhat gazeteyi işlâḥ edince her hâlde neşredeceğim diye Tevfîḳ'e i'âde etmiş. Bu tereddüdü bizim taraf ediyor. Ekrem, Ohannes Efendi her hâlde neşr olunmamak re'yindeler.. Daha karârlaştırmadık; eğer siz de muşârün-ileyhânın re'yini taşvîb ederseniz gidip Midhat'e söyleyeceğim. Bizim Re'is (Dîvân-ı Muhâsebât Re'îsi Ohannes Efendi)d iyor ki: *Edebiyyât-ı Cedîde tarafdârlarını ma'a'l-te'essüf yüzde-ondan ziyâde farż edemem; hâlbuki onlardan birkısmı irtidâd ediyor. Mümkin olsa da ġâyet mülâyim bir lisân ile Edebiyyât-ı Cedîde'nin 'ulviyyet ve hakîkati halka gösterilse*.. Hâmid'in bir mektûbu var, leffen taḳdîm ettim. Mektûbun neşrini pek ârzû ediyor; fakat ne bileyim. „ (Mektubun kendi el yazısıyle aslı T. Toros'un arşivindedir).

yazmağa başlayıp da, şîve-i lisânı ḫalḳa öğretmeden evvel kendileri de pek çok emṡâl-i ʿâlileri gibi, Türkce bir mes'ele taṡvîr etmek iḳtidârına mâlik mi değildiler[23].

En-nuṭḳu'llāh! Haci İbrâhim Efendi Hazretleri, "*Evrâḳ-ı Perîşân*'da kuşlara takılan dalların ṭarâveti zâ'il oldu. Tâzelenmeyecek birşey'e be-tekrâr dal salıvermek dâʿiyesine düşmenin sebebini dahi anlayamadık,, demişler. Bu *anlayamadık* taʿbîrinin müfîd olduğu ṡîġa-i cemʿde ben de dâhilim; çünki kuşlara dallar takan kendileri, o dalların ṭarâvetini zâ'il eden ise ḫaḳîḳattir. Böyle iken kendi ṡunʿlarını bana isnâd ile tâzelenmeyecek birşey'e dal-budak salıvermek dâʿiyyesine yine kendileri düşüyorlar. Sonra da *sebebini anlayamadık* diyorlar!

Hâce Efendi Hazretleri buna da ḳanâʿat etmemişler de, "*Şehbâl* kelimesini *nihâl* okuyor diyor amma, bu sözü *Evrâḳ-ı Perîşân*'a yazmış olduğu terḳîbi bir daha gözden geçirmeksizin söylüyor,, buyurmuşlar! "Luṭuf buyursunlar da *Evrâḳ-ı Perîşân*'ı bir kerre kendileri gözden geçirsinler. Ben bin yemîn ve *Evrâḳ-ı Perîşân*'ı okuyanlardan birkaç bin şâhid ile kendilerini teʾmîn ederim ki o eṡer-i ʿâcizânemde *pertev-i zekâ* kelimesiyle başlayan ve Haci Efendi Hazretleri'nin ḳavlince, *nihâl* kelimesini ḫâvi olmak lâzım gelen ʿibârenin hattâ bir saṭırı da münderic değildir. Bana ve aṡḥâb-ı muṭâlaʿaya inanmazlarsa, kendi gözlerine iʿtimâd edebilirler.

وَمِنَ ٱلْعَجَايِبِ أَعْمَشُ كَحَّال[24] ,,

Evrâḳ-ı Perîşân'ı bir kerre kendileri gözden geçirsinler. Ben bin yemîn ve *Evrâḳ-ı Perîşân*'ı okuyanlardan birkaç bin şâhid ile kendilerini teʾmîn ederim ki o eṡer-i ʿâcizânemde *pertev-i zekâ* kelimesiyle başlayan ve Haci Efendi Hazretleri'nin ḳavlince, *nihâl* kelimesini ḫâvi olmak lâzım gelen ʿibârenin hattâ bir saṭırı da münderic değildir. Bana ve aṡḥâb-ı muṭâlaʿaya inanmazlarsa, kendi gözlerine iʿtimâd edebilirler.

Evrâḳ-ı Perîşân içinde eğer o ʿibâreyi bulurlarsa, ṭarz-ı ʿatîḳ-ı cedele ittibâʿen kitâbı başımıza ursunlar.

---

[23] "Bu suʾâle hiç luzûm yok idi; çünki ne mâlik edilir ve ne de bundan böyle mâlik olabileceklerdir,, (Not—Ebüzziyâ); krş., *N. E. Osmâniyye*, 4, 6'ncı basımlarında bu not çıkarılmıştır.

[24] Ve mine'l-ʿacâyibi eʿmeşu keḥḥâlin: *Gözü iyi görmeyenin sürme çekmesi* (*Sürmeci oluşu*) *ne ġarîbdir*; (*kör köze sürme*..). Haci İbrâhim Efendi, Evkâf Meclis-i İdâresi aʿzâsı iken, gözlerinden rahatsız olduğunu öne sürerek emekliliğini istemiş, 1882'de *Dârü't-Taʿlîm*'i kurmuştur. Bu müessesede Arabca Sarf ve Nahv kâʿidelerini Türkce'ye çevirerek talebelerine öğretiyordu. "Gözlerinden rahatsız olduğu için bi'z-zât tetebbuʿâtta bulunamayarak Arabca metinleri başkasına okutturur, dinler ve dikte ettirmek sûretiyle tercemesini yazdırırdı,, (Osman Ergin, *Türkiye Maârif Tarihi*, c. III., İst., 1941, Osman Bey Matbaası, 778). Kemal, Rif'at Bey'e 1883 Mart'ında yazdığını tahmîn ettiğimiz bir mektubunda da, anlaşamadığı bu şahıs hakkında Kör İbrâhim lakabını kullanmıştır (Bu kitabımızın III. cildi, s. 209).

Yine bin yemîn ile, birkaç bin aṣḥâb-ı muṭâla'a ile te'mîn ederim ki ben o 'ibâreyi *Taṣvîr-i Efkâr*'da neşr etmiştim. 'İbâreyi ḥavi olan maḳâlede birçok tertîb sehvleri vardır; fakat *şehbâl* kelimesi *nihâl* değil, hiçbir dişi kırılmamış üç noḳṭalı bir *şın* ile *şehbâl* olarak yazılmıştır. *Taṣvîr-i Efkâr mecmû'ası* pek çok yerde bulunabilir; ez-cümle sende var. Haci Efendi pek merâḳ ederlerse, göstermekte dirîğ-ı mürüvvet etmezsin. Orada *nihâl* kelimesini buldukları hâlde biz derhâl müdde'âlarını teslîme hâzırız; fakat *Evrâḳ-ı Perîşân*'da öyle bir 'ibâre, *Taṣvîr-i Efkâr mecmû'ası*'ndaki 'ibârede öyle bir kelime bulamazlar ise, inṣâflarından me'mûl ederiz ki, kendi ḥayâlini ġayre isnâd etmek tevehhümât-ı 'aẓamet-kârânesi kendilerine 'âid bir ḥâl olduğunu i'tirâf ederler.

Yukarıdaki İżâḥâttan anlaşıldı ki, ben, ömrümde dallı-budaklı kuş taşavvur etmedim. 'Acâyib-i maḫlûḳât arasında da mişli bulunmayan o hayvân-ı nebâtî, kendi şikâr-ı ma'rifetleridir. O cihetle herkese pîşkeş edilmekten ise, ḳazġan-ı nevâl ü 'aṭâlarında ṭabḫ olunan pilava karıştırılsa, ḥâżır ni'am-ı edebiyât-ı kerîmânelerine bir kat daha leẕẕet verilmiş olur.

Haci Efendi Hazretleri, benim, *Ḳāmûs*'ta *żarûret* mâddesinde, "اَلْجَأَتْهُ اِلَيْهِ اَلضَّرُورَةَ وَاَلضَّارُورَةَ وَاَلضَّارُورْ[25]" 'ibâresi aynen münderic iken yolunda olan sözümü vehm 'addediyorlar da, 'ibâre *Ḳāmûs*'ta yoktur. O 'ibâreyi mütercim 'Âṣım Efendi miṣâl olarak yazmıştır buyuruyorlar.

'Afvlarını recâ ile kendimi baḫtıyâr 'addederek şunu beyân ederim ki, bizde şimdi *Ḳāmûs* denilince, *Ḳâmûs tercemesi* murâd olunuyor, *Ḳāmûs tercemesi* anlaşılıyor; hattâ aṣıl *Ḳāmûs*'tan baḥs olunmak istenildiği hâlde, taṣrîḥ-i merâm içün o lafẓa bir de 'Arabî vaṣfı 'ilâve etmek gibi ba'żı tekellüfâta iḥtiyâc görünüyor. Bu ḥâle naẓaran Haci Efendi Hazretleri'nin tertîbine çalıştıkları muġâlaṭa, benim ifâdemi vehmiyyât sırasına idḫâl edemez.

Getirdiğim delîlin *Fîrûz-i Âbâdî*'de mevcûd olmaması, ḳuvvetini ḳaṭ'an tenḳîş edemez. Hoca Efendi Hazretleri ne demek isterler? *Ḳāmûs* sâhibini taḫṭi'e etmemişler de, *Ḳāmûs* mütercimine mi ḫaṭâ isnâd eylemişler? Ḫayır, ana da cesâret edemiyorlar; "Biz terkîb

[25] Bk., eserimizin bu cildindeki mektup (S. 390, nu. 868, not—8). Bu basımda, sondan ikinci kelime, tertip yanlışı olarak وَاَلضَّارُورَاةَ şeklindedir; düzeltiriz.

külliyyen ḫaṭâdır demedik; bu maḳāmda evlâ olan ilcây-i vaḳt u ḥâl demek idi,, buyuruyorlar. Bu evleviyyeti ʿacabâ ʿÂṣım Efendi n'içün düşünmemiş de, " اَلْجَأَتْهُ اِلَيْهِ اَلضَّرُورَةَ " ʿibâresini, teʾlîf-i celîlinde miṣâl olarak göstermiş? Benim ʿibâremdeki maḳāma göre evlâ olan ilcây-i vaḳt u ḥâl ise, ilcây-i żarûret hangi maḳāmda kullanılır imiş? Haci Efendi Hazretleri, o cihetlere hiç taʿarruż etmiyorlar; hâlbuki bu tefrîḳ, verdikleri ders-i belâġatin vaẓâʾifinden idi.

Şu maḳālede çalışa-uğraşa buldukları teʾvîl ise teʾlîflerinde yazdıkları söze tamâmıyle muṭâbıḳ olmadıktan başka, muḳaddimesi netîcesine uymaz bir muġālaṭadan ʿibârettir; maʿlûmdur ki, "*ilcâ* lafẓı, żarûret mess ettirmek maʿnâsına bir taʿbîr-i basîṭ olduğundan[26],, denilince, bu muḳaddimenin netîce-i żarûriyyesi *ilcây-i żarûret* terkîbinin ḫaṭâ olduğunu beyândan ʿibâret kalır. Muḳteżây-i maḳāma muṭâbıḳ mesʾelesi ṣaded-i baḥşin, muḳteżây-i ḥâlin bütün-bütün hâricindedir.

Ġālibâ ben *Ḳāmûs*'un ʿibâresini gösterinceye kadar, Haci Efendi Hazretleri uykuda imişler ki, *ilcây-i żarûret* taʿbîrinin câʾiz olacağını bilememişler de, ders-i belâġatlerinde bir taʿbîr-i ṣaḥîḥi saḳîm göstermekle, ṭâliblere taʿlîm-i cehl eylemişler.

Mektûbumdaki, "İḫtiyârlık seyyiʾesiyle ayakta duramayanların,, sözünü, Haci Efendi Hazretleri şaḥşa maʿṭûf bir taʿrîż ḳıyâs etmişler gibi görünüyor; hâlbuki bu söz edebiyât-ı ʿatîḳa taraf-dârlarının heyʾet-i mecmûʿasına bir miṣâl olarak îrâd olunmuş idi. Bu heyʾet arasında bizim evlâdımız maḳāmında bulunacak kadar gencler de vardır. Yoksa emîn olsunlar ki, edebiyât-ı ʿatîḳa taraf-dârları yalnız kendileri olsa idi, o mesleki mevżûʿ-ı baḥş etmek, kimsenin ḫâṭırına bile gelmez idi.

Silistire tercemesine dâʾir *Noveo Vremye* nâmında olan Rusya gazetesinin de bir maḳâlesini[27] göndermiş idin. Sırası gelmiş iken, biraz da andan baḥş edelim: Bu gazetede muʾâḫaẕât-ı edebiyye yazan, *Silistire*'ye dâʾir olan maḳâlesine, "Kim meʾmûl ederdi de Osmânlılar'da da Avrupa milletleri gibi vaṭan nâmına yazılmış tiyatrolar, eşerler bulunsun!,, meʾâlinde bir ʿibâre ile başlıyor.

Vâḳıʿa bir Rusya muharririne göre Osmânlılar'da öyle bir hiss-i ʿâlinin vucûdü ârzû olunacak şeylerden olmadığı için muʾâḫiẕ

[26] Krş., *N. E. O.*, 4, 6'ncı bsm., olduğuna
[27] Krş., *N. E. O.*, 6'ncı bsm., muḳâvelesini

efendi eşer-i ʿâcizânemi gördüğü zamân nekadar istibʿâd etse taʿyîb olunmaz; fakat muʿteriżin bu istibʿâdı benim içün bir büyük mefḫarettir. İftiḫâr, Haci İbrâhim Efendi Hazretleri'ne nekadar kerîh görünürse-görünsün, böyle yerlerde insânın terbiyesine, fikr-i müteväżıʿânesine ġalebe ediyor.

Muʿteriż, vaḳtiyle Kazaklar'ın ellerine geçen esîrleri yer kazanmak içün çeneleriyle dizlerini bir yere getirerek tor-top ettikten ve o hâl ile sıkıca bağladıktan sonra küfeye koyduklarını andıracak bir mahâretle *Silistire*'nin meʾâlini ḫulâṣa ettikten sonra, oyunun edebiyât ve sanʿatca bir meziyyeti olmadığını söylüyor. Anı bilmiyor ki, *Silistire*'nin mevżûʿu müʾellifinin ḫayâli değildir. Benim yaptığım şey, Rumeli'ce[28] Cennet-mekân Sulṭân Maḥmûd Han zamânındaki Şumnu muḥâṣarasında naḳl olunan bir hikâyeyi, bir dereceye kadar tevsîʿ içün gördüğüm mecbûriyyet üzerine Kırım Muḥârebesi sırasında vuḳûʿ bulan *Silistire* Muḥârebesi'ne naḳl etmekten ʿibârettir ve maḳṣad-ı teʾlîf ise, millette olan hissiyyât-ı vaṭan-perverâneyi taṣvîr idi; tiyatro yazmakta mahâret göstermek değil idi.

Muʿteriż dostumuz, *Silistire*'yi fikrine muṭâbıḳ göremediği içün, eşerin ʿaleyhine çıkabilecek her ne işitmişse inanmış. *Silistire*'nin yalnız bir kerre oynandığından baḥş ediyor. Kaç tiyatroda, kaç kerre maʿraż-ı temâşâdan geçtiğini ise, herkes bilir. Benimle muḳâyese etmek istediği Victorien Sardou'nun *Silistire* kadar oynanmış hiçbir eşeri olmadığına, muʿteriż cenâblarını ne dürlü isterse, teʾmîn edebilirim.

Muʿteriż maḳâlesinde, "Kemâl ile Victorien Sardou'nun arasında koca bir Avrupa var„ diyor. Vâḳıʿa böyle âṯâr-ı vaṭan-perverâneden baḥş olunduğu sırada, kendisi içün benim ile Rusya üdebâsı arasında bir muḳâyese yapmak ḳâbil olamaz; çünki âṯâr-ı vaṭan-perverâne ile Rusya şâʿirleri beyninde ġâyet ʿaẓametli, ġâyet dehşetli bir Sibirya-şaḥrâsı mevcûd olduğunu, kendisi bizden iyi bilir; fakat böyle bir muḳâyesede Avrupa müʾelliflerinden Victorien Sardou'nun intiḫâbına, anın da *Vaṭan* nâmında bir tiyatrosu olduğundan başka bir sebeb bulamadım; çünki beni ve yâḫûd ḫalḳı, bedâyiʿ-i edebiyyeye irşâd içün bir miṯâl gösterilecek ise, Avrupa'da Victorien Sardou'dan büyük birçok edîb vardır. Beni teẕlîl maḳṣadı üzerine

[28] Krş., a. e., 4 ve 6'ncı bsm., Rumeli'nce

bir mü'ellif ile muḳāyeseye luzûm görüldü ise, Victorien Sardou'dan[29] küçük mü'ellif, büyüklerinden daha ziyâdedir.

Maḳṣad zannım gibi Victorien Sardou'nun *Vaṭan* nâmındaki eṣeriyle benim eṣerimi ḳıyâs etmek ise, o zamân ḥaḳīḳaten arada Avrupa kadar bir mubâ'ade peydâ olur. Benim eṣerin mevżû'u, bir adamın mâder-i vaṭanı cânına, cânânına tercīḥ etmesi idi. Victorien Sardou'nun eṣerine intiḫâb ettiği mevżû', bir adamın vaṭan-perverlik nâmına diyâneti ḳabûl etmesinden 'ibârettir.

Edebiyât-ı 'atīḳa ile aramızda dünyâ kadar bir ḳabristân peydâ oldu. Victorien Sardou'nun eṣeri yolunda olan ve Rusya mu'âḫiẕine göre edebiyât ve san'ata muṭâbıḳ bulunan bedī'a, veyâ bid'atler ile de beynimizde bir ḳıṭ'a değil, birkaç dünyâ girse memnûn oluruz. Bâḳî uḫuvvet..

Kardaşın,
KEMAL

[29] Krş., a. e., 6'ncı bsm., Sardou'n

DCCCLXXV.

Kemal, Rif'at Bey'in mektubuna 24 Şubat tarihli cevâbında önce, Beşir Fuad'a artık birşey söylemek lâzım gelmediğinden bahsetmiştir: Kemal'in 1887 Ocak'ında yazdığını tahmîn ettiğimiz mektubunun ba'zı fıkralarında Beşir Fuad'ın şiir ve san'at anlayışı, Romantizim aleyhindeki fikirleri tenkîd edilmişti. Beşir Fuad bu tenkîdlere karşılık, şâir olmayanların da vezinli, kāfiyeli söyleyebileceklerini anlatmak için,

Voltaire'î taḳdîr edenler ehl-i irfândır bütün
Nâşir-î envâr olanlar medḥe şāyândır bütün

matla'lı gazelini 29 Ocak, 1887 tarihli *Tercemân-ı Ḥaḳīḳat*'te neşretmiş, ayni gazetenin 1 Şubat tarihli sayısında realist şiir hakkındaki fikirlerini içine alan makâlesinin basımından dört beş-gün sonra intihâr etmiştir[1]. Bu yüzden, Kemal için onun yazdıklarını cevaplandırmak mes'elesi de ortadan kalkmış oluyordu.

Kemal'in mektubunun üçüncü cümlesindeki *Haci Efendi ki İbrâhim* ibâresi, bunun ardındaki sıra noktalarla neyi kasdettiğini anlamak bir bakıma mümkün

[1] Nu. 2550. Beşir Fuad'ın cevâbı, ölümü hakkında, bk., Ocak 1887 tarihli mektup, not—4 (Nu. 868, s. 388 v.d.); Şubat, 1887 tarihli mektup, not—11, 12, 13, 16. Beşir Fuad'ın Ahmed Midhat'e gönderdiği 24 Kânûnısânî, 1302 (5 Şubat, 1887) tarihli mektubunun sonundaki *Sebeb-i İntiḥârım* başlıklı yazıdan, annesinin de akıl hastalığına tutulmuş olduğu anlaşılmaktadır (*Mezârdan Bir Nidâ, Tercemân-ı Ḥaḳīḳat*, nu. 2599, 9 Şubat, 1887).

olamıyor. Onun, Rif'at Bey'e 2 Şubat, 1884 tarihli mektubunda Haci İbrâhim Efendi'nin de adı geçen Arabca-Türkce, dört beyitlik hicviyye *kıt'*'ası vardır; mektubunda, *Haci Efendi ki İbrâhîm Arabca bilir* mısrâ'ıyle başlayan bu mülemma' *kıt'a*'sını hâtırlatmıştır [2].

Rif'at Bey, Menemen hânedânından El-hâc Ahmed Bey'in oğludur. Adana'daki çiftliklerinde pamuk ve kabak yetiştirmek istediği, Kemal'in pamuk mes'elesini araştırdığı, ekilmek üzre kabak çekirdeği gönderdiği anlaşılıyor. Bâhâr mevsimi dolayısıyle, epeyi süredenberi Adana'da bulunan eşi Nesîme Hanım ile kızının, torunlarının Rodos'a geleceklerini yazan Kemal, Rif'at Bey'in de onlarla gelmesini, izin alınması için kendisinin aracılığına ihtiyâc olup-olmadığını bildirmesini de istiyor.

Kemal'in Maârif Nezâreti'nde incelenmekte olan *Osmanlı Tarîhi*'nin basım izni hâlâ çıkmadığını, mevcut *mukaddime*'si Mart başında çıkmazsa canı sıkılacağını, çok okuduğunu, fakat birşeyler yazamadığını, bu mutâla'aları sâyesinde edindiği fikirlerin ileride eline kalem alınca kolaylıkla yazabilmeği sağlayacağını da anlattığı bu mektubu, âile hayâtını aydınlatıcı notlarını da içine almaktadır.

---

[2] *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları*, c. III., nu. 644, s. 380 v.d. Ayni şahıs hakkında iki hicviyyesi daha vardır; bunlardan birini neşretmiştik (A. e., c. III., s. 223, not—4); öteki, T.T. Kurumu'ndaki yazma şiir mecmuası'ndadır (S. 80):

Zerdeyle pilav terâkümʻetmiş
Hep suhteler tehâcümʻetmiş
Tâlib de bakıp terahhumʻetmiş
Ağzî açılıp kazân'ınʻolmuş

Haci İbrâhim Efendi hakkında Hâmid'in, Muallim Nâcî'nin, Said Bey'in de hicviyyeleri vardır. H. İ. Efendi'nin, "*Makber*, mezârlık demektir; tek bir mezâr için *Maḳbere* demek lâzım gelir„ i'tirâzına karşılık Hâmid,

Felâket görmemişsin, derdimi eylersinʻistihfâf
Felâket olsa lâyıktır bu halkâ sendeki evsâf

cevâbını vermiştir (Ahmed Reşid Bey'in *Gördüklerim—Yaptıklarım* adlı hâtıraları, *Canlı Tarihler* — XXIII., İst., Türkiye Yayınevi, s. 341). Ahmed Reşid ayni hâtıralarında, "Muallim Nâcî'nin bir def'a,

Hâcî bu belâhatle Belâğat *okutulmaz*

bir def'a da,

Ey herzveklli kâinâtın
Hâlâ hezeyâna kanmadın mı
Can sıkmakʻiçin midir hayâtın
Elvermedi mi, usanmadın mı

kıt'a'sıyle mukâbele ettiğini hâtırlıyorum„ diyor (A. mec., 341 v.d.). Said Bey'in, Haci İ. Efendi'nin Arabca ve Türkce hakkındaki fikirlerine karşı koyan hicviyyeleri için bk., bu kitabımızın III. cildi, s. 196 v.d.

Mektubun siyah mürekkeble, Kemal'in kendi el yazısıyle olan nushası T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 190); *Namık Kemal'in Osmânlı Tarihi'ne dâir* adlı yazımızda, bu nushadan faydalanarak, *tarih*'ine âid cümlelerini yayımlamıştık (*Belleten*, nu. 94, Nisan, 1960, s. 276). M. C. Kuntay'ın eserinde, yalnız *tarih*'i hakkındaki cümleleri, mektubun nereden alındığı kaydedilmeyerek neşredilmiştir (A. e., c. II., Kısım II., s. 650).

875. Menemenli Rif'at Bey'e

24. II. 1887

Evlâd,

Mektûbun gelmiş idi. Beşîr Fu'âd'a birşey söylemeğe ḥâcet kalmadı[3], fakat Haci Efendi ki İbrâhim cârîyemiz içün söylenilecek şeyler söylenildi. Daha Ma'ârif, *Tarîḫ*'i veremedi. Mart ibtidâsında, olan *muḳaddime* çıkmazsa, canım sıkılır. Bir müddettir yazı yazdığım yok; fakat okuyorum. Zihnimdeki maḥfûẓât o kadar tekeşşür etti ki bu okumak, yazmaktan fâ'ideli oluyor. Ele ḳalem alındığı gibi, hiçbir şey düşünmeğe ḥâcet kalmıyor. Pamuğu sormuşsun. Ben de sordum. Hâlâ taḫḳîḳ edip de ḫaber getirecekler. İstediğin kabak çekirdeğini gönderdim; fakat bir okka değil.. Melfûf ta'rîfeden anlarsın ki, bir okkası bir memleket kadar yer tutacak. Az gönderdiğim de, az buldurabildiğimdendir. Bilmem, orada yetiştirip ne yapacaksın? Murâdın, maḫlûḳât-ı mevcûdeye karşı koymak içün anları vâsıṭa etmek ise, yanlış bir fikirdir; meşel-i meşhûr ma'lûm ya.. Deli, balkabağından olmaz, anlar gibi adamdan olur.

Biz, Menâfi' vâridâtını vermedik. Hâlâ da istemiyorlar; fakat senin ma'hûd telgırafa istinâden hâlâ tedâḫulü kaldırmayışın, mâlme'mûrluğu ve yâḫûd ta'bîr-i âḫarla çingâneliktir. Ne diyeyim,

[3] *İlk Türk Pozitivist ve Naturalisti—Beşir Fuad* adlı eserde, "Namık Kemal Beşir Fuad'a tekrar cevap yazar; ancak, cevap geldiği zaman o intihâr etmiş bulunmaktadır. Ebüzziyâ Tevfik hürmetli bir lisanla bunu bildirir ve cevâbı neşretmez„ deniliyor (İst., b.t.y., Dergâh Yayınları, s. 174). Kemal'in bu cümlesi, *Mecmûa-i Ebüzziyâ*'nın 52'nci sayısındaki mektubu üzerine Beşir Fuad'ın 1 Şubat, 1887 tarihli *Tercemân-ı Haklkat*'te yayımlanan *Yine Şiir ve Haklkat Mes'elesi* başlıklı cevâbına karşılık vermediğini gösterir. Adı geçen eserde, Ebüzziyâ'nın, Beşir Fuad'ın intihârından bahsettiği yazısının kaynağı mübhem bırakılmıştır. Kasdedilen herhâlde, Kemal'in, mecmuanın 53'üncü sayısındaki mektubunda yer alan, "Beşir Fuad Beyefendi ile sonra konuşuruz. Mâzî ile bahsimizi bitirelim; istikbâle de nevbet gelir„ cümleleri dolayısıyle Ebüzziyâ'nın kaydettiği dip-notudur (S. 1665, not—1); Kemal'in o cümleleri de, Beşir Fuad'a cevap yazmadığını gösterir.

ma'iyyetimde olmalısın ki dünyânın kaç bucağı var imiş sana göstereyim. Mart geliyor. Ne yapacağız? Bizimkiler buraya gelecek. Kanber'siz de düğün olmaz! Sana bir me'ẕûniyyet lâzım değil mi? Lâzım ise, istiḥṣâli bizim vasâṭete muḥtâc mı? Şunu bana bir ḫaber verir misin?

12 Şubat, sene 302
KEMAL

DCCCLXXVI.—LXXVIII.

Kemal, babasına yazdığı 11 Mart tarihli mektubunda, İtalya Prensi'nin yakında Rodos'a geleceğini, İstanbul'da dikilen resmî elbisesi *Fırsatsız* değil, *Avusturya* vapuruna verildiyse, Prens'in gelişinden bir gün sonra eline geçeceğini yazıyor; bu münâsebetle üniformaya verilen paraya acıdığını anlatmak için, taşra kaymakamlıkları, Mâbeynci, Mutasarrıflık, Mâliyye Nâzırlığı v.b. vazifelerde de bulunan Nevres Paşa (ölümü: 18 Ramazân, 1289/19 Kasım, 1872)'ya âid bir fıkrayı nakletmiştir [1]. Mektubunda yer alan ikinci fıkra, Rodos Müftisi'nin dînî taassubunu, câhilliğini ortaya koyan sözleri hakkındadır: Âgâh Efendi'nin Rodos Mutasarrıflığı sırasında Rodos Metropolidi ve Haham-başısı Efendiler'e üçüncü Rütbe'den birer Mecîdî nişânı verilmiştir. Müfti Ahmed Efendi'nin nişânı ise bu nişânın Dördüncü Rütbe'sinden idi. Kemal Rodos Mutasarrıflığı sırasında, Müfti'nin Rütbesi'nin Haham-başı'dan aşağı olmasının yersizliğinden, kıymetinin yükseltilmesi için kendisine Üçüncü Rütbe'den Mecîdiyye Nişânı'nın verilmesinden yana idi; bu isteklerinin yerine getirilmesi için, C. B. Sefîd Vâlisi Hakkı Paşa'ya bir mektup yazdığı gibi, ayni şahsın aylığının yükseltilmesini de istemiştir [2].

Feride Hanım'a yazılan 12 Mart tarihli mektupta kayde değer birşey yoktur; onun mektubunu cevâpsız bırakmamak için yazılmıştır.

Ayni tarihte Rif'at Bey'e gönderilen mektuptan, Kemal'in 1887 Şubat'ında *Mecmûa-i Ebüzziyâ*'nın 53'üncü sayısında çıkan Haci İbrâhim Efendi'nin tenkîdlerine cevâbının [3] dâmâdı tarafından henüz görülmediği anlaşılıyor; ona, bir dostunun aracılığıyle bu mecmuayı Adana'ya getirtebileceğini salık veriyor. Mektupta sözü edilen başka mes'eleler İtalyan Prensi'nin Rodos'a gelmesinin geciktiği, 13 Mart, Pazar günü değil, 15 Mart'a rastlayan Salı günü gelebileceği; Menâfi' Sandıkları'na âid parayı Mâliyye Nezâreti'nin israrına rağmen göndermeyeceği, Mâliyye Nâzırı ile dostlukları sebebiyle dâmâdının Adana Defterdârlığı'ndan nakli için teşebbüse geçmesinin faydalı olacağıdır.

Kemal'in fikirlerini fıkralarla, nükteli ifâdelerle kuvvetlendirdiğini, haklı olduğu resmî mes'elelerde nasıl ayak-diredîğini anlatan bu mektuplarının üçü de kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 645, 470, 373).

[1] Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. IV., İst., 1311, Matbaa-i Âmire, s. 587 v.d., 817.
[2] Bu ciltteki 6 Şubat, 1885 tarihli mektubu (S. 165, nu. 748, Not—4).
[3] Kitabımızın bu cildindeki mektubu (S. 401 v.d., nu. 874).

876. Mustafa 'Âsım Bey'e

11.III.1887

Velîni'met,

Luṭuf-nâmeleri alındı. Elbise, inşâ'allâhu ta'âlâ *Fıransız* vapuruna verilmiştir; çünki Prens câriyemizin Pazar günü gelmesi de mümkindir; hâlbuki *Avusturya* vapuru Pazarertesi sabâhı geliyor. Elbise Prens'ten sonra (*gelirse*) Nevres Paşa hikâyesi vuḳū' bulur. Nevres Paşa'yı, 'Abdü'l-'Azîz merḥûm Çatalca Kaymakāmlığı'ndan celb etmiş, birinci def'a olarak Vezâret'le Mâliyye Neẓâreti'ne ta'yîn eylemiş. Arası biraz zamân geçer-geçmez yine Mâbeyn'e almış. Kendisine, "Bu tebeddül nedir?„ demişler. "Hükmü yok, bizim saça, sakala, bir de Müşîrlik üniformasına verdiğim paraya acırım„ demiş. Bendeniz de saçı, sakalı yoluna koyacağım, üniforma giyeceğim. Hani bir Prens'e görüneceğim; hattâ ba'żı ecnebî dostlarımız, "O da benim [4] de mi„ hikâyesini işitmemişler. Bana İtalya tarafından nişân verileceğini söylüyorlar. Anı takmayız ya.. Her ne ise, maḳṣad gevezelik..

Gevezelik dedim de, ḫâṭırıma bir alay şey geldi. Bu gün az kaldı gülmekten hasta olacaktım. Burada aṣḥâb-i dirâyetten bir Müfti var. Geldiğim zamân, ḳadrini taḳdîr etmekle berâber, Despot'un, Haham-başı'nın kendisinden büyük bir nişâna nâ'il olduklarını ve bu ḥimmet de Âgâh Efendi'nin diyâneti, ḥamiyyeti sâyesinde olduğunu öğrendiğim içün idi. Bî-çâre Müfti, Cem'iyyet-i İlmiyye'nin re'îsidir. Mekteb çocukları yarın yağmur du'âsına çıkacaklar. "Mektebe sakın ta'lîmli gelmesinler; ta'lîm gâvur Icâdıdır. Allāh yağmur göndermez!„ diye, emir irsâl buyurmuşlar. Ta'accüb ettik. Buranın ba'żı ẓurefâsı, "Anın ta'accüb edecek nesi var ya? Müfti size gelen taḳvîmi ele aldı. Birşeyler karış(*tır*)dı. Ne aradığını sorduk. Canım, Allāh'ı seversen, ben Ramażân'ın birkaç kerredir kışa geldiğini biliyorum. O vaḳit oruc râhat oluyor. Şu Ağustos hiçbir zamân kışa tesâdüf etmeyecek mi ki harâretin şiddetinden kurtulalım„ cevâbını verdi dediler. Hikâye, Muḥarrem'in Ramażân'a tesâdüfünden daha parlaktır sanırım. Bâḳî du'ây-i ḫayr velîni'met..

27 Şubat, sene 302

Bende,

Kemal

[4] Bu sıra noktalar metnin aslında da böyledir; müstehcen kelime yazılmamıştır.

877. Ferîde Hanım'a

12.III.1887

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Mektûbunu almış idim. 'Âfiyet ḫaberlerinden memnûn olduğumu beyâna ḥâcet yok.. Vapur düdük çalıyor; birşey yazmağa vaḳit kalmadı. Vâlidene selâm ederim; çocukların gözlerini öperim.

28 Şubat, sene 302
Kemal

878. Menemenli Rif'at Bey'e

12.III.1887

Evlâd,

Mektûbun geldi. Haci İbrâhim Efendi'nin cevâbı içün, inşâ'allāh bir gazete, *Ebüzziyâ Mecmû'ası*'ndan alır da biz de görürüz diyorsun. Ebüzziyâ, mecmû'asını satıyor zannederim. İstanbul'da birine yazarsan, bir dâne tedârik ettirebilirsin. Bizim Prens yarın gelecek idi. Şâm ile Beyrut arasına kar yağmış; vurûdu Salı'ya ta'aḫḫur etti. Zâten burada dört sâ'at oturacağından, bence sıkıntısız bir eğlence olacak. Ne buyurursunuz? Mâliyye Neẓâret-i celîlesi utanmadı; Menâfi' parasının sızıldı çıkarmaksızın tedâbir-i hakîmâne ile gönderilmesini istedi. Vâli Paşa da, benden, "Böyle tedâbir-i hakîmâne ile sızıldı çıkarmaksızın paranın irsâli mümkin midir?,, diye sordu. Biz de, "Ḫayır, öyle sızıldı çıkarmaksızın paranın irsâli mümkin değildir; alınacak para da çıkacak sızıldıya değmez; ḥâṣılı şu para gönderilmez, ve's-selâm!,, dedik. Bakalım, bunun üzerine ne ẓuhûr eder. Bir de şifreli telgıraf ile Ma'ârif parasını sordular. Anı da isteyeceklerse, o zamân kopar ḳıyâmet.. Kopacak ḳıyâmetin derecesini, Vilâyet'e de beyân ettim. Şimdi sen bana baksan a.. Zühdî Paşa, Mâliyye Neẓâreti'ne geldi. Sizin, bizim aḥbâblık ma'lûm.. Şimdi becâyiş ṭalebinin sırasıdır; fakat ḥuṣûl-i maḳṣad, İstanbul'a gitmeğe tevaḳḳuf eder. Şu Sandık Emîni işi ne olacaksa olsa da, bir İstanbul'a atılsan fenâ olmaz sanırım. Bâḳî du'â..

28 Şubat, sene 302
Kemal

DCCCLXXIX.—LXXXII.

Kemal'in, kızına gönderdiği 19 Mart tarihli mektubunun ilk cümlelerinde bir çocuğun *benim, maymun, ber-bâd, anne, şaşırmış* kelimelerini söyleyiş tarzını taklid ettiği görülüyor; bunda, ayni tarihte dâmâdına yazdığı mektubunda Feride Hanım'ın çocukları ile birlikte ne zaman Rodos'a gelebileceği, onları getirmek için Ali Ekrem'in Adana'ya ne vakit gönderilmesi gerekli olduğu, Rif'at Bey'in Adana Defterdârlığı'ndan nakline karâr verip-vermediği hakkında suâlleri yer almaktadır. Rif'at Bey'e, bu yolda vereceği karâra göre nasıl hareket edilmesi lâzım geleceğine dâir fikirlerini yazmış, ba'zı tavsiyelerde bulunmuştur. Şakalarla, alaylarla dolu, hattâ küfrün de yer aldığı dâmâdına mektubunda, onun nakli için 'Abdü'l-Hamîd'e doğrudan doğruya baş vuracağı, Mâliye Nâzırı Zühdî Paşa için dolandırıcıların reisi, âilece maddî sıkıntıları, v.b. mahrem şeylerden bahsettiği için, böyle mektuplarında âdeti olduğu üzre kendi imzâsını değil, Biz Hazretleri mahlasını kullanmıştır.

Kemal, İtalya Prensi Rodos'a geleceği için, merâsimde giyinmek üzre İstanbul'a resmî elbîse ısmarlamıştı; bunun geldiğini babasına haber verdiği 23 Mart tarihli mektubundan, önceki mektubunda anlattığı Rodos Müftisi hakkındaki hikâyeyi Mustafa Âsım Bey'in pek beğendiği anlaşılıyor. Bu yüzden, Vergi Emâneti'yle ilgisi bulunan ba'zı hâdiseleri, emlâk vergisi, emlâk tahrîrine dâir fikirleri dolayısıyle Midilli ve Rodos'ta karşılaştığı suâlleri, bunlara verdiği cevâbları nakletmiştir. Son cümlelerinden, havâların kuraklığı, yağmur yağmaması yüzünden kıtlığın baş göstereceğinden duyduğu üzüntüyü anlatmıştır.

6 Nisan tarihli mektubunda, çektiği baş ağrısı yüzünden babasının iki mektubuna geç cevâb verdiğini yazan Kemal'in, Rif'at Bey'in nakil mes'elesi için Besîm Bey'e mektubunu da bununla birlikte yolladığı anlaşılıyor; mektubun, mümkün olduğu kadar çabuk yerine verilmesini istemektedir. Bir önceki mektubunda altı adet firenk gömleği ısmarlamıştı. Kendisinden bunların bedeli istenilmiş olmalıdır; bu sebeple mâlî sıkıntı içinde bulunduğundan da bahsetmiştir. Emlâk tahrîri üzerine yeni gelen bir emir, bunun uygulanması hakkında Meclis-i İdâre a'zâları ile Müfti'nin garip bulduğu suâllerini, bunlara cevâblarını, eğlendirmek maksadıyle Mustafa Âsım Bey'e nakletmiştir.

Kemal'in âile hayâtını, resmî işlerini aydınlatıcı bu mektuplarının dördü de kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 405, 375, 639, 646). Sonuncu mektubun son pragrafının emlâk tahrîrine dâir konuşmaları içine alan kısmı, M. C. Kuntay tarafından, Nu'mân Menemencioğlu'nun dosyasından faydalanıldığı kaydiyle yayımlanmıştır (A. e., c. II., kısım II., s. 671).

879. Ferîde Hanım'a

19.III.1887

A banım (ابانم) cici kızım. Ben sana mamun (مامون) demedim, birşey demedim amma, diyeceğim. Burada havâ bavbat (باوبات). Ane (انه) çocuğu çocuğu... yapıyor. Ekrem meşgûl, amma şaşımış (ششمش)... kadar meşgûl.... Ne vakit hâzırlanacaksanız, haber verin de, Ekrem'i ana göre gönderelim.

Bizim Nivat Bey muḫlişimiz me'mûriyyet mes'elesini, "yüzünüze güller,, Yahûdî'nin, *salla derim sallama, sallama derim salla*[1] da'vâsına benzetti. Şimdi oturacak, şimdi gidecek, şimdi isti'fâ edecek, şimdi izin istemeyecek; Defterdâr Bey değil a, İstanbul kadınlarının dediği gibi, *ḫayâl-i fener*..

Baş-başa verin, o senin saçlarını yolsun, sen anın sakalını, bıyığını kopar; birşey'e ḳarâr verin; bana da yazın! Aṭana ġālibâ ziyâdece sıcak; sıcağın ziyâdeliği ise, insânı çıldırtır imiş diyorlar. Sizlerde evvel de 'aḳıl yoktu ya? Her ne ise... Çocukların gözlerini öperim. Yine vapur göründü, ḳıyâmetleri kopu(*kopar*)yor.

7 Mart, sene 303
KEMAL

Hâ, az kaldı unutacaktım. Eğer sarımsak lâzımsa, yazın da Ekrem'le göndereyim.

880. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

19.III.1887

Evlâd,

Telgırafını, mektûblarını, falanları aldım. Ekrem'i istiyorsun. Ekrem'in hareketi, vâlidesinin emrine tâbi'dir. Vâlidesine mektûb yazdım, kendisine verirsin.

Gelelim senin işine: Bilirsin ya, ben mütelevvin değilim; televvünü sevmem. Birşey'e ḳarâr verirsem veririm. Ḳarâr verecek zamânı da bilirim. Şimdiye kadar ḥasbî olarak çalıştığım şeylerden başka hiçbir teşebbüsüm netîcesiz kalmadı.

Evvelâ, benim ẕihnimde verdiğim ḳarârları dikḳatle oku! Andan sonra, ṣuver-i icrâ'iyyeye dâ'ir bir muṭâla'an var ise, beyân et!

1) Vâlidesi merāḳ etmiyorsa, Ekrem oraya yalnız adam olmak içün gelebilir; oturup eğlenmek içün gelemez. Sıpalık zamânı geçti; bundan sonra ziyâde çayıra çıkmayacak; binâ'en-'aleyh oradakiler ne zamân hareket edecekler ise, Ekrem'i buradan bir posta evvel gönderebilirim. Ya'ni gidişiyle gelişinin arası yalnız onbeş günden

[1] Bu cümleler Karagöz oyunlarından *Salıncak Safâsı*'nda geçer: "Yahudî — Bak kuzum... Ben sana ne zaman sallama derim, o zaman salla; ne zaman salla derim, o zaman sallama!,, (Tesbit eden: Selim Nüzhet, İst., 1931, *Akşam* Matbaası, s. 44 v.d.). Oyunda, bu ters işe dayanılarak komedi unsurları yaratılmıştır.

'ibâret olmak lâzım gelir; çünki dersleri var; dersleri de ciddîdir; hattâ hocalarının biri Belçika Konsolosu, biri Hâkim[2], biri de 'Aṭûfetlu Mutasarrıf Beyefendi Hazretleri'dir.

2) Ferîde'nin iki yavrusıyle berâber bu yazı benim yanımda geçirmesi, ḳarâr-ı ḳaṭ'î iḳtiżâsındandır. İhtimâl ki Büyük-peder'imizi görmek içün İstanbul'a kadar da gider. Sen, ister orada kalmak, ister berâber gelmek tarafında bulun; 'acâyibdir amma, böyledir. Ekrem'e yazdığın bir mektûbda, bizim ḥakîm adamlar olduğumuzu söylemişsin; hâlbuki biz ḥikmetten dem-vurmağa çoktan tevbe etmiş idik.

3) Zamân, bir musâ'id zamândır. Saray, birşey recâ etsin diye yalvarıyor; fakat ben haddimden hârice çıkmam. Senin oradan daha münâsib bir yere naḳlini istirḥâm edeceğim. Bu da ḳaṭ'iyyen muḳarrer; fakat icrâsı, şimdilik senin re'yine tâbi'dir. Sandık Emîni mes'elesine ehemmiyyet verme.. İş sana ta'alluḳ etmez; hattâ da'vânın şimdiye kadar sürüncemede tutulması da, benim içün ayrıca bir delîl-i iştikâ olabilir. Doğrudan-doğruya pâdişâh'a murâca'at edeceğim. Ben seni, hiç ḳabâḥatin, hiç ṣun'un, daḫlin olmadığı hâlde, vâlidene, birâderlerine, kendime, evlâdıma, aḥfâdıma bir medâr-ı endîşe olmak içün evlâdlığa ḳabûl etmedim. Hepimize mümkin -mertebe medâr-ı meserret olmaklığın maṭlûb idi. Ne b.. yer bu ağanın bârgîrleri! Hiddet burnuma kadar sıçradı. Bir Sandık Emîni hırsızlık etmiş; yâḫûd, emniyyeti sû'-i isti'mâl eylemiş diye, seni ḳıyâmete kadar, sevmediğin yerde esîr mi edip-duracaklar..

Sen bana anı ḫaber ver; ne vaḳte kadar oradaki işlerini bitirebilirsin? Maḳṣadım, sana muta'alliḳ olan işlerindir; Sandık Emîni işi değil! Paraya falana iḥtiyâc var ise, o da benim ḳuvvetimle def' edilebilecek derecede, ya'ni elli-altmış lira raddesinde ise ḫaber ver, anı da tedârik edeyim. Korniyo (قورنيو) borcunu ta'vîḳ edip

[2] Devriyye müderrislerinden, Nâ'ib ve Hukûk Re'îsi Hasan Sıdkî Efendi kasdedilmiştir (*Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, H. 1304, İst., Mahmud Bey Matbaası, s. 403.) Ali Ekrem, kendisiyle F. N. tarafından yapılan röportajda, "... Sıdkî Efendi'den Uṣûl-i Fıḳh, İlm-i Kelâm taḥṣîlline mecbûr tutuldum. İşte o zamân, babamın büyük mu'âvenetini gördüm. Hocalarımla yaptığım dersleri gece benimle müzâkere ederdi„ diyor (*Kemal-zâde Ali Ekrem Beyefendi'de Bir Gün, Yarın* mec., nu. 12,5 Kânûnısânî, 1338/1922). Belçika'nın Sakız Konsolosu ise Mitsaki (Mizaki ميزاكى)'dir (Ayni *Sâl-Nâme*, s. 458).

-duruyor; biraz daha ta'vîḳ ederiz. Zâten kefîllimiz Mâliyye Nâẓırı, yâḫûd dolandırıcılar re'îsi Zühdî Paşa Hazretleri değil mi?

Ekrem'in ne zamân gelmesi iḳtiżâ edeceğini bildirmek içün şifreye ḥacet yok. Sen me'mûriyyetinden ḫoşnûd isen, ġarîb olur amma, anı da bana söyleyebilirsin. Yine şifreye ḥâcet yok! Ruḫṣat ṭalebini ileriye ta'lîḳ ettin ise, yine şifreye ḥâcet yok; yalnız iki mes'ele içün şifreye iḥtiyâc var.

Para istersen, "Ekrem ile berâber bir de uşak gönderin,,; yalnız izin istersen, "*Ḳa'ânî* posta ile gönderiliyor,,; İstanbul'a becâyiş, ve yâḫûd isti'fâ içün gitmek istediğini anlatmak merâḳında isen, "*Şeh-Nâme* burada değildir,, diye birer telgıraf çekersin, olur, biter.

4) Eğer taraf-ı şerîfimizden su'âl-i ḫâṭır erzânî buyurulur ise "بحوله وكرمه تعالى[3]" döğüşe-çekişe Menâfi' ve Ma'ârif ḥişşelerini Mâliyye'nin pençe-i iġtişâbından kurtarmış ve bu gün paraların gönderilmemesi de câ'iz olacağına dâ'ir resmî cevâb almış olmaġla, kendimizi baḫtıyâr 'addedenlerdeniz. *Eder tedvîr-i 'âlem bir mekîn'in ḳuvve-î 'azmi*[4] falan filan, ġālibâ bir yaşımıza daha girdik.

7 Mart, sene 303
Biz Hazretleri

Eğer, Ekrem'i muṭlaḳ vâlidesi istiyorsa, kendisine, "gel!,, diye bir telgıraf yaz!

881. Mustafa 'Âsım Bey'e

23.III.1887

Velîni'met,

İḥsân nâme-i mün'imâneleri alındı. Elbise mes'elesini geçen hafta yazmıştım. Taḳvîmlerin teşekküre değer yeri yok; çünki altışar dâne; benim içün o kadarı zâ'id. Refâḳat me'mûrlarına vermek içün ise, üç ġuruşluk birşey, alanları lâyıḳıyle muṭayyeb etmiyor. Almayanlar, Mutasarrıf Bey bize iltifât etmedi diye münkesir oluyor[5].

[3] Bi-ḥavlihi ve keremihi Te'âlâ: *Yüce Tanrı'nın, lutf ve merhameti ile...*

[4] Bu mısrâ Kemal'in *Vatan Kasîdesi*'ndeki, *Cihân titrer sebât-î pây-i erbâb-î metânetten* ikinci mısrâ'ını teşkil eden beytinin ilk mısrâ'ıdır.

[5] M. Âsım Bey'in, oğluna gönderdiği, kendi el yazısıyle 26 Mart, 303 (7 Nisan, 1887) tarihli mektubu, Kemal'in bu mektubunun karşılığı olduğu anlaşılır: "...

Elbîsenin biçimi pek güzel; yalnız pantalon biraz uzunca olmuş; anın da işlâḥı ḳābil. Firenk gömleğim kalmamış; yarım düzine isterim; fakat boynunun genişliği gelen gömlekten bir ve belki iki numara ziyâde olsun. Vallâhi turunclar içün maḥcûbum; çünki mubârek burada yalnız bir köyde çıkıyor. Bu sene de ġāyet az olmuş. Sonra, bulduramadım ki göndereyim. Bizim Müfti Efendi'nin Ağustos mes'elesi parlak olduğundan baḥş buyuruyorsunuz. Vergi Emâneti'nde anın daha parlağı var. Midilli Mutasarrıfı iken verginin, tahrîrin fenâlığından baḥş etmiştim. Binde-otuz emlâk vergisi alıyorsunuz, ağır geliyor; binâ'en-'aleyh herkes emlâkinin ḳıymetini ketm ediyor. Binde-otuz, binde-onbeşe indirilse, ketme meydân bırakmaz. Yeni bir tahrîr icrâ olunur. Bu gün bin ġuruşa olan emlâk, tahrîr-i cedîdde be-heme-hâl ikibin ġuruş ḳıymeytinde görünür. Bu cihetle verginin yekûnuna noḳṣân gelmez; belki tezâyüd eder. Ḳıymetinin ketmi nufûẕ ve ḥaysiyyete tâbi' olunduğundan, 'umûma şâmil olan yalancılıktan zenginler istifâde ediyor da, fuḳarâ bi'n-nisbe anlardan ziyâde vergi veriyor; hâlbuki emlâkin ḳıymet-i ḥaḳîḳıyyesi meydâna çıkarsa, vergi beyninde musâvât ḥâṣıl olur me'âlinde birşeyler söylemiştim. Döne-döne-dolaşa bizim tahrîrât şu sırada Vergi Emânet-i celîlesi'nden baş göstermez. Maẓhar-ı taḳdîr olmuş; fakat ṣûret-i maḥremâne olarak iğneyi gördük, fakat vergi göremedik ḳabîlinden olmak üzre, hepsini anlatın; fakat bin ġuruşluk bir mülk binde-otuz verirken, bindesi-onbeşe indirilir ise, o mülkün ḳıymeti ikibin ġuruşa çıkmakla, n'içün vergisinin yekûnuna ḥalel gelmesin? Bi'l-'aks, bir mülkün ḳıymeti, bin ġuruştan ikibin ġuruşa çıkarsa, vergisi evvelki hâlinde kalmak içün, bindesinin de otuzdan altmışa iblâġı lâzım gelmez mi, diyorlar. Bu su'âle cevâb ne verelim! Elimden gelse, mes'elenin ḥalli içün Müfti Efendi Hazretleri'ni ṣâḥib-i su'âle göndereceğim. Burada da var. Mülḥaḳāttan bir yerde erâżi-i emîriyyeden seksan dönüm yer satılmış. Erâżi me'mûru cevânib-i erba'ası falan ve falanın emlâkiyle muḥâṭ olan ve bi'l-mesâḥâ seksan dönüm olduğu tebeyyün eden ma-

---

Taḳvîmler teşekküre değer şey değilmiş! Sizin Rodos'ta yaptığınız taḳvîmlerden gönderin, bakalım nasıldır. Bu taḳvîmlerde her 'arża mîḳāt vardır; bu ise haylice bir işdir. Baban müneccim olsa sana böyle taḳvîm göndermez. Az gönderilmiş; bu hafta yirmi aded posta(*ya*) tevdî' olundu. Sana nekadar lâzım olduğunu ben ne bilirim. O vaḳit yazmak lâzım idi„ cümlelerinden, Kemal'e biraz hiddetlendiği hissedilmektedir (Mektubun aslı T. Toros'un arşivindedir).

hal falana satıldı diye sened vermiş. Şimdi bir da'vâ ẓuhûr etmiş. Satılan yerin beşyüz dönümden ziyâde olduğu gönderilen messâḥların arşun ile ölçerek vuḳū' bulan taḥḳīḳleriyle ṡâbit olmuş; fakat Defter-i Ḫāḳānî ḳuyûdu ṣâ'ibe-i tezvîr ve şübheden 'âri imiş. Şimdi, 'acabâ bizim Defter-i Ḫāḳānî me'mûrunun ḳaleminden çıkan ḳayd mı yalan söyler, yoksa, messâḥın elindeki arşun mı diye mahkemeden su'âl buyuruyorlar. Ara-sıra böyle gevezelikler ẓuhûr etmese, insân, ḥaḳīḳaten kederinden hastalanacak. Bir büyük muṣîbet içindeyiz Beybaba'cığım. Anadolu'nun Anṭalya'dan başlayarak her cihetine sâri olduğu gibi, buraca da yağmursuzluk belâsı var. Du'âya çıktılar; feryâd ettiler, olmadı. Biz ise, daha onbeş gün yağmursuz kalırsak, Rodos'un ḳaḥṭdan ḫarâb olması muḳarrerdir. Hemân Cenâb-ı Ḥaḳ merḥamet eylesin. Bâḳî du'ây-i ḫayr efendimiz..

11 Mart, sene 303
Bende,
KEMAL

882. MUSTAFA 'ÂSIM BEY'E

6.IV.1887

Velînı'met,

İki hafta da iḥsân-nâmelerini almıştım. Geçen hafta cevâb yazamamıştım. Bizim Rif'at'in ṭâli'i netâyicinden midir, nedir, ana dâ'ir Mâbeyn-i Humâyun'a birşey taḳdîm etmek istedim; yazıya başlamak üzre iken bir yarım-baş ağrısı yakaladı. İki gün fenâ hâlde muẓṭarib etti. Elime ḳalem almak değil, hattâ söyleyip de birşey yazdırmağa bile muḳtedir değilim. Ma'a-mâ-fîh hastalığa teşekkürler ettim; çünki hastalık ruṭûbet ve ruṭûbet ise el-ḥamdü li'llâhi Te'âlâ yağan ve cezîreyi iḥyâ eden yağmurlar netâyicinden idi. Rif'ât'e dâ'ir olan mektûb melfûftur; Besîm Beyefendi'ye sur'at-i mümkine ile gönderiniz; çünki vaḳit geçirmeğe gelmez. Ṣûretini leffettim. Müdericâtı, muṭâla'asından ma'lûm olur. İstediğim eşyânın parasını gelecek hafta taḳdîm ederim. Bizim mubârek Sandık da Mâliyye Ḫazînesi'ne döndü. Sarfiyyât-ı mahalliyye Irâddan ziyâdedir. Para yok da, ne ben alabiliyorum, ne lâzım olanlara verebiliyorum; fakat "بِحَوْلِ ٱللهِ تَعَالَىٰ"[6] bu sene muvâzeneyi düzelteceğim. 'İnâd bu

[6] Bi-ḥavli'llâhi Te'âlā: *Yüce Tanrı'nın lutf ve yardımı ile...*

ya, dünyâda Rodos'u hiç kimse mâliyye cihetinde idâre edememiş; bendeniz idâre edeceğim.

Elbiseye olan himmet içün Hanım Vâlide'min eteklerini öperek teşekkürler ederim[7]. Burada 'uḳalâ hayliden-hayli çoğalmağa başladı. Tahrîr-i emlâk ḥaḳḳında yeni gelmiş bir emir var. İcrâ etmek istedik. Meclis-i İdâre a'zây-ı kirâmı, 'allâme-i ḫired Müfti Efendi Hazretleri de berâber oldukları hâlde, "Şimdiye kadar n'içün bu mu'âmele icrâ olunmuyordu?„ su'â'lini îrâd ettiler. "Yeni gelmiş bir emirdir„ dedik. Bu sözü dilimizin döndüğü kadar yüz ḳıyâfete koyarak şerḥ ve îżâḥ ettik. "Yeni gelmiş amma, n'içün evveldenberi îżâḥ olunmamış„ su'âlini tekrârdan başka bir cevâb alamadık. Meclis-i İdâre'de iken kendimi tiyatroda[8] zannettim; üç sâ'at kadar eğlendim[9]; "Hele şimdilik râhat ediniz de, bir daha görüşürüz„ dedim. O gün ya'ni sabr-ı Eyyûb'a mâlik idim. Bakalım, ikinci mecliste bu gün gelen emir, bundan iki sene evvel icrâ olunup-olunamayacağını[10] anlatmağa muḳtedir olabilecek miyiz! Anlar anlamazsa, biz yine bildiğimizi yaparız ya... Bâḳî du'ây-ı ḫayr efendimiz.

25 Mart, sene 303

Bende,

KEMAL

---

[7] Kemal'in bu mektubunun, Mustafa Âsım Bey'in 12 Mart, 1303 (24 Mart, 1887) tarihli mektubunun karşılığı olduğu anlaşılıyor: bu yüzden babasının kendi el yazısıyle olan bu mektubunun da yayımlanmasını faydalı buluyoruz (Mektubun fotokopisi, yeni harflere çevrilmiş metni Tâhâ Toros tarafından neşredilmiştir (*Cumhuriyet*, 24 Aralık, 1969):

Nûr-ı 'aynım Oğlum Efendim,

Bu posta mektûbunuzu aldım. Ḫaber-i 'âfiyetlerinden memnûn oldum. Bizler de el-ḥamdü li'llâh 'âfiyetteyiz. Esvâbların vaḳtiyle yetişmesine memnûn oldum. Verilen akçe ve çekilen emek żâyi' olmadı ve maḳbûle de geçmiş. Burada vâlidenizle ben birkaç kerre çârşûya gittik; şurası şöyle, burası böyle olsun diye ta'rîfe hele emeğimiz żâyi' olmadı. Şafây-i ḥâṭırla giymenizi ve ḳarîben Müşîrlik elbisesini dahi göndermekliğim du'âsını îfâ etmekteyim. Akçe geldi; terziye teslîm ettik. Bâḳî her hâlde Ḫudâ'nın birliğine emânet ol, oğlum efendim!

MUSTAFA 'ÂSIM

[8] Krş., M. C. Kuntay, Meclis-i İdâre değil, kendimi tiyatrolarda

[9] Krş., M. C. K. anlattım.

[10] Krş., M. C. K., olunup olunamaz mı

DCCCLXXXIII.

Kemal'in annesi Fâtımatü'z-Zehrâ Hanım'ın mezarının nerede olduğu kesinlikle bilinmemekle berâber, Afyon-Karahisar'ında bulunduğu kuvvetle muhtemeldir. Kemal herhâlde kendiliğinden, annesinin mezarı ile ilgili olmamıştır; bu husûsta kimseden mektup almadığını yazıyor. Mustafa Âsım Bey de Kemal'e annesinin mezarının ta'miri için ba'zı şeyler yazmış olsa gerektir; bu münâsebetle mezarın ta'mirine lâzım olan masrafın bildirilmesini, ona göre işin İcâbına bakacağını kaydediyor.

Kemal'in annesinin mezarı hakkında tedkiklerde bulunan Edîb 'Âli Bakı, mezar taşındaki kitâbeyi de neşretmiştir; "Ricâl-i Devlet-i 'Aliyye'den Karahisâr-ı Sâhib Muḥaşşılı sa'âdetlu 'Abdü'l-Laṭîf Efendi'nin kerîme-i muhteremeleri Cennet -mekân, Firdevs-âşiyân merhûm Fâṭımatü'z-Zehrâ Hanım'ın rûhu içün el-fâtiha — Sene 1264, Ġurre-i Sevvâl„ cümlelerinden ibâret olan kitâbeye göre Fâtıma Hanım, 31 Ağustos, 1848'de vefât etmiştir[1]. Hicrî 1291 (1874-75)'de kabrin bulunduğu dergâh yanmış ve mezar biraz zedelenmiştir[2]. Mezarın ta'mirine bu yüzden ihtiyâc hâsıl olduğu muhakkaktır. Kemal'in, âilesi mezarın nerede olduğunu bilmemekle berâber[3], aşağıdaki mektubunda mezar hakkında bir mektup almadığını zikri, bunun İstanbul'da bulunmadığı ihtimâlini kuvvetlendirmektedir.

13 Nisan tarihli mektubunda Kemal bu mes'ele dışında bir me'mûriyete ta'yîni istenilen Bâkî-zâde 'Alî Efendi'nin nasıl bir iş istediğini sormakta ve babasına gönderdiği takvîmler üzerinde de durmaktadır.

Mektup metni siyah mürekkeble, Kemal'in kendi el yazısıyle, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 636).

883. Mustafa 'Âsım Bey'e

13.IV.1887

Velînî'met,

İki taḥrîrât-ı 'aliyyelerini aldım ki biri vâlidemin ḳabrine muta'allik idi. Emniyyet buyurulsun ki, bana şimdiye kadar vâlidemin ḳabrine dâ'ir hiç kimseden bir mektûb gelmedi. Vâḳı'a Ḥâfiẓ Sa'îd Efendi kadar vâlide-i merḥûmecilerden değilsem de, vaẓâ'if-i benuvveti bilmeyenlerden de değilim. Âferîn, ḫayırlı evlâd buyurulmuş. Kâşki denilmemiş olsa; çünki naẓîre olarak ḫayırlı koca, falan gibi

[1] Edîb 'Âli Bakı, *Ulus* gazetesi, 21 Kânûnıevvel, 1940. Edîb 'Âli Bakı, *Nâmık Kemal Hakkında, Ülkü* mec., nu. 101, Temmuz, 1941. Ayni müellif, *Nâmık Kemal, Afyon'da*, Ankara, 1949, *Ulus* Basımevi, s. 17 v.d.

[2] Şerif Hulûsî, *Namık Kemal'in Doğumunun 100'üncü Yılı ve Matbûât, Ülkü* mec., nu. 96, Şubat, 1941.

[3] Mustafa Râgıb, *Nâmık Kemal'in Anası—Afyon-Karahisar'daki Mezartaşı Kime âiddir, Akşam* gazetesi, nu. 7964, 21 Kânûnıevvel, 1940.

birtakım sözler bulunabilir de!.... Ma'lûmdur ki ḳabrini ta'mîr etmek, kimsenin rûḥunu şâd etmez. Yalnız mer'î ve şer'î bir 'âdete ri'âyetten 'ibâret kalır; ma'a-mâ-fîh o ri'âyet üzerime lâzımdır. Baḥiş buyurulan masrafın miḳdârı beyân olunsun da Icâbına bakalım.

Bâḳî-zade 'Alî Efendi ne dürlü me'mûriyyet ister[4]? Rodos'da, şehirde bulunmak şartıyle, benim intiḫâb ve ta'yîn edebileceğim me'mûrların ma'âşı ikiyüz ġuruştan nihâyet beşyüz ġuruşa kadardır. Şimdi açık yer de yoktur; fakat biraz sonra elbette birinden-biri açılır. Nitekim me'mûriyyet açılmaksızın iki ay geçmiyor. Açıldığı vaḳit de iḳtiżâsına bakılır. Ârzû ne ise, şarḥan beyân buyurunuz.

İkinci luṭuf-nâmeleri taḳvîmlere muṭa'allik idi. Taḳvîmler teşekküre değer birşey değil idi ya.. Biz, Rodos'da taḳvîm falan yapmıyoruz; fakat müdericâtı nekadar a'lâ olsa, top-yekûnu altmışar paradan dokuz ġuruşa bâliġ olan altı taḳvîm içün de teşekkür edemeyiz. Bektaşî'nin dediği gibi, suda pişmiş labadayada mı el-ḥamdü li'llâh.. Eşyâ içün para gönderecektim; muḳtedir olamadım. Rodos parasızlıkta hemân-hemân İstanbul'a benziyor. Bu da Defterdâr-ı Vilâyet sa'âdetlu Necîb Beyefendi Hazretleri'nin sâyelerindedir. Mubârek, ḥırş-ı pîriye mübtelâ olmuş; Ḫazîne'ye yaranacağım da

[4] Edîb 'Âli Bakı'nın kaydettiğine göre, Kemal'in annesinin babası 'Abdü'l-Latîf Bey'in Mevlevîler'le yakın münâsebeti vardır. Afyon Mevlevî Dergâhı'nda bulunan Coşkun Dede Kemal'e semâ' çıkarttığı gibi, annesi Fâtımatü'z-Zehrâ Hanım'ın mezarı da bu dergâhta bulunmaktadır. Kemal ve Mustafa Âsım Bey ile yakın münâsebeti olan Afyon Mevlevî Dergâhı Şeyhi Kemâleddin Çelebî 1303 (1887)'de İstanbul'a gelerek, oğlu 'Alî Çelebî'nin Rodos Tahrîrât Müdürlüğü'ne ta'yîni için, Mustafa Âsım Bey aracılığıyle Kemal'e bu isteklerini bildirmişlerdir. Müellif, 'Alî Çelebî ile Kemal'in mektuplaştığını, bu zâtın genç yaşta vefât ettiğini, mezkûr mektupların kaybolduğunu, 'Abdu'l-Latîf Bey'in evinin Mevlevî Dergâhı'na bitişik bulunduğunu da kaydetmektedir (*Namık Kemal Afyon'da*, Ankara, 1949, *Ulus* Basımevi, s. 22 v.d.).

Mustafa Âsım Bey'in, oğluna kendi yazısıyle, 7 Nisan, 1887 (26.III.303) tarihli mektubundaki, "Kara-Hisarı'ndan Kemâleddin Çelebî İstanbul'a gelmiş. Tekye muḥterıḳ olduğunu işittiğimden gidip vâlidenizin ḳabri için su'âl ettim. Ol bâbda cereyân eden söz üzerine Ali Çelebî'nin yazdığı mektûb gönderilmiştir; cevâba muntaẓırız„ cümleleri, Edîb 'Âli Bakı'nın yazdıklarını doğrulamaktadır (Mektup metni, Tâhâ Toros'un arşivindedir). M. Âsım Bey, Kemal'in az önce yayımladığımız 23 Mart, 1887 tarihli mektubundaki, "Firenk gömleğim kalmamış; yarım düzine isterim„ cümleleri dolayısıyle, "Sipâriş eşyâlar içün sabretmeli; akçenin fıḳdânı var„ cevâbını vermiştir.

rütbe, nişân alacağım diye etmedik hezeyân bırakmıyor. Buradaki askerin ḥavâlesinden ikiyüzbin ġuruş kadar para ta'vîḳ etti. Askeri besleyeceğiz diye, ac oturuyoruz. Yine bir zincirden boşanacağım da, sebeb olanlar peşîmân olacak. Bâḳî du'ây-i ḫayr..

1 Nisan, sene 303
Bende,
KEMAL

DCCCLXXXIV.

Kemal aşağıdaki mektubunu Duhan İnhisârı Müşâviri Halîm Bey'e göndermiştir. Rodos'ta tütün zirâati ile meşgûl olanların hükûmetten şikâyetci olduklarını, kaçakcılığın ve ba'zı uygunsuz hâllerin önlenmesinin ve Reji idâresinin ta'rîzlerden kurtulmasının, bu husûstaki hisâbların düzenli tutulmasının gerekli olduğunu bildiriyor. Bu işle vazîfelendirilen me'mûrun aylığı ise 400 kuruştur. Kemal, bu aylığın 600 kuruşa yükseltilmesini istemiş, fakat aylık, Reji tarafından 500 kuruş olarak ta'yîn edilmiştir. Halîm Bey'den bu mikdârın 600'e yükseltilmesi için yardımını recâ ediyor.

Mektubun Kemal'in el yazısıyle olan nushası 'Abdü'l-Laṭîf Subhî Paşa'nın oğlu Vehhâb Koca Memi'dedir; bundan faydalanılarak M. Cemal Kuntay tarafından ayni eserde iki def'a neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım II., s. 250, 672); esâs olarak ikincisini aldık.

884. SÂMİ PAŞA-ZÂDE HALÎM BEY'E

20.IV.1887

Sa'âdetlu Kardeşim Efendim,

Rodos'ta Reji mu'âmelâtının Fıransızca'ya taḥvîli üzerine o ḫidmete Mösyö Alfred nâmında biri ta'yîn olundu. Ḫidmet dediğimiz anbar me'mûriyyeti oluyor ki hem Reji'nin ḥisâbına bakacak ve hem de rencberin mâlı içün ḥisâb tutacaktır. Bu me'mûriyyet içün taḫṣîṣ olunan 400 ġuruş ma'âş, öyle vaẓîfeyi lâyıḳıyle icrâ edebilecek bir me'mûr bulmağa musâ'id değildir. Zâten Rodos tütün zurrâ'ı, Reji idâresinden şikâyeti kendilerince en büyük medâr-ı menfa'at bilmiş birtakım kaçakcılardan 'ibâret olduğundan ve gerek Hukûmet'in ve gerek Reji'nin öyle münâsebetsiz birtakım ta'rîżâttan kurtarılması anbar ḥisâblarının intiẓâmına mutavaḳḳıf bulunduğundan, Reji'nin buradaki me'mûru ile söyleşerek anbar me'mûruna lâ-aḳal 600 ġuruş ma'âş verilmesinin yazılmasına ḳarâr vermiştik. Bu gün aldığım ḫabere göre, ġâlibâ Reji tarafından yine ma'âş 500

ġuruş i'tibârıyle tutulmuş. Bu miḳdâr azdır. Şimdiye kadar Reji'ye edebildiğim ve yâḫûd etmek istediğim mu'âvenet ve ḫuṣûṣıyle o yolda ḥâṣıl eylediğim tecrübeler[1] naẓar-ı i'tinâya[2] alınır da, anbar me'mûrunun ma'âşı 600 ġuruştan i'tibâr olunursa hiçbir şey ġā'ib edilmeyeceğini ve belki bi'l-'aks fâiż-i mürekkeble akçe verilmiş kadar istifâde olunacağını ṣûret-i maḫṣûṣada beyân ederim. Komiser Sa'âdetlu Nûrî Beyefendi[3] birâderimize de bu bâbda bir-iki kelime yazdım. Bâḳî emr ve irâde kardeşim efendimindir.

8 Nisan, 303
Birâderiniz,
KEMAL

DCCCLXXXV.—LXXXVII.

Kemal, dâmâdının Rodos'a gelmesine izin verilmesi için Besîm Bey'e bir mektup göndermiştir; bunun hâlâ verilmeyişinin iyi birşey olmadığını yazıyor; izin verildikten sonra Rif'at Bey'in Adana'dan kendisine yakın bir yere naklini istemek için de bir mektup yazmağı tasarlamakta, ilk mektubu henüz yerine verilmediğinden nakil işine dâir Besîm Bey'e mektup yazamamaktadır. Dâmâdına, Mâliyye Nezâreti'ne baş vurmak sûretiyle izin almasını tavsiye etmiştir. Mektubunda bu mes'ele dışında Rodos'ta beklenilen yağmurun yağdığından, diş etlerindeki iltihâb yüzünden çektiği iztırâbtan da bahsetmiştir.

Rif'at Bey'in izin alma işinin uzamasından Feride Hanım da Rodos'a gidemediği için sıkıntıdadır. Kemal, 23 Nisan tarihli mektubunda elinden geleni yaptığını, Rif'at Bey'in resmî işlerinin ağırlığı dolayısıyle izin istemeğe teşebbüs etmediğini, izin husûsundaki murâcaatı müsbet sonuç vermezse Feride Hanım'ın onsuz da gelebileceğini, oğlu Ali Ekrem'i kendilerini Rodos'a getirmek üzre Adana'ya yolladığını yazıyor.

Kemal, yine 23 Nisan'da dâmâdına yazdığı mektubunda, onun izin mes'elesi üzerinde duruyor; kendisinin teşebbüsünden bahisle, Rif'at Bey'in a'ṣâr müzâyedesi dolayısıyle izin istemeğe cesâret etmemesini yersiz bulmaktadır. Rif'at Bey'in Rodos'a gelmesi için ayak-direyen Kemal, giriştikleri izin alma teşebbüslerinden

[1] Kemal'in, tütün isrâfını önlemek için, tütün kaçakcılarının sorguya çekilmeleri, muhâkemeleri, alınacak cezâ karârı hakkında Reji İdâresi'ne resmî, 10 ve 18 Kasım, 1884 tarihli iki yazısı için bk., Rifa't Bey'e yolladığı, kitabımızın bu cildindeki 8 Nisan, 1885 tarihli mektubu (S. 201 v. d., nu. 761, not—1).

[2] Krş., M. C. K., a. e., s. 250, i'tibâra

[3] Kemal'le birlikte Avrupa'ya kaçan Mustafa Nûrî Bey, 4 Muharrem, 1301 (24 Ekim, 1884'de Mâbeyn Kitâbeti'ne ek olarak Tütün Rejisi Komiserliği'ne ta'yîn edilmiştir (M. K. İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. VII., İst., 1939, Devlet Basımevi, s.1253).

müsbet sonuç alınmazsa, bunu gerçekleştirmek için Velîni'met ('Abdü'l-Ḥamîd)'den nasıl olsa izin alacağı fikrindedir. Şimdilik, Adana'da bulunan eşi Nesîme Hanım'la kızı ve torunlarının Rodos'a gönderilmesini yazmıştır. Kemal'in bu mektubunun kime yazıldığı belli değilse de, içindekilerden, Rif'at Bey'e gönderildiği açıkca anlaşılmaktadır.

Kemal'in âile hayâtını, bu çevredekilere sevgi ve bağlılığını aydınlatıcı bu mektuplarının üçü de kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 631, 440, 384).

885. Mustafa 'Âsım Bey'e

21.IV.1887

Velîni'met,

İḥsân-nâmeleri alındı. 'Arîżanın taḳdîm olunamaması iyi birşey olmamış. Verilmiş olsaydı, Rif'at'in ruḫṣatı şimdiye kadar istiḥṣâl edilmiş ve me'mûriyyetinin tebdîlline de bir muḳaddime hâzırlanmış olurdu; İnşâ'allāh şimdiye kadar verilmiştir. Rif'at'in Neẓâret'e murâca'at etmesini kendisine tavṣıye ettim. İḳtiżâsını icrâ etmiş olacağına şübhe yoktur. Allāh verse, şu me'ẕûniyyet bir gün evvel ḥâṣıl olsa..

Burada yağmurlar el-ḥamdü li'llāh herkesi kandırdıktan sonra kesildi. Yerine 'aẓametiyle bir poyraz furtınası peydâ oldu. Kış kadar soğuk yapıyor. Ruṭûbet nezlesi biter-bitmez soğuk nezlesi başladı. Ben bu günlerde vucûdümden fevḳa'l-ġāye memnûnum. Hani bizim bir diş etleri patırdısı var ki buraya geldik-geleli çekip duruyoruz; muṭlaḳā dişde çürük olduğunu tahmîn ediyorlardı; fakat kenârı iltihâb hâlinde iken çıkarmak da olmaz diyorlardı. Benim içün haylice bir menşe'-i iżṭırâb idi. Üç gün evvel etrâfından bir hayli kan geldi. Diş de yerinden oynadı. Bugün-yarın düşmek üzredir. Bayağı seviniyorum. Besîm Beyefendi'nin râhatsızlığına pek ziyâde te'essüf ettim. Kendisine bir mektûbum var. Münâsib ise verirsiniz.

Bâḳî du'ây-ı ḫayr efendimiz.

9 Nisan, sene 303

Bende,

Kemal

886. Ferîde Hanım'a

23.IV.1887

Hanımefendi Kızımız,

Son mektûbunda Nefîse Hanım'ın pilav-zerde 'antarîsi fıkrasına yakın su'âller sormuşsun. Ben, burada elimden geleni yaptım, hâlâ da yapıyorum. Yazdığım mektûbu vermemişler. Ruḫṣat anın içün ẓuhûr etmedi. Verilmesini telgıraf ile tekrâr ettim. Vermezlerse başka taraftan murâca'at eder, yine ruḫṣat alırım. Defterdâr Beyefendi Hazretleri müzâyede zamânı olduğundan ve Adana'nın müzâyedesi naẓar-ı tedḳîḳ-ı devletleri önünde cereyân etmezse, Devlet-i 'Aliyye, i'lân-ı iflâs etmek lâzım geleceğinden dolayı ruḫṣat isteyemezler imiş. Neme lâzım! O, bağcesine biraz sarımsak eksin de fıkrasını günceşi (gvncşi? گونجشی) beklesin. İşte Ekrem'i gönderdik. Siz kalkın gelin; ümîd ederim ki Rif'at de berâber gelir. Şâyed İstanbul'dan bir münâsebetsizlik daha ederlerse, nihâyet sizden bir ay sonra gelir. Tafṣîlât Ekrem'dedir.

11 Nisan, sene 303
Kemal

887. Menemenli Rif'at Bey'e

23.IV.1887

İnsânın sağını-solunu bir alay tîmâr-hâne kaçkını alırsa, hâl bi'ṭ-ṭab' böyle olur. Senin ruḫṣat kâğadını bir şiddetli baş ağrısı cihetiyle, haftasında yazmağa muvaffaḳ olamamıştım. Zâten yazsam da fâ'idesi olmayacak imiş ya.. Ertesi hafta yazdık; hem de i'tiḳādımca ḳaṭ'iyyü't-te'şîr idi. İstanbul'daki 'uḳalây-ı ümmet vermeği münâsib görmemişler. Ufak-tefek şeyler içün taṣdî' 'abeş olurmuş; bilmem ne b.. yer imiş. Rif'at'in telgıraf ile Mâliyye Nâẓırı'na murâca'at etmesi lâzım gelir; biz burada ruḫṣatı alırız; iş olur-biter dediler. Biz bir taraftan telgıraf içün, bir telgıraf ile taraf-ı vâlây-ı hakîmânelerine murâca'at ettiğimiz gibi, 'arîżanın be-heme-hâl taḳdîm olunması içün de İstanbul'daki hükemây-ı kirâma bir telgıraf gönderdik. Bizim tedbîrin Aṭana'da maẓhar olduğu telaḳḳi, İstanbul'ca uğrayacağı ḥüsn-i ḳabûle berâ'at-ı istihlâl olabilir. Siz efendimiz, müzâyede zamânı olduğunu kendinden başka kimse bilmez imiş; müzâyede vaḳtinde adam hasta olmaz imiş; bir vilâyetin a'şârı

müzâyede olunurken Defterdâr başında bulunmazsa, gökyüzü yere geçer imiş gibi ruḫṣat istenilemez buyurmuştunuz. İnşâ'allâh İstanbul'da da Kemal, dünyânın münâsebetsizliği içün Pâdişâh'a murâca'at edebilir; yalnız dâmâdı içün izin isteyemez hikmetinden dem ururlar; yine 'arżayı vermezler. Bu yaz mevsiminde orada, elmas çocuklar, kırmızı postallı çocuklar guftâr-ı müteḫassirânesiyle naġme-sâz olur-dursun. Gebersen vaẓîfem değil; amma, sağlam olarak gebermelisin ki hoşuma gitsin. Keyifsizliğin ḫâṭıra gelince, insânın bütün-bütün fikri değişiyor. Şu ġarîb, 'aḳılsız başın zorunu ayak çeker sırrına maẓhar olmuş, sakın cidden hastalanmasın; acı badıncanı kırağı urmaz; binâ'en-'aleyh cidden gebermez amma, cidden hastalanabilir diyorum da, o endîşe ile ben keyifsiz oluyorum. İstanbul'dakiler ne gevezelik ederse etsin, sen, ne dürlü fikr-i saḳîmde bulunursan-bulun, bu yaz seni orada bırakmak niyyetinde değilim. Bi-iẕni'llâhi Te'âlâ, Velînı'met'ten nasıl olsa ruḫṣat alırım. Kadınları, çocukları gönder; sen de sebük-bâr olarak intiẓâr et. Belki, ana da ḫâcet kalmaz. Ekrem ile hepiniz berâber gelirsiniz; o kadar.

11 Nisan, sene 303
KEMAL

DCCCLXXXVIII.—XC.

Kemal, Besîm Bey'e yolladığı 3 Mayıs tarihli mektubunda başlıca iki şey üzerinde duruyor. Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'ne bağlı her yerde Yunanlılar'ın, Rodos'ta ise Yunan'dan yana İngilizler'in fesâd çıkardıkları görülmektedir. Hükûmet'in emri gereğince Rodos'ta nufûs sayımı yapılabilmiş ise de, Sakız'a bağlı adalarda bu kānûna riâyet edilmeyerek nufûs tahrîri yapılamaması da fesâdın görüntülerindendir. Rodos'ta İngiliz siyâsetine karşı koyabileceğini ileri süren Kemal, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'nin öteki yerlerinde baş gösteren ve Yunanlılar'ın çıkardığı fesâdlarla mücâdeleyi kendince imkânsız bulmakta, bu husûstaki arżalarına kayıdsız kalan Bâb-ı 'Âli'nin uyandırılmasını istemektedir. Üzerinde durduğu ikinci mes'ele de buna az-çok ilişiktir. Sultân 'Abdü'l-Ḥamîd'e sadâkat ve liyâkatine dâir ma'rûżâtta bulunduğu Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Müdde'î-i Umûmîsi Tevfik Bey İstanbul'a gitmiştir; işin iç-yüzünü lâyıkıyle bilen Tevfik Bey'in dinlenilmesini, edinilen bilginin Sultân 'Abdü'l-Ḥamîd'e arzını Besîm Bey'den recâ etmektedir.

Yine 3 Mayıs'ta Kemal, Sa'îd Paşa'ya da bir mektup yazıp, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti İstînâf Müdde'î-i Umûmîsi Tevfik Bey'in Adliyye meslekinden ayrılmak istediğini, ma'rûżâtı bulunduğunu kayd ve kendisinin lutfen dinlenilerek gereken yardımın esirgenmemesini recâ ediyor.

Her iki mektubun istinsâh edilmiş nushaları Es'ad Çinar'ın bize bırakımış oldukları mektuplar arasında, kendi kitaplığımızdadır; Sa'îd Paşa'ya gönderileni, Kemal'in kendi el yazısıyle olan müsveddesinden kopya edildiği kaydedilmiştir (Nu. 86, 75; s. 211-12, 186).

Kemal yine 3 Mayıs'ta babası Mustafa Âsım Bey'e gönderdiği mektubunda Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti Defterdârı Necîb Bey'in bir başka yere nakletmek istediğini, bu takdîrde Rif'at Bey'in açılan Defterdârlık'a ta'yînî fırsatının bir daha ele geçmeyeceğini, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Müdde'î-i Umûmîsi Tevfik Bey'in İstanbul'a gideceğini, onunla zeytun yağı gönderdiğini bildiriyor.

Bu mektup siyah mürekkeble, Kemal'in kendi el yazısıyle, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 611).

888. Besîm Bey'e

3. V. 1887

Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'nin her ciheti Yunan ve Rodos -sancağı ise, Yunan'a iżâfeten İngiltere desâyisi içindedir. Yunan tesvîlâtı gittikçe ḳuvvet buluyor. Bir derece ḳuvvet buluyor ki, bendeniz, Rodos'a tâbi' olan İsporat-adaları'nı, sâye-i aḳdâr ve iḳtidâr-ı Pâdişâhî'de tahrîr-i nufûs niẓâmına ittibâ' ettirdiğim hâlde, Sakız'a tâbi' olan adalarda o ḳānûn-ı Pâdişâhî icrâ olunmadı. Bu adaların iddi'â ettikleri idâre-i istiṣnâ'iyye, Vilâyet'in her tarafına sirâyet edeceğinden ve bu iddi'ânın hiçbir ḳā'ideye müstenid olmadığından baḥiṣle, gerek Rodos'tan ve gerek Vilâyet'ten muta'addid ma'rûżât taḳdîm olundu. Bâb-ı 'Âli'ce hiçbirine ehemmiyyet verilmedi. Mülkün sâhibi, Vükelâ değil, Pâdişâh'tır. Bendeniz buraca İngiltere desâyisinin önünü almağa muḳtedirim; kendimi ortaya korum. Bir edebsiz Tercemân'ı var; anı def' ederim. Bir ma'tûh Konsolos'u var, anın ile de nasıl olsa uğraşırım[1]; fakat Yunan desâyisinin te'sîrâtını men' etmek, yalnızca buranın ve hattâ Vilâyet'in ḳuvvetiyle ḳābil olamaz zannederim[2]. Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti Müdde'î-i 'Umûmîsi

[1] İngiltere'nin Rodos Konsolos Vekîli Calvert (قالورت)'dir (*Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, Hicrî 1303, 1304, İst., Mahmutd Bey Matbaası, s. 502, 451).

[2] İngiltere Konsolos-hânesi tercemânı İlia Akadi'nin resmen tercemân sayılamayacağının sebepleri, bunun kabûlüne imkân olmadığı hakkında Kemal'in resmî yazıları ve mücâdelesi için bk., bu ciltteki, Rif'at Bey'e 8 Nisan, 1885 tarihli mektubunun önsöz'ü (S. 201, nu. 761). Sefâret-hâneler'den alınacak *Pat'ent* vergisini vermemek için, İngiltere, Avusturya ve Yunan Sefâret-hâneleri'nin şikâyeti, Hazîne'nin hakları uğruna bu verginin alınmasında mücâdeleleri, bu husûstaki resmî yazılarına dâir, bu ciltteki, Sadâret'e 20.1.1885 tarihli mektubuna bakılabilir (S. 135, nu. 736,

Tevfîḳ Bey Der-sa'âdet'e 'azîmet ettiğinden ve buraların ḥaḳāyıḳ-ı aḥvâline tamâmıyle muṭṭali' bulunduğundan, irâde buyurulacak tafṣîlât andan alınabilir.

Huzûr-ı Hazret-i Velîni'met'e, gerek Vilâyet'in ḥâline, gerek mû-mâ-ileyhin liyâḳatine ve ṣadâḳatine dâ'ir ba'żı ma'rûżât taḳdîm

---

not—2). Kemal'in, mülkün bir yerinden bir başka yerine yolcu ve eşyâ nakletmekten ibâret olan *petit cabotage* denilen kısa vapur seyâhatlerinde nizâmlara aykırı hareket edildiği için Yunan Konsolos-hânesi'ne çok sert, 21 Mayıs, 1885 tarihli bir yazısı da vardır: Ecnebî kumpanyaları Osmanlı sâhillerinin "her cihetine vapur işletmekte ve Hukûmet-i seniyye cânibinden bu bâbda bir musâmaḥa-i muvaḳḳate görmekte oldukları hâlde, ba'żıları bununla da ḳanâ'at etmeyerek uğradıkları yerlerde ḳavânîn-i maḥalliyyeyi dahi iḫlâl etmektedirler. O Ḳabîlden olarak devlet-i metbû'aları bayrağı altında buralara işlemekte olan *Rumeli* nâm vapur geçenlerde Kerpe'ye giderek ve *Pasaport Niẓâm-Nâmesi*'nin onsekizinci mâddesi ahkâmını bütün-bütün iḫlâl ile cezîrenin mu'âyene me'mûru bulunmayan birçok mevâḳı'e yolcu çıkarıp almıştır,, ; böyle bir hareket oraların asâyişi için zararlı olduğu gibi, fırâr hâlinde bulunan bir ḳātilin hükûmetce arandığı zamâna da rastlamıştır. Bu vapur, zâbıtası olmayan yerlerde yolcu da almıştır. Kemal bütün bunlara dayanarak adı geçen vapur kapdanlarının cezâlandırılmasını, böyle yolsuzluklardan sakınmadıkları hâlde kānûnca gerekli olan cezâya çarptırılacaklarının da kendilerine bildirilmesini Yunan Konsolos-hânesi'nden istemiştir (Kemal'ın kendi el yazısından istinsâh edilen 9 Mayıs, 1301 tarihli bu yazısı, Es'ad Çinar'ın bize verdiği, kendi kitaplığımızdaki mektûpları arasındadır : Nu. 18, s. 43-44).

Kemal'in, Avusturya Konsolos-hânesi tercemânı aleyhinde de resmî iki yazısı elimize geçmiş bulunuyor. Avusturya Konsolos-hânesi'ne 13 Teşrînisânî, 300 (25 Kasım, 1884) tarihli, yukârısında *Yazıldı* kaydi, 78 numarası bulunanı, bu Konsolos -hâne'nin 24.XI.1884 tarihli yazısına karşılıktır: İmtiyâzlı tercemân Mösyö Tomayidi (طومايیدی)'nin tevkîfinin usûle uygun olduğu, tutuklanmasına görülen lüzûmun icrâsı için Konsolos-hâne'nin muvâfakatini almanın gerekli bulunmadığı hakkındadır. 7 Safer, 1302/14 Kasım, 300 (26.XI.1884) tarih, 390 numaralı, yukarısında yine *yazıldı* kaydi olanı Vilâyet'e gönderilmiştir. Bunda, "Avusturya Konsolos-hânesi'nin imtiyâzlı tercemanlığı ḫidmetinde bulunan, teba'a-i Devlet-i 'Aliyye'den İstefani Tomayidi'nin 'aleyhine iḳâme olunan emniyyeti sû'-i isti'mâl da'vâsından dolayı Dâ'ire-i İstinṭāḳ'ca alınan ifâdesi bu fi'l ile müttehem olduğunu gösterdiğinden Mustanṭıḳ tarafından 'aleyhinde bir muvaḳḳat tevḳîf müzekkeresi verilmiş ve iḳtiżâsı dahi bi'ṭ-ṭab' icrâ edilmiş,, olduğu anlatılmıştır. Kemal, bu yüzden yazılan protestoyu içine alan takrîrin sûretini, kendisinin buna cevâblarını Vilâyet'e gönderdiğini bildirerek, İ. Tomayidi'nin şikâyete teşvîk edildiğini, "Sefâret'ten Bâb-ı 'Âli'ye murâca'at vuḳû' bulduğu ve Bâb-ı 'Âli'den dahi Vilâyet-i celîle'ye bir suâl,, sorulduğu takdirde yazışmalarla gecikmeği önlemek düşüncesiyle, mes'elenin mâhiyetini anlatmağı faydalı gördüğünü yazmıştır (Kırmızı mürekkeble, Kemal'in el yazısıyle olan her iki belge, T. T. Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (*Defter*—I., s. 68; 73).

olunmuş ise de, ḫafâyây-ı maṣlaḥat hiçbirisinde tamâmıyle münderic olmadığından ve mû-mâ-ileyh ise, buraların bi'l-etrâf ḥâline vâḳıf olduğu gibi, ḥaḳîḳaten ḫidmet-i Pâdişâhî'ye lâyıḳ ve o sâyede teraḳḳıye müsteḥaḳ bulunduğundan, bir kerre de kendisinden istîżâḥ-ı maṣlaḥat buyurulmasını ve ifâdâtının bir münâsib zamânda, huzûr-ı sâmi-i Ḫilâfet-penâhîy'e 'arż olunmasını, ḥamiyyet ve ṣadâḳat nâmına temenni ederim. Ol bâbda...

21 Nisan, 303

889 Sa'îd Paşa'ya

3.V.1887

'Aẓamet-i İlâhiyye'nin burhân-ı ẕî-hayâtı olan e'âẓıma 'aṭf-ı naẓar, bir ṣâḥib-i vicdâna göre eleẕẕ-i ḥuẓûẓât olmak i'tibârıyle, çâkerlerinin öyle bir ni'metten istifâdeme dirîġ-i musâ'ade buyurulmayacağını bildiğim içün, her ne zamân muḫâṭab-ı raḥîmâneleriyle şeref-yâb olabilecek bir vesîle ẓuhûr ederse intihâzına musâra'at ediyorum. Bu def'a da ġars-i yemîn-i merḥametleri olan Ḫudâyî-nâbit Tevfîḳ bendeleri İstanbul'a 'azîmet eylediğinden, cidden ve ḥaḳîḳaten aḫlâḳ-ı 'aẓîme-i me'âli-perverânelerine meftûn bir vicdânın ḥissiyyât-ı ḫâlişesini şu birkaç kelime ile huzûr-ı mün'imânelerine 'arż etmekten kendimi alamadım. O ḥissiyyâtın, bi-ḥaḳḳın taṣvîrine muḳtedir değilim; binâ'en-'aleyh 'arîża-i kemterânemin, bir nev' lisân-ı ḥâl 'addolunmasını istirḥâm ederim. Tevfîḳ bendeleri vaḳtiyle merâḥim-i celîle-i dâver-i efḫamîlerine istinâden sevḳ ettiğim 'adliyyecilikten pek bî-zârdır. Vâḳı'a şu günlerde, *ḳāḍî ki dedik ḳażıyye ma'lûm* sırrı da, bütün-bütün meydâna çıkmağa başladı. O ḥâle naẓaran, Tevfîḳ'e muta'alliḳ ve fakat her hâlde fermân-ı veliyyü'l-emrlerine mu'allaḳ ba'żı taṣavvurlarda bulunuldu; kendisi 'arż eder ve irâde-i âṣafâneleri ne yolda şeref-ṣudûr eylerse, işâbet de anda olur. Bâḳî her hâlde..

21 Nisan, sene 303

890. Mustafa 'Âsım Bey'e

3.V.1887

Velî'nimet,

İḥsân-nâme-i mün'imâneleri alındı. Rif'at, sâye-i devletlerinde ruḫṣatını almış. Şimdi de İstanbul'a gitmeğe nâzlanıyor; yazdım;

gelecektir. Elde bir büyük fırsat var: Necîb Beyefendi bir tarafa teşrîf buyuruyorlar da, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti açılıyor. Maḳṣad Defterdârlık ise, bundan münâsibi bulunamaz. Vâli Paşa Hazretleri de, her ṣûretle tervîc edecektir. Biraz zeytun yağı taḳdîm ettim. Tevfîḳ gelip ḫâk-i pây'e yüz sürecektir. Dayak yersin, dedim; zararı yok, fakat Beyefendi câsûs şerrine kapılmaz cevâbını verdi. Bâḳî her hâlde du'ây-ı ḫayr efendimiz..

21 Nisan, sene 303
Bende,
KEMAL

DCCCXCI.—XCII.

Kemal, babasına gönderdiği mektubunda, o sırada Rodos'ta bulunan torunlarından Ahmed Bayrakdâr (Muvaffak)'ın göndermiş olduğu resminin fenâ çıktığından, ayağında bir eğrilik bulunmadığından, henüz on aylık olan torunu Tuvanger Hanım (Ayşe Berâ'et)'ın çok küçük, poz verilmesi güç olduğu için fotoğrafını aldırtmadığından bahsetmiştir. Mektubun yazıldığı tarihin Hicrî karşılığı 2 Ramazân, 1304, Çarşanba'ya rastlamaktadır; Ramazân'ın birinci günü ise, yine *Taḳvîmü's-Sinîn*'e göre Salı'dır; Kemal'in mektubuna göre İstanbul'da bir gün öncesinden başlatıldığı için, Rodos'ta Hâkim Efendi'nin yanlış hükmü yüzünden Ramazân 31 değil, 30 gün çekecek, dolayısıyle oruc bir gün eksik tutulmuş olacağı öne sürüyorsa da, adı geçen taḳvime göre, Ramazân'ın başladığı günü ta'yînde Hâkim'in yanılmadığı anlaşılır.

Aşağıdaki ayni tarihte yazılan öteki mektubun kime gönderildiği kaydedilmemiş ise de, içindekileri gözönüne alarak Rif'at Bey'e yollanıldığını söyleyebiliriz: Rif'at Bey izin alıp İstanbul'a gitmiş, Mâbeyn Kâtibi Nûrî Bey'le de görüşmüştür. Onun Adana Defterdârlığı'ndan nakli işinin isteklerine aykırı yolda çözümleneceğini de gözönüne alan Kemal, belki geç verilmesi lâzım geleceğini düşünerek, bu mektubu ile birlikte bir tavsıye mektubunu, adını kaydetmediği şahsa verilmek üzre Rif'at Bey'e yollamıştır.

Kemal'in âile hayâtını aydınlatan bu mektuplarının ikisi de kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 648, 148). Rif'at Bey'e yazılanın ba'zı cümleleri Nu'man Menemencioğlu'nun dosyasından faydalanıldığı bildirilerek M. C. Kuntay tarafından yayımlanmıştır (A. e., c. II., Kısım II., s. 667 v.d.).

891. MUSTAFA 'ÂSIM BEY'E

25. V. 1887

Velîni'met,

İḥsân-nâmeleri alındı. Ahmed Bayrakdâr'ın resmi fenâ çıkmış; yoksa, ayağında eğrilik falan yoktur. Şimdi yine mu'âyene ettim;

hattâ benim kadar bile paytak değil. İki resmini gönderiyorum; biri tâm Bayrakdâr olmuş; beğenirsiniz. Tuvanger Hanım'ın daha resmini yaptıramadım; çünki idâresi güç..

Burada Ramażân-ı şerîf Salı'dan oldu. Bir günümüz yine Hâkim Efendi'nin himmetine uğramış olsa gerek.. Her ne ise, Allâh ḳabûl eyleye! El-ḥamdü li'llâh 'âfiyetteyiz. Bâḳî du'ây-i ḫayr velîni'met..

13 Mayıs, sene 303
Bende,
KEMAL

892. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

25.V.1887

Sana *Fransız*'la mektûb yazmadığım gibi *Nemçe* ile yazmayacaktım; amma yine gönlüm ḳâ'il olmadı. Yazdığın mektûblar okunsun diye bin kerre söylemiştim. Yine sıçan b..u gibi yazılarla birşeyler.. Kendim okuyamadım. Ferîde, Ekrem okudular da merâm anladım. Şimdi ikisi de yanımda; okumağa çalıştım; gözlerim yoruldu; yere attım. Yazdığın şeylerde, cevâbı lâzım iken unutulmuş söz varsa, günâhı boynuna.. Zâten unutulacak da birşey olmasa gerek...

Ruḫṣatın *İrâdesiz* olduğuna benim 'aḳlım ermedi. Eğer bu i'tiḳâdı, Nûrî ile cereyân ettiğini beyân cylediğin baḥişten ḥâṣıl ettin ise, doğru birşey değildir. Her ne ḥâl ise.. İşte bir mektûb. Tarîḫinin gününü açık bıraktım. İhtimâl ki kargaşalık bâḳîdir de, biraz ta'aḫḫur eder. Allâh verse de, netîcesi bir mülkiyye me'mûriyyetiyle kayırılmak içün *İrâde* çıkıp da Reşâd'a benzemekten 'ibâret kalmasa. Tevfîḳ'e, sana sipâriş ettiğim eşyâ ne vaḳit egelecek. Şimdilik ḥâṭırıma başka birşey gelmiyor.

13 Mayıs, sene 303
KEMAL

'Aḳıllı sulṭân! Şu hiç olmazsa rütbe mes'elesi nekadar da güzel ḥâṭırına gelmiş! Ben fuḳarâsı kırk yıl ṣarf-ı ẕihn etsem, bu kadar parlak bir fikir bulamam.

Vâlide Hanımefendi'ye 'arż-ı ta'ẓîmât, birâder Beyefendiler'e beyân-ı ḫulûṣ eder, Ṭâhir'in, sâ'ir çocukların gözlerini öperim.

DCCCXCIII.

Kemal, Mustafa Âsım Bey'e 13 Nisan, 1887 tarihli cevâbında annesinin mezarını ta'mir için lâzım olan parayı göndereceğinden bunun mikdârını, Bakî-zâde Ali Efendi'nin nasıl bir me'mûriyyet istediğini soruyor, "Rodos'ta, şehirde bulunmak şartıyle benim intiḫâb ve ta'yîn edebileceğim me'mûrların ma'âşı ikiyüz ġuruştan nihâyet beşyüz ġuruşa kadardır. Şimdi açık yer de yoktur; fakat biraz sonra elbette birinden biri açılır. Nitekim me'mûriyyet açılmaksızın iki ay geçmiyor; açıldığı vakit de iḫtiżâsına bakılır. Ârzû ne ise, şarḥan beyân buyurunuz,, diyordu[1]. Kemal'in aşağıdaki mektubunun ilk cümlelerinde ta'yîn işinden bahsettiği Ali Çelebî ile, Bâkî-zâde Ali Efendi kasdedilmiş olsa gerektir. 13 Nisan tarihli mektubunda annesinin mezarının ta'miri işi sırasında bu zâttan bahsedilmesi ma'nâlıdır; çünki Fâtımatü'z-Zehrâ Hanım, Afyon'da Mevlevî Dergâh-ı şerîfi'nde gömülüdür; Ali Efendi'den bu def'a Ali Çelebî diye bahsedilmesi onun Mevlevî olduğunu gösterdiği gibi, Mustafa Âsım Bey'in, zevcesinin mezarının ta'miri husûsunda bu zâtın aracılığından faydalanacakları ihtimâllerini de kuvvetlendirmektedir.

Mektubun yazıldığı sırada Ramazân'dır; bekcilerin geceleri şiir söylemelerinden, Mustafa Âsım Bey, Kemal'in *Bekçi Türküsü* adlı şiirini hâtırlamış, bu husûsta oğluna birşeyler yazmış olabilir. "Bekçi Hazretleri'nin eş'âr-ı dürer-bârını taḳlîd etmeğe ḥâcet var mı? O beni taḳlîd etsin,, demekle, vaktiyle bir bekçi ağzından söylenmiş gibi tertîbettiği ve mektubunda ilk kıt'asını kaydettiği şiirini anlatmak istemiştir.

Kemal'in yalnız bir kıt'asını mektubunda kaydettiği bu şiirinin bütünü, *Mâliyye ve Sarrâfiyye* başlıklı, memleketimizde yabancılar tarafından açılan bankalardan, elimize bir kâğat tutuşturularak altunların Avrupa'ya aktığından, yeni açılan bir bankadan ve bunu tenkîd maksadı ile bir yabancı gazetede çıkan tenkîdden söz edilen ve "kendiniz için kendiniz bankalar açarak, kendi akçenizden yine kendiniz istifâde ediniz,, cümlesi ile biten imzâsız ve sonunda üç yıldız (***) işâreti bulunan *bend*'in ardında basılmıştır[2]. Neşredilen şiirler arasında tam metni bulunmayan,

[1] Bk., bu ciltteki mektup (S. 430, nu. 883).

[2] *Diyojen*, *Helesâ Yelesâ* başlığıyle, nu. 165, 17 Teşrînisânî, 1288/29 Kasım, 1872, Cumartesi. — Kemal'in T. T. Kurumu'ndaki *yazma şiir Defteri*'nde, bir başkasının el yazısıyle, *Diyojen*'deki gibi 13 kıt'a olarak kaydedilmiştir (S. 98). — Ali Ekrem Bolayir'in eserine yalnız 1, 2, 8, 9'uncu dörtlükleri hezl ve tenkîd, latîfe, ta'rîz yolundaki şiirlere örnek olarak, *Bekci Destanı* başlığıyle alınmıştır (*Nazariyyât-ı Edebiyye Dersleri*, 332-33 *sene-i dersiyyesinde Dârü'l-Funûn'da taḳrîr olunan derslerden müteşekkildir*, Litografya basımı, s. 484 v.d.); dokuzuncu dörtlük dolayısıyle, "Mahmûd Nedîm Paşa tarafından pek fenâ şerâitle verilmiş olan Edirne şimendüfer hattına ta'rîzdir,, notu verilmiştir. — Ayni dörtlükler Rizâ Nur tarafından *Tuyuġât*—1., *Nazariyyât-ı Edebiyye*'den: *Bekci Türküsü* başlığıyle yayımlanmıştır (*Türk Bilig Revüsü*, nu. 6, İskenderiyye, 1936, s. 1190 — 309 v.d.); müellif, metnin sonunda bunun şekilce *tuyuġ* olduğunu kaydetmiş ise de, bilindiği gibi *tuyuġ* Halk değil, Dîvân edebiyâtı nazım şeklidir; Arûz'un *Fâ'ilâtün, Fâ'ilâtün, Fâ'ilün* kalıbı ile, kâfiye düzeni *mâni* şeklinde, Türkler'in Dîvân edebiyâtına kattığı millî nazım şekillerindendir. — *Nazariyyât-ı Edebiyye*'deki dört kıt'a, *Namık Kemal ve Hece Vezni* adlı makâlemizde (*Ülkü* mec., c. XVI., nu. 94, Birincikânûn, 1940, s. 324 v.d.); S. Nüzhet Ergun'un *Namık Kemal'in Şiirleri* adlı eserinde (İst., 1941, İnkılâb Kitabevi, s. 278) de vardır.

aşağıdaki mektubu sâyesinde Kemal tarafından yazıldığı anlaşılan bu şiiri aynen neşrediyoruz:

HELESÂ YELESÂ.....

Besmele'*yle çıktık*[3] *yola,*
Fenarımız söndü m'ola[4]*,*
İstanbul'da gaz-maz yoktur;
Çatmayalım karakola.

Helesâ yelesâ;
Heyamola yisâ[5]

Ramażân verdi şehre fer
Mâhiyyelendi câmi'ler
Kâtibler Ḥaḳḳ'a yüz-tutmuş
Bir mâhiyye ihsân[6] *ister*

Helesâ yelesâ;
Heyamola yisâ!

Sofradan koğsan sivişmem,
Başka sohbete girişmem,
Köşede sahûr yemeği,
Yüzbin altuna değişmem..

Helesâ yelesâ;
Heyamola yisâ!

Ereğli'den kömür gelir,
Para bana ömür gelir.
Açığı râhattır amma:
Gizlisi pek ağır gelir..

Helesâ yelesâ;
Heyamola yisâ!

[3] Şiirin yalnız dört kıt'ası Ali Ekrem'in neşrettiği eserinden alınan, bir önceki notta kaydettiğimiz öteki basımlarından farksız olduğu için, bu dört kıt'ayı yalnız A. Ekrem neşriyle karşılaştırdık: Krş., A. E., Arkadaşla çıktım

[4] Krş., A. E. Selâm verdim sağa-sola

[5] Krş., A. E., bu kavuştak beyitleri yoktur.

[6] Krş., A. E., almak. — Abdülhak Adnan Adıvar, *Bizi Esir Eden Kuvvetler* başlıklı makâlesinde, "Eski asırlarda Karadeniz'den çalışmak için yelken gemileriyle İstanbul'a gelip de memleketini özleyen genclerin Boğaz-sâhilleri'nde yola çıkan gemilerden *heyamola yisâ* nidâlarını duyunca, gözlerinin yaşarması da şartlı bir refleks ve *memleketi özleme derdi* geçtikten sonra bu seslere ister-istemez kulak kabartmaları da bu refleksin âdet hâlini alan şeklidir„ cümleleri dolayısıyle heyamola yisâ ta'biri hakkında bir not da vermiştir: "Bu *heyamola yisâ* nidâsı — ki kuvvet ve metânete teşvîk için kullanılırdı — ba'zılarının zannettiği gibi *eyyâm ola yel ese*'den bozma değil, bi'l-'akis tâ Aristophan'ın eserlerinde bulunan Yunanca bir nidâdan bozulmuş bir ta'birdir. Bu husûsta gâyet enteresan bir etüd için bk., Jean Deny, *A Propos d'un Chant de Manoeuvre Antique*, La Caire, 1936„ (*Hakîkat Peşinde*, İst., 1954, Doğan Kardeş Yayınları A. Ş. Basımevi, s. 277).

İftâr vakti başlar döner,
Reji bilmez tiryâktler,
Ben keyfimi çattım amma
Arkadaşım tütün ister..

Helesâ yelesâ;
Heyamola yisâ!

Reji biraz çer-çöp sattı,
Bir akşam-üstü top-attı,
Yâ Rabbi Sana çok şükür,
Ramażân câna cân kattı...

Helesâ yelesâ;
Heyamola yisâ!

Tramvayın hâli budur,
Durak yerini unudur,
Aman ispir yavaş koşdur,
Paraya halk orucludur...

Helesâ yelesâ;
Heyamola yisâ!

Vapur karada geziyor,
Gören bilmem ne seziyor,
Ma'rifetli çark gemisi
Döndükce altun kesiyor...

Helesâ yelesâ;
Heyamola yisâ!

Demir-yolu demirdendir,
Kârının hepsi birdendir,
Herkesin ağzına düşmüş[7]
Uzanır sanki şîrden'dir...

Helesâ yelesâ;
Heyamola yisâ!

Mâlik olanlar bu yola,
Selâm vermez sağa-sola
Biz uzaktan seyrederiz,
Siz yeyin 'âfiyet ola...

Helesâ yelesâ;
Heyamola yisâ!

Beyoğlu râhata dalsın,
Hep oruc bize mi kalsın,
Su yok ise musâvât var,
Bir yıl da anlar bunalsın...

Helesâ yelesâ;
Heyamola yisâ!

[7] Krş., A. E., Halkın ağzına yem olmuş

Gazeteler yemek ister,
Ḫalḳa söz söylemek ister,
Kapanmak var a sulṭânım,
Söylemeğe yürek ister...
Helesâ yelesâ;
Heyamola yisâ!

Ramażân mâh-ı şıyâmdır
Açlıktan kârım tamâmdır
Müşteriler unutmayın
İki gün sonra bayramdır
Helesâ yelesâ;
Heyamola yisâ!

Kemal'in bu mektubu Fâtımatü'z-Zehrâ Hanım'ın Afyon-Karahisarı'ndaki mezarının ta'miri dolayısıyle Mustafa Âsım Bey'in oradaki Mevlevî Çelebîleri'nden Ali Efendi' ile münâsebetini, şâirimizin Mahmud Nedim Paşa'nın Sadr-ı A'zam'lığı sırasında (8 Eylûl, 1871 — 31 Temmuz, 1872) değil, Midhat Paşa'nın bu vazifeye getirilmesinden sonra yayımlanan[8] hicviyyesini de aydınlattığından mühimdir. Şiirin, mektubunun tarihinden onbeş yıl önce yazıldığını kaydi, 1872'de kaleme alındığını anlatır; *Diyojen*'de 1872'de neşri de bu ifâdesini kuvvetlendirir. Şiirin basıldığı 29 Kasım, 1872 tarihi, 1889 Ramazân'ının 28'ine rastladığı gibi, son kıt'asındaki *İki gün sonra bayramdır* mısrâ'ı da Ramazân sonlarında yazılması ardından neşrediliverdiğini anlatmaktadır.

Mektubun, N. Menemenci-oğlu'ndan alındığı kaydedilerek, Kemal'in el yazısıyle olan aslının fotokopisi, yeni harflere çevrilmiş metni M. C. Kuntay tarafından yayımlanmıştır (A. e., c. 1., İst., Maârif, Matbaası, 1944, s. 247). Bundan faydalanılarak yalnız yeni harflere çevrilmiş metni Edîb 'Âli Bakı'nın eserine de alınmıştır (*Namık Kemal Afyon'da*, Ankara, 1949, *Ulus* Basımevi, s. 26). Esâs olarak M. C. Kuntay'ın yayımladığı fotokopisini aldık; yeni harflere çevrilen basımıyle karşılaştırarak neşrediyoruz.

893. Mustafa 'Âsım Bey'e

1. VI. 1887

Velîni'met,

İḥsân-nâme-i devletleri alındı. 'Alî Çelebî içün ne söyleyeyim, ben de bilmem. Kendi istediği yolda me'mûriyyet yok; açılmak ihtimâli de görünmez. Meğer bir ẓuhûrât ola.. Bekci hazretlerinin eş'âr-ı dürer-bârına taḳlîd etmeğe ḥâcet var mı? O bana taḳlîd etsin. Ben, bundan onbeş sene evvel,

[8] İ. E. M. Kemal İnal, *Osmanlı Devleti'nde Son Sadr-ı A'zamlar*, c. II., İst., 1941, Maârif Matbası, s. 269: Sadâret'e getirildiği hakkındaki *Hatt-ı Humâyûn*'un tarihi 22 Cumâdâ II., 1288; azli ve yerine Midhat Paşa'nın ta'yîni 25 Cumâdâ I., 1289'dur.

Besmele'*yle çıktık yola,*
Fenarımız söndü m'ol[9],
İstanbul'da gaz-maz yoktur,
Çatmayalım karakola...

ezgi'sini söylememiştim; yalnız, sokaklarda gezip de[10] ırlamak içün, elime bir bekcilik geçmedi.

El-ḥamdü li'llāh hepimiz ʿâfiyetteyiz. Bâḳî duʿây-ı ḫayr ve-lIni ʿmet.

20 Mayıs, sene 1303

DCCCXCIV.

Kemal, Duhan İnhisârı Müşâviri Hallm Bey'e gönderdiği 20.IV.1887 tarihli mektubunda Rodos'ta Reji'ye âid hisâblara bakan Anbar Me'mûru Mösyö Alfred'in aylığının, vazifesinin ehemmiyyetinden dolayı 400 kuruştan 600'e yükseltilmesini recâ etmişti. Aşağıdaki mektupta, Nâzır-ı Umûmî'den bu işin çözümleneceğine dâir iltifât-nâme almakla berâber, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyet merkezi Sakız, Reji Nezâreti'nin bu inhâyı kabûl etmediğini bildiriyor. Hiçbir salâhiyyete dayanmayan bu keyfî hareketin önlenmesi için, Hallm Bey'in, mes'eleyi Nâzır-ı Umûmî'ye hâtırlatmasını recâ ediyor.

Kemal'in, maiyyetindeki me'mûrların haklarını aramak bakımından nasıl mücâdele ettiğini aydınlatan bu mektubunun kendi el yazısıyle olan nushası Subhî Paşa'nın oğlu Vehhâb Koca Memi'dedir; bundan faydalanılarak M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım II., s. 250 v.d.).

894. Sâmi Paşa-zâde Halîm Bey'e

1.VI.1887

Saʿâdetlu Kardeşim Efendim,

Rodos Reji anbar me'mûrluğuna taʿyln olunan Mösyö Alfred Biliotti'nin maʿâşı 600 ġuruşa iblâġ olunmak iltimâsıyle taraf-ı birâderîlerine vāḳiʿ olan murâcaʿat-i ʿâcizânem üzerine Nâẓır-ı ʿUmûmî

[9] Krş., M. C. Kuntay, bu iki mısrâ atlanılmıştır.

[10] Krş., M. C. K., gezip

Bu şiirin *Diyojen*'de basıldığını, onüç kıt'ayı içine aldığını da kaydeden M. C. Kuntay, bunun Kemal'e âid olmadığı hakkında ba'zı "kitaplarda gösterilen tereddüd de yersizdir,, diyerek, bu tereddüdü ortadan kaldırıcı deliller ileri sürmüştür (A. e., s. 246 v.d., not—25). Kemal'in olup-olmadığında tereddüde düşülen şiir bu değil, Deli Hikmet'in *Ne utanmaz köpekleriz* nakarâtlı şiiridir (Bu mes'ele hakkında geniş bilgi için bk., *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları*, c. II., s. 377 v.d., not—6).

Mösyö Auboyneau tarafından is'âfı ḥâvi bir iltifât-nâme almış ve cevâb-ı teşekkürünü ḫitâm-ı maşlaḥata ta'lîḳ eylemiş idim[1].

Ṭıbḳı iḫtâr vechile keyfiyyetin Saḳız Neẓâreti tarafından Neẓâret-i 'Umûmiyye'ye iş'ârı Mösyö Reggio'dan iltimâs olunmuş ise de mû-mâ-ileyh ṣâḥibe muḫâlefetle ma'rûf dellâllardan olmak merâḳına düştüğünden midir nedir, Rodos'un iki katı nufûsa mâlik olduğu hâlde, Rodos'un yarısı kadar tütün satamayan ve hele anbara konulacak maḥṣûlât-ı dâhilliyyesi olmayan Saḳız'da anbar me'mûruna 700 ġuruş ma'âş veriliyorken, Rodos anbar me'mûruna 600 ġuruş i'ṭâsını inhâ edemeyeceğini söylemiş ve keyfiyyet bendenizin iltimâsına ve Neẓâret-i 'Umûmiyye'nin iḫtârına müstenid olduğu kendisine beyân olunduğu hâlde yine "olmaz„ cevâbını bir mektûbda biribirini muta'âḳıb üç kerre tekrâr ederek, reddinde işrâr eylemiştir.

Benim, taraf-ı sâmilerine murâca'âtım bir iltimâs idi. Neẓâret-i 'Umûmiyye tervîc etmemiş olsa hiçbir şey iḳtiżâ etmezdi; fakat iltimâs-ı 'âcizânem Neẓâret-i 'Umûmiyye'ce maẓhar-ı is'âf olduğu hâlde, böyle şeylerde aldığı emirden başka birşey yapmak hadd-i ṣalâḥiyyetini ḥâ'iz olmayan bir adamın irâde-i keyfiyyesini ḥâ'il-i merâm etmesi bendenizce başka yolda telaḳḳi olunmak ṭabî'î olduğundan, vaḳ'anın bir kerre Mösyö Auboyneau'ya iḫṭâtını temenni ederim. Emr ve irâde kardeşim efendimindir.

Rodos—20 Mayıs, 1303

KEMAL

DCCCXCV.—XCVII.

6 Haziran tarihli mektubun kime yazıldığı kaydedilmemiştir; içindekilere göre, belki Mâliyye Nâzırı'na, Zühdî Paşa'ya gönderilmiş olabilir. Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti dâhilinde İsporat denilen oniki ada vardır; Tanzîmât'tan önce yalnız beş adaya Hazîne'ye verilmek üzre maḳṭû' vergi uṣûlü konulmuş, Tanzîmât'tan sonra bu uṣûl kaldırıldığı gibi, uygulamada da birçok hükümler değiştirilerek artık hükmü kalmamış bir *Fermân*'a dayanılarak alınmaktadır; İsporat-adaları'ndan geri kalan yedisinin, *Fermân*'da adı bile geçmemiştir. İşporat halkı kendilerini, Devlet'in vergi

[1] Mektubun yazıldığı tarihin H. Karşılığı 9 Ramazân, 1304'dür; H. 1305 yılı *Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*'sinde Müşterekü'l-Menfa'a Reji Şirketi Hey'eti'nin Müdîr-i Umûmî'si olarak Franck Auboineau (اوبوانو), Müşâvir ise Halîm Bey'dir (S. 287). H. 1304 yılında başılan *Sâl-Nâme*'de ise, bu müdürün adı Aubaneau (اوبانو) şeklinde yazılmıştır (S. 389).

sistemindeki ihmâli yüzünden bir bakıma imtiyâzlı saymaktadır. Sömbeki'de son günlerde sünger vergisi vermemek içün teşebbüse geçilmiştir; öteki yerlerde de baş göstereceğinden endîşe eden Kemal, bu mes'eleyi Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'ne bildirmiş, 'arîżanın bir sûretini de muhâtabı olan zâta, aşağıdaki mektûba ek olarak göndermiştir. Hazîne'nin vergi usûlünden doğan sekiz-onbin liralık zararının önlenmesi için, gerekli tedbîrin alınması bakımından alâkalı makāmı uyandırmağa çalışmaktadır.

Mektubun, Kemal'in el yazısı ile olan metninden istinsâh edildiği kaydedilen nushası Es'ad Çinar'ın bize vermiş bulunduğu, kendi kitaplığımızdaki mektupları arasındadır (Nu. 15, s. 37-38).

Kemal, 13 Haziran tarihli mektubunda babasına İsporat-adaları'nda kaçakcılığın alıp yürüdüğünden, teftîşe çıkarak, kaçakcıların ardına düşme sonunda tütün, tuz, barut, kereste, çam kabuğuna el koyduğundan, me'mûrların korkaklığı yüzünden böyle bir işe teşebbüs etmediklerinden, haksız olan kaçakcıların karşı koyamadıklarından bahsediyor. Sünger vergisi vermekten kaçınan Sömbeki halkını da yola getireceğini ummakdadır; bu münâsebetle Sömbeki'ye gitmek üzre olduğunu yazıyor.

27 Haziran tarihli mektubun muhâtabı kaydedilmiyorsa da, içindekiler Rif'at Bey'e Adana'ya gönderildiğini anlatıyor. Mâliyye Nâzırı Zühdî Paşa, Rif'at Bey'in Adana'ya vazîfesi başına dönmesini uygun bulmuştur; Kemal de ayni şeyi tavsiye ediyor. İstanbul'da bulunan Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Müdde'î-i Umûmîsi Tevfîk Bey henüz dönmemiştir; istediği eşyânın neler olduğunu, Tevfik Bey'le gönderilmesini bildiriyor.

Kemal'in resmî ve husûsî hayâtını aydınlatan bu iki mektubu kırmızı mürekkeble, kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 638, 259).

895.

6. VI. 1887

Devletlu Efendim Hazretleri,

Min ġayr-i istihâlin idâresine me'mûr olduğum sancak dâhilinde ḥuḳūḳ-ı Ḫazîne'ye dokunacak bir mes'ele ẓuhûr ettiğinden, o ḥuḳūḳun muḥâfaẓasına kâfil olan zât-ı 'âli-i Neẓâret-penâhîleri'ni, 'ubûdiyyet ve ṣadâkat sâ'iḳasıyle taṣdî'e mecbûr oldum.

Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti dâhilinde bulunan ve İsporat ta'bîr olunan oniki cezîre, Devlet'e ṣûret-i maḳṭû'ada bir vergi vermektedirler ki, bunun miḳdârı tahrîr mu'âmelâtına tevfîḳân vergi alınmak lâzım gelse, ḥâṣıl olacak Irâdın onda-biri değildir.

Bu maḳṭû'iyyetin esâsı, ḳable't-Tanẓîmât, yalnız beş adaya maḫṣûṣ olmak üzre verilmiş ve *Tanẓîmât-ı Ḫayriyye* ile esâsen mülġā olduktan başka, fi'len dahi, ekṣer aḥkâmı taġyîr edilerek hiç hükmü kalmamış bir *Fermân*'a müsteniddir ve altısı Rodos'a tâbi' olan dîger yedi cezîrenin ise, *Fermân*'da isimleri bile münderic değildir.

İsporat ḫalḳı, ḥuḳūḳ-ı Ḫazîne'yi bu şûretle iḫlâl eyledikten başka, tekâlifte câri olan maḳṭû'iyyet uṣûlünü bir nev' imtiyâz hükmünde göstermek istediklerinden, şu ḥâl-i ġayr-i ṭabî'î'ye bir nihâyet verilmek içün, gerek buradan ve gerek Vilâyet'ten maḳāmât-ı 'âliyeye ma'rûżât-ı müte'addide taḳdîm olundu; ḥâṣıl olacak netîceye intiẓâr olunuyor.

Şimdi ise, Sömbeki ḫalḳı birṭaḳım vesâ'il-i fâside ile sünger resmini de çürütmek teşebbüsündedirler. Görecekleri cüz'î bir musâ'ade, sâ'ir adalara da sirâyet edeceğinde ve refte-refte devletimin yedi-sekizbin liralık bir îrâdı bütün-bütün maḥv olacağında şübhe yoktur.

Tafṣîlât ve maṣlaḥat bu def'a Vilâyet-i celîle'ye 'arż olundu ve yazılan 'arîżanın bir şûreti de[1], ma'lûmât olmak üzre leffen taḳdîm edildi. Me'âllerine naẓaran, iḳtiżây-ı ḥâlin icrâsı 'inâyet-i maḫṣûṣa-i âṣafânelerine şâyân görünür.. Ol bâbda..

25 Mayıs, 303

[1] Kemal'in, 25 Mayıs, 303 tarihli bu 'arîżasının kendi el yazısından istinsâh edilen nushası, Es'ad Çinar'ın bize vermiş olduğu mektupları arasında, kendi kitaplığımızda bulunmaktadır (Nu. 41, s. 90-93): Dimoyrondiya takımı, Kemal Sömbeki'de iken Vilâyet'e giderek, Sünger kayıklarının Girîd, Kıbrıs, Yunanistân, Mısır sularında sünger sayd eylediklerine dâir getirecekleri tezkire ve şahâdet-nâmelerin oralarda geçerli sayılmasını istid'â etmişler, bu istekleri Vilâyet'ce kabûl edilmemiş, sonradan işin çözümü için Kemal'e de baş vurmuşlardır. Yunan Devleti kendi süngercilerinden vergi almadığı için, Yunan kayıklarından Anadolu ve Binġāzî sâhillerindeki süngercilerden kendilerine eşit vergi alınıyor, Girîd ve Kıbrıs'a gidenler yalnız oralarda vergi ödüyorlardı; bunlar böylece süngeri daha ucuza satarak Sömbeki'de sünger ticâretini yok etmek gücünü de kazanıyorlardı. Kemal, bu isteğin aleyhindedir: Bu husûstaki Yunan kānûnları ile bizimkilerin kıyâslanmasının yersizliğini, onların bir sünger kayığının Hazîne'ye getirdiği verginin bizimkinden çok fazla olduğunu öne sürmüş, dilkecesine şöyle son vermiştir: "Vâḳı'a ḥâl-i ḥâzır musâ'id olmak lâzım gelse Girîd'den alınan resmin ilġā, veyâ tenzîli ḥaḳḳında bir teşebbüs icrâsı Salṭanat-ı seniyye'nin merḥamet ve ma'deletine muvâfıḳ olursa, Kıbrıs ve Yunanistân şöyle dursun, hattâ Girîd'de verdikleri akçe bahânesiyle alınan resimden bir akçe tenzîlât icrâ edilecek olur ise, refte-refte sâ'ir cihetlere dahi sirâyet edeceğine ve bu şûretle devletin senevî yedi-sekizbin liralık bir îrâdı bütün-bütün maḥv olacağına naẓaran Der-Sa'âdet'ce dahi ma'lûmâtlı bulunulmak üzre şimdiden iḳtiżâ eden teşebbüsün icrâsı lâzım gelir gibi görünür. Yine her hâlde.,,

896. Mustafa 'Âsım Bey'e

13. VI. 1887

Velînı'met,

Bu haftaki iḥsân-nâmeleri de alındı. Geçen posta ile mülḥaḳāta gitmek üzre bulunduğumu 'arż etmiştim. Me'mûrîn-i kirâm hazerâtı korka-korka şu İsporat-adaları'nı bir umacı ḥâline koymuşlar; hâlbuki herîflerin zerre ḳadar ehemmiyyeti yok. Meis, ahâlîsi zâten kaçakcılıkla geçinir bir yerdir. Kaçak eşyâlarına dokunmak, esbâb-ı hayâtiyyelerine ta'arruż hükmündedir. Öyle iken, gittim, memleketin her cihetini taḥarrî ettim. Altıbin kilogıramdan ziyâde tütün, kırkbin okka tuz, beş-altıyüz okka barut, bir hayli kereste, ikibin kantar çam kabuğu muṣâdere ettim. Kimse muḫâlefet değil, şikâyet bile edemedi. Bu gün Sömbeki'ye gidiyorum. Oradaki teresler de, devletin sünger resmini, damdan düştü koç, keçi ḥisâbına getirmek istiyorlar. İnşâ'allāh anın da bir kolayını buluruz. El-ḥamdü li'llāh cümlemiz 'âfiyetteyiz. Bâḳî du'ây-i ḫayr efendimiz.

1 Haziran, sene 303

Bende,
Kemal

897. Menemenli Rif'at Bey'e

27. VI. 1887

Vapurdan postaya bıraktığın mektûb geldi. İkinci Kâtibi'n seni da'vet etmesi, ṣırf ṣaḥṣî görüşmek içündür[2]. Besîm Bey'in kâğad veremediği zamânlar, anlardan hiçbirinin elinden birşey gelmez. Zühdî Paşa'nın, İbrâhim Efendi'nin mu'âmeleleri biribirinden ġarîb ise de[3], maṭlab ḥâṣıl olduktan sonra, o ġarâbetlerin hükmü yok. Nâẓır Paşa'nın bu def'aki emrine iṭâ'at, senin içün farżadan idi; çünki, evvelâ ḥamiyyet nâmına teklîf olunan bir ḫidmet reddolunmaz. Sâniyen şikâyât-ı vâḳı'a üzerine sana göre Aṭana'ya öyle bir hâlde gitmek, vâlilikten büyük bir ḫayṣiyyettir[4]; lâkin Allāh

[2] Mâbeyn İkinci Kâtibi Kadrî Efendi kasdedilmiştir (*Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, İst., H. 1304, Mahmud Bey Matbaası, s. 132, 120).

[3] İbrâhim Efendi, Meclis-i Mâliyye Hey'eti Reisi'der (*Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, H. 1304; 1305, s. 402; 210).

[4] Eşi ve çocukları Rodos'ta bulunan Rif'at Bey'in İstanbul dönüşü oraya gidemediği, Adana'ya dönmeğe mecbur kaldığı, elimize geçen telgıraflarından

yardımcı olsun.. Nâbî, dayım gittikten sonra, herkes bir daha gelmeyeceğine hükmetti de, hırsızların en 'âcizi ikiyüz lira çaldı, diyor. Bilmem, herîflerle ne yapacaksın? Tevfîk, bizim eşyâdan yalnız kâğadları ḫaber verir; eksik o kadarsa, zarar yok; fakat bizim mürekkeb, l'al, fanila falan alınmadı, ḳalemtırâş yaptırılmadı ise, konuşuruz! Şimdilik başka yazacak birşey yok..

15 Haziran, sene 303
KEMAL

---

anlaşılıyor; Bunların dördü de Rodos Mutasarrıflığı'na yazılmıştır. 5 Haziran, 1303 (17.VI.1887)'de iki telgıraf çekmek zorunda kalmıştır: "*Fıransız*'la geliyorum,, ; "*Nemçe* vapuruyle 'azîmetim muḳarrer olduğundan, *Fıransız*'a mektûb veremediğim gibi, bu gün de geri kaldığım hâlde yine mektûb yetiştiremedim. Cum'aertesi *Rus* vapuruyle doğruca Mersin'e gitmekliğim de ḳaṭ'iyyen emr olundu. 'Arîżamı oradan yazarım.,, Ertesi günü, 6 Haziran (18 Haziran)'da, "Şimdi *Rus* vapuruyle gidiyorum,, haberini vermiştir. 12 (24) Haziran tarihli telgıraf ından, Ramażân Bayramı'nda da Rodos'a gidemediği anlaşılıyor: "Bi'l-'âfiye geldim. 'Îd-i Sa'îd'i tebrîk, peyâm-ı 'âfiyete intiẓâr eylerim,, (Çekilen bu telgırafların asılları Türk Tarih Kurumu'ndaki, Kemal'in evrâkı arasında, telgırafların bulunduğu zarftadır (Nu. 12, 13, 7, 14).

DCCCXCVIII.—DCCCC.

Kemal, 29 Haziran tarihli mektubunun ilk satırlarında babasından mektub almadığı için merâk ettiğini, İstanbul'dan Adana'ya dönen dâmâdı Rif'at Bey aracılığıyle onun sihhatte olduğunu öğrendiğinden endîşesinin sükûnet bulduğunu anlatıyor. Bundan önce neşrettiğimiz gerek resmî, gerek husûsî birkaç mektubunda, Devlet-i 'Aliyye'nin nufûzunu kırma maksadı ile Rodos'ta İngilizler'in, İsporat -adaları'ndan ba'zılarında ise Yunanlılar'ın fesâda teşebbüsünden bahsetmiş, Rodos'taki İngiliz Tercemânı Îlia Akadi'yi ve Konsolos'unu naklettirmek sûretiyle kendisinin Mutasarrıfı bulunduğu çevreyi de bu cins fesâdlardan kurtarabileceğini yazmıştı[1]; Mustafa Âsım Bey'e yine ayni mes'eleden bahsediyor; İngiliz Tercemânı'nın İstanbul'da basılan *Phare de Bosphore* gazetesi i bu yolda neşriyâta sevkı, başında Sa'îd Paşa'nın bulunduğu Hâriciyye Nezâreti'nin şikâyetleri hiçe saydığı, naklettiği ba'zı hikâyelerle de böyle yayımlara ehemmiyet vermediği üzerinde durmaktadır.

15 Temmuz tarihli mektuba göre Feride Hanım henüz Adana'ya, eşinin yanına dönmemiştir ve Rodos'tadır; Kemal, teftiş maksadı ile Sömbeki'ye hareket edecektir. Dâmâdına Vâli Tahsîn Paşa'nın başka yere nakli üzerine, kendisinin de bir başka yere ta'yîn edilmesinin kimsenin aklına gelmeyeceğini, vaz'ıyeti, ne tarz hareket edileceğini anlatmak için İstanbul'a, Menemenli Abdullah Bey'e mektup yazdığını

---

[1] Besîm Bey'e, 3.V.1887 tarihli mektubu (S. 437, not—1).

bildiriyor; Rif'at Bey İstanbul'da iken ısmarladığı, o sırada İstanbul'da bulunan Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Müdde'î-i Umûmî'si Tevfîk Bey'le gönderilen eşyâdan bahsetmektedir.

28 Temmuz tarihli mektubunun ilk cümlesinde Kemal herhâlde dalgınlıkla, Sakız, veyâ Sömbeki yerine Rodos'ta olduğunu yazmıştır; geri kalan kısmı, bir önceki mektubunda da kaydettiği gibi, teftiş maksadı ile gittiği Sömbeki'de bulunduğunu göstermektedir. Oğlu Ali Ekrem de yanındadır ve böyle seyâhatlerin sihhati üzerindeki müsbet te'sîrini, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Âkif Paşa'nın iltifâtlarını gördüğünü, Mustafa Âsım Bey'e selâm gönderdiğini yazıyor.

İlki kırmızı, ötekileri siyah mürekkeble, Kemal'in kendi el yazısıyle olan mektupların üçü de Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 649, 258, 616).

898. Mustafa 'Âsım Bey'e

29. VI. 1887

Vilîni 'met,

Bu hafta da iḥsân-nâmelerini alamadım. Pek ziyâde merāḳ ettim. Telgıraf yazacaktım; anın cevâbı ba'żı kerre sekiz gün sonra geliyor da, insânın merāḳını daha ziyâdeleştiriyor. Anın içün yazmadım. Rif'at, geçen hafta 'âfiyet ḫaberinizi vermişti. Bu hafta da bayram tesâdüf etti[2]. Elbette, mektûbun fıḳdânı andandır dedik, teselli bulduk. İnşâ'allāh bu hafta kâğad alır, merāḳtan kurtuluruz.

Biz, burada yine Firenkler'le uğraşıp duruyoruz. *Phare de Bosphore* gazetesi, dünyânın edebsizliğini eder-durur. Ma'hûd bir İngiliz tercemânımız var; hepsini yaptıran odur. Ehemmiyyeti olmadığından, cevâba tenezzül olunmuyor; yalnız tercemânın ref'iyle uğraşılıyor. Bir memleketin 'umûm mu'teberânı şikâyet-nâme gönderdi, Hâriciyye Neẓâret-i celîlesi ehemmiyyet bile vermez; hattâ, bunlar Firenk'tir; pek uğraşılmasa, belki birşey çıkarırlar diye naṣîḥat bile gönderirler[3]. Yeni işittiğim hikâyelerden: Arnavud, bir köyde kebesini ġā'ib etmiş. Bulunması içün Muḫtâr'a musallaṭ olmuş, Muḫtâr köyde rast geldiğine, "Arnavud delidir. Şunun kebesini buluveririz. Sonra teres bir b.. yer,, der imiş. Arnavud da bunu işittikce koltukları kaba-

[2] Bayram'dan kasdedilen Ramazân Bayramı'dır; mektubun yazıldığı tarihin Hicrî karşılığı 7 Şevvâl, 1304'e rastlar.

[3] Mektubun yazıldığı sıralarda Hâriciyye Nâzırı, vaktiyle C.B. Sefîd Vâliliği'nde bulunan (20 Nisan, 1293—20 Haziran, 1299—2.V.1882-2.VII.1883) Kürd Said Paşa idi (*Sâl-Nâme-i Vilâyet — Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*, H. 1303, s. 51; *Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye*, H. 1304; 1305, s. 142; 132. — İ. E. M. Kemal İnal, *Osmanlı Devri'nde Son Sadr-ı A'zamlar*, c. IX., İst., 1948, Millî Eğitim Basımevi, s. 1352.

rır, "Urayerim, vallâhi billâhi!,, diye Muḫtâr'ı te'yîd edermiş. Bizim Vükelâ da, Firenk'tir, şöyle yapar, böyle gider diye-diye, herîfleri şımarttılar. Dünyânın b..unu yemekten çekinmiyorlar; ma'a-mâ-fîh bizim tercemân, Arnavud kadar cesûr değil. Kârhâne köpeğine benziyor. Kârhâne'nin birine hiç bilinmedik bir zenpâre girmiş; bir de köpek var imiş. Köpek, herîfi görünce bir taraftan havlamağa, bir taraftan da osurmağa başlamış. Herîf, köpeğe, "Ne havlayorsun?,, demiş. "Seni korkutmak içün!,, cevâbını almış. "Bu osurmanın hikmeti nedir?,, suâline de köpek, "Ben, senden bin kat ziyâde korkarım,, demiş. O ḳabîlden olarak, tercemân, havladı, havladı, baktı korkutmak mümkin değil; dayağı da iyiden-iyiye yiyecek, her ayın yirmibeş gününü Anadolu sevâhilinde geçiriyor. Başkasının ağzından osuruyor. Ehemmiyyeti yok ya... Eğlence olmak içün bu kadar söylendim-durdum. Bâḳî du'â..

17 Haziran, sene 303
Bende,
KEMAL

899. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

15.VII.1887

Paşa,

Ben şimdi Sömbeki'ye gidiyorum. Ferîde, yarın vapur geçeceğini ḫaber vermemiş olsa, bu hafta da mektûbsuz kalacaktın. Talʿsîn Paşa'nın[4] me'mûriyyeti içün, seni kaldırmak, kimsenin ḫâṭırına gelmez sanırım. Kaldıracak olurlarsa, öyle Baġdâd falan hezeyânından da edemezler. 'Abdu'llâh Bey'e yazdım. Edilecek hareket ḥaḳḳında, İstanbul'un muṭâla'asını sordum. Mubârekler iki haftada, bir cevâb gönderemediler. Muṭâla'ayı alalım da, yapılacak birşey var ise, yaparız.

[4] Kemal'in kayınbirâderi ve eski Musul Vâlisi Taḥsîn Paşa.. Feride Hanım'a gönderdiği 2.II.1887 tarihli mektubunda, "Taḥsîn Paşa'nın Muşul'dan isti'fâ edeceğine dâir bir mektubu geldiğini söylüyorsun; Muşul Vilâyeti üç ay evvel laġv olundu,, diyen Kemal, bu hâdisenin, Rif'at Bey'in me'mûriyeti ile alâkası olmadığını anlatmak istiyor. Hicrî 1305 yılına âid *Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*'de Tahsîn Paşa Musul Vilâyeti Vâlisi görülür (S. 336); 1306 yılı *Sâl-Nâme*'sinde bura Vâlisi Ali Kemâlî Paşa'dır (S. 453).

Ḥabîṣ, dalkavukluk etmesini de bilmiyorsun. Dünyânın eşyâsını göndermişsin; en lâzım olan mürekkeb, l'al, falan yok.. Bizim ḳalemtırâşı ne yaptın? Andan ḫaber yok.. Kâğadcılardan bir Fennî ḳalemtırâşı kaçırmışsın. Seni Imânı yok.. Hokka almışsın da, kendin getirecekmişsin. Ettiğin hezeyâna bak! O hokkaları gönder. Anlara, mürekkeb doldurmadıkca, sana mektûb yazmamağı 'ahd ettim, bu bir.. Ḳalemtırâştan ḫaber ver, yoksa dayak yersin; bu iki.. Muvaffaḳ gerçekten aḫlâḳlı birşey olacak. Bu yaşta iken, hemşîresini 'âdetâ fedâkârâne ḥimâye ediyor[6]. Bâḳî du'â..

3 Temmuz, sene 303
KEMAL

900. MUSTAFA 'ÂSIM BEY'E

28. VII. 1887

Velîni'met,

Bendeniz Rodos'dayım; Ekrem de yanımda.. Bu dürlü seyâhatlerden vucûdce pek ziyâde müsteflî oluyorum. Vâli Paşa Hazretleri'nin iltifâtları ise, ḫaḳîḳaten iḥyâkârânedir; maḫṣûṣ selâm ederler. Daha birkaç gün burada isem de, postanın 'avdetine kadar kalamam. Mektûbun Rodos'a irsâli temenni olunur. Bâḳî du'ây-ı ḫayr efendimiz.

16 Temmuz, sene 303
Bende,
KEMAL

[6] 15 Haziran, 1884'de doğan Muvaffak Menemencioğlu, mektubun yazıldığı tarihte dört yaşındadır. Hâtırâtında, "Namık Kemal'i şahsen pek az taḫaṭṭur ederim ve öldüğü vakit pek küçüktüm. Yalnız, ismini bi'z-zât intiḫâb ettiği ḥaflîdini çok sevdiğini, şu kıt'asından ben de anlıyorum:

Bahş ettiğin sa'âdeti ḳalb-i hazînime
Bilsen, Muvaffaḳ_eyler idin sen de iftiḫâr
Gör 'izz ü 'âfiyetle ḥafld-i ḥaflîdini
Bu yüzden_ol büyük pederinden de baḫtıyâr,,

diyor (*Muvaffak Menemencioğlu'nun Namık Kemal'e âid ba'zı Hâtıraları*, *Tan* gazetesi, nu. 1921, 21 Birincikânun, 1940). Bu kıt'a Kemal'in T. T. Kurumu'ndaki *yazma şiir mecmuası*'nda da, hiç farksız olarak vardır (S. 102).

DCCCCI.—DCCCCIV.

29 Temmuz tarihli mektubunu Kemal herhâlde yine teftişte bulunduğu sırada, Rodos'a yollamıştır; işlerinin henüz bitmediğinden, iki-üç güne kadar dönebileceğinden bahsediyor. Bundan bir ay kadar sonra yazdığı 24 Ağustos tarihli mektubunda ise, muhâtabını kaydetmiyorsa da, ifâdesinden dâmâdı Rif'at Bey'e hitâbettiği anlaşılıyor. Kızı Feride Hanım ile torunları Muvaffak ve Berâ'et yakında Adana'ya dönecektir; âilece —zevcesi Nesîme Hanım dışında— herkesin sihhatte olduğunu yazıyor.

Kemal'in, 14 Eylûl tarihli mektubunda Molla diye hitâbettiği dâmâdı Rif'at Bey'dir. Menemenli Abdullah Bey aracılığıyle dâmâdının vazifesinden ayrılmak niyyetinde olduğunu öğrenen Kemal, Rodos'ta bulunan zevcesinin ve çocuklarının Adana'ya dönmelerini istemesini biraz hayretle karşılıyor. Mâliyye Nâzırı Zühdî Paşa, Rif'at Bey'in vazifesinden ayrılmasını uygun bulmadığına, fenâ bir yere nakledilmeyeceği husûsunda söz verdiğine göre, böyle bir işden ayrılmağa Kemal akıl erdirememektedir. Öte yandan Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Defterdârı Necîb Bey de bir başka yere naklini istediği için, yerine dâmâdının ta'yînî mümkin olduğunu ileri sürüyor; biraz bu düşünce ile, biraz da kızı hâmile olduğundan Adana'ya dönmelerini gâlibâ kasden geciktirmektedir.

Mustafa Âsım Bey rahatsız olduğundan, ondan mektup gelmemesi Kemal'i endîşelendirmiştir. Dâmâdının başka yere nakli hakkında *İrâde-i Seniyye* çıkmıştır; Kemal'in yakından tanıdığı ve geçimsiz bulduğu Rodos eski Mutasarrıfı Hasan Bey Adana'ya ta'yîn olunduğu için, artık dâmâdının orada kalmasını istemediğini öğreniyoruz; babasına yazdığı 27 Eylûl tarihli mektubunda en çok Hasan Bey'e dâir bilgi vermektedir. *1305 Yılına Mahsûs Sâl-Nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*'den —Râif Paşa'dan sonra— Adana Vâliliği'ne Haci Hasan Bey'in getirildiği anlaşılmaktadır (İst., 1305, Mahmud Bey Matbaası, s. 330).

Kemal'in âile hayâtını aydınlatan bu mektuplarının dördü de siyah mürekkeble, kendi el yazısı iledir (Türk Tarih Kurumu, nu. 476, 159, 154, 610.)

901. Ferîde Hanım'a

29. VII. 1887

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Mektûbun geldi. Uzun birşey yazamadığını söylüyorsun. Ben de öyle yapacağım; çünki, vâkı'a posta vakti diye kimseler boğazıma sarılmıyor amma, tâm otuzüç derece sıcak var. Başım saksı gibi, turşu gibi, herşey gibi.. Elim ise, ḳalem tutmak istemiyor. Bırakıp kaçacağım, işlerimi hâlâ bitiremedim. Bakalım iki-üç güne kadar bitirebilir miyim!

Râ'if Paşa ruḫṣat almış İstanbul'a geçti; fakat gece geçmişti; mubârek cemâlleriyle teşerrüf edemedik.

Vâlidene selâm ederim. Muvaffaḳ'ın, Berâ'et'in gözlerini öperim, senin kezâlik..

17 Temmuz, sene 303
KEMAL

902. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

24. VIII. 1887

Seni Imânı yok seni! İnsânın, hokkasıyla, ḳalemtırâşıyle eğleni-(*li*)r mi hiç? Ben de, işte böyle yaparım. Ettiği hezeyâna bak! 'Acabâ başka birşey içün mi dargın mı imişim! Dargın olsam, söylemeğeceğim, senden korkacağım değil mi? İlk *Osmânlı* vapuru 'arefe günü geliyor, yâḥûd daha evvel.. Nesîme de biraz ziyâdece râhatsız.. Çoluk-çocuğu anınla göndermek mümkin değil.. Fakat *Fıransız* postasının kesilmesi üzerine, *Osmânlı* biraz sıkca gelmeğe başlar sanırım. Bundan sonra gelecek vapur ile giderler[1]. Bilmem, sana ḫaber verdiler mi, biz burada 'Ayşe'yi Faṭma ettik[2]. Nesîme'den mâ'adâ cümlemiz kemâliyle 'âfiyetteyiz. Şimdilik bu kadar..

12 Ağustos, sene 303
KEMAL

903. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

14. IX. 1887

Molla,

İki mektûbun birden geldi ki biri İzmir, biri Sûrîye ṭarîḳıyle gönderilmişti; bundan anlaşılan, mektûb ne tarafa verilse, bir zamânda gelecek. Senin infişâl mes'elesine 'aḳlım ermedi. 'Abdu'llâh

[1] Rif'at Bey'in bu sırada Adana'ya dönmüş bulunduğu, Mersin'den, Rodos Mutasarrıflığı'na çektiği 6 Ağustos, 303 (18 Ağustos, 1887) tarihli, "*Fıransız* vapurları artık Rodos'u tutmayacağından luṭuf-nâmelerinizin Sakız'dan irsâli ile, çocukların ilk *Osmanlı* vapuru ile i'zâmı müsterḥamdır„ cümlesinden ibâret telgrafından anlaşılıyor (Türk Tarih Kurumu, nu. 10). M. C. Kuntay tarafından, mektubun Rif'at Bey'e yazıldığı, Nu'man Menemencioğlu'nun dosyasından alındığı kaydiyle, altı-onuncu cümleleri neşredilmiş, yanlış olarak, "Rodos'un sürgün Mutasarrıfı çoluk-çocuğu İstanbul'a gönderip kendi kendine kalmak istiyor„ bilgisi verilmiştir. Ayni mektubun yalnız onbirinci cümlesinin ise, Feride Hanım'a yazılan mektuptan alındığı bildirilerek neşredildiğini görürüz (A. e., c. II., Kısım II., s. 669, 671).

[2] Yanılmıyorsak, Kemal, torunu Ayşe Berâ'et'in göbek-adı Ayşe yerine, annesinin adı Fatma'yı tercih ettiklerini anlatmak istemiştir.

Bey'in mektûbunu gönderdim. O, başka-başka şeyler söyler; benim ise, infiṣâle 'aḳlım ermez; ḫuṣûṣıyle, Zühdî Paşa'nın verdiği te'mînât üzerine... Meğer ki burası ḳarârlaşmış ola.. Çünki Haci Necîb kalkmak istiyor. Sen bir taraftan infiṣâle muntâẓır iken, bir taraftan n'içün çoluğu-çocuğu istersin bilmem. Bu gün telgırafın da geldi. Dediğin gibi İzmir ṭarîḳıyle 'azîmet Ferîde'nin ḥamliyle berâber, denizle dünyâyı dolaşması nasıl mümkin olur; İzmir'de birkaç günler nerede kalır! Yine żarûrî *Osmânlı*'yı beklemeğe mecbûruz. *Osmânlı* pek gecikecek olursa, İzmir'e göndereceğime İskenderûn'a gönderirim. Çocuklar pek a'lâdır. Başka yazacak birşey ḫâṭırıma gelmiyor.

2 Eylûl, sene 303
KEMAL

904. MUSTAFA 'ÂSIM BEY'E

27.IX.1887

Velîni'met,

Bu hafta luṭuf-nâmelerini alamadım. Ara-sıra böyle hâller vuḳū' bulmakta ise de, keyifsizliğin daha bütün-bütün indifâ' etmediği bir zamânda mektûbsuz kalmak, hayliden-hayli endîşeyi mûcîb oldu. Telgıraf yazacak idim korktum; çünki ba'żı kerre cevâbı bir haftada alınıyor da, o da başka dürlü endîşeyi mûcib oluyor. „[3] اِنْشَاءَ اَللّٰهُ تَعَالَىٰ " hastalık şimdiye kadar kâmilen mündefi' olmuştur; mektûb alamayışıma da ihmâlden başka bir sebeb yoktur.

Hasan Bey'in inhâsı üzerine Rif'at'in başka bir maḥalle taḥvîl-i me'mûriyyeti ḥaḳḳında şeref-ṣudûr eden *İrâde-i Seniyye*'yi elbette işitmişsinizdir. Ben memnûn oldum; çünki zâten Aṭana'da kalması maṭlûb değil idi. Herîfin edebsizliği de ḥaḳḳımızda olan i'timâd-ı humâyûna ḫalel vermemiş. Siz, Hasan Bey ile iyi geçinmesini yazmıştınız. Böyle, insânı tecrübe edecek kadar aradan vaḳit geçmeksizin 'aleyhine ḳıyâm eden herîf ile iyi ve yâḫûd fenâ geçinmek nasıl ḳâbil olur? O mubârek Sömbeki ḫalḳından iḫtiyârı ile dayak yemiş. Sandık'ta para yok diye, bir levḥa yazdırarak başı ucuna asmakla,

[3] İnşâ' Allâhu Te'âlâ: *Allâh isterse, Allâh'ın emri olursa* ıma'nasına gelen duâ ta'biridir.

idâre-i memlekete çâre bulmak taşavvurunda bulunmuş bir uşak, veyâ uşşak telaffuẓu gibi kabaca bir eşşektir.

Çocuklar el-ḥamdü lillâh ʿâfiyettedir. Bakî duʿây-ı ḫayr velînimetʿ!

15 Eylûl, sene 303
Bende,
KEMAL

DCCCCV.

Kemal babasına yazdığı aşağıdaki mektubunda, ötedenberi Adana Mektubculuğu'ndan ayrılmak isteyen dâmâdının *İrâde-i Seniyye* ile bu vazîfesinden alınması üzerine memnûn olduğundan bahsetmiş, *Râtib Paşa Dîvânı* hakkında fikirlerine yer vermiştir. Râtib Ahmed Paşa, Topal Osman Paşa'nın oğludur; on oğlundan biri, Mustafa Âsım Bey'in babası Şemseddin Bey'dir[1]. Kemal'in, babasının büyük babası *Râtib Paşa Dîvânı*'nın Yusuf Kâmil Paşa (1224—22 Ramazân, 1293/1808—11 Ekim, 1876)'da[2] bulunan yazmasını, Mustafa Fâzıl Paşa aracılığıyle gördüğü anlaşılıyor.

Kemal'in, Râtib Paşa'nın şâirliği aleyhinde, ilimle şiiri bağdaştıramadığına, Âşık Ömer'inkileri andıran şiirleri beğenmediğine dâir düşüncelerini içinc aldığından mühim olan bu mektubunun kendi elyazısı ile muhası, Ali Ekrem'in buna ek 29 Şubat, 1929 tarihli ithâf yazısıyle Prof. Ali Nihad Tarlan'a hediye edilmiştir; Ali Nihad Tarlan'a verilen bu nusha, Ali Ekrem'in ithâf yazısıyle birlikte, Dr. İnci Enginün tarafından yeni harflere çevrilerek yayımlanmıştır (*Namık Kemal'in Bir Mektubu, Hisar* mec., nu. 15/139, Temmuz, 1975, s. 25). Bu basımda, mektubun Mâlî 30 Eylûl, 1303 tarihinin Milâdî karşılığı doğru olmayarak 15 Eylûl, 1887 gösterildiği gibi, tereddüde yol açan ba'zı husûslar dolayısıyle baş vurduğumuz İnci Enginün'ün lutfettiği fotokopisini görmek mümkün oldu. Kendisine teşekkür ediyor, aşağıdaki metni bu fotokopiden faydalanarak, *Hisar* mecmuası basımı ile karşılaştırmak sûretiyle neşrediyoruz.

905. MUSTAFA ʿÂSIM BEY'E

12.X.1887

Velîni ʿmet,

İḥsân-nâmeleri alındı. Ḫaber-i ʿâfiyetten dolayı fevḳa'l-ġâye memnûnum. Biz de el-ḥamdü li'llâh ʿâfiyetteyiz. Rifʿat'in Adana'-

[1] Kemal'in cedleri, Râtib Paşa hakkında bk., babasına yazdığı bu ciltteki 23 Kasım, 1887 tarihli mektubu (S. 470, nu. 910).

[2] İ. E. M. Kemal İnal, *Osmanlı Devri'nde Son Sadr-ı A'zamlar*, c. II., İst., 1941, Maârif Matbaası, s. 196 v.d. Ölüm yılının Milâdî karşılığı, herhâlde tertip yanlışı olarak 1886 gösterilmiştir (S. 226).

dan kalkması, zâten bendenizce de[3] mültezemdi; *İrâde-i Seniyye* kerâmet ḳabïlindendir.

Ahmed Râtib Paşa merḥûmun *Dïvân*'ını ben de Mustafa Paşa'da[4] görmüştüm; Kâmil Paşa'dan[5] emânet almış idi[6]. Anın içün[7] ġaṣb edemedim. Merḥûm 'âlim imiş. Ana[8] ġıbṭe ederiz; fakat şiirde,

Bu yerlerden kuş uçmaz n'eyleyim kûy-ï dil-ārāya

gibi 'Aşık Ömer'i andırır şeyleri[9] var. Büyüklerimizden biri,

Şi'r içre[10] *olur mu ilm ilē lāf*
Ben söylemeyim sen eyle inṣāf

demiş. Anlara ne luzûmu[11] var, şi'ri de bizim gibi fuḳarâya bıraksınlar. İstinsâḫ olunuyor imiş[12]. Bir-iki cüz'ünü, yâḫûd beğendiğiniz bir şi'rini gönderseniz de görsem.. İstediğim kitâblardan bir ḫaber çıkmadı. Bâḳî du'ây-i ḫayr efendimiz!

30 Eylûl, 1303
Bende,
KEMAL

[3] Krş., bendenizce
[4] Krş., Mustafa Bey'de
[5] Krş., Kâmil Bey'den
[6] Krş., almıştı.
[7] Krş., onun için de
[8] Krş., Ona
[9] Krş., şeyler
[10] Krş., içinde
[11] Krş., Onlara ne lüzûm
[12] Krş., olunuyormuş.

DCCCCVI. — VIII.

Kemal, İstanbul'daki kitaplığında mevcût sandığı *Seflnetü'r-Ru'esâ*'yı, her hâlde, göndermesi için Mustafa Asım Bey'den recâ etmiş, ondan böyle bir kitabın bulunmadığı cevâbını almıştır. Ahmed Resmî Efendi tarafından te'llf edilen, 1753-54 (H. 1167) yıllarına kadar Re'lsü'l-Küttâb ve Hâriciyye Nâzırı bulunan kimselerin hâl tercemelerini içine alan, bu tarihten 1804-5 (1219) tarihine kadar da Süleyman Fâik Bey tarafından bir *Ẕeyl* yazılan *Seflnetü'r-Ru'esâ*'yı[1] sahhâflardan kendisinin aldığını kaydetmiştir. Kemal, babasına gönderdiği 19 Ekim tarihli mektubunda

[1] Bursalı Tâhir Bey, *Osmanlı Müellifleri*, c. III., İst., 1343, Matbaa-i Âmire, s. 58 v.d. Eserin *Ẕeyl*'i, *Halîfetü'r-Ru'esâ* adıyle basılmıştır (İst., 1269, Takvîm-hâne-i Âmire).

bunun dışında Tuvanger (torunu Berâ'et) Hanım'ın gözlerinin ağrıdığı, fakat hastalığı savuşturduğu, İngiliz Konsolosu yüzünden çıkan hâdisenin önlendiği, Fennî, Muhibbî ve Kâtibî marka süslü kalemtıraşa ihtiyâcı olduğu üzerinde durmuştur.

Kemal'in 4 Kasım tarihli mektubu, içindekilere bakılırsa dâmâdına gönderilmiştir. Adana Sandık Emînliği'ne âid açık ve tahkîkât dolayısıyle, Defterdâr bulunan Rif'at Bey de kendisinin suçlu tutulacağı düşüncesindedir. Kemal bu yüzden, mektubunda Rif'at Bey'i endîşeden, kuruntudan kurtarmak için bu gibi resmî mes'eleler hakkında bilgi veriyor; ondan asabiyete kapılmadan, akl-ı selîmle işin aslına dâir mantıka aykırı düşmeyen bilgi vermesini, böylece hem merâktan kurtulacağını, hem de düşüncelerini bildirmeğe imkân bulabileceğini yazıyor.

Mustafa Âsım Bey'e yazılan 9 Kasım tarihli mektuba göre Rif'at Bey Adana'dan Rodos'a gitmiştir; yakında İstanbul'a hareket edecektir; Kemal, babasından Murassa' kalemtıraşlar istemiştir; buna dâir şeyleri Rif'at Bey'le göndereceği mektuba yazacaktır. Mustafa Âsım Bey'in hakkında bilgi istediği Âsaf Mehmed Paşa'nın hayât çizgisini de yazdırıp yollamıştır [2].

Kemal'in, sahhâflardan satın aldığı bir eser, âile çevresi, uğraştırıcı resmî işler, en tanınmış marka, sapı süslü kalemtıraşlar kullanma merâkı, baba soyu hakkında az da olsa verdiği aydınlatıcı bilgiyi içine alan bu mektuplarının üçü de siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 634, 106, 653).

906. Mustafa 'Âsım Bey'e

19.X.1887

Velînî'met,

İḥsân-nâmeleri alındı. Ben kitâb sayıklamadım. Terceme-i ḥâl kitâbları Midilli'ye gelmemişti. *Sefînetü'r-Ru'esâ*'yı da başkasının kitâbhânesinde görmedim. Ṣaḥḥâf Çarşısı'ndan kendi elçeğizimle onyedi ġuruşa almıştım. İhtimâl ki İstanbul'da iken żâyi' etmişimdir.

[2] Kemal'in soyu hakkında, Topal Osman Paşa'dan başlatılarak, muhtelif kaynaklardan faydalanılmış etraflı bilgi S. Nüzhet Ergun'un eserinde verilmiştir (*Nâmık Kemal, Hayâtı ve Şiirleri*, İst., 1933, Ekspres Matbaası, s. 5-29). Topal Osman Paşa'nın on oğlundan biri Âsaf Mehmed Paşa, öteki ise Mustafa Âsım Bey'in babası Şemse'd-Dîn Bey olduğuna göre Âsâf Mehmed Paşa, Mustafa Âsım Bey'in amcasıdır (S. N. Ergun, a. e., s. 14, 18 v.d.). Kemal, Büyük Babası Şemse'd-Dîn Bey'den Âsaf Mehmed Paşa'nın yaşça küçük olduğunu kaydediyor: mektubu 1887'de yazıldığına göre, 1732'de, 155 yıl önce doğduğunu öne sürmüş bulunuyor. Kemal'in şecere şeması için bk., Atsız, *Namık Kemal, Çınar Altı* mec., nu. 22, 3 İkincikânûn, 1942; ayni yazı, rahmetli Atsız'ın *Türk Tarihinde Mes'eleler* adlı eserine de alınmıştır (Ankara, 1966, Afşin Yayınları, s. 144 v.d. İkinci bsm., İst., 1975, Ötüken Yayınevi, s. 177 v.d. Topal Osmân Paşa için ayrıca bk., Osmân-zâde Tâ'ib Ahmed, *Ḥadîḳatü'l-Vüzerâ*, Freiburg, 1969, s. 40-42).

Dört-beş gündür pek muẓṭarib idim. Evvelâ bizim Tuvanger Hanım'ın gözleri ağrıdı. Bî-çârenin feryâdından uyku uyuyamaz olmuştum. Sonra araya bir de İngiliz Konsolosu mes'elesi çıktı. Mebâdi-i maṣlaḥatta ḳabâḥat anın idi. Sonradan bizim asker żâbiṭleri birtakım hezeyânlar ettiler; ḳabâḥat bize devredildi. İşin 'âdetâ bir mes'ele-i düveliyye çıkaracak kadar ehemmiyyeti var idi. Hele el-ḥamdü li'llâhi Te'âlâ Pâdişâh'ımız Efendimiz'in sâye-i 'inâyetlerinde ḥüsn-i ṣûretle tesviye olundu. Berâ'et'in gözleri de savuştu. Bu sabâh keyfim geldi. Ḳalemtırâşları karıştırdım. Güzel şeyler.. İçlerinde de üç de Fennî var; fakat Fennîler'in hiçbiri süslü değil.. Her rast gelene bir süslü Fennî ısmarladım. Kimse bulmadı, yâḥûd bulmak istemedi. Bâri siz sipâriş buyursanız da, arayı-verseler; alınsa da, parasını göndersek ne a'lâ olur! Bir de bende Muḥibbî'nin birçok ḳalemtırâşı var; fakat ufak-tefek şeyler.. Anın da 'âdi ḳıṭ'ada Kâtibî bir çift altun tamgalı, süslü saplı ḳalemtırâşını isterim. Sapının neden yapılması münâsib olursa, anı siz benden iyi bilirsiniz. Sipâriş buyurunuz.. Parası da kaç ġuruş ise yazınız. İyi mi efendim! El-ḥamdü li'llâh 'âfiyetimiz yerindedir. Bâḳî du'â efendimiz..

7 Teşrînievvel, sene 303

Bende,

KEMAL

907. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

4.XI.1887

Evlâd,

Mektûbun geldi. Yukarıdan aşağı diḳḳatle okudum. Sen, şu vâhime ile karışık hiddete ne vaḳit bir çâre bulacaksın bilemem. Kanını sulandırmak içün ilâc kullansan sinirler ża'îflar amma, bilir misin ki hiddetle, vehm ile birşey yazdığın, yâḥûd söylediğin vaḳit, dünyâda manṭıḳı maḥv etmeğe ḳıyâm edercesine hareket ediyorsun. Şimdi Paşa'nın efkârı, eṭvârı, aḥlâḳı 'acâyib görünüyor diyorsun da, buna ire-ire bir ḳuvvetli delîl bulmuşsun; çünki söze "ḫuṣûṣiyle,, ta'bîrinden başlamışsın. O delîl ne imiş: Evḳâf Muḥâsebecisi'ni[3] kendisine maḥrem etmiş.. Evḳâf Muḥâsebecisi'nin ḳabâḥati ne oluyor?

[3] Mektubun yazıldığı sırada Adana Vilâyeti Evkâf Muhâsebecisi Mahmud Fahreddin Efendi idi (*Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, H. 1305, s. 330).

Sekizbin Mecîdiyye yalnız kumardan borcu var imiş. „ عَلَى رِوَايَةٍ[4] ..” Şu delîl ile da'vâ beyninde, "Mekkeli değil mi, elbette adı Haci Muhammed'dir„ ḳażıyyesinden daha münâsebetli bir istilzâm bulunabilir ise ne diyelim!

Sana ri'âyet ediyormuş; fakat ciddîye benzemezmiş. Bu, manṭıḳ yoluyle istidlâl değil, kerâmetle hüküm demek oluyor; ana ne denilebilir!

Mâliyye Müfettişi'nin Sandık Emînleri'ni muhâkeme altına almak içün verdiği taḳrîri bir komisyona ḥavâle etmek yanlış ise, senin dediğin gibi muḥâsebeye ḥavâle etmiş olsa, andan bin kat yanlış olurdu. Me'mûrîn muhâkemesine dâ'ir olan elde olan emirler hükmünce öyle bir muhâkeme ṭalebiyle taḳrîr verilir ise, Vâli, yâḫûd Mutasarrıf, Meclis-i İdâre a'żâsından hey'et-i ittihâmiyye maḳāmında bir komisyon teşkîl edecek de, müdde'î 'aleyhin icrâ, veyâ men'-i muhâkemesine orada ḳarâr verecek; hattâ ḳavâ'id-i 'adliyyenin ḫilâfına olarak Mustanṭıḳ'a bile o komisyonun ḳarârından sonra ḥavâle edecek. Eğer Paşa'nın teşkîl ettiği komisyondaki a'żâ, Meclis-i İdâre a'żâsından değil ise, belki o vaḳit i'tirâż edebilirsin; ma'a-mâ-fîh anda bile kolaylıkla ḥaḳ kazanamazsın; çünki emirde Vâli, veyâ Mutasarrıf tarafından teşkîl olunacak komisyon a'żâsının Meclis-i İdâre a'żâsından olması lâzım geleceğine dâ'ir de bir ṣarâḥat yok. Seni isterse o komisyona a'żâ eder, ister etmez; komisyona da ṣalâḥiyyetsizdir denilemez. Râ'if Paşa zannederim ki mürüvveten bir kerre öyle söylemiş bulunduk demiş; yâḫûd, bu emir neşr olunduğu zamân İstanbul'da idi. Baḥş ettiğim emirden lâyıḳıyle ḫaber alamamış. Yoksa esâsen da'vâda senin ḥaḳsızlığın meniyyettir.

'Abdü'l-Ḳādir mes'elesinde ḥaḳḳın var. Râ'if Paşa'nın ana da canı sıkılmaz; fakat senin bir münâsebetsizliğin var ki ben anın yerinde olsam ağır mu'âmele ederdim. *Ekşeriyyet ile tefrîḳ ediniz* sözünden murâdın nedir? Zâten tefrîḳ ekşeriyyet ile olur; fakat ekşeriyyet evrâḳ-ı resmiyyede i'lân olunmaz. Sen bir adamın tefrîḳını beğenmiyorsan, benim re'yim yoktur dersin; ḥaḳḳın o kadardır. Ekşeriyyet ile tefrîḳ ediniz, ya'ni öyle birşey yaparsanız ḥaḳsız hareket etmiş olursunuz gibi bir münâsebetsizlik edersen, elbette karşıdan bed mu'âmele görürsün. Sandık Emînleri işini komisyona ḥavâle

[4] 'Alā rivâyetin: Rivâyete göre..

etmesinde, intiḳām fikri falan taṣavvuruna maḥal olmadığını yukarıdaki sözler iṯbât etti sanırım.

Seni kimse ʿazl falan ettiremez ya.. Yalnız böyle hem vehimden münbaʿiṯ, hem esâsen ḥaḳsız şeyler içün curcınaya çıkarsan, buna en mücbir sebeb olmak üzre de, "Ne yapalım, aḥlâḳa muṭâbıḳ değil,, gibi ʿâḳıl güldürmekten başka dünyâda hiçbir teʾṯîr ḥâṣıl edemeyecek bir gevezeliği meydâna korsan, durup-dururken bir delilik ʿunvânı kazanmış olursun.

Tuḥâf şey, sende suçluluk ile berâber güçlülük de var. Sandık Emîni'nin istiʿfâsı mesʾelesinde, yalnız vaẓîfede ḳuṣûr ettim diyorsun. Daha ne yapacak idin ya? Memleketi mi batıracak idin, ʿÂbidîn Paşa'nın ḫâṭırı içün... Sandık Emîni istiʿfâ etti, yerine başkası taʿyîn olundu da, nasıl muʿâmeleler icrâ ettiniz bilmem ki.. Evvelâ istiʿfâ ile Sandık Emîni ʿazl olunmaz; anlar müddetli meʾmûrdur. Sâniyen bir Sandık Emîni devr ve teslîmi icrâ edip de yedʾine tebriye-i zimmet maẓbaṭası almadıkça, yerine başkası taʿyîn olunmaz (Haydi bu cihetlere bakılmamış, yâḫûd bakılmış da, mektûbundan ben anlayamıyorum); bir mesʾele var ki, her ay Defterdârlar'ın maʿiyyetinde Meclis-i İdâreʾden, falandan adamlar taʿyîn olunacak da, Sandık'ın ḥisâbı görülecek. Bunun içün emr-i ḳaṭʿî var. Aṭana'da o muʿâmelede mi cereyân etmezdi? İnşâʾallāh, işler benim düşündüğüm gibi değildir. Senin, kendine bulduğun ḳuṣûrlar da, vâhime tevlîdâtındandır. Yoksa fenâlıkların birtakımından Mâliyye'ye maʿlûmât vermiş olmak, dîgerlerinden musâmaḥayı ḥaḳlı gösterecek hâllerden değildir. Bu kadar patırdı üzerine şimdi seninle bir de politikadan baḥṣetmeğe vaḳtim yok. Zâten bu hafta mühim birşey de yok idi. Oranın hâline dâʾir bana etraflı ve ḫuṣûṣıyle maʿḳûlât dâʾiresinde olarak maʿlûmât ver de, merāḳtan kurtulayım, muṭâlaʿa da beyân edeyim. Bâḳî duʿâ..

23 Teşrînievvel, sene 303

KEMAL

908. Mustafa 'Âsım Bey'e

9.XI.1887

Velînı'met,

İḥsân-nâmeleri alındı. Ḫaber-i 'âfiyetten dolayı teşekkürler ederim. İngiliz Konsolosu bütün-bütün çıldırdı[5]. Âmirlerinden gelen

[5] Rodos'ta, İngiltere'nin Konsolos'u değil, Konsolos Vekîli bulunmakta idi; bu, Kemal'in başka mektuplarında ba'zan adı da kaydedilen Calvert (قالورت)'dir (*Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, H. 1305, s. 367; 1306, s. 772). Konsolosluk İstanbul'da, Konsolosu Philip Francis (فيليپ فرانجيس) idi (A. e., s. 366, 770) idi. Kemal'in Calvert mes'elesi hakkında bilgi vermesinin sebebi, M. Âsım Bey'in, ona 8 Ekim, 303 (20.X.1887) tarihli mektubunda, "Benim buraca ma'lûmâtım zararsızdır; fakat senin oraca işin nasıldır, bundan ḫaber alamadım,, diye yazmasıdır (Mektubun kendi el yazısıyle nushası T. Toros'un arşivindedir).

Edmund Calvert'in 16 Ekim, 1887 tarihli mektubu bu mes'elenin iç-yüzünü oldukça aydınlatır; Yüzbaşı Ahmed Efendi'nin Calvert'e uygunsuz muâmelesi dolayısıyle Kemal'in bu şahsa üzüntülerini bildirdiği mektubunun karşılığıdır. "Başbakanlık Arşivi, Yıldız, Muhtelife, Ma'rûżât Defteri: 649, Sıra 354,, de bulunan mektubun Fırnsızca metni Kaya Bilgegil tarafından, Türkçe'ye tercemesi de verilerek yayımlanmıştır (A. makâle, s. 182 v.d.):

Biritinya Konsolos Yardımcılığı
Rodos—4/16 Ekim, 1887

Muhterem Mutasarrıf,

Ekselansları'nın bana göndermek luṭfunda bulunduğu, içinde Yüzbaşı Ahmed Efendi'nin biraz önce beni ziyâreti sırasında giriştiği uygunsuz davranışlar mevżû'unda te'essüflerinizi ifâde eden bu akşamki mektûbunuzu almaktan şeref duydum.

Vaḳit çok geç olduğu içün bana Ekselansları'nın mektûbunu getiren Polis Komiseri Bey'den, bi'z-zât kendim yazmağı beklerken, teşekkürlerimi size sözlü olarak iletmesini recâ etmiştim. Yine bu zâtın aracılığı ile Ekselansları'ndan, kendisiyle geçmişte dostâne ilişkilerimiz olmuş olan ve muhtemelen sâdece askerce bir öfke ve heyecânla kendine hâkim olamamış Ahmed Efendi'nin tevḳîf ettirilmesini istirhâm etmiştim.

Bununla berâber, Komiser'in evimden ayrılmasından az sonra iletilen bilgilere göre, Konsolos Yardımcılığı'nın yakınındaki Muḥâfıẓ Birliği'nde Yüzbaşı Ahmed Efendi tarafından, Ekselansları'na daha önceki mesajımda bahs ettiğimden daha vaḫîm ḥâdiṣelere yol açabilecek başka taşkınlıklara tevessül edilmiş olduğunu öğrenmiş bulunuyorum. Bana verilen emîn ma'lûmâta göre, Yüzbaşı Ahmed Efendi, Muḥâfıẓ Ḳıṭ'ası askerine İngiltere Konsolos Yardımcısı'nı evinden çıkarken tevḳîf etme emrini vermiş olacak.

Durum böyle olunca Sayın Mutasarrıf, Yüzbaşı Ahmed Efendi'nin davranışının sonuçlarını müdrik olmadığına ḳanâ'atle Ekselansları'nı ḫaberdâr etmek zorunda kalıyorum. Bu geceyi Konsolos Yardımcılığı'nda geçirecek olan Kırâliyyet Deniz

telgırafları ḳabûl etmiyor da, bilmem n'içündür, herIfi hâlâ tutup bağlamıyorlar. Rif'at buradadır. Havâ musâ'id olursa gelecek hafta hareket edecek. Ḳalemtıraşlar mes'elesini anın ile yazdım. Bâḳî du'ây-ı ḫayr velIni'met.

28 Teşrînievvel, sene 303
Bende,
KEMAL

Bir vaḳit Âṣaf Mehmed Paşa'nın terceme-i ḥâlini istemiştiniz de bulamamıştım. Şimdi buldum, yazdırdım; gönderdim. Bu zât amcanız.. Tevellüd edeli yüzellibeş sene olduğu hâlde, büyük pederden yine küçük.. İnşâ'allāh siz de o kadar mu'ammer olursunuz!

DCCCCIX.

9 Kasım tarihli mektubun kime gönderildiği kaydedilmiyorsa da, içindekilerden Sultân 'Abdü'l-ḤamId'e yazıldığı anlaşılmaktadır.

Kemal, *Osmânlı Tarlhi*'nin *İfâde-i Merâm* başlıklı kısmını, sonundaki 15 Muharrem, 1305 tarihine bakılırsa, 3 Ekim, 1887'de Rodos'ta tamamlamıştır. *Osmanlı Tarlḫi*'ne girmeden önce bir *Medhal* ilâve etmiştir; bu münâsebetle, "*Tarlḫ*'e başlamadan evvel bir *medhal* tertIbine mecbûr oldum ki birinci faṣlı Roma tarIḫinin ẓuhûrundan İslâm'a kadar bir hulâsasıdır. İhtimâl ki bu hulâsanın uzunluğu aṣḥâb-ı muṭâla'adan ba'ẓılarına kesel verir; fakat daha ziyâde iḫtiṣâra muḳtedir olamadım. Evvelâ Roma bilinmedikçe inḳırâżına kadar Düvel-i İslâmiyye ile münâsebet ve raḳâbet hâlinde bulunan Şarḳ İmparatorluğu'nun, Endülüs'te maḥvolan hukûmetin, Ġarb'de İslâm'ın pIş-i istIlâsına seddolan ḳuvvetin hâlinden bir fikr-i ṣaḥIḥ verebilmek ḳābil değil idi. Ṣâniyen, 'Arab'dan evvel ẓuhûr eden devletlerin en büyüğü olan Roma Devleti'ni 'Arab saltanatı ile muvâzene için erbâb-ı muṭâla'aya bir miḳyâs 'arżetmek istedim. Lisânımızda ise bu maḳṣadlara ḫidmet edebilecek yolda

---

Kuvvetleri'nin *Rosalind* adlı açık deniz yatının kaptanını yarın gemisine götürmek niyyetinde olduğum için, Ekselansları'ndan, olayların bu vaḥIm durumunu dikḳate alarak luzûmlu göreceği tedbIrler(*e*) tevessülünü istirḥâm ediyorum.

Mektûbumu bitirirken Ekselansları'ndan, bu vaḥIm olayın dolaylı mes'ûlü olan ve taşıdığı kılıca lâyıḳ olmayan Subay konusunda aldığı tedbIrler için en derin tesekkürlerimi ifâde etmeği ârzû ediyorum.

Ekselans, en seçkin saygılarımın te'mInâtını ḳabûl etmek luṭfunda bulununuz.

Konsolos Yardımcısı,
EDMUND CALVERT

yazılmış *Roma tarîḫi* yoktur ki, ana murâca'at tavşiyesiyle iktifâ mümkin olsun!,, (S. 16) diyor[1]. Eserin evvelâ bu *medhal* kısmı neşre başlanılmıştır.

Kemal aşağıdaki mektubunu, Sultân 'Abdü'l-Ḥamîd'e, *Osmânlı Tarîḫi*'nin *Medhal* kısmının basılan ilk cüz'ünü takdîmi üzerine yazmıştır. Kemal, Osmânlı tarihinin başlangıcından i'tibâren bir bütün hâlinde te'llf olunmadığını, bu yoldaki müteferrik te'llfâtın türlü noksan ve yanlışlarla dolu olduğunu, 'Abdü'l-Ḥamîd devrinde Osmânlı tarihine âid belgeleri toplamağa ve eserini yazmağa başladığını, devrinin kânûnlarına uygun olarak Maârif Nezâreti'nin musâ'adesiyle neşre başlanıldığını[2], basılan ilk cüz'ün bir nushasını sunduğunu, eseri muhâtabı Sultân 'Ab-

[1] Namık Kemal, *Osmânlı Tarihi*, Birinci Cild, *Medhal*, Roma—Roma Şarkî İmparatorluğu—İrân'da Sâsâniyyân—Zuhûr-ı İslâm—Edvâr-ı Fetret—Edvâr-ı Meşâ'ib; Birinci Tab'ı, Maârif Mezâret-i celîlesi'nin ruhsatıyle tab'edilmiştir. Kostantaniyye, 1305, Matbaa-i Ebüzziyâ, 64 sayfa. Türk Tarih Kurumu'ndaki basılı nushasının başında, Kemal'in yakası kadife caketiyle ma'lûm resmi de vardır. Gerek bunun, gerek kendi kitaplığımızdaki *Medhal*'in başında, iki sayfa tutan, *İhtâr-ı Tâbi'* başlıklı, Ebüzziyâ Tevfik imzâlı, mâvi kâğada basılmış ilâve bulunmaktadır; basılı ba'zı nushalarda, bunlardan biri de kendi kitaplığımızda olmak üzre, bu ilâve iki sayfa yoktur. Ebüzziyâ, sözünü ettiğimiz bu ilâvede, *Medhal*'in birkısmını bir başkasına imlâ yoluyle yazdırdığını, acele yazılması yüzünden imlâ yanlışları epeyi olan o kısmı müellifine geri gönderdiğini anlatıyor; "çünki elde ne tarih ve ne de vefeyât-ı a'yânımıza muta'allik bir luğatimiz mevcûd olmasından taṣḥîḥ-i kelimât içün *Kāmûs*'un mażbûṭu olmayan elfâẓın taḥḳîḳında bi'ṭ-ṭab' müşkilâta tesâdüf edilecek ve her dürlü imkândan hâric kalınca bi'ż-żarûre müsveddesinde olduğu gibi tertîb olunacak idi. Bu 'aḳabelere düşülmemek içün müsveddâtı yeniden yazdırmaklığını müverriḫinden recâ ettim,, diyor. Bu ilâvede, en çok yabancı dillerdeki kelimelerin yazılışında nasıl bir yol tuttuğunu anlatan Ebüzziyâ'dan, *Medhal*'in matbaa tashihlerinin de kendisi tarafından yapıldığını öğreniyoruz.

Osmânlı Tarihi'nin ilk basımı sırasında (*Külliyyât-ı Kemal*, İkinci Tertîb—I, *Osmânlı Tarihi*, c. ı., Cüz' ı., İst., 1326, Mahmud Bey Matbaası), *Medhal*'in yalnız *Ifâde-i Merâm* kısmı neşredilmiş (S. 3-24), bunun ardından *Osmânlı Tarîhi* başlatılmıştır.

Bu basım, *Hürriyyet* yayınları Tarih Dizisi'nin ı numaralı eseri olmak üzre yayımlanmıştır (Namık Kemal, *Osmanlı Tarihi*, "Bu günki dile aktaranlar,,: Ulviye Ilgar — İhsan Ilgar, c. ı-ııı., İst., 1971, Yelken Matbaası, 394 sayfa).

[2] Kemal, 24 Şubat, 1887 tarihli mektubunda Maârif Nezâreti'nde incelenmekte olan *tarih*'inin basım izni henüz çıkmadığından, *Mukaddime* (*Medhal*)'nin Mart başında ruhsatı çıkmazsa canı sıkılacağından bahsetmişti (Bu ciltteki 875 numaralı mektubu, s. 419). M. C. Kuntay, Adanalı Hayret'in "Şâyân-ı ṭab'dır,, kaydiyle, 12 Şubat, 1302 (24 Şubat, 1887)'de iznini çıkardığını yazmış ise de (A. e., c. II., Kısım ıı., s. 650 v.d.), dayandığı belgedeki tarihin, ayı gösteren kelimenin üzeri biraz çizilmiş olmakla berâber, 12 Mart, 302 (24 Mart, 1886)'dir; bu herhâlde, M. C. Kuntay'ın yayımladığı *Medhal*'in, 100-101'inci sayfaya kadarki kısmının incelenmek üzre alındığı tarihi gösterse gerektir. Ayni belgeden, *Medhal*'in, Emevîler devrinde Hâricîler savaşlarından bahsedilen kısımlarına kadarki bu sayfasının

dü'l-Ḥamîd tarafından muṭâla'aya maẓhar olursa kendisine ebedî bir hayât ihsân olunmuşcasına bahtıyâr olacağını kaydetmiştir.

Kemal'in aşağıdaki mektubu, *Osmânlı Tarîḫi Medhali*'nin 1887 Kasım'ının başında, Rodos Mutasarrıflığı sırasında neşredildiğini göstermektedir; oğlu Ali Ekrem tarafından eserin basıldığı zamân hakkında verilen, başkalarının Kemal'e dâir tedkîklerine de alınan bilginin yanlışlığını ortaya koymaktadır: Ali Ekrem Bolayir, babasının Sakız'da geçen hayâtından bahsederken, "..Kemal iyileşir gibi oldu. İşte yine *tarîḫ*'ini yazıyor. *İslâm tarîḫi* ilerliyor; artık *Medhal*'in ṭab'ına başlanılabilecek. Ebüzziyâ ile muḥâbere ediyor; lâkin işte sonbahar geldi. Soğuk, ruṭûbetli, zehirli bir sonbahar.. Kemal'in sihhati yine bozuldu; birkaç gün odasından çıkamadı. Kendisini toplayabildikten sonra da vucûdünde ża'f ve inḥiṭâṭ âşârı devâm etti. Hele İstanbul'da *tarîḫ*'in birinci cüz'ü basıldı,, demekle, *Medhal*'in Kemal Sakız'da iken ve ölümünden az önce neşredildiğini söylemiş oluyor[3].

Kemal'in *Osmânlı Tarîḫi Medhal*'inin ilk cüz'ünün basıldığı zamânı tesbit eden bir belge değerindeki bu mektubunun kendi el yazısıyle müsveddesinden istinsâh edildiği bildirilen nushası, Es'ad Çinar'ın bize vermek lutfunda bulunduğu evrâkı arasında, kendi kitaplığımızdadır (Nu. 34, s. 81). Ayni mektubu bundan önce, içindekileri aydınlatıcı bilgi de vererek, *Namık Kemal'in Osmânlı Tarîḫi'ne dâir* adlı makâlemizde yayımlamıştık (*Belleten*, c. xxiv., nu. 94, Nisan, 1960, s. 277).

909. Sulṭân 'Abdü'l-Ḥamîd'e

9.XI.1887

Ecdâd-ı me'âli-ictihâd-i cenâb-ı şehriyârîleri'nin, ḥaḳîḳaten 'âlem-i insâniyyete zînet-baḫş olan me'âşir-i fâḫire-i cihân-dâverânelerini müselsel ve yeknesaḳ bir tarîḫ mevcûd olmadığı gibi, müteferriḳ olarak elde bulunan mü'ellefâtın kâffesi, envâ'-i nevâḳıṣ ve ḫaṭî'ât ile âlûde olduğundan, her dürlü âşâr-ı teraḳḳînin zamân-ı ẓuhûru olan devr-i şevket-i şehinşâhîlerinde, imkân musâ'id olduğu kadar etrâflı bir *Osmânlı Tarîḫi* cem' ve tertîbine ibtidâr ile, ḳavânîn-i pâdişâhîleri hükmüne ittibâ'an Ma'ârif Neẓâret-i celîlesi'nden alınan ruḫṣat üzerine, ṭab' ve neşrine başlanıldığından *Medḫal*'inden çıkan ilk cüz'ün bir nusḫası, 'atabe-i 'aliyye-i cenâb-ı ḫudâvendi-

metni için "Şâyân-ı tab'dır,, kaydiyle basımı uygun görüldüğü anlaşılmaktadır. Eserin neşri izni Murad Bey'in *Devr-i Hamîdi Âsâr*'na göre 1303 Martı'nda (1887)-dır (İst., 1308, s. 72).

[3] *Namık Kemal*, İst., 1930, Devlet Matbaası, s. 70 v.d.

gârîleri'ne ref' ve taḳdîm olundu[4]. Tevażżu'ât-ı zerre-perverî-i pâdişâhî ve merâḥim-i iḥyâkârî-i Ḫilâfet-penâhîleri muḳteżây-ı celîlince, imâle-i nigâh-ı şevket-penâh-ı mülûkânelerine maẓhar olursa, 'abd-i kemterlerine bir rûḥ-ı ṣâni ve nâm-ı ḥaḳîrâneme bir ḥayât-ı câvidânî iḥsân buyurulmuş olur.. Ol bâbda.

28 Teşrînievvel, sene 303

Cenâb-ı Ḥaḳ, sâye-i ma'delet ve 'inâyet-i pâdişâhîlerinde 'ahd-i celîl-i humâyûnlarını, envâ'-ı fuyûżât ve kemâlât ile ma'bûd ve âṣâr eylesin!

DCCCCX.

Kemal, 9 Kasım, 1887 tarihli mektubunda Mustafa Âsım Bey'e Âsaf Mehmed Paşa'nın hâl tercemesini yazdırıp gönderdiğinden bahsetmişti; aşağıdaki mektup-

[4] *Medhal*'de, *İfâde-i Merâm*'dan önce Kemal'in,

Ṣad ḥamd o Ḫudây-i lâ-yezâle,
Kim ḳudreti ḥâkim-î cihândır.

Târîḫ-i taḥavvülât-ı kevn'in,
Her baḫşi kemâlinē nişândır.

Ṣad taşliye Faḫr-i kâ'inât'a,
Kim zübde-i ḥükm-i Kün-fekân'dır.

Şer'indeki raḥmet ü 'adâlet,
Ḫaḳ'tan bize ḥuccet-î emândır.

Aṣḥâbına, âlinē dem-â-dem,
Ṣad tarżiye vird-i 'ârifândır.

Kim herbiri evc-i ihtidâda,
Bir ṣâbite-î żiyâ-feşândır.

Her lâḥża du'ây-i pâdişâhî,
İḫlâṣ ile zîrver-î zebândır.

İḳbâl ü kemâl ilē denilsin,
Eyyâmına zînet-î cihândır.

beyitlerinden ibâret, 'Abd'ül-Hamîd hakkındaki kıt'ası mevcuttur (S. 4). Kemal'in *Medhal*'e konulmak için yazdığı,

Şenâ ü medḥ o Sulṭân-ī cihân-ārâ'ya şâyândır
Ki her vaḳ'â nizâm-ī 'adlinē bir başka burhândır

beytiyle başlayan sekiz beyitlik *medhiyye*'si sonradan beğenilmediği için, *Medhal*'e bir önceki *Medhiyye*'sinin konulması uygun görülmüştür (Bu şiirlere dâir daha çok bilgi edinmek için bk., *Namık Kemal'in Osmânlı Tarîhi'ne dâir* başlıklı makâlemiz, a. y., s. 278, not—23).

tan, babasının ceddleri hakkında ba'zı şeyler daha sorduğu, Âsaf Mehmed Paşa'nın eserlerine Râtib Ahmed Paşa'nın gazelini tercih ettiği anlaşılıyor. Kemal bu münâsebetle o beğenilen gazeli istemektedir.

Kemal'in ceddi hakkında mevsûk bilgimiz, Konyalı Ebû Bekir Ağa'nın oğlu Topal Osmân Paşa (ölümü: 1733)'dan i'tibâren başlar. Râtib Ahmed Paşa, Topal Osmân Paşa'nın oğludur (ölümü: 1758) ve Müderris Osmân, İsmâ'îl, Âsaf Mehmed Paşa'lar ile, Nâşid, İbrâhim, Câvid, Sâlih, Ebû Bekir, 'Alî, Kemal'in babası Mustafa Âsım Bey'in pederi Şemse'd-Dîn Bey de dahil on çocuğu olmuştur [1].

Mektupta adı geçen Sarı 'Alî Paşa, Kemal'in sandığı gibi Osmân Paşa'nın oğlu değil, kızının oğlu, ya'ni torunudur [2]. Hüseyin Paşa'nın da Sarı 'Alî Paşa'nın oğlu olduğunu tahminde yanılmıştır; *Sicill-i Osmânî*'ye göre Hüseyin Efendi [3], Topal Osman Paşa'nın torunu, Râtib Ahmed Paşa'nın oğludur ve Hâcegân'dan olup 1763-64 (H. 1177)'de hayâtta bulunuyordu.

Aşağıdaki mektubun tam metnine rastlayamadık; böyle bir mektup, Kemal'in Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasında da yoktur. Ali Ekrem Bolayir, Kemal'in mektuplarından ba'zılarını, el yazısının bir hâtırası olarak yakın dostlarına dağıtmıştır; bu mektubu da Süleyman Nazif Bey'e vermiş olsa gerektir [4]. Aşağıdaki parça, Süleyman Nazif'in *Namık Kemal* adlı eserinde yayımlanmıştır (*Konferans*, İst., 1340 -1922, *İkdâm* Matbaası, s. 5). Ayni parça buradan naklen S. Nüzhet tarafından da neşredilmiştir (*Namık Kemal, Hayâtı ve Siirleri*, İst. 1933, Ekspres Matbaası, s. 13); bunda Râtib Ahmed Paşa'nın şiirlerinden örnekler de verilmiştir.

---

[1] Kemal'in ceddi hakkında, *Sicill-i Osmânî*'ye de dayanılarak S. Nüzhet Bey'in eserinde bilgi verilmiştir (*Namık Kemal, Hayâtı ve Şiirleri*, İst., 1933, Ekspres Matbaası, 1933, s. 5 v.d.d.).

[2] Topal Osmân Paşa'nın dâmâdı Sarı Mehmed Paşa'nın oğlu 'Alî Paşa'nın hâltercemesi için bk., Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, İst., 1311, Matbaa-i Âmire, c. III., s. 545 v.d. *Sicill-i Osmânî*'de, bir Sarı Mustafa Paşa'nın oğlu 'Alî Paşa kaydedilmiştir (Ayni cild, s. 536); fakat Kemal'in bahsettiği ilki olsa gerektir. Topal Osman Paşa ve soyu hakkında daha geniş bilgi için bk., Prof. M. Münir Aktepe, *Şem'-dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi, Mur'i't-Tevârih*, c. II., İst., 1976, Edebiyat Fakültesi Matbaası, *Genel İndeks, Osman Paşa* maddesi.

[3] C. II., İst., 1311, Matbaa-i Âmire, s. 211.

[4] Süleyman Nazif bu konferansını hazırlarken, ba'zı şeyleri öğrenmek maksadı ile Ali Ekrem Bolayir'e yazdığı mektubunda, "... Maġfûr-i mu'aẓẓam ḥaḳḳında bir konferans vereceğim; bir-iki tenvîrinize de muḥtâcım; Şehîd Osmân Paşa'nın babası kimdir? *Ḳâmûsü'l-A'lâm*'ın żabṭını 'Alî Emîrî Efendi doğru bulmuyor. Ecdâd-ı necâbet-nihâdınızdan meşhûr, nâ-meşhûr daha kimleri tanıyorsunus? Ahmed Râtib Paşa'nın ki ceddü'l-cedinizdir, *Dîvân*'ını gördüm ve ḥafîd-zâdesinin uslûb ve meşrebine muvâfıḳ ebyâtından üç dânesini numûne olarak aldım,, diyor ve ceddlerinden ötekilerinin şiirleri hakkında bilgi istemiştir. 1 Mart, 1922 tarihli bu mektuptaki mühim nokta, Süleyman Nazif'in, Râtib Ahmed Paşa'nın *Dîvân*'ını gördüğünden bahsidir (Mektubun tam metni için bk., İbrâhim Alâaddin, *Süleyman Nazif*, İst., 1933, Suhûlet Kütüphânesi, s. 189 v.d.).

910. Mustafa 'Âsım Bey'e

23.XI.1887

".... Ahmed Paşa'nın şi'ri, Âṣaf Paşa'nın âṣârına muraccah olduğu beyân buyuruluyor da, bize bu *gazel*'i gönderilmiyor. *Tarîḫler*'de aḳrabâdan Hüseyin Paşa nâmında birine rast geldiğimi taḫaṭṭur edemiyorum. Bir Sarı 'Alî Paşa gördüm gibi geliyor. Ḫâṭırımda kaldığına göre o da Osmân Paşa'nın oğlu olacak.. Ġālibâ Sarı 'Alî Paşa'nın da bir oğlu vezîr olmuş idi; ihtimâl ki anın ismi Hüseyin'dir. Yine bir yerde rast gelir isem yazarım.,,

11 Teşrînisânî, sene 1303

DCCCCXI.

Ali Ekrem Bolayir'e göre, Rodos kal'ası zâbitlerinden bir Mülâzim, birgün serhoş bir hâlde İngiliz Konsolos'unun evine girmiş, oradaki hizmetci kıza sarkıntılık etmiştir. "Konsolos ile hükûmet arasında bir kalem münâkaşasına girişilmiş olmasından ürken 'Abd'ü'l-Ḥamîd, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti merkezini Sakız'dan Rodos'a, Kemal'in de yine Mutasarrıf olarak Sakız'a naklini *İrâde*,, etmiştir[1].

Kemal'in bundan önce neşrettiğimiz mektuplarında İngiliz Konsolosu ve Tercemânı ile mücâdeleden bahsettiğini, bunun, Ali Ekrem'in naklettiği gibi bir kadın mes'elesiyle ilişiği olmadığını, siyâsî sebeplere dayandığını görmüştük. İçindekilerden dâmâdına yazıldığı anlaşılan 23 Kasım tarihli mektubunun baş kısımlarında Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti merkezinin Sakız'dan Rodos'a nakline dâir gelen bir telgraftan, fakat işin henüz resmî olmadığından, bu nakilde İngiliz Konsolosu mes'elesinin ve kendisinin rolü bulunmadığından bahsediyor. İleride neşredeceğimiz mektuplarında da ayni mes'ele, Vilâyet merkezinin, Sakız'dan Rodos'a nakli hakkında vereceği bilgiye rastlayacağız. Mektubunda üzerinde durduğu bir başka mes'ele *Osmânlı Tarîḫi*'nin *Medḫal* kısmının satışı ile ilgilidir.

Kemal, henüz yayımlanan bu eserinin birinci cüz'ünden bir nushayı da 'Abdü'l-Ḥamîd'e takdîm ettiğini, ona hitâbeden 9 Kasım tarihli mektubu vâsıtasıyla bildirmişti. Bu eserin tâbı'ı Ebüzziyâ Tevfik'in, bunun nasıl satıldığına dâir verdiği bilgi, Kemal'in mektubundaki fikirlere uymamaktadır. Ebüzziyâ Tevfik, Kemal, "Menfiyyen Mutasarrıf bulunduğu Rodos'ta bir *Osmânlı Tarîḫi* yazmış ve bin sahifeye ḳarîb bulunan *Medḫal*'ini kâmilen bana göndermiş idi. Ben de, muḥibbân-ı samîmîlerinden olan Münîf Paşa'nın zamân-ı Nezâret'inde Ma'ârif'e verdim. Paşa, bu eseri bir ṣûret-i fevḳa'l-'âdede ḳabûl eyledi. Mu'âyenesini de erbâb-ı ma'rifetten Hayret isminde bir sâhib-i faẓîlete ḥavâle eyledi. O zât bir kelimesine dokunmaksızın, 'Ṭab'ı câ'iz değil, vâcibdir' ibâresiyle kitâbın neşri tarafdârı olduğunu gösterdi.

"Kemal Bey'in arkadaşı, meslekdaşı, ḥabslerde, nefylerde yoldaşı olduğum gibi, her zamânda da anın ṣâdıḳ bir karındaşı bulunduğumdan ve gerçekten güzel

[1] *Namık Kemal*, İst., 1930, Devlet Matbaası, s. 70.

eser basmakla müştehir bir maṭba'aya mâlik olduğumdan, bi'ṭ-ṭab' kitâbın ṭab'ını bana tevdî' eyledi. Ben de muşavver olarak neşrine mubâşeret eyledim. İlk çıkacak cüz'ler için lâzım gelen 120 resmi hâzırlattım; kitâb ise 750'şer sahîfeli ondört büyük cild hâsıl edecek ve binikiyüz kadar resmi ihtivâ eyleyecek idi. Müellifi bunun 3000 nusḫa ṭab' olunması re'yinde idi; çünki anın ḥisâbına, anın masrafıyle basıyordum. Ben dinlemedim; anın işrârına rağmen 6000 nusḫa bastım (Ġâlibâ andan zât-ı 'alileri'ne de bir cüz' irsâl etmiş idim). Kitap 4 inc (*inch quatre*) denilen ḳıṭ'ada altmışdört sahifeli cüz'lerle neşr olunacak idi. Anın re'yince beher cüz'üne beş ġuruş fiyât vaż' olunmak lâzım geliyordu.

"Kitâb bir Perşenbe günü, sabahleyin neşredilmiş idi. Pazarertesi günü maṭba'ama geldiğim vaḳit bir dâne kalmamış, Pazar da dâhil olduğu hâlde dört gün zarfında 6000 nusḫa satılmış olduğunu hayretle idrâk eyledim. Bu hayretim 6000 nusḫanın satılmış olmasına değildi; dört günde satılışına idi; çünki ben anın satılacağını bilmemiş olsam, zâten 6000 basmakta muṣîr olmazdım. Tekrâr dizdirttim; 3000 nusḫa daha bastırdım; hâlbuki taşralara henüz gönderilmemiş idi. Pây-i taḫt'ta bu kadar satılınca, tekmîl Anadolu ḳıṭ'ası ile Cezîretü'l-'Arab'daki Vilâyât-ı Osmâniyye'de ve Rumeli vilâyetlerimizde üçer-beşeryüz nusḫa satılsa, sekiz-onbin nusḫa daha sarf olunmaklığı ṭabî'î idi. Ḥâṣılı bu kitâbdan nasıl olsa onbeş-yirmibin nusḫa satılması bence muḥaḳḳaḳ idi. Yalnız benim maṭba'ama kâğad eşmânıyle sâ'ireden mâ-'adâ ücret-i tertîbiyye ve ṭab'ıyye olarak 22.000 liradan ziyâde para girecekti; mü'ellifine ise yetmişbin liraya yakın bir kâr bırakacak, bu da üç senede ḥâṣıl olacaktı; çünki ben biribiri üzerine senede beş cildini ṭab' ve neşr etmegi taşmîm eylemiş idim„ diyor [2]. Bu ifâdeye göre 6000 nusha basılan eserin üç-dört gün içinde hepsinin satıldığını matbaasına gelip haber alınca hayretini, bunun üzerine 3000 nusha daha tab'ettiğini bildiriyor. Kitabın neşrinden en az iki hafta sonra yazılan

[2] Ebüzziyâ Tevfik, *Madame de Lebedef — Gülnar Hanım'a, Mecmua-i Ebüzziyâ*, nu. 104, 17 Receb, 1329, s. 812 v.d. Rus Şarkıyyâtcıları'ndan Gülnar Hanım'ı memleketimizde ilk tanıtan Ahmed Midhat Efendi'dir; onunla, 1891 (1307)'de Stokholm'deki Müsteşrıklar Kongresi'nde tanışmış, *Avrupa'da Bir Cevelân* adlı eserinde hakkında epeyi bilgi de vermiştir (İst., 1307, s. 192 v.d.). 1891'de İstanbul'a gelen Gülnar Hanım'ın hayât çizgisi için bk., *Servet-i Fünûn* mec., c. 1., nu. 15 (1307/1891: *Gülnar Hanım*, s. 170 v.d. *Gülnar Hanım* (*Kadın* mec., nu. 16, 26 Kânûnısânî, 1324, s. 7 v.d. Roma'daki Onikinci Müsteşrıklar Kongresi'ne sunduğu *İslâm Kadınlarında Hürriyyet* de ayni mecmuada tefrika edilmiş (Nu. 12-15, 29 Kânûnıevvel — 19 Kânûnısânî, 1324), kitap şeklinde de basılmıştır (*Müslimeler Hürriyyeti*, Tatarca'dan Türkce'ye çeviren: Kaya Nûrî, İst., 1335, Kader Matbaası). Türkce olarak basılan epeyi eseri vardır: *Şâir Pushkin*, Ahmed Midhat'in *Bir İfâde* başlıklı *önsöz*'ü ile (*Tercemân-ı Haḳîḳat*'te tefrikadan sonra, İst., 1307). *Kar Fırtınası*, Pushkin'den çevirme (İst., *Tercemân-ı Haḳîḳat* Matbaası, 1307). *Redd-i Renan — İslâmiyyet ve Fünûn*, Petersburg İmâm ve Müderrisi 'Aṭâ'u'llâh Bayezidof'tan çeviren: Madame Gülnar de Lebedef — Ahmed Cevdet (*Tercemân-ı Haḳîḳat*'te tefrikadan sonra, İst., 1308; İkinci Basım, İst., 1311). — *Rus Edebiyâtı* (İst., 1311, Şirket-i Mürettibiyye Matbaası). *Familya Sa'âdeti*, Rusca'dan mütercem, Count Tolstoy — Madame Gülnar (*Tercemân-ı Haḳîḳat*'te tefrikadan sonra, İst., 1309).

Kemal'in aşağıdaki mektubunda ise, kitabcı Arakil'in, eseri bâd-ı havâ denilecek kadar az bir fiyâtla satın alma teklîfinden bahsedilmekte, adı geçen kitabcıya yapılacak teklîfler hakkında fikir verilmektedir. Bu tarihten sonraki mektuplarında da, kitabın satışı üzerinde durulduğunu göreceğiz.

Kemal'in *Osmânlı Tarîḫi*'nin *Medhal*'inin satışı hakkındaki rivâyetlerin gerçeğe uymadığını aydınlatan bir belge değerindeki bu mektubu kırmızı mürekkeble, kendi el yazısı ile, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 369). Mektubun ilk paragırafı ile; son paragırafı —son cümlesi dışında— Nu'man Menemencioğlu'ndan alındığı kaydiyle, M. C. Kuntay tarafından da yayımlanmıştır (A.e., c.ı., s. 133; c. II., Kısım ıı., s. 653).

911. Menemenli Rif'at Bey'e

23. XI. 1887

Evlâd,

Dün sâ'at onbirde İstanbul'dan bir telgıraf alındı ki sâ'at dokuzda verilmiş idi. Bu telgıraf, Rodos'un merkez-i vilâyet ittiḫâẕ olunduğunu beyân ediyor. Ma'hûd mes'ele, İngiliz Konsolosu'nun taḥaḳḳuk-ı ḫaysiyyetiyle ḫitâm bulduğundan bu tebeddüle sebeb olamaz. Bi'l-farż olsa bile, arada benim ṣun'um olmadığı cihetle ḥaḳḳımda teveccühât-ı Velîni'met'in taġayyür etmediğinden emînim. Bu ḥâllere göre, Mutasarrıflık hey'etiyle berâber Sakız'a naḳledeceğiz gibi görünür. Şu kadar var ki baḥsettiğim telgıraf resmî değil idi. Aradan yirmidört sâ'atten ziyâde vaḳit geçtiği hâlde, Vâli Paşa'ya resmî bir tebliġ de vuḳū' bulmadı; binâ'en-'aleyh ne olacağımı daha yaḳînen bilmiyorum. Bâb-ı 'Âli'nin ḥâli ma'lûm.. Kayırılacak adamı var da, bizi Sakız yerine Anadolu'nun bir cihetine sevḳ etmek isterse, vucûdün musâ'adesizliği cihetiyle canım sıkılır; ma'a -mâ-fîh Cenâb-ı Ḥaḳ ömr ve iclâl-i şâhânelerini rûz-efzûn buyursun, Velîni'met'e 'arż-ı ḥâcet kapıları küşâde olduğundan, merâḳ ettiğim yoktur.

Tarîḫ için Arakil, Ekrem'e birşeyler yazmış. Her cüz'ü yedibuçuk ġuruşa satılacakmış. Bunun altmış parası kitâbcıya verilir; binâ'en-'âleyh 1000 dânesini 5000 ġuruşa verirseniz, alırım demiş. Bu ḥisâba göre, kitâbı bâd-i havâca[3] terketmek lâzım gelecek; hâlbuki Arakil parasını kendi vermek şartıyle yüzde-onbeşe râżı idi. 1000 nusḫayı def'aten satmakta o kadar żarûret yok.. Çünki nasıl olsa bir-birbuçuk ayda satılır. Eğer 1.500 nusha alırsa, o hâlde 8.000

[3] Krş., M. C. K., bedavaca

ġuruşa veririm. Kendi bâyi'liği de yüzde-otuza gelir. İstersen anınla, yâḫûd sâ'iri ile böyle[4] bir pazarlığa giriş. DIger kitâblar içün de birşey ḳararlaştır da yaz. Şimdilik başka birşey yok..

11 Teşrînisânî, sene 303
KEMAL

[4] Krş., M. C. K., bu kelime eksiktir.

DCCCCXII.

Kemal, Müşterekü'l-Menfa'a Reji Şirketi Müşâviri Halîm Bey'e gönderdiği mektubunda, Rodos'ta Reji'ye âid islâhat hakkında ba'zı düşüncelerini Nâzır-ı Umûmî Mösyö Auboyneau'ya yazdığını, gerekli icrâ'âtın gönderilecek Müfettiş ile müzâkereden sonra karârlaştırılacağı kendisine bildirilmiş olduğunu, Müfettiş'in Rodos'a geldiğini haber veriyor. Mektubunda başlıca iki mes'ele üzerinde duruyor: Tütün kaçakcılığını önlemek için alınacak tedbirlerden hangilerinin kendisine göre daha uygun olduğu; Mösyö Biliotti'nin, aylığının yükseltilmesini istemesi münâsebetiyle Müfettiş ile münâkaşası, Müfettiş'in belki mes'eleyi İstanbul'a da yazacağı ve işin iç-yüzünün mâhiyeti.. Ayrıca, Vilâyet merkezinin Rodos'a nakli dolayısıyle, Reji me'mûrları arasında ne gibi nakillerin faydalı olacağı husûsunda fikirlerini de kaydetmiştir.

Bir başkasının el yazısıyle olan bu mektup, Subhî Paşa'nın oğlu Vehhâb Koca Memi'dedir; bundan faydalanılarak Midhat Cemal Kuntay tarafından ayni eserde iki def'a neşredilmiştir (*Namık Kemal*, c. II., Kısım II., s. 251, 709 v.d.). M. C. Kuntay, yalnız, "Rodos'tan, Sakız Mutasarrıfı,, ifâdesinin ve imzânın Kemal'in el yazısıyle olduğunu kaydetmiştir. Bu neşirlerden ilkini, ikincisi ile karşılaştırarak yayımlıyoruz.

912. SÂMİ PAŞA-ZÂDE HALÎM BEY'E

30.XI.1887

Sa'âdetlu Kardeşim Efendim,

Burada Reji'ye muta'alliḳ luzûm gördüğüm işlâḥatı vaḳtiyle Mösyö Auboyneau'ya yazmış idim. Aldığım cevâbda iḳtiża eden icrâ'ât, yakında buraya gelecek Müfettiş ile müẕâkereye ta'lIḳ olunuyordu. Müfettiş, Mösyö Marchand[1] geldi; kendisiyle bir-iki def'a da görüşüldü. Bendenizin fikrim, bu sevâhilde bir-iki ufak vapur bulundurmak ve Anadolu ile Adalar'ı birinirine rabṭ etmektir. Vapur ḫuṣûṣunu Mösyö Marchand ile konuştuk. Kendisi, her sâhilde vapur bulundurmak ṭâḳat gelmez birtakım masraflara muḥtâc olacağından, aṣıl kaçağın merkezi olan Şira ile Sisam'dan hareket

[1] Krş., Mösyö Maréchal. Bu isim, metnin başka yerlerinde de bu şekildedir.

edecek vapurları neẓâret altında bulundurmak içün yalnız iki vapur bulundurulmasını re'y ediyor. Evvel-i emirde bu ṣûret bana da suhûletli göründü; fakat ba'żı aṣḥâb-ı vuḳûf ile konuştum; bir kaçakcı kayığı Şira'dan hareket eder, meselâ Sûrîye'ye doğru gider, vapur arkasına düşerek o sevâhilden ayrıldıktan sonra beş-altı kaçakcı kayığı birden çıkar, Midilli, Sakız, Rodos taraflarına dağılır; bu nev' desîselere karşı maḥreci gözetecek bir vapurun fâ'idesi yoktur; eğer mevridlerde luzûmu kadar küçük vapur bulundurulmayacak ise, kol kayıklarını mümkin-mertebe tekṣîr etmek ve bunların biraz büyük ve serî' olmasına dikḳat etmek daha fâ'idelidir diyorlar. Bu muṭâla'a bendenizce de ṣaḥîḥ görünüyor[2].

Sevâhil ile Adalar'ın biribirine rabṭı mes'elesinden baḥṣ ettim. Mösyö[3] Marchand yalnız dinledi, bu bâbda bir fikir beyân etmedi; hâlbuki buraları ve ḫuṣûṣıyle Anadolu'yu kaçaktan mümkin-mertebe muḥâfaẓa içün bundan başka çâre yoktur. *Rusûm-ı sitte* zamânının ḥisâblarına bakılsın; Midilli'nin o zamân verdiği tütün vâridâtı şimdikinin birkaç mislidir. Buna en büyük sebeblerden[4] biri ise, Ayvalık'ın Midilli'deki Neẓâret'e merbûṭ olması idi. Mes'ele ṣûret-i maḥṣûṣada şâyân-ı dikḳattir. Misis[5] cezîresini bastığımız zamân me'ẓûniyyet olsa da Anadolu sâhilleri yoklatılsa[6] idi, tutulan tütünün daha birkaç misli ele geçebilirdi. Bir de Mösyö Marchand'ın geldiği sırada Vilâyet merkezinin Rodos'a taḥavvül edeceği de taḥaḳḳuk eylediğinden Neẓâret mes'elesi konuşuldu; Mösyö Reggio'dan[7] idârece ḫoşnûdsuzluk beyân eyledi. Ben Mösyö Reggio'yu Sakız'da görmüş idim. İyi bir zât; fakat ne çâre ki Vilâyet me'mûrları ile arasına tenâfür girmiş; bir derecede ki bu Vilâyet merkezinde iş görebilmesine ihtimâl kalmamış.. Bu hâle ve Neẓâret-i 'Umûmiyye'nin 'adem-i ḫoşnûdîsine binâ'en[8] kendisi başka bir tarafa kaldırılacak olur ise, buralar içün Sakız'a, Rodos Reji Müdîri bulunan Mösyö Biliotti'den münâsib bir Nâẓır bulunamayacağını söyledim.

---

[2] Krş., görünür.

[3] Krş., bu kelime yoktur.

[4] Krş., Bunun en büyük sebeplerinden

[5] Krş., doğru olarak Meis şeklindedir.

[6] Krş., yoklanılsa

[7] "Reji'de bir aralık Veznedâr Muâvini„ (Not — M. C. K.). Krş., Mösyö Rizzo; metnin başka yerlerinde de böyledir.

[8] Krş., göre

Kendisi de şâyed Neẓâret Sakız'da kalır ve Mösyö Biliotti oraya ta'yîn olunursa, birâderi buranın müdîrliğini ḳabûl edip-etmeyeceğini su'al eyledi. Birâderi olmazsa aḳrabâsından biri bulunabileceğini beyân ettim. Söz, İslâm'dan biri bulunup-bulunmayacağına intiḳāl etti. Yerlilerde o vaẓîfeyi ḥaḳḳıyle icrâya mâ'il ve muḳtedir kimse[9] bulunmadığını söyledim. Söz burada kaldı.

Baḥşin aldığı şekle göre ise Mösyö Biliotti'nin, Mösyö Marchand ile idâreye dâ'ir ettiği baḥişler arasında, kendisi zâten vaẓîfesinin ikmâliyle iktifâ ettiği ve şahsî nekadar ḥayşiyyet ve iḳtidâra mâlik ise cümlesini Reji'nin menfa'atine sarfeylediği hâlde, şu sırada mülḥaḳātta birkaç Reji me'mûrluğu ve bâyi'lik dahi peydâ olduğu cihetle iş kat-kat tezâyüd eylediğinden sa'yine muḳabil ma'âşının tezyîdini iltimâs eylemesi üzerine, Mösyö Marchand[10], żamm-ı ma'âş ihtimâlin hâricinde bulunduğunu beyân etmekle, Mösyö Biliotti dahi tervîc-i müdde'â yolunda, "O hâlde ben de yalnız vaẓîfemi îfâ ile iktifâ ederim„ gibi birkaç söz söylemesine mebni, Mösyö Marchand'ın infi'âl göstermiş olduğunu ḫaber alıyorum.

İhtimâl ki bu mubâḥaşeyi Neẓâret-i 'Umûmiyye'ye de yazar. Bir me'mûr zâten Îfây-i vaẓîfe için ma'âş aldığından, vaẓîfenin icrâsıyle iḳtifâ edeceğinden baḥşetmekle bir ḳabâḥat işlemiş olmayacağına ve teraḳḳıden[11] me'yûsiyyet sâ'iḳasıyle söylenmiş bir sözün cereyân-ı maşlaḥatca te'şîri görülemeyeceğine binâ'en bu ḥâdişeden dolayı Mösyö Biliotti'nin sû'-i naẓar kazanmasına Mösyö Auboyneau'nun dirâyet-i fâ'iḳaları musâ'id olmayacağından emînim. Aṣıl ârzûy-i 'âcizânem Mösyö Biliotti'nin bir mükâfât görmesiyle Reji'nin devâm-ı intiẓâm ve tezâyüd-i teraḳḳısine ḫidmet etmesidir. Biliotti ve[12] fâmilyası nâmus ve dirâyet ve herkesin taṭyîbine ġayretle buraca ḳabûl-i 'umûmî'ye maẓhar olmuş bir 'âiledir. Mösyö Biliotti'nin bir taraftan şaḥîḥan, iḳtidâr-ı beşerin müntehâsı 'addolunacak ṣûrette çalışması ve bir taraftan maẓhar olduğu emniyyet ve maḥabbeti ḥüsn-i isti'mâl etmesi netâyicindendir ki 26.000 nufûstan 'ibâret

[9] Krş., bir kimse

[10] "Muhtelif yerlerde Reji Müdürlükleri'nde ve taşralarda Reji Nâzırlıkları'nda bulundu. 1908 İkinci Osmanlı Meşrûtiyeti'nden sonra da Cibâlî Fabrikası Müdürü idi ve o me'mûriyette öldü„ (Not — M. C. K.).

[11] Krş., terfî'den

[12] Krş., bu kelime yoktur.

olan Rodos'ta tütün sarfiyyâtı adam başına bir kiloyu tecâvüz etmektedir.

Zannederim ki mülkün çok yerlerinde böyle bir netîce görüldüğü yoktur. Bunda mu'âvenet-i hukûmetin de bir dereceye kadar dahli oldu; fakat Hukûmet'te nekadar hüsn-i niyyet olsa, onu isti'mâl etmek yine Reji takımının dirâyetine muhtâc olur.

Bendeniz buraya geldim-geleli hiçbir yerde kaçak [13] arayıp da boş çıktığımı bilmiyorum. Sakız'da bir kerre vasâtet etmiş ve Karyot [14] adasına mahsûs vapur ile bir bölük asker irsâl ettirmiş idim. Reji Nezâreti 20.000 kilogıram me'mûl ederken, yüz gıramdan ziyâde tütün bulunamadı. Me'mûrların vukûfunca mevcûd olan derece-i ihtiyâca bu bir numûnedir. Vilâyet merkezinin tebdîli [15] üzerine Nezâret'in merkezi değişecek ve Mösyö Reggio başka bir tarafa kaldırılacaksa, Mösyö Biliotti buraca olan vukûf ve hayşiyyetinden başka şu sırada gösterdiği ef'âl-i hayr-hâhâne ile Vâli Paşa Hazretleri'nin fevka'l-gâye mahabbet ve teveccühünü kazanmış olduğundan, Nezâret'e ta'yîni Reji'nin şimdiki hâlini te'mîn eyledikten başka, mülhakâtın terakkısine de pek büyük medâr olur. Nezâret Sakız'da kalacak ve zannolunduğu vechile Mösyö Reggio kaldırılacak olursa, Mösyö Biliotti'nin yine Nezâret'le oraya nakli ve buraya da onun intihâb edeceği bir müdîrin nasbı te'mîn-i maslahata kifâyet eder [16].

Rodos'tan—18 Teşrînisânî, 1303
Sakız Mutasarrıfı,
KEMAL

[13] Krş., kaçak eşyâ

[14] Krş., Kariyot. Doğrusu Karyot (قاريوط)'dur; Sakız vilâyeti kazâlarındandır (*Sâl-Nâme-i Vilâyet — Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*, H. 1303, Vilâyet Matbaası, s. 139).

[15] Krş., tebeddülü

[16] Krş., mektubun, ayni eserdeki ikinci basımı, bundan sonra bir paragrafı daha içine almaktadır :

"Ba'zı me'mûrlarımızın Reji'ye bir şirket-i 'âdiye nazarıyle bakmasından neş'et etme bir fikir olarak Reji'nin hakîkaten devlet şu'belerinden olduğunu göstermek merâkında bulunduğumdan, bu mutâla'âtı hâlişâne beyân ediyorum. Mazhar-ı tervîc olursa, Reji'ye ciddî bir hidmet etmiş olacağımdan emînim. Ol bâbda emr ve irâde kardeşim efendimindir.„

DCCCCXIII. — XIV.

Kemal'in, aşağıdaki 1 Aralık tarihli iki mektubunun kime gönderildiği ilk bakışta belli değilse de, Evlâd ve Sinyör (*Signor*) hitaplarını Rif'at Bey'e yolladığı mektuplarında kullandığı görülür; her iki mektubun içindekiler de ayni şahsa yazıldığı fikrini kuvvetlendirir. Ayni tarihte, ayni kimseye ayrı-ayrı iki mektup yazmasının sebebi, ikinci mektubunda kaydettiği üzre ilkinin Mâbeyn-i Humâyûn'-dan Besîm Bey'e gösterilmesi içindir.

Kemal, 1 Aralık tarihli mektublarından ilkinde, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'nin merkezi Sakız'ın Rodos'a naklinden bahisle kendisinin de bu yüzden Sakız Mutasarrıflığı'na naklinin sihhati bakımından zararlı olmayacağını, zâten nefsini de düşünmediğini, orada daha faydalı hizmetler görebileceğini yazıyor. Besîm Bey'e verilmek üzre bir 'arîża gönderdiği anlaşılan Kemal, Rif'at Bey'den resmî ba'zı işlerinin ardına düşmesini, bunların hangi safhada olduğunu Besîm Bey'den sormasını recâ etmektedir.

Erzurumlu Sa'îd Paşa, 15 Zi'l-hicce, 1302 (25 Eylûl, 1885)'de Sadâret'ten azl, yerine Kıbrıslı Mehmed Kâmil Paşa ta'yîn edilmiştir[1]. Kemal'in Sadr-ı sâbık dediği Sa'îd Paşa ile Rif'at Bey'in İstanbul'da görüştüğü, C. B. S. Vilâyet merkezinin Rodos'a nakli hakkında bilgi edindiği anlaşılıyor; Kemal konuşulanların bildirilmesini isterken, bu nakilde İngilizler'in te'sîri olmadığını, asıl sebebin C. B. S. Vilâyeti Vâlisi'nin Rodos'ta kalması istenildiğinden ileri geldiğini anlatıyor. Mektubunda, Rif'at Bey'den çözümünü istediği onbir şey arasında Sakız Mutasarrıfı, evrâk odası için de Sakız Mutasarrıflığı mührünün yaptırılması, Besîm Bey'e, Sâmi Paşa-zâde Halîm Bey'e yazdığı mektupların yerlerine verilmesi de vardır. Bu naklin, Kemal'in mâddî sıkıntı bakımından epeyi belini büktüğünü, kitaplarının satışına ümit bağladığını öğreniyoruz. Mektubundaki mühim bir başka notu, bir-iki güne kadar Sakız'a hareket edeceğini bildirmiş olmasıdır.

Kemal'in husûsî, resmî hayâtını aydınlatıcı notlarını içine alan bu mektuplarının ikisi de siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle, Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 367, 123). İlkinin Cezâ Relsi'nden, Magosa sıtmasından bahseden cümleleri M. C. Kuntay tarafından, Nu'mân Menemencioğlu'ndan alındığı kaydiyle neşredilmiştir (A. e., c. II., Kısım 1., s. 621).

913. Menemenli Rif'at Bey'e

1. XII. 1887

Evlâd,

Mektûbunu aldım. Sakız'ın havâsını merâḳ etmişsin. Sakız, Rodos'dan pek sert değildir. Vucûdümce de el-ḥamdü li'llâh i'tidâl-i havâya o kadar iḥtiyâc kalmadı. O cihetle, tebeddülün nefsimce bir ehemmiyyeti yoktur. Belki Sakız'da Velîni'met'ime, devletime

[1] İ. E. M. Kemal İnal, *Osmanlı Devri'nde Son Sadr-ı A'zamlar*, c. VII., IX., İst., 1946, 1948, Millî Eğitim Basımevi, s. 1021, 1351.

buradan ziyâde ḫidmet edebilirim. Şu kadar var ki bir vaḳitler o belâlı Maġosa sıtmasından kurtulamadığım gibi, şimdi de Hirebet[2] Efendi'den kurtulamıyorum. Mubârek Cezâ Riyâseti'yle Sakız'a da gelip[3], oranın mahkemesini telvîḫ edecek. Geçende, sa'âdetlu Besîm Beyefendi Hazretleri'ne taḳdîm ettiğim evrāḳta, bu adamın hâline dâ'ir ba'żı ma'lûmât var idi[4]; 'acabâ evrâḳ üzerine bir mu'âmele yürüdü mü? Bir de bizim Ḫazîne-i Ḫâṣṣa ḥavâlesi hâlâ gelmedi[5]; buna ne yapılmak lâzım gelir? Buralarını muşârün-ileyh hazretlerinden sor da bana bir ma'lûmât ver. Bir de melfûf 'arîżayı kendilerine taḳdîm et. Bâḳî du'â..

19 Teşrînisânî, sene 303
KEMAL

[2] Krş., M. C. K., Hayrebet. — Kemal'in Ḫirebet (خیربت) Efendi'den şikâyetini içine alan, muhâtabı kaydedilmeyen, Vezîrlik rütbesine yükselmiş birine, tarihsiz bir mektubu vardır. Bunda, Rodos Müdde'î-i Umûmî Muâvini ve Tophâne Meclisi Müftisi Şükrî Efendi'nin oğlu, işinin ehli Mehmed Bey'in, "vaẓîfesinin bir harfini idrâkten 'âciz olan Cezâ Re'îsi Hirebet Efendi ile uyuşamadığı,, nı, Adliyye Müfettişi'nin tahkîkâtı sonunda haksız olan Hirebet Efendi'nin Rodos'ta bırakılıb, Mehmed Bey'in Limni'ye nakli inhâ edildiğinin haber alındığını anlatmıştır. Muhâtabından bu yersiz naklin kaynağının araştırılmasını, gittikce karışan Rodos Adlî işlerinin böylece yoluna konulacağı gibi, Mehmed Bey'in de maġdûrluktan kurtarılacağından, bu husûsta aracılığını recâ etmiştir (Bu belge, Es'ad Çinar'ın bize vermiş oldukları Kemal'in mektupları arasında, kendi kitaplığımızdadır (Nu. 11, s. 28).

[3] Krş., M. C. K. Sakız'a gelip de

[4] Krş., M. C. K., vardı.

[5] Kemal'e, Hazîne-i Hâssa'dan ta'yîn edilen maâş ihsân edilmiş bulunuyordu. Rodos'ta iken, bu paranın gönderilmesi için Hazîne-i Hâssa'ya yazdığı bir dilekcesi de vardır:

"Sene-i cedîde'nin ḥulûlü ve żarûretin şiddeti cihetiyle, iḥsân-ı maḫṣûṣ-ı Cenâb-ı Velînı'met olarak Ḫazîne-i Ḫâṣṣa'dan mu'ayyen olan ma'âş-ı bendegânem içün, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyet-i celîlesi üzerine iḳtiżâ eden ḥavâlenin bir-ân evvel irsâline 'inâyet-i 'aliyye-i Cenâb-ı Neẓâret-penâhîleri'nin ibzâlini niyâz eylerim. Ol bâbda..„ 2 Nisan, 302 (14 Nisan, 1886) tarihli bu belgenin, istinsâh edilmiş bir nushası, Es'ad Çinar'ın bize vermiş bulundukları Kemal'in mektupları arasında, kendi kitaplığımızdadır (Nu. 76, s. 187). M. Âsım Bey, oğluna 29 Ekim, 303 (10.XI.1887) tarihli, kendi el yazısıyle mektubunda, "Ḫavâle içün Agob Paşa'ya bir mektup yaz. İbtidâ kendisine verelim; bakalım ne ẓuhûr eder. Ba'du îcâbına bakarız„ tavsıyesinde bulunmuştur. Rif'at Bey de, Kemal'in üzerinde durduğumuz 1.XII.87 tarihli mektubuna 29 Kasım, 303 (10.XII.1887)'de yazdığı karşılığında "Büyük Beyefendi geçen hafta Ḫazîne ḥavâlesinin der-dest-i tanẓîm olduğunu söylüyordu„ bilgisini vermiştir (Her iki mektubun asılları, T. Toros'un arşivindedir).

914. Menemenli Rif'at Bey'e

1. XII. 1887

Sinyör,

Mektûbun geldi. Mektûb değil, bir seyâhat-nâme yazmışsın. Nasıl gidip nasıl geldiğinize dâ'ir birçok tafṣîlât var da, işe muta'allik birşey yoktur. Ṣadr-ı Sâbık ile merkezin tebeddülüne muta'allik uzun söz olduğundan bahṣ ediyorsun da, nasıl söylenildiğini bildirmiyorsun; hâlbuki o ṣoḥbetin her kelimesi bizce bir kitâblık ma'lûmâttır. O tafṣîlâtı isterim, bu bir[6].. Kendisi sana çâre bul da gitme diye birkaç kerre söylemişken, o çâre, 'inâyet-i devletlerine mutavakkıftır yollu bir cevâb vermemek ġarîb değil midir? Bî-çâre, murâca'atını aramış-durmuş. Gelen telgırafında, Ankara'ya gidilecek diyorsun. Paşa'ya ne cevâb vereceksin? Bizim 'arîża takdîm olundu da hükümsüz mü kaldı; yoksa takdîm olunamayacağına dâ'ir bir cevâb-ı siyâset mi alındı; yâḥûd sâdece Mâliyye Nâẓırı'nın işrârı üzerine mi gitmeğe karâr verdin? Bunlardan tafṣîlât isterim bu, iki[7] Kendin mutlak gideceksen, bu kışta, kıyâmette çoluk-çocuk götürülmez; çünki evlâd ve 'iyâl berâber bulunmak içün muḥâṭaraya atılmaz, bu üç.. Eşyânın sur'at-ı irsâlini istiyorsun. Bileti alındı; *Osmânlı*

[6] Rif'at Bey, yine 10 Aralık tarihli mektubunda, Kemal'in bu suâline, Vilâyet merkezinin nakli —Saray'da mevṣûḳ olmayarak söylenildiği gibi— Vâli Paşa'nın iş'ârı üzerine değilse, İngiliz vak'asından dolayı olduğu şübhesiz; Besim Bey'in, "Deli İngiliz kalktı ise de, Beyefendi'yi de kaldırdı„ dediği cevâbını vermiş, Kemal'in 19 Kasım, 303 tarihli ve kendisine yolladığı mektuplardan ilkini Besîm Bey'e gösterdiğini, 'arîża'yı verdiğini de ilâve etmiştir. M. Âsım Bey de, oğluna yine 10 Kasım, 1887 tarihli mektubunda, "Konsolos'un cinnetini, Vâli Paşa Hazretleri Bâb-ı 'Âli'ye yazmış; anın üzerine zannım 'azl olur. Anın cinneti, hârekâtından ma'lûm imiş; amma salmadığı içün siz bilememişsiniz„ diyor.

[7] Rif'at Bey'in Adana'dan, Ankara Vilâyeti Defterdârlığı'na tayîni *Tercemân-ı Hakîkat*'te i'lân edildiği gibi (2 Teşrînievvel, 1303/14 Ekim, 1887), *Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*'de de (H. 1305, s. 318) Ankara Defterdârı olarak görülürse de, mektubun yazıldığı tarihte yeni vazîfesine henüz başlamamıştır. Rif'at Bey, Kemal'e ayni mektubunda, Besîm Bey'in, Mutasarrıflık isteyenler çok, "Sen oraya git de, orada da çâresi bulunur„ dediğini; onunla görüştüğünü söylemediği Nûrî Bey'in de, Besîm Bey'den naklen, "Ankara'ya gitsin; derhâl oradan bir Mutasarrıflık'a ta'yîn edilecektir„ haberini verdiğini yazmıştır. Feride Hanım da tarihsiz, fakat, 1887 Aralık'ında yazdığını tahmin ettiğimiz mektubunda, yolcu ile uğraştığı için mektubunu kısa kestiğinden bahisle, "Mutlak Ankara'ya gidilmek lâzım geldi; kısmet böyle imiş.,, diyor (Feride Hanım'ın el yazısıyle olan bu mektup, T. Toros'un arşivindedir).

vapurunun vurûduna intizâr ediyor; ne vakit gelirse, bi'ṭ-ṭab' eşyâ da o vakit gönderilir. Ta'cîlin ehemmiyyeti yok; *Câmi' ne kadar büyük olsa, İmâm bildiğini okur* derler. Sen eşyâyı n'içün buraya çıkardın da, doğruca İstanbul'a göndermedin? Ana da bir hikmet anlayamıyorum, bu dört[8].. Merkez-i vilâyetin tebeddülü İngiliz vaḳ'asının ehemmiyyetine, Kıbrıs'ın anlarda bulunmasına, falana mebni değildir. Vâli Paşa, döneceğim diye her telgırafına bir naḳarât 'ilâve etti. Sen o kadar dönemeyeceksin ki, Vilâyet bile oraya gelecek dediler. *İştē o kadar ol luikâyet*; bu beş.. Sen sarımsağa muḥtâc olmuşsun. Nazlanayım da Bitlis Vâlisi olayım, öyle mi? Şu melfûf mektûbu Besîm Beyefendi'ye ver. Sana olan dîger mektûbumu göster; bu altı.. Kitâblara dâ'ir olan muṭâla'amı geçen hafta yazmıştım. Şimdi tekrâra ḥâcet yok[9].. Allâh izin verirse, bu hafta içinde Sakız'a gideceğim. Borclar verilecek; muvâzene fenâ hâlde bozuldu. Ümîd, kitâblardadır; bir çâresini bulmalı; bu yedi.. Ḫazîne-i Ḫâṣṣa ḥavâlesi ḥaḳḳında ḳaṭ'î bir cevâb bekliyorum; bu sekiz... Feslerim! Rop dö şambrım! Ḳalemtırâşlarım! Bu dokuz.. Buradaki emânet kitâbları bırakıyorum. Bir *Hoca*, bir *Hayrul'llâh tarîḫi* isterim; sur'at-i mümkine ile göndermeli; bu on.. Bundan sonra gönderilecek mektûblarım Sakız'a gitmeli; bu onbir! Şimdilik başka birşey yok..

19 Teşrînisânî, sene 303

KEMAL

[8] Rif'at Bey, Adana'dan Rodos'a yolladığı eşyâlarının, Kemal Sakız'a ta'yîn edildiğine göre, oraya gönderileceğini umduğunu ayni mektubunda yazmıştır.

[9] Rif'at Bey, Kemal'e ayni cevâbında, *Osmanlı Tarihi*, başka kitapları dolayısıyle epeyi bilgi vermiştir: "..*Tarîḫ* içün geçende Ebüzziyâ'nın yanına gittim. Peşin para ile kitâbcıya yüzde-yirmibeş ile verilirse iyidir. Ziyâde olmaz; o kadarını kitâbcılar da vermez; binâ'en-'aleyh, maḥşûş bir merkez-i tevzî' ittiḫâzıyle kitâbcılara kırk para bey'a verilerek satılmalıdır diyor. Vâḳı'a en sâlim yol da budur; fakat işte, meselâ otuzbeş lira daha gönderin diye size bir telgıraf çektiğini Mehmed Efendi ḫaber verdi. *Şimdiye kadar bana yalnız yirmibeş lira gönderdi* dediğini rivâyet etti; hâlbuki Efendimiz kırkbeş lira gönderildiğini söylemiştiniz. Bu yirmibeş lira yanlışlığı nereden geliyor, anı da anlayamadım. Ebüzziyâ bu gibi masrafları ile bizi i'câz edecektir. Bunlar ne yapılacaktır bilmiyorum,,; "Öteki kitâbları ise, Arakil, Acemler'e bastırılmayacağını ta'ahhüd şartıyle bastırmak istiyor. Bu ise ḳâbil değildir.,, *Hoca* ve *Hayru'llâh Efendi tarîḫleri*'ni gönderdiğini, Halîm Bey'e olan Kemal'in mektubunu yolladığını da yazmıştır.

Bize, bir Sakız Mutasarrıfı mühürü lâzım; fakat Rodos'un mühürü gibi şaḳîl olmasın. Yazısını güzel isterim. Bir de, Sakız -sancağı Mutasarrıflığı diye, evrāḳ odasına bir üst-mühürü ister ki bakıra maḥkûk olacak. Sur'at-i mümkine ile gönderilmelidir. Dîger mektûbu da, Sâmi Paşa-zâde Halîm Bey'e göndermeli [10], cevâbını ilk posta ile yetiştirmeli. Bence pek mühimdir; anlaşıldı mı?

DCCCCXV.

Kemal, Kerpe Kaymakamı Mâhir Bey'e yolladığı aşağıdaki mektubuna göre Sakız'a henüz hareket etmemiştir. Kerpe Kaymakamlığı'na inhâ ettiği, asilliğinin tasdîkı için epeyi uğraştığı Mâhir Bey'e Rodos'tan ayrılacağını haber verirken, merkezi Sakız'dan Rodos'a nakledilen Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi'ne onu tavsiye ettiğinden bahisle, ġayret ve hizmetinin mükâfâtını görmesini dilemektedir.

Mâhir Bey'in oğlu Müderris-zâde Şevket Bey aracılığıyle ele geçebilen bu vedâ' mektubunun Kemal'in el yazısıyle olan nushasının fotokopisi ile Arab harfleriyle dizilmiş metni Rizâ Nur tarafından yayımlanmıştır (*Türk Bilig Revüsü*, c. VI., İskenderîye, 1936, s. 1244-363, 1269-388). Bu, dört gün sonra Sakız'a hareket edecek olan Kemal'in, Rodos mektuplarının şimdilik sonuncusunu teşkil etmektedir.

915. MÂHİR BEY'E

2. XII. 1887

Rif'atlu Efendim,

Merkez-i vilâyetin Rodos'a nakli cihetiyle, muḥlişiniz Sakız'a gidiyorum. Dirâyetinizi, zât-i sâmi-i Vilâyet-penâhî'ye 'arż ettim. Me'mûl ederim ki ḥüsn-i teveccüh görür ve îfâ edeceğiniz ḫidmetlerin mükâfâtını görürsünüz. Allāh'a ısmarladık.

20 Teşrînisânî, sene 303
KEMAL

DCCCCXVI.

Kemal'in aşağıdaki mektubunun kime yazıldığı belirtilmediği gibi, yazılış tarihi de kaydedilmiş değildir; içindekilerden Rodos'tan, kendisi gibi, bir bakıma sürgün edilerek Girid'de resmî bir vazifesi bulunan, pek samîmî olmadığı bir kimseye gönderildiği anlaşılıyor. Bu kimse, Kemal'e, *ki* edâtının doğru ve yanlış kullanılışı üzerindeki münâkaşalardan bahsetmiş olsa gerektir; cevâbında bu yüzden, *ma'rûz-ı çâkerleridir* ve *Ma'rûz-ı çâkerleridir ki* ifâdelerinden hangisinin doğru olduğu, *ki*'nin

[10] Bu ciltteki, 30 Kasım, 1887 tarihli mektubu (Nu. 912, s. 473).

kullanılması gerekli yerler, nerelerde kullanılmasının yersizliği, v. b. hakkındaki düşüncelerini yazmıştır. Sürdürülen münâkaşayı mühim saymayan Kemal, bu işe Ahmed Vefîk Paşa da karışırsa, iddiâ edilenlerin ehemmiyet kazanacağı düşüncesindedir.

Kemal'in, *ki* edâtının kullanılışı hakkında yerinde fikirlerini içine alması bakımından mühim olan bu mektubunun kendi el yazısıyle olan metninden istinsâh edildiği bildirilen nushası, Es'ad Çinar'ın bize vermiş olduğu mektupları arasında, kendi kitaplığımızda bulunmaktadır (Nu. 28, s. 73-74). Tarihini kesinlikle tesbit mümkün olamayan mektubun metni, Rodos'tan gönderildiğini açıkca anlatmaktadır; bu sebeple, *Rodos Mektupları* bölümünün sonunda yer vermiş bulunuyoruz.

916.

Rodos—?

Sa'âdetlu Kardaşım Efendim,

Bir hayli zamân evvel gelmiş bir luṭuf-nâme-i 'âlilerine cevâb vermeğe, şimdi muḳtedir olabiliyorum. Bu ta'aḫḫura sebeb, ba'żı emrâż-ı cismâniyye ve...[1] rûhâniyyedir.

Zât-ı 'âlilerinin şimdilik Girîd'de bulunmaları, bendenizin şimdilik Rodos'ta bulunmaklığım ḳabîlindendir. Hazret-i Mevlânâ, „از ضعف بهر جاکه نشیم وطن شد" demiş[2].

Ki mes'elesi, cây-i baḥṣ değildir. Eğer *ki*, meselâ, *Bir yerde ki ehl-i dil bulunmaz* ve yâḫûd, *Yansun ki cihân da râhat olsun* mısrâ'larında olduğu gibi, *ki* kaldırıldığı zamân, ma'nâ zâ'il olursa, o edâtın isti'mâline luzûm-ı manṭıḳî vardır ve illâ yoktur. *Ma'rûż-ı çâkerleridir* denildiği zamân, ma'nâya hiçbir ḫalel gelmiyor; o hâlde, *ma'rûż-ı çâkerleridir ki* terkîbinde olan *ki*, zâ'id oluyor.

'İbâreyi, ma'nây-ı tażammunîsiyle Türkce'ye terceme etsek, "Şunu demek isterim„ sözünden 'ibâret kalıyor; luzûm-ı manṭıḳî i'tibârıyle, o 'ibârenin zîrine bir *ki* 'ilâvesine muḥtâc değiliz, amma, ara-sıra, 'ilâve ediyoruz. Evet, şîve-i lisân, luzûm-ı 'aḳlî'ye tâbi' değil.. 'Arab'ın *vâv-ı zâ'idesi* gibi, her lisânın böyle şîveden vucûd bulmuş ḫaşviyyâtı mevcûddur[3].

---

[1] Bu sıra noktalar, metnin aslında böyledir.

[2] Ez ża'f be-her cā ki neşînem vatan şud : *Za'fan* (*i'tibârsızlık, kuvvetsizlik, gevşeklik yüzünden*), oturduğumuz her yer vaṭan oldu (vatan sayılır).

[3] Muallim Nâcî'nin *ki* edâtı hakkında bir yazısı vardır. Bunda, *ki* edâtının başlıca üç nev'ini, *tebyîn, tefrî', ta'lîl* (açıkca ifâde; kendinden öncekinin açıkca anlatılması gerekli yanlarından geri kalanının gösterilmesi; sebeb gösterme) nevi'lerinin kullanılışını anlatan örnekler vermiştir; örneklerinin çoğunu Şinâsî, Kemal,

O hâlde *ma'rûż-ı çâkerleridir* yazanlar, luzûm-ı 'aḳlî'ye muṭâbıḳ yazmış olur. *Ma'rûż-ı çâkerleridir ki* yazanlar, lisân şîvesi buna musâ-'id diyebiliyor. Eski ṭarz ile yeni ṭarz arasında bu da, bir 'alâmet-i fâriḳadır.

Ḳalemler *ki* eski tarzın mişâl-i muşaḫḫaşlarıdır, *ma'rûż-ı çâkerleridir ki* yazıyorlar[4]. Aṣḥâb-ı ḳalem olanlar ve yâḫûd olmak iddi'âsında bulunanlar *ki* yeni tarz'ın tarafdârlarıdır, *ma'rûż-ı çâkerleridir* diyorlar. Doğrusu, *ki* edâtını kaldırmaktır ; fakat bu ḥaḳîḳatin, ışṭılâḥât-ı resmiyyeyi taġyîr edecek kadar ehemmiyyeti yoktur. Allāh verse de, baḫş, ebhetlu, devletlu Ahmed Vefîḳ Paşa Hazretleri'nin ellerine geçmese! Rusya, Ayastafanos'a geldiği sırada, Maḳām-ı Vekâlet-i 'uẓmâdan Ḳoṣova'nın imlây-ı şaḥîḥi Kosova (كسوه) olmak lâzım-geleceğine ehemmiyyet-i kâmile ile *buyuruldu* ışdâr buyurmuşlar-dı. Belki, *ki* da'vâsına da, o kadar ehemmiyyet verirler; çün*ki*, bel*ki*, mâdâm*ki*, velev*ki*, şu kadar*ki* ta'bîrât-ı mürekkebesinde olan *ki*'ler, baḫşte medâr-ı istidlâl olamaz; bunlar, aṣl-ı kelimeden ma'dûddur. Fikrimi ḥulâṣaten beyân içün, ışṭılâḥât-ı 'âliye ile yaz-madım. Ḳanâ'at vermedi ise, söylenilsin de, o yolda yazayım. Ta-'aḫḫurdan dolayı ẓuhûr eden ḳuṣûrum, elbette afv buyurulur birâ-der[5]...

Recâ'î-zâde Ekrem, Hâmid'in eserlerinden almış, yanlış olarak kullanıldığı yerleri de belirtmiştir (*Mekteb-i Ḥuḳûḳ Dersleri*—32: *Ki*, *Mecmua-i Muallim*, nu. 17, 19 Cumâdâ I., 1305—20 Kânûnısânî, 1303/1 Şubat, 1888). Bu tarihlerin, mecmuada tertip yanlışı olarak 19 Cumâdâ I., 1303—20 Kânûnısânî, 1305 olduğu görülür. Bu Hicrî, Mâlî tarih biribirinin karşılığı olmadığı gibi, önce ve sonraki sayıların tarihini de tutmamaktadır. Bu sayının yanlış tarihini, daha önce ve sonraki sayılarını gözönüne alarak düzelttik.

[4] *Sâl-Nâme*'lerin resmî lakablar bölümünde *ki* edâtı fazla olarak *Ma'rûz-ı çâkerleridir ki*, şeklindedir; örnek olarak bk., *Sâl-Nâme-i Nezâret-i Umûr-i Ḥâriciyye*, İst., 1302, Matbaa-i Ebüzziyâ, 201.

[5] Hicrî 1303, 1304 yılları *Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyyesi'ne* göre Sava Paşa Girid Vâlisi'dir; 1305'de Kostaki Paşa'nın bura Vâlisi bulunduğu görü-lür (S. 435, 401; 309).

VIII.

SAKIZ MEKTUPLARI

(8. XII. 1887 — 29. XI. 1888)

Kemal, 23 Kasım, 1887 tarihli, Rif'at Bey'e gönderdiği mektubunda, dünki gün İstanbul'dan aldığı telgrafta, " Rodos'un merkez-i vilâyet ittiḫâẕ„ olunduğunun beyân edildiğini yazmıştır; "Bu hâllere göre, Mutasarrıflık hey'etiyle berâber Sakız'a naḳl edeceğiz gibi görünür„ diyordu [1]. *İrâde-i Pâdişâhî*'yi bildiren bu telgraftan sonra, Vilâyet Hey'eti'nin Rodos'a, Rodos Mutasarrıflık Hey'eti'nin Sakız'a naklini bildiren *Buyuruldu*'nun tarihi ise, söz konusu telgraftan iki gün sonra, 12 Teşrînisânî, 1303 (24.XI.1887)'de yazıldığını gösterir [2]. Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyet merkezi Sakız'ın Rodos ile yer değiştirmesi üzerine Kemal'in Sakız'a gidişi hakkında, *Bahr-i Sefîd* gazetesinden alınarak epeyi bilgi verilmiştir:

"Ḥasbe'l-Icâb birkaç sene evvel Rodos'tan Sakız'a taḥvîl edilmiş olan Vilâyet merkezinin bu def'a Rodos'a naḳli mülâbesesiyle Rodos'daki Mutasarrıflık Hey'eti'nin dahi Sakız'a gelmeleri *İrâde-i Seniyye* iḳtiżây-i 'âlisi'nden olduğundan, Mutasarrıf-ı livâ 'aṭûfetlu Kemâl Beyefendi Hazretleri ile, Rodos'ca mahâkim-i 'adliyyenin teşkîlâtı esbâbını istiḥżâr etmek üzre evvelce oraya gitmiş bulunan İstînâf Müdde'î-i 'Umûmîsi Tevfîḳ ve livâ Tahrîrât Müdîri Bahâ Beyefendiler, Vilâyet ma'iyyetine me'mûr olan *Eṣer-i Nüzhet* vapur-ı humâyûnıyle, bu geçen Cum'aertesi günü ba'de'z-zevâl Rodos'tan hareket ve Sakız mülḥaḳâtından ba'żı adalara uğrayarak Salı günü ṣabâhleyin Sakız Lîmânı'na muvâṣalat ettiklerinde erkân ve me'mûrîn-i vilâyetten el-yevm Sakız'da bulunan zevât ile, İslâm ve Hıristiyan a'yân-ı memleket ve sâ'ir pek çok zevât iskeleden resm-i istiḳbâlin icrâsına ṣitâb eylediler.

"Mutasarrıf-ı muṣârûn-ileyh Hazretleri'nin vapurdan çıkacakları ḥînde Ḳal'a-i ṣâhâne'den onyedi pâre top atılıp resm-i mu'tâd icrâ olunduğu gibi, Topcu ve Piyâde 'Asâkir-i ṣâhâne ve żabṭıyye ve mekteb çocukları iskeleden Hukûmet Dâ'iresi'ne kadar ṣaf-beste-i iḥtirâm oldukları hâlde muṣârûn-ileyh hazretleri iskeleye çıktıklarında muntaẓır olan erkân ve ümerâ ve żâbiṭân beyân-ı resm-i âmedîyi îfâ ve oradan Hukûmet Dâ'iresi'ne gidilerek maḳâm-ı 'âlilerinde tebrîk merâsimini de icrâ ettiler.

"Sakız-adası, merkeziyyetini żâyi' etmesinden dolayı, ticâret noḳṭa-i naẓarınca ahâlî ba'żı mertebe maḥzûn olmuş ise de, muttaṣıf oldukları feżâ'il-i ẕâtiyyleri cihetiyle *mecelle-i meḥâmid-i insâniyye* ıṭlāḳına bi-ḥaḳḳin şâyân olan Kemâl Beyefendi'nin devlet ve memlekete ettiği ve edeceği ḫidmet-i mühimme ve nâfi'a merkezin tebeddülünden dolayı Sakız ahâlîsinin ticâretince zannolunan noḳṣânı ma'a-ziyâdetin

[1] Kitabımızın bu cildindeki 472 numaralı mektuplar (S. 911).

[2] Bu *İrâde* ve *Buyuruldu*'nun tarihleri, M.C. Kuntay tarafından kaydedilmiştir (A. e., c. II., Kısım II., s. 712, not—3).

cebredeceği ḥaḳḳındaki iṭmi'nân-ı 'umûmî o malıẓûniyyeti ta'dîl etmiş ve cümle tarafından ḥüsn-i muvaffaḳıyyetleri du'âsı edilmiş olduğundan biz de ḫulûş-i ḳalble o du'âya iştirâk eyleriz[3].„

Kemal'in 8 Aralık tarihli mektubundan, iki gün önce, 6 Aralık'ta — *Takvîmü's-Sinîn*'e göre Salı günü — Sakız'a geldiği anlaşılmakta, haftalık gazete *Bahr-i Sefîd*'de verilen bilgi bu tarihin doğruluğunu isbâtladığı gibi, Rodos'tan 3 Aralık, 1887 (21.XI.1303) Cum'aertesi ayrıldığını da aydınlatmaktadır. Kemal İstanbul'daki dâmâdına Sakız'dan yolladığı bu ilk mektubunda, eşi Nesîme Hanım ile oğlu Ali Ekrem'i Rodos'ta bıraktığını, fırtına diner-dinmez ev halkının da Sakız'a hareket edeceğini bildirmiştir.

Bu mektup, Kemal'in Sakız'a gittiği günü kesinlikle tesbitimizi sağladığı için mühimdir. Siyah mürekkeble, Kemal'in el yazısıyle olan nushası T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 113).

917. Menemenli Rif'at Bey'e

8.XII.1887

Evlâd,

Biz iki gün evvel Sakız'a çıka-geldik. Rodos'dan postayı almadan kalkmıştık. Bi'ṭ-ṭab' mektûbunu bu gün alacağım. İçinde sur'atle cevâbı lâzım birşey var ise aralık vapurlarıyle yazarım. O mubârek burada her gün mevcûd.. Çoluk-çocuğu bu akşam bekliyordum. Ekrem'den telgıraf aldım. Rodos'da sıkı furtına var imiş; vapura binememişler. Burada bakalım işlerimi ne ḳıyâfete koyacağım. Bâḳî du'â..

26 Teşrînisânî, sene 303
Kemal

Ferîde'nin, çocukların gözlerini öperim, cümleye selâm..

[3] *Tercemân-ı Hakîkat*, nu. 2859, 4 Rebî' II., 1305/7 Aralık, 1303/19 Aralık, 1887. Ayni gazetede, Rodos'tan gönderilen 3 Aralık tarihli *Mektûb-ı Mahsûs* da yayımlanmıştır. Bunda, "Vâli-i Vilâyet devletlu 'Âkif Paşa Hazretleri, evvelce Vilâyet gazetesinde dahi yazılan bir ḫuşûştan dolayı Rodos'da bulundukları sırada, naḳl-i vilâyet ḥaḳḳındaki emr ve hikmet-beyân-ı Pâdişâhî'yi telgırafla aḫẕ ve telaḳḳi eder-etmez İcâbını icrâya musâra'at ve ru'yet-i meşâliḥe de bed' ve mubâşeret buyurdular. 'Aṭûfetlu Kemal Beyefendi Hazretleri dahi kemâl-i iḥtirâmla teşyi' olundular„ bilgisi verilmiştir. O hafta neşredilen Türkce ve Rumca gazetelerde merkezin Rodos'a naklinin ba'zı zorluklara yol açtığı, Rodos-Sakız arasında on-onbeş saatlik bir uzaklık olduğu, bu yüzden iş ve da'vâ sâhiplerinin bir Mecîdiyye'den çok yol masrafları olacağı, Hükûmet Konağı'nın darlığı, yeni bir Hükûmet Konağı'nın yapılmasına karâr verildiği üzerinde de durulmuştur (Nu. 2863, 11 Kânûnıevvel, 1303/8 Rebî' II., 1305/23 Aralık, 1887).

DCCCCXVIII.

Kemal'in aşağıdaki mektubundan, kendisine İstanbul'dan gönderilecek mektupların oğlu aracılığıyla postaya verileceği, geçen haftakiler henüz eline geçmediğinden yenilerinin içindekilerden pek birşeyler anlayamayacağı için onun kalenderliğinden şikâyet ettiği anlaşılıyor.

Kemal'in mühim bir notunu içine almayan bu mektubu siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle, Fâruk Kenç'ten alınan belgeler arasında, T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 15).

918. 'Alî Ekrem Bolayîr'e

10.XII.1887

Ekrem Sulṭân,

Ḳalenderliğin, vaẓifesizliğin bu kadarı câ'iz olmaz; bizim İstanbul mektûblarını göndermemekte bir ma'nây-ı şerîf var mıdır? Bu gün İstanbul'dan posta alacağız; ekşerinin me'âli geçen haftanın mektûblarına ma'ṭûf olacak, biz yine birşey anlayamayacağız. Sebeb de sizin gevezelik; şimdi bu oldu mu zannedersin!

El-ḥamdü li'llāh 'afiyetteyim. Hâkim Efendi'ye, Şeyḫ Efendi'ye, Neş'et'e, bizim ḫaşerât-ı erba'aya selâmlar.. Baḳî o kadar..

28 Teşrînisâni, sene 303

Kemal

DCCCCXIX.—XXIV.

15 Aralık tarihli mektup, Paşa hitâbı ile başlamakla, kime yazıldığı belli edilmemekle berâber, içindekilerden Menemenli Rif'at'e gönderildiği anlaşılır. Rif'at Bey'e, 1 Aralık tarihli mektubunda sâbık Sadr-ı A'zam'dan Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti merkezinin değiştirilmesi hakkında neler konuştuklarını ve Adana'dan Ankara'ya me'mûriyyetini hangi te'sîrlerle nakle karâr verdiğini sormuştu. Ġālibâ, Sa'îd Paşa ve Kurenâ'dan Besîm Bey de, merkezin Rodos'a naklinde İngilizler'in te'sîri olduğunu öne sürmüşlerdir; Kemal, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Âkif Paşa'nın Sakız'dan başka yere naklini istememesi üzerine, onu Sakız'dan uzaklaştırma maksadı ile Rodos'un vilâyet merkezi hâline getirildiğinde, bâ'zı resmî haberlere dayanarak isrâr ediyor. Sa'îd Paşa, Rif'at Bey'e Ankara'ya gitmemesini tavsıye etmiştir; Kemal böyle bir tavsıyeden Sa'îd Paşa'nın yine Sadâret mevkı'ine geleceği, o zamân Rif'at Bey'i istenilen yere ta'yîn ettirebileceği ma'nâsını çıkarmaktadır. Birbuçuk ay kadar önce basılan *Osmanlı Tarîḫi*'nin resimli *Medhal* kısmının satış işi henüz yoluna girmiş değildir; kitapcı Arakil ile nasıl bir anlaşma yapılabileceğini izâhı, Ebüzziyâ Tevfik'ın önce 6000, birkaç gün sonra da 3000 nusha bastığı eserin bir-iki gün içinde hepsinin satıldığı kaydini yine yalanlamaktadır. Havanın fenâlığı dolayısıyle zevcesi Nesîme Hanım ile oğlu Ali Ekrem henüz Sakız'a gelememiş, Rif'at Bey'in de Rodos'ta bulunan eşyâsı gönderilmemiştir.

Kemal, kime yazdığını belirtmediği, fakat İstanbul'da bulunan Rif'at Bey'e gönderdiği içindekilerden anlaşılan 16 Aralık tarihli mektubunda onun nakil işi ile, kendisinin *Osmanlı Tarihi*'nin *Medhal* kısmının satılma mes'elesi üzerinde duruyor. Rif'at Bey Ankara'ya ta'yîn edilmiştir; Ankara yerine Selânik'i istemesini tavsiye ediyor; çünki Selânik'te Ğâlib Paşa gibi iyi bir vâli vardır.

Ebüzziyâ Tevfik, önce 6000, üç gün sonra da 3000 nusha bastığı *Osmânlı Tarihi*'nin *Medhal* kısmının birkaç gün içinde hepsinin satıldığını kaydederse de, Kemal'in bundan önceki mektuplarında da yazdığı gibi, eserin tamâmıyle satılmadığı anlaşılıyor. Kitabcı Arakil'e hangi şartlarla 1500 nushanın verilebileceğini anlatıyor; hattâ daha çok nushanın Arakil'e verilmesinden, 1500 nusha satıldıktan ve parası alındıktan sonra öteki nushaların satılmasının da ona bırakılmasından yanadır.

Kemal, Rif'at Bey'e gönderildiği yine içindekilerden anlaşılan 19 Aralık tarihli mektubunda Sakız'a gelen postaların düzensizliğinden bahsettikten sonra, yeni basılan *Osmânlı Tarihi*'nin *Medhal*'inin nushalarından kitapcıya ve hediye olarak kimlere verileceğine dâir düşüncelerini kaydediyor. Ebüzziyâ Tevfik, 6000 nusha bastırdığı *Medhal* kısmının birinci cüz'ü bir-iki gün içinde satılınca derhâl 3000 nusha daha bastırdığını kaydeder. Aşağıdaki mektup, *Medhal*'in tab'ından en az birbuçuk ay kadar sonra yazılmıştır; ilk basımın henüz kitapcılara bile dağıtılmayışı, Kemal'in yeniden 3000 nusha basımını isteyişi, Ebüzziyâ Tevfik'ın ifâdesinin gerçeğe aykırı düştüğünü anlatır. Mektupta bunun dışında teferru'ât kabîlinden ba'zı şeyler, Sakız Defterdârı Necîb Bey ile Ankara'ya ta'yîn olunan Rif'at Bey'in yer değiştirmesi üzerinde durulmaktadır.

Mustafa Âsım Bey, oğlu Kemal'e büyük vâlilerin ta'kîbettiği yolda hareket etmesini, halkı aleyhine kışkırtmamasını, artık Mutasarrıf ta'yîn edilecek ada da kalmadığı için işlerini sükûnetle idâre etmesini tavsiye etse gerektir. Kemal 22 Aralık tarihli cevâbında, Sakız'a naklinin İngiltere Konsolos Vekîli ile olan mes'ele yüzünden olmadığını, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Âkif Paşa'yı Sakız'da bırakmamak için Hükûmet'in vilâyet merkezini Sakız'dan Rodos'a naklettiğini, Sakız'da ba'zı adâletsiz işlerin yürütüldüğünü, bunları düzeltmeğe çalışacağını yazmıştır.

Kemal, 22 Aralık'ta kızı ve dâmâdına ayrı-ayrı mektup göndermiştir. Bunlardan, zevcesi Nesîme Hanım'la oğlu Ali Ekrem'in de Rodos'tan Sakız'a geldiklerini; Ankara'ya gittiğini sandığı Rif'at Bey, *Medhal*'in satılış mes'elesini ta'kîbedemeyeceğinden, mukâvele işini artık Menemenli Abdullah Bey'e bıraktığını öğreniyoruz.

Kemal'in bu mektupları, ba'zı cüz'lerinin Nedîm Bey tarafından yazıldığı, satılışı için Arakil ile yapılması düşünülen mukâvele şartları, kaç nusha basıldığına dâir Ebüzziyâ Tevfik'ın yazdıklarının gerçeğe uymayan yönleri hakkında bilgi edinmemizi sağladığından mühimdir; yer-yer, âile ve resmî hayâtını aydınlatıcı notlarını da içine almaktadır.

Aşâğıdaki mektupların altısı da Kemal'in kendi el yazısıyle, Rif'at Bey'e olan 19 Aralık tarihlisi kırmızı, ötekileri siyah mürekkeble kaleme alınmış, T. T. Kurumu'ndaki evrâkı arasında bulunmaktadır (Nu. 104, 145, 269, 633, 474, 250). 16, 19, 22 Aralık'ta yazılanların, *Tarîh*'ten bahseden cümleleri ile, Sofya'da dinlediği fıkra, Nu'man Menemencioğlu'nun dosyasından alındığı kaydiyle M. C. Kuntay tarafından yayımlanmıştır (A. e., c. II., Kısım II., s. 653-54; c. I., s. 273; ayni mektupların T. T. Kurumu'ndaki yazmalarından, *Namık Kemal'in Osmânlı Tarihi'ne dâir* adlı incelememizde faydalanmıştık (*Belleten*, nu. 94, Nisan, 1960 s. 282).

919. Menemenli Rif'at Bey'e

15.XII.1887

Paşa,

İki mektûbun geldi. Merkezin tebeddülü ḥaḳḳında Ṣadr-ı sâbıḳ ile cereyân eden mubâḥaşeyi anladık; fakat sana Ankara'ya gitmemeği tavṣıye etmesinde bir hikmet anlayamıyorum. Her ne ise.. Mubârekin Ṣadâret'i ḳabûl etmeyişine hiddet teşrîf etti amma, ne yaparsın. İhtimâl ki sana gitmemeği tavṣıye etmesi de, kendinin Ṣadâret'e gelmesi melḥûẓ olmasından neş'et etmiştir. Besîm Bey ile Nûrî Bey'in söyledikleri lakırdılar beyninde pek farḳ yok gibidir; çünki fırsat düşdükce, murâca'at ede-ede Besîm Bey'in sözündeki me'âli, Nûrî Bey'in sözündeki ma'nâya tebdîl etmek, mümkin ve hattâ kolay görünüyor. Hele bakalım, Nâẓır Paşa ile neye ḳarâr vereceksiniz. Eşyâyı Ekrem gönderecek. Hâlâ gelmediler ki ne yaptıklarını bileyim. Geçen hafta gelmeğe hâzırlandıkları hâlde havâ bozulmuş. Geveze çocuk, yalnız bir telgıraf ile iktifâ etti; ne mektûb yazdı, ne İstanbul postasını gönderdi. Bu akşamki vapur ile gelip-gelmeyeceklerini de bilmiyorum. Hâlâ telgıraflarını almadım. Merkez-i vilâyetin tebeddülü, İngiliz mes'elesinden olmadığına emîn ol! Besîm Bey'in de Ledünyât-ı maṣlaḥattan ḫaberi yok.. Tebeddül, Vâli'nin iş'ârı üzerinedir; fakat Vâli, merkezi tebdîl edelim demedi. Sakız'a 'avdet içün musallaṭ oldu da anın içün merkez tebdîl olundu; hattâ bu bâbda çıkan *İrâde*, Vâli'nin 'avdet etmek muḳarrer olduğuna dâ'ir yazdığı bir telgırafın leffiyle taḳdîm olunan 'arż teẕkiresinin cevâbıdır, anlaşılabildi mi? Pederin, mektûb zarflarını bundan sonra Nâşid'e yazar(*ım*). Bu def'akini ise sen verirsin. Ebüzziyâ'nın istediği para yaptırılan resimler içündür. Başka masraf değildir; ma'a-mâ-fîh yirmi lirayı unutmuş. Ben kendisine merâm anlatırım. Arakil'e 'Acemler'in kitâb basmaması içün ta'ahhüd ḳâbil değil. O ṭalebde işrâr ederse, cevâb verirsin ve's-selâm.. *Tarîḫ* içün 1.500 nusḫaya 8000 ġuruş verirse, kontratoya rabṭ etmelidir. Ṭabî'î kontrato her cüz' içün.. Pazarlık da fenâ değildir. 7,500 derecesinde işrâr etmez sanırım. İşrâr ederse ana da muvâfaḳat edebilirsin. Elde belli -başlı bir müşteri bulunmak ḫayırlıdır; biz de ḥisâbımızı ana göre uydururuz. Ḥalîm Bey'e olan mektûbun cevâbını aramalı! Tevfîḳ Rodos'a gitti. Sen(*in*) işi burada birine sipâriş etmişti. Dün herîf geldi. İkiyüz bu kadar Mecîdiyye'lik bir police getirdi. Altun üzerine police bulamamış, bu police de yedi gün va'deli imiş; fakat ben va'de

falan bilmem. Mühürleri, ḳalemtırâşları, rob döşambrı, fesi, yâḫûd fesleri, kitâbları postanın ʿavdetinde isterim. Gelmezse dayak yersin. Maʿlûm ola ve's-selâm.. Bundan kefâlet senedi isteyecekmişsin; bunu şimdiden ḫaber vermekte maʿnâ ne olsa gerek.. Mürtekib meʿmûrlar gibi, ağız mı yokluyorsun. Senedi yaz gönder, mühürleyelim, o kadar..

3 Kânûnıevvel, sene 303
KEMAL

920. MENEMENLİ RİFʿAT BEY'E

16.XII.1887

Gürcü vapuruna verdiğin mektûb geldi. Benim postada ʿAbdu'llâh Beyefendi nâmına verilmiş bir mektûbum var idi. Şimdiye kadar elbette gelmiştir; gelmedi ise, arat da buldur. Me'mûriyyetini Ankara'dan taḥvîl içün edilecek teşebbüsün, mûcib-i iġbirâr olmak ihtimâli yoktur[1]. Sûrîye, Ḥaleb, Sakız, İzmir, Bursa, Edirne'den başka neresini istersen becâyiş edelim demişler de, Selânik'i n'içün istemedin. Ġâlib Paşa gibi bir vâlisi var. Deniz kenârı bir memleket.. İmkânını bulursan, hemân işi o tarafa taḥvîl ettirmeğe bak! Eşyânı ihtimâl ki bu mektûbumu getiren vapur (*getirir*). Paranı başka bir mektûb ile göndermiştim. Ebüzziyâ ḥaḳḳında her ne ẓanda bulunursan bulun. Nedîm'in yazısıyle o cüz'leri taṣḥîḥ etmek içün muṣaḥḥiḥ bulmak da kolay birşey değildir[2]. Nusaḫ-i maṭbûʿa bir kerre mühür-

[1] Rifʿat Bey, Kemal'e gönderdiği kendi el yazısıyle 9.XII.303 (21.XII.1887) tarihli mektubunda, Ankara'ya ta'yîni *İrâde-i Seniyye* ile olduğundan, gitmesi lâzım geldiğinden, görüştüğü Nûrî Bey'e bunu Kâtib (Süreyyâ) Paşa'nın söylediğinden ve orada bir müşkile tesâdüf edip Nezâret'e murâcaʿat ederse bir sûretini kendisine göndermesinden bahsetmiştir. Rif'at Bey, Bâb-ı ʿÂli'ye gittiğini de anlatmıştır; "Mektûb-ı ʿâliniz ibtihâc-ârây-ı mubâhât oldu. Ankara'ya taḥvîl-i me'mûriyyetin mûcib-i iġbirâr olacağı ḳaṭʿiyyen anlaşıldı„ diyor (Kemal'in 16.XII.1887 tarihli mektubunun karşılığı olduğu anlaşıln bu mektubu, Tâhâ Toros'un arşivindedir).

[2] İstanbul'da askerî öğrenici iken, Midhat Paşa'nın Tâ'if'e sürülmesi aleyhinde, arkadaşlarıyle birlikte yazdığı makâle yüzünden Rodos'ta onbeş yıl kal'a-bendliğe mahkûm edilmiş olan Nedîm Bey. Rif'at Bey ayni cevâbında vedâ için Sâid Paşa ile Ebüzziyâ'ya gittiğini, onlarla *Osmânlı Tarihi* hakkında konuştuklarını da anlatmıştır. Said Paşa, "*Tarîḫ*'i sordu. Maṭbaʿaya verilen nusḫa pek yanlış olduğundan, Tevfik Bey basamayacağını ḫaber göndermiş dedim. 'Müsvedde kaç nusḫadır?' dedi. 'Bir dânedir. Beyazı da bir idi; anı buraya gönderdiler' dedim. 'Benim tarafımdan yaz, recâ ederim; müsveddeyi hiçbir kimseye vermesinler. İcâb ederse bir kerre daha ve

lenmeli[3], Arakil'e teslîm olunmalıdır. Başka yerde[4] depozito yapmak lâzım değil. Ben, 1000 nusḫa üzerine hiç kimse ile, hiçbir muḳāveleye girişmem. Arakil'in, 8.500 ġuruşa 1.500 nusḫa teklîfi a'lâdır; hattâ 8000'e de zararı yok. Zâten 1000 nusḫasının parasını peşîn vermiyor mu? Bu 8.500'ün, 5.500'ünü peşîn verir. Ḳuşûrunu da bir ay sonra taḳsîṭ ile îfâ eder. Bir ay yetişmezse, bu müddeti de uzatabilirsin. Bir de pazarlık kâşki yalnız[5] birinci cilde şâmil tutulmasa idi; ma'a-mâ-fîh anın da zararı yok... İşte bizce ḫulâṣa-i maḳṣad bundan 'ibârettir. 'Umûm nusḫaların Arakil'e verilmesinde be'is yoktur; 1.500'den ziyâde satıldığı anlaşılırsa, istediğimiz zamân nusḫaları saydırırız, yâḫûd başka bir yere de konulabilir[6]. Bizim eşyâyı göndermeden gidersen, dayak yersin hâ! Sendeki ḳalemtırâşlar hâlâ bilenmedi mi? Mercan sapın ḳalemtırâşı ne oldu?

4 Kânûnıevvel, sene 303
KEMAL

Vapur geç kaldı. Mektûbumu ṭabî'î Salı günü alacaksın; binâ'en-'âleyh o gün gidemezsin. Zâten, Selânik becâyişine teşebbüs etmeden gitme!

---

daha şaḥîḥ olarak beyaz ettirirler, gönderirler. Bu recâmı muṭlaḳā kendilerine yazınız ve ehemmiyyetle telaḳḳi etmesini kendiniz de recâ ediniz!' dediler. Bu sözün hikmetini Efendimiz tahmîn buyurursunuz. Elbette Sa'îd Paşa'ya bu sözü söyleten, bendenizin Ebüzziya'ya olan buġżum değildir ya.. Söylenmemiş bir sözü, söylenmiş gibi 'arż etmek denâ'etini ḳabûl etmeyeceğimi de bilirsiniz„ diyordu. Said Paşa'dan sonra Ebüzziyâ'ya uğramıştır; *Osmanlı Tarihi* hakkında neler konuştuklarını da anlatmıştır : "Birinci cüz'ün son formasını ġûyâ yarın makineye koyacaklar imiş. O kadar nâz ediyor ki, kitâbı biz yalvararak vermiş olsak yine bu kadar nâza tahammül olunamaz. Hem herkese bastığı fî'âtta sizin kitâbı da bastığı içün birçok minnet ediyor, bunun hikmetini de anlayamadım; çünki 'Ben herkesten aldığım ücret ile bunu da ṭab' edecek olduktan sonra bu yazı çekilmez' buyurdular; ma'a-mâ-fîh Nedîm'in yazısı da şaḥîḥan çekilmiyor. Bir başkasına temiz ettirmek 'acabâ ḳābil olacak mı?„ diyor.

[3] Krş., M. C. Kuntay, Nüsha-i-matbua bir kere mühürlemmeli

[4] Krş., M. C. K., yere

[5] Krş., M. C. K., bu kelime atlanılmıştır.

[6] Rif'at Bey ayni mektubunda *Osmânlı Tarîḫi* dolayısıyle edindiği bilgiyi de naḳletmiştir: "Arakil ile edilen *Muḳāvele-Nâme*'yi geçen hafta taḳdîm etmiştim. İş'âr-ı devletinize mazaran anı ḳabûl etmeyeceksiniz gibi görünüyor; ma'a-mâ-fîh irâdenizi birâdere yazarsınız da, ana göre îcâb ederse Arakil ile tekrâr konuşurlar. Bendeniz bu gün Arakil'i yine gördüm. 'Ġālibâ Beyefendi *muḳāvele*'yi taṣdîḳ et-

921. Menemenli Rif'at Bey'e

19.XII.1887

Sinyör,

Elimde üç mektûbun var ki biri 28, biri 31 Kânûnıevvel, biri de 2 Kânûnısânî tarîḫleridir[7]. Buranın hâli 'acâyib; yukarı taraftan nekadar vapur hareket ederse, İskenderîye, yâḫûd Beyrut'a varmayınca Sakız'dan ma'mûr yer bulamayacaklarından, pek żarûret messetmedikçe Sakız'a uğramadan geçmiyor; hâlbukî aşağıdan gelen vapurlar, bir sâ'at evvel İzmir'i tutmak içün ednâ bahâne ile burayı geçiveriyor. Hattâ iki hafta *Nemçe* bile uğramamıştı; ma'a-mâ-fîh geçen haftaki mektûbları *Sisam* vapuru taşıdı. Şimdiye kadar eline vâṣıl olmuştur. Bu mektûbumu da yine İskenderîye postası tutmazsa, *Sisam* götürecek.. Şimdi cevâbdan evvel şunu söyleyeyim. Custinyani'nin i'lâmı geldi. Refîk Bey[8] ba'żı ṣuver-i ṣulḥiyye bulmuş, yâḫûd bulacak idi. Tevfîḳ ile ḫaberleşiyorlardı. Refîḳ ile bir lakırdı ediver de, ne yapılmak lâzım gelirse yap! *Tarîḫ*'ten meccânen gönderilecek adamların bir puslasını gönderdim. Ebüzziyâ'ya da yazdım. Kimlere o verecek ise ḫaber versin de, anlara[9] bizim taraftan[10] gönderilmesin. Ben resimler içün Ebüzziyâ'(*ya*)[11] birşey söylemedim; fakat sana resimli nuṣḫadan vermediğine o kadar memnûn oldum ki ta'rîf edemem. Ne yalan söyleyeyim; mu'ẓibliğin bu dürlüsünü severim. Şimdi kendisine yazdım. Mâdâm ki Saray'a resimleri vermiş; benim, maṭba'ada birçok resmim olacak; anları versin de, bâri ikinci nuṣḫalara koyunuz. Kitâbın 2.000 nuṣḫası iki günde satılsa, yine[12] benim 3000 nuṣḫa bastırmaklığım mümkin değildir. Nâfile

---

meyecek; çünki 1000 nuṣḫa içün ben muḳâvele etmem diye yazıyorlar' dedim. 1.500 nuṣḫayı 8000'e ve ḫuṣûṣıyle 5.500'den yukarısının muḳassaṭan verilemesi söylenecek olsa can-atarak muvâfakat eder. *Muḳâvele-Nâme* bir nuṣḫadan ibârettir; ya'ni anın bizde imzâsı var, bizim anda imzâmız yoktur.„

[7] Bu tarihler, mektubun 7 Kânûnıevvel, 1303'de yazıldığı gözönüne alınınca, dalgınlıkla yanlış olarak kaydedildiği anlaşılır; doğrusu: 28, 31 Teşrînisânî, 2 Kânûnıevvel olsa gerektir.

[8] Kemal'in hukuk işlerine bakan Manyasî-zâde Refik Bey.

[9] Krş., M. C. K., onlara. Bu kelime başka mektuplarında da, günümüzün söyleyiş tarzına uydurularak bu şekilde kaydedilmiştir.

[10] Krş., M. C. K., tarafımızdan

[11] Krş., M. C. K., Ebüzziyâ'ya. Aslında dalgınlıkla Ebüzziyâ şeklindedir.

[12] Krş., M. C. K., bu kelime eksiktir.

çalışma; senin delilik bana sirâyet etmez. Ebüzziyâ'ya yazdım. 2000 nusḫadan ziyâde ṭab'ını ḳaṭ'ıyyen men'ettim. Ben, ḫalḳın ne bu'l-heves olduğunu bilirim. 1000 nusḫa, senin dediğin gibi 600'e değil, tâm 1.200 ġuruşa çıkar. Benim her cüz'de 1.200 ġuruşu[13] denize atmağa vaḳtim yok; anlaşıldı mı? Hâ, verilecek kitâblardan başka benim içün on nusḫa ayıracak, şöyle bir tarafa koyacaksın; tâ[14] sonra cildlenecek; vaḳt olur ki bir takımı bir memleket feṯḥ eder.

Bizim eşyâ hâlâ gelmedi. Yağlı fes, yırtık hırka ile geziyorum; Vallâhi 'ayıbtır. Muḥibbî ḳalemtırâşı da gelmedi; Faḫrî kezâlik.. Ben bunların hepsini bir fırsat düşünce senin burnundan getireceğim ya, o zamân görürsün!

Resimler içün Ebüzziyâ'nın istediği otuzbeş değil, otuzbuçuk liradır. Viyana'ya gittiği zamân resimleri ben ısmarlamıştım. Ṭabī'î şimdi paralarının verilmesi iḳtiżâ eder[15]. Resimleri galabalıktır; her cüz' üzerine külliyyetli maṣraf taḥmîl etmez. Ḫuṣûṣıyle ekṣer cüz'lerde hiç resim yoktur. Yalnız bu iki cüz'de resim bulunacak. Bir de Devlet-i 'Aliyye vuḳū'atı başladığı zamân, resimler peydâ olacak; ma'a-mâ-fîh ḥisâbını alır gönderirim.

Senin iş bilmem nerede ḳarârlaşacak. Ḳadrî Beyefendi'nin ḥaḳḳı vardır. Eğer ben şimdi Defterdâr Necîb Bey Ankara'yı istiyor; Rif'at'le becâyişine musâ'ade buyurunuz diye birşey yazsam, derhâl musâ'ade verilir; fakat sonra Necîb Bey ben Ankara'yı istemedim diye feryâda başlar. Orta yerde biz yalancı oluruz. Vâḳı'a Necîb Bey bir kerre Ankara'yı istemiş. O da, 'Âkif Paşa ile munâża'alı bulunduğu zamânda istemiş. Muṯtâr Efendi burasını ḳabûl etmemiş; Necîb Bey de istediğine peşîman olmuş. Bunu böylece yazacak olsak, o zamân da becâyiş içün *İrâde* ṣudûr etmez değil mi? Vâli Paşa ihtimâl ki senin işi yazar; fakat te'ṯîr edeceğini me'mûl etmem; çünki sözü sakalından ileri geçmiyor. Ẕır (Nâẓır) Paşa ile araları iyi; ana güvenir; fakat bu yâdigâr, öyle tutamaklı takımdan değildir. Hele bakalım, Allâh ne yapacak. Şimdilik tuttuğun meslek iyidir. Ahmed

[13] Krş., M. C. K., kuruş

[14] Krş., M. C. K., bu kelime yoktur.

[15] A. Ekrem, kendi yazısıyle babasına 2.XII.303 (14.XII.1887) tarihli mektubunda, "Ebüzziyâ, resimler gümrüktedir; otuzbeş lira gönderin diye bir telgıraf çekmiş idi. Elbette size şimdiye kadar yazmıştır„ bilgisini vermiştir (Mektubun aslı T. Toros'tadır).

Vefîḳ'in Türkce bir *luġat kitâbı* [16] var idi. İsmi bilmem ne karnarsı (قارنارسی) idi [17]. Andan bana bir takım al da, gönder. Ma'hûd 'Acem hikâyesini ben Sofya'da iken işitmiştim. O zamân zât-ı 'âliniz daha kantar-ocağında idiniz. Hikâye öyle senin yazdığın gibi çıplak değildir. Erzurum'a dehşetli bir vâli gitmiş. 'Ulemâsı, ahâlîsinin cemâ'ate müdâvim olmadığından şikâyet etmişler. Kolağası-başı'ya emr etmiş. Herîfleri sopa ile toparlatmış. Araya bir de bâsûrlu 'Acem karışmış. Câmi'e sıkışmışlar. 'Acem, soğukta bir de abdest almış. Bâsûrları bir kat daha kabarmış. Namâzda yel sıkıştırmış. Tutmağa nekadar çalışmış ise de, muḳtedir olamamış. Bir ẓarṭa-cû bâng-i horos koyuvermiş. Yanındaki cemâ'at 'Acem'in hâlini taḥḳîr-i şer'a ḥaml etmişler. Namâzı bozan, yumruk ile herîfe yanaşmış. BI-çâre 'Acem, hem dayak yer, hem osurur; hem de, benim özüm Ḥaḳḳ'a doğru olsun da, kö..m ne poḫ yerse yesin der imiş. Birgün Kâmil Paşa konağında, Ẓır Paşa'nın illet-i ma'hûdesinden baḥs olunuyordu. Paşa suratını astı, "Herkesin aḥvâl-i şaḫṣiyyesini tutturmak ne fenâ bir 'âdet.. O zât ricâl-i devletten yetişecek muḳtedir bir zâttır; o cihetine bakmalı,, dedi. Ben de, *özüm Ḥaḳḳ'a doğru olsun da*... hikâyesini naḳl ettim. Paşa dayanamadı; pek fenâ güldü. Hikâye de hayliden hayliye şöhret bulmuş idi. İllā'llāh artık; yarım sâ'at de dalkavukluk ettik. Melfûf mektûbları yerlerine verirsin, değil mi?

7 Kânûnıevvel, sene 303
KEMAL

Resimler geldi; çocuklar pek güzel çıkmış. Senin iki resmin biribirinden fenâ.. 'Abdu'llāh Beyefendi'ye, Ṭâhir'e selâmlar. Gönderdiğim nusḫada, ilk nusḫadan verilmemişler var ise, ṭabḥ'î verirsin. Cevdet Paşa'ya ben gönderdim; oradan verilmiş olsa zararı yok..

[16] *Lehce-i Osmânî*, c. ı., "Cem'iyyet-i Tedrîsiyye-i Osmâniyye tarafından bastırılmıştır,, ; c. ıı., İst., Receb, 1293 (1877), Tab'-Hâne-i 'Âmire. Tab'-ı Cedîd, İst., 1306, Mahmud Bey Matbaası.

[17] *Lehce-i Osmânî*, *karın* (قارن، قارین)mad., Karın-ağrısı : Ağrı; halk dilince : *Karnaksı* (قارناقسی), kaba küfürlerdendir. Şemseddin Sâmi, *Ḳâmûs-ı Türkî*, İst., 1317, *İḳdâm* Matbaası, Karın-ağrısı: Karın sancısı; halk dilinde: *Karnaksı*: Küfür ve bed -duâ ta'biri; seslenen ve çağırıp-bağıran adama karşı kullanılır.

922. Mustafa 'Âsım Bey'e

22.XII.1887

Velînî'met,

İḥsân-nâmeleri alındı. "Vulât-ı 'iẓâm'ın meslekinden ayrılmamak ḫayırlı olur. Mutasarrıflık başka ada kalmadı,, buyuruluyor. Sakız'ın ḥâli bilinse böyle bir tavṣıye yazılmazdı zannederim. Meselâ burada żâbiṭler beş Mecîdiyye almadıkça kimseyi żabṭıyye yazmazlar imiş. Vulât-ı 'iẓâm da büyüklüğün şânından olan 'afv ve iġmâz cihetiyle bu dürlü cüz'iyyâtı musâmaḥa ile geçiştirirler imiş. Biz ise küçük adamız. Böyle musâmaḥalı hareketler edersek, hiç olmazsa vicdânımıza karşı mes'ûl oluruz. Ekṣer aḥvâl bu ḳabîldendir. Sakızlılar, "Vilâyet'in kalkmasından, memleket ticâretce birçok zarara uğradı; o zararların 'adâletle telâfisini isteriz,, diyorlar. Çalışacağız; Allāh muvaffaḳ etsin! Olmazsa Limni-adası da Mutasarrıflık'tır. Olmazsa ben adaya maḥṣûṣ barbunya balığı değilim ya... Biraz da Anadolu'da Mutasarrıflık ederiz; yâḫûd hiç Mutasarrıf olmayız da bir tarafta çekilir, otururuz. Ġālibâ siz de, merkez-i vilâyetin taḥavvülünü İngiliz mes'elesinden zannediyorsunuz ki bu naṣîḥate ḥâcet görülmez; öyle de olsa, bana ta'alluḳ eder yeri yok; çünki Konsoloslar'ı çıldırmaktan men'edemem; ma'a-mâ-fîh bu taḥavvülü da'vet eden 'Âkif Paşa'nın bidâyet-i mes'elede Rodos'a gelmemekle berâber, geldikten sonra da her telgırafta 'avdet etmek üzre bulunduğunu beyân etmesidir. *İrâde-i Seniyye*'yi gözümle gördüm. Böyle bir telgırafın 'arż olunması üzerine, kendi gelmesin; vilâyet oraya gitsin denilmiş[18]. Her ne ise, şimdilik elden geldiği kadar ḫüsn-i ḫidmete çalışılıyor. İlerisi Allāh Efendimiz'in... Bâḳî du'ây-i ḫayr velînî'met..

10 Kânûnievvel, sene 303

Bende,

Kemal

[18] Kemal'in bu cümleleri, M. Âsım Bey'in ona gönderdiği, kendi el yazısıyle, olan 3.XII.303 (15.XII.1887) tarihli mektubundaki, "Bu hafta Sakız'dan mektûb aldım,,; "Sur'atle üç günde Sakız'a gelinmiş, Sakız'da işe başlanacak buyuruluyor. Geçen vâlilerin işrini bırakıp da başka yollara gidilmeği hoş görmem. Mutasarrıflık başka ada da kalmamıştır,, fikirlerine karşılık yazılmıştır (Mektubun aslı, Tâhâ Toros'un arşivindedir).

923. Ferîde Hanım'a

22. XII. 1887

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Mektûbunu aldım. Cümlenin 'âfiyetine fevḳa'l-ġāye menmûn oldum. Vâliden ile Ekrem geldiler. Buradaki Almanyalı hekîm vâlidene bir 'ilâc verdi; pek güzel te'şîr etti. İnşâ'allāh pek ziyâde fâ'ide görür. Rif'at'e, Selânik ile becâyişini yazmıştım; bilmem teşebbüs etti mi? Mü'eyyed'ciğin Muvaffaḳ'a bulduğu Yanat ismi de kendi Babak'ından fenâ değil. Allāh cümlesini bağışlasın! Bizim Beyâ'et Hanım neler söyler? Yine dök-dök (دوك دوك) yapıyorlar mı imiş? Daha neler var, neler yok imiş? Bana anlardan ḫaber verir misin? Bizim burada Vildân Hanım ile eğlenceler var. Hanımefendi karanlıkta oturamaz imiş de, bu Hanım Rodos'dan çıkarken koynuna biraz kibrit ile bir mum koymuş. Orada sandala fenâr getirmişler; lâzım olmamış. Burada denizden çıkacakları zamân sandalda fenâr yok imiş. Zavallı Vildân, mumunu yakmağa bu kadar çalışmış, kâfir kibrit bir dürlü yanmamış. Gördün mü başımıza gelenleri? Büyük vâliden burada, Fitiş[19] kezâlik... Babasını Rodos'da bin ġuruş ma'âş ile İstînâf Baş-kâtibi ta'yîn ettiler. Cümleye du'âlar, iki gözüm kızım!

10 Kânûnievvel, sene 303
Kemal

924. Menemenli Rif'at Bey'e

22. XII. 1887

Evlâd,

Bu hafta zarfında birkaç mektûbunu aldım; hattâ biri Rodos'tan dolaşmış gelmiş idi. Tahmînime göre bu mektûbum seni Ankara'da bulacağından, kitâb muḳâvelesine dâ'ir olan muṭâla'amı 'Abdu'llāh Bey'e yazdım. İstanbul'da isen, sen bakarsın; değil isen, 'Abdu'llāh Beyefendi senden iyi bakar[20]. Ekrem geldi. El-ḥamdü li'llāh cüm-

[19] Kemal. Fitiş (فيتش) ile, Nesîme Hanım'ın kardeşi Neş'et Bey'in kızı Fıṭnat'ı kasdetmiştir.

[20] Rif'at Bey'in ağabeği, Şûrây-i Devlet Tanzîmât Dâiresi Baş-muâvinliği vazifesinden bu dâirenin a'zâlığına ta'yîn edilmiştir (*Tercemân-ı Ḥaḳîḳat*, nu. 2784, 10 Eylûl, 1303/22 Eylûl, 1887).

lemiz ʿâfiyetteyiz; fakat hâlâ kitâbḫâneyi tertîb edemediğimden yazıya başlayamadım; ana canım sıkılıyor. Sakız'ın havâsı pek aʿlâ; hele suyundan daha ziyâde memnûnuz. Geldik-geleli ufacık bir zelzele şakası yaptı; ḫafîf idi. Buranın hayli meşġaleleri var. Öyle vâlilerin meslekine gidilecek, yâḫûd işe ḥaṣr-ı vucûd edilmeyecek memleketlerden değil.. Ben râhat içün *Kemal* unvânına leke getiremem. Bâḳî duʿâ..

10 Kânûnievvel, sene 303
KEMAL

DCCCCXXV.—XXIX.

Kemal'in Menemenli Abdullah Bey'e gönderdiği bir mektubu gitmemiştir; policenin de kaybolması ihtimâlini düşünerek, bir nushasını bu mektubuna ek olarak yollamıştır. Rif'at Bey hâlâ İstanbul'dadır; Ankara'ya gitmemiştir. Ismarladığı şeylerin gelmemesi, daha çok, şahsına ve Mutasarrıflık makāmına âit mührün gecikmesi, resmî işlerini aksattığından Kemal'in canını sıkmaktadır. Bu arada yeni bir haberden, dâmâdının Ankara yerine Konya'ya ta'yîn edileceği mes'elesinden de bahisle, buraya gitmemesini tavsiye ediyor.

Bu mektubundan bir gün sonra 27 Aralık'da yazdığı mektubuna Kemal, unuttuğu ba'zı şeyleri ilâve etmiştir; Sakız'a, Hazîne-i Hâssa'dan aldığı maâş havâlesi henüz gelmemiştir; Rif'at Bey'den ta'kîbini istiyor. Feride Hanım 1887 yazında çocukları ile bir süre Rodos'ta kalmış, Rif'at Bey'in başka yer Defterdârlığı'na ta'yîni ihtimâlinden eşyâları Adana'dan Rodos'a nakledilmiştir. Kemal'in Sakız'a gelmesi, havanın fenâlığı yüzünden Nesîme Hanım'la Ali Ekrem'in Rodos'ta kalması, eşyânın gönderilmesini geciktirmiştir; bunun postaya verildiğini bildiriyor.

Kemal, babasına yolladığı 29 Aralık tarihli mektubunda, postaların düzensizliği dolayısıyle vulât-ı ʿizâm'ın ya'ni Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'nin merkezi Sakız vâlilerinin her işi ayni tarzda ihmâl ettiklerini yazıyor. Mustafa Âsım Bey, oğluna vulât-ı ʿizâm gibi işi idâre etmesini, aleyhinde bir cereyâna yol açmamasını tavsiye ettiğinden, Kemal, sitem ve ta'rîz maksadı ile bura vâlilerinin iyi idâresi yüzünden postaların çok muntazam işlediğini yazmıştır. Vulât-ı ʿizâm ta'biri ona yaşı sebebiyle de o sırada Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi bulunan Âkif Mehmed Paşa'yı hâtırlatmıştır; Âkif Paşa'nın doğum tarihi, Kemal'in yazdığı gibi, *Sicill-i Osmânî*'de de 1822 (1238)'-dir ve o sırada altmışbeş yaşındadır; onun sihhatinden bahsediyor.

29 Aralık'da kızına gönderdiği mektubun ilk cümlelerinde Kemal, geri kalan bir yolcudan bahsetmektedir; bununla, Rif'at Bey'in ta'yîn edildiği Ankara'ya gitmeyeceği kasdolunmuştur. Ona, torunu Muvaffak (Babak Paşa)'ın ve Berâ'et'in nasıl olduğunu soruyor. Rif'at Bey oğlu Muvaffak'ı kendisine, Kemal'in ihtârına rağmen alıştırmıştır; çocuk babasını aramakta, bu yüzden etrâfı rahatsız etmektedir; Rif'at Bey'e yazdığı yine 29 Aralık tarihli mektubunda da ayni şey üzerinde durarak, vaktiyle kendisini bu husûsta dinlemeyen dâmâdına, tavsiyesinin nekadar yerinde

olduğunu hâtırlatıyor. Ta'yîn edildiği Ankara'ya gitmek istemeyen Rif'at Bey'in vaz'ıyyeti de Mâliyye Nâzırı'nın değişmesi yüzünden Kemal'i endîşelendirmektedir.

Kemal'in resmî, daha çok âile çevresini ve Rif'at Bey'in Adana Defterdârlığı'ndan nakli mes'elesini aydınlatan bu mektuplarının beşi de siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle, Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 195, 129, 627, 475, 225). Rif'at Bey'e yolladığı 29 Aralık tarihlisinin yalnız Âkif Paşa'dan bahsedilen cümleleri, M. C. Kuntay tarafından yayımlanmıştır (*Namık Kemal hakkında Ufak Notlar — 2*, *Cumhuriyet* gzt., nu. 5881, 22 Birincikânûn, 1940).

925. Menemenli Rif'at Bey'e

26.XII.1887

Evlâd,

Birâder Beyefendi'ye telgıraf ile yazdığım vechile, geçen haftaki mektûbumda bir police var idi. Demek mektûb vâṣıl olmamış; ġā'ib olmak iḥtiyâṭıyle policenin bir nusḫa-i ṣâniyesini aldırdım; leffettim. Eşyânın ta'aḫḫurunu anladık; fakat mühürler bu kadar ta'aḫḫur götürmez idi; luzûmu oluyor. Mutasarrıflık mührü olmadığından, birtakım işler geri kalıyor. Ḳalemtırâşların arasında bizim Faḫrî ḳalemtırâşının lakırdısı yok. Anın sebebini anlayamadım. Konya ḥavâdişini sevmedim; orası Ankara'dan belâ.. Bakalım Allāh ne gösterir.

14 Kânûnuevvel, sene 303
Kemal

926. Menemenli Rif'at Bey'e

27.XII.1887

Paşa,

Dünki mektûbumda söylemeğe unutmuşum; bizim Ḫazîne-i Ḫâṣṣa ḥavâlesi hâlâ gelmedi. Beybaba'm arkasında koşup-duramaz. Hâzır işin yok; şunu arayıver. Bir de Baş-kâtib Paşa Hazretleri'ne söyle, korkma! Konya çekilir belâlardan değildir. Selânik, Yanya, falan gibi bir yer içün işrâr et[1]. Canım, eşyâyı bu kadar te'ḫîrde

[1] Ahmed Süreyyâ Paşa (1845-94), Vezir, Mâbeyn-i Humâyûn Baş-kâtibi (Bursalı Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, c. III., İst., 1343, Matbaa-i Âmire, s. 35 v.d. — İbrâhim Alâaddin Gövsa, *Türk Meşhûrları*, s. 350). *Hayât-ı Osmânî* adlı bir eseri de vardır (İst., 1297, *Ceride-i Havâdis* Matbaası; *Hayât-ı Osmâniyyeye Bir Nazar* (İst., 1324, Ahmed Kâmil Matbaası) adıyle ikinci baskısı yayımlanmıştır.

ma'nâ var mıdır ya? Başıma giyecek fesim yok yâ-hû! Merâm anlatamayacak mıyız? Senin eşyâ içün de telâşa mahal yok.. Şimdiye kadar vâṣıl olmuştur. Hele geçen gün buradan geçti. Başka söyleyecek birşey yok.

15 Kânûnievvel, sene 303
KEMAL

927. MUSTAFA 'ÂSIM BEY'E

29.XII.1887

Velînî'met,

Bu haftaki iḥsân-nâmeleri alındı. Ben, efendimizi hiçbir vaḳit mektûbsuz bırakmamıştım. Rif'at de, gönderdiğim iki mektûbdan birinin geldiğini beyân ediyor. Demek ikisi de ġā'ib olmuş. Vulât-ı 'iẓâm hazerâtının ḥüsn-i idâreleri sâyesinde buranın her cihetinde olduğu gibi, postasında da o kadar intiẓâm var ki, ba'ẓı kerre gelen mektûblar, üç günden sonra alınabiliyor. Vulât-ı 'iẓâm dedim de ḫâṭırıma geldi. 'Âkif Paşa Hazretleri otuzsekiz tarîḫinde tevellüd ettiklerini beyân ediyorlardı. Şimdi onsekiz-yirmi yaşında bir odalık arıyorlar. Naẓar değmesin amma, bu eski topraklar ne ḳuvvetli şey imiş[2]. Bendeniz buraya geldim-geleli vucûdce evvelkinden daha râhatım. Bâḳî du'ây-ı ḫayr velînî'met!

17 Kânûnievvel, sene 303
Bende,
KEMAL

Rif'at Bey, Kemal'e gönderdiği 10.XII.1303 (22.XII.1887) tarihli, kendi el yazısıyle mektubunda Baş-kâtib Paşa'yı ziyâretinden, Râif Paşa'nın da onun yanında bulunduğundan, Konya, Selânik, Yanya'yı tekliflerinden, fakat *İrâde-i Seniyye*'ye göre ta'yîn edildiği Ankara'ya gitmek istediğini söylediğinden, Süreyyâ Paşa'nın buna karşılık Konya veyâ daha münâsib bir yer ile becâyiş ettiririz, yarın gitme dediğinden bahsetmiştir (Mektubun aslı, T. Toros'un arşivindedir).

[2] M. Âsım Bey'in 21. XII. 303 (2. I.1888) tarihli, kendi el yazısıyle mektubunun, Kemal'in bu mektubunun karşılığı olduğu anlaşılır: "'Âkif Paşa Hazretleri, iḫtiyâr zât, kış günü kendisini ısıdamaz da anın içün döşek arkadaşı arar. Daha ne teferru'âtları var ki senin ḫayâline bile gelmez. Orası sizin bileceğiniz şey değildir, sulṭânım,, diyor (Mektubun aslı T. Toros'un arşivindedir).

928. Ferîde Hanım'a

29.XII.1887

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Mektûbun geldi. Yolcu ile uğraştığını söylüyorsun; hâlbuki, yolcu yine kaldı[3]? Benim yine sizin işlere 'aḳlım ermemeğe başladı. Allâh ḫayırlısını naṣîb etsin. Babak Paşa'nın telâşına o kadar ehemmiyyet vermemeli. Çocuktur, birçok gün patırdı eder, sonra geçiştirir. Ben, babasına o kadar söylemiştim, anlatamadım. Çocuğu kendisine sırnaştırdı. Şimdi bu sıkındılar żarûrî çekilecektir.

Biz burada iyiyiz, râhatız; hele vucûdce pek memnûnum. Bizim mini-mini Berâ'et ne 'âlemde? Kimlerle aḥbâb, kimlerle ġavġalı? Mü'eyyed Paşa neler söyler? Necât ne 'âlemde[4]? Allâh bağışlasın,

---

[3] Kemal'in bu mektubunun ilk cümlesinden, Feride Hanım'ın tarihsiz, kendi el yazısıyle babasına gönderdiği, yolcu ile meşgûl olduğu için kısa kestiğinden bahsettiği, "Muṭlaḳ Ankara'ya gidilmek lâzım geldi; kısmet böyle imiş,, dediği mektubunun karşılığı olduğu anlaşılır (Mektubun aslı T. Toros'un arşivindedir).

[4] Feride Hanım'ın kendi el yazısıyle babasına gönderdiği 7 Zi'l-hicce, 305 (15.VIII.1888) tarihli mektubundaki, "Mü'eyyedcik bir-iki gündür keyifsiz idi. Sabahleyin adam gönderdim; akşam pek râhatsız olmuş. Gece yarısı hekîm getirmişler; pek canım sıkıldı. Allâh'a emânet, Cenâb-ı Ḥaḳ, babasına, anasına acısın. Şimdi amcası oraya gitti; mektubumu bitirince ben de gideceğim,, cümlelerinden Rif'at Bey'in yeğeni olduğunu öğreniyoruz (Mektubun aslı T. Toros'dadır). Menemenli Tâhir'in, Kemal'e gönderdiği 25 Rebî'ü'l-evvel, 305 (11 Aralık, 1887) tarihli mektubundan, Necât'ın babası olduğu anlaşılıyor.

Menemenli Tâhir bu mektubu ile birlikte *Ŷâd-ı Mâzi* adlı eserini de Kemal'e sunmuştur; Önsözünde, "Şu ufak risâle ki iki-üç sene evvel tecrübe-i ḳalemiyye yolunda yazılmış bir eserdir; neşri muşammem olan birkaç eser-i manżûmun muḳaddimesi olarak meydân-ı maṭbû'âtta 'arż-ı vucûde cesâret ediyor,, dediği, hikâyesinin *Leylâ ve Mecnûn* ile *Hüsn ü Aşḳ*'a benzemeyen yolda yazıldığı, fennî edebiyât'tan yana olanlarca beğenilmeyecek birçok beyitleri içine aldığı, "Fenniyyât ve hikemiyyâttan da baḥṣ etmesi câ'iz ve hattâ lâzım olan ve fakat her hâlde dâ'ire-i edebiyâtı tecâvüz etmemek şarṭıyle muḳayyed bulunması iḳtiżâ eden âṯâr-ı edebiyyeyi meḥâsinden tecrîd ederek büsbütün fennîleştirmeğe bir kimsenin muvaffaḳ,, olamayacağı üzerinde durduğu bu manzûm eserinin (İst., 1304, Cemâl Efendi Matbaası), ustadı Kemal tarafından tenḳîdini beklediğini recâ ettiği bu mektubunun neşrini faydasız bulmuyoruz (Kendi el yazısıyle metni, T. Toros'tan satın alınan belgeler arasında, T. T. Kurumu'ndadır: Nu. 14):

11.XII.1887

Venîni'metim, Efendim Pederim,

Bir zamândanberi 'arîża taḳdîminde ḳuṣûr ediyordum. Hiç şübhe etmem ki bu ḳuṣûrumu tenbelliğe 'aṭf edecek kadar Efendimiz'e olan ḥürmet ve 'ubûdiyyetimi

senin orada bir alay eğlencen var. Bizim Fıtış, Hanım oldu-gitti; adam eğlendirmiyor ki.. Eşyâlar, inşâ'allāh şimdiye kadar vâṣıl olmuştur.

Şimdilik başka birşey yok. Hanım-vâlide'ne ḥürmet; Beyefendiler'e selâm. Ṭâhir'in kızının, Mü'eyyed'in, Necât'ın gözlerini öperim. Bizimkilerin kezâlik; senin yine öyle..

17 Kânûnievvel, sene 303
KEMAL

929. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

29.XII.1887

Molla Rif'at,

Mektûbun gelmişti. Ben de aralık vapurlarıyla iki mektûb yazmıştım. İnşâ'allāh vâṣıl olmuştur. Birisinde policenin nusḫa-i ṣâniyesi de var idi. Mes'ele para mes'elesidir de anın içün tekrâr

---

iştisġār buyurmazsınız. Ḥaḳîḳat-i ḥâl de ondan pek ba'îddir. Elbette ḫâṭır-nişân-ı mün'imânleridir ki bir vaḳit bir palto mes'elesi var idi; işte ḳuṣûruma bâdi olan, onun ḥâṣıl ettiği maḥcûbiyyettir, Ondan sonra da tebri'e-i ẕimmet için bir-iki 'arîża taḳdîm ettimse de cevâb iḥsân buyurulmadığından maḥcûbiyyetim büsbütün tezâyüd etti; Efendimiz'le muḥâbere şerefinden maḥrûm kaldım. Gönlümde mevcûd olan heves-i edebiyât da, güneşten istinâre edemeyen otlar gibi kurumağa başladı. Vaḳtâ ki 'arîża taḳdîm etmekliğim ḥaḳḳında olan emrinizi Bey Amca'm teblīġ etti; derhâl ḳalemi kapmağa şitâb ettim. Hayfâ ki elimden aldılar; zîrâ hasta idim. Şimdi el-ḥamdü li'llâh biraz kesb-i sihhat edebildim. Hemân şu 'arîżamı taḳdîm ettim; fakat istediğim kadar taṭvîl edemeyeceğim; çünki ziyâde yazı yazmaktan hâlâ memnû'um. Hastalığım zahmetli olmakla berâber merâḳ buyurulacak birşey değildir; nezlenin te'şîriyle diş etlerimin, dilimin, damâġımın, boğazımın şişmesinden 'ibârettir.

Yukarıda, Efendimiz'in ḫiṭâb-ı talṭîfine maẓhar olamadığım gündenberi mâlik olduğum zerre isti'dâd-ı edebî de güneşten nûr alamayan otlar gibi kurumağa başladı demiştim. Bu da'vâmı isbât içün *Ẏâd-ı Mâżi* nâmıyle yazdığım bir hezeyânı taḳdîm ettim. Velev iki kelimeden 'ibâret olsun bir muṭâla'a-i ustâdânelerine (Taṣḥîḥ demeğe cesâret edemedim; çünki taṣḥîḥe ḳābiliyyet de bir meziyyettir) maẓhar olursa ne büyük sa'âdet.. Musâ'ade buyurulursa burada sükût edeceğim; sebebini 'arż ettim. Bâḳî ayaklarınızı öperim, efendim pederim.

25 *Rebî'ü'l-evvel, sene* 305
Oğlunuz, Bende,
ṬÂHİR

Birâderim Ekrem Beyefendi'nin gözlerinden öperim; teblīġini, 'inâyet-i veliyyü'n-ni'amîlerinden beklerim.

Necât bendenizin, teyze-zâdesi Orhan ile berâber çıkmış bir resmini 'arż ettim; küçüğü Necât, büyüğü Orhan'dır. Eteklerinizi öperek ḳabûlünü recâ ediyor.

ediyorum. Para dedim de ḫâṭırıma geldi. Ben şimdi vekîl-ḫarclık ediyorum; ġâlibâ hepinizden de mehâretli çıkacağım. Senin içün Konya nereden ḫâṭıra gelmiş? Ḫuṣûṣıyle Konya'nın buralara yakın olduğuna neden hükm olunmuş? Şu Pilevne kardaşım; sağdan yarım sâ'at gidersin Paris; soldan bir sâ'at gidersin, Çîn ü Mâçîn ma'lûmâtından ne vaḳit kurtulacağız bakalım! Şimdi Neẓâret'in tebeddülü üzerine ne yapacaksın[5]? Allâh verse de, dostluk yüzünden bir ters hezeyân etmeseler de, sen de, yukarıca infi'âli mûcib olur vâhimesiyle her hezeyânı ḳabûl etmesen. Sen, yukarıca infi'âli mûcib olur sanıyorsun. Ben buradan, fikrinin yanlış olduğunu keşfediyorum. Süreyyâ Paşa'nın sözleri de, benim muṭâla'amı te'yîd ediyor. Bu kadar tevehhümün ma'nâsı yoktur, değil mi? Muvaffaḳ'cığın telâşı da ġarîb.. Ben sana şu çocuğu kendine o kadar sırnaştırma diye, bin kerre söyledim; dinlemedin. O çocuktur, ağlar, bağırır, üzülür, geçiştirir; fakat sıkındıyı seninle vâlidesi çekersiniz. Ben Sakız'ın havâsından, hele suyundan pek memnûnum; vucûdce râhatım ta'rîf olunmaz. İşlerim de fenâ gitmiyor. İnşâ'allâh Arakil'in muḳâvelesi şimdiye kadar bitmiştir; bizim eşyâ da bu vapurdadır. Bâḳî du'â...

17 Kânûnıevvel, sene 303
KEMAL

DCCCXXX. — XXXIII.

Feride Hanım üçüncü çocuğunu dünyâya getirmiştir. Kemal, 11 Ocak tarihli mektubunda, bu münâsebetle kızına, sihhatinin nasıl olduğunu, öteki çocukların, Babak (Muvaffak)'ın ve Berâ'et'in küçük kardeşleri hakkındaki düşüncelerini soruyor; bunlardan etraflıca bahseden mektup beklediğini yazıyor.

Kemal, yine 11 Ocak'ta dâmâdı Rif'at Bey'e yazdığı mektubunda ısmarladığı şeylerden birkısmının geldiğinden, Fennî marka kalemtıraşdan, mercanı biraz kırılmış ise de yine memnûn olduğundan, öteki eşyâyı da beklediğinden, yeni doğan çocuk için konulmasını düşündüğü isimlerden bahsediyor. Adana Defterdârlığı vazîfesinde çalışmak istemeyen Rif'at Bey'in Ankara'ya ta'yîni, yine *İrâde-i Seniyye* ile sonra Konya'ya nakli, buraya gitmekten de caymaması yüzünden Kemal, böyle karışık bir iş karşısında şaşırdığını, ne tarz hareket edileceğini bilemediğini,

[5] Mâliye Nâzırlığı'na Zühdî Paşa'dan sonra, ikinci def'a olarak Çorlulu Ali Paşa torunlarından Mahmûd Celâleddin Paşa ta'yîn edilmiştir (Süreyyâ Bey, a. e., c. IV., s. 818. — *Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, H. 1305, s. 132. Mâliye Nezâret-i celîlesi, Şûrây-i Devlet Tanzîmât Dâiresi Reisliği Mahmûd Paşa'ya (*Tercemân-ı Hakîkat*, nu. 2866, 15.XII.1303/27.XII.1887) verilmiştir.

vaz'iyeti hakkında kesin fikre sâhip olduktan sonra ta'yîni için teşebbüse geçebileceğini yazıyor.

Kemal'in 19 Ocak tarihli mektubunda muhâtabı kaydedilmemiştir; fakat bu mektubun zarfı üzerindeki adresten, "Ferîḳân-ı kirâm-ı saltanat-ı seniyye'den Piyâde Dâiresi Re'îsi Mustafa Şevket„ Paşa'ya gönderildiği anlaşılıyor. Adana İ'dâdîsi'nden yetişen Mustafa ismindeki çocuk askerî mekteplerden birine girmek istemektedir. Muhâtabı, böyle bir isteğin gerçekleştirilmesine muktedirdir. Mustafa adındaki çocuğun çalışkanlığını anlatarak korunmasını tavsiye ediyor.

22 Ocak tarihli mektubunu Kemal, içindekilere bakılırsa dâmâdı Rif'at Bey'e yollamıştır. *Osmânlı Târîḫi*'nin *Medhal* kısmının birinci cüz'ü neşredilmiştir; geri kalanının neşrinden şimdilik vaz geçildiğini, sebebini kendisinin de bilmediğini, İstanbul'da bulunan Rif'at Bey'in bu husûsta edindiği ma'lûmâtı bildirmesini yazıyor. *Medhal*'in neşrinden sonra, geri kalanının basımına izin verilmemiştir. Bundan sonraki mektuplarında da ayni mes'eleye sık-sık dokunduğunu görecek, sırası geldikçe buna dâir bilgi vermeğe çalışacağız.

Aşağıdaki mektupların dördü de sonuncusu dışında siyah mürekkeble, Kemal'in kendi el yazısıyle, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 601, 365, 715, 92). 22 Ocak'ta yazdığının *Tarih*'ten bahsettiği cümleleri M. C. Kuntay tarafından, Nu'man Menemencioğlu'ndan alındığı kaydiyle yayımlanmıştır (A. e., c. II., Kısım II., s. 657). T. T. Kurumu'ndaki yazmasından, *Namık Kemal'in Osmanlı Tarihi'ne dâir* adlı incelememizde de faydalanmıştık (*Belleten*, nu. 94, Nisan, 1960, s. 283).

930. Ferîde Hanım'a

11.I.1888

Afim Çiçek Ala'cığım, Afim, Afim,

Bana cücücük bir kızcağız daha peydâ etmişsin hâ! Afim, afim! İnşâ'allâh iyisin, râhatsın bakayım, bana ḫaberler ver! Sen yazamazsan, Rif'at yazsın. Bu Hanımefendi'nin teşrîfleri de Berâ'et gibi ḫafîf mi idi, yoksa, Babak gibi gürüldülü mü idi? Bak başıma gelanlara.. Evvel, sıkılırım diye yanımda doğurduğunu istemezdim[1]. Şimdi başka yerde doğurdun, daha ziyâde sıkılıyorum. Rif'at'e birçok isimler yazdım; bilmem beğenecek misiniz? 'Aḳlım pek başımda yok da, istemediğim (*istediğim*) kadar isim bulamadım.

[1] Feride Hanım, kendi el yazısıyle babasına tarihsiz mektubunda, "Şafiyye'nin teşrîfi ne Muvaffak kadar görültülü, ne Berâ'et kadar ḫafîf oldu„ diyor; şimdi kendinin, çocuğunun da iyiliğinden, her yerin kar-buz içinde soğukluğundan, odadan çıkmamasını Dr. Peştemalcıyan'ın tavsiye ettiğinden bahsetmiştir. Kemal'in mektubunun bunun cevâbı olduğu anlaşılıyor (Mektubun aslı T. Toros'un arşivindedir).

Biz el-ḥamdü li'llāh hepimiz 'âfiyetteyiz. Çocuk içün Babak ne söylüyor; Berâ'et kıskanıyor mu? Tafṣîlli ḫaberler isterim. Bâḳî cümleye selâm eder, senin de gözlerini öperim, iki gözüm Ferîde'ciğim.

30 Kânûnievvel, sene 303
KEMAL

931. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

11.I.1888

Evlâd,

Elimde bir alay mektûbun var. Müntericâtında hep bir-iki mâdde dolaşıyor; anlara cevâb vereyim

Ḳalemtıraşlar geldi. Fennî'nin mercanı biraz kırık; ma'a-mâ-fîh pek güzel, memnûn olduk. Sâ'ir eşyâ içün az kaldı dayak yiyecektin; dünyâya yeni gelen misâfire du'â et! Be mubârek, bilirsin ki fesim yok. Rob dö şambr parça parça.. Ferîde'nin gönderdiği eşyâ bunlara yapışacak mı ki berâber gönderilmek isteniyor. Ben rob dö şambrı yazın mı giyerim? Abdallığın da bu kadarı câ'iz olmaz. Birâder Beyefendi'nin hastalığı inşâ'allāh şimdiye kadar savuşmuştur. Şimdi boğaz hastalıklarında münâsebetsiz taṣavvurlara düşmek hekîmlerce moda hükmüne girdi de, anın içün pek merāḳ etmedim. 'Âleme teşrîf-sâz-ı vurûd olan Hanımefendi içün dünyâlar bizim oldu; inşâ'allāh misâfir de, Ferîde de râhattadırlar. İsim içün ne yapacağız: İsim olarak Ṣafiyye'yi ḳabûl ettik.. Maḥlâṣ içün, sen Su'âd'i beğenmedin. Bilmem, Tebessüm güzel mi? Muḥliṣe ismi de fenâ değil! Fâżıla kezâlik, Ḫayyire kezâlik, fakat Ḫayriyye derler. Zâhide kezâlik[2]; başka birşey bulamadım. "مَاشَاءَ اللهُ تَعَالَى[3]", Allāh Efendimiz benim Ḥâmid'âne şiir söylediğimi biliyor ya, müşevveş ḳāfiye ḳabîlinden olarak, bir oğlan, iki kız iḥsân buyurdu. İnşâ'allāh Muvaffaḳ'ın ḳāfiyesi de bunu ta'ḳîb eder. Arakil ile senin ilk yaptığın muḳāveleden daha iyi birşey yapılamayacak. Anı taṣdîḳ edelim, olsun bitsin.. Postanın 'avdetinde gönder de imzâ edeyim[4].

---

[2] Rif'at Bey kendi el yazısıyle Kemal'e gönderdiği 6.1.303 (18.1.1888) tarihli mektubunda, "Ṣafiyye içün Fâżıla ve Zâhide maḥlaşlarını intiḫâb ettik„ diyor (Mektubun kendi el yazısıyle aslı T. Toros'dadır).

[3] Māşā' Allāhu Te'âlā: *Allāh'ın isteğiyle*; *Allāh her ne isterse (olur)*.

[4] Rif'at Bey, Kemal'in bu mektubunun karşılığı olan yine 18 Ocak, 1888 tarihli mektubunda, "Ebüzziyâ, otuzbeş lirayı isteyip-duruyor. Bendeniz ise

Senin işe gelince, o kadar karıştı ki, benim bir dürlü ʿaḳlım ermedi. Sen şimdi bâ-*İrâde-i Seniyye* Ankara Defterdârı'sın; ʿazîmetin gecikti ise, me'ẕûn idin; sonra, me'mûriyyetinin taḥvîlli içün bir dîger *İrâde-i Seniyye* ẓuhûr etti. Anda da Konya muṣarraḥ idi. Sonra Erzurum, Diyârbekir nereden ẓuhûr etti? Nâẓır'ın maḳṣadı, açıktan ʿazlini yazmak olduğunu düşünüyorsun. Zannetmem.. Bâ-ḫūṣūṣ yazsa da, merḥamet-i seniyye o cihete ḳā'il olmaz. Ben şimdi böyle maḳṣadı netîcesiz bir işde kime ne yazayım ki, kime ne yazsam münâsebetsiz olacak[5]. Süreyyâ Paşa'ya git, bir lakırdı et de, görülecek şekil ve ḥâl üzerine biz de ehemmiyyetli birşey söylemeğe muḳtedir olalım. Bâḳî duʿây-i ḫayr.

30 Kânûnievvel, sene 303
KEMAL

---

emrinize intiẓâr ediyorum. Kitâbcı ile evvelki muḳāveleyi —iki ayda şu kadarı satılmazsa, beş ayda şu kadarı kalırsa gibi şimdi luzûmsuz kalan ḳayidleri iḫrâc ile— tecdîd edeceğimi bu gün Arakil'e söyleyeceğim. Can-atarak ḳabûl eder sanırım. Gelecek Salı inşâ'allāh li-ecli't-taṣdîḳ muḳāvele-nâmeyi taḳdîm ederim„ haberini vermiştir (Kendi el yazısıyle aslı T. Toros'un arşivindedir).

[5] Rif'at Bey, 15.XII.303 (27.XII.1887) tarihli, kendi el yazısıyle Kemal'e yolladığı mektubunda, hakkında *İrâde-i Seniyye*'ye dayanılarak yazılan emri kaydetmiştir: "İki aydır mahall-i me'mûriyyetine ʿazîmet etmemiş olduğu cânib-i vilâyetten vârid olup, manẓûr-ı ʿâli buyurulan ʿarîẓada beyân olunan Ankara Defterdârı Rif'at Bey'in Konya ve yâḫûd Diyârbekir vilâyetlerinden birisiyle icrây-i becâyiş ḫuṣûṣu şeref-sânih olan *İrâde-i Seniyye-i Hazret-i şehriyârî* iḳtiżây-i ʿâlisindendir.„ Kendinin Mâliye Nezâreti'ne çağırıldığını, bu iki vilâyetten hangisini isteyeceğini soracaklarını umduğunu, Ankara'dan iki gün uzaksa da, Âbidîn Paşa'nın bulunmadığı Konya'yı tercîh edeceğini yazmıştır. 22.XII.303 (4.I.1888) tarihli, yine kendi yazısıyle olan Kemal'e mektubundan Meclis'e gittiği, Selânik ve Yanya'nın kaldırıldığını söyledikleri, Erzurum'u teklîf ettikleri, bunu kabûl etmediği anlaşılıyor; "Mahmûd Paşa Hazretleri hiç şübhe yok ki bu reddim üzerine açıktan ʿazlimizi yazacaktır; çünki öyle anlıyorum„ diyor. Beyrut için Saray'a birşey yazmasını Kemal'den recâ etmiştir (Bu iki mektubun asılları T. Toros'un arşivindedir). Rif'at Bey, kendi el yazısıyle tarihsiz, imzâsız mektubunda, yukarıdaki resmî yazıda mevcut "Konya veyâ Diyârbekir vilâyetlerinden„ ifâdesini, "Konya veyâ dîger bir vilâyet Defterdârlığı ile„ şeklinde düzeltmiş, Nâẓır Paşa'nın kendisini çok fenâ karşıladığını anlatmıştır (Bu mektubun aslı da T. Toros'un arşivindedir).

932. Mustafa Şevket Paşa'ya

19.I.1888

Sa'âdetlu Efendimiz Hazretleri,

Atana İ'dâdiyyesi'nde yetişmiş Mustafa nâmında bir çocuk mekâtib-i askeriyye'den birine girmek ṭalebindedir[6]. Ḥuṣûl-i emeli ise, 'inâyet-i kerîmânelerine mutavaḳḳıf olduğunu ḫaber veriyorlar. Hâl böyle olup da tervîc-i istid'âsına bezl-i mürüvvet buyurulur ise, çocuk ġāyet çalışkan birşey olduğundan luṭf-ı sâmileri mahalline maṣrûf olur. Bendeleri de vasâṭet-i 'âcizânemin ḥüsn-i telaḳḳisinden dolayı bir kat daha minnetdâr olurum. Ol bâbda emr ve irâde hazret-i men lehü'l-emrindir.

Sakız'dan — 7 Kânûnısânî, sene 303

Bende,

Kemal

933. Menemenli Rif'at Bey'e

22.I.1888

Geçen gün mektûbunu almıştım. *Nemçe*'ye verdiğin kâğadı hâlâ *Sisam* vapuru getirmedi. İnşâ'allāh senin me'mûriyyet mes'elesi birşey'e benzemiştir. Biz *Tarîḫ*'in neşrinden şimdilik ṣarf-ı naẓar ettik[7].

[6] "Mustafa Şevket Paşa, Mekteb-i Askerî'den çıkıp Mîr-alay ve Livâ ve Piyâde Dâiresi Reîsi olmuştur. Ferîḳ olarak on sene kadar o hizmette bulunduktan sonra, 1309 evâilinde Beşinci Ordu Kumandan Vekâleti ile gönderilmiş ve 1309 Ramazânı'nın ondörd (12 Nisan, 1892)'ünde orada vefât etmiştir„ (Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. IV., İst., 1311, s. 488). Kemal'in bu mektubu, üzeri kendi el yazısıyle olan, pulsuz zarftadır; dâmâdına, elden verilmek üzre gönderildiği, her hâlde verilemediği anlaşılıyor. Ferîde Hanım'ın, babasına tarihsiz mektubundan İngiliz mes'elesi dolayısıyla Rodos'a gittiğini, tavsıyenin Berâet'in süt ninesinin oğlu için istenildiği, kayid zamânı olmadığı için bu çocuğu bir mektebe veremedikleri, bu yüzden Şevket Paşa'nın aracılığından faydalanılmak istenildiği anlaşılıyor (Mektup Feride Hanım'ın el yazısıyla, T. Toros'un arşivindedir).

[7] Rif'at Bey, kendi el yazısıyle, Kemal'e 4.I.1888 (22.XII.303) tarihli mektubunda bu eser hakkında bilgi vermiştir : "*Tarîḫ* hâlâ çıkmadı; vaḳı'a son forması ṭab' olunalı bir hafta olmuş ise de, henüz kabı basılmadığı için çıkarılamadı. Eğer Ebüzziyâ her cüz'ü böyle yapacak ise işimiz var. Beyazında çok yanlış olduğu için geç basılmasını haydi ma'ẕûr görelim; ya kabı böyle bir haftada vermek ne demektir?„ (Mektubun aslı T. Toros'un arşivindedir).

Sebebini[8] öğrenebilirsen, bana da söylersin. Şimdilik başka söyleyecek birşey yok!

10 Kânûnısânî, sene 303
KEMAL

Rif'at Bey, Kemal'e gönderdiği ay ve yılı kaydedilmeyen, sonunda yalnız günü gösteren 22 bulunan kendi el yazısıyle mektubunda Arakil'in 1.500 nusha için 8.500 değil, 8.000 guruşa râzı olduğunu yazmış, bu mes'ele ile ilgili epeyi bilgi de vermiştir: "Ancak 1.500'ünü peşîn vererek bakıyyesi içün altı ay mühlet istityor; şu kadar var ki sekiz-on cüz'den sonra kâmilen peşîn vereceğini ta'ahhud ediyor. Bendeniz buna muvâfakat etmiyorum; çünki bir şart var : Eğer beş aya kadar 500 nusha satılmaz ise, andan sonra her cüz'den 1000'er nusha alacak ve bunun da eşmânından bir nısfını taksît ile tesviye edecektir. Artık bu şart var iken şimdiki hâlde altı ay mühlet vermek câ'iz olamaz. Eğer bu şartı kaldırırsa, o vakit muvâfakat edeceğim. Ne emredersiniz, yoksa evvelki mukāveleye 'avdet mi edelim?„ (Mektubun aslı T. Toros'un arşivindedir).

Ahmed Midhat, *Kemal'in Osmânlı Tarihi* adlı yazısında, eserin *Dîbâce*'si ile *Medhal*'in 64 sayfa tutan Birinci Cüz'ü basıldığını haber vererek müellifini öğmüştür (*Tercemân-ı Hakikat*, nu. 2881, 29 Rebî' II., 1305/1 Kânûnıevvel, 1303/13 Ocak, 1888); Kemal'i, "Aklâm-ı cedîde erbâbının pîşvâsı ve terakkıyât-ı fikriyyece dahi cümlenin muktedâsı„ olarak vasıflandırmıştır.

[8] Krş., M. C. Kuntay, Sebebini sen

DCCCCXXXIV.

Osmanlı Tarîhi Medhal kısmının birinci cüz'ü 1887 Kasım'ı başında neşredilmiş bulunuyordu; bunu, Namık Kemal'in Sultân 'Abdü'l-Hamîd'e sunduğu nusha dolayısıyle bu tarihi taşıyan mektubundan anlıyoruz. Aradan iki ay kadar geçmiştir; biraz sonra neşredeceğimiz 27 Ocak, 1888 tarihli mektubunda, "Rûh sıkıntısından elim kalem tutmak, zihnim birşey düşünmek istemiyor„ demesinin sebebi, herhâlde *tarîh*'inin öteki cüz'lerinin neşrine musâade olunmamasıyle alâkalıdır; bundan sonraki mektuplarında da ayni mes'ele yüzünden duyduğu üzüntüden sık-sık bahsettiğini göreceğiz.

Ebüzziyâ Tevfik, "Sarây-i Humâyûn-ı Hilâfet-penâhî'den verilen bir emir, veyâ daha doğrusu Sarây-i Humâyûn-ı Hazret-i Hilâfet-penâhî'de sâhib-i re'y olan bir câsûsun, *tarîh*'in bir fıkrasına verdiği ma'nâ üzerine kitâb, Ma'ârif'in ruhsatını hâ'iz olduğu hâlde men' edildi„ diyor[1]. Ali Ekrem Bolayir'in, "*Tarîh*'in itmâm olunamamasına iki câsûsun tertîb ettiği *jurnal* sebebiyyet verdiğini„ , neşrinin bu yüzden engellendiğini kaydi de Ebüzziyâ'nın fikrini kuvvetlendirir[2]. *Medhal*'deki

[1] *Mecmûa-i Ebüzziyâ, Gülnar Hanım'a*, nu. 104, 17 Receb, 1329, s. 813.
[2] *Külliyât-ı Kemal*, İst., 1326, Selânik Matbaası, s. 29.

kuyruklu yıldız, tenvîr-i efkâr gibi birkaç ta'bir, eserin tab'ının durdurulmasına sebep teşkil etmiş, 'Abdü'l-Hamîd'in *İrâde*'si ile Kemal'e aşağıdaki telgıraf çekilmiştir [3]:

"*Osmânlı Tarîḫi*'ne *Medhal* olarak *Roma Tarîḫi* nâmıyle ilk cüz'ü sâha -ârây-i intişâr olan [4] eser-i 'âlileri manẓûr-i 'âli ve mûcib-i taḳdîrât-ı Cenâb-ı Hilâfet-penâhî olup, ancak te'llf-i 'uṭûfîlerinin ba'zı ta'bîrât ve elfâẓı birtakımları tarafından sû'-i tefsîrât ve ta'llâta uğratılarak [5] ḥaḳḳ-ı sâmilerinde ber-kemâl olan tevcîhât-ı [6] seniyye-i şâhâne'nin zevâline sebebiyyet verilebileceği muṭâla'a kılınmakta olmasına mebni, meẓkûr *tarîḫ*'in men'-i neşri ile berâber mevcûd nushalarının ortadan kaldırılması içün lâzım gelenlere taraf-ı 'âlilerinden hemân îfây-i teblîğât olunması luzûmu işʻâr ve cevâba intiẓâr olunur. Ol bâbda..,,

Kurenây-i Hazret-i Şehriyârî'den
BESİM

---

[3] Telgıraf metni *Osmânlı Tarîḫi*'nin birinci cüz'ünün başında (İkinci Tertib, cild 1, cüz' 1, İst., 1326, Mahmud Bey Matbaası) ve Ali Ekrem'in *Namık Kemal* adlı eserinde neşredilmiştir (İst., 1930, Devlet Matbaası, s. 72). İlk neşrin başında, "1306 sene-i Hicriyye'sinde ilk def'a intişâr eden *Birinci Cüz' Tarîḫ*'in neşrinden birkaç gün sonra 'Abdü'l-Ḥamîd'in *İrâde*'siyle Mâbeyn'den Namık Kemal'e yazılmış olan telgıraf'ın aynidir,, cümlesi vardır; ikinci neşirde ise hiçbir tarihe rastlamıyoruz. Kemal'in 'Abdü'l-Ḥamîd'e eserini takdîmi dolayısıyle yazdığı mektubu 9 Kasım, 1887 (28.X.1303) tarihli olduğuna göre, telgıraf'ın 1306'da yazıldığı kaydi doğru olamaz. Telgıraf metninin bu iki neşri biraz farklıdır. Esâs olarak ilk tab'ı aldık.

[4] Krş., nâmıyle sâha-ârây-i intişâr olan

[5] Ali Ekrem Bolayir, *Medhal*'in *İfâde-i Merâm* kısmını kasdederek, "Bu muḳaddimede görülen *kuyruklu yıldız, tenvîr-i efkâr* gibi birkaç ta'bîr, 1304 senesinde Namık Kemal Sakız Mutasarrıflığı'nda menfî iken intişâr etmiş olan ilk cüz *Tarîḫ*'inde görülünce Saray'ın câsûsları jurnalleri yağdırmış,, , bu telgıraftan anlaşıldığı üzre 'Abdü'l-Ḥamîd'in *İrâde*'siyle neşri men' edilmişti,, diyor (Nâmık Kemal, İkinci Tertîb — 1., *Osmânlı Tarîḫi*, c. 1., *Cüz'* 1, İst., Mahmud Bey Matbaası, s. 26, not — 1). Sözü edilen *kuyruklu yıldız* ve *tenvîr-i efkâr* tab'birleri, *Medhal*'in şu cümlelerinde geçer: "Meselâ, Hey'et'ten ḫaberi olmayanlar bir *kuyruklu yıldız* görür; dünyânın bir muşîbete uğrayacağına hükm eder! Tarîḫ bilmeyenler Köroğlu'nun *dâstanı*'nı işitir; velâyetine, kerâmetine ḳā'il olur.

"Tarîḫ yalnız *tenvîr-i efkâr*'a değil, taṯhîr-i vicdâna da en ziyâde ḫidmet eden vasâ'iṭ-i ma'rifettendir. Bir ṣâḥib-naẓar, eslâfın aḫlâḳca naḳâyiş ve kemâlâtını muṭâla'a eder, cihânın da cihân-ı terakḳi olduğunu düşünürse, o naḳâyişin ekserini zamânın te'şîrâtına ḫaml ile berâber, kâffesini kendisince lâzımü'l-ictinâb 'addetmek, o kemâlâtın birtakımını o zamânın isti'dâdından 'âli görmekle berâber, hiç olmazsa ba'zılarında olsun eslâfa taḳaddüm etmekle kendi zamânının hükmünü icrâya çalışmak ṭabî'îdir,, (Ayni eser, s. 12 v.d.— 1305 basımı, s. 9 v.d.). M. Salâhî de eserinde, müneccim fıkrası (Herhâlde yukarıdaki örneklerden ilki anlatılmak istenilmiştir), ile Roma İmparatoru Neron'un zulmünden bahseden kısımların işâretlenmiş olduğunu yazmıştır (S. 20).

[6] Krş., teveccühât-ı

Kemal'in aşağıdaki mektubunda Besîm Bey'e gönderdiğinden bahsettiği mektub, bu telgıraf münâsebetiyle yazılmış olabilir[7]; dâmâdından bir-iki güne kadar bu husûsta bilgi edinerek netîceyi anlatmasını yazıyor.

Kemal'in kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle olan, *Tarîḫ*'in *Medḫal*'inin basılan Birinci Cild'inin Birinci Cüz'ünün toplattırılması, geri kalanının basımı önlenmesi yüzünden duyduğu üzüntüyü anlatan bu mektubu T.T. Kurumu'ndadır (Nu. 112).

934. Menemenli Rif'at Bey'e

27.I.1888

Evlâd,

Mektûbun gelmiş idi. Rûḥ sıkındısından elim ḳalem tutmak, zihnim birşey düşünmek istemiyor.. Hâ, bize rob dö şambrı, fesi giymek naṣîb olmayacak; çünki bunlar deve ile fil idi; posta ile gönderilemezdi. Kahveciye tevdî' olunmuş; artık dünyâya o bir gelişte alırız. „سُبْحَانَ اللهُ اَلْقَادِرُ[8]"

Besîm Bey'e bir mektûbum var ki ṣûreti melfûftur; doğrudan doğruya gönderdim. Bir-iki gün sonra git de netîcesini sor; sur'at-i mümkine ile bana da ḫaber ver. Justinyani'nin i'lâmı melfûftur. Bir münâsebet düşür, göster. Artık Justinyani dostumuz, alacağını rub'-i ma'âştan alır.

Cümleye selâm. Ferîde'nin, çocukların gözlerinden öperim.

15 Kânûnısânî, sene 303

Kemal

'Abdu'llâh Beyefendi nâmına iki küçük sandık manderinanız vardır, konesemanı (*Connaissement*'i: قونسمان) da melfûftur.

---

[7] İ. E. M. Kemal İnal'ın, Kemal tarafından Besîm Bey'e yazıldığından bahsettiği, muhteviyâtı hulâsa ile bir cümlesi nakledilen mektup bu olabilir; Kemal, Besîm Bey'e cevâbında, "*Tarîḫ*'in ṭab'ından ṣarf-ı naẓar olunduğundan, âilenin ihtiyâcâtı arttığından, hastalıklar ise birtakım masraflara luzûm gösterdiğinden, borçlarının yekûnu 1.500 liraya vardığından, *Tarîḫ* basıldığı taḳdîrde hâsıl edeceği fayda borcun belki on mislini îfâ edeceği anlaşıldığından, kitabın mündericâtında devletce memnû'iyyeti müstelzim olacak birşey bulunmadığından, mahkemeden bu hafta nısfından ziyâdesi fâ'iz olmak üzre 750 bu kadar liralık bir mahkûmiyyet i'lâmı geldiğinden ve şimdiye kadar *Tarîḫ*'in zuhûruna ta'lîḳan oyalanmakta olan dâ'inlerin de taḳâżâya ḳıyâm etmeleri muḳarrer göründüğünden bahs ile, 'Hâl-i 'âcizânem bütün-bütün merhamet-i seniyye-i Hazret-i pâdişâhî'ye kalmıştır' demiştir„ (*Son Asır Türk Şâirleri*, c. v., İst., 1938, Devlet Matbaası, s. 828).

[8] Subḥâna'llâhu'l-Ḳâdirun; *Ḳâdir Tanrı, bütün kusûr ve beşerî vasıflardan selâmete erişmiştir.*

DCCCCXXXV.—XXXVIII.

Kemal'in, 3 Şubat tarihli mektuplarından ilkini, Muvaffak ve Berâ'et adlı iki çocuğu bulunan, üçüncüsünü bir ay kadar önce dünyâya getiren Feride Hanım'a yazmış, bu yüzden, doğan çocuk için uygun gördüğü adları kaydetmiştir. Ondan, torunları hakkında sorduğu ba'zı şeylerin cevâbını istemektedir.

Kemal'in, âile hayâtını aydınlatmaktan başka mühim bir yanı olmayan bu mektubunun siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle olan nushasının Tâhâ Toros''tan satın alınan fotokopisi T. T. Kurumu'ndaki evkrâkı arasındadır (Nu. 16).

Kemal'in 3 Şubat'ta Rif'at Bey'e yazdığı mektubundan, Karasi'ye ta'yîn edilen onun henüz İstanbul'da bulunduğu, ona ısmarladığı şeylerden birkısmının Sakız'a geldiği, muhtelif mektuplarında olduğu gibi bunda da, henüz eline geçmeyen sapı mercanlı kalemtırâşı beklediği anlaşılıyor. Mektubunda üzerinde durduğu mühim iki mes'eleden biri *Silistre* piyesi hakkında Murad Bey'in tenkîd makâlesi, öteki ise, basılmış nushaları toplattırılan, devâmının yayımlanması önlenen *Tarîh*'i yüzünden duyduğu üzüntüdür.

Murad Bey, *Mîzân* gazetesinde, *Vatan —yâhûd— Silistire* piyesi hakkında bir tenkîd makâlesi neşretmiştir. Murad Bey bu tenkîdinde *Vatan* piyesinin, neşredildiği devirde nevi' bakımından yeni, edebiyâtımızda tiyatro sâhasında millî ilk eser olduğu için dikkati çektiğinden, aradan onbeş yıl gibi zamân geçmekle berâber, "kıymet-i aşliyyesi ḥüsn-i te'şîrini zamân-ı ẓuhûruna tâbi' edecek kadar ża'îf bulunmadığından,, bahsettikten sonra, bıraktığı te'sîrin en çok vatanî oluşundan, Kırım Harbi'ni mevzû alışından ileri geldiğine temâs eder. Tarafsız bir münakkıdın *Vatan* piyesinde birçok noksanlar da bulabileceği düşüncesindedir. Eserde dram entrikasının noksanlığı, kahramanlarından Zekiye ile İslâm Bey'in karakterleri ile hâdiseler karşısındaki hareket tarzları arasında iyi bir bağlılık bulunamaması, kahramanlarının yalnız fazîlet mücâhidi kimselerden ibâret olup, eserde düşman tarafından bir ferdin bile yer almaması bu noksanlar arasındadır. Murad Bey'e göre Sıdkî Bey ile Abdullah Çavuş müellif için büyük bir şereftir; binâ'en-'aleyh *Silistire* tiyatrosunda *îcâd* kısmının noksanları, tasvîr kısmı ile ikmâl ediliyor; fakat tasvîr'in de tam olmaması, "ya'ni ḳuvây-i mużırranın 'adem-i vucûdü ve dram entrikasının ehemmiyyetsizliği *Silistire*'yi kıymetten düşürüyor,,; bu yüzden *Silistire*, "az müddet içinde ehemmiyyetten sâḳıṭ olacağı,, fikrindedir[1]. Kemal böyle bir muâhazeye cevap vermek lâzım geldiğini yazıyor; fakat *Tarîḫ*'inin neşrine izin verilmezse, o üzüntülü rûh hâliyle cevap da kaleme alamayacaktır. O sırada olmasa bile, bir süre sonra eserinin neşrine izin verileceğini, 'Abdü'l-Hamîd'in merhamet ve adâleti sonsuz olduğundan, kendisinin uzun süre öyle mahzûn bırakılmayacağını ummaktadır.

"Elbette bir katırın edebsizliğinden dolayı beni ile'l-ebed maḥzûn bırakmazlar,, mes'elesi, *Osmânlı Tarîḫi*'nin *Medḫal*'ini kimin jurnal ettiği 1890, 1896-97 yıllarında, en çok Meşrûtiyyet II.'den sonra münâkaşalara yol açmıştır: Matbaa-i Âmire

[1] *Mîzân*, nu. 41, 42; 26 Kânûnısânî, 2 Şubat, 1888. Bu tenkîdin tahlîli hakkında, imzâsız bir makâle (*Sa'y* mec., nu. 9, 15 Şubat, 1303/27 Şubat, 1888). Ayrıca bk., *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları*, c. I., Ankara, 1967, s. 226).

Müdürlüğü, Telgıraf Reis Vekilliği vazifelerinde çalışan Mehmed Salâhî Bey'in jurnal ettiği ileri sürülmüş, Salâhî'nin bunu reddeden cevâbı üzerine, Ebüzziyâ Tevfik tarafından da bunun gerçeğe uygun olmadığı yazılmıştır. Ayni mes'elenin, 1908'den sonra, Menemenli Rif'at Bey'in jurnali hazırlayanın M. Salâhî olduğu hakkındaki yazısı üzerine canlandığını görürüz. Salâhî bu münâsebetle yazdığı eserinde, "Kemal'in *Tarîḫ*'ini jurnal eden Şâhin Bey-zâde Sa'îd Bey'dir. Kadrî Bey'in odasında yazılmıştır. Sansar Haci Mahmud, jurnali içeriye 'arż edip *Tarîḫ*'i men' ettirmiştir„ diyor ve Kadrî Bey'in odasında gördüğü kırmızı işâretli cüz'ün oraya Sa'îd Bey tarafından getirildiğini, onun tarafından yazılan jurnal'in, *Medhal*'in neşredilmiş olan *Cüz*'ü ile birlikte içeri götürüldüğünü, *Tarîḫ*'in bütününün yayımlanmasına o 'arîża ile, işâretli *Cüz*'ün sebep gösterildiğini anlatmıştır. "O 'Arîża'yı yazan el-yevm Dâhiliyye Nâzırı Memdûh Paşa'nın Mühürdâr'ı ve Nâfi'a Neẓâreti'nde Mektûbî Mu'âvini bulunan Sâ'îd Bey'dir ki Ḳadri Balâ-ter Bey'in kâtibi, adamı, maḥremi, hem-demi idi. Ebüzziyâ Tevfîḳ Bey'in mektûblarında —*Sa'îd Memdûḥ gözükecek*— cümlesiyle Paşa'sı da, ismi de telmîḥ ve îmâ buyurulmuştur„ bilgisini vermiştir [3].

Kemal, 4 ve 5 Şubat'ta Rif'at Bey'e mektubunda, çektiği maddî sıkıntı yüzünden evinin hizmet işlerini gören adamlarını azaltmağa çalıştığını, bu yüzden onun İstanbul'dan Sakız'a göndermeği düşündüğü Mehmed Efendi'yi istemediğini yazıyor; *Tarîḫ*'in neşrine devâm edilmesi için verileceğini umduğu emre dâir haberi sabırsızlıkla beklemektedir. Bu mektubunu yazdıktan sonra Rif'at Bey'den gelen 2 Şubat tarihli mektup, Besîm Bey'in bu bakımdan ümid verici şeyler söylediği haberini içine aldığından sevindirici olmuştur.

Kemal'in *Medhal*'in basımı engellenince nekadar üzüldüğünü, ma'nevî ve maddî sıkıntılarını aydınlatan bu üç mektubundan ilki siyah, ayni kâğada yazdığı öteki ikisi kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 196, 155). 3 Şubat tarihlisinin *Silistre* muâhazesinden, *Tarîḫ*'ten; 4 Şubat'ta yazılanın *Tarîḫ*'ten bahsedilen cümleleri, N. Menemencioğlu'nun dosyasından faydalanıldığı kaydiyle, M. C. Kuntay tarafından yayımlanmıştır (A. e., c. II., Kısım II., s. 658, 657); ikincisinin, yanlış olarak, tarihsiz olduğu yazılmıştır (S. 657, not — 52) 3 ve 5 Şubat tarihlilerin asıllarından, *Namık Kemal'in Osmânlı Tarihi'ne dâir* başlıklı incelememizde de faydalanmıştık (*Belleten*, nu. 94, Nisan, 1960, s. 285 v.d.).

---

[3] *Merḥûm Kemal Bey'in Taḥrîḥ'i Mes'elesi*, İst., 1327, Bekir Efendi Matbaası, s. 6, 31. Ayrıca bk., 27.I.1888 tarihli mektup (S. 510, nu. 934, not—5).

Hafiyyelerin Listesi adlı, yazanının yerine şifreli mührü bulunan eserde "Ticâret ve Nâfi'a Nezâreti Mektûbcu Mu'âvin-i evveli Kanlıcalı Sa'îd Bey„ hakkında epeyi bilgi verilmiştir: Memduh Paşa'nın maiyyetincde yetişen, hele onun Mühürdârlığı'nda bulunanlar arasında şunu-bunu çekiştirenlerden birinin de Memduh Paşa'nın güvenini kazanan, fakat onu da jurnal eden biri olduğu kaydedilmiştir (İst., 1326-1909, s. 49-51). Bâlâ Rütbesi'ne yükselen, Birinci derece'den nişânlar ihsân edilen Kadrî Bey, Ser-hafiyye sıfatıyle ün kazanmıştır; Adalar'ı teftîşe me'mur idi (A. y., s. 58, 76). Asilliği ile birlikte jurnalcılık edenlerden biri de Telgıraf ve Posta Nezâreti Reisliği'ne yükselmiş olan Salâhî Bey, Nikolayidi'nin *Servet* gazetesinde ser-muharrir olarak da çalışmıştır (A. e., s. 73, 104).

935. Ferîde Hanım'a

3.II.1888

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Mektûbun geldi. Benim küçücük kızımı yalnızca südnine eline bırakmazsın ya! Elbet sen de meme verirsin. Bu hanımın da ismini bulamaz olduk. Vicdân var, Bârıḳa var, Nâhide var, Bâṣıra var. Beğen-beğen de beğendiğini al! Sizin Karasi fenâ olmadı; ma'a-mâ-fîh sen yine Mart'a kadar gidemezsin değil mi? Hâ, bizim Babak Paşa muḫlişimiz dilini düzeltebildi mi? Yoksa yine alam ġalemimi (آلام غالمی) falan yapıyor mu? (تنك:ḳtñ) Allâh Efendi'm nalbiş (نالبش -nalbş?) gibi sözler var mı? 'Aẓametimiz yerinde mi, kimseyi kendimizle eğlendirmiyor muyuz. Yoksa dalkavukluk ediyor muyuz? Berâ'et Hanım kıskançlıktan başka birşey yapmıyor mu? Arada hiç masḫaralık yok mu? Mü'eyyed'cik neler yapar. Bana anlardan biraz ḫaber ver. Hanım Vâlide'ne hürmet; Beyefendiler'e selâm. Ṭâhir'den bed' ile çocukların cümlesinin gözlerini öperim.

22 Kânûnısânî, sene 303
Kemal

936. Menemenli Rif'at Bey'e

3.II.1888

Evlâd,

Mektûbların geldi; telgırafın kezâlik. Karasi'ye memnûn olduk. Sınıfın, falanın ehemmiyyeti yok. Sen, elbette birkaç güne kadar gidersin[3]. Şu bizim mercanlı ḳalemtırâşı Mecîd'e bırakabilirsen 'aşḳ olsun. Rop dö şambr ile fesler geldi. Rob dö şambr pek güzel; fesler de a'lâ..

Murâd Bey, *Silistire* mu'âḫaẓesinde bir-alay hezeyân söylemiş. Cevâb yazmak lâzım.. Eğer *Tarîḫ*'e ruḫṣat iḥsân buyurulur ise, o

[3] *Tercemân-ı Ḥaḳîḳat*'te, Karasi Vilâyeti Defterdârlığı'na Ankara Vilâyeti Defterdârı Rif'at Bey'in; Ankara Vilâyeti Defterdârlığı'na da Karasi Vilâyeti Defterdârı Ferid Bey'in ṭa'yîn edildiği bildirilmiştir (Nu. 2897, 20 Ocak, 1303/1 Şubat, 1888).

cevâb da neşr olunur[4]. *Tarîḫ* içün bakalım ne çıkacak! Velîni'met Efendimiz'in merḥamet ve 'adâletleri vâsi'dir. Elbette bir katırın edebsizliğinden dolayı beni ile'l-ebed maḥzûn bırakmazlar. Bu gün ruḫṣat verilmezse, bir müddet sonra verilir. Biz de musta'rıż-ı[5] şükrân oluruz. Ne zamân gidecek isen, bana ḫaber verirsin, değil mi? Artık pek gec kalmanın da luzûmu yok.. Bâḳî du'â..

22 Kânûnısânî, sene 303
KEMAL

937. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

4.II.1888

Evlâd,

Mektûbun geldi. Nâfile telâş etmişsin. Ben ḫamiyyete dokunmayacak mes'elede hasta olacak kadar sıkılmam. Bana buraya Mehmed Efendi'yi, yâḫûd başkasını göndermek mes'elesi, bilmem nereden ḫâṭırına gelmiş. Ben, mevcûdu azaltmağa çalışıyorum. Hiç kimseyi, ḫuṣûṣiyle Mehmed Efendi'yi ḳaṭ'iyyen istemem. Postayı bekliyorum. Bakalım Perşenbe günü yazdığın mektûbda ne çıkacak. Ferîde'nin, çocukların gözlerini öperim. Cümleye selâm.

23 Kânûnısânî, sene 303
KEMAL

---

[4] *Mecmûa-i Muallim*'de, Murad Bey'in *Vatan* piyesi hakkındaki tenkîdi dolayısıyla, "Munaḳḳıd-i zamân! *Mîzân-ı sencîde Beyân*! Kemal Beyefendi'ye *İntibâh Żili* (ذيل) diye unvân takdığından, *Kim etti sanā bu kârı teklîf* nidâlarıyle mu'âteb-i yârân olmakta imiş„ ; "Kemal Beyefendi tarafından *Mîzân*'a karşı tenezzülen bir makâle kaleme alındığı haber veriliyor„ deniliyor (Nu. 29, 13 Nisan, 1303/14 Şa'bân, 1305; mâvi kâğada basılmış dış kapakta, s. 113). Bu tarihlerden Mâlî yılının, gerek Hicrî karşılığından, gerek mecmuanın önce ve sonraki sayılarından anlaşılacağı üzre tertip bakımından yanlış, 1303 değil, 1304 olması lâzım geldiği anlaşılır. *Takvîmü's-Sinîn*'e göre, 14 Şa'bân, 1305'in Mâlî karşılığı 14 Nisan, 1304 (26.IV.1888)'dir.

[5] Krş., M. C. K., müstağrak

938. Menemenli Rif'at Bey'e

5.II.1888

Bu mektûbumu bitirdikten sonra, 21 Kânûnısânî, sene 303 tarîḫli mektûbun da geldi. Şimdi senin içün Karasi'ye gitmekten münâsib birşey yoktur. Baş-kâtib Paşa Hazretleri'nin dedikleri gibi ma'âşını azınsıyorsan evvel söylemeli idin. Ẕâten Sarây-ı Humâyûn'da lakırdısı olduğu zamân muvafaḳat ṣûreti göstermiş iken, şimdi Mâliyye Neẓâreti'nden şikâyet yollu birşey yazsak pek münâsebetsiz olur.

Ne millettensin ey kâfir kilîsâyî beğenmezsin
Kilîsâyî beğensen dê, celîbâyî beğenmezsin

'itâbına 'arż-ı istiḥḳāḳ etmekte ma'nâ yoktur. *Tarîḫ* içün Besîm Beyefendi'nin söyledikleri lakırdılar şâyân-ı teşekkürdür. Şevket-me'âb Efendimiz'in vus'at-i merḥametleri ma'lûmdur. Bizim gibi eṣdiḳānın uzun-uzun me'yûs ve maḥzûn kalmasına ḳā'il olmazlar.

Maşâ'allāh Berâ'et Hanım'ın 'aḳlına.... Çocuklara iltifât maḳāmında 'Ayşe denilse olmaz mı sanırsın? 'Ayşe, ḥüsn-i imtizâc ṣâḥibesi demek değil midir? Şurasını, Berâ'et kadar olsun düşünmemişsin. Melfûf mektûbu Ṭâhir'e verirsin, değil mi?

24 Kânûnısânî, sene 303
Kemal

DCCCCXXXIX.—XLIV.

Kemal, kızına gönderdiği 5 Şubat tarihli mektubunda yeni doğan torunu için Rif'at Bey'in uygun bulduğu Maḥdûme adının konulmasından yana değildir. Bu husûstaki fikirleri, Büyük Anne'si Maḥtûme Hanım'ı pek sevmediğini aydınlatma bakımından kayde değer.

Bu mektup, Kemal'in âilesi tarafından Türk Tarih Kurumu'na satılan mektupları arasında yoktur. Yalnız yayımladığımız cümleleri, N. Menemencioğlu'ndan alındığı kaydiyle M. C. Kuntay tarafından neşredilmiştir (A. e., c. 1., s. 3 v.d.).

6 Şubat tarihli mektubunu Kemal Rif'at Bey'e yazmıştır; herhâlde, Fıransızca ba'zı kitaplar ısmarlıyor. Babasına yazdığı 10 Şubat tarihli mektubunda havaların soğukluğunu, Rodos'a göre Sakız'dan, sihhatce daha iyi olduğunu anlatıyor. Yine 10 Şubat'ta kızına gönderdiği mektubunda da Sakız'ın soğuklarının kendisine yaradığını, iştihâsının açıldığını, yalnız yanlarındaki küçük Fıtnat'ın hastalanmış ise de artık iyileştiğini yazmaktadır.

Rif'at Bey'e hitâbeden 10 Şubat tarihli mektubundan Kemal'in Sakız Limanı'nın ta'mir ve temizlenmesi hakkında ba'zı düşüncelerini öğreniyoruz. Vaktiyle de bu iş için ba'zı karârlar alınmış, fakat Sakız zelzelesi, herhâlde, bunların gerçekleştirilmesine engel olmuştur. Askerlik ve ticâretce ehemmiyeti olan limanın ta'mir ve temizlenmesi için yetmiş-seksenbin liraya ihtiyâc vardır; işi üzerine alacak şirketler vardır; fakat Kemal, bunun yabancı bir şirkete havâlesinden yana değildir. Devlet mâlı arsaların emlâk-i humâyûna geçirilmesini, satışlarından elde edilecek paranın liman inşâsına sarfını, gelirin de Hazîne-i Hâssa-i şâhâne'ye mâl edilmesini uygun buluyor. Yalnız bu gibi düşüncelerinin uygun görülüp-görülmeyeceğini bilmemektedir. Dâmâdı, bu yoldaki fikirlerinin nasıl karşılanacağını öğrenebilirse, o zamân, pilanlarını bir *lâyiha* hâlinde gereken makāmlara sunmağa karâr vermiştir.

Kemal'in 17 Şubat tarihli mektubundan, gönderdiği manderinaları babası Mustafa Asım Bey'in lezzetce iyi bulmadığı anlaşılıyor; sebebini 10 Şubat tarihli mektubunda anlattığı için, bu mes'ele üzerinde pek durmamaktadır. Dâmâdı Rif'at Bey'in, eşi Ferîde Hanım ve çocukları Muvaffak, Berâ'et, Nâhide ile birlikte Karasi'ye gittiği anlaşılmaktadır.

Kemal'in, Sakız'ın havasından, suyundan, meyvelerinden, sihhatce nasıl olduklarından, v. b. şeylerden bahsettiği, uzaktakileri merâktan kurtarmak için yazılması âdet hâlini almış bu âile mektuplarında, Sakız Limanı'nın temizlettirilip yapımı hakkındaki pilanları dışında mühim birşey yoktur. İleride bu yoldaki düşüncelerini içine alan bir *Lâyiha* hazırladığını göreceğiz. Bu beş mektubundan, yalnız Rif'at Bey'e 10 Şubat tarihlisi siyah, geri kalanı kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 264, 618, 469, 368, 621).

939. Ferîde Hanım'a

5.II.1888

....Rif'at, Şafiyye'ye bizim Büyük Vâlide'nin maḥlaşını vermek ister. Onun ismi Maḥdûme değil, Maḥtûme idi; amma Maḥtûme'nin ma'nâsı nedir[1]? Ġālibâ Arnavudca birşey olacak ki ben de anlamıyorum. Allāh raḥmet eyleye, bizim Büyük Vâlide beni pek severdi, ba'zı güzel huyları da vardı; fakat tefe'ül olunup da ismi alınacak maḥlûḳāttan değildi.

24 Kânûnısânî, sene 303

[1] *Maḥtûme* (محتومه): Sâbit, muhkem, solmaz ve harâret ile uçmaz, hâtırdan çıkmaz, unutulmaz anlamınadır.

940. Menemenli Rif'at Bey'e

6.II.1888

Melfûf pusladaki kitâbları isterim. Beyoğlu'ndan buldurmalı da, ilk posta ile göndermeli. Kış geçiyor; bize Ḳavşıra armudu göndermeyecek misin?

25 Kânûnısânî, sene 303
Kemal

941. Mustafa 'Âsım Bey'e

10.II.1888

Velîni'met,

İḥsân-nâmeleri alındı. Manderinalar bozuldu ise acırım. Bura manderinalarının ba'żıları leẕẕetsiz; sebebini taḥḳîḳ ettim; ağaçlarda hastalık manderina(*ya*), nisbetle az dokunuyor; anın içün birçok ağaçlara manderina aşılamışlar. Aşıl manderina turunca aşılı; limona aşılananlar da zararsız. Portakala aşılanlar kalın kabuklu, susuz, kaba oluyor; tatlı limona aşılanlar da leẕẕetsiz, kokusuz... Bu kış, bura larda pek sert gidiyor. Doksanbeştenberi kar yağmamış, bu sene üç def'adır yağıyor. Hele bu gün ortalık bembeyaz.. İstanbul, elbette fenâdır; ma'a-mâ-fîh anın da zamânı kalmadı, geçip gidiyor. Ben, buraya geldim-geleli, vucûdce Rodos'dan daha râhatım; kıştan, ẕerre kadar müte'eṣṣir olmadım. Bâḳî du'ây-ı ḫayr efendimize..

29 Kânûnısânî, sene 303
Bende,
Kemal

942. Ferîde Hanım'a

10.II.1888

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Siz orada soğuktan ne yapıyorsunuz bilmem. Sakız'da karlar içindeyiz. Memleket ak-sâdeler giydi. Bir hayli zamândır kar görmemiştim de, ḫoşuma gidiyor. Bilmem bana soğuk mu yaradı; yoksa, Sakız'ın suyu iyi andan mıdır, vucûdce pek ziyâde râhatım. Pek güzel yemek yiyorum; vâliden de Rodos'dan çok farḳlı; herkes sihhatin-

den memnûniyyet beyân ediyor. Fıtış ḳahbesi soğuk almış; mi'desini de bozmuş; iki gün evvel bir ḥarâret geldi ki, hepimizi korkuttu. Şimdi mâşâ'allāh birşey'i kalmadı. Vâliden Hanımefendi'ye, Beyefendiler'e selâmlar; Ṭâhir'in, çocukların gözlerini öperim.

29 Kânûnısânî, sene 303
KEMAL

943. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

10.II.1888

Evlâd,

Sakız'ın ġāyet güzel, ġāyet vâsi' bir lîmânı var ki taṯhîr ve ta'mîri, hem tevsî'-i ticâret içün lâzım, hem de ḥîn-i ḥâcette Devlet-i 'Aliyye donanmasına buralarca bir mersây-i selâmet bulunmak içün elzemdir. Bu taṯhîr ve ta'mîr ise, yetmiş-seksenbin liraya iḥtiyâc gösteriyor. Vaḳtiyle bu işi bir kumpanyaya gördürmek istemişler. Sarf olunacak paraya karşılık olmak üzre bir lîmân resmi vaż' etmeği ve bir de gümrük resmini ḥîn-i sarf ve iḫrâcında ver(*il*)ecek eşyâ vaż'ına maḫṣûṣ olmak üzre imtiyâzlı antirepo mağazaları yapmağı düşünmüşler[2].. Araya zelzele ḥâṣıl etmiş, muvaffaḳıyyet ḥâṣıl olamamış. Şimdi ise, yine Sakız'ın ma'mûriyyeti yerine gelmeğe başladı. Lîmânı der-'uhde edecek şirketler mefḳūd değildir. Hâlbuki lîmân yapılır ve antirepo mağazaları da vucûde gelir ise, o nev' mağazalar sâyesinde ma'mûr olan Şire'nin mu'âmelât-ı ticâreti buraya intiḳāl edeceğinden, lîmân, hemân yapıldığı seneden i'tibâren on-onbeşbin lira Irâd vermeğe ve bu Irâd sene be-sene kat-kat tezâyüd etmeğe başlar. Burada ise, Kılıc-meydânı gibi nâmlarla ebniye inşâsından men' olunmuş birtakım arsalar vardır ki satılmak lâzım gelse, bedelleri hemân-hemân lîmân içün sarfı iḳtiżâ eden parayı vucûde getirir. Bu hâlde o kadar büyük bir Irâdı, meselâ İzmir'de olduğu gibi bir şirkete kaptırmaktan ise, baḫş olunan ve ẕâten devlet mâlı bulunan arsalar, emlâk-i humâyûna taṣabbuḥ edilerek, bedelleri lîmânın inşâ'âtına sarf edilse, öyle mühim bir Irâd Ḫazîne-i Ḫâṣṣa-i şâhâne'ye

[2] Bu ve bundan sonraki cümle aslında böyledir; dalgınlıkla ba'zı kelimelerin atlanıldığı anlaşılıyor.

mâl edilmiş olur ve bu şûretle içine ecnebî de karışabilecek bir şirkette melḥûẓ olan fenâlıklara da meydân kalmaz. Esâs-ı taṣavvur maḳbûl olduğunu bilsem, mümkin olduğu kadar ḥisâbâtını yaparak, bir *lâyiḥa* taḳdîmine çalışırdım.

29 Kânûnısânî, sene 303
KEMAL

944. MUSTAFA 'ÂSIM BEY'E

17.II.1888

Velîni'met

İḥsân-nâmeleri alındı. Manderinaların fenâ olması esbâbını geçen hafta yazmıştım. Ġarîb şeydir; böyle limon cinsine muta'alliḳ şeylerin burası en çok yeri olacak da en fenâları bulunuyor. Portakalları hâlâ ağıza konamayacak kadar ekşi... Mi'deye şişkinlik verir. Ḥekîmler ḫoş-âb'a izin vermediğinden pelte yaptırıyorum da öyle yiyorum. Havâlarımız el-ḥamdü li'llâh düzeldi. Biraz soğucak ise de zararı yok. Bilmem İstanbul'da nasıldır; fakat Rif'at'in gidişine ve çocukları da berâber götürüşüne göre, orası da düzelmişe benzer. Melfûf mektûbu luṭfen Nûrî Bey'e gönderir, bana bir de cevâb alır mısınız? Bâḳî beḳây-ı ḫayr efendimiz!

5 Şubat, sene 303
Bende,
KEMAL

DCCCCXLV.—L.

Kemal'in 7 Mart tarihli mektubunda, bir çocuk ifâdesini taklitle *Babici* (Babacığım) diye hitâbettiği dâmâdı Rif'at Bey'dir; Karasi-sancağı'nın merkezi Balıkesir'e Defterdârlık vazifesi ile yeni gitmiştir. Bu eyâlet hakkında, orada gömülü Osmanlı büyüklerine, bir rivâyete dayanarak Karasi-Oğulları'nın kurucusu Kara 'İsa'nın o sâhada gömülü olup-olmadığına dâir bilgi istiyor. 6 Şubat tarihli mektubunda Fıransızca ba'zı kitaplar ısmarlamıştı; İstanbul'dan ayrılması yüzünden bu işi Menemenli Tâhir'e havâle etmiştir; kitapların gönderilmediğini yazıyor. *Tarîḫ*'in basımına devâm için hâlâ izin verilmemiştir.

Kemal'in 15 Mart tarihli mektubunda Paşa diye hitâbettiği yine dâmâdı Rif'at Bey'dir. Rif'at Bey, Karasi-sancağı'nın mâlî işlerinden memnûn değildir; Kemal bu münâsebetle işlerin her yerde fenâlıktan uzak olmadığını, hakkındaki

dedi-kodulara ehemmiyet vermemesini yazıyor. Neşrinin devâmına izin verilmeyen *Osmânlı Tarîḫi Medḫal*'inin yazdığı kısımlarını tamâmıyle tashihten geçirmiştir; yazmağa devâm edecektir. Yazılan bir eser için harcanılan emeklerin boşa gitmeyeceği, günün birinde nasıl olsa basılabileceği düşüncesindedir.

Sakız'a bağlı Kalimnoz kazâsına Bâb-ı 'Âli Hıristiyan bir kaymakam ta'yîn etmekle berâber, bu tasdîk olunmamıştır. Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'ne dâhil adaların maktû' vergi verenlerinden ve en mühimi olan Kalimnoz Kaymakamlığı'na Kemal Mektûbî Mümeyyiz'i Reşîd Efendi'nin ta'yînini istiyor; Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâliliği tarafından Bâb-ı Âli'ye gereken şey yazılmıştır; Kurenây-ı şehriyârî Besîm Bey'e aşağıdaki 15 Mart tarihli mektubunda, Kalimnoz Kaymakamlığı'na ta'yînini uygun gördüğü Reşîd Efendi için araracılığını recâ etmektedir.

Feride Hanım'a gönderilen 15 Mart tarihli mektubunda Kemal, torunları Muvaffak, Berâ'et ve Nâhide hakkındaki düşüncelerine yer vermiş, âilevî şeylerden bahsetmiştir. Rif'at Bey'e 22 Mart'ta yazdığı mektubunda ise, Sakız'la ilgili resmî işlerine dâir de bilgi veriyor; Menemenli Tâhir'in babası, Rif'at Bey'in ağabeyi Habib Bey hastadır; bu yüzden dâmâdını teselli ederek, uzayan her hastalığın ölümle son bulmayacağını ileri sürüyor; ayni hâdiseye, kızına yolladığı 22, Mart tarihli mektubunda da temâs etmiştir.

Kemal'in, içindekileri aydınlatmağa çalıştığımız bu altı mektubundan, basımının devâmı engellenen *Tarîḫ*'ini tamamlamağa çalıştığını, lâzım olan kitapları ısmarladığını, Rif'at Bey'den Karasi ve çevresine âid bilgi toplamasını istediğini anlatan ilk ikisi, *Tarîḫ*'ine, basımının durdurulmasından sonra bir harf bile ilâve etmediğine dâir verilen bilgiyi düzelttiği için de mühimdir. Geriye kalan dört mektubu resmî işlerindeki mücâdelelerini nasıl sürdürdüğünü, âile hayâtını aydınlatıcı notlarını içine almaktadır. Besîm Bey'e gönderdiği dışında (İ. H. Uzunçarşılı, *Namık Kemal*'in *'Abdü'l-Hamîd'e Takdîm Ettiği Arîzalarla, Ebüzziyâ Tevfik Bey'e Yolladığı ba'zı Mektuplar*, *Belleten*, c. XI., nu. 42, Nisan, 1947, s. 29) kalan beş âile mektubundan ilk üçü kırmızı, geri kalanı siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 115, 604, 425, 117, 468). Rif'at Bey'e 7 ve 15 Mart'ta yazılanların *Tarîḫ*'e âid cümleleri M. C. Kuntay tarafından (A. e., c. II., Kısım II., s. 657, 658) yayımlanmıştır. Asıllarından, *Namık Kemal'in Osmânlı Tarihi'ne dâir* adlı incelememizde de (*Belleten*, nu. 94, Nisan, 1960, s. 285) faydalanmıştık.

945. Menemenli Rif'at Bey'e

7.III.1888

Babici,

10 Şubat tarîḫli mektûbun pek uzaklardan dolaştı da geldi ya.. Şimdi bir posta belâsı da burasıyle mi çıkaracağız. Her ne ise, Mağnisa ṭarîḳı kolaydır diyorlar; biz de mektûbları oradan göndereceğiz. Bana Balıkesri'nin havâsından, hâlinden, büyüklüğünden, falanından biraz ma'lûmât vermeli! Orada meşhûrlardan, ḫuṣûṣıyle ḳudemây-i

Osmâniyyân'dan medfûn kimseler var ise, anı da söylemeli. Bir de Karasi unvânının ṣâḥibi olan Kara ʿİsa ki inḳırâżıyle oraları bize bırakan devletin mü'essisidir; ʿacabâ orada mı yatıyor[1]?

Ṭâhir kitâbları göndermedi; maʿa-mâ-fîh zararı yok. Sen İstanbul'dan çıktıktan sonra, kitâbları başka taraftan istemiştim, bulamamışlar. Avrupa'ya yazdık. Armudu da afv ettik; fakat Imânı yok, bizim Muḥibbî'ye yaptırılan ḳalemtıraş ne oldu? O afv edilmeğe, falana gelmez. Be-heme-hâl buldurup gönderilmelidir. Sonra ḳıyâmet kopar. Baş-kâtib Paşa'ya[2] senin me'mûriyyet üzerine birşey yazmak iḳtiżâ etmezdi. Bizim *Tarîḫ*'ten ḫaber yok.. Bâḳî duʿâ.

24 Şubat, sene 303
KEMAL

946. MENEMENLİ RİFʿAT BEY'E

15.III.1888

Paşa,

Hele posta şimdiki gibi giderse, zararı yok; İzmir yolundan bir haftada iki-üç mektûbun birden geldi. Demek ki suhûletle muḥâbere ḳâbil olacak. Benim mektûbum da şimdiye kadar elbette vâṣıl olmuştur. Senin Mâliyye işlerinin fenâlığından baḥş ediyorsun. İşlerin, fenâlıktan berî bir cihetini bulsak da başı ucunda kandiller yaksak.... Buranın hâlindeki intiẓâmsızlıkları görsen, taʿaccüb edersin. Ne çâre, elden geldiği kadar çalışılacak. Senin 15.000 lira ile Aṭana'dan ayrıldığın nekadar ġarîb ise, Dâhiliyye Müsteşârı'nın işi muhâkeme içün Şûrâ'ya ḫavâle ettiği ṣaḥîḥ olduğu ṣûrette, o

[1] Kemal'in, Karasi isminin Kara ʿİsa'dan geldiğine dâir bir rivâyete dayanarak verdiği bilgi tarihî gerçeklere uygun değildir. XIII. asır sonlarında Anadolu Selçuklu devletinin yıkılması sırasında bu âileden Kalem-şâh ile oğlu Karasi Bey (Buna Kara ʿİsa denilmesi doğru değildir), Bizans hududunda bulunan diğer uc -beyleri gibi imparatorluğun zararına Anadolu'ya doğru istilâya başlamışlar, bu sûretle Mysia kıt'asına girmişlerdir. Karasi-Oğulları, XIII. asrın sonlarında, yâhûd XIV. asrın başlarında Balıkesir ve Çanakkal'a taraflarında bir Beylik kurmuş olan bir Türk âilesinin adıdır (İ. H. Uzunçarşılı, *İslâm Ansiklopedisi*, 59. Cüz, İst., 1953, Millî Eğitim Basımevi, s. 331: *Karasi-Oğulları* mad.)

[2] Süreyyâ Paşa

kadar ağrebdir[3]. Ḳā'ideten seni Mâliyye Neẓâreti'nden başka kimse muhâkeme altına aldıramaz. Anın ṭalebiyle muhâkeme olunmaklığın da, yine *İrâde-i Seniyye*'ye mutavaḳḳıftır. Sen öyle gevezeliklere kulak verme de işine bak! *Kitâb* içün hâlâ bir[4] ses yok. Vilâyet'in aldığı ma'lûmâta göre, Paşa[5] İstanbul'a gidecek imiş de, biz mükâfâten ve zarardan muḥâfaẓaten Vâli olacak imişiz. İzmir'in verdiği rivâyete naẓaran, *kitâb*'a ruḫṣat verilecek imiş. Biraz arası geçsin denilmiş... Bunların hepsi lakırdı b..u şeyler.. Allâh ne emr ettiyse o olur. 'Abdu'llâh Bey'e, kefâlet senedini gönderdim; bir ay kadar cevâb yazmadı. Arada büyük birâderin keyifsizliği olmasa, o kadar ehemmiyyet vermezdim; fakat keyifsizlikten o kadar merāḳ etmiştim ki, sormağa bile cesâret edememiştim. Hele senin mektûbların yetişti. Ḫuṣûṣıyle bu hafta 'Abdu'llâh Bey'den de mektûb geldi. Merāḳtan kurtulduk. Ben, *Tarîḫ* ile uğraşmaktan ḫâli değilim. *Muḳaddime*'nin mevcûd olan yazılarını kâmilen taṣḥîḥ ettim. Birçok da kitâb karıştırdım. Şu muṣîbet, ruṭûbetli havâlar biter-bitmez yazı yazmağa başlayacağım. Kitâb kitâbdır, velev yüz sene sonra olsun[6] yine basılır[7]. Şimdilik başka birşey yok.

3 Mart, sene 304
KEMAL

[3] Dâhiliyye Nâzırı Münir Paşa; Müsteşâr Celâl Bey'dir (Süreyyâ Bey, a. e., c.IV., s. 806, 869; *Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, H. 1305, İst., Mahmud Bey Matbaası, s. 147).

[4] Krş., M. C. Kuntay, bu kelime atlanılmıştır.

[5] Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Âkif Paşa

[6] Krş., M. C. Kuntay, dört yüz sene sonra olsa

[7] Ali Ekrem Bolayir, eserin basımının önlenmesine dâir olan *İrâde-i Seniyye* dolayısıyle, ".... Kemal de bu hâdisenin te'sîr-i elîmiyle biraz zamân sonra irtiḥâl eylemiştir. Nâmık Kemal 'Abdü'l-Ḥamîd'in bu *İrâde-i ẓâlimâne*'sinden sonra *Tarîḫ*'e bir harf ilâve edememiş idi,, diyor (*Osmânlı Tarîḫi*, c. I., Cüz I, İst., 1326, Mahmud Bey Matbaası, s. 26, not—1). Kemal'in notu, bu bilginin gerçeğe aykırı olduğunu isbâtlamaktadır.

947. Besîm Bey'e[8]

15.III.1888

Sa'âdetlu Efendim Hazretleri,

Sakız mülḥaḳātından Kalimnoz ḳażâsı Ḳaymaḳāmlığı'na Bâb-ı 'Âli'ce bir Hıristiyan me'mûr intiḫâb olunduğu nezd-i 'âli-i veliyyü'n-ni'amîde maẓhar'ı taṣvîb olmadığı sâmi'a-res-i iftiḫâr oldu ve 'ayn-i kerâmet hükmünde olan *İrâde-i Seniyye-i* mülûkâne üzerine tevâfür-i ömür ve şevket-i şehinşâhî da'avât-ı mefrûżası tekrâr olundu. Kalimnoz-adası Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'nde bulunan ve vergileri maḳṭû'an alınmakta olan adaların en mühimmi olarak mustaḳîm ve ḫayr-ḫâh bir me'mûra eşedd-i iḥtiyâc ile muḥtâc olduğundan inhây-i çâkerânem üzerine Mektûbî Mümeyyizi Reşîd Efendi'nin Kalimnoz Ḳaymaḳāmlığı'na ta'yîni Vilâyet'ten yazılmış ve Bâb-ı 'Âli'ce dahi mu'aḫḫaren tensîb ile 'arż edilmiş olmaġla ve mûmâ-ileyh ḫidmet-i Cenâb-ı pâdişâhî'nin vaẓâ'if-i dîniyye ve 'aḳliyyesine vâḳıf ve ḥamiyyet-i İslâmiyye ve 'ubûdiyyet-i salṭanat-ı seniyye ile muttaṣıf eṣdiḳāy-i bedengândan bulunmaġla, oraya me'mûriyyeti hâlinde o kadar mühim bir ḳażânın riżây-i 'âli'ye muvâfiḳ ṣûrette idâresi teshîl buyurulmuş ve bu ṣûretle Sakız-sancağı'na bir 'inâyet-i maḫṣûṣâ daha ifâże edilmiş olur. Ol bâbda emr ve irâde hazret-i men lehü'l-emrindir.

Fî—3 Mart, sene 304
Sakız Mutasarrıfı,
Namık
Mehmed Kemal

948. Ferîde Hanım'a

15.III.1888

Cicik Ala'cığım,

Mektûbların geldi. Âferîn Muvaffaḳ! Sen ana n'içün ḳalem vermezmişsin? O da tutar, elbette seninle eğlenir. Bir adam, *ḳbtñ*

[8] Zarfın üzeri şöyledir: Ḳurenây-ı ma'âli-ârây-ı cenâb-ı şehriyârî'den sa'âdetlu Besîm Beyefendi Hazretleri'nin pîşgâh-ı 'âli ve kerîmânelerine 'arîżadır (Not—İ. H. Uzunçarşılı). Kemal'in bu isteğinin yerine getirildiği anlaşılıyor; *Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*'de, Kalimnoz Kaymakamı olarak Reşid Efendi kaydedilmiştir (H. 1306, s. 623).

Allāh Efendi'm nalmiş ki[9] diye okuduktan sonra, hiç yazı yazmak bilmez mi imiş. Ġālibâ Berâ'et Hanım, senin istediğin kadar çetrefil olacak. Hele biraz daha söylensin-dursun da, ana bir luġat kitâbcağızı tertîb ederiz. Maşâ'allāh, Nâhide Hanım aġucuklara başlamış. Yâ, o İstanbul kızı efendim, nekadar olsa taşralı kardeşlerine mi benzeyecek? Sakız, Sakız tatlısı falan a'lâ[10].. Ḫasîsliğe, falana değer yeri de yok; çünki bir liraya bir memleket kadar eşyâ gidecek; fakat göndermesi güç.. Beybabam'a dört şişe Sakız tatlısı gönderecek olduk; yolda ikisi kırılmış. Tenekeye konulsa bozuluyor. Hele şu havâlar düzelsin; vapurlar, kırmadan eşyâ götürecek bir hâle gelsin de, o zamân çâresine bakarız. Amma, ben o zamâna kadar ne çiğnerim diyeceksin. Fenâ birşey değil a, sana bir sümüklü mendilimi göndereyim de çiğneyiver; o da sakız gibi beyaz değil mi Hanım kızım? Senin de, çocukların da gözlerini öperim.

3 Mart, sene 304
KEMAL

949. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

22.III.1888

Sinyör,

Mektûbun geldi. Karasi İstanbul'a yakın, fakat buraya uzak.. Şimdiye kadar mektûb almağa başlamışsındır. Pek gecikiyorsa, İstanbul yoluyle gönderelim. Ḥabîb Bey'in keyifsizliğine merâḳ et-

[9] قبتك الله افندم نالميش كى : *Ḳbtñ Allāh Efendi'm nalmiş ki*; Muvaffak'ın şîvesiyle olan bu ibârenin ilk kelimesi okunamadı; son iki kelimenin okunuşu doğru olup-olmadığından da emîn değiliz.

[10] Kemal, Rodos Mutasarrıflığı sırasında, Sakız ağaçları mahsûlünden faydalanma yollarını da aramıştır. Vilâyet'e gönderdiği 18 Kânûnısânî, 300 (30.1.1885) tarihli yazısında, "Buranın ormanlarında sakız ağacı nâmında birçok ağaçlar mevcûd olarak, bunlardan iyi bakılır ise Sakız maḥşûlü alınabileceği ba'zı taraftan rivâyet olunmakta olmağla aṣḥâb-ı zirâ'at maḥşûş ustalar celbiyle bu bereket-i ṭabî'iyyeden müstefîd olmak ârzûsunda bulunmakta iseler de, bu ağaçların şaḥîḥan maḥṣûl verir cinsten olduklarına iṭmi'nân ḥâṣıl edemediklerinden oraca mu'âyene ve temyîz olunmak üzre iki cinsinden birer miḳdârı bir sandığa vaż' edilerek *Yunan* vapuruna teslîm ve alınan bileti leffen taḳdîm olunmuş ve taḥḳîḳât-ı lâzimenin icrâ ettirilerek ḥâṣıl olacak netîcenin emr ve iş'ârı irâde-i Vilâyet-penâhîleri'ne mutavaḳḳıf bulunmuş bulunmağla„ diyordu (Bütününü verdiğimiz bu belgenin müsveddesi, kırmızı mürekkeble, Kemal'in el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndadır (*Defter*—III., s. 23).

memek ḳābil değil; fakat her uzayan hastalık da muḫâṭarâlı olmak lâzım gelmez... Benim keyifsizliği bilmez misin? İhtimâl ki bu kadar imtidâda sebeb, kışın şiddetidir. Havâlar da düzelmeğe başladı. İnşâ'allāh yakında birşey kalmaz. Biz burada hayliden-hayliye meşġūlüz. Koskoca Sakız kasabasını, Vilâyet-i celîle yalnız bir iḫtiyâr Meclisi ile iki Muḫtâr'a tevdî' etmiş. O sâyede her sene kasabanın tam nıṣıf vâridâtı beḳāyâda kalırmış; kimse de buna bir çâre düşünmezmiş! Memleketi, yedi-sekiz mahalleye taḳsîm ettim. Öyle me'mûl ederim ki bundan böyle beḳāyânın onda-biri kalmaz. Dimoyrondiya çelebîleri infi'âl ettiler. Muḫtâr intiḫâb ettirmemeğe kalktılar, amma, kim si..r; ben, kendi kendime Muḫtârlar'ı ta'yîn ettim-durdum; çünki ḳānûnen Muḫtârlar'ın, 'azl ve naṣbı hukûmete 'â'id.. Bakalım, yaz geldi, mülḥaḳāt ile ne yapacağız! Buranın mülḥaḳātında hâlâ taḥrîr icrâ olunmamıştı, anı yapabilecek miyiz? Şimdilik bu kadar...

10 Mart, sene 304
KEMAL

950. FERİDE HANIM'A

22.III.1888

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Mektûbun geldi. İnşâ'allāh şimdiye kadar siz de bizim mektûbları almağa başlamışsınızdır. Muvaffaḳ'ın Allāh suâli tuḥâf.. Ḥabîb Bey'in keyifsizliği öyle merāḳ edecek derecede olmasa gerektir. Uzamak, muḫâṭarayı mûcib değildir. İnşâ'allāh yakında savuşturur. Çocukların gözlerini öperim.

10 Mart, sene 304
KEMAL

Kemal'in kızına ve dâmâdına yazdığı 29 Mart tarihli ve postaların intizâmsızlığından bahseden mektubunda kayde değer birşey yoktur. Her ikisine ayrı-ayrı yazdığı 5 Nisan tarihli mektuplarında, ölümünden bahsedilen, herhâlde Rif'at Bey'in ağabeyi ve Menemenli Tâhir'in babası, bundan önceki mektuplarda hastalığından söz edilen Hâşim Habîb Bey'dir.

Karasi Vilâyeti ilk zamânlarda Balıkesir, Bergama'dan başka Susurluk, Aydıncık, Sındırgı, Bigadiç, İvrindi, Baş-Gelembe, Burhâniyye, Edremid, Ayazmend, Bayramiç, Ayvancık, Ezine ve Tırova mıntakası etrâfındaki ve bir de Balıkesir yakınındaki yerleri içine alıyordu. Muhtelif asırlarda muhtelif sâhalar Karasi Vilâyeti'ne katılmış, veyâ ayrılmıştır. 1880'de Biga'nın ilâvesiyle Karasi Vilâyeti teşekkül etmiş, Bursa'ya bağlı Balaṭ (Dursun Bey) nâhiyesi bu münâsebetle Karasi Vilâyeti'ne alınmış, 1888'de, Balıkesir yine lağvolunarak Karasi, Hudâvendigâr'a bağlanmıştır [1]. İşte Kemal, 12 Nisan tarihli mektubunda bu mes'eleden bahsediyor. Rif'at Bey iki aydanberi Karasi Vilâyeti merkezi Balıkesir'de Defterdâr'dır; Balıkesir'in lâğvı ve Mutasarrıflık olması üzerine Defterdârlık da kaldırılmıştır. Bu vaz'iyyet karşısında dâmâdına nasıl hareket etmek lâzım geldiğini anlatıyor.

Kemal, Rif'at Bey'e gönderdiği 10 Şubat tarihli mektubunda Sakız Limanı'nın ta'mir ve temizletilmesini düşündüğünden, yabancı bir şirkete havâleden yana olmadığından, sermâyeyi, esâsen devlete âid arsaların satışından hâsıl olacak parayı Hazîne-i Hâssa-i şâhâne'ye nakl ettirerek te'mîne çalışacağından, ancak bu düşüncelerinin iyi karşılanacağını el-altından öğrendikten sonra liman projesini gereken makâmlara sunmağa karâr verdiğinden bahsetmişti. Bu fikirlerinin uygun görüleceği Mustafa Âsım Bey'e gönderdiği 18 Nisan tarihli mektubundan anlaşılıyor. Bunun dışında âilesiyle ilgili, ba'zı şeylerden, maddî vaz'iyyetinin bozukluğu dolayısıyle, Ali Ekrem'i kendisine vekâletle İstanbul'a dedesinin elini, ayağını öpmeğe göndermeği istemekle berâber, zevcesi Nesîme Hanım'ın da gideceğini düşünerek, böyle bir karârdan vaz geçtiğinden bahsediyor.

Kemal'in âile hayâtını, az da olsa, uğraştığı resmî işlerini aydınlatan bu altı mektubundan ilk dördü siyah, geri kalanları kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 401, 277, 439, 254, 253, 640).

951. Ferîde Hanım'a

29.III.1888

Faya ḳaya, naje şaje [2] mektûb ister misiniz efendim; işte! Fakat bilmem gelecek mi, gelmeyecek mi? Bu hafta sizden hiç ḫaber yok.. Bu postaların Allâh belâsını versin! İnsân adam gibi mektûb almadıkca, canı isteyerek birşey yazamıyor ki.. Çocukların gözlerini öperim Ferîde'ciğim.

17 Mart, sene 304
Kemal

[1] Prof. İ. H. Uzunçarşılı, *Karasi-Oğulları* mad., *İslâm Ansiklopedisi*, 59. Cüz, İst., 1953, s. 334[b]; Karasi-sancağı, 1909'da mustakil Mutasarrıflık olmuş, 1923'de bütün Mutasarrıflıklar'ın vilâyet sayılması ile, Karasi Vilâyeti adı, 1926'da tarihî hânedânlara âid vilâyet isimlerinin kaldırılması ile Balıkesir Vilâyeti nâmını almıştır.

[2] Kemal, „فايا قايا ناژه ثاژه" şeklinde yazdığı bu kelimelerle torunlarının şîvesini taklit ve alay etmektedir.

952. Menemenli Rif'at Bey'e

29.III.1888

Nivat Bey,

Bu postalarla nasıl ederiz. Bu hafta bir taraftan ḫaberin ẓuhûr etmedi. İhtimâl ki bir vapur, iki-üç mektûbunu birlikte getirir. Biz El-ḥamdü li'llāh 'âfiyetteyiz. Söyleyecek birşey yok.

17 Mart, sene 304
Kemal

Ben, mektûbumu yine İzmir yoluyle gönderiyorum. Ekrem, İstanbul ṭarīḳıyle gönderecek. Bakalım hangisi çabuk varır.

953. Ferîde Hanım'a

5.IV.1888

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Mektûbun geldi. Ẓuhûr eden muṣîbet içün ne diyeyim. Allāh o yattıkça bâḳîlere ömürler, sabırlar iḥsân etsin. Ṭâhir ḥaḳḳında olan muṭâla'amı Rif'at'e yazdım. Bana kalırsa, Ṭâhir İstanbul'da geçinemez; fakat bilmem vâlidesi İstanbul'dan çıkmak ister mi? Kendisine ẓâten Ma'ârif Müdîrliği falan teklîf edip duruyorlardı. Bizim vilâyete Ma'ârif Müdîri olursa, râhat eder. 2.500 ġuruş ma'âşı var. Biz el-ḥamdü li'llāh 'âfiyetteyiz. Çocukların gözlerini öperim.

24 Mart, sene 304
Kemal

954. Menemenli Rif'at Bey'e

5.IV.1888

Evlâd,

Mektûbun geldi. Bilirsin, ta'ziye kadar soğuk, dünyâda birşey bulunmaz. Sana ne diyeyim, keder etme diye aḫlâḳsızlık mı ta'lîm edeyim. Yalnız, kederi hastalanacak dereceye götürmemek, kendi hastalığı ile başkalarını da hasta edebilecek bir hâlde bulunanlar içün vaẓife-i insâniyyettir. 'Abdu'llāh Bey'e, Ṭâhir'e birşeyler

yazdım. Böyle şeylerde ne yazılabilecek! Ṭâhir içün Mâbeyn'e murâca'ata ḥâcet yok.. Bizim Ma'ârif Müdîri İstanbul'a gidiyor; niyyeti de bir daha buraya gelmemektir. O cihet taḥaḳḳuk ederse, Münîf Paşa ḳuvvetiyle Ṭâhir'e buranın Ma'ârif Müdîrliği'ni alabilmek ümîdindeyim. Olmazsa başka bir çâre düşünürüz.

24 Mart, sene 304
KEMAL

955. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

12.IV.1888

Evlâd,

Karasi'nin Mutasarrıflık'a taḥvîl olunduğuna dâ'ir telgrafın geldi. Dünyâda böyle ẓuhûrâta sabırdan başka çâre bulunmamıştır. Taḥvîl-i meslek içün sur'at-i mümkine ile murâca'at ṭaleb ediyorsun; hâlbuki taḥvîl-i meslekin muḥâl derecesinde müşkil ve ḫuṣûṣıyle pek çok zamâna muḥtac olduğunu söylemişlerdi. Şimdi murâca'attan bir fâ'ide-i 'âcile ḥâṣıl olmayacağı bununla müṣbettir; bu cihetle pederle 'Abdu'llâh Beyefendi'ye yazdım. İcâbına ve verilecek ḳarâra göre teşebbüsler edeceğiz. Senin de, mekteb çocuğu gibi yalnız başka taraftan edilecek teşebbüse intiẓârın lâzım gelmez. El-ḥamdü li'llâh ma'lûm-ı Padişâhî olmuş bir me'mûrsun. Doğruca murâca'at et; maġdûriyyetini söyle! Biz de bir taraftan yâvîlasını[3] alırız. İnşâ'allâh medâr-ı mükâfât olur. Ferîde'nin, çocukların gözlerini öperim. Bâḳî du'â..

31 Mart, sene 304
KEMAL

[3] Aslında „ياويلاسى" şeklinde yazılan bu kelime, Arabça *yāvī* kelimesinden türetilmiştir, *inhâsını* ma'nâsını ifâde eder. Rif'at Bey, kendi el yazısıyle Kemal'e yolladığı 30.III.304 (11.IV.1888) tarihli mektubunda Karasi'ye geleli iki ay olmadan bu Vilâyet'in lağvından, buranın Mutasarrıflık vazifesini istediğini anlatan telgrafı bu gün çektiğinden bahsetmiştir; bu ta'yîn için, "telgrafla teşebbüs buyurmadınız ise fâidesizdir„ diyor (Mektubun aslı T. Toros'un arşivindedir).

956. Mustafa 'Âsım Bey'e

18.IV.1888

Velîni'met,

Luṭuf-nâmeleri alındı. Elinizi, ayağınızı öpmek içün Ekrem'i vekâleten göndermeği ben de ârzû ediyorum; fakat "اَلسَّلَامُ يَجُرُّ اَلْكَلَامَ وَالْكَلَامُ يَجُرُّ اَلْبَطِيخَ" kabîlinden olacak[4], Taḥsîn Paşa'nın orada bulunması münâsebetiyle vâlidesi de gitmeğe kalkışacak. O ṣarfiyyâta ise ṭâḳat yok. Beyefendiler, Hanımefendiler, bizim birkaç senelik muvâzeneye tor[5] ettirmişler. Miḳyâsı kolay.. Şimdi evin işine kendim bakıyorum. Anlardan çok iyi idâre ediyorum. Keloğlan'ın ṣadâretinden dünyânın hâli anlaşılacağı gibi, bizim ḥüsn-i idâre-i beytiyyeden de anların hâli ma'lûm olur. Sakız yâsemeni var; fakat burada andan tatlı yapmasını bilmiyorlar. Bir ta'rîfesini gönderirseniz yaptırır, taḳdîm ederim; hem buradaki aṣḥâb-ı san'ata da bir fâ'ideniz dokunmuş olur. Çiçek tatlısı yaptırıyorum; taḳdîm ederim. Bâḳî du'ây-ı ḫayr efendimiz!

6 Nisan, sene 304
Bende,
Kemal

LImân'ın ḫarîṭaları yapıldı. Şire LImanı'na dâ'ir beklediğim ba'ẓı ma'lûmât var; henüz alamadım. Aldığım gibi *lâyiḥaları* taḳdîm ederim. Yazılması da pek kolay değil.. İçinde birçok ḥisâb işi var[6].

---

[4] Es-selâm yecurru'l-kelâm ve'l-kelâm yecurru'l-baṭîḫ: *Selâm, konuşmğa yol açar; konuşulunca da ikrâmda bulunmak (karpuz ikrâm etmek) lâzım gelir.*

[5] Bu kelime aslında tvr (تور) şeklinde yazılmıştır; Kemal'in dalgınlıkla *z* (ز) yerine *r* (ر) yazdığını, doğrusunun toz (توز) olacağını sanıyoruz; bilindiği gibi, *toz etmek* ta'biri, *ber-hâvâ etmek, havaya uçurmak, yok etmek* anlamına gelmektedir. Ev halkının israfı yüzünden büdce muvâzenesinin alt-üst edildiğini anlatmak istemiş olabilir.

[6] M. Âsım Bey, kendi el yazısıyle oğluna 17 Mart, 304 (29 Mart, 1888) tarihli mektubunda, "Liman içün bir teşebbüs var idi; nasıl oldu? Haber alamadık; bundan haber bekleriz. Evrâkı geldi mi, gelmedi mi?,, diye sormuştur (Mektubun bütünü T. Toros'un arşivindedir).

DCCCCLVII.—LXIV.

Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti'ne bağlı Limni'de açık veyâ açılacak bir me'mûrluk vardır; bura Vâli Muâvini Tevfik Bey ġālibâ seyahatte bulunduğundan, Limni hakkında Kemal açıkca bir fikir edinememiştir [1]; Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Âkif Paşa, Rif'at Bey'in inhâsını yazarsa, Kemal teşebbüse geçeceğini 26 Nisan tarihli mektubunda bildirdiği Rif'at Bey'e, ta'yîn işini halletmek üzre İstanbul'a gitmesini tavsıye ediyor. Ayni tarihte Feride Hanım'a mektubunda ise, Karasi Vilâyeti'nin lağvı yüzünden açıkta kalan Rif'at Bey'e, ora Muhâsebeciliği'nin vekâletle verilmesinden dolayı üzülecek birşey olmadığını bildiriyor.

Mustafa Âsım Bey'e gönderilen 3 Mayıs tarihli mektupta, âile mektuplarının çoğunda olduğu gibi kayde değer birşey yoktur; bu tarihte kızına ve dâmâdına yolladığı mektuplar için de ayni şey söylenilebilir.

10 Mayıs tarihli mektuba göre, Balıkesir'in Karasi Vilâyeti merkezliğinden lağvı ile Defterdârlık vazifesi kaldırılınca vekâleten ta'yîn edildiği Muhâsebecilik'ten, Mutasarrıf Vekilliği'nden memnûn olmayan Rif'at Bey'in İstanbul'a gitmesini yerinde bulan Kemal onun hiddeti ile alay ediyor; Sakız'ı kalkındırmak için projelerinden, tasarladığı ve birkısmını da gerçekleştirdiği resmî çalışmalarından bahsediyor.

Kızına gönderdiği 15 Mayıs tarihli mektubunda Kemal, teftiş için Sakız'ın kazâ ve nâhiyelerine gideceğini bildirmekte, İstanbul'a, Karasi'den dönmeleri münâsebetiyle hoş geldiniz demektedir; ayni tarihte Rif'at Bey'e yazdığı mektubuna da, "Hoş geldiniz, safâ geldiniz„ hitâbı ile başlamıştır. Maddî bakımdan iyi olmadığı, borçlu bulunduğu anlaşılıyor. *Tarîḫ*'inin neşrine izin verilirse o zamân borçlarını ödeyebileceğini düşünmektedir. Mâbeyn-i Humâyûn tarafından eserin neşrine devâm olunması için teşebbüse geçileceğini haber almıştır; Rif'at Bey'in, bu rivâyetin gerçeğe ne dereceye kadar uygun olduğunu Besîm Bey'e sormasını istemektedir.

İçindekileri aydınlatmağaçalıştığımız bu mektupların çoğunda, Karasi Vilâyeti'ne Defterdâr olarak ta'yîn edilen Rif'at Bey'in, 1888'de Karasi lağvedilerek Hudâvendigâr Vilâyeti'ne bağlanmasıyle Defterdârlık me'mûrluğu kaldırılınca vekâletle Karasi Muhâsebeciliği'ne, sonra bura Mutasarrıflığı'na yine vekâleten getirilmesi üzerinde durulmuştur. Bu değişikliklerden üzülen Rif'at Bey'e, işin çözümü için ba'zı tavsıyelerde bulunan Kemal, ba'zan da işi şakaya boğarak ve dâmâdını kızdırmak için Sakız'da nufûs sayımını başardığını, kantar vergisi verilmesini sağladığını, Belediye gelirini ikibinden çok artırdığını, yolların yapımını sürdürdüğünü, v. b. resmî işlerini anlatmıştır. Mektuplarını, kendi hayâtı bakımından asıl ehemmiyetli kılan bu yolda verdiği bilgi, maddî sıkıntı içinde bulunduğunu, *Tarîḫ*'inin basımına devâm edilmesi için Mâbeyn-i Humâyûn'ca teşebbüse geçileceğini öğrendiğini, borçlarını ödeyebilmek için bu haberin gerçekleşmesine bel-bağladığını anlatan notlarıdır.

[1] Vilâyet'in İstînâf Müdde'î-i Umûmîsi olan Tevfik Bey, Vilâyet merkezinin Rodos'a naklinden sonra Vâli Muâvinliği'ne getirilmiştir (*Tercemân-ı Haḳîḳat*, nu. 2897, 20 Ocak, 1303/2 Şubat, 1888); *Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, H. 1305; 1306, s. 310; 618).

Mektuplardan, yalnız Mustafa Âsım Bey'e yazılan 3 Mayıs tarihlisi (Nu. 959), Türk Tarih Kurumu'nda yoktur; Kemal'in el yazısıyle olan metninin fotokopisi, Ali Ekrem Bolayir'in *Namık Kemal* adlı eserinde vardır (İst., 1930, Devlet Matbaası, s. 60 v.d. Bu mektubun aslı, hâlen M. Uğur Derman'da bulunmaktadır; kendisine Mâhir İz'in evrâkından intikāl etmiştir. Bize, fotokopisini lutfen gönderdikleri için teşekkür ederiz). Ceri kalan yedi mektuptan Rif'at Bey'e yazılan 10 Mayıs tarihlisi siyah, ötekileri kırmızı mürekkeble, Kemal'in el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 200, 478, 477, 204, 110, 383, 424). Rif'at Bey'e 15 Mayıs'ta yazılanın borçlarından, *Tarîh*'inden bahsedilen cümleleri, N. Menemencioğlu'ndan alındığı kaydiyle, M. C. Kuntay'ın eserine alınmıştır (A. e., c. II., Kısım II., s. 660); bu mektubun esâs nushasından, *Belleten*'deki *Namık Kemal'in Osmânlı Tarihi'ne dâir* adlı incelememizde de faydalanmıştık ((Nu. 94, Nisan, 1960, s. 285 v.d.).

957. Menemenli Rif'at Bey'e

26.IV.1888

Maktûbun geldi. Karasi Mutasarrıflığı içün benim tarafımdan birşey yazılmak ḳābil olamazdı; ma'a-mâ-fîh senin tarafından giden istid'âlar fenâ olmadı. İlerisi içün bir muḳaddimedir. Tevfîḳ hâlâ 'avdet etmediğinden Limni mes'elesinin ne hâl kesb ettiğini öğrenemedim. Vâli senin içün Limni'yi yazarsa, ben de teşebbüs ederim. Sizin Muḥâsebeci Vekâleti tuḥaftır; Mutasarrıf'ınız ise tuḥaf değil, etḥaf[2].. Her ne hâl ise.. Sen İstanbul'a gelmedikce me'mûriyyet ayağına gitmez sanırım; Limni olursa o başka mes'ele.. Şimdilik başka söyleyecek birşey ḫâṭırıma gelmiyor.

14 Nisan, sene 304
Kemal

958. Ferîde Hanım'a

26.IV.1888

İki Gözüm Ferîde'ciğim.

Mektûbun geldi; ne çâre, biraz da Muḥâsebeci Vekâleti etmeli! İnşâ'allāh şimdiye kadar anın da arkası alınmıştır. Nekadar can

[2] Ayni *Sâl-Nâme*, H. 1306, s. 471: Behcet Paşa, Karasi-sancağı Mutasarrıfı'dır; bu *Sâl-Nâme*'nin basımı sırasında yapılan ta'yîn ve değişmeleri gösteren ek cedvelde, Karasi-sancağı Mutasarrıflığı'na, Kara-Hisâr-ı sâhib Mustasarrıfı İbrâhim Şârım Bey'in getirildiği kaydedilmiştir (S. 793).

sıkılsa fâ'ide yok. Düşünmeyi-vermeli ve's-selâm[3].. Muvaffaḳ'ın, Berâ'et'in, Nâhide'nin gözlerini öperim.

14 Nisan, sene 304
KEMAL

959. MUSTAFA 'ÂSIM BEY'E

3. V. 1888

Velîni'met,

İḥsân-nâmeleri alındı. Geçen hafta seyâḥate çıkdığından baḥs ettiğim şurûblar da geldi. Avrupa'da da şurûbun bundan güzeli yapılmaz. Hem içtim, hem Hanım Vâlide'me du'âlar ettim[4]. Burada da birkaç kişiye birer bardak verdim, hayrette kaldılar; ta'rîfesini istiyorlar. İḥsân buyurursanız yapmağa çalışacaklar. Dört-beş gündür burada furtınadan, soğukdan ḳıyâmetler kopuyor. Hele üç gün sürekli bir poyraz furtınası oldu. Altmış-yetmiş senedir Sakız'da bulunanlar hiç miṣâlini görmedik diyorlar. Dün akşam biraz sükûnete meyl etmiş idi; bu gün yine başladı. Bu akşam da havâyı ẓulmet kapladı. Bir sıkı yağmur 'alâmeti görünüyor. Havânın bu kadar münâsebetsizliğiyle berâber, bendenizin 'âfiyetim, râhatım el-ḥamdü li'llâh. Rodos'dan ziyâdedir. Bâḳî du'ây-ı ḫayr efendimiz!

21 Nisan, sene 304
Bende,
KEMAL

[3] Rif'at Bey'in, kendi el yazısıyle Kemal'e gönderdiği 20.IV.304 (2.V.1888) tarihli mektubundan Karasi Muḥâsebeciliği'ne ta'yîn ettiklerini, bunu istemediğini telgrafla bildirip izin verilmesini istediğini, me'zûniyyet verdiklerini, fakat Âtıf Bey giderken zor ile kendisini vekil bıraktığı için Mutasarrıf Vekilliği dolayısıyle iznini kullanamadığını, yeni Mutasarrıf'ın henüz gelmediğini, İstanbul'un Muhâsebecilik'i kabûl etmemekle berâber, yine bu vezîfeyi görmek üzre bir süre orada kalmasını tavsıye ettiklerini öğreniyoruz (Mektubun aslı, T. Toros'un arşivindedir).

[4] M. Âsım Bey'in kendi el yazısıyle oğluna 7 Nisan, 304 (19.IV.1888) tarihli mektubundan çiçeklerin şurubunu yaptıklarını, yolda azıcık kızdığından geri kalanını kaynatıp çiçek-suyu elde ettiklerini, Sakız emânetcisi Nikoli Navro aracılığı ile altı şişe gönderdiklerini öğreniyoruz (Mektubun aslı T. Toros'un arşivindedir).

960. Ferîde Hanım'a

3.V.1888

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Mektûbun geldi. Bir hafta mektûb yazamadık diye ġavġalar yapacak, sunturmalara mı çıkacaksın? İşte kocana mektûb yazmıştım ya.. Bir karı ile koca biribirinin yarısı imiş. Nivat Bey'e yazdığım mektûbun yarısı da senin idi. Andan başka Ṣadr-ı A'ẓâm'ın mektûbuna Paşa tarafından selâm yazan Dîvân Efendisi gibi, sana da ayrıca selâm yazmıştım. Daha ne istersin lebi kakış mûcîbem[5]...

Nivat Bey Muḥâsebecilik için darılır da yine barışır. O kadar telâş edecek birşey değil; İnşâ'allâh ilerisi ḫayrdır; çünki herkese temiz ağzını açmak için vesîle hâzırlıyorlar. Beş gündür burada furtınadan, soğuktan ḳıyâmet kopuyor. Az kaldı kar yağacaktı. Biz yine el-ḥamdü li'llâh 'âfiyette, râhattayız. Vâliden dişini çıkarttı; birkaç gün râhatsız iken savuşturdu. Babak Paşa'nın, Beyâ'et Abla'nın, Nâhide'nin gözlerini öperim. Hele Babak Paşa İstanbul'a gelsin de, ben ana nasıl şurûblar göndereceğim!

21 Nisan, sene 304
Kemal

961. Menemenli Rif'at Bey'e

3.V.1888

Nivat Bey,

Mektûbun geldi. Muḥâsebecilik'e o kadar hiddetin ne luzûmu var ya?. Vâlilik'ten Mutasarrıf olan paşaların canı yok mu? Amma sen dâ'ima ileri gitmek istermişsin. Ne yapalım, Nâẓır'ınız gençliktenberi geri-geri gitmeğe alışmış. Laṭîfe ber-taraf, bu bir hâl-i ṭabî'î değildir; elbette yakında ber-taraf olur. Senin için de vesîle-i taẓallümdür. Bilmem, Ankara dururken Karasi'yi nereden başımıza çıkardık. Hele ne ise, dünyânın böyle hâlleri dâ'ima eğlence gibi görülmek lâzım gelir. Şimdiye kadar İstanbul'dan gelen ma'lûmât, ẓihnimde bir ḳarâr-ı ḳaṭ'î vermeğe musâ'id değil. Bakalım bu hafta

[5] Bu ibâre, „لبی قاقش موجیبم" şeklinde yazılmıştır; dudakları kakışan, kendisinden istenileni, sorulanı yerine getirenim anlamında olabilir.

İstanbul ne söyleyecek? Ben de ana göre seninle konuşurum. Bâḳî beḳā..

21 Nisan, sene 304
KEMAL

962. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

10.V.1888

Siz Karasi'den ayrıldınız; postalar da düzeldi. Bu hafta yine muḫtaṣar bir mektûb aldık. Muḥâsebecilik'ten Mutasarrıf Vekâleti'ne düşmek, ya'ni bir dâmdan kurtulup da dİğerine tutulmak tuḥaftır; oh olsun diyeceğim geliyor. Sendeki hiddetleri, şiddetleri düşünüyorum da gülüyorum. Ben ne yalan söyleyeyim, âlâmın da böyle maṣḫara nev'iyle eğlenirim. İstanbul'a gelmek ḥaḳḳında olan fikrin doğrudur. Hele gel bakalım. Biz de Icâbına göre söyleniyoruz. Sakız'ı iḥyâ ile Ḫazİne-i Ḫâṣṣa'ya büyücek bir Irâd ḥâṣıl edecek ba'zı taṣavvurlar 'arż ettim; maḳbûl olur sanırım. Ben, birkaç güne kadar mülḥaḳāta gitmek niyyetindeyim[6]. Vucûdce pek râhatım; işlerim de pek güzel gidiyor. Vilâyet'in İsporat-adaları'nda bu kadar uğraşıp da icrâsına muvaffaḳ olamadığı taḥrİr-i nufûsu, bir żabṭıyye sevḳıne luzûm kalmaksızın fi'le çıkardık; kantar resminin mecbûriyyetini fi'le çıkardık; daha ba'zı tedbİrler ittiḫâẕ ettik. Belediyye vâridâtı ikibin liraya kadar tezâyüd etti. Yol yaptırmak, falan gibi icrâ'âta nihâyet gelmiyor. Hele bakalım, Allāh muvaffaḳ ederse, burada Midilli'den ziyâde iş görülecek. Şimdilik bu kadar...

28 Nisan, sene 304
KEMAL

[6] Sakız-sancağı İstanköy, Leryoz, Ḳalimnoz, Ḳaryoṭ, İbsara (استانكوى ، لريوز ، قاليمنوز ـ قاريوط ـ نيقارا ؛ ايبصاره ـ ايبصاره) olmak üzre kazâ merkezi bulunan başlıca beş adayı içine almaktadır; bu kazâ merkezlerinden ilk üçü birinci sınıf kaymakamlık, Karyot ile İbsara üçüncü sınıf kaymakamlıktır. İncirli nâhiyesi İstanköy'e, Baṭnos (بطنوز ـ باطنوس) Leryoz'a, Astropalya (آسترو پاليه ـ اوسترو پاليه) nâhiyesi Kalimnoz'a tâbi'dir; Karyot bir adadan ibârettir. İbsara'ya bağlı başka adalar varsa da bunlar meskûn değildir. Kardamile (قردامیله), Kalamoti (قالاموتى ـ قلاموطى), Voliso (وولیسو) nâhiyeleri ba'zı köyleri içine almakta ve merkezden idâre edilmektedir (*Sâl-Nâme-i Vilâyet—Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*, H. 1303, Vilâyet Matbaası s. 80 v.d.— *1303 Sene-i Hicriyyesi'ne Maḫṣûṣ Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, İst., Mahmud Bey Matbaası, s. 42. H. 1306, s. 622 v.d. J. H. Mordtmann, *Sakız-Adası* mad,. *İslâm Ansiklopedisi*, 101. Cüz, İst., 1964, s. 96[b] v.d).

963. Menemenli Rif'at Bey'e

15.V.1888

Ḫoş geldiniz; ṣafâ geldiniz! Şimdi bakalım işleriniz ne olacak[7]! Ben mecbûren mülḥaḳāta gidiyorum. Oralardan fırsat bulursam mektûb gönderirim. Siz dâ'ima mektûb gönder(*in*); beni nasıl olsa gelir bulur. Gerek kendin içün, Ṭâhir içün ne yapacaksan ḫaber verirsin. Bize de birşey lâzım olursa yaparız. Telgıraf'taki Reşâd Bey[8], Custinyani ile görüşmüş. Fâ'izin yarısından geçecekmiş; fakat ayda kırk[9] lira istermiş. Ben, yirmi liradan ziyâde veremem. İsterse aylığın rub'unu ḥacz etsin; isterse, bir ṣûret-i tesviyeye girişsin diye ḳaṭ'iyyen cevâb gönderdim. Sen de, Reşâd Bey'i gör de, lakırdı et! Bana kalırsa, şimdilik hiçbir ṣûret-i tesviye aramamak daha ḫayırlıdır. İleride *Tarîḫ*'e ruḫṣat verilmek gibi bir münâsebetle ele para geçerse, o zamân ṣûret-i tesviyeyi düşünürüz. *Tarîḫ* içün Mâbeyn-i Humâyun'ca bir teşebbüs niyyeti var. Besîm Bey Efendi'yi gördüğün vaḳit, *Tarîḫ* ne oldu, ne olacak gibi bir su'âlcik îrâd ediver bakalım. Bâḳî du'â[10].

3 *Mayıs, sene* 304
Kemal

---

[7] Rif'at Bey, kendi el yazısıyle Kemal'e gönderdiği 5 Mayıs, 304 (17.V.1888) tarihli mektubunda, Balıkesir'den güç kurtulduğunu, Mutasarrıf gelince ertesi günü ayrılıp geçen Perşenbe (30 Nisan'da) İstanbul'a geldiğini, yolculuğu sırasında üç gece kaldığı Bandırma'da Ser-yâver-i esbak Halil Paşa ve Avrupa'da iken Reşad Paşa ve Nûrî Bey'le münâsebeti olan Rusûmât Müdürü Haci Hakkı Bey (Cemil Paşa'nın Hacı Hakkısı) ile görüştüğünü anlatmıştır. İstanbul'a gelince de Mabeyn'de Nûrî, Haci Kadrî; Hazîne'de Reis Efendi, Nâzır Paşa, Müsteşâr Portakal Efendi'yi gördüğünü, Râtib Paşa *Dîvânı*'nı M. Âsım Bey'in Sâhib Bey'den istinsâh ettirmek üzre aldığını yazmıştır (Mektubun aslı T. Toros'un arşivindedir).

[8] "Posta ve Telgıraf Meclisi a'zâsından Reşâd Bey'dir; Doktor Nihad Reşad Beller'in babasıdır„ (Not—M. C. Kuntay).

[9] Krş., M. C. Kuntay, kırık beş

[10] Krş., M. C. K., bu iki kelime yerinde mektubun tarihi vardır.

964. Ferîde Hanım'a

15.V.1888

Ḫoşları delmişdan dîger,

İnşâ'allâh iyisiniz! Ben, El-ḥamdü li'llâh 'âfiyetteyim. İşler içün Rif'at'e bir-iki söz yazdım. Ben mülḥaḳāta gidiyorum; bakalım kaç günde kurtulabilirim. Babak Paşa'nın, Berâ'et, Nâhide Hanımlar'ın gözlerini öperim.

3 Mayıs, sene 304
Kemal

DCCCCLXV.

Ebüzziyâ Tevfik'in eşi Adviyye Hanım, ba'zı anlaşmazlıklar dolayısıyle evinden ayrılmıştır. Kemal bu yüzden ona, üç çocuğunu bırakarak evinden uzaklaşmamasını, âile yuvasına dönmesini, böylece aradaki soğukluğa da son verilmiş olacağını bir dost olarak hâtırlatmaktadır.

Aslı, Ebüzziyâ'nın oğlu Velid Bey'de olan mektup, M. C. Kuntay tarafından, yeni harflere çevrilerek yayımlanmıştır (A. e., c. II., Kısım II., s. 775); klişesi bu fasıldadır deniliyorsa da, eserde metnin aslına yer verilmiş değildir.

965. Hemşîrem 'İffetlu 'Adviyye Hanımefendi'ye

15.V.1888

'İffetlu Hemşîrem Efendim,

Bu günlerde beyinizin hânesinden ayrılarak bir başka mahall'e çıktığınızı işitiyorum Tevfîḳ'ın eğer böyle bir mu'âmeleyi bi-ḥaḳḳın da'vet edecek huysuzlukları olsaydı, yirmidört sene birlikte geçinilemezdi. Hep başımıza gelen hâllerdir; evce ba'zı küçük şeyler insânın żıddına gidiyor da naẓarda büyüyor, her hâli aldırılacak kadar ehemmiyyet buluyor; fakat lâyıḳıyle düşünülünce işin ḥaḳîḳati meydâna çıkıyor. Şikâyet edilen mu'âmeleden iḥtiyâr edilmek istenilen hâlin bin kat acı olduğu pek kolay anlaşılıyor. Kim bilir, ne-kadar ufak şeylerden azmış munâża'alar içün, üç dâne melek gibi evlâdınızı analı yetîm bırakmağa gönlünüz hiçbir vaḳit ḳā'il olmayacağından emînim; binâ'en-'aleyh şu iḥtârât-ı 'âcizânem üzerine aradaki burûdete bir nihâyet verileceğini ḳaṭ'iyyen ümîd ederim, hemşîrem efendim!

3 Mayıs, sene 304

DCCCCLXVI.—LXIX.

Kemal aşağıdaki mektuplarından 31 Mayıs tarihlisini, Sakız'a bağlı yerleri teftîşe çıktığı sırada, Kalimnoz kazâsından göndermiştir; il ve ilcelerin karışık olduğundan, ufak-tefek birçok işlerin uğraştırıcılığından bahsediyor. İçindekilerden dâmâdına yolladığı belli olan mektubun, âilesine nerede bulunduğunu, sihhat haberlerini bildirmek maksadıyle yazdığı anlaşılır.

Kemal'in, babasına yazdığı 7 Haziran tarihli mektubundan, o gün Sakız'a dönmüş bulunduğunu öğreniyoruz; İstanbul'a tatlı gönderdiğini haber veriyor. Ayni tarihte kızına yolladığı mektubunda, onun istemiş olduğu parayı gönderemeyeceğini, bunun sebeplerini ve içinde bulunduğu maddî sıkıntıyı anlatmıştır. Yine 7 Haziran'da Rif'at Bey'e gönderildiği anlaşılan mektubu, epeyi mühim birkaç notunu içine almaktadır.

Kemal, bu mektubunu, 27 Ramazan, 1305 (26.V.1304)'de yazmış, hastalanmış olan Rif'at Bey'in bayramdan sonra iyileşip, bir yere ta'yîn edilme işiyle uğraşabileceği üzerinde durmuş, ona ba'zı tavsiyelerde bulunmuştur. Ardına düşülmesini istediği işlerden biri de, Midilli Mutasarrıflığı'nca çözümü istenilen bir mes'eledir; bunun, Şûrây-i Devlet Tanzîmât Dâ'iresi a'zâlarından ve Rif'at Bey'in ağabeği Abdullah Bey, ayni müessesenin Tanzîmât Dâiresi Baş-muâvini Haci Reşîd Bey ile [1], Muhâkemât Dâiresi Hey'et-i İthâmiyye bölümü a'zâsı Recâ'î-zâde Ekrem Bey'in [2] aracılığıyle kolayca araştırılabileceğini umuyor.

---

[1] Ayni *Sâl-Nâme*'ler, s. 137; 138.

[2] *1305* ve *1306 Sene-i Hicriyyesine Mahsûs Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, İst., Mahmud Bey Matbaası, s. 138, 140; 142, 146. Nâmık Kemal, Şûrây-i Devlet'teki bir mes'elenin ta'kîbi için Recâ'î-zâde Ekrem'e bir mektup yazmıştır; bunu Ekrem Bey'in 29 Nisan, 1888 tarihli, bütününü olduğu gibi verdiğimiz aşağıdaki mektubu dolayısıyle öğreniyoruz (Mektubun istinsâh edilmiş nushası, Es'ad Çinar'ın bize verdiği mektuplar arasında, kendi kütüphânemizdedir (Nu. 91, s. 222):

Ustâd-ı Muhterem Hazret-i Kemal,

Bu def'â bir raḳîme-i muḫtaşaranı aldım ki Rodos İ'dâdiyyesi'ne dâ'irdir. Evvelâ işi söyleyim ki mültezem odur. Bunun şimdiye kadar uğradığı ta'aḫurâtın mes'ûliyyeti Şûrâ'ya değil, Ma'ârif Neẕâreti'yle Vilâyet'e 'âid olmak lâzım geliyor. Dâhiliyye Dâ'iresi Baş-mu'âvini olan Nef'î'yi çağırdım, sordum, söylendim. Sizin Ma'ârif Müdîri de orada ḥâẓır idi. Her ciheti nâḳış olarak gelmiş bir işi, mu'âmelâtını ikmâl etmeksizin Şûrây-i Devlet nasıl çıkarabilir? İşte şimdi yine Ma'ârif Neẕâreti'ne evrâḳ gönderilmiş. Ma'ârif Müdîri de bi-ḥaḳḳın olan bu mu'âmeleye birşey diyemedi. Âh o Ma'ârif Nezâreti..

Gelelim ẕâtiyyâta, biz n'içün mektûblaşamıyoruz? Senin ḫiṭâblarına, senin yazına nekadar müteḥassir kalmış olduğumu bu muḫtaşar mektûbuna nâ'iliyyetle anladım.

Kemal'in, işlem bakımından hangi safhada bulunduğunun ta'kîbini istediği Midilli Mutasarrıflığı'nın dilekcesi, kendisinin Mutasarrıf olduğu yerle de alâkalı bir mes'ele olduğu anlaşılıyor; bunlardan biri, C. B. Sefîd Vilâyeti ahâlîsinin fikirce kaynaşmasını gerekli kılacak bir terbiye altına alınması için İ'dâdiyyeler'in teşkîli, Maârif Nezâreti'nden bildirildiği üzre, Vilâyet'e bağlı Sancaklar'ın biribirinin yardımından, bir sancağa âid Menâfi' ve Maârif hissesi *fażla*'sından öteki sancağın faydalanabileceği karârıdır. Kemâl'in Dâhiliyye Nezâreti'ne Rodos Mutasarrıflığı sırasında gönderdiği dilekcesi bu karâra ilişik mes'eleyi epeyi aydınlatıcıdır : Ayvalık ahâlîsi, memleketlerinde ba'zı hayr kuruluşlarının bulunduğunu öne sürerek Menâfi' ve Maârif hissesini vermemek istemişlerdir; Midilli Menâfi' ve Maârif hissesine dâir Midilli Mutasarrıflığı'nın yazısı üzerine Rodos Mutasarrıflığı'nca Dâhiliyye Nezâreti'ne gönderilen dilekceye, Meclis-i Vükelâ karârıyle yazılan 3 Mart, 302 (15 Mart, 1886) tarih ve 17 numaralı tahrîrâtta, "Ayvalık'ca hisse-i Ma'ârif'in istişnâsı hakkında mahallinden vuķū' bulan iş'âra müstenid olan ķarârın ileride îcâbına bakılmak üzre Midilli ahâlîsinin bu bâbda olan istid'âlarının tervîci câ'iz olamayacağı beyân„ edilmiş olduğundan, bu tahrîrât Midilli Mutasarrıflığı'na da tebliğ olunmuştur. Bu cevaptan, Ayvalık ve Midilli ahâlîsinin Menâfi' ve Ma'ârif hissesini vermemeleri hakkında bir karâr alınmadığı anlaşılıyor. Midilli Mutasarrıflığı'nın bu karârı ahâlîye bildirmekten çekindiği hakkındaki yazısına, Rodos Mutasarrıflığı'nın cevâbında, "Menâfi' ve Ma'ârif i'ânesinin ne dürlü maķāṣıd-ı ḫayriyyeye müstenid olduğu etrâfıyla îżâh olunarak, Meclis-i Vükelâ'ca ittiḫāẕ buyurulan karârın ba'żı esbâb-ı iḫtirâziyye îrâdıyla te'ḫîr-i icrâsına da şalâḥiyyet olmadığı„ anlatılmıştır. Kemal, Dâhiliyye Nezâreti'ne üzerinde durduğumuz dilekcesine ek olarak, Rodos Mutasarrıflığı'nca Midilli Mutasarrıflığı'na önceleri gönderilen, bu def'a te'kîd olunan yazışmaların şûretlerini de eklemiştir. Midilli'ce İ'dâdiyye'nin tamâmlanması için birçok müşkîlât çıkarıldığına, Menâfi' ve Ma'ârif hissesi en *fażla*'sı bulunan Midilli-sancağı olduğuna dikkati çekmeğe çalışmıştır. *Fażla*'lı sancak Midilli olduğundan, Menâfi' ve Ma'ârif hissesinin önceleri olduğu gibi bundan böyle de tamâmının alınmasına devâm edilmek, Ma'ârif hissesinin îcâbettikçe sarfına başlanılmak için gerekli teşebbüslerin icrâsında kusûr olunmazsa da, "Midilli Hıristiyanları, Ayvalık ahâlîsinin her neden ise nâ'il oldukları istişnâyı mişâl tutmak istediklerinden ve Ayvalık ḫalķı memleketlerinde mekteb gibi ba'żı te'sîsât-ı ḫayriyyenin vucûdünü bu mu'âfiyyete medâr-ı cevâz ittiḫāẕ eyledikleri anlaşılmakta ise de, hisse-i Ma'ârif, neşr olunan progıramına tevfîķan Lisân-ı Osmânî ile birtakım muķaddemât-ı fünûn ta'lîm olunmak üzre teşkîli muķarrer olan İ'dâdiy-

---

Benim *Tefekkür*'ü okumamak ve ḫuşûşıyle ana dâ'ir birşey yazmamak lâyıķ mıdır? "Göndermedin ki..„ diyeceksin, öyle mi? İşte gönderdim! Birşey yazıyor musun? Elimde bir yeni eşer var, eğer bitirmeğe muvaffaķ olursam fenâ olmayacak... Nijâd'ım geldi, çâresiz sözü keseceğim; zîrâ yarım sâ'at kadar her sabâh gevezelik etmedikçe elinden kurtulamam. Bâķî ta'żîm ve uḫuvvet efendim birâderim.

17 Nisan, 1304
Birâder-i kemteriniz,
EKREM

yeler'in idâresiyçün alınacağına ve Ayvalık'da mevcûd olan Hıristiyan mektebleri ise sâir yerdeki emṣâli ḳabîlinden olarak İ'dâdiyyeler'in maḳṣad-ı te'sîsine ḳaṭ'an ḫidmet edemeyeceğine naẓaran, Ayvalık ahâlîsinin istinâdâtı ma'ḳûl ve maḳbûl olmadığından, oraca ḥâṣıl olan istiṣnâ devâm ettikce Midilli ḥalḳının da sızlanmaktan ḫâli olmayacakları der-kâr olmaġla ve mütteḥâẓ olan Ḳarâr-ı 'âli'nin ḫüsn-i icrâsı bu bâbda dahi mu'âmele-i mütesâviye ḳā'ide-i 'âdilesinin muḥâfaẓasına mutavaḳḳıf„ olduğunu bildirmiştir.

Kemal'in, üzerinde durduğumuz bu dilekcesini yazmaktan maksadı, önce Ayvalık'ta baş gösteren, burası örnek alınarak Midilli Hıristiyanları'nca öne sürülen Menâfi' ve Ma'ârif hissesi vermemek için direnmeleri önlemek, bu yoldaki Meclis-i Vükelâ karârının gizli tutulmayıp Midilli halkına bildirilmesini sağlamak içindir; bu yardımların *faẓla*'sından Rodos, hâlen Mutasarrıf'ı bulunduğu Sakız-sancağı da faydalanabilecek, elde edilecek maddî gelirle Ma'ârif işlerini daha iyi yürütebilecektir. Bu yüzden, aşağıdaki mektubunda kaydettiği gibi, bu mes'eleye ilişik yazışmalardan Midilli Mutasarrıflığı'nın 'arż'ının araştırılmasını Rif'at Bey'den istemektedir[3]. Ardına düşülmesini istediği başka işler Sakız Limanı'nın temizletilmesi, ta'miri ile, *Medḫal*'inin dört forması basıldıktan sonra neşri durdurulan *Osmânlı Târîḫi*'nin basımına izin verilip-verilmeyeceği hakkındadır.

Bu mektubundaki mühim bir başka notu, onyedi-onsekiz yaşında iken yazdığı, Ziyâ Paşa tarafından *Harâbât*'a alınan üç beytini beğenmediği için yırtıp attığı, Ziyâ Paşa'nın nasılsa eline geçmiş dediği ilk şiirleri hakkındadır. *Harâbât*'ta Kemal'in şiirlerinden seçilen biricik örnek, aşağıdaki üç beytidir[4]:

Meğer ḫalḳ-ī cihân hep âşinây-ī vahdet olmuştur,
Müsâvîdir nazardâ imtiyâz-ī nîk[5] ü bed şimdi.

Cihân mahrûmdur hep kâle-ī zertâr-ı servetten,
Libâs-ī fâhir-ī erbâb-ı devlettir nemed şimdi.

Aceb mî ben de[6] olsam kâġad-ī şi'rimle devlet-ḫvâh[7]
Varaḳtır hep medâr-ī germi-ī dâd ü sited şimdi.

Kemal, Ziyâ Paşa'nın bu şiir antolojisine kendisinin eserlerinden böyle bir örneğe yer verildiği için gücenmekte haklıdır; Zeynü'l-Âbidîn Reşîd'e Magosa'dan

---

[3] Tarihsiz olan bu belgenin istinsâh edilmiş bir nushası Es'ad Çinar'ın bize verdiği mektuplar arasında, kendi kitaplığımızdadır (Nu. 65, s. 165-67).

[4] Bu beyitler, Süleyman Nazif'in (*Namık Kemal*, İst., 1340-1922, *İkdâm* Matbaası, s. 10), Ḳā'imenin ilk i'lânında yazıldığı kaydiyle; daha sonra S. Nüzhet Ergun tarafından *Harâbât*'ta bulunduğu bildirilerek neşredilmiştir (*Nâmık Kemal, Hayâtı ve Şiirleri*, İst., 1933, Yeni Şark Kitaphânesi, s. 221.— *Namık Kemal*'in *Şiirleri*, İst., 1941, İnkılâb Kitabevi, s. IX v.d.). — Rizâ Nûr'un eserinde de vardır (*Namık Kemal, Türk Bilig Revüsü*, nu. 6, İskenderiyye, 1936, s. 1157—276). Şiir, *Harâbât*'ın Cild-i sânî'sindedir (İst., 1292, Matbaa-i Âmire, s. 165); metni buradan aldık.

[5] Krş., Süleyman Nazif, tertip yanlışı olarak, imtiyâzının

[6] Krş., S. Nüzhet, Rizâ Nûr, ben ki

[7] Krş., S. Nazif, S. N. Ergun, R. N., vuslathâh. Kemal'in *Ta'klb*'de kaydettiği tashîhe dayanarak bu düzeltmeyi yaptıkları anlaşılır (Bk., aşağıdaki not—9).

1874'de yazıldığını tahmîn ettiğimiz mektubunda, iğneleyici bir ifâde kullanarak, onu bu bakımdan haklı bulduğunu kaydetmiştir: "Magosa'yı gördükleri cihetle, burada *yeryüzüne çıkmış bir mezâr*'a diri-diri bir adam gömülmüş bulunduğunu, binâ'en-'aleyh öyle *Harâbât*'a girmemekten, veyâ kendi sitâyişlerine mażhar olamamaktan me'yûs olmayacağını lâyıkı ile bilirler„ diyor. Mehmed Nâzım Paşa, *Harâbât* müellifi ağzından, Kemal'in şiirlerinden n'için örnekler alınmadığını şöyle naklet-miştir: "Ben *Harâbât*'a görebildiklerimi aldım. Siyâsette meslekdaşım olan Kemal Bey'in eş'ârını da görmüş olsa idim ve yâḫûd kendisi göndermiş olsa idi memnûniy-yetle dercederdim. Kemal Bey ile Avrupa'da bu kadar müddet berâber bulunduk; kendi eseri olarak bana hiçbir şiir göstermedi ve bundan dolayı *Harâbât*'ı tertîb ederken, elime geçen birkaç parçasını aldım. Beyefendi hem suçlu, hem güçlü.. Eserleri ḳaṣden alınmamış zannederek bize darılmış [8].„

Kemal'in bu üç beyit dolayısıyle Ziyâ Paşa'ya verdiği şu cevapları da üzerinde durulmağa değer: "Onaltı yaşında iken söylediğim ve hattâ hefevât-ı 'âcizânemden olduğunu muntahabât-ı devletlerini gördükten sonra güç hâl ile taḫaṭṭur eylediğim üç beyit ile *Ḫarâbât*'a ḳabûl buyurulduğuma ne ma'nâ vermek lâzım geleceğini bilemedim!„ ; "Me'lûf-ı talaṭṭufât-ı devletleri olan Kemal bendenizi, öyle üç beyit-ciğini *Ḫarâbât*'a almakla ma'ârif-mendân-ı edebiyât ve siyâset naẓarından düşürmek ise, emniyyet buyurulsun ki buna muvaffaḳıyyet pek güç ḥâṣıl olabilir; zîrâ birinci derecede nâmımı neşriyyât 'âleminde bilenler *Taṣvîr-i Efkâr* gibi, Efendimiz'le müşterek olduğumuz *Hürriyyet* gibi, mu'aḫḫaran Baş-muharrirliği'nde bulunduğum *'İbret* gibi, kendi-kendime bastırdığım *Evrâḳ-ı Perîşân* gibi menşûr âṣârımla öğren-

[8] F. A. Tansel, *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları*, c. 1., s. *326*, 330; daha çok bilgi için, eserin bu ve öteki ciltlerinin *Dizgi*'sinde yer alan *Taḥrîb-i Ḫarâbât*, *Ta'ḳîb* maddelerine bakılabilir. Namık Kemal'in *Harâbât* dolayısıyle tenkîdleri, bu husûstaki fikirlerinin tahlîl ve kıymetlendirilmesi hakkında Prof. Dr. M. Kaya Bilgegil'in *Harâbât Karşısında Nâmık Kemâl* adlı eserinde şâirimizin esere dâir i'tirâzları, Dîvân edebiyâtına âid düşünceleri sınıflandırılarak faydalı bilgi verilmiştir (İst., 1972, İrfan Yayınevi). Bu husûslarda, ayni müellifin *Ziyâ Paşa üzerinde Bir Araştırma* adlı, ciddî çalışma ve emek verimi eserinden de faydalanılabilir (Erzurum, 1970, Atatürk Üniversitesi Basımevi; a. e., Birinci Cild, İkinci Baskı, Ankara, 1979, Atatürk Üniver-sitesi Yayınları, Nu. 550, Sevinç Matbaası). Bu eserde, Ziyâ Paşa'nın hayâtına ilişik bir yanlışımız düzeltilmiştir: Müellifin dayandığı yeni belgelere göre, şâirimizin çocuğu bizim kaydettiğimiz gibi Kıbrıs'ta ölmemiş, orada hastalanıp İstanbul'da vefât etmiştir (1970 bsm., s. 71, not—211; İkinci Baskı, s. 69, not—211.) Değerli meslekdaşıma, bu düzeltmesi dolayısıyle teşekkür ederiz. Ölen bu çocuk, M. C. Kuntay'ın neşrettiği *soy-kötüğü* (A. e., c. 1., s. 465) gözönüne alınınca, Ziyâ Paşa'nın ilk eşi Ayşe Merzûḳa Hanım'dan doğan Seniyye Hanım olsa gerektir. Oğlu Rizâ Bey'in 1289 (1872-73)'de, Merzûḳa Hanım'ın 1891'de öldüğü, Muallim Nâcî'nin düşürdüğü ölüm *tarihler*'inden anlaşılır (*Yâdigâr-ı Nâcî*, İst., 1314, *Ma'lûmât* Matbaası, s. 106, 107). Rizâ Bey, Merzûḳa Hanım'dan iki yıl önce öldüğüne göre, Rizâ Bey'in, annesi, Ziyâ Paşa'nın, Merzûḳa Hanım'ın ölümünden sonra evlendiği ikinci eşi Saâdet Hanım olduğuna dâir *soy-kütüğü*'nde verilen bilginin gerçeğe aykırı düştüğünü anlatır.

diler. Şi'rim üç beyte munḥaşır olsa bile, yine beyne'l-üdebâ min gayr-i istihâlin kazanabildiğim şöhret-i cüz'iyye mahv olmaz. Ḫuşûşıyle o menşûr âşâr-ı 'âcizânemin içinde birtakım manẓûm lakırdılarım da vardır ki nekadar nigâh-ı raġbete şâyân olmasalar, yine kendi neşirlerimden aşağı kalmayacaklarını, yazı ne demek olduğunu bilenlerin cümlesi teslîm eder„ ; "Kulunuz o üç beyti, ḳā'ime'nin zamân-ı revâcında söylemiş idim ki, beytin şûret-i tanẓîminden pek kolay anlaşılacağı vechile, maḳṣadım ḳā'ime alış-verişini tezyîfden 'ibâret idi. *Vuslat-ḫᵛâh* ta'bîri *devlet-ḫᵛâh*'a taḥvîl oldunduğu hâlde, o nüktecik bütün-bütün sâḳıṭ olarak beytin sırf hezeyân ḳabîlinden kalacağı nezd-i sâmi-i 'ârifânelerinde ta'rîf iḥtiyâcından mustaġnidir. Kulunuz ise, o *Gazel*'i söylediğim zamân nev-heves idim; fakat yâve-gû değil idim. Bundan başka, öyle kâğad-ı eş'ârıyla iḳbâl dilenciliği etmek meslek ve meşreb-i çâkerâneme bütün-bütün muġâyir olduğunu Efendimiz cümleden a'lâ bilirsiniz[9].„

Bu bilgileri, Kemal'in aşağıdaki mektubunda bu üç beyit dolayısıyle yer alan cümlelerinin ehemmiyetine dikkati çekmek için vermiş bulunuyoruz. Mektubunda, bu şiiri onyedi-onsekiz yaşında iken yazdığını söylemesi, *Ta'ḳîb*'de onaltı yaşında iken söylediği kaydine aykırı düşmektedir[10]. Mühim olan, ilk şiirlerini yırtıp

[9] *Ta'ḳîb*, Temsîl-i sâlis, İst., 1312, s. 116, 117, 120 v.d. Bu metinlerden ilki ile üçüncüsünün baş kısımları S. N. Ergun tarafından da neşredilmiş, yalnız ilkini bulunduğu sayfa kaydolunmuştur (A. e., s. xi).

Nâmık Kemal'in Üç Beyti Üzerine başlıklı yazıda, ikinci beytin tahlilinde, "...*eşitlik* fikrinin devleti maddî bakımdan aşağı düşürdüğünü belirtmek için, yine alaylı bir üslûpla, eski devlet adamlarının kıyâfeti ile şimdikilerin kıyâfetini karşılaştırıyor. Eski devlet adamları, altın işlemeli kumaştan elbiseler giyerlerken, şimdi hepsi *nemed* (keçe)den elbiseleriyle iftihâr ediyorlar (Bu fikir de tasavvufla ilgilidir. Dünyaya değer vermeyen dervişler aba giyerlerdi)„ deniliyorsa da, gerek bu, gerek bir önceki beytin, "Tanzimât'ın getirdiği müsâvat fikri„ ve tasavvufla alâkası yoktur; istikrâz dolayısıyle devletce uğranılan maddî sıkıntıların ba'zı tezâhürleri anlatılmıştır. Üçüncü beytin ikinci mısrâ'ından, "Genç şâirin *kağad-ı şiirle vuslathâh olma* sözü, alaylı bir ton taşımakla berâber, gizli bir arzusunu da ifşâ eder ve gazete (varak) vasıtasıyle devrine te'sir etme irâdesini aydınlatır„ (*Türk Edebiyatı Dergisi*, nu. 22, Ekim 1973) ma'nâsı çıkarılmış ise de, Kemal'in kendi ifâdesinden de anlaşıldığı gibi, ḳā'ime'nin sürümde oluşunu, nükteli bir ifâde ile, kâğad'ın geçer-akçe, alış-veriş yolundaki çalışma ve gayrete vâsıta olduğu için, şiirlerini yazdığı kâğadla ona kavuşma arzusunu belirtmiş, bunun şaşılacak birşey olmadığını anlatmak istemiştir.

[10] Osmanlı İmparatorluğu'nun dışa âid ilk istiḳrâżı Kırım Savaşı öncelerinde, 1850'dedir; hükûmet, sürekli savaşların sebep olduğu ağır, ezici masrafları karşılamak için, hisâbsız ve karşılıksız *ḳā'ime* ihrâcı gibi zararlı bir çâreye baş vurmuştur. İkinci istiḳrâż 1855'de, Kırım Savaşı'nın devâmı üzerine büdcede meydâna gelen açık yüzünden; üçüncüsü 1858'de Sivastopol fethinden sonradır. 1860'da, Galata bankerlerinden alınan avanslar ile, *gayr-i muntazam borclar* (*Dette ſflôttante*)'ın ödenmesi, tedâvülde bulunan *ḳā'ime*'nin, ibtâli için olan *Emprut Mirès* istikrâzıdır ki, bu sonuncusunun, Kemal'in *gazel*'ini yazdığı zamânla bir ilişkisi yoktur (Ahmed Râsim'in, *I—Hâtıra, Osmânlı İstiḳrâżları* başlıklı yazısında *ḳā'im*'enin sürümlü oluşu, i'tibâr kazanması hakkında epeyi bilgi verilmiştir: *İstibdâd'dan Hâkimiyyet-i Milliyye'ye*, c. ıı., İst., 1925-1341, Kanâat Kitabhânesi, s. 63-73).

attığı hakkındaki notudur; yazma *Dîvân* ve *şiir defteri*'nde bulunmayışı, verdiği bu bilgiyi kuvvetlendirmektedir.

Kemal'in, içindekileri aydınlatıp kıymetlendirmeğe çalıştığımız bu mektuplarının dördü de siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle, Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 156, 704, 404, 153). Feride Hanım'a gönderilen 7 Haziran tarihlisi, N. Menemencioğlu'nun dosyasından alındığı kaydiyle M. C. Kuntay tarafından —son cümlesi dışında— yayımlanmıştır (A. e., c. I., s. 103).

966. Menemenli Rif'at Bey'e

31. V. 1888

Ben Kalimnoz'dayım. Önümüzdeki hafta posta gününe kadar Sakız'a yetişebileceğimi de me'mûl etmem. Mülḥaḳāt pek karışık; birtakım cüz'iyyât insânı işġāl ediyor. Buralarda vasâ'iṭ-i muḫâbere mefḳūd; küçük bir vapur uğrayacak dediler de, şu mektûbu yazıyorum. Ẕâten uzun-uzadı yazılacak birşey yok. Vapurun, mektûbu Iṣâl edeceği de ma'lûm değil. El-ḥamdü li'llāh 'âfiyetim yerindedir. Ferîde'nin, çocukların gözlerini öperim.

19 Mayıs, sene 304
Kemal

967. Mustafa 'Âsım Bey'e

7. VI. 1888

Velîni'met,

Luṭuf-nâmeleri alındı. Mektûbumun aratılmadığından baḥs buyuruluyor; inşâ'allāh şimdiye kadar alınmıştır; çünki mektûb ile berâber güzel-güzel tatlılar var idi. Bendeniz devirden daha bu gün 'avdet ettim. Yolda hayli soğuklar geçirdik; ba'żı günler 'âdeta kış gibi geçti. Mayıs nihâyetlerinde böyle mümted soğuklara hiç teṣâdüf etmemiştim. Bu gün Sakız ısınmağa başladı. El-ḥamdü li'llāh vucûdce pek râhatım. Bâḳî du'ây-ı ḫayr efendimiz[11]!.

26 Mayıs, sene 304
Bende,
Kemal

[11] Bu mektubun altında, Ali Ekrem'in yazısı ve imzâsı ile "Babam Namık Kemal'in bu hatt-ı desti İstiklâl Lisesi'ne tarafımdan ihdâ edilmiştir. 28 Kânûnıevvel, 932,, kaydi vardır.

968. Feride Hanım'a

7.VI.1888

Mâşâ'allāh kızım, mâşâ'allāh; bana üç mektûb birden yazmışsın. Bu nekadar hamaratlık! Birini İstanköy'de, ikincisini burada aldım. Seyâhatte hayli soğuklara uğramıştık; bu gün Sakız'da bir -az sıcak gördük; o da bu gün başlamış[12]. Paradan bahş buyurmuşsunuz. Ramażân bir, bayram iki, seyâhat üç; hâlâ Rodos borcu veriyoruz, dört; Custinyani de aylığın rub'unu kestirdi beş.. Bu hâl ile para kalmak ihtimâli var ise, isteyebilirsin. Borc almağa da imkân yok; çünki Ekrem, geçen sene buraya geldiğimiz zamân ikiyüz İngiliz lirası borc etmiş idi; anın bir parasını veremedik[13]. Her ne hâl ise, sağlık diyelim. Çocukların gözlerini öperim; senin kezâlik...

26 Mayıs, sene 304
Kemal

969. Menemenli Rif'at Bey'e

7.VI.1888

Sinyör,

Üç mektûbunu aldım. Biri İstanköy'de gelmiş idi. Vapur ẓuhûr etmedi ki cevâb yazayım. Keyifsizliğine canım sıkıldı. İnşâ'allāh bayram ertesi çıkabilirsin de, işlerine bakarsın. Midilli Mutasarrıflığı'nın 'arżını öğrenmek o kadar güç birşey mi ya? 'Abdu'lllāh Beyefendi, Ekrem Bey falan kimden olsa taḥḳīḳ edebilirler; Reşīd Bey kezâlik.. Ḫaber almadan evvel müẕekkire vermek de ḳābil değil

[12] Krş., M C. K., bu birleşik cümle atlanılmıştır.

[13] Rif'at Bey, kendi el yazısıyle Kemal'e yolladığı 20 Ramazan, 305 (31.V. 1888) tarihli mektubunda Telgıraf Nezâreti me'mûrluğu için teşebbüsünden, Nûrî Bey tarafından atlatıldığından söz ettikten sonra, "Bilmem, bizim 'arżalarımız vâṣıl oluyor mu? Ḫuṣûṣıyle parasızlıktan bâ'iṣ olanı ḫâk-i pâya yüz-sürdü mü?„ diyor. Ayağından rahatsızlığı yüzünden sokağa çıkamadığını, Limni Mutasarrıflığı'nın açılacağını ve bunu haber alabileceği Reşid Bey'den başka kimse bulunmadığını, evlerine gelen Reşad Efendi ile görüştüğünü, Custinyani'nin ayda kırk liradan aşağı râzı olmadığını söylediğini de yazmıştır. Rif'at Bey'in bu isteğe karşı, maâşın dörtte-biri yirmi liradır; daha fazla etmez. Hazîne-i şâhâne aylığını da hacz edecek ise, yine yirmisekiz liradır cevâbını verdiğini, andan sonra bu husûsta bir haber almadığını öğreniyoruz (Mektubun aslı, T. Toros'un arşivindedir).

mi ya? İstanbul'da sana me'mûriyyet vermeseler gerektir. Burusa Defterdârlığı fenâ değil; ma'a-mâ-fîh Limni Mutasarrıflığı elbette daha a'lâdır. Şu bizim *Tarîḫ* ve lîmân işlerinin arkasını boşlama! Daha ısmarlayacak birçok şeyler var; sende iḳtidâr yok; hele iyileş, o zamân konuşuruz. Hâ, ez-ḳażâ senin me'mûriyyet başka cihete taḥavvül eder de Mektûbcu Limni Mutasarrıfı olursa, Mustafa Bey Mektubcu olacak ve o hâlde Ma'ârif Müdîrliği açılacaktır. Ṭâhir içün ana teşebbüs edersin; lâzım olursa biz de yazarız. Râtib Paşa merḥûmun şiirlerini göndermişsin[14]. Ne yalan söyleyelim, aşağı şeyler.. Bu yolda yeni şâirler de birçok şey söylemiş idi[15] diyorsun; kim söylemişti? Onyedi-onsekiz yaşında iken[16] ben söylemiş de sonra yırtmışım[17]. Ziyâ merḥûmun nereden ise[18] eline geçmiş de, üç beytini *Ḫarâbât*'a koymuş. Ḳıyâs edersen hangisi evhen-i şer 'addolunmak lâzım gelir anlarsın. Bilirsin ya, ben, mâdâmki babalarımız yapmış, elbette iyidir diyenlerden değilim. Bâḳî du'â...

26 Mayıs, sene 304
KEMAL

DCCCCLXX.—LXXIII.

14 Haziran tarihli mektubunda Kemal, Balıkesir'in Karasi Vilâyeti merkezliğinden kaldırılması üzerine İstanbul'a dönen dâmâdına Limni Mutasarrıflığı'nı istemesini, kimlere baş vurması lâzım geldiğini yazıyor; bunlar, Mâbeyn-i Hûmâyûn Baş-kâtibi Ahmed Süreyyâ Paşa ile, C. B. Sefîd Vilâyeti Vâli Muâvini Tevfik Bey'dir.

Mustafâ Âsım Bey, Sakız'dan gönderilen reçelleri beğenmemiştir; 21 Haziran tarihli mektubunda önce reçellerin fenâlığı sebebini anlatan Kemal, İstanbul'da bulunan torunları Berâ'et (Tuvanger Hanım), Muvaffak (Bayrakdâr) ve Nâhide'nin karakterlerinden bahsettikten sonra, Râtib Paşa'nın *gazel*'ine dâir düşüncelerine yer vermiştir. Mustafa Âsım Bey, Kemal'e, Topal Osman Paşa-zâde Râtib Ahmed Paşa'nın güzel bir *gazel*'ine rastladığını yazmış, bunu görüp-görmediğini sormuştur. Kemal'in gördüğünü kaydettiği bu *gazel* olsa gerektir; buna bir de nazîre yazacağını

[14] Mektubun bu cümlesinden başlayarak sonuna kadarki Râtib Paşa ile alâkalı cümleleri, M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir; N. Menemencioğlu'ndan alındığı kaydedilen mektubun tarihi yanlış olarak 16 Mayıs, 304'dür (*A. e.*, c. I., s. 88).

[15] Krş., M.C.K., şeyler söylemiştir.

[16] Krş., bu kelime yoktur.

[17] Krş., yırtmıştım.

[18] Krş., nerdense

kaydediyor [1]. Sakız Limanı'nın ta'miri, temizletilmesi için bir *lâyiha* takdîm eden müellifimiz, Sakız'a yeni ta'yîn edilen bir Kaptan'dan böyle bir işe karâr verildiğini duymuştur; babasından mes'elenin araştırılmasını recâ ediyor. Rif'at Bey'e yolladığı 21 Haziran tarihli mektubunda da ayni mes'elenin peşine düşülmesini istemiştir.

Mustafa Âsım Bey, İlm-i Nucûm ile meşgûldür; bu münâsebetle Kemal'den ismini Arab harfleri ile (الاميير) şeklinde yazdığı bir Fıransız astrologun eserini buldurmasını istemiş, Machiavel'den de bahsetmiştir. Kemal, 28 Haziran tarihli cevâbında müellifin ve eserinin adı Fıransızca yazıldığı takdirde kitabı te'mîni mümkin olduğunu yazıyor; bunun dışında, Sakız Limanı'nın ta'mir ve temizlettirilmesi için gereken makâmlara sunduğu *Lâyiha* hakkında edinilecek bilgiyi beklediğini bildiriyor.

Kemal'in âile çevresini, Sakız Limanı'nın temizletilme ve ta'miri yolunda çalışmalarını, yabancı siyâset adamları hakkındaki fikirlerini aydınlattığı için mühim olan bu mektuplarının dördü de siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 150, 658, 251, 613). Sonucunun Césare Borgia'dan bahsedilen cümleleri Midhat Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal hakkında Ufak Notlar*, *Cumhuriyet* gazetesi, 23 Birincikânûn, 1940).

970. Menemenli Rif'at Bey'e

14. VI. 1888

27 Ramażân, sene 305 tarîḫli mektûbun geldi ki Kalimnoz'dan yazdığım kâğada cevâb idi. Mülḥaḳâtta muntaẓam değil, ġayr-i muntaẓam da posta yok; kırk yılda bir kerre vapur uğrayor. Fırṣat kaçırılmazsa mektûb verilebiliyor. Kalimnoz'da yarım sâ'at kadar duracak bir vapura teṣâdüf etmiştik de, o mektûbu yazmıştık. Ekrem yanımda idi; fakat vapur gelip gittiği zamân uyuyordu. Limni Mutasarrıflığı için Tevfîḳ'e hâl anlatmağa ḥâcet yok. Dâhiliyye'nin isti'lâmını, Vilâyet'in cevâbını da kendisi sana ḫaber verir. Yalnız İstanbul'da ihmâl etmemeli de işi taḥḳîḳ etmeli. Me'mûriyyet, fenâ bir me'mûriyyet değildir. Ẕâten 'arża gittiğini hâricten taḥḳîḳe de ḥâcet yok. Süreyyâ Paşa'ya bir müẕekkire verecektin, eğer vermedinse, ver! İş olacak ise, anın himmeti kifâyet eder; fakat sen, şu hastalığı sur'at-i mümkine ile savuştur da, biraz ayağa kalk ki,

[1] Üniversite Kütüphânesi'nde Râtib Ahmed Paşa'nın 200 *gazel*, dokuz *şarkı*, 10 *tarih*, 5 *luġaz*, 16 *ḳıt'a* ve 45 *müfred*'i içine alan yazma bir *Dîvân*'ı vardır; ba'zı şiirlerinden S. Nüzhet Ergun'un eserine örnekler alınmıştır (*Namık Kemal, Hayâtı ve Şiirleri*, İst., 1933, Ekspres Matbaası, s. 11 v.d.). *Fatîn Tezkiresi*'nde de hayât çizgisine ve bir *ḳıt'a*'sına rastlarız (İst., 1271, Litografya basımı, s. 102).

işlerin de doğru gitmesi ḳābil olsun. Vallāhi bilmem, bu def'a da kırk ayın son Çarşanba'sı bir yere geldi. Bâḳî ne diyeyim.

2 Haziran, sene 304
KEMAL

971. MUSTAFA 'ÂSIM BEY'E

21. VI. 1888

Bizim cedd-i a'lâ hazretleri *gazeller*'inde *boşamış* yerine *boşanmış* ta'bīrini kullanmışlar; bu şīve bir az Arnavudca değil mi?

Velīni'met,

4 Haziran, sene 304 tarīḫli iḥsân-nâmeleri alındı. Reçellerde şekercinin birçok ḳabâḥati var; fakat ḳabâḥatin büyüğü, şekerciden ziyâde şekerdedir. Memâlik-i Osmâniyye ḫalḳı ucuza dayanamıyor. Malın iyisini arayan yok.. O cihetle buraya şekerin en fenâsı geliyor; yüz paraya kadar satılıyor. Reçeller yapılacağı sırada Sakız'ın altını -üstüne getirdik. Maṭlûba muvâfiḳ şeker bulamadık. Çiçek reçelinin ẕâten öyle muḥâfaẓa olunacak leẕẕeti yoktur; fakat kokusu pek güzel muḥâfaẓa olunmuş idi. Muḥâfaẓa maḳṣadıyle tenekeye koymuşlar; kokusunu kaçırmışlar; o ġāyet nâzik birşey.. Bir de yeşil limon reçeli göndermiştim; ana dâ'ir birşey denilmiyor. İsterseniz o limonun tâzesinden göndereyim, güzeldir. Evvelki limonun daha vaḳti gelmedi.

Tuvanger Hanım ẕâten pek maṣḫara idi; fakat biraz müzevircedir. Hele kıskançlığa, falana ṭâḳat gelmez; ma'a-mâ-fīh adam eğlendirir. Bayrakdâr zavallısı hiç yaramaz değildi. Pek ağır bir çocuk olacaktı. Sonradan yaramaz olduysa, ḳabâḥat bütün-bütün Rif'at'indir. Çocuk baba, bıyığına işeyeceğim dese, hemân dudaklarını uzatmağa başlar. "Nâhide, senin çocukluğuna benziyor. Bilmem senin kadar da zevzek olacak mı?„ buyuruyorsunuz. Ey artık kadınlarda da benim kadar geveze peydâ olursa, muṭlaḳā eşrâṭ-ı ḳıyâmet'ten 'addolunur.

Râtib Paşa merḥûmun *ġazel*'ini gördük; üçüncü beyti oldukca birşey. Ḳuşûrları cinâstan 'ibâret.. Naẓīresini söyleriz de görür-

sünüz[2]; ma'a-mâ-fîh 'âlimâne şiir buna demezler. Naẓîre(*yi*) bu hafta da gönderirdim; fakat şimdi sivri-sineklerin sazına uyacak elḥân ile meşġûlüm. Bir kâfir eve teṣâdüf ettik. Üç gündür de sıcak

2 Kemal'in bu mektubunun, babasının 9.VI.304 (21.VI.1888) tarihli ve kendi el yazısıyle mektubunun karşılığı olduğu anlaşılıyor: "Amed Paşa'nın iki *gazel*'ini göndermiştik. Bilmem naẓîre söylendi mi? İstersen daha *gazel* gönderebiliriz. *Dîvân*'ın tam yazılıp gitmesi daha uzayacaktır„ diyor. Mektubunda, henüz sokağa çıkamadığı için Liman işi hakkında kimseyi görüp haber alamadığından da bahsetmiştir. "Sizden iki 'adet Fıransızca kitâb isteriz. Birisi melfûf puslada ismi muharrer olan, dîgeri Lalamber (لامبر) adlı râṣıdın en sonra olarak tertîb ve tahrîr ettiği zîcidir. Bunları burada bulamadık; siz Fıransa'dan getürebilir misiniz?„ cümleleri de Kemal'in bu mektubu ile alâkalıdır (Mektubun kendi el yazısıyle aslı, T. Toros'un arşivindedir). Kemal'in, Râtib Ahmed Paşa'nın hangi *gazel*'inden bahsettiğini kesinlikle anlayabilmek kolay değildir. Kemal'in,

İẓhâr edince cevher-i şimşîr-i yâr mevc
Ḫûnumda Ḥaşr'edek görünür bî-şumâr mevc

*

Havây-i aşk ile kûy-î nigâredek gideriz
Yemm-i cunûna ki düştük kenâredek gideriz

*

Tekellüm cevher-î ferd-î dehân'ın nîm göstermiş
Hakîm-î Lâ-yezâlî bir 'aceb taḳsîm göstermiş

*

Herkesin ṭa'neyleyen kâlây-i isti'dâdına
Kâr-gâh-î fıṭratın ta'rîż eder ustâdına

beyitleri ile başlayan *gazeller*'i (S. Nüzhet Ergun, *Namık Kemal'in Şiirleri*, İst., 1941, İnkılâb Kitabevi, s. 85, 217, 201, 71), Râtib Ahmed Paşa'nın,

Verdikce gülşen-i emele nev-bahâr mevc
Dilden ġubâr-ı ġamı eder târmâr mevc

*

Nesîm-i zülf-i dil-ârâ güzâredek gideriz
Bu ârzû ile kûy-î nigâredek gideriz

*

Yazanlar mihr-i ḫüsnü şîve-î taḳvîm göstermiş
Hilâl ebrûların her ṣafḥasında nîm göstermiş

*

Ḳudret⌣ettikdê ta'alluḳ 'âlemin îcâdına
Vermiş⌣âmîzîş bû Çâr 'unṣur'un eżdâdına

matla'lı *gazeller*'i ile ayni kâfiyede ise de (*Dîvân*, Üniversite Kütübhânesi, yz., nu. 1288, vr., 25, 41, 44, 65), bunların nazîre olarak yazıldığından mı ileri geldiğini, bir tesâdüf eseri mi olduğunu belirtmek güçtür.

bastı. Uyku uyumağa muḳtedir olamıyorum. Bu gün el-ḥamdü li'llāh biraz serince.. Bir-iki güne kadar da evi değiştiriyoruz. Bir râhatlanalım da, şi'ir kolay..

Bizim burada bir ma'iyyet vapuru var. Kapudanı değişti. İstanbul'dan bir herîf geldi. Ḥavâdiṣ sorduk. Lîmân'ın taṯhîrini yazmışsınız. Tersâne'ce ḳarâr verildi. Bu işe me'mûren dört żâbiṭ geliyor dedi. Herîfin kerâmeti olmadığından, keşf ile böyle bir yalan iḫtirâ' edemez. İşin bir ṣaḥîḥ ciheti var. Bilmem n'içün bize bir taraftan iş'âr yok.. Şimdiye kadar birşey ẓuhûr ettiyse, luṭfen taḥḳîḳ eder de iş'âr buyurur musunuz? Ṣevâbdır; çünki lîmân bir cezîre ḫalḳını iḥyâ edecek. El-ḥamdü li'llāh 'âfiyetteyiz. Bâḳî du'ây-i ḫayr efendimiz!

9 Haziran, sene 304
Bende,
KEMAL

972. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

21. VI. 1888

Evlâd,

Mektûbun geldi. Benim içün en büyük müjde hastalığının indifâ'ıdır. Bundan sonra inşâ'allāh her maḳṣad birer-birer ḥâṣıl olur. Limni içün Tevfîḳ ile uzun-uzadı muḥâbereye ḥâcet yok. Kâğad ne vaḳit olsa 'arża gireceğinden işin ḫuṣûlü ḳurb-ı şehriyârî ile şeref-yâb olan kapu-yoldaşların himmetine muḥtâcdır; anlar da, bu himmeti dirîġ etmezler zannederim. Şimdi sen beni dinle :

Bizim vapurun kapudanı değişti. Getirdiği ḫaberlere göre bizim lîmân işinin gûyâ *İrâde*'si çıkmış ve hattâ Tersâne'ye ḥavâle olunmuş. Buraya żâbiṭ, vapur falan da ta'yîn edilmiş. Ḥavâdiṣ aynen ṣaḥîḥ olmasa bile, elbette bir esâsı olacaktır. Şunu taḥḳîḳ et de, bana ilk posta ile yaz; mümkin olursa telgıraf ile de ḫulâṣasını beyân et! Açıktan telgıraf çekmeği münâsib görmezsen, *İtrâde-i Seniyye*'nin ṣudûru ṣaḥîḥ olduğu da tebeyyün ederse, *kitâblar gönderildi* diye bir telgıraf gönderilmek kâfidir. Şimdi ġalebelik çöküyor. Rûzgâr da kâğadımı devirdi; yazıyı bozdu. Bu kadarla iktifâ edeceğim. Başka yazacak birşey de yok.

9 Haziran, sene 304
KEMAL

973. Mustafa 'Âsım Bey'e

28. VI. 1888

Velîni'met,

İḥsân-nâmeleri alındı. Lîman ḫaberine muntaẓırım. Evden pek râhatsızım. Hâlâ naḳle de muvaffaḳ olamadım. Evi değiştireyim de, şâ'irliğe andan sonra başlayacağım. La Lamber (لالامبر) dediğiniz râşıdın gerek kendi ismini, gerek te'lîfine verdiği ismi bilmedikce, kitâbını getirtmek mümkin olamaz[3]. Yalnız La Lamber kelimesini bana Fıransızca olarak yazdırırsanız, o zamân, kitâbı bulabilirim. Maḳyevel (ماقيول) dediğiniz adam Makyavel (ماكيافل) olacak[4]. Yezîd'den mel'ûn bir terestir. Hükümdârlara icrây-i hukûmeti ta'lîm içün Sezar (César) Borgia nâmında [5] bir mel'ûnu miṣâl göstermiş ki, adam zehirlemek en büyük ma'rifeti, hemşîresiyle zinâ etmek en küçük cinâyetidir. Ḫabîş, bir hayli işkenceler altında kaldığı hâlde gebermemiş; birçok seneler daha 'âlem-i insâniyyetin başına belâ olmuş durmuş.. Kitâbları çoktur; lâkin *Machiavel* isminde kitâbı yoktur. Tekmîl âṣârının Fıransızca'ya tercemesi vardır; fakat doksan sene evvel basılmış olduğundan bulunması muḥâl hükmündedir. Meşhûr Büyük Frederick[6] kitâblarından birini cerḥ etmiştir ki kitâbın adı *Le Prince*'tir; eşher-i âṣârı da odur[7]. Eğer

[3] Lambert (Jean-Henri) adlı bir Fıransız filosof ve matematikcisi vardır (1728-1777).

[4] Machiavelli Nicolò (1469-1527), İtalyan devlet adamı ve tarih yazarı

[5] Borgia, Cèsare (1475-1507), VI. Alexandre'ın nikâhsız bir kadından doğan oğludur. Babası tarafından Kardinal yapılmıştır. Politikada kurnazlıkgı, hîleli işleri, ahlâksızlığıyle tanınan Borgia, kız kardeşi Lucrèce'le münâsebette bulunmuş, ondan bir oğlu da doğduğu gibi, Gandia Dukası olan büyük kardeşini de onun öldürttüğü söylenilir (İ. A. Gövsa, *Meşhûr Adamlar, Hayâtları—Eserleri*, c. ı., İst., 1933-35, s. 159 v.d.).

[6] Frederick II. (1744-97), Prusya Kıralı (1786-97).

[7] Machiavelli'nin 1531'de neşredilen *Hükümdâr* (*Le Prince: İl Principe*) adlı eseri, bir İtalyan hükümdârının nasıl şartlar altında "kuvvetlenebileceğini, büyüyebileceğini, yabancı istibdâda mukâvemet merkezi olabileceğini, İtalya'nın kurtuluş ve birliğinin yapıcısı olabileceğini izâh eder. Bu hükümdâr enerjik olduğu kadar ihtiyâtlı olacak; Icâbında yalanı, hîleyi, katli kullanacak; zîrâ siyâsiyyâtta gâyenin meşrû'luğu, vâsıtaları meşrû' kılar. Eserin fenâ şöhret kazanması ve hîle ile iki-yüzlülüğe müstenid her hatt-ı hareketin *Machiavélique* (*Makyavelci*) diye tavsîf edilmesi bundan ileri geliyor„ (Yusuf Şerif, *Muhtasar Avrupa Edebiyâtı*, İst., 1935, Devlet Matbaası, s. 106).

istenilen o ise, ayrıca terceme olunmuş ve yakında basılmış olduğundan buldurulabilir[8]. İrâdenize muntaẓırım. Bâḳî du'ây-i ḫayr efendimiz!

16 Haziran, sene 304
Bende,
KEMAL

DCCCCLXXIV.—LXXV.

Limni Mutasarrıflığı'na Rif'at Bey'in ta'yînini düşünen Kemal, bunun İstanbul'ca uygun görülüp-görülmeyeceğinin, Şûrây-i Devlet Tanzîmât Dâiresi Baş-Muâvinleri'nden Haci Reşid veyâ Recâ'î-zâde Ekrem Bey vâsıtasıyle araştırılmasını faydalı buluyor; 28 Haziran tarihli mektubunda Rif'at Bey'in, ağabeyi Hâşim Habib Bey'in oğlu Menemenli Tâhir'in de İstanbul'dan uzaklaşmak istediği için bir me'mûriyete ta'yîni hakkındaki düşüncelerini de kaydetmiştir. Siyah mürekkeble, kend el yazısıyle olan mektubu Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 137).

Kemal, babasına 2 Temmuz tarihli mektubunu teftişte bulunduğu sırada, vapurda yazmıştır. Mevlâna Celâleddin Rûmî'nin *Mesnevî*'si kaç cild olduğuna dâir Cevdet Paşa'ya bir mektup yazılmış, okuduğu bu mektubu tatminkâr bulmamıştır. Cezâyir-i Bahr-i Sefîd'in sonraki vâlilerinden ve *Mesnevî*'yi Türkçe'ye çevirip şerheden Âbidîn Paşa'ya *Mesnevî*'nin kaç cild olduğunu soran Kemal, onun verdiği cevâbın doğruluğuna inanmakta, *Mesnevî*'nin yedi değil, altı cild olduğunu ileri sürmektedir; "*Mesnevî* şârihi Ankaralı Rusûhî Dede, yedi defterini de bulmuş ve şerhetmiş ise de,

[8] *Le Prince*, dâmâd Mehmed Şerif (Paşa) tarafından Türkçe'ye çevirilmiştir (İst., 1335. Kitabhâne-i Sûdî). M. Âsım, kendi el yazısıyle oğluna yolladığı 29 Haziran, 304 (11 Temmuz, 1888) tarihli mektubunda, istediği bu iki eserden ilki hakkında biraz bilgi vermiş, ikincisinin ısmarlanmasından vaz geçtiğini anlatmıştır: "Benim istediğim kitâblardan La Lambert, şimdi elimizde kullandığımız Lalande (لالند) zîcinden sonra Fıransa Raşad-ḫânesi'nde La Lambert isminde kaleme alınan zîcdir ki bunu Türkce'ye taḥvîl etmek efkârında bulunduğumdan nusḫa edinmek isterim. Burada öyle musta'id kitâbcı bulunmadığından yazıp getirmek mümkün olamıyor. Sen himmet edersen memnûn olurum. Dîger kitâba gelince, onu okudur hayli hoca bulunacağından kitâba luzûm yoktur„ (Mektubun aslı, T. Toros'un arşivindedir).

M. Âsım'ın anlatmak istediği Hey'et (*Astronomie*) ve Nucûm ilmi (*Astrologie*) sâhasında eserleri bulunan Lalande (Joseph-Jérome de)'dir (1732-1807). Bourg'da doğup Paris'te ölen Lalande önce Hukuk, sonra Hey'et tahsil etmiş, Hey'et'teki başarısı dolayısıyle Berlin Akademisi'ne seçilmiş, Paris Rasad-hânesi Müdürü de olmuştur. Şöhretini sağlayan yıldızlar hakkındaki değerli inceleme ve buluşları, Hey'et'e dâir muhtelif eserleridir.

bu defterin ḥaḳîḳatte Mevlâna'ya 'âid olmadığı ma'lûm[1],, bulunduğuna göre, Kemal'in bu iddiâsı yerindedir. Yalnız Cevdet Paşa'nın hangi yazısında rastladığına işâret etmeyerek *çoki* kelimesine yanlış ma'nâ verdiğini, bu kelimenin Türkçe'deki *çoğu* kelimesinden —kendi ta'bîri ile Türkçe'nin *çoğu*'ndan— geldiğini ileri sürmesini muâhazede yanılmıştır; çünki *çok*, veyâ *çoki* kelimesi Türkçe'dir ve Mogol istilâsından sonra Farsca'ya geçmiştir[2]. Yanıldığı bir başka nokta da *Cinas* ile *tevriye* san'atini karıştırmasıdır. Cinas, manzûm yazılarda, kâfiye vâsıtasıyle yapılan bir san'attır; kaydettiği *çok çok asker* gönderildi cümlesinde cinas san'atı yoktur; tevriye vardır.

Kemal'in *Mesnevî*'ye karşı alâkasını, Cevdet Paşa aleyhinde fikirlerini, hiddete kapıldığı zamân araştırmağa lüzûm görmeksizin verdiği yanlış hükümleri aydınlatan mektubunun kendi el yazısı ile olan nushası, Ali Ekrem Balayir tarafından, herhâlde *Mesnevî*'den de bahsedildiği için Mevlevî tarîkatine mensup Tâhir Olgun'a verilmiş, bu vâsıta ile elde olunan yazmasının fotokopisi Sa'deddin Nüzhet Ergun tarafından neşredilmiştir (*Namık Kemal, Hayâtı ve Şiirleri*, İst., 1933, Ekspres Matbaası, *Fotograflar* kısmı).

974. Menemenli Rif'at Bey'e

28. VI. 1888

Sinyör,

Mektûbun geldi. Reşîd Bey'den mes'elenin taḥḳîḳı fi'l-ḥaḳîḳa güç olur; lâkin Ekrem'i görmek n'içün muḥâl oluyor? Ekrem, o kadar hükümsüz birşey'i neden taḥḳîḳ edemiyor; bunu anlayamadım. Her ne ise, bu kadar birşey nasıl olsa taḥḳîḳ olunur. Ẕâten Süreyyâ Paşa'nın himmeti de kâfidir. "Şu kadar var ki .... [3] her ne ise,, buyurmuşsunuz. Bendeniz şâ'ir isem de *noḳṭadan aldım ḫaberi* diyen meydân şu'arây-i benâmından olmadığım cihetle, noḳṭalardan birşey anlayamadım ki, cevâb vereyim. Ṭâhir'e gelelim: Bizim vilâyet ma'iyyetinde ẕâten bin ġuruş ile iki adamcağız var. Ṭâhir de istese verirler. Anı sonra Sakız ma'iyyetine naḳl etmek hiç hükmündedir. Belki bidâyet-i emrde Sakız ma'iyyeti istenilse müşkilât çıkar. Daha büyücek bir me'mûriyyete burada intiẓâr etmek, İstanbul'da intiẓârdan ḫayırlıdır; amma ma'âş azmış, yine hiç yoktan iyidir sanırım. Başka söyleyecek birşey yok..

16 Haziran, sene 304

Kemal

[1] H. Ritter, *Celâleddin Rûmî* mad., *İslâm Ansiklopedisi*, 21. Cüz, İst., 1944, Maârif Matbaası, s. 57 v.d.

[2] Prof. Fuad Köprülü, *Yeni Fârsî'de Türk Unsurları*, *Türkiyât Mecmuası*, c. VII-VIII., İstanbul, Maârif Matbaası, 1942, s. 13.

[3] Bu sıra noktalar metnin aslında bu şekildedir.

975. Mustafa 'Âsım Bey'e

2. VII. 1888

Velînî'met,

Luṭuf-nâmeleri alındı. Bendeniz yine seyâhatteyim; bu mektûbumu vapurdan yazıyorum. Perşenbe'ye kadar Sakız'a 'avdet edebileceğimi me'mûl etmediğim cihetle iḥtiyâṭ ettim. Evvelki mektûbum, elbette şimdiye kadar vâṣıl olmuştur. *Avusturya* postası o hafta da öyle bir eşek şakası etmiş idi; ne denilir, Firenk ağalar bunlar ya.. Cevdet Paşa'nın mektûbunu okudum. Bir alay mâ-lâ-ya'ni söylemiş-durmuş. *Çoki* kelimesini, Türkce'nin *çok*'undan alınmadır zannetmiş; hâlbuki *çok* fırḳa ma'nâsınadır. Hoca Sa'de'd-Dîn merḥûm *tarîḫ*'inin hemân her faṣlında *çok çok* asker *gönderildi* falan gibi cinâslar yapar-durur. Cild-i sâbi' mes'elesini 'Abidîn Paşa'dan birinci mektûbumda ben de sormuştum. O, Cevdet Paşa'dan güzel cevâb verdi[4]. Ankaravî'den başka ẕâten cild-i sâbi'i Mevlânâ'nın olarak ḳabûl eden yoktur. İsmâ'îl Ferrûḫ Efendi'nin böyle yerlerde ḳavline ittibâ' olunmaz; çünki kendisi mutaṣavvıfeden değildir. *Mesnevî* altı cild olduğunu Firenk

[4] Âbidîn Paşa, *Terceme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerîf* adlı eserinin *Mukaddime*'sinde, *Mesnevî-i Şerîf* altı cildden ibâret olup, altıncı cildin nısf-ı sânîsiyle yedi cild üzre bulunur„ bilgisini vermiştir (C. ı., Sivas, H. 1303, Mâlî, 1301/1886, Vilâyet Matbaası, s. 19). Âbidîn Paşa bu eserinin bir nushasını, bu münâsebetle aşağıdaki mektubunu Cevdet Paşa'ya göndermiştir (*Tezâkir-i Cevdet*—IV., 40—*Tetimme*, Yayımlayan: Ord. Prof. Câvid Baysun, Ankara, 1967, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 228):

"*Mesnevî-i Şerîf*'ten terceme ve şerhine muvaffaḳ olduğum bu cildin Huzûr-i 'âli-i ḥidîvîlerine taḳdîmine mücâseret eyledim. *Şerh-i* çakerânemin mâhiyyeti hasebiyle değil, lâkin Celâleddîn Rûmî Hazretleri'nin *Mesnevî-i Şerîf*'ine —ki Avrupa'nın bile hayretini celbetmişti— müstenid olduğundan ẕât-ı ḥidîv-i efḫamîlerinin taḥsîn ve taḳdîrine maẓhar olur ise ömr-i çâkerânemin nihâyetine kadar iftiḫâr-i kemterânem bî-nihâye olacağının 'arżıyle ol bâbda ve her hâlde emr ve fermân..,,

İstanbul'daki meşhur iki *Mesnevî*-hᵛân'dan Küçük Mustafa Paşa'da *Mesnevî-i Şerîf* okutan Hoca Hüsâmeddin Efendi'nin ve Çarşanba'ya yakın Murad Molla Post-nişînî Mehmed Murad Efendi'nin derslerine devâm ettiğini kaydeden Ahmed Cevdet Paşa, Âbidîn Paşa'ya cevâbında, *Mesnevî-i Şerîf*'in altı cildden ibâret olduğunu öne sürmüştür (A. e., s. 13, 17 v.d., 228-35). Âbidîn Paşa'nın ise, Cevdet Paşa'nın bu mektubuna cevâbından da, eserin altı cildden meydâna geldiği fikrinde olduğu anlaşılmaktadır (A. e., s. 235-36).

'ulemâsı bile müsellemâttan 'addederler[5]. Müşkiller ḥalletmiş gibi ehemmiyyet vererek o kadar uzun mâ-lâ-ya'ni söylemekte ne laṭâfet taṣavvur olunabilir. Hele *Mesnevî* vaṣfında Paşa Hazretleri'nin üç mubârek beyitleri var ki insânın okudukça kusacağı geliyor. İşler içün çâre ne, sabrederiz. Bâḳî du'ây-ḫayr velİni'met!

20 Haziran, sene 304
Bende,
KEMAL

[5] M. Âsım Bey'in, oğluna 29.VI.304 (11.VII.1888) tarihli mektubu, Kemal'in bu mektubunun karşılığı olduğu anlaşılıyor. Bu mes'ele ile ilgili münâkaşa dolayısıyle, ".... 'Abidîn Paşa mektûbu gibi, bir mektûb da Ahmed Muḫtâr Paşa'ya var. Bunu da elde eder, gönderirim; fakat yedinci cild bahsi bir uzun bahistir. Pek şİve-i lisâna âşinâ olanlar, evvelki cildlerin ibâresini tutmaz ve elfâẓı benzemez sözüyle reddediyorlar; hele Mevlevîler tamâmen reddederler„ diyor (Mektubun kendi el yazısıyle nushası T. Toros'un arşivindedir).

DCCCCLXXVI.

Kemal aşağıdaki mektubunda, Sakız'ın Akdeniz adalarımızın vilâyet merkezi iken iyi bir Adliyye hey'eti bulunduğu hâlde, Rodos'un vilâyet merkezi, Sakız'ın sancak hâline getirilmesinden sonra Mutasarrıf olarak nakledildiği buranın adlî işlerinde vazifeli me'mûrların ta'yİninde gerekli titizliğin gösterilmediğinden yakınıyor. Cezâ Reisliği'ne ta'yİn edilen Edhem Efendi'nin bu işin neden ehli olmadığının sebeplerini anlatmış, bu yüzden, Midilli Mutasarrıflığı sırasında tanıdığı, Vilâyet'ce Sakız Cezâ Reisliği'ne yapılan inhâsı Adliyye Nezâreti'ne bildirilen Şevkî Bey'in ta'yİni için muhâtabının yardım ve lutuflarını recâ etmektedir.

Yukarısındaki kayidden *Adliyye Nezâreti*'ne gönderildiği anlaşılan mektubun, yazıldığı tarihe dayanarak Ahmed Cevdet Paşa'ya gönderildiğini söyleyebiliriz: Cevdet Paşa, "Server Paşa'nın vefâtıyle münhal olan 'Adliyye Neẓâreti fİ 9 Ramażân, 1303 ve fİ 31 Mayıs, sene 1302 tarİḫinde 'uhdeme tevcİh olundu„ diyor; ayrıldığı tarihi de kaydetmiştir: 1307 "Ramażân-ı şerİf'in yirmibirinci Cum'aertesi günü 'uhde-i 'âcizî'ye Mecâlis-i 'Âliye me'mûriyyeti bi't-tevcİh, 'Adliyye Neẓâreti, Evḳâf-ı Humâyûn Nâzırı Rizâ Paşa'ya ..... tevcİh buyuruldu[1].„ Bu bilgiden mektubun, Adliyye Nâzırlığı 11 Haziran, 1886— 11Mayıs, 1890 tarihleri arasına rastlayan[2] Ahmed Cevdet Paşa'ya gönderildiği anlaşılır.

[1] Cevdet Paşa, *Teẕâkir*, 40—*Tetimme*, Yayınlayan: Ord. Prof. Câvid Baysun, Ankara, 1967, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 244, 274.

[2] *Takvîmü's-Sinîn*'e göre, Cevdet Paşa'nın kaydettiği tarihlerin karşılığı bir gün farklıdır: 9 Ramażân, 1303/30 Mayıs (Cuma)/11 Haziran, 1886—21 Ramażân, 1307/(Pazar)/ 29 H Nisan, 1306/11 Mayıs, 1890'dır.

Kemal'in Sakız Mutasarrıflığı sırasında Cevdet Paşa ile dostluğunu anlatan bu mektubunun istinsâh edilmiş bir nushası Es'ad Çinar'ın bize verdiği mektuplar arasında, kendi kitaplığımızdadır (N. 2, s.5).

976. Ahmed Cevdet Paşa'ya

2. VII. 1888

Sakız Cezîresi Vilâyet zamânında oldukça mükemmel bir hey'ât-i 'Adliyye görmeğe alışmış olduğu hâlde, buranın Sancak'a taḥvîlinden sonra Cezâ Riyâseti'ne ta'yîn olunan Edhem Efendi[3] mevḳi'inin iḥtiyâcını iḥyâ ve ḥayṣiyyetini muḥâfaẓa edecek kadar ehliyyet gösteremediği gibi, ḥaḳḳında işitilmesi ârzû olunmayacak ba'żı şâyi'alar dahi deverân etmekte olduğundan, yerine, kifâyet ve istiḳâmetle müştehir olan Midilli Cezâ Re'îsi Şevḳî Bey'in Vilâyet'e inhâ olunmuş ve oradan dahi keyfiyyetin Huzûr-ı 'âli-i Neẓâret-penâhîleri'ne 'arżı ṭabî'î bulunmuş olmaġla ve ḥıfẓ-ı 'adâlete ḫidmetten 'ibâret olan maḳṣadın ḥuṣûlü ise her hâlde 'inâyet-i dâverânelerine mutavaḳḳıf bulunmaġla bu bâbda dahi luṭf-ı celîl-i faḫîmânelerine ilticâ oluyor. Ḳaṭıba-i aḥvâlde..

20 Haziran, sene 304

[3] Gelibolu Bidâyet Mahkemesi Cezâ Dâiresi Reisi İbrâhim Efendi'nin Sakız'a; ayni dâirenin Sakız'daki reisi Hırabet Efendi'nin ayni vazife ile Gelibolu'ya ta'yînleri *Tercemân-ı Hakikat*'de (2878, 29 Aralık, 1303/10 Ocak, 1888) bildirilmiştir.

Süreyyâ Bey'in *Sicill-i Osmânî*'sinde, Cevdet Paşa'nın Ahkâm-ı Adliyye Neẓâreti'ne beşinci def'a ta'yînî 1307 Ramażân'ındadır (C. IV., İst., 1311, Matbaa-i Âmire, s. 827). Mahmud Kemal İnal—Hüseyin Hüsâmeddin'in eserinde, Adliyye Nâẓırlığı *Tezâkir*'deki gibi 9 Ramażân; Meclis-i Vükelâ'ya me'mûrluğu, *Tezâkir*'dekinden farklı olarak 21 değil, 20 Ramażân'dır (A. e., s. 166 v.d.). *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki *Cevdet Paşa* maddesinde, bu Adliyye Nâẓırlığı, yanlış olarak 6 Ramażân, 1303 (8 Haziran, 1886)'dür (22. Cüz, İst., 1944, s. 118[b]). Cevdet Paşa'nın hayât ve eserleri hakkındaki incelemelerde günümüze kadar faydalanılmamış olan şu kaynaklara da baş vurulabilir: Ölümü münâsebetiyle hayât çizgisi hakkında: *Cevdet Paşa* (*Hazîne-i Fünûn* mec., nu. 49, 22 Mayıs, 1311; *Musavver Ma'lûmât* mec., nu. 2,22 Mâyıs, 1311.—*1313 Senesine Mahsûs Nevsâl-i Asr*, İst., 1314, Cemâl Efendi Matbaası, s. 114-20.—*Cevdet Paşa'nın Torunu Nasıl Hıristiyan Oldu*, *Resimli Ay* mec., Haziran, 1929.—Câvid Baysun, *Cevdet Paşa ve İlim Sahâsındaki Faâliyetine dâir*, *Türkiyât Mecmuası*, c. XI., 1954, s. 213-30). Muhtelif kaynaklarda, onun hayât ve eserlerine dâir yer-yer bilgiye, şiirlerinden, mektuplarından örneklere rastlarız; fakat onun hakkında metodlu çalışma verimi ciddî bir monografi henüz yazılmış değildir.

DCCCCLXXVII.—LXXXII.

İstanbul'da bulunan Rif'at Bey'in bir me'mûrluğa ta'yîni, Kemal'in basımı durdurulan *Osmânlı Tarîḫi*'nin basımına devâm edilmesi için izin istenilmesi, Sakız Limanı'nın ta'mir ve temizlettirilmesi için verdiği *Lâyiha*'ya henüz cevap verilmemesi uğraştırıcı işlerin başlıcalarındandır; Kemal bu yüzden, Rif'at Bey'e 2 Temmuz tarihli mektubunda, "İşler içün ne diyelim, sabrederiz„ diyor.

Topal Osman Paşa'nın oğlu Râtib Ahmed Paşa'nın şiirlerini, Mustafa Âsım Bey'in istinsâh ettirmekte olduğu anlaşılıyor; babasına gönderdiği 12 Temmuz tarihli mektubunun başında bu istinsâh işinden bahseden şâirimiz, geri kalan kısmında torunu Ahmed Muvaffak (Ahmed Bayrakdâr)'dan, Sakız'da havaların sıcaklığından bahsetmiştir. Ayni tarihte kızına yazdığı mektubunda da bu yüzden şikâyetlerine yer vermiştir.

Rif'at Bey'e gönderilen 12 Temmuz tarihli mektubunda Kemal'in *Osmânlı Tarîḫi*'ne dâir mühim ba'zı notlarına rastlayoruz: Eserinin, 'Abdü'l-Ḥamîd'in güvenini kazanmış biri tarafından incelenmesini, değiştirilecek, veyâ çıkarılacak ifâdelerin bildirilmesini, buna göre düzeltmeler yapabileceğini, bu sûretle basımının mümkün olabileceğini düşünmektedir. Bu husûstaki dilekcesini, 'Abdü'l-Ḥamîd'in merhametinin sonsuz olduğunu Kemal'e yazan Ebüzziyâ, uygun bir zamânda Sultân'a sunmağa hâzırdır. Kemal mektubunda, bunun dışında, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Âkif Paşa'nın oğlu Reşîd Bey aracılığıyle Rif'at Bey'in Limni'ye ta'yîni hakkındaki inhânın gereken makâma verilmediği, Menemenli Tâhir'in bir me'mûrluğa ta'yîni mes'elesi üzerinde de durmuştur. Rif'at Bey'e 19 Temmuz tarihli mektubunda yine Reşîd Bey'in bu inhâ mes'elesini askıda bıraktığı, bunun sebebleri anlatılmağa çalışılmıştır [1]. Kemal'in, Sâmi Paşa-zâde Sezâyî'ye, *Sergüzeşt* adlı romanına dâir düşüncelerini içine alan bir mektup da yazmış olduğunu öğreniyoruz.

[1] Reşîd Bey, mektubun yazıldığı sıralarda Sadâret Dâiresi'ne bağlı Âmedî-i Dîvân-ı Humâyûn Hulafâlığı Kalemi'nde Muâvin-i Sânî bulunuyordu (*Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, H. 1305; 1306; s. 134; 130). Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Kalkandelenli Âkif Mehmed Paşa'nın oğludur (Süreyyâ Bey, A. e., c. III., İst., 1311, Matbaa-i Âmire, s. 288 v.d.). *Osmânlı Müellifleri*'nde hakkında çok az bilgi verilmiş, bir *gazel*'i neşredilmiştir (C. III., İst., Matbaa-i Âmire, 1333, s. 217: *Reşîd Âkif Paşa* maddesi). İ. E. M. K. İnal'in eserinde Mustafa Sâlih Reşîd'i (H. 1279/1863—11 Receb, 1338/31 Mart, 1920) resmî, husûsî hayâtı hakkında epeyi bilgi vardır; bir *gazel*'i, iki *kıt'a*'sı neşredilmiştir (*Son Asır Türk Şâirleri*, c. VIII., İst., 1939, Maârif Basımevi, s. 1439-43). Ölümü üzerine *tarih* düşüren Ali Emîrî onunla tanışmamıştır; fakat şiirlerinin hayrânıdır. *Büyük Bir Ziyâ'—Reşîd Âkif Paşa Hazretleri'nin Vefât-ı Te'essür-âmîzi* başlıklı yazısında onun ahlâk bakımından meziyyetleri, daha çok şiirleri üzerinde durmuştur; Reşîd Âkif Paşa'nın yedi *gazel*'ini *tanzîr* ve *tahmîs* etmiş, onun bu gazellerinin İmtiyâz Sâhibi ve Mes'ûl Müdürü bulunduğu mecmûasının hangi sayılarında basıldığını da kaydederek *maḳṭa'*, veyâ *maṭla'*

Râtib Paşa'nın *Dîvân*'ının Mustafa Âsım Bey tarafından istinsâh ettirildiğini; Sakız Limanı'nın ta'mir ve temizlettirilmesine dâir *Lâyiha*'nın uygun görüldüğüne dâir henüz cevap alamadığı için bu işe bir türlü başlayamadığını; *Tarîḫ*'in basımına devâm edilebilmesi için nasıl bir yol tutmağı tasarladığını anlatan bir mektup gönderdiği Ebüzziyâ'nın, buna cevâbında nelerden bahsedildiğini aydınlatma bakımından mühim olan aşağıdaki beş mektup, Kemal'in âile çevresi, husûsî hayâtı hakkında da yer-yer bilgi edinmemizi sağlamaktadır.

Mektupların beşi de, siyah mürekkeble, Kemal'in kendi el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 134, 630, 438, 394, 257). Rif'at Bey'e 12 Temmuz'da yazılanın *Tarîḫ*'e âid cümleleri M. C. Kuntay tarafından (A. e., c. II., Kısım II., s. 659), N. Menemencioğlu'nun dosyasından alındığı kaydiyle yayımlanmıştır. Ayni mektubun aslından, *Namık Kemal'in Osmânlı Tarihi'ne dâir* başlıklı incelememizde de faydalanılmıştır (*Belleten*, nu. 94, Nisan, 1960, s. 286).

Kemal'in kime gönderdiği kaydedilmeyen 19 Temmuz tarihli mektubunun Feride Hanım'a yazıldığı anlaşılıyor; havânın sıcaklığından, Şâhin Bey adını verdikleri araba beygirinin semizleyip kendini topladığından, haşeriliğinden; Rum doktor Valaho'nun genç kardeşinin Madam Ruboli ile evlenmesi yüzünden meydâna gelen dedi-kodulardan, kızını ilgilendiren v.b. şeylerden bahsetmiştir.

Mektubun siyah mürekkeble, Kemal'in el yazısıyle olan, T. Toros'tan satın alınan fotokopisi T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 17). Araba beygirinden bahseden cümleleri N. Menemencioğlu'nun dosyasından alındığı kaydiyle M. C. Kuntay tarafından neşredilmiştir (A. e., c. I., s. 116).

---

beyitlerini yayımlamıştır (*Tarih ve Edebiyât Mecmûası*, yıl-3, nu. 26, 30 Nisan, 1336, s. 683-87). Bu yazıya ek olarak, Paşa'nın takdîr ettiği Yaşar Şâdî'nin Ali Emîrî'ye bir mektubu, Paşa tarafından Y. Şâdî'nin hâtıra defterine yazılanlar ile, rahmetlinin bir *gazel*'ine, bu *gazel*'e Mahmud Muzaffer'in nazîresine de yer verildiği görülür (A. y., s. 689-92—. Reşîd Âkif Paşa'nın bu mecmûada basılan şiirleri, bunlara yazılan *tahmîs* ve *nazîreler*, ölümü üzerine düşürülen *tarihler* için bk., s. 268, 368, 728, 799, 836 v.d.); bunlardan ba'zıları daha önce basılmıştır: *Âmid* mecmûasındaki *gazel*'ine Bergamalı Cevdet, Filorinalı Nâzım'ın *nazîreler*'i (Nu. 3, 4; 12, 26 Mart, 1325/25 Mart, 8 Nisan, 1909); Muhyiddin Râif, Üsküdarlı Tal'at, Tevfik Lâmih'in *nazîreler*'i: *Peyâm*, *Edebî İlâve*, nu. 10 (53), 17 (60), 20 (63), 16 TeşrInievvel, 4, 25 Kânûnıevvel, 1335. Abdü'l-Ġanî Fahrî'nin *tahmîs*'i (*Dicle* gzt., yıl 1, nu. 7, 11 Nisan, 1327). Sivas Vâlisi iken, Vezirlik ve Rütbe verilmesi dolayısıyle Çivi-zâde Ġâlib Bey'in *Medhiyye*'si (Abdullah Satoğlu, *Kayseri Şâirleri*, Kayseri, 1962, *Hâkimiyet* Matbaası, s. 79). İkinci Meşrûtiyyet'in i'lânından sonra Dâhiliyye Nâzırlığı'na getirilen, sihhî sebeplerle isti'fâ eden Reşîd Âkif Paşa'nın Şehzâdebaşı'ndaki konağı, çevresinde o devrin şahsiyetlerinin toplandığı akademi hâlini almıştır; *Semih Mümtaz'ın Hâtıraları*'nda, buraya gelenlerin adları da kaydedilmiştir (*Canlı Tarihler*—XX., İst., 1946, Türkiye Yayınevi, s. 95 v.d.).

977. Menemenli Rif'at Bey'e

2. VII. 1888

Mektûbun geldi. Ben Nûrî Bey'e taşavvurumu yazdım. İşler içün ne diyelim; sabrederiz. Kırk ayın son Çarşanba'sı dâ'ima bizim başımıza gelir. Çok söylemeğe vaḳtim yok. Şu mektûbu da iḫtiyâṭen vapurda yazıyorum. Yine devirdeyim. Ferîde'nin, çocukların gözlerini öperim.

20 Haziran, sene 304
Kemal

978. Mustafa 'Âsım Bey'e

12. VII. 1888

Velînî'met,

İḥsân-nâmeleri alındı. Ahmed Paşa'nın *Dîvân*'ı bitsin de görürüz. Bizim Ahmed Bayrakdâr'ın Rodos'da iken benimle de pek arası hoş değildi; çünki duyar, darılır diye, benimle korkuturlardı. Sonra duyup darılmadığımı göre-göre alışmağa başladı; hattâ birgün, odamda ağaç çileği şurubu var idi; andan şerbet istemiş. Ninesi de, sonra Beybaba bize ne der diyecek olmuş; Beyefendi, Allāh -Allāh ne diyecek; birşey söylerse, kendi çocuğun içti dersin, cevâbını vermiş idi. Berâ'et küçük iken de pek maşḫara, pek sokulgan idi. Bilmem, bakalım en küçükleri Şafiyye nasıl olur?

Aman Beybaba'cığım, üç-dört gündenberi burada bir derece sıcak var ki ta'rîf edemem. Vâḳı'a derece otuzbeşi geçmedi; fakat hiç rûzgâr esmediğinden, kırka çıkmış kadar te'şîr ediyor. Seyâhatten geleli dört gün oluyor. Sıcaktan başka birşey gördüğümüz yok.. Seyâhatte iken birgün bir şiddetli furtına ile, uzun-uzadı yağmur yağdı ki, adalarda bu vaḳit yağmur yağmak emṡâli görülmüş şeylerden değildir. Bereket versin biz, bir lîmânda bulunduk; andan sonra bir gün kadar serinlik devâm etti; sonra, sıcak yakamıza çöktü. İşimiz de pek çok idi. Bir hayli sıkındı çektik. Bâḳî du'ây-ı ḫayr..

30 Haziran, sene 304
Bende,
Kemal

979. Ferîde Hanım'a

12. VII. 1888

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Rif'at'in mektûbunun kenârında, nezleye uğradığını yazıyorsun. İnandık, inanmasak da fâ'idesi yok ya! Ma'a-mâ-fîh geçen hafta Rif'at'in nezlesi var idi. Siz de karı-koca domuzcuklar gibi burun-buruna oturmağı seversiniz; nezle ise sâridir; anın içün rivâyet yakışık alıyor. İnşâ'allāh şimdiye kadar savuşmuş, çocuklara sirâyet etmemiştir.

Biz seyâhatten geldik. Yolda, yağmurlu bir boraya tutulduktu; bereket versin bir lîmânda bulunduk. Evi değiştirdik. Şimdiki ev ġāyet güzel! Önünde bir kilise yapılıyor. Biraz tozu, patırdısı var amma, ne çâre..

Sıcağı sorma Ferîde'ciğim. Dört gündür ẕerre kadar rûzgâr yüzü gördüğümüz yok; harâret ise, gölgede otuzbeşe vardı. Köylerde, güneşin te'şîrinden iki adam öldü. Daha Temmuz da girmedi. Böyle giderse, bilmem ne yapacağız. 'Âfiyetim el-ḥamdü li'llāh yerindedir. Bana ẕâten sıcak dokunmaz. Çocukların da, senin de gözlerini öperim.

30 Haziran, sene 304
Kemal

980. Menemenli Rif'at Bey'e

12. VII. 1888

Mektûbun geldi. Postaların ḥaḳîḳaten Allāh belâsını versin! Bu def'a da senin mektûbu gününden iki gün sonra bilmem hangi vapur getirdi. Mektûb yazmakta ihmâlin olmadığı içün, kâğadın gelmediği zamân bi'ṭ-ṭab' daha ziyâde merāḳ olunuyor. Ben geçen hafta posta gününden üç gün evvel mektûb yazmıştım. Mektûbu bıraktım; seyâhate çıktım. 'Avdet edeli de dört gün oluyor. Bilmem İstanbul nasıldır? Biz burada sıcaktan patlayacağız.

Kapudan'ın lîmâna dâ'ir verdiği ḫaber doğru değilse, ġarîbdir; çünki bizim *lâyiḥa*'nın müdericâtını kerâmetle bilmek iḳtiżâ eder.

Ebüzziyâ'nın maḳṣadı *Tarîḫ*'ten bir nusḫa elde etmektir, sanırım, diyorsun. Sen, şu sanırım, yâhûd zannederim sözünü ömründe kullanmasan ma'rifet-i nefse tamâmıyle muṭâbıḳ bir hareket etmiş olur-

sun; çünki sana Allāh ẕerre kadar zan ve taḥmīn iḳtidārı vermemiş.. Bir mes'ele hüküm ve temyīz dâ'iresinden çıktı mı, senin ẕihninde derhâl tevehhüme inḳılâb ediyor; hem, o kadar gülünc tevehhümlere inḳılâb ediyor ki, ta'rīf olunmaz. O zevzek *Tārīḫ* ne vaḳit bitti ki, Ebüzziyâ bir nusḫasını edinmek istesin! Sen, nâfile telâş etme; Ebüzziyâ, öyle vehmiyyât ile uğraşır budalalardan değildir. *Tārīḫ*'e dâ'ir kendisine bir mektûb yazmış da, bâri *Tārīḫ*, i'timâd-ı Humâyûn'a maẓhar olan bir ẕâta mu'âyene ettirilsin; içinde kalkması, yâḫûd değişmesi lâzım gelecek yer var ise gösterilsin; taṣḥīḥ edelim; andan sonra ṭab'ına ruḫṣat iḥsân buyurulsun, dedik. Ebüzziyâ da ben 'arīżayı bir münâsib zamânda taḳdīm ederim; Velīni'met Efendimiz'in merḥamet-i celîlleleri vâsi'dir. Eğer istid'â maḳrûn-ı is'âf olursa, derhâl mu'âyeneye verilmek üzre bana bir-iki cüz'lük yazı gönder, demiş. Anlaşılabildi mi? Senin tevehhüm nerede, ḥaḳīḳat-i hâl nerede?

Senin işe dâ'ir geçen hafta Nûrî'ye birşeyler yazmıştım. Reşīd Bey'in hareketince sû'-i zanna mahal yok. Ḥaḳīḳat-i hâl bizce ma'lûmdur. Ya'ni Reşīd Bey inhânın tervīcini bir cihetle ister, bir cihetle istemez. Bizim aradığımız ise, inhânın yalnız verilmesi idi. Anı n'içün te'ḫīr ediyor, bilemem. Ne çâre, o cihet olmazsa, başka birşey'e teşebbüs olunmasını Nûrî Bey'e yazdım. Daha yukarı murâca'atın zamânı değildir sanırım; zamânı ise edelim.

Ṭâhir'e dâ'ir olan muṭâla'amı da geçen hafta yazmıştım. Şimdi yine ẕuhûrât var[2]. Mustafa Bey bu vilâyete Mektûbcu olmaktan

[2] Sadâret Telgıraf Kalemi Müdürü Hâşim Habīb Bey'in oğlu (H. 1279/1863—15 Zi'lka'de, 1320/13 Şubat, 1903), Rif'at Bey'in yeğenidir. Mülkiye'nin yüksek kısmından 1883 Ağustos'unda me'zûn olduktan sonra, 13 Aralık, 1883'de Şûrây-i Devlet Tanzīmât Dâiresi Mülâzımlığı'na maâşsız, 19 Haziran, 1884'de maâşla Ticâret-Zirâat Nezâreti Terceme-i Funûn Kalemi Kâtibliği'ne getirilmiştir. Bir süre sonra, 13 Şubat, 1885'de bu Kalem'in kaldırılması üzerine, ma'lûllük aylığı verilerek açığa çıkarılmışsa da, 25 Mayıs, 1887'de 600 kuruş maâşla yine Şûrây-i Devlet'te, Mülkiye, veyâ Dâhiliye Dâireleri İkinci Sınıf Mülâzımlığı'na getirilmiş, iki yıl kadar bu vazīfede çalışmıştır (Hayât çizgisi hakkında kısaca bilgi için bk., *Nevsâl-i Asr., 1313 Senesine Mahsûs*, İst., 1314, Cemal Efendi Matbaası, s. 198 v.d. İ. E. M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. x., İst., 1940, Maârif Basımevi, s. 1855-56. Mücellidoğlu Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara, 1968-69, Mars Matbaası, s. 155-58. Menemenli Tâhir'in hayât ve eserleri hakkında etraflı bir araştırma henüz yapılmış değildir.

me'yûs olmuş[3]. İzmir Mektûbculuğu'na teşebbüs etti. Ḳuvvetlice tavṣıyeleri var. İhtimâl ki muvaffaḳ olur; işin o ciheti de taḥarri olunsun! Ṭâhir içün burasını istiḥṣâl güç birşey değildir. Vâlide Hanımefendi'ye ḥürmet-i maḫṣûṣa; birâder Beyefendi'ye ḫulûṣ; Ṭâhir'in gözlerini öperim.

30 Haziran, sene 304
KEMAL

981. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

19. VII. 1888

Mektûbun geldi. Leryoz ne dil-rubâ, ne dil-ârâ, Sömbeki'den ehven, ma'a-mâ-fîh mus-murdâr birşey. Limni işi senin bildiğin gibi değildir. Reşîd Beyefendi, Paşa'ya hâkimdir. Aldığı inhâları isterse verir, isterse verir (*vermez*). Benim öyle bir oğlum olsa gebertirim ya.. Paşa da bu Beyefendi'nin ḳahrını çekmez. Sebebi ise, Beyefendi vâlidesini kandırır da, pederine peyâpey genç halayık taḳdîm ettirir. Sezâyî Beyefendi'nin mektûbuna ben cevâb yazmıştım; *Sergüzeşt* ḥaḳḳında ba'żı mülâḥaẓâtı da ḥâmil idi[4]. Vâḳı'a aradan beş hafta

---

Kemal'in, Ziyâ Paşa ile birlikte çıkarttığı, Menemenli Tâhir'e verdiği resmin arkasında, ona ithâf ettiği bir *kıt'a*'sı, T. T. Kurumu'ndaki, şiirlerini içine alan *defter*'de (S. 40), Es'ad Çinar'ın bize hediye ettiği, yine Kemal'in şiirlerinin bulunduğu *defter*'de vardır (S. 35). S. Nüzhet Ergun tarafından, *Muntahabât-ı Bedâyi'-i Edebiyye*'den alınarak yayımlanmıştır (*Namık Kemal'in Şiirleri*, İst., 1941, İnkilâb Kitabevi, s. 260); Kemal ve Ziya adları tevriyeli kullanılmıştır. Esâs olarak yazma nushasını aldık:

— *Tâhir Bey'e* —
Kemâl-i ḳalb ve Ẓiyâ'y-i zekâyı cem' edemez
Televvünât-ı denâ'etten olmayan ṭâhir
Açık alınları seyret, sanâ miṣâl olsun
Güneş çıkarsa kararsın mı cebhe-î şâ'ir

S. N. Ergun basımında ikinci mısrâ'ın ilk kelimesi *mülevveşât*, son mısrâ'ı *Güneş batınca kararmaz ya cebhe-î şâ'ir* şeklindedir.

[3] Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti Maârif Müdürü Mustafa Bey (Ayni *Sâl-Nâme*, 1305; 1306, s. 310; 618).

[4] *Sergüzeşt*'in kitap şeklinde üç baskısı vardır: *Sergüzeşt*, İst., H. 1305, Mahmûd Bey Matbaası; İkinci Tab'ı, İst., 1340-1924, Kitabhâne-i Sûdî; Zeyneb Kerman, İst., 1972, Millî Eğitim Basımevi.— Fıransızca'ya tercemesi, *Dilber, Esclave et l'eunuque Amoureux*, çeviren: Dr. Beslm Ömer Paşa, İst., 1934, Société Anonyme Turque

geçti ya! Bizim postaların hâli ma'lûm ya.. O mektûbtan bir hafta evvel başka birine gönderdiğim bir kâğadın cevâbını daha dün gelen bir küçük vapur ile aldım. Sezâyî Beyefendi'ye mektûbumu tekrâr edecektim; fakat pek meşġūl idim. Kendisine söyle; mektûb yine gitmediyse, başka şey yazarım. Başka söyleyecek birşey yok.

7 Temmuz, sene 304
KEMAL

982. FERİDE HANIM'A

19. VII. 1888

On duşşa ışı ya[5].. Of yandım bu sıcaktan.. Bir koca sofada bir koca pencere ile bir koca kapunun arasında oturuyorum. Yazı (yazı) yazdırmayacak kadar rûzgâr, göz açtırmayacak kadar toz var. Yine yanımdaki mîzânü'l-ḥarâre otuzdört gösteriyor. Sâ'at de on-birbuçuk.. İnşâ'allāh İstanbul'un sıcağı bu kadar şiddetli değildir; ḫuṣûṣıyle sizin oturduğunuz yere kadar çıkmamıştır. Yine İnşâ'allāh Nâhide'cik de savuşturmuştur. Havâ sıcak amma bizim el-ḥamdü li'llāh 'afiyetimiz yerinde.. Zavallı buz makinacığının —di bakalım biz de naşlı olacağız— yine altı delindi, anı da bir çâre bulduk kapadık. Hasret ve iştiyāḳtan başka bir gûne derd-i derûnumuz olmadığı Ḫudây-ı Te'âlâ'ya ma'lûmdur derler a, işte öyledir. Buralardan ḥavâdiṣ sorar mısın? Rif'at'in ḳudemây-ı bendegânından birisi var; hem anın[6] hem senin eteklerinizi[7] öpüyor. Kim olduğunu bilemezsin ya[8]; hattâ görsen de belki bilemezsin. Bu bende-i ḳadîm ve yâr-ı ṣıddîḳ Şâhin Bey[9] câriyenizdir. Bu çayırdan sonra o kadar semizledi, kendini o kadar topladı ki, ya'ni Midilli'ye geldiği vaḳit

---

d'Imprimerie et de Publication (A. Ferhan Oğuzkan, *Sâmi Paşazâde Sezâi*, İst., Yeni Matbaa, 1954).— Sevim Telci, *Sâmi Paşazâde Sezâi, Hayâtı ve Eesrleri*. İ. Ü. Türkoloji Bölümü, 1945-50, T. 340. Kenan Akyüz, *Sergüzeşt Romanı üzerine* (*Türk Dili* mec., c. v., 1 Nisan, 1956).—F. A. Tansel, *Sâmi Paşa-zâde Sezâ'î* (*Türkiyât Mecmuası*, c. xiii., İst., 1958, Kutulmuş Matbaası, s. 1-30: *Sergüzeşt* ve şöhreti hakkında bk., s. 13, 22, 26 v.d.).

[5] Çocuk şîvesiyle: اون دوششا اشی یا şeklinde yazılmıştır.

[6] Krş., M. C. Kuntay, onun

[7] Krş., eteklerinizden

[8] Krş., bilmezsin ya.

[9] Krş., yâri sadık Şahın

de bundan iyi değildi. Bizim başka 'araba bâr-gîri[10] varsa da, ben dâ'ima anınla geziyorum. Arada-sırada ḥaşerîlik[11] bile ediyor.

Al sana daha tuḥaf bir ḥavâdiş.. Madam Ruboli câriyeniz evlendi. Hem kime varaydı, hani bizim bir genc ḥekimimiz yok mu idi; Doktor Valaho.. Anın kendinden küçük bir kardaşına vardı. Kocası yirmibeş yaşında yoktur. Kocası Rum, kendisi Katolik olduğu içün Madam Ruboli ibtidâ darılmış, sonra barışmışlar. Mösyö Barcili tarafından bir vaṣıyyet-nâme çıkarmışlar. Natali'yi mîrâṣtan maḥrûm etmeğe uğraşıyorlarmış. Dürlü-dürlü rezâletler.. Hâ, Natali'nin karısı da Madam Ruboli ile birlikte imiş. Artık dalkavukluk elverdi değil mi? Dur bakayım, mektûbunda birşey var idi. Rif'at Beyefendi şu kâğadı okuyunca biribirimize dargınız zanneder demiş. O, benim zannımı da kendi zannı gibi vehm ve ḫayâl 'addetmiş.. Ben öyle şundan şu çıkar, bundan bu gelir diye 5.862'nci netîcede bir tîmâr -hâne saçması söyleyecek uḳalây-ı ümmetten değilim. Çocukların gözlerini öperim, iki gözüm Ferîde'ciğim!

7 Temmuz, sene 304
KEMAL

[10] Krş., beygirleri
[11] Krş., haşarılık

DCCCCLXXXIII.—LXXXIX.

Kemal, 26 Temmuz'da babasına, kızına ve dâmâdına ayrı-ayrı, üç mektup yazmıştır. İlkinden anlaşıldığına göre, Topal Osman Paşa'nın oğlu Râtib Ahmed Paşa'nın *Dîvân*'ı iyi cins bir kâğada istinsâh edilmektedir. Sıcaklar dolayısıyle babasına termometreler hakkında bilgi veriyor. Feride Hanım'a gönderdiği mektubunda, torunu Nâhide'nin aşısının tuttuğundan duyduğu memnunluğu, sıcakların şiddetini anlatmaktadır. Bu arada bir husûsıyetini de öğreniyoruz: Kemal, geceleri bir süre kitap okuduktan sonra uyuyabilmektedir; kitap okumadan uyumağa çalışmak, onu en çok sıkan şeylerden biridir.

Fıransız politikacılarından Charles Floquet[1], 1888'de General Boulanger'yi[2] meşhur olan bir düellosunda ağır olarak yaralamış, bu hâdise memeleketimizde

[1] Charles Floquet (1828-1896), İkinci İmparatorluk devrinde belâğati ile, o rejime muhâlif tanınmıştır. Sonra Muhâlif Meclisler'de Meb'us, Meclis Reisi, Başvekil, Dâhiliyye Nâzırı olmuş, 1888'de General Boulanger'yi ağır sûrette yaralamıştır.

[2] Boulanger (Goerges), 1837-1913 arasında yaşamıştır.

çıkan gazetelerde de aksettirilmiştir. Kemal, Rif'at Bey'e 26 Temmuz tarihli mektubunda bu yüzden *şiş* kelimesinin gazetelerimizde *kılıç* diye terceme edildiğinden, Floquet, Boulanger ve vaktini *şiş* ta'limi ile geçiren Rochefort'dan bahsediyor[3]. Bunlar dışında Sakız Limanı'nın ta'mir ve temizlettirilmesi için sunduğu arîzaya, Rif'at Bey'in Limni Mutasarrıflığı'na ta'yîni işine, Ebüzziyâ aracılığıyle *Osmânlı Tarîhi*'nin neşrerine devâma izin verilmesi için yazmağı düşündüğü istid'âya da temâs olunmuştur.

Kızına, 3 Ağustos tarihli mektubunda sıcaklardan, kitap okuyamadan uyumanın güclüğünden şikâyet eden, tanıdıkları kimseler hakkında havâdis veren Kemal, dâmâdına ayni tarihte yazdığı mektubunda Sakız Limanı'nın ta'mir ve temizletilmesi, Rif'at Bey'in ta'yînînin gecikmesi sebebi üzerinde durmaktadır.

Mustafa Âsım Bey'e gönderdiği 9 Ağustos tarihli mektubunda Kemal, İstanbul'a tatlı ve reçel göndereceklerini yazmıştır; aradan üç hafta kadar geçtiği hâlde, bunların vapurca henüz teslim alınmadığını Feride Hanım'a 1 Eylûl tarihli mektubundan anlıyoruz. Kızına 3 Ağustos tarihli mektubunda evlendiğinden bahsettiği Madmazel'in Avukat Corci Bubli'nin kızı olduğu anlaşılıyor. Maddî sıkıntı içinde bulunduğundan misâfirlerden şikâyet etmekte, evlerindeki aşcının pisliği sebebiyle, İstanbul'dan bir aşcı yollamalarını istemektedir.

Kemal'in pek az resmî, daha çok âile hayâtını, ba'zı karakter ve alışganlıklarını, maddî bakımdan epeyi sıkıntı içinde bulunduğunu, Fıransız siyâset adamlarından ba'zıları hakkındaki fikirlerini aydınlatan bu mektuplarının yedisi de siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle, Türk Tarih Kurumu'ndaki evrâkı arasındadır (Nu. 624, 436, 211, 472, 192, 660, 473).

983. Mustafa 'Âsım Bey'e

26. VII. 1888

Velîni'met,

İḥsân-nâmeleri alındı. İnşâ'allāh yel savuşmuştur. Firenkler, romatizma diye bizim bildiğimiz rîḥ-i ṭayyâr'a derler; ma'lûm ki merāḳ edecek birşey değildir[4]. Artık sıcağın hâlini sormayınız. Buralarda biraz toprağa yakın olan meyve ve sebze 'umûmen yandı, mahv oldu. İstanbul'da kayısı, ağacında kurursa, burada ne olacak? Piyâdelerde tente germek nekadar tuḥaf ise, öyle havâda piyâde

[3] Rochefort Henri de Marquis (1830-1913), Fıransız gazeteci ve politikacısı; şiddetli hücûmları yüzünden birkaç def'a para ve habs cezâsına çarptırılmış, birkaç def'a da düelloya mecbûr kalmıştır (İ. A. Gövsa, *Meşhur Adamlar, Hayâtları—Eserleri*, c. IV., İst., 1933-35, s. 1372 v. d.)

[4] Kemal'in bu mektubuna, M. Âsım'ın kendi el yazısıyle gönderdiği 21 Temmuz, 304 (2.VIII.1888) tarihli cevâbında da bu hastalığından epeyi şikâyet ettiği görülür (Mektubun aslı T. Toros'un arşivindedir).

ile denizde gezebilmek de o kadar ġarîbdir; ma'a-mâ-fîh biz bir haftadanberi râhatız. Geceleri yorgan almağa, pencere kapamağa bile başladık. İnşâ'allāh Râtib Paşa merḥûmun, o güzel kâğadlara yazılmış *Dîvân*'ını görürüz. Bâḳî du'ây-i ḫayr efendimiz!

14 Temmuz, sene 304

Bende,

KEMAL

120'ye munḳasim termometr bilmiyoruz. Sizdeki termometr yine 212'ye munḳasim olan Fahrenheit (فاهرنايت)[5] mîzânü'l-ḥarâresi olacaktır. Bunların, ḥarâret müntehâsına kadar çıkmadığı içün, ba'zılarını nıṣf derecede bırakırlar. 100'e munkasim termometrlerin sıfır derecesi, *Fahrenheit*'ın 32'nci derecesidir. Bu hâlde gösterdiği 72 ḥarâret, Fahrenheit'a göre 40 derece olmak lâzım gelir ki, yine pek çoktur.

984. FERÎDE HANIM'A

26. VII. 1888

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Mektûbun geldi. El-ḥamdü li'llāh nezlen savuşmuş. Nâhide'ciğin de aşısı tutmuş, geçmiş; memnûn olduk. Evet bana sıcak dokunmaz; fakat çocuklar kadar isilik içindeyim, bu bir... Tahta-kehlesinin yolunu bulduk; ma'hûd sarı otu döküyoruz, def' ediyor; fakat sivrisineklerin bir dürlü çâresini bulamadık. Şişelerle ispirto sarf ediyoruz; elimizi ayağımızı yıkıyoruz; bin belâ ile can acısından kurtuluyoruz; bu iki... Bunların ikisinden de belâsı var. Nedir diye sorarsan, büyük lambayı yanıma koyup da gece râhatca kitâb okuyamıyorum. Kitâb okumadan uyku uyumak nekadar güc şeydir, bilir misin? Hiç ömründe kitâb okumadan uyku uyuduğun var mı? Hele bir gece uyumağa çalış da bak, insân nekadar sıkılıyor.

Bâḳî senin de, çocukların da gözlerini öperim.

14 Temmuz, sene 304

KEMAL

[5] Fahrenheit, Gabriel-Daniel (1686-1736), Danzig'de doğup Hollanda'da ölen, Leipzig ve Londra'da çıkan ba'zı ilmî dergilerde muhtıralarını neşreden Alman fizik âlimidir. Hava ve suyun sıcaklığını ölçmeğe çalışmış, Aéromètre ile kendi adını taşıyan termometreyi îcâd etmiştir. Fahrenheit, başlıca üç tip termometreden biridir; suyun donma derecesini 32, kaynamasını 112 olarak göstermektedir.

985. Menemenli Rif'at Bey'e

26. VII. 1888

Mektûbun geldi. El-ḥamdü li'llâh burada da ḥarâret azalıyor. İstanbul'a ateş, Fıransa'ya kar yağışı, ḥaḳîḳaten tarîḫce de ma'lûm olan hâllerden değildir. Ḥekîmler hastalıktan korkuyorlar[6]. Boulanger'nin düellosu bizim gazetelerin yazdığı gibi değildir. İstanbul'da 'allâme efendiler, *épée* (اپه) kelimesini, *kılıc* ile terceme etmişler; hâlbuki *épée*, *şiş*'dir. Avrupa'ca isti'mâli vaḳtiyle zâdegâna maḫṣûṣ olduğu gibi, şimdi de düelloculara maḫṣûṣtur. Asker żâbiṭleri arasında hiç şiş kullanmak bilmeyenler de mevcûddur. Büyük Napoléon düştükten sonra, Avrupa'ya giren zâdegân muhâcirleri, Napoléon'un bin belâdan kurtulma żâbiṭleri ile düello ederler; ekşeriyyet üzre ġālib gelirler idi. Floquet (Floke :فلوكه), Cumhurcu takımının en meşhûr edebsizlerindendir. Rochefort (Roşfor :روشفور) falan gibi vaḳtini şiş ta'lîmiyle, düello ile geçirenlerdendir. Bu cihetle ġalebesi, Boulanger'nin askerlikte değil, silâh-şorlukta bile mahâretsizliğine delâlet etmez. Boulanger'yi rezîl eden Millet Meclisi'ndeki ḫaṭîbliği idi. Fıransa'da fırḳa re'îsi olmak isteyenler, yazılmış nuṭuḳ okursa ('ale'l-maṣûṣ) bir de okumak içün gözlük takıverirse, kendi maṣḫaralığını kendisi i'lân etmiş olur; askerlikte Napoléon olsa hükmü kalmaz.

Lîmân, falan mes'elesini geçen hafta yazmıştım. Şimdilik senin içün intiẓârdan başka yapacak birşey görmüyorum. Limni kâğadının verilmemesi, senin değil, Mustafa Bey'in aradan çıkması içün olsa gerektir. O da, İzmir'i pek kolay kapamayacak gibi sanırım.

Ebüzziyâ mes'elesine gelince: Vallâhi sen Ebüzziyâ'nın falan şey'i yazmaktan murâdı *Tarih*'in bir nusḫasını edinmektir gibi sözlerle kendini bir ḥaḳîm-i nâṣiḥ, beni bir ma'ṣûm-ı sâde-dil hükmüne koydukca (kızmak diyorsun, emîn ol ki ana hiçbir vaḳit tenezzül etmem) eğlenmemek, seni kızdırıp da bağırtmamak elimden gelmez; şân-ı 'irfânıma dokunur. Dîger bir küçük mektûbun da geldi. Ẕâten ru'yâ vaḳ'ası üzerine bir tarafa kâğad gönderilmemek muḳarrer idi.

---

[6] Mektubun bundan sonraki dört cümlesi, tarihi kaydedilmeksizin, Rif'at Bey'e gönderildiği, N. Menemencioğlu'nun dosyasından faydalanıldığı bilgisi verilerek M. C. Kuntay tarafından yayımlanmıştır (*Tercüme Merhalesinde Resmî ve Husûsî Adımlar*, *Tercüme* mec., c. v., nu. 25, 19 Mayıs, 1944, s. 58).

Gelelim beni Ebüzziyâ'ya teşbîh etme yolunda olan gevezeliğine.. Benim hürriyyet-i teşbîhâtıma da dünyâda kimse karışamaz.. İşte senin de saçların karga tüyüne benzer; anın da.. İşte senin de sakalın kazmaya benzer; anın da... İşte senin de bıyığına işeyim; anın da.. Anlaşılabildi mi? Mıştafafa (میش طافافا) Rif'at Beyefendi..

14 Temmuz, sene 304
KEMAL

986. FERİDE HANIM'A

3. VIII. 1888

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Mektûbun geldi. Cümlenizin 'âfiyetine fevḳa'l-ġāye memnûn oldum. Biz de el-ḥamdü li'llāh 'âfiyetteyiz. Burada havâ 'acâ'ib bir hâl peydâ etti. Gece yarısı poyraz çıkıyor. Mîzânü'l-ḥarâre 27'ye, 26'ya kadar iniyor; öğle-üstü sıcak başlıyor. Ḥarâret yine 32'ye çıkıyor. Arada azıcık soğuk alacak olursan, nezlenin en şiddetlisi hâzır.. Ben, kendimi idâre ediyorum; fakat birşeyden pek sıkılıyorum. O da, gece yanıma lamba alıp da kitâb okumağa sıcağın mâni' olmasıdır. Ne yapalım; o da birkaç güne kadar geçer; ve mine'l -ḥavâdiş Madmazel bir Ermeni asker ḥekîmine varmış. Ḥekîm ġāliba kaymakam imiş. Kocası Sisam'a me'mûr olmuş, berâber gitmişler[7]. Bî-çâre Ḥalîme Kadın da Âḫiret'e gidivermiş. Bâḳî cümlenizin gözlerini öperim, hanım kızım!

22 Temmuz, sene 304
KEMAL

[7] Feride Hanım'ın, kendi el yazısıyle, babasına yolladığı tarihsiz mektubu, Kemal'in bu mektubunun cevâbı olduğu anlaşılıyor; Çamlıca'da, Tâhir Bey'in evinde oturdukları sıralarda yazmıştır: "Madmazel bir Ermeni hekîmine varmış diyorsunuz; nasıl madmazel olduğunu anlayamadım. Madmazel Esther olacak; eğer o ise pek memnûn oldum. Bî-çâre varsın biraz râhat etsin!,, diyor (Mektubun aslı T. Toros'un arşivindedir). Kemal'in 1 Eylûl tarihli mektubunun, bunun karşılığı olduğu görülür.

987. Menemenli Rif'at Bey'e

3. VIII. 1888

Evlâd,

Bu hafta bir alay mektûbun geldi; fakat içinde birşey yok. Ru'yâ mes'elesi içün telâş etmişsin. Nihâyetki mektûbunda da ehemmiyyeti azaldı diyorsun. Ẕâten telâşa değer yeri yok idi; ehemmiyyeti ise, hiç kalmadığına şübhe etmem. Cenâb-ı Ḥaḳ ömr-i humâyûnlarını müzdâd eylesin. Ma'delet-i pâdişâhî, ġayrin cürmünden dolayı beni mu'âṭeb etmeyeceğine emînim. Lîmân içün Besîm Beyefendi'ye senin iḫtârından evvel te'kîd yazmıştım. Sen ise, merâḳ etmişsin; yalnız Besîm Beyefendi'yi görmüyorsun. Ma'ẕeret olarak, Huzûr'da geç kalıyor diyorsun. Gûyâ sen sarayda geç kalsan, evdekileri çaylak kapar! Muṭlaḳ bu def'a kendini görmeli de, lîmân işi ne olduğunu bana beyân etmeli!

Limni'nin Mabeyn'e olan inhâsı verilmiştir. Bâb-ı 'Âli'ninki te'ḫîr olunmuş; çünki Ṣadr-ı A'ẓam Hazretleri'nin maḫdûmları Ḥaşmet Beyefendi buralarda açılacak bir Mutasarrıflık'a hâzırlanıyorlarmış da[8]... Bizim Defterdâr vefât etti; Re'fet, birâdere

[8] Haşmet Bey, Kıbrıslı Kâmil Paşa'nın üçüncü oğludur. Mekteb-i Mülkiyye'den birinci olarak çıktıktan az sonra Adalar Kaymakamlığı, Gelibolu Mutasarrıflığı, Rusûmât Emâneti Muâvinliği'nde bulunmuş, otuz yaşına varmadan, 5 Safer, 1312 (8 Ağustos, 1894)'de ölmüştür (Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. II., İst., 1311, Matbaa-i Âmire, s. 233). Osman Bey (Frederich Millingen) ise, eserimizin metninde değil, yalnız *dizgi*'sinde kaydedildiği gibi Kıbrıslı M. Kâmil Paşa'nın değil, Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın oğludur:

M. Kaya Bilgegil, *Ziyâ Paşa üzerinde Bir Araştırma* adlı eserinde, bu kitabımızın birinci cildindeki yanlışımıza dikkati çekmiştir. Frederich Millingen'e dâir verdiği bilgi dolayısıyle kaydettiği dip-notta, "Nâmık Kemal'in Ali Suâvî'ye para karşılığında tercümanlık ettiğini bildirdiği, *Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın bir mantınatosundan hâsıl olma* Binbaşı Osman Bey, bu Frederich Millingen'dir. Fevziye Abdullah Tansel, bu iki ismin iki ayrı şahsa âit olduğunu zannetmiş görünüyor,, (Krş., c. I., s. 109 ve s. 121) diyor (Erzurum, 1970, Atatürk Üniversitesi Basımevi, s. 117, not—331; İkinci Baskı, Ankara, 1979, Sevinç Matbaası, s. 113, not—332). Müellifin işâret ettiği 109'uncu sayfada, kaydettiğimiz kaynağa dayanarak Milingen ve eseri hakkında bilgi vermiştik; faydalandığımız bu belge, Kemal'in 21 Zî'l-hicce, 95 (16.XII.1878) tarihli mektubudur ve bir başkasına söyleyerek yazdırdığı mektubunda harflerin alt ve üstündeki nokta işâretleri biribirinden farksız yazıldığından, bu isim (ملتجن، ملنجن) şeklinde kaydedildiği için Mültecin şeklinde okumuş (C. II., s. 337), bu sebeble, eserimizin *dizgi*'sinde de *Osman Bey, Milingen* adları ayrı maddeler hâlinde yer almıştır; her iki adın ayni şahsa âidliğini fark edemediğimizden *referance* da vermemiştik.

telgıraf ile ḫaber vermişti[9]. Bilmem, anı becerebilecek misin? İzmir Vâlisi[10], Mustafa Bey'in Mektûbcu'luğuna yanaşmadı gibi görünüyor. O cihetle Ma'ârif Müdîrliği'nin açılması şu günlerde melḥûẓ değil..

22 Temmuz, sene 304
KEMAL

988. MUSTAFA 'ÂSIM BEY'E

9. VIII. 1888

Velîni'met,

İḥsân-nâmeleri alındı. Burada el-ḥamdü li'llâh havâlar düzeliyor; bilmem, İstanbul'da nasıldır? Size üç nev' tatlı gönderecek-

---

Bu yanlışımızı farkeden Kaya Bilgegil'e teşekkür ediyoruz. Ömer Faruk Akün'ün, Kaya Bilgegil tarafından bir dip-notta, bir-iki cümleyle bu yanlışımızın düzeltilmiş bulunduğundan habersiz olduğu dört sayfa tutan yazısından anlaşılıyor; eserimizin yalnız birinci değil, Kaya Bilgegil'e ilâve olarak ikinci cildindeki bu adla ilgili metinleri de nakletmiş, M. C. Kuntay'ın, Kıbrıslı M. Emin Paşa'nın âilesinden edindiği, bizim, "Ayşe Hanım ve Osman Bey hakkında verilen etraflı bilgiden tamâmen habersiz kalmış,, olduğumuz belirtilmiştir. Kendisi tarafından mektubun aslı, dolayısıyle (ملنجن ، ملتجن) imlâ şekilleri görülmediği hâlde, "mektupda Milincen telâffuzu ile yazılan *Osman Millingen* adını yanlış olarak mütemâdiyen *Osman Mültecin* diye okumuş, ve önsözünde: *Kemal'in Avrupa mektuplarında da Kıbrıslı Mehmed Mehmed* (kitabımızda bu ad mükerrer değildir) *Paşa'nın, bilhassa kızının aleyhinde fikirlerine rastlamıştık; aşağıdaki mektubunda da aynı şeylerden ve Mehmed Paşa'nın oğlu Osman Bey'den bahsediyor dedikten sonra* (*Namık Kemal'in Husûsî Mektupları*, Ankara, 1969, II, 332), *İndex'e gelince Binbaşı Osman Bey'i: Kıbrisli M. Kâmil Paşa'nın oğlu diye göstermiştir* (s. 520),, deniliyor (*Nâmık Kemal'in Mektubları*, İst., 1972, Edebiyat Fakültesi Matbaası, s. 163); bizim, Kemal'in mektuplarına dayanarak Kıbrisli'nin kızı ve Osman Bey'in kardeşi olarak bahsettiğimiz şahsın adı Ayşe Hanım olduğunu da ilâve etmiştir. (Bu düzeltmeleri dolayısıyle teşekkür ederiz. Mustafa Fâzıl Paşa'nın kendi resmini hâvi olarak dokuttuğu halıya dâir verdiğimiz bilgi için gösterdiğimiz kaynak (S. 109, not—2), Ö. F. Akün'ün kaydettiği gibi, Millingen'in görmediğimiz hâlde me'haz gösterdiğimizden bahsettiği *La Turquie sous l'règne d'Abdul-Aziz* (S. 163) değil, Ali Kemâlî Aksüt'ün eseridir (Krş, Kaya Bilgegil, a.e., s. 106; İkinci Baskı, s. 103, not—291); gerçek olan, eserimizde, A. K. Aksüt'ün verdiği bilginin doğru olup olmadığını araştırmamış oluşumuzdan ibârettir.

[9] Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti (merkezi: Rodos) Defterdârı Nûrî Bey (*1306 Sene-i Hicriyye'sine Mahsûs Sâl-Nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye*, s. 618). Bir önceki, H. 1305 yılına âid *Sâl-Nâme*'de Defterdâr Necîb Bey'dir (S. 310); Kemal'in, ölümünden bahsettiği bu şahıs olsa gerektir.

[10] Aydın Vilâyeti (merkezi: İzmir) Vâlisi Rizâ Paşa (*A. e.*, s. 518).

lerdir. Biri elma, biri yeşil limon, biri de erik tatlısıdır. Bu erik, Sakız'ın meşhûr Verdanse eriği oluyor. 'Aḳlımda kaldığına göre bizim Unkapanı'ndaki evin bağçesinde var idi; hâlbuki bura ḫalḳının i'tiḳādınca, dünyânın başka bir yerinde olmaz imiş; tatlısı da, tatlıların pâdişâhı imiş. Ben o kadar büyük birşey anlamadım. Bilmem, siz nasıl buluyorsunuz?

Yarın yine mülḥaḳāta gidiyorum. Onbeş-yirmi gün kadar eğleneceğim. Gideceğim yerlerde vapur teṣâdüf ettirirsem, kâğad yazarım; ma'a-mâ-fîh vapur teṣâdüf etmez de gönderemezsem, merāḳ buyurmayınız. Siz mektûb yazınız; bana nerede olsa vâṣıl olur. Bâḳî du'â velîni'met!

28 Temmuz, sene 304

Bende,

KEMAL

989. FERİDE HANIM'A

1.IX.1888

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Mektûbların geldi. Cümlenin 'âfiyetine memnûn oldum; Mü'eyyed'in 'âfiyetine daha ziyâde memnûn oldum; Allāh bağışlasın! Çocuğun hastalığını yazmamıştın. Yalnız 'âfiyetinden ḫaber veriyorsun. Hastalığı yazmadığın içün de memnûnum ya.. Yalnız hastalığın ne olduğunu şimdi ḫaber verirsen fenâ olmaz.

Kocaya varan Madmazel *Esther* değil, Madmazel Bubli (بوبلی)'dir. Şimdi Sisam'dadır. Oradan geçerken Ekrem gitti görüştü. Berâ'et'in ṭûṭîsi geldi. Muvaffaḳ ṭûṭîsini bütün-bütün unutmuş muydı? Unuttu ise, Beyefendi'nin vefâsına yakışmaz.

Bizim burada da misâfir var: Nâciyye'nin Vâlide Hanım, çocukları kapmış, teşrîf etmiş. Ġālibâ Nâciyye'yi görmek içün İstanbul'a kadar gelecek.. Şu zenginlik 'âleminde münâsib-münâsib şeyler.. Beybabam'ın da, sizin de reçelleriniz bir sandık içinde, 'Abdu'llāh Bey nâmına gönderildi. Bunların yarısı sizin, yarısı Beybaba'mın olacak; fakat erik pek nâzlı şey.. Bilmem dört teneke olabildi mi? Olamadı da üç teneke kaldıysa, biriyle siz iktifâ edersiniz; ikisini Beybaba'ma gönderirsiniz.

Şimdi bize bir aşcı lâzım, amma öyle çıraklı, falanlı soyundan değil.. Evi kendi kendine irâde (*idâre*) edecek. İkiyüzelli, nihâyet

üçyüz ġuruş aylık verebiliriz. Lokantalardan çıkma Ermeniler'den, falanlardan olursa, daha güzel olur. Olmazsa yine bir Türkeş (تورکش) olsun. Bizim şimdi bir Çerkes var. Geçenki seyâhatte Ekrem'in canı sıkılmıştı da, "Bu aşcının da pilavı yok, b..u yok, püsürü yok, biz ne ile karnımızı doyuracağız!„ demişti. Ben de, "Oğlum, pilavı iyi değil; püsürü var mı, yok mı bilmem; ötekinden muṭlaḳ vardır amma, yenmez!„ dedim. Ekrem kızdı amma, ne yapsın! Aşcıbaşı bu sefer de hem benim ḳavlimi, hem Ekrem'in ârzûsunu işbât derdine düşerek, abdest-hâne süpürgesiyle pilav tenceresi yıkamış. Sonra Hüseyin'in falanın feryâdına karşı, "Ne zararı var; ben anı kül ile yıkadım; pislik tutmaz ki..„ demiş. Ẕâti yemeği de mizâcına benzer birşey.. Bu kadar temiz aşcı hoşumuza gitmiyor. Bâḳî du'â Hanım kızım.

20 Ağustos, sene 304

KEMAL

Tatlılar yine gönderilemedi; çünki vapur aktarma edecek imiş de ḳabûl etmiyormuş.

DCCCCXC.—XCVIII.

Kızına ve dâmâdına 6 Eylûl tarihli mektuplarında postaların düzensizliğinden şikâyet eden Kemal'in, Rif'at Bey'e 14 Eylûl tarihli mektubunun bütünü, onun Limni Mutasarrıflığı'na getirilmesi işiyle ilgilidir. Ayni tarihli mektubunda Hamın Tız'ımız diye hitâbettiği Feride Hanım'dır. Önceki mektuplarından birinde Nâciye'nin annesinin Sakız'a misâfir geldiğini haber vermişti; Feride Hanım da bu misâfirliğe kızmıştır. Kemal, pis olduğu için Çerkes aşcıyı uzaklaştıracaktı; İstanbul'dan iyi bir aşcı göndermelerini istemişti; isteklerine uygun bir aşcıyı henüz bulamamışlardır. Mektup, Kemal'in yıkanmaktan hoşlanmadığı rivâyetini de doğruluyor.

22 Eylûl tarihli mektup, Sakız'dan İstanbul'a, Mustafa Âsım Bey'e rakı göderildiğini haber verme maksadıyle yazılmıştır; Rif'at Bey'in mektubunda kaydettiği maddeden dolayı bir ay herhâlde mektup yazmayacağını bildiriyorsa da, ayni tarihte dâmâdına yazdığı mektubunda da bu husûsta bilgi vermemiş, havruz döğüşüne çıkacağını belirsiz bir tarzda ifâde etmiştir. Bu hâdise ile alâkalı olarak Kurenây-i şehriyârî'den Besîm Bey'e bir 'arîża yazdığını öğreniyoruz; 29 Eylûl tarihli mektubunda, "Kalimnoz mes'elesi denilen şey'in ḥaḳîḳatini de melfûf 'arîża'dan anlarsın„ dediğine göre Kemal'i uğraştıran, adı geçen yerle ilgili bir hâdisedir.

25 Eylûl tarihli mektubunda babasına yolladığı şeyleri haber veren Kemal, bu tarihte dâmâdına gönderdiği tezkirede Besîm Bey'e verilmek üzre bir mektûb yolladığını anlatıyor; Rif'at Bey hâdiseyi Besîm Bey'in mektubunda okuyabileceğinden, ayrıca tafsîlâta girişilmemiştir; fakat daha sonraki mektupları bu bakımdan

aydınlatıcı bilgiyi içine almaktadır. 29 Eylûl tarihli mektubuna göre Kalimnoz mes'elesi[1] hakkında *Vakit* gazetesinde bir makâle neşredilmiş, bu birkaç Rum gazetesine de alınmıştır; neşriyâtın lehte olduğu, hattâ 'Abdü'l-Ḥamîd'in himâyesinin de istihsâl edildiği anlaşılıyor.

Kemal'in aşağıdaki dokuz mektubunda en çok yer alan âile çevresini aydınlatan malzemedir; gerek bu bakımdan, gerek Rif'at Bey'e 14 ve 29 Eylûl'de yazdığı (Nu. 149, 108) mektuplarında görüldüğü üzre *Tarîḫ*'in basımının devâmı için direnmeğe zamânın elverişli olmadığı, Kalimnoz'a ta'yîn edilen Hıristiyan bir Kaymakam yerine Vilâyet'ce inhâ edilen Reşîd Bey'in 'Abdü'l-Ḥamîd'ce uygun görüleceği ve mes'elenin böylece çözümleneceğine dâir notları dolayısıyle mühim olan bu mektuplarının hepsi siyah mürekkeble, Kemal'in el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 437, 252, 149, 409, 657, 209, 629, 191, 108). Yalnız, Mustafa Âsım Bey'e yazılan 22 Eylûl tarihlisinin (Nu. 657) rakıdan bahsedilen cümleleri M. C. Kuntay tarafından yayımlanmıştır (*Namık Kemal hakkında Ufak Notlar* — 2., *Cumhuriyet* gzt., nu. 5881, 22 Birincikânûn, 1940).

990. Ferîde Hanım'a

6.IX.1888

İki Gözüm Ferîde'ciğim,

Geçen Cum'aertesi'denberi vapur gelmedi ki mektûb olsun da cevâb yazalım. Buraca yazacak birşey yok. 'Âfiyetteyim. Çocukların gözlerini öperim.

25 Ağustos, sene 304
Kemal

[1] C. B. Sefîd Vilâyeti kazâlarından Kalimnoz Kaymakamlığı'na Bâb-ı 'Âli'ce seçilen bir Hıristiyan me'mûrun 'Abdü'l-Hamîd'ce de uygun görülmediği, bu vazîfeye Vilâyet'ce inhâ edilen Reşîd Efendi'nin getirilmesine dâir Kemal'in Besîm Bey'e bu ciltteki 15 Mart, 1888 tarihli mektubu için (Bk., s. 524, nu. 947). Bu tarihten önce, *Tercemân-ı Hakîkat*'te yayımlanan i'lândan, Sakız-sancağı'na bağlı Kalimnoz-kazâsı Kaymakamlığı'na İmroz Kaymakamı Râsih Efendi'nin, İmroz'a ise Kalimnoz Kaymakamı Todoraki Efendi'nin ta'yîn edildiği anlaşılır (Nu. 2827, 30 Teşrînievvel / 11 Kasım, 1887). *Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*'de de (H. 1306, s. 623-625), Kemal'in Mutasarrıfı bulunduğu Sakız 'ın kazâlarından Kalimnoz'da Reşîd Efendi'nin, Limni-sancağı'na bağlı İmroz'da ise Todoraki Efendi'nin Kaymakam olarak bulunduğu görülür; dolayısıyle, Kalimoz Kaymakamlığı'na, Kemal'in isteğine uygun olarak Reşîd Efendi ta'yîn edilmiştir.

991. Menemenli Rif'at Bey'e

6.IX.1888

Evlâd,

Bu postalarla uydurduk. Geçen hafta *Avusturya* vapuru, Cum'aertesi günü Tiryeste'den geldi. İzmir'de aktarma var diye tatlıları almadı; mektûbları aldı; cehennem oldu gitti. Demek ki anları da vaktiyle yetiştirememiş. Re'fet'e olan telgrafına Ekrem cevâb yazmıştı. Tatlıları da *Gürcü* vapuruyle göndermiştik; elbette şimdiye kadar cümlesi vâsıl olmuştur. Buraca yazılacak, söylenilecek birşey yok.. 'Afiyet yerindedir. Bâkî du'â..

25 Ağustos, sene 304
Kemal

992. Menemenli Rif'at Bey'e

14.IX.1888

Evlâd,

Mektûbun geldi. Sen kâğadlarını 'âdî kalemle, mürekkeble ya'ni Türkce'si adamlar gibi yaz da, nekadar fenâ olursa olsun, ben okurum.

İşin içün tahammülden başka çâre yoktur; sen de söylüyorsun ya, müddet-i ma'zûliyyetin, herkesi ta'cîz edecek dereceye gelmedi. *Tarîh*'ten, ru'yâdan dolayı tevkîr-i vakāyi' ve tekerrür-i müsted'ayât ile benim de istediğim kadar lakırdı söyleyemeyeceğim bir zamâna tesâdüf eyledi. Nûrî Bey'den hâlâ cevâb yok.. Zâten aralık vapuruna senden başka kimse mektûb vermez. Nûrî Bey'in mektûbu nekadar sur'atli gelse, bu gün, ya'ni bu kâğadımı götüren vapur kalktıktan sonra gelecektir. 'Âkif Efendi'ye yazılacak şey içün, yine Nûrî'nin mektûbunu bekliyorum. Resmî tebrîk, falan yazmak 'abes; arada iş olunca öyle resmiyyâta murâca'at, çingânenin, "Ağa, sizin geçen sene ölen kır at sağ mı?„ mukaddimesinden başlayıp da bir lüle tütün istemesine benzer. Dur, biraz da kızımla konuşacağım.

2 Eylûl, sene 304
Kemal

993. Feride Hanım'a

14.IX.1888

Hamın Tız'ımız,

Oldukca uzun bir mektûbun geldi. Mü'eyyed'in, Nâhide'nin 'âfiyet ḫaberlerinden dolayı Cenâb-ı Ḥaḳḳ'a teşekkürler ederim. Rif'at'in işi kendi mektûbunda vardır. Nâciyye'nin vâlidesine neden o kadar darıldın ya? Pitada-bida geliverdiler. Korkma, sana kimse göndermez. Bira: بيرا (*Bayram* ؟بيرام) muḫlişiniz çingâne maşası gibi birşey olmuş. Kafa koca bir oğlan; fakat kafa demeğe gelmiyor. Bir kerre söylesen gülmeğe başlıyor; bir daha gülmesi tükenmiyor. Ne lakırdı söyleyebiliyor, ne birşey yapıyor.

İstanbul'da aşcı bulunamamak tuḫaftır. Ne çâre, bir müddet daha Çerkes'i çeker-dururuz (Bizim aşcı Çerkes'tir). Bayram geçeli çok olmadığından dolayı, ayaklarım temizdir zannetmişsin. Bir kerre baktım; ayaklarımın ömründe bu kadar kirli olduğunu görmedim. N'içün dersen, bizim ev a'lâ, râhat; fakat dört tarafında dört yapı var. Hangi rûzgâr ile olursa olsun, her tarafı her gün iki parmak toprak, çamur içinde kalıyor da anın içün.. Ben bir haftadanberidir bâsûrdan râhatsız idim. Dündenberi el-ḥamdü li'llāh iyiyim. Çocukların gözlerini öperim.

2 Eylûl, sene 304
Kemal

994. Mustafa 'Âsım Bey'e

22.IX.1888

Velînî'met,

Luṭuf-nâmelerini aldım. El-ḥamdü li'llāh 'âfiyetteyim. Rif'at'e yazdığım mâddeden dolayı meşġūl olduğumdan birşey yazamayacağım. İrâde buyurulan rakıyı *Avusturya* vapuruyle göndermiştim; evrâḳı melfûftur; yeni olduğundan bulanık olur imiş; ḳuṣûr 'addolunmamalı imiş. Bu kadar zamân 'ayyâşlık ettim; bunu da işitmemiş idim. Bâḳî du'ây-ı ḫayr..

10 Eylûl, sene 304
Bende,
Kemal

995. Menemenli Rif'at Bey'e

22.IX.1888

6 Eylûl, sene 304 tarlḫli mektûbun geldi. İşte Baş-kâtib Paşa'ya istediğin 'arlża; yine İstanbul'da me'mûriyyet karıştırmaktan baḥş ediyorsun; hâlbuki ilk 'arlżada bu ṣûrete musâ'ade buyurulmadığı içün, bir daha lisâna almayacağımı seksan kerre söylemiştim. Allâh te'ṣlrini ḫalḳ eyleye[2]!

Telgıraf ile mektûb soruyorsun. Postaların hâlini bin kerre anlattık. Hasta olsak aṣıl o zamân dikḳat eder de sizi kâğadsız bırakmayız. Bundan sonra yine kâğad gelmezse, postaların hâline ḫaml et de telgıraf falan yazma! Yazarsan cevâb vermem; sen de daha ziyâde merâḳda kalırsın. İşte bu mektûbu da „[3] ”تَوَكَّلْتُ عَلَى ٱللهِ postasına veriyoruz. *Avusturya* Cum'aertesi akşamı geleceğini i'lân etmişken, Cum'a gecesi geldi; s..dirdi gitti; bu postayı *İtalya* götü-

[2] Rif'at Bey, kendi el yazısıyle Kemal'e gönderdiği 9,11,17 Ağustos, 1 Eylûl, 304 (21, 23, 29 Ağustos, 14 Eylûl, 1888) tarihli mektublarında bir vazlfeye ta'yİniyle ilgili epeyi bilgi vermiş, ba'zı recâlarda bulunmuştur: Dlvân-ı Muhâsebât Baş-kâtibi Zühdî Bey'in bu Dlvân'ın reisliğine getirilmesi üzerine onun yerine ta'yİni için Nurî Bey ve Süreyyâ Paşa ile görüşmüştür. Ancak, İzmir Vâlisi Rizâ Bey'in Adliyye, Cevdet Paşa'nın Dâhiliyye, Münir Paşa'nın Mâliyye Nâzırlığı'na getirildiği haberi, Hazlne'nin Zühdî Paşa'nın bıraktığı hâlde bulunmayışı yüzünden bir işe ta'yİn edileceğinden ümidsizdir; kendisini haksızlığa uğramış sanmaktadır. Bir hafta kalmak üzre düşünmüş, fakat bundan vaz geçmiştir. Nûrî Bey tarafından atlatıldığını yazan Rif'at Bey, *Medresetü'l-'Arab* müellifi, Râğıb Bey mensûblarından Fehmî Efendi'nin Dlvân-ı Muhâsebât Baş-kâtipliği'ne getirildiğini haber veriyor; "Bir de, eğer tensİb buyurursanız, yazacağınız 'arlżada nışıf ma'âş mes'elesinden de baḥş olunsa.. İstanbul'da laġv olunan me'mûriyyetlerden açıkta kalan ẓevâta nışıf ma'âş verdiler; bâri anı alıp da atursak„ diyor. O zamân da, ma'âşı var diye ta'yİn etmeyeceklerinden endİşelidir. Ümİdi, "yukarıya murâca'at vaḳti geldiği zamân yaz da, yazalım!„ diyen Kemal'e bağlıdır. Bu yüzden, ardı-ardına yazdığı mektuplarının sonuncusunda, Kâmil Paşa-zâde Haşmet Bey'in Limni Mutasarrıflığı'na getirileceğini yazmış, açık bulunan me'mûrlukları anlatmıştır: "Meclis-i Mâliyye a'ẓâsından 'İzzet Bey, ölüm hâlinde hastadır; kesb-i 'âfiyet edemezse orayı yakalamak iyi birşeydir„; "Edirne Defterdârı Hayrî'nin ba'żı sû'-i hâli mesmû'-i Humâyun olmuş.. Ṣadr-ı A'ẓam da 'azlini 'arż etmiş..„ (Bu mektupların dördü de T. Toros'un arşivindedir).

[3] *Kur'ân-ı Kerîm, Sûre — XI., Hûd*, 56'ncı *Âyet*'in ilk cümlesidir: *Tevekkeltü 'al'ellâhi:* "... ben ancak Allâh'a güvenirim.„ (*Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı* [*Me'âl*], Ankara, 1975, Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları: 90, s. 227).

recek de, İzmir'de yetiştirecek[4]. Yâ-hû *Gürcü* vapuru hâlâ tatlıları getirmedi mi? Konişmentosunu soruyorsun. Konişmentosu *Gürcü* vapuruna verdiğim mektûba melfûf idi. Mektûbda birçok şeyler de var idi.

„ذَادْ فِي ٱلطَّنْبُورِ نَغْمَةً اُخْرَى[5]"; mektûb buraya geldi. Vükelâ efendilerimizle havruz döğüşüne[6] çıkmak lâzım gelecek bir mâdde ẓuhûr etti. Şu melfûf mektûbu Besîm Beyefendi Hazretleri'ne vermeli de bana bir cevâb almalı. Artık kendine muta'allik olan kâğadı fırşatı musâ'id görürsen verirsin; musâ'id görmezsen te'ḫîr edersin[7]. Nâhi-

[4] *İtalya* ile, Vilâyet merkezinde acentesi bulunan İtalya Coli: Julie, Gioli? (جولی) Kumpanyası'nın *Yorgiyos* (یورکیوس) adlı veyâ bir başka vapuru (*Sâl-Nâme-i Vilâyet—Cezâyir-i Bahr-i Sefîd*, H. 1303, s. 78).

[5] Zâd fi'ṭ-ṭanbûri naġmeten uḫrâ: *Ṭanbûrda (Tanbur) yeni bir naġme çıkardı; ma'nâsız bir lakırdı ilâve etti.*

[6] Mektupta „هاوروز" şeklinde yazılmıştır; هاوروز: *Âb-rîz* — Sırlı havruz. Şutûm-ı ġaliẓeden murdarın şedîdi (A. Vefik Paşa, *Lehce-i Osmânî*). — *Âb-rîz*, Farsca'da su-dökecek yer, ayak-yolu: Âbdest-hâne. هاوروز ؛ حاوروز : *Havrûz*; *ḥavrûz*: F. *Âb-rîz*; Ayak-yolu (James W. Redhouse, *Türkce'den İngilizce'ye Lugat Kitabı*). Bu kelimenin Farsca'daki *âb-rîz* kelimesinin Türkce'leştirilmiş şekli havrûz olduğu anlaşılıyor. Namık Kemal, ba'zı mektuplarında *sid.k yarışına çıkmak* ta'bîrini çok kızdığı zamânlarda, *bakalım kim kimden ileri gidecek*; *kim kazanacak yarışı* anlamında kullanmıştır. *Havruz'a çıkmak*: Ayak-yolu yarışına çıkmak ta'birini, yanılmıyorsak, *sid.k yarışına çıkmak* ma'nâsına kullandığı düşüncesindeyiz.

[7] Kemal'in bu cümleleri ile neyi kasdettiğini, Rif'at Bey'in buna 15 Eylûl, 1304 (27.IX.1888) tarihli cevâbı oldukca aydınlatmaktadır: 'Ariẓalardan biri Rif'at Bey'in ta'yîni, öteki Kemal'in işiyle ilgilidir; Nûrî Bey bunların takdîmini şimdilik imkânsız bulmuştur. Rif'at Bey, ikincisinin verilmesini mühim sayıyor; Kemal'e âit mes'ele hakkında öğrendiklerini de yazmıştır: "Dünki *Niyogolos*: نیوغولوس (*Niyogoloş*: نیوغولوص) gazetesi, 'Sakız'da dükkânlar kapandı. Hukûmet Konağı'na ahâlî toplanarak bir mumâyiş icrâ ettiler' demiş. Gazeteyi bularak terceme ettirecek bir adam bulursam takdîm ederim. Bu günki gazeteleri henüz görmedim; onlarda da birşey olursa 'arż edeceğim. Efendimiz'in mektubunda mes'elenin Vükelâ ile Efendimiz arasında taḥaddüş ettiği beyân olunuyor; hâlbuki gazeteler başka dürlü rivâyetlerde bulunuyorlar. Bu nasıl mes'eledir anlamadım. Sakızlılar zâten süngerci değiller; bu numâyiş neden iḳtiża ediyor? Burada bir zât var ki sizin hem-şehrîlerden, ya'ni Arnavud ḳavmindendir. Bilmem neden merâḳ etmiş, Tevfîḳ'in 'aleyhinde bulunuyor. Bu mes'ele üzerine, 'Ṭabî'î Tevfîḳ gibi adamları Vâli Muâvinliği'ne kadar ış'âd ederse ahâlî anın ḳahrını çekemez' gibi birtakım hezeyânlarda bulunmuş, muḫâṭab ittiḫâẕ ettiği zât da, 'Bu mes'elede aġrâż ve hucûm Yunanlılar tarafından vuḳū' buldu; siz de anlara peyrevlik ediyorsunuz. Ḥamiyyetiniz şâyân-ı

de'cik pek güzel çıkmış. Hiç görmediğimden midir nedir, resmini gördüm, hepinizi birden görmüş kadar memnûn oldum. Bâḳî du'â.

10 Eylûl, sene 304
KEMAL

996. MUSTAFA 'ÂSIM BEY'E

25.IX.1888

Velîni'met,

Bu gün 8 Eylûl, sene 304 tarîḫli bir luṭuf-nâmenizi aldım. Bilmem şimdiye kadar nerede kalmış. Anda tatlılar, rakı, zeytun-sakızı gelmediğinden baḥs buyuruluyor. Tatlıları da, rakıyı da göndermiştim. Zeytun-sakızı kolay bulunmuyor. Nekadar istersiniz diye sordum; cevâb vermediniz ki çâresine bakayım[8]. El-ḥamdü li'llāh 'âfiyetim yerindedir. Burada yağmurlar başladı. Bilmem İstanbul nasıl? Bâḳî du'ây-ı ḫayr velîni'met!

13 Eylûl, sene 304
Bende,
KEMAL

Postalardan şikâyet buyuruyorsunuz. Anlarda, vaḳtiyle gelir-gider hiçbir vapur kalmadı. Bu mektûb da yine Tevekkeltü 'ale'llāhi postasına veriliyor. Buradan gidecek de, İzmir'den aktarma olup geçecek...

---

tebrîktir' yolunda müdâfa'a etmiş. Şimdi her tarafta bu mes'ele mevżû'-i baḥs olmaktadır. Bilmem, o kadar ehemmiyyetli bir şey mi?,,. "Hâ! *Niyogolos*'un (*Niyogolos*'un) *bend*'i şu me'âlde ise: 'Yunânî sünger kayıklar żabṭı üzerine kayık sâhibleri protesto etmişler ise de Efendimiz reddetmişsiniz. Muaḫḫaran Yunan Konsolosu protesto etmiş; ana da cevâb-ı redd vermişsiniz. Konsolos Atina'ya yazmış. Oradan da, ḳaṭ'-ı muḫâbere edilmesi emr olunmuş; binâ'en-'aleyh Konsolos bandırayı indirdiği gibi, Rumlar da toplanıp Hukûmet Konağı önüne gelmişler, numâyiş icrâ etmişlerdir'; bunun aslı var mı? Bu rivâyet de gazeteyi görerek değildir. Şimdi gazeteyi bulduracağım.,, (Mektubun, Rif'at Bey'in el yazısıyle aslı, T. Toros'un arşivindedir).

[8] M. Âsım Bey, kendi el yazısıyle oğluna yolladığı 4, 11 Ağustos ve 14 Eylûl, 304 (16, 23 Ağustos ve 26 Eylûl, 1888) tarihli mektuplarında va'dedilen reçeller ile zeytun-yağının, rakının gelmediğinden bahsetmiş, "bir mıḳdâr zeytun-sakızı, ya'ni zeytun ağcından akan zamktan,, da istemiş, 26 Eylûl tarihlisinde bir hasırlı şişe rakının geldiğini, zeytun-sakızı için onbeş dirhemin yeteceğini yazmıştır (Bu mektupların üçü de T. Toros'un arşivindedir).

997. Menemenli Rif'at Bey'e

25.IX.1888

Evlâd,

Al sana Besîm Beyefendi Hazretleri içün bir mektûb daha; oku-oku da şaş kal! Sur'at-i mümkine ile verirsin, değil mi? Te'şîrâtından cevâb isterim.

13 Eylûl, sene 304
Kemal

998. Menemenli Rif'at Bey'e

29.IX.1888

Evlâd,

İki mektûbun geldi. İkisinde de kâğad almadığından şikâyet ediyorsun; hâlbuki ben mektûbu *Avusturya*'nın vaḳitsiz geldiğinden dolayı *İtalya* ile göndermiştim. Şimdiye kadar elbette gelmiştir. Anda sana dâ'ir de, bana dâ'ir de mektûblar vardır. Muṭâla'alarından her hâl ma'lûmun olur. Kalimnoz mes'elesi denilen şey'in ḥaḳîḳatini de melfûf 'arîżadan anlarsın; ma'a-mâ-fîh Cenâb-ı Ḥaḳ ömr ve şevket-i şâhânelerini müzdâd buyursunlar. 'İnâyet-i mülûkâne anı tesviye etmiş gibi görünüyor. *Vaḳt*'in *bend*'i ve ḫuṣûṣıyle o *bend*'i birkaç Rum gazetesinin aynen dercetmesi ana delîldir. Bakalım, Allāh, netîcesinde ne gösterecek!

Ferîde'nin, çocukların gözlerini öperim. Ferîde'ye ayrı mektûb yazamadım. Vilâyet'in de postası var. Pek meşġûlüm. Żâti vapur da yine Tevekkeltü 'ale'llāhi vapurlarından..

17 Eylûl, sene 304
Kemal

DCCCCXCIX.—MIII.

Babasına, 6 Ekim tarihli mektubunda gönderilen şeylere teşekkür ve İstanbul'a neler yolladığından bahseden Kemal'in Kıbrıs Çingenesi dediği, o tarihte Sadr-ı A'zam bulunan Kıbrıslı Kâmil Paşa'dır. Sadâret'ten Kemal, azlolunacağına dâir telgıraf almış, bunun Dâhiliyye Nezâreti'nce yazılıp, Sadr-ı A'zam'a imzâlattırıldığını sonradan öğrenmiştir; bu mes'eleye dâir sonraki mektuplarında bilgiye rastlayacağız. Ayni tarihte kızına gönderdiği mektubunda da bu yüzden çektiği sıkıntıdan, torunu Nâhide'den, yolladığı tatlılardan, Rodos'la ilgili dedi-kodulardan

bahsediyor. Rivâyete göre Rodos'taki Rüşdiyye hocası, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Âkif Mehmed Paşa'nın emriyle zevcesini boşamıştır.

Kemal, resmî ba'zı mes'eleler dolayısıyle Besîm Bey'e arîza yazmış ve bunun nasıl te'sîr ettiği hakkında dâmâdından bilgi istemiştir. İşler yoluna girdiğinden, böyle ma'rûzâtta bulunmağı lüzûmsuz sayıyor. İfâdesinden anlaşıldığına göre, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Âkif Mehmed Paşa, Sakız'la ilgili ba'zı resmî mes'elelerde Kemal üzerinde nufûz icrâ etmiştir. Netîcede, Kemal'in telgrafını alan Sadr-ı A'zam Kıbrıslı Kâmil Paşa, Sakız'ın Rodos olmadığını, Sakız'a âid ba'zı işlere vilâyet merkezi Rodos'ca bakılacağını, artık Sakız'ın değil Rodos'un Vilâyet merkezi bulunduğunu kavramış, işi Dâhiliyye Nâzırı Münir Paşa'ya havâle etmiş, o da Vilâyet merkezi Rodos'a işlerin tesviyesini emirle, mes'ele hallolunmuştur. 6 Ekim tarihli mektubunda bunun dışında İstanbul'da bulunan dâmâdının, zevcesi ve çocukları ile Sakız'a gelmesini, ta'yîn işini ta'kîb edemeyeceği için yerinde bulmuyor. Aylığı 300 kuruşu aşmamak üzre bir aşcı bulmalarını istemişti; bu maâşla her hâlde istenilen şartlara uygun biri bulunamamıştır; 350 kuruş aylık vermeğe de râzıdır; aşcının Hıristiyan olmasını tercîh ediyor.

Kemal 13 Ekim'de Rif'at Bey'e iki mektup yazmıştır. İlkine göre işlerinin kolaylıkla çözümü için arîzalar takdîm etmiştir. Sünger ticâretinde Yunanlılar'ın makineli kayık kullanmaları sebebiyle aralarında ba'zı ihtilâf varsa da, bu, rivâyet olunduğu gibi endîşeli bir hâl almış değildir ve Baş-kâtib Hazretleri diye bahsettiği Mâbeyn-i Humâyûn Baş-kâtibi Süreyyâ Paşa'ya arîzasının verilmesinden memnûndur. İkinci mektubundan, yabancı doktorlardan ikisinin tedâhulde kalan aylıklarının verilmesine dâir Kurenây-i Şehriyârî Besîm Bey'den mektup aldığı, onun isteğini yerine getirmeği düşündüğü, Besîm Bey'in bu talebinin ciddî mi, yoksa işi başından atmak için mi olduğunu dâmâdının öğrenmesini istediği anlaşılıyor.

Kemal'in resmî, daha çok kendi ve âile hayâtını aydınlatan bu mektuplarının beşi de siyah mürekkeble, kendi el yasısıyle, T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 620, 463, 98, 188, 86). Rif'at Bey'e yazdığı 1 Teşrînievvel, 304 tarihlisi, N. Menemencioğlu'ndan alındığı, imzâ dışında başkasının yazısıyle olduğu bildirilerek M. C. Kuntay tarafından da yayımlanmıştır (A. e., c. II., Kısım II., s. 744); bu neşirde maktubun Mâlî tarihinin günü, yanlış olarak 10'dur.

999. Mustafa 'Âsım Bey'e

6.X.1888

Velînî'met,

Bu hafta iki luṭuf-nâmelerini aldım; iḥsân buyurulan ḳalemler de geldi. Ḳalemler içün teşekkür ederim. Zeytun sakızını sipâriş ettim. Sur'at-i mümkine ile gönderirim. Beybaba'cığım, rakıyı siz emr etmiştiniz, geldi; tatlıları ben kendim gönderdim. Tatlı gönderdim demekten lezzet bulacak değilim ya.. Rif'at'e bu def'a bir konişmento daha gönderdim. İnşâ'allâh bulunur. Bâsûr pek çabuk

savuştu. Can sıkıntısından ‘âdeta keyifsiz idim. Ben, müddet-i ömrümde devletten bir me’mûriyyet istemiştim. Ne ḫidmete nâ’il oldumsa, ḳarlḥa-i pâdişâhî’den nâ’il oldum. Hâl böyle iken bir Kıbrıs Çingânesi’nin beni ‘azl ile tehdîd etmesine pek canım sıkıldı. Sonradan mes’eleyi bir ḳıyâfete koymuşlar ki ḥamâm dellâkleri de rezâlet ve denâ’etin bu derecesini ḳabûl etmez. Rif‘at’e yazdım, ḫaber verir. Her ne ise, geçmesin naṣîbinden.. Bâḳî du‘ây-ı ḫayr Velîni‘met!

24 Eylûl, sene 304
Bende,
KEMAL

1000. FERİDE HANIM’A

6.X.1888

İki Gözüm Ferîde’ciğim,

Sana bir müddettir mektûb yazamamıştım. Sebeb de can sıkıntısı idi; Paşa Efendilerimiz’in eşek cilvesine uğradık da.. Bâsûr falan çoktan savuşmuş idi. Nâhide’yi, Beybaba’m benim küçüklüğüme benzetiyor[1]; ben de, senin küçüklüğüne benzettim. Ġâlibâ bî-çâreyi hokka-bâzın hokkasına kadar benzeteceğiz.

Tatlıların başka konişmentosunu aldık, gönderdik; ẕâten Rif‘at istemiyor. Ben sana sakız göndermem; ma‘a-mâ-fîh sakız tatlısı da göndermemiştim; çünki buralarca i‘tibârı yok. Mâdâm ki istiyorsun, en a‘lâ cinsinden, maḫṣûṣ yaptırır, gönderirim.

[1] M. Âsım Bey, oğluna yolladığı 14 Eylûl, 304 (26.IX.1888) tarihli mektubunda bâsûrdan iz bırakmayacak bir ev ilâcı ta’rîf etmiştir: “On dirhem ardıc tohumu; kırmızı bir tohumdur. Ateşte gâyet güzel kokar. Bunu kabaca döğüp bir toprak tencerede, iki kupa suyun nışfı kalınca kaynadıp süzüp, bu su soğuduktan sonra bir fincan isti‘mâl buyurulursa barsağı şurbdan keser. Bir de, bu ardıc tohumundan birkaç okka alıp döğmeli, sonra bir tencerede çokca su ile kaynadıp, ba‘de süzüp posasını atmalı; kalan suyu tencereye koyup, bir ağac kaşıkla karıştırıp kaynatıla.. Bu kaynadıkca koyulaşır. Baldan koyu, bal renginde birşey olur ki bu, katran suyunun cevheri demektir. Bundan bir ufak kahve kaşığı sabahları isti‘mâl olunur ise hem şadra, hem mi‘de(ye) ḫidmet eder mubârek birşeydir. Bâsûr-mâsûr bırakmaz.,, Yine Kemal’e gönderdiği 5 Mayıs, 304 (17.V.1888) tarihli mektubunda, Nâhide’nin, Kemal’in çocukluğunu andırdığını, “gâyet gülünç yüzlü bir kız,, olduğunu yazmıştır (Kendi el yazısıyle olan bu iki mektubun aslı, T. Toros’un arşivindedir).

Al sana ḥavâdiş: Rodos'da Rüşdiyye hocası efendi hazretleri ma'hûd fâḥişesini nikâḥ ile alır; fakat birbuçuk ay sonra, Vâli Paşa'nın emriyle taṭlîḳ eder. Fâḥişe almağı mı beğenirsiniz, emr ile karı boşamağı mı? Ne buyurdunuz efendim?

Vâlide Hanımefendi'ye ḥürmet, 'Abdu'llâh Beyefendi'ye selâm; 'umûm çocukların gözlerini öperim; senin de berâber..

24 Eylûl, sene 304
KEMAL

1001. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

6.X.1888

Evlâd,

Mektûbların geldi. Bizim ma'rûżâtın te'şîri öğrenilemeyeceğinden baḥş ediyorsun; zararı yok. Ma'rûżâtın taḳdîmi bile ihtimâl ki zâ'id olmuş; çünki Ṣadr-ı Felâṭûn-fiṭnat Hazretleri, bizim telgırafı aldıkları gibi ḥavârıḳ-ı 'âdâtdan ma'dûd olacak bir sur'at-i intiḳâl ile Sakız demek, Rodos demek olmadığını anlamışlar; kâğadı Dâhiliyye Nâẓırı'na ḥavâle etmişler. Dâhiliyye Nâẓırı[2] da Vilâyet'e, mâdâm ki iş size 'âiddir; şunu tesviye ediveriniz yolunda bir kâğad yazmakla iktifâ buyurmuşlar. Ömrümde böyle sulıcan şîveli tecâvüz görmemiştim.

Rumlar'ın edebsizliği bütün-bütün hükümsüz.. Hâriciyye Nâẓırı'nın[3] telgırafını gördün ya.. Mes'ele gazetelere, falanlara düşecek şey değil!

Sizin buraya gelmenizde evce, masrafca, falanca hüküm yoktur; fakat şu aralık İstanbul'dan ayrılmak, senin içün iyi birşey değildir.

---

[2] Dâhiliyye Nâzırı Ahmed Münir Paşa

[3] Cezâyir-i Bahr-i Sefîd eski Vâlisi Kürd Sajîd Paşa.— Rif'at Bey, 13.IX.304 (25.IX.1888) tarihli çok kısa mektubun cevâbında bu mes'eleyi biraz aydınlatan bilgi vermiştir: "Melfûfunu şimdi gönderdik. Bunların te'şîrâtından ma'lûmât alabilecek zamânda değiliz velîni'metim... Eğer Bâb-ı 'Âli'ye bir *İrâde* tebliğ buyurursa anı öğrenip yazmağa sa'y ederim; işte o kadar..„ Evvelki hafta gazeteleri göndermiş, fakat *Niyogolos*'u bulamamıştır. "Şu günlerde gazeteler sünger mes'elesine dâir birşey yazmaz oldular, Bu hâl bir emr-i resmîden neş'et etmiyorsa ḥaḳîḳat-i hâli gazeteye yazdıracağım; ma'a-mâ-fîh Büyük Beyefendi'den istişâre ederim„ diyor (Mektubun Rif'at Bey'in yazısıyle, 20.IX.1304/2.X.1888 tarihli olan aslı T. Toros'un arşivindedir).

Bu kadar bekletildi; bâb-ı ḥâcet durup-dururken açılıverir. Ekrem için muṭâla'alarım uzundur. Hele şu yazı(yı) ele alalım. Aşcı, olmazsa ne yapalım, üçbuçuk liraya olsun. Başka yazacak birşey yok..

24 Eylûl, sene 304
KEMAL

Mümkin olsa da aşcı Hıristiyan olsa idi; her hâlde daha ziyâde memnûn olurdum.

1002. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

13.X.1888

Evlâd,

27 Eylûl, 304 tarIḫli mektûbun geldi. Nûrî Bey'in ḥaḳḳı vardır. Ana başka dürlü tafṣIlât verilmek daha münâsib olurdu. Birşey yazdım, melfûftur. Kendisine verirsin. BesIm Beyefendi'ye de dIger bir 'arIża var. Yunan kayıkları işi masḫaralaşdıkca masḫaralaştı. HerIfler bedâheti inkâr etmeğe, kendi me'mûrları da, kendi sözlerini tekẕib eylemeğe başladı. Mes'elenin Yunan Meclis-i Meb'ûṯânı'nda cây-ı baḥṯ olduğuna dâ'ir işittiğin rivâyet bütün-bütün yalandır; çünki, Yunan Meclis-i Meb'ûṯânı mün'aḳid değil... Bizim 'arIżanın, Devletlu Baş-kâtib Paşa Hazretleri'ne verilişi, bâb-ı ḥâcetin iftitâḥını gösterdiğinden fevḳa'l-ġāye memnûn oldum. İnşâ'allāh meserret ve muvaffaḳıyyet ḳarIbdir.

Muvaffaḳ'ın mekteb mes'elesi fenâ birşey değildir. Küçük çocuklara eğlence tarzında okutulan dersleri İngiltere'de görmüştüm. Pek ziyâde fâ'idesi oluyor. Ḫuṣûṣıyle ḳuvve-i ḥâfiẓânın inbisâṭına ḫidmet ediyor. Bilmem, bizde adam gibi birşey yapabiliyorlar mı? Ma'a-mâ-fIh *hiç yoktan ṭotrlaḳ ḫayırlıdır*[4], derler. Yine birçok yazı yazdım. Havâ da ġāyet fenâ; başıma ağrı çöktü. FerIde'ye ayrı birşey yazamayacağım; anın da, çocukların da gözlerinden öperim.

1 Teşrînievvel, sene 304
KEMAL

[4] *Torlak, toraman* kelimesi gibi *genç, türedi, 'acemi, ser-keş, câhil, nâdân* anlamına gelir; Ahmed Vefik Paşa'nın *Lehce-i Osmânî*'sinde bu atasözü, *Hiç yoktan torlak yeğdir* şeklinde kaydedilmiştir.

1003. Menemenli Rif'at Bey'e

13.X.1888

Evlâd,

Sa'âdetlu Besîm Beyefendi Hazretleri'nden Kozma Paşa ile bir dîger[5] ṭabîbin geçen seneden kalma ma'âş sipârişleri ḥaḳḳında bir taḥrîrât aldım. İfây-ı muḳteżâsına musâra'at veżîfe-i iḥlâştır; fakat burada bulunan ḥavâleler, sipârişler, geçen sene beḳâyâsının altı-yedi mişlinden ziyâde olduğundan ve beḳâyânın hemân kâffesi de mümteni'ü't-taḥṣîl bulunduğundan, tesviyesi ârzû buyurulan sipârişleri de, sâ'ir birçok ḥavâleler, sipârişlerle berâber bundan birbuçuk ay evvel Vilâyet'e i'âde etmiştim. İstenilirse yine getirtirim; fakat taḥṣîllâtın miḳdârına nisbetle bu sipârişler üç-beş senede ancak tesviye olunabilir. Muşârün-ileyh hazretlerinin taḥrîrâtlarını def'-i ṣıḳlet ḳabîlinden olarak verilmiş birşey zannediyorum; anın içün kendilerini, taṣdî' etmek istemedim. Taḥḳîḳ et de, ḫaber ver. Eğer bunların tesviyesi ṣaḥîḥân mültezem ise, Vilâyet'ce bir çâre düşünelim.

1 Teşrînievvel, sene 304
Kemal

MIV. — MVIII.

Kemal âilesini İstanbul'a göndermeğe karâr vermiştir. Oğlu Ali Ekrem bu münâsebetle, "Birgün babam bana dedi ki, 'Seni Büyükbaba'n isteyip-duruyor, bir yere yerleşmenin zamânı geldi. Annen de Sakız'da hastalıktan kurtulamadı.

Feride Hanım, kendi el yazısıyle babasına yolladığı 26 Muharrem, 306 (2.X. 1888) tarihli mektubunda, "Muvaffaḳ'cığım, beni ne zamân mektebe başlatacaksınız diye her gün soruyor„ diyordu. Rif'at Bey'in tarihsiz, kendi el yazısıyle mektubunun başında Muvaffaḳ'ın kendi yazı ve imzâsıyle bir mektubu vardır: "Beybaba'cığım: Ben inşâ'allâh mektebe başlayacağım. Âferin verir misiniz? Cevâb beklerim— Muvaffaḳ.„ Bunun altında, Rif'at Bey, "Muvaffaḳ'ın kendi eliyle yazdığı şu söz pek vâhi değildir. Şemsü'l-Ma'ârif nâmında bir ḫuşûşî mekteb var„ ; "Bu mektebde şimdi bir sınıf açılmak üzredir ki Almanya usûlünce şimdi şifâhen ba'żı dersler gösterip altı yaşına kadar birşey okutmayacaklar imiş. Mektebin hâlini taḥḳîḳ ederek oraya vermeği„ düşündüğünü anlatmış, Kemal'in bu husûstaki fikrini sormuştur (Kızının, dâmâdının 1888 Ekim'i başlarında gönderdiğini tahmîn ettiğimiz her iki mektubun asılları T. Toros'un arşivindedir).

[5] Krş., M. C. Kuntay, diğer bir

Onu da al, İstanbul'a götür. Beş gün sonra vapur var; hâzırlanınız, bu vapura yetişmelisiniz.' Babamı Sakız'da yalnız bırakmak.. Ben bunu nasıl yapabilirdim! İ'tirâż etmek istedim; sizi yalnız bırakmayız diyecek oldum. Hiddetlendi. 'Ne demek, ben çocuk muyum; yoksa sizler bana yapışık mısınız? Hezeyân istemem; hemân hâzırlanın!' dedi. Onun ḳaṭ'î ḳarârlarına muḫâlefet ḳâbil değildi. Çâresiz hâzırlanmağa başladık„ bilgisini verir [1]. Sakız'dan İstanbul'a 7 Teşrînievvel (19 Ekim)'de hareket etmişlerdir. İşte Kemal, *Ḫavâdiş-i 'uẓmâ* başlıklı 16 Ekim tarihli mektubunda —herhâlde kızına ve dâmâdına— bu karârını, oğlu ile Nesîme Hanım'ı İstanbul'a yollamasının sebeblerini anlatıyor; Ali Ekrem'in tahsîli, Nesîme Hanım'ın hastalığı, Midilli ve Rodos'tan gelen misâfirlerin çokluğu, bu yüzden çektiği maddî sıkıntı böyle bir karâra varılmasının başlıca sebebleridir.

Kemal, 19 Ekim'de Mustafa Âsım Bey'e yazdığı mektubunda İstanbul'a yolladığı tatlılardan, resmî vazîfesi dolayısıyle mücâdelelerinden bahsettikten sonra, ev halkını İstanbul'a gönderdiğine temâs ediyor. 1867'de doğan Ali Ekrem, dört yaşında iken İstanbul'da Hûbyâr Mahalle Mektebi'ne başlatılmış, bir yıl kadar Fâtih Askerî Rüşdiyyesi'ne devâm etmiş, i'dâdî öğrenimini husûsî muallimler vâsıtasıyle tamâmlamıştır. Babasının Rodos Mutasarrıflığı sırasında Şeyh Abdullah ve Nâib Sıdkî Efendi'den 'ulûm-ı şer'iyye, Sakız'da bulundukları sırada Kürd Sa'îd Efendi'den Hadîs, Arab ve Fars edebiyâtı dersi görmüş, bir yandan da Fıransızca'ya çalışmıştır [2]. Kemal, mektubunu yazdığı sırada yirmibir yaşında olan oğlunu, öğrenimini tamâmlamak için İstanbul'a yolladığını, kendisinin de o yaşta hakîkî tahsîle başladığını, Mart'ta onu Sakız'a getirteceğini ve o zamân meslekini de ta'yîn edeceğini bildiriyor. Realist bir muharrir olan Sezâyî'ye ayni tarihte yazdığı mektubunda, Ali Ekrem'in bu meslekteki san'atkârları sevmediğini, ona Balzac'ın eserlerini tanıtmasını tavsıye ediyor. Evlerinde Neş'et Bey'in kızı küçük Fıtnat, Feride Hanım'a çocuk şîvesiyle Çiçek Ala (Küçük Hala) dediğinden, Kemal kızına gönderdiği yine 19 Ekim tarihli mektubunda bu hitâbı kullanmıştır. Ev halkının, bu arada Fıtnat'ın İstanbul'a gönderildiğini haber veriyor.

Kemal, 19 Ekim'de Rif'at Bey'e de bir mektup göndermiştir. Anlattığına göre, Yunanlılar'la bir gemi mes'elesinde ortaya çıkan anlaşmazlığa, çözüm yolu bulunmuşsa da, bu henüz müsbet sonuca bağlanmış değildir. Ev halkını İstanbul'a gönderen Kemal, Ali Ekrem'in, Arabca'sını ileriletmek için çalışmasını uygun gördüğünü de dâmâdına bildiriyor.

Kemal'in çektiği maddî sıkıntı yüzünden, ardı-arası kesilmeyen misâfir masraflarından kurtulmak için de ev halkını İstanbul'a gönderip yalnız yaşamağa katlandığını, ileriki mektuplarında aydınlatacağımız can sıkıcı resmî işlerini anlattığı bu mektuplarının beşi de, siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 215, 623, 75, 421, 197). Sezâyî'ye yazdığı, üzerinde *Sezâyî Beyefendi Birâderimiz'edir* adresi bulunan kapatılmamış zarfta olduğundan elden gönderildiği anlaşılır.

---

[1] Ali Ekrem, *Namık Kemal*, İst., 1930, s. 74 v.d.

[2] İ. E. M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. II., İst., 1932, Orhâniyye Matbaası, s. 285. v.d. F. N., *Kemal-zâde Ali Ekrem Beyefendi'de Bir Gün*, *Yarın* mec., nu. 12, 5 Kânûnısânî, 1338/1922.

1004. Ferîde Hanım'a ve Rif'at Bey'e

16.X.1888

Ḥavâdiş-i 'uẓmâ,

Ekrem, vâlidesiyle berâber İstanbul'a geliyor. Buna birinci sebeb, Ekrem'in taḥşîlidir; ikinci sebeb, hastanın İstanbul'da birâderini, aḳrabâsını görüp de vucûdce müsteflid olabilmesidir. Üçüncü sebeb de dâ'iye-i taṣarruftur; çünki Rodos'dan, Midilli'den yığılıp gelen misâfirlerle maṣârif, ṭâḳat gelmeyecek bir derecelere varıyor. Anlar, İstanbul'da cüz'î birşey ile geçinebilecekleri gibi, benim burada maṣrafım da pek az olur. Gûyâ önümüzdeki Cum'aertesi günü geçecek olan *Avusturya* vapuruyle gidecekler[3]. Taṣavvur fi'le çıkacak olursa, telgıraf yazarım.

4 Teşrînievvel, sene 304
Kemal

1005. Mustafa 'Âsım Bey'e

19.X.1888

Velîni'met,

İḥsân-nâmeleri alındı. Tatlılar içün yine Rif'at birşey yazmaz. Bilmem, bu def'a da mı bulunmadı. Benim merâḳım ise, aṣıl şu eriği göstermek idi. Şimdi bir kutu kuru 'uryânîsini gönderdim. Eğer beğenilir de saklanmak istenilirse, üzerlerine biraz şeker serpip de öyle saklamalı imiş. Ẕâti öyle saklanacak kadar çok birşey değil ya.. Şâyed numûne ḳabîlinden olarak saklanmak ister diye söylüyorum.

[3] Mektubun yazıldığı 16 Ekim, Salı gününe rastlamaktadır.

Cezâyir-Bahr-i Sefîd Vilâyeti Vâli Muâvini Tevfik Bey, annesine hasta-bakıcılığı sürüp-duracak olan Ekrem'in İstanbul'a gönderilmesine üzüldüğünü. Kemal'e yazdığı 1 Kasım, 1888 tarihli mektubunda kaydetmiştir: "'Âile-i mün'imâneleri ḥalḳı, Ekrem Bey'le berâber İstanbul'a gitmiş. Ekrem Bey için fenâ değildir; *garde mamalade*'lık bâḳî olmakla berâber, belki çocuk İstanbul'da taḥşîl ve istifâde eder. 'Acabâ yine celb buyurulacak mıdır?,, (Kendi el yazısıyle yedi sayfalık mektubun aslı, T. T. Kurumu'nda, T. Toros'dan alınan belgeler sırasında, 4 ve 6'ncı sayfaları eksiktir: Nu. 18; bildirildiği üzre Ebüzziyâ Tevfik tarafından yazılmış değildir. İçindekiler hakkında bk., Kemal'in Âkif Paşa'ya bu ciltteki 27.X.1888 tarihli mektubu, s. 593 v.d. Nu. 1010, not — 8, 12, 14).

Me'mûriyyet ḥasebiyle şiddet de çekilir buyuruluyor[4]. O me'mûriyyeti iḥsân eden ẕât tarafından olsa, elbette çekilir; fakat verâ kılları arasından çıkamayan hasta osuruğu gibi, sözü sakalından öteye nâfiẕ olmayan teresler böyle ḫod-furûşluğa kalkışırlarsa, insân bi'ṭ-ṭab' hiddet ediyor. Verilen cevâblarla herîflere mâhiyyetlerini gösterdik. Ne fâ'idesi var. Utanmak, 'arlanmak olmadıktan sonra...

Ekrem'i vâlidesiyle berâber İstanbul'a gönderiyorum[5]. Ekrem'den ayrılmağa katlandığımın en büyük sebebi, taḥṣîl mes'elesidir. Esbâb-ı sâ'iresini de kendi ta'rîf eder. Bu kış orada müteferrik taḥṣîllerle uğraşacak; Mart geldiği gibi de, yine buraya gelecektir. Andan sonra taḥṣîlinin ikmâlini, meslekinin ta'yînini ḳarârlaştırırız. Koskocaman bir herîf olduysa da, taḥṣîl zamânı hâlâ geçmedi. Ben cidden taḥṣîle başladığım zamân anın yaşında idim. Bâḳî du'ây-i ḫayr velîni'met..

7 Teşrînievvel, sene 304

Bende,

KEMAL

---

[4] Kemal'in bu mektubunun, M. Âsım Bey'in kendi el yazısıyle oğluna, 29 Eylûl, 304 (11.X.1888) tarihli mektubunun karşılığı olduğu anlaşılır; oğluna, "Bala değil, zevḳıne bak; İcâb-ı hâl ve muḳteżây-ı hukûmet şiddetle görülür!„ öğüt ve tesellisini vermiştir (Kendi el yazısıyle aslı, T. Toros'tadır).

[5] Ali Ekrem Bolayır, "Sakız'dan İstanbul'a 7 Teşrînievvel, 1304 (19.X.1888) tarihinde hareket etmiştik„ dediğine göre (A. e., s. 75), Kemal bu tarihten ölümüne (2 Aralık, 1888) kadar eşi ve oğlundan uzak, yalnız olarak yaşamıştır. Rif'at Bey'in Kemal'e 24 Ekim, 1888 tarihli mektubundan (Bk., Kemal'in 2.XI.1888 tarihli mektubu, not — 6), bir gün önce İstanbul'a geldiklerini öğreniyoruz. Kemal'in, Sezâyî gibi Recâ'î-zâde Ekrem'e de bir mektup gönderdiği, oğlunun iyi yetişmesi için gereken yardımda bulunulmasını istediği R. Ekrem'in bu mektuba cevâbından anlaşılmaktadır. R. Ekrem bu mektubunda Ali Ekrem'i çok olgun bulduğundan, onun, babasını andıran ba'zı husûsıyyetlerinden, Kemal'in mektubunu okumaktan duyduğu sevinçten bahsetmiştir. Ekrem'in bu güzel mektubunun neşrini, Kemal ile candan dostluğu kadar, Ali Ekrem'in ma'nen gelişmesi için baş vurulan yolları da aydınlattığından faydalı buluyoruz. R. Ekrem'in kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle olan mektubunun aslı, T. T. Kurumu'nca T. Toros'tan alınan belgeler arasındadır (Nu. 15):

26.X.1888

Hazret-i Kemal'in maḥdûm-ı mükerremi ki bu ḥaḳîrin nâmdaş-ı Ekrem'idir. İstanbul'a gelmiş, bu gün görüştüm. Kendisini en sonra bundan bilemem nekadar zamân evvel görmüş idim. O vaḳit daha pek çocuk idi. Şimdi *Koca dağ gibi delikanlıdır* ta'rîfine mâ-şadaḳ bir yiğit olmuş. Allâh vatanına, vâlideynine bağışlasın! Ekrem

1006. Sâmi Paşa-zâde Sezâyî'ye

19.X.1888

Sezâyî'ciğim,

Oğlum Ekrem İstanbul'a gidiyor. 'İrfânının meftûnlarından olduğu'yçün bi't-ṭab' gelip seni görecektir. Ġurbet-zedelik sâi'ḳasıyle taḥṣîlli istediğim dereceye vâṣıl olmadı; ma'a-mâ-fîh zevḳ-ı edebden de bütün-bütün maḥrûm değildir. Realistler'le hiç arası iyi değil.. Balzac'ın bir romanını tamâmıyle okuyamadı. Bak, merâm anlatabilir misin?

Bâḳî du'â kardaşım!

7 Teşrînievvel, sene 1304

Kardaşın,

Kemal

1007. Ferîde Hanım'a

19.X.1888

Ciçek Ala,

Al sana bir alay misâfir; hattâ Ciçek Ala da içinde.. Amma, ben yalnız kalıyormuşum, ne yapalım! Rif'at'e yazmıştım ya, Ekrem taḥṣîle, maṣraf taḳlîle muḥtâc.. Ana da, evi İstanbul'a göndermekten başka çâre yok. Çocukların gözlerini öperim.

7 Teşrînievvel, sene 304

Kemal

---

benden ne öğrenecek, hiç!.. Hâlbuki başkalarından da öğreneceği o kadar büyük birşey olmamalıdır sanırım. 'Arabca'sını tevsî' edecekmiş. Buna diyeceğim yok..

Ekrem'i ayni bir Kemâl gördüm. Kemal'in ḥürmete lâyıḳ gördüğü insânlarla muḥaṭabasındaki evżâ'ıyle gördüm: Edeb ve maḥviyyete mahkûm etmek istediği ẓekây-i ḥârıḳu'l-'âdesi her ḥiṭâb ve cevâbından numâyân idi. Böyle bir zâde-i faẓîlet ve 'irfânın amcası sıfatında bulunmakla nefsimce ne büyük bir mubâhât hisseder oldum!

Demek zâ'id değil midir ki, Ekrem'in bence Emced'den, Nijâd'dan hiçbir farḳı yoktur?

Ey Hazret-i Kemal! Mektûb-ı laṭîfine nasıl muḳâbele edebileyim ki ben yazıya senin gibi ifâża-i rûḥ etmeğe muḳtedir değilim? O raḳîme-i uḫuvveti okumakla dünyâlara sığışmayacak bir hiss-i meserreti def'aten gönlümde buldum. Teşekkürler ederim. Bâḳî uḫuvvet-i edebiyyemizdir birâder-i muḥteremim efendim!

İstanbul — 14 Teşrînievvel, 1304

Birâder-i kemterin,

Ekrem

1008. Menemenli Rif'at Bey'e

19.X.1888

Mektûbların geldi. Yunan gemileri mes'elesinin bitmesi, Nûrî Bey'in İżâḥât vermesine muḥtâc değildi. Herîfler ẕâten yüzünüze güller s..ilmiş sıpaya benzediler. Bâb-ı 'Âli soracağını sordu; alacağını aldı. Hâlâ bir cevâb verip de işi bütün-bütün ortadan kaldıramıyor[6]. Besîm Beyefendi içün birşey yazdım, gönderdim. Baş-kâtib Paşa Hazretleri'ne yazılacak 'arîża üzerine uzun birşey yazmağı münâsib görmedim. Allāh te'ṣîrini ḫalḳ eyleye!

İşte, Ekrem vâlidesiyle berâber gidiyor[7]. Bu kış orada biraz daha 'Arabî ile uğraşmalıdır. Meslekini evvel-bahâra ta'yîn ederiz. Şu nuḥûset tatlıların tekrâr gümrük teẕkiresini, konişmentosunu falanını göndermiştim. Anlar da mı gelmedi ki birşey söylemiyorsun? Ekrem içün melfûf bir alay mektûb var. Onları bi'ṭ-ṭab' kendine verirsin de o götürür. Bâḳî du'â..

7 Teşrînievvel, sene 304
Kemal

---

[6] Kemal'in bu mektubunun, Rif'at Bey'in 28 Eylûl, 304 (10.X.1888) tarihli mektubunun cevâbı olduğu anlaşılır: "Dün 'arîża taḳdîm etmiş ve Nûrî Bey'le —sünger işine dâir— muḥâvereyi 'arż eylemiş idim,, diyor. Yarın Mâbeyn-i Humâyûn'a giderek işi anlayacağını, öğrendiklerini bildireceğini yazmıştır (Kendi el yazısıyle olan bu mektubu T. Toros'un arşivindedir).

[7] Kemal'in bu mektubunu, Rif'at Bey'in 4, 5, 10 TeşrÎnievvel, 304 (16, 17, 22 Ekim, 1888) tarihli mektuplarını almadan yazdığı anlaşılıyor. Rif'at Bey 17, 22 tarihli mektuplarında hem kendisinin, hem Kemal'in resmî işlerinden bahsetmiş, bir yere ta'yîn edileceği bir ay daha uzarsa, çoluğu-çocuğu toparlayıp Sakız'a gitmeği düşündüğünü yazmıştır. 17 Ekim tarihlisinde dün yolladığı iki mektubundan "ikincisinde, Nûrî Bey ile görüşerek Baş-kâtib Paşa'ya olan taḥrîrâtın lede'l-'arż sükût ile telaḳḳi olunduğunu ve Besîm Beyefendi Hazretleri'ne ḫiṭâben de bir mektûb yazmak lâzım geleceğini ḫaber alıp yazmış idim; elbette vâṣıl olmuştur. Nûrî Bey hâlini bendenizden iyi bilirsiniz. Ḫâlişıyyet-i ḳalbine diyecek yoktur; fakat bilmem ki bizim içün gösterdiği ṭavr-ı bî-ḳaydâne neden neş'et ediyor, żarûrî mi, yoksa iḫtiyârî mi kesdiremedim. Bu hâl bizde daha bir ay devâm ederse, biż-żarûret ve elyaḳ şınaḳ (الیق شناق) çoluğu-çocuğu toparlayıp Sakız'a şıḳlet-efzây-i vurûd olacağız,, diyor. 22 Ekim tarihlisinde, Beşiktaş'a gidip Nûrî Bey'i gördüğünü, onun söylediklerini nakletmiştir: Sünger mes'elesi hakkında bilgi verip, onun artık ehemmiyeti kalmadığını, "Eğer me'mûr olmak istiyorsan Beyefendi'ye yaz, Besîm Bey'e ḫiṭâben bir dÎger 'arîża daha göndersin,, dediğini, önceki 'arîżanın taḳdîmi biraz karışık zamâna rastladığı için ne olduğunu bilmediğinden bahsettiğini anlatmış, Nûrî Bey'e, "Ümîd yoksa, çoluğu-çocuğu bâri Sakız'a göndereyim, bekleyecek hâl kalmadı,, dediğini de kaydetmiştir (Kendi el yazısıyle olan her iki mektup, T. Toros'un arşivindedir).

MIX. — MX.

Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Âkif Mehmed Paşa, Dâhiliyye Nezâreti'nin mahrem yazısının sûretini, buna ekli olarak Vilâyet'in İrâde-nâme'sini yollamıştır. Aşağıdaki husûsî mektubun bu resmî yazılar üzerine Âkif Paşa'ya gönderildiği anlaşılır. Bu mektubuna göre, Kemal Osmanlı Devleti teba'asından birini habsettirmiştir. Dâhiliyye Nezâreti'nin bu mes'eleye ilişik telgrafında bunun İngiliz ticâretine hizmet ettiği için tutuklanmasından İmâ yoluyla bile şikâyet olunmamış, sünger alım-satımıyle uğraştığından açıkca bahsedilmiştir. Kemal, Dâhiliyye Nezâreti'ninkine karşılık yazısında, sünger mes'elesi yüzünden başına yeni bir iş açacakları korkusuyle bu mes'ele üzerinde durduğunu anlatıyor. Bu yüzden, sünger avcıları arasında, kendisinin Rodos Mutasarrıflığı'ndan önceleri, Hasan Bey'in Mutasarrıflığı sırasındaki ayaklanmaları ve bunu bastırmağı başaramadığını; kendisinin buraya naklinden sonra, bu işde kullanılan makinelerin kullanılmamasını Vilâyet merkezi de istediği hâlde, kaldırılmaması hakkında bir emir almağı nasıl başardığını, bunun nasıl faydalı olduğunu da anlatmıştır. Âkif Paşa'nın, mahremâne telgrafa ek yazısında Kemal'e, resmî yazılarında sert ifâde kullanmamasını öğüt verdiği seziliyor. Buna karşılık, kendisinden üst kademedekilerin işlerine boş yere kalkışmadığını, haklı olduğu şeylerde kendisini müdâfaaya çalıştığını, ifâdesi resmî dile uygun değilse ma'zûr görülmesini, afvını muhâtabı Âkif Paşa'nın büyüklüğünden beklediğini yazmıştır.

Kemal'in Midilli Mutasarrıflığı'ndan başlayarak ömrünün son aylarına kadar sünger ticâreti yolsuzluğunu önleyici mücâdelesinin [1], Dâhiliyye Nezâreti ile anlaş-

[1] Kemal, Rodos'taki me'mûrluğunun son aylarına kadar sünger avcıları mes'elesi ile uğraşmıştır. Vilâyet'e gönderdiği 7 Eylûl, 1887 tarihli yazısında, "Defa'ât ile arż olunduğu üzre, Sömbeki'de bulunan sünger şayyâdlarının birtakımı mu'tâd olan resm için kefîl irâ'esiyle teżkire almaksızın şayd'a gitmiş olduklarından ve bunlardan ba'żılarının Girid, veyâ Kıbrıs'tan bir teżkire alarak resimden kurtulmak niyyetinde „ olduklarından bahsetmiştir. *Żâbıṭa-ı Ṣaydiyye Niżâm-Nâmesi*'nin vergi kaçakcılığını önleyici Onikinci Maddesi'ni kaydederek, bunun uygulanmayışı yüzünden Mâliyye Hazînesi'nin o yıl sünger vergisinden bin lira kadar zarar ettiğini, ileride bu geliri de bütün-bütün kaybedeceğini bildirmiş, alınması gerekli tedbir hakkında Vilâyet'i uyandırmağa çalışmıştır. 5 Ekim, 1887 tarihli mektubunda "Sömbeki'den vuḳū' bulan iş'âra naẓaran teżkiresiz giden kayıklar 'avdete başlamıştır„ dedikten sonra, sünger avcılarının vergi kaçakcılığı dolayısıyle hangi yollara baş vurduklarını kaydetmiştir. Bu sebeple, dört nev'i bulunan sünger kayıkları hakkında Vilâyet'e bilgi vermeği gerekli bulmuştur: "Bunların birincisi makine cümlesinden kârlı olduğu gibi, bunların aṣḥâbı vaḳtiyle mevcûd olan menû'iyyeti laġv ettirmek için mu'ayyen olan resmin kat-kat tezyîdine ḳā'il ve sevâḥilin yalnız ba'żı cihetlerinde şayyâdlığa ḳāni' oldukları hâlde, 'ale'l-ıṭlāḳ bir me'żûniyyet istiḥṣâl ettikten sonra hiç resm vermemek dâ'iyyesiyle böyle bir da'vâ meydâna çıkardıklarından her dürlü mücâzâta iṣbât-ı liyâḳat eylemişlerdir. İkinci nev' ṭalġıc takımı olarak, bunlar mâkineciler kadar müstefîd olamamakta ve makinelerin żuhûrundanberi bütün-bütün menfa'atlerinden maḥrûm olduklarına dâ'ir birçok

mazlığını aydınlatan bu mektubunun bir başkasının el yazısıyle *Vâli Paşa'ya* hitâbıyle müsveddesi Es'ad Çinar'ın bize verdiği, kendi kitaplığımızdaki mektupları arasında bulunmaktadır (Nu. 73, s. 180-82).

Ayni mektubun, buna göre daha etrâflı yazılımış, sünger ticâreti mes'elesinden başka, resmî ba'zı hâdiseleri de içine alan bir nushası vardır. Daha önceki bir telgıraf -nâmenin Dâhiliyye Nezâreti'nce yazılıp Sadâret'e imzâ ettirildiğinin araştırılıp öğrenildiği, Dâhiliyye Nezâreti'nin mes'ele çıkarmağa uğraştığı anlatılan bu mektupla birlikte, bahsettiğimiz mahremâne telgıraf-nâme'ye yazılan cevâbın da Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâliliği'ne gönderildiği anlaşılıyor; Kemal, arada ora vâlisi Âkif Paşa bulunduğu için karakterinin elverdiği ölçüde birşeyler yazıp sunduğunu bildiriyor.

Kemal, Bâb-ı 'Âli'ye gönderilecek resmî yazılarda yumuşak ifâde kullanılmasını tavsıye eden Âkif Paşa'ya cevâbında epeyi sert ifâde kullanmıştır: Hayâtta bulundukca uğradığı tahkîrlere, aranılan hakâret sebeplerine karşı susmayacağını;

şikâyet beyân etmekte olduklarından bir dereceye kadar musâmaḥa ve merḥamete şâyân görünürlerse de, teẕkiresiz giden ṭalġıc kayıkları birkaç ḳıṭ'adan 'ibâret olarak anlar da ekṣeriyyet üzerine makinecilerin mâlı olduğundan ve ḳânûn naẓarında töhmetleri musâvi bulunduğundan bunların cezâda dîgerlerine teşrîki ṭabî'îdir. Üçüncü ve dördüncü nev' olan tarak ve zıbkın kayıklarında çalışanlar efḳâr-ı fuḳarâdan birtakım 'acezeden mürekkeb olarak içlerinde teẕkiresiz gidenler ekṣeriyyet üzre kefîl tedârikine muḳtedir olamadıkları ve biraz da beriki yâdigârlardan teşvîḳ gördükleri cihetle bu münâsebetsizliği iḫtiyâr eylediklerine ve ẕâten verecekleri resm üçer-dörder altundan 'ibâret olarak bu kadar cüz'î bir parayı i'ṭâ etmemeğe çalıştıkları için münferid ma'îşetleri olan kayık ve edevât-ı sâ'irelerini muşâdere etmek gerek kendileri ve gerek evlâd ve 'iyâlleri tarafından velev istirḥam ve taẕarru' yolunda olsun büyücek bir gürüldü ḥudûşunu mûcib olabileceğine naẓaran bu def'aya maḫṣûṣ olmak üzre muşâdereden ṣarf-ı naẓar olunsa da, yalnız mu'tâd olan resimlerinin aḫẕıyle iktifâ edilse hem 'adl ve inṣâfa daha muvaffaḳ bir mu'âmele iḫtiyâr edilmiş ve hem de müte'addid fuḳarâ 'âilelerinin ḥirmân-ı ma'îşetten şikâyeti gibi çirkin bir hâl ẓuhûruna meydân verilmemiş olur. Makine ve ṭalġıc kayıklarını donadanlar ayrı ve bunların içinde derûnunda icrây-i san'at edenler yine ayrı olduğu hâlde, tarak ve zıbkın kayıkları içinde çalışanların kendi mâlları ve medâr-ı münferid-i ma'îşetleri olduğundan ve ḳavânîn-i devlet, bir adamın san'atine maḫṣûṣ olan âlât ve edevâtını ẕabṭ ve furuḫta musâ'id görülmemesine naẓaran, tarak ve zıbkın aṣḥâbını *Ẕâbıṭa-i Ṣaydiyye Niẓâm-Nâmesi*'nin şiddetinden kurtarmağa bir medḫal-i niẓâmî de bulunabilir ise de, o yolda icrây-i mu'âmele irâde-i 'aliyye-i Vilâyet-penâhîleri'ne mutavaḳḳıf olmağla ol bâbda...„

Kemal'in, sünger avcılarının uyması gerekli nizâmları, aksi hâlde ne gibi cezâlara uğratılacaklarını, bu işi kazançlı bir ticâret hâlinde sürdürmeyip, ancak âilesinin geçimini sağlayacak kadar kazancı olan tarak ve zıbkın kullanarak avlananların himâyesini öne sürdüğü bu iki resmî yazısının başında *Vilâyet'e* hitâbı vardır. 26 Ağustos ve 23 Eylûl, 1303 tarihli, 113 ve 161 numaralı bu belgeler, Es'ad Çinar'ın bize vermiş bulunduğu mektuplar arasında, kendi kitaplığımızda mevcuttur (Nu. 14, 1; s. 34-36; 1-4). Belgelerden ilkinin, Kemal'in el yazısıyle olan nushasından istinsâh edildiği kaydedilmiştir.

Sadr-ı A'zam Kıbrıslı Kâmil Paşa'nın, sakalından ilerisini görmediği için, kendisini açıktan-açığa resmî telgıraflar aracılığıyle tehdîd ettiğini; Dâhiliyye Nâzırı Münir Paşa'nın sünger kayıkları bahânesiyle kendisiyle uğraştığını; zulme uğramaktan korkmadığını, nâmûsu yüzünden memleketinden ayrıldığını, habs ve sürgün edildiğini, gelecek belâlardan artık korkmadığını yazmıştır.

Bir önceki mektubundan farklı olarak, üzerinde durduğu iki mes'ele daha vardır: Âkif Paşa'nın, Remzî Efendi'nin Kemal tarafından Vilâyet'e şikâyet edilmesini yersiz bulduğu anlaşılıyor. Kemal bu sebeple, polisleri elbisesiz bırakmağa çalışan böyle me'mûrun korunmasının zararlı yönlerini saymıştır. Kemal, Bâb-ı 'Âli'ce Kalimnoz Kaymakamlığı'na ta'yîn edilmek istenilen bir Hıristiyan yerine, en yetkili makâmlara baş vurup Reşîd Efendi'nin ta'yînini sağlamağı başarmıştı [2]; Âkif Paşa'nın, Reşîd Efendi'nin idâre tarzından memnûn olmadığına dâir Kemal'e ba'zı şeyler yazıldığı hissediliyor. Mektubunda, memnûn kalınmayan idâresizliklerin neler olduğuna örnek verdikten sonra, bütün bunların kendi emri üzerine yapıldığını, emirlerini yerine getiren Reşîd Efendi'nin değil, kendisinin mes'ûl tutulması lâzım geldiğini bildirmiştir.

Bir önceki mektuba göre, üzerinde durulan mes'eleler daha geniş ölçüde anlatılan, Vilâyet'ce iyi karşılanmayan resmî başka işler hakkında cevapları da içine alan bu mektup, M. C. Kuntay tarafından, *Namık Kemal'in Basılmamış Bir Mektubu* başlığıyla yayımlanmıştır (*Son Posta* gzt., 11 Kasım, 1948); nereden alındığına dâir bir kayde rastlayamadık.

Cezâyir Bahr-i Sefîd Vâli Muâvini Tevfik Bey'in, Kemal'e gönderdiği 20 Teşrînievvel, 1304 (1.XI.1888) tarihli mektubu elimize geçmiş bulunuyor; yakın dostunun bu mektubunun ilk cümlelerinden, Kemal'in Âkif Paşa'ya mektubu ile birlikte Tevfik Bey'e de bir mektup yazdığı, Tevfik Bey'in Vâli Paşa'ya olanını okuduktan sonra ona takdîm ettiği, Dâhiliyye Nezâreti'ne olanını ilgili makâma göndereceksiler, "ömrünün nısfından ziyâdesini selâmet-i devlet ve halk uğrunda çürüten,, Kemal'i haklı bulup üzüldüğü anlaşılıyor. Kemal'in Tevfik Bey'e 27 Ekim tarihli mektubunun karşılığı olan bu mektup, şâirimizin Âkif Paşa'ya mektubunu yer-yer aydınlatıcı bilgileri içine aldığından, bunları dip-notlar hâlinde vermeği faydalı bulduk (Tevfik Bey'in kendi el yazısıyle olan bu belge, T. T. Kurumu tarafından T. Toros'dan alınan mektuplar arasındadır: Nu. 18).

1009. 'Âkif Mehmed Paşa'ya

27.X.1888

Dâhiliyye Nezâret-i celîlesi'nden gelen Taḥrîrât-ı maḥremâne şûretinin leffiyle şeref-tasdîr buyurulan ḫuṣûṣî İrâde-nâme-i Vilâyet-penâhîleri te'essüf-i 'aẓîm ile muṭâla'a olundu. Ma'lûm-ı faḫîmâneleri buyurulduğu üzre, vaḳtiyle Hamdî Paşa merḥûmun Sûrîye'den

[2] Kemal'in bu cilttеki ve Besîm Bey'e gönderdiği 15 Mart, 1888 tarihli mektubu, bu mes'ele hakkındadır (S. 524, nu. 947).

vuḳū' bulan yanlış bir inhâsı üzerine süngercilerin makine denilen ṭalġıç gömlekleri men' olunduğundan, Herkit cezîresi ḫalḳı başka cihetten bir medâr-ı ma'îşetleri olmamak cihetiyle ac kalmak derecesine geldikleri ve Kalimnoz ve Sömbeki'de dahi birtakım sermâyedârân-ı müflis ve birkaç bin kişi Füls-i Aḥmer'e muḫtâc oldukları gibi, ṭalġıc gömleğinin lehinde, 'aleyhinde bulunanlar beyninde ẓuhûr eden munâza'ât, Vilâyet'in bayağı âsâyişini muḫtel ederek, hattâ o sıralarda Rodos Mutasarrıfı bulunan ẕât[3], ma'iyyetindeki hey'et ile berâber Sömbeki ḫalḳı tarafından ḍarb ve taḥḳîre uğradığından devletce Sömbeki'ye birkaç korvet ve biraz da asker ile Vâli Ḫıżır[4] Paşa Hazretleri'nin irsâline mecbûriyyet ḥâṣıl olmuş idi. Mu'aḫḫaren Rodos'a çâkerleri me'mûr oldum. O zamânlar ma'hûd memnû'iyyetin devâmı Vilâyet'ce dahi mültezem iken her tarafa ifhâm-ı merâm edebildim. Memnû'iyyetin laġvına emir istiḥṣâl eyledim. Bu ṣûretle birkaç bin kişinin ma'îşeti ve İsporat -adaları'nın râhatı te'mîn olunduktan başka, Ḫazîne-i celîle'ye dahi senevî beş-altıbin lira vâridât ḥuṣûle geldi. Devletime bu ṣûretle ufacık bir ḫidmet etmekle müfteḫir idim. Ḫayfâ ki bu vâridâtı muḥâfaẓa içün ettiğim teşebbüsler başıma belâ oldu. İki senedenberi, sünger mes'elesinden gördüğüm şiddet ma'lûm-ı 'âli-i âṣafâneleridir. İşte, Dâhiliyye Neẓâret-i celîlesi'nin telgıraf-nâmesinde ma'hûd "قوره قينك[5]" İngiliz ticâretine ḫidmet ettiğinden dolayı ḥabsinden şikâyet olunduğuna dâ'ir bir İmâ bile mevcûd olmayıp, bi'l-'aks, *teba'a-i Devlet-i 'aliyye'den* ṣarâḥati böyle bir muṭâla'ayı kâmilen ısḳāṭ eylediği gibi, yine telgıraf-nâmede maḥbûsun sünger aḫẓ ve i'ṭâsıyle meşġûl olduğu dahi taṣrîḥ olunduğundan, yine sünger ḳarârından dolayı ḥaḳḳımda bir tekdîr daha vârid olmasından korktum. Dilimin döndüğü kadar ḳabâḥatsizliğimi beyânâ, ef'âl-i câkerânemi müdâfa'aya çalıştım. İfâdât-ı çâkerânem lisân-ı resmî'ye bütün -bütün muvâfiḳ değil ise, ma'ẕûr tutulmak şâyeste-i naṣfettir zanne-

[3] Kasdedilen, Âgâh Efendi'den önceki Rodos Mutasarrıfı Hasan Bey'dir (Ayni *Sâl-Nâme*, H. 1300; 1301, s. 285; 503).

[4] İstinsâh sırasında bu kelimenin yanlış olarak okunduğu anlaşılıyor; o sırada Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi olarak Hakkî Paşa bulunmakta idi.

[5] Bir-iki kelimenin, mektubu istinsâh eden tarafından okunamadığı, Kemal'in yazısına benzetilerek kaydedildiği anlaşılıyor; biz de bunu okuyamadık.

derim. "هر که زخمی خورد البته فغانی دارد"[6] Yoksa Ẕât-ı Hazret-i Neẓâret -penâhî gibi fevḳımda bulunan ve meziyyât-i celîlelerini ne ṣûretle taḳdîr ettiğim, ẕât-ı 'âlilerince dahi bir dereceye kadar ma'lûm olan bir âmirin bîhûde yere ef'âllerine ta'rîż münâsebetsizliğine cür'et edecek dîvânelerden değilim. Büyüklerin bir büyük şânı da, küçüklerin ma'ẕeretini ḳabûldür; binâ'en-'aleyh kulunuz da aḥvâl-i çâkerânemin muhâkemesini muşârün-ileyh hazretlerinin vicdân-ı ḥaḳḳâniyyet-i perverânelerine ḥavâle eyledim.

15 Teşrînievvel, 304

1010. Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi 'Âkif Paşa Hazretleri'ne

27.X.1888

Velîni'met-i 'âli-himmetimiz, Pederimiz Efendimiz Hazretleri,

İḥsân-nâme-i maḥremâne kemâl-i te'essüfle muṭâla'a olundu. Dâhiliyye Nâẓırı Münîr Paşa Hazretleri bilmem nedense o kadar külfetler iḫtiyâr buyurmuşlar! Kendilerinin öyle vicdân ṣâḥibi bir ẕât olmadıkları ve ḫuṣûṣıyle bu mes'elede fikr-i menfa'atten başka birşey'e ittibâ' etmedikleri bendelerince muḥaḳḳaḳtır. Ne ḥâcet, evrâḳ-ı mevcûdeye murâca'at buyurulsa, sünger işini bu hâle getiren yalnızca Dâhiliyye Neẓâreti olduğu bi'l-bedâne meydâne çıkar. İstanbul'a giden vekîllerin Dâhiliyye'ye nekadar ḫidmet ettikleri ise, Sömbeki'de pek kolay taḥḳîḳ edilebilir. Ṣadâret'in ma'hûd telgıraf -nâmesi, Dâhiliyye Nezâreti'nden yazılarak imzâ ettirildiği de taḥḳîḳât-ı meẓkûre-i çâkerânem cümlesindendir. Bu def'aki taḥrîrât-ı maḥremânelerinde, bizim telgıraf-nâmede sünger işinden baḥş olunmamış diye mes'ele içinde bir mes'ele-i infi'âl daha çıkarmakta ne ma'nâ var idi?

Gocundu bir dokunuştā, meğer ki yārelidir
Bakın şu zâhid-i ḫar-meşrebin kulak yerine

beyti böyle hâllerde bir dürlü insânın ḫâṭırından çıkamıyor; ma'a -mâ-fîh ne yapalım, arada Efendimiz bulundunuz, boynum bükük

[6] *Her ki zaḫmî ḫored elbette fiġānî dāred*: Her (kimse) ki bir yara yidi (aldı), elbette bir feryâd sâhibi oldu: Yarası olan feryâd eder (Türkce'mizde ayni anlamda: *Yarası olan gocunur* atasözü vardır ki, yarası olan gizleyemez ma'nâsına gelir).

mektûbî (?) için meşreb-i kemterânem musâ'id olduğu kadar birşeyler yazdım, takdîm ettim.

İhsân-nâme-i mün'imânelerinde Bâb-ı 'Âli'ye gönderilmesi lâzım gelen ma'rûzâttaki ba'zı şiddetli ta'bîrâttan şarf-ı nazar olunması fermân buyuruluyor. Korkarım ki bu fermân-ı devletlerine ittibâ' etmeğe muvaffak olamayacağım. Bâb-ı 'Âli, kulunuzu yeni öğrenmiyor; me'mûriyyetimin, rütbemin küçüklüğü, hayşiyyet-i insâniyyede tenezzülümü îcâb etmez. Onlar tahkîr eder, yâhûd vesîle-i tahkîr ararsa, bendeniz için sükût etmek, hayâttan münselib olmağa mutavakkıftır. Söylesinler, işitmesinler. Ma'lûm-ı devletleridir ki içimizde şahsen mâcerâ var ise, yalnız Hâriciyye Nâzırı ile var. Onun da iki telgıraf-nâmesi var idi; cevâblarında resmiyyetten hâric birşey söyledim mi? Amma Ṣadr-ı A'ẓam Efendi'miz, sözünün sakalından ileri geçmeyeceğini bilirken, bendenizi açıktan-açığa gönderdiği resmî telgıraflarda 'azl ile tehdîd buyuruyor. Dâhiliyye Nâzırı Efendimiz süngerden tutturarak, müselsel, muttaşıl, hakk-ı çâkerânemin (*çâkerânemi*) tekdîr ve tahkîre vesîle arar-dururken, bendeniz bu mu'âmelelere karşı tahammül ederim desem, yalan söylemiş olurum. Kendileri gibi me'mûriyyet dilencisi değilim; zulme uğramaktan korkmam

Fırâḳî, ḥabs ü neſyî ḳadr ü nâmûsumla gördüm hep
Cihânın bir belâsından banâ pervâ mı kalmıştır

demiştim[7]. O fikrimde hâlâ sâbitim; ellerinden ne gelirse arkalarına koymasınlar[8]; „. . . اَلْحُكْمُ بِاللّٰهِ وَاحِدُ اَلْقَهَّارُ[9]"

[7] Bu beyit, Kemal'in *Değişmez fen mi vardır, mustakar eşyâ mı kalmıştır* mırâ'ıyle başlayan meşhur *Murabba*'ının üçüncü kıt'asına âittir.

[8] Kemal'in mektubunun bu paragrafı dolayısıyle Âkif Paşa'nın neler düşünüp söylediğini de Tevfik Bey yine 1.XI.1888 tarihli mektubunda anlatmıştır: "Evet Bey'ciğim, mukaddemâ devâ'ir-i vilâyet hakkında daha şedîd ta'bîrât isti'mâl olunurdu. Bu sefer güce gitmesi bir güçenikliğe ḥaml olunabilir; fakat o kâğad, Paşa'nın bir te'essürlü zamânına gelmiş, öyle telakkî etmiş; hattâ bu mektûbu sonra ikinci def'a okudular. Cây-i te'essür birşey olmadığını kendileri de i'tirâfla berâber bunu söylediler. Kulunuzun şimdi anladığıma göre, ortada cidden ve ḥakîkaten bir güceniklik yoktur ve Paşa'mızın, i'tikâdımca Efendimiz'e olan ḥürmet ve maḥabbeti böyle bir güceniklik ḥudûşuna mâni'dir; küçük bir te'essürlerini doğrudan doğruya Efendimiz'e yazmaları da buna şâhiddir.,,

[9] El-ḥükmü'llâhu Vâḥîdü'l-Ḳahhâr: *Hüküm vermek, ancak Ḳahhâr olan Allâh'a âiddir* (*Ḳur'ân-ı Kerîm, Yûsuf, Sûresi* — XII, *Âyet* — 39) يَاصَاحِبِي اَلسِّجْنِ ءَ
اَرْبَابٌ مُتَفَرِّقُونَ خَيْرٌ اَمِ اللّٰهُ الْوَاحِدُ اَلْقَهَّارُ:

Remzî Efendi'nin polis elbisesi ḥaḳḳında iḫtiyâr ettiği hareketten dolayı 'arż ettiğim şikâyet üzerine Irâd buyurulan sözlere cidden ve ḥaḳîḳaten müte'essif oldum. Kulunuz 'arîżamda, "İş, Remzî Efendi'nin eline bırakılırsa,, gibi birşey söylememiştim sanırım. Remzî Efendi'nin fikrine teba'an, "Buranın polisini elbisesiz bırakamam!,, yolunda birşey söylemiştim; ma'a-mâ-fîh her ne şöylemiş olursam olayım, ḥâṭır-nişân-ı devletleri olmak lâzım gelir ki, Efendimiz'i görmek içün Sakız'a birinci gelişimde luṭfen ve tevâżu'an, "Evrâḳa kendim bakamıyorum; işlerinde bir münâsebetsizlik ẓuhûr ederse ehemmiyyet verilmesin!,, buyurulmuştu. Kulunuz da ona muḳābil, "Bendenizce öyle şeylerin hükmü yoktur. Yalnız devâ'ir ru'esâsı, ba'żı kerre ḥaddini aşırır, onlara muḳābeleye mecbûriyyet gelir; o yolda yazacağım şeyler Vilâyet'e ta'rîż 'addolunmasın. Bu ciheti istirḥâm ederim,, demiştim. İstirḥâmım da maḳrûn-ı musâ'ade olmuştu. Şimdi şikâyet buyurulan kâğad gibi, ondan yüz kat şiddetli telgıraflar taḳdîm etmiş idim de, devâ'ir-i vilâyete 'âid olduğu içün maẓhar-ı musâmaḥa olmuş idi. O hâlleri düşündükçe, Mütenebbî'nin,

وَ عَيْنُ ٱلرِّضَا عَنْ كُلِّ عَيْبٍ قَلَّتْ
وَ لَكِنَّ عَيْنَ ٱلسُّخْطِ تُبْدِي ٱلْمَسَاوِيَا

beyti ḥâṭırıma geliyor[10]. 'Acabâ, Efendimiz'i başka birşeyden mi gücendirdim. Bu fikr ve naẓar taḥavvülüne sebeb ne oldu diye uykusuz kalıyorum.

Velîni'met, Remzî gibi maḥlûḳāta irḥây-i 'inân lâzım değildir. Onlar, gem'i azıya alırlar da, istedikleri yolda dolaşırlar-dururlar.

Yā ṣāḥibi's-sicin'e erbābun muteferriḳūne ḫayrun emi'llāhu'l-Vāḥidu'l-Ḳahhāru: *Ey zindân arkadaşlarım! Darma-dağınık birçok uydurma rablar mı daha hayırlıdır, yoksa herşeyden üstün, Ḳahhār olan tek Allâh mı?*

[10] *Ve 'aynu'r-riżā 'an külli 'aybın ḳılletu'n*
Ve lākinne 'ayne's-suḫṭı tübdi'l-mesāvihō

Rizâ gözü (hoş görürlük, iyi niyyet bütün ayıbları azaltır (görmez olur); lâkin ġażab gözü (hiddet gözü) yalnız kötü şeyleri ortaya koyar (meydâna getirir).

Süleyman Nazif'in Mehmed Âkif Ersoy lehinde epeyi yazısı vardır; Âkif Mısır'da bulunduğu sırada bu münâsebetle, Âsım'a yolladığı 9 Şubat, 1341 (1926) tarihli mektubunda ayni beyti, kime âit olduğunu kaydetmeyerek kullanmıştır:

Alay-beği'ne irḫây-ı 'inân mı olmuştu? Herîf, *merkez-i meṣâliḥce* nâm-ı ġarîbi ile hukûmet içinde bir hukûmet-i dîger daha peydâ etmeğe cesâret etti; etmedik edebsizlik bırakmadı. Kulunuz Rodos'ta Muḥâsebeci Ṣabrî'ye irḫây-ı 'inân mı etmiştim? Ḫabîṯ, mahkemelere, "Falan da'vâya ya şöyle hükmedeısiniz, yâḫûd aylığınızı vermem!„ diye ḫaber göndermekten çekinmedi[11]. Remzî'nin hâli de bu yoldadır; Vilâyet dururken neden iḳtiżâ ediyor ki polisin elbisesi içün Żabṭıyye Neẓâreti'ne murâca'at eyliyor[12]. Harunluğun (هارونلغك), gemi azıya almanın, hayvânlığın bundan büyük delîlli mi olur[13]!

".... Nazif hissiyyâtının son derece mahkûmudur. Her nedense bugünlerde bana karşı pek büyük bir teveccühü var; ne yazsam beğenilecek tarafını arıyor. Arablar'ın bir sözü vardır:

Ve 'aynu'r-riżâ 'an külli 'aybın kelîletu'n
Kemâ enne 'ayne's-suḫṭı tübdi'l-mesâviye

Riżâ gözü, hoşnûdî gözü bütün me'âyibe karşı görmez olur, kör olur; nasıl ki ġażab gözü, hiddet gözü yalnız mesâviyi meydâna çıkarır. Sa'dî-i hakîm de,

Ne bînde hüner dîde-î 'ayb-cû

'Ayb arayan göz hüner tarafını görmez der. Bunun içinder ki intiḳâd ederken bîtaraf olmak, hissiyyâta kapılmamak gâyet müşkildir„ (M. Cemal Kuntay, *Mehmed Âkif*, İst., 1939, Semih Lutfî Kitabevi, s. 94). Âkif'in kaydettiği beytin ilk mısrâ'ındaki son, ikincisindeki ilk ve son kelimelerin Kemal'in mektubundakinden farklı olduğu görülür.

[11] Hasan Sabrî Efendi; Hasan Bey, Âgâh Efendi ve Kemal'in Rodos Mutasarrıflıkları sırasında orada Muhâsebeci olarak bulunmuştur (Ayni *Sâl-Nâme*, H. 1301, 1302, 1303, 1305; s. 53, 514, 438, 311). H. 1306 yılı *Sâl-Nâme*'sinden Limni Muhâsebeciliği'ne nakledilmiş olduğu anlaşılır; Sakız-sancağı'nda ise, Kemal'in maiyyetinde, Limni eski Muhâsebecisi Hasan Bey'le yeri değiştirilen Mehmed Rizâ Efendi görülür (S. 624).

[12] Tevfik Bey, Remzî Efendi mes'elesinde Kemal'i haklı bulmuştur: "Remzî Efendi işinde bir sû'-i tefahhum olmuş. Paşamız'ın yazdığı cevâbda bu cihet îzâh olunmuştur. Böyle bir siteme Fahrî Bey'den dûçâr olsa te'essür etmezdi; fakat Efendimiz'e farṭ-ı maḥabbeti olduğu ve Efendimiz'i öyle bildiği hâlde küçük bir sitem kendisine te'sîr ediyor ki bu da tabî'îdir; ma'a-mâ-fîh Remzî Efendi bahsinde, Efendimiz, tamâmıyle ḥaḳḳ-ı 'âliniz vardır. Anı Paşamız da teslîm buyurmuşlardır. Şimdiki hâlde ortada cidden bir eşer-i iġbirâr görmediğim gibi, bu kâğaddan sonra, bu gibi aḥvâl tekerrür etse de ehemmiyyet verilmeyeceğine ḳâni'im; hattâ Hazîne-i Hâssa taḥṣîṣâtı için Defterdâr'ın emir verdiğini bi'l-münâsebe söyledim. Kulunuz hâzırken Defterdâr'ı celbederek herîfi rezîl etti„ diyor. Âkif Paşa, kendisi ve Defterdâr adına özür dilemek işini Tevfik Bey'e bırakmıştır. Kemal'in Hazîne-i Hâssa'dan maâşı devâm ettiğinden, ödenmesi için telgıraf çekilmesine de karâr vermişlerdir.

[13] *Harın* (هارين), Türkce; Arabca *ḫarûn* (حرون)'dan bozma: Gemden anlamaz, doğru gitmez huysuz at.

Reşîd'in, Kalimnoz'da iḫtiyâr ettiği dürüşt ve münâsebetsiz mu'âmeleler ne ise, merḥameten îżâḥ buyurulsun! Şimdiye kadar oraca ne yapıldıysa ya bendeniz, yâḫûd Reşîd kulunuz, emrimle yaptı. Ortada mes'ele peydâ edecek kayık muşâderesi, Dimoyrondiya ḥabsi bütün taraf-ı çâkerânemden icrâ olundu. Nihâyet, Reşîd'in re'y-i ḫoduna 'aṭf olunabilecek bir mu'âmele, iki Muḫtâr'ı birbuçuk sâ'at tevḳîf etmekten 'ibârettir. O mu'âmeleyi müdîrlerimiz bile her gün icrâ ediyor ve taḥşîlâta medâr olduğundan, ḥaḳlarında mûcib-i memdûḥiyyet oluyor[14].

Benim ef'âlimden elbette başkası mes'ûl tutulamaz. Hele ben, yaptığım şeyleri ma'iyyetimdeki me'mûra taḥmîl edersem, sevâbıḳ-ı fâḥiresi tarîḫ-i millette mażbûṭ olan 'Âkif Paşa, Kemal'i kulağından tutarak burnunu yerlere sürmek lâzım gelir. Bâḳî her hâlde hazret-i veliyyü'l-emrindir.

15 Teşrînievvel, 1304

[14] Tevfik Bey, Reşîd Efendi mes'elesinde Kemal'in hiddetini yatıştırıcı şeyler yazmışsa da, Âkif Paşa'yı haklı bulduğu husûslar da yok değildir: "Reşîd'in Paşamız'ca en büyük ḳabâḥati, Efendimiz'i râhatsız edecek mesâ'il ḥudûşuna âlet ve sebeb olmasıdır. Reşîd'in 'anûd olduğunu Paşamız da bilir; icrây-i ġayẓ için Efendimiz'i iġfâl etmiş olduğuna ḳâni'dirler; ma'a-mâ-fîh şurasına emîn oldum ki, mücerred Efendimiz'in ḥâṭırınız için ana da naẓar-i sükûtla bakacaklardır. Paşamız'ın, Efendimiz ḥaḳḳında bendenize gösterdiği âşâr-ı ḥürmet ve maḥabbet ḥaḳîḳaten büyüktür. Bu mektûbu aldığımız vaḳit, Reşîd ḥaḳḳındaki hiddeti bile mübeddel-i sükûnet oldu; hattâ bu ciheti dîger 'arîżamda dahi 'arż etmiştim. Hiddet-i sabıḳanın derecesini, Reşîd ḥaḳḳında bî-taraflîyi muḥâfaẓaya mecbûrum yolunda 'arż ettiğim söz kâfi idi. Şuna irâde buyurulsa da, 'anûdluktan falan biraz vaz geçse iyi olurdu; çünki kulunuz da ḥaḳîḳaten pek müşkil mevḳi'de kalıyorum. Ẕâten hâlimi görseniz, cidden ziyâdesiyle acırsınız. Evvel de 'arż etmiştim ya, hâl ve mevḳi'imi taḳdîr pek kolaydır: Vicdânsız değilim, ahlâkım var, ni'met-nâ-şinâs olamam!„

MXI.—XVI.

Kemal'in babasına yolladığı 27 Ekim tarihli mektubunda izâha değer birşey yoktur; yalnız, son cümlelerinde Cevdet Paşa'nın câhilliğinden bahsediyor. Mustafa Âsım Bey, Mevlâna Celâleddîn Rûmî'nin *Mesnevî*'sinin kaç cild olduğunu, yedinci cildin ona âid bulunup-bulunmadığını Cevdet Paşa'ya, Kemal de ayni şey'i Âbidîn Paşa'ya sormuştur. Mustafa Âsım Bey, Cevdet Paşa'nın mektubunu Kemal'e yollamış, müellifimiz Paşa'nın *Mesnevî* hakkında verdiği bilgiyi mevsûk, inandırıcı bulmamıştı[1].

[1] M. Âsım Bey'e bu ciltteki 2 Temmuz, 1888 tarihli mektubu (S. 553, nu. 975).

Kemal, bu mektubu kaybettiğini yazıyor; gerek bunun, gerek Cevdet Paşa'nın yeni mektubunun birer sûretini istiyor.

Mustafa Âsım Bey, Ali Ekrem'in İstanbul'a gelmesinden sonra, Şûrây-i Devlet'e, veyâ Hâriciyye Nezâreti'ne ta'yîni için baş vurmuş, Sultân 'Abdü'l-Ḥâmîd, "Benim anın için başka bir tasavvurum var„ diyerek Ali Ekrem'e Rütbe-i Sâniye tevcîhini *İrâde* etmiştir. Babasına gönderdiği 27 Ekim tarihli mektubunda Ali Ekrem'in tahsil ve terbiyesini öğen Kemal, oğlunu, eriştiği rütbe sebebiyle 2 Kasım tarihli mektubunda tebrîk ediyor. Ayni tarihte babasına ve dâmâdına yazdığı mektuplarında da bu rütbe tevcîhinden duyduğu memnunluğu anlatıyor[2]. Bunun sebebi biraz da Sadr-ı

[2] Bir bakıma Kemal'in hayâtını, mektuplarının oğlundan bahsettiği kısımlarını da aydınlatacağı için, Ali Ekrem'in çocukluk, gençlik yıllarına, öğrenimine dâir bilgi vermeği faydalı bulduk: "1284'de İstanbul'da Hûbyâr mahallesinde bir konakyavrusunda, Büyükpeder'imin haremine 'âid güzel bir evde doğmuşum„ ; "Büyükpederim İlm-i Nucûm ile meşgûl bir zât olduğundan, beni eşref-sâ'at dustûruna ittibâ'an dört yaşında, dört günlük, dört sâ'atlik olduğum daḳîḳada Hûbyâr Mahalle Mektebi'ne başlattı„ diyen Ali Ekrem şunları da anlatmıştır: Bu mektebe bir yıl kadar devâmdan sonra Sofular'daki Mahalle Mektebi'ne, sekiz yaşına basınca da Fâtih Rüşdiyye'sine girmiş, o sırada Askerî Mektebler Nâzırı olan Süleyman Paşa'yı orada görmüştür. Süleyman Paşa, onun, Kemal'in oğlu olduğunu öğrenince iltifât etmiştir. Bundan çok duygulanan Ali Ekrem, Midilli'ye gidince, Süleyman Paşa'ya, Kemal'in de beğendiği mektuplar yazıp göndermiştir. Fâtih Rüşdiyyesi'nde bir sene okuduktan sonra ayrılmış, öğrenimini Midilli'de bulunan Kemal'in yanında kalarak sürdürmüştür: "Merhûm, beni derhâl Fıransızca tahsîlline başlattı. Husûsî bir evde, birkaç çocukla berâber üç sene Fıransızca öğrendim. Onüç yaşlarında idim; İstanbul'dan, babamın uşağı İsak'ın birâderi Bogos Efendi geldi. Bu genç, Robert College'den neş'et etmişti. Babam, onu bana muallim ta'yîn etti; bir taraftan da gramer okumağa başladım. Dîger taraftan, ḳırâ'et olarak babamın intihâb ettiği Thiers'in *İnḳılâb-ı Kebîr Tarîhi*'ni her gün mutâla'aya mecbûr edildim. Babam bana hemân hiç ders vermemiştir„ diyor; yalnız, Sâbit'in, *Gel⌣ey gönül olalım dil-kuşûd-i çeşm-i kebûd* mısrâ'ıyle başlayan *Na't*'ından sekiz-on beyit okutmuş, iki-üç def'a da *Bûstân*'dan ilk *Taḥmîd*'i göstermiştir. Ablası Feride Hanım'la evlenen Rif'at Bey Midilli'ye gelince ondan Türkce, 'Ubeydullâh Efendi'den de Ulûm ve Funûn öğrenimi görmüş, Fıransızca'sını da ilerileterek İ'dâdî derslerini az-çok tamâmlamıştır. Asıl öğrenimi, onaltı yaşında gittiği Rodos'tadır: Murâd Re'is Dergâhı Post-Nişînî Anbdullâh Efendi'den iki yıl Arabca dersi, Rodos'a Nâ'ib ta'yîn edilen Sıdkî Efendi'den Usûl-i Fıkh, İlm-i Kelâm dersleri almağa mecbûr tutulmuş, Kemal ona bu sırada, aldığı bu dersleri geceleri müzâkere ederek yardımda bulunmağa başlamıştır. Kendisini hocalık meslekine yönelten de Kemal olmuş, ona, yeni açılan İ'dâdî'de lisân dersleri verdirmiş, bu hocalığına Sakız'da da devâm etmiştir. Ali Ekrem, Sakız'da, "müdhiş bir edebiyâtcı„ dediği Kürd Sa'îd Efendi'nin, kendisine Arabca, Farsca birçok şiirden başka, Hadîs de okuttuğunu anlatarak, Kemal'in onun öğrenimi hakkında mektuplarında kaydettiklerini daha çok aydınlatmış oluyor (F. N., *Kemal-zâde Ali Ekrem Beyefendi'de Bir Gün*, *Yarın* mec., nu. 12, 5 Kânûnisânî, 1338/5 Ocak, 1922).

A'zam Kıbrıslı Kâmil, Dâhiliyye Nâzırı Münir, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Âkif Paşa'nın aleyhinde çalıştıkları sırada, oğluna gösterilen teveccühün, kendi i'tibârını da artırmasıdır; Kemal bu rütbe tevcîhi dolayısıyle çevresindekilerin fark edilecek kadar değiştiklerini de ilâve ediyor. Rif'at Bey'e, zevcesi ile ayrı evde oturmamalarını, Nesîme Hanım, Ali Ekrem'le birlikte yaşamalarını, böylece maddî bakımdan her iki tarafın da faydalanacağı fikrindedir; bu münâsebetle ayda 250 Mecîdiyye aldığını, nekadarını gönderebileceğini, nekadarı ile kendisinin geçinebileceğini de anlatmıştır.

Mustafa Âsım Bey, Ali Ekrem'in rütbesini müjde maksadı ile 1 Kasım'da Kemal'e bir mektup yazmıştır. Kemal, 12 Kasım tarihli cevâbında ondan sonra mektup almadığından, Sakız'da havaların soğuduğundan ve şiddetli fırtınaların hüküm sürdüğünden bahsediyor. Bundan bir gün sonraki, 13 Kasım tarihli mektubundan ise, İstanbul'da bulunan zevcesi Nesîme Hanım'ın karaciğer hastalığından ıztırâb çektiğini öğreniyoruz.

Kemal'in âile hayâtını, şahsî ba'zı mes'elelerini aydınlatan bu altı mektubunun hepsi siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 642, 652, 607, 370, 615, 403). Mustafa Âsım Bey'e 2 Kasım tarihli mektubunun ilk cümlesi dışındaki birinci paragrafının yeni harflere çevrilmiş metni, Ali Ekrem'in dosyasından alındığı kaydiyle, tarihi yanlış olarak 21 Teşrînisânî, 302 gösterilerek, ayrıca ayni kısmı ile mektubun tam metninin klişesi Kemal'in gelini Celîle Bolayir'den alındığı kaydiyle; ayni tarihte Rif'at Bey'e gönderdiğinin Ali Ekrem'den bahseden cümleleri iki def'a, ilkinde mektubun Celîle Bolayir'den, ikincisinde N. Menemencioğlu'ndan alındığı bildirilerek; Ali Ekrem'e yazdığının ise hem yeni harflere çevrilen metni hem fotokopisi N. Menemencioğlu'ndan elde edildiği notuyle M. Cemal Kuntay tarafından yayımlanmıştır (A. e., c. II., Kısım II., s. 3, 51-52; c. I., s. 174; c. II., Kısım II., s. 50; c. I., s. 302). Rif'at Bey'e yazılandan alınan kısım, ilk basımında imlâ bakımından, metnin aslı ile karşılaştırmakta fayda görmediğimiz ölçüde okunuş ve imlâca yanlıştır; tekrar basımında bunların hemen hepsi düzeltilmiştir.

1011. Mustafa 'Âsım Bey'e

27. X. 1888

Velînî'met,

Bu hafta iki iḥsân-nâmelerini birlikte aldım. Postanın hâline sükûttan başka çâre yok.. Ekrem'in terbiyesini beğeniyorsunuz.. İnşâ'allâhu Te'âlâ 'inâyet-i pâdişâhî ile sâyenizde öyle kalmaz; gerçekten terbiyeli bir adam olur. Allâh bağışlasın; isti'dâdı da var; çalışmağa meyli de var. Buradaki hocası müderris Sâlim Efendi, "Eğer bu çocuk tertîb üzre ders görse, zamânın Gelenbevî'si olur„ diyor. Andan başka, aḫlâḳı da güzeldir Beybaba'cığım. Sinnine göre havâ ve hevesten berî gibidir.

El-ḥamdü li'llāh, tatlılar gelebilmiş; ne fâ'idesi var, bozulduktan sonra.. Bilmem, Ekrem'in götürdüğü eriği nasıl buldunuz! Benim de merâḳım anı anlamak.. Geçen sene, tatlısını taḳdîm ettiğim limon görünmeğe başladı; fakat daha yeşil, birşey'e yaramaz. Kemâline geldiği zamân taḳdîm ederim. Bakınız nekadar beğeneceksiniz. Burada on gündenberidir fenâ hâlde soğuk var. Fenâ hâlde dediğim, ya'ni derece ondörde kadar indi. Odada mangal bulundurmağa iḥtiyâc messediyor. Bilmem İstanbul ne hâlde? Bâḳî du'ây-ı ḫayr velîni'met.

15 Teşrînievvel, sene 304

Bende,

KEMAL

Ḳalemler geldi; 'arż-ı şükrân olunur. Kâğada ta'rîż buyurmuşsunuz. Andan başka nev'i yok idi. Yeni şu kâğadlar geldi. Biz de bunları kullanmağa başladık. Siz buraları öyle herşey bulunur birşey zannetmeyiniz. Geçen gün şu mektûbu leffettiğim zarftan biraz büyücek zarf arattım; bir dürlü beyazını buldurmak mümkin olamadı. Cevdet Paşa mektûbu için birşey söyleyemiyorum; çünki seyâhatte iken gelmişti. Ġā'ib etmiştim; nereye koyduğumu bilmiyorum; ma'a-mâ-fîh bir kerre okumuştum. Ṣâḥib-i mektûb hazretleri Rûḥî'nin,

Sāḳî içelim bādeyi ver raġmına ānın
Kim cehli ilē bilmediği yerden ◡urur dem

beytinde ta'rîf ettiği takımdan[3].. Mümkin olur da ikincisiyle berâber bir ṣûretini daha gönderirseniz, ben de birşeyler söylerim.

[3] Eşref, Kemal'in Cevdet Paşa ile konuşmasını, karşısındakini susturucu cevaplar bulmaktaki ustalığını, dolayısıyle zekâsını anlatan bir fıkra kaydetmiştir: "Merhûm Kemal Bey, birgün, Cevdet Paşa'ya Deli Hikmet'in âtîdeki *ḳıṭ'alar*'ını okumuş:

Ḳıṭ'a

Benî Âdem esâsen müttehiddir, cism-i vâhiddir,
Budur saff-ī ibâdetten murādī varsa Allāh'ın.
Musāvîdir nazar-gâh-ī Ḫudā'dā cümle maḫlūḳāt,
Ḫuḳūḳan bir çobandan farḳı yoktur bir şehinşāhın.

1012. MUSTAFA 'ÂSIM BEY'E

2. XI. 1888

Velînî'met,

Postaların musâ'adesizliği cihetiyle sizden mektûb alamadım. Ekrem'in maẓhar olduğu talṭîf-i 'âliyi Rif'at Bey telgıraf ile ḫaber vermiş idi. Dünyâ benimle uğraşıp-dururken bu kadar talṭîf ve iḥsân ile iḥyâkârâne bir mu'âmele de[4], ḥaḳḳımda müstemir olan tevecc-cühât-ı mülûkâneyi yâr ve aġyâra karşı i'lân etmek, Velînî'met-i bî-minnet'imiz Pâdişâh'ımız Efendimiz Hazretleri'ne maḫṣûṣ 'inâyât-ı iḥyâkârânedendir. Ne diyelim, Cenâb-ı Ḥaḳ ömr ve şevket-i humâyûnlarını müzdâd buyursun!

Ḳalemler pek güzel; fakat bir mıḳaṭṭacık daha isterim. Hukûmet Konağı'nda bir yazı takımın var. Evde de bir yazı takımı tertîb etmek istiyorum. Bâḳî du'ây-i ḫayr velînî'met!

21 Teşrînievvel, sene 304
Bende,
KEMAL

Ḳıṭ'a

Ne hikmettir ki Ḳassâm-ı Ṭabî'at 'Ahd-i evvel'de,
Musâvât üzre taḳsîm etmemiş erzâḳı efrâda;
Aceb mî reddedersem ben de bî-pervâ bu taḳsîmi,
Żarûret herşeyê mecbûr eder insâm dünyâda.

Cevdet Paşa, "Son *Ḳıṭ'a*'da küfr var!„ demesi üzerine Kemal, "Evet, küfr-âmîzdir; fakat sizin küfrlere nisbetle küçüktür!„ demiş.

Kıbrıs Cezîresi Müftisi muşârün-ileyh'e, "Yâ-hû, bütün enbiyâ'-i 'iẓâm Benî İsrâ'îl'den, yâhûd 'Arab'dan gelmiş; acabâ, hiç Türk'ten peyġamber gelmemiş mi?„ diye sorar. Merhûm der ki, "Nasıl yok Efendim, Hazret-i Âdem Türk'tür!„

Müfti Efendi, "Nasıl Türk?„

Kemal Bey, "Çünki Hazret-i Âdem henüz silkinerek topraktan çıkmış, milliyyetini ta'yîn etmemişti; binâ'en-'aleyh ben iddi'â ederim ki Türk'tü. Sen 'aksini isbât edebilir misin?„ deyince, işin içinden çıkamayan Müfti Efendi, "Vallâhi Beyefendi, faḳîrin dahi 'aḳlı yattı!„ demiştir (*Hasb-i Hâl —yâhûd— Eşref ve Kemal*, s. 1 v.d.); bu eserde Kemal'e âit başka fıkralar da vardır.

[4] Krş., M. C. Kuntay, ile de

1013. 'Alî Ekrem Bolayîr'e

2.XI.1888

Ekrem,

Rütben, istiḥḳāḳına nisbet büyük; o rütbede olanlara nisbet küçüktür. Şimdi ne diyeyim[5]!

21 Teşrînievvel, sene 304
Baban,
Kemal

---

[5] Ali Ekrem Bolayir, bu mektup dolayısıyle, "Artık yirmi yaşını ikmâl etmiştim. Tahsîllim pek fenâ değildi. Babam Kemal de olsa, benim için bir Kalem'e çırâğ buyurulmaktan başka yapılacak birşey yoktu. İstanbul'a gelir-gelmez, Büyükpeder'im yâ Şûrây-i Devlet'e, yâ Hâriciyye'ye ta'yînimi istid'â etti. Sultân Ḥamîd, 'Onun için benim başka bir tasavvurum var!' demiş ve bana bir Rütbe-i Sâniye vermişti. Babam, bunu haber alınca bana aynen şu mektubu yazmıştır,, bilgisini vererek bu mektubu yayımlamıştır (F. N., *Kemal-zâde Ali Ekrem Beyefendî'de Bir Gün, Yarın* mec., nu. 12, 5 Kânûnısânî, 1338/1922). *Rütbe-i Sâniye Sınf-ı Evvel, Maḫrec Mevleviyyet'i* derecesidir (*Sâl-Nâme-i Nezâret-i Hâriciyye*, İst., 1320, Âlem Matbaası, s. 36); *Maḫrec Mevleviyyet'i*, ilim yolunda, büyük pâyeye yükselmeğe yol açan küçük pâyeyi ifâde eder.

Ali Ekrem'in yayımladığı bu mektup, aklında kaldığına göre olduğundan, metnin aslından farklı, tarihsiz ve imzâsızdır:

Ekrem,

Rütben, sinnine göre büyük, emsâline nazaran küçük.. Şimdi ne diyeyim..

A. Ekrem'in İstanbul'a gönderilmesi dolayısıyle Hüseyin Hilmî (Paşa) de epeyi üzülmüştür. Nâşid Paşa'nın Aydın Vâliliği sırasında bu vilâyetin Mektûbcu'luğuna ta'yîn edilmiş bulunan H. Hilmî (İ. E. M. Kemal İnal, *Son Sadr-ı A'zamlar*, c. xı., s. 1655), Kemal'e gönderdiği 13 Teşrînisânî, 304 (25 Kasım, 1888) tarihli mektubunda üç-dört aydır Kemal'den haber alamadığını, oğlu Kemal'in hastalığı yüzünden mektup yazamadığını, onun bir aralık Bâb-ı 'Âli, en sonra da palikaryalarla uğraştığını işittiğini anlatmıştır. İstanbul'a gittiğini öğrendiği Ekrem için, "Gördüğü iltifâtın doğrudan doğruya ḳârîḥadan olduğuna şübhe yok; ġâlibâ çocuk, bir me'mûriyyetle İstanbul'da alıkonulacak, Avrupa'ya gönderilmesi gibi tasavvurlar hükümsüz kalacak! Ekrem, kendisine terkedeceğiniz şöhret-i faẓîlet sâyesinde her dürlü teraḳḳıyât ve 'avâṭıfa nâ'il olacaktır. Buna şübhe olunmaz; fakat iḳbâl-i mâddîden ziyâde de, faẓlen pederine ḫalef olması daha ziyâde mütemenni olduğu için, çocuğun ṭarîḳ-ı taḥṣîlden geri dönmesine te'essüf ediyorum,, diyor (Mektubun kendi el yazısıyle olan aslı, T. Toros'dan alınan belgeler arasında, Türk Tarih Kurumu'ndadır; nu. 19. Mektubun sonunda kurşun kalemiyle, bir başkasının el yazısıyle, "Vefâtından iki sâ'at evvel okuyup da anlayamadığı mektubdur,, cümlesi vardır.

1014. Menemenli Rif'at Bey'e

2.XI.1888

Evlâd,

Mektûbun geldi. Cenâb-ı Ḥaḳ ömr ve 'âfiyetlerini müzdâd buyursun, Şevket-me'âb Efendimiz ḫayâl ve ḫâṭır'a gelmez iḥyâkârlıklar ederler. Ekrem'in nâ'il olduğu rütbe, Rumlar'ın edebsizliğine, paşalar hazerâtının yardaklığına karşı buralarca o kadar ḥüsn-i te'sîr ḥâṣıl etti ki ta'rîf ḳabûl etmez. Baş-kâtib Paşa Hazretleri'ne bir teşekkür telgıraf-nâmesi taḳdîm etmiştim. Kendi işin içün te'essüf etme.. Maṭlûb az, ṭâlib çok.. Vaḳtiyle hepsi olur. Parasızlık mes'elesine gelince, vâḳı'a o cihet fenâ.. Ben Ekrem'e ayda yüz Mecîdiyye gönderecektim. Hepiniz birleşseniz, biraz da kendinizi toplasanız, yüzelli Mecîdiyye ile geçinirsiniz sanırım[6]. Eğer öyle yaparsanız, Allāh bir ferce iḥsân edinceye kadar ben oraya ayda yüzelli Mecîdiyye gönderirim. Bana yüz Mecîdiyye kalır. Anınla da kendimi çekip-çevirmenin bir kolayını ararım. Ẕâten Ḫazîne-i Ḫâṣṣa iḥsânını bütün-bütün borca karşılık tuttum. Biz ana da dokunmayız. Custinyani ma'âşın rub'unu kesip-duruyor. Anın borcu da bununla tesviye olunur gider. Ne yapalım, para içün her neye teşebbüs et-

[6] Rif'at Bey, kendi el yazısıyle, Kemal'e 12.X.304 (24.X.1888) tarihli mektubunda Nesîme Hanım ile A. Ekrem'i dün vapurdan aldıklarını, onun Besîm Bey'e mektubunu, göstereceği Nûrî Bey aracılığıyle olmazsa, ümîdi bu mektupta kaldığından biraz geciktirip kendisinin takdîm edeceğini, bu yüzden ye'se kapılırsa yapacak artık birşey kalmadığını yazmıştır. 18.X.304 (30.X.1888) tarihli mektubundan, Ekrem'e rütbe ihsânını dünki gün Kemal'e telgıraf'la bildirdiği, gazeteler Ekrem'in İstanbul'a geldiğini haber verdiklerinden Pazar günü M. Âsım Bey'le Mâbeyn-i Humâyûn'a gittiklerini; kendisi hakkındaki arîzanın hiçbir te'sîri görülmediğini, Ekrem'in rütbesi hakkında, 18.X.304 tarihli *Ṭarîḳ* gazetesinde basılan (Salı günki) *fikra*'yı yolladığını anlatmıştır (Her iki mektubun aslı Tâhâ Toros'un arşivindedir).

Ali Ekrem'in, babasına gönderdiği mektubu, Rif'at Bey'inki gibi 12.X.304 tarihli: İzmir'den mektup gönderdikten dört saat sonra hareket ettiklerini, annesini, deniz tuttuğunu, Midilli'de Fılpoçı (فیلپوچی) cenâbları ile görüştüğünü, İstanbul'a dün sabah geldiklerini, bu gece de Kabataş'da kalacağını, yarın imkân bulurlarsa Nûrî Bey'e, Sa'îd Paşa'ya gideceklerini, eniştelerine yakın kiralık bir ev aradıklarını anlatmıştır (Kendi el yazısıyle olan bu mektubu T. Toros'un arşivindedir).

diysek, [7] ye cevâbını verdiler de, bir baş değil, iki diş sarımsak olsun göndermediler. Bâḳî du'â..

21 Teşrînievvel, sene 304
KEMAL

Ekrem'e birşey yazmadım. Ne zamân rütbesine dâ'ir hissiyyâtını ḥâvi bir mektûbunu alırsam, o zamân kendine birşeyler söylerim.

1015. MUSTAFA 'ÂSIM BEY'E

12. XI. 1888

Velînı'met,

Bir iḥsân-nâmelerini almıştım ki 20 Teşrînievvel, sene 304 tarîḫli olarak Ekrem ḥaḳḳında ẓuhûr eden 'inâyet-i seniyye-i Cenâb-ı pâdişâhî'yi mübeşşir idi. Andan sonra *Avusturya* vapurıyle mektûba muntaẓır idim. Ṭâli'imize bir furtına ẓuhûr etti, vapur da Sakız'ı tutmadı. Ne çâre, mektûblar seyâhat eder-eder, yine gelir. Eriği beğenmişsiniz, ısmarladım. Bilmem bulunabilir mi? Burada yalnızca bir köyde çıkıyor. O cihetle kurusu pek nâdir bulunuyor. Ba'żı kerre Sarây-ı humâyûn'dan istiyorlar da, yine bulunamıyor.

Siz isterseniz yine mektûbun kâğadına ta'rîż ediniz. Geçen haftaki kâğadlar bitmiş, Sakız'ın altını-üstüne getirttim; bundan başka mektûbluk kâğad bulduramadım.

Burada soğuk haylice hükmünü icrâ etti; kar da yağdı. Bilmem İstanbul ne 'âlemdedir? Bâḳî du'ây-ı ḫayr velînı'met!

31 Teşrînievvel, sene 304
Bende,
KEMAL

[7] Bu sıra noktalar, müstehcen kelime yazılmadığından metnin aslında vardır.

1016. Feride Hanım'a

13.XI.1888

Üsüdüm, dondum ṭoğuḳdan; bi ḳalı dıḳdı ḳoğukdan[8]. Sen anı bilir misin? Sakız'a karlar yağdı. Bu hafta vapur da tutmadı. Yalnız elimde 25 Teşrînievvel, sene 304 tarihli mektûbun var. Anda da, vâlidenin karaciğer hastalığından baḥş ediyorsun[9]. Buradaki doktorla lakırdı ettim, "Sakız'da iken hiçbir şey'i yok idi; muṭlaḳ yolda olmuştur,, diyor. Her ne ise, Allâh şifâlar versin! Çocukların da, senin de gözlerinizi öperim.

1 Teşrînisânî, sene 304
Kemal

[8] Kemal, bu cümleleriyle küçük bir çocuğun söyleyişini taklit etmiştir:
Üsüdüm, dondum ṭoğukdan
Bi ḳalı dıḳdı koğukdan
Hece vezniyle olan bu beytinde, soğuktan donduğu için, dolap veyâ yükten bir küçük halı çıkartıp örtündüğünü anlatmak istese gerektir.

[9] Feride Hanım'ın kendi yazısıyle, babasına yolladığı, ayı kaydedilmeyen (25 1306) bir mektubu vardır. Kemal'in bu cümleleri, mektubunun onun cevâbı olduğunu anlatmaktadır: "Anneme doktor Peştemalcı'yı getirdik. Güzelce mu'âyene etti. Bî-çâre kadın hastadır; ciğeri karpuz kadar şişmiş. Buna bakmalısınız, günâhtır buyurdu. Biz de, pek a'lâ, ilâc verin dedik. İki dürlü ilâc verdi. Bakalım nasıl olacak! O kadar hekîm baktı; ciğerdeki hastalığı birisi de anlayamadı. Doktor ise, keyifsizlik kara ciğerdedir diyor,, (Mektubun aslı T. Toros'un arşivindedir).

MXVII.

Kemal'in, birkısmını görebildiğimiz aşağıdaki mektubundan Ekrem'in isrâfı, ondan parasını sakınmadığı, yerinde harcamayışından yakındığı, vaktinde ödenmesi gerekli borcları yüzünden maddî sıkıntı çekmekte olduğu anlaşılıyor.

Mektubun aşağıdaki cümleleri, N. Menemencioğlu'nun dosyasından alındığı kaydiyle M. C. Kuntay tarafından yayımlanmıştır (A. e., c. 1., s. 103 v.d.); sonundaki 21 Teşrînievvel, 1305 tarihinin doğru olmadığı besbellidir: Bu Mâlî tarihin Mîlâdî karşılığı 2 Teşrînisânî, 1889, Kemal'in ölümünden yaklaşık bir yıl sonrasını ifâde eder. Mektubun içindekilerden, Ali Ekrem'in Sakız'dan İstanbul'a dönmüş olduğu anlaşılıyor; Rif'at Bey'in Kemal'e gönderdiği 24 Ekim, 1888 tarihli mektubuna göre, İstanbul'a annesiyle birlikte gelişleri 23 Ekimde'dir[1]. Bu ip-ucuna dayanarak, mektubun bu tarihten sonra yazıldığını söyleyebiliriz. Kemal'in bundan sonra

[1] Kemal'in Rif'at Bey'e 2 Kasım, 1888 tarihli mektubu, s. 603, not — 6.

yayımlayacağımız ve Kasım'da yazdığı âile mektuplarının çoğunda Ekrem'in israfından, kendisinin çekmekte olduğu para sıkıntısından sık-sık bahsettiği görülür[2]. Bu ip-uclarına dayanarak, zamânını kesinlikle belirtmeğe imkân bulamadığımız bu mektuba, 1888 Kasım'ında yazılan mektuplar arasında yer veriyoruz.

1017. Ferîde Hanım'a

Kasım, 1888

Ekrem, Allâh ömrüne bereket versin, israfta bana benzemiyor. Ben, para şarfedersem eğlenirim; Ekrem, mu'azzeb olmak içün para şarfediyor... Maḳṣadım, Ekrem buralarda sefâhet etti, İstanbul'da şarf etmesin demek değil; benim paramı o şarfetmeyecek de kim şarfedecek! Ben bundan sonra parayı ne yapacağım! Senin hani bir bacı vardı, yüz yaşındayken, 'Elli-altmış yaşına girmiş kadın!' der-dururdu. Bundan sonra parayı ne yapacağım! Yalnız arada borc mes'eleleri var; nâmûsa dokunuyor da bir anın içün biraz taşarruf etmek istiyorum.

MXVIII.—XXI.

Kemal, 13 Kasım tarihli mektubunda, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti Vâli Muâvini Tevfik Bey'in Sakız'a geldiğini, kar yağdığını, furtınaların şiddetini, ayın biri olduğu içün zevcesi ve oğlu için *Avusturya* vapuru ile para yollayacağını yazıyor; bir de süslü, *verile* kazdırılmış mühür istemektedir.

Kemal, âilesini İstanbul'a gönderince, evini değiştirerek, daha elverişli bir hâneye taşınmak üzredir; hâlen oturduğu evin hangi cihetlerden rahat olmadığını, Mustafa Âsım Bey'e 18 Kasım tarihli mektubunda anlatıyor. Ayni tarihte kızına yolladığı mektubunda, İstanbul'dan gönderdikleri aşcının, kendisini ziyârete gelen Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti Vâli Muâvini Tevfik Bey'in berâberinde getirdiği aşcıdan ba'zı yemekleri öğrenerek çok güzel pişirdiğini, maddî vaz'iyetinin iyi olmadığını, zevcesi Nesîme Hanım'ın ona-buna hediye göndermek için Sakız'a tatlı ısmarlamasının lüzûmsuzluğunu, Feride Hanım'ın annesi ve

[2] M. C. Kuntay, N. Menemencioğlu'nun dosyasından faydalandığı kaydiyle, kızına yolladığı 21 Teşrînievvel, 304 (2 Kasım, 1888) tarihli mektubundan, yalnız, çocuk şîvesini taklidle yazdığı "Payam yok, payam yok, benim canım payam yok!,, cümlelerini de kaydetmiştir (A. e., s. 105) Bunun, üzerinde durduğumuz mektuba âit olduğu, 21 Teşrînievvel, 1305 tarihinin yıl bakımından doğrusunun 1304 olabileceği ihtimâlini düşündürücüdür; bu tarihte Kemal'in babasına ve oğluna, dâmâdına mektupları bulunduğundan, Feride Hanım'ı da mektupsuz bırakmayacağı bu düşüncemizi kuvvetlendirmektedir.

kardeşi Ali Ekrem ile uzak bir semtte ev tutacakları yerde Bâyezid'de ayrı bir evde oturmalarının da her iki tarafın masrafını artırdığını, Rif'at Bey'in yeğeni Menemenli Tâhir'in taşrada nerelere ve hangi vazîfeye ta'yîni uygun olduğunu anlatan düşüncelerine yer vermiştir. Rif'at Bey'e gönderdiği yine 18 Kasım tarihli mektubuna postaların düzensizliğinden şikâyetle başlayan Kemal, her ay âilesi için parayı hangi vâsıta ile yollayacağını bildiriyor. Mahmud Celâleddin Bey adında biri İbsara kazâsına Kaymakam ta'yîn edilmiş, böyle bir yere Abdülhak Hâmid'in inhâsı için Kemal'in aracılık etmemesini Reca'î-zâde Ekrem Bey üzüntü ile karşılamıştır. Kemal bu yüzden, İbsara'nın berbâd bir yer ve bura kaymakamlığı aylığının da çok az olduğunu, Hâmid için elverişli bulunmadığını anlatmağa çalışmıştır.

Kemal'in âile hayâtını, çektiği maddî sıkıntıları aydınlatan bu mektuplarının dördü de siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 189, 643, 402, 605). Feride Hanım'a yazılan 18 Kasım tarihlisinin biftekle ilgili cümleleri, M. C. Kuntay tarafından yayımlamıştır (A. e., c. I., s. 105 v.d.).

1018. Menemenli Rif'at Bey'e

13. XI. 1888

Evlâd,

Elimde 25 Teşrînievvel, sene 304 tarihli bir mektûbun, bir de telgrafın var. *Avusturya* vapurunda da elbette kâğadın varmıştır; fakat tutmadı ki alalım. Bu(*ra*)da furtınalar pek şiddetli; hattâ kar bile yağdı. Tevfîk iki gün oturmak içün gelmiş idi[1]. *Süreyyâ*'nın kazanı bozuldu; *Nemçe* vapuru da tutmadı. Beş gündenberi maḥbûsen, ḳaḥṭarîren burada oturuyor. Telgrafın, birlikte oturacağınızı gösteriyor. Paranızı bi'ṭ-ṭab' *Avusturya* vapuruyle gönderirim. Böyle Tevekkeltü 'Ale'llâhi postalarına police teslîm olunamaz; olunsa da bu gün police yok.. Mâliyye ta'lîmâtına memnûn oldum. Sizi Mâliyye müteferri'âtları sizi.. Biraz bizim elimize geçiniz de, bak ne görürsünüz[2]. Hâ, bir *verile* mührü Ekrem'e de yazdım;

[1] Rif'at Bey'in, Kemal'in mektubunun başında kaydettiği 25. X. 304 (6. XI. 1888) tarihli mektubu elimize geçmiş bulunuyor. Bunda, ta'yîni için Besîm Bey'e verilen 'arîzadan henüz netîce alınmadığını, Nûrî Bey'in, Besîm Bey'i hâlâ görmediğini, *İrâde-i Seniyye* olsa idi bu işin çözümlenmiş olacağını, maddî sıkıntı içinde bulunduğunu anlatmıştır (Kendi el yazısıyle olan bu mektubu, T. Toros'un arşivindedir).

[2] Rif'at Bey ayni mektubunda, İzmir'de Kadrî Bey'in, ayrıca Bağdâd, Sivas, Bursa Defterdârlıkları'nın sallantıda olduğunu, Defterdârlar'ın zâten rahatı kaçtığını, Hazîne'ce yapılan *Ta'lîmât*'dan bahisle, bunun hakkında fikirlerini kaydetmiştir: ".... Defterdârlar'ın *İrâde-i Seniyye* ile manşûb me'mûrînden buludukları da ḳābil-i inkâr olmadığı hâlde, bir Vâli isterse koca bir Defterdâr'ı der-hâl işden el çektirebi-

yaptırın da gönderin; süslüce birşey olsun. Başka şimdilik söyleyecek birşey yok..

1 Teşrînisânî, sene 304[3]
KEMAL

1019. MUSTAFA 'ÂSIM BEY'E

18.XI.1888

Velînî'met,

2 Teşrînisânî, sene 304 tarîḫli iḥsân-nâmeleri alındı. Hâne değiştiriliyor imiş. Cenâb-ı Ḥaḳ ḫayrlar, 'âfiyetler iḥsân etsin[4]! Bendeniz de evi değiştiriyorum. Yarın-o bir gün çıkacağım. Şimdi bulduğum ev pek güzeldir. Buralarda, oturulacak gibi ev bulmak müşkil.. 'Acâyib maḫlûḳlar, ömürlerinde dürüst birşey yapmak ellerinden gelmiyor. Oturduğum hâne, tekellüfte, büyüklükte buranın en mümtâz evidir de pencereleri bir kulbe penceresinden fenâ; kapuları kezâlik.. Her taraftan rûzgârı ve hattâ teṣâdüf ettiği cihetten yağmuru men'e imkân yok.. O cihetle, sekiz gün kadar devâm eden furtınada hayli sıkıldım. Şimdiki evi zelzele sırasında Firenkler yapmışlar da birşeye benziyor.

El-ḥamdü li'llāh 'âfiyetteyim. Bâḳî du'ây-ı ḫary velînî'met!

6 Teşrînisânî, sene 304
Bende,
KEMAL

---

lecek ve taḫt-ı muhâkemeye alacaktır. Eğer bu *Ta'lîmât* neşredilirse, vay Aṭana'daki Defterdâr'ın başına geleceklere.. Vâli ile Mutasarrıf ve Kaymakamlar da kefâlete rabṭ olunacak ve ḫîn-i infiṣâlde devr muḥâsebesini almadan yerinden hareket edemeyecektir.... Bu kadar meḥâẕîr ile berâber, yine bir Defterdârlık verseler, almamak elimden gelmez; çünki açlık insâna her şey'i ḳabûl ettirir.„

[3] M. C. Kuntay'ın, Kemal'in bir mektubundan naklen yayımladığı, "Bizim arîzanın devletlu Başkâtib Paşa Hazretleri'ne verilişi„ ibâresi ile başlayan cümlenin sonunda ayni tarih vardır (A. e., c. II., Kısım II., s. 661); tarihin yanlış olduğu, bir başka mektubun tarihi ile karıştırıldığı anlaşılıyor.

[4] M. Âsım Bey, Kemal'e gönderdiği 2.XI.1304 (14.XI.1888) tarihli, kendi el yazısıyle mektubunda, "Dün Ekrem geldi. Akşam Rif'at'e gitti; çünki ben ev naḳlediyorum. O cihetle yatacak, oturacak yer yok..... Giderken yeni eve naḳl edin de oraya geliriz diye gittiler„ haberini vermiştir (Mektubun aslı T. Toros'tadır).

1020. Feride Hanım'a

18.XI.1888

Cilibuci, mama cici, döndürmüş, döndürmüş[5]. Bizim aşcı asıl şimdi iyileşti. Evvel et yemeği pişiremiyordu. Tevfîḳ geldi. Yanında aşcısı da var idi; andan biftek, pirzola pişirmesini öğrendi. Buranın[6] etleri ġâyet aʿlâ.. Biftek de o kadar güzel oluyor ki ben İstanbul'dan ayrıldım-ayrılalı böyle biftek yememiştim. Şu mektûbu yazmadan[7], ṣafây-i ḫâṭırla iki dânesini uydurdum. Postamı bitirdikten sonra manda malağı gibi yatağa yatıp da yuvarlanacağım.

Ben sana yazdığım şeyʾleri ẕâti Ekrem'e göstersin diye yazmamıştım; ḥasb-ı hâl olarak yazmıştım. İnşâʾallâh bundan sonra öyle şeylere ḥâcet kalmaz diyorsun. O sizin kurundu; yoksa biz burada milyonlara mustaġrak değil miyiz ya? Vâlide Hanımefendi Hazretleri, hediyelik tatlı yaptırıp göndermek içün şuraya-buraya emirler göndermekten ḫâli değil.. Allâh inṣâf mı versin, ʿaḳıl mı versin, ne versin diyelim; hangi olmayacak duʿâya âmîn okuyalım bilmem ki?

Ben burada maṣraf cihetini ne yaparsam yaparım; siz anı düşünmeyin; fakat uzakca bir yerde bir ev tutup da berâber otursanız idi, elbette üçbin ġuruş ile geçinir, râhat ederdiniz. Böyle ayrı oturmak, sizi sıkındıdan kurtarmaz. Sulṭân Bâyezid semtinden ayrılmamağı merāḳ edecek kadar beyliğin, hanımlığın, yâḫûd Muvaffaḳʾın taʿbîrince dahdahlığın, cühcühlüğün maʿnâsı yoktur[8]. Yâ efendim,

[5] Kemal bu cümlesinde torunlarından birinin söyleyiş tarzını taklit etmiştir: جيليبوجى ماماججى دوندرمش دوندرمش ,, " şeklinde yazılan bu cümle ile, yanılmıyorsak, bu mektup metninde yazıldığı üzre Berâʾet'in uslu durması için, Feride Hanım'ın kırbacı döndürerek onu korkutması anlatılmıştır.

[6] Krş., M. C. Kuntay, Buranın (Rodosun)

[7] Krş., yazmadan evvel

[8] Kemal'in bu mektubunun, kızının 2.XI.304 (14.XI.1888) tarihli, kendi el yazısıyle mektubunun karşılığı olduğu anlaşılıyor; içindekiler, Kemal'in yazdıklarını daha etraflı aydınlatmaktadır: "Kâğadınızı Ekrem'e göstermedim; müteʾessir olur diye korktum. Ekrem tasarrufa riâyeti nereden bilsin Beybaba'cığım; daha çocuktur Paranızı Ekrem'den sakınacak değilsiniz ya; kâşki borc olmasa da istenildiği kadar sarf edilse.. Maʿa-mâ-fîh sefâhet iyi birşey değildir. İnşâʾallâh bundan sonra sıkılacak şeyler olmaz,, diyor. Ekrem'le bir evde oturma câresi bulamadıklarının sebebi, bu evlerin kirâsı on-oniki lira olduğundan ayrıca küçük bir ev tutmağı uygun bulmalarıdır. "100 Mecîdiyye Ekrem alacak, 50 Mecîdiyye biz alacağız, geçin-

siz de hiç inṣâf etmezsiniz ki, şu benim Berâ'et Hanım'ımı aldatmağa ma'na nedir? O, kırbacı bilmez ki, yüzüne kırbac dokunduğu hâlde adına ḳażâ diyorsunuz! Hiç kırbacın adı ḳażâ mı olurmuş; siz, kimin çocuğunu aldatacaksınız? Anın Büyükbaba'sı kim? Kimin yanında, kimin evinde doğdu? Sizi ḥaddini bilmezler sizi! Maşâ'allāh Nâhide'nin dört dâne dişçeğizi de peydâ olmuş. İnşâ'allāh yakında hepsini görürüz. Ṭâhir'in çocuğuna memnûn oldum; o, Ḳıyâmet'e kadar İstanbul'da mı kalacak? Bir Kaymakamlık Mülâzimliği istese de, bizim Vilâyet'e gelse, 1000 ġuruş ma'âş verilir; gazeteden de 1000 ġuruş ma'âş tertİb ederiz; ma'âşı 2.000 ġuruş olur. Vâḳı'a, gazeteyi yazmak mecbûriyyetiyle Rodos'da oturması lâzım gelir; ma'a-mâ-fİh Rodos, oturulmayacak bir yer değildir. 2.000 ġuruş ile orada pek a'lâ geçinebilir. İlk vesİle ile Ma'ârif Müdİrliği'ne, yâḥûd Mektûbculuk'a naḳli de ḳābildir. İsterse teşebbüs etsin. Bana da ḫaber veriniz. İşi Vilâyet'le ẕâten ḳarârlaştırdım; anlara ma'lûmât vereyim.

Bâḳî cümlenizin gözlerini öperim hanım kızım!

6 Teşrînisânî, sene 304
KEMAL

1021. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

18.XI.1888

Evlâd,

Şükür olsun, *Avusturya* vapuru bu gün geçebiliyor. Sekiz günden beri furtınadan göz açmağa vaḳtimiz yok idi. Şimdi o geçti; yalnız soğuk var.

---

meğe çalışacağız; amma siz ne yapacaksınız? Paranız az kalıyor„; "Biz 1000 guruştan pek ziyâde memnûnuz; çünki beş paramız olmadığı hâlde çoluk-çocuk geçiniyorduk. Borc alıncaya kadar çektiğimiz zahmet de caba.. Vâḳı'a 1000 guruş bizi borc almaktan kurtaramaz; fakat birçok sıkıntıdan kurtarır. Ne yapalım Beybaba'cığım; Allāh ömrünüze bereket versin! Siz ara-sıra sıkılırsanız, Hazİne-i Hâssâ'dan birkaç guruş alabilir diye teselli bulmağa çalışıyorum„ diyen Feride Hanım, Ekrem'in Köprü'ye kadar yürüyüp, oradan tıramvaya binip Kabataş'a gittiğini, arabaya binmeyip fazla para harcamadığını, bu hâli gurûrlarına dokunduğundan onunla hergün kavga ettiklerini, Nesİme Hanım'ın Fıtnat'la dayısı Tahsİn Paşa'nın Nişantaşı'ndaki evinde olduğunu da anlatmıştır (Mektubun aslı T. Toros'un arşivindedir).

Postaya verdiğin iki mektûbu da aldım. Daha eşyâ gelmedi; çünki vapurun biri tutmadan geçti; öteki daha görünmedi; bakalım, bir vakt olur, ẓuhûr eder. Para içün dün bir telgıraf çekmiş idim. O mağazaya şimdiye kadar murâca'at etmiş, parayı da almışsındır sanırım. Bundan sonra her ay başı police göndermekten ise, parayı o mağazadan almak daha kolay olacağından, mağaza sâhibine o yolda kâğad gönderilecektir. Me'mûriyyet içün sıkılmamalı[9]. Ḳaderin pençesi bükülmez. İnşâ'allâh yakında ḥuṣûl bulur.

Mahmûd Celâleddîn'in ḳā'imaḳāmlığı içün beyân-ı te'essüf eden ẓât, bizim Büyük Ekrem olacak. Bilmem ki nasıl ederiz! Mahmûd Celâleddîn buraya Ḥâmid'den fevḳa'l-'âde mültezem bir tavṣıye getirir; Ekrem, benim ma'iyyeytimde bulunmasına fevḳa'l-'ade te'essüf eder. Hangi peyġāmbere ümmet olacağız. Ekrem o kadar sıkılmasın! Mahmûd Celâleddîn'i eline verseler de mücâzâta kalkışsa, kendinin iḫtiyâr ettiği ḳā'imaḳāmlık gibi bir yere nefy edemez, acır. Bu ḳā'imaḳāmlık İbsara ḳażâsıdır ki dokuz yüz nufûstan 'ibâret ḫalḳından biri vapur yüzü görmemiş bir cezîre-i meṣâ'ibdir. Ma'âş da 1250 nefer ġuruş[10].. Bâḳî beḳā..

6 Teşrînisânî, sene 304
KEMAL

[9] Rif'at Bey, Kemal'in bu mektubuna, 10.XI.304 (22.XI.1888) tarihli cevâbında, "Ekrem ile berâber oturmak için uzakca bir hâne tedârik olunsa idi, elbette bu akçe ile pek a'lâ geçinilir idi; fakat araba parası gözümü yıldırdı. Şimdi, meselâ Hazîne'ye yaya ve dîger taraflara tıramvay ile pek ucuz gidip geliyorum„ diyor (Kendi el yazısıyle olan bu mektubunun aslı T. Toros'un arşivindedir).

[10] Ayni mektupta İbşara Kaymakamlığı mes'elesine dâir bilgi de verilmiştir: "Mahmûd Celâleddin için te'essüf eden Ekrem Bey değildir; anınla buna dâ'ir hiçbir söz geçmedi.. Te'essüf eden zât ise, Şûrây-i Devlet a'zâsından Ferîd Bey idi. Bendeniz o 'arîżamı birâderin dâiresinde yazdım. Ferîd Bey yanıma gelerek, 'Allâh aşkına şunu yaz, hiç öyle bir edebsiz, Beyefendi'nin ma'iyyetinde bulunmağa lâyıḳ mıdır? Fakat benim ismimi yazma' dedi. Ferîd Bey, sizin Vâli Paşa'nın 'aḳıl kâhyasıdır; bilmem bilir misiniz, Arnavud ḳavmindendir. 'Âkif Paşa'nın her sırrına vâḳıf geçinir; bilmem muşârün-ileyh için esrâr var mıdır! Dâhiliyye Nâzırı'nın bir tahrîrât-ı ḫuṣûsiyyesine cevâb olarak yazdığınız mektubun sûretini Vâli Paşa Hazretleri muşârün-ileyhe göndermiş; 'Bana muharrerât-ı resmiyyesinde bundan güzel yazılmış birşey yoktur' diyor. Bilmem nasıl şeydir. „

MXXII.—XXV.

Kemal, babasına ve kızına yolladığı 24 Kasım tarihli mektuplarında, hiçbir yerden mektup almadığı için yazacak birşey de bulamamıştır. Havaların düzeldiğine sevindiğini söyleyerek, İstanbul'a erik göndereceğini haber veriyor. Rif'at Bey'e ve Ali Ekrem'e yine 24 Kasım'da yazdığı mektuplarında ise, onlardan haber aldığından bahsediyor. Âilesinin geçimi için yolladığı paranın vaktinde alınmasından, Ali Ekrem'e, 'Abdü'l-Ḥamîd tarafından tevcîh olunan rütbeden memnûndur. Rodos Mutasarrıflığı sırasında maiyyetinde çalışan ve Limni'ye nakletmiş bulunan Muhâsebeci Sabrî Efendi ile, Sakız Muhâsebecisi Mehmed Rizâ Efendi'nin tuhaf hâlleriyle ilgili havâdis veriyor. 24 tarihli ve babasına, kızına, dâmâdına bu mektuplarında sihhatinden şikâyet etmeyen Kemal, yalnız Ali Ekrem'e ayni tarihli mektubunda Hükûmet'teki meşin sandalyada oturduğu içün üşüttüğünden, şiddetli soğuk aldığından, nezle ve bâsûr olduğundan, birkaç gündür hasta bulunduğundan, herhâlde onları üzüntüye düşürmemek için hâlen iyi olduğundan bahsetmiştir. 18 Kasım tarihli mektubunda böyle bir hastalıktan söz açmadığına göre, bu tarihten sonra hastalanmış demektir.

Kemal, ölümünden bir hafta önce yazdığı bu mektuplarında, âilesini üzmemek için hastalığı iyileştiğinden söz ediyorsa da, sihhatinin hiç de iyi olmadığı sezilmektedir. Hayâtının son günlerini aydınlatma bakımından mühim olan bu mektuplarının dördü de siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndadır (Nu. 656, 399, 598, 5).

1022. MUSTAFA 'ÂSIM BEY'E

24. XI. 1888

Velîni'met,

Bu hafta bir taraftan mektûb ẓuhûr etmedi. Biz de, boynumuzu büktük oturduk. Posta yok ki mektûb bekleyelim! Burada havâlar düzeldi. Poyrazın yerine lodos ḳā'im oldu; bir hayli yağmur yağdı. Bilmem İstanbul ne 'âlemdedir? Size biraz daha erik buldurdum; fakat gelecek hafta göndereceğim; çünki aralık vapurlarına emniyyet yok... Bâḳî du'ây-i ḫayr velîni'met!..

12 Teşrînisânî, sene 304

Bende,

KEMAL

1023. Ferîde Hanım'a

24.XI.1888

Bi koyayşam bu papuylara[1]... Hiçbir taraftan mektûb falan gelmedi. Yalnız dün Rif'at'in bir mektûbu var idi. Geçen haftaki vapurda elbette senin de kâğadın olacaktır amma, o geçti gitti; yanımıza bile uğramadı. Bir aralık vapuru var; bu mektûbumu ana veriyorum. Yazacak birşey de yok.. Çocukların gözlerini öperim, senin de..

12 Teşrînisânî, sene 304
Kemal

1024. Menemenli Rif'at Bey'e

24.XI.1888

Mektûbun geldi. Telgıraf policesinin vaḳtiyle yetiştiğine memnûn oldum; Ekrem'in gördüğü iltifâtlara ḳezâliḳ.. Ḳandîl tebrîki sırasında işden baḥş olunamamak ṭabî'îdir[2]. İnşâ'allâh o da, yakında ḥâṣıl olur. Me'mûrîn-i mülkiyye'nin kefâlet vermesinde ne zarar var? Ẕâten ötedenberi verilmek ḳâi'de idi. Yine kimse kefîl vermezdi ya! Benden hiçbirinde kefîl falan istemediler. Aṣıl mes'ele, me'mûrîn-i mülkiyye'nin burnu kırılmaktadır[3]. Hâ, me'mûrîn-i mülkiyye dedim de ḫâṭırıma geldi. Sabrî Efendi, Limni Muḥâsebeciliği'ne

[1] Kemal bu cümlesinde, herhâlde torunlarının çocuk şîvesini taklit etmiştir; muntazam işlemeyen, vaktinde gelip-gitmediği için âilesi ile haberleşmesini aksatan vapurlara küfrediyor: Bir koyarsam bu vapurlara...

[2] Mektubun Mâlî tarihinin Hicrî karşılığı 20 Rebî' I., 1306'dır; Hz. Muhammed'in doğum tarihi olan 12 Rebî'ü'l-evvel'e rastlayan Mevlid Kandili dolayısıyle, yanılmıyorsak Sultân 'Abdü'l-Hâmîd'e tebrik gönderdiği anlaşılıyor.

Rif'at Bey, kendi el yazısıyle Kemal'e gönderdiği 8.XI.304 (20.XI.1888) tarihli mektubunda, gönderilen yüzelli Mecîdiyye'nin yüzü Ekrem'e verildiğini, ellisini kendileri aldıklarını, Kandil dolayısıyle Cum'a günü Saray'a giderek Haci Ali Bey'i, Baş-kâtib'i, İkinci Kâtib-i Husûsî Kâzım Efendi'yi ziyâret ettiklerini, iltifâtla karşılandıklarını, fakat Besîm Bey'i göremediklerini, kendi ta'yîn işinden kimsenin söz açmadığını anlatmıştır (Mektubun aslı, T. Toros'un arşivindedir).

[3] Kemal'in bu cümleleri, Rif'at Bey'in ayni mektubundaki, "*Mâliyye Ta'ḫmâtı*"nın neresine memnûn oldunuz? Farz edelim ki Mâliyye me'mûrları içün olan fıḳarât hoşunuza gitsin; ya Mülkiyye me'mûrları hazarâtının kefîl vermeleri ve hîn-i infişâllerinde devr muhâsebesini yaptırmadıkca hareket edememeleri fıḳralarına ne buyurursunuz, anlarda mı hoştur? „ soruları ile ilgilidir.

naḳletmemiş mi idi, orada Rodos'daki evżâ'ını bir kat daha ileri götürmüş, 'Ali Sinân'dan daha zorluca bir kapudana rast gelmiş; bir nefîs dayak yemiş. Bizim burada, 'acâyib maḫlûḳâttan ma'dûd bir Muḥâsebeci'miz var. Cum'a günü, başına püskülsüz bir fes, arkasına bir gecelik entarisi ile parça-parça bir kürk, çıplak ayağına bir pâpûş giyor; mecma'-i nâs olan Konak Meydânı'na çıkıyor, oturuyor. Sonra, bana n'içün ayağa kalkmıyorsunuz diye de, şuna buna salıp duruyor. Mâliyye me'mûrları değil misiniz, hepinizin böyle bir dürlü hâli var. Bâḳî du'â..

12 Teşrînisânî, sene 304
KEMAL

1025. 'ALÎ EKREM'E

24.XI.1888

Mektûbun geldi. Çorablar da döne-döne vâṣıl oldu. Victor Hugo'nun eseri güzel şey, daha hepsini okuyamadım[4]. Geçen gün Hukûmet'te bizim ma'hûd meşin sandalyanın sâyesinde bir şiddetli soğuk almışım; nezle, bâsûr falan birkaç gündür hayli mużṭarib idim. Bu gün el-ḥamdü li'llâh birşey'im kalmadı. Yeni eve naḳl

[4] Kemal'in, okumakta olduğundan bahsettiği Victor Hugo'nun eseri, *Sefîller*'dir; Ali Ekrem'in verdiği bilgiye dayanarak bu hükme varmış bulunuyoruz: "Vefâtından tam altı sâ'at evvel Nâmık Kemal kitap okumuştur! Gözlerinin feri kaçmış, gündüz birşey göremiyor; odasında beş lamba, ondört mum yakıyorlar; o zamân görmeğe başlayor ve Victor Hugo'nun *Bîçâreler* (*Les Misérables*) romanından bir bahsi okuyarak bütün güzelliklerini etrâfındakilere îzâh ettikten sonra, kitâbı tekrâr okuyabilmek için açık olarak yastığının üzerine bırakıyor ve 'Biraz dinleneyim' diyerek, başını bir daha kaldırmayacağı yastığa koyduktan altı sâ'at sonra vefât ediyor„ (*Namık Kemal*, İst., 1930, Devlet Matbaası, s. 78). Kemal'in okuduğundan bahsedilen bu eserin, epeyi önce neşrolunan tercemesi (Sâmi, *Sefîller*, İst., 1297, Mihran Matbaası) değil, aslıdır. Mehmed Âkif, eserin tercemesine başlanıldığı zamân Kemal'in, "İyi amma, bakalım yapabilecek mi?„ dediğini, ilk formasını gösterdikleri vakit, "Fenâ değil, fakat Türkce'den ziyâde Arnavudca'ya benziyor„ yolundaki latîfesini kaydetmiştir (*Musâhabe, Sırât-ı Mustakîm*, c. IV., nu. 86, 18 Rebî' II., 1328/15 Nisan, 1326/28 Nisan, 1910 s. 132).

Ali Ekrem, kendi el yazısıyle babasına yolladığı 12.X.1304 (24.X.1888) tarihli mektubunda İstanbul'a dün geldiklerinden bahsetmiştir; "İstediğiniz şeyleri bu gün tedârike başlayacağım; inşâ'allâh romanları bulurum„ diyordu. Bu romanlardan birinin Hugo'nun *Les Misérables*'ı olabileceğini sanıyoruz.

ettik. Ev pek güzel, mażbûṭ, ruṭûbetsiz, süslü.. Bundan nefîs şey olmaz. Başka söyleyecek birşey yok.

12 Teşrînisânî, sene 1304
KEMAL

MCCXVI.—XXIX.

Magosa'da iken sıtmaya yakalanan Kemal, Midilli'de zâtü'r-rieye tutulmuş, göğsünde müzmin, ilerilemiş devrede bronşit kalmıştır. Ali Ekrem Bolayir, ılık havalı, rutûbetten bütün-bütün uzak Rodos'ta sihhatinin düzeldiğini, yazları çok sıcak, kışları çok soğuk Sakız'da ise sihhatinin bozulduğunu kaydeder [1]. Kemal, Rodos'tan Sakız'a 6 Aralık, 1887'de gelmiştir [2]. Bu tarihten sonra yazdığı mektuplarında hemen dâimâ Rodos'a göre Sakız'ın havasının sihhati üzerinde daha müsbet te'sîri olduğundan bahsettiğini görürüz. Bundan önce neşrettiğimiz 24 Kasım tarihli mektuplarından yalnız oğlu Ali Ekrem'e yazdığında birkaç gündenberi hasta olduğunu bildirmiştir. Biraz sonra yayımlayacağımız Mustafa Âsım ve Rif'at Bey'e, Ali Ekrem'e, Ebüzziyâ Tevfik'e 29 Kasım tarihli mektuplarında on gündenberi hasta bulunduğundan bahsettiğine göre, sihhati 19 Kasım'dan i'tibâren bozulmuştur.

Kemal'in babasına yazdığı son mektubundan, İstanbul'da kar yağdığı sırada Sakız'da furtınaların ve şiddetli soğukların sürdüğü, üşüttüğü, bronşitinin geri döndüğü, mi'de ve bağırsaklarının bozulduğu, bir haftadanberi havaların düzeldiği, İstanbul'a erik v.b. şeyler gönderdiği anlaşılıyor.

Rif'at Bey'in, Feride Hanım ve çocukları ile, kayınvâlidesi Nesîme Hanım ve kayınbirâderi Ali Ekrem'le ayni evde değil, ev kiraları ucuz olmayan Bâyezid gibi bir yerde oturması Kemal'i pek memnûn etmemiştir; bunu yarı bir refâh kabûl ediyor, açıkta bulunan dâmâdının yakında iyi bir me'mûrluğa ta'yînini dileyerek, asıl refâhın o zamân hâsıl olacağını söylüyor. İbsara Kaymakamlığı'na Mahmud Celâleddin adında birinin ta'yînini, buraya Abdülhak Hâmid'in inhâ edilmeyişinin te'essüfle karşılandığını Kemal'e Rif'at Bey haber vermiştir [3]. Bu inhâya, Kemal'in sandığı gibi R. Ekrem'in değil, Ferid Bey'in üzüldüğünü öğreniyoruz. Te'essüfün kendisine değil, inhâ işi ile meşgül olan Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi Âkif Paşa'ya arzı gerekli olduğunu bildiriyor. Hastalıktan yorgun olduğu için, daha fazla birşeyler yazamamış ve mektubunu bu yüzden kısa kesmiştir.

Kemal, oğluna yolladığı 29 Kasım tarihli mektubunun ilk paragırafında on gündenberi süren hastalığı hakkında epeyi tafsîlât veriyor. Dr. Ornştayn vaktinde yetişmiş, sağ tarafta görülen zâtü'r-rie belirtisini de önlemiştir; herhâlde âilesini

[1] *Namık Kemal*, İst., 1930, Devlet Matbaası, s. 69 v. d.

[2] Bu tarih, Kemal hakkında yazılanların hiçbirinde tesbit edilmiş değildir; bunu, bu ciltteki 8 Aralık, 1887 tarihli mektubundan öğreniyoruz (S. 488, nu. 917).

[3] Rif'at Bey'e, kitabımızın bu cildindeki 18 Kasım, 1888 tarihli mektubu (S. 610, nu. 1021).

kuşkulandırmamak için, başka şikâyetlerinin, mi'de ve bağırsak bozukluklarının da önü alındığını, birşeyi kalmadığını anlatıyor. Ali Ekrem Bolayir'in mûsıkîye meraklı olduğunu ve piyano çaldığını biliyoruz; onda bu temâyül mektubun yazıldığı sıralarda başlamış olabilir. Kemal, oğlunun başka muzik âletlerini çalmasını, o devrin millî ahlâk telakkisine göre uygun bulmayor; ona piyano çalmasını tavsiye etmiş, bunun sebebini Yusuf Paşa'yı örnek vererek anlatmıştır [4]; bu son mektubunda oğluna, yerinde kullanmadığı bir kelimenin yanlışlığını da hâtırlatıyor.

Kemal, 29 Kasım'da, Ebüzziyâ Tevfik'e gönderdiği son mektubunda yine on gündenberi hastalığını, çektiği ıztırâbı, hattâ ağladığını yazıyor. Âile mektuplarına göre, bunda gerçeği saklamamıştır. Tamâmıyle iyileştiğini söylemiyor; hastalığının geri dönmesinden duyduğu endîşeyi gizlememiştir; yorgunluğu dolayısıyle daha uzun yazamayacağını kaydederek bu mektubunu da kısa kesmiştir.

Kemal, buraya kadar muhteviyâtı üzerinde durduğumuz, biraz sonra neşredeceğimiz 29 Teşrînisânî, 1888 tarihli dört mektubunu ölümünden üç gün önce yazmıştır. Yerli Rum halkından, Almanya'da öğrenim gören, hattâ bir Alman ismini kullanan Dr. Ornştayn, Sakız'da bulunan bütün doktorları toplayarak tedâvisi için elden gelen gayreti göstermişse de kurtarmağa muvaffak olamamıştır. Vefâtı 20 Teşrînisânî, 1304, 2 Kânûnıvevvel, 1888 tarihine (Pazar, alaturka saat 8.20) rastlar.

Kemal, ağırlaşan hastalığının âilesine haber verilmesini istemediğinden, bunu son dakikalarında İstanbul'a bildirmişlerdir. Ali Ekrem o gün hareket eden bir *Rus* vapuru ile Sakız'a gitmiş ise de, babasının o gün öldüğünü ve Sakız'da bir câmi kapısı önüne gömüldüğünü öğrenmişti. Ali Ekrem Bolayir, Kemal'in na'şının buradan alınarak Bolayir'e götürülüp defnedildiği hakkında da bilgi vermiştir: Sakız'a gittiğinin ertesi günü Mâbeyn Baş-kâtibliği'nden Sakız Kadısı'na gönderilen telgrafta, "Kemal'in na'şının vasıyeti mûcibince Bolayir'e gömülmek üzre oraya nakline *İrâde-i Seniyye* sâdır olduğu ve naklin Çanakkal'a Boğazı Muhâfızlığı'nca te'mîn edileceği„ bildirilmiş, na'şı maiyyet vapuru *Eser-i Nüzhet*'e konularak Bolayir'e nakl, askerî merâsimle Gelibolu Fâtihi Süleyman Şâh'ın kabri yanına gömülmüştür. Ali Ekrem, birkaç yıl sonra, kabrin Hazîne-i Hâssa'ca yaptırılması için 'Abdü'l-Hamîd'in *İrâde*'sini almağı da başarmıştır; "Pâdişâh, Kemal'in kabrini yaptırarak

[4] Kemal'in bu isimli paşalardan hangisini kasdettiği hakkında kesin birşey söyleyemiyoruz; Beşiktaş Mevlevîhânesi Şeyhi, *Şevk-efzâ saz semâ'îsi*'ni besteleyen Neyzen Sa'îd Dede Efendi'nin oğlu olan, Muzıka-i Humâyûn'a girerek zamânın ustâdlarından mûsıkî dersleri alan Ferîk (Neyzen) Yusuf Paşa (1236-1301) olabilir (İ. E. M. Kemal İnal, *Hoş Sadâ*, İst., 1958, Maârif Basımevi, s. 285 v.d.); Yılmaz Öztuna, *Türk Mûsıkısı Ansiklopedisi*, II, 2. Kısım, İst., 1976, Millî Eğitim Basımevi, s. 394 v. d. Daha kuvvetli bir ihtimâl, Kemal'in çok yakın arkadaşı, fülüt ve piyano çalan, besteli şarkıları bulunan, mûsıkîyi çok iyi bilen, Muzıka-i Humâyûn'a kaydedilmiş olan Mustafa Nûrî Bey'in babası Gürci Yusuf Paşa (1244-1266, Sevvâl, 1828-29—1850, Temmuz-Ağustos) olabileceğidir (İ. E. M. K. İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. vıı., İst., 1939, Devlet Matbaası, s. 1252 v.d. — Süreyâ Bey, a. e., c. ıv., s. 674). Her iki Yusuf Paşa'nın Kânûn çaldığına dâir bir kayde rastlamış değiliz.

halka bir cemlle göstermeği muvâfık buldu, kabir inşâ edildi. Pilanını Tevfik Fikret yapmıştır. Altı mermer sutûn üzerine yerleştirilmiş küçük bir kubbe.. Sutûnların arasında parmaklıklar; kabrin yeri müseddes sâha; bu sâhada mermerden yapılmış ve üzerine yine mermerden bir pûşîde ḥak olunmuş küçük bir sanduka; sandukanın baş tarafında küçük bir levha konulmuş ki üzerinde *Namık Kemal'in Kabridir* diye yazılı„ dır diyor[5].

[5] Ali Ekrem Bolayir, a. e., s. 75 v.d. Müellifimiz bu bilgileri verirken babası için *Mersiye*'sindeki defin merâsimini canlandırdığı beyitleri de yer-yer kaydetmiştir; sonunda 1 Nisan, 1305/13 Nisan, 1889 tarihi bulunan *Mersiye*'nin bütünü *Rûh-i Kemal* adlı eserindedir (İst., 1324, Mahmud Bey Matbaası, s. 9-20 .— *Zilâl-i İlhâm*, İst., 1327, *Sabah* Matbaası, s. 9-21). S. Nüzhet Ergun tarafından, *Babacığıma Söylediğim Mersiye'dir* başlıklı bu şiir, yeni harflere çevrilerek yayımlanmıştır (*Namık Kemal, Hayâtı ve Şiirleri*, İst., 1933, Ekspres Matbaası, s. 81-88).

Rizâ Nur, kaynak göstermeksizin, Ali Ekrem'in verdiği ölüm tarihinin doğru gözüktüğünü, Süleyman Nazif'in yılını belirtmeyerek, "sâdece 1 Teşrînisânî„ didiğini; Ebüzziyâ'nın 28 Rebî'ü'l-evvel'de öldüğünü yazdığını, ölmeden birkaç gün önce, ona yolladığı mektubunun 17 Teşrînievvel, 1304 tarihli olduğunu kaydettikten sonra, "Görülüyor ki ölüm tarihinde farklar var„ sonucuna varmıştır (*Türk Bilig Revüsü*, İskenderİye, 1936, s. 1445/564). Süleyman Nazif'in eserinde, bu ölümü bildiren bir gazete i'lânı kaydedildikten sonra, bunu okuduğu günü kasden, 1 Teşrînisânî değil, "o Teşrînisânî günü....„ denilmesi, ölümü Mâlî 20 Kasım'da olduğuna göre yanlış sayılmaz (*Namık Kemal*, İst., 1922, *İkdâm* Matbaası, s. 29 v.d.). Öteki tarihler ise biribirini tutmaktadır: Ebüzziyâ'nın kaydettiği 28 Rebî' I., 1306 Hicrî tarihi, Mâlî sene 20 Teşrînisânî, 1304'ün karşılığıdır; ölümünden birkaç gün önce Ebüzziyâ'ya yazdığı mektubunun tarihi ise, 17 Teşrînievvel, 1304 değil, 17 Teşrînisânî, 1304 (29 Kasım, 1888)'dür.

Kemal'in kabrinin henüz harâb olmamış güzel bir fotografı, II. Meşrûtiyet'in i'lânından sonra *Servet-i Fünûn* mecmuası'nda yayımlanmıştır (C. xxxv., nu. 901, 4 Ağustos, 1324/17 Ağustos, 1908, s. 260; 618'inci sayfadaki resmi, bu dergiden alınmıştır). Bu mezarın yaptırılması dolayısıyle, 'Abdü'l-Hâmîd'in, Kemal'in hayâtında üçyüz liralık bir ev bağışlamadığını, ölümünden sonra Bolayir'de beşyüz liralık bir türbe yaptırdığını kaydeden Eşref'in iki hicviyye *Kıt'a*'sı da vardır:

Şeh-i 'âlî-himem Nâmık Kemâl'in bilmedî kadrin
Diyenler nefsinî ifrît-i istibdâda kaptırdı;
Hayâtındâ küçük bir hâne ihsân etmedî amma,
Vefâtındâ anın'çün muhteşem bir türbe yaptırdı.

Ebü'l-Ekrem Kemâl'in rihletindê Hazret-i Haydar
Şarâb-ı Kevser'î merhûma attırdıkca attırdı;
Kızıl Sultân anın'çün türbe inşâ eyledî sanma
Yinê avdet eder havfiyle mermerlê kapattırdı.

(Eşref, *Hasb-i Hâl —yâhûd— Eşref ve Kemal*, b. t., b. y. y., s. 1, 5. Kitabın basımı, 1326 Muharrem'inde (Şubat, 1908) tamamlanmıştır (S. 64). *Kıt'alar*'dan ikincisi *Eşref* mecmuasında da basılmıştır (Yıl, 1, nu. 26, 27 Ağustos, 1325/1909). Ali Ekrem'-

بو كون احرارات عثمانيه‌نك زيارتگاه عموميسى اولان بيوك كمالك بولايرده مرقد مباركى

Le tombeau de Kemal à Bolayir, lieu de pelerinage des tous les Ottomans.

Kemal'in bir bakıma sürgün olarak, âilesinden hiç kimsenin yanında bulunmadığı sırada, kırksekiz yaşında ölümü onu şahsen tanıyan, veyâ tanımayan, fakat hayâtının mücâdelelerle sürüp-giden akışını bilen, eserleriyle tanıyan herkese bu acıyı daha derinden duyurmuştur. Bu yüzden düşürülen *tarih*'ler, yazılan *mersiye*'ler ve hakkındaki şiirler epeyi kabarık sayı tutmaktadır. O sırada Kırşehri Sancağı Muhâsebeciliği'nde bulunan Ali Emîrî'nin onüç beyitlik *Mersiye*'sinin sondan iki beyitinden ilki Hicrî, ikincisi Rûmî olmak üzre ölüm tarihinin ifâdesidir[6]:

Levh-i Mahfûz üzre bû târîḫ'i yazsın Cebrîl
Nûr idî Lâhût'a oldû münḳalib rûḥ-ı kemâl
" نور ایدی لاهوته اولدی منقلب روح کمال "
1306

Ehl-i Rûm'â sâl-i Rûmî'den de olsun yâdigâr
Nûr idî Lâhût'a pervâz eyledî rûḥ-ı Kemâl
" نور ایدی لاهوته پرواز ایلدی روح کمال "
1305

Süleyman Nazif, babası Sa'îd Paşa *Mir'âtu'l-'İber*'i yazmakta olduğundan, ona gazete haberlerini her sabah kısaca anlattığını, Kemal'in ölümü hakkındaki i'lândan bahsedince, Kemal ile ne görüşmüş, ne mektuplaşmış olan Sa'îd Paşa'nın, gözleri yaşararak, "Zavallı Kemal Bey de öldü!.. *Millet dedi, millet dedi, millet dedi gitti*„ dediğini yazmıştır; Süleyman Nazif, Asır Kütüphânesi sâhibi Kirkor'un dükkânında o gün gördüğü, Mülkiyye Mektebi'nin son sınıfındaki Ali Kemal ve Abdü'l-Halîm Memdûh ile Süleyman Paşa-zâde Sâmi Bey'in üzüntülerini de anlatmıştır: A. Halîm Memdûh elli-altmış beyitlik *Mersiye*'sinin bir kıt'asında, Sa'îd Paşa'nın farkında olmayarak ârûz kalıbına uygun söylediği *Millet dedi, millet dedi, millet dedi gitti* mısrâ'ını, bir başka kıt'asında da Deli Hikmet'in, Süleyman Paşa'ya Bağdâd'da iken yolladığı manzûm mektubundaki *Vatan hoşnûd senden hâzır_ol bezm-i mükâfâta* mısrâ'ını tazmîn etmiştir. S. Nazif, Bu *Mersiye*'nin hâtırlayabildiği yirmibir mısrâ'ını neşretmiştir. Sâmi Bey'in Mekteb-i Mülkiyye'ye girmek için Bağdâd'dan İstanbul'a gelirken Midilli'de bir gece yarım saat kadar Kemal'i gördüğünü, berâberce ağladıklarını anlatırken de yine ağladığını yazan Süleyman Nazif, İzmirli Şefîḳ-Bey'in düşürdüğü,

---

in, 1930'da neşredilen *Namık Kemal* adlı eserinden şiddetli bir zelzelenin bu kabrin kubbesini yere düşürmüş, sutûnlarını kırmış olduğunu, ancak küçük sandukasının yerinde durduğunu öğreniyoruz; bu yıkılmış şeklini, basılan fotografında da görürüz (S. 80). II. Meşrûtiyet'in i'lânından iki hafta kadar sonra, *Kemal'in Kabrini Ziyâret* başlıklı yazıda, Tekfur-dağlılar'ın, onun gömüldüğü yere sutûn dikmeğe karâr verdikleri, rahmet okumak üzre oraya bir hey'etin gideceği, Selânik'te neşredilen *İttihâd ve Terakki* gazetesine onbeş yol bileti gönderildiği bildiriliyor (Nu. 3, 11 Ağustos, 1908) ise de, bunun yerine getirilmediği anlaşılıyor.

[6] *Tarih ve Edebiyât Mecmûası*, yıl 3, nu. 30, 31 Ağustos, 1336/1921, s. 868.

Söndü mihr-İ edeb karardı cihāt
„سوندی مهرأدب قراردی جهات[7]"
1306

tarih'i ile, Erzincan'da Dördüncü Ordu kâtiplerinden Erzurumlu Nâzım'ın hiç tanışmadığı Kemal'in ölümünü duyunca, odasındaki resminin kenarına yazdığı,

Bizim içün görünür mü cemāl-i hürriyyet
Düşündüğüm bu idī hāl-i iḥtiżārımda
Eğerçi sākit-i mevtim, fakat bu millet içün
Sabāh-ı Haşr'e kadar ağlarım mezārımda

kıt'asını da kaydetmiştir[8]. Filibeli Abdullah Efendi'nin oğlu ve İbrâhim Alâaddin'in babası Âsım Bey'in *Dīvān*'ında otuz beyitlik güzel bir *Mersiye*'sinin[9], Manastırlı Rif'at'in düşürdüğü *tarih*'in de basılmamış olan şiir mecmuasında bulunduğunu[10] İ. E. M. Kemal'den öğreniyoruz.

Abdülhak Hâmid'in Londra'dan kayınbirâderi Hüsnî Bey'e[11] yolladığı 6 Aralık, 1888 tarihli mektubundaki, "Kemal'in vefâtına dâir haber-i ellmi işittim. İnşâ'allāh yalandır ve inşâ'allāh serī'ān tekzīb edersin. Cevâbına muntaẓırım„

---

[7] Bu kelime, S. Nüzhet Ergun'un eserinde, her hâlde tertip yanlışı olarak *cihan* şeklindedir. *Nun* (n: ن)'un rakam karşılığı 50, *te* (*t*: ت)'nin ise 400'dür. Doğrusunun *cihāt* olduğu anlaşılır; *cihan* olduğu takdirde, ölüm tarihi 1306 değil, 956 olarak ifâde edilmiş olur (*Namık Kemal'in Hayātı ve Şiirleri*, İst., 1933, s. 91; bk., aşağıdaki not—8).

[8] *Namık Kemal*, İst., 1340-1922, *İkdām* Matbaası, s. 29 v.d. S. Nazif'in bu eserinde, Kemal'in ölümü üzerine gazetelerde yayımlanan i'lân metni de verilmiştir: "Cenāb-ı Hak ömr-i iclāl-i Hazret-i Pādişāhī'yi rūz-efzūn buyursun. Sakız Mutasarrıfı Edīb-i şehīr Kemal Bey'in mübtelā olduğu zātü'r-rieden rehā-yāb olamayıp irtihāl-i dār-ı beḳā ettiği vārid olan telgıraf-nâmeden ma'at-te'essüf anlaşılmıştır. Rahmetu'llāhi Te'ālā..„

[9] *Son Asır Türk Şāirleri* c. ı., İst., 1930, Orhâniyye Matbaası, s. 76.

[10] A. e., c. vıı., İst., 1939, Maârif Matbaası, s. 1481. Rif'at Bey'in *şiir mecmuası mukaddimesi*'nden birkısmını nakl ile, içine aldığı şiirlerin listesini veren müellifimiz, mecmuanın, "Rif'at'in hafīdesinin sâbıḳ kayınbabası Sırrî Paşa-zâde Yusuf Râzî tarafından„ incelenmek üzre kendisine verilip geri alındığını yazmıştır (S. 1480). *Manzūmatım* adlı eserinin dâmâdı Dr. İsmâil Şükrü Bey'de bulunduğu, basımının yerinde olacağı bildirilerek, *Kadın* başlıklı şiiri neşredilmiştir (*Kadın* mec., nu. 4, 3 Teşrînisânî, 1324/16 Kasım, 1908). *Tercemān-ı Haḳīkat*'in, *İstanbul—Havādis-i İstihbārāt* başlıklı sutûnundaki haberlerden biri de Kemal'in ölümü hakkındadır: "Sakız Mutasarrıfı Kemal Bey bu kerre dûçār olduğu zātü'r-ri'e hastalığından rehā-yāb olamayarak evvelki Pazar günü sā'at sekiz raddelerinde terk-i câme-i hayāt-ı müste'ār eylediği vāṣıl-ı sem'-i teessüfümüz olmuştur.„ Bu haberin başında Hazret-i Hilâfet-penâhī'ye duâda bulunulmuş, merhûmun oğlu ve âilesine sabır ihsânı niyâz edilmiştir (30 Rebī' I., 1306/22 Kasım, 1304/4 Aralık, 1888—Salı).

[11] Hâriciye me'mûrlarındandır; Bombay'da vefât etmiştir (Abdülhak Hâmid, *Mektuplar*, c. ı, ıı., İstanbul, 1334; 1335, bk., her iki cildin *İsimler Cedveli*, s. 316; 320).

cümlelerinden bu ölüm haberine inanmak istemediği [12]; bir başkasına yazdığı 10 Kânûnıevvel, 1304 (22 Aralık, 1888) tarihli mektubundan bunun bir gerçek olduğunu öğrendiği, "Kemal'in vefâtı yürekler acısıdır; söylenecek söz yoktur. Hemân Cenâb-ı Ḥaḳ, milletin yardımcısı olsun!,, ifâdesinden anlaşılır [13]. Sâhib-zâde İbrâhim Bey'e mektubundan öğrendiğimize göre Ali Ekrem'e ta'ziye mektubu yollayan Hâmid [14], aşağıdaki kıt'asını bu ölümün acısıyle yazmıştır:

Ḳudretinlē münferidsin ey Kemāl
Bulmadī, bulmaz senin nāmın zevāl
Sen esīr-i feyz-i hürriyyet iken
Ḳābil olmaz nāmın etsin irtiḥāl [15]

Bağdâd'da bulunan Süleyman Paşa, Ebüzziyâ'ya mektubunda, "Kemal'in ziyâ'ına en ziyâde müte'essir olanlardan biri de benim. Mekteb şerîkim, pek eskidenberi sevdiğim, hissimin tercemânı, fikrimin hâme-rânı, eyyâm-ı muşl-betimin tesliyet-sâz-ı bî-imtinânı idi. Allāh ġarīḳ-ı raḥmet etsin.!,, diyordu [16]. Ebüzziyâ Tevfik'ın Kemal'in ölümünden duyduğu üzüntüsünü ise, hastalığının kendisine bir telgrafla neden bildirilmediği, bu yüzden İstanbul'dan tanınmış birkaç doktorun, onun güvendiği Peştemalcıyan'ın gönderilemeyişi büsbütün artırmıştır [17].

---

[12] Kudret Sinan, *Hiçbir Yerde Neşredilmemiş Mektuplarıyle Abdülhak Hâmid'in Hayâtından Yapraklar, Hayât—Tarih Mecmuası*, nu. 2, 1 Mart., 1971, s. 52 v.d.

[13] Ayni mec., nu. 4, 1 Mayıs, 1971, s. 68 v.d. Mektubun sonundaki tarihin, tertip yanlışı olarak 10 Kânûnıevvel, 1302 olduğu görülürse de, bunun 1304 olacağı açıkca anlaşılmaktadır.

[14] Ayni mec., nu. 2, 1 Mart, 1971, s. 53. Hâmid bu mektubunda, ta'ziyesinin henüz Ali Ekrem'e verilmemiş olmasından duyduğu üzüntüsünü, Kemal'e nasıl yürekten sevgiyle bağlı olduğunu anlatmıştır: ".... Kemal'in oğlu Ekrem'e olan mektûbumu Hüsnî Bey'e göndermiştim. O mektûbu bulun ve Allāh aşkına, merhûmun maḥdûmuna İṣâl ediniz. Kemal vefât edip de, benim sükût etmekliğim bence bir azâb-ı elîm olur; Kemal vefât edip, de, ben oğluna mektûb yazmazsam tarîḫ nazarında mel'ûn olurum. İstikbâl beni la'netlerle yâd eder; o cihetle beni bu mes'ûliyyet-i ma'neviyyeden kurtarmanızı, ya'ni mektûbumu bulup çocuğa vermenizi fevḳa'l-'âde recâ ve istirḥâm ederim. Mektûbu bulamadığınız hâlde işi hem Ekrem'e anlatınız, hem de bana yazınız.,,

[15] *Bağçe* mec., nu. 11, 30 Eylûl, 1324/13 Ekim 1908.

[16] *Süleyman Paşa-zâde Sâmi Bey*, İst., Evkāf-ı İslâmiyye Matbaası, 1336-1334/1918, s. 201: Ebüzziyâ'nın ölümü üzerine Sâmi Bey'in, *Bir İnsanda, Kendi Ölmeden Evvel, nekadar İnsan Ölür* başlıklı tamâmlanmamış makālesindedir.

[17] Bu mektubun, Ebüzziyâ Tevfik'ın kendi el yazısıyle metninden istinsâh edildiği bildirilen nushası, Es'ad Çinar'ın bize vermiş olduğu Kemal'in mektupları arasında, kendi kitaplığımızda bulunmaktadır (Nu. 83, s. 206); ehemmiyeti dolayısıyle yayımlıyoruz:

Süleyman Nazif'in tesbit ettiği *Mersiye*'lere Ahmed Hikmet Müftüoğlu ile Muallim Feyzî'nin *Mersiye*'lerini de katabiliriz. A. Hikmet bu şiirini Galatasaray Sultânîsi'nin son sınıfında bulunduğu sırada yazmıştır. Muallim Feyzî'nin,

Melekût'ā 'azîmet_etti Kemāl
Gelmemek üzre, hayf, gitti Kemāl
. . .
Her Kemāl'in zevâli var muṭlaḳ
Külli şey'inn yezûlü ile'l-Ḥaḳ

mısrâları ile başlayıp sona eren *Mersiye*'si böyle şiirlerin en güzellerinden sayılabilir [18].

İZZETLU BAHÂ BEYEFENDİ'YE

6 .XII.1888

Evlâd,

Muşîbet-i ma'lûmeden dolayı yalnız siz, biz değil, bütün ebnây-ı memleket ve 'umûm ġayr-i Turân-ı millet muḥtâc-ı ta'ziyettir. Tahammülü duşvâr olan şu hâle dûçâr olmaktan ise, bizim içün geberip gitmek ḫayırlı idi; fakat menḥûş tâli' bizi bu zehrâbe-i muşîbetle de, telḫ-kâm edecek imiş.. *Lâ ḥavle velâ ḳuvvete illâ bi'llâh*..

En sonra aldığım mektûbu, 15 TeşrÎnievvel tarİḫli idi. Andan sonra hiçbir mektûb alamadığımdan, merâḳımdan çıldırıyordum. Devirde, falanda zannediyordum. Bilirsiniz ki, beni böyle haftalarca mektûbsuz bırakmak mu'tâdı değildi; fakat size, cidden gücendim. Mâdâm ki böyle mühlik bir hastalığa uğramış imiş, n'içün bir telgrafla bana ma'lûmât vermediniz? Buradan hiç olmazsa bir ṭabîb, meselâ kendi i'timâdını kazanmış olan Peştemalcıyan'ı gönderirdim. Her ne ise, o gencİne-i ḥamiyyet, o cevher-i 'irfân-ı edeb, 'âḳıbet maḥvolup gitti..

Hastalığının şûret-i ẓuhûru ile, irtiḥâline kadar olan hâlleri, luṭfen bana bildirirseniz, minnet-dârınız olurum. Bâḳî o 'âlem-i beḳā sâhibine Rabb'im raḥmet ve maġfiret eylesin....

24 *TeşrÎnisânî*, 1304
EBÜZZİYÂ TEVFİK

Ölüm karşısında elden birşey gelmediğini anlatmak için, "Kudret ve kuvvet ancak Allāh'a mahsûstur„ diyen Ebüzziyâ'nın bu mektubunda, Kemal'den aldığı son mektubun 15 TeşrÎnievvel tarihli olduğunu kaydi gerçeğe uymamaktadır. Bu, bir istinsâh yanlışı olabilir; çünki 17 TeşrÎnisânî, 304 tarihli mektubunu, ondan aldığı son mektup olarak neşretmiştir. Kemal'in ölümü üzerine, hayranlarından ve şiirlerinde te'sİrinde kalan Tevfik Nevzad'ın bir yazısı İzmir gazetelerinden *Hizmet*'in 25 Kânûnievvel, 1888 tarihli sayısında *Kemal gibi Vucûdü Hakîkaten Nâdir Şeylerden Olan Bir Edîb-i Kemâlât-perverin Żiyâ'ı* başlığıyle yayımlanmıştır (Ziya Somar, *Bir Adamın ve Bir Şehrin Tarihi: Tevfik Nevzad, İzmir'in İlk Fikir ve Hürriyet Kurbanı*, İzmir, 1948, *Âheng* Matbaası, s. 17).

[18] S. Nüzhet Ergun, Süleyman Nazif'in neşrettiklerine (Y. bk., not — 8) ilâve olarak Ali Ekrem'in, Feyzî ve Ahmed Hikmet'in mersiyelerinin tam metnini de vermiştir (*Namık Kemal*, İst., 1933, Ekspres Matbaası, s. 81 v.d.). Ahmed Hikmet'in *Resimli Kitap* mecmuasında basılan (C. 1., nu. 1., Eylûl, 1324/1908) *Namık*

Kemal'in elimizde kalan mektuplarının yazıldığı tarih bakımından en yenisi, ölümünden üç gün öncesine âit aşağıdaki mektuplarıdır; bunları kıymetlendirebilmek için, yalnız bahsettiklerini aydınlatmağı yeterli bulmadık; ölümü, bu hâdisenin uyandırdığı üzüntü, düşürülen tarihler, hakkındaki *Mersiye*'ler, ölüm haberinin yankıları üzerinde kısaca bilgi vermeği faydalı bulduk. Aşağıdaki mektuplarının dördü de, bu dünyâdan ayrılmadan üç gün öncesine âid, hangi hastalıklardan iztırâb çektiğini aydınlattığı için mühimdir. Babasına, dâmâdına ve oğluna gönderdiği mektuplarının üçü de siyah mürekkeble, kendi el yazısıyla, Türk Tarih Kurumu'ndadır (Nu. 306, 395, 6). Ebüzziyâ Tevfik, kendisine gönderilen mektubun yalnız hastalıktan bahsedilen kısımlarını yayımladığını kaydetmiştir (*Kemal Bey'in Tercüme-i Hâli*, İst., 1326, b. y. y., s. 24); bu eserden alınarak S. Nüzhet Ergun tarafından da neşredilmiştir (*Namık Kemal'in Hayâtı ve Şiirleri*, İst., Ekspres Matbaası, 1933, s. 76).

Kemal'in mektuplarını içine alan kitabımızın dördüncü cildi, onun aşağıdaki, ayni tarihte yazdığı dört mektubu ile sona eriyor. *Namık Kemal, Husûsî Mektupları*'nın bu sonuncu cildi de, onun sönmek üzre olan hayâtının acısını hissettiren cümleleriyle kapanmış bulunuyor: "Bâkî, du'ây-i hayr Velîni'met,,; "Hastalıktan yeni kalktım, yorgunum. Bundan ziyâde birşey yazmağa vaktim yok.. Bâkî du'â...,,; "Şimdilik başka söyleyecek birşey hâtırıma gelmiyor; gelse de yorgunum. Yazı yazmağa vaktim yok Ekrem'ciğim..,, ; "Keyifsizliğin yorgunluğu bundan ziyâde yazı yazmama meydân vermedi. Bakî duâ...,,

1026. Mustafa 'Âsım Bey'e

29. XI. 1888

Velîni'met,

İhsân-nâme-i mün'imâneleri alındı. Orada kar yağdığı sıralarda, burada da soğuklar, furtınalar devâm etmekte idi; hattâ bendenizi hasta etti. Nezle-i şadrım, mi'de fesâdı, bâsûr biribirine

---

Kemal'e Mersiye adlı bu şiiri hakkında bilgi ve metni için bk., F. A. Tansel, *Ahmed Hikmet Müftüoğlu, Hayâtı ve San'atı, Türkiyât Mecmuası*, c. IX., 1946-51, İst., 1951, Osman Yalçın Matbaası, s. 3. Reşad Bey, *Edîb-i A'zam Namık Kemal* adlı eserine Feyzî'nin *Mersiye*'si ile son vermiştir (İst., 1326, Cihan Matbaası, s. 47 v. d.). Rizâ Nur'un yayımladığı şiirler arasında, Süleyman Nazif ve S. Nüzhet'in neşrettiklerine ilâve sayabileceğimiz bir metin yoktur (*Türk Bilig Revüsü*, İskenderiye, 1936, s. 1445-564).

Üzerinde durduğumuz, Kemal'in ölümünden hemen sonra yazılmış olan şiirlerdir. Hemen-hemen günümüze kadar, Kemal hakkındaki şiirlerin ba'zıları, yer-yer mersiyeleri de içine alır; böyle şiirlerin çoğu, memleketimizin siyâsî fikirler bakımından çok hareketli olduğu yıllarda; savaşlardan sarsıldığı, bu felâketler yüzünden, veyâ başka hâdiselerin te'sîriyle 1908 Meşrûtiyeti'nin i'lânından sonra, Balkan ve Birinci Cihân Savaşı sıralarında yazılmıştır. Kemal için yazılan *Mersiye*'ler, hakkında ve ona sunulan şiirler sayıca, küçük bir kitap teşkil edecek kadar çok olduğunu da söyleyelim.

karıştı. On gün kadar fenâ sıkındı verdi. Şimdi el-ḥamdü li'llâh iyiyim. Havâlar da bir haftadanberi düzeldi. Cennet gibi gidiyor. Sakız'ın zeytununu, eriğini tedârik ettik. Daha ba'zı şeylerle berâber taḳdîm eyledik. Evrâkı melfûftur. Zeytun sakızı sipâriş olunmuş idi; hâlâ gelmediğinden, żarûrî bu hafta taḳdîm olunamadı[19]. Bâḳî du'ây-ı ḫayr, velîni'met!

17 Teşrînisânî, sene 304
Bende,
KEMAL

1027. MENEMENLİ RİF'AT BEY'E

29.XI.1888

Nivat Bey,

İki mektûbun da geldi. Ev mes'elesine dâir beyân ettiğin 'özürlerin biri vârid değildir. Ḫaṣeki'de tıramvay caddesi üzerinde pek güzel evler bulunabilirdi. Benim maḳṣadım hepinizin mümkin-mertebe refâhı idi[20]. Yarı-buçuk oldu; ne çâre, inşâ'allâh yakında sizin

[19] M. Âsım Bey'in kendi el yazısıyle, oğluna gönderdiği 9 Kasım, 304 (21.XI. 1888) tarihli mektubunun içindekilere dayanarak, Kemal'in bu mektubunun onun cevâbı olduğunu söyleyebiliriz. Aslı, T. Toros'da bulunan mektubun, Kemal'in husûsî hayâtıyle ilgili kısımlarını neşrediyoruz: "Bu posta mektup aldım Burada bir hafta kadar kar yağdı; Kasım'da kar yağdığını ve soğuk olduğunu bilirsem de, bu derecesini bilmezdim.... Ben de o kar mevsiminde ev naklettim.... Bir-iki gündür Ekrem'i göremedim. Eriği beğendim. Pek a'lâ, fakat bulunması içün o kadar ehemmiyyet verme; burada kuru kayısı, 'uryânî ve Serfiçe eriği çok vardır. Sakız, bir a'lâ zeytun ile zeytun yağı çıkarmış. Bundan ve muḳaddema yazdığım zeytun sakızından gönderirsen memnûn olurum. Artık yazı kâğadların hakîkaten fenâdır; biraz kâğad Rif'at Bey'e söyleyim, göndersin! Burada bir mahalde gâyet a'lâ İngiliz posta kâğadı gördüm; pek a'lâdır. Bâḳî her hâlde Hudâ'nın birliğine emânet ol oğlum efendim!,,

[20] Rif'at Bey, kendi el yazısıyle Kemal'e yolladığı 2.XI.304 (14.XI.1888) tarihli mektubunda Ekrem'e ihsân edilen rütbe dolayısıyle gerekli teşekkürün telgrafla yerine getirilmesinden memnûn olduklarından, Nezâret'ce her işi eline almış olan Agob Paşa tarafından kendisinin haksızlığa uğradığı düşünülmediğinden; endîşeli ve üzgün olan Müsteşâr'ın da hiçbir işe bakmadığından bahsettikten sonra, geçimleri ve ev mes'elesine dâir düşüncelerini de yazmıştır: "Efendimiz oraca yüz Mecîdiyye ile sıkındı çekeceksiniz,, ; "Ekrem ile birleşemeyeceğiz; çünki bizim ev żîḳ olduğu cihetle Ekrem'e başka bir ev tedârikine mecbûriyyet görünmüştü. Cümlemiz bir-arada oturabilecek kadar geniş hâne münâsib yerlerde bulunamadı.

me'mûriyyet çıkar da, aṣıl refâh o vaḳit ḥâṣıl olur. Mahmûd[21] içün te'essüf eden Ferîd Bey ise, o te'essüfü bana değil, 'Âkif Paşa'ya 'arżetsin; çünki Kaymakāmlık benim inhâm ile olmayacak, Paşa'nın inhâsı ile olacak. Hastalıktan yeni kalktım, yorgunum. Bundan ziyâde birşey yazmağa vaḳtim yok.. Bâḳî du'â..

17 Teşrînisânî, sene 304
KEMAL

1028. 'ALÎ EKREM BOLAYİR'E

29. XI. 1888

Ekrem'ciğim,

Mektûbun geldi. Ben, on gündür keyifsiz idim. Hani bizim Hukûmet'teki ma'hûd meşin iskemle yok mu, sebebi de o iskemle oldu. Fenâ hâlde üşütmüşüm. Bronşit, mi'de fesâdı, bâsûr biribirine karıştı. Dispetiyeler[22], istifraġlar, falanlar kendini gösterdi; hattâ bir-aralık sağ tarafta bir pinomoni[23] 'alâmeti de göründü. Bereket versin Ornştayn sur'at-i tâmme ile yetişti; pinomoni 'alâmetini bir günde def'etti; berikiler de yavaş-yavaş mündefi' oldu. Bu gün el -ḥamdü li'llāh birşeyim yoktur.

Ben ḥadd-i ẕâtında fenn-i mûsıkînın 'aleyhinde değilim; düdükcülüğün, kemâncılığın falanın 'aleyhindeyim. Piyano 'umûm *blov*[24] hükmünü bulmuş; ana birşey demem. Sâ'irleri aḫlâḳ-ı milliyyeye

---

Ekrem'e de dar bir yer tutuldu ve konturato edildi. Şimdi ne anlar bizim eve, ne biz anların evine çıkabiliriz; o cihetle, yüzelli Mecîdiyye'nin ellisi ile biz iktifâ ederek yüzünü Ekrem'e vereceğiz„ (Mektubun aslı T. Toros'un arşivindedir).

[21] İbsara Kaymakamlığı'na ta'yîn edilen Mahmud Celâleddin (Bk., bu ciltteki mektup, nu. 1021, s. 610, not—10).

[22] Bu kelime mektup metninde „دسیتیه‌لر" şeklinde yazılmıştır; *Dys'péthy*, Grekce *dyspathès*'den, *dispatheia*, tahammül edilmez sıkıntı, ıztırâb, hastalık ıztırâbı (Noah Webster, *Webster's New Twentieth Century Dictionary of the English Language*, Second Edition, Cleveland and New York, 1959).

[23] Metup metninde „پنومونی" şeklinde yazılmıştır. Pneu-mo'nia: Ẕatü'r-ri'e: Ak-ciğer hastalığı; muhtelif mevi'leri vardır.

[24] Kemal bu kelimeyi (*blva:* بلوا) şeklinde yazmıştır. *Blow-blaw* kelimesi Webster'in eserinde *vurma, çalma, bir âlete elle vurma, veyâ dokunma* ma'nâsına gelmektedir; *vurma sazlar* denilen mûsıkî âletleri arasında yer alan piyanonun herkesce çalınabileceğinin kökleşmiş bir fikir olduğunu anlatmak istemiş olsa gerektir.

göre muġāyir-i ḥayşiyyettir[25]. Yûsuf Paşa merḥûm ḳānûn çalmağı terk edeli yirmi sene olmuş idi. Yine ḫaşımları tarafından taḥḳîr olunmak istenildikce Ḳānûnî Yûsuf nâmıyle yâd olunurdu. Hâ, sen zarfların üzerine bir *'arîżadır* yerine, bir ma'rûżdur ta'bîri yazıyorsun. O nasıl şey olsa gerek! *Ma'rûżdur*'un nâ'ib-i fâ'ili taḥtında müstetir.. Hâlâ bu mektûb terkîbi mi olacak? Şimdilik başka söyleyecek birşey ḫâṭırıma gelmiyor; gelse de yorgunum. Yazı yazmağa vaḳtim yok Ekrem'ciğim...

17 Teşrînisânî, sene 304
KEMAL

1029. EBÜZZİYÂ TEVFİK BEY'E

29 XI. 1888

...Ben on gündenberi keyifsizim. Bir fenâ soğuk almışım. Bronşit, mi'de fesâdı, bâsûr biribirine karıştı Ağlattı. İki üç gün evvel iyiliğe yüz-tutmuştum. Bu gün 'âriżalar bütün-bütün savuştu gibi görünüyor; Allāh verse de nüksetmese.. Keyifsizliğin yorgunluğu bundan ziyâde yazı yazmama meydân vermedi. Bâḳî du'â...

Fî—17 Teşrînisânî, 1304
KEMAL

[25] Ali Ekrem'in mûsıkî sâhasında isti'dâdı, M. Âsım Bey'in kendi el yazısıyle oğluna gönderdiği 8 Mart, 300 (20 Mart, 1884) tarihli mektubundan da anlaşılır: "Sizin şiir ve inşâda olan ṭabi'atiniz kadar bunun da mûsıkîde o kadar tabi'ati var. Hicâz'dan pîşrev yapılmış; ustalar beğeniyor. Birkaç sene daha uğraşırsa en birinci mûsıkî hocalarından olur. İsti'dâd ṭabi'î olduğundan az himmetle çok taḥṣîl oluyor„ (Mektubun aslı T. Toros'un arşivindedir).

IX. EK — I.

(29. III. 1875 — 23. VIII. 1884)

EK—I.

Bu bölümde Kemal'in ondört mektubuna yer vermiş bulunuyoruz. Bunlar, eserin önceki üç cildinin basımından sonra elde edebildiğimiz mektublarıdır. Beşi Tâhâ Toros'tan, üçü Fâruk Kenç'ten Türk Tarih Kurumu'nca alınan, biri Es'ad Çinar'ın bize hediye ettiği ve kendi kütüphânemizdeki mektuplar arasında mevcûttur; geri kalan beşi şahsî araştırmalarımız dolayısıyle elde edilmiştir. Bu onüç mektubu yayımlarken, içindekilerin kolayca anlaşılabilmesi için herbirinin metninden önce yer verdiğimiz *önsöz*'lerde, bu bakımlardan gerekli bilgi verilmiştir.

Mektub ve *önsöz* numaraları, bu dördüncü ciltteki 1029 numaralı son mektubun devâmı olarak, 1030 numaradan başlatılarak yürütülmüştür. *Önsöz*'ler ile mektup metinlerinin bu numaraları yanında, parantez ( ) işâreti içerisindeki Romen ve Arab rakamları, bunların, eserin önceki üç cildinde basılmış olan *önsöz* ve mektupların hangisinden sonra yer alması lâzım geldiğini göstermektedir.

MXXX(CXLV[a]).—MXXI(CXLV[b])

Kemal'in aşağıdaki iki mektubu, Kânî Paşa-zâde Ahmed Rif'at'in *Hukûk-ı Umûmiyye* adlı eseri hakkında tenkîdlerini içine almaktadır. Rif'at Bey (1260 — 11 Şevvâl, 1308/1844 — 20 Mayıs, 1891), öğrenimini tamâmladıktan sonra Bâb-ı 'Âli Terceme Odası'na me'mûr olmuş, H. 1281 (1864)'de Petersburg Türkçe Baş -kâtibliği'ne ta'yîn edilmiştir. Ertesi yılda, Âdile Sultân'ın Mehmed Ali Paşa'dan doğan kızı Hayriyye Sultân'la nikâhlanarak 15 Muharrem 1282 (10 Haziran, 1865)'de Ferîklık rütbesiyle Dâr-ı Şûrây-i Askerî a'zâlığı'na getirilmiş ise de, altı ay sonra nikâh bozulmuş, 19 Mayıs, 1282 (31 Mayıs, 1866)'de rütbesi kaldırılarak Paris Sefâreti maiyyetine ta'yîn olunmuştur; bu vazifesinden isti'fâsı, 7 Muharrem, 1284 (11 Mayıs, 1867) tarihine rastlar[1]. Bu tarihten az sonra, 30 Mayıs'ta Ziyâ Bey, Ali Su'âvî, Namık Kemal Paris'e gitmiş bulunuyorlardı. Rif'at Bey önceleri, Avrupa'ya kaçan Genç Türkler'den çoğu gibi Kemal'den yana idi; fakat sonraları fikirce ayrılıklar baş göstermiş, hattâ Kemal, Kânî Paşa-zâde Rif'at

[1] İ. E. M. Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. VIII., İst., Maârif Basımevi, 1939, s. 1475 v.d.

ve Reşad Bey dışında, bütün arkadaşları adına *Hürriyyet* ve *Muhbir* gazetesi ile, dolayısıyle Ziyâ Paşa ve Ali Su'âvî ile fikirce müşterek olmadığını da i'lân etmiştir [2].

Kânî Paşa-zâde Rif'at, Pradié Fodéré'nin *Prenciṗes généraux de droit de Politique et de Legislation* adlı eserinin (Paris, 1869) *Birinci Bölüm* (*Cüz'-i Evvel*)'ününü önce *Hukûk-ı Umûmiyye* adıyle Türkçe'ye Paris'te bulunduğu sırada çevirmiştir. *Mukaddime*'sinde, Pâdişâh'ın *İrâde*'siyle Paris'e tahsil için gönderildiğinden, bütün vaktini Hukuk sâhasında ilerilemeğe ayırdığından bahisle, kalemiyle vatanına hizmet etmek, iki yıldanberi kendisine bu ilim dalında yol gösteren Pradié Fodéré'nin eserlerini tanıtmak maksadıyle bu kitabını hâzırlamış olduğunu yazar. Bu *Mukaddime*'nin ardında, *Lâyiha* başlığıyle *Hukuk* ve tarihçesine dâir bilgi vermiştir (Praris, Litografya basımı, 1285, s. 3-115). Eserin terceme kısmı ise iki *Bâb*'ı içine almaktadır (S. 1-96). Kemal'in, Paris'te bulunduğu sırada basılan bu eseri görmüş olması pek tabl'îdir; tenkIdlerinde, eserin bu basımından da bahsetmekle berâber, Magosa'da bulunduğu sırada yayımlanan *Hukuk* adlı ikinci basımı [3] üzerinde durduğu görülür. (İst., 1290). Kemal'in tenkIdlerinin anlaşılabilmesi için, eserin bu ikinci basımını kısaca tanıtmağa çalışacağız:

[2] F. A. Tansel, *Namık Kemal'in Husûsî Mektupları*, c. 1., Ankara, 1967, s. xxx, xxxiii. Kitabımızın bu cildinde, Rif'at Bey'in hayâtı, Paris'te iken Yeni Osmanlılar Cemiyeti mensûblarıyle yakınlığı, sonraları neden onlardan ayrıldığı ve üzerinde durduğumuz eseri hakkında yer-yer bilgi verilmiştir (Bk., *Umûmî İndeks, Rif'at, Ahmed, Kânî Paşa-zâde* ve *Ḥukûḳ-ı 'Umûmiyye* maddeleri).

[3] Seyfeddin Özege'nin *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Katalogu*'nda (Forma — 38, İst., 1974, s. 602, nu. 7912), eserin birinci cildinin Paris basımı 1285'in karşılığı 1868, her iki cildinin basım tarihi olan 1290 karşılığı 1873 olarak kaydedilmiştir. "Cüz-i evvel yalnız Hukuk başlığıyle„ deniliyorsa da, aslında, mütercimin önsözünden önceki dış kapakta yalnız *Hukûk* adı bulunmakla berâber (S. 1), *Cüz'-i Evvel* kısmının dış kapağında adı *Hukûk-ı Umûmiyye*'dir (S. 63). Ö. F. Akün'ün kitabında, bu eserimizin 1'inci cildinde mevcut, 1874'de yazıldığını tahmIn ettiğimiz 137 numaralı mektubun *önsöz*'ündeki bir yanlışımız kasdedilerek, "Nâşirin mektubda, Nâmık Kemal'in bahsettiği Kânî Paşazâde Rif'at'in Pradier-Fodéré'den tercüme "Hukûk-ı Umumîye„ adlı eserinin iki cildlik baskısının, üzerinde taşıdığı rûmî 1290 tarihini hicrî zannederek, 1873'de yapıldığını söylemesi (s. 353) yanlıştır. Eser ikinci kısmı ile birlikte 1874 Nisan'ı sonunda neşir sahasına çıkmıştır„ denilmiş, bu yanlışı tevsîk için şu 193'üncü not verilmiştir: "Neşir ilânları için bk. *Basîret*, nr. 1221, 22 Nisan 1290-17 Rebi'ülevvel, 1291; *Hayâl*, nr. 63, 1 Mayıs 1290„ (*Nâmık Kemal'in Mektubları*, İst., 1972, Edebiyat Fakültesi Matbaası, s. 473).

Hukûk-ı 'Umûmiyye'nin her iki cildi'nin kapağındaki 1290 tarihini Hicrî kabûl edip, Milâdî karşılığını 1873 gösterirken şu belgelere dayanmıştık: Kânî Paşa-zâde Rif'at Bey'in *Ḥaḳîḳat-i Ḥâl der Def'-i İḫtiyâl* adlı Paris basımının sonunda 27 Ramazân, 1286 tarihi vardır (Mâlî karşılığı *Takvîmü's-Sinîn*'e göre 19 Aralık, 1285; Milâdî'si 31 Aralık, 1869'dur. Bunda, "geçen sene âcizâne tercemesine muvaffak olduğum *Ḥukûḳ-ı 'Umûmiyye* kitabımın *hutbe*'sinde politika işlerinde kimseye peyrev ve hem-râh olmadığımı i'lân etmiştim„ cümlesinden, eserin H. 1285'de basıldığı anlaşılır (F. A. Tansel, *Namık Kemal'in Mektupları*, c. 1., Ankara, 1967, s. 177-78). Her iki

Rif'at Bey, *Bi'smi'llâhi'r-Rahmâni'r-Rahîm* başlıklı önsözünde, eserinin birinci cildini beş yıl önce neşrettiğinden, onun *Mukaddime*'sini bu ikinci basımında tashih ettiğinden bahsetmiş, ilk basımındaki Allâh'a duâ ile başlayan, yukarıda kaydettiğimiz ba'zı kısımları çıkarmıştır. İkinci cildi tamâmlamağa vakit bulamayışı, ilkinin de gurbette terceme edilmesi yüzünden tashihe muhtâc bulunduğu anlaşıldığı için ilk cildin *mukaddime* ve metnini gözden geçirip, tamâmladığı ikincisiyle birlikte neşrini faydalı bulduğunu anlatmıştır (S. 1-3); bunun ardında, *Mukaddime-i Mütercim* başlıklı ve giriş mâhiyetinde bölüm (S. 4-62) yer almaktadır. Bu bahsin başında kaydedildiğine göre insanın riâyet ve icrâsıyle yükümlü olduğu usûl'ün hepsi esâs bakımından *Ahkâm-ı Şer'iyye*, *Ahkâm-ı Akliyye* olmak üzre iki kısma ayrılabilir. Bizde *Ahkâm-ı şer'iyye*'yi bildiren *İlm-i Fıkh*'dır. *Ahkâm-ı Akliyye* ise *Hukūk-ı Husûsiyye*, *Hukūk-ı Umûmiyye* olmak üzre iki kısma ayrılmıştır. *Hukūk-ı Umûmiyye*'nin ayrıldığı bölümlere ise *Dâhilî Hukūk-ı Umûmiyye*, *Hâricî Hukūk-ı Umûmiyye* denilmektedir. İşte, *Hukūk-ı Umûmiyye* adı verilen bu eserin *Cüz'-i Evveli*'nde *Dâhilî Hukūk-ı Umûmiyye*, *Cüz'-i Sânî*'sinde *Hâricî Hukūk-ı Umûmiyye* mevżû'ları ele alınmıştır ve bunlar *İlm-i Siyâset*'in esâsını teşkil etmektedir.

Hukūk-ı Umûmiyye başlıklı *Cüz'-i Evvel*, üç Bâb'a ayrılmıştır: 1) *Ulûm-ı Tehzîbiyye ve Siyâsiyye*, 2) *İsti'dâd-ı İctimâ'*, 3) *Hükûmetin İki Başlıca Vazîfesi* (S. 65-141). Yine *Hukūk-ı Umûmiyye* adlı *Cüz'-i Sânî*'si *Makāle-i Mütercim* başlıklı giriş kısmından (S. 3-39) sonra, dört bölümü içine almaktadır: 4) *Akvâm'ın İsti'dâd-ı İctimâ'ı* (S. 4-74), 5) *Vuzerây-i Umûm* (S. 75-107), 6) *Kuvve-i Harbiyye* (S. 109-144), 7) *Hükûmetin İkinci Derecede Vazâîfi* (S. 145-59). Kitabın sonuna her iki ciltle ilgili *Ḫaṭâ ve Ṣavâb Cedveli* (S. 163-67) ve *Istılâhât-ı İlmiyye Cedveli* eklenmiştir (S. 169-88). Bu cedvelin epeyi emek verilerek hâzırlandığı anlaşılır; ıstılâhlar Fıransızca olarak alfabetik sıralanmış, bunların yanına Arab harfleriyle Türkçe karşılıkları, her iki ciltte kullanıldıkları sayfalar da gösterilerek kaydedilmiştir.

Kemal, içindekileri aydınlatmağa çalıştığımız *Hukūk-ı Umûmiyye* hakkındaki mektubuna, Rif'at Bey'in şiirlerinin ve bu eserinin ilk cildinin birinci basımına yazdığı *Mukaddime*'sindeki ifâdesinin —medheder gibi görünerek— hiç de iyi sayılamayacağına dokunmakla, böyle bir eserin Türkçe'ye çevrilmesinden yana olmadığı için, muhâtabının, kitabın mâhiyyeti husûsundaki düşüncelerine katılmadığını bildirmekle başlamıştır.

Kemal'e göre, menfaatimize, i'tikād, bizi ayakta tutan âdet ve an'anelelerimize uygun eserler dilimize çevrilmelidir; Pradié Fodéré'nin eseri ise bu şartlara uygun değildir. Bu müellif, hukūkcu ise de, Paris'te bir Ermeni mektebi'nde hocadır; bu, Fıransızlar'ın bile onu mühim saymadıklarını gösterir. Bu yüzden, *Hukūk-ı Umûmiyye*

---

cildinin kapağında 1290 tarihi bulunan ikinci baskısının *önsözü*'ndeki "Bundan beş sene evvel *Cüz'-i Evvel*'ini neşretmiş idik„ ifâdesi de, ilk basımı H. 1285'de yapıldığına göre, bundan beş yıl sonrayı gösteren 1290 basım tarihinin Mâlî değil, Hicrî olduğunu, bunun Milâdî karşılığı olan 1873 tarihinin yanlış olmadığını gösterir. Kitapların neşrini bildiren i'lânlar, basım tarihlerinin tesbitinde ba'zı husûslarda faydalanılmağa değer; yıl sonunda formalarının, hattâ dış kapağının basımı tamamlanan bir eserin, matbaaca kitap şekline konulması, v.d. işler dolayısıyle satışa çıkarıldığının, neşri i'lânının ba'zan ancak birkaç ay sonra mümkün olabileceğini de söyleyebiliriz.

gibi ehemmiyetli bir konu üzerine yazdığı eserin de değeri olamaz. Rif'at Bey, müellifin bu eserini dilimize çevirmeği, onun talebesi olduğu için tercih ettiğini yazmıştır; fakat üstâdı hakkındaki bu iyimserliği, eserin tenkîdine engel olamaz.

Kemal'in, bu istidlâllerden sonra, birinci mektubunda tenkîd ettiği mes'eleleri eserin aslı ve tercemesiyle ilgili olarak ikiye ayırabiliriz. İlkine örnek olarak, *Ahlâk* ilmi, dolayısıyle *İlm-i hak* ve *nâ-hak* ta'birlerine dâir verilen bilginin yanlış olduğu mes'elesidir. Mektubun ikinci kısmı bu yoldaki tenkîdlerine ayrılmıştır. Üçüncü bölümünde üzerinde durulan terceme yanlışları ile, *Economie Politique* karşılığı olarak *İlm-i Tedbîr*; aslını kaydetmediği bir kelimenin karşılığı *ġāyet* olması gerekli iken *fâ'ide* denilmiş bulunmasıdır.

Kemal'in bu mektubunu yolladığı dostu, cevâbında, tenkîdlerine devâmını istediğini bildirmiştir; mektuplardan ikincisi bu isteğin yerine getirilmesi için yazılmıştır. Bunda da, ilkinde olduğu gibi tenkîdler yalnız terceme edenin değil, birinci mektubunda görüldüğü gibi müellifin bilgi yanlışlarıyle de ilgilidir:

Kānûn'un ta'rifine âit cümle dilimize çevrilirken, ilim bakımından ma'nâya tasarruf edilemeyerek, ta'rif'te esâs olan şumûl ve kısaltma husûsıyyetlerini gözönüne almamıştır. *Meḥâsin-i Muṭlaḳ* yerine *Ḫayr-i Muṭlaḳ* ta'birini kullanması da, bu ibârede İslâm dîni i'tiḳādlarına hiç uymayan bir ma'nâya yol açmıştır. *Menfa'at-i husûsî* yerine ise, menâfi'-i şahsiyye denilmesi yerinde olurdu. *Droit* kelimesinin Fransızca'da hem *hak*, hem *vazîfe* anlamına geldiğini, Türkçe'de ise *hak* kelimesinin *vazîfe* ma'nâsında kullanılmadığını öne süren Kemal, dilimizde *hak* kelimesinin öyle iki ma'na ifâde etmediğini yazmıştır; çünki, şahsî menfa'atlerimizi umûmun menfa'atine fedâ etmemiz Hukūk-ı tabî'iyyeden değil, insânî vazîfelerimizdendir. Bu münâsebetle, *Hukūk-ı Tabî'iyye*, bir başka ta'birle *Ḳavânîn-i İlâhiyye* ile *Hukūk-ı Mevżū'a* üzerinde epeyi durduğu görülür:

Kemal, *Hukūk-ı Mevżū'a*'nın ta'rifine başlangıç teşkîl eden uzunca cümlenin, Pradié Fodéré'nin eserindeki ma'nâyı tam değil bir bakıma ifâde ettiğini, fakat ma'nâsının İslâm âlimlerinin ta'yîn eyledikleri *Teşrî' usûlü*'ne aykırı düşmekle kalmayıp, müellifin ondan biraz önceki cümlelerindeki fikirlerini de yalanladığını ele almış, *Hukūk-ı Tabî'iyye* (*Hukūk-ı İlâhiyye*) sâhasında epeyi bilgi, örnekler de vererek, bu şerî'ata aykırı düşme, müellifinin biribirini yalanlayan fikrleri mes'elesini isbât etmeğe çalışmıştır. Mektubunda en çok durduğu *kānûn* ve nevi'leri hakkındaki ta'rif ve bilgilerin yanlışlığı, bunun bir örneği de *serviteur* kelimesi karşılığı olarak *istirḥāḳ*'ın kullanılması yüzünden meydâna gelen garip ma'nânın tenkîdidir. Kemal eserin aslındaki *kölelik, esirlik* bahsinde bunların *İlâhî Kānûnlar*'a (*Ḳavânîn-i Tabî'iyye*'ye), insanlığa aykırı gösterildiği mes'elesini de ele almış, böyle bir bahis dilimize çevrilirken Avrupa'daki esâretle, meşrû' esâret arasındaki bütün ayrılıkların bir hâşiye ile anlatılmasının bir mütercim için en büyük vazîfelerden biri bulunduğu kanâatinde olduğunu da belirtmiştir. İşâret ettiği bir başka terceme yanlışı *insâf-ı tabî'î* yerine *hakkāniyyet* ve *ihsân-ı tabî'î* kullanmak sûretiyle, Pradié Fodéré'nin maksadına uymayan ma'nâ çıkarmamıza yol açılmış bulunulmasıdır.

Kemal'in, öne sürdüğü, yukarıdanberi üzerinde durduğumuz yanlışların hemen -hemen hepsi, Rif'at Bey'in terceme hatâları, ba'zı ihmâlleri dolayısıyledir. Müellifle ilgili tenkîdleri ise başlıca iki noktada toplanabilir: Biri, müellifin, insanların biribiriyle hüsn-i ittifāk, hüsn-i i'tilâf, ya'ni iyi geçinmeleri hâlinde bulmalarını

önce *İlâhî Kânûnlar*'dan saydığı hâlde; sonra her kavimde, husûsî i'tikādlarına üstün kānûn yapmak ve i'tirâz etmek salâhiyyetini görmek husûsundaki fikri dolayısıyle tenâkuza düşmüş olmasıdır. Öteki yanlışı ise, müstebid sûrette idâre edilen memleketlerde, *kānûn*'u *Emîr'in keyfî* diye ta'rifidir. Kemal'in, keyfî olarak, bir şahıs tarafından öne sürülen bu emirlere neden *kānûn* denilemeyeceğini isbâtlayabildiğini görmekteyiz.

Kemal'in *Hukūk* dalında çalışmalarına dâir bir inceleme yayımlayan Ziyâeddin Fahrî Fındıkoğlu, onun bu yoldaki çalışmalarına 1865'den i'tibâren başladığı, Türk Hukūk tarihi ile alâkalı bir cebhesi varsa, bunun 1865-71 yıllarında teşekkül ettiği neticesine varmıştır. Ebüzziyâ'dan başlayarak Kemal'e dâir birçok yazılarda, şâirimizin Paris'te bulunduğu sırada Hukūk öğrenimi yaptığı mes'elesine de temâs edildiği görülür. Ancak, bu mes'eleyi aydınlatıp isbâtlayıcı belgelere sâhip olmadığımızı da söyleyebiliriz; esâsında, Ebüzziyâ da, bu husûsta verdiği bilgiyi isbâtlamış değildir. Kemal'in muhtelif eser ve makālelerine dayanarak Türk Hukūk tarihi'ndeki yerini aydınlatmağa çalışan Z. F. Fındıkoğlu bu incelemesinde *Hukūk tarihi'mizde Tanzîmât ve Nâmık Kemal*, *Nâmık Kemal'de Hukūkî Mücâdelecilik*, *Nâmık Kemal ve Hukūkî Şahsiyeti* üzerinde durmuş, onun bu ilim dalında neşrettiklerini epeyi inceledikten sonra, muhtelif mes'elelere dâir düşünce ve ta'riflerini, ferd ve devlet münâsebetleriyle ilgili düşüncelerini de ele almıştır. Kemal'in Hukūk sâhasındaki bilgi ve düşünceleri üzerinde çalışanlar için çok mühim olan aşağıdaki iki mektubundan ise, ancak, İhsan Sungu'nun *Tercüme Mecmuası* ile *Tanzîmât* adlı eserde bulunan makālesindeki notlara dayanarak bahsetmiştir [4].

Kemal'in aşağıdaki iki mektubunda kime yazıldığını belirten bir kayid yoktur; yayımlandığı *Muharrir* mecmuası Ebüzziyâ Tevfik tarafından neşredildiğine, mektuplarından ilkinin üçüncü paragrafının başında, hitâbettiği kimseden yedi-sekiz sene evvel dünyâya geldiğinden bahsettiğine göre [5], Ebüzziyâ Tevfik'e gönderilmiş olduğu düşüncesindeyiz.

---

[4] *Türk Hukuk Tarihi'nde Namık Kemal*, *İş* mecmuası, nu. 2, İst., 1941, s. 41-87.

[5] *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki *Ebüzziyâ Tevfik* maddesinde doğumunu 1848 olarak kaydetmiştik (30. Cüz, İst., 1946, Millî Eğitim Basımevi, s. 100[a]). Torunu, değerli gazetecilerimizden Ziyâd Ebüzziyâ, bize, 16 Haziran, 1971 tarihli mektubuna ek olarak, Seyfeddin Özege'nin Başbakanlık Arşivi *Sicill-i Ahvâl Defterleri*'nden (*Defter* — 183, s. 146) istinsâh ederek kendisine verdiği belgenin fotokopisini yollamış, bu hayât çizgisinin çok mühim yanlışları içine aldığını yazmıştır. Sonunda 28 Mart, 1328 (10 Nisan, 1912) tarihi bulunan bu belgede, doğum tarihinin, "1267 sene-i Hicriyyesi'nde, sene-i Mâliyye 1266,, tarihi olarak (Milâdî: 1850) gösterilmesinin de doğru olmadığını söyleyebiliriz. Bu belgenin muhteviyâtı, değerli meslekdaşım Prof. Kaya Bilgegil tarafından, "Başbakanlık Arşivi *Sicill-i Ahvâl Defteri*,, dip-notu verilerek, Mâlî seneler Milâdî'ye çevrilmeksizin, fakat ay adları günümüzdeki şekliyle, dili sâdeleştirilerek kısaltılmak sûretiyle 13 madde hâlinde kaydedilmiş, bütününün yeni harflerimize çevrilmiş metni, fotokopisi de neşredilmiştir (*Yakın Çağ Türk Kültür ve Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar*, Erzurum, 1980, Atatürk Üniversitesi Basımevi, s. 164, 206, 245). Talha Ebüzziyâ'nın oğlu Ziyâd Ebüzziyâ, bize, 23 Ocak, 1972 tarihli mektubuyle birlikte, dedesinin doğum tarihini kesinlikle tesbiti-

Kemal'in tenkîdleri, *Hukûk-ı Umûmiyye*'nin *Cüz'-i Evvel*'inin *Ulûm-ı Siyâsiyye ve Tehzîbiyye* başlıklı *Birinci Bâb*'ının bütünü değil, ba'zı bahisleri hakkındadır; *Ahlâk, İlm-i Tedbîr* bahisleriyle ilgili tenkîdlerine mektuplarından ilkinde (Bk., *H. U.*, s. 66-70); *Kânûn* bahsine dâir olanlara ise ikinci mektubunda yer vermiştir (Bk., *H. U.*, s. 81).

Kemal'in bu mektuplarının tenkîd metodu bakımından iyi tarafları fikirce, bilgi yönünden yanlış bulduğu ibâre ve cümleleri eserden aynen naklettikten sonra tenkîdlerine yer vermesidir; dayandığı örneklerden hepsinin değilse de, bir-ikisinin bulunduğu sayfaları işâret etmesi de tenkîdlerinin bu nev'in usûllerine uygun yönleridir. Terceme edilecek bir eserin seçilmesinde yararlı, akla uygun, tanılmış, o milletin dayandığı ma'nevî kıymetlere, i'tikâdlarına uygun olup-olmadığının gözönüne alınması gerekli olduğunu öne sürmesi de kayde değer; bu husûsiyyetler aranmaksızın terceme olunan bir eserde ise, hiç değilse, o eser dilimize çevrilirken, bağlı bulunduğumuz ma'nevî esâslara, inançlarımıza aykırı düşen bilgi ve düşüncelerin ne bakımdan farklı olduğunun hâşiyeler (dip-notlar) hâlinde belirtilmesini terceme edenin başta gelen vazîfelerinden sayması tenkîdlerinde millî görüşün hâkim olduğunu gösterir. Bu yüzden, ma'nevî hayâtımıza, İslâmiyet'e aykırı düşen bilgi ve düşüncelerin tenkîdinde ifâdesinin, şahsiyyâta dökülen, tarafsız kalmadığı tenkîdlerine göre çok daha şiddetli bir hâl aldığı görülür. Zeynü'l-Âbidin Reşîd'e, Magosa'dan 1874'de gönderdiğini tahmîn ettiğimiz mektubundaki, "Aman birâder, Kânî Paşa-zâde Rif'at, *Hukûk-ı Umûmiyye*'sini neşretmiş. Andan bir nusha isterim; çünkî beyimizin de ensesinde boza pişirmek iktizâ ediyor„ cümlesi de[6], eser hakkında yazacağı tenkîdde tarafsız kalamayacağını anlatır. Bu yüzden, Süleyman Nazif de, Kemal'in bu tenkîdi dolayısıyle, Ebüzziyâ'ya yazdığı mektubunda, "Kânî Paşa-zâde Rif'at Bey merhûmun, nev'i miyânında bu gün bile güzîde ve belki yegâne bir

---

mize yarayan bir belgenin fotokopisini de göndermiş bulunuyor. Doğum tarihi, Ebüzziyâ Tevfik'in babası Kâmil Efendi tarafından, Gelenbevî İsmâil Efendi'nin *Risâle-i Müşelleşât* adlı eserinin bir sayfasına kaydedilmiştir: "Bu gece ba'de'l-'işâ' bir maḥdûmum tevellüd idüb, nâmı Tevfîḳ tesmiye kılınmıştır. Cenâb-ı Ḥaḳ, cemî' umûrunda Tevfîḳât-ı İlâhiyye'sine muvaffaḳ ve maẓhar-ı sa'âdet ve refâh-ı muṭlaḳ buyursun! Âmîn ve be-ḥurmeti *Yâsîn*.„ Sonunda 17 şehr-i Rebî'ü'l-Evvel, sene 1265 — Hasan Kâmil tarih ve imzâsı bulunan bu belgeye dayanarak, Ebüzziyâ'nın, *Taḳvîmü's-Sinîn*'e göre Mâlî 29 Ocak, 1264, Milâdî 10 Şubat, 1949 tarihine rastlayan Cum'aertesi gününün akşamında, ortalık karardıktan sonra doğduğunu söyleyebiliriz. Kemal'in doğumu 21 Aralık, 1840 tarihindedir; Ebüzziyâ'nın, ondan yaklaşık sekiz yaş küçük olduğu anlaşılır.

[6] Bk., bu kitabımızın 1'inci cildi, s. 354-55, nu. 137. Yine Z. A. Reşîd'e yolladığı, tarihsiz, 1875 Mayıs'ında yazıldığını tahmîn ettiğimiz mektubunda Joufroy'nın *Droit Naturel* adlı eserinin gönderilmesini istemiştir (A. c., s. 389, mektup nu. 151). Kemal'in *Hukûk-ı Umûmiyye* hakkında tenkîdlerini içine alan ve üzerinde durduğumuz mektupları, eserin *Birinci Bâb*'ına dâirdir. *İkinci Bâb*'ı *Hukûk-ı Tabî'iyye ve Hukûk-ı Mevzû'a*'ya ayrılmıştır. *Droit Naturel*'in gönderilmesini istemesi, yanılmıyorsak, henüz tamâmlanmayan tenkîdlerine devâm edebilmesi için ihtiyâcı olduğundandır.

kitâb olan *Ḥuḳūḳ*'una dâir — ġālibâ *Muharrir* mecmuası'nda görmüş olduğum — bir mu'âḥaẕe-nâmeyi, 'aḳl-ı ḳaṣırım ḥaḳ ve inṣâfa pek de muvâfıḳ bulmamıştı„ der[7]. Ebüzziyâ Tevfik, Süleyman Nazif'in bu fikrine pek katılmamaktadır; "Rif'at Bey merḥûmun *Ḥuḳūḳ*'una olan i'tirâżı, *ḥaḳīḳati* gerek ẕât-ı 'âlilerince ve gerek sâ'ir pek çok ẕevâtca mechûl olan bir ḥikmet-i Ḥuḳūḳ'a mebni idi; fakat andaki i'tirâżının en mühim cihetleri Rif'at Bey'e değil, hocası Pradié Fodéré'ye 'âid olduğundan, baḫş bütün-bütün zannınızın ḫilâfınadır. Yanımda *Muharrir* nusḫaları bulunsa idi, isbât-ı müdde'â edecek bir ḫayli fıḳralar işhâd edebilirdim„ cevâbını vermiştir[8]. Mes'elenin gerçek yanı, eserin müellifini de tenkîd ettiği, yukarıda kaydettiklerimizden anlaşılacağı üzre, âdet ve an'anelerimize, inançlarımıza aykırı düşen fikirleri içine alan böyle bir eseri dilimize çevirdiği, böyle fikir ve bilgilerden yanlış olanları, memleketimizin ma'nevî hayâtıyle bağdaşmayanları bir hâşiye ile olsun işâret etmediği için Rif'at Bey'e de yöneliktir.

Kemal'in ilmin *Hukūk* dalı ile ilgisini, dilimize çevrilecek eserlerin seçilmesinde tutulacak yol, tercemede gözönüne alınması gerekli ba'zı husûslar hakkında düşüncelerini aydınlatan, mes'eleleri İslâmî ve millî bakımdan ele aldığı bu iki mektubu, muhtelif sâhalarda çalışanlar için faydalanılacak değerli bir belge sayılabilir.

Her iki belge, *Mükâtebât-ı Siyâsiyye — Birinci Mektûb* ve *İkinci Mektûb* başlığıyle *Muharrir* mecmuasında yayımlanmıştır (C. 1., İkinci Cüz', s. 33-36; Üçüncü Cüz', Ġurre-i Rebī'ü'l-Evvel, s. 65-70). Birincisinin basımında mecmuanın neşrini gösteren hiçbir tarih yoktur; ikincisininkinde yalnız ayın adı kaydedilmiştir[9]. Bu

[7] *Süleyman Nazif Beyefendi'nin Âsâr-i Kemal'e dâir Bir Mektubu*, *Macmûa-i Ebüzziyâ*, yıl-30, nu. 95, 12 Cemâdi'l-Evvelî, 1329, s. 527.

[8] *Süleyman Nazif Beyefendi'ye*, a. mec., nu. 101, 25 Cemâdi'l-Âhirî, 1329, s. 709. Kemal'in *Hukūk-ı Umûmiyye* hakkındaki fikirleri için ayrıca bk., bu eserimizin 1'inci cildinin *Umûmî İndeksi*.

[9] *Muharrir*'in 1 ve 2'nci sayısında çıktığı ayı gösteren tarih yok, dış kapaklarında 1293 tarihi vardır; 1'inci sayısındaki *Ḳārī'īn'e* başlıklı T. Ebüzziyâ imzâlı yazının sonunda 19 Şevval, 1292 (18 Kasım, 1875) tarihi görülür. 3-5'inci sayılarının dış kapaklarında 1293, ilk sayfalarında ise sırasıyle Ġurre-i Rebī'ü'l-Evvel (27 Mart, 1876), Ġurre-i Rebī'ü'l-Âhir (26 Nisan, 1876), Ġurra-i Cemâdi'l-Evvelî (25 Mayıs, 1876) tarihleri vardır; bu beşinci sayısının arka dış kapağındaki *İ'lân-ı Husûsî*'de, mecmuanın aylık olduğundan, dört nushasının muntazam olarak yayımlandığından, matbaaca ba'zı engeller yüzünden 5'inci sayısının üç ay aradan sonra basılabildiğinden bahisle, o engeller kalktığından bundan böyle düzenli neşredileceği abonelerine bildirilmiştir. 6'ncı sayısı (Ġurre-i Cemâdi'l-Âhire, 1294 (13 Haziran, 1877), 7'ncisi Ġurre Receb, 1294 (12 Temmuz, 1877), 8'incisi altı ay sonra, Ġurre-i Ṣafer, 1295 (4 Şubat, 1878)'de neşredilmiştir. İlk beş sayısı *Tasvîr-i Efkâr*, geri kalanları Mihran Matbaası'nda yayımlanan bu derginin kendi kitaplığımızdaki gibi Millî Kütüphâne'de de bütünü sekiz sayıdan ibârettir. Millî Kütüphâne yayınlarından *Eski Ḥarfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Katalogu*'nda 1'inci sayısının Sefer (Safer)'de basıldığı, her hâlde 3'üncü sayısındaki Rebī'ü'l-Evvel kaydine dayanılarak tesbit edilmiştir. "İstanbul Belediye Kütüphânesinde 0.246 numarada 1292 yılı 1-8 sayı vardır„ *Not*'u ise (Ankara, 1963, Millî Kütüphane Cilt ve Basım Atelyesi, nu. 1043), gerçeğe aykırıdır. Belediye Kütüphânesi kart katalogundaki 1292 kaydi, derginin

sayıların dış kapaklarındaki İstanbul, 1293, *Tasvîr-i Efkâr* Matbaası kaydine ve *İ'lân-ı Husûsî* başlıklı belgeye dayanarak ilkinin 27 Şubat, 1876'da; ikincisinin ayni yılın 27 Mart sayısında yayımlanmış olduğunu söyleyebiliriz.

Kemal'in, 29 Mart, 1875 tarihli mektubunu Ebüzziyâ'ya gönderdikten sonra, ondan, tenkîdlerine devâm etme isteği bildirilen bir mektup aldığı, tarihsiz olan bu ikinci mektubunu, ilk paragrafından anlaşıldığı üzre, bu isteği yerine getirmek için yazdığı anlaşılır. Bu yüzden, mektubun aradan uzun zaman geçtikten sonra değil, o sıralarda, 1875 Mart—Nisan'ında yazılmış olabileceğini sanmaktayız.

Her iki mektubun yeni harflerimize çevrilen metnini, içindekileri aydınlatıp kıymetlendirmeğe çalışarak, Türk Hukuk Kurumu tarafından, Fuad Köprülü'nün Müdür'ü bulunduğu *Türk Hukuk Tarihi Dergisi*'nde neşretmiştik (C. 1., 1941-42, Ankara, 1944, İst., *Cumhuriyet* Matbaası, s. 51-66). Bu neşirde tertip yanlışı olarak 60'ıncı olması gerekli sayfa 61'inci; 61'inci sayfa ise 60 numaralı sayfa olarak bağlanmıştır. Bu iki sayfa yer değiştirince, mektup metninin basımında bir eksiklik bulunmadığı görülür. Yine o ilk neşrimizdeki tertip, veyâ hatâlı tesbitimiz yüzünden meydâna gelen metinle ilgili yanlışları bu ikinci basımda düzeltmiş bulunuyoruz.

---

ilk sayısındaki *Kâri'în'e* başlıklı yazının sonundaki tarihe dayanılarak verilmiş olsa gerektir. *Muharrir*'in sekiz sayılık Birinci Cild'inden başkaca bir cildi yoktur.

Eserimizin 1'inci cildinde (S. 413 v.d.), Kemal'in Ebüzziyâ Tevfik'e yolladığı, 1875'de yazdığını tahmîn ettiğimiz mektubunun içindekileri aydınlatmak için Ebüzziyâ'nın *Mâhiyyât* adıyle neşrettiği makâlelerinden bahsetmiş, bu münâsebetle kaydettiğimiz dip-notlardan 3'üncüsünü, "*Muharrir Mecmûası*, nu. 7-8, Safer — Receb, 1292 (1875),, olarak vermiştik. Bu notta, mecmuanın yayımlandığı tarih yanlış ve eksiktir. Az önce kaydettiklerimizden anlaşılacağı üzre, *Muharrir*'in 7'nci sayısı da, Arabî ayın ilk günü, Ğurre-i Receb, 1294 (12 Temmuz, 1877); 8'incisi Ğurre-i Safer, 1295 (4 Şubat, 1878)'de yayımlanmıştır. 3'üncü nottaki 1292 (1875) yerine gün, ay ve yılı gösteren bu tarihleri kaydetmemiz gerekli idi; düzeltiriz.

Ö. F. Akün, CLXIV numaralı bu mektup dolayısıyle tenkîdlerinde, [Nâşir..... Ebüzziyâ'nın "Mâhiyât„ adlı makale serisinin tarihini de: "Muharrir Mecmuası, nu. 7-8, Safer-Receb, 1292 (1875),, şeklinde hem ters, hem de yanlış göstermiştir (s. 414, not 3). "Muharrir" mecmuasının 7'nci sayısı 1292 Safer'inde değil, 1293 Receb'inde (Temmuz 1876) çıkmıştır; 8 inci sayının da neşir tarihi Receb 1292 değil, Safer 1294 (Şubat, 1877)'dir] bilgisine dayanarak düzeltmiştir (A. e., s. 500 v.d.). Bu tarihlerin nekadar yanlış olduğu, Safer-Receb kaydimizde bir terslik bulunmadığı, ayni notun biraz önce tarafımızdan düzeltilen şekliyle karşılaştırılınca anlaşılır. Şahsiyyâta dökülen isnâdlar bir yana bırakılırsa, üzerinde durulan bir başka yanlışımız, ayni mektubun yazıldığı tarihle ilgilidir. Mektubun her iki neşrindeki 1 Muharrem, 1292 tarihi gözümüzden kaçmış, fakat tarihini, gün ve ayını tesbit edemeyerek, ?.? 1875 şeklinde kaydetmiştik. F. Akün'ün eserinde, 1 Muharrem, 1292'nin Milâdî karşılığı kasdedilerek, "Hakikî tarihi 7 Şubat 1875 olan, bu mektubun kronolojik sıradaki asıl yeri de CXLII numaralı mektuptan öncedir„ denilerek, yılını tesbitte yanılmadığımız bu tarihe gün ve ay, doğru olarak ilâve edilmiştir (A. e., s. 500). Eserimizde, 142 numaralı mektup tarihsizdir (S. 363); tarihini, ?. 11. 1875 olarak tesbit etmiştik. Günü belli olmayan bu mektubtan önce 7 Şubat tarihli mektubun yer alması gerekli olduğunun öne sürülmesi pek de sağlam bir fikir sayılamayacağı düşüncesindeyiz.

1030 (145ª). Ebüzziyâ Tevfîk'e

29.III.1875

Birâder,

'İzzetlu Rif'at Beyefendi'nin *Ḥukūḳ-ı 'Umûmiyye* tercemelerini ana da'ir olan mektûbunla berâber aldım. Beyefendi'nin ötedenberi ba'żı âṯâr-ı şi'riyyelerini ve kitâbın muḳaddema neşrolunan *birinci cüz*'ünü görmüş ve kendilerinin ṭabı'at-i edîbânelerinde olan feyż ve ḳuvveti anlardan istidlâl etmiştim[10]; binâ'en-'aleyh eṯerin ve ḫuṣûṣıyle muḳaddimelerin şîve-i ifâdelerince mektûbunda olan evṣâfa ben de iştirâk ederim. Yalnız *Cüz'-i Evvel*'in muḳaddemki ṭab'ında olan *Muḳaddime* gerek iḥtivây-i ḥaḳîḳat ve gerek belâġatce şimdiki *Muḳaddime*'ye ziyâdesiyle fâ'iḳ olduğundan, anın imḥâsıyle, yerine bunun iḳâmesine te'essüf eylerim.

İhtimâl ki żikrolunan *Muḳaddime*'nin ḥâliyle neşri maḳrûn-ı cevâz olamamıştır. Eğer bu zan muvâfiḳ-i ḥaḳîḳat ise, Beyefendi başka bir muḳaddime tertîbinde bi'ṭ-ṭab' ma'żûrdur; lâkin terceme olunan kitâbın mâhiyyeti ḫuṣûṣunda tarafdâr olamam; çünki bir eserin menfa'at-baḫş olması ẕâten ma'ḳûl ve maḳbûl ve ḫuṣûṣıyle intişâr edeceği milletin 'aḳāyid ve ḳavâ'idine muvâfiḳ bulunmasına tavaḳḳuf eder. Mevżû'-i baḫṯ olan kitâb ise bu şerâ'iṭ'in hiçbirini câmi' görünmüyor.

Dünyâya senden yedi-sekiz sene evvel geldiğim cihetle, bi'ṭ-ṭab' intihâz-ı zamâna daha ziyâde muḳtedir olduğumdan, okuduğum veyâ işittiğim şeylerin keşretine ḥürmeten, muṭâla'asına raġbet eder isen, o bâbda olan mülâḥaẓâtımı tafṣîlen yazarım. İftirâḳ-ı şûrî cihetiyle, vâsıṭa-i münferide-i ülfetimiz olan muḥâberâtı su'âl-i ḫâṭır ve tevsîḳ-ı maḥabbet gibi resmî ve ḫâyîde sözlerle bitirmekten ikimizce dahi istifâdeyi mûcib böyle bir baḫṯ açmak elbette daha fâ'ideli olacağından, żikrolunan kitâb ḥaḳḳında ḫâṭırıma vârid olan şeyleri şimdiden yazmağa başladım; ister isen, ilerisine de devâm ederim.

[10] Mektubun bu paragrafının ilk kelimesi dışında buraya kadarki cümleleriyle, sondan iki ve üçüncü paragrafının birkaç cümlesi İ. E. M. Kemal tarafından *Muharrir* mecmuasından naklen neşredilmiş, mektubun tarihinin 29 Safer, 1292 olduğu kaydedilmiştir (A. e., s. 1477). Günü gösteren tarih *Muharrir*'de 29 değil, 21'dir.

1. Taḥḳîḳâtıma göre, Mösyü Pradié Fodéré, Avrupa'nın Fenn-i Ḥuḳûḳ'unda müdevven olan dersleri görmüş ve ḫâcelik ru'ûsuna dahi nâ'il olmuş ise de, Paris'teki Ermeni mektebi'nden başka bir raḥle-i ifâde bulamadığından, kendi ḳavmi arasında bile mesmû'u'l-kilem olmayan bir adamın, ḫuṣûṣıyle siyâset gibi umûr-ı dünyeviyyeye muta'allıḳ ʃunûnun en mühim ve daḳîḳ olan bir fenden baḥseden kitâbını —'aḳâyId ve ṭarz-ı idârece Avrupa ile iḫtilâfımız bu'de'l-Maşrıḳayn hükmünde iken— lisân-ı Osmânî'ye naḳletmek bir müfId ḫidmet değildir sânırım. *Ḥuḳuḳ-ı 'Umûmiyye* nâmıyle *Cüz'-i Evvel*'in birinci neşrinde *muḳaddimât*'tan Beyefendi Mösyö Pradié Fodéré'den ders okuduğu cihetle ustâdlık ḥaḳḳına ri'âyeten kitâbın tercemesine himmet buyurduklarını beyân ediyorlar. Vâḳı'a hükmünce tilmIẕlik ḥaḳḳına i'tinâ en ziyâde maḳbûl olan ḫaṣâ'il-i ḥaseneden ise de, mevâdd-ı ma'lûmeden olduğu üzre umûr-ı memdûḥadan hiçbirinde dahi ifrâṭ bir vechile câ'iz olamayacağından, ḳavâ'id-i siyâsiyye-i İslâmiyye'ye pek de muvâfaḳati ve millet-i muḫterememize bir menfa'ati olmayan öyle bir eṣer nekadar ḫüsn-i niyyet üzre neşrolunmuş olsa, aṣḥâb-ı i'tibâr naẓarında şâyân-ı baḥṣ ve mülâḥaẓa görülmek şâ'ibesinden bir vaḳt kurtulamaz.

2. Ḥuḳûḳ'ta, "*Aḫlâḳ*, ilm-i ḥaḳ ve nâ-ḥaḳ olmak ḥasebiyle, insânın bi'l-cümle meẓâhir-i ictimâ'iyye ve ṣaḥṣiyyesine bakar,, denilmiş ise de, İlm-i ḥaḳ ve nâ-ḥaḳ 'aḳâyid-i İslâmiyye'ce aḥkâm-ı ṣer'iyye olarak, aḫlâḳ ise tezkiye ve tehẕIbe ḫidmet edecek evleviyyet ve efḍaliyyet-i mu'âmelâta muta'alliḳ birtakım taṣavvurât-ı ḥikemiyyedir. İbn SInâ gibi, NaṣIr-i Ṭûsî gibi, Hüseyin Vâ'iẓ gibi ecille-i hükemâ ve 'Ulemây-i İslâmiyye'den ba'ẓı ẕâtlar aḫlâḳa dâ'ir pek çok şeyler yazmışlarsa da, eserlerine *Kitâb-ı Aḫlâḳ* nâmı vermişler.

Millet-i müteşerri'ay-i İslâmiyye içün, "Hürriyyete 'aḳıl nâmına olarak ḳânûnlar vaż'eder, ḥareket-i beşeri idâre eyler, aḫlâḳa niẓâm verir, muḳteżây-ı hayâtımızı bildirir, vaẓâ'if ve ḥuḳûḳ-ı ḥükmiyyemizi öğretir, bize ḫayr ve şerri ve feżâ'il ve rezâ'ili gösterir,,; ancak, *Kitâb* ve Sünnet'den muḳtebes olan aḥkâmdır. VaẓIfemizin fevḳında olarak, icrâ edilebilecek mu'âmelât-ı muḥassene hiçbir vaḳitte bir ḥad, veyâ ta'rIf altına alınabilmek ḳâbil değildir ki bir fen teşkIlline ṣâliḥ olabilsin. Ta'rIf-i mevżû' ve ġâyetten 'ari, dünyâda nasıl ilim ve yâḫûd fen görülmüş?..

Aḫlâḳa muta'alliḳ olan mülâḥaẓât-ı ḥakImeyi kitâbda Irâd olunan ve bâlâda ba'ẓı ifâdâtı naḳledilen aḥvâline şâmil ve kâfil

'addeder isek, insânın tedeyyün ihtiyâcından vâreste olması lâzım gelmez mi? Ḥaḳ ve nâ-ḥaḳḳı *Aḫlâḳ* sâyesinde öğrenmeğe isti'dâd-ı beşer muḳtedir olsa idi, inbâ'-i İlâhiyye'ye ne ihtiyâc kalırdı!

Ṣırf 'aḳıl cihetine 'aṭf-ı naẓar olunduğu hâlde dahi Felâṭûn'un, Aristo'nun, Zeno'nun, Siseron'un[11], Descartes'ın, Bacon'ın, Rousseau'nun, Voltaire'in, Condercet'nin, Turgot'nun, Robespierre'in, Danton'un, Garibaldi'nin, Silvio'nun ve bunlar ḳabîlinden olarak yâ aḳvâl veyâ ef'âlce medeniyyete ḫidmet etmek isteyen sâ'ir bunca aḫlâḳıyyûnun şerî'at gibi bir *'Ahd-i Sa'âdet* değil, ḥakîm Fârâbî'nin *Medeniyyetü'l-Fâżıla*'sında 'ādî bir ḥâl gibi bin dürlü i'tirâżât ile ta'rîf ettiği Ḫilâfet-i 'Abbâsiyye 'Ahdi'ne mümâṣil 'addolunabilecek bir medeniyyet teşkîlline bile muvaffaḳ olamadıklarını —Mösyö Pradiè Fodéré'nin aḫlâḳa müdâni 'addedecek kadar ehemmiyyet verdiği— Fenn-i Tarîḫ pek kolay işbât eder.

Fikrini inḥidâ'dan muḥâfaẓaya çalış! Ḥaḳ ve nâ-ḥaḳḳı bildiren, mülâḥaẓât-ı ḥikemiyye değil, ilhâmât-ı dîniyyedir.

Aḫlâḳ-ı fâżıla, "تَخَلَّقُوا بِاَخْلَاقِ اللهِ"[12] fermânında inbi'âṣ eder; bir, veyâ birkaç mü'ellifin re'yinden değil, elimizde yaḳîniyyâttan ve Mösyö Pradié Fodéré 'indinde dahi müsellemâttân bir delîl daha var: Aḫlâḳ, "İlm-i Ḥaḳ ve nâ-Ḥaḳ ise cem'iyyât-ı siyâsiyyenin ḳıyâm ve devâmına medâr olmak içün, hattâ dînsiz milletler tarafından yapılan niẓâmât-ı esâsiyye n'içün aḫlâḳın himâyesine verilmiyor da, İsm-i A'ẓâm-ı İlâhî'nin kefâlet-i muḳaddesesine tevdî' ediliyor? İ'tiḳād-ı maḫṣûṣama göre Allāh'dan korkmayan adam fırṣat buldukça levâzım-ı aḫlâḳtan değil, hattâ vaẓa'if-i siyâset ve mûcibât-ı mücâzâttan bile iḥtirâz etmez. Edyân ḥaḳḳında bin dürlü ta'rîżât-ı kâfirânesiyle berâber Vucûb-ı vâcib i'tiḳādında bulunan

[11] Mektup metninde "سيسرونك" şeklinde yazılmıştır. Kasdedilen, Roma'nın en meşhur hatib ve siyâsî adamlarından, Sicilya mahkemeleri reisliğinde de şöhret kazanan Cicéron (Siseron, Çiçeron)'dur (M. Ö. 106-43). Bu mektubu *Türk Hukūk Tarihi* dergisindeki neşrimizde de ismi Speroni şeklinde okuyup kaydetmiştik (c. I., Ankara, 1944, s. 58, str. 5); düzeltiriz.

Bu paragrafın, baştan ilk ikisi dışındaki adlara yer verilmeyerek tamâmı ile, bundan sonrakinin bütünü, müteâkıb paragrafın ba'zı cümleleri İhsan Sungu tarafından, *Muharrir* mecmuasından alındığı kaydiyle neşredilmiştir (*Tanzimat ve Yeni Osmanlılar*, İst., 1940, Maarif Matbaası, s. 36; ayrıca bk., aşağıdaki not — 17).

[12] Taḫallaḳu bi aḫlāḳi'llāhi: *Allāh'ın aḫlāḳıyle aḫlāḳlanınız.*

Voltaire'nin ḥâşâ, "Vâcib-i mevcûd olmasa idi, Icâd etmek lâzım gelirdi„ yolunda olan ḳavl-i ġarîbi dahi insâniyyete aḥlâḳan ve siyâseten Ḳudret-i 'Aẓîme-i ulûhiyyet'e iftiḳâr-ı küllî ile muḥtâc olduğunu beyân etmek içündür sanırım.

3. Kardaşım, *tedbîr* kelimesinin *Ḳāmûs*'ta olan ta'rîfi şudur: *Et-tebîr Tef'îl* vezninde, 'âḳıbet-endîşlikle encâm-ı kâra naẓar ve şarf-ı başar eylemek ma'nâsınadır: "يُقَالُ دَبَّرَ الْاَمْرَ إِذَا نَظَرَ فِي عَاقِبَتِهِ وَ تَفَكَّرَ". [13] Bir ḫuşûşun temşiyeti żımmında sa'y ve tertîb-i esbâb eylemek ma'nâsı bundan me'ḫûẕdur.

Ḥâl böyle iken, Beyefendi'nin ictihâd-ı ẕâtîleri ve yâḫûd *Muḳaddime* ve *ẕeyl-i* eserde beyân ettiği ma'lûmât ve İżâḥât iḳtiżâsınca i'ânelerine murâca'at eylediği erbâb-ı 'irfânın taşarrufât-ı nev-şenîdeleri âşârından olmak üzre iḫtiyâr olunan *tedbîr* kelimesi, *Tedbîr-i Menzil* iştılâḥının *Ekonomi Politik* ta'bîrini ifâdeye ṣalâḥiyyetsizliğinden dolayı aradan bir *menzil* kelimesi mahv olunuvermekle, medenî ve siyâsî her dürlü vasâ'iṭ-i şerveti ifâdesi ḳâbil olur zannolunmasından neş'et etmiş olsa gerektir. Yoksa *Ekonomi Politik*, hattâ Fıransızca o nâm ile yazılmış olan *lugat*'te bile, aranılmış olsa, henüz lâyıḳıyle ta'rîf olunamamış bir fen olduğu anlaşılırdı. Üdebâmızın en meşhûrları tarafından adına *Fenn-i Şervet* denilmiş ve bu isim müsemmâyı ḥaḳḳıyle ifâde etmemiş olsa bile, meselâ Türkler arasında ne demek olduğu ma'rûf olmayan *İsâġûcî* lafẓı tekerrür-i isti'mâl ile *Manṭıḳ*'dan bir kitâb ifâde ettiği gibi, *Fenn-i Şervet* dahi kulak-tolgunluğu ile *Ekonomi Politik* ta'bîrine muḳabil olmuş ve hattâ *Ekonomi Politik* lafẓı, beyân ettiği fennin mevżû'ıyle muvâfiḳ olmadığı ve bu yolda pek çok mü'elliflerin envâ'-ı i'tirâżâtına uğradığı hâlde, Fıransızca maḳbûl ve müştehir olacak bir başka kelime bulunup da anın laġvına imkân ḥâṣıl olmamış iken, ṣırf fużûlî olarak bir *Tedbîr* ıştılâḥı ibdâ'ına hiç iḫtiyâc görünmezdi [14].

[13] Yuḳālu debbere'l-emre iẕā naẓare fî 'âḳıbetihi ve tefekkere: (*O işin*) *sonu neye varacağını* (*sonunu, netîcesini*) *düşünerek tedbîr'i aldı denir.*

[14] *Mehmed Âkif Ersoy'un Gözden Kaçan Bir Risâlesi: Mebâhis-i İlm-i Servet* adlı incelememizi kısaltılmış olarak, Türkiyât Enstitüsü'nce tertiplenen II. Millî Türkoloji Kongresi (5-9 Şubat, 1979)'ne sunmuş, bunun neşrettiğimiz bütününde bu ilim dalı üzerinde yayımlanan Türkçe eserler hakkında epeyi bilgi de vermiştik: Âkif'in Sa'dî mahlasıyle, *Maârif Mecmûası*'nda tefrika edilen (Nu. 183-94, 23 Mayıs — 22 Ağustos, 1895) eserinden önce bu sâhada yayımlananların hiçbirinde *İlm-i Tedbîr*

Ne ḥâcet, tercemede dahi, "*İlm-i Tedbîr* ki emvâle dâ'ir olan ḳavânînin ma'rifeti demektir,, deniliyor. Yalnız bu ta'rîf *mu'arref*'e delâlet edemeyeceğine bi-nefsihi beyyinedir; çünki evvelâ *Tedbîr* lafẓı, *Ekonomi Politik* terkîbinin fenâ ifâde ettiği ma'nâyı, efrâdını câmi' ve aġyârını dâfi' olacak şûrette beyân edemez[15]; *tedbîr* keli-

ta'bîri kullanılmamıştır: Ahmed Hilmî Efendi'nin Otto Hubner'den dilimize çevirdiği *İlm-i Tedbîr-i Servet*, Reji Komiseri Nûrî Bey'in eseri *Mebâhis-i İlm-i Servet*, Mehmed Tâhir Münif Paşa'nınki *İlm-i Servet*, Suad Bey'inki *Telhîs-i İlm-i Servet*, Ahmed İhsan (Tokgöz)'ın eseri *İlm-i Servet* adıyle neşredilmiş bulunuyordu. Âkif'inkinden sonra bu ilim dalında yayımlanan eserlere bir örnek olarak Mekteb-i Harbiyye Rusca muallimi Akyiğit-zâde Mûsa'nın 1316'da basılan *İlm-i Servet ve yâhûd İlm-i İktisâd* adlı eserinden de bahsetmiştik (*Kubbealtı Akademi Mecmûası*, Yıl-8, nu. 3, Temmuz, 1979, s. 25-26, not—4-8). Bu incelememize ek olarak bu ilim dalındaki eserlere birkaç örnek daha gösterebiliriz: Kendi kitaplığımızda *Tedbîr-i Servet* adlı, yazarı kaydedilmeyen bir eser vardır (İstanbul, 1286, 126 s.). Bursalı Tâhir'in *Osmanlı Müellifleri*'nde, Ali Su'âvî'nin Filibe'de iken, "*İhyâ'u'l-Ulûm*'un *Hâl* kitabı esâs ittihâz edilerek tevsî'an terceme,, ettiği *Tedbîr-i Servet* adlı eserinden bahsedilmiştir (C. ı., İst., 1333, Matbaa-i 'Âmire, s. 330). Manastırlı Rif'at, *Tedbîr-i Menzil'den Hâne Bahsi* (İst., 1303, Mihran Matbaası, 88 s).; Kemal Paşa-zâde Saîd, *İlm-i Servet*, Dârü'l-Kütüb, Aded — 1-3, İst., 1303, Karabet ve Kasbar Matbaası, 272 sayfa. Seyfeddin Özege'nin *Eski Harflerle Basılmış Türkçe Eserler Katalogu*'nda (Forma — 10, nu. 3610), eserin adı yoktur; bunun yerine, yanlış olarak, dâhil edilmiş bulunduğu kitap dizisinin ismi olan *Dârü'l-Kütüb*'ün kaydedildiği görülür.

Taşköprü-zâde Ahmed'in *Mevzû'âtü'l-'Ulûm*'unda, *Ḥikmet-i 'İlmiyye* dalı dört kola ayrılmıştır: *'İlm-i Aḫlâḳ*, *'İlm-i Tedbîr-i Menzil*, *'İlm-i Siyâset*, *'İlm-i Âdâbü'l-Mülûk* (C. ı., Çev., Taşköprü-zâde Kemâleddin Mehmed, İst., 1313, *Ikdâm* Matbaası, s. 332). Ahmed Midhat'in, *Ekonomi Politik* adlı eserinde, bu ıstılâhın Türkçe'mizde kullanılan karşılığına dâir verdiği bilgi de kayde değer: "*Ekonomi* lafzı, birisi *hâne* ve dîgeri *ḳânûn* ma'nâsına olan iki lafz-ı Yunânî'den yapılmış bir ism-i mürekkeb olub, bunu *Tedbîr-i Menzil* diye terceme edenler, en güzel terceme etmişler demektir,, ; "*Politik* lafzının ilk ma'nây-i Yunânî'si *şehirlere muta'allik*, ya'ni *şehrî* ve daha şumûllü ma'nâya göre *siyâsî* demek olduğu, şu hâlde *Ekonomi Politik* ma'nâsı dahi, bir menzil-i umûmî sûretinde tasavvur olunan dâire-i cem'iyyet-i medeniyyeye hükmü şâmil *tedbîr* demek olur.,, . A. Midhat, başkaca ta'rif ve dilimizdeki karşılıkları, *Fenn-i Servet*, *Fenn-i Tasarruf* da kullanıldığı hakkında bilgi vermiştir (*Ekonomi Politik*, *Tercemân-ı Hakîkat* tefrikalarından mutahassıl Yeni Kütübhâne yayını, İst., 1296, *Kırk Anbar* Matbaası, s. 5 v.d.).

Buraya kadar verdiğimiz eser adları ve ta'rifler, *Economie Politique* karşılığı olarak hiçbir zamân *İlm-i Tedbîr* kullanılmadığını, yalnız Rif'at Bey'in kullandığı bu ıstılâh yanlışlığı dolayısıyle, Kemal'in, mektubunda en çok üzerinde durduğu bu husûstaki tenkîdlerinin çok yerinde olduğunu gösterir.

[15] Eserin sonunda yer alan *İlmî Istılâhler Cevdeli*'nde de *Economie Politique*: *İlm-i Tedbîr* kaydi vardır (S. 175).

mesinden, lisânımızda teşebbüşât-ı nâfi'ayı idâreden ḳaṭ'-ı naẓar, desâyis-i maḳdûḥa dahi anlaşılabilir. Müsteşhidâtımızdan, Veysî'nin,

Tedbîri ilē etmiş ‿idî 'âlemi ifsâd

mısrâ'ında görüldüğü gibi, böyle umûr-ı ḫayriyye ve şerriyyeden kâffesini me'mûl üzre netîce-baḫş edecek esbâbın 'umûmuna şâmil bir kelimeyi, ġāyeti taṣarruf ve tezyîd-i emvâlden 'ibâret olan bir fenne 'unvân etmek nasıl câ'iz olabilir!

Umûr-ı ma'lûmedendir ki iḫtirâ'da şarṭ-ı cevâz, muḥaddişin ḳadîm'e ruchânıdır. *Fenn-i Servet* 'unvânı mevżû'una tamâmıyle delâlet etmiyor ise, *'İlm-i Tedbîr* ta'bîri müsemmâya taḳarrub dahi edemiyor. Noḳṣânı, daha bed-teriyle imḥâya çalışmakta ise fâ'ide var mıdır, bilemem.

Fenn-i Servet ve yâḫûd kitâbın ta'bîri üzre *'İlm-i Tedbîr*'e dâ'ir, *terceme*'nin altmışsekizinci sahîfesinde gördüğüm, "Fâ'idesi cem'iyyet ve ferdin tamâmî-i muḥâfaẓası maḳṣadıyle *'İlm-i Aḥlâḳ*'a taṭbîḳan mesâ'i-i beşeriyyeye niẓâm vermektir,, 'ibâresinden bir ma'nâ anlayamamıştım; sonra kitâbın Fıransızca'sını buldum; meğer Mösyö Pradié Fodéré *Fenn-i Servet*'in ta'rîf ve mevżû'unu mute'âḳıb, "Ġāyeti mesâ'inin ḫüsn-i aḫlâḳa muvâfiḳ olmak üzre ferd ve cem'iyyetin en mükemmel bir ṣûrette muḥâfaẓası maḳṣadıyle tanẓîmidir,, yolunda bir dîger müellifin bir kitâbından bir 'ibâre naḳl etmiş imiş!

Ẕekâvet-i meşhûre ve münâsebât ve ıḳdâmât-ı ma'lûmelerine naẓaran Mütercim Beyefendi pek a'lâ Fıransızca bilirler; 'Arabî'de dahi Muḳaddemât-ı 'ulûmu okuduklarını işitiyoruz; ḳuvve-i ḳalemiyyelerine ise ẕâten birşey denilemez. O hâlde ıṣṭılâḥât-ı funûnun en meşhûrlarından olan *ġāyet* yerine *fâ'ide* kullanmak ve 'Arabî'de ẕâten maṣdar iken âḫırına bir de Fârsî yây-i maṣdariyyet 'ilâvesiyle kelimeyi maṣdar-ender maṣdar hâline getirmek gibi açık-açık ḫaṭâlardan ictinâb etmeleri daha münâsib olurdu.

Bunlar şîve-i taḥrîr-i ḳadîmin melekât-ı kitâbette bıraktığı seyyi'ât-ı i'tilâf netâyicinden olduğuna şübhe yok ise de, mû-mâ-ileyh gibi ḳudretten bir ḳābiliyyet-i külliyyeye mâlik olmaġla berâber, emr-i taḥṣîl ve terbiyece zamân ve mekânın birçok musâ'adât-ı fevḳa'l-'âdesine maẓhar olmuş ve o cihetle mülkümüzde 'irfân-perverân-ı şebâbın ḥissiyyât-ı civân-merdâne ve tecârib-i pîrâne ile açmağa çalıştıkları silk-i ṣaḥîḥ-i edebin en ileri giden muḳtedâlarından olmağa herkesten ziyâde liyâḳat iḥrâz etmez bir ẕâtın âṣârında

—vaz' ve istiḳāmetine diḳḳat etmeksizin— kelimeler kullanmasının gerçekten şâyân-ı te'essüf olduğu dahi meydândadır.

Bu postalık bu kadarla iktifâ ile, ileride yine yazarım.

21 Safer, sene 1292

* * *

1031 (145b). Ebüzziyâ Tevfîḳ'e

Nisan—Mayıs, 1875

Birâder,

Aldığım mektûbunda *Ḥuḳûḳ-ı 'Umûmiyye* tercemesi'ne dâ'ir olan mülâḥaẓâtta devâmımı ârzû ediyorsun. Pek güzel, yazayım; fakat muḳaddemce iş'âr ettiğim şeylere fikren müşterek olup-olmadığını anlayamadım. Beğendiğin, veyâ beğenmediğin yerleri neresi ise luṭfen beyân eder misin? Yoksa kendi efkârını, muṭâla'âtımın ḫitâmına mı saklıyorsun? Her ne ise, re'y senin. İşte, gösterdiğin ârzûya imtişâlen ṣadede girişiyorum.

4. *Terceme*'de *ḳānûn* kelimesi, "Ṣûret-i 'umûmiyyede olarak *ḳānûn*, nâsa ba'ż mucâzât ile tehdîd ṭarîḳıyle birtakım ef'âli işlemek ve yâḫûd işlememek mecbûriyyetini taḥmîl içün vaż' olunmuş bir ḳā'idedir ki hey'et-i ictimâ'iyye içinde muḥafaẓa-i âsâyiş ile aġrâż-ı nefsâniyyenin Iḳā' edebileceği munâza'âtı men' etmek ve yâḫûd hiç olmazsa teskîn eylemek maḳṣadına mebnidir...„ yolunda ta'rîf olunuyor.

Bana kalırsa, bu kelimenin fennen ifâde ettiği ma'nâ Avrupa'ca pek çok ḥukemâ tarafından mevżû'-ı baḥṣe konulmuş ve müte'addid ta'rîfât-ı müteḫâlife ile ifâdesine çalıştıktan sonra Montesquieu'nün, "Ḳanûn en şâmil ma'nâsınca ṭabî'at-i eşyâdan münba'iṯ olan revâbıṭ-ı ṣuveriyyedir„ yolundaki ta'rîfi ittiḥâda yakın bir ekṣeriyyet ile ḳabûl edilmiştir (Bu ḫuṣûṣa dâ'ir efkâr-ı 'umûmiyye karşısında re'y ve ifâdeleri müsteşhid hükmüne geçmiş olan ba'ż meşâhir-i üdebâmız dahi neşriyyât-ı vâḳı'alarında baḥiṣler açarak, ḳānûn ḥaḳḳında ẕikrolunan ta'rîften maḳbûl bir ḥad olamayacağını beyân etmişler idi). Mösyö Pradié Fodéré'nin ta'rîfi ise, aşağılarında verdiği birkaç sahîfe İżâhât ile yine o ma'nâdan ayrılmaz gibi görünür ise de, ta'rîf-i ṣaḥîḥ'a nisbet iḫtiṣâr ve şumûl ḫâṣıyyetlerinden bütün -bütün 'âri olduğundan, müstaḥżarât-ı 'ilmiyyesine taṣarruf edememiş

bir güzel ḥakīmin mantıḳ'daki ḥadleri beğenmeyip de, a'żây-ı âliyeden ba'żılarını taṣvīr ve teṣrīḥ ile insânı ta'rīf etmek istemesi ḳabīlindendir! Ez-cümle ḳānûn'un ta'yīn edeceği mevâd, ḫalḳa mücerred ba'żı mücâzât ile tehdīden ilḳā olunmak ḳaṭ'an lâzım değildir. Meselâ *Fıḳh*'ın munâkehât ve hattâ mu'âmelâta muta'alliḳ ekṣer mücâzât-ı dīneviyye ile te'yīd olunmadığı gibi, hattâ Avrupalılar'ın elinde mevcûd olan ve ḳavānīn-i medeniyye ve ticâriyye ve uṣûl-i muḥâkeme 'unvānlarıyle beyân olunan ḳanūnların yüzde-bir mâddesi tevlīd-i mücâzât etmek ḫāṣıyyetinden berîdir.

Bir de yine o ta'rīfin żeylinde ḳānûn, "ef'âl-i beşeriyyeyi idâre etmek içün olduğundan żarûrî olmak şânındandır ve illâ ḳā'ide olmaz, naṣīḥat olur,, denilmiş ise de, meşhûr Lamennais'nin bir 'ibâresinden alınmış olan bu ifâde, aṣl-ı 'ibâreye pek de muvâfiḳ görünmez. Bana kalırsa, mü'ellifin beyânını Türkce ḥaḳḳıyle naḳletmek içün, ḳānûn, "ef'âl-i beşeri niẓâm altına almak içün mu'ayyen olduğundan mecbûriyyü'l-iṭâ'a bulunmak ḫavāṣṣ-ı aṣliyyesindendir ve illâ ḳā'ide olmaz, olsa-olsa naṣīḥat ḥükmünde bulunur,, denilmeli idi.

Yine ḳānûn ḥaḳḳında "Nev'-i benī âdem'in şārī'-i evveli ol Cenâb-ı Ḥâkim-i Muṭlaḳ'dır ki cânib-i ilâhîsinden ṣudûr eden ḳavānīn insâna şahâdet-i vicdân ile mülhemdir. Bu ḳavānīnin birincisi ve başlıcası nev'-i beşere *Ḫayr-i Muṭlaḳ*'ı arayıp sevmeği ve ana bi'l-cümle ḳuvây-i żihniyye ve ḳalbiyyesiyle vuṣûle çalışmağı emr eyleyendir,, ifâdesi dahi 'aḳāyiden aḥlâḳ-ı İslâmiyye'ye tevâfuḳ edemez. Bizce müsellemâttan olan ve her dürlü delâ'il-i 'adliyye ve naḳliyye ile iṣbātı ḳābil bulunan ḥaḳāyıḳ-ı mesâ'il-i kelâmiyye iḳtiżâsınca İrâdât-ı meşiyyet her vicdâna mülhem olamaz. İnsâna muta'alliḳ olan Ḳavānīn-i İlâhiyye'nin birincisi ise, nev'-i beşere *Ḫayr-i Muṭlaḳ* aramak değil, Ṣānī'-i Ḥaḳīḳī'yi taṣdīḳten 'ibârettir. Nitekim ins ve cinnin 'ibâdet içün maḥlûḳ olduğu *Ḳur'ân-ı Kerīm*'de muṣarraḥ ve 'ibâdetin taṣdīḳa tavaḳḳufu her 'aḳl-ı mustaḳīme göre bedīhîdir. Hiç nasıl olur ki 'Adâlet-i İlâhiyye nâmına ebnây-i beşer içün Ḫayr-i Muṭlaḳ taṣavvur edecek kadar ṭâhir olan gönüller 'ibâda 'âid olan vaẓīfelerini Ḥaḳḳ'a muta'allīḳ olan vecībelerine taḳdīm eylesin!

Şurasını da iḫṭâra mecbûrum ki 'ibârenin noḳṣânı Mütercim Beyefendi'ye 'âid olarak, kitâbın Fransızca'sındaki 'ibâre, "Nev'-i beşerin *Ḫayr-i Muṭlaḳ*'ı arayıp sevmek,, değil, "*Meḥāsin-i Muṭlaḳa*'yı arayıp sevmek,, ma'nâsını ifâde eder.

Ḥuḳūḳ-ı Ṭabî'iyye'yi terkîb eden Ḳavânîn-i İlâhiyye'nin ikincisi nâmıyle meydâna konulan, "Ebnây-i âdeme dâ'ima biribiriyle ḥüsn-i i'tilâf ve ittifâḳ hâlinde bulunmak ve menfa'at-i 'umûmu menfa'at-i ḫuṣûṣa tercîh etmek vaẓîfesini taḥmîl edendir„ ḳażiyyesi ṣaded-i baḥse hiç yanaşmıyor; çünki, "Menfa'at-i ḫuṣûṣî ta'bîrinden murâd menâfi'-i şaḫṣiyye ise, o hâlde ḫuṣûṣî lafẓıyle beyân olunmaktan ise, doğrudan-doğruya menâfi'-i şaḫṣiyye denilmek lâzım gelirdi. Bundan başka şaḫṣın menfa'atini 'umûmun istifâdesine fedâ etmek kimsenin ḥuḳūḳ-ı ṭabî'iyyesinden değil, bi'l-'aks vaẓa'if-i insâniyyesindendir. Fıransız lisânında ba'żı mü'elliflerin ḳavlince *Droit*[16] kelimesi hem *ḥaḳ* hem *vaẓîfe* ma'nâsına alınıyorsa da, bizim lisânımızda *ḥaḳ* lafẓı öyle ẕu'l-ciheteyn bir mażmûn ifâde edemiyor. *Ḥuḳūḳ-ı Mevżû'a* ta'rîfine muḳaddime olmak üzre tercemenin, "bu ḳavâ'id —ya'ni ḥuḳūḳ-ı ṭabî'iyye— yalnızca ve hey'et-i aşliyyeleri üzre her ḳavimde mer'î olsa idi, 'âlemde ümmetlerin kâffesi yalnız bu dürlü ḳânûna tâbi' olur idi; amma bunlar aḳvâm-ı muḫtelifenin i'tiḳâdât ve aḫlâḳı ile aġrâż-ı maḥṣûṣalarına ve memleketleri mevḳı'ine göre değişir, bin şekle girer; anın'çün her ḳavmin ayrıca ḳânûnları vardır ki ḥaḳḳâniyyet-i aşliyye'ye muḳârenetleri ve ḳavâ'id-i 'umûmiyye ile 'avâ'id-i ümmeti ve ḳażâyây-ı 'aḳliyye ile uṣûl-i siyâseti bir ḥüsn-i ṣûretle cem' ve te'lîfleri derece-derecedir„ 'ibâresi aşlına tamâmıyle muṭâbıḳ olmamakla berâber, Pradié Fodéré'nin murâd ettiği ma'nâyı bir dereceye kadar ifâde ediyor; o ma'nâ ise, gerek bu dürlü ve gerek daha mükemmel bir ṣûretle terceme olunsun, mü'ellifin hem andan birkaç satır yukarıda olan bir ḳavliyle munâḳiż ve hem de 'ulemây-i İslâmiyye'nin ta'yîn eyledikleri uṣûl-i teşrî'e bütün-bütün muġâyirdir.

Munâḳiżdır; çünki Mösyö Pradié Fodéré Imâ olunan 'ibâresinde ebnây-i âdemin dâ'ima biribiriyle ḥüsn-i ittifâḳ ve i'tilâf ḥâlinde bulunmasını Ḳavânîn-i İlâhiyye'den 'addettikten sonra her ḳavme aġrâż ve 'aḳâyid-i maḥṣûṣalarına taṭbîḳan ḳânûn yapmak ṣalâḥiyyetini veriyor. O hâlde ise, cengâver bir millet Ḳanûn-ı İlâhî

[16] Mektup metninde bu kelime hem Arab, hem Latin harleriyle *Droit* (دروا) şeklinde yazılmıştır. *Hukûk-ı Umûmiyye*'nin *Istılâhât-ı İlmiyye'nin Cedveli*'nde *Droit*'nın *İlm-i Hukûk* ma'nâsına geldiği, bu ilmin muhtelif dalları ile alâkalı ıstılâhlar dışında lugat ma'nâsı olarak —eserin aslında ve tercemesinde kullanıldığı sayfalar kaydedilmeksizin— *ḥaḳ* anlamına geldiği (S. 174) kaydedilmiştir.

ḥükmünce maḥabbet ve ittifāḳ ile me'mûr oldukları dîger ḳavm üzerine dâ'ima tasalluṭu intâc edecek bir ḳānûn vaż' etseler, ḥuḳûḳ-ı mevżû'aları dâḫilinde bir hareket etmiş olacaklar. Bu i'tiḳād ḳabûl olununca, ebnây-i beşerin severken yavrusunu öldüren sibâ'dan ne farḳı kalır!

'Ulemây-i İslâlmiyye'nin ta'yîn eyledikleri uṣûl-i teşrî'e muġāyirdir; çünki diyânetin[17] insâna ta'yîn ettiği vaẓîfe bir Ḫâliḳ'a 'ibâdet ve o Ḫâliḳ'ın aḥkâm-ı 'adâletine tâbi'iyyet olduğundan, dâ'ima siyâset diyânete tâbi' ve diyânetin umûr-ı dünyâya muta'alliḳ olan aḥkâm-ı aṣliyye-i 'adâleti ise ümmet-i icâbet ve da'vetin 'umûmuna şâmildir. Taġayyür-i zamân ile tebeddül eden ve mevḳi'in ba'żı icâbâtına ittibâ' edilen mesâ'il bütün-bütün aḥkâm-ı tâliye ve istiṣnâ'iyyedendir. Şimdi Avrupa'da olduğu gibi, aralarında bir nehir, veyâ dağ ve bir lisân ile 'aḳāyid-i bâṭıla ḫulâṣasından mürekkeb ba'żı görenekten başka bir farḳ olmayan iki ḳavmin nışfından ziyâde mesâ'ili biribirine muġāyir iki kānûna tâbi' olmasını Tevḥîd-i İlâhî'den sonra ebnây-i beşerin bir merkez-i istiḳāmette ittiḥâdı, İrâde-i 'aliyye'siyle feyż-baḫş-i 'âlem-i insâniyyet olan şerî'at-i muṭahhare hiçbir vaḳitte tecvîz edemez.

Mösyö Pradié Fodéré, "aṣl-ı beşerîsi i'tibârıyle ḳānûn ṣûret-i müstebidânede idâre olunan memleketlerde *Emîr'in keyfi* diye ta'rîf olunabilir,, buyurmuşlar ise de, ḥadd-i ẕâtında ṣûret-i müstebidânede bir idâre ṭabî'at-i eşyâdan munba'iṯ revâbıṭ-ı żarûriyye dâḫilinde değildir ki öyle bir ḥukûmetin neşreylediği evâmire ḳānûn nâmı verilebilsin! Bundan başka dünyâda Emîr'in her keyfi kānûn 'addolunacak kadar istibdâd üzerine idâre olunur bir memleket zamânımızda mevcûd olmadığı gibi, *târîḫler*'de de görülemiyor. Her ümmetten ba'żıları ḥükümdârlarının değil, hattâ nebîlerinin arây-ı ẕâtiyyelerine muḫâlefet göstermişler. Bir zamândanberi münteşir olmağa başlayan âṣâr-ı nâfi'ada şu zîrdeki 'ibâre dahi pek şâyân-ı dikḳat olan mulâḥaẓât-ı ṣaḥîḥadan olarak, istibdâd-ı muṭlaḳın imkânsızlığını gösterebilir. "Kahve, veyâ tütün ḥaḳḳında neşrettiği

[17] Mektubun, bu paragrafının bu kelimeden başlayarak sonuna kadarki kısmı, *Muharrir* mecmuasından alındığı kaydiyle İhsan Sungu tarafından yayımlanmıştır (*Tanzimat ve Yeni Osmanlılar*, Tanzimatın yüzüncü yıldönümü münasebetile neşredilen kitaptan alınmış ayrı basım, İst., 1940, Maarif Matbaası, s. 37; yk. bk., not — 11).

memnû'iyyete muḫâlefet edenlerden on-onbeşbin kişiyi fetvâsız, falansız i'dâma muḳtedir olanlar, eğer Yeniçeri Kışlası'ndan iki kadının geçmesini emretmiş olsalar idi ve yâḫûd selâmına durmadıkları için beş-altıyüz kişiyi diri-diri baş-aşağı toprağa gömdürüp de, suvârîlerine çiğnettirmekte hiçbir muḫâlefet görmeyen eski İrân Hanları'ndanberi âmirlerinin nufuzu değil, belki salṭanatlarının beḳâsı bile ḳabîl olamazdı.,,

"Ḥukûmet-i tevkîliyye ṣûretiyle idâre olunan yerlerde ise ḳânûn irâde-i 'umûmun mufâdıdır„ ta'rîfi birkaç cihetle mecrûḥ görünür. Evvelâ, Mösyö Pradié Fodéré kitâbının uṣûl-i niyâbete muta'alliḳ olan maḳâlesinde, "Uṣûl-i niyâbet her cem'iyyetin bidâyetinde żimnîdir ki o ḥâlde ekṣeriyyâ sâde bir ḳabûlden 'ibârettir; murûr-i zamân ile ṣarîḥ olur„ diyor ki, yalnız bu ḳavl, her ḥukûmetin żimnî, veyâ ṣarîḥ bir ḳā'ide-i niyâbet taḥtında bulunduğu için ḥukûmet-i tevkîliyyeden başka birşey olmadığını iṣbât eder ve o ḥâlde araya bir ḥukûmet-i istibdâdiyye çıkarmak bütün-bütün ḫilâf-ı ḳā'ide olmak lâzım gelir. Sâniyen, ṣer'an ḥukûmetin esâsı ḥaḳḳ-ı bî'at olarak, bî'at ise tevkîlden mâ-'adâ bir uṣûl olmadığından, bir İslâm mülkünde, "Emîr'in keyfi„ diye ta'rîf olunabilecek hiçbir mu'âmele-i münferide-i müstemirreye ḳânûn denilemez; ṭabî'at-i eşyânın revâbıṭ-ı żarûriyyesi olmak lâzım gelir. İrâde-i 'umûm olsa-olsa o revâbıṭın keşf ve ta'yînine ḫâdim olabilir; yoksa bir câhil memlekette ittiḥâd, veyâ ekṣeriyyet-i ârâ ile 'umûm tarafından, meselâ çirkin doğmuş çocukların ekl olunmasına dâ'ir bir emr ṣâdır olmaġla, o mu'âmele-i vaḥṣiyyâneye ne 'aḳlen ve ne de naḳlen ḳânûn denilmek câ'izdir; çünki ta'yîn-i ḳânûndan murâd, Mösyö Pradié Fodéré'nin dahi beyân etmek istediği ve fakat muḳtedir olamadığı vechile, âsâyiş ve teraḳḳi-i cem'iyyeti bir ḳuvve-i ġâlibenin ḥimâyet-i muntaẓaması taḥtında bulundurmak içün, Aḥkâm-ı 'Adâlet-i İlâhiyye'yi vus'-i beşer muḳtedir olduğu mertebelerde, naḳl ve 'aḳıldan istinbâṭ ile tedvîn etmektir.

Tercemede, "Ḳavânîn-i mevżû'anın ḥükmü dâ'ima mustaḳbel içündür„ denilmiş ise de, bu da'vâ dahi mecrûḥtur; çünki birinci derecede aḥkâm-ı ḳânûnun istiḳbâle ḥaṣrı herkesin bilmediği bir mâddeden dolayı bir zecr, veyâ maḥrûmiyyete uğramaması için iḥtiyâr olunmuş ise de, ḳavâ'id-i İslâmiyye'ye göre vaẓâ'if-i şer'iyyeyi bilememek ma'ẕeretten ma'dûd olmadığından, bir fetvâ ḳażâ', veyâ icrâ için i'lân iḥtiyâcından vârestedir. İkinci derecede Avru-

pa'nın tebyîn-i aḥkâm ve teblîġ-i merâma muḳtedir olan 'ulemâsı dahi ḳānûnun ḥükmü mustaḳbel içündür demezler; çünki istiḳbâl, zamânın ilâ mâşâ'allâhu Te'âlâ imtidâd edecek bir cüz'ünü ta'yîn eylediğinden ve siyâsiyyâtın diyânetten tefrîḳına ḳā'il olan ḥukemâ dahi cem'iyyet-i beşeriyyeye ile'l-ebed ḳānûn vaż' etmek bir ḳarn'ın şalâḥiyyeti dâhilinde olmadığını mu'teref olduklarından, "ḳavânîn-i mevżû'anın ḥükmü neşirlerinden ilġālarına kadardır„ derler.

Yine ḳānûn baḥsinde, "Fıransa Şûrası ṭab'-ı selîm ve insâniyyete muġayereti ḥasebiyle ḳavānîn-i ṭabî'iyyeye muḫâlif olan istirḳāḳ ve ze'âmet uṣûllerini bi-ḥaḳḳın laġvedebilmiştir„ 'ibâresine diḳḳat ettin mi? Servitör (*serviteur*) lafẓının *istirḳāḳ* ile tercemesinden nekadar ġarîb-ġarîb ma'nâlar tevellüd ediyor[18]! Avrupa'da vaḳtiyle câri olan ve bir nev' rıḳḳıyyet ḥükmünde bulunan ḥâl-i meẕellet ve muṣîbet, vâḳı'a ṭab'-ı selîm ve insâniyyete muġāyirdir; fakat *istirḳāḳ* mes'elesi umûr-i şer'iyyeden olmak cihetiyle, Aḥkâm-ı İlâhiyye'den birini selâmet-i efkâr ve muḳtażıyyât-ı insâniyyeye muġāyeret ve binâ'en-'aleyh ḳavânîn-i ṭabî'iyyeye muḫâlefet ile lekedâr gösterecek ṣûrette yazılmış bir baḥṣi lisânımıza naḳlederken Avrupa'daki esâretle esâret-i meşrû'a beyninde olan tefâvet-i küllîyi bir ḥâşiye ile beyân etmek, ẓannımca mütercimliğin en büyük vaẓâ'ifinden biri idi.

Yine Pradié Fodéré'nin, "Ḳavânîn-i mevżû'a.... hey'et-i ictimâ'iyyenin ma'lûmu bulunmağa mevḳûftur; yalnız tarîḫ-i neşirlerinden sonradır ki hiç kimse ḳānûndan ġāfil ve bî-ḫaber tanılmayacağından cem'iyyetin her ferdi anlara mutâbi'ata mecbûrdur„ me'âlinde olan sözleri dahi, öyle Ḳānûn-ı Ṭabî'î, ya'ni *İlâhî*'den ḫâric ṣırf mevżû'ât-ı beşerden ba'żı aḥkâmın yüzde-bir ḳavm arasında ḳābiliyyet-i icrâdan maḥrûm olduğunu pek kolay işbât eder.

Şu ḳażiyyeye diḳḳat et: Bir câhil milletin idâresine geçen ḥukûmet ḳānûn neşrine muḳtedir değilse, ḳānûn taḥtında idâre olunmak ḥaḳḳı insân olan cem'iyyetlere değil, 'âlim olan cem'iyyetlere inḥiṣâr eder. Muḳtedir ise, bi'ṭ-ṭab' ḳānûn nâmına vaż' edeceği şey'i kimseye anlatamayacağından ve ḥâlbuki herkes bir ḳānûnun neşrinden i'tibâren aḥkâmına ittibâ' etmekle mükellef olacağından,

[18] *Hukūk-ı Umûmiyye* tercemesi'nin *Istılâhât-ı İlmiyye'nin Cedveli*'nde *köle etme, esîr tutma* anlamına gelen *istirḳāḳ* (استرقاق), Kemal'in Fıransızca imlâsıyle de yazdığı, *serviteur* (سرويتور)'ün değil, *servage*'ın karşılığı olarak kaydedilmiştir (S. 186); bu *Cedvel*'de *serviteur* kelimesi kaydedilmiş değildir.

Cenâb-ı Ḥaḳḳ'ın bile tenzîh-i Ḳudret eylediği teklîf-i mâ-lâ-yuṭâḳı i'tiyâd edinmiş olur ki netîcelerin ikisi dahi bi'l-bedâhe bâṭıldır. Bu i'tiraż aḥkâm-ı şer'iyyeye dahi vârid olabilmek i'tiḳādında bulunulmasın. Evâmir-i İlâhiyye, nubuvvet ve ḫilâfet vasâ'iṭiyle 'umûma teblîġ olunduğundan, herkes içün 'alâ ḳaderi'l-istiṭâ'a taḥṣîlline çalışmak farâ'iżdendir; fakat ḳażâ seflînesi Meksika sâhillerine düşmüş bir Faslı'yı 'aḳlen oranın mevżû'ât-ı beşerden olan niẓâmâtına ıṭṭılâ' ve yâḫûd Cezâyir'de zirâ'atle meşġûl olan bir köylüyü Fıransa Şûrası'nın bu gün ta'yîn ve ertesi gün taġyîr ettiği bunca niẓâmâtı vaḳti-vaḳtine ta'allüm ile mükellef bilmek bir vaḳitte bir ṣâḥib-i idrâkin ḳabûl edeceği iddi'âlardan değildir. Ḳābiliyyet-i icrâdan berî olan iḫtirâ'ât-ı ḫayâliyyeye ise ḳavânîn değil, 'abeşiyyât nâmı verilmek lâzım gelir.

Tercemedeki, "..... ṭarîḳ-ı ḥükm ile icrâ olunacak olan tefsîr-i mezkûrdan evvel menâfi'-i şaḥṣiyyeye 'âid da'vâ żuhûrunda, maḥkemeler ḥaḳḳāniyyet ve iḥsân-ı ṭabî'î muḳteżâsınca ḥükm etmelidir; şu kadar ki mevâdd-ı cezâ'iyye bu bâbda müsteşnâdır; zîrâ Bacon'ın dediği gibi, 'insânı ta'ẕîb içün, ḳānûnları eğib-bükmek kadar fâḥiş ḥaḳsızlık olamaz.' Ahâlîden hiçbir ferd yoktur ki mâl ve 'ırż ve cânına dokunmağı intâc edecek bir da'vâda 'aleyhine bir ḳānûn tefsîr olunabilsin„ 'ibâresini okudum, okudum, bir dürlü bir me'âl istiḫrâc edemedim; zîrâ mâdâm ki tercemenin taġyîrince ṭarîḳ-ı ḥükm ile muġlaḳ ḳānûn icrâ olunacak, tefsîrden evvel maḥkemeler ḥaḳḳāniyyet ve iḥsân-ı ṭabî'î muḳteżâsıyle ḥükm edecek, mevâdd-ı cezâ'iyye bundan n'içün müsteşnâ olsun? Ḥaḳîḳat-i ḥâlde ise ḥāḳḳāniyyet ve iḥsân-ı ṭabî'înin ictimâ'ına en ziyâde iḫtiyâc gösteren mu'âmelât mevâdd-ı cezâ'iyyedir. Bundan başka ḥaḳḳāniyyet ve iḥsân-ı ṭabî'î, benî beşerin bir vaḳt ta'ẕîbini mûcib olamayacağından, Bacon'ın bâlâdaki iddi'âya delîl şûretinde îrâd olunan 'ibâresinde ve mü'ellifin anı ta'ḳîb eden ifâdesinde muḳteżây-ı maḳām ile ḳaṭ'â münâsebet göremedim. Aṣl-ı kitâba murâca'at ettim; meğer tercemede *insâf-ı ṭabî'î* yerine *ḥaḳḳāniyyet* ve *iḥsân-ı ṭabî'î* denilmiş ve mü'ellifin murâdı, mücrimîne, inṣâf-ı ṭabî'î'ye taṭbîḳan dahi cezâ ta'yînini câ'iz görmemek iken, araya bir *iḥsân*, bir de *şu kadar ki* lâf-ı nâ-be-câlarını karışıvermekle mevâdd-ı cezâ'iyyede ḥaḳḳāniyyet ve iḥsân-ı ṭabî'î ile ḥükm etmek 'âlemi ta'ẕîb içün ḳānûnu eğib-bükmek demek olur yolunda bütün-bütün müellifin maḳṣadına muġāyir bir ma'nâ tevellüd eylemiş!

Bundan başka, mevâdd-ı ʿâdiyyece ḳānûnun fıḳdân-ı şarâḥati ḥâlinde inṣâf-ı ṭabīʿî ile ḥükme ṣâliḥ ʿaddolunan maḥkemelerin mevâdd-ı cezâ'iyyede bu iḳtidârdan maḥrûmiyyetine sebeb olmak üzre îrâd edilen, "Ahâlîden hiçbir ferd yoktur ki *mâl* ve ʿırż ve cânına dokunmağı intâc edecek bir daʿvâda ʿaleyhine bir ḳānûn teʾvîl ve tefsîr olunabilsin„ ʿibâresindeki *mâl* kelimesi ḳażıyyenin eczây-ı mürekkebesini yek-dîgerlerinin cerḥ ve naḳżına âlet olmaktan başka her dürlü fâ'ideden tecrîd eylemiştir; çünki bir müddeʿinin mâlı yalnız mevâdd-i cezâ'iyye, yaʿni ʿuḳūbâtta değil, daʿâvi-i şaḫṣiyye, yaʿni muʿâmelâtta dahi mevżûʿ-ı baḥṣ olabilir. Beyʿ ve şîrâ yolunda milyonlarla para iżâʿasını mûcib olabilecek bir daʿvâda maḥkeme, yaʿni ḥâkim ṣarâḥat-i ḳānûniyye, yaʿni fıḳhıyye bulamayınca, inṣâf-ı ṭabīʿî'ye, yaʿni şerâ'iṭ-i maʿrûfesine muṭâbıḳ olmak üzre ictihâdına göre ḥüküm vermeğe muḳtedir olunca, mâdde-i nizâʿı üç-beşyüz ġuruştan ʿibâret olduğu hâlde, ʿuḳūbâta taʿalluḳ eden bir daʿvâda o ṣalâḥiyyetten maḥrûm kalmasına sebeb-i ʿaḳlî ne olsa gerek? ʿUḳūbâtın hayât ve ḥaysiyyete dokunan mes'elelerinde dahi şerâ'iṭ-i lâzımesine muvâfıḳ olursa ictihâd câ'izdir; eğer câ'iz ise o dürlü mesâ'il içün İslâm'da birinci fetvâ verilmez ve siyâset-i ʿaḳliyye ile kendilerini idâre eden aḳvâmda birinci ḳānûn yapılmaz idi.

Bu postalık bu kadarla iktifâ et! Ḥuḳūḳ'un taḳsîmâtına dâ'ir kitâbda gördüğüm ve bir dürlü zihnime sığdıramadığım sözlere mutaʿalliḳ ḥavâṭıtrımı gelecek vapurla yazar yetiştiririm.

MXXXII (CCCCXV[a])

Kemal, kime gönderdiğini belirtmediği, *Mevlânâ* hitâbıyle başlayan mektubunu, onun 11 Receb, 1296 (1 Temmuz, 1879) tarihli mektubuna karşılık olarak yazmıştır. Üzerinde durduğu şeylerden birini, Ebüzziyâ Tevfik'le Ahmed Midhat'in yazılarının kıymet bakımından ne gibi farkları bulunduğu, hangisinin daha üstün olduğu hakkındaki sorusunun karşılığıdır; böyle bir sorunun, arkadaşının mizâha meyilli, alay etmeği, eğlenmeği benimsemesinden ileri geldiğini öne sürerek, her ikisinin ahlâk yönünden karşılaştırılmasını sormadığına şükrediyor. Mizâh yoluyla ifâdesinden A. Midhat'i ahlâk, irfan, idrâk bakımından beğenmediği anlaşılıyor. *Edebiyât* kelimesinin kökü olan *edeb*'in ma'nâlarından birini (terbiye, güzel ahlâk ve buna uygun tavırlar, zarîflik, nâziklik, utanç v.b.) gözönüne alarak onun bunlardan yoksun olduğunu, aralarındaki bir münâkaşa yüzünden Saʿîd Bey'i Bâb-ı ʿÂli

Yokuşu'nda bastonla döğmesinin bu hâllerini isbâtladığını öne sürmüştür [1]. Bu noktadan hareketle, A. Midhat'in sopadan pek de başkaca olmayan kalemiyle de *edeb*'le, *edebiyât*'ın anlamıyle bağdaşmayan eserler verdiğine dokunmuş, böyle bir girişten sonra, bu uzun mektubunda onun *Yer Yüzünde Bir Melek* adlı eseri üzerinde durmuştur.

Yeryüzünde Bir Melek adlı roman, *Tercemân-ı Hakîkat*'te 24 Haziran, 1879'da tefrikaya başlanılmış, bu yılın 10 Aralık'ında sona erdikten sonrası tefrika, kitap şekline konularak, küçük boyda basılmıştır [2]. Kemal'in mektubundan, tefrika edilmekte olan romanın *Birinci Kitab*'ının *Birinci Bâb*'ının sonları ile, *İkinci Kitab*'ın *Birinci* ve *İkinci Bâb*'ından birkısmının kendisine gönderildiği anlaşılır. Bu yüzden *Birinci Kitap* üzerinde duramadığından bahsetmiştir. Tenkîdleri, *İkinci Kitab*'ın *İkinci Bâb*'ının baş kısımları hakkındadır. Öne sürdüğü fikirlerin anlaşılıp kıymetlendirilmesi için, *Yeryüzünde Bir Melek*'in bu kısımlarını olduğu gibi vermeği faydalı bulduk:

Bir doktor olan Şefik, bir Ağa tarafından Aksaray'daki konak yavrusu, dayalı -döşeli, câriyeli, zengin bir eve hasta muâyenesi için götürülmüştür: ".... Hastanın bulunduğu odaya aldılar. Köşeye mükellef bir yatak serilmiş. Asıl köşe dahi Hanım'ın dayanabilmesi içün yastıklar ile örülmüş. Hasta olan Hanım otuz yaşından yukarı değil ise de aşağı da değildir. Vâkı'a hastalık hâliyle benzi sararmış ve gözlerinin feri gitmiş ise de yüzce güzel ve omuz ve göğüs ve sâ'irece pek mütenâsib.. Dizine bir şal yorgan almış. Kendisini hastalığın asıl derecesinden daha hasta bulunduğu içün köşedeki yastıklara dayanmak değil, *serpilmiş* sûretiyle ğâyet güzel bir vaż' almış. Siyâha ḳarîb kucak-kucak kumral saçlar ğâyet beyâz bir sîne üzerine sarkıp, gûyâ bir namaz bezi bu laṭâfeti setr için şöylece bir örtülmüş ise de, laṭâfetini artırmaktan başka birşey'e ḫidmet etmiyor.

"Hanım'da en ziyâde vaṣf olunacak ve tavṣîfi kalem yoracak birşey var ise o dahi kaşlar ile göz ve kirpiklerdir ki, şimdiye kadar şu'arâmız kaş tavṣîfinde *hilâl* ve *kemân* ta'bîrlerini kullanmış ve *samur* teşbîhlerine kadar varan dahi bulunmuş ise de, bizim hastanın kaşları bu evṣâfın cümlesinin fevḳındadır. Vâkı'a *samur* denilebilir. Alnın burun hizâsından şakaklar cihetine doğru aslâ taḳavvus etmeksizin bir hatt-ı mustaḳîm ile imtidâd eden kaşları teşkîl eden tüyler şübhesiz birerbuçuk santimetre ṭûlünde ve bâ-husûs kıvırcık bir hâlde bulunduklarından ve o kaşların altındaki kirpikler dahi Hanım gözlerini yukarıya kaldırdıkça hemân kaşlara karışmakta bulunduğundan eğer dikkatlice bakılıp te'emmül edilecek olur ise, şu:

[1] 1878 yılına âit bu münâkaşa, bastonla döğme hâdisesi hakkında bk., bu eserimizin 11'nci cildinin *Umûmî İndeks*'indeki *Münâkaşa, Ahmed Midhat-Sa'îd Bey* maddesi. — *Tercemân-ı Şark* gzt., nu. 113, 8 Ağustos, 1878, s. 3.

[2] A. e., s. 484, not — 2. *Yeryüzünde Bir Melek*'in basım tarihi, *Millî Kütüphâne*'de *Mevcut Arab Harfli Türkçe Kitapların Muvakkat Katalogu*'nda olduğu gibi, bundan önce Fehmî Edhem Karatay'ın hazırladığı *İstanbul Üniversitesi Kütüphânesi Türkçe Basmalar Alfabe Katalogu*'nda da eserin basım tarihi yanlış olarak 1291 (1874) gösterilmiştir (İst., 1956, Osman Yalçın Matbaası, s. 516). Doğrusu: *Yeryüzünde Bir Melek*, "*Tercemân-ı Hakîkat* tefrikalarından mütehassıl, Yeni Kütüphâne,, , İst., 1296 (1879), Kırk Anbar Matbaası, 1184 sayfa.

Ol kaşları gör kim ne hilâldir, ne kemândır
Ebrûy-i hilâl sözleri artık hezeyândır
Sammûra da teşbîh eden(in) *sözü yalandır*
Ecred görünür ol kaşa nisbet ile sammûr
Çattıkça helê etmede 'uşşâkını makhûr

Kirpik ile kaş birbirinê sanki girişmiş
Bir zülf-i perîşân gibi ġâyetle karışmış
Her sâyesi gülzâr-i 'izâr üzre erişmiş
Revnaklam-vermiş o güzel dîde-i mahmûr
Süzdükçe helê etmede 'uşşâkını mesrûr

"şarkısı bu kaşlar için söylenmiş zannolunabilir.

"Bundan mâ-'adâ çehrede ne bir nokta-i mevhûme 'addolunacak kadar küçük, ne de göze ilişecek kadar büyük olmayan ġâyet güzel ve yuvarlak bir burun altında sanki sükût hâlinde de 'ale'd-devâm mütebessim zannolunan güzel dudaklar ile anların laṭâfetini artıran bir güzel ve yumru çene dahi Ustâd-ı Tabî'at'in öyle her dilbere ta'mîmen beẕl eylediği şeylerden değildir; binâ'en-'aleyh hastalık hâliyle Hanım egerçi ṭabî'î mütebessim değil ise de, şu güzel burun ve çene ile dudaklar hastalığa da rağmen ġâyet laṭîf bir tebessüm ile 'ale'l-istimrâr tebessüm ederler idi.

"Bu hâl kime te'ṣîr etmez ki Şefîḳ'a da etmesin! Kime te'ṣîr edecek olsa bir ṭabîbe te'ṣîr etmemesi luzûmu der-kârdır; zîrâ mücerrebdir ki eṭıbbâ böyle te'ṣîr-i temâşâsına kimsenin muḳâvemet edemeyeceği güzelleri dahi mu'âyene ederek göğsünü dinlemek için sem'-i dikkati, billûristân ıṭlâḳına sezâ olan sîneye yaslanıp nabżına bakmak için dahi pamuk gibi kolları ellerine aldıkları hâlde te'essür bile etmeyip yine san'atlerinin îcâbı olan vazîfelerini bir sükûnet-i ḥâl ile icrâ ederler; fakat bu ḥâl hangi ṭabîbe te'ṣîr etmeyecek olsa Şefîḳ'a muṭlaḳâ te'ṣîr eder; zîrâ Şefîḳ, demincek haber verdiğimiz vechile yalnız ṭabîb değildir. Hem ṭabîb, hem ḥakîm, hem de şâirdir„ (S. 204-209).

Ahmed Midhat'in böyle bir sevgiliyi, yaşının otuzdan aşağı olmaması, saçlarının, kaş, göz, kirpiklerinin, bur'nunun, ağzının, dudaklarının tasvîrini beğenmeyen Kemal, teşbîhleri mizâhî bakımdan ma'nâlandırıp, gözlerinin önünde onun ifâde etmek istediği eşsiz bir güzelin değil, Çarşanba-karısı denilen saçı taranmamış, korkunç kıyâfetli, mevhûm varlıklardan bir cin, veyâ cadının canlandığını, şiirini ise vezince hatâlı, kâfiye zoru ile seçilen fikirler yüzündan ma'nâsız bulduğunu yazıyor. Doktor Şefik'ın hastasını muâyenesi sırasında duyduğu cinsî arzunun anlatılmasının ise, bu meslektekiler akıl ve insanlığa da aykırı düşen böyle bir yola sapmamak şartıyle me'zûn edildiklerinden ahlâka aykırı, o cemiyeti yok edici şeylerin başta gelenlerinden bulunduğu düşüncesindedir. Mektubunun son kısmında, böyle bir doktor tipi yaratılmasının ictimâ'î hayâtımızda yol açacağı zararlar üzerinde durmuştur.

Kemal, Rif'at Bey'e Midilli'den gönderdiği 16 Aralık, 1879 (2 Muharrem, 1297) tarihli mektubunda, "*Yeryüzünde Melek*'in alt taraflarını görelim de Hazret-i Edîb ile yine konuşuruz„ diyordu. Ayni şahsa yolladığı 27 Mart, 1880 (15 Mart, 1896) tarihli mektubundaki, "Bu seneler ġâlibâ Midhat menhûsunun sâl-i bî-edebîsi olacak... Müseylime-i Sânî, herkesi kendi mezhebine götürecek. Ben, yakında anın

hâme-i nuhûset-beyânını verâsına sokarım„ cümlesi ile de, söz konusu ve hakkında neşredeceği tenkîdi kasdetmiş olabileceğini sanıyoruz[3].

Kemal'in, Ahmed Midhat ile Ebüzziyâ Tevfik'in ahlâk bakımından ba'zı husûsiyetleri, ilkinin eserleri ve *Yeryüzünde Bir Melek* adlı romanı hakkında düşüncelerini içine alan bu mektubu tarihsizdir. Muhâtabının 1 Temmuz, 1879 tarihli mektubunun karşılığı, söz konusu romanın tenkîd ettiği son kısmı *Tercemân-ı Hakikât*'te 3 Temmuz'ta basılmış olduğunu gözönüne alarak, bu yılın Temmuz'unda yazıldığını tahmin ediyoruz. Mektubun sondan iki paragrafındaki yerinde tenkîdleri dışındakilerde çok def'a tarafsız kalmadığını açığa vuran, küçümseyici, hakâretlerle dolu mizâh ifâdesi dolayısıyle iyi bir tenkîd sayamayacağımız bu mektubunun, bir başkasının el yazısıyle nushası, T. Toros tarafından Türk Tarih Kurumu'na hediye edilmiştir; kendisinden satın alınan mektuplar arasındadır (Nu. 1).

1032 (415[a])

Temmuz, 1879

Mevlânâ,

Resîde-i dest-i i'zâz olan 11 Recep, sene 96 tarîḫli taḥrîrât-ı 'aliyyelerine şimdiye kadar cevâb yazamadığım, müsellem olan feṭânet-i maḥṣûṣa-i fâżılâneleriyle berâber, belki ẕât-ı 'âlilerinin dahi derhâl teferrüs buyuramayacağınız bir sebeb-i ġarîbden neş'et eyledi. O da şudur ki bendeniz muḥarrerât-ı ustâdânelerini kendim içün bir kitâb-ı istifâde bilmeğe alıştığım ve ḥâvi oldukları ḳavâ'id ve fevâ'idin mülâḥâẓasıyle müteleẕẕiẕ bulunduğum hâlde biraz zamândanberu murâselât-ı 'aliyyeleri mu'ammâ mecmû'ası hâline taḥavvül etmeğe başladı. İçinde ġarîb-ġarîb su'âller ẓuhûr ediyor. Bu def'aki iḥsân-nâmelerinde dahi bizim Ebüzziyâ Tevfîḳ Bey'le sa'âdetlu

[3] Bu esrimizin 11 ve 111'üncü ciltleri, s. 484; 8. N... remziyle *Mecmûa-i Ulûm*, ayrıca *Vakit* gazetesine yazılan mektublardan, *Yeryüzünde Bir Melek* hakkında *Vakit*'te çıkan muâhazelerden, "bir zâtın muâhaze yazmakta„ olduğundan, bunun henüz görülemediğinden, o "zât her kim ise ashâb-ı insâftan olarak edîb-i muşârün-ileyhin *bir kitâbın hâtimesi görülmedikçe nasıl muâhaze olunabileceğine* dâir irâd buyurdukları fikr-i hakîmâne kabûl„ edildiğinden bahsedilmiştir. Bu mektubu yazan, bir eser tamâmlanmadan da, tefrika edilen kısımlarının tenkîd edilebileceği fikrinde olduğu için, *Yeryüzünde Biz Melek*'e dâir muâhazesinin *Mecmûa-i Ulûm*'da da neşredilebileceğini yazmıştır. Mecmûada, bu iki mektubundan sonra, esere dâir tenkîdlerinin yayımlandığını görürüz: Nu. 4, 15 Muharrem, 1297 (29.XII.1879); nu. 5, 6, 1 ve 15 Safer, 1297 (14, 28 Ocak, 1880, s. 242-305, 335-52, 385-405); *mâ-ba'di var* denliyorsa da, devâmı görülememiş, bu mecmûa yedinci sayısından sonra, elde mevcut sayılara göre neşredilmemiştir.

Midhat Efendi'nin ḳuvve-i ḳalemiyyelerinde olan farḳ ve ruchânı su'âl buyurmuşsunuz. Mizâḥa olan meyl-i 'âlilerinin derecesini evveldenberi bilirim; fakat bu mertebelerde iḫfây-i merâm ile istifsâr-i kelâm ṭarîḳını eğlenceye medâr etmek merâḳınızı anlayamamıştım. Hele teşekkür ederim ki bizim Tevfîḳ'i o büyük ẕât ile aḫlâḳ ve 'irfânca bir muḳayese 'âlemine düşürmek istememişsiniz; çünki zannıma göre Tevfîḳ de bendeniz gibidir. Midhat Efendi'yi kürsîye vâ'iẓ olmak değil, 'arşa çıkmış görsek, arkasından „اَمِيناً فَزَادَ اَللهُ مَا بَيْنَنَا بُعْداً[4]" duâsını tekrâr ile,

وَاِنْ عَلاَنِي مَادُونِي فَلاَ عَجَبُ
لِي اَسْوَةٌ بِالْخِطَاطِ اَلشَّمْسِ عِنْدَ زُحَلْ[5]

inzivâ-hâne-i tesliyette eğlenir dururuz; fakat öyle ağır başlı bir ẕât ile mîzân-ı muḳayesenin keffe-i imtiḥânına düşmek istemeyiz; çünki kendileri ağır başlılık, veyâ ṣıḳlet-i 'irfân ve idrâk ile yerin dibine geçinceye kadar bizim ḥayṣiyyet ber-havâ olmasından iḫtirâz eyleriz. Mevżû'-i baḥṣ olan ḳuvve-i edeb ḫuṣûṣuna gelince, edebin bir ma'nâsına liyâḳatlerini, sa'âdetlu Midhat Efendi sopalarının ḳuvvetiyle iṣbât ettikleri gibi, dîger ma'nâsına olan liyâḳatlerini de hemân sopadan farḳlı olmayan ḳalemlerinin ḳuvvetiyle 'umûmun naẓar-ı taḳdîrine 'arż edip-duruyorlar.

Bundan iki sene evvele kadar neşrine himmet buyurdukları eserleri görmüş idim. Elbette ẕât-ı 'âliniz de görmüşsünüzdür. Vaḳtiyle ḥikmete karşı bir safsaṭa ẓuhûr ettiği gibi, şimdi de belâġate karşı bir *laḫlaḫaniyyet* fenni[6] Icâd olunmak lâzım gelse, elbette miṣâllerinin kâffesi edîb-i muṣârün-ileyhin âṣârından alınmak lâzım gelirdi. Bir-iki senedir bulunduğum inzivâ-hâne-i sükûn içinde kendimi bütün-bütün geçmişlerden, ḥażerlerden gerçekten insân demeğe şâyân olanların maḳâlât-ı vicdân ve 'irfânı veyâ ta'bîr-i âḫar-

[4] Emînen fezâda'llâhu mâ-beynenâ bu'den: "*Allâh, aramızdaki mesâfeyi artırsın; zararı yok...*„

[5] ve in 'alânî mâ dûnî felâ 'acebû * li esvetun bi'l-ḫıṭâti'ş-şemsi 'inde Zuḥal: Dûnumdaki (benden aşağı seviyedeki bir kimse) bana üstünleşirse (üstünlük taslarsa), onda hayret edecek birşey yoktur; Zuhal'in, güneş ışınları karşısında karaltı sayılması gibi..

[6] اخلغانيت: Hatâ işlemeği huy ve âdet edinmek

la âşâr-ı ḳalemiyyesiyle eğlenmeğe alıştırmış olduğumdan ma'hûd Ağustos böceklerinin bile cırlaması ẓihnimce râhatsızlığı mûcib oluyor. O cihetle sa'âdetlu Midhat Efendi'nin âşârını bi'ṭ-ṭab' hiç okuyamıyorum. Yalnız, bana muta'alliḳ birşey yazarsa ba'żı aḥbâb gösteriyorlardı. Ben de mülâḥaẓâtımı ḥużûr-ı naḳḳâdânelerine arż ediyordum. Kendileri her nasılsa Sa'îd Bey 'aleyhinde isti'mâl buyurdukları sopa-salanlık ḳuvvetini ḥaḳḳ-ı 'âcizânemde bir kerre irâ'e etmek 'azminde bulundularsa da, muḳābelesinde gördükleri muḳāvemet üzerine ellerindeki 'aṣây-i ḳalem ḥoḳḳalarına düşerek paralandığından mı nedir, a'ṣâb-ı cesâretlerine ḫalel geldi; bir daha baḥṣ ve mücâdeleye ḳıyâm buyurmadılar. Ben ise yine şimdiye kadar hiçbir eşerlerini okumakla me'lûf değildim. Aldığım mektûb-ı fâżılânelerinden birkaç gün sonra, yine ba'żı aḥbâb, ġurbet-zedegâna gevezelik dahi imâte-i vaḳt içün medâr olabilmek ḥulyâsıyle, *El -Cevâb'ib*'in *Sefâhatü'l-ḥaḳîḳat* ve *Ḥaḳîḳatü's-sefâhe* 'unvânlı ve *Tercemân-ı Ḥaḳîḳat*'in ana cevâb olarak *Żavallı Selîm Fâris* muḳaddimeli *bend*'lerini ḥâvi olan nusḫalarını göndermişler. Ben okudum, başkaları da okudu. Baḥṣimiz siyâsiyyâta muta'allıḳ olmadığı içün iki makāleden ḥâṣıl ettiğim muṭâla'âtı beyâna iḥtiyâc göremem; fakat *Tercemân-ı Ḥaḳîḳat*'i bendenizden başka okuyanlar, o nusḫada sa'âdetlu Ahmed Midhat Efendi'nin *Yeryüzünde Bir Melek* 'unvânlı bir hikâyelerinden ba'żı parçalar görmüşler; bendenize de gösterdiler. Bu parçaların iki sutûndan ziyâdesi *Birinci Bâb*'ın ḫâtimesi idi. Muḳaddimesi mevcûd olmadığından ve yâḫûd edîb-i muşârün-ileyh bendenizin de anlayamayacağım bir lisân îcâdına muvaffaḳ olduklarından hiçbir yerinden ma'nâ istiḫrâc edemediğimi ma'a't-te'essüf i'tirâf etmeğe mecbûrum.

Alt tarafında birbuçuk sutûn kadar da *İkinci Bâb*'ın muḳaddimesi var. Ne yalan söyleyeyim, insânı gerçekten eğlendiriyor. İrâde buyurursanız siz de nusḫayı bulur, dikḳatle muṭâla'a buyurabilirsiniz. O Bâb'ın ḫulâṣası bir ma'şûḳa ta'rîfinden 'ibâret gibi görünüyor. Öyle bir ma'şûḳa ki hemân otuz yaşında, ya'ni bizim mülkce torununu kucağında besleyecek sinlerde imiş. Hikâyenin ta'rîfine göre buna 'âşıḳ olacak gibi görünen Şefîḳ Efendi kaç yaşındadır bilinmez ki netîce-i hikâye kırkından sonra saz çalmak, veyâ ḳā'im vâlidesine dil-bend-i maḥabbet olmak fıḳralarından hangisiyle yan-yaş geleceğine hükm olunabilsin.. O hasta Hanımefendi'nin siyâha ḳarîb, kucak-kucak kumral saçları da var imiş. Kim bilir Hanımefen-

di'nin başı nasıl dağ yamaçlarından idi ki, öyle çalı süpürgesi demeti gibi hem siyâha mâ'il kumral, hem de kucak-kucak maḥṣûller peydâ edebilmiş. Hanımefendi'nin cedvelle çizilmiş gibi hiç taḳavvus etmeksizin burunundan kulağına kadar gider kaşları ve o kaşların ufarak dikiş iğnesi boyunda, ya'ni birbuçuk santimetre ṭûlünde kılları var imiş. Gözlerinin üst kapakları ġāliba mancınık ile semâvâta çekilmiş olduğundan kirpikleri de gelir o kaşların içine karışırmış. Dünyâda yukarıya doğrulmuş kirpik olmaz ya; çünki kirpik gözü muḥâfaẓa içün yaradılmış birşey olduğu fennen müşbettir; amma sa'âdetlu Midhat Efendi tarîḫ yazdıkları vaḳit a'ṣârı biribirine karıştırdıkları gibi, bir şekil taṣvîr ettikleri vaḳitte de herc ü merc edebilirler. Burasına kim ne diyecek! Mâdâm ki kendileri öyle buyurmuşlar. Farżedelim ki o hanımın kirpikleri edîb-i muşârün-ileyhin irâdesine imtişâl ederler, ṭabî'atin ḳānûnunu yıkarlar, aşağı ineceklerine yukarı çıkarlar. Ya Hanımefendi'nin daha nekadar meziyyât-ı ḥüsn ü ânı var imiş! Çehresindeki burun, ya'ni ne bir noḳṭa-i mevhûme 'addolunacak kadar küçük, ne de göze ilişecek kadar büyük olmayan, ġāyet güzel ve yuvarlak bir burun... Ḥaḳîḳaten muşârün-ileyh Hazretleri'nden başka kimsenin iḫtirâ'ına muḳtedir olamayacağı ve hattâ Ṭabî'at-ı külliyye'nin bile îcâd eylemediği bedâyi'dendir.

Dikḳat buyurunuz. Şu burunda nekadar ġarâ'ib ictimâ' ediyor. Evvelâ, "ne bir noḳṭa-i mevhûme 'addolunacak kadar küçük, ne de göze ilişecek kadar büyük olmayan,, 'ibâresinde *ne* ve *olmayan* lafızları iki nefy cem' eylediğinden, bu burun hem noḳṭa-i mevhûme kadar küçük, hem göze ilişecek kadar büyük, veyâ ta'bîr-i vâżıḥıyle hem yok, hem var olmak lâzım geliyor. Ṣâniyen, *ne* lafızları nâfiye 'addolunmamak lâzım gelse bile, noḳṭa-i mevhûme denilen şey ṣırf ma'dûm iken, bu 'ibârede bir buruna nisbet küçüklük, büyüklük ḳabûl edecek bir mevcûd oluyor. *Göze ilişmek* ta'bîri de bi'n-nisbe küçük ve ḫafi şeylerin teṣâdüfen derk'i ma'nâsını ifâde ederken, yine burunun ḫâṭırı içün göze çarpmak ma'nâsını alıveriyor. Ya hele o mubârek burunun ḥâ'iz olduğu *yuvarlak* vaṣfı nedir? Bir çehrede iki delikli cevz-i bevâ'ya benzer bir burun taṣavvur olunsun, içinden çıkan sümükler de cevz-i bevâ'dan dökülen südlere benzedilsin; o ne iştihâ-baḫş, nekadar mi'de-nevâz, nekadar muḥarrik-i 'aşḳ, nekadar ṭabî'î, güzel bir ḫayâl olur. Zannederim ki ẕât-ı fâżılâneleri bu kadar cihân-dîdelikle berâber bir yuvarlak burun görmemişsinizdir. Bendeniz de görmedim; hâlbuki Rub'-i meskûn'un ḫums-i ma'mûru denilen

yerleri(*ni*) dolaştım; fakat ne yapalım.. Meşelâ İrân'ın ḳable'l -İslâm ẓuhûr eden vuḳū'âtı arasında dîvler yalnız Hemâvend'de[7] ẓuhûr ettiği ve Asya'nın tarîḫ-i 'atîḳında ejderhâlar Ḳāf-dağı'nda bulunduğu gibi, böyle yuvarlak burunlar da mücerred edîb-i muşârün -ileyhin 'âlem-i ḫayâlinde ḫalḳ olunuyor. Ne büyük maẓhariyyet! Baksanıza, kendilerinin taṣvîr ettikleri cisim, ya'ni Hanımefendi, hiç bizim bildiğimiz 'âlemlerin maḫlûḳātından değil.. Dudakları sükût hâlinde de 'ale'd-devâm mütebessim zannolunurmuş. Hiç insânların sükûttan başka bir hâlde tebessüm ettiğini gördünüz mü? Anların taṣvîr buyurdukları maḫlûḳ-ı ġarîb ġâliba lakırdı söylerken dahi tebessüm edermiş ki dudaklarının sükût hâlinde bile mütebessim bulunduğu(*nu*), ya'ni tebessüm o Hanımefendi'nin ṭabî'atince tekellümle müttaḥid birşey iken, ba'zı kekemeleri dudağında kalan lakırdı parçası gibi, zamân-ı sükûtta da yine eşerini gösterdiğini taṣrîḥ buyuruyorlar. Ne ġarîb tekellüm! Ne laṭîf tebessüm! Ne güzel dudak! Hele o dudağın altına dikḳat buyurur musunuz bilmem; bir de yumru çene var. Edîb-i muşârün-ileyhin taṣavvurât-ı ḫârıḳu'l-'âde ve meşhûdât-ı seḫḫârânelerini ayniyle görmek bizim naẓarların ḳādir olacağı şeylerden değilse de, şu yumru ta'bîrinin üstünde yâ ḳalem veyâ tertîb sehvi olarak bir de yamrı lafẓı olacağına ma'a't-tereddüd i'timâd olunabilir; çünki *yumru* dâima vucûd-ı insânca keyifsizlikten mütevellid olan *ur* gibi şeylere ıṭlāḳ olunduğundan ve edîb-i ẕî-şânın tavṣîf ettikleri Hanım ise keyifsiz olmaġla berâber, çenesinde ur ve yâhûd kan çibanı çıkarmış olmak gibi hikâyede bir ṣarâḥat olmadığından, yuvarlak burun ḳarînesinden istidlâlen Hanım'ın çenesi dahi bizlerin bildiğimiz, bizlerin anlayabileceğimiz güzelliğe belki muṭâbıḳ olmamak için *yamrı-yumru* gibi bir ta'bîr ile tavṣîf olunması bendenizin 'aḳlıma daha mülâyim görünüyor; fakat Hazret-i edîb ihtimâl ki o tavṣîfte burunu yuvarlatmak içün kestiği parçaları çeneye 'ilâve etmiş de o maḥbûbe-i ḫayâlînin çenesini yumruk kadar birşey yapmıştır. Merḥûm Hâlet Bey, sa'âdetlu Midhat Efendi ḳabîlinden olan şâ'irlerin güzellik ta'rîfindeki ḫayâllerini taṣvîr ettirerek neşrettiği *Dolab*'ın bilmem hangi nusḫasına bir Çarşanba-karısı resmi dercetmişti. Burhân-ı iḫtirâ'ın, burhân-ı nâṭıḳ ve meşhûdu olan ṣanâyi'-i bedî'iyyenin birkısmı da resim olduğundan ve sa'âdetlu

[7] دماوند: İran'da bir dağ adı (*Burhân-ı Kāṭı'* tercemesi c. II., İst., 15 Şa'ban, 1287 (10 Kasım, 1870), Matbaa-i Âmire, s. 349.

Midhat Efendi kadar ḳalemen ḳudret-i iḫtirâ'a mâlik bir ẕâtın kurşun ḳalemiyle dahi İcâdât-ı fikriyyesini meydâna koymaktan 'âciz kalmaması lâzım geleceğinden şu dümdüz kaşlı, yukarı doğru kıvrık kirpikli, yusyuvarlak burunlu, yumru, yâḫûd yamrı-yumru çeneli Hanımefendi'nin, veyâ kendi ta'bîrlerince *Yeryüzünde Bir Melek*'in bir de resmini yaparlarsa bizler gibi şi'ir, yazı falanla uğraşan 'acezeyi değil, evrâḥı celbetmekle meşġûl olan ḫuddâm sâhiblerini *spir'it-ist* gürûhunu bile iḥyâ etmiş olurlar. Hiç olmazsa melek nasıl olduğunu taṣavvurla uğraşmaktan ise, re'yü'l-'ayn görmüş oluruz.

Edîb-i muşârün-ileyhin Hanımefendi'ye dâ'ir bir de *Şarkı*'ları var. Ne fâ'ide ki biz birtakım efkâr-ı 'atîḳa ve ḳavâ'id-i ġarîbeye tâbi' olmuşuz. Şi'ir diye birşey gördüğümüz gibi vezn arayoruz, ḳâfiye arayoruz, ṣanâyi'-i bedî'a arayoruz. Efendi'nin şi'iri ise bize Hanım'dan ziyâde çirkin görünüyor. *Şarkı*'sının birinci mısrâ'ına dikḳat buyurunuz: *Ol kaşları gör kim ne hilâldir, ne kemândır* demişler. Mısrâ'da vezin yok; çünki 'Acem 'Arûżu'nca *nûn*'dan evvel gelen *elifler*'in harekât ve sekenâttan ıskāṭı câ'iz ise de, *lâm*'dan evvel gelen *elifler*'in câ'iz değildir. *Ebrûy-i hilâl sözleri artık hezeyândır* mısrâ'ında yine bir *hilâl* var, bir de *hezeyân* var ki dâl-i mu'ceme, *ẕâ*'ya talḥîl olunmuş; ana tertîb sehvidir diyelim; fakat şu iki *hilâl*'den ġā'ib olan *elifler*'i bir edîb nereye sıkıştırır bilemem. *Sammûra da teşbîh edenin sözü yalandır* mısrâ'ına bucurġad[8] koşulsa 'inâd edecek, yine vezne gelmeyecek.. Biz ma'nâdan çoktan vaz geçtik ya; yalnız edîb-i ẕî-şân Hazretleri Nef'î'nin, *Hemân bir ol kadar vardır ki mevzûn ü muḳaffâdır* ḳavliyle tavṣîfe lâyıḳ olacak birkaç söz söylemiş olsa, me'âller içün, "اَلْمَعْنَىَ فِى بَطْنِ الشَّاعِرِ"[9] diyebilirdik. Ma'nâlar, ḳâfiyeler içün isterseniz İki delil daha göstereyim: *Ecred görünür ol kaşa nisbet ile sammûr*..

Ṣâniyen, *Şarkı*'nın ikinci bendinde olan *girişmiş, karışmış, erişmiş* ḳâfiyelerine ne buyurursunuz? Karagöz'ün, "Sen âhirindeki *den*'e bak!,, gevezeliğine benzemez mi? *Girişmiş*'ten sonra *karışmış*'a, *karışmış*'tan sonra *erişmiş*'e bakanlar, dağdan aşmış gibi şi'irde de aşağıdan yukarı, yukarıdan aşağı inip çıktıklarını gördükce vaḳtiyle bir Arab'ın

[8] بوجرغاد، بوجورغاد: İrgadların ağır şeyleri kaldırmak için manivela ile döndürdükleri bir âlet.

[9] El ma'nâ fî baṭnı'ş-şâ'iri: *Ma'nâ şâirin karnında* (Şiirden bir ma'nâ anlaşılmıyor; şiirin ma'nâsı şâirin karnında kalmış).

ḥâdîsine karşı Irâd eylediği „[10] قباله من نظر كامل برفعه الى اسفل " tehekkümünü tekrâr etmiş olsa haksız mı olur! O nekadar karmakarışık ḳâfiye, o nekadar miḳyâsa girmez vezin, ḳâfiyeden, vezinden de vaz geçtik, bâri sözde ma'nâ bulunsa.. Vaḳtiyle 'Acemler, اكرچه وزن ندارد و ليك بى معنيست " demişler. Biz bu şiirlere naẓaran o mısrâ'ı(n) „[11] نه وزن و قافيه دارد و ليك بى معنيست " şûretine taḥvîl etmeğe mecbûr[12] oluyoruz. Ma'nâsız lakırdı söylemek, fikr-i iḫtirâ'kârânesine mâlik, mevzûn ṭabî'atten müberrâ, ḳâfiyecûluğa tenezzülden mustaġni, ḥârıḳu'l-'âde yaradılmış öyle bir edîb-i bî-mudâni'nin bî-çâre şi'r ile tavaġġula tenezzül eylemesi ṭabî'at-i mûcidânelerinin şânına nasıl lâyıḳ olur. Vaḳtiyle Voltaire'in yanına bir adam girmiş. Voltaire ise zamânının neşirde en büyük, en suhûlet-i ifâdeye mâlik edîblerinden olduğu içün, yazdığı şeylerin yalnız şi'ir cihetine ehemmiyyet verirmiş. Giren adam, Voltaire'in yazıyla meşġûl olduğunu gördüğü gibi, geri çekilmek istermiş. Voltaire odada ayak sesini işitince dostuna doğru dönmüş; kim olduğunu görmüş; "Gel, gel! Şi'ir söylemiyorum; bizim ma'hûd alçak neşirle uğraşıyorum„ demiş. Edîb-i a'ẓamımız sa'âdetlu Midhat Efendi ṭabî'ât-ı şâ'irânelerinin bu ḳuvvetiyle berâber şi'ri de, yazageldikleri alçak neşirler hükmünde tutuyorlarsa orasını da bilemem!

A Efendimiz, Tevfîḳ'ın yazdığı şeyleri görmediniz mi ve yâḫûd yanınıza geldiği zamân ağzına mendil tutmaksızın aksırdı da burununu, çenesini mi sümükledi ki anın ağzından çıkan şeyler ile sa'âdetlu edîb-i meşhûr Efendi Hazretleri'nin âşârı beyninde bir muḳâyese ṭaleb buyuruyorsunuz?

Bu laṭa'îfin cümlesi 'âlem-i edebde dolaşıp geçebilir; fakat Midhat Efendi'nin *Yeryüzünde Bir Melek* hikâyesindeki ve *Tercemân-ı Ḥaḳîḳat*'in 13 Receb, sene 96 tarihli nusḫasındaki dördüncü ṣaḥîfenin

---

[10] Aslı bir başkasının el yazısıyla olan metinde, bu cümlenin tamâmıyle doğru olduğu şübhelidir; ancak aşağıdaki şekilde harekelenerek okunup ma'nâlandırabilmesi mümkün olmuştur: قِبَالَةٌ مِنْ نَظَرٍ كَامِلٍ بِرِفْعَةٍ اِلَى اَسْفَلَ : Ḳıbâleten min naẓarın kâmilin bi-rif'atin ilâ esfele: İnsân tereddüdsüz (kendinden tamâmıyle emîn) olarak yukarıdan aşağıya bir bakışla bunun karşısına çıkabilir (bunu kınayabilir).

[11] Egerçi vezn nedâred ve lîk bî ma'nî'st: *Gerçekten, vezin tutmadı* (vezince bozuk), *fakat ma'nâsız* (vezinsiz oluşu bir yana, ma'nâsı da yok).

[12] Ne vezn u ḳâfiye dâred ve lîk bî ma'nî'st: *Vezin ve ḳâfiye tumadı; lâkin ma'nâsız* (Vezin ve ḳâfiyece hatâlı oluşu bir yana, ma'nâsı da yok).

üçüncü sutûnunda yine ma'hûd *Yeryüzünde Bir Melek* hikâyesinin bir nihâyet parçası var. Anın hükmünc göre, Efendi'nin taşvîr ettiği Şefîḳ hem ṭabîb, hem ḥakîm hem şâ'ir imiş. Bu üç meziyyeti cem' etmekle berâber bir güzel hastanın ḥâli kendisine te'şîr etmek żarûrî imiş; hattâ ṭabîblere hiçbir dürlü meḥâsin-i cismâniyyenin hiçbir nev'i te'şîr etmemek, ya'ni bir güzel sîneye başını koyup da dinlediği, bir güzel kola elini uzadıp da nabżını taḥarri eylediği hâlde yine bir ḥiss-i saḳîme mübtelâ olmamak 'aḳlen ve insâniyyeten aḳdem-i vaẓâ'if bilinir ve eṭıbbâya dâ'ima bu şerâ'iṭle me'żûniyyet verilir iken Şefîḳ, ṭabâbete bir ḥakîmlik, bir de sa'âdetlu Midhat Efendi'nin kendi fikrince anladığı şâ'irlik 'ilâve eylediğinden, meşelâ bir genc çocuğun yanına gitse, bir otuz yaşında karıdan ḥâṣıl ettiği te'essürlerden ziyâde ḥissiyyât-ı şehvâniyyeye mübtelâ olmak iḳtiżâ ediyor.

Si'ir ve inşâ, ru'yâ ve ḫulyâ mesâ'ilini bir tarafa bırakalım. Cem'iyyet-i beşeriyye içün böyle bir re'y-i saḳîm meydâna koymak, cem'iyyet-i beşeriyyenin ifnâsına haydûdlardan, *com'mon-er*'lerden[13], belki 'ilel-i ṭabî'iyyeden ziyâde ḫidmet etmek değil midir?

Bendenize, Tevfîḳ ile Midhat Efendi'nin edebiyâtca olan ḳuvvetini soracağınıza Midhat Efendi'ye şurasını su'âl buyurunuz ki, eṭıbbâ kendi ta'rîf ettiği hâlde bulunmak lâzım gelse ve 'âilesi dâhilinde de erkekten, kadından bir mu'âyene olunacak hasta bulunsa, o bî-çârenin kendi vâhimesiyle mu'âvenet-i ṭıbbiyyeden maḥrûm olarak telef olup gitmesine mi ḳā'il olur, yoksa kendi i'tiḳādınca muṭlaḳā şehvânî ḥareket edecek bir çapkının kucağına öyle bir hastayı atmağı mı iḫtiyâr eder? Ḳıyâs-i muḳassemin iki netîcesi nereye varacağı ma'lûmdur. Eṭıbbâ Midhat Efendi'nin re'yine muṭâbaḳat hâlinde bulunursa cem'iyyet-i beşeriyye yâ yaşamaz, yâ nâmûssuz yaşar.

اگر حقیقت ادراك در جهان اینست
هزار خندهٔ جهلست بر سخندانی [14]

---

[13] قومونارلر şeklinde yazılmıştır: *Common* (*kom'on*)'dan yana olan, *iştirâkci*; *communist* (*kom'unist*), malın, mülkün, ba'zan da eş ve çocukların müşterek tutulmasından yana olanlar, *komunistler*.

[14] *Eger ḥaḳîḳat-i idrāk der cihān în'est*
Hezār ḫande-i cehl'est ber suḫandānî

Eğer cihânda idrâk ḥaḳîḳati (doğru anlayış, sağlam bir fikre erişme) *bu ise, güzel söz söyleme bilirlik üzre* (şâirlik, güzel söz diye öne sürülen sakat fikirler dolayısıyle) *bin cehl* (bilmezlik) *gülüşü*.. (Kısacası: Bunlar, gerçeğe aykırı düşen gülünç fikirlerdir).

Fî'l-ḥaḳîḳa, seyyi'ât-ı beşeri hikâye ve hikâye ḳâbîlinden olan tiyatrolarda taşvîr câ'izdir; fakat herkesi o seyyi'âta taḥrîk edecek ṭarzda ve ḫuṣûṣıyle edyân gibi, tehzîb-i aḫlâḳ gibi, ṭabâbet gibi dünyâ ve âḫiretce medâr-i necât olan mesâ'ili tezyîf ve taḥḳîrde değil.. Fıransa meşâhîr-i üdebâsından Molière ve Jean-Jack Rousseau, zamânlarında eṭıbbânın en büyük ḫaşımlarından idiler. 'İlm-i Ṭıbb'ı tezyîf ettiler. Evlere gidip ḫidmetcilere sataşır ḥekîmler taşvîr ettiler. Anları dünyâda en deni, en yalancı, en ebedsiz, en alçak yolda gösterdiler. Hiçbir vaḳit, hiçbirisi bir âdem hem ḥakîm, hem ṭabîb, hem şâ'ir olsa bile, canını kurtarmağa gittiği bir karının ḫüsnünü düşünecek kadar eşnâ'-i maḫlûḳâttan olabileceğine dâ'ir bir söz söylemediler. Aḫlâḳca bu iḫtirâ' dahi sa'âdetlu Midhat Efendi'nin maḫṣûṣâtındandır. Eğer herkes kendilerinin yazdığı şeyleri sened ḥükmünde tutmak lâzım gelse, mülkümüzde ẕâten yarı-yarıya ecel-i każâdan vefât eden bî-çâre Müslümânlar'ın beḳâyâsından bir yarısı da, bu ḳavl-i ḥakîmâneleri sâyesinde yine ecel-i ḳażâdan irtiḥâl eder. Kendileri de 'inda'llâh ve 'inde'n-nâs sa'yleri kadar me'cûr olurlar. Bâḳî... „اَلْاَمْرُ لِمَنْ لَهُ اَلْاَمْرُ"[15]

[15] El-emr limen lehi'l-emr: *Emr ise, emir sâhibine emr etti.*

MXXXIII.—XXXIV(CCCCXXIII[a].—XXIII[b])

Kemal aşağıdaki iki mektubunu Midilli'de ikâmete me'mûr bulunduğu sıralarda, bura Mutasarrıfı, fakat "musâ'ade-i seniyye„ üzerine İstanbul'a gitmiş olan Rauf Bey'e göndermiştir [1]. Sadr-ı A'zam Said Paşa'nın 3 Muharrem, 1297 (17 Aralık, 1879) tarihli İrâde-i Seniyye tezkiresinde, Baş-kâtib Ali Fuad Bey'in ertesi günün tarihini taşıyan der-kenârında, bir süredenberi açık bulunan Midilli-adası Mutasarrıflığı'nın bura Muhâsebecisi tarafından idâre edildiği, bu vazîfeye Kemal'in ta'yîn edildiği bildirilmiştir.

Bu kitabımızın ikinci cildinde, Kemal'in Rauf Bey'e, 1879 yılı Ekim-Kasım'ında yazdığını tahmin ettiğimiz, İstanbul'a gönderdiği bir mektubu vardır; içindekilerden, Rauf Bey'in İstanbul'a hareketinden epeyi sonra yazıldığı anlaşılan bu mektubunda, eğer Rauf Bey Midilli'ye dönerse sözlü, dönmezse yazılı olarak, gittikce idâresi bozulan Midilli'ye dâir haber vereceğini bildiriyor, geri dönmesini dileyerek

[1] 9 Eylûl, 1879 tarihli *Ceride-i Havâdis*'teki bu haber için bk., bu eserimizin II'nci cildi, s. *477*, not—1.

bunun yakın olup-olmadığını soruyordu [2]. Bunun gibi tarihsiz olan aşağıdaki iki mektubunun da, Midilli Mutasarrıflığı'na henüz ta'yîn edilmediği sıralarda yazıldığı anlaşılmaktadır.

Aşağıdaki mektuplarından ilkinde, Rauf Bey'e yazdığı daha önceki mektubunda bahsettiği üzre, Midilli'ye dönüşü uzayıp-durduğu için Midilli hükûmeti'nin onun bıraktığı zamâna göre birkaç kat daha bozulduğu hakkında bilgi vermiştir; ilk cümlesinden, Rauf Bey'in de Kemal'den bu husûsta bilgi vermesini istediği anlaşılıyor. Her ikisi için böyle bir isteğe yol açan, 19 Temmuz, 1877'de İstanbul'dan Midilli'ye hareket eden Kemal'in burada ikibuçuk seneye yakın ikâmete me'mûr olarak bulunduğu için[3] çevresindeki hemen herşeyle ilgili bilgiye sâhip bulunuşu, bura Mutasarrıflığı'na 1879 Şubat'ında getirilen Rauf Bey'in [4] uzun sürmeyen bu vazîfesi sırasında ona göre daha az bilgi ve tecrübe sâhibi oluşudur. Kemal bu yüzden, Emlâk Tahrîri Müdürü Hüseyin Hilmî aracılığıyle elden gönderdiği, otuzdört maddeyi içine alan mektubunda Asâkir-i şâhâne Kaymakamı, Muhâsebeci, Hâkim, Mevlevî Şeyhi, Tabur-ağası, Meclis-i idâre Kâtibi ve a'zâları, Müfti, Tercemânlar, Sandık Emîni, Temyîz ve Ticâret Mahkemesi a'zâları, konsoloslar, v. b. me'mûrlar, hattâ kal'a-bend Hatîb Mehmed Efendi hakkında bilgi verirken, bunların hangi karakterlerine göre uyanık bulunmak ve faydalanmak mümkün olduğunu, ba'zı işler dolayısıyle önceden alınmış, başkaca alınması gerekli karârlara dâir düşüncelerini de anlatmıştır.

Kemal Rauf Bey'e mektuplarından ikincisinde Midilli'de Mutasarrıflık işlerini yürüten Muhâsebeci ve dostlarının, Rauf Bey'in İstanbul'da oluşu yüzünden keyifleri yerinde olduğundan, vazîfesine dönerse, kendisine bağlı olanların ona İstanbul'u aratmayacağından mizâhî, nükteli, inceden-inceye alaylı ifâde kullanarak bahsetmiştir.

Kemal'in Midilli'de ikâmete me'mûrluğu sırasında çevresiyle ilgisini, me'mûrları muhtelif karakterleri, iyi ve kötü yönleriyle canlandırma bakımından ustalığını aydınlatan her iki mektubu tarihsizdir; 16 Aralık, 1879'da Midilli Mutasarrıflığı'na getirilmesinden önce yazılmış olduğu anlaşıldığı besbellidir. Rau Bey'in 9 Eylûl'de Midilli'den İstanbul'a geldiğini, ayrılışından hemen sonra gönderilmediğini gözönüne alarak bu yılın Ekim-Kasım'ında yazıldığını tahmîn ediyoruz. Bir başkasının el yazısıyle nushalarının fotokopisi T. T. Kurumu'nda, T. Toros'dan alınan belgeler arasındadır (Nu. 2). İlki, ba'zı ifâdeleri çıkarılmak, değiştirilmek, ba'zı maddelerine yer verilmemek sûretiyle T. Toros tarafından yayımlanmıştır (*Namık Kemal, Bilinmeyen Tarafları ve Mektup Sevgisi* — 6, *Cumhuriyet*, 28 Aralık, 1969).

---

[2] A. e., s. *478* v.d

[3] A. e., s. xii v.d.

[4] A. e., s. *478*, not—1; o notta *Cerîde-i Havâdis*'in yalnız numarası yanlış olarak 3933'dür; doğrusu: 3944 olacaktır.

1033 (423ª). Ra'ûf Bey'e

Ekim — Kasım, 1879

1 — İşte irâde buyurulan ifâdât ve Iżâḥâtın 'arżına cesâret ediyorum. Ḥaddimin hâricinde ise de maḥṣûl-i tecârib olduğu içün belki işe yarar i'tiḳādındayım. Maḳṣad-ı kemterânem ise, velev nekadar cüz'î olursa-olsun vatana bir ḫidmetten 'ibârettir.

1 — 'Arżamı taḳdîm eden Taḥrîr-i Emlâk Kâtibi Hüseyin Hilmî Efendi bendeleridir ki cezîrede yazı yazanların cümlesine fâ'iḳtir. Aḫlâḳına Ekrem Bey'in aḫlâḳı derecesinde i'timâd olunabilir; fakat ṭabî'îdir ki Ekrem kadar yazı yazamaz. O kadar yazı yazacak adam ise bizim bî-çâre cezîrede değil, mülkün 'umûmiyyetinde nâdir bulunur.

2 — 'Asâkir-i Şâhâne Ḳā'immaḳāmı İslâm Beyefendi'ye iltifât buyurulacak idi. Kendi şaḥîḥan mücâhidîn-i kirâmdan olarak bu muḥârebede iki yerinden yaralanmıştır. Rumeli'nin son fâci'asında Süleymân Paşa'nın Kolu'nda Livâ vekâletiyle bulunarak Baker Paşa Fırḳası'nın dümdârlığını iḫtiyâr ile üç tabur ile, yirmialtı tabur düşmana muḳāvemet etmiş idi. Çetrefil bir Arnavud ise de, söz anlar, ḥamiyyetli, irtikâb düşmanı birşeydir. İltifât ile kullanılır.

3 — Muḥâsebeci Efendi'nin bir de silâḥı olsa ḳuṭṭâ'-ı ṭarîḳden ma'dûd olabilir. Kendinin ma'lûmâtı var mıdır, yok mudur lâyıḳıyle bilemem. Maḥdûmları beyefendi gümüş olarak gelen taḥṣîlâtı meteliğe 'alenî denilecek bir hâlde taḥvîl iddirip-duruyor. Seyyi'ât-ı sirḳat ise yalnız buna munḥaṣır değildir. A'şâr iḫâlâtı, asker idâresi gibi şeylerde edilmedik fenâlık yoktur. Bî-çâre İslâm Bey asker idâresi mes'elesinde Muḥâsebeci Efendi'yle az kaldı 'ayyûḳa çıkacaklardı [5].

4 — Ḥâkim Efendi Çamlıbel ve yâḥûd Kalabaka-derbendleri'nin birinde bulunmak iḫtiżâ ederken sevḳ-ı ḳażâ ile nasılsa buralara düşmüş aḫż ve i'tâsında en büyük silâḥ-ı ḳuvveti da'vâ ta'vîḳ etmektir [6]. Hükümler tesrî' buyurulur ise, ṭabî'î o kadar fenâlığa imkân kalmaz. Verilecek ḫilâf-ı niẓâm i'lâmlar ise ṭabî'î naẓar-ı tedḳîḳ-ı kerîmânelerinden kurtulamaz.

---

[5] *Sâl-Nâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye* (İst., 1297, Matbaa-i Âmire, s. 513), Midilli Mal Müdürü olarak Fâtih Efendi kaydedilmiştir.

[6] Adı kaydedilmeyen bu Nâ'ib, Müderris Şevkî Efendi'dir (A. e., s. 210).

5 — Mevlevî Şeyhi Efendi Hazretleri'nin ḥâli Muḥâsebeci ve Ḳâḍı Efendiler'e de raḥmet okutur derecededir. Mubârek ẕât, şâ'ir Hanım'ın, *Taḳsîm edelim ehl-i Mel'emān'ı seninle* * *Şeyṭân benim olsun, Dede Sulṭân senin olsun* beyitiyle ta'rîf ettiği Dede Sulṭânlar'dandır. Asker içün yaptırılan hırkaların pamuğunu, astârını çaldı; tekyenin bağçesinden çıkardılar. Oturduğu eve vaḳıftan maṣraf ederek yine vaḳıftan ġāṣıbâne bir su getirtti. Zannederim bunun içün ahâlî tarafından resmî istid'âlar vuḳū' bulacaktır.

6 — Tabur-ağası, Ġāzî Osman Paşa taslağı birşey olarak haydûd ta'ḳîbine gönderilir ise mühim noḳṭaları tuttuğundan baḥṣ eder. Güzel para çalar. Korkak olmasa zararsız cellâdlık eder. Ṣûret-i beşerde maḥlūḳ bir Dübb-i Ekber'dir.

7 — Meclis-i İdâre Kâtibi Ḥaḳḳī Efendi, kendi hâlinde, oldukça söz anlar, lekelenmemiş, zararsızca, işe yarar birşeydir.

8 — Müfti Efendi ẕekîdir; fakat aḥlâḳına i'timâd olunamaz.

9 — Tercemân Nikolaki, vâcibü'l-izâle bir ḥabîṣtir. Geçende bir taḥḳîḳ içün bir köye gönderilmişti. Ḫidmet nâmıyle altmış lira ikiyüz Mecîdiyye, bir de on altun değer bir hayvân almıştı. Rezâletler 'ayyuḳa çıktı. İş mahkemelere düştü; yine örtüldü. Da'vânın nüks edeceği rivâyet olunuyor. Gökten 'İsa nâzil olsa, yine kendisine parasız bir iş gördüremez sanırım.

10 — Sandık Emîni, Sandık içine düşmüş fârelerden ma'dûddur. Muḥâsebeci Efendi cenâblarıyle bu günlerde bir tebdîl-i nuḳūd ittifâḳında bulunduğundan baḥṣ olunuyor ki ṣaḥîḥ olması aġleb-i ihtimâldir.

11 — Despot Efendi'nin zararsız bir adam olduğunu rivâyet ederler[7].

12 — Bi'ẕ-ẕât dahi meşhûd-ı sâmi-i devletleri buyurulmuştur ki Halîm Bey ẕekîdir. Ẕekâsı kadar da aḥlâḳı muntaẓamdır. Teşebbüşât-ı ḫayriyye-i raḥîmânelerine pek çok ḫidmetler edebilir.

13 — Birâderi Mustafa Bey daha kâr-dîdedir. Aḫlâḳ-ı selîme ve fikr-i fedâkârî ile me'lûftur. Me'mûriyyette bulunmak istemez; fakat meṣelâ a'ṣâr iḥtilâtı gibi şeylerde tevkîl buyrulmak istenilirse bi'l-iftiḫâr ḳabûl eder.

[7] Kasdedilen Midilli Rum Metrepoliti Kostandiyos (قسطانديوس)'dur (A. e., s. 381).

14 — Meclis-i İdâre a'zâsının sâ'irleri her gün ḥuzûr-ı devletlerinde bulunduğundan ḥâllerini ta'rîfe kalkışmak, hayvânât bağçesi içinde hayvânât resmi saymak ḳabîlinden olur.

15 — Temyîz ve Ticâret Mahkemesi a'zâsının cümlesi, vaḳtiyle serhoşa yemîn verdirmek isteyen Ḥâkim'in rakıya, şarâba, konyağa, apsente, ruma, biraya falana filana yemîn diye dünyâda kaç nev' 'işret var ise cümlesini ta'dâda başlaması üzerine serhoşun, "Ḥâkim Efendi Ḥażretleri, bir ḥâkim-i 'âdil olsa da, evvelâ size yemîn verdirse, ben dünyâda rakı ile şarâbdan başka 'işret bilmem, sizin dünyâda içmediğiniz murdârlık kalmamış!,, dediği gibi, "Âh, bir mahkeme olsa da size de hükmetse!,, ḥiṭâbına lâyıḳ takımdandır. Birer mükemmel haydûd cem'iyyeti teşekkül etmiş, fakat ḥayfâ ki nâmlarına Mahkeme denilmiş.

16 — Ecânibe gelince, Konsoloslar içinde Fıransa Konsolosu ağır ve terbiyeli bir adamdır. Söz anlar, ḥuṣûṣıyle söz dinler[8].

17 — Anın ḳā'im-pederi olan Avusturya Konsolosu Barcili ḫayr-şinâstır, ma'lûmâtlıdır; fakat ara-sıra hiddeti çekilmez dereceye gelir. Memleketin en musta'id ṭabîbidir[9].

18 — Mösyö Barcili'nin oğlu olan Hollanda Konsolosu Vekîli Mösyö Natali, Hırvat meşrebli birşeydir; fakat emînim ki mekânet-i devletlerine karşı bir münâsebetsizlik iḫtiyâr edemez[10].

19 — İsvec ve Rusya Konsolosu Ambra (امبرا) cenâbları General İgnatiyef'in eski, veyâ ta'bîrde münâsebet-i maḳâm aranırsa midillisi ḳabîlinden olarak belki otuz senedenberi sâmi'a-i 'irfân-ı kerîmânelerini daġdaġa-i seyyi'âtıyle iz'âc eden dâhiyelerden bulunduğu için ḥâlini ra'rîfe iḫtiyâc göremem.

20 — Şimdi Rusya Konsolosluğu Vekâleti'ne naṣb olunduğu rivâyet olunan Mısır Kumpanyası Acentesi İzvilaric fenâ adam değil imiş; fakat ḥâlinin ḥaḳîḳatini bilemem.

21 — İtalya Konsolosu Mösyö Fidelli vaḳtiyle operalarda çalgı çalarmış. Şarlatanlık ḳuvvetiyle sonra ḥekîmliğe, daha sonra konsolosluğa dökülmüş. Belki ileride haham-başılık'a ve yâḥûd ḥarâccı-

[8] Kemal, Midilli'den bahsettiğine göre, kasdettiği her hâlde Fıransa'nın Ayvalık ve Midilli Konsolos Vekîli Charles Ruboli (شارل روبولی)'dir (A. e., s. 379).

[9] Avusturya'nın İzmir ve Midilli Konsolos Vekîli olarak Teodisyo Barcili (طوذسیو بارجیل) kaydedilmiştir (A. e., s. 373).

[10] Natali Barcili (ناطالی بارجیل), Felemenk Konsolos Vekîli'dir (A. e., s. 377).

lığa özenir. En vâżiḥ, en ṣaḥîḥ edebsiz bir maḫlûḳdur. Eşekliği de edebsizliği derecededir[11].

22 — Yunan Konsolosu Fıransızca'dan, Rumca'dan, Türkce'den ve belki dünyâda nâṭıḳıyyete muta'allik her ne var ise cümlesinden maḥrûm bir hayvândır. Edebsizliği İtalya Konsolosu derecesinde değilse de, andan da pek aşağı kalır mertebelerde de değildir[12].

23 — Amerika Konsolosu bakkallığı bile güç idâre eder. Ebnây-i zamânın en müte'ayyinlerinden sayılır bir ġarîbe-i rûzgârdır; fakat Hukûmet'e musallaṭ değildir[13].

24 — Tercemânlar'ın, mülkün hemen her tarafında olduğu gibi burada da cümlesi erâẕil-i meşhûredendir. Yalnız, Avusturya tercemânlarından birini zararsızdır diyorlar; fakat şaḫṣını da, ḥâlini de lâyıḳıyle bilemem.

25 — Avusturya Acentesi mustaḳîm bir adamdır. Ẕekâsından başka, her ḥâline i'timâd olunabilir.

26 — Fenâr me'mûru Oristelli (اورستللى) zararsız bir adamdır. Sava Paşa ile muḥâberesi olsa gerek..

27 — Hırıstiyan mu'teberleri içinde Mihayilidi Kompa'dan başka şayân-ı i'tibâr bir ferd yoktur. O birleri meẕheben 'İsevî iseler de fıṭraten 'ale'l-'umûm Çingâne'dir.

28 — Kal'ad'a *Şeh-Nâme*'nin ḳavlince Cemşîd'in Kaf-dağı'na hücûm ettiği zamân ürküttüğü akbabalardan ma'dûd olacak bir Tobcu Ḳā'immaḳāmı var. Bin yaşında bir ḳadîd.. Şaḫṣı zararsız bir adam ise de birşey'e karışmak elinden gelmiyor. Tobcular'ın idâresi, pederi tarafından Süleymân ve Midilli ḥalḳı cânibinde Çirnayef tesmiye olunan Binbaşı Efendi'ye 'âiddir ki bu yâdigâr dahi Muḥâsebeci Efendi'nin şerîklerinden olarak asker erzâḳını bakkal-başı'ya düşürerek, *Hırsızın mâlı rehâyâb olamaz sirḳatten* Fâreler me'kil eder hânesini bakkālın* beytine maẕhar-ı tâm olmak ister. Ḳal'a ḥandeḳının etrâfını mâl-ı mevrûşu imiş gibi ekdirir, ḥarbe gitmemek içün Şumnı Tobcu Binbaşılığı ile burayı becâyiş etmiş. Kavurma yapmak

[11] İtalya'nın Midilli Konsolos Vekîli'nin adı yalnız Marinyoci (مارنيوجى) şeklinde kaydedilmiştir (A. e., s. 376).

[12] Yunan Midilli Konsolos Vekîli Panopelo (پانوپلو) kasdedilmiş olsa gerektir (A. e., s. 371).

[13] Amerika'nın Midilli Konsolos Vekîli: Mihail Kvţivn (ميخائل قوطيون)'dur (A. e., s. 374).

için askere verilen ta'yîn etlerinin kemiksiz tarafını ġaṣb eder bir mürtekibdir.

29 — Kalonya Müdîri bulunan 'Alî Bey musta'id bir me'mûrdur. Bir yer açıldığı zamân ıḳdârını ayrıca niyâz edeceğim.

30 — Kal'a-bend Ḫaṭîb Mehmed Efendi celb ile iḥsân ve iltifât-ı devletlerine maẓhar buyurulacak ve mümkin mertebe bulunduğu ḥâl-i taẓyîḳ tehvîn edilecek idi. Bu ḫuṣûṣu merâḥim-i bî-çâre-perverânelerinden be-tekrâr istirḥâma cür'et ederim.

31 — 'Arż-ı ḥâl taḳdîmi ḫuṣûṣunun yalnız kutuya ḥaṣr buyurulmamasını da 'arż etmiştim. Elbette ḫâṭır-nişân-ı devletleridir. İrâde herhâlde Efendimiz'indir amma kutunun üzerine Rumca, Türkce "Bu kutunun vaż'ı, işi olup da beni görmeğe muḥtâc olmayanlar içündür. Beni görmek isteyenler ne vaḳit olsa 'arż-ı ḥâlini getirmeğe me'ẕûndur,, yollu birşey yazılsa, zann-ı ḥaḳîrâneme göre münâsib olur.

32 — Kutudan çıkan 'arż-ı ḥâllerin aṣḥâbına i'ṭâsında para alınmak muḫâṭarası aġleb-i iḥtimâlâtdandır. O dürlü 'arż-ı ḥâller evrâḳ muḳayyidlerine verilse ve bir de herîfe ufacık bir tenbîh icrâ olunsa da 'arż-ı ḥâllerin evrâḳ muḳayyidinden aranılması tenbîhi de kutunun üzerine vaż' olunacak emre 'ilâve buyurulsa bu bâbda dahi vârid-i ḫâṭır olabilecek meḥâẕîr ber-taraf olur sanırım.

33 — Ḫavâlât-ı devletlerinin her gün mu'âmelesi cereyân etmek ve her akşam bu yolda Efendimiz'e bir pusla verilmek ḥaḳḳında olan re'y-i işâbet-raḥîmâneleri fi'le çıkarsa gerek mahkemeler ve gerek 'arż-ı ḥâller mâddesi pek çok fesâddan kurtulur.

34 — Meclis-i Temyîz'e ḫademe nâmıyle birtakım maḫlûḳlar musallaṭ oldu. Gûyâ Avrupa'nın "audacia„leri[14] demek olacak.. Vaḳı'a herîfler sebebleniyor; fakat vucûdlerinden intiẓâm-ı mahâkimce bir fâ'ide görülmedikten başka, vaḳtiyle gördüğümüz paşa ḳavâṣları, aṣḥâb-ı meṣâliḥ ḫidmet-i mubâşiriyye yollu bir hayli paralar sarfına da mecbûr oluyor. Şu kadarcık bir zamân içinde

[14] Bu kelime, mektubun fotokopisinde „اودیسیه" şeklinde yazılmıştır. *Audacious*: Fr. *audacieux*; L., *audacia* Cesûr, arsız, edebsiz, küstah, yüzsüz; bu vasıflar dolayısıyle kānûna aykırı düşen saygısızlık, işlenilen suç... *Audiencier*: Dîvân'a mensûb; ilgili olanları mahkeme huzûruna götürmeğe, celbe me'mur mahkeme hademesi (*Muḥẓir*, *Mubâşir*). Kemal'in kasdettiği herhâlde bu *audiencier* (o-di-si-é)'lerdir (*Webster's New Twentieth Century Dictionary of the English Language*, Cleveland and New York, 1959, c. I, s. 123).

katma ṣadaḳa i'ânesi, *farż-ı ṣâhâne* (ġarîb ta'bîr az kaldı yazamayacaktım) mes'elelcri gibi birçok ḥasenâtda ma'a'l-iftiḫâr muşâhade olunan himmet-i ahâlî-perverânelerinden şu ḫademe maṣrafı belâsının dahi def'i istirḥâm olunmaktadır.

1034 (423[b]). Ra'ûf Bey'e

Ekim — Kasım, 1879

Diğer

Şikâyet-nâme-i devletleri kullarını yerimden kaldırdı. *Kande olsam perdedē bir dümbelek eksik değil* buyuruluyor. Dümbelek Hazretleri'ni dün akşam görmüştüm. Devlet-hânede anların ṣadây-i nâ-sâzı böyle devâm ettikce yakında Dede Efendi dahi mülâzime başlayacağından ve hele Muḥâsebeci Efendi bakışından dahi pek kolayca anlaşılacağı vechile ney-zen olduğu gibi, Şeyh Efendi de seslerinden dahi lâyıḳıyle istidlâl olunacağı ṣûretle semâ'-ḫân olduklarından eğer bi'l-ittifāḳ her gece Efendimiz'i eğlendirmeğe başlarlar ise işte *dâd bir, feryâd iki* nâleleri o zamân 'ayyûḳa çıkar. Ma'a-mâ-fîh ehemmiyyet verilmesin ki bendegân-ı devletleri 'azmimizde ṣâbitiz. Efendimiz'e İstanbul'u aratmayacağız. Anlar ta'cîzde devâm ettikce kullarınız da taṣdî'de ḳuṣûr etmeyiz. Bizim mülâzemet ise, "[15] اِذَا جَآءَ ٱلْحَقُّ وَزَهَقَ ٱلْبَاطِلُ" sırrını pek kolay âşikâr eder.

Cenâb-ı Ḥaḳ selâmetler versin Efendimiz!..

MXXXV(DCXXVI[a])

Kemal, Recâ'î-zâde Ekrem'e yolladığı aşağıdaki manzûm mektubunu, yeni edebiyât aleyhinde bulunanlardan Haci İbrâhim Efendi'nin öne sürdüğü fikirler dolayısıyle yazmıştır. Belâġat, Arab dil ve edebiyâtı hakkındaki eserleri ile tanılmış

---

[15] İẕā cā'e'l-ḥaḳḳu zehaḳa'l-bāṭılu: Hak gelince, bâtılı zâil oldu (ortadan yok oldu). *Sûre—XVII., İsrâ Sûresi, Âyet*—81: وَقُلْ جَآءَ ٱلْحَقُّ وَزَهَقَ ٱلْبَاطِلُ ، اِنَّ ٱلْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا : ve ḳul cā'e'l- ḥaḳḳu ve zehaḳa'l-bāṭılu, inne'l-bāṭıla kāne zehūḳann: "De ki: Ḥaḳ geldi ve bâṭıl ortadan ḳalktı; zâten bâtıl, kalkmağa mahkûmdur„ (*Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Anlamı* [*Me'âl*]; T. C. Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları: 90 (Ankara, 1973, Ajans Türk Matbaacılık Sanâyi'i, s. 289).

olan Haci İbrâhim Efendi, Kemal'in *Tasvîr-i Efkâr*'da basılan bir makâlesindeki *matbû'ü'l-endâm*[1] terkîbinin yanlışlığından başlayarak Şinâsî, R. Ekrem ile Hâmid'in, bunların yolunda yürüyen gençlerin yeni tarz eserlerini Arabca, Farsca kâidelere uymayan dil husûsıyetleri, kullandıkları yeni teşbîhler, v. b. bakımından tenkîd etmiştir. Muhtelif zamânlarda, muhtelif sebeplerle sürüp-giden bu münâkaşalara dâir bu eserimizin muhtelif cildlerinde sırası geldikçe yer-yer bilgi verdiğimiz için[2] bunlardan bahsetmeksizin, aşağıdaki mektubunun içindekileri aydınlatmağa çalışacağız.

Kemal bu şiirinde yepyeni, kendi ifâdesiyle hocaların söylemediği konuyu ele almıştır. Bir kelebeğin dış görünüşünü, muhtelif hâllerini, ona verdiği kendi rûh hâlini, aynaya ve oradan dıvara çarpıp ölüşünü canlandırmıştır. Hikâyesinde bir sırasını getirdikce R. Ekrem ile Hâmid'in şiirimize getirdikleri yenilikleri, Şinâsî'nin olgun, hüner sâhibi kimseleri câhillerin çekemeyip nasıl kahretmeğe giriştiklerini anlatan beytini naklettikten sonra, Haci İbrâhim Efendi'nin beğeneceği teşbîhler, isti'âreler yapmış, *kuşûr*, *pervâne* gibi cinâslı kelimeler kullanmıştır. Şiirde fikir birliği yoktur. Ekrem Bey'e hitâbeden mısrâlarında Hâmid'i ve kendisini güneş ışıklarına benzeterek, aralarındaki R. Ekrem ile edîblerin öğündüğünü, Menemenli Tâhir gibi izinden yürüyenlerin bir *mekteb* meydâna getirdiğini yazmıştır. Kemal'in, şiirimizdeki eski kâideleri hiçe sayarak biribiriyle kâfiye yapılmaması gerekli kelimeler kullandığı, baştan-sona ayni Arûz kalıbını değil, muhtelif Arûz kalıplarıyle yazdığı, belli bir nazım şekline de bağlı kalmadığı bu mizâhî manzûm mektubunun yazıldığı zamân belirtilmiş değildir.

Bu mektup, ne Kemal'in şiirlerini topluca içine alan basılmış eserlerde, ne de gazete, dergi, v.b. kaynaklarda yayımlanan münferid şiirleri arasında vardır; onun manzûm, mizâhî bir mektubunun örneği olması, eski ve yeni edebiyât hakkındaki fikirlerini içine alması bakımından mühim olan bu mektubunu *Eş'âr-i Kemâl* adlı, birkısmı kendi el yazısıyle, T. T. Kurumu'ndaki *şiir defteri*'nde bulduk (S. 75, v. d.). Daha önce, hakkında kısaca bilgi verilerek tarafımızdan neşredilmiştir (*Türk-Kültürü* mec., nu. 50, Aralık, 1966, s. 134 v.d.). Bu basımda, tarihsiz olan mektubun, R. Ekrem'in *Ta'lîm-i Edebiyât*'ının neşri üzerine Haci İbrâhim Efendi ile münâkaşaları dolayısıyle 1882'den sonra yazılmış olduğunu kaydetmiştik[3]. Menemenli Rif'at'in

---

[1] Bu eserimizin 1, 11 ve bu son ciltleri in indeksleri, *Matbû'ü'l-endâm* maddesine bakılabilir.

[2] Bu bakımlardan bilgi edinmek için bk., bu kitabımızın muhtelif ciltlerindeki indekslerde yer alan bu şahıs ve mes'elelerle ilgili maddeler; ayrıca *Münâkaşa* maddesi.

[3] Eserimizin 111'üncü cildinde bu münâkaşalara dâir epeyi bilgi vermiş, böyle yazıların sonuncusu olarak Ahmed Midhat'ın R. Ekrem'i müdâfaa ettiği *Ta'lîm-i Edebiyât ve Mu'âhazât* başlıklı makâle dizisini kaydetmiştik (*Tercemân-ı Hakîkat*, nu. 1295, 1297-98, 1310; 6, 9, 10, 28 Ekim, 1882). H. Ziyâ Uşaklıgil'in "Ekrem Bey'in Emile Lefranc *Mebhas-i Edebiyât*'ından Türk edebiyâtı'na tatbîkan hayât-ı ustâdânesinin en mübeccel bir hizmeti olarak vucûde getirdiği„ bir eseri saydığı *Ta'lîm-i Edebiyât*'a (*Kırk Yıl.*, c. 111., İst., 1936, Matbaacılık ve Neşriyât T. A. Ş.,s. 39) dâir, 28 Eylûl, 1882'den önce (Sâlih, *Edebiyât-ı Osmâniyye*, *Osmanlı* gzt., nu. 218, 28 Eylûl, 1882). Sonraları neşredilenler de az değildir: R. Ekrem, *'Arż-ı Nedâmet ve*

Kemal'e gönderdiği 10.XI.1299 (22.XI.1883) tarihli mektubundaki, "Dün Büyük Ekrem Bey'i gördüm; *mektûb-ı manzûm*'u sorup-duruyor. Ḫaberim yok, daha taṣḥîḥ edilmemiştir sanırım; çünki edilse, elbette sana da gelirdi dedim[4]„ cümlelerinden mektubun yazıldığı, fakat henüz taṣḥîḥden geçip tamâmlanmadığı anlaşılıyor. Bu belgeye dayanarak mektuba, bu yılın Kasım—Aralık'ında yazdıkları arasında yer veriyoruz.

Beyân-ı Ma'zeret (*Tercemân-ı Ḥaḳîḳat*, nu. 1299-1304, 11-17 TeşrÎnievvel, 1882); bir önceki sayıda basılan makâle dolayısıyle yazılmıştır. Haci İbrâhim'in cevâbı (*T. H.*, nu. 1305, 18 TeşrÎnievvel, 1882); Ekrem Bey'in (*T. H.*, nu. 1306, 19 TeşrÎnievvel, 1882), Haci İbrâhim'in (Nu. 1309) cevâpları. R. Ekrem, Cevdet Paşa'nın oğlu Sedâd'ın ayni gazetenin bir önceki sayısındaki yazısına cevâbı (Nu. 1311, 30 TeşrÎnievvel, 1882; ayrıca, nu.315). Hikmet, *Haci İbrâhim Efendi'ye Mukâbele* (Nu. 1312, 1313; 31 TeşrÎnievvel, 1 TeşrÎnisânî, 1882). *Mevâdd-ı Fenniyye* kısmı, "Londra, FI-8 TeşrÎnievvel„ tarihli imzâsız mektub (Nu. 1314, 2 TeşrÎnisânî, 1882). *Mihekk-i Eedeb —yâhûd— Ta'lîm-i Edebiyât* (Nu. 1331, 22 TeşrÎnisânî, 1882). *Ta'lîm-i Edebiyât* dolayısıyle R. Ekrem Bey'in, Sezâ'î ve Hâmid'in mektuplarında epeyi mühim fikir ve bilgiye yer verilmiştir: R. Ekrem'in 5 TeşrÎnievvel, 1298 (17 Ekim, 1882) tarihli mektubu, Kadrî Paşa'nın 26 Eylûl, 1298 (8 Ekim, 1882) tarihli ve bu eserle ilgili takdirlerinden bahsettiği mektubunun karşılığıdır (*'Uṭârid* mec., nu. 1, 6 Ocak, 1335/1920, s. 21). Sezâ'î'nin Londra'dan *Tercemân-ı Ḥaḳîḳat*'e, 8 TeşrÎnievvel, 1298 (20 Ekim, 1882) tarihli mektubu, bu gazetede o zamân yayımlanamadığı bildirilerek neşredilmiştir (*Tercemân-ı Ḥaḳîḳat Gazetesine, Edebiyât-ı Umûmiyye Mecmûası*, Yıl-1, nu. 2, Ekim, 1332/1916, s. 36-41). Hâmid'in, Golos'tan gönderdiği 8 TeşrÎnievvel, 1298 (20 Ekim, 1882) tarihli mektubu, R. Ekrem'in 24 Eylûl, 1298 tarihli mektubunun cevâbıdır; eserin gönderildiği bildirilen basılı nushasını henüz almadığından, *Ta'lîm-i Edebiyât* aleyhinde *Tercemân-ı Ḥaḳîḳat*'in neşrettiklerinden duyduğu üzüntüden bahsetmiştir; "*Tercemân-ı Ḥaḳîḳat*'in bahse dâ'ir olan nushalarından 24 Eylûl'e kadarını ve 27'den 31'e kadar sonrasını görmedim. 27'de bizim *Nesteren*'in ba'zı ebyâtını nakletmiş ki anlaşılmazlıkla ithâm ediyor. Bu edebsiz edîbi te'dîbe cesâretim seni müdâfa'a içündür; yoksa, Hudâ bilir ki bir sükût-ı edîbâne ile muḳâbele etmek isterdim„ diyor (*'Uṭârid* mec., nu. 11, 27 Mart, 1335/1919, s. 163-65). Hâmid'in yine *Golos*'ta yazdığı, 20 TeşrÎnievvel, 1298 (1 Kasım, 1882) tarihli bir mektubu da, bu eserle ilgili, Yeni Edebiyât lehinde fikirlerini içine almaktadır; *Nesteren*'in *Ta'lîm-i Edebiyât*'a alınan, Haci İbrâhim tarafından anlaşılmazlıkla suçlandırılan beyti üzerinde de durmuştur (*'Uṭârid* mec., nu. 5, 6 Şubat, 1335/1920; *Ta'lîm-i Edebiyât Mes'elesi — Vaḳt'in* 15 *Teşrînievvel'ndeki Haci İbrâhim Efendi'nin Şâgirdlerine* başlıklıdır).

[4] Kendi el yazısıyle olan bu mektubu T. Toros'un arşivindedir.

1035 (626ª). Recâ'î-zâde Ekrem Bey'e

Kasım—Aralık, 1883

Haci İbrâhim Efendi değilsin ki İstiâre'de, kāfiyede bir ḫaṭâ varsa ana bakasın!

HIç sen bir kelebek gördün mü,
HālinI, ḫāṭırınī sordun mu?
O çiçeklerde gezen hayvancık,
Şimdi kibrit kutusunda uyuyor;
Gālibā her sözümü hem duyuyor.
'Acabā tutsam‿uyandırsam mı,
Rāhatından da usandırsam mı?
Kelebek ḫâkine yüz-sürdün mü,
ÖlmesI, uykusu bir gördün mü?
Görmedinsē ara bul, gönderemem,
RenginI kâğadımā dönderemem.
Şimdi kibrit kutusundan kaçtı,
O şafaḳ rengi kanādın açtı;
Gazin‿etrāfını pervāz ediyor,
Susuyor, ḳalbden‿āġāz ediyor.
Beni kurtar diyor‿āteşlerden,
Bu da gönlüm gibi serkeşlerden.
Yine geldI kutuyā yaslandı,
Ġālibā gördü gazI uslandı.
Dikkat‿ettim iki boynuzları var:
Ba'żı meşhūrlarī andırıyor,
Ḫâkden çıktığınā kandırıyor,
PezevenkI hele reddetmezsin,
Sevilir sence de gâhI pezevenk..
BöylesI gelse de ānın adının
Söylerim her ne ḳuṣūrū var‿ise
Söylerim şimdi ḳuṣūrū var ise
Böyledir ḳā'ide-i rind-i Acem
Ya cināṣ ū ya necestir ya 'adem

Hocamız sürmeli İbrāhIm'e,
Gönderirsem hele İbrâhIm'e,

Edecek ġayẓ ile lîme-lîme.
Körlerin başkadır ⌣ elbet naẓarı,
Milletē uğramasın dā naẓarı,
Edebiyyāta ne gördüyse desin,
[5] yesin, mi'de dayandıkça yesin!
Kelebek şimdi yerindē duruyor,
Uyanıp kaçmağı zannım kuruyor.
Sana ta'rîf edeyim rengini ben,
Hocalar söylemiyor böyle suḥen,
Cerḥi mümkin ise dē *Ta'lîm*'in,
Görmedik ḳudretin ⌣ İbrāhîm'in...
Sana teşbîhimi tafṣîl edeyim,
İsti'āreyle de ta'dîl edeyim.
Gerçi ben fenne de vāḳıf değilim,
Cāhil ⌣ olsam bile vāṣıf değilim.
Sana ta'rîf edeyim dur da şunı,
Başınā takye giyer kurşūnî.
Vezni ben böyle imālātta bulmak dilemem;
Nite kim rızḳı ḥavālātta bulmak dilemem.
Dilemem luṭfunu ben öldürdüm,
Sana yazdım, seni dē güldürdüm.
Beni dinlē, hele teşbîhime bak:
Sanki düşmüş yere bir parça şafaḳ,
Bir şafaḳtan çocuk ⌣ eylē taṣvîr,
Anı dā toprağa eylē taġyîr;
Güneşin pertevinî eyle ḫayāl,
Yakanî sanki ya Hāmid, ya Kemāl..
Aradā kim bulunursā sensin,
Edebiyyāt'ca da sen bizdensin!
İftiḫār-ī üdebāsın Ekrem,
Oldu 'irfânına 'ilmin munżem!
Sana derlerse Kemāl oldu sebeb,
De ki sāyemde yetiştî mekteb.
Yerimē Ṭāhir'i tevkîl ettim;
Ṭāhir'ē ẓāhiri taḫmîl ettim.
Bize 'ālemde mükâfāt budur,
Öldürürlerse mücāzāt budur.

[5] Bu noktalar metnin aslında vardır.

Sen Şinâsî'yi bilirsin Ekrem,
Beytinî elbet unutmaz âdem:

"Bed-baḫt ana derler ki elindē cuhelânın
"Ḳahr olmak için kesb-i kemāl ū hüner eyler!,,

Ṭab'ın etsē cinâsı istînâs,
Sana ḫâcen de gösterirdi cinâs:
Der idî kaçtı gitti pervâne,
Öyle maḫlûḳ içün de pervâ ne?
Kaçmadî, tatlı-tatlı uykudadır,
Belki hassâstır da duygudadır.
Uykudâ kim görür şafaḳ-pâre,
Küçücük hasta-hâl-i âvâre,
Kelebek şimdi kaçtı âyineden,
Gitti dîvâra düştü sandı beden,
Ana ḫâfiẓ olursa gönlüm idi,
Söyledim-söyledim de dinlemedi,
Gönlüm olsun mu ol kadar alçak,
Bir karış taşla bir avuç toprak..
Kelebek uyku varsa koynuma gel,
Gel ki toprak ile sengden evvel,
Rūḥu ḫalḳ eylemişti Rabb-i Ecell!
Rūḥsun sen, tebessüm etmişsin,
Ölmeden senge, ḫâke gitmişsin!
Yazık olmuş o nazlı hey'etine,
Koymadım yâ teres kıyâfetine..
Gel kuzum koynumâ sakınma hele,
Öldürürler düşünce başka ele...

MXXXVI (DCXXVI[b])

Kemal'in kime gönderildiği belirtilmeyen aşağıdaki mektubunun içindekiler gözönüne alınınca Midilli'de iken, İstanbul'da bulunan dâmâdına yazıldığı anlaşılır.

Mektubundan Feride Hanım ile Ali Ekrem'in Midilli'den İzmir'e gittiklerini, daha geniş bilgiyi Feride Hanım'ın mektubundan öğrenmiş olacağını, doktorlar yazı yazmamasını tavsiye ettiklerinden fazla birşey yazamayacağını, nezleden şikâyetci olduğunu öğreniyoruz.

Ek — I. — XLIII.

Kemal'in Rif'at Bey'e 11 Kasım, 1883 tarihli çok kısa; 18 Kasım tarihli epeyi uzun mektubundan sonra, 28 Aralık'a kadarki mektupları elimizde bulunmuyordu [1]; âile hayâtını aydınlatan aşağıdaki mektubu, bu boşluğu az-çok doldurduğu için mühimdir.

Mektubun kırmızı mürekkeble, Kemal'in el yazısıyle olan aslı, T. T. Kurumu'nca Fâruk Kenç Bey'den satın alınan belgeler arasında (Nu. 1), fotokopisi kendi kitaplığımızdadır.

1036 (626b). Menemenli Rif'at Bey'e

11.XII.1883

Evlâd,

Bende bir hayli mektûbların var; bu gün de hiçbirine cevâb yazamayacağım [2]. Çocuklar sağ-selâmet İzmir'e vâṣıl oldular. Hastalıkta merāḳ edecek birşey yoktur. Ḥaremin sana tafṣîlât vermiş olsa gerek.. Benim şiddetli nezlem var. Ḥekîm yazı yazmaktan men'etti. Onun içün bu vapur bu kadarla iktifâ edeceğim; kime dikte edeyim. Perşenbe günü *Fransız* vapuru geliyormuş; anınla birşeyler yazarım. O vaḳte kadar nezlenin de savuşmasını ümîd ediyorum. Bâḳî Du'â.. Uyuyacağım!

29 Teşrînisânî, sene 99

Kemal

[1] Bu eserimizin üçüncü cildi, 624, 625, 628 tarihli mektuplar, s. 349, 350 v.d., 354.

[2] Rif'at Bey'in Kemal'e yolladığı 9 ve 10 Teşrînisânî, 99 (21 ve 22 Kasım, 1883) tarihli iki mektubu elimize geçmiş bulunuyor. İlkinin birinci, ikinci sayfalarının birkısmı yırtılıp yok edilmiştir; bunda Kemal'e bir suâli de vardır: "Dârü'ş-Şafaḳa'nın kitâb parası ne oldu velîni'metim? Bir cevâb alamadığım içün heriflere birşey söyleyemiyorum.„ Öteki mektubunda, Reji'ye ta'yîn mes'elesi üzerinde durmuş, kendi âile hayâtıyle ilgili bir evlenme mes'elesinden de bahsetmiştir: "Dünki gazetede birşey gördüm. Reji İdâre Meclisi hâlâ ictimâ' etmemiş; devlet tarafından bir Komiser ta'yîn olunmadıkca da etmeyecek imiş. Komiser'in Süleyman Sûdî Efendi olacağını söylüyorlar; fakat henüz ta'yîn olunmadı. Demek ki birçok vaḳit de böyle beklenecek. Iḳtiżâ eden kâğadlar munâḳaşya konmuş. Ṭab'ı içün Osman Bey ile konturato 'aḳd olunmuş; fakat bilmem ki Meclis ne vaḳit toplanacak. Halîm Bey'i gördüğüm vaḳit Reji İdâresi'nin senevî onbeşbin lira kadar matbaaya para vereceklerini söyleyerek, bunun içün Osman Bey ile Ebüzziyâ murâca'at ettiler. Biz de sülüs, sülüsân i'tibârıyle ikisine birden ısmarlayacağız demişti; fakat gazete yalnız Osman Bey ile konturato edildiğini yazıyor. Bilmem ki Ebüzziyâ buradan da beşbin lira çırpmağa muvaffaḳ olamadı mı?„. Ağabey'inin İskender Paşa'nın kızını alacağını, düğünün Safer'de olamayacağı içün Rebî'ü'l-evvel'e bırakıldığını yazıyor; "Cenâb-ı Peyġamber şe'âmet yoktur der; biz hâlâ şe'âmet iddi'â ederiz„ diyor (Kendi el yazısıyle olan bu mektubu T. Toros'un arşivindedir).

MXXXVII (DCXLI[a])

Kemal, Midilli'den, İstanbul'daki oğlu Ali Ekrem'e yolladığı aşağıdaki mektubunda üç mes'ele hakkında haberlere yer vermiştir: Bunlardan ilki, Ali Ekrem'in yazdığı *tiyatro* eserini düzeltmeğe henüz vakit bulamadığı, onun isteğini ileride yerine getirerek tashîhiyle meşgûl olacağıdır. En çok şiirleriyle ün kazanan Ali Ekrem hikâye, hâtırât, musâhâbe, makâle, tenkîd sâhasında da eserler vermiş, tiyatro nev'ini de denemiştir. Onun *Sevdâ Kurbanları ve Kâtilleri*, *Bâri'a*, *Yavuz Sultan Selîm* adlı üç tiyatro eseri bulunduğunu biliyoruz [1]; mektupta sözü edilen *tiyatro* ile kastedilen bunlar değil, A. Ekrem'in, Fransızca'dan Türkçe'ye çevirdiği, mektubun yazıldığı sıralarda düzeltmesi için babasına gönderdiği eserlerinden biri olsa gerekir:

Kemal'in Rif'at Bey'e yazdığı 18 Kasım, 1883 tarihli mektubundaki, "Ekrem'in tercemesini tashîh etmedim; sebebini de kendisine yazdım; ya'ni o da, sen de müdrik mahlûklardan imişsiniz„ cümlesinden, onu düzelteceği, fakat bu işi henüz ele alamadığı anlaşılıyor [2]. Rif'at Bey'in Kemal'e 21 Kasım, 1883 tarihli mektubunda, "... Tashîh buyuracağınıza dâir havâdisi verince nekadar sevinecektir; bî-çâre çocuk, yirmidört sâ'at kadar da o mu'azzeb oldu„ diyor. Ali Ekrem'in de, bununla ayni tarihte babasına gönderdiği bir mektubu, terceme ettiği eserin mâhiyeti bakımından biraz aydınlatmaktadır: "Geçen hafta, terceme ettiğim *Romulus*'tan [3] onbeş sahîfe kadar göndermiştim; tashîh buyurulması içün de recâ etmiştim„ diyerek, henüz cevap alamadığını bildiriyor; o hafta onbeş sayfa daha göndermek istediğini, "fakat tashîhe lâyık birşey olup-olamadığını anlamak lâzım„ geldiğini, anlayabilmek için de babasının emir-nâmesini görmeğe ihtiyâcı bulunduğunu kaydetmiştir. Ali Ekrem'in yine Kemal'e yolladığı 9 Ocak, 1884 tarihli mektubu, sözü edilen tiyatro eserinin bir komedi olduğunu, *Le Noire Asiatica* adlı bir komedi de terceme ettiğini, ilkinin

[1] Ali Ekrem Efendi, *Sevdâ Kurbanları ve Kâtilleri*, tiyatro, 1302 Mart'ında neşir izni verilmiştir (Murad Bey, *Devr-i Hamîdî Âsârı*, İst., 1308, Matbaa-i Osmâniyye, s. 144). *Bâri'a*, İst., 1324, Matbaa-i Agob Matyosyan. — *Yavuz Sultan Selîm*, Manzûm Fâci'a-i Tarîhiyye, *Resimli Kitab* mec., c. IV., nu. 19, Nisan, 1326. Dört Fasıl'dan meydâna gelen, Arûz vezniyle yazılan bu eserin yalnız bir meclisi yayımlanmıştır. İ. E. M. Kemal İnal'in eserinde, bibliyografya künyeleri verilmeksizin *Bâri'a*, *Sukût*, *Engel*, *Mamadadım Darılır*, *Eğlenirken*, *Sultân Selîm* adlı tiyatro eserlerinin basılmış olduğu kaydedilmiştir (*Son Asır Türk Şâirleri*, c. II., İst., 1931, Orhâniyye Matbaası, s. 287).

[2] Bu eserimizin III'üncü cildindeki 6 Teşrînisânî, 99 tarihli mektubu (Nu. 625, s. 352).

[3] *Romulus*, eski bir Latin masalına göre, M. ö. 753'de Roma şehrini kurmuş, oranın ilk hükümdârı olmuştur; hayâtı hakkındaki bilgi birçok rivâyetlere dayanmaktadır; Orta-çağ'da bu masalları içine alan *Romulus* adlı bir kolleksiyon olduğu gibi, bu masallara dayanan birçok san'at eseri de bulunmaktadır (William A. Nitze — E. Preston Dargan, *A History of French Literature*, New York, 1938, Henry Holt and Company, s. 52, 64). Ali Ekrem'in, kaynağını bu masallardan alan bir komediyi terceme ettiğini sanıyoruz.

Kemal tarafından henüz düzeltilip gönderilmediğini aydınlatmaktadır: "Derslerime çalışıyorum; Fıransızca'yı da bırakmadım. Tashîh olunmak üzre bundan üç ay evvel takdîm ettiğim komediden başka, bir ufak komedi daha terceme ettim; ismi de *Le Noire Asiatica* (لونوراسیاتیقه) idi. Ne dürlü terceme olunabileceğini sordum; cevâb ihsân buyurulmadı. Bendeniz de ikmâl-i nâmûs dedim. Pek iyi olmadı[4].„ Kemal'in, vakit bulursa tashîhi kolay olduğundan bahsettiği *Romulos* adlı *Fable*'lar külliyâtından terceme komedi olabileceğini sanıyoruz.

Kemal'in verdiği ikinci haber, İzmir'de bulunan eşi Nesîme Hanım ile kızı Feride Hanım'ın 26/27 Ocak gecesi Midilli'ye gelmiş olacaklarıdır: İzmir Mektubcusu Hüseyin Hilmî Efendi (Paşa)'ye çekilen 2 Kânûnıevvel, 99 (14 Aralık, 1883) tarihli, Kemal imzâlı telgırafta, "Coli (جولی) Kumpanyası'nın Yorgiyos (یورکیوس) nâmında olan vapuru İzmir'e gelmiş midir? Cevâbını beklerim„ deniliyordu[5]. Ayni şahsa, Rif'at imzâsıyle çekilen 28 Aralık, 99 (10 Ocak, 1884) tarihli telgıraf, "Bi'l-'âfiye İstanbul'a geldim„ cümlesinden ibârettir. Yine Hüseyin Efendi'ye, Kemal imzâsıyle, 6 ve 10 Ocak, 99 (18 ve 22 Ocak, 1884) tarihiyle olan telgıraflarda, "Havâ bu hâlde kalırsa hareket olunmasın„ ve "Benden mektûb almadıkca oradan hareket olunmasın„ cümleleri vardır[6]. Bu telgıraf metinlerinden Rif'at Bey'in 1883 yılı Aralık ortalarında İzmir'e gidip, yaklaşık üç hafta sonra İstanbul'a döndüğü, bu arada Kemal'in kızı ve eşini İzmir'e gönderdiği, Midilli'ye dönmek için hava şartları elverişli olmasını bekledikleri anlaşılır. Şâirimizin mektubundan, İzmir'den döneceklerı zamânın artık belli olduğunu, bu haberin İstanbul'a bildirildiğini öğreniyoruz. Kemal'in mektubunda bu haberlere göre daha çok yer tutan, hastalığı sırasında kendisini ziyârete gelen Hâkim Efendi'nin nezâket, terbiye sınırlarını aşan bir hareketinin hikâyesidir.

Kemal'in âile hayâtını, Ali Ekrem'in onaltı yaşında iken tashîh etmesi için babasına verdiği bir *tiyatro* eseri bulunduğunu aydınlatan bu mektubunun siyah mürekkeble, kendi el yazısıyle aslı Fâruk Kenç'den alınan belgeler arasında T. T. Kurumu'nda (Nu. 2), Ziyad Ebüzziyâ tarafından gönderilen fotokopisi bizim kitaplığımızdadır.

---

[4] Rif'at Bey'in 9 Teşrînisânî, 99; A. Ekrem'in 8 Teşrînisânî, 28 Kânûnıevvel, 99 tarihli bu mektuplarının kendi el yazılarıyle olan nushaları T. Toros'un arşivindedir.

[5] Çekilen bu telgıraf, T. T. Kurumu'nda, üzerinde *Telgıraflar* yazılı xıı numaralı zarftadır (Nu. 6). Ayni telgırafa, sonradan Hüseyin Hilmî imzâsıyle şunlar eklenmiştir: "Yazılan cevâb: Rif'at Bey sâlimen muvâşalat etmiştir,, ; "Birâder, şu telgırafı aldım, cevâbını yazdım. Murâd, muvâşalatınızı anlamaktır sanırım.„

[6] Bu telgıraflardan her üçünün aslı, T. T. Kurumu'nda, ayni zarftadır (Nu. 2, 5, 4).

1037 (641ª). 'Alî Ekrem Bolayîr'e

26.1.1884

İki Gözüm Ekrem'ciğim,

Mektûbun geldi. Ben biraz keyifsiz idim. El-ḥamdü li'llâhu Ta'âlâ savuşturdum. Dur hele, kaçmaktan koğmağa biraz vaḳit bulalım da senin *tiyatro*'nun taşḥîḥi kolaydır. Vâlidenle hemşîren bu gece İzmir'den geliyor. Buradan ḥavâdiş sorar mısın; dur, sana bir tuḥafını naḳledeyim: Ben keyifsiz olduğum cihetle içeride yatarken Hâkim Efendi Hazretleri dışarı teşrîf buyururlar. Bizim köşkün altındaki kahve ocağına girerler. Manġalın başına otururlar. Büyük cezveyi ateşe sürerler; bir nefîs kahve pişirirler. İsak'a, Ahmed'e, Mehmed Çavuş'a kendi elleriyle birer fincan verirler. Birer de sigara iḥsân ederler. Kahvelerini içerler; kalkar yerlerine giderler. İşte, tevâżu', terbiye de bu kadar olur, değil mi? Bâḳî gözlerini öperim Ekrem'ciğim.

14 Kânûnısânî, sene 99
Baban,
Kemal

MXXXVIII (DCXLVIIIª)

Kemal'in bir önceki mektubundan anlaşılacağı üzre, eşi ile kızı İzmir'den Midilli'ye 26 Ocak, 1884'de, gece dönmüş bulunacaklardı; Midilli'de bir ay kadar kalan Feride Hanım İstanbul'a gittiğinden, Ali Ekrem'in ondan her bakımdan etraflı haberler alabileceğini yazan Kemal, mektubunu bu yüzden kısa kestiğini bildiriyor. Kırmızı mürekkeble, kendi el yazısıyle olan bu belge, T. T. Kurumu'nda, F. Kenç'den alınan mektublar arasındadır (Nu. 3).

1038 (648ª). 'Alî Ekrem Bolayîr'e

24.II.1884

Ekrem'ciğim,

İşte ablan geldi; sana canlı-kanlı faṣîḥ, belîġ bir mektûb.. Bir de uzun-uzadı birşey yazmağa ḥâcet yok ya!..

12 Şubat, sene 99
Baban,
Kemal

MXXXIX (DCLIX[a])

Kemal'in, Muallim Nâcî'nin *koynuna* redifli *gazel*'ine nazîresini neşrinden önce Rif'at Bey'e gönderdiğini, onun kimseye göstermediğini, Hitâm mahlaslı bu gazelini yalnız Ali Ekrem'in görüp bir sûretini alarak gösterdiği Mustafa Âsım Bey tarafından da çok beğenildiğini Rif'at Bey'in Kemal'e yolladığı 17 Ocak, 1884 tarihli mektubundan öğreniyoruz[1]. Bu şiir *Tercemân-ı Hakîkat*'in 21 Ocak, 1884 tarihli nushasında basılmıştır[2]. Bu mahlasın Kemal tarafından kullanıldığını gizli tutmağa çalışan Rif'at Bey'in, Kemal'e yolladığı 24 Ocak. 1884 tarihli mektubunun bir başkasınca görülebileceği düşüncesiyle ihtiyâtı elden bırakmayarak, "Gazetede Hitâm-ı Acemî imzâsıyle bir *gazel* neşrolundu; leffen takdîm ediyorum. Pek hoşuma gitti. Bilmem, bir nazîre söyleyebilir misiniz? „ diyordu[3]. Aşağıdaki mektubun ilk paragrafından, Kemal'in, bu mahlasın kendine âit olduğunu Ebüzziyâ'ya yazdığı, bu yüzden Rif'at Bey'in hiddetlendiği anlaşılıyor; bunu Ebüzziyâ'dan gizlemeğe neden luzûm görmediğini kaydetmiştir.

Kemal, Rif'at Bey'e 13 Mart, 1884 tarihli mektubunu —Huzûr'a biri *bahar tebrîki*, öteki ise İzmir'e seyâhat maksadıyle iki 'arîża yazdığından yorulduğu için— kısa kestiğinden bahsetmişti; eserimizin III'üncü cildinde, onun mektuplarına da dayanarak bu mes'ele hakkında epeyi bilgi vermiştik[4]. Elimize geçen yeni belgeler dolayısıyle İzmir seyâhatine dâir ba'zı bilgiler elde etmiş bulunuyoruz: Rif'at Bey, 19 Mart tarihli mektubunda, "Bir ay kadar tebdîl-i havâ buyurulması vâķı'a lâzımdır; çünki Midilli'de bulundukça her hâlde umûr-i hukûmet ile iştiġâl buyurursunuz. İzâle-i ża'f ise o iştiġâlin ta'ţîline mutavaķķıfţır; fakat vellâhi'metim, İzmir'in ruţûbetli havâsı Efendimiz'e nasıl gelir! Bâri şehrin içinde iķâmet buyu-

[1] Rif'at Bey'in kendi el yazısıyle, 5. I. 99 tarihli bu mektubunun aslı, T. Toros'un arşivindedir. Ayni mektupta, M. Âsım Bey'in *parça-parça* manzûmesinin sûretini de istediğinden bahsedilerek, "yazıp göndereceğim; eğer o bir gün gelecek luţuf -nâmenizde o *gazel*'in mâ-ba'di olmazsa artık sabr edemem; Tâhir'e, falana veririm„ deniliyor. Ali Ekrem de, kendi el yazısıyle aslı T. Toros'un arşivinde bulunan 27.X.99 (8.XI.1884) tarihli mektubunda, babasına, ba'zı şiirlerini Menemenli Tâhir'de gördüğünü, *parça-parça mersiyesi*'ni çok beğendiğini yazmıştır. Kemal'in *parça-parça* redifli bir şiirini göremedik. Bunun, daha sonra tashîh ettiği *pâre-pâre* redifli, T. T. Kurumu'ndaki *yazma şiir mecmuası*'nda, Es'ad Çinar'ın bize hediye ettiği şiirlerini içine alan *Defter*'de *Bir Mersiye* ve S. Nüzhet Ergun'un *Namık Kemal'in Şiirleri*'nde (İst., 1941, s. 100) başlıksız olarak, gazeller bölümünde neşredilen,

Mehtâb sanki düşmüş deryâya pâre-pâre
Dil nûr içinde gitmiş Mevlâ'ya pâre-pâre

beytiyle başlayan şiiri olabileceğini sanıyoruz.

[2] Bu kitabımızın III'üncü cildinde bu şiir (S. 371 v.d.) hakkında bilgi verilmiştir; mahlası için bk., *Ta'birler, Öz-Adlar Dizgisi, Ḥitâm-ı 'Acemî* maddesi.

[3] Kendi el yazısıyle, 12 Kânûnısânî, 99 tarihli bu mektubu, T. Toros'un arşivindedir.

[4] A. e., c. III., s. XXXIV v.d.

rulmasa da Bornova, yâḫûd ana benzer başka bir yerde iḳâmetgâh tedârik olunsa..„; "Efendimiz'den Huzûr'a taḳdîm olunan istid'âların şûretini isterim„ diyordu [5]. M. Âsım Bey'in, oğluna 20 ve 27 Mart tarihli mektuplarından aldığımız cümlelerinden İzmir'e gitmesinden yana olmadığını, çekingen davranmadığı ve atılganlığı dolayısıyle uyandırmağa çalıştığını, hava bakımından Midilli'yi İzmir'den daha iyi bulduğunu öğreniyoruz: "İzmir'e gideceğini yazıyorsun, buna ḥâcet ne idi! İşi ta'ṭîl ise, Midilli'de bile olur. Her mektûbunda *iḫtiyâd* yerindedir yazılıyor; *iḫtiyâd*'ın ma'nâsı yine her gece ve gündüz halk ile uğraşmak demek midir, burasını anlayamadım„; "İzmir'in havâsı Midilli'den ceyyid değildir. İşden çekilmek ise ġaraż, şimdi İzmir'de, geliyormuş diye ṭobra-ṭobra kâġad ve iş hâzırlamışlardır. Bunlarla gene seni uğraştırırlar. Hekimlik gibidir; kimin yanına varsan baş, diş ağrısından bahseder [6].„ M. Âsım Bey 3 Nisan, Rif'at Bey 9 Nisan tarihli mektuplarında, "İzmir husûsu içün teşebbüs ettik; fakat daha bir haber alamadık„; "İzmir ruḫṣatı sur'atle 'arż olundu; fakat hâlâ birşey çıkmadı, çıkacağı da yoktur. Bendeniz evvel söylediğim sözü şimdi tekrâr ederim, İzmir'e gitmenize musâ'ade buyurulmayacaktır; sebebini sormazsınız a; çünki bilinemez„ diyorlardı [7]. Aşağıdaki mektubundan, bu seyâhat izninin verileceğini umduğu anlaşılıyorsa da, sonraki mektuplarında iznin hâlâ verilmeyişi yüzünden üzülmediğini yazan, "iyi iş altı ayda çıkar„ diyen Kemal'in, 26 Nisan tarihli mektubundaki, "İzmir'e ruḫṣat vermiyorlar; ma'a-mâ-fîh mânî' değil, bana seyâhatin luzûmu kalmadı [8]„ cümlelerinden, aldığı menfî cevapla bu seyâhat isteğinin önlendiği anlaşılır.

Babasının en güzel eserlerinden biri saydığı *Celâl* hakkında Mahmud Bey'le görüşen A. Ekrem, onun sözlediklerini Rif'at Bey'e anlatmış, Kemal'e de 12 Mart, 1884 tarihli mektubunda haber vermiştir. Feride Hanım, babasına 13, Rif'at Bey 19 Mart, 1884 tarihli mektuplarında *Celâleddîn Ḥ°ârezmşâh* piyesinin basılabilmesi için Besîm Bey'e bir mektup yazmasını Kemal'den istemişlerdir: "Babacığım, şu *Celâl* mektûbunu unutma!„ ; "*Celâl*'in bir kerre Ma'ârif'e gösterilmesini emr ediyorsunuz; hâlbuki bir vaḳit bendeniz Ma'ârif'e murâca'at edelim demiştim de, Efendimiz, 'Hiç öyle şey olur mu, bir kerre Huzûr'a taḳdîm olundu. Oradan istiḫrâc etmedikçe Ma'ârif'e nasıl murâca'at olunur' diye ḳaṭ'iyyen mumâne'at buyurarak, ' Sen bir kerre Mahmûd Bey'i gör, eğer münâsib görürse, ya'ni ḳâbildir derse, Besîm Bey'e bir mektûb yazayım; Besîm Bey istîẓân etsin' demiştiniz. Şimdi o re'yinizde ne dürlü maḥẓûre gördünüz ki Ma'ârif'e murâca'atı tensîb ediyorsunuz„ ; "Evvelki re'y-i 'âliniz gibi, Besîm Bey'e bir mektûb yazsanız da, *Celâl*'i bastırmak istiyorum; fakat *İrâde-i Seniyye*'ye tavâfuḳ edip-edemeyeceğini bilemem, eğer muvâfıḳ ise Ma'ârif'e murâca'at edeyim deseniz, öyle damdan düşer gibi de olmaz. Hem doğrudan-doğruya Huzûr-i Humâyûn'a yazmak ne lâzım! Mahmûd Bey, Besîm Bey'e yazsın, ben şifâhen istîẓân ettiririm diye va'dediyor. Recâ ederim velîni'metim, bu hafta Besîm Bey'e, bir de Mahmud Bey'e muṣḳa yazdım....

[5] Kendi el yazısıyle, 7 Mart, 300 tarihli bu mektubu, T. Toros'un arşivindedir.

[6] Kendi el yazısıyle 8 ve 15 Mart, 300 tarihli bu mektupları ayni arşivdedir.

[7] Kendi el yazılarıyle olan, 22 ve 28 Mart, 300 tarihli bu mektuplar ayni arşivdedir.

[8] A. e., c. III., s. XXXV.

ḳabîlinden birşey yazıver. Evvel de 'arż etmiştim a, bu bâbda murâca'ata Büyük Beyefendi de mumâne'at-ı ḳaṭ'iyyede bulunuyor[9].„ Kemal, kızı ile dâmâdı ve babasının düşüncelerine katılmaksızın, eserinin basımı için Huzûr'a sunduğu istid'âsına cevâb almadan, Ma'ârif'e baş vurmanın uygun olacağında ayak diremiştir. İçindekileri aydınlatmağa çalıştığımız aşağıdaki mektubu ile ayni tarihte Feride Hanım'a yazdığı mektubunda, bu yoldaki israrının sebeblerini de anlatmıştır[10].

Kemal'in mektubunda üzerinde durduğu bir başka mes'ele, ilk sayısı basılmak üzre olan *Hâver* mecmuasına yazı göndermek istemeyişidir. Rif'at Bey'in, "*Tecessüm etmiş manzûmesi*'nin basılamayacağına biz de hükmettik; başka âşârınız yok değil a.. *Hâver* cenâbları elbette birisiyle teşerrüf eder. 'Ubeydullâh, tavsıye-nâmeye cenâbları elbette birisiyle teşerrüf eder. 'Ubeydullâh, tavsıye-nâmeye şiddetle muntaẓırdır. Allâh aşkına beyim, bu hafta birşey yazıverin„ isteğine de[11] karşı çıkmış, mecmûayı görmeden yazı yollayamayacağını bildirmiştir. İlk sayısı bu mektubun tarihinden iki hafta sonra yayımlanan, bu ve sonraki sayılarında Muallim Nâcî ve tarafdârlarının, Beşir Fuad'ın yazıları bulunan *Hâver*'de hiçbir yazısı bulunmadığını da söyleyelim[12].

Kemal'in Hitâm-ı Acemî iğreti adı, İzmir seyâhati, *Celâl*'in basımı, *Hâver*'e neden yazı göndermek istemediği hakkında düşüncelerini aydınlatma bakımından mühim, kendi el yazısıyle olan bu mektubunun fotokopisi, T. T. Kurumu'nda, T. Toros'tan alınan belgeler arasındadır (Nu. 3).

1039 (659ª). Menemenli Rif'at Bey'e

29.III.1884

Rif'at'ciğim,

14 ve 15 Mart, sene 300 tarîḫli mektûblarını aldım. Ḫitâm-ı 'Acemî ben olduğumu Ebüzziyâ'ya yazdığıma kızıyorsun. Fıransızlar, "Söz anlayana selâm olsun!„ derler. Ebüzziyâ *Ġazel*'i görür -görmez benim olduğunu bilir, "Bu Ḫitâm-ı 'Acemî maḫlaşını nereden çıkardın?„ diye sorarsa, ben değilim diye inkâr mı etmeliydik! Evet, inkâr olunabilirdi; fakat ẕekâya yakışık almazdı. Hem biz bu

[9] Kendi el yazıları ile 1 ve 7 Mart, 300 tarihli mektupları ayni arşivdedir.

[10] A. e., III., nu. 659, s. 405 v.d.

[11] Kendi el yazısıyle, 28 Mart, 300 (9.IV.1884) tarihli bu mektubu ayni arşivdedir. *Tecessüm etmiş manzûmesi*'nden kasdedilen, *Hüsn-i ezelî tecessüm etmiş* mısrâıyle başlayan *Hilâl-i Osmânî* adlı şiiridir (Bk., a. e., c. III., *Öz-Adlar Dizgisi*).

[12] Mecmûanın son sayfasının altında İzmirli Ubeydullah adı vardır. Nu. 1, 15 Cumâdâ II., 1301 (12 Nisan, 1884) — Nu. 4, 1 Şa'bân, 1301 (27 Mayıs, 1884). Kendi kitaplığımızdaki gibi, Millî Kütüphâne'de de 4 sayıdan ibârettir; *Eski Harfli Türkçe Süreli Yayınlar Toplu Katalogu*'nda, birinci sayısının yılı, yanlış olarak, 1301 (1885) gösterilmiştir: Ankara, 1963, Millî Kütüphâne Cilt ve Basım Atelyesi, nu. 566.

ismin altında ẕâten bir cânî saklamıyorduk ya.. Duyulmakla ḳıyâmet mi kopacak! Ṭâhir neye hiddet buyuruyor; anlamak lâzım değil miydi ya!...

İzmir ruḫṣatı uzadı; fakat istiḥṣâl olunabilecek gibi görünür; eğer rivâyet ṣaḥîḥ ise... Ferîde'de biraz tafṣilât vardır. *Celâl*'i Ferîde'ye yazdım.

Ḥâmid'in Hind elbisesiyle aldırdığı resmi görsek memnûn olurduk. Vahan Efendi'den hâlâ cevâb gelmedi. Ayağının yine râhatsızlık vermesine nekadar canım sıkıldığını ta'rîf edemem; amma korkarım ki yine ḳabâḥat sende olmasın! İnşâ'allâh şimdiye kadar mündefi' olmuştur. *Ḥitâm-ı 'Acemî ġazeli*'yle mektûbların *Ḥâver*'de neşri münâsebetsiz olur; ağalar bir kerre risâlelerini çıkarsınlar, eğer birşey'e benzedirlerse, anlara gönderecek nazım ve neṯir buluruz.

Vâlide Hanımefendi'ye 'arż-ı ḥürmet, Birâder Beyefendiler'e selâm, Ṭâhir'le Bedî'a'nın gözlerini öperim. Rütbe mes'elesiyçün biraz sabırlı ol ki bir münâsebet düşürelim. Bâḳî du'â!

17 Mart, sene 300
KEMAL'in

Ẕekî Paşa'nın mektûbunu kaparsın, bir başka zarfa korsun; üzerini Fıransızca uydurur, gönderirsin değil mi?

MXL (DCLXVII[a])

Rif'at Bey, Kemal'e yolladığı mektubunda yakında Büyük-Çamlıca'ya, ya'ni Kısıklı'ya gideceklerini, bu yüzden artık daha geç, haftada-bir mektup göndereceklerini yazmıştır [1]; Kemal'in aşağıdaki mektubu, Bulgurlu'dan aldığı ilk mektubun karşılığıdır.

Mektubun içindekilerden üzerinde en çok durulan, kızı ve dâmâdının Midilli'ye gelmek istekleri mes'elesidir; kızının yedi aylık hâmile oluşu, dâmâdının ayağından hastalığı yüzünden, İstanbul'da daha iyi ebe ve doktorlar bulunduğu için Ağustos'a kadar Midilli'ye gelmelerinden yana olmadığını bildiren Kemal, doğum yaklaşınca,

[1] Rif'at Bey'in kendi el yazısıyle, 5 Nisan, 300 (17 Nisan, 1884) tarihli, Tâhâ Toros'un arşivinde bulunan mektubu. Feride Hanım, babasına o sıralarda yazdığı 28 Mart, 300 (9.IV.1884) tarihli mektubunda işlerinin ters gittiğinden, maddî sıkıntı çektiklerinden bahsetmiştir: "Ma'âş için aklımız sıra bir ḥavâle alacaktık; yetmiş lira kadar para idi. Re'îs, Mâliyye'ye yazdı; bizim kâğaddan birkaç gün sonra ḥavâleler men' olundu. Bî-çâre annemin sehm ḥavâlesi alınacaktı; o da gitti.„

eşi Nesîme Hanım'ı İstanbul'a yollayabileceğini yazmıştır. Mektubun geri kalanında. gönderilen konyakları beğenmediğini, eski sert konyaklardan ve kırmızı, siyah mürekkeb göndermelerini, ilk sayısı bu mektubunun tarihinden iki hafta önce yayımlanan *Hâver* mecmûası hakkında düşüncelerini kaydetmiştir [2].

Kemal'in âile hayâtını, Menemenli Tâhir ile, Muallim Nâcî'nin *Hâver*'deki şiirlerini beğenmediğini anlatan bu mektubunun kendi el yazısıyle nushasının fotokopisi, T. T. Kurumu'nda, T. Toros'tan alınan belgeler arasındadır (Nu. 4).

1040 (667ª). Menemenli Rif'at Bey'e

26.IV.1884

Rif'at'ciğim,

Bulgurlu'dan yazdığın mektûb geldi. İçinde cevâb yazacak paḳ [3] az şey var; ma'a-mâ-fîh anlara başlamadan evvel seninle biraz ciddî konuşalım. Muḫâberâttan anlaşılan ayağın iyileşiyor; fakat hastalığın bütün-bütün indifâ'ı daha biraz zamâna muḥtâc.. Hâlbuki Mayıs'la berâber Ferîde'nin ḥamli sekiz aya basıyor. Çift olan aylar içinde, ḫuṣûṣıyle iş bu kadar ileriledikten sonra cenîn ḳażâya uğrarsa, vâlidenin hayâtı binde-bir i'tibârıyle tehlikeden kurtarılmak muḥâl olduğu mücerrebât-ı ṭıbbiyyedendir; binâ'en-'aleyh buradaki ḥekîmler, ḥaml sekiz aya bastıktan sonra Ferîde'nin vapura, falana binmesine ḳaṭ'an cevâz vermiyorlar. Vapurda bir ḳażâ, bir gürüldü ẓuhûru iki canın birden telefini mûcib olur diyorlar. Peder de, Ferîde'nin vaż'-ı ḥaml edinceye kadar İstanbul'dan çıkmasına ḳaṭ'an râżı değil. Ben de düşünüyorum. Evvelâ gönlüme emniyyetli taḥassür, ḥalecânlı mülâḳāttan bin kat ehven geliyor. Sâniyen, buraya gelmeden ne çıkacak; sen Aristidi Bey'in tedâvisinden ayrılacaksın, Ferîde İstanbul'un o kadar meháretli ebelerini, ḥekîmlerini bırakacak. Burada Mami'nin (مامینك), Salta'nın eline düşecek. Bu da ḳaṭ'an kâr-ı 'âḳıl değil; binâ'en-'aleyh çâre yok, Ağustos'a kadar taḥammül lâzım. Ben ḳā'im vâlideni de gönderirim; ḥaml falan

[2] *Hâver*'in ilk sayısında beğenmediğinden bahsettiği *Mukaddime*, Hey'et-i Tahrîriyye adına neşredilmiştir; ayni sayıda Menemenli Tâhir'in *Mahabbet* ve *Tenhâyt-i Fırkat* adlı şiirleri, Nâcî'nin,

Gördüm_âşârın bahârın oldu sahrâlar benim
Olmamak mümkin mi en şiddetli sevdâlar benim

matla'lı gazeli vardır.

[3] Mektubun metninde bu kelime (پاق) şeklinde yazılmıştır.

orada olur biter. Bu muṭâla'âta karşı bir diyeceğin varsa, yaz da düşünelim; daha elimizde vaḳit var ya.

Konyakları soruyorsun. Geçen gün bir şişe açtırdım; saḥîḥan iyi değilmiş. Sen, bana postanın 'avdetinde eski konyakların en sert cinsinden altı şişe gönder de, biz berikileri żarûret 'âlemine saklarız. Yâ-hû, ne inṣâf(*sız*) şeysin, bilir misin la'ller ne vaḳit geldi; hâlâ siyâh mürekkeb hokkalarımın da kupkuru olduğunu bilirdin. Geçende henüz Humâyûn'a taḳdîm ettiğim 'arîżayı, Bahâ'nın hokkasını aldım, Midilli mürekkebiyle yazdım. Sonra mürekkebin renginden ben de utandım. Sa'îd Paşa Hazretleri'nin iltifât-nâmelerine yazdığım cevâbın ṣûreti melfûftur. Zavallı *Ḥâver*'in ẓâhir ṭâli'inden olacak, bizim Ṭâhir de tutmuş o mecmû'aya en kötü şi'rini vermiş! Hele *Muḳaddime*'nin kırkbir kerre maşâ'allâh'ı var; içindeki şi'r daha parlak. Şimdilik başka yazacak birşey yok..

14 Nisan, sene 300
KEMAL'in

MXLI.

Kemal, aşağıdaki mektubunu, Musullu Hâfız Osman Efendi aracılığıyle iltifâtları kendisine iletilen kimseye, yanılmıyorsak Subhî Paşa'nın kardeşi Sâmi Paşa -zâde Necîb Paşa'ya göndermiştir.

Kemal'in, hitâbettiği kimseye meziyyetleri dolayısıyle hayrânlığından bahsettiği bu mektubu tarihsizdir. Mektup, imzâsız olarak, Necîb Paşa'nın ölümü dolayısıyle, onun herkes tarafından kazandığı saygıdan bahsedilerek neşredilmiştir; "....hattâ inşâ'daki iḳtidâr ve îcâzı, i'câz derecesinde bulunan Haci 'Âkif Paşa Hazretleri esâsen aralarında mu'ârefe olmadığı hâlde, maḥżâ ġıyâbî bir ḥürmet ve ma'neviyyetine binâ'en birkaç sene evvel merḥûma yazılarak şeref-i tebyîzinin de bana 'âidiyyeti cihetiyle müsveddesi yanımda maḥfûẓ bulunmuş olan bir mektûbu o ḥaḳîḳati daha iyi gösterdiği için derc ediyoruz,, denilmektedir. Ma'nâca biraz mübhem olan bu cümlelerden, mektubun Necîb Paşa'ya, ölümünden birkaç yıl önce yazıldığı anlaşılır.

Necîb Paşa, H. 1296'da Sultân 'Abdü'l-Ḥamîd'in kardeşi Medîhâ Sultân ile evlenmiş, 1299'da Vezîr rütbesiyle Sûrây-i Devlet'e a'zâ ta'yîn edilmiş[1], 1885 Nisan'ı başlarında vefât etmiştir[2]. Sâbit Paşa, H. 1297 (1 Muharrem, 1297—30 Zi'l

[1] Süreyyâ Bey, *Sicill-i Osmânî*, c. IV., İst., Matbaa-i Âmire, 1311, s. 547.

[2] *Tercemân-ı Ḥaḳîḳat*'te, on gündenberi çektiği hastalıktan kurtulamayarak öldüğü, dünki gün, "ihtifâlât-ı lâzıme ile,, toprağa verildiği bildirilmiştir (Nu. 2043, 6 Receb, 1302/9 Nisan, 1301/21 Nisan, 1885). Hakkında Yenişehirli Avnî

-hicce, 97/15 Aralık, 1879—3 Aralık, 1880)'de Süleymâniyye-Sancağı Mutasarrıfı, ayni zamânda Basra Vâlisi bulunmakta idi; bu tarihten sonra Basra Vâlileri arasında adı kaydedilmiş değildir[3]. Bu kayıdlere dayanarak, mektubun 1880'den sonra, Midilli'de iken yazıldığını tesbit edebildik.

Necib Paşa'ya yazıldığını hâtırladığımız, *Tercemân-ı Hakîkat*'te neşredilen bu mektubun, muhâtabını, gazetenin bibliyografya künyesini kaydettiğimiz not fişi kaybedilmiş olduğundan neşir tarihini veremiyoruz. Böyle de olsa, mektup metnine, eserimizin bu *Ek* bölümünde yer vermeği faydalı bulduk.

1041.

Midilli — ?.

Muşullu Ḥâfız Osman dâ'ileri vâsıtası ile nâ'il olduğum iltifât-ı devletleri bir bayram gününe teşâdüf eylediğinden 'Id-i ber-bâlây-i 'Id ettim; çünki mâddî ve ma'nevî her müşkile karşı gözümün önünde teşekkül eden ẕât-ı 'âli-i faḫîmâneleri öyle bir eşer-i teveccühe nâ'iliyyet, mustaḳbel çâkerleri içün dünyâ ve âḫiret medâr-i mustaḳbel-i tesliyet ve emniyyettir. Âzâde-i İẕâḥ olduğu üzre 'âlemde hiçbir kumanda ve idâreye tâbi' olmayarak bildiğinden şaşmayan ve hükmünden dönmeyen ḥissiyyât-ı ḳalbiyye içün bir mebde'-i mâddiyyenin luzûm ve vucûdunu da münker olmadığımdan, bu 'alâḳa-i derûnun menşe'ini 'arẕ edeyim ki iş 'âdî bir ḫulûṣkârlık ve resmî bir nâṭıḳa -perdâzlık tehlikesinden kurtulsun.

Bir Adana dönüşünde Mersin-iskelesi'nde, bindiğim vapurda tesâdüf ettiğim Başra Vâli-i sâbıḳı Ṣâbit Paşa ile devâm eden yol arkadaşlığımız, gece-gündüz eẕkâr-i cemîle ve âşâr-ı celîlelerinin ẕikr ü muṭâla'ası ile geçmiş ve işte o vakittenberidir ki gönlümü bir ḥiss-i maḥabbet ve emniyyet istîlâ etmiştir.

El-ḥâṣıl işin daha aṣl ve esâsına nisbetle furû'ât-ı ẓâhiriyyeden ma'dûd olan uşbu tecelliyât-ı mâddiyyenin verdiği vecd ve surûr ile ne dediğimi bilmeyerek, mütecâsir olduğum taṣdî'âtımın 'afvı ile beḳây-i teveccühât-ı 'aliyye-i dâver-i ekremîlerini recâ ve her ḥâl u kârda muvaffaḳıyyet-i celîle-i dustûr-i a'ẓamîleri içün Cenâb-ı Ḥaḳḳ'a du'â ederim.

KEMAL

Bey'in *Kasîdesi*'nin ba'zı beyitleri İ. E. M. Kemal İnal tarafından (*Son Asır Türk Şâirleri*, c. 1., İst., 1930, Orhâniyye Matbaası, s. 129, 134); Surûş iğreti adıyle, *Terkîb-i Bend* şeklinde bir *mersiye*'de neşredilmiştir (A. gzt., nu. 2050, 14 Receb, 1302/17 Nisan, 1301/29 Nisan, 1885).

[3] *Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, İst., H. 1297, Matbaa-i Âmire, s. 259.

MXLII (DCLXXXVIII[a])

Kemal'in Midilli Mustasarrıflığı'nın son aylarında, Rodos Mutasarrıflığı'na nakline yol açan başlıca şikâyetlerden birini, yetmişüç maddeyi içine alan, 28 Temmuz, 1300/ 9 Ağustos, 1884 tarihli dilekce teşkil eder. Başbakanlık Arşivi, *İrâde — Dâhiliyye*, 73407'de kayidli bu şikâyet-nâmenin aslı Rumca'dır; tahkîkât, Türkçe'ye çevrilmiş metni üzerinde yürütülmüştür. Bir başka dilekce 4 Zi'l-ka'de, 1301—13 Ağustos, 1300/25 Ağustos, 1884 tarihlidir. Bir başka belge, bu şikâyetleri tahkik eden Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vâlisi İsmâil Hakkî Paşa imzâsıyle Dâhiliyye Nezâreti'ne gönderilen 6 Zi'l-ka'de, 1301—15 Ağustos, 1300/27 Ağustos, 1884 tarihli tahrîrâttır; ayni tarihle, şikâyetleri tahkîk edenden Mâbeyn-i Humâyûn Baş-kâtibliği'ne gönderilen yazıda, İ. Hakkî Paşa, Kemal'in husûsî hayâtı ile ilişkisi bulunan sekiz maddenin tahkîkât dışı bırakıldığını bildirmiştir. Kemal'in yetmişüç maddelik şikâyet dilekcesine cevapları, husûsî hayâtına ilişik sekiz madde tahkîkât dışı bırakıldığından altmışbeş fıkrayı içine almaktadır; 11 Ağustos, 1300/23 Ağustos, 1884 tarihli bu *lâyiha*'sının her fıkrasında önce şikâyete yol açan mes'eleye, bunun ardından müdâfaasını içine alan cevâbına yer vermiştir. Bu belgenin aslı Başbakanlık Arşivi, *Yıldız*, 1247, Kısım: 30, Zarf: 51'dedir [1]. Kemal bu resmî müdâfaa-nâmesini tamamladığı gün, ayni tarihte, 11 Ağustos, 1300/23 Ağustos, 1884'de, İsmâil Hakkî Paşa'ya bir de husûsî mektup yazmıştır; bu yeni belge, şimdi üzerinde duracağımız mektubudur.

Kemal bu mektubunu, C. B. Sefîd Vâliliği'nden gönderilen 2 Ağustos, 300 (14 Ağustos, 1884) tarihli yazı ile Hıristiyan ahâlîsinin Midilli idârî işlerinden şikâyetlerinin madde-madde hulâsasını içine alan pusla dolayısıyle yazmıştır. Her maddenin altına cevâplarını yazdığı *lâyiha*'yı bu mektubu ile birlikte yolladığını, muhâkemeye hâzır olduğunu, bu husûsta yüksek makâmlardan gelecek emri beklediğini bildiriyor. Bu ifâdesinden, Vilâyet'ten şikâyetlerin hulâsası maddeler hâlinde gönderilen yazının, yukarıda kaydettiğimiz 9 Ağustos, 1884 tarihli şikâyet dilekcesi ile alâkalı, buna karşılık gönderdiği cevâbın ise 23 Ağustos tarihli *lâyiha*'sı olduğu anlaşılıyor. Kemal bu resmî yazışmaları yeterli bulmamış, şikâyetlere yol açan hâdiselerin iç-yüzünü, sebeplerini Hakkî Paşa'ya, ayni tarihi taşıyan husûsî mektubu ile anlatmağı da faydalı görmüştür:

Mektuba göre, şikâyet dilekcesi, Midilli Despotu'nun gizli tahrîkleriyle, ahâlî aldatılmak sûretiyle imzâlattırılmıştır; asıl maksadı, memleketin inzibâtını bozmak, veyâ bozulmuş göstermek sûretiyle, Akdeniz-adaları'nda da Şarkî Rumeli gibi muhtârlık idâresi elde edilmesini sağlamaktır. Bu fikri isbâtlayan deliller de verilmiştir: Despot, Yunan zırhlısı Midilli'ye uğradığı zamân, vapurda verdiği nutkunda, iâne toplama işini, Hükûmet'ten çekindiği için gerçekleştiremediğini açıkca belirtmiş,

[1] Bu belgeler M. Kaya Bilgegil tarafından yeni harflere çevrilerek neşredilmiştir (*Nâmık Kemâl Aleyhinde Açılan Bir Tahkikâttaki İddi'alar ve Şâir'in Cevapları*, *Edebiyât Fakültesi Araştırma Dergisi*, *Ahmed Caferoğlu Armağanı Özel Sayısı*, Atatürk Üniversitesi Edebiyât Fakültesi Yayını, Ankara, 1979, Sevinç Matbaası, s. 101-87). Bunların ne gibi şikâyetleri içine aldığı hakkında kısaca bilgi edinmek için bk., eserimizin bu cildindeki, Hakkî Paşa'ya 25.X.1884 tarihli mektubu, s. 3, not—1.

vapura gelişinde top atımıyle selâmlanmasının Konsolos-hâne'ye protesto edilmesini haysiyyetine dokunan bir mes'ele saymış, iki kızın Müslümân olmasından ise, Hıristiyanlar'ın dînî taassubunu harekete getirici vâsıta olarak faydalanmıştır. Bu mektubu ile birlikte, sözünü ettiği nutkun, gizli tutulan bir tahrîrâtın sûretlerini de Vilâyet'e gönderen Kemal, İslâm mekteplerine yardımı önlemek, yalnız Hıristiyanlar'ı değil, İslâmlar'ı da, şikâyetlere katılmaları için maddî, ma'nevî kışkırtmak, v.d. zorlamalarla dilekceye imzâ attırıldığını anlatmıştır. Hükûmet'in ba'zı işleri dolayısıyle topluluk hâlinde baş kaldırıp isteklerinin yerine getirilmesi için harekete geçmeleri ise, devletin kânûnlarına aykırı düşmektedir; Despot'un, Midilli-sancağı'nda âsâyiş ve inzibâtı bozucu hareketleri, fesâdlıklara ön-ayak olması açıklığa kavuşturulunca, cezâ kânûnunun en ağır bendlerine göre suçunun ta'yîni yüksek makâmlara âid olduğu, ayaklanmalara katılan, ekli puslada adları yazılı kimselerin de muhâkeme edilmesi lâzım geleceği fikrindedir. Midilli Mutasarrıflığı dolayısıyle Adliyye Zâbıtası Reisliği vazîfesi sıfatıyle bunların muhâkeme edilmesini recâ ediyor. Bir başka isteği, bu kimselerin, kendisinden şahsen bir şikâyetleri varsa Vilâyet'e, yüksek makâmlara baş vurma hakkına sâhip olduklarıdır; adâletin yerine getirilmesini kânûnî yollara baş vurmakta arayıp, bunu devlet dâireleri yerine, seviyesiz ba'zı kimselerin ayaklanmalarından beklemelerinin de üzerinde durulmağa değer bir mes'ele olduğudur. Bu suçlular arasında ba'zı şahıs ve me'mûrlardan da bahseden Kemal'in, bu mektubunu, bütün bu mes'elelerin mahkeme yoluyle, delilleri ile aydınlığa kavuşturulması isteğinde olduğunu bildirmek için yazdığı anlaşılmaktadır.

Kemal'in, Midilli Mutasarrıflığı'nın son aylarında hakkındaki şikâyetler dolayısıyle resmî cevaplarında açıkca kaydedemediği ba'zı mes'eleleri, C. B. Sefîd Vâlisi Hakkî Paşa'ya yazdığı bu mektubu, aleyhindeki tahrîklerden ba'zılarının iç-yüzünü, sebeplerini aydınlattığı içün mühimdir. Yukarısında *Huzûr-ı 'Ali-i Cenâb-ı Vilâyet-penâhî'ye*, bunun altında *Klişe, Midilli Mutasarrıflığı Sancağı, Fevḳa'l-'âde* ifâdeleri bulunan, sonunda, "Tebyîz edilmiş olan bu vesîka bi'l-âhara hatt-ı desti ile tashîh görmüştür„ cümlesi yer alan mektubun istinsâh edilmiş bir nushası Es'ad Çinar'ın bize hediye ettiği mektuplar arasında, kendi kitaplığımızdadır (Nu. 61, s. 147-52). Mektubun bitiminde, şâirimizin adının altında mührünün şekli de resmedilmiştir.

1042 (688ª). İsmâ'îl Hakkî Paşa'ya

23. VIII. 1884

Sa'âdetlu Efendim Hazretleri,

Midilli'nin ba'zı Hıristiyanlar'ı tarafından ḥaḳḳ-ı 'âcizânemde îrâd olunan isnâdâttan umûr-ı idâreye muta'alliḳ olarak 2 Ağustos, 300 tarîḫli ve fevḳa'l-'âde işâretli taḥrîrât-ı 'aliyye-i Vilâyet-penâhîleri'yle irsâl buyurulan ḫulâṣa puslasında münderic mevâddan herbirinin cevâbı zîrine taḥrîr olunarak tertîb edilen *lâyiḥa* evrâḳ-ı mü'eyyidesiyle berâber leffen taḳdîm olundu. Mevâdd-ı müştekâ-

bihā muhâkemeyi mûcib aḥvâlden ise ta'yîn buyurulacak mahkemede müdâfa'aya hâzır ve maḳāmât-ı 'âliyeden ṣâdır olacak emre muntaẓırım.

Mevâdd-ı meẕkûrenin öyle şikâyât-ı 'umûmiyye tevlîdine sebeb olabilecek ḥâllerden olmadığı nezd-i Vilâyet-penâhîleri'nde îżâḥ iḥtiyâcından vârestedir. Bu ḥâdiṣenin ẓuhûru ise, Despot Efendi'nin taḥrîkât-ı ḥafiyyesinden neş'et eylediği[2] ve hattâ buraya gelip de *maḥżar*'ı imzâ edenlerden birçoğunun iġfâl olunduğu mûmâ-ileyh tarafından köylere gönderilerek bir ḳıṭ'ası ahâlî tarafından Hukûmet'e verilen mektûb ile ba'żı ḳurâ ḥalḳının melfûf 'arż-ı ḥâllerinden ṣâbit olur. Mûmâ-ileyhin aṣıl maḳṣadı dahi memleketin inżibâṭ ve intiẓâmını iḫlâl ederek ve yâḫûd muḫtell göstererek buralarda dahi Şarḳî Rumeli gibi bir muḫtâriyyet istiḥṣâl etmekten 'ibârettir. Bu cihet mebâdi-i me'mûriyyet-i 'âcizânemde taḥaḳḳuḳ etmiş ve Vilâyet-i celîle ile dahi bu bâbda muḫâbere cereyân etmiştir. Nitekim leff olunan bir varaḳa-i nuṭḳıyye ile bir taḥrîrât-ı maḥremâne ṣûretlerinden istifâde buyurulur[3].

[2] Mektubun yazıldığı sıralarda Hıristiyan rûhânî reisi, Rum Piskoposu (Metropoliti) Kostantinos (قسطنطيوس) Efendi'dir (*1301 Sene-i Hicriyyesi'ne Maḥsûs Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye*, İst., 1301, Matbaa-i Osmâniyye, s. 558); Despot Efendi denilmekle kasdolunan bu şahıstır. Bu hâdise hakkında daha çok bilgi edinmek için, Kemal'in, bu eserimizin üçüncü cildindeki 3 ve 22 Mayıs, 1884 tarihli, Yunan Konsolos-hânesi'ne gönderdiği mektuplarına bakılabilir (S. 413-14; 428-37, nu. 668, 677.)

[3] Midilli ahâlîsinin 9 Ağustos, 1884 tarihli şikâyet dilekcelerinde aşağıdaki mes'eleler de yer almıştır:

Madde — 52. Midilli Metropolidi'nin Piki karye papasına gönderdiği bir ḳıṭ'a mektûb papasın hânesinden aḫẕ ve żabṭ olunmak. *Madde* — 53. Vilâyet tercemânı sâbık İpokrat Taylaryos'tan Midilli tercemânı Teofrastos'a gönderilen bir ḳıṭ'a mektûb aḫẕ ve żabṭ olunmak. *Madde* — 54. Midilli Metropolidi'yle ahâlî beyninde husûl-i i'tilâf içün ahâlî tarafından hüsn-i rizâ ile imzâlanmakta olan bir 'arż-ı ḥâl ve metropolidlik da'vet-nâmeleri aḫẕ ve żabṭ olunmak.. Kemal, bu şikâyetlere karşılık, 23 Ağustos, 1884 tarihli *müdafa'a lâyihası*'nda sırasıyle şu cevâpları vermiştir: *Fıkra* — 49. Piki vaḳ'ası 8 Temmuz, sene 99 (20 Temmuz, 1883) tarîhiyle ve 311 numerosu ile Vilâyet'e taḳdîm olunan merbûṭ 'arîzada münderictir. Papas Efendi vaḳ'anın muharriklerinden 'addolunduğu içün, *Żâbıta-i 'Adliyye Me'mûrları Nizâmı*'na tevfîḳan hânesindeki evrâk(ı) da tutmuşlar idi. Arasında ihtimâl ki Despot Efendi'nin kâğadı da vardır. *Fıkra* — 50. Taylaryos Efendi'nin bendelerinin ma'zûliyyet-i muvaḳḳatem zamânında Tercemân Teorfrastos Efendi'ye gönderilen mektûb elden-ele dolaşa-dolaşa çâkerlerine kadar gelmiş idi; me'âli, İtalyanlar'ı tesâhüb ve Hukûmet'i tezyîf ve taḥḳîrden 'ibâret ol(un)duğundan, orada bir ecnebî mes'elesi

Muḳaddema dahi 'arż olunduğu üzre *Yunan zırhlısı*'nın buraya geldiği sırada mûmâ-ileyh vapur derûnunda, ahâlî her dürlü i'âneye ḥâzır ise de, Hukûmet'ten muḥteriz bulunduğunu Irâd eylediği nuṭuḳta beyân etmiş ve bendelerinin burada vucûdümü maḳāṣıd-ı maḥṣûṣasına muġāyir gördüğünü bütün-bütün iẓhâr eylemiştir. Bu vapur tarafından kendisine tevḳîren top atılması üzerine Konsolos-hâne'ye edilen protesto Despot Efendi'nin ru'ûnetine dokunmakla ve iki kızın Müslümân olması dahi ḫalḳın ta'aṣṣubunu taḥrîk içün yedinde bir âlet olmaġla[4] ötedenberi icrâ ede-geldiği taḥrîkâtın âṣârı şimdi tamâmıyle ve fakat bir şekl-i dîgerde olarak ẓâhire çıkmağa başlamıştır.

Memleket nâmına şikâyât-ı 'umûmiyye nâmıyle başlayan teşebbüṣâtta bir İngiltere tercemânı ile bir alay Yunanlı dâhil bulunmak

---

dönüp-dururken Vilâyet Tercemânı'nın Sancak Tercemânı'na Hukûmet 'aleyhine sözler yazması cây-i dikḳat bulunduğundan Vilâyet'e taḳdîm olundu. Tavlaryos Efendi'nin 'azlini mûcib olan esbâbdan biri de bu mektûbdur. *Fıkra* — 51. 'Arż-ı ḥâl denilen şey taraf-ı sâmi-i Sadâret-penâhî'ye, Patrık-hâne'ye gönderilmiş bir emr 'aleyhine yapılan bir varaḳadan 'ibâret olacaktır ki anın da bir ṣûret-i muṣaddaḳası merbûṭdur. Metropolidlik'in da'vet-nâmelerinden murâd dahi Egirvüz (Egriboz olması lâzım) halkının tuttuğu varaḳadan başka birşey olmasa gerektir. O mes'elenin tafṣîlâtı da Vilâyet-i celîle'ye 23 Mart, sen 300 (4 Nisan, 1884) tarihi ve 50 numerosu ile taḳdîm olunan ve ṣûreti merbûṭ bulunan 'arîżada mündericdir (M. Kaya Bilgegil, ayni makâle, s. 123, 171 v.d.).

Bu 3'üncü not dolayısıyle düzeltilmesi gerekli iki mes'eleye dikkati çekmeği faydasız bulmuyoruz: Ahâlî'nin şikâyet dilekcesinin 54'üncü maddesi *Midilli Metropolidi*'yle (S. 123); Kemal'in *müdâfa'a lâyihası*'nda ise naklettiği ayni metin *Molova Metropolidi ile* şeklindedir (S. 172, Fıkra — 51). Metnin aslını görmedikce, bunlardan hangisinin doğru olduğunun ta'yînî imkânsızdır. Midilli Metropolidi Kostantinos, Molova'nınki ise Nikiforos (نیکیفوروس)'dur (*1301 Sene-i Hicriyyesi'ne Mahsûs Sâl-Nâme-i Devlet-i 'Aliyye-i Osmâniyye*, s. 558). Yine 3'üncü notumuzda görüldüğü üzre, Kemal'in ayni maddeye cevâbında, *Egirvüz* yer adının yanında, nâṣir'in (*Egriboz* olması lâzım) ilâvesi görülüyor. Egriboz (اگریبوز) yer adına rastlamış değiliz; bu kelime metnin aslında belki, Sakız'ın kazâlarından Leryoz (لریوز), daha kuvvetli bir ihtimâlle, Yunanistân'ın bir vilâyeti olan Aġriboz (اغریبوز) adasının ayni adı taşıyan, 1470'de Osmânlı idâresine, 1829'da Yunan Devleti'ne geçen, epeyi Müslümân nufûsu da bulunan kazâ merkezi (Ş. Sâmi, *Ḳāmûsu'l-A'lâm*, c. 1., İst., 1306, Mihran Matbaası, s. 228 v.d. — Ahmed Rif'at, *Luġât-ı Tarîhiyye ve Coğrafiyye*, c. 1., İst., 1299, Mahmûd Bey Matbaası, s. 223 v.d.) olabilir.

[4] İki Hıristiyan kızın Müslümân olması, bu yüzden ahâlînin kışkırtılması hakkında bilgi edinmek için eserimizin üçüncü ve bu dördüncü cildinin *Dizgi*'sinde yer alan *Hıristiyan, Hıristiyanlar* maddesinin *Hıristiyan kızları* şıkkına bakılabilir.

ve İngiltere Konsolos-hânesi'ne yazılan bir takrîr halkın eline verilmek sûret-i mahsûsada şâyân-ı dikkattir. Mevâdd-ı müştekâ-bihânın birkaçı İslâm mekteblerine hidmet edildiğine ve Hırıstiyân kızlarından ba'zılarının Müslümân olduğuna ve despotlara ri'âyet edilmediğine dâ'ir iken Hırıstiyân murâbahacıları tarafından selem tarîkıyle akçe verilmemek ve İslâm'ın zeytun mahsûlü topladılmayacağına dâ'ir tehdîdler neşr olunmak gibi mâddî ve ma'nevî birtakım ilcâ'ât ile İslâm'ın da bir cüz'ü kendi 'aleyhlerinde bulunan şikâyâta teşrîk edilmesi muharriklerin tervîc-i maksad yolunda her dürlü vasâ'it-i gayr-ı meşrû'ayı isti'mâlden geri durmadıklarını isbât eder. Şikâyete kıyâm edenler içinde hattâ ön-ayak olanlara bile sorulsa, şu altmışbeş mâddenin belki beşte-birini ta'dâda muktedir olamayacağı hattâ tecrübeye muhtâc olmayan hakîkatlerdendir[5]. Mevâdd-ı meşrûhanın hemân cümlesi *Yunan zırhlısı*'nın buraya vurûdundan evvel cereyân etmiş vakāyi'den olarak andan sonraki hâller Aya-su köy bekçisini hidmetinde ibkā etmek ve Aya-su İhtiyâr Meclisi a'zâsını istintāk altına almak[6], Yere Belediyye me'mûrunu de-

[5] Kemal, Sultân 'Abdü'l-Hamîd'e sunduğu 17 Ağustos, 1884 tarihli, bu eserimizin üçüncü cildindeki mektubunda (S. 449 v.d., nu. 687), "....bir râhibin Hukûmet 'aleyhine şikâyet tertîbi için kâğadlar neşriyle bir sancağın umûm köyler halkını da'vet etmesi ve Meclis-i İdâre ve Mahkeme ve Belediyye ve İhtiyâr Meclisi a'zâsının içinde bir İngiliz tercemânı, birçok Yunanlı bulunan bir cem'iyyet-i fesedeye ön-ayak olarak 'azl ve nasbı hukûk-ı mukaddese-i pâdişâhîlerinden olan me'mûrların tebdîlini muşırrâne talep etmeğe ve hele Hukûmet'ce tevkıf olunmuş olan adamların cem'iyyetle tahliyesini istemeğe kānûnen ve kā'ideten kat'an cevâz olmadığından ve dünyânın her neresinde olursa bu dürlü ictimâ'lara dâ'ima fesâd nazarıyle bakıla-gelmekte ve mütecâsirleri kānûnen te'dîb olunmakta olduğundan„ bahsetmiştir. Hakkındaki şikâyetlerin gerçeğe uygun düşüp-düşmediğinin incelenmekte olduğunu, ancak numâyişlerin bundan ayırdedilerek Adliyye'ce ele alınmasının faydalı olacağını düşünmekle berâber, bu husûstaki isâbetli hükmü muhâtabının karârına bırakmıştır (S. 451). Numâyişler yüzünden hükûmetce alınan tedbirlere, Mutasarrıflık'ın İngiltere Sefâret-hânesi'ne gönderdiği takrîrde numâyişçiler hakkında hangi sıfatları kullandığına dâir ahâlînin 9 Ağustos, 1884 tarihli şikâyet dilekcesinden, Kemal'in 23 Ağustos tarihli *lâyihası*'ndan faydalanabiliriz (M. Kaya Bilgegil, a. makāle, s. 126, *Mâdde* — 73; s. 181, *Fıkra* — 65).

[6] Aya-sulu Panayot Sabnadeli'nin Muhtarlık'a seçilmişken, Mutasarrıf'ın iltifâtına mazhar olan İspirelli'nin gönlünü hoş etmek için bu seçimin fesh olunduğundan şikâyete karşılık, Kemal şu cevâbı vermiştir: "Muhtârlar'ı kānûnen halk intihâb eder; fakat riyâset-i idârede bulunan me'mûrun emriyle ta'yîn olunur. Sabnadeli, Mahkeme'ce sâhtekârlıkla maznûn bulunduğu için bi't-tab' Muhtâr-

ğiştirmek[7] gibi üç dört mâdde-i cüz'iyyeden 'ibâret olmağla, ötedenberi tertîb oluna-gelmiş birtakım meneviyyât-ı ḫafiyye mevcûd olmasa bu mâddeler içün cezîrenin hemân her köyünden birkaç şikâyetçi peydâ olabilmek ṭabî'at-ı 'âlemin hâricinde olduğu umûr-ı bedîhiyyeden (ḥâşiye olarak.. ḫaṭṭ-ı destiyle) ve dört buçuk senedenberi idâre-i 'âcizânemden müşteki olan adamların her sene Midilli -cezîresi'ne lâ-aḳall üç def'a vâli geldiği ve vâli burada bulunduğu müddetce taraf-ı 'âcizânemden vuḳū'u tevehhüm olunan ta'addiyâta imkân kalmadığı hâlde hiçbir vâliye resmî bir şikâyet beyân etmemiş olmaları da iki kız Müslümân olmadıkca ve *Yunan zırhlısı* buralarda görünmedikce şikâyet mevcûd olmadığına delîl olan hâllerdendir (intihây-i ḥâşiye).

Vâḳı'a ḳavânîn-i Pâdişâhî'de teba'a-i Devlet-i 'Aliyye'den bir, veyâ birkaç kişinin gerek şahıslarına ve gerek 'umûma muta'alliḳ olarak ḳavânîn ve niẓâmâta muḫâlif gördükleri bir mâddeden dolayı işin merci'ine 'arż-ı ḥâl vermeğe ve me'mûrînin ef'âlinden şikâyet etmeğe ṣalâḥiyyetleri olduğu münderic ise de, Belediyye me'mûrluğundan 'azl edilmiş veyâ bir münâsebetle tevḳîf olunmuş eşḫâṣtan dolayı kendileri dururken, Sancak ḫalḳından birçok adamın herzevekîlâne müdde'î çıkmağa ve bir cem'-i ġafîr ile böyle işlerde ḳaṭ'an bir merci'iyyeti olmayan Mahkeme'ye gerek taḫt-ı tevḳîfte bulunan iki adamın eğer mes'ûlleri is'âf olunmazsa ta'ṭîl-i mu'âmelât edeceklerini beyân ederek taḫliyye-i sebîllerini mücbirâne ṭaleb eylemeğe ḥaḳları olabileceğine dâ'ir bir mâdde-i ḳānûniyye yoktur; hattâ ḫalḳın ictimâ'ına cevâz verilen memleketlerde bile böyle ictimâ'lar ḥabsten adam kurtarmak gibi maḳāṣıda mübteni olursa, 'âdeta fesâd hükmünde tutulur. Ḫarekât-ı vâḳı'a Sancak'ın âsâyiş ve inżibâtını iḫlâl eylediğine binâ'en ve Despot Efendi'nin ötedenberi ittiḫâẕ eylediği hareket tamâmıyle tebeyyün ederse,

---

lık'a ta'yîni ḥaḳḳında emir verilmemiş idi„ (M. K. Bilgegil, a. makāle, ayni şikâyet dilekcesi ve cevapları, s. 117, *mâdde* — 6, s. 172, *Fıkra* — 5).

[7] Ahâlînin, "Yere-karyesi Dâ'ire-i Belediyye Re'îsi Prokop Lefter böyle bir mu'âmele-i örfiyye-i Mutasarrıfî ile 'azl olunmak„ şikâyetine karşılık, Kemal, "Yere Belediyye me'mûriyyeti Hukûmet'in muvâfaḳatıyle Hey'et-i Belediyye tarafından ta'yîn olunmak ve Müdîrlik'ten vârid olan şikâyet cihetiyle Hukûmet'in vuḳū' bulan iḫṭârı üzerine Belediyye tarafından 'azl edilmiştir. Bu mu'âmele ḫilâf-ı ḳānûn bir hareket mi demek oluyor„ cevâbını vermiştir (A. yer., s. 117, *Mâdde* — 3, s. 151, *Fıkra* — 2).

ḳānûn-ı cezânın en ağır bendlerine temâs edeceğine naẓaran, anın ḥaḳḳında iḳtiżâ eden mu'âmelenin ta'yîn ve icrâsı maḳāmât-ı 'âliyeye 'âid olduğu gibi, ḥabsten adam kurtarmak içün cem'iyyetle vuḳū' bulan ḳıyâma ön-ayak olan ve isimleri melfûf puslada muḥarrer bulunan eşḫâṣın meḥâkim-i niẓâmiyye tarafından taḫt-ı muḥâkemeye alınması lâzım geleceğinin Midilli'ce 'uhde-i bendegânemde bulunan Żâbıṭa-i 'Adliyye Riyâseti ṣıfatıyle ṭaleb ve istid'âsına cür'et eyledim. Eşḫâṣ-ı merḳūmenin hemân 'umûmu, Mecâlis ve meḥâkim a'żâsından olarak bendelerinden bir şikâyetleri olduğu hâlde, mâdde ta'yîniyle Vilâyet-i celîle ve maḳāmât-ı 'âliyeye murâca'at etmeğe muḳtedir oldukları ve belki bu dürlü şikâyetler bir dereceye kadar vaẓîfeleri iḳtiżâsından olduğu hâlde, vasâ'iṭ-i niẓâmiyyeyi bırakup da icrây-i 'adâleti devâ'ir-i devlet yerine ayak-takımının ḳıyâmından beklemeleri ṣûret-i maḥṣûṣada naẓar-ı dikḳati celb eyleyecek bir mes'eledir. A'żâ takımına dâhil olmayanlardan İpsaki, cem'iyyete ön-ayak olanlardan bulunduğunu Maḥkeme'de 'umûm nâmına yâve-gûyluğu iḫtiyâr eylemesiyle dahi müşbettir. A'żâ takımında ise, Mihailo Kompa[8] cem'iyyete ön-ayak olduktan başka taḳdîm olunan jurnaldan ma'lûm olacağı vechile Ser-teftîş İspiro Efendi'yi iḫâfe etmekle lâyıḳ olduğu cezâya bir sebeb-i müşeddid daha 'ilâve eylemiştir. Bu vaḳ'aya karışan tercemânlarla ecnebîler ḥaḳḳında edilecek mu'âmeleye gelince, o cihet yine Maḥkeme'ce ta'ayyün edecek ve fażîletlu Hâkim Efendi'nin böyle bir cem'iyyeti ḳabûl etmesi vaẓîfeye muṭâbıḳ olup-olmadığı dahi muḥâkeme başladıktan sonra meydâna çıkacak delâ'il ve âṣâr ile tebeyyün eyleyecek ḥâllerdendir. Ol bâbda emr ve irâde hazret-i men lehü'l-emrindir.

1 Ẕi'l-ḳa'de, 301—11 *Ağustos, 300*

Bende,

MEHMED NÂMIK KEMAL

[8] Sancak (Mutasarrıflık)lar'da Meclis-i İdâreler'in asıl a'zâları Nâ'ib, Müfti, Metropolid, Muḥâsebeci, Taḥrîrât Müdürü'dür. Bir de seçilmiş a'zâları vardır; Midilli'de Mihailo Kompa (ميخائيلو قومپا), bu ikinci sınıf a'zâlardandır.

Mxliii (ccccxvi[a])

Corci Bubli, İzmir Mason Locası'nın başta gelenlerinden, Katolik Ermeni avukatıdır; Kemal İzmir'e gittiği zaman[1], 1880'de, onunla görüşmüştür. Halîm Bey'e gönderdiği aşağıdaki mektubunda, idârî da'vâları da kabûl eden Corci Bubli aracılığıyle onun selâmını aldığını bildiriyor.

Sâmi Paşa-zâde Sezâyî hakkında bir notunu içine alması bakımından mühim olan bu mektubun aslı, Sâmi Paşa-zâde 'Abdu'l-Laṭîf Subhî Paşa'nın oğlu Vehhâb Koca Memi'dedir; bundan faydalanılarak M. Cemal Kuntay tarafından neşredilmiştir (A.e., c. II., Kısım ıı., s. 247).

1043 (416[a]). Sâmi Paşa-zâde Halîm Bey'e

8 Eylûl, 1879

Beyefendi'miz,

Corci Bubli Efendi'ye tevdî' buyurulan selâm-ı sâmilerini aldım. Taḥaṭṭur buyurulduğuna ve ḫuṣûṣıyle böyle bir taḥaṭṭurun lâzım olduğu bir zamâna tesâdüfüne teşekkürler ederim.

Sezâyî Beyefendi birâderimizin bir mektûbunu taḳdîm eyledim; mündericâtına 'inâyet-i 'aliyyelerini fevḳa'l-ġāye recâ eder ve teveccühât-ı seniyyelerini temenni eylerim. Her hâlde luṭf ve irâde Efendimiz'indir.

21 Ramazân, 96

Kemal

[1] M. C. Kuntay A.e., c. II., Kısım ıı., s. 554 v.d.

TA'BİRLER, ÖZ-ADLAR DİZGİSİ

Eserimizin dördüncü, bu son cildi, Kemal'in 25 Ekim, 1884—2 Aralık, 1887'de Rodos Mutasarrıflığı ile, 8 Aralık, 1887'den başlayarak, 29 Kasım, 1888'e, ölümünden üç-dört gün öncesine kadarki mektuplarını içine almaktadır; kitabın bu iki esâs bölümü dışındaki *Ek—I*'de ise, önceki üç cildinin basımından sonra elde edebildiğimiz mektuplarına yer verdik. *Dizgi*'deki maddeler, tutarı 328'e varan mektupların ve *Giriş*'in taranmasıyle tesbit edilmiştir.

Kemal'in, Rodos, Sakız Sancakları Mutasarrıflığı sırasında, ömrünün dört yılı aşan son devresinde yazdığı bu mektupları, resmî iş ve mes'eleler dolayısıyle İstanbul hukûmetiyle, Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti merkeziyle sıkı-sıkıya ilgilidir. Bu iki Sancak dışında, Rodos'tan önce Mutasarrıfı bulunduğu Midilli-adası'na âid ba'zı resmî işleri de ta'kîb etmiş, bunların çözümü için, oradaki güvendiği yetkililere yazdığı mektuplarında, ne yolda çalışmaları lâzım geldiği hakkındaki düşüncelerine de yer vermiştir. Mektupları bu yüzden, her üç sancağın Mutasarrıflık merkezi şehirlerinden başka, Kaymakamlıkları'nın, köylerinin resmî işlerine, bu işleri yürüten şahıslara dâir pek çok malzemeyi içine almaktadır. Pâdişâh'ından, Sadr-ı A'zamından, Vâli ve Mutasarrıf'ından, onbaşıya, hattâ odacısına kadar adları geçen şahıslar sayıca epeyi kabarıktır. Yerli, yabancı ba'zı kimselerin adlarını ba'zan gizli tutmak istediğinden, ba'zan da haberleştiği kimse tarafından bilindiği için kaydetmemiştir; asıl adları yerine, çok def'a me'mûrluk unvânlarını, rütbelerini, takdîr adları, yakıştırdığı sıfatları kullandığı görülür: Avusturya Konsolosu, Binbaşı, Despot Efendi, Dâhiliyye Nâzırı, Hâkim hınzırı, Hıtristiyan Kaymakam, İspanya Kıraliçesi, Kıbrıs Çingânesi, Müfti, Nâzır Paşa, Şeyh Efendi, Zır Paşa v.b. adlarla kimleri kasdettiğini tesbit etmek kolay olmadı.

Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Vilâyet'inde, Sancaklar'ında, bunlara bağlı nâhiyelerde, köylerde Rum me'mûrlar da vardır; bu me'mûrlar gibi, muhtelif devletlere âid Konsolos-hâne me'mûrlarının isimleri —Kemal'in mektupları da dâhil— muhtelif belgelerde imlâ bakı-

mından ba'zan muhtelif şekillerde yazılmıştır. Ayni şey'i yer adları için de söyleyebiliriz. Bu yüzden, böyle maddeler dolayısıyle sık-sık murâcaatı (*référénce*'ı) işâret etmek zorunda kaldık. Bunların, şübheli olduğumuz, içinden çıkamadığımız, çoğu mühim olmayan isim ve unvânların yanında da (?) işâreti konulmuştur.

Eserin önceki cildlerinden farklı olarak, Kemal'in âile çevresindeki şahısların adlarına, malzemenin ehemmiyyeti dolayısıyle *Dizgi*'de yer verilmiştir. Önceki cildlerde olduğu gibi, hemen-hemen her sâhada rastlanılan *Ahkâm-ı adâlet*, *Baş-evi*, *Cumhûrlar*, *Gem'i azıya almak*, *Hürriyyet*, *İrtidâd*, *Medeniyyet*, *Teşbih*, *Vükelâ* v.b. ta'bir ve lugatlere de *Dizgi*'de yer verdik.

Dizgi'deki maddeler arasında, ayni mefhûmun bir ta'bir, ayrıca bir gazetenin; ayni ismin yalnız şahıs değil, eser ve makâle adını ifâde edenlerinin bulunduğu görülür. Başka-başka kimseler tarafından yazılan, fakat ayni adı taşıyan eser, makâle, şiirler vardır. Ma'nâ bakımından karışıklığı önlemek için, hepsi *italik* harflerle dizilen yazı başlıklarından makâle adları " „ işâreti içerisine alınmış, gazete isimlerinin, şiir başlıklarının yanına bu nev'e âid bulundukları, adı ayni olan makâlelerin, eserlerin ise müellifleri kaydedilmiştir. Aralık dizilenler mefhûm ve lugatleri, ta'birleri göstermektedir; bunlardan Garb dillerinin imlâ şekliyle yazılanları yine aralık, fakat *italik* harflerle dizilmiştir. Önceki cildlerde olduğu gibi, araştıranlara vakit kaybettirmemek, kolaylık sağlamak düşüncesiyle, sayfaları işâret eden Arab rakamlarından düz harflerle dizilenler, N. Kemal'in 10 punto ile dizilmiş olan mektuplarındakileri; *italikler*, mektupların *önsöz* ile dip-notlarındakileri; düz olarak dizilmiş Romen rakamları ise, eserimizin *Giriş* kısmında geçenleri göstermektedir.

Metinlerin neşrinde luzûmlu hâllerde kullandığımız tıranskıripsiyon usûlü, düşülecek tereddüdleri önlemek maksadıyle, bu *Dizgi*'nin her maddesinde uygulanmıştır: آ، ا؛ ت، ط؛ ث، س، ص؛ ح، خ، ه؛ ذ، ز، ض، ظ؛ ق، ك، گ، ك؛ غ harflerine karşılık, sırasıyle ā,a; t,ṭ; s,ṣ,ş; ḥ,ḫ,h; ẕ,z,ż (ḍ), ẓ; ḳ,k,g,ñ; ġ harflerini; 'ayn (ع) ile hemze (ء) için de (ʿ), (ʾ) işâretlerini kullandık. Kâf-ı yâ'î (ﻙ)'yi, ğ ve y harfleriyle göstermiş bulunuyoruz. Eserdeki ba'zı tertip yanlışlarını, eksikleri bu dizgide düzeltmeğe, tamâmlamağa çalıştık. *Dizgi*'nin içine aladığı malzemenin, muhtelif sâhada çalışanların kolayca faydalanmalarını sağlayabilmek maksadıyle kaynak bakımından nasıl tertip edildiği hakkındaki aydınlatıcı bilgilere *Giriş* kısmında daha geniş yer verilmiştir.

'Abbāsîler, Ḫilâfet-i 'Abbāsiyye, 639
'Abdî, Bey, Mahkeme-i Ticâret Re'îsi, *67*
'Abdî Bey, Haci Bekir Ağa'nın oğlu, 67-68
'Abdî Bey (?), *220*
'Abdî Bey, C. B. Sefîd Vilâyeti Tahrir ve Vergi Müdürü, *167*, 169
'Abdî Paşa, Çerkes, 170, *170*
'Abdî Tevfîḳ, LII
'Abidîn, Paşa, *210*, 215, *223-24*, *234* 237, 262, *272*, 277, 280, *286*, *289*, 291, 297, 463, *507*, *551*, 553, *553-54* (Bk., Vâli Paşa.); LXIII
'Abdu'l-'Azîz, Sulṭân, *78*, 386, *405*, 421 (Bk., Pādişāh.)
'Abdu'l-Ġanî Faḫrî, *557*
'Abdu'l-Ḥaḳ Ḥāmid, *211*, 276, *402*, *412*, *418*, *483*, *607*, 611, *615*, *620-21*, *669-70*, 681.— Ḥāmidāne şi'ir, 506; XLVII, LXIII
'Abdu'l-Ḥaḳ Ḥamid'iñ Ḫaṭıralarından, LXIII
'Abdu'l-Ḥalîm Memdūḥ, *619*
'Abdu'l-Ḥamîd II., Sulṭân, *4*, *23*, *30*, *77*, *86*, *96*, 97, *104-105*, 105, *106*, *110*, *126*, 127, *129*, 130, *132*, 133, *133-34*, *147*, *159*, *161*, 162, 173, *176-178*, 179, *184*, 195-96, 198-99, *232*, 233, *234*, *239*, 240-41, 243, 246, *251*, *255*, 256-57, 264, *265*, 268-69, *270*, *275*, 276, 279, *284*, 284-85, *289*, 291, *302*, 303, 305, *348*, 350, *352*, 354, *358*, 358-61, *361*, 369-80, 386, 393, *423*, 425, *434*, 436, *436*, 437-39, 461, *465-67*, 467, *468*, *470*, *472*, 477, *478*, *487-88*, *509-12*, *515*, *523*, 524, 529, *556*, 560, 568, *572*, *598-99*, 599, 601, 603, 604, *612-13*, *616-17*, *620*, *678-81*, 683, 689.— 'Âlem-i bālā, 170, 195.— Cenāb-ı Pādişāhî, 129, 233; Cenāb-ı şehriyārî, 87-88; Cenāb-ı velî-ni'met, 184.— Devr-i Ḥamîdî, 24, 33.— Ḫalîfe-i Resûl-i Eḳrem, *133*.— Ḥażret-i Şehinşāhî, 87; Ḥażret-i Veliyyü'n-ni'amî, 196.— Ḫilâfet-penāhî, 130.— Humāyūn, 683; 'Afv-ı humāyūn 342; Efkâr-ı humāyūn, *184*; Emlâk-i humāyūn, 519; Ser-i humāyūn, 50; Ser-i şevket-eser-i humāyūn, 400.— Ḥużūr, *12*, 20; Ḥużūr-i Ḥażret-i şehinşāhî, 49; Ḥużūr-ı humāyūn, 162.— İmāmü'l-Müslimîn, 354; İmāmü'l-Müslimîn Efendimiz, 99, 127.— İnâyet-i mülûkâne, 578.— Ḳıble-i erbāb-ı yaḳîn Efendimiz, 99.— Kızıl Sulṭān, *617*.— Ḳuṭb-i dā'ire-i ḫilâfet, 246.— Pādişāh, *24*; Pādişāh-i 'Âli-ẕişān, 88; Pādişāhımız Efendimiz, *124*, 185; Ḳarîḥa-i pādişāhî, 580.— Afv-ı şâhâne, *23*; Şeh-i 'âli-himem, *617*.— Şevket-me'āb Efendimiz, 175, 350, 379; XVI, XXI-IV, XXVII, XXXI-III, XXXVII, XXXIX-XLIV, XLVIII, L, LIII-IV, LVII-VIII
'Abdu'l-Ḥamîd, Yıldız Ḫāṭıraları, 176
'Abdu'l-Ḳādir, 462
'Aldu'l-Kerîm Nādir, Paşa, *87*, 88
'Abdu'llāh, Bey (Bk., Menemenli.)
'Abdu'llāh, Çavuş, *Vatan* piyesinde, *405*, *512*; LI
'Abdu'llāh, Efendi, Filibeli, *620*
'Abdu'llāh, Efendi, Müderris, 63
'Abdu'llāh, Efendi, Şeyḫ, *584*, *598*
'Abdu'llāh, fotoğrafcı, 343
'Abdu'llāh, Tenbel 'Abdu'llāh, 314
'Abdu'llāh Ġālib, Paşa, *112*, *187-88*, 189, *189*, *195*, 196, *198*, 199, 204, *205*, *224-26*, 226-27, *302*, 304, *306*, 381, *490*, 492; XIX, XX, XXXIII, LXIII
'Abdu'llāh Ḥasîb, *3*, 24, *24*; XVI
'Abdu'l-Laṭîf, Kara-Hisâr-ı Sâhib Muhassılı, *430-31*
'Abdu'l-Mecîd, Sulṭān, *33*, 34, *34*, *166*.— 'Abdu'l-Mecîd vakfı, 113
'Abdu'r-Raḥîm, Efendi (Bk., Efendi; Müfti.)
'Abdu'r-Raḥman, Efġanistān Emîri, 205
'Abdu'r-Raḥman Şeref, *288*

'Abdu's-Settār, Efendi, *287*
Accentuer (acc san tu-e), *207*
'Acem, 'Acemler, *89*, *91*, 91, 92, 496, 659.— Ḳā'ide-i rind-i 'Acem, 671.— Mazmûnları, 409.— Mesel'i (Atalar sözü), 177, 593, *593*.— Nāşirleri, *480*, 491 (Bk., Fārs; İrānlı, İrānlılar.); L
'Acem 'Arûżu (Bk., Vezn, Vezin.)
'Acem hikâyesi, 496
'Acem İsmā'īl, kalemtıraşçı, 156
Adalar, 275, 473-74 (Bk., Cezāyir; İsporat-adaları.); XIX, XXI
Adalar Ḳaymaḳāmlığı (Büyük-ada), *568*
'Adālet-i İlâhiyye (Bk., Allāh.)
Adana, Aṭana, *198*, *210*, 212, *212*, 215, *217*, 221, *222-24*, *228*, 229, 231, *234*, 235, 237, *238*, 250, *258*, *272*, 273, *277*, 299, *315*, 316, *317*, *319*, *327*, *345-46*, *348*, *353-54*, *379*, 380, *385*, 385, *394*, *418*, *420*, *423*, 424, *433-34*, 435, *440*, *448*, 450, *450-51*, *455*, 457, *458*, *460*, *479-80*, *489*, *499*, *500*, *504*, 508, 522, *608*, 684.— .— Sandık Emīni, Sandık Emīnliği mes'elesi, 352-53, *353-54*, 368, 380, 385, 425, *461*, 462-63
Adanalı, Adanalılar, *258*, *346*, 350
Ādem, Ḥż. Peyġāmber, *601*.— Benī Ādem; nev'-i Benī Ādem, *600*; 644.— Ebnāy-i Ādem, 645
Adı Var, 'Abdu'l-Ḥaḳ 'Adnān, *443*
Adı var, Ḫālide Edîb, LI
'Ādile, Sulṭān, *629*
'Adliyye Müfettişi, 253 (Bk., Akiyadis.)
'Adliyye Müfettişi, *478* (Bk., Şefîḳ Efendi.)
'Adliyye Neẓāreti, 28, *48*, *398-99*, 400, *554*, 555, *575*.— Encümen-i 'Adliyye, *48*, 217.— Me'mūrīn-i 'Adliyye, 261.— 'Adliyye mesleki, 436.— Teşkîlâtı, 261.— Umûr-ı 'adliyye, 261 (Bk., Aḥkām-ı 'Adliyye Neẓāreti.)
'Adviyye, Ḫanım, *537*, 537
Afrika, 184, *194*, 216, 310
Afrika muḥārebesi, 216
Afşin Yayınları, *460*
Afyon Ḳara-Ḥiṣārı, *430*, *442*, *445*, *532* (Bk., Ḳara-Ḥiṣār-ı Ṣāḥib.)
Afyon Mevlevî Dergâhı, *431*, *442*
Ağabey, XLIII (Bk., Tahsîn, Paşa.)
Āgāh, Efendi, Çapan-zāde, 6, 8, 9, *15*, *20-22*, 23, *23*, *28*, *58*, *110-11*, *151*, 151-52, 156, *158*, *160-61*, *195*, *197*, *249*, 258, *420*, 421, 592, *596* (Bk., Āgāh Cān; Efendi Hazretleri; Mutasarrıf Efendi; Mutasarrıf-ı lâhık.)
Āgāh Cān, 197, 207, *207*; XVI, XIX, XXXIV, XLV, LXIII
"Agāh Efendi,, , *23*
Agāh Efendi, mad., *23*
Agāh Efendi, *Çapan-zāde*, mad., *23*
Aġob, Paşa, *171*, 171, 251, *303*, *304*, 304, 326, *351*, 352, 380, 396, *478*, 624 (Bk., Ermeni Paşa Hazretleri; Mâliyye Nâzırı; Mâliyye Nâzır Veklli; Nâẓır Paşa; Re'îs Efendi.)
Aġob ile Serkiz hikâyesi, 352
Aġriboz, *28*, *688*
Ahd-i Evvel, *601*
Ahd-i Sa'ādet, 639
Āheng (*Āhenk*) Maṭba'ası, *371-72*, *622*
Ahilef Amira, *375*
Ahilef Koko, 74, *75*
Aḥkām-ı 'Adliyye Neẓāreti, *555* (Bk., 'Adliyye Neẓāreti.)
Aḥkām-ı 'adālet, 646
Aḥkām-ı 'Adālet-i İlâhiyye (Bk., Allāh.)
Aḥkām-ı 'aḳliyye, *631*
Aḥlāḳ, *634*, 638, 642.— Metānet-i aḥlāḳ, 391.— Tehẕîb-i aḥlāḳ, 661
Aḥlāḳ 'İlmi (Bk., 'İlim, 'İlimler.)
Aḥlāḳ-ı İslāmiyye (Bk., İslām, İslāmlar.)
Aḥmed, Ağa, Rodosî-zâde, *116*, *122*, *213*
Aḥmed, Bey, El-Ḥāc (Bk., Menemenli, Aḥmed Bey.)
Aḥmed, Bey, Nāşid Bey'in oğlu, *361*
Aḥmed, Bey, Yere nâhiyesi Müdürü, 66, 78

Aḥmed, Efendi, Müfti, Rodos'ta, *165* (Bk., Müftî)
Aḥmed, Efendi, Yüzbaşı, *464* (Bk., Bir Mülâzım.)
Aḥmed, Efendi, aşcı, 156, 677
Aḥmed Bayraḳdār, 289, *440* (Bk., Menemenci-oğlu, Aḥmed Muvaffaḳ.)
Aḥmed Cevdet, Paşa, *93-94*, 95, *95*, *185*, 207, 268, *268*, *287*, *364*, 496, *551-53*, 553, *554-55*, 555, *575*, *597-98*, *600*, 600, *601*, *670* (Bk., Paşa Ḥażretleri.)
Aḥmed Eyyūb, Paşa, 206
Aḥmed Fehîm, *405*
Aḥmed Fehîm Bey'iñ Ḥāṭıraları, *405*
Aḥmed Fetḥî, Paşa, *116*, 121, *121-22*, *213*.—Fetḥî Paşa ağacı, 197.— Vaḳfı, *116*, 121, *195*; XXIV
Aḥmed Ḫālid Kitabevi, *176*
"*Aḥmed Ḥikmet Müfti-oğlu, Ḥayātı ve Ṣan'ati*„, *623*
Aḥmed Ḥilmî, *641*
Aḥmed İḥsān ve Şükerāsı Maṭba'acılıḳ 'Oṣmānlı Şirketi, *23*, *335*
Aḥmed Kāmil Maṭba'ası, *500*
Aḥmed Midḥat, Efendi, *35*, *115-16*, *271*, 272, 276, *364-65*, 365, *405*, *406*, 412, *412*, *417*, *471*, *509*, *641*, *650-52*, 653-57, 659-61, *669* (Bk., Efendi Ḥażretleri; Ḥażret-i edîb; Molla.); XXV-VI
"*Aḥmed Midḥat Efendi'niñ Tezkiresi*„, *364*
Aḥmed Muḫtār, Paşa, Ġāzî, 214, *344*, 345, *351*, 351, *360*, 554
Aḥmed Münîr, Paşa, *303*, *358-59*, *381-82*, 382, *523*, *575*, *579*, *591*, 593, *599*, 611 (Bk., Dāḫiliyye Nāẓırı.); XXI
Aḥmed Rāsim, *21-23*, *58*, *542* (Bk., A.R.)
Aḥmed Resmî, *459*
Aḥmed Reşîd, Bey, *94*, *418* (Bk., Ḥ. Nāẓım.)
Aḥmed Rif'at, *11*, *688*
Aḥmed Rif'at, Kānî Paşa-zāde, *629-36*, 637-50
Aḥmed, Paşa, Kayserili, *15*, 26, 51, 169
Aḥmed Sa'îd Maṭba'ası, *91*
Aḥmed Şüreyyā, Paşa, 284, *284*, *492*, *501*, 504, 507, 516, 522, *522*, *545*, 546, 552, 575, *575*, *579*, 582, 588, *588*, 603, *608* (Bk., Baş-kātib Beyefendi Ḥażretleri; Baş-kātib Paşa Ḥażretleri.)
Aḥmed Ṭal'at, Bey Üsküdarlı, *557*
Aḥmed Vefîḳ, Paşa, *24*, *230*, 262, *282*, *283*, 496, *496*, *582*; LXI
'A. 'İṣmet, *405*
'A. K. (imzâ), LI
Aḳazili (Ḳazili), Mösyö, 13, *13*
Aḳdeñiz-adaları, *554*, *685* (Bk., İsporat -adaları.)
"*Aḳdeñiz-adaları'nıñ Elimizden Çıḳmaması için Ḫuṣūṣî Mektūblarına göre Nāmıḳ Kemāl'iñ Mücādele ve İḳāẓları*„, *22*, *97*, *117*
Aḳ sādeler giymek, 518
'*Ākif Bey*, *90*, 91, *169*, *170*, 171, *395*.— *Muḳaddime*'si, *154*, 155, *169*, *170*, 171; LI-II, LII
"'*Ākif Bey*„, LII
'Ākif Meḥmed, Paşa, Ḳalḳan-delenli, *306*, 306, *307*, 308, *317*, 318, *321*, 440, *452*, 454, 476, *487-90*, 495, 497, *499*, *500*, 501, *501*, 523, 531, *556*, 561, *589-91*, 593, *594*, *596-97*, 597, *598*, *611*, *615*, 625, *683* (Bk., Vāli, Vāli Paşa; Ẕāt-ı sāmi-i Vilāyet-penāhî.); XXXIII, XXXV, XXXVII -IX, LXI, LXIII
'Ākif Meḥmed, Paşa, Yozġadlı, *12*, *14*, *184*, *276*, *376*, *376*, *376*, *377*, *379*; L
Akil, Fratelli, *85*, *86*
Akiyadis, Yanko Akiyadis, 70, 253, *253*, 254 (Bk., 'Adliyye Müfettişi.)
Akiyadis (Bk., Pilmar Ḳaymaḳāmı.)
'Akka, LXIII
Aḳl ve naḳl, 647
Aḳl (Aḳıl) kāhyası, *611*
Aḳsarāy, semti, İstanbul'da, *651*
Aḳseftıra (Aḳşaḳtıra), Manol, 69, *69*
Aḳsüt, 'Alî Kemâlî, *569*
Aḳşam, gzt., *430*

Akşam Maṭba'ası, *424*
Aḳtepe, Münîr, *189*, *469*
Aḳün, 'Ömer Fārūḳ, *90*, *92*, *569*, *630*, *636*
Aḳyüz, Ken'ān, *89*, *90*, *562*
Āl-i Cengiz, 367 (Bk., Ḳıpçaḳ Ḥukūmeti.)
'Alā'iyc, *11*
Alatini-köşkü, XLII
Aleksi, 74, *74*
'Ālem-i bālā (Bk., 'Abdu'l-Ḥamîd II., Sulṭān.); XXI, XXXII
'Ālem-i beḳā, *622*
'Ālem Maṭba'ası, Ahmed İḥsān ve Şürekâsı, *166*, *215*, *359*, *602*
Alexandre VI., *550*
Alexandre, Bulgaristân Prensi, *279*
Alınḳaş (Anaḥşa) ḳal'ası, *317* (Bk., En-Naḳş ḳal'ası.)
'Āli, Muṣṭafa, Gelibolulu, 301
'Alî, Bey, Ḳalonya Müdürü, 667
'Alî Bāyezid (Bk., Sömbeki Bidāyet Maḥkemesi Re'îsi.)
'Alî, Ağa, Mülâzim, 58
'Alî, Efendi, Hâfız, 73
'Alî Emîrî, *469*, *556-557*
'Alî Fu'ād, Bey, Mâbeyn Baş-kâtibi, *661*
'Alî Kemālî, Paşa, *543*
'Alî, Paşa, Çorlulu, *504*
'Alî, Paşa, Sadr-ı A'zam, *337*
'Alî, Paşa, Şarı, *469*, 470
'Alî Ṣā'ib, Paşa, Ser-asker, *303*
'Alî Sinān, Kapudan, *168*, 169, *178*, *208*, 208, 614
'Alî Su'āvî, *568*, *629-30*, *641*
'Alî Su'āvî Vaḳ'ası, *24*
'Alî Yāver, Paşa, *187*
'Alî Zekî, *405*
'Aliş, Rodos sürgünlerinden, *183*
Allāh, 13, 50, 113, 156, 162, 174, 191, 199, 201, 205, 212, 214-15, 230, 236, 270, 275, 290, 294, 324-25, 328, *333*, *335-36*, 342, 347, 356, 421, 428, 441, 450, 480-81, 483, 495, 500, 502, *502*, 504, *506*, *511*, 517, 526-28, 558-60, 570, 575, *575*, *586*, 588, 594, *594*, 599, *600*, 603, 609, *610-11*, *621-22*, 626, *631*, 639, *639*, 654, *654*, *680*.— Allāh Efendi; Allāh Efendimiz, 186, 497, 506, 514, 525, *525*.— 'Adālet-i İlâhiyye, 644, 648.— Aḥkām-ı 'Adālet-i İlâhiyye, 647.— 'Aẓamet-i İlâhiyye, 439.— Cenāb-ı Ḥaḳ, 13, 100, 101, 106, *124*, *179*, 185, 219, 257, 266, 268, 276, 301, 345, 355, 362, 428, *468*, 472, *502*, 568, 574, 578, 603, 608, *620-21*, *634*, 649, 668, 684.— Cenāb-ı Ḥaḳîm-i Muṭlaḳ, 644.— Evâmir-i İlâhiyye, 649.— Ḥaḳ, *443*, 496, 622, 644.— Ḥaḳ yolu, *333*.— Ḥaḳîm-i lā-Yezāll, *548*.— Ḥāliḳ, 125, 646.— Ḥayr-ı Muṭlaḳ, *632*, 644.— Ḥudā; Ḥudāy-i Te'ālā, 562, *624*, *670*.— 'İnāyet-i İlâhiyye, 266.— İrādāt-ı meşiyyet, 644.— İrāde-i 'Aliyye, 646.— İsm-i A'ẓām-ı İlâhî, 639.— Ḳahhār, 594, *594*.— Ḳassām-ı Ṭabî'at, *601*.— Ḳānūn-ı İlâhî, 645, 648; Ḳavānîn-i İlâhiyye, 632, *633*, 644-45.— Ḳānūn-ı Ṭabî'î; Ḳavānîn-i Ṭabî'iyye, 648.— Kerîm, 186.— Ḳudret, *548*, *622*, 649.— Ḳudret-i 'Aẓîme-i ulûhiyyet, 640.— Meḥāsin-i Muṭlaḳ; Meḥāsin-i Muṭlaḳa, *632*, 644.— Mevlâ, 329, *333-34*, *336*, *678*.— Rabb, 444, *622*; Rabb-ı Ecell, 673.— Ṣāni'-i Ḥaḳîḳî, 644.— Ṣubḥ-i İlâhî, *335*.— Ṭabî'at-i Külliyye, 656.— Tevfîḳāt-ı İlâhiyye, *634*.— Tevḥîd-i İlâhî, 646.— Ustād-ı Ṭabî'at, *652*.— Vācib-i mevcūd, 640.— Vucūb-i vācib, 639; XXXVII-VIII, LXI
Alman, Almanlar, 376, 390, *565*.— Alman şirketi, *176*
Alman İmparaṭorluğu, *176*
Almanca, 386, 390, *394*, *401*
Almanya, *195*, *616*.— Ana Mektebi, uṣūlü, *583*.— Ḳalem sâhibleri; üdebâsı, 390, 408

Almayalı hekîm, 498
Alp Arslan, Selçuk Hükümdârı, 366, *366*
Amasya, *18*, 20
Ambra (?), İsvec ve Rusya Konsolosu, 665
'Amca, 126, *126* (Bk., Nâşid Bey.)
Âmedî-i Dîvân-ı Humâyûn, *556*; xxx
'Amele-i mükellefe, 82, *82*.— 'Amele-i mükellefe niẓâmı, 38-39
Amerika, ormanları, *33*
Amerika Ḳonsolos Vekîli, 666 (Bk., Foṭaki, Mihailo.)
Âmid, mec., *557*
Amira (?), 64
'Amr, 217, *217*
Ana mektebi, İngiltere'de, 582.— İstanbul'da, *583* (Bk., Almanya; Şemsü'l-Ma'ârif.)
Anadolu, *11*, *43*, 45, 81, 144, 276, 358, *365*, 365-67, 428, 472-74, 497, *522*.— Dağları, 395.— Demiryolları, *176*.— Köyleri, 143.— Sâhilleri, 378, *449*, 553, 574; xxviii, xxxv, lxiv
Analıḳ Şen, hisârı, *317*
Anaverza, ḳal'ası, *317*
'Andelîb, kedi adı, *353*, 356
Anḳara, *14*, *23*, *89*, *94*, *102*, *116*, *125*, *127*, *161*, *172*, *185*, *195*, *237*, *240*, *248*, *279*, *344*, *364*, *366*, *372*, *396*, *430*, *460*, 479, *489-90*, 491-92, *492*, 495, 498, *499*, *500*, 500, *501*, *502*, *507*, 514, 534, *541*, *553*, *560*, *568-69*, *575*, *630*, *636*, *680*, *685*; xxiv, xlii, liv
Anḳara Üniversitesi Basımevi, *366*
Anne, 148 (Bk., Ferîde Hanım.)
Anne, 231, *583* (Bk., Nesîme Hanım.)
Anṭakya, *365*, 366, *366*
Anṭalya, *428*
A Propos d'un Chant de Manoeuvre Antique, *443*
A. R., *22* (Bk., Aḥmed Râsim.)
'Arab, 'Arablar, 328, *401*, *596*, *601*, 658.— 'Arab edebiyâtı, *584*, *668*.— Harfleri *89*, *134*, *149*, *187*, *208*, *224*, *481*, *546*, *631*, *645*.— Kaynakları, *330*.— Salṭanatı, *465*; xxx, xxxvii, lxv
'Arab Yarım-adası, *396*
'Arabca, 'Arabî, *212*, *289*, 291, *292*. 392, *393*, 400, *401*, *402*, 409-11, 414, *418*, *584*, *587*, 588, *596*, 598, 642, *668-69*.— 'Arabca Ṣarf ve Naḥv ḳâ'ideleri, *413*.— 'Arabî ve Fârsî Muḳaddemât dersi, *115*.— 'Arab'ın vâv-ı zâ'idesi, 482; xlviii
'Arabistân, 97
Arakil, *472*, 472, 480, *489-90*, 491, 493, *493*, 504, 506, *509*; liii
Aras, Nezîhe, *192*
'Arbenṭa-köyü, *133* (Bk., 'Arınṭa, Ġarbenṭa.)
Arık, Bahâ'addîn, *408*
Arılar, şiir, *272*
'Arınṭa-köyü, 354; xxiii
'Arınṭa Câmi'-i şerîfi (Bk., Ḥamîdiyye Cami'-i şerîfi.)
"'*Arîżadır*,, , 626
'Ârif, Ağa, 63
'Ârif, Bey, Mutasarrıf, *194*
'Ârif, Efendi, Mahkeme Baş-kâtibi, 54
'Ârif Nedîm, *342*
'Ârifî, Aḥmed, Paşa, Vezir, *303*
Aristidi, Bey, Dr., 682
Aristo, Yunan filosofu, 639
Aristophanes (Aristophan), Yunan şâiri, *443*
Arnavud, Arnavudlar, 69, *331*, 452-53, 663.— Ḳavmi, *576*, *611*
Arnavudca, 517, 547, *614*
Arnavudluḳ, *306*
'Arş, *334*, *336*
'Arûż (Bk., Vezn, Vezin.)
"'*Arż-ı Nedâmet ve Beyân-ı Ma'ẕeret*,, , *669-70*
Âṣaf Meḥmed, Paşa, *460*, 465, *468-69*, 470
'Âṣım, Bey, 155, 174
'Âṣım, 'Alî Şevḳî Hoca'nın oğlu, *595*
'Âṣım, Bey, *620*
'Âṣım, Bey, *342*
'Âṣım, Meḥmed Efendi, Mütercim, *146*, *176*, *393*, *397*, 414-15
'Âṣır Kütübḫânesi, *619*

'Aşır Maṭba'ası, *278*
Asia-Minor ḳumpanyası vapuru, *291* (Bk., İngiliz, İngilizler).
'Asker, 'Askerler, 62, *96*, 98-100, *104*, 105, 106, *106*, 128, 186, *209*, 238, *269*, *279*, *304*, 311, 432, 487.— Asâkir Heye'ât-ı 'aliyyesi, *126*.— Asâkir-i şâhâne, *201*.— Asker idâresi mes'elesi, 663.— Alay-beyleri, 349 .— Bahriyye asâkir-i şâhânesi, 105.— Hediye-i Askeriyye Komisyonu, 311 .—Ḳur'a usûlü, 98, 100, *147*, 147, *154*, 156, *173*, 174, *179*, 180, 182 -83.— Milis askerleri, *279*, *614*.— Muhâfız Birliği, *464*.— Nizâmiyye sınıfı, *147*.— Nizâmiyye zâbitleri, *312*.— Piyâdeler, 487.— Redîf sınıfı, *147*, 312.— Teftiş -i askerî Heye'âtı, 128.— Teşkîlât-ı Askeriyye, *171*.— Tobcu asâkir-i şâhânesi, *105*, *187*; XXII
'Asker Şarḳısı, şiir, *335-36*
Astrologie: 'İlm-i Nucûm (Bk., 'İlim, 'İlimler.)
Astronomie: Hey'et (Bk., 'İlim, 'İlimler.)
Astropalya, ilcesi, *535*
Asya, *194*, 657
'Aşıḳ Ġarîb, *289*, 291; XLVIII
'Āşıḳ, 'Ömer, *458*
'Āşıḳ Paşa; *'Āşıḳ Paşa-zāde Tarîḫi*, *317*
'Āşır, *354*
'Aṭā, Bey, *338*
Atalar sözü (Bk., Meşel.)
Atatürk, Muṣṭafa Kemāl Paşa, LVIII
Atatürk Lisesi (Ankara), LXIX
Atatürk Üniversitesi Basımevi, *541*, *633*
Atatürk Üniversitesi Edebiyât Fakültesi Araştırma Dergisi, *3*, *19*, *27*, *67*, *68*, *71*, *84*, *161*, *568*, *685*
Atatürk'üñ Ḫaṭıra Defterleri, LVIII
'Aṭāu'llāh Bāyezidof, *471*
'Āṭıf, Bey, Mutasarrıf, *533*
'Āṭıf, Bey, Vâli, *191*
Atina, *28*, *577*; XXXVI
'Aṭiyye, Sulṭān, *121*; XXIV
Aṭnaş, 63
Aṭnaşyadi, Yani, *69*, 69
Atsız, Hüseyin Nihāl, *460*
Auboyneau, Mösyö, 447, *447*, *473*, 473, 475
Aus Muallim Nadschi's Sünbüle, *386*
'Avnî, Bey, Yeni-şehirli, *211*, *683*
Avrupa, 17, 38, 144, *190*, 214, 216, 275, 351, 363, 390, 393, *404*, *405*, 416-17, 522, 533, *536*, *541*, *553*, 566, *569*, *602*, *629*, 638, 643, 646-48.— Âlimleri, 648.— Avrupa fikrine yeltenenler, 392, 393, *393*.— Âsâr-ı müterceme si, *271*.— Ashâb-ı tetebbu'u, 409.— Esâreti, esâret-i meşrû'adan farkı, 648.— Gazeteleri, 214.— Jandarma teşkîlâtı, *309*, 310.— Lisânları, 345, 409.— Milletleri, *404* .—Müellifleri, 416.— Tiyatro eserleri, *404*.— Üdebâsı, 416; XLVI, LXIII
Avrupa Komisyonu, 25
Avrupa'da Bir Cevelān, *471*
Avusturya, 63, *189*, 216, *665*.— Avusturya acentesi, vapuru, *12*, 12, 13, *87*, 88, 123, 147, 170-71, 185, 199, 201, 206, 215, 218, *256*, 323, 327, 337, 341, 343, *420*, 421, 553, 573-75, 578, 585, *606*, 607, 610.— Hükümdârlık hânedânı, *85*, 87.— Konsolos -hânesi, Konsolosluğu, *85*, 438.— Sefâret-hânesi, *437*; XXXI
Avusturya Acentesi, 666
Avusturya Amirali, *86* (Bk., Peter, Baron).
Avusturya İmparaṭoru Ḥażretleri, 87, *189* (Bk. Charles Francis Joseph.)
Avusturya Ḳonsolos Vekîli, *136*, *160* (Bk., Barcili, Teodisyo.)
Avusturya Veli-'ahdi, *189-90*, 191 (Bk., Charles Stephan.)
Avusturyalı, Avusturyalılar, 64, *176*
Ayas, ḳal'ası, *317*
Ayastafanos, 483
Ayaşu, nâhiyesi, 67-69, 689

Ayaşu Dağı, şiir, *68*
Ayaşulu, Ayaşulular, *689*
Ayazmend, *527*
Aydın, 73, *281*, *287*, 341, *602*; XVIII, LXIII
Aydın Vâlisi, *281* (Bk., Nâşid Paşa, El-Hâc.)
Aydıncık, *527*
Âyetu'llâh, Bey, *300*
Aylık Ansiklopedi, *23*
Aynaroz, Aynoroz, *239*, 243, *243*, 244, *249*, 251, *255*; XXX
" *'Aynen Varaka—Edîb-i Müneccim Müşerrih Olmuş*,, , *389*, *394*, *398*
" *'Aynen Varakadır—Yine Şiir ve Hakîkat Mes'elesi*,, , *389*, *398*, *404*
'Ayşe, 516
'Ayşe, Hanım, *569*
'Ayşe Berâ'et, 320, *338*, *440* (Bk., Berâ'et.)
'Ayşe Merzûka, Hanım, *541*
Ayvalık, *4*, 28, *64*, 79, 474, *539*, *665*.— Hıristiyan mektebleri, *540*.— Limanı, 78
Ayvalıklı, Ayvalıklılar, 79, *79*, *539*; XVI
Ayvalık Kaymakamı, 78
Ayvancık, *527*
Ayverdi, Sâmiha, *192*
'Azamet-i İlâhiyye (Bk., Allâh.)
'Azîz, Ağa, 63

Bâb-ı 'Âli, *3*, *4*, *11*, 45, *46*, 50, 66, *135-36*, 169, *178*, *182*, 185, *194*, *198*, 199, 243-44, 257, *279*, 400, *436*, 437, *438*, 472, *478*, *492*, *521*, 524, 568, *581*, 588, *590-91*, 594, *602*, *629*.— Hukûk müşâvirleri, *83*, *84*; XIX, XXXII, XXXVI, XXXVIII, LII
Bâb-ı 'Âli-caddesi, Yokuşu, *29*, *90*, *650*
Bâb-ı 'Âli Terceme Odası, *172*, *629*, (Bk., Kalem.)
Bâb-ı Meşîhat; Bâb-ı vâlây-i Meşîhat -penâhî, *84*, 175, *208*, 213 (Bk., Fetvâ -Hâne.)
Baba, *11* (Bk., Muştafa 'Âşım, Bey.); XXVII
Babak, Babak Paşa, 290, 328, 339, 342, 502 (Bk., Menemenli, Ahmed Muvaffak.)
Babici, Bici-bici, 323, *323*, 521 (Bk., Menemenli, Mehmed Rif'at.)
Bacı Sultân, 291, 320 (Bk., Ferîde Hanım.)
Bacon, François, Lord Verulam, 639, 649
Badra, *11* (Bk., Balyabadra.)
Bağçe, mec., *405*, 622; LII
Bağçe-kapusu, LII
Bağçe-Sarây, 367
Bağdâd Vilâyeti, *396*, *607*, *619*, *621*
Bağlar-başı, tiyatrosu, *404*
Bahâ, Bahâ'ad-Dîn, Bey, *9*, 10, 55, 57, 174, 176, 182, 186, 198, 203, 204, 206, 219, *220*, 222, *225*, 229, *232*, *234*, 235, *239*, 243, 245-46, 250, *256*, *270*, *272*, 274, *274*, 276-77, *302*, 304, *310*, *381-82* 382-83, 487, *622*, 683 (Bk., Tahrîr Müdîri.); XVIII, XXI, XXIX, L, LX, LXIX
"*Bahâr Tebrîki*,, , Huzûr'a, *678*
Bahr-i Sefîd, gzt., 111, *170*, *252*, *487-88*
Bahrî, Bey, 75, 77
Bahriyye Nezâreti, 10, *26*, *220*, 268.— Bahriyye ta'yînâtı havâleleri, 105, *106*
Baker, Paşa, 663
Bakı, Edîb 'Âli, *430-31*, *445*
Bâkî-zâde 'Alî Çelebî, 'Alî Efendi, *430-31*, 431, *442*, *445*, 445
Bakır-köyü (Bk., Makrı-köyü.)
Bakırcılar, semt, *90*
Balat (Dursun Bey), nâhiye, *527*
Balıkesir, Balıkesri Vilâyeti, sancağı, *191*, *520*, 521, *522*, *527*, *531*, *536*, *545*
Balkabağı fıkrası, 175
Balyabadra (Bk., Badra.)
Balzac, de, Honoré, *584*, 587
Bandırma, *187*, *383*, *356*
Bankalar, *442*
Barcili, Natali, 64, 563, 665, *665*
Barcili, Teodisyo, Dr., 63, 563, 665, *665*
Barcili vak'ası, *160*, 160

Bāri'a, *675*
Bārika, 514
Barkan, Emrullāh, Bey, LXVI
Barkan, Zekiye, Hanım, LXVI
Barmanos, Efendi (Bk., Despot, Despot Efendi.)
Barninos (Bk., Ḥamîd-sancağı Metropolidi.)
Barş, Barş Beyte, kal'ası, 316, *317*, 317
Başîret, gzt., *191*, *630*; LII
Başra, *684*, 684
Başakcı, Başakcı çıkmak, 41
Başbakanlık Arşivi, *3*, *4*, *84*, *161*, *464*, *685*
Başbakanlık Arşivi *Sicill-i Aḥvāl Defterleri*, *633*
Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, *92*
Baş-evi, *146*, *206* (Bk., Ser-ḫāne.)
Baş-Gelembe, *527*
Baş-kātib Beyefendi Ḥażretleri, *276* (Bk., Aḥmed Süreyyā, Paşa.)
Baş-kātib Paşa Ḥażretleri, 500, *500*, 575 (Bk., Aḥmed Süreyyā, Paşa.)
Baş-kātib, Dîvān-ı Muḥāsebāt'ta, 217 (Bk., Zühdî, Bey.)
Baş-mühendis, *129*, 130 (Bk., James, Bey).
Bāṭıl, 668, *668*
Batnoz, Botmoz, Patnos, nâhiyesi, 69, *535*
Baṭṭāl, Baṭṭāllar, 50, 51
Bauncenby, Lord, *376*, 376-77
Baydar, Muṣṭafa, *300*, *301*
Bāyezîd, Ḫān, Yıldırım, Sulṭān, *293*, 299, *337*, *364*; LV
Bāyezîd, Sulṭān Bāyezîd, semti, *90*, *607* 609, *615*
Bāyezîd-i Ṣānî, *315*, 316, *317*, *319*
Bayram (?), 574
Bayramiç, *527*
Baysun, Cāvid, *94*, *185*, *287*, *364*, *553*, *555*
Bedāyi'ü'l-İnşā, *94*
Bedî', Bey, *16*
Bedî'a, Hanım, 148
Behcet, Paşa, *532*, 532
Behcet, Efendi, (Bk., Sakız Ḳādısı.)
Behcet, Bey (Bk., Ebüżżiyā Tevfîḳ Bey'in büyük birâderi.); LXVI
Bekci Destanı; *Bekci Türküsü*, 442, *442-445*
Bekir Ağa peyniri, 323
Bekir, Bey, 55, 62
Bektaşî meşeli, 431
Belāġat, *387*,— Belāġat dersi, *401*
Belçika Ḳonsolosu, 425 (Bk., Mitsaki, Mizaki.)
Belediyye Kütübḫānesi, *635*
Belediyye Ṭabîbi, 89
Beller, Nihād Reşād, *536*
Belleten, mec., *22*, *117*, *127*, *240*, *293*, *299*, *300*, *316*, *319*, *339*, *395*, *399*, *419*, *467*, *490*, *505*, *513*, *521*, *532*, *557*
Bencheneb, Moh., *195*
Bend, *407*, *442*, 655
Bend, Kalimnoz mes'elesi hakkında, 578
Bend, *402*, *407* (Bk., *Ṭıbā'at*.)
Benî İsrā'îl, *601*
Berâ'et, Hanım, 290, 340, 342, *346*, 347, 350, *353*, 354, 356, 379, 386, *394*, 396-97, *397*, *455*, 456, *460*, 498, *499*, 502, *504*, *505*, 506, *508*, *512*, 514, 516, *517*, *533*, *534*, *537*, *545*, 547, 558, 570, *609*, 610 (Bk., 'Ayşe Berā'et, Beyā'et, Beyā'et Abva, Faṭma Berā'et, Tuvanger Ḫanım.)
Berġama, *527*
Berkay, Berke Ḫān, 367
Berlin, 24
Berlin Akademisi, *551*
Berlin Ḳonġresi, 214
Berliner Tageblatt, *386*, *389*, 390
Besîm 'Ömer, Paşa, Dr., *561*
Besin tarlası, *176*, 200 (Bk., Yes tarlası.)
Besmele, 118, 243, 246; XXIV
Besmele-gâh, 146 (Bk., Ser-ḫāne.)
Beşiktaş, semti, *588*
Beşiktaş Mevlevî-ḫānesi, *616*
Beşîr Fu'ād, *221*, *387-89*, *394*, 398, *398*, *401-406*, 407-408, *408*, *417*, *419*, *680*
Beşîr Fu'ād, *405*, *408*
Bey 'Amca, *503* (Bk., Menemenli, Meḥmed Rif'at.)
Beyā'et, Beyā'et Abva, *394*, 397, 498 (Bk., Berā'et Hanım.)
Beyān-Nāme, 194

Beyaż-ḳule. İttḥād Bağçesi Ḳışlıḳ Tiyatrosu, LII
Beybaba, 500 (Bk., Muṣṭafa 'Āṣım.)
Beyefendiler, 503, 514, 519 (Bk., Menemenli, 'Abdu'llāh; Hāşim Ḥabîb.)
Beyoğlu, semti, *404*, 444, 518
Beyoğlumuz, 163 (Bk., Menemenli, Meḥmed Rif'at.)
Beyrut, *396*, 422, 494, 507
Beyt, *Beyit'ler*, 664, 666
Beyt, 'A. Ḥāmid, *418*
Beyt, N. Kemāl, *258*, 262, *262-63*, *288*, *594*, 594, *605*; XLVIII-IX
Beyt, Şināsî, 673
Beytler, Reşîd 'Ākif Paşa, *556*
Bîçâreler, *514* (Bk., *Les Misérables ; Sefîller.*)
Bidlis, Bitlis, 480
Biğa, *527*
Biğadiç, *527*
Bilgegil, M. Ḳaya, *3*, *19*, *21*, *27*, *67*, *68*, *71*, *74*, *75*, *84*, *109*, *160-62*, *220*, *375*, *541-42*, *568-69*, *633*, *685*, *689-90*
Biliotti, Albert, 341
Biliotti, Alfred, 432, *446*, 446-47, *473*, 474-76
Billiotti, Édouard, *321*, 322, 373, *373*
Binġāzî, 183, *183*.— Sâhilleri, *449*
1862-1910 Yılları Arasında Victor Hugo'dan Türkçe'ye Yapılan Tercemeler üzerinde Bir Araştırma, *387*
1000 Temel Eser, Serisi, *90*
1300–1301 Tarḥinde Midilli-adası ve Bu Adadaki İdâremiz Nasıldı? Kemâl Merḥûmuñ Ḳaleminden Çıḳan Veṣîḳa-i Tarîḫiyye, *22*
1313 Senesine Maḫṣûṣ Nevsâl-i 'Aṣr, *555*, *560*
Bir Adamıñ ve Bir Şehriñ Tarîḫi : Teʾsîs Nevzâd, İzmir'iñ İlk Fikir ve Ḥürriyyet Ḳurbânı, *622*
Bir Beyt, şiir, Ali Ekrem, *322*, *335*
"*Bir Büyük Ẓiyâ*'—*Reşîd 'Ākif Paşa Ḥażretleri'niñ Vefât-ı Teʾeşsür-âmîzi*, *556*
"*Bir Fıḳra-i Tarîḫiyye'niñ Ḳā'ilini Taḥvilden Ne Çıḳar?*„ , *389*, *394*, *398*
Bir Ġazel, şiir, Ali Ekrem, *322*, *334*
"*Bir İfâde*„ , *471*
"*Bir İnsânda Kendi Ölmeden Evvel neḳadar İnsân Ölür*„ , *621*
"*Bir Ḳaraḳter Timsâli Nâmıḳ Kemâl*„ , *286*
Bir ḳatır, LVIII (Bk., Cāsûs, Cāsûslar.)
Bir Mülâzim, *471* (Bk., Aḥmed Efendi, Yüzbaşı.)
Bir Rodoslu (mahlas), XXV, XLV
"*Bir Ufûl münâsebetiyle*„ , *300*
Bir Vâlideniñ Güneş Doğarken Söylenişi, şiir, *331*
Birâder, 381 (Bk., Menemenli, Hāşim Ḥabîb.)
Birâder, Birâder Beyefendi, 370, *500*, 506, 561 (Bk., Menemenli, 'Abdul'lāh Bey.)
Birâder Beyefendiler; Birâderler, *147*, 148, 339, 343, 441, 503, 514, 519; 273 (Bk., Menemenli, 'Abdu'llāh; Hāşim Ḥabîb.)
Birâder Paşa (?), 66
Biritanya, 464
Birsbert, ḳal'ası, *317*
Bismarck, von, Otto Eduard Leopold, *195*, 197, 214, 216
Bi'smi'llāhi'r-Rāḥmāni'r-Raḥîm, *631*
Bizans, Bizanslılar, *365-66*
Bizans hudûdu, *522*
Biz Ḥażretleri, 274, 376 (Bk., Kemâl, Meḥmed Nâmıḳ.); LX
"*Bizde Ġazete Tarîḫi Veṣîḳalarından*„ , *23*
"*Bizi Eśr Eden Ḳuvvetler*„ , *442*
Boğa-dağları, *317*
Boğaz-içi, *139*.— Sâhilleri, *443*
Boğos, Efendi, *263*, 263, *598*
Bolala (Bolali) Hıristoduli (Hıristodulo), 69, *69*
Bolayir, *616-17*
Bolayir, 'Alî Ekrem, *16*, *22*, *68*, *124*, *151*, *160*, 193, 211, 218-19, 221, *222*, 223, 231, 235, *249*, 250, *258*, 258-59, *277*, 279, *286*, 291, *300*, *319*, *321*, 321-22, *322*, 323, *324-25*, 325-26, *327*, 328, *329-37*, 337, 341, *346*, 347, *351*, *353*, 356, 371, *395*, *423*, 423-25, *425*, 426, *433*, 435, 441, *442-44*, *452*, *458*, *466*,

469-70, 472, *488-89*, 488-89, *490*, 491, *495*, 498, *499*, *503*, *509*, *510*, *523*, 527-28, 530, *532*, *543*, 544, 546, *552*, 570-71, 573, *582-84*, 585-86, *585-87*, 587-88, *598-99*, 600, 601, 602, *602*, 603, *603*, 604, *605*, 606, *606*, *607*, 607, *608*, 609, *609*, 611, *612*, 613, *613*, 614, *614-17*, 618, *621-24*, 625, *673*, *675-76*, 677, *678-78* (Bk., Dayı; İlhâmî.); XXXVII, XXXIX, XLIII, XLV, LIX, LXIX, LXX, LXXI

Bolayir, Cellle, *96*, *368*, *599*

Bombay, *620*

Bonaço, Panayot 70, *70*

Borgia, Césare, *546*, 550, *550*

Bornova, *679*

Bostan, Panayot, 63, 156, 219, *219*, *220*

Boşamış, boşanmış, 547

Boulanger, Georges, General, *563-64*, 566

Bourg, *551*

Bubli, Artin, 53, *53*

Bubli, Corci, *564*, 570 (?), 692, *692*

Buḥārāy-i şerîf, 216

Bulaḳ, 409

Bulġar, Bulġarlar, *185*

Bulġaristān, *279*.— Fesâdı, 77

Bulġaristān Prensliği, *279*

Bulġurlu, semt, *681*, 682

Burhān-ı Ḳāṭı', *tercemesi*, *657*

Burhāniyye, *527*

Bursa, *23*, *94*, *344*, *405*, 492, *527*, 545, *607* (Bk., Ḫudâvendigâr Vilâyeti.)

Būstān, *598*

Büyük Baba, 379, *583* (Bk., Muṣṭafa 'Āṣım Bey.)

Büyük Beyefendi, *478*, *580-81* (Bk., Muṣṭafa 'Āṣım.)

Büyük birâder, 380 (Bk., Menemenli, Hâşim Ḥabîb.)

Büyük Ekrem, 611, *670* (Bk., Recâ'î-zâde Ekrem.); LXX

Büyük Frederick, 550 (Bk., Frederick II.)

"*Büyük Nāmıḳ Kemāl'iñ İki Taḥrīrāt*,,, *225*

Büyük Napoléon, 566 (Bk., Napoléon I.)

Büyük peder, 425 (Bk., Muṣṭafa 'Āsım, Bey.)

Ca'feroğlu Armağanı Özel Sayısı, *685*

Caire, La Caire (Ḳāhire), *443*

Calvert, Edmund, *373*, 377-78, *390*, *464-65* (Bk., Deli İngiliz, İngiliz Konsolosu, Konsolos, Konsolos Bey.); XXXI

Cām-ı Cihān-Numā, *338*, 343, 400 (Bk., *Selçuḳî Tarîḫi*.)

Cāmi', Cāmi'ler, XXII-III

Cāmsab, hikâye kahramanı, *200*

Camurgil, Camurgili, Manol, Dr., 70, *70*

Canik, *18*, 20, *135*, 137, *145*, *191*

Canlı Tarîḫler, *94*, *212*, *418*, *557*

Capo d'İstria (Kapodistirya), *28*

Cāsūs, Cāsūslar, *509*, *510*; LXIII (Bk., Bir katır.)

"*Cāsūs*,,, LXX

Cāvid, Bey, Topal Osman Paşa-zâde, *469*

Cāvid, Bey, şâir, *348*, 349

Ceb Kütübḫânesi, *388*

Cehâlet, 120, *126*, 127

Cehennem, 111

Celâl Bey, Dâhiliyye Nezâreti Müsteşârı, *523* (Bk., Daḫiliyye Müsteşārı.)

Celâl Efendi, 63, 73

Celâl; *Muḳaddime-i Celâl*, 185, 277; *247-48*, 248, *272*, *391*; LIII-IV

Celâl; *Celâle'd-Dîn Ḫvārezmşâh*, 349-50, 353, *679-80*, 681; *247*, *348*, *381*; XLIV, LIII-LV

Celâle'd-Dîn Rūmî, Mevlânâ, 428, *551-52*, 553, *553*, *597*

Celâle'd-Dîn Rūmî, mad., *552*

Celâl-zâde, Muṣṭafa Çelebî, 301

Cellbā, Çellpā, 516

Cemâ'at Meclisleri (Bk., Dimoyrondiya, Dimoyrondiyalar.)

Cemâl, Bey, Mahkeme-i Cezâ Re'isi, 54

Cemâl, Bey, 200, 342, *342* (Bk., 'Urfî İdâre ḳurbânları.)

Cemâl Efendi Maṭba'ası, *502*, *555*, *560*

Cemîl, Bey, Mevâli'den, *30*
Cemîl, Paşa, Operatör, *112*
Cem'iyyet-i 'İlmiyye (Bk., Midilli-adası; Molova; Rodos-adası.); XLVI
Cem'iyyet-i Tedrîsiyye (Bk., Midilli-adası; Rodos-adası.)
Cem'iyyet-i Tedrîsiyye-i İslâmiyye Sâl-Nâmesi, 344
Cem'iyyet-i Tedrîsiyye-i 'Oşmâniyye, *496*
Cemşîd, 666
Cenâb-ı Ḥaḳ (Bk., Allâh.); XXI
Cenâb-ı Ḥakîm-i Muṭlaḳ (Bk., Allâh.)
Cenâb-ı Pâdişâhî (Bk., 'Abdu'l-Ḥamîd II.)
Cenâb-ı Peyġâmber (Bk., Muḥammed Muṣṭafa, Ḥż.)
Cenâb-ı Şehriyârî (Bk., 'Abdu'l-Ḥamîd II.)
Cenâb-ı Velînı'met (Bk., 'Abdu'l-Ḥamîd II.)
Cennâbî Tarîḫi, 301, *338*, 339, 343, 351, *368*; XLIV
Cennet, *200*, 395 (Bk., Firdevs; Kevşer; Ravża-i Riḍvân.)
Ceride-i Ḥavâdiş, gzt., *5*, *23*, *48*, *194*, *217*, *234*, *281*, *661-62*; XXXVII
Cerîde-i Ḥavâdiş Maṭba'ası, *500*
Cerman, Cermanlar, *387*
"*Cevâb*„, *364*
Cevâmi'-i Pâdişâhî; Cevâmi'-i şerîfe, *96*, 99, *126*, 127-28, *251*, 252, 359, *368* (Bk., Erṭuġrul, Ḥamîdiyye, Tîr-i Müjgân câmi'i.)
Cevdet, Aḥmed, Berġamalı, *557*
Cevdet, Aḥmed (Bk., Aḥmed Cevdet Paşa.)
Cevdet, Mu'allim, *263*, *278*, *282*, *288*
Cevdet Paşa, mad., *555*
"*Cevdet Paşa*„, *555*
"*Cevdet Paşa ve 'İlim Sâḥasındaki Fa'âliyyetine dâ'ir*„, *555*
"*Cevdet Paşa'nın Ṭorunu naṣıl Ḥıristiyan Oldu*„, *555*
Cevdet Tarîḫi, *11*, 13, *268*; LIV
Ceyb, 351
Cezâ Re'îsi Efendi, 374 (Bk., Ḫirebet, Efendi.)
Cezâyir, *194-95*, 649
Cezâyir, 97 (Bk., İsporat-adaları.)
Cezâyir-i Baḥr-i Sefîd Vilâyeti; Vilâyet, *4-7*, 7, *12*, 13, *14*, *15*, *18*, 25, *26*, *27*, *33*, *34*, 36, 39, *39*, *40*, 42, *46-48*, 60,65, 67, 77, *79*, *80*, 81, 82, *82*, 83, *83*, *85*, *86*, 97, 98, *104*, *105*, 105, 106, *106*, 107, *108-10*, *112*, 113-14, *115*, 118, *120*, *122*, 123, *129*, 130, *131*, 132, *132*, *133*, *136-37*, 138, *139*, 140, 142, *142*, *150-53*, 154, *155*, *157*, *163-65*, 165-66, *167*, *169-70*, 171-72, *173*, *176*, *177-78*, *180*, *182-83*, 185, *187-88*, 188, *189-90*, *193-94*, *198*, *202*, *204*, *205*, 206, *207*, 209, *209*, 211, 213, *213*, 214, 216, *217*, 218, *224-26*, 226-28, 238, *239*, 240-41, *241*, 244-45, 249, 251, *251*, 252, *252*, 253, *253*, *255*, 256-57, 261, 267-68, *269*, 270, 275, *281*, 286, *286-87*, *289*, 291-92, *302*, *304*, 305, 306, *306*, 307, 308, 309, *309*, *310*, 311, *311*, *317-318*, 321, *321*, *355*, 360, *373*, *375*, *381-82*, 383, *383*, 384, 400, 401, *420*, *436-37*, 347, *438*, 438, 440, *446-48*, 48-449, *449*, *452*, *455*, *470*, *473*, 474, *476-78*, 480, *481*, *487*, *489-90*, *499*, *521*, 523, *523*, 524, *525*, 528, *531*, 535, *539*, *545*, 546, *554*, 555, *556*, 569, *572*, *579*, 581, *581*, 583, *585*, *589-91*, 592, *592*, 593, 595-96, *599*, 610, *615*, *685-87*, 686-87, *688*, 691.— Adliyye'si, *3*, *4* .— Adliyye Encümeni, *287*.— Adliyye Müfettişliği, 48.— A'şâr Nezâreti, 42.— Evkâf Müdürlüğü, *113*.— Mahkeme-i İstînâf, 3, *241*.— Mahkeme-i Şer'iyye, *83*.— Meclis-i İdâre-i Livâ, *84*.— Muhâsebe Müdürlüğü, 104.— Müdde'î-i Umûmîliği, *4*.— Müdde'î-i Umûmî Mu'âvinliği, *202*.— Tercemânları, *687*; XVII-XXI, XXV-IX, XXX-III, XXXV-VI, XXXVIII-IX, XLI, XLV-VI, LX, LXIV, LXXI

Cezāyir-i Baḥr-i Sefîd Adaları merkezleri (Bk., Sancak, Sancaklar.)
Cezāyir-i Baḥr-i Sefîd; *Vilâyet gazetesi*, 174; XLIV
Cezāyir-i Baḥr-i Sefîd Vilâyet Maṭba'ası, *5*, *12*, *37*, *70*, *112*, *144*, *146*, *188*, *250*, *307*, *349*, *476*, *535*; LXVI
Cezāyir-i Baḥr-i Sefîd Vilâyeti Adaları (Bk., Adalar; Aḳdeñiz-adaları; İsporat-adaları.)
Cezāyir-i Baḥr-i Sefîd Vilâyeti Sancaḳları (Bk., Limni, Midilli, Rodos, Saḳız.)
Cezebāt, *249*
Cezîretü'l-'Arab, *471*
Cezmî, *13*; XLIX, LIII
Charles Francis, Joseph, *189*
Charles Stephen, *85*, *86*, 87, 88
Chateaubriand, François René Auguste, Vicomte de, *387*, 390
Cibāli (Tütün) Fabriḳası, *475*
Ciceli, kazâ merkeszi, *212*
Cicéron (Çiçeron; Siseron), Marcus Tullius, 639, *639*
Cicik Ala; Cicük Ala; Ciçek Ala; Ciçük Ala, Çiçek Ala, 524, 258, 587, 285-86 (Bk., Ferîde Hanım.)
Ciçek Ala, 587 (Bk., Fıṭnat.)
Cihān Maṭba'ası, *623*
Cihān-Numā, 400
Cinās (Bk., Edebî Ṣan'atler.)
Civelekyan Maṭba'ası, *248*
Cleveland, *625*, *667*
Coli, vapur Kumpanyası, *676*
Common (*Com'mon*), *660*
Com'mon-er, *660*, 660
Com'mu-nist, *660* (Bk., Ḳomunist, Ḳomunistler.)
Con (Cohn), 323, 337
Condorcet, de, Marie Jean Antoine Nicolas Caritat, Marquis, 639
Connaissement: Koneseman, 170, 340, 511 (Bk., Ḳonişmento.)
Coral (Koral), ilâc, 221; XL
Corci, Deli Corci, 170, 172, 203, 206
Corvette, *184* (Bk., Ḳorvet.)
Coşkun Çelebî, *431*
Cūdî, Bey, 229, 252
Culūs-i Humāyūn şenliği, 65, 66
Cumhūrcu ṭaḳımı, 666
Cumhūriyet, gzt., *429*, *500*, *546*, *572*
Cumhūriyet Maṭba'ası, *287*, *636*
Cumhūrlar (Cumhūriyyet), *109*
Custinyani, Justinyani, *195*, 197, 215, 494, 511, 536, 544, *544*; XLII
Cümel-i Muntaḫabe-i Kemāl, *247-48*, 248, *389*, *407*

Çaġ, *401*
Çāker-i iltifāt-perverî, *278*
Çamlı-bel, derbendi, 663
Çamlıca, *567*.—Büyük-Çamlıca, *681*; LXIII
Çanaḳḳal'a Boġazı, *616*
Çanḳaya, Mücellid-oğlu 'Alî, *172*, *522*, *560*
Çār 'unṣur, *548*
Çarşanba, semt, *553*
Çarşanba Ḳarısı, *652*
Çatalca-sancağı, *50*, 421
Çavuş-oğlu Maṭba'ası, *200*
Çayır-köyü 118, *133*, 354-55
Çayır-köyü, Câmi'-i şerîfi (Bk., Ertuġrul Câmi'i.), XXIV
Çelebî Sulṭān Meḥmed, *364*
Çenberlitaş, semt, *30*
Çerkes, Çerkesler, *51*, 571, *571*, 574
Çerkes Ḥasan, vaḳ'ası, *26*
Çerkesistān, 207
Çiçek Ala, 505 (Bk., Ferîde Hanım.)
Çîn İmparaṭoru, 259
Çîn ü Māçîn, 504
Çinar Altı, mec., *460*
Çinar, Es'ad, *8*, *9*, *46*, *48*, *84*, *96-101*, *105*, *108*, *109*, *114*, *153*, *168*, *178*, *182*, *189*, *190*, *209*, *214*, *225*, *240*, *247*, *249*, *253*, *256*, *262*, *265*, *269*, *278*, *280-82*, *288*, *304*, *306*, *307*, *310*, *318*, *330*, *344*, *352*, *361*, *364-65*, *373*, *382*, *384*, *398*, *437*, *438*, *448-49*, *467*, *478*, *482*,

538, 540, 555, 561, 590, 621, 629, 678, 686; LXIX
Çinar, Melîḥa, *249*; LXIX
Çingâne, Çingâneler, 49, 573
Çingâne maşası, 574
Çirnayef (Bk., Ṭobcu Biñbaşısı.)
Çivi-zâde, Ġâlib, *557*
Çocuklar, *342* (Bk., 'Urfî İdâre ḳurbânları.)
Çoġu, *552*
Çoḳ, Çoḳi, *552*, 553
Çorbacılar, 41, 83

"*Dağ*„, , *330*
Dağlara, şiir, *331*
Dagmore (Dagmoore), Kapudan, *377*, 377-78
Dâḫiliyye Nâẓırı, 581, *581*, 593-94 (Bk., Aḥmed Münir, Paşa.), XXXVII-VIII
Dâḫiliyye Nâẓırı, 207 (Bk., Edhem, İbrâhîm, Paşa.); XVI, XX, XXI, LXI
Dâḫiliyye Neẓâreti, *3*, 4, *19*, 56, 77, 133, *162*, *164-65*, 167, 172, *179-80*, 181, *187*, 204, *205*, *210*, 213, *220*, *225*, 226, 229, *234*, *239-40*, 241, 253, *253*, *255*, 256, *263-64*, 264, *265*, 267-68, *381-82*, 383, *383*, 384, *539*, 546, *575*, *578-79*, *589-91*, 591-93, *599*, 685; XIX-XXI, XXIX, XXXVIII, XLVI, LXI
Dâḫiliyye Neẓâreti İntiḫâb-ı Me'mûrîn Ḳomisyonu, *225-26*, 226-27, 243-44, 267, *270*, 276, *306*, 383; XX, XXI
Dâḫiliyye Neẓâreti Müsteşârı, 522-23 (Bk., Celâl Bey.)
Dâmâd, *145* (Bk., Menemenli, Meḥmed Rif'at.)
Damdan düştü ḳoç keçi ḥisâbı, 450, XXVIII
Danton, Georges Jacques, 639
Danyal, hikâye kahramanı, *200*
Danzig, 565
Dâr-i Beḳâ, 335
Dâr-i Şûrây-i 'Askerî, *629*
Darc, Jeanne, 390
Dargan, E. Preston, *675*
Dâru'l-Kütüb, yayını, *641*
Dâru'l-Mu'allimât, 37
Dâru'ş-Şafaḳa, *674*
Dâru't-Ta'lîm, mektebi, *392*, *413*
Davison, Roderick H., *386*
Dayı; Dayı Bey, 148, 126 (Bk., Bolayir, 'Alî Ekrem.)
Dayı, 451 (Bk., Menemenli, Meḥmed Rif'at.)
Dayı, 156 (Bk., Menemenli, Meḥmed Rif'at'in.)
Dayı, LXIII (Bk., Neş'et Bey.)
Dede Sulṭân, Dede Sulṭânlar, 664
Dede Efendi, 666
Defter, I—III, yazma, T. T. Kurumu, *9*, *18*, *22*, *33*, *83*, *86-87*, *91*, *96*, *102-104*, *106*, *117-18*, *120-22*, *127*, *129*, *132-33*, *136-39*, *141*, *143*, *149*, *152-53*, *155*, *159*, *165*, *167-68*, *173*, *177*, *183*, *187*, *194*, *201*, *202*, *213*, *241*, *309*, *311*, *335*, *373*, *438*, *525*; LXVII-VIII
Defter, yz., Tahsin Bey, *41*, *310*
Defter, yz., *Şiir defteri*, Es'ad Çinar, *214*, *249*, *262-63*, *278*, *282*, *288*, *330*, *561*
Defter, yz., mektuplar, Es'ad Çinar, LXIX
Defter, yz., *Şiir defteri*, T.T. Kurumu, *214*, *249*, *278*, *409*, *454*
Defter-i Ḫâḳânî, *58*, *67*, 428
Defter-i Ḫâṭırât, yz., XXX
Defterdâr, Defterdârlar, *104*, 105, *261*-62, 286, *348*, 357, 463, *607*
Defterdâr, Defterdâr Efendi, 8, *8*, 196 (Bk., Ḫayrî Efendi.)
Defterdâr, 196 (Bk., Neclb Bey.)
Defterdâr, *569* (Bk., Nûrî Bey.)
Defterdâr-ı ḥimâr-ı iḳtidâr, 260 (Bk., Neclb Bey.)
Defterdâr yâdigârı, 291 (Bk., Neclb Bey.)
Defterdârlar Mâliyye Ta'lîmâtı, 607, *607*, 608
Deli Ḥikmet, *446*, *600*
Deli İngiliz, *479* (Bk., Calvert, Edmund.)
Deli Ṣâliḥ, 209
Deny, Jean, *443*

Dergâh Yayınları, 419
Derḳos, Terḳos, nâhiye merkezi, *50*, 50
Derleme Sözlüğü, 237
Derman, M. Uğur, *532*
Der-Sa'âdet, 8, *22*, *23*, *48*, *90*, 130, 138, 227, 245, 384, 438, *449* (Bk., İstanbul.)
Der-Sa'âdet Lîmân Re'îsliği, *140*
Descartes, René, 639
Despot, Despotlar, *161*
Despot, Despot Efendi, *164*, *165*, 166, 207, *420*, 421 (Barmanos, Efendi.); XXVIII, LII-III
Despot-ḫâne, Despot-ḫâneler, 24, 56, 77, *252-53*
Deşt-i Ḳıpçaḳ, Ḳıpçaḳ-şaḥrâları, 367, 197
Deşt-i Ḳıpçaḳ ḥukûmdârları, 367 (Bk., Ḳıpçaḳ)
Detta sflôttante, 542
Devlet Basımevi, *177*, *197*, *286*, *300*, *316*, *404*, *433*, *467*, *510-11*, *532*, *550*, *614-16*
Devlet, Devlet-i 'Aliyye (Bk., 'Oṣmânlı Devleti)
Devlet-i 'Aliyye Tarîḫi (N. Kemâl), *293*, 295, 301, *365*, 367, 495 (Bk., *'Oṣmânlı Tarîḫi.*); LV
Devlet-i 'Oṣmâniyye Tarîḫi tercemesi, 317
Devr-i Ḥamîdi (Bk., 'Abdu'l-Ḥamîd II., Sulṭân.)
Devr-i Ḥamîdî Âṣârı, 248, *467*, *675*; LII-III
Dicle, gzt., *557*
Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, *403*
Dilber, Esclave et l'eunuque Amoureux, 561 (Bk., *Sergüzeşt.*)
Dimoyrondiya, Dimoyrondiyalar, 25, 26, 46, *164*, 254, *269*, 597.— Dimoyrondiya çelebîleri, 526.— Dimoyrondiya İḫtiyâr Meclisi, 63 (Bk., Cemâ'at Meclisi.); XXXV, XXXIX
Dîn, munâza'ası, 18.— Farâ'iż-i dîniyye, *109*, 120.— Farîża-i Ṣalât, 218.— İlhâmât-ı dîniyye, 639.— Ṣalavât-ı mefrûża, *35*.— Vaẓâ'if-i dîniyye, 425; XXII, XXVIII
Dispatiye (Dispatheia, dispathès), 625, *625*
Dîvân, Âsım Bey, 620
Dîvân, Nâbî, 409, *409*
Dîvân, Nâmık Kemâl, *288*, *543*
Dîvân, Râtib Ahmed Paşa, *458*, 459, *469*, 536, *546*, *548*, *556-57*, 558, *563*, 565; XLVIII
Dîvân, Şîrâzlı Hâfız, *211*
Dîvân, *667*
Dîvân Edebiyâtı, *389*, *407*, *442*, *541* (Bk., Eski Edebiyât.)
Dîvân Efendisi, 534
Dîvân, Dîvân-ı Muḥâsebât, 196, *344*
Diyânet, 161
Diyânet İşleri Başḳanlığı, *575*
Diyârbekir, gzt., *23*, *191*, *287*, *507*
Diyojen, gzt., *442*, *445-46*; LXX
Doğan Kardeş A.Ş. Basımevi, *443*
Doğuş Ltd., *90*
Doḳtor (?), 170
Doḳtor, *349*, 349 (Bk., Nâ'il; Muṣṭafa Nâ'ilî.)
Doḳtor, Doktorlar, *652*, 661
Doḳtorlar, *579* (Bk., Kozma Paşa.)
Dolab, mec., 657
Dozdi, dozni, dozirin, 237, *237*
Droit, *632*, 645, *645*
Droit Naturel, 634
Duḫân İnḥişârı, *263*, 432, 446
Duḳaḳ, *367*
Dumas, Alexandre, *387*
Dursun Bey, nâhiye, *527* (Bk., Balaṭ.)
Dustûr, *168*, *183*.— *Ẕeyl-i Dustûr*, *225*
Dustûr (Fransızca), *79*, 81
Duyûn-ı 'Umûmiyye, *373*
Dübb-i Ekber, 664
Düello, Düellocular, *564*, 566
Dümbelek Ḥazretleri (?), 668
Düşünce, mec., *408*
Düvel-i Şülûşe-i Müttefıḳa, 216

Ebû Bekir, Ağa, Konyalı, *469*
Ebû Bekir, Topal Osman Paşa-zâde, *469*
Ebû Yûsuf, *389*
Ebużżiyâ, Ṭalḥa, *633*

Ebużżiyā, Tevfîḳ, *70*, 94-96, *126-27*, *129*, 172, *192*, 229, *247*, 248, *277*, 325, *348*, 349-50, *361*, 363, *364*, *368*, *388-89*, 390, *393-94*, *398*, *401*, *403*, *405-407*, 407, *408*, *412-13*, *419*, *466*, *470-71*, *480*, *489-90*, 491-92, *492-93*, 494-95, *494-95*, 506, *508*, *509*, 513, *537*, 537, *556-57*, 559-60. *564*, 566-67, *585*, *615-17*, *621-23*, 626, *633-36*, 637, 643, *650*, 653-54, 659-60, *674*, 678, 680; LIV, LVI, LIX, LXVI, LXIX

Ebużżiyā Tevfîḳ Bey, mad., *633*

Ebużżiyā Tevfîḳ Bey'iñ büyük birâderi, 70 (Bk., Behcet Efendi.)

Ebużżiyā, Velîd, Bey *537*

Ebużżiyā, Ziyād, *192*, *633*; LXVI, LXX

Ecnebî, Ecnebîler, 665, 691.— Ecnebîlik iddi'âsı, 46.— İstimlâk hakkı, *182*.— Vapur kumpanyaları, *438*; XXX, XXXI-II, LXV

Economie, *641*

Economie Politique, *632*, 640

Edeb, *650-51*

Edebî şan'atler, Şanāyi'-i edebiyye, *387*, 409.— Cinās, *552*, *669*, 671, 673.— İcād, *512*.— İsti'āre, *272*, *669*, 671-72.— Kināye, 393.— Mecāz, 393.— Şanāyi'-i beyāniyye, 409.— Şanāyi'-i lafẓıyye, 391.— Teşbîh, 392-93, *393*, 411, *651-52*, *669*, 671; Yeni teşbîhler, *669*, 671.— Tevriye, *282*, *288*, *552*, *561*.— 'Ulviyyet, 402

Edebiyāt, *271*, 276, *387-88*, 390-93, *650-51*, 672.— Edebiyāt-ı 'Atîḳa (Dîvān edebiyātı; Eski edebiyāt), *387*, 392, *393*, *412*, *415*, *670*.— Edebiyât-ı Cedîde (Yeni edebiyât), tarafdârları, 407, 412, *412*, *670*.— Edebiyāt-ı İrāniyye muḳallidliği; Ḳā'ide-i rind-i 'Acem, 391; 671.— Edebiyât-ı Osmâniyye, *271*.— Edebiyâtı fennîleştirme; Hakāyık-ı fenniyye, *502*; 390.— Garb edebiyātı; Ḳavā'id-i edebiyyesi, *271*, 390.— Halk edebiyâtı, *442*.— Hissiyyât-ı edebiyye, 409.— Tanẓîmāt devri edebiyâtı, *389*, *401*, *402*; LXXIII

Edebiyât Fakültesi Basımevi, *90*, *469*

"*Edebiyāt—İḥtār*„, *271*

"*Edebiyāt—Mektūb*„, *389*

Edebiyāt sutūnu, *271*

"*Edebiyāt—Şi'ir ḥaḳḳında Muṭāla'a*„, *330*

Edebiyāt-ı 'Umūmiyye, mec., *670*

Edhem, *115*

Edhem, Bey (?), 320

Edhem, Efendi, Meclis-i İdâre Baş-kâtibi, *178*

Edhem Efendi, A'şâr Müdürü, XLVI

Edhem, İbrâhîm, Efendi, Sakız Cezâ Re'isi, *554-555*, 555

Edhem, Paşa, El-Ḥāc, *192*

Edhem, İbrāhîm, Paşa, *5*, *205*, *234*, 252, *265*, 267-68, *268*, 269, *270*, 276, *381* (Bk., Dāḫiliyye Nāẓırı; Nāẓır Paşa.); XXI

Edhem Paşa, *İbrāhîm*, mad., *234*

Edîb-i A'ẓam Nāmıḳ Kemāl, *623*

Edîb-i Münferid, *393* (Bk., Kemāl, Meḥmed Nāmıḳ.)

Edirne, *87*, 221, 442, 492.— Edirne demiryolu, *442*

Edremid, *527*

Efendi, 111-12 (Bk., 'Abdu'r-Raḥîm, Efendi.)

Efendi Ḥażretleri, 252 (Bk., Āgāh Efendi, Çapan-zāde.)

Efendi Ḥażretleri, 659 (Bk., Aḥmed Midḥat Efendi.)

Efġānlı, Efġānlılar, 216

Efġān mes'elesi, 216

Efġān-Rus sınırı, *205*

Efġānistān, *194*, 197, *205*, *210*

Eftim, Efendi, Mahkeme-i Cezâ A'zâsı, 54, *54*

Eğlenirken, *675*

Egriboz, *688* (Bk., Aġriboz.)

Egrone, 76, *76*

Ehl-i Mel'emān, 664

Ehl-i Ṣalîb, Ehl-i Ṣalîbler, *365*, 365-66
Ekmekci-zāde, Ḥāfız Aḥmed, Efendi, *189*
Ekonomi Politik, 641, *641* (Bk., *Economie Politique.*)
Ekonomi Politik, *641*
Ekrem (Bk., Bolayir, 'Alî Ekrem.)
Ekrem (Bk., Recā'î-zāde, Maḥmūd Ekrem.)
Ekrem Bey, mad., *329*
Ekspires Maṭba'ası, *460*, *469*, *546*, *552*, *617*, *622-23*
El-Cezîre, *366*
El-Cevā'ib, gzt., 655
Elḥān, *330*
Eli-bağlı, olmak, 14, XVIII
Elifbā, kitabı, 108
Elvāḥ-ı ṭabî'atten, şiir dizisi, *336*
Elyaḳ şınaḳ, *588*
Elyan Serkiz, *344*
Emîn Aġa, 169
Emîn, Bey, Küçük, *23*
Emîn, Efendi, *194*, 196
Emîr Nevrūz, LIII
Emîrgān, LXX
Emîr'iñ keyfi, *633*, 646-47
Emmanuel III. (Bk., İtalya Prensi, Veliʻahdi.); XLII, XLIV
Encümen-i Dāniş, *93*, 95
Encümen-i Teftîş ve Mu'āyene, 24, 92, *361*, 363 (Bk., Sansör Hey'eti.)
Enderūn Tarîḫi, *338*, 339
Endülüs, *466*
Engel, *675*
Enginün, İnci, *458*
En-Naḳş ḳal'ası, 316, *317* (Bk., Naḳş ḳal'ası.)
Envār-ı Zekā, mec., *200*
Épée, 566
Erba'a, kazâsı, *191*
Eregli (Ereğli), 243
Ergin, 'Oṣmān Nūrî, *192*, *392*, *413*
Erġun, Sa'de'd-Dîn Nüzhet, *214*, *249*, *262-63*, *278*, *282*, *329*, *331*, *349*, *442*, *460*, *540*, *542*, *546*, *548*, *552*, *561*, *617*, *620*, *622-23*, *678*
Erik, 'Uryānî, kuru 'uryānîsi, 585, 600, 604, 612, 624.— Serfiçe eriği, 624
Ermeni, Ermenîler, *184*, *304*, *571*; XXVII
Ermenî Ḥekîmi, *567*, 567
Ermenî mektebi, 638
Ermenî Paşa Ḥażretleri, *351*, 352 (Bk., Aġob, Paşa.)
Erol, Şafiyye, *192*
Erşoy, Meḥmed 'Âkif, *595-96*, *614*, *640-41*
Ertuġrul, Şeh-zâde, *129*, 305; XXIII
Ertuġrul Câmi'i *352*, 355, 360 (Bk., Çayır Câmi'-i şerîfi.); XXIII, XLIII
Ertuġrul, vapuru LI
Erzi, 'Adnān, LXXIII
Erzincan, *620*
Erżurum, 496, *507*, *541*, *568*, *633*
Erżurumlu, Erżurumlular, *620*
Es'ad, 63
Es'ad, Efendi, Müfettiş, 16
Es'ad Efendi, Şer'î Mahkeme Hâkimi, *15* (Bk., Ḥākim, Ḥākim Efendi, Ḥākim ḫınzırı; Ḳādı; Nā'ib.)
Es'ad Efendi, Vaḳ'a-Nüvîs, *189*
Es'ad, Aḥmed, Efendi, 'Uryānî-zāde, 30, *30*, 156, *156*, *303* (Bk., Şeyḫü'l-İslām Efendi.)
Esatlı, Muṣṭafa Rāġıb, LXXIII
Eşer-i Nüzhet, vapuru, *487*, *616*
Esîr, Esîrler, 416.— Esîr tutma, *648*.— Esîrlik, *632*, 648
Eski Ḥarflerle Başılmış Türkce Eşerler Kataloġu, *116*, *630*, *641*
Eski Ḥarfli Türkce Süreli Yayınlar Toplu Kataloġu, *371*, *635*, *680*
Esther, Madmazel, *567*, 570
Eş'ār-i Kemāl, *669* (Bk., *Şiir defteri*, T.T. Kurumu.)
Eşek cilvesi, 580; XXXVII
Eşref, Meḥmed, şâir, *600*
Eşref, mec., *617*
Eşref sā'at dustūru, *598*
Etepati beyler, 196
Evāmir-i İlâhiyye (Bk., Allāh.)
Evkāf, 112.— Evḳāf-ı ġayr-i Maẓbūṭa, *122*.— Evḳāf-ı Maẓbūṭa, *33-34*, *122*.—

Evḳāf-ı Merbūṭa, *122.*— Evḳāf-ı Münderise, 36, 37, 70, 112, *157-58, 355*
Evḳāf Ḫazînesi, 33-34, *35*, 40, 112
Evḳāf Meclisi-i İdâresi, *413*
Evḳāf Muḥâsebecisi, Adana'da, *461*, 461
Evḳāf Muḥâsebecisi, C. B. Sefîd Vilâyeti'nde 113
Evḳāf Müdîri, Midilli'de 58
Evḳāf-ı Humâyûn Neẓâreti, *158, 199*, 200, 217, *261, 279, 400*
Evḳāf-ı Humâyûm Neẓâretiniñ Tarlḥçe-i Teşkîlāt ve Nuẓẓâr'ıñ Terâcüm-i Aḥvâli, 112, 114, 158, 188, 262, 299, 379, 400, 555
Evḳāf-ı İslâmiyye Maṭba'ası, *112, 114, 122, 158, 188, 262, 287, 299, 366, 379, 400, 621*
Evḳāf-ı Münderise Ḳomisyonu, *159*
Evlâd, *477*, 477, 520, 528, 549, 581-83, 603, 607, 620, 674 (Bk., Menemenli, Meḥmed Rif'at.)
Evleriñ Kürgîr Olmasına dâ'ir Bend-i Maḥṣûṣ, XLIV
Evliyâ Çelebî, *316*
Evrâḳ Muḳayyidi, 56 (Bk., Ṭâhir Efendi.)
Evrâḳ-ı Perîşân, 91, 298, *393, 402, 403*, 410-11, 413-14, *541*; LIII, LV
Eyâlât-ı Mümtâze, 266
Eyyâm ola yel ese, *443*
Eyyûb ṣabrı, 429
Eẓân, 35.— Eẓân-ı Muḥammdî, 99, 354.— Tekbîr-i Muḥammedî, 127
Ezgi, 446
Ezine, *527*

Fable'lar külliyyâtı, 676 (Bk., *Romulus.*)
Fade (Fad), 89, *89*
Faḫâmet-mevfûr, 201
Faḫâmetlu, 284, *284*
Fahrenheit, Gabriel-Daniel, *565*
Fahrenheit, derecesi, termometresi, 655
Faḫrî, Bey, Midilli-sancağı Mutasarrıfı, *596*
Faḫrî, Bey, Nâşid Bey'in oğlu, *361*
Faḫrî, Paşa, Kol-ordu Kumandanı, *86, 87*, 88
Faḫrî, Paşa, Mısır eski Nâzırları'ndan, *318*, 318
Faḫriyye, *272*
Fâ'ide, *632*, 642, 647
Familya Sa'âdeti, 471
Fârâbî, Ebû Naṣr Muḥammed B. Muḥammed B. Tarḫân B. Uzluğ, 639
Farmakidi, Kosti, *86*
Farmakidi, Nikola, *85*, 86, *188*; XXVIII
Faro, Madame la Baron, 17, *17*
Fârs edebiyâtı, *584* (Bk., 'Acem, 'Acemler.)
Fârsca, Farsî, 400, 410, *552, 576, 598*, 642, *669*.— İżâfet-i Fârsiyye, 411
Fârûḳ, 320
Farż-ı Şâhâne, 668
Fâs, *195*
Fâslı, Fâslılar, 649
Fâṭımatü'z-Zehrâ. Hanım, 430-31, *431, 442, 445*, 456, *456*; XLII
Fâtiḥ, 314, *317* (Bk., Meḥmed II., Sulṭân.); LV
Fâtiḥ, Efendi, Midilli Muhâsebecisi, *663* (Bk., Muḥâsebeci Efendi.)
Fâtiḥ 'Askerî Rüşdiyyesi, *584, 598*
Faṭîn Teẓkiresi, 546
Faṭma, Hanım, *21, 58*
Faṭma, Sulṭân, *102*
Faṭma Berâ'et, 456, *456* (Bk., Berâ'et, Hanım.)
Faust, 388
Fâżıl, Efendi, Canik Muhâsebecisi, *191*
Fâżıl, Muṣṭafa Paşa, 400, *400, 458*, 459, *569*
Fâżıla, 506, *506*
Fażla, 76, *539-40*
Fehmî, Bey, *575*
Felâṭûn-eşer, *18*, 639
Felâṭûn-pesendâne, 186
Felemenk, peyniri, *353*, 356, *665*
Fenâr (Fener) Neẓâret me'mûru, 666
Fenn-i Ḫuḳûḳ, 638

Fenn-i Şervet, *141*, 144, *235*, 238, 260, 640, 642
Fenn-i Tarlḥ, 639
Fenniyyāt, *502*
Ferîd, Bey, Karasi Defterdârı, *514*
Ferîd, Bey, Şûrây-i Devlet a'zâsı, *611*, *615*, 625; LXI
Ferîd, Efendi, 69
Ferîde, Ḫanım, Ahmed Fethî Paşa'nın kızı, *121*; XXIV
Ferîde, Ḫanım, N. Kemal'in kızı, *123-24*, 206, 221, *222*, *228*, 230, *234*, 235-36, *250*, 254, *258*, 258, *265*, 270, *270*, 272-74, 279-80, *281*, 283, 285, *286*, 290, *292-93*, 294-96, 299, 305, *312*, 313-14, 316, *319*, 320-21, *321*, 322-24, *325*, *327*, 328, *334*, *338*, 340, *340*, 342, 347, *348*, 349-50, *352-53*, 353, 356, 371, *378*, 379, 381, 386, *394-95*, 395, 397, *397*, *418*, *420*, 422, *423*, 425, 433-34, 435, 441, *451*, 453, *453*, *455*, 455, 457, *479*, *490*, 498, *499*, 502, *502*, *504*, 505, *505*, 506, *508*, 511-12, 514-15, *516-17*, 517-18, 524, 526, *526*, 527-29, *531*, 532, 534, 536, 538, *543*, 543-44, *551*, *557*, 558-59, 562, *563-64*, 567, *567*, 570, *571-72*, 574, 578, *578*, 580, 582, *583-84*, 585, 587, *598*, 605, *605*, 606, *606*, *607*, 609, *610*, 613, *615*, *673*, *676-77*, 677, *679-80*, *681-82*, 681-82 (Bk., Anne; Bacı Sulṭān, Ciçek Ala, Cicik Ala, Cicük Ala, Çiçük Ala, Çiçek Ala, Ḫanımefendi, Hanım Tız'ımız, Hemşîre, Kerîme-i Kemâl.); XXXVI-VII, XLV, XLIX, LVI, LX, LXIII, LXVI
Fermān, 'Abdu'l-Ḥamîd II. (Rodos'ta câmi yapımı), 355
Fermān, Sulṭân 'Abdu'l-Mecîd (Midilli nuḳūd-ı vaḳfiyyesi), 33, 34
Fermān, Sulṭân Maḥmûd II. (İsporat-adaları), 240-41
Fermān, İsporat-adaları vergisi, *447-48*, 448
Fermān, Selîm II. (Limnos Manastırı vakfı), 76, 253
Fetvā, 647, 650
Fetvā-Ḫāne, 217 (Bk., Bāb-ı Meşîḫat.)
Fevāżıl, Feża'il (Bk., Münāḳaşa.)
Fevzî, Efendi, 200
Feyżî, Efendi, Mu'allim, *622-23*
Feyżu'llāh, Paşa, *198*
Fıḳh, ilmi (Bk., 'İlim, 'İlimler.)
"*Fıkra*,,, 603
Fılohtit, Flohtit, 75
Fılpoçı, *603*
Fındıḳ-oğlu, Żiyā'addîn Faḫrî, *633*
Fıranci, Fırancisko, Efendi, *149*, 149, *165*, *187*, 188, 209, *224*, 224
Fıransa, 64, *64*, *194-95*, *404*, *548*, 566, 665.— Asker câbitleri, 566.— Cumhûriyyetcileri, 566.— Millet Meclisi, *563*, *566*.— Meşhûrları, *661*.— Rasad-hânesi, 551.— Şûrâ'sı, 648-49; XXXI
Fıransa Konsolosu, 665 (Bk., Ruboli, Charles.)
Fıransız, Fıransızlar, 65, *195*, 216, *389*, 393, *404*, *563-64*, 680.— Astrolog'u, *546*.— Atalar sözü, 680.— İnḳılâbı, *403*.— Muḳallidi, 65.— Politikacıları, *563-64*.— Seyyâhları, *373*.— Üdebâsı, *393*.— Vapurları, 146, *146*, 156, 171, 190-91, 195, 199, 211, 215, 218, 235, 279, 294, 316, *338*, 346, 357, *399*, 421, 441, *451*, 456, *456*, *598*, 674, 675 (Bk., *Freycinet*.)
Fıransız lisānı, Fıransızca, *15*, 16, 17, 51, 56, *79*, 81, *89*, *110*, *115*, 172, *263*, *263*, *287*, 301, *373*, 373, 377, *432*, *516*, 520, *546*, *548*, 550, *584*, *632*, 640, 642, 644-45, 666, *667*, *675-76*, 681; XXXVII
Fırḳateyn, *85*, 87, *242* (Bk., *Frigate*.)
Fıṭış, Fitiş, 290, 498, *498*, 503, 519
Fıṭnat, Hanım, 199, 221, *228*, 230-31, 250, 254, *258*, 258, *286*, *293*, 298, *516*, *584*, *609* (Bk., Çiçek Ala; Fıṭış, Fitiş.)
Fidelli, Mösyö, 65, 665-66
Filaretos, General, *366*
Filibe, *176*, *279*

Filibeli, Filibeliler, *620*, *641*
Filorinalı Nâẓım, *557*
Firdevs, Firdevs-âşiyân, *430* (Bk., Cennet.)
Firenk, Firenkler, 452-53, 564, 608.— Firenk inciri, 247.— Firenk ulemâsı, 553-54; XXXII, XLVI
Fîrûz-i Âbâdî, 414
Floquet, Charles, *563-64*, *566*
F. N., imzâ, *324*, *425*, *584*, *598*, *602*
Fodéré, Pradié, *630*, *632*, *635*, 638-39, 642-43, 645-48
Fotaki, Mihailo, 65, *666* (Bk., Amerika Konsolos vekîli.)
Frederick II., *550*
Freiburg, *460*
Freycinet (*Fresine*) kumpanyası vapurları, *146* (Bk., Fıransız, vapurları.)
Frigate, *242* (Bk., Fırḳateyn.)
Fu'âd, Bey, Karagöz, *21*, *58*
Fu'âd, Paşa, Keçeci-zâde, *15*, 51, *51*
Fünûn dersi, *598*
Fünûn-i siyâsiyye, 144
Fużûlî, Meḥmed, *401*
Füls-i Aḥmer, 53, 592

Ġalaṭa, bankerleri, 542
Ġâlib, Bey, İsmâ'îl, *234*, 236, 251
Ġâlib Bey, mad., *234*
Ġaliçelli, 68
Ġaliḳa, 76, 77 (Bk., Despot Efendi; Ḳalonya Despotu.)
Ġalniyo, 77, *162*
Ġandamaḳ, barış anlaşması, *205*
Ġandia Duḳası, *550*
Ġarâbet, *402*
Ġaranti Maṭba'ası, *192*
Ġarb, *265*, *288*.— Garb edebiyâtı, *271*
Ġarb Ocaḳları, *11*
Ġarb-Ṭırablusu, *104*, 105, 139
Ġarbeniṭa, Ġarbenṭa-köyü, 130, *130* (Bk., 'Arbenṭa.)
Garde mamalade, *585*
Garibaldi, Giuseppe, 639
Ġavril, Paşa, 185, *185*, *279*
Gâvur, gâvurlar, 49, *111*, 114, 161.— Gâvur İcâdı, 421.— Gâvurluk, 52
Ġâyet, *632*, 642, 647
Ġazel, *271*
Ġazel, Ali Emîrî, *556*.— Beşir Fuad, *417*.— Kâzım Paşa, *272* .— N. Kemal, 266, *266*; *540-42*; 547-48, *548*; *678*; 680-81.— Muallim Nâcî, *271*, *678*, *682*.— Râtib Ahmed Paşa, 470, *545*, 547-48, *548*.— Reşîd Âkif Paşa, *556-57*; XLVIII
Ġazeteci Lisânı, *278*
Gedik Paşa 'Oṯmânlı Tiyatrosu, *404*
Gelenbevî, İsmâ'îl Efendi, *634*.— Zamânın Gelenbevîsi, 599
Gelibolu, 62, 170, *191*, *299*, *555*, *568*, *616*
Gem'i azıya almak, *596*
Genç Türkler, *626*
George I., *321* (Bk., Yunan Kıralı.)
Geothe, von Johann Wolfgang, *387-88*, 390
Gerçek, Selîm Nüzhet, *424*
Girîd, 11, *104*, 104, 105, 140, 235, *304*, 318, *449*, *481*, 482, *483*, 489; XXX
Girîdli, Giridliler, 18, 67, 69
Ġoġo, despot, 77
Ġolos, *670*
Ġorci, 52
Gordlevski, *403*
Gökalp, Meḥmed Żiyâ, XV, LXXII
Gölek, nâhiye merkezi, *317*
Gölek-boğazı, *317*, 349
Gölek (Kölek) ḳal'ası, 316, *316-17*
Gördüklerim—Yaptıklarım, *94*, *418*
Göre, ḳal'ası, *317*
Gövsa, İbrâhîm 'Alâ'addîn, *23*, *28*, *86*, *141*, *170-72*, *175-76*, *212*, *234*, *268*, *286*, *469*, *500*, *550*, *564*
Göze ilişmek, 656
Gramer, dersi, *598*
Griffini, 337
Güllü Aġob, 89, *404*
Gülnâr, Ḫanım, Madame de Lebedef, *471*
"*Gülnâr Ḫanım*,, , *471*
"*Gülnâr Ḫanım*,, , *471*

Gülnihâl, *90*, 91, *169-70*, 171.— *Muḳaddime*'si, *154*, 155, *169-70*, 171; L-LII, LVII
Gürcü, vapurları, *341*, 492, *573*, 576 (Bk., 'Oşmânlı vapuru.)

Ḥabs-ḫâne-i 'Umûmî, *312*; XV, LV
Ḥac, *335*
Ḥâcet ḳapısı (Bâb-ı ḥâcet), 582; XXXVIII
Ḥaci 'Alî, Bey, Kurenâ'dan, *192*, *232*, 232, *234*, 236, 513, *613*
Ḥaci Bekir, Ağa, 51, 59, *59*, 62, *62*, 67, 83
Ḥaci Bekir, lokumu, 157; XLI
Ḥaci Cemîl, Efendi, 75, *75*
Ḥaci Ḥabîb, Bey (Bk., Menemenli, Hâşim Ḥabîb.)
Ḥaci Ḥaḳḳî, *536*
Ḥaci Ḥalîl, Bey, *344*
Ḥaci Ḥasan, Bey, *191*, 201
Ḥaci Ḥıristofeler, 66
Ḥaci İbrâhîm, Efendi, 52, 62
Ḥaci İbrâhîm, Efendi, *387*, *392-94*, *398*, *401-403*, *405-407*, 407-409, *409*, 410-11, *411*, 412-13, *413*, 414-16, *417*-18, 419, *420*, 422, 668-70, 671-72 (Bk., Kör İbrâhîm; Sürmeli İbrâhîm.)
"*Ḥaci İbrâhîm Efendi'ye Muḳâbele*„, *670*
Ḥaci Ḳadrî, İbrâhîm, Bey, *192*, 193, *228*, 229, *232*, 233, *234*, 295, *536* (Bk., İkinci Kâtib; Mâbeyn Kâtib-i Şânîsi.)
Ḥaci Maḥmûd, Şanşar, *513*
Ḥaci Nûrî, *369*, 369 (Bk., Nûrî Bey, Muṣṭafa.)
Ḥaci Reşîd, Bey, *538*, 544, *544*, *551*, 552, *556-57*, 559-61, 597, *597*
Ḥaci Paşa, 214
Ḥaci Ya'ḳûb, Ağa, 75, *75*
Ḥadîce Ḳadın, 231
Ḥadîḳatü'l-Belâġa, 411
Ḥadîḳatü'l-Beyân, 411
Ḥadîḳatü'l-Vüzerâ, *460*
Ḥadîş ilmi (Bk., 'İlim, 'İlimler.)
Ḥâfız, Şîrâzlı, *211*
Ḥâfız Luṭfî, Efendi, *90*
Ḥâfız Paşa, 214
Ḥâfız 'Oşmân, Musullu, *683*, 684
Ḥâfız Sa'îd, Efendi., 430
Ḥafîyyeleriñ Listesi, *513*
Ḥaḫam-başı, Efendiler, *164-65*, 166, 207, *420*, 421 (Bk., İsaḳ İsa'îl.); XXVIII
Ḥaḳ, Ḥaḳ yolu (Bk., Allâh.)
Ḥaḳ, *632*, 638, 645, *645*, 668, *668*
Ḥaḳâyıḳ-ı fenniyye (Bk., Edebiyât; Ma'ḳûlât-ı manẓûme.)
Ḥaḳîḳat; Ḥaḳîḳat-ı fenniyye, *387-88*.— Meslek-i ḥaḳîḳat, *389* (Bk., Realist.)
Ḥaḳîḳat Peşinde, *443*
Ḥaḳîḳat-i Ḥâl der Def'-i İḫtiyâl, *630*
Ḥâkim, Ḥâkimler, 665
Ḥâkim, Ḥâkim Efendi, 35, 52, 55, *158-59*, *676*, 677, 691 (Bk., Es'ad Efendi.)
Ḥâkim, Ḥâkim Efendi, 151-52, 229, 254, 425, *440*, 441, 489 (Bk., Ḥâkim-i cedîd; Ḥasan Ṣıdḳî; Nâ'ib.)
Ḥâkim, Ḥâkim Efendi, *662*, *663*, 663 (Bk., Şevḳî Efendi.)
Ḥâkim ḫınzırı, 17 (Bk., Es'ad Efendi.)
Ḥâkim-i cedîd, 156 (Bk., Ḥasan Ṣıdḳî.)
Ḥakîm-i lâ-Yezâlî (Bk., Allâh.)
Ḥâkimiyyet Maṭba'ası, *557*
Ḥaḳḳâniyyet, *632*, *649*
Ḥaḳḳî, Efendi, 55, 664 (Bk., Meclis-i İdâre kâtibi.)
Ḥaḳḳî, Paşa, *303*
Ḥala Ḫanım, *334-35*
Ḥaleb, *86*, *194*, 196, *365*, 365-66, 492
Ḥâlet, İbrâhîm Bey, 657
Ḥâlid, Bey, *408*
Ḥâlidî şeyḫleri, 49, *111*
Ḫalîfe-i Resûl-i Ekrem (Bk., 'Abdu'l-Ḥamîd II., Sulṭân.)
Ḫalîfetu'r-Ru'esâ, *459*
Ḫâliḳ (Bk., Allâh.)
Ḫalîl, İbrâhîm Paşa, 51, *51*
Ḫalîl, Paşa, Ser-yâver, *536*
Ḫalîl Rif'at, Paşa, *372*
Ḫalîme Ḳadın, 567
Halimice, Halimce, Andon, 63, 181, *181-82*

Halimice, Panayot, *84*, *181-82*
Ḫalḳ edebiyâtı (Bk., Edebiyât.)
Ḫalḳ ilâcı, *580*
Halḳondili, *337-38*
Ḥamâm, Ḥamâmlar, 119, *154*, *156*, 156, 175, 186, 207, 211, 213
Ḥamdî, Bey, Edhem Paşa-zâde, *234*
Ḥamdî, Aḥmed, Paşa, 591; LXVI
Ḥamdî, Paşa, Baş-Mâbeynci, *221*
Ḥamdu'llâh Ṣubḥî, *300*
Ḥamdu'llâh Ṣubḥî Tañrı Över ve Anıları, *300*
Ḥâmid, Bey, Orman Müfettişi, *33*
Ḥamîd Bey, Tırabzon Meb'usu, XXX
Ḥamîd Maṭba'ası, *22*, *23*, *58*
Ḥamîd-sancağı Metropolidi, 7 (Bk., Barninos.)
Ḥamîdiyye Câmi'i, *352*, 355, 360 (Bk., Üç câmi'.); XXIII, XLIII
Ḥamîdiyye marşı, LI
Ḥamiyyet, *391*, 450, *576*.— Gençîne-i ḥamiyyet, *622* (Bk., İslâm, İslâmlar.); XXVIII
Hammer, P. J., *317*
Ḫanım, 172
Ḫanımefendi, *277*, 279 (Bk., Ferîde, Ḫanım.)
Ḫanımefendi, Ḫanım Vâlide, 148, 314, 503, 514
Ḫanım Nine, Ḫanım Vâlide, 126, 221, 429, 533
Ḫanım Tız'ımız, *571*, 574, 582 (Bk., Ferîde Ḫanım.)
Ḫar-meşreb, 593
Ḫarâbât, *540-41*, 545
Ḫarâbât Karşısında Nâmıḳ Kemâl, *541*
Ḥarb Aḳademileri Yayınevi, *344*
Ḥarbiyye ṭalebeleri, *342* (Bk., 'Urfî İdâre ḳurbânları.)
Ḥareket Yayınları, *387*
Ḥarem Ağası, 395
Ḥaremeyn-i Evḳâf Nâẓırlığı, *192*
Ḥaremeyn-i Şerîfe Surresi, *35*
Ḥaremeyn-i Şerîfeyn, Şerîfiyye, 97, *97*
Ḥaremeyn-i Şerîfeyn Mevleviyyeti, *215*
Ḫâricîler, *466*
Ḫâriciyye Nâẓırı, *594* (Bk., Sa'îd Paşa Kürd.); XXXVII-VIII, XLIV
Ḫariciyye Neẓâreti, *24*, 46, *46*, 65, 66, *136*, *182*, *451*, *452*, *598*, *602*; XXXII
Hartmann, A. T., Mu'allim, *386*
Hartt, Heinrich, *386*, 390, *393*, 410
Harun, Ḥarûn, Harunluḳ, 596, *596*
Ḥasan, Bey, A'şâr Müdürü, *67*
Ḥasan, Bey, Yere nâhiyesi Müdürü, *67*
Ḥasan, Bey, Rodos Mutasarrıfı, 241, 243, *455*, 457, *589*, 592, *592*
Ḥasan, Bey, müfettiş, 16
Ḥasan, 235, 294, 305 (?)
Ḥasan Çelebî *Teẕkiresi*, 301
Ḥasan Fehmî, Paşa, 44
Ḥasan Ḥüsnî, Paşa, *303*
Ḥasan, Kâmil, Efendi, *634*
Ḥasan Kâẓım, Paşa, 183
Ḥasan, Paşa, Beşiktaş Muḥâfıẓı, LXIII
Ḥasan Paşa-suyu, vakfı, *21*, 40
Ḥasan Ṣıdḳî, Efendi, *254*, *425*, *598* (Bk., Ḥâkim, Ḥâkim Efendi; Nâ'ib.)
Ḥasan, Tenbakücü, LII
Ḥasb-i Ḥâl —Yâḥûd— Eşref ve Kemâl, *601*, *617*
Ḫaşeki, semti, *624*
Ḫâş-köy Tiyatrosu, *404*
Ḫaşır-altına atmaḳ, 270
Hâşimî, Efendi, 229
Ḫaşmet, Bey, 568, *568*, *575*
Ḥaşr, *548*.— Ṣabâḥ-ı ḥaşr, *620*
Ḫaṭîb, Ḫaṭîbler, *395*
Ḫaṭṭ-ı Humâyûn (Bk., Fermân.)
Ḫaṭṭ-ı Humâyûn, Kıbrıslı Kâmil Paşa'ya, *381*
Ḫaṭṭ-ı Humâyûn, Midhat Paşa'ya, *445*
Ḫâver, mec., *680*, 681, 682, 683.— *Muḳaddime*'si, *682*, 683
Havruz, Havrûz, Ḫavruz, *576*.— Havruz döğüşü, 252, *571*, 576, *576*.— Havruza çıkmak, *576*
Ḫayâl, Ḫayâller, *388*, 672.— Ḫayâlât-ı edebiyye, 409.— Ḳuvve-i muḫayyele, *388*

Ḫayāl, gzt., 630.— *Ḫayāl* Maṭba'ası, *90*
Ḫayāl-i fener, 424
Ḫayāt—Tarlḫ Mecmū'ası, 175, 621
Ḫayāt-ı 'Oṣmānl, 500.— Ḫayāt-ı 'Oṣmāniyyeye Bir Naẓar, 500
Ḫaydar, Ḫż. Peyġāmber, *617*
Ḫaydar, Efendi, İcrâ me'mûru, *63*
Ḫayr, 638.— Umûr-ı ḫayriyye, 642
Ḫayr ḳā'idesi, *183*
Ḫayr-i Muṭlaḳ (Bk., Allāh.)
Ḫayret, Meḥmed Bahā'add-Dln Efendi, 197, *197*, 214, *266*, *470*
Ḫayre'd-Dln, Bey, *62* (Bk., Ẓabṭıyye Bölüğü Yüzbaşısı.)
Ḫayrl, Bey, Ruscuklu, *372*
Ḫayrl, Bey, Edirne Defterdârı, *575*
Ḫayrl, Efendi, C. B. Sefîd Vilâyeti Defterdârı, *150-51*, 151, *194*, 219, 221, 305, *368*, 371 (Bk., Defterdâr, Defterdār Efendi.)
Ḫayriyye, Hanım, LXVI
Ḫayriyye, Sulṭān, *629*
Ḫayriyye, Ḫayyire, 506
Ḫayrul'llāh Efendi Tarlḫi, 380
Ḫazarlar, *367*
Ḫażret-i Edîb, *652* (Bk., Aḥmed Midḥat.)
Ḫażret-i Şehinşāhî (Bk., 'Abdu'l-Ḫamîd II.)
Ḫażret-i Veliyyü'n-ni'amî (Bk., Abdu'l-Ḫamîd II.) *18*, 20, 118, 120
Ḫazîne-i devlet, Ḫazîne-i Mâliyye, *102*, *118*, *120*, *137*, 139, 157, *158*, *213*, 428, 431, *437*, *447-48*, 448-49, *449*, 536, *589*, 637
Ḫazîne-i Fünūn, mec., *555*
Ḫazîne-i Ḫāṣṣa, Ḫazîne-i Ḫāṣṣa-i şāhāne, *23*, *134*, 204, *284*, 284, *499*, 500, *517*, 519, *527*, 535, *544*, *596*, 603, *610*; XLII-III
Ḫazîne-i Ḫāṣṣa ḥavâlesi, 478, *478*, 480, 592
Hece Vezni (Bk., Vezn, Vezinler.)
Hediye-i 'Askeriyye Ḳomisyonu (Bk., 'Asker, 'Askerler.)
Helesa, Yelasa, şiir, 443 (Bk., *Bekci Destanı*; *Bekci Türkülsü*.)
Heimet Oder Silistria, 387
Hemâvend-dağı, *657*
Hemşîre, 677 (Bk., Ferîde Ḫanım.)
Henry Holt and Company, *675*
Herât, 197, *205*
Herkit, 103, *164-65*, 166, *173*, 174, *177-78*, *180*, *184*, *190*, 191, *194*, *196*, 269, *269*, 270, 274, *302*, 304, *304*, 592.— Ahâlîsi, *139*, *173*.— Mahkemesi, *194*, 196; XXI, XXVI-VII, XXX, L
Herkit Müdîri, *173*, 178
Herkit Maḥkeme Re'îs Vekîli, *173*, *178*, *194*
Herse, 74, 75.— Yolları, 81
Heşt-Behişt, 301
Heyamola yisa, nidâsı, *442-43*
Hey'et (Bk., 'İlim, 'İlimler.)
Hıristaki, Herse Mahkemesi Re'îsi, 75
Ḫıristiyan, Ḫıristiyanlar, *4*, *5*, 8, *11*, *17*, 18, 19, *20*, *21*, 24, 28, 29, 42, 45, 46, 49, 50-52, 58, 63, 69, 71, *71*, 72, 74, 76, 83, 99, 100, *104*, 105, 106, *109*, *110*, *115*, 118, *140*, *159-60*, 161-62, 186, *194*, *210*, 214, *252*, 256-57, *521*, 524, *540*, 582, 666, *686*, 689.— Ağaları, 31.— Hâkimiyyeti, *255*, 256.— İki Hıristiyan Kızı: Din değiştirme mes'elesi, *27*, 28, 52, 71, *71*, 160-61, *161*, *686*, 688, *688*, 689-90.— Mahalleleri, *355*.— Mektebleri, 540.— Murâbahacıları, 689.— Papasları, *109*; XVI-VII, XXIV, XXXII, XXXVI
Ḫıristiyan Ḳaymaḳām, *572*, *591* (Bk., Todoraki, Efendi.)
Ḫıristiyanlıḳ, 29, *129*, *255*, 256
Ḫıristiyanlıḳ-İslâmlıḳ iddi'âları, *21*; XLV
Ḫıristofi, Efendi, mühendis, *83*
Ḫırvat, Ḫırvatlar, *102*, 665
Ḫıżır, Paşa, 592
Ḫicâz, *335*
Hicv, Hicviyyeler, *417-18*, 419, *443-45*

"Hiçbir Yerde Neşredilmemiş Mektûblarıyle 'Abdülḥak Ḥâmid'in Ḥayâtından Yapraklar„, 621
Ḫidîv, 88 (Bk., Tevfîḳ, Meḥmed Paşa.)
Ḥikmet, Bey, *670*
Ḥikmet Maṭba'a-i İslâmiyyesi, *344*
Ḫilâfet, 649
Ḫilâfet, Ḫilâfet-i seniyye, 97, 99, *104*, 107.— Cenâb-ı Ḫilâfet-penâhî, *129*, 355.— Ḫilâfet-penâhî, 101, 130, 359, 468, 510.— Maḳâm-ı Celîl-i Ḫilâfet, 101; LVIII
Hilâl, *651-52*
Hilâl-i 'Oṣmânî (Bk., *Tecessüm etmiş manzûmesi.*)
Hillelson, S., *195*
Hind, 206, 207.— Ahâlîsi, 206.— Dâhilî ihtilâlleri, 206.— Hind elbisesi, 681
Hind-Efġân Savaşı, *205*, *206*, 206, *210*; XLVI
Hindistân, *195*, 197, *210*
Hirch (Baron Maurice de Gerteuthe) mes'elesi, 176, *176*
Ḫirebet, Ḫırabet, Efendi, *398*, *478*, 478, 555 (Bk., Cezâ Re'îsi Efendi.); XL
Ḫişâr, mec., *458*
A History of French Literature, *675*
Ḫitâm, Ḫitâm-ı 'Acemî, *678*, *680*, 680-81 (Bk., Kemâl, Meḥmed Nâmıḳ.)
Ḫîve, 216
Ḫizmet (*Ḫidmet*), gzt., *371-73*, 373, 376, *622*
Ḫ. Nâẓım, *94* (Bk., Aḥmed Reşîd.)
Ḫoca, Ḫocalar, 70, 98, *108*, *109*, 112-13, *115*, 118, 121, *122*, *154*, 155, *186*, 672
Ḫoca Efendi, 121
Ḫoca Ḫanım, 37
Ḫoca Sa'de'd-Dîn, Efendi, *192*, *317*, 553
Ḫoca Tarîḫi, 193, 480, *480*, 553; LV
Ḫoḳand, 216
Hollanda, *565*, 565
Ḫoş Ṣadâ, *616*
Hubner, Otto, *641*
Ḫübyâr mahallesi, *329*, *598*
Ḫübyâr Maḥalle Mektebi, *584*
Ḫudâ, Ḫudây-i Te'âlâ (Bk., Allâh.)
Ḫudâvendigâr Vilâyeti, *527*, *531* (Bk., Bursa.)
Hugo, Victor, 387, 614, *614*; XLV
Ḫuḳûḳ, *630*, *635* (Bk., *Ḫuḳûḳ-ı 'Umûmiyye.*)
Ḫuḳûḳ, Ḫuḳûḳ 'ilmi, *141*, 144, *630*, *633*, *635*, 638, 650.— Ḫuḳûḳ-ı Ḫuṣûṣiyye, *631*.— Ḫuḳûḳ-ı Ḥükmiyye, 638.— Ḫuḳûḳ-ı İlâhiyye, *632* (Bk., Ḫuḳûḳ-ı Ṭabî'iyye).— Ḫuḳûḳ-ı Mevżû'a, *632*, 634, 645.— Ḫuḳûḳ-ı Ṭabî'iyye, *632*, *634*, 645.— Ḫuḳûḳ-ı 'Umûmiyye, *631*; Dâḫilî Ḫuḳûḳ-ı 'Umûmiyye, *631*; Ḫâricî Ḫuḳûḳ-ı 'Umûmiyye, *631* (Bk., Fenn-i Ḫuḳûḳ.)
Ḫuḳûḳ Mektebi, 401.— Ḫuḳûḳ dersleri, *213*.— Türk Ḫuḳûḳ tarîḫi, *633*
Ḫuḳûḳ Müşâvirleri, *182*
Ḫuḳûḳ-ı 'Umûmiyye, *629-31*, *634-35*, 637-50.— *Muḳaddime*'si, *630-31*, 637-38, 640
Ḫukûmdâr, *550* (Bk., *Le Prince.*)
Ḫukûmet, *631*, *646*.— Ḫukûmet-i tevkîliyye, 647
Ḫukûmet-i Devlet-i Aliyye (Bk., 'Oṣmânlı Devleti.)
Ḫukûmet-i Seniyye (Bk., 'Oṣmânlı Devleti.)
Ḫulḳî, Bey, 251, *255*, 383
Humâyûn (Bk., 'Abdu'l-Ḥamîd II., Sulṭân.)
Humbert I., *395*
Hunûd, *216*
Ḫuri, Ṣofi, *192*
Ḫurşîd Paşa, Gürci, Adana Mutasarrıfı, *220-21*, 221
Ḫurşîd, Paşa, Ser-asker, *11*
Ḫusâme'd-Dîn, Efendi, Hoca, *553*
Ḫusrev, Paşa, Koca, *268*, 268
Ḫusrev, Paşa, Ḥüseyin, *198*
Ḫusrev, Mülâzim, 61
Ḫuṣûṣî İlk Türkce Gazetemiz Tercemân-ı Aḥvâl ve Âgâh Efendi, *22*
Ḫużûr (Bk., 'Abdu'l-Ḥamîd II., Sulṭân.)

Ḥürmet, *281*, 283, 295
Ḥürriyyet, 638.— Cemāl-i ḥürriyyet, *620*.— Esīr-i ḥürriyyet, *621* (Bk., 'Oṣmānlı, 'Oṣmānlılar.); LI
Ḥürriyyet, gzt., Avrupa'da, *403-,541*, *630*
Ḥürriyyet, gzt., İstanbul'da, *466*
Ḥüseyin, 571
Ḥüseyin, Efendi, Ayasu nâhiye müdürü, 67
Ḥüseyin, Efendi, Emlâk Tahrîri Komisyonu Baṣ-kâtibi, 67, *67*
Ḥüseyin, Paṣa, Hācegân'dan, *469*, 470
Ḥüseyin, Paṣa, Ser-asker, *51*
Ḥüseyin Ḥilmī, Efendi (Paṣa), *4*, 57, 60, *154*, 156, *220*, 258, *278*, *287-88*, 291, *602*, *622*, 663, *676* (Bk., Mektūbcu Bey.); XLV, XLVIII, LXVI, LXXI
Ḥüseyin Ḥusāme'd-Dīn, *112*, *114*, *158*, *188*, *262*, *287*, *299*, *306*, *379*, *555*
Ḥüseyin Kāẓım, *192*
Ḥüseyin Vā'iẓ, 638
Ḥüsn ü 'Aṣḳ, *502*
Ḥüsnī, Bey, *620*
Ḥüsnī, Efendi, Tahrîrât Kalemi Müdür Mu'āvini, 274, *274*, 283, *283*; LX
Ḥüsnī, Bey, Midilli A'ṣâr Müdürü, 42, 55, 72, 77, 79, 196, *196-97*, 297
Ḥüsnī, Bey (?), 156

İbn Ḫaldūn'lar, *189*, 190
İbn Kemāl, 301, *301*
İbn Kemāl'in *tercemesi*, 301 (Bk., *Heṣt Behiṣt*.)
İbn Sînā, 638
İbnü'l-Eṣīr, *365*, 366
İbrāhīm, jandarma, *310*
İbrāhīm, Efendi, Meclis-i Mâliyye Hey'eti Re'îsi, 177, *450*, 450
İbrāhīm, Bey, Ṣāḥib-zâde, *621*
İbrāhīm, Bey, Ṣārım, *532*
İbrāhīm, Paṣa, Ḳavalalı, *317*
İbrāhīm, Bey, Ṭopal 'Oṣmān Paṣa-zâde, *469*
'İbret, gzt., *541*
"*'İbret-āmīz Bir Miṣāl*,, , *406*
İbşara, İpşara, *535*, *607*, 611, *611*, 615, *625*.— *İbşara* gemisi, *11*
İbşīhī, *189*
İbyoz, *62*
İcād (Bk., Edebî Ṣan'atler.)
"*İcmāl-i Aḥvāl*,, , *133*
"*İcmāl-i Aḥvāl*,, , *372*
İctihād, 650 (Bk., İnṣāf-ı ṭabî'î.)
İdrîs-i Bidlîsî, 301
İgnatiyef, General, 665
İgnatyos, *162*
İḥsān-ı ṭabî'î, *632* ,649 (Bk., İctihād.)
"*İḫṭār-ı Ṭābı'*,, , *466*
İhtidā, 214 (Bk., Ḥıristiyan, Ḥıristiyanlar.)
İḥyāu'l-'Ulūm, *641*
İḫtiyār Meclisleri (Bk., İsporat-adaları; Midilli-adası; Sakız-adası.)
İḳdām, gzt., 277; LXIII
İḳdām Maṭba'ası, *469*, *496*, *540*, *620*, *641*
İkinci Kātib, Mābeyn Kātib-i Ṣānîsi, 236, 450, *450* (Bk., Ḥaci Ḳadrî, İbrāhim Bey.)
II. Meşrūṭiyyet, *405*, *475*, *512*, *517-18*
II. Millî Türḳoloji Ḳonġresi, *640*
İksenofon (Iksınofen), 63, *63*
'İlāclı, 16, *16*
"*İ'lān-ı Ḥuṣūṣî*,, , *635*
İlġar, İḥsān, *466*
İlġar, 'Ulviyye, *466*
İlhāmî, *330* (Bk., Bolayir, 'Alî Ekrem.)
İlia Akadi (Acadi), *201*, *202*, *208*, 375, *375*, 377-78, 437 (Bk., İngiltere Konsolos-hânesi tercemânı; Muḫbir-i Ṣādıḳ.); XXX, XXXI
İlk Türk Pozitivist ve Naturalisti Beşīr Fu'ād, *387*, *389*, *419*
İlk-zamān, *364*
İllustration, mec., *214*
'İlm, 'İlimler, 638.— İlm-i Ādābü'l-Mülūk, *641*.— Aḫlāḳ, *632*, 638-39, *641*, 642.— *Astrologie* (İlm-i Nucūm), *551*.— *Astronomie* (İlm-i Hey'et), *551*.— Fıḳh, *287*, 631, 647; uṣūl-i Fıḳh, *598*.— Ḥadîṣ, *584*; muḥaddiṣîn-i ḳādîme, 642.— Ḥu-

ḳuḳ, *645*; 'İlm-i ḥaḳ, *632*, 638; 'İlm-i nā-ḥaḳ, *632*, 638-39.— İḳtiṣād, *141*, *235*.— Kelām, *425*, *598*.— Ḳozmoğrafya, *387*.— Manṭıḳ, 640.— Naḥv, 217.— Nucūm (Hey'et), *286*, *310*, *546*, *551*, *598*.— Riyāżiyyāt, 345.— Siyāset, *641*.— Tarīḫ, *364*, 510, 646.— 'İlm-i Tedbīr; İlm-i Tedbīr-i Menzil, *632*, *634*, *641-42*.— Ṭıb, 661 (Bk., Fen; Funūn; Ḥuḳūḳ; 'Ulūm.)

'İlm-i Şervet (Aḥmed İḥsān), *641*

'İlm-i Şervet (Kemāl Paşa-zāde Sa'īd), *641*

'İlm-i Şervet (Münīf Paşa), *641*

'İlm-i Şervet —yāḫūd— 'İlm-i İḳtiṣād (Aḳyiğit-zāde), *641*

'İlm-i Tedbīr-i Şervet, *641* (A. Ḥilmī),

'İlmî İştiġālāt; İştiġālāt-ı 'İlmiyye, *631*, *641*, *645*, *648*

İmām, İmāmlar, 113, XXIII

İmāmü'l-Müslimīn; İmāmü'l-Müslimīn Efendimiz (Bk., 'Abdu'l-Ḥamīd II., Sulṭān.)

İmlā, 390

İmroz, nâhiye, *572*; XXXVI

İnal, İ.E.M. Kemāl, *18*, *112*, *114*, *141*, *158*, *177*, *188*, *197*, *201*, *211*, *262*, *265*, *277*, *287-88*, *299*, *300*, *303*, *306*, *329*, *344*, *379*, *381*, *433*, *445*, *452*, *458*, *477*, *511*, *555*, *584*, *602*, *616*, *620*, *629*, *637*, *675*, *684*; LXVI

İnan, 'Abdü'l-Ḳādir, *403*

İnāṣ Rüşdiyyesi, 162; XXV

'İnāyet-i İlāhiyye (Bk., Allāh.)

'İnāyet-i Mülūkāne (Bk., 'Abdu'l-Ḥamīd II., Sulṭān.)

İnch Quatre (4 inc), *471*

İncirli, nâhiye, *535*

İngiliz, İngilizler, 17, *86*, 184, *194*, *201*, 203, *205*, 216, 328, 376, *436*, *451*, 452, *477*, 479-80, *490*, 491.— 'Âlimleri, 376.— Ana mektebleri, 582.— Gemisi, *377*.— Lirası, 544.— Ordusu, *205*.— Posta Kâğadı, *624*.— Siyâseti, *373*, *436*.— Ticâreti, *589*, 592.— Vapuru, vapurları, 229, 231, 291, 294, 357 (Bk., *Asia Minor* kumPanyası.); XIX, XXX, XXXI, XXXIV-V

İngiliz Ḳonsolosu, *136*, *373*, 377-78, 437, *437*, *460*, 461, 464, *464*, 470, 472, 497 (Bk., Calvert, Edmund.); XXXIV

İngiliz, İngiltere Ḳonsolos-ḫānesi Tercemān'ı, 375, 377-78, 437, 451-53, 470, 688, *689* (Bk., İlia Akadi.); XXXII

İngilizce, *15*, 51, *89*, 377

İngiltere, Devleti, 64, 175, *194-95*, 197, 204, 206, 207, 210, 214, 216, 218, 376, *464*.— Desâyisi, 437.— Kıraliyyet deniz kuvvetleri, *465*.— Konsolos-hânesi, 201-202, 375, *375*, 378, *437*, 689.— *Parliament*'i, 197, 214.— Sefâret-hânesi, *437*, *689*.— Vükelâsı, 197; XXXI

İnḳılāb, XV, LXXII

İnḳılāb Kitabevi, *214*, *263*, *278*, *282*, *330*, *442*, *540*, *548*, *561*

İnḳılāb-ı Kebīr Tarīḫi, *598*

İnḳılāb ve Aḳa Kitabevleri, *92*

İnşāf-ı ṭabī'ī, *632*, 649-50 (Bk., İctihād.)

İnsāniyyet, 632

İnşā', 660, *683* (Bk., Neşr, Neşir.)

İntibāh, *90*, *91*, 91, *92*.— *İntibāh*, *'Alī Bey'iñ Sergüzeşti*, *92*.— *İntibāh*, *Sergüzeşt-i 'Alī Bey*, *91*; L, LI, LII

Intibah, ou les d'adventures d'Ali Bey, LII

İntibāh Zili, *515* (Bk., Kemāl, Meḥmed Nāmıḳ.)

İpoḳrat Taylaryos, *687-88*

İrādāt-i meşiyyet (Bk., Allāh.)

İrāde-i 'Aliyye (Bk., Allāh.)

İrāde-i Seniyye; İrāde-i Seniyye-i pādişāhī, *109*, 523, *607*.— Âgâh Efendi'nin afvı için, *23*, 30.— A. Ekrem Bolayir'e Rütbe tevcīhi, *598-99*, 601, 602, *602*, *603*, 604, *612*.— Gümrük resmi, *167*.— İsporat-adaları nufûs sayımı, *239*, 242.— İstanköy İ'dâdîsi'nin te'sîsi,

113, 251.— Kalimnoz'a Hıristiyan kaymakamın ta'yîni durdurulması için, 524, *524*.— Kânî Paşa-zâde Rif'at'in Parist'te tahsiline, *630*.— Kemâl hakkında : Hazîne-i Hâssa'dan bağlanan maâşı, *284*, 285.— Midilli Mutasarrıflığı'ndan azli, *198*, 199; muhâkeme edilmesine, *21*, *225*, 256; tekrâr ta'yînine, 257; resmi ba'zı isteklerinin yerine getirileceğine, *159*; Rodos Mutasarrıflığı'na ta'yînine, *5*, 103, 256; Rodos'un C.B.S. Vilâyeti merkezi olması, *470*, *487*, 491 ; Sakız Mutasarrıflığı'na ta'yîni, 497; *Osmanlı Tarîhi* neşrinin önlenmesi, *510*, *523*; Bolayir'e gömülmesi, mezârının yaptırılması, *616*.— Menâfi'-i Umûmiyye Sandıkları sermâye ve sarfiyyâtı, *108*.— Menemenli Rif'at hakkında : Adana Defterdârlığı'na ta'yîni, 191, 196; bir başka yere nakli, *302*, 303, *458*; Rodos'a yakın yere nakli, 371, 380; Adana'dan nakli, 441, *455*, 457, 459; Ankara Defterdârlığı'na, 492, *501*, 504, 507, *507*; Konya Defterdârlığı'na ta'yîni, *507*, 507.— Me'mûrların ta'yîni, azli hakkında, 47, 280.— Midilli mekteblerine para ayrılması, *158*.— Rodos köylerinde üç câmi'in yapımı, *126*, 127, *129*, 130, *133*, 305, 354; yaptırılan câmi'lerin kalfa ve müstahdemlerinin mükâfâtlandırılması, *358*.— Rodos İslâmı'nın silâh altına alınmaması için, 162.— Sakız Limanı'nın ta'mir ve temizletilmesi, 549 .— Ser-hâne vakfı dolayısıyle, *207*, *208*.— Sömbeki'de nufûs sayımı, *228*, 229.— Rodos'a sürgün edilenler, *183*; XVI, XIX, XXII-III, XXXV - VII, XLI, XLIII-IV, LIII, LVIII, LXI

İrân, 216, 466, 657, *657*.— Edebiyâtı, *387*.— Eski Hanları, 647.— Suvârileri, 647.— Şehbenderliği, *181*.— Atalar sözü, 177, *593*, 593

İrân Sefîri, 177

İrânlı, İrânlılar (İrâniyyân), 93 (Bk., 'Acem, 'Acemler.)

'İrfân Yayınevi, *541*

İrtidâd, 99, *126*, 127-28, 130, *159* (Bk., Tanaşşur.); XXII

'İsâ, Peygamber, 664

İsâğûci, 640

İsaḳ, 677

İsaḳ İsa'îl (Bk., Ḫaḫam-başı.)

'İsevî, 'İseviler, 666

İskender, Paşa *674*

İskenderiyye, *149*, 170, *180*, *187*, *208*, *224*, *249*, *256*, 303, *310*, *383*, *442*, *457*, *481*, 494, *540*, *617*, *623*.— İskenderiyye engini, 97

İskenderiyye Paṭrıḳı, 30

İskit, Server, *22*, *23*

İṣlâḥu't-Taḳvîm, *344*

İslâm, İslâmlar, *4*, *5*, *11*, 28, 33, 34, 35, *35*, 49, 50, 51, 62, 73-76, 78, 96, *96*, 97-101, 105, *108*, 114-*15*, 119, *120*, *126*, 131-32, *140*, 142, 146, *147*, *154*, *157-59*, *161*, 162, 164, 213, 333, 366, *465*, 475, 657.— Aceze-i İslâm, 355.— Ahlâk-ı İslâmiyye, 644.— Âileleri, *355*.— 'Aḳâ'id-i bâṭıla, 646.— 'Aḳâ'id-i İslâmiyye, 638.— Diyânet-i İslâmiyye, 101.— DIni, 355, *632*.— Düvel-i İslâmiyye, *465*.— Fırḳa-i İslâmiyye, 101.— Fuyûżât-ı İslâmiyye, 118.— Ḥamiyyet-i İslâmiyye, 166, 524.— İslâmiyyet, 28, 34, *71*, 97, 98, *634*.— Ḳavâ'id-i İslâmiyye, 647.— Ḳavâ'id-i siyâsiyye-i İslâmiyye, 638.— İslâm mektebleri (Mekâtib-i İslâmiyye), 35, 36, 131, 686, 689.— İslâm nufûsu (Nufûs-ı İslâmiyye), 98-100, *104*, 105, *126*.— İslâm Milleti, *133*.— Müberrât-ı İslâmiyye, 34.— Şe'â'ir-i İslâmiyye, *35*.— 'Ulemây-i İslâmiyye, 245, 638, 645 -46 (Bk., Meẕheb; Müslümân, Müslümânlar.); XVI, XXII-IV, XLV-VI, LXII

İslâm, Bey, Asâkir-i şâhâne Kaymakamı, *662*, 663
İslâm, Bey, Vak'a kahramanı : *Vatan*'da, *89*, *512*, *405*
İslâm Ansiklopedisi, *195*, *366*, *386*, *522*, *527*, *552*, *633*
İslâm Kadınlarında Ḥürriyyet, *471* (Bk., *Müslimeler Ḥürriyyeti.*)
İslâmiyyet, 118, XXIV
İsm-i A'ẓam-ı İlâhî (Bk., Allâh.)
İsmâ'îl, Bey, Hâriciyye kâtibi, 23
İsmâ'îl, Bey, Husrev Paşa dâmâdı, *198*
İsmâ'îl, Bey, Herse nâhiyesi müdürü, 75
İsmâ'îl, Bey, Yere nâhiyesi İslâmı'ndan, 66
İsmâ'îl, Paşa, Ḫidîv, 214
İsmâ'îl, Paşa, *469*
İsmâ'îl Ferruḫ, Efendi, Ankaravî, 553
İsmâ'îl Ḥaḳḳî, Paşa, *3*, *5*, *6*, 6, *80*, 81, 112, *132*, 133, *157*, *161*, *165*, 165, *167-168*, 169, *170*, 172, 175, *187*, 188, *189*, 190-91, *193-94*, 196, *205*, 206, *209*, 213, *225*, *249*, 251, *255*, *302*, 304, *420*, *592*, *685-86*, *686* (Bk., Vâli, Vâli Paşa.); XVI-VII, XIX, XXVII-IX, XXXIII, XLV-VI, LXI, LXIII
İsmâ'îl Nebîl, Bey, Kapu-kethudâsı, 198, *198*, 206, 214, 219, 229, 253
İsmâ'îl Şükrî, Dr., *620*
'İşmet, Bey, Polhinit halkından, 71
İspanya, *87*.— Konsolosluğu, *136*; XXXI
İspanya Kıraliçesi (Marie-Christine), 87
İspirelli, İstirati, Ayasu Muhtârı, 68, *68*, *689*, 690
İspiro, Ser-teftiş, 58, 59, 77, 691
İsporastis, gzt., *168*; XXIX
İsporat-adaları, 120, *167*, 174, 188, 226, 229, 238, *239*, 240-41, 267, 269, 275, *304*, *358*, 360, 437, *447-48*, 448-50, *451*, 535, 592.— Halkı, *137*, 140.— İhtiyâr Meclisleri, 240 (Bk., Adalar; Aḳdeñiz-adaları.); XIX, XXI, XXVI, XXIX, XXX
İstanbul, *4*, *5*, 12-14, *19*, 24, 25, *26*, 29, 30, 34, 37, 40, 43, 53, 70, 73, *82*, *89-92*, *102*, 113, *114-15*, *122-23*, 123, *124*, *129*, *131*, 131, *141*, *145-46*, *153-54*, 155-56, *156*, *158*, 160, *162*, *166*, *170-71*, 171, 176, *176-77*, 180, *183*, 184, *185*, 189, *189*, *192*, 193, *194*, 196, *197*, 199, *200*, *201*, *205*, 209, *210-12*, 214, *215*, *217*, 218, *220*, *224*, 229, *230*, *234*, *237*, 239, *248-49*, 252-53, 259, 262, *263*, *268*, 273, *277-78*, *281-82*, *286-87*, *299*, 302, 305, *312*, *316-17*, *319*, 320, 324, *324*, 328, *329-30*, *334-36*, *338*, *342*, *344-46*, 347, *349*, 350, 354, *359*, 366, *366*, 367-69, 371, *372*, 374-75, *376*, 379, *379*, *381*, *385*, 385, *388*, *391-92*, *394*, 396, *398-400*, 400, 401, *403*, 404, *405*, *407*, *409*, *413*, *418*, *420*, 422, *423*, 424-26, *430-31*, *433*, 435-36, *436-37*, 439, *440*, *442*, 443, *445*, 446, *448*, *450-52*, 455, *456*, *459*, 460, *460*, *464*, *467*, *469*, *471-72*, *477*, 480, *488-89*, 489, *490*, 491, *492*, *496*, *499*, *500*, *512-13*, 518, 520, *520*, 522-23, 525, *527*, 528-29, *531*, 532-35, *536*, *538*, *541-42*, *545*, 545-46, *548*, 549, *551*, 552, *552*, *555-56*, *561-62*, 562, 564, *564*, 566, 569, *569-70*, *571*, 574-75, *575*, 577, *578-79*, 581, *583-84*, 585, *585*, 586, *586*, 587, *587*, 593, *598-99*, 600, *602*, *605*, 606, *606*, 609-10, *612*, *614-17*, *619-21*, *623*, *629*, *633*, *636*, *639*, *641*, *646*, *651*, *661-63*, 668, *669*, *673*, *675-77*, *681-82*, 682, *687-88*.— Askerî Lisesi, *342*.— Çeşmeleri, *116*.— Kadınları, 424.— Mektebleri, *9*, 56 (Bk., Der-Sa'âdet; Ḳoṣṭanṭaniyye.); XV, XXII, XXV-VII, XXXII, XLII-V, LII, LV-LVII, LIX, LXIII-IV, LXVI
"*İstanbul—Ḫavâdiş-i İstiḫbârât*„, *620*
İstanbul İmparaṭorluğu, 366
İstanbul İmparaṭoru (Mihail Paleologos), 367
İstanbul Pâyesi, *287*
İstanbul Şehr-Eminleri, *192*
İstanbul Üniversitesi Edebiyât Fakültesi, *387*, *562*, *569*.— Matbaası, *569*

İstanbul Üniversitesi Kütübhânesi Türkce Basmalar Katalogu, 651
İstanbullu, İstanbullular, *349*
İstanbulov, *403*
İstanköy, *106*, 113, 152, *535*, 544.— *İstanköy*, vapuru, *85*, *86*, *166*, *168*, 169, *178*, 188.— *İstanköy Suvârîsi Futuvvetlu 'Alî Sinân Efendi tarafından Ḳaşoṭ ve Kerpe'de İcrâsı Lâzım Gelen Ḥarekâta dâ'ir Ta'lîmât-Nâme'dir, 168*
İsti'āre (Bk., Edebî Şan'atler.)
İstibdād, *617*.— İstibdād idāresi, 646 .—Ḥukûmet-i istibdādiyye, 647
İstibdād'dan Ḥâkimiyyet-i Milliyye'ye, 542
İsti'dād-ı ictimā', *631*
İstiḳbāl, gzt., *91*; LII
İstiḳlāl Lisesi, *543*
İstiḳlāl-i meḥākim, mes'elesi, 185
İstiḳrāż, *542*.— *Emprut Mires* istiḳrāżı, *542*
İstirḳāḳ, *632*, *648*, 648
İsvec, *665*; XLII
İş, mec., *633*
İşḳodra, *171*
İtalya, İtalya Devleti, 216, 421, *550*, *665*, 666, *666*.— İtalya vapuru, 575 -76, *576* (Bk., Coli vapur Kumpanyası; Yorgiyos.) ; XXXI, XLII-IV
İtalya Felāket-zedeleri, LI
İtalya Prensi, Vell-'ahdi, *394*, 397, *398*, *420*, 422 (Bk., Victor, Emmanuel III.)
İtalyan, İtalyanlar, *550*, *687*
İtalyan balıkcıları mes'elesi, *198*, *204* (Bk., Midilli Vaḳ'ası.)
İttifāḳ, gzt., *405*
İttiḥād, gzt., *404*
İttiḥād Baġçesi, *405*
İttiḥād ve Teraḳḳi, gzt., *405*, *619*
İvrindi, *527*
İz, Mâhir, *532*
İzmir, 12, *26*, 28, *43*, *46*, 66, 73, *85*, 88, 155, 175, *175*, 193, 214, 223, 230, 235, 237, 242, 261, 279, 282, 297, 301, 320, *321-22*, 323, *324*, 327, *334*, *338*, *368*, 369, *371-72*, 375, 396, *405*, 456, *457*, 492, 494, 519, 522-23, 528, 561, 566, 569, 573, *575*, 576-77, *603*, *607*, *622*, *665*, *673*, *676*, 677, *677-80*, 681, *692*; XXV, XLIII, LXIX
İzmir Ceneral Konsolosları, *46*.— İstînâf Müdde'î-i Umûmîliği, 282.— Vapuru, *270*
İzmir, gzt., *336*
İzmir-Pāyesi, *287*
İzmir Vilâyet Maṭba'ası, *372*
İzmirli, İzmirliler, *619*
İzmiryoti, 374 (Bk., Simiryoti.)
İzmit, İzmîd, *23*
İzvilaric, İsvilaric, Jean, 65, 66, *181-82*, 665
'İzze'd-Dîn, Keykāvūs II., 366-67
'İzzet, Bey Meclis-i Mâliyye a'zâsı, *575*
'İzzet, Bey, Sömbeki Kaymakamı, 165, *239*, *243*, 251, *255*

Jandarma, Jandarma Niẓâmiyyeleri, *309*, *310-11*, 311-12.— Avrupa'da Jandarma te'sîsâtı, *309*-310
James, Bey, Vilâyet Baş-mühendisi, 59, *59*, 172 (Bk., Baş-mühendis.)
Jouffroy, *634*
Jön Türkler, LXIII
Justinyani (Bk., Custinyani.)

Ḳa'ānî, 426 (Bk., Şifre.)
Ḳabaṭaş, semt, *603*, *510*
Ka'be, *333-34*
Kābil, *205*
Ḳaçaḳcılar, Ḳaçakcılık, 450 .— Barut kaçakcılığı, *448*, 450.— Çam Kabuğu, *448*, 450.— Gümrük, 66.— Kereste, *448*, 450.— Tuz, 79, *84*, *448*, 450.— Tütün, 79, *201*, *432-33*, 433, *448*, 450, *473*, 474, 476; XXVII-VIII
Ḳader Maṭba'ası, *471*
Ḳāḍı, 50 (Bk., Es'ad Efendi.)
Ḳāḍı Efendiler, 664
Ḳāḍı-'asker, 236

Ḳāḍı-köyü, *405*
Ḳadın, Ḳadınlar, 37, 122, 161, 379, *405*, 424 (Bk., İslām, İslāmlar.)
Ḳadın, mec., *471*, *620*
Ḳadın, şiir, *620*
Ḳadrî, Bey, ser-ḥafiyye, *513*
Ḳadrî, Bey, Vâli, 261, 341, *341*, *607*
Ḳadrî, Paşa, *670*
Ḳāf-dağı, 657, 666
Ḳafesoğlu, İbrāhîm, *366*
Kāfir, Kāfirler, *317*, 395, 639
Ḳāfiye, 658-59, *659*, 671
Ḳahhār (Bk., Allāh.)
Ḳāhire (Bk., *Caire*.)
Ḳahve, men'i, 646
Ḳā'im birāder, 69 (Bk., Neş'et Bey.)
Ḳā'ime, *540*, *542*
Ḳal'a eczâcısı, Bińbaşı, 61
Ḳalabaḳa-derbendi, 663
Ḳaladaki, Nikite, *188*; XXVIII
Ḳalamine-köyü, 118, *133*, 354-55; XXIII-IV
Ḳalamoti, nâhiye, 535
Ḳalem, 172 (Bk., Bāb-ı 'Āli Terceme Odası.)
Ḳalem-şāh, *522*
Ḳalemtıraş, ḳalemtıraşlar, 203, 254, 465, 480, 492, 500, 506.— Fahrî kalemtıraşı, 495, 500.— Fennî, 254, *460*, 461, *504*, 506.— Kâtibî, *460*, 461.— Muhibbî, 203, *460*, 461, 495, 522.— Recâ'î, 172.— Vasfî, 172.— Kalemtıraşcı (Bk., 'Acem İsmā'îl; Mecîd.)
Ḳaliforniya, 357
Ḳalimnoz, Ḳalimnos, *521*, 524, *524*, *535*, *538*, 543, 546, *571-72*, *591*, 592, 597.— Kalimnoz mes'elesi, *571*, 572, 578, 597; XXXVI-IX, LXIX
Ḳalonya, nâhiye, 75-76, 667.— Manastırı, 76, *162*, 252.— Üzümü, 43.— Yolları, *79*, 81
Ḳalonya Despotu, Metrepolidi, 162, 252, *253* (Bk., Ġaliḳa.)
Kāmil, Efendi, Pilmar A'şâr Me'mûru, 72
Kāmil, Paşa, Yūsuf, 459
Ḳāmūs, Arabca, *393*, *397*, *403*, 414, *466*
Ḳāmūs, tercemesi, *146*, *176*, 392, *392*, *403*, 414-15, *466*, 640
Ḳāmūs-ı Türkî, *496*
Ḳāmūsu'l-A'lām, *147*, *317*, *469*
Ḳanā'at Kitābḫānesi, *29*, *366*, *542*
Ḳanali, Dimestoḳli, 78, *78*
Ḳanāre, *146* (Bk., Ser-ḫāne.)
Ḳandahār, *205*
Ḳandîl gecesi, Mevlid Kandili, *124*, *287*, 613, *613*
Ḳanlı Ḳomentaki (Ḳomennaki ?), *73*, 73, 84
Ḳānūn, *632-34*, 638, 643-50
Ḳānūn-ı Cezā, 380
Ḳānūn-ı İlāhî; Ḳavānîn-i İlāhiyye (Bk., Allāh.)
Ḳānūn-ı Ṭabî'î; Ḳavānîn-i Ṭabî'iyye (Bk., Allāh.)
Ḳapalı-çarşı, XLII
Ḳapiye-köyü, 77
Ḳaplan, Meḥmed, *92*
Ḳapudan Paşa, 26
Ḳar Fırtınası, *471*
Ḳara Meḥmed, Paşa, 11
Ḳarabet ve Ḳaşbar Maṭba'ası, *248*
Ḳaraca-Aḥmed Ḳabristānı, *116*
Ḳaradaġlı, Ḳaradaġlılar, *171*
Ḳaradeñiz, *443*
Ḳaragöz, Paşa, *317*
Ḳaragöz oyunu (Bk., *Şalıncaḳ Şaflası*.)
Ḳaragöz Sāl-Nāmesi, *23*
Ḳaragöz'üñ gevezeliği, 658
"*Ḳara Günlerim*,,, *204*
Ḳara-Ḥiṣār-ı Ṣaḥib, *430* (Bk., Afyon Ḳara-Ḥiṣārı.)
Ḳara 'İsa, *520*, 522, *522*
Ḳara-'İsalı, kazâsı, *212*
Ḳaral, Enver Ziyā, *195*, *279*, *396*
Ḳarantina, *274*, *277*
Ḳarasi (Ḳaresi) Bey, *522*
Ḳarasi, vilâyeti, *191*, *512*, 514, *514*, 516, *520-22*, 522, 525, *527*, 529, *529*, *531*, 532, *532-33*, 534-35, *545*

Ḳarasi-Oğulları, *520*, *522*
Ḳarasi-Oğulları, mad., *522*, *527*
Ḳaraṭay, Fehmî Edhem, *651*
Ḳaravokiros, Dr., 218, 299
Ḳardamile, nâhiyesi, *535*
Kārḫāne köpeği, *fıkra*, 453
Ḳarın-aġrısı, Ḳarnaḳsı, 496, *496*
"*Ḳāri*'„, 204
"*Ḳāri'în'e*„, *635-36*
Ḳarsuẕot (*Ḳrsuẕt?*), 297, *297*
Ḳaryoṭ, 476, *476*, *535* (Bk., Niḳara.).— Bidâyet Mahkemesi, *6*, 8; XVIII
Ḳaşîde, 201.— Yenişehirli Avnî, *211*, 684-85.— N. Kemâl, 266, *266*
Ḳassām-ı Ṭabî'at (Bk., Allâh.)
Ḳaşun, nâhiyesi, *316*
Ḳaş, kazâsı, *310*
Kaşġar, 365
Ḳaşoṭ-adası, *149*, *167-68*, 169, *209*, *304*, *383*; XXVIII-XXX
Ḳaşoṭ Ḳaymaḳāmı, 169 (Bk., Patridi.)
Ḳaṭavya, nâhiyesi, *311*
Ḳaṭırcı-oğlu, âilesi, *344*
Kâtib Çelebî, *338*, 339, 400
Ḳatolik, Ḳatolikler, 563
Ḳavânîn-i İlâhî, Ḳavânîn-i İlâhiyye (Bk., Allâh.)
Ḳavânîn-i Mevżû'a, 647-648 (Bk., Ḥuḳûḳ.)
Ḳavanos-zâdeler, 176, *176-77*
Ḳavanos-zâde Ḥüseyin, Paşa, *176*
Ḳavâş, Ḳavâşlar, 311
Ḳavşıra, armudu, *518*
Ḳay, *237*
Ḳaya Nûrî, *471*
Ḳayfe dozni, *237*
Ḳayfe ġaydı 237, 237
Ḳayıḳcı, Ḳayıḳcılar, 40.— Makineli sünger kayıkcıları, *85*, *86*, *135-37*, 138-39, *139*, 140, 164, 166, *173*, *177-80*, 181, *194*, 241, *241*, 252, *263*, 265-66, *269*, 270.— Permeci kayıkcılar, *40*.— *Ta'lîmât-nâmesi*, *40* (Bk., Sünger avcuları; Yunanlı, Yunanlılar.)
Ḳayşeri, *557*
Ḳayşeri Şâ'irleri, *557*
Ḳażā', 647
Ḳazaḳ, Ḳazaḳlar, 416
Kāẓım, Efendi, Mâbeyn Kâtib-i husûsîsi, *613*
Kāẓım Paşa, Mûsa, *183*,183
Kefâlet-i muḳaddese, 639
Kel-oğlan, 530
Kelime-i Şahâdet, 109
Kemâl, *282*, *288*
Kemâl (Bk., Nâmdaş.)
Kemâl, Efendi, *17-19*, 19, *135*, 137, *145*, 146, *160*, 171, 177, 185, 191, *191*, 196, *196* (Bk., Muḥâsebeci Efendi.)
Kemâl, Meḥmed Nâmık (Bk., Biz Ḥażretleri; Edîb-i münferid; Ḥitâm-ı 'Acemî; İntibâh Zili; Muḫbir; Paşa Baba; Türk Vaṭan-perveri.); XV, XXX, XLVIII-IX, LVIII, LXXII
Kemâl, Meḥmed Nâmık, mad., *386*
"*Kemâl Beyefendi Mes'elesi—Midilli'den Taḥrîrât-ı Maḫṣûṣa*„, *18*
"*Kemâl Beyefendi'niñ Ma'ârif Neẓâreti Cânib-i 'Âlisi'ne Bir 'Arżâsı Şüretidir*„, *361*
"*Kemâl Bey Merḥûmuñ Taṣvîri; Vaṭan—Yâḫûd— Silistire Tiyatrosu, Silistire Muḥâṣarası*„, *405*
Kemâl Bey'iñ Terceme-i Ḥâli, *623*
"*Kemâl gibi Vucûdu Ḥaḳîḳaten Nâdir şeylerden Olan Bir Edîb-i Kemâlât-perver'iñ Żiyâ'ı*„, *622*
Kemâl Paşa-zâde (Bk., İbn Kemâl.)
Kemâle'd-Dîn Çelebî, *431*
"*Kemâl-zâde 'Alî Ekrem Beyefendi'de Bir Gün*„, *329*, *425*, *584*, *598*, *602*
"*Kemâli'ñ Ḳabrini Żiyâret*„, *619*
"*Kemâl'iñ 'Oṣmânlı Tarîḫi*„, *509*
Ken'ân Rifâ'î ve Yirminci 'Aṣrıñ Işığında Müslümânlıḳ, *192*
Kenç, Fârûḳ, *191*, *220-22*, *325*, *332-31*, *335-37*, *489*, *629*, *674*, *677*; LXX
Kerbelâ, sahrâları, 31
Kerîm (Bk., Allâh.)

Kerîme-i Kemâl, 126 (Bk., Ferîde Hanım.)
Kerman, Zeyneb, *387*, *561*
Kermez, hastalığı, 142, *142*
Kerpe, *6*, 8, *148*, 149, *164*, *167-68*, 169, *178*, *187*, *208*, 209, *209*, *224-26*, 226-27, 229-30, 242, *242*, 267, *381-82*, 382, *383*, 384, *481*; XVIII-IX, XXVIII-IX, XXXI
Keten Bedrosyan Maṭba'ası, *317*
Ketenci-zâde, Ḥaci Meḥmed Ṣâdıḳ, Efendi, *188*
Keşmîr, 216
Kevşer, Kevşer-i Cennet, *334*.— Şarâb-ı Kevşer, *617* (Bk., Cennet.)
Keykâvûs II. (Bk., 'İzze'd-Dîn, Keykâvûs.)
Ḳıbçaḳ Ḥukûmdârları, Ḥukûmeti, 367 (Bk., Âl-i Cengiz.)
Ḳible-i erbâb-ı Yaḳîn Efendimiz (Bk., 'Abdu'l-Ḥamîd II., Sulṭân.)
Ḳıbrıs-adası, 11, 140, 170, 449, 480, *541*, *589*; XXXVII
Ḳıbrıs Çingânesi (Bk., Meḥmed Kâmil, Paşa.)
Ḳıbrıs Müftîsi, *601*
Ḳılıc, *399*, *400*, *564*, 566; XLII
Ḳılıc Arslan, 366
Ḳılıc-meydânı, XXXV
Ḳılıçel, Yûsuf Şerîf, *404*, *550*
Ḳırali, Molova Mahkemesi a'zâsı, 73
Ḳırım, 367
Ḳırım Ḫânları, *338*, 343, 351, *365*, 366-67
Ḳırım Ḫanlığı, 367
Ḳırım Muḥârebesi, 416, *512*, *542*
Ḳırḳ Anbar Maṭba'ası, *90*, *115*, *651*
Ḳırḳ Yıl, *372*, *669*
Ḳışıḳlı, *681* (Bk., Büyük-Çamlıca.)
Ḳıṭ'a, *204*.— 'A. Ḥâmid, *621*.— 'Alî Ekrem, *329*.— Erzurumlu Nâzım, *620*.— Eşref, *617*.— Deli Hikmet, *600*, *601*.— M. Hamze'l-Huseynî, *287-88*, 291, *292-94*, 294.— Menemenli Tâhir, *330*.— M. Nâcî, *418*.— N. Kemâl, *214*, *249*, 253, *282*, *289*, 291, *292-93*, 294-95, *330*, *417-18*, 419, *454*, *561*.— Reşîd Âkif Paşa, *556*.— Sa'îd Bey, *418*.— Şeyh Vasfî, *249*; XLVIII
Ḳıyâmet, *230*.— Eşrâṭ-ı Ḳıyâmet, 160, 547
Ḳızlar Aġası, 229
Ḳızıl Sulṭân (Bk., 'Abdu'l-Ḥamîd II.)
Ki edâtı, nev'ileri, (Bk., Münâḳaşa.)
Kilisa, kilise, 516
Kinâye (Bk., Edebî Şan'atler.)
Kirḳor, *619*
Kisriye, LI
Kitâb, 638 (Bk., *Ḳur'ân-ı Kerîm*).
Kitâb, 396, 480, 523 (Bk., *'Oṣmânlı Tarîḫi*.)
Kitâb, 351, *351* (Bk., *Riyâżü'l-Muḫtâr*.)
Kitâb-ı Aḫlâḳ, 638
Kitâb-ı 'İber, *189*.— *Muḳaddime*'si, *189*
Kitâbḫâne-i Sûdî, *551*
Ḳlasik, Ḳlasiḳler, *388*
Ḳoca Memi, Vehhâb, *150*, *263*, *315*, *432*, *446*, *473*, *692*
Ḳoçu Bey, *403*
Ḳolera, 270, *277*
Ḳomi-ḳaryesi, *161*
Ḳompa, Mihailo (Mihayili), 51, *51*, 59, 68, 78, 83, 666, *691*, 691
Ḳomunist (Com'mu-nist), *660*
Ḳonişmento, 576, 580, 588 (Bk., *Connaissement*.)
Ḳonsolos, Ḳonsoloslar, *135-36*; XXXI
Ḳonsolos, Ḳonsolos Bey, 478, *479* (Bk., Calvert, Edmund.)
Ḳonsolos-ḫâneler, 46, 63-66, *136*, *202*; *Niżâm-Nâme*'si, 202; LXIV
Ḳonvoy (*Convoy*), *242*
Ḳonya, *94*, 156, 171, *171*, 174, *234*, *317*, 365-66, *405*, *499*, 500, *501*, *504*, 504, 507
Ḳonya Vâlisi, 171 (Bk., Sa'îd Meḥmed, Paşa, İngiliz.)
Ḳopuz, mec., *225-26*
Ḳorniyo (?), 425 (Bk., Ḳorvito.)
Korvet (*Corvette-Corvet*), *242*
Ḳorvito (?), 215 (Bk., Ḳorniyo.)

Ḳoşova, *396*, 483
Ḳoştaki, Paşa, *483*
Ḳoştan, Dr., *321*, 321-22, 325
Ḳoştandiyos, Ḳoştanṭinos, *50*, 664, *664*, 687, *687-88*
Ḳoştanṭaniyye, *110*, *466* (Bk., İstanbul.); LIII
Ḳoşma, *446*
Ḳoṭyon, Mihail, *65*, *666* (Bk., Foḳaki, Mihailo.)
Ḳozma, Paşa, 583 (Bk., Doktorlar.)
Ḳozmoğrafya (Bk., 'İlim, 'İlimler.)
Köle, Köle etme, *648*.— Kölelik, *632*, *648*
Köprü (Karaköy'de), *610*
Köprülü Kütübḫānesi, 343, *368*
Köprülü, Meḥmed Fu'ād, *366*, *552*, *636*
Köprülü, Orḫān, *387*
Kör 'Abdu'r-Raḥīm, 203 (Bk., Şeyḫ 'Abdu'r-Raḥīm.)
Kör İbrāḫīm, *413* (Bk., Ḥaci İbrāḫīm Efendi, Hoca.)
Köroğlu'nun destanı, 510
Köşk, Küçük Köşk, *375*, 677
Ḳrimski, *403*
Ḳubbealtı Akademi Mecmū'ası, *641*
Ḳudret (Bk., Allāh.)
Ḳudret-i 'Aẓīme-i Ulūhiyyet (Bk., Allāh.)
Ḳudret Sinān (Şemse'd-Dīn Ḳutlu), *175*, *621*
Ḳudūs, 111, 366
Ḳulaḳsız-zāde, Ḫalīl Rāzī, Bey, *15*, 35, 40, *40*, 51, 59, 78, *80*, 83, 83, 84
Ḳulaḳsız-zāde, Ḫalīm, Bey, *15*, 36, 37, 59, 60, 62, 163, *163*, 252, 258, 264; XLV
Ḳulaḳsız-zāde, Muṣṭafa, Bey, *15*, 16, 37, 62, *110*, 111, *159*, 160, *163*, 664; XXIII, XXV, XLV, LXIII
Ḳumru, şiir, *331*
Ḳuntay, Midḥat Cemāl, *4*, *5*, *12*, *16*, *18*, *96-101*, *117*, *125*, *142*, *145*, *150-51*, *154*, *157*, *160*, *163*, *169*, *192*, *195*, *197*, *211-12*, *228*, *232-34*, *263*, *284*, *289*, *293*, *299*, *300*, *301*, *305*, *315-17*, *319*, *323*, *338-39*, *342*, *348*, *358-61*, *368*, *395*, *399*, *419*, *423*, *432-33*, *440*, *445-46*, *456*, *466*, *472-78*, *487-490*, *493-95*, *500*, *505*, *509*, *513*, *515-16*, *521*, *523*, *532*, *536-37*, *541*, *543-46*, *557*, *562*, *564*, *569*, *572*, *579*, *583-84*, *591*, *599*, *601*, *605*, *608*, *692*; XLIV
Ḳur'a (Bk., 'Asker, 'Askerler.)
Ḳur'ān-ı Kerīm, 644 (Bk., *Kitāb*, *Muṣḥaf*'-lar.)
Ḳur'ān-ı Kerīm ve Türkce Anlamı [*Me'āl*], *475*
Ḳuṭb-ı Dā'ire-i Ḫilāfet (Bk., 'Abdu'l-Ḥamīd II., Sulṭān.)
Ḳutulmuş Maṭba'ası, *562*
Ḳuyruklu Yıldız, *510*
Küçük Apostol, 63
Küçük Emīn, Bey (Bk., Emīn Bey.)
Küçük Muṣṭafa Paşa, semti, *553*
Küfr, *601*
Küfrī, şâir, *369*
Külliyyāt-ı Kemāl, Birinci Tertib— 3, *Maḳālāt-ı Siyāsiyye ve Edebiyye*, LVIII-IX
Külliyyāt-ı Kemāl, İkinci Tertīb—I. *'Oṣmānlı Tarīḫi*, *338*, *367*, *466*, *510-11*, *523* (Bk., *'Oṣmānlı Tarīḫi*.)
Külliyyāt-ı Kemāl Ṭab' Olunuyor, *124*, *300*, *509*, *510*
Külliyyāt-ı Ẓiyā Paşa, *291*
Künhu'l-Aḫbār, 301, *314*, 315; XLIV
Kürek maḥkūmları, 183, *183*, 147, *147* (Bk., 'Urfī İdāre ḳurbānları.)

Lafẓ-ı Yunānī, *641*
Laġomidi (Ligomidis), Yorgi, *70* (Bk., Naomidiş.)
Lā ḥavle okumak, 152
Laḥlaḥaniyyet, 654, *654*
Lāhor, 216
La Lamber, Lalamber, *546*, *548*, 550-51 (Bk., Lambert.)
Lalande, Joseph Jérome de, *551*
Lalande zīci, *551*
Lamartine, Alphonse Marie Louis, 305
Lamartine, *305*

Lambert, Jean-Henri, *550*
Lamennais, Félicité de, 644
La Patrie, *404*, *405*
Larsu-çayları, 68
Latin harfleri, *645*; LXV
Latin masalı, *675* (Bk., *Romulus*.)
Latince, *667*
La Turquie sous l'règne d'Abdul-Aziz, *569*
Lāyiḥa, Menâfi' Sandıkları'nın fâ'iz indirilmesi, *110*, *114*
Lāyiḥa, Panayot Halimice'nin mîrās hakkı, *182*
Lāyiḥa, Sakız Limanı'nın temizlenme ve ta'miri, *517*, 520, 530, *546*, *556-57*, 559; LXI
Lāyiḥa, şikâyetler dolayısıyle, *685-86*, 686-87, *687* (Bk., *Müdâfa'a-nâme*.)
Lefranc, Emile, *669*
Lefter, Proḳop, *690* (Bk., Yere Belediyye me'mûru.)
Lehce-i 'Oṣmānī, *230*, 496, *496*, *576*, *581*
Lehistān, 207, 216
Leipzig, *565*
Le Monde Illustrer, *214*
Le Moniteur Oriental, gzt., XXXVII
Lenduz, Lendus, *6*, 8, 187, *190*, *224-25*, 226-27, *229*, 267, *311*, *383*; XVIII-XX
Le Noire Asiatica, *675-76*
Le Prince; *Le Prince: Îl Principe*, 550, *550*
Leryoz, *535*, 561, *688*; XXXVI
Les Misérables, *614* (Bk., *Bîçâreler*.)
Les, Lesin tarlası, 176, *197-98*, *217*, *304*, 304 (Bk., Yes tarlası.)
Levḥ-i ḳader, 362
Leylā ve Mecnūn, *502*
Limni-adası, Sancağı, *87*, 261, 267, *399*, 497, *531*, 532, *544-45*, 545-46, 450, 551, *556*, 561, *564*, 566, 568, *571-75*, *612*, 613.— Żabṭiyyeleri, *15*
Limnos Manastırı, *77*, *162*. *253*
Limnos Manastırı Râhibi, *253* (Bk., Yadaya.)
Lisân-ı 'Oṣmānī, 'Oṣmānlı Lisânı, 252, 390, *539*, 638 (Bk., 'Oṣmānlıca.)
"*Lisân-ı 'Oṣmānī*„, *401*
Lloyd, vapur kumpanyası, 170
Loġaritma (*Logarithme*), 351
Londra, *565*, *620*, *670*
Londra Müzesi, *211*, 214
Louis XIV., *389*
Louis XV., *389*
Lucréce, *550*
Luġāt-i Tarîḫiyye ve Coġrafya, *11*, *688*
Lusignan (Bk., Faro, Madame la Baron.)

Ma'ārif Maṭba'ası, *116*, *201*, *265*, *445*, *458*, *477*, *552*, *556*, *560*, *616*, *629*, *639*, *646*; XLIV
Ma'ārif Mecmū'ası, *640*
Ma'ārif Nāẓırı, 304, *361* (Bk., Münîf Ṭāhir, Paşa.)
Ma'ārif Nāẓırı, 36 (Bk., Naẓîf Paşa.)
Ma'ārîf Nāẓırı, *117*, *400* (Bk., Muṣṭafa Nūrî, Paşa.)
Ma'ārif Neẓāreti, Neẓāret, *24*, 36, 56, *89-91*, 92, *107*, *111*, 113, *114-16*, 118-20, *122*, 122, *131*, *158*, *189*, 191, 199, *201*, 203, *205*, 207, *210*, 211, 213, 223, *265*, *302*, 309, *348*, *361*, 362-63, *379*, *394*, 396, *418*, 419, *466*, 467, *470*, *538*, *579-80*; XXIV, L, LI, LIII, LVII
Ma'ārif Niẓām-Nāmesi, 119.— *Ma'ārif-i 'Umūmiyye Niẓām-Nāmesi*, 121
Ma'ārif-i 'Umūmiyye Neẓāreti, 92 (Bk., Ma'ārif Neẓāreti.)
Mābeyn-i Humāyūn, 172, *234*, *284*, *330*, 370, *378*, 428, *477*, *510*, *531*, 536, *536*, *545*, 568, *575*, *603*.— Baş-Kâtibliği, *3*, *5*, *616*, *685*.— Kâtibliği, *177*; XVI, LIX, LXII
Mābeyn Kātib-i Ṣānîsi (Bk., Ḥaci Ḳadrî, İbrāhîm, Bey.)
Macaristān, 216
Machiavel, Machiavelli, Nicolo, 550, *550*
Machiavélique (Maḳyevelci), *550*
Madalya, Madalyalar: İftiḫār madalyası, *359*.—İmtiyāz, 359, *361*, 361-62, *368*; nevi'leri, *359*.— Liyāḳat, *359*.—

Şanâyi', *358*, 359.— Taḫlîṣiyye, *359* (Bk., Niṣân.); XXIII, XLIII
"*Madame de Lebedef—Gülnâr Ḫanım'a*„, *471*, *509*
Maġnisa, 14, 50, 254, 280, 521; XVIII
Maġosa, *90*, *91*, *180*, *193*, 264, *277*, *299*, *405*, *540-41*, *615*, *634*.— Maġosa şıtması, 478; XV, XL, LIV-V, LXII
Maḥabbet, şiir, 682
Maḥdûme, Ḫanım, *516*, 517, 522
Mâhir, Bey, *23*
Mâhir, Efendi, *6*, 8, *148-49*, 149, *164-65*, 165, *168*, 169, *187-88*, 188, *208*, 208, 209, *224*, 224, *225-26*, 226-27, 267, *381*, *383*, 384, *481*, 481; XVIII-IX, XXI, XXIX, XXXI, LIV
"*Mâhiyyât*„, *636*
Maḥmûd II., Sulṭân, *34*, *121*, *176*, *189*, 240, 268, 349, 416; XXIV
Maḥmûd, Bey, *679*
Maḥmûd, Efendi, 199, 327
Maḥmûd Bey Maṭba'ası, *11*, *230*, *317*, *324*, *338*, *367*, *425*, *437*, *450*, *459*, *466*, *510*, *523*, *535*, *538*, *561*, *617*, *688*; XLII, LIX
Maḥmûd Celâle'd-Dîn, Bey, Kaymakam, *607*, 611, *611*, *615*, 625, *625*
Maḥmûd Celâle'd-Dîn, Paşa, Çorlulu, *24*, 301, *504*, *507* (Bk., Nâẓır Paşa.)
Maḥmûd Es'ad, Efendi, *372*
Maḥmûd Faḫre'd-Dîn, Efendi, *461*
Maḥmûd, Paşa, Maḥmûd Ḥamdî, Paşa, *171*, 171, 182, 203
Maḥmûd Ḫamze'l-Ḥuseynî, *287-88*, *293-94*, 294 (Bk., Şâm Müftisi.)
Maḥmûd Muẓaffer, *557*
Maḥmûd Nedîm, Paşa, *442*, *445*
Maḥtûme, Ḫanım, *516-17*, 517
Maḥẓar, *3*, 30, 52, 60, 117, 687 (Bk., *Şikâyet lâyiḥası*.)
"*Maḳâle-i Fenniyye*„, *408*
Maḳber, *211*, *418*
Maḳrı-köyü (Baḳır-köyü), XXVI
Ma'ḳûlât-ı manẓûme, *272*, 276 (Bk., Edebiyât: Ḥaḳâyıḳ-ı fenniyye.)
Malaḳa, Pilmar Mahkeme Re'îsi, 70, 341
Malaṭya, LXVI
Mâliyye, Mâliyye Neẓâreti, *104*, *135*, 196, *234*, 238, *261*, 261, 297, 303, *306*, 307, *352*, *368*, 371, 379, 384, *395*, 396, *399*, *420*, 422, 426, *433*, 434, 463, *478*, *492*, *504*, 504, 516, 522-23, *575*, *589*, 681.— Mâl me'mûrları, *313*, 348-49, 357, 380.— Me'mûrîn-i Mâliyye, 261-62, 285, *381*, 614; İstiklâlleri, *234*, 237, 261.— Meclis-i Mâliyye, *575*.— Umûr-ı Mâliyye, 261, 353; XXXIII, XLI
Mâliyye Ḫazînesi; Ḫazîne-i celîle (Bk., Ḫazîne-i devlet.)
Mâliyye Nâẓırı, Nâẓır Vekîli, *351*, 353 (Bk., Aġob Paşa.)
Mâliyye Nâẓırı, *500* (Bk., Maḥmûd Celâle'd-Dîn, Paşa.)
Mâliyye Nâẓırı, 261, 290 (Bk., Muṣṭafa Ẕihnî Efendi, Paşa.)
Mâliyye Nâẓırı, 435 (Bk., Muṣṭafa Zühdî Efendi.)
Mâliyye Ta'lîmâtı, *Mâliyye Ta'lîmât-Nâmesi*, 613, *235*
"*Mâliyye ve Şarrâfiyye*„, *442*
Ma'lûmât Maṭba'ası, *541*
Mamadadım Darılır, *675*
Mami, ebe, 682
Manastır, *300*; LI
Mandat de poste, havâlesi, 325, *325*
Mandemande, nâhiyesi, 69, 77, *217*, *281*.— Caddesi, 81
Mandıre, Liġor, 52-53, *83*, *182*
Mandıre, Vasil, Vasilaki, 53, 59, 63, *83*, 83, *84*
Mandıre, Yaniḳo, 63
Mandıre, Yano, *83*
Mandıre, Yorgi, *83*
Mandıre da'vâsı, 53-54
Mâni, 442
Manṣûre ḳorveti, zırhlısı, *184*, *208*, *217*, 218, 242
Manṣûrî-zâde, Meḥmed Emîn, *114*
Manẓûmâtım, *620*

Marchand, Mösyö, *473*, 473-75
Mardin, *365*, 366
Mardin, Ebu'l-'Ulā, *287*
Marie-Christine (Bk., İspanya Kıralıçesi.)
Marino, Dimestokli, 60
Marino, Kambur (Kaptole), 59, *59*, 83
Marinyoci (Marinoçi), *666*
Marmaris, *106*
Mars Maṭba'ası, *172*, *560*
Ma'rūż-ı 'abd-i aḥḳar, *278*
Ma'rūż-ı çākerleridir, *481*, 482-83
Ma'rūż-ı çākerleridir ki, *481*, 482, 483, *483*
Ma'rūżdur, 626
Maşal, maşallar, *675*
Mason Locası, *692*
Maşrıḳayn, 638
Mataḳsa, *console de carrière*, 65, *65* (Bk., Yunan Ḳonsolosu.)
Maṭba'a-i Aġob Matyosyan, *675*
Maṭba'a-i A. K. Tozlıyan, *210*
Maṭba'a-i 'Āmire, *114*, *116*, *121*, *141*, *153*, *156*, *171*, *210-11*, *221*, *234*, *281*, *286-87*, *299*, *317*, *344*, *358*, *420*, *459*, *469*, *500*, *512*, *540*, *555-56*, *568*, *641*, *657*, *663*, *683*
Maṭba'a-i Ebüżżiyā, *110*, *183*, *185*, *189*, *242*, *281*, *330*, *389*, *398*, *407*, *466*, *483*; XLIV, LIII
Maṭba'a-i 'Oṣmāniyye, *11*, *13*, *155*, *268*, *675*, *687*; LII
Maṭba'acılık ve Neşriyat T.A.Ş., *372*, *669*
Maṭbū'āt Niẓām-Nāmesi, *168*; XXIX, LII
Maṭbū'u'l-endām, terklbi (Bk., Münāḳaşa.)
Māverāu'n-Nehr, 206
Maẕbaṭa, ihtidâ hakkında, 28
Maẕbaṭa, makineli sünger kayıklarını engellenmemesi, 270
Maẕbaṭa, Rodos İ'dâdisi hakkında, 185
Maẕbaṭa, Rodos zirâati hakkında, *152*
Maẕbaṭa, 23 (*Bk.*, *Vaḳāyi'-i Meşhūreniñ Maẕbaṭası.*)
Me'ābir Ḳomisyonu, Komisyonları, 59, 60, 69, *82*, 82-84 (Bk., Midilli-adası; Molova.)
"*Mebāḥiş-i 'Askeriyye*,,. *406*
"*Mebāḥiş-i Edebiyye üzerine Birāderim Kemāl Bey'den Aldığım Mektūb*,,, *407*
Mebāḥiş-i 'İlm-i Şervet, *641*
Mebḥaş-i Edebiyāt, *669*
Mecālis-i 'Āliye, *554*
Mecāz şan'ati (Bk., Edebî Şan'atler.)
Mecelle-i Aḥkām-ı 'Adliyye, 287.— *Şerḥi*, *287*
Mecelle-i Meḥāmid-i İnsāniyye, *487*
Meclis-i Aḥkām-ı 'Adliyye, XXIV
Meclis-i İdāre, Meclis-i İdāreler, 311, 462-63
Meclis-i İdāre Kātibi, 70, *662* (Bk., Ḥaḳḳı, Efendi.)
Meclis-i Ma'ārif, 213, *247*, 248; LII
Meclis-i Tedḳīḳāt-ı Şer'iyye, *84*
Meclis-i Vükelâ, LXI
Mecmū'a, muntaḫabât mecmūası, 171
Mecmū'a-i Ebüżżiyā, *94*, *247-48*, *300*, *348*, 350, *361*, *364*, *388-89*, *392-94*, 398, *398*, *401*, *405*, *407*, *412*, *415*, *420*, *422*, *471*, *509*, *635*; LIV
Mecmū'a-i Mu'allim, *482*, *515*
Mecmū'a-i Siyāset, L
"*Memū'a-i Siyāset ve Midilli Risālesi*,,, *14*
Mecmū'a-i 'Ulūm, *653*
"*Medenī Ḥuḳūḳ Cebhesinden Aḥmed Cevdet Paşa*,,, *287*
Medeniyyet, *134*, 639
Medeniyyetü'l-Fāżıla. 639
Medḥiyye, *387*, 391
Medḥiyye, *şiir*, *557*
Medîḥa, Sulṭān, *210*, *683*
Medrese-i Bayrāmiyye, XXVI
Medrese-i Süleymāniyye, 35, *35*, *114-16*, *118*, 119-21, *121*, *131*, 132, 142, 146, *154*, 155, 162, 172, 175, *176*, *180*, 181, 186, *189*, 197, *201*, 203, 213, *213*.— Şanāyi' Şu'besi, 119; XXIV-VI
Medrese-i Süleymāniyye—Birinci Defter, XXVI
Medrese-i Süleymāniyye—Reh-Numāy-i Mu'allimīn, 116
"*Medrese-i Süleymāniyye Uṣūl-i tedrīsi*, XXVI
Medrese-i 'Ulūm talebeleri, 342 (Bk., ('Urfî İdâre ḳurbānları.)

Medresetu'l-'Arab, *575*
Mefḫar-i Kā'ināt (Bk., Muḥammed, Muṣṭafa, Ḥż.)
Meḥāsin-i muṭlak; Meḥāsin-i muṭlaḳa (Bk., Allāh.)
Mehdî, Muḥammed Aḥmed, *194* (Bk., Mütemehdî.)
Meḥmed Ağa, Meḥmed 'Alî Ağa, 71, 72
Meḥmed, Bey, Rodos Müdde'î-i Umûmî Mu'âvini, *398-99*, 400, *478*
Meḥmed, Bey (Bk., Sömbeki Mâl Müdîri.)
Meḥmed, Bey, Zâbıta me'mûru, *183*
Meḥmed Bey, Zabtıyye Mülâzimi, *15*
Meḥmed, Bey (?), 229
Meḥmed, Çavuş, 230, *677*
Meḥmed, Efendi, *513*, 515
Meḥmed Efendi, Yere Mahkemesi Re'îsi, 67, 68
Meḥmed Efendi, (?), *302*, 304
Meḥmed, Efendi (?), *326*
Meḥmed, Efendi (?), 350
Meḥmed, Efendi (?), *480*
Meḥmed 'Alî, Efendi, 325, *326*,
Meḥmed 'Alî, Paşa, Dâmâd, *629*
Meḥmed, Efendi, Ḫatîb, *394-95*, 395, *662*, 667
Meḥmed, Efendi, Kalonya Mahkemesi Re'îsi, 75
Meḥmed, Efendi, Menâfi' Sandığı Kâtibi, *350*
Meḥmed, Efendi, Molova Mâl Müdürü, 73, 77, 112
Meḥmed, Efendi, Habs-hâne-i Umûmî Müdürü, *350*
Meḥmed 'Âkif, *596*
"*Meḥmed 'Âkif Erşoy'uñ Gözden Ḳaçan Bir Eşeri Mebâḥiş-i 'İlm-i Şervet*„, *640*
Meḥmed Besîm, Bey, *85*, *86*, 87, *123-24*, 124, *126*, 128, *129*, 129, *159*, *173*, 174, 177, *178*, 179, *179*, 182, 186, *189*, *194*, 219, 223, *240*, 240, *241*, 249, 251, *251*, *255*, 256, *284*, 284, 303, 305, *345*, 346-47, *352*, 354, 358, *359*, 400, *423*, 428, *433*, 434, *436*, 436-37, 450, *477*, 477-78, *479*, 480, 489, 491, *510-11*, 511, *513*, 516, *521*, 524, *524*, *531*, *536*, 568, *571-72*, 576, 578, *579*, 582-83, 588, *588*, *591*, *603*, *607*, *613*, *679*; XIX, XX, XXII-III, XXVII, XXIX, XXXI-III, XXXV-VII, XLIII, LIV, LVIII-IX
Meḥmed Emîn, Paşa, *568-69*, *591*
Meḥmed, Paşa, Elmas, 410
Meḥmed Giray, 343
Meḥmed Kāmil, Paşa, Kıbrıslı, *303*, *381*, *477*, *568-69*, *578*, *599* (Bk., Kıbrıs Çingânesi; Ṣadr, Ṣadr-ı A'ẓam, Ṣadr-ı Felâṭûn-fıṭnat.); XXXVII
Meḥmed Maḳṣûd, Ser-çavuş, *391*
Meḥmed Murâd, Efendi, Şeyh, *553*
Meḥmed Nāẓım, Paşa, *541*
Meḥmed Naẓîf, Paşa, 27, 37, 51, *158* (Bk., Ma'ârif Nāẓırı.)
Meḥmed Necîb, Bey, *300*
Meḥmed Niyāzî, 66
Meḥmed Nûrî, 155, *155*, *350*
Meḥmed Riżā, Sakız Muhâsebecisi, *596*, *612* (Bk., Muḥāsebeci.)
Meḥmed Rüşdî, *386*
Meḥmed Ṣā'ib, *121*
Meḥmed Ṣalâḥî, *510*
Meḥmed Şürcyyā, *30*, *102*, *114*, *116*, *121*, *141*, *153*, *156*, *170-71*, *177*, *185*, *210*, *221*, *234*, *262-63*, *281*, *287*, *299*, *304*, *306*, *307*, *346*, *358*, *381*, *420*, *469*, *504*, *508*, *523*, *555-56*, *568*, *616*, *683*; XXXVII, XXXIX, XLI, LXVI
Meḥmed Ṭâhir, Bursalı, *114*, *171*, *234*, *286*, *344*, *459*, *500*, *641*
Meḥmed Tevfîḳ, Paşa, Hidiv, 87
Meḥmed Vaḥîd, Efendi, Adana Muhâsebecisi, *353* (Bk., Ṣandıḳ Emîni.)
Meis 7, 120, 209, *209*, *304*, *310*, *383*, 450, 474.— Nufûs sayımı, 165; XXVII-VIII, XXX, XXXI
Meis Ḳaymaḳāmı, 7 (Bk., Yūsuf Żiyā, Efendi.)
Mekke, *287*
Mekkeli, Mekkeliler, 462

Meksika, 469
Mekteb, Edebiyât'ta, *669*, 672
Mekteb, Mektebler, XXII-III, XXVI
Mekteb-i 'Askerî, *508*.— Mekâtib-i 'Askeriyye, 508
Mekteb-i Ḥarbiyye, Mekteb-i Ḥarbiyye-i Şâhâne, *641*, *344*; LIV
Mekteb-i Ḥarbiyye Maṭba'ası, *344*
Mekteb-i Ḥuḳûḳ, *392*
Mekteb-i Ḥuḳûḳ Dersleri — 32: Ki, 483
Mekteb-i İ'dâdî-i 'Askerî, *344*
Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne, 243, 351, *351*, *560*, *568*, *619*
Meteb-i Teraḳḳi, LII
Mekteb-i Ṣanâyi' Maṭba'ası, *11*
Mektebe başlatma merâsimi, 258
Mektûb, nev'i, LIX.— Resmî mektûblar, LX
"*Mektûb*„, *670*
"*Mektûb-ı Maḥṣûṣ*„, 157
"*Mektûb-ı Maḥṣûṣ*„, *176*
"*Mektûb-ı Maḥṣûṣ*„, *488*
Mektûb-ı maḥṣûṣ, XLV
Mektûb-ı Maḥṣûṣ — Rodos'tan, XXIX
Mektûb-ı Manẓûm, şiir, *670*, XLVII
"*Mektûbât-ı Siyâsiyye—Birinci ve İkinci Mektûb*„, *635*
Mektûbcu Bey, 230 (Bk., Ḥüseyin Ḥilmî, Efendi.)
Mektûblar, *211*, *620*
Melek, Melekler, 125
Melekût, 622
Melik Şâh, *366*
Melisyano, Efendi, *149*, 149, *165*
Melûl, kal'ası, *317* (Bk., Millen.)
Memdûḥ, Paşa, Meḥmed Fâ'iḳ, *513*
Menâfi'-i şaḫṣiyye, 632, 645, 649
Menâfi', Menâfi'-i 'Umûmiyye Ṣandıḳları, 26, 27, *39*, 44, 45, 47, *107*, *108*, *110-11*, 114, *122*, 291, 308, *308*, *385*, 385-86, *395*, 396, 398, *399*, *400*, *419-20*, *422*, *426*, *539-40*; XXXIII, XLVI
Menderuḥa, 140
Menemen Ḫânedânı, *418*
Menemenci-oğlu, Nermîn, *148*
Menemenci-oğlu, Nu'mân, *12*, *124*, *154*, *163*, *170*, *192*, *195*, *211*, *228*, *234*, *284*, *305*, *316*, *319*, *348*, *368*, *395*, *423*, *440*, *445*, *456*, *472*, *477*, *490*, *513*, *516*, *543*, *557*, *579*, *599*, *606*
Menemenli, 'Abdu'llâh, Bey, 14, *147*, *212*, *236*, 251, 264, 343, *345*, 346, 451, 453, *455*, 456, *490*, 492, 496, 498, *498-99*, 511, 523, 528-29, *538*, 544, 581 (Bk., Beyefendiler. Birâder, Birâder Beyefendi; Birâderler, Birâder Beyefendiler.) ; LXX
Menemenli, Aḥmed, Bey, El-Ḥâc, *212*, *418*
Menemenli, Menemenci-oğlu, Aḥmed Muvaffaḳ, 123, *123-25*, 126, *126*, 146, 147, *147-48*, 148, 196, *201*, 202, 203, 212, *217*, 218, 221, *222*, *234*, 236, *236-37*, 255, 259, *270*, 273-74, 279-80, *281*, 283, *286*, 290-91, *293*, 295, *312*, 313, 316, *319-20*, 320, 322, *323*, 326, *327*, 328, *338*, *346*, 347, *347*, 350, *350*, *352*, 354, 356, 371, 379, *394*, 395-97, *440*, 441, 454, *454-55*, 455, 498, *499*, 504, *504*, *505*, 506, *512*, 514, *517*, 524, *525*, 526, 532, 534, 537, *545*, 547, *556*, 558, 570, 582, *583*, 609 (Bk., Aḥmed Bayraḳdâr; Babak, Babaḳ Paşa; Ufaḳ Bey; Yanat.); LIX, LX
Menemenli, Ḥaci Ḥablîb, Hâşim Ḥablîb, Bey, *147*, 176, *212*, 356, *368*, 379-80, 525-26, *526*, 528, *551*, *560* (Bk., Beyefendiler, Birâder, Birâderler; Birâder Beyefendiler; Büyük Birâder.)
Menemenli, Meḥmed Rif'at, 14, *114*, *124-25*, *131*, 131, *141*, 145-46, *145-47*, *148*, 148, *154*, 155, *163*, 163, *169*, 170, *172-73*, 174, *176-80*, 180, *189*, 190, *193-95*, 196, *197-99*, 199, 201, 202, *204*, *205*, 206, *206-208*, *210-11*, 212, *212*, *214*, 215, *217*, 218-19, *220*, 221-22, *222-23*, 223-24, *228*, 228, *232*, 235, *240*, *249-50*, 250, *255*, *258*,

259-60, *266*, 270, *270*, 272-73, 275, *277-78*, 279-80, *281*, 285-86, *286*, 289-90, *292-94*, 294, 297-98, *302*, 302, *304*, *312-13*, 314, 316, *319*, 319-20, *323*, 323, *327*, 328, *338*, 339, *340*, 340-43, *343*, *345*, 346-47, *348*, 348-50, *352-53*, 353, *354*, *368*, 370, *376*, *378*, 379, *394-95*, 396-97, *399*, *412-13*, *417-19*, 419, *420*, 422, *423*, 424, 428, *433-34*, 434-35, *437*, 439, *440*, 441, *442*, *448*, *450*, 450-51, *455-56*, 456-57, *460*, 461, 465, 472, 477, *477-78*, 479, *479-80*, *487*, 488, *489-90*, 491-92, *492-93*, 498, *498-500*, 500, 501, *501*, *502*, 503, *504*, 505, *505*, 506, *506*, *507*, 508, *508*, *509*, 511, *512-14*, 514-16, *516-17*, 517-21, *521*, *526-27*, 528-29, *529*, *531-32*, 532, *533*, 534-36, *536*, 537, *538*, *540*, 543-44, *544-46*, 546-47, 549, *551*, 552, *556*, *558*, 558-59, *560*, 561-63, *563-64*, 566, *566*, 568, *571-72*, 573-75, *575-77*, 578, *579*, 579-81, *581*, 582-83, *583-84*, 585, *586*, 587-88, *588*, *598-99*, 603, *603*, *605-607*, 607, *608*, 610, *611-12*, 613, *613*, *615*, *623-24*, 624, *652*, *669*, *673-74*, 674, *675-76*, *678-80*, 680, *681*, 682 (Bk., Babici; Bey 'Amca; Dāmād; Dayı; Evlād; Molla; Molla Rif'at; Muṣṭafa Bey, Mıṣṭafafa Rif'at Beyefendi; Nivab Bey, Nivat Bey; Paşa, Paşa Bey; Sinyör; Zevc-i muḥterem.); XIX, XXI, XXV, XXVII, XXX, XXXIV-XL, XLVII-VIII, L, LI, LIII-IV, LVI-VII, LIX, LX-III, LXIX, LXX

Menemenli, Meḥmed, Paşa, *212*

Menemenli, Meḥmed, Ṭāhir, *89*, 92, *147*, 148, 172, *172*, 197, 276, 305, *321*, 322, 330, 342-43, *353*, 356, 441, 496, *502*, 503, *503*, 514, 519, *520*, 522, *526*, 528-29, 536, 545, *551*, 552, *556*, *560*, 560-61, *567*, *607*, 610, *669*, 672, *678*, 681, *682*, 683.— Tâhir'in kızı, 503; LI

Menemenli, Muṣṭafa Tevfîḳ, Paşa, *212*

Menemenli, Sa'îd Paşa, LXVI

Menfā, *115*

Menfa'at-i ḫuṣūṣî, *632*, 645

Mengli Giray, 343

Mentenşe, *106*

Menzel, Th., *386*

Merangeli, 69

Mercure de France, LII

Merḥūm Kemāl Bey'iñ Tarîḫi Mes'elesi, *510*, *513*

Mers, A., *386*

Mersin, 229, 231, 235, 357, *451*.— Mersin İskelesi, 634

Merşiye, Merşiyeler, 369, *623*

Merşiye, Abdu'l-Halîm Memdūh, *619*.— Ali Ekrem, *617*.— Ali Emîri, *619*.— Âsım Bey, *620*.— Muallim Feyzî, *622-23*, *684*.— Recâ'î-zâde Ekrem, 210

Mescid, Mescidlere, 99, 127, XXII

Meşel, Meşeller (Atalar sözü), 177, 199, 235, 325, 374, 411-12, *413*, 413, 420, 431, 439, 462, 475, 480, 530, 546, 558, 575, 576, *576*, 577-78, 582, *582*, *593*, 607, 611, 680

Mes'ele-i zā'ile, 107 (Bk., Rusya muḥārebesi.)

Meserret, cāriye, 340

Mesîḥî, *388*.— Mesîḥā dem, *388*

Meskūkāt-ı İslāmiyye Ḳataloġu, *234*

Meskūkāt-ı Selçuḳıyye, *234*

Meşnevî, *Meşnevî-i Şerîf*, *551-53*, 553-54, *553-54*, *597*

Meşnevî-ḫᵛān, *553*

Mesrūre, Hanım, *18*

Mes'ūd, Efendi, *348*, 348

Meşhūr Adamlar, *Ḥayātları—Eşerleri*, *86*, *141*, *170-72*, *176*, *212*, *234*, *268*, *550*, *564*

Metropolid, Meis-adası'nda, 7

"*Mevādd-ı Fenniyye*,, , *670*

Mevlā (Bk., Allāh.)

Mevlānā (?), *650*, 653

Mevlevî, Mevlevîler, *431*, *442*, *445*, *454*

Mevlevî Şeyḫi, 37, *37*, *662*, 664 (Bk., Naẓîf Efendi.)

Mevlid-i Nebî, 291.— *Mevlid-i Şerîf* ḳırā'ati, 355; XXIII
Mevżū'ātu'l-'Ulūm, *641*
Meydān şu'arāy-i benāmı, 552
Meẕāhib Neẕāreti, 28
"*Mezārdan Bir Nidā*„ , *406*, *417*
Meẕheb-i Muḥtār-ı ḥamiyyet-i İslāmiyye, 101
Mışır, Mışr, *11*, *86*, 88, *194-95*, 197, 318, *449*, *595*.— Mısır vapur kumpanyası, 665; XLVI
Mışır, mad., *195*
Mışırlı, Mışırlılar, 167; LXVI
Mışır mes'elesi, vaḳāyi'i, *93*, 95, 175, *194*, *344*
Mıştafafa Rif'at Beyefendi, 567 (Bk., Menemenli, Meḥmed Rif'at.)
Midḥat, Bey, *372*
Midḥat, Paşa, Aḥmed Şefîḳ, *18*, *198*, *342*, *372*, *445*, *492*
Midilli-adası, Sancağı, *3*, *5*, 7, 8, *9*, 10, *11*, *14*, *15*, 16, 17, *17*, *18*, 19, 20, *20*, *21*, *22*, 23, *23*, 24-27, 29-31, 33, *33*, 34, 37-43, *43*, 44, 45, *45*, 46, 47, *47*, *48*, 49, 50, *50*, 52, 57, 59, 62-67, *68*, 70, 74, 76, 77, 78, *79*, *80*, 81-83, *83*, 84, *84*, 87, *89*, *91*, *103*, *107-11*, 112-14, *114-15*, 117-18, *123-24*, 131, *131-32*, *135-36*, 137, *143*, *145*, *150-51*, 151, 156, *157-59*, *161-65*, 167, 180, *181-83*, 190, *192*, *195*, 197, *197*, 199, *199*, 214, *217*, *219*, 235, 245, *249*, 252-54, *255*, 256-59, *266*, 267, *272*, 277, *281*, 282, *287*, 289, 297, 305, *307*, 308, 309, *311-12*, *329*, 241, 352, *353*, 356, 386, *388*. 394, *395*, 396, 400, 401, 427, 460, 474, 534, *538-40*, 544, 555, 562, *584*, 585, *598*, *603*, *615*, *619*, *652*, *661-66*, 663-68, *674-77*, *679*, *681*, 682, *683*, *685-86*, 686-87, *687*, 690.— Ahâlîsi, *19*, 23, *27*, 29, 66, 74, *75*, 78, *109*, 117, *157*, 160, *220*, 400, *539-40*.— Asker idâresi mes'elesi, 663.— A'şâr, A'şâr idâresi, 7, 42-44, 55, *108*, *109*, 308, 663.— Belediyye, Belediye hey'eti, 39, 59, *59*, 60, 61, *61*, 68, *68*, *220*, *689*.— Câmi'leri, *111*, *113* .—Cemâ'at Meclisi (Dimoyrondiya), 25.— Cem'iyyet-i İlmiyye, *15*, *21*, 35-37, 70, 71, 73, *107-109*, *111*, 111, 113, *115*, 117, *118*, *157-59*; *Ta'lîmât-nāmesi*, *21*.— Cem'iyyet-i Tedrîsiyye, *108*; Ma'ârif hissesi, *108*, 308, *308*, 309, 539-40.— Defter-i Ḫaḳānî Ḳalemi, 58.— Gümrük, idâresi, 61, 66.— Hıristiyanları, 25, 27, *307*, 308, 309, 539-40, *685*, 686; Yunanistân'a ilhak istekleri, 25, 29, 46, 71.— Hukûmeti, 30, 113, *181-82*, *662*, *685-87*, 687-88, *688-89*, *690*; Hukûmet, Hukûmet Konağı, *85*, 87.— İhtiyâr Meclisleri, 24, 25, 72, 82, 689.— Kal'a'sı, Kal'a-i şâhânesi, 40, *59*, 666.— Kal'a Habs-hânesi, *161*.— Konsolos, Konsolosları, 665 -66, *665-66*.— Limânı, 26, 39, *39*.— Me'âbir Komisyonları, 80, *80*.— Mahkemesi 16, *16*, 47, *52-55*, *83*, 663-64, *689*, 690-91: Bidâyet mahkemeleri, 25, *48*, *119*, 217; Nevâhî mahkemeler; 26, 46, 47, *48*.— Mahkeme-i Şer'iyye, 17, 40.— Temyîz Mahkemesi, a'zâları, *662*, 665.— Mahkeme-i Ticâret, 60, *60*, *662*, 665.— Meclis-i İdâre, 25, 27, *27*, 28, 32, 33, 34, *34*, 37, 51, 55, 63, *67*, 70, 73, *84*, 107, *109-11*, 113-14, *159*, 160, *181*, *220*, 664-65, *689*, 691, *691*; *Maẓbaṭa*'sı 114.— Mektebleri, 70, 73, 76, *107-109*, *111*, 112, *115*, 117, *131*, 131, *157-58*, *287*, 308, *540* : İbtidâ'iyye mektebleri, *109*, 117, 119, *157*; dersleri, *108*, *109*, 112.— İ'dâdiyyesi, *109*, 113, *116*, 539-40; dersleri, *598*.— Rüşdiyyesi, *287*.— Şanâyi' Mektebi, 112.— Şıbyân Mektebi, 287.— Muhâsebe Ḳalemi, 58.— Muhtârları, *689-90*.— Nufûs sayımı, *115*

.—Ormanları, orman işleri, *21*, 31-33, *33*.— Şehir Komisyonu, 74.— Tahrîrât Ḳalemi, *48*, 55, 58, *84*, *108*, *109*, *115*, *252*, 267, 282, *287*.— Tahrîr-i Emlâk Seyyâr Fırḳası, *287* .—Tercemânlar'ı, 666, 691.— Tobcu, Tobcular'ı, *666*.— Yolları, *21*, 37-39, 74, *80*, 81, 82; Su yolları, sahrıncları, *21*, 40.— Vaḳıfları, *21*, 33, *33*, 34, *34*, 36, *107*, 113, *157-58*; Nuḳūd-ı vaḳfiyye, 33, *34*.— Zâbıtası, Zabıtıyeler'i *15*, 16, 59, 252.— Zirâ'ati, 44, 45, 308, 309; Zirâ'at Komisyonu, 41, 44, 45, 59; *Zirā'at Komisyonu Ta'līmātı*, 44; XV-VI, XVIII, XXIII-IV, XXVIII, XXX, XXXIV, XLIII-XLV, XLIX, L, LIV-V, LX, LXII, LXVI, LXIX, LXX, LXXI

Midilli, küçük at cinsi, eşek, *165*, 167, 213; XLVI

Midilli Despotu, *25*, 26, 28, 29, 49, 50, 56, 74, 160, *161*, *685-86*, 687, *687-88*, 688, *689*, 690 (Bk., Kostandiyos.)

Midilli, *Midilli Risālesi*, 12, *14*, 14, *180*, 184, *184*, *199*, 200 (Bk., *Risāle.*); XI., L, LXIX

Midilli şehri; Aşl-ı Midilli, 37, 40

Midilli Vaḳ'ası, 257 (Bk., İtalyan balıḳçıları mes'elesi.)

"*Miḥekk-i Edeb —yāḫūd— Ta'līm-i Edebiyāt*„, *670*

Mihran Maṭba'ası, *248-49*, *317*, *388*, *635*, *641*, *688*

Mihribān, Hanım, LXVI

Millen, ḳal'ası, 316, *317*

Millet, 97, 637.— Millet-perverî, *97*.— Cāhil millet, 648.— Millet-i 'İseviyye, *251*.— Millet-i İslāmiyye, *251*.— Millet-i muhtereme, 638.— Millet-i Mûseviyye, *251*.— Millet-i müteşerri'a-i İslâmiyye, 638.— Ġayr-i Turan-ı millet, *622*; XXVIII

Millî Eğitim Başımevi, *18*, *90*, *195*, *277*, *303*, *381*, *432*, *522*, *527*, *561*, *616*; LXVI

Millî görüş, millîlik, *634-35*, 637.— Ahlâk-ı milliyye, *391*, 391.— Feżā'il-i milliyye, *391*.— Hissiyyât-ı milliyye, 410

Millî Kütübḫāne Bülteni, *89*, *90*

Millî Kütübḫāne Cild ve Başım Atelyesi, *636*, *680*

Millî Kütübḫāne'de Mevcūd 'Arab Ḫarfli Türkce Kitāblarıñ Muwaḳḳat Ḳataloġu, *344*, *651*

Millî marşlar, LI

Millingen, Frederich (Bk., 'Oşmān Bey, Binbaşı.)

Milvan, Milvana, ḳal'ası, *317*

Mina, Efendi, *78* (Bk., Mita, Żiyā.)

Mioulis, Andrea Vokos, *28* (Bk., *Miyavulli.*)

Mir'āt-i Ḥaḳīḳat, *24*

Mir'ātu'l-'İber, *619*

Mîrgün tiyatrosu, *404*

Mirṣād, mec., *330-31*

Misia, *Mysia*, kıt'ası, *522*

Mita Efendi, 54, *54* (Bk., Mina, Efendi.)

Mitsaki, Mizaki, *425* (Bk., Belçika Ḳonsolosu.)

Miyatolis, Miyaulis, *28* (Bk., Mioulis.)

Miyavulli, zırhlısı, 28

Mizāḫ, *650*, 654, *669*

Mīzān, gzt., *512*, *515*

Moġol, istilâsı, *552*

Molière, Jean Babtiste Poquclin, 661

Molla, 182 (Bk., Aḥmed Midḥat.)

Molla, *454*, 456 (Bk., Menemenli, Meḥmed Rif'at.)

Molla Muṣṭafa Efendi, Kütahyalı-zāde, 60, 62, 258, *287*

Molla Rif'at 192, 199, 207, 503 (Bk., Menemenli, Meḥmed Rif'at.)

Molova, 37, 72-74, *74*, *76*, 76,77, 81, *108*, *109*, 112-14, *159*, 160, 252, *688*.— Belediyyesi, *39*; Belediyye hey'eti, 40.— Cem'iyyet-i İlmiyye'si, 73, 74, 112, *157*, *159*, 160.— İ'dâdî'si, 113 .— Me'ābir Komisyonu, 84.— Mektebleri, 74, *158*, 160.— Yolları, 74, 79, 81

Molova Ḳaymaḳāmı, 72, 73, 75, 77, 369

Molova Nā'ibi, 73

Molovalı, Molovalılar, 74
Montesquieu, Charles de Secondat, Baron, 643
Mora Yarım-adası, *11*
Moralı, Moralılar, *263*
Mordtmann, H. J., *535*
Mosḳova, *403*
Mosḳova cāsūsu, 49
Mosḳova Üniversitesi, *403*
Mu'āhade (Muḳāvele), *179*, *181*, 181
Mu'āḥaẕāt-ı edebiyye, 390
Mu'āḥaẕāt-ı ḥikemiyye, *391*
"*Mu'allim Nāci ile Recā'l-zāde Ekrem Arasındaki Münāḳaşalar ve Bu Münāḳaşaların Sebeb Olduğu Edebî Ḥādiseler*,,, *271*
Mubāḥaṣāt-ı 'Askeriyye, *408*
Mu'cemu'l-Maṭbū'ātu'l-'Arabiyye, *344*
Mufaṣṣal (*Mufaṣṣal Ḳurūn-ı Cedîde Tarîḫi*), *364-65*, 365, 367.— *Ḥāşiyeleri*, *364*.— *Muḳaddimesi*, *364*
Muḥammed Muṣṭafa, Ḥż., *613*.— Cenāb-ı Peyġamber, *674*.— Meſḫar-i Kā'ināt, 125.— Nesl-i Resūl, *333*.— Resūl-i Ekrem, *133*.— Rūḥ-i Nebî, *332*.— Ümmet-i Muḥammed, 111.— Ümmet-i Peyġamber, *332* (Bk., Eẕān.)
Muḥarrir, mec., 633, *635-37*, *639*, *646*
Muḥarrir Bu ya, *22*, *23*, *58*
Muḥāsebeci, 614 (Bk., Meḥmed Riżā.)
Muḥāsebeci Efendi, *661-62*, 663-64, 666, 668 (Bk., Fātiḥ Efendi.)
Muḥāsebeci Efendi, 37, 50, *50*, 53, 54, 57, *67*, 77, 79, *375* (Bk., Kemāl Efendi.)
Muḥāsebeci, 260 (Bk., Ṣabrî, Ḥasan Bey.)
Muḥbir, gzt., *403*, *630*
Muḥbir, *132*, 133 (Bk., Kemāl, Meḥmed Nāmıḳ.)
Muḫbir-i Ṣādıḳ, 375 (Bk., İlia Akadi.)
Muḫlişe, 506
Muḫtār, Muḫtārlar, 68, 597 (Bk., Midilli-adası; Saḳız-adası.); xxxv, xxxix
Muḫtār, Efendi, 495
Muḫtār, Bey, Kapudan Paşa Kaymakamı, *11*
Muḫtaşar Avrupa Edebiyātı Tarîḫi, *404*, *550*
Muḫtıra, *22*, *111*, *158-59*
Muḫtıra, LXXIII
Muḫyid-Dîn, Bey, *175*
Muḫyi'd-Dîn Rā'if, Bey, *557*
Muḳaddime-i Celāl (Bk., *Celāl*.)
Muḳaṭṭa', *286*
"*Mulāḥaẓāt-ı Ġayr-i edibāne*,,, *271*
Mulen, ḳal'ası, *317*
Munāẓara, 393, *401*
Muntaḫabāt-ı Bedāyi'-i Edebiyye, *561*
Muntaḫabāt-ı Cedîde, *247-48*, 248
Muntaḫabāt-ı Taṣvîr-i Efkār, *185*
Muntaḫabāt-ı Taṣvîr-i Efkār—Maḳālāt-ı Mütenevvi'a, *110*, *180*, *185*; XLIV
Muntaḫabāt-ı Taṣvîr-i Efkār—Siyāsiyyāt, *185*
Murabba', şiir, 249-50; XLVIII
Murād I., Ḫudāvendigār, *293*, *364*
Murād II., Sulṭān, *192*, 193, *193*, *337*; LV
Murād V., Sulṭān, *24*, *395*, *405*
Murād, Bey, Meḥmed, *Mîzān*'cı, *248*, *467*, *512*, 514, *515*, *675*; LII-III
Murād Molla Dergāhı, *553*
Murād Re'îs Dergāhı, *598*
Muriyani familyası, 63
Mūsā, Aḳyiğit-zāde, *641*
Muṣāḥabāt-ı Leyliyye, *388*
"*Muṣāḥabe*,, , *614*
Muṣālaḥa Taṣdîḳ-nāmesi, *51*
Musāvāt, Musāvilik, *600*, *601*
Muṣavver Ma'lūmāt, mec., 555
Muṣḥaf'lar, 342 (Bk., *Ḳur'ān-ı Kerîm*.)
Mūsıḳî, *616*, *625*.— *Blov-blva* (*Blow-blaw*), 625, *625*.— Düdükcülük, 625.— Dümbelek, 668.— Ḥicâz'dan Pîşrev, *626*.— Keman, *651-52*; Kemancılık, 526.— Ḳānūn, *616*, 626.— Piyano, *616*, 625.— Şevḳ-efzâ saz semâ'îsi, *616*.— Ṭanbūr, 576, *576*.— Vurma sazlar, *525*
Muṣṭafa, 503, 508
Muṣṭafa, Bey, Edhem Paşa-zâde, *234*

Muştafa, Bey, Sakız Ma'ârif Müdürü, 529, *538*, 545, 560-61, *561*, 566
Muştafa, Bey; Mıştafafa Rif'at Beyefendi, 147, 567 (Bk., Menemenli, Meḥmed Rif'at.)
Muştafa, Bey, tüccar, 43
Muştafa, Efendi, Pilmar Mahkeme Re-'İsi, 71
Muştafa, Efendi, Polhinit Müdürü, 75
Muştafa, Efendi, Tahrîrât Kâtibi, 72, 73
Muştafa, Paşa Şarı, *469*
Muştafa 'Āşım, Bey, 12, *13*, *102*, 123, *124*, *184*, 219, *228*, 229, *231*, *263-64*, 264, *265*, 267, *268*, *275*, *286*, *289*, 292, *302*, 303, 305, *312*, *319*, *329*, 343, *345*, *351*, 351, *354*, *368*, 368, *398-99*, 399, *423*, *425-26*, 426, 428-29, *429-30*, 430, *430-31*, *437*, 439, *440*, 440, *442*, *445*, 445, 450, *451-52*, 452, 454, *455*, 457-58, *458*, *460*, 461, 464, *464*, 468, *469*, 470, *478-79*, *490*, 497, *497*, *499*, 500, 501, *501*, *517*, 520, *527*, 530, *530-32*, 533, *533*, *536*, *538*, 543, *545-46*, 550, *551*, 553, *553-54*, *556-57*, 558, *564*, 564, 569-70, *571-72*, 574, 577, *577-78*, 579-80, *580*, *584*, 585, *586*, *597-99*, 599, 601, *603*, 604, *606*, 608, *612*, 612, *615*, *623*, 623, *624*, *626*, *678-80* (Bk., Baba; Beybaba; Beyefendi; Büyük Baba; Büyük Beyefendi; Büyük-peder, Peder.); XVIII, XX, XXVII, XXXII, XXXIV-V, XXXIX, XL, XLII, XLIV, XLVIII-IX, LXII
Muştafa Kāẓım, Paşa, *180*, 182-83
Muştafa Nā'ilî, Bey, Dr. Binbaşı, *349* (Bk., Nā'il, Dr.)
Muştafa Nūrî, Paşa, *91*, 91, *111*, 113, *114*, *131*, 131, *145*, *147*, *163*, 163, 166, *169*, 171, *174*, 175, *179*, 181, 185, 199, 204, *205*, 207, *207*, 216, 219, 253, 270, 369, *400* (Bk., Nāẓır, Nāẓır Paşa, Paşa.); XXIII, XXV, LI, LII
Muştafa Rāġıb, Efendi, 55 (Bk., Tahrîrât Ḳalemi Mu'âvini.)
Muştafa Rāġıb, Bey, *430*
Muştafa Reşîd, *94-96*, 200, *200*, *201*, *247-48*, 248
Muştafa Şāliḥ, Reşîd, *556* (Bk., Ḥaci Reşîd, Bey.)
Muştafa Şevket, Paşa, 505, 508, *508*
Muştafa Żihnî, Efendi (Paşa), *261*, *270*, *303*, *368*, 371, *378-79*, 379, *380* (Bk., Māliyye Nāẓırı.)
Mustaṭraf'lar, *189*, 190
Al-Mustaṭraf fî Külli Fennin Mustaẓraf, *189* (Bk., *Mustaṭraf*.)
Muşul, vilâyeti, 396, *396*
Muşullu, Muşullular, *383*, 684
Muṭāla'a-Nāme, *182* (Bk., *Lāyiḥa*.)
Muṭaşarrıf Efendi, 114, 252 (Bk., Āgāh Efendi.)
Mutaşarrıf-ı lā-ḥıḳ, 113 (Bk., Āgāh Efendi.)
"*Muvaffaḳ Menemenci-oğlu'nuñ Nāmıḳ Kemāl'e 'â'id ba'żı Ḫāṭıraları*,, , *454*
Muvaḥḥid, Bey, aktör, *16*
Muzıḳa-i Humāyūn, *616*
Muzlaḳ-ḥişārı, *317*
Müdāfa'a-nāme, *67*, *71*, *75*, *84*, *192* (Bk., *Lāyiḥa*.)
Müdde'î-i 'Umûmî Mu'âvini, 71, 75, 76, (Bk., Mina, Efendi.)
Mü'eyyed, Mü'eyyed Paşa, 498, 502, *502*, 503, 514, *570*, 574
Müfti, 35, 37, 49, 62, *107*, 111. *158-59*, 160, *160*, 166, *662*, 664 (Bk., 'Abdu'r-Raḥîm, Efendi.)
Müfti, *164-65*, 166, 207, *420*, 421, *423*, 427, 429 (Bk., Aḥmed Efendi, Müfti.); XXVIII
Müfti-oğlu, Aḥmed Ḥikmet, *622*
Mühürdār Bey, 137, 146, *179*, 181, 218
Mükāfāt, 356
Mülemma', *417-18*
Mülkiyye me'mûrları (Me'mûrîn-i mülkiyye), 261-62, 613, *613*
Mültecin, *569* (Bk., Millingen.)
Münāḳaşa, Aḥmed Midḥat—Sa'îd Bey mes'elesi, *651*, 654-55.— Fevāżıl, Feżā'il, *93*, *94*, 95.— Eski-Yeni Ede-

biyât, *412*, *669-79*.— İlcây-i żarûret terkîbi, 414-15.— Ki edâtı, *481-82*, 482, *483*.— Maṭbû'u'l-endâm; mütenâsibü'l-endâm terkîbi, 402, 410, *669*.— *'Oṣmânlı Tarlḫı*'nin Jurnali, 512.— Şehbâl-nihâl terkîbi, 392, *393*, *402*, *407*, 413-14.— *Ta'lîm-i Edebiyât*, *669-70*.— Terkîb-i izâfîler, 207, 217,— Vaṣf-ı terkîbî, 207

Müneccim, Müneccimler *427*.— Müneccimlik, *354*

Müneccim-başı, Derviş Aḥmed Dede B. Luṭfu'llâh, 400

Müneccim-başı Tarlḫı, *317*; Arabî'si, 400

Münîf, Ṭâhir Paşa, *361*, *379*, *470*, 529, *641* (Bk., Ma'ârif Nâẓırı.)

Mürtedler mes'elesi, 133, 147, 162, 186 (Bk., Tanaṣṣur.)

Müseddes, şiir *325*, 327, *332-34*

Müseylime-i Şânî, *652*

Müslimeler Ḥürriyyeti, 471 (Bk., *İslâm Ḳadınlarında Ḥürriyyet*.)

Müslümân, Müslümânlar, *8*, 12, 13, *17*, 27, 46, 52, 71, *96*, 98, *109-11*, 112, 114, *115-16*, *118*, 118-19, 120, *126*, 127, *129*, 133, *147*, *159*, *161*, 161-62, *173*, *179*, *194*, 214, 309, 366, 661, *686*, *688*, 688-90.— Aḥâlî-i Müslime, *134*.— Eṭfâl-i Müslimîn, *109*; Sünnet icrâsı, 355 (Bk., İslâm, İslâmlar.); XXIII-IV, XXXII

Müsteşrıḳlar Ḳonġresi, İstokholm'da, *471*; Roma'da, *471*

Mütemehdî, 175, 197, 207 (Bk., Mehdî, Muḥammed Aḥmed.); XLVI

Mütevelliyye, 121, 213, (Bk., Ṣâliḥa Yegâne, Ḫanım.)

Nâbî, Yûsuf, 409; Nâbî'ler, *388*

Nâbî, 451

Nâcî, Mu'allim, *271-72*, 276, *288*, *293*, 412, *418*, *482*, *541*, *678*, *680*, *682*

Nâcî, Muâllim, mad., *386*

Nadji, Mu'allim mad., *386*

Nâciye, *148*, *204*, *570*, *571*, *574*; LXVI

Nâfi'a Neẓâreti, 33, *33*, 39, 45, *79*, *80*, 81, *82*, 82, *83*, *141*, *146*, 146, *170*; XXXII, LXI

Nâfi'a Nâẓırı, *140-41* (Bk., Râ'if Paşa, Köse.)

Nâhide, *517*, 525, 532, 534, 537, *545*, 562, *563*, 565, 574, 576-77, *578*, 580, *580*, 610

Naḥv (Bk., 'İlim, 'İlimler.)

Nâ'ib, *21*, 29, 40, 53, 54, 111, *111*, *151*, *691* (Bk., Es'ad, Efendi.)

Nâ'ib, *254* (Bk., Ḥasan Ṣıdḳî, Efendi.)

Nâ'ib, *663* (Bk., Şevḳî, Efendi.)

Nâ'il, Dr., 190, 203, 218 (Bk., Doktor, Muṣṭafa Nâ'il.)

Nakş, ḳal'ası (Bk., En-Nakş.)

Namâz, 496.— Cum'a namâzı, 127.— Namâz Sûreleri öġretimi, *108*, *109*; XXII

Nâmdaş, 213 (Bk., Kemâl.); LXVI

Nâmıḳ Kemâl (A. E. Bolayir), *249*, *286*, *467*, *470*, *510*, *532*, *584*, *614-15*

"Nâmıḳ Kemâl„ , H. Nihâl Atsız, *460*

Nâmıḳ Kemâl, mad., *403*

Nâmıḳ Kemâl (İstanbulov), *403*

Nâmıḳ Kemâl (M. C. Kuntay) *4*, *5*, *12*, *18*, *96*, *97-101*, *117*, *125*, *142*, *150-51*, *154*, *160*, *192*, *211*, *263*, *284*, *289*, *358*, *432*, *446*, *473*, *513*, *692*; XLIV

Nâmıḳ Kemâl Afyon'da, *430-31*, *445*

Nâmıḳ Kemâl ḥaḳḳında, 403, *404*

"Nâmıḳ Kemâl ḥaḳḳında„ , *430*

"Nâmıḳ Kemâl ḥaḳḳında Ufaḳ Noṭlar„ , 500, *546*, *572*

Nâmıḳ Kemâl, Ḥayâtı ve Şi'irleri, *249*, *460*, *469*, *540*, *546*, *552*, *617*, *620*, *625*, *622-23*

Nâmıḳ Kemâl—Ḳonferans, *469*, *540*, *620*

"Nâmıḳ Kemâl ve Fıransız Edebiyâtı„ , *404*

"Nâmıḳ Kemâl ve Hece Vezni„ , *442*

"Nâmıḳ Kemâl'e dâ'ir Rusca Yeñi Bir Eser„ , *403*

Nâmıḳ Kemâl'e Mersiye, şi'ir, *622-23*

"Nâmıḳ Kemâl'iñ 'Abdu'l-Ḥamîd'e Taḳdîm Ettiği 'Arîża ile Ebûżżiyâ Tevfîḳ

Bey'e Yolladığı ba'ż Mektūblar„ , *126, 240, 521*
"*Nāmıḳ Kemāl'iñ 'Aleyhinde Açılan Bir Taḥḳīḳāttaki İddi'ālar ve Şā'irin Cevābları*„ , *3, 19, 27, 71, 74, 75, 84, 109, 161, 685*
"*Nāmıḳ Kemāl'iñ Anası—Afyon Ḳara-Ḥiṣārı'ndaki Mezār Ṭaşı Kime 'ā'iddir*„ , *430*
"*Nāmıḳ Kemāl'iñ Başılmamış Bir Mektūbu*„ , *591*
"*Nāmıḳ Kemāl'iñ Bilinmeyen İki Eşeri: Mecmū'a-i Siyāset ve Midilli Risālesi*„ , *14*
"*Nāmıḳ Kemāl'iñ Bir Mektūbu*„ , *458*
"*Nāmıḳ Kemāl'iñ Doğumunun 100'üncü Yılı ve Maṭbū'āt*„ , *430*
"*Nāmıḳ Kemāl'iñ Eşerleri ve Eşerleriniñ Çeşidli Başımları*„ , *89, 90*
Nāmıḳ Kemāl'iñ Ḫuṣūṣī Mektūbları, 5, 33, 54, 77, 80, 83, 90, 92, 102, 114-15, 125, 132, 175, 198, 214, 238, 248, 266, 278, 312, 329, 342, 385, 388, 395, 404, 409, 411-13, 418, 446, 512, 541, 568-69, 623, 630, 634-36, 651, 653, 661-62, 699, 674-75, 678-80, 687, 689; xv, xviii, xlix, li, lii, lxiii, lxviii-ix, lxx-ii
"*Nāmıḳ Kemāl'iñ Kitāb Ḥālindeki Eşerleriniñ İlk Neşirler*„ , *90, 92, 569, 630*
Nāmıḳ Kemāl'iñ Mektūbları, 90, 92, 569, 630,
"*Nāmıḳ Kemāl'iñ 'Oṣmānlı Tarīḫi'ne dā'ir Bilgimizi Ṭaşḥīḥ ve İkmāl Eden Yeñi Noṭlar*„ , *293, 300, 315, 319, 339, 395, 399, 419, 467-68, 490, 505, 513, 521, 532, 557*; lv
Nāmıḳ Kemāl'iñ Şi'irleri, 214, 249, 263, 278, 282, 288, 330, 442, 540, 548, 561, 578
"*Nāmıḳ Kemāl'iñ Üç Beyti üzerine*„ , *542*
Naomidis, 70 (Bk., Laġomidi.)
Napoléon I., Napoléon Bonaparte, 207, 216 (Bk., Büyük Napoléon.)
Naşīr-i Ṭūsī, 638
Naṣra'd-Dīn Ḫoca, 155;
Nāşid, Paşa, El-Ḥāc, 155, *281-82*, 282, *602* (Bk., Aydın Vālisi.); lxiii
Nāşid, Bey, Topal Osman Paşa-zâde, *469*
Nāşid, Bey, Ömer, *126*, 228, 231, 351, *351, 361*, 363, 491 (Bk., 'Amca.)
Na'ت, 201
Na'ت, şiir, *598*
Naturalizm, 387
Navi, *85*, 87 (Bk., Zırhlı.)
Navlun, Nevl, *212*, 212
Naẓariyyāt-ı Edebiyye Dersleri, 442
Nāẓım, 216
Nāẓım, Erzurumlu, *620*
Nāẓır Paşa, 491 (Bk., Aġob Paşa.)
Nāẓır Paşa, 268 (Bk., Edhem, İbrāhīm Paşa.)
Nāẓır, Nāẓır Paşa, 507, 534 (Bk., Maḥmūd Celāle'd-Dīn Paşa, Çorlulu.)
Nāẓır, Nāẓır Paşa, *116*, 181, 122 (Bk., Muṣṭafa Nūrī Paşa.)
Nāẓır Paşa, 305 (Bk., Münîf, Meḥmed Ṭāhir Paşa.)
Nāẓır Paşa (?), 401
Naẓîf, Efendi, Kerpe Kaymakam Vekîli, *6, 187, 224, 383*; xviii
Naẓîf, Efendi, *37* (Bk., Mevlevî Şeyḫi; Şeyḫ Efendi.)
Naẓîre, Hanım, 356.— Birâderi, 356; lxvi
Naẓîreler, *557*; xlviii
Ne, edâtı, 656
Nebî, Nebîler, 646
Nebîl, Bey (Bk., İsmā'īl Nebîl.)
Necât, 502, *502*, 503, *503*
Necîb Bey, Ḥaci, *286, 289*, 292, 431, *437*, 440, *455*, 457, *490*, 495, 568-69, *569* (Bk., Defterdār; Defterdār yādigārı; Defterdār-ı ḥimār-ı iḳtidār.)
Necîb, Efendi, Defter-i Ḫāḳānî Ḳalemi'nde kâtib, 58, *58*
Necîb, Terceme Odası'nda me'mûr, 56
Necîb, Paşa, *176*
Necîb, Şeyḫ, Moralı, 263, *299*
Necm-i İstiḳbāl Maṭba'ası, *200*
Nedîm, Bey, 200, 342, *342*, *490*, *492*, 492 (Bk., 'Urfî İdâre ḳurbânları.)

Nef'î, Ömer, 658; Nef'î'ler, *388*
Nef'î, 538
Nefîse, Ḫanım, 435
Nemçe, Vapuru, *12*, *123*, 339, 396, 441, *451*, 494, *607* (Bk., Avusturya vapuru.)
Nemrun, ḳal'ası, *317*
Neron, Roma İmparatoru, *510*
Nesîme, Ḫanım, *217*, 220, *228*, *250*, *281*, *293*, *302*, 305, *312*, 316, *319*, 321, *321*, 322, *323*, *324*, 324-27, *334*, 337, *346*, 347, *348*, 350, *353*, 354, 356, 379, *394*, 395, 397, 418, 422, 424, 426, *434*, *455*, 456, *488-90*, 498, *498-99*, *527*, *584*, *585*, 585-86, 588, *599*, *603*, 605, *606*, 609, *610*, *676-77*, 677, *681-82* (Bk., Anne; Vâlide.); XLII-III, XLV
Nesl-i Resûl (Bk., Muḥammed, Ḥż.)
Neṣr, Neşirler, 390-91, *541-42* (Bk., İnşâ').
Nesteren, *670*
Neş'et, Bey, 176, 198, 217, *217*, 219, *220*, 222, 258, *258*, *281*, 832, *293*, *302*, *304*, *489*, *498*, *584* (Bk., Dayı, Ḳâ'imbirâder.)
Neşrî Tarîḫi, 301
Netâyicu'l-Vuḳû'ât, *400*
Nevres, Paşa, Meḥmed, *420*, *421*
Nevûz, 195
Nevrûz Bey, *180*, 185; (Bk., *Emîr Nevrûz*.)
New York, *625*, *667*, *675*; LII
Neyyir-i Ḥaḳîḳat, gzt., LI
Neẓâret, 371, *492*, 624 (Bk., Mâliyye Neẓâreti.)
Nijâd, Meḥmed Ekrem, *204*, *539*, *587*
Nijâd Ekrem, *204*
Niḳara, *535* (Bk., Ḳaryoṭ.)
Nikiforos, *688*
Nikolaki, *664*
Nikolayidi, *513*
Nikoli, Navro, *533*
Nîlüfer, mec., *344*
Nişân, İtalya devleti tarafından, 421
Nişân-ı imtiyâz (Bk., Madalya.)
Nişân-ı Mecîdî, Rütbe-i şâniye, 77, *77*, 78, *191*, *589*.— Rütbe-i şâlişe, 77, *164-65*, 166, 207, 420.— Rütbe-i râbi'a, *164-65*, *166*, *188*, *207*; XXVIII, XLIII-IV
Nişân-ı 'Oṣmânî, rütbeleri, *78*.— Rütbe-i şâlişe, 79.— Rütbe-i râbi'a, 77
Nişânṭaşı, semt, *610*
Nitze, William A., *675*
Nivab Bey, 259 (Bk., Menemenli, Meḥmed Rif'at.)
Nivat Bey, 228, 258, 272, 275, 282, 285, 528, 534, 624 (Bk., Menemenli, Meḥmed Rif'at.) ; LXIII
Niyoġolos, gzt., *576-77*, *581*; XXXVI
Niẓâmiyye Ṣınıfı, Ẓâbiṭleri (Bk., 'Asker, 'Askerler.)
Niẓâm-Nâme, Ḳonsolosluklar hakkında, *201*, *202*
Norvec, XLII
Novoe Vremya, gzt., *403*, *404*, 415
Nûbar, Paşa, *86*, *87*
Nubuvvet, 649
Nucûm 'ilmi (Bk., 'İlim, 'İlimler.)
Numûne-i Edebiyât-ı 'Oṣmâniyye, *247-48*, 248, *361*, 363, *388-89*, *391*, *407*, *408*, *411*, *413*, *415*
Nurgök Maṭba'ası, *192*
Nûrî, Bey, C.B.S. Vilâyeti Defterdârı, *569* (Bk., Defterdâr.)
Nûrî, Mahkeme'de Muḳayyid, 35
Nûrî, Bey, Muṣṭafa, Mâbeyn Kâtibi, 157, 177,77, 185, *193*, 196, 199, 200 (?), 201, 203, 212, 354, 370, *378*, 380, *433*, 433, *440*, 441, *479*, 491, *492*, 520, *536*, *544*, 558, 560, 573, *575-76*, 582, 588, *588*, *603*, *607*, *641* (Bk., Ḥaci Nûrî Bey.); XXXVII, LXXII-III
Nüzhet, Bey, 176

Obrençof, General, *279*
Oçerki Ponovoy osmanskoy literaturi, *403*
Odisié (*O-di-si-é*), 667, *667*

Oğuzḫan, A. Ferhan, *562*
Ohannes, Efendi, 412 (Bk., Re'îs Beyefendi.); LXIII
Oḳay, M. Orḫan, *387*, *389*
Olğun, Ṭâhir, *552*
Onan, Necmeddîn Ḫalîl, LXIX
Ondalı kazanmak, 33
XVII. 'Aṣır 'Oṣmânlı Muḫarrirleri, *403*
Operatör Cemîl Bey'iñ Ḫâṭıraları, *212*
Ordu İl Ḫalḳ Kütübḫânesi, LIV
Ordu'nuñ Defleri, *336*
Orḫan Ġāzî, Sulṭân, *293*, 298, 364; LV
Orḫân, *503*
Orḫâniyye Maṭba'ası, *211*, *239*, *584*, *620*, *675*
Ornṣtayn, Dr., *615-16*, 625
Orta-çağ; Orta-zamân, *675*; *364*
Orta-köy Câmi'i, *395*
Orta-köy tiyatrosu, *404*
'Oṣmân I., Sulṭân, *293*, 298, *364*; LV
'Oṣmân, Bey, 30, *30*, *674*
'Oṣmân, Bey, Bîñbaşı, *568-69* (Bk., Millingen, Frederich.)
'Oṣmân, Bey, Cerrâh, 61, *62*
'Oṣmân, Bey, Tabur Kâtibi, 61, *62*
'Oṣmân Bey Maṭba'ası, *392*, *413*
'Oṣmân, Paşa, Ġāzî, 664
'Oṣmân, Paşa, Müderris, *469*
'Oṣmân Paşa, Şehîd, Ġāzî, *458-60*, *469*, 470, *545*, *556*, *563*
'Oṣmân Paşa ṭaslağı, 664
'Oṣmân Paşa, Ṭopal, mad., *469*
'Oṣmân, Şerîf, Paşa, *172*
'Oṣmân-oğulları'nıñ Varlıḳları ve İkinci 'Abdü'l-Ḥamîd'iñ Evrāḳı, XLII
'Oṣmânlı, 'Oṣmânlılar, 63, 92, *189*, 276, *336*, *338*, 343, 367, *387*, 391, 393, 415, 522 .—Askerleri, *279*, *332*.— Efkâr ve hissiyyâtı, 391.— Memleketleri, 97, 99, 100, *104*, 105, *135*, 179, 312, 373; Memâlik-i Osmâniyye halkı, 547.— Sâhilleri, *438*.— Sünger avcıları, *137*, 140.— Terbiyesi, 63.— Üdebâsı, 393.— Ümmeti, *133*.— Aḥrârân-ı Osmâniyye, 618.— Silâh-ı Osmâniyye, 391.— Vilâyât-ı Osmâniyye, *471*; XXVI, XXVIII, XXX, LV-VI
'Oṣmânlı Devleti, Devlet-i 'Aliyye, 97, *176*, *179*, 181, *181*, 186, 188, *252*, *337*, 351, 374, 376-77, 384, 435, *438*, 448, *451*, 495.— Donanması, 11, 519.— Hukûmet'i, Hukûmet-i Seniyyesi, *23*, 97, 367, 438: Devr-i Fetreti, *364*; Mebâdi-i Te'essüsât-ı Osmâniyye, *364*; Mebâdi-i Zuhûr-ı Âl-i Osmân, *364*.— Teba'ası, *202*, *252*, 589, 592, 690.— Vapurları, 64, 323, 327, 341, *341*, 395-97, *456*, 456-57, 479 (Bk., 'Oṣmânlı İmparaṭorluğu; Salṭanat-ı Seniyye.); XXXI, LIV
'Oṣmânlı Devri'nde Şoñ Ṣadr-ı A'ẓamlar, *18*, *141*, *265*, *277*, *288*, *303*, *344*, *381*, *445*, *452*, *458*, *477*, *602*; LXVI
'Oṣmânlı, gzt., *669*
'Oṣmânlı İmparaṭorluğu, *96*, *104*, *194*, *542* (Bk., 'Osmânlı Devleti.); XXII, XLVI
" *'Oṣmânlı İstiḳrāżları*,, , *542*
'Oṣmânlı İttiḥâd ve Teraḳḳi Cem'iyyeti, *405*
'Oṣmânlı Ḳadınları Cem'iyyet-i İttiḥâdiyyesi, *405*
'Oṣmânlı meşeli (Atalar sözü), 475
'Oṣmânlı Mü'ellifleri, *114*, *171*, *234*, *286*, *344*, *459*, *500*, *641*
'Oṣmânlı Tarîḫi, Tarîḫ, *192-93*, 193, 293, *299*, 299, *300*, 301, *312-14*, 314-15, *315-16*, 316, *319*, 321, *323*, 324, *324-25*, *337-38*, 342, *346*, 346-47, *368*, 369-70, *394-95*, *399*, *400*, *418-19*, 419, 467, *470*, 472, *472*, *480*, *489-90*, 491, *492-95*, 494, *494-95*, *505*, 508, *508-13*, 514-16, *520-21*, 522-23, *523*, *531-32*, 536, *540*, 545, *556-57*, 559-60, *564*, 566, *572*, 573.— Dîbâce'si, *509*.— İḫtâr-ı Ṭâbı', *466*.— İslâm tarîḫi, *467*.— Jurnali, *509-13*.— Medḫal, *465-67*, 467, *468*, *470*,

472, *489-90*, *505*, *509-13*, *521*, *540*; Medḫal'in İfâde-i Merâm'ı, *465-66*, 468, 510.— Medhiyye'si, *468*.— *Mukaddime*'si, *192-93*, 193, 324, *324-25*, 326-27, 337, *337-38*, 340, 342, *345*, 346-47, *418*, 419, *523*.— Satış Muḳāvele-nāme'si, *493-94*, 493-95, 504, 506, *509*.— Telgıraf : Neşrininin önlenmesi, *510* (Bk., *Devlet-i 'Aliyye Tarîḫi*; *Kitâb*; *Tarîḫ-i 'Askerî*.); XLIV, XLVIII, LV-IX

'*Oṣmānlı Tarîḫi*, Kemâl, 1326 basımı (Bk., *Külliyyât-ı Kemâl*.)

'*Oṣmānlı Tarîḫi*, Kemâl, 1971 basımı, *466*

'*Oṣmānlı Tarîḫi*, Enver Ziyâ Karal, *195*, *279*, *396*

'*Oṣmānlı tarîḫleri*, *313*

" '*Oṣmānlı Tiyatrosu*,, , *404*

'Oṣmānlıca, *387*, *392* (Bk., 'Lisān-ı Oṣmānî.)

'Oṣmānlılık, 392

"*Ölümüñ Māhiyyetini Öğrenmek için Kendini Öldüren Yazar*,, , *408*

Ölümünden Şoñra Riżā Tevfîḳ, LXIII

'Ömer, Ḥż., *333*

'Ömer, Paşa, Dağıstânlı, 171, *171*

'Ömer Nāşid (Bk., Nāşid Bey.)

'Ömer Seyfe'd-Dîn, *200*

'*Ömer'iñ Çocuḳluğu*, *386*

Ötüken Yayınevi, *460*

Özbeg, Özbegler, 216

Özege, Seyfe'd-Dîn, *116*, *630*, *633*, *641*; LXVI

Özön, Muṣṭafa Nihâd, *90*, *91*

Öztuna, T. Yılmaz, *616*

Pabucu Büyük'e okutmak, 297

Pādişāh, *630* (Bk., 'Abdu'l-'Azîz, Sulṭān.)

Pādişāh (Bk., 'Abdu'l-Ḥamîd II., Sulṭān.); XIX, XXI, XXXII, LXVI

Pādişāh-ı 'Āli-żîşān (Bk., 'Abdu'l-Ḥamîd II.)

Pādişāhımız Efendimiz (Bk., 'Abdu'l-Ḥamîd II.)

Pādişāhlarıñ Ḳızları ve Ḳadınları, XXIV

Paleoloģos, Mihail (Bk., İstanbul İmparaṭoru.)

Palermyoti Manastırı, *85*, *86*

Paliḳaryalar, *602*

Palyapatra (Bk., Balyabadra.)

Pan-İslavistler, *403*

Panopelo (Bk., Yunan Konsolos Vekîli.)

Paras (Bk., Balyabadra.)

Paris, *172*, 297, *302*, 504, *551*, *629-30*, *633*, 638; LII

Paris Sefâret-ḫânesi, *629*

Pasaport Niẓâm-Nâmesi, *438*

Paşa, 523 (Bk., 'Âkif, Meḥmed Paşa.)

Paşa; Paşa Bey, 346, *489*, 491, 500, 522; *277*, 279 (Bk., Menemenli, Meḥmed Rif'at.)

Paşa, 207 (Bk., Muṣṭafa Nūrî, Paşa.)

Paşa Baba, 148 (Bk., Kemâl, Meḥmed Nāmıḳ.)

Paşa Efendimiz Ḥażretleri, 150 (Bk., Sāmi Paşa-zāde, Ṣubḥî Paşa, 'Abdu'l-Laṭîf.)

Paşa Ḥażretleri, 554 (Bk., Aḥmed Cevdet Paşa.)

Paşa; Paşa Ḥażretleri, 461; 349 (Bk., Rā'if Paşa, Köse.)

Pata, pata atmak, pata çakmak, 274, *274*

Pat'ent vergisi, *135-36*, *437*

Paṭrıḳ-ḫāne, 50, 76, *253*, *688*

Patridi, *383* (Bk., Ḳaşoṭ Ḳaymaḳāmı.)

Pazar günü, *258*, 259

Peder, 491, 682 (Bk., Muṣṭafa 'Āṣım, Bey.)

Pekotsch, Leopold, *386-87*

Pellico, Silvio, 639

Pençdeh, kasabası, *205*

Perin, Cevdet, *404*

Permeciler, Permeci-ḳayıḳcılar (Bk., Ḳayıḳcı, Ḳayıḳcılar.)

Peştemalcı, Peştemalcıyan, Dikran Paşa, 184, *184*, 505, *605*, *621-22*

Peter, Baron, Amiral, *85*, 87

Petersburg Sefâret-ḫânesi, *181*, *629*

Petit cabotage, *438*

Petre-köyü, 74

Petri, Teofan, 78
Petro, *309*
Phare de Bosphore, gzt., *541*, 452; XXXII
Philip, Francis, *464*
Piki-ḳareysi, *687*
Piki-ḳaryesi Papası, *687*
"*Pilav Zerde*„ , 409
Pilav ve zerde, 355, XXII
Pilevne, 504
Pilmar, ḳażası, 69-72, 77, 81, *253*.— Meclis-i İdâre'si, 72; LXVI
Pilmar Ḳaymaḳāmı, 70, 77 (Bk., Akiyadis.); LXVI
Pinomoni (*Pneu-mo'nia*), 625, *625*
Piriştine, Müftisi, 196
Pîrûz-i Felek Ḳadın, Sulṭân, XXIV
Piyāde Dā'iresi, *505*, *508*
Piyango, 152; XXV
Polhinit, nâhiyesi, 70-72, 75. *108*, *109*, *115*, 214.— Çorbacılar'ı, 72.— Mektebleri, 112, *115*.— *Polhinit mekteblerine dā'ir 'arîża*, *109*
Polhinitli, Polhinitliler, *109*
Polis, Polisler, 312, *591*, 595-96
Polis Ḳomiseri, Bey, *464*
Politik, *641*
Port-franc, *141*, 144-45 (Bk., Serbest-limān.)
Portaḳal, Efendi, *536*
Prencipes généreaux de droit de politique et de Legislation, 630 (Bk., *Ḥuḳūḳ-ı 'Umūmiyye tercemesi*.)
Prens, 421-22, *423* (Bk., Emmanuel III.)
Princeton University, *386*
Public Library, LII
Pushkin, Aleksandr Sergéyevich, *471*

Rabb; Rabb-ı Ecell (Bk., Allāh.)
Rāġıb, Bey, müfettiş, XLV
Rāġıb, Bey, Kurenâ'dan, *575*; LXIII
Rā'if, Paşa, Köse, 33, *33*, *141-42*, 170, *170*, *277*, 280, *348*, *353*, *455*, 455, *458*, 459, 462, *469*, 470, *501* (Bk., Paşa; Paşa Ḥażretleri; Nāfi'a Nāẓırı; Vāli.); XXXII
Ramażān-oğlu, yaylası, *316*
Rāsiḫ, Efendi, *572*
Rāsim, Efendi, İcrâ me'mûru, 54
Rāsim, Tahrîrât-ı Emlâk me'mûru, 258; XLV-VI
Rasûḫî Dede, Ankaralı, *551*
Rāṣid, tiyatro san'atkârı, *405*
Rātib Aḥmed, Paşa, *458*, 459, *469*, 470, *536*, 545, *545-46*, 547, *548*, *556-57*, 558, *563*, 565; XLVIII, LXIV
Ra'ûf, Bey, *661-62*, 663, 668; LXIII
Ra'ûf, Paşa, Şerîf, Meḥmed, 172, *172*
Ravża-i Riḍvān, 254 (Bk., Cennet.)
Realist, Realistler, *388*, *584*, 587.— Realizim, *387* (Bk., Ḥaḳîḳat.)
Recâ'î-zâde, Maḥmûd Ekrem, *201*, 204, *204*, *205*, *210*, 271, 276, *402*, *412*, *483*, *538-39*, 544, *551*, *586-87*, *607*, 611, *611*, *615*, 663, *668-70*, 671-73 (Bk., Büyük Ekrem.); XLVII, LXIX, LXX
Recâ'î-zâde, Emced, *587*
Receb, Paşa, *306*
"*Redd-i Evhām*„ , *393*, *401*, *405*, 408
Redd-i Renan—İslâmiyyet ve Funûn, *471*
Redhouse, James W., *576*
Redîf (Bk., 'Asker, 'Askerler.)
Redîf, Paşa, Ser-asker, *23*, *87*, 88, 89, *89*
Référénce, LXV
Re'fet, Bey, *15*, 16, *107*, *110*, *335*, 573
Refî', Bey, 8
Refîḳ, Bey, *9*, *256*
Refîḳ, Bey, Manyasî-zâde, 494, *494*; XXXVII
Refîḳ Bahā, Bey, LXIX
Reform in the Ottoman Empire, *386*
Reggio (رجيو) Mösyö, 447, 474, 476
Re'îs Beyefendi, 157 (Bk., Ohannes Efendi.)
Re'îs Efendi, *536* (Bk., Aġop Paşa.)
Reji Neẓāreti, Reji Neẓāret-i 'Umūmiyyesi, 263, *263*, 444, *446*, 446-47, 474-75, 674.— Meclis-i İdâre'si, *674* (Bk., Müşterekü'l-menfa'a Reji Şirketi.); XXVIII, XXX, XXXI

Remzî, Efendi, *591*, 595-96, *596*
Remzî Kitâbevi, *90*, *91*
Resimli Ay, mec., *555*
Resimli Gazete, *330-31*
Resimli Kitâb, mec., *405*, *622*, *675*.— Maṭba'ası, LIX
Resûl-i Ekrem (Bk., Muḥammed Muṣṭafa, Ḥz.)
Reşâd, Bey, Fâ'iḳ, *623*
Reşâd, Bey, Posta ve Telgıraf Meclisi a'zâsı, *536*, 536, *544*
Reşâd, Paşa, İskender Bey-zâde, *190*, 191, *191*, *198*, 203, 441, *536*, *630*
Reşîd, Bey, *170*, 172, 186, *521*, 524, *524*, *572*, *591*; XXXVI, XXXVIII-IX
Reşîd, Paşa, Muṣṭafa, XXX
Reşîd 'Akif Paşa, mad., 556
Reyḥân-zâde, 170
Rif'at, Bey, Mahkeme-i Cezâ Re'îsi, 54, 62, *62*
Risâle, 177 (Bk., *Midilli*; *Midilli Risâlesi*.)
Risâle-i Müşelleşât, *634*
Ritter, H., *552*
Riyâżiyyât (Bk., 'İlim, 'İlimler.)
Riyâżu'l-Muḫtâr, *344*, 345 (Bk., *Kitâb*.)
Riyâżu'l-Muḫtâr Mir'âtü'l-Mlḳât ve'l-Edvâr, *344*
Riyâżu'l-Muḫtâr Mir'âtü'l-Mlḳât ve'l-Edvâr Żeyli, *344*
Riyâżu'l-Muḫâtar'ıñ Mecmû'a-i Eşkâli, *344*
Riżâ, Bey, *541*
Riżâ, Efendi, 58
Riżâ Ḳoşḳun Maṭba'ası, *348*
Rizâ Nûr, *9*, *149*, *187*, *208*, *224*, *249*, *310*, *383*, *442*, *481*, *540*, *617*, *623*
Riżâ, Paşa, Ḥüseyin, *554*, *569*, *575*
Riżâ Tevfîḳ, LXIII
Rizzo, *474* (Bk., Reggio.)
Robert College, *598*
Robespierre, de, Maximilion Marie Isidore, 639
Rochefort, Henri de Marquis, *564*, 566
Rodos-adası, Sancağı, *5*, *6*, 6, 7, *7*, 8, *8*, *9*, 10, *10*, *11*, *12*, *48*, 56, 59, *79-80*, 81, *82*, *83*, *85-87*, 87, 88, *91*, *96*, 97 -100, *102-105*, 105, *106*, 107, *107*, *108-11*, 113-14, *115-16*, 117-18, *124*, *126*, 127-28, *129*, 130, *131-32*, *134*, 135, *136*, 138-39, *140-42*, 142-44, *144*, 145, *147*, 147, *151*, 151-52, *152-53*, 154, *154-55*, *159*, 160, *163*, *165*, *167-68*, 169, *169-71*, 172-73, *174*, *176*, *178*, *180*, *183*, 184, 186, *187* -89, 190, 193, *193-94*, 200, *201*, *204*, *205*, 206, 209, *209*, *210*, 212, 216, *217*, 218, *220*, *222*, 223, *224-25*, 227, *228*, 231, *234*, 235, 237-38, *239*, 240 -42, *242*, 243, 246, *249*, 251, 254, *254-55*, 256, *258*, 262, *265*, 267-68, *269-70*, 272, *277*, *281*, *283*, 285, *286*, 290, 292, *293*, *302*, *304*, *306*, *307*, *310*, 311, *312*, *315*, 318, *318-19*, *321*, *329*, *338*, *342*, *345-50*, 354, *355*, 357, *358*, 359-60, *368*, 371, *373*, 373-75, 377-78, 381, 384-85, *385*, *394*, 396, *398-99*, *418*, *420*, *423*, 428 -29, 431-32, *432-34*, *436*, 437, *440*, *442*, *446*, 447-48, *451-53*, 451-53, *455-56*, *460*, *464-65*, *467*, *470*, 472, *473*, 474, 476, 477, *477-78*, *480*, *481-82*, 481-82, *487-88*, 488, *489-90*, 491-92, 494, 497-98, *499*, *516*, 518, *525*, *531*, 533, *539-40*, 544, *554*, *569*, *578-79*, *584*, 585, *589*, 592, *592*, 596, *596*, *598*, 610, *612*, 614, *615*, *685*.— A'şârı, 200, 260, *270*, 307.— Belediyye, *119-20*, 213, *213*,— Bidâyet (Nevâhî) mahkemeleri, *241*.— Büdcesi, 287.— Câmi', Câmi'ler, *96*, 99, *111*, 114, *116*, *129*, 130, *132*, 133, 156, 162, 169, 182, *249*, 251-52, 302, 304, *348*, 350, *352*, 354-55, *355*, *358-59*, 359, *368* (Bk., Cevâmi'-i Pâdişâhî, Cevâmi'-i Şerîfe).— Cem'iyyet-i İlmiyye, 119, *119-21*, *146*, *154*, 155, *174*, 177, *213*, 214, 304, 421.— Cezâ Mahkemesi, 374.— Cezâyire'si (Adaları), *104*.— Devâ'ir-i 'Adliyye, 202.— Duyûn-ı 'Umûmiyye, *201*.— Ebniyye-i 'atîḳa,

190.— Evḳāfı, 99, 160; Evḳāf Müdîrliği, *122*.— Gümrük İdâresi, *141*; gümrük işleri, *141*, 144, *167*.— Ḫabs-ḫâne, 6, 7, *7*, *15*, *104*, 105, *106*, 183, 209, 238 *350*, *492*.— Hukûmet Dâiresi; Hukûmet Konağı, *155*, *176*, *487-88*.— 'İmâreti, 6, 7, *104*, 105, *106*, 120, 238.— Ḳal'a, Ḳal'a-i şâhâne, *140*, *155*, *189*, *349*, *355*, *492*; Tob-altı çevresi, *155*.— Kütübhâne, *116*.— Limân Re'îsliği, *140-41*; Limânları, *140-41*, 143, *144*, 377; Gümrük, İskele ve Tersâne Limânları, *144*.— Ma'ârif hissesi, 118, 422, 426, *539-40*.— Ma'ârif Komisyonu, 176.— Mahkeme-i Ticâret, *202*.— Meclis-i İdâre, 119, *143*, 160, 178, *250*, *335*, *423*, 429.— Mektebler'i: 96, 98, 99, *111*, 113-14, *115*, 117-20, 160, 162, *169*, 175, 200, 202, 203; İbtidâ'î mektebleri, 120-21; Erkek İbtidâ'iyyesi, 213; Kız İbtidâ'iyyesi, *213*; İ'dâdî, 113, *121-22*, 122, *131*, 132, *154-55*, 155, 162, 166, 169, 174, 185-86, 207, *213*, 219, 228-29, *234*, *239*, 249, 251, *251-52*, 253, *307*, 310, *345*, *598*; Rüşdiyye, 36, *115-16*, 119, 121, *121-22*, 155-56, 186, 207, 213, *213*, 253, *302*; İnâs Rüşdiyyesi, *116*, *121-22*, 122, *154*, 162, *213*.— Mescidler, 127.— Nufûsu, Nufûs sayımı, 6, 143, 162, *163-64*, 169, *184*, *225*, 226, 229, *239*, 242, *242*, *258*, 262, *265*, 267, 269, *269-70*, 275, *358*, *436*, 437.— Ormanları, *142-43*; sakız ağaçları, *525*.— Polis teşkîlâtı, 224.— Reji İdâresi, *201*, *202*, 203, *208*, 209, *432*, 432, *433*, 433-34, *434*, *446*, 446-47, *473*, 473-76.— Rusûmât İdâresi, *167*.— Sâ'at Ḳulesi, *116*.— Tahrîrât Ḳalemi, 267, 274.— Tahrîrât Müdîrliği, *381*, 382.— Yolları, *82*, *83*.— Żâbıṭa-i Baḥriyyesi, *140*.— Żabṭıyyeleri, *15*, 106, *168*, 169, 238, *241*, 241-42, *269*, *309*, 310, *310-11*, 311-12.— Zirâ'ati, *252-53*, 252-53, *174*, *432*; Zirâ'at Ḳomisyonu, *153*; Zirâ'at Odası, 152, 153; *Zirâ'at Ta'lîmâtı*, *132*, 134, *152-53*, 154, *174*, 177.— Zindânı, *147*, *209*, 248; XVI-XXVI, XXVIII-XXXV, XXXVII, XL, XLI, XLIII-VI, XLVIII-L, LIV-V, LVII-VIII, LXI-III, LXVIII, LXX, LXXI

Rodos Ḳonsolos-ḫâne Tercemânları, *202*

Rodos Muḫâsebeci Mu'âvini (Bk., Şükrî Efendi.)

Rodos Mutaşarrıfı, 374-75 (Bk., Meḥmed Bey.)

Rodos Müdde'î-i 'Umûmî Mu'âvini, *209* (Bk., Meḥmed Bey.)

Rodos Rüşdiyyesi hocası, 581

Rodos sürgünleri, *492* (Bk., 'Urfî İdâre ḳurbânları.)

Rodos ṭaḳımı, *342* (Bk., 'Urfî İdâre ḳurbânları.)

Rodos Tarîḫi—Cezîre'niñ aḥvâl-i sâbıḳasından 'Oṣmânlılar'ıñ târîḫ-i żabṭına değin vuḳū'âtı muṣavverdir, *144*

Rodoslu, Rodoslular, *250*, 254

Roma, Roma Devleti, *465*, *639*; Şarḳî Roma İmparatorluğu, *465-66*

Roma, şehri, *471*, *676*

Roma tarîḫi, *465-66*, *510* (Bk., N. Kemâl, *'Oṣmânlı Tarîḫi Medḫal*.)

Romantik, Romantikler, *388*

Romantizim, *387*, *417*

Romulus kolleksiyonu, *675-76*

Rosalind, deniz yatı, *464*

Rousseau, Jean-Jack, 639, 661

Rub'-ı meskûn, 656

Ruboli, Charles, *64*, *136*, 665, *665*

Ruboli, Madame, *557*, *563*

Rūḥ-i Kemâl, *617*

Rūḥ-i Nebî (Bk., Muḥammed Muṣṭafa, Ḥż.)

Rūḥî, Bağdâdlı, 600

Rum, Rumlar, *4*, *11*, *20*, 29, 162, *189*, *318*, 318, 563, *572*, 581, 603, *616*, 664.— Ağaları, *11*.— Gazeteleri,

578.— Muhtâriyyet istekleri, *20*, *685*, 687.— Ümerâsı, 366; XXXVII, XXXIX, LXV, LXVI
Rumca, *3*, 8, 28, 56, *176*, *375*, *488*, 666-67, *685*; XVIII; XXIX
Rumca (Rumî) Kâtibliği, *148-49*, 149, *187*, 188, 267
Rumeli, *11*, 81, *87*, 105, *176*, *396*, 416.— Şarkî (Doğu) Rumeli, 24, *279*, 280, *285*, *303*, *586*, 687.— Demiryolu, *176*.— Muhâcirleri, 70.— Vilâyetleri, *471*
Rumeli, 400
Rumeli fâciası, vuḳū'ātı, 279, 633
Rumeli, vapuru, *438*
Rus, Ruslar, 87, *205*, *279*, *403*.— Milliyyet-severleri, *403*.— Şarḳıyyâtcıları, *403*, *471*
Rus Ansiḳlopedisi, *403*
Rus Çarı, *279*
Rus Edebiyâtı, *471*
Rus münaḳḳıdi, *403*
Rus seferi (1243), *51*
Rusca, *471*, *641*
Ruscuḳ, *26*
Ruseli (Rusel) Vasilaki, *63*
Rusūm-ı ḫamse, 61
Rusūm-ı sitte, 19, 61, 474
Rusūmāt Emāneti (Müdîriyyeti), *103*, *167*
Rusūmāt Müdîri (Emîni), 184
Rusya, 51
Rusya, Rusya Devleti, 65, *181*, *195*, 197, 204, *205*, *210*, 216, *216*, 417, 665.— Askeri, 216.— Gazetesi, 415.— Şâirleri, 416.— Tâbi'iyyeti, *179*, 181, *181*,— Üdebâsı, 416; XLVI
Rusya Ḳumpanyası vapurları, Rus, vapuru, 357, *357*, 451
"Rusya Maṭbū'ātında Nāmıḳ Kemāl'iñ Eşerleri,, , 403
Rusya Mu'āḫizi; münaḳḳıdi, *403*, 415, 417
Rusya muḥārebesi, *189* (Bk., Türk-Rus Savaşı.)
Rusya Sefāreti, *182*
Rükne'd-Dîn, 367
Rüstem, Ağa, İbyozlu, 62, *62*
Rütbe, Rütbeler: Rütbe-i Bālā, *23*.— Ḫvācegânlık, Ḫvācelik (Rütbe-i Rābi'a), *349*.— Maḫrec Mevleviyyeti, *602*.— Mekke Pâyesi, *287*.— Mîr-Alaylık; Mîr-i Livâlık, *215*.— Mîr-i Mîrânlık, *215*, *191*.— Mütemâyiz; Rütbe-i Şâniye Mütemâyizi, 215, *215*.— Rütbe-i Şâniye Şınf-ı Evveli, *602*.— Ûlâ, Rütbe-i Ûlâ Şınf-ı Evveli, 194, 215, *215*.— Rürbe-i Ûlâ Şınf-ı Şânisi, *215* (Bk., Nişān.); XLIV, LIII

Sa'ādet, Ḫanım, *541*
Sa'ādet Giray, 343
Ṣabāḥ, gzt., *23*, *92*, *277*, *404*, *405*
Ṣabāḥ Maṭba'ası, *68*, *218*, *331*, *336*, *617*
Ṣabâvet, Dadı, 328
S.'Abdu'llāh, Himmet-zāde, *200*
Ṣābit, Dîvân şâiri, *598*
Ṣābit, Paşa, 683
Sabnadeli, Panayot, *689*
Ṣabrî, Ḥasan 260, 596, *596*, *612*, 613-14 (Bk., Muḥāsebeci.)
Ṣadāḳat, gzt., *92*, *342*
Ṣadâret, Ṣadâret ınaḳāmı, *5*, *11*, *18*, 45, 46, 53, 77, *83*, *135*, *137*, 138, *141*, *145*, *180-81*, 181, *182*, 185-86, 204, 254, *256*, 268, 277, *302*, *344*, *381*, *437*, *477*, *491*, *590*, 688.— Sadâret Defterî Odası, *198*.— Kalem'i, *210*.— Telgıraf Kalemi, *560*.— Sadr-ı 'Āli Odası, *349*; XXVI, XXXVIII, LXI
Sa'deyn, *354*.— Sa'deyn-i 'āşır, *354*
Ṣādıḳ, Ağa, 58 *151*, 151 (Bk., Ṭabur Ağası.)
Ṣādıḳ, Efendi, Lenduz Kaymakamı, *225-26*, *383*
Ṣādıḳ, Paşa, Meḥmed, 24, *24*, 25, 43, 56
Ṣādıḳ Tatarlık, *236*
Sa'dî-i Ḥakîm, Şîrâzlı, *596*
Ṣadlıca, 62, 71 (Bk., Şarlıca.)

Ṣadr, Ṣadr-ı A'ẓam, *303*, 303, *568*, 568, 575 (Bk., Meḥmed Kāmil, Paşa, Ḳıbrıslı.); LI
Ṣadr-ı A'ẓam, *4*, 146, 156, 254 (Bk., Sa'îd Paşa, Meḥmed, Erzurumlu.); LXI
Ṣadr-ı Felāṭūn-fıṭnat Ḥażretleri, 581 (Bk., Meḥmed Kâmil, Paşa, Ḳıbrıslı.)
Ṣadr-ı sābıḳ, 479, 491 (Bk., Sa'îd Paşa, Meḥmed, Erzurumlu.)
Ṣadr-ı sābıḳ Sa'îd Paşa'nıñ Ġazetelerle Neşrettiği Mektūblarıñ Ṣūretleridir, 278
Ṣafiyye, *505*, 506, *506*
Ṣaḥḥāf Çarşısı, 339, 360;
Ṣāḥib, Bey, *536*
Sa'îd, Bey, 171, 342, *342* (Bk., 'Urfî İdāre ḳurbānları.)
Sal'd, Bey, Ḳanlıcalı, *513*
Sa'îd, Bey, Kemāl Paşa-zāde, *418*, *641*, *650*, 655
Sa'id, Bey,Mevâlî'den, *30*
Sa'îd Dede, Neyzen, *616*
Sa'îd Efendi, Kürd, *584*, *598*
Sa'îd, Efendi, Rodos Tahrîrât Müdürü, 7, 73, 175, *180*, 186, *187*, *209*, *225*, *239*, 243-46, 251, *255*, *265*, *270*, 276
Sa'îd, Efendi. *318*, 318, *381-83*, 384 (Bk., Sömbeki Kaymaḳāmı.); XVIII, XX, XXI, XXIX-XXX
Sa'îd, Paşa, Diyârbekirli, *619*
Sa'îd, Paşa, Kürd, 20, 24, *24*, *38*, *215*, *303*, *351*, *452*, *581*, *603* (Bk., Ḥāriciyye Nāẓırı.)
Sa'îd, Paşa, Meḥmed, Erzurumlu, *17*, *18*, 18, *135*, *137*, 137, *145*, 156, *179-80*, 196, 235, *261*, 262, *264-65*, 265, 270, *277-78*, 280, *303*, *338*, 343, *345*, 346, *379*, *436-37*, 439, *477*, *489*, *492-93*, *661*, 683; XVI, XX, XXVI, XXXI, LXI
Sa'îd, Paşa, Meḥmed, İngiliz, *171*
Sakız-adası, Sancağı, Vilâyeti, *5*, *11*, 14, 28, 47, *47*, 106, 142, 152, *176*, 186, 193, *195*, *198*, 199, 206, 215, *217*, 218-19, *220*, *222-24*, 261, 267-68, *268*, *306*, 307, 313, 321, 323, 325, *341*, 354, *436*, 437, *446*, 447, *452*, *467*, 470, 472, *473*, 474-77, *476-77*, 480, *480-81*, 481, 485, *487*, 488, *489-90*, 492, 494, 497, *497*, 499, *499*, 504, *510*, *512*, 513, *516*, 518-19, *521*, 524-26, *531*, 533, *535*, *538*, *540*, 544, *545*, 547, 552-53, *554*, 555, *555-56*, 570, *571-72*, *576*, *579*, *583-84*, *586*, *588*, 595, *598-99*, 604, 605, *605*, *606*, 606, *612*, *615-16*, 620, 624.— Adliyye Hey'eti, *454*, 455.— Ahâlîsi, *487*.— Belediyyesi, 535.— Hukûmet, Hukûmet Konağı, 576-77, 601, *612*, 614, 625.— İhtiyâr Meclisi, 526.— Kal'a-i şâhâne, *487*.— Konak Meydânı, 614.— Köleleri, *11*, 13, 268.— Limânı, *487*, *517*, 519, *527*, 530, *530*, *540*, 545, *546*, *548*, 549-50, 557, 559, *564*, 566, 568.— Muhtârları, 526.— Tatlısı, 524, 580.— Yâsemeni, 530; XIX, XXXI, XXXIV-XXXVII, XLI, XLIII-IV, LV, LVII, LXI-III, LXX, LXXI
Saḳız Adası, mad., *535*, *543*
Saḳız 'işyānı, *11*
Saḳız Ḳāḍısı, *616*
Saḳızlı, Saḳızlılar, *11*, *576*
Salîbiyyūn, 366 (Bk., Ehl-i ṣalîb.)
Sāliḥ, *669*
Sāliḥ, Bey, Topal Osman Paşa-zâde, *469*
Sāliḥa Yegâne, Ḫanım, *122*, *213*
Sālim, Efendi, *58*, *67*
Sāl-Nāme-i Devlet-i 'Aliyye-i 'Oṣmāniyye, H. 1297, *663-66*, *684*
Sāl-Nāme-i Devlet-i 'Oṣmāniyye—1300 Sene-i Hicriyyesi'ne Maḫṣūṣ, *65*; XLII
Sāl-Nāme-i Devlet 'Aliyye-i 'Oṣmāniyye—1301 Sene-i Hicriyyesi'ne Maḫṣūṣ, *13*, *50*, *65*, *78*, *191*, *592*, *596*, *687-88*.— *1302 Sene-i Hicriyyesi'ne Maḫṣūṣ*, *8*, *50*, *54*, *60*, *64*, *65*, *78*, *155*, *167*, *171*, *175*, *177*, *191*, *196*, *260*, *341*, *592*, *596*.— *1303 Sene-i Hicriyyesi'ne Maḫ-*

şūş, 254, 260, 284, 324, 326, 341, 353, 396, 399, 437, 535, 576, 596.— 1304 Sene-i Hicriyyesi'ne Maḥṣūs, 324, 326, 396, 399, 425, 437, 447, 450, 452, 483.— 1305 Sene-i Hicriyyesi'ne Maḥṣūs, 353, 396, 447, 450, 452, 455, 464, 483, 504, 523, 531, 538, 556, 561, 569.— 1306 Sene-i Hicriyyesi'ne Maḥṣūs, 464, 524, 531-32, 538, 556, 561, 572, 596

Sāl-Nāme-i Neẓāret-i Ḥāriciyye, 183, 185, 189, 215, 281, 359, 398, 483, 602

Sāl-Nāme-i Neẓāret-i Umūr-ı Ḥāriciyye, 166

Sāl-Nāme-i Vilāyet—Cezāyir-i Baḥr-i Sefīd, 5, 12, 37, 51, 56, 62, 65, 69, 70, 112, 123, 144, 146, 162, 187, 250, 253, 274, 283, 286, 291, 306, 341, 345, 349-50, 357, 452, 476, 535; LXVI

Şalıncaḳ Ṣafāsı, 424, 424

Salṭa, Dr., 63, 682

Salṭanat-ı Seniyye, 108, 120, 240, 256, 266, 376 (Bk., 'Oşmānlı Devleti.)

Sāmi, Bey (Bk., Süleymān Paşa-zāde Sāmi, Bey.)

Sāmi, Efendi, 63

Sāmi, Paşa, 'Abdu'r-Raḥman, *211, 263, 299*

Sāmi Paşa-zāde, Bāḳī, Bey, 263

Sāmi Paşa-zāde, Ḥalīm, Bey, *150*, 150, *174*, 177, *211*, 215, 263, *263, 299, 300*, 301, *315*, 315, *432*, 432, 446, *446-47, 473*, 473, *477, 480*, 481, 491, *674, 692*, 692; XXVII-VIII, XLIV

Sāmi Paşa-zāde Ḥasan, Bey, *263, 300*, 302, 315

Sāmi Paşa-zāde Neclb, Bey (Paşa), *210-11*, 215, *683-84*

Sāmi Paşa-zāde, Sezā'ī, *211*, 215, *300*, 302, *556*, 561-62, *584, 586*, 587, *670, 692*, 692

"Sāmi Paşa-zāde Sezā'ī„ , 562

Sāmi Paşa-zāde Sezā'ī, 562

Sāmi Paşa-zāde Sezā'ī, Ḥayātı ve Eşerleri, 562

Sāmi Paşa-zāde Ṣubḥī, Paşa, 'Abdu'l-Laṭīf, *150, 153*, 153, *174, 263, 299, 300*, 301, *314-15, 338*, 339, *399*, 400, *432, 446, 473, 483, 692.— Terekesi defteri, 314*, 315, *338*, 339, *343, 399*, 400 (Bk., Paşa Efendimiz Ḥażretleri.); XXVII, XLIV

Sammur, samur, *651-52*

Şamsun, *191*

Şānāyi' Madalyası (Bk., Madalya.)

Şānāyi'-i Beyāniyye (Bk., Edebī Şan'atler.)

Şanāyi'-i Edebiyye (Bk., Edebī Şan'atler.)

Şanāyi'-i lafẓıyye (Bk., Edebī Şan'atler.)

Sancaḳlar, 112, *539* (Bk., C.B. Sefīd Vilāyeti Sancaḳları.)

Sançar, Nejdet, *89-91*

Şandıḳ Emīni (Adana), *319*, 349, 353, 380, 296, 425 (Bk., Meḥmed Vaḥīd, Efendi.)

Şandıḳ Emīni (? Midilli), *662*, 664

Şandıḳ Emīnleri, 281, *287*

Şāni'-i Ḥaḳīḳī (Bk., Allāh.)

Sanṡör, *391*

Sansör Hey'eti, *24*

Sarāy, şehri, 367

Sarāy, Sarāy-i Humāyūn-ı Ḫilāfet-penāhī, 268, 425. *479*, 494, *507, 509, 510*, 516, *604, 613* (Bk., Yıldız Sarāyı.)

Sardou, Victorien. *404, 405*, 416-17

Şarlıca-köyü, *62*, 71, *71, 287*

Şaruḫān, 11

Sāsāniyyān, 466, *466*

Şatoğlu, 'Abdu'llāh, *557*

Şava, Paşa, *483*, 667

Sa'y, mec., *412*

Şayılı, Aydın, LXXIII

Ş. 'Ayşe, LI

"Sebeb-i İntiḥārım„ , 406, 417

Scafandar (Iskafandar), *136*, 138

Schiller von, Johann Christoph Friedrich, *387*, 390

Schopenhauer'ün Ḥikmet-i Cedīdesi, 406

Sedād, Bey, Adalar Kaymakamı, *21*
Sedād 'Alī, Bey, *670*
"*Sefāhātü'l-ḫaḳīḳat* ve *Ḫaḳīḳatü's-sefāhe*„, 655
Sefāret-ḫāneler, Sefāretler, *135-36*, *437*
Sefīller, *614* (Bk., *Biçāreler.*)
Sefīller, Ş. Sāmi, *614*
Sefīnetu'r-Ru'esā, *459*, 460; *Ẕeyl*'i, *459*; LXIV
Selānik, 50, *187*, 188, *189*, 191, *302*, 304, *306*, 354, *405*, *490*, 492-93, 498, 500, *501*, *507*, *619*; XXX, XLII
Selānik Maṭba'ası, *124*, *509*; LIX
Selçuḳī tarīḫi, 400 (Bk., *Cām-ı Cihān-Numā.*)
Selçuḳlu, Devleti; Devlet-i Selçuḳıyye; Düvel-i Selçuḳıyye, *364*; 366; 365.— Anadolu Selçuḳluları, *422*.— İrān Selçuḳıyyesi, 365.— Ḳonya Selçuḳluları, *364-65*, 365.— Ḥukūmet-i Selçuḳıyye, 366.— Ümerāy-i Selçuḳıyye, 366
Selçuḳlu, Selçuḳlular, *365*, 365
Selçuḳlular, mad., *366*
Selçuḳlular Tarīḫi ve Türk-İslām Medeniyyeti, *366-67*
Selīm I., Yavuz, Sulṭān, *319*, 321; LVI
Selīm II., Ṣarı, Sulṭān, *253*
Selīm, Bey, 71
Selīm Fāris, 655
Selīm-Nāme, 301
Semīḥ Luṭfī Kitābevi, *596*
Semīḥ Mūmtāz'ıñ Ḫāṭıraları, *557*
Seniyye, Ḫanım, Sulṭān *541*; XXIV
Ser-'askerlik, 23
Serbest līmān, *141* (Bk., *Port-franc.*); XXXII
Sergüzeşt, *556*, 561, *561-62*
Sergüzeşt (Bk., *Dilber Esclave.*)
"*Sergüzeşt* Romanı üzerine„, *562*
Sergüzeşt-i Ḥayātımıñ Cild-i Ṣānīsi, *344*
Ser-ḫāne, vakfı, 119, *119-20*, *146*, 146, *154*, *174*, 175, 186, *206*, 207, *207*, *208*, 211, 213, (Bk., Baş-evi.); XXV
Servage, *648*
Server, Paşa, *303*, *554*
Şervet, gzt., *513*
Şervet-i Fünūn, mec., *300*, *405*, *471*, *617*
Serviteur, *632*, 648, *648*
Sevdā Ḳurbānları ve Ḳātilleri, *675*
Sevinç Maṭba'ası, *3*, *19*, *84*, *161*, *541*, *568*, *685*
Seyāḥat-Nāme, *316*
Seyḥun, 365
Seyyid, Bey, *198*
Ṣıbyān mektebleri, *118*
Ṣıdḳī, Bey, Rodos sürgünlerinden, *183*
Ṣıdḳī, Bey, *Vatan* piyesinde, *89*, *512*; LI
Ṣığrı-köyü, 75, 87
Ṣındırġı, *527*
Ṣırāt-ı Mustaḳīm, mec., *614*
Ṣırık tutmak (Bk., Zeytun.)
Sırrī, Paşa, Giridli, *620*
Sibirya-saḥrāsı, 416
Sicilli-i 'Oṣmānī, *30*, *102*, *114*, *116*, *121*, *141*, *153*, *156*, *170*, *177*, *210*, *212*, *221*, *234*, *262-63*, *299*, *304*, *306*, *358*, *381*, *420*, *469*, *499*, *508*, *555*, *568*, *583*
Sicilya, *639*
Sid.k yarışına çıkmak, *576*
Siḥ, kavmi, 216
Silifke, *244*
"*Silistire* Ḳahramanı *'Abdullāh Çavuş* ḥaḳḳında *'Aynen Mektūb*„, LI
"*Silistire mu'āḥazesi*„, 514
Silistire Muḥārebesi, 416
Silistire, *Silistire* oyunu, 91, 92, *386*, 390-91, *391* (Bk., *Vaṭan —yāḫūd— Silistire.*), LI
Simirof, Smirof, V.D., *403*, *404*
Simiryoti, Kalyopi, *375* (Bk., İzmiryoti.)
Simonidi, Foti, 52, *52*
Sinan Maṭba'ası, LXIII
Sind, 365
Sinyör, *477* 477, 525, 570, 594 (Bk., Menemenli, Meḥmed Rif'at.)
Sisam, *96*, 98, *147*, 276, 373, 567, 570.— *Sisam*, vapuru, 494, 508; XXXII
Sivas, 368, 371, *378*, 379-80, *385*, 553, *607*
Sivas Vilâyet Maṭba'ası, *553*
Siyāsī, *641*

Siyāvūş Paşa, *102*
Siyāvūş, Siyāvūş vaḳfı, *102*, 102, 103
Société Anonyme Turque d'İmprimerie, *561*
Şofular, semti; Maḥalle Mektebi, *598*
Şofya, 490, 496
Şolaḳ-zāde Tarîḫi, *317*
Somar, Żiyā, *371*, *622*
Şoñ 'Aṣır Türk Şā'irleri, *177*, *197*, *201*, *211*, *300*, *329*, *433*, *556*, *560*, *584*, *616*, *620*, *629*, *637*, *675*, *684*
Şoñ Pişmānlıḳ, *90*
Şoñ Posta, gzt., *591*
Sömbeki, 22, *85*, *86*, 87, *132*, *164*, *173*, *188-89*, 229, *239-40*, 241, *241-42*, 242-46, 251, *255*, 256-57, 262, *263*, 264, *265*, 265-70, *270*, 272, *304*, *318*, 318-19, 369, 374, 384, *448-49*, 449-50, *451-52*, 453, 589, 592, 594.— Aḥâlîsi, *139*, 457.— Maḥkeme-i Bidâyet'i, 6, 7.— Nufûs tahrîri, 8, *164*, 165, *239*, 241, *241*, 242, *242*, 274; XVII-XXI, XXVIII-XXX, XXXVI, XL, LXI
Sömbeki Bidāyet Mahkemesi Re'îsi, 7 (Bk., 'Alî Bāyezid.)
Sömbeki Ḳaymaḳamı, 7, 8 (Bk., Sā'îd Efendi.)
Sömbeki Kaymaḳāmlığı, mes'elesi, *85*, *86*, *132*, *318*, *381-82*, 382, *383*, 561
Sömbeki Māl Müdîri, 6, 8 (Bk., Meḥmed Bey.)
Sömbekili, Sömbekililer, 241, *241*, 242, *242*
Sömürgeci devletler, *194*
Spir'it-ist, gürûhu, 658
Spoliation, 65
Stoḳholm, *471*
Şu, Kâmil, LIII
Su'ād, Bey, *641*
Su'ād, 506
Şubḥ-ı İlāhî (Bk., Allāh.)
Şubḥî, Paşa, 'Abdu'l-Laṭîf (Bk., Sāmi Paşa-zāde.)
Sūdān, Mışır Sūdānı, *194*, 197
Sūdān, mad., *195*
Sūḫte, XXIII
Suhūlet Kütübḫānesi, *469*
Sukūṭ, *675*
Şulıca, gemisi, *11*
Şulıcan şİveli, 581, XXXVII
Sunğu, İḥsān, *633*, *639*, *646*
Sūr-ı Humāyūn, *275*
Sūre, Berāt Sūresi, 340.— *Hūd*, *575*.— *İsrā*, *Āyet—81*, 668, *668*.— *Rūm*, *Āyet—30*, 13.— *Yūsuf*, *Āyet—39*, 594, *594*; XXXIX
"*Şüret-i Mektūb*,,, *278*
Sūriye, 12, 15, 51, *287-88*, 456, 474, 492, 591; XXXVII
Surre (Bk., Ḥaremeyn-i Şerîfe Surresi.)
Surūrî, Efendi, LXIII
Surūş, *684* (Bk., Feyżî, Mu'allim.)
Şuşurluḳ, *527*
Süleymān, Ḳānūnî, Sulṭān, *116*, 119, *119-20*, *146*, *173*, *213*, *319*, 321, *323-24*, 324-25, 327.— Vaḳıfları, *116*, 119, *119-20*, 120, *174*, *176*, 213; XXIV, XXV, LVI
Süleymān, Paşa, Ḥüsnî, *598*, *619*, *621*, 663
Süleymān Paşa-zāde. Sāmi, *619*, *621*
Süleymān Paşa-zāde Sāmi Bey, *621*
Süleymān, Şāh, Gelibolu fâtihi, *365*, 365-66, *366*, *616*
Süleymān, 666 (Bk., Tobcu Bińbaşı.)
Süleymān Fā'iḳ, Bey, *459*
Süleymān, Naẓîf, *94*, *300*, *405*, *469*, *540*, *595-96*, *617*, *619-20*, *622-23*, *634-35*
Süleymān Naẓîf, *469*
"*Süleymān Naẓîf Beyefendi'niñ Āṣār-ı Kemāl'e dā'ir Bir Mektūbu*,,, 94, *300*, *405*, *635*
"*Süleymān Naẓîf Beyefendi'ye*,,, *94*,
"*Süleymān Naẓîf Beyefendi'ye*,,, *405*, *635*
Süleymān Sūdî, *674*
Süleymān Tevfîḳ, *200*
Süleymāniyye, Süleymān-sancağı, *684*.— Halkı, 666
Süleymāniyye Cāmi'i, Rodos'ta, 182
Sünbüle, *386*

"Sünbüle,,, *386*
Süngerci, Süngerciler, *576*, 592.— Sünger alım-satımı, *589*, *592*.— Avcıları, *136-37*, 138-39, *139*, 140, *164*, *239*, 242, *589-90*.— Fabrikaları, 144.— Kayıkları, 449; Kayık nevi'leri : Ṭalġıc, Tarak, Zıpkın, *589-90* .—Makineler (Ṭalġıc gömlekleri), 592; bunlar hakkında *İ'lâm*, *241*; Makinelerin kaldırılma mes'elesi, *581*, 582, 588, *589-90*.— Vergileri, kaçakcıları, *448-49*, 449-50, *589-90* .—*Tezkire*'si, *589-90* (Bk., Ḳayıḳcı, Ḳayıḳcılar.); XXVI, XXVIII, XXXIII, LXI
Sünnet, *638*
Sünnet ettirmek, Sünnet icrâsı, 350, 355; XXXIII
Süreyyâ, vapuru, 607
Sürmeli İbrâhîm, 671 (Bk., Ḥaci İbrâhîm, Efendi.)
Süt-nine, 397, *397*
Süveyş Ḳanalı, *195*
Symirne, *375* (Bk., İzmir.)

Şâh, Şeh (Bk., 'Abdu'l-Ḥamîd II., Sulṭân.)
Şâh-ı Merân, 200, *200*
Şâhin Bey, araba beygiri, *557*, 562-63
Şâhin Selîm, Bey, *43*
Şâ'ir, Şâ'irler, 545, *651*, 657-58, *658*, *660*, 660-61.— Şâ'iriyyet, şâ'irlik, *271*, 390, 392.— Hayâlât-ı şâ'irâne, *387*, 392.— Tabî'at-i şâ'irâne, 390.— Tasavvurât-ı şâ'irâne, *390-91*, 390-91
Şâ'ir Ḫanım (?), 664
Şâ'ir Pushkin, *471*
Şâkir, Efendi, 370
Şâm, 287, *289*, 422
Şâm Müftisi, 291 (Bk., (Maḥmûd Ḥamze'l-Ḥuseynî.); XLVIII
Şarḳ, 64, *288*, 376.— Memleketleri, *373*, 375.— Hayâlât-ı şa'irânesi, *387*, 392
Şarḳ, mec., *200*
Şarḳ lisânları (Elsine-i Şarḳıyye), 390
Şarḳ Tiyatrosu, LI
Şarḳî, 369
Şarḳî-Rumeli (Bk., Rumeli.)
Şarḳılar, *395*, *652*, 658
Şebâb, Şebâbet, 402
Şefîḳ, Bey, İzmirli, *619*
Şefîḳ, Efendi, 374-75 (Bk., Adliyye Müfettişi.)
Şefîḳ, Dr., vak'a kahramanı, *651-52*, 655, 660
Şeh-Nâme, 426, 666
Şehr-âyîn şenlikleri, 275, *275*
Şehr Emâneti Maṭba'ası, *192*
Şehr-i Zôr sancağı, *396*
Şehrî, *641*
Şem'dânî-zâde Fındıḳlılı Süleymân Efendi Tarîḫi: *Mür'i't-Tevârîḫ*, *469*
Şemse'd-Dîn, Bey, *458*, *460*, *469*
Şemse'd-Dîn Sâmi, *147*, *316*, *496*, *688*
Şemsü'l-Ma'ârif, Ana-mektebi, *583*
Şenözen Vaṣfî, XLII
Şer', Aḥkâm-ı şer'iyye, *631*, 638.— Umûr-ı şer'iyye, 642, 648.— Vaẓa'if-i şer'iyye, 647
Şeref, Paşa, 237, 259
Şerḥ-i Belâġat, *402*
Şerḥ-i belâġat, dersi, *392*
Şerî'at, 639.— Şerî'at-i muṭahhare, 646
Şerî'at-evine girmek, 277
Şerîf, Efendi, ser-mürettib, *372*
Şerîf, Paşa, Meḥmed, Dâmâd, 551
Şerîf Ḫulûṣî, *430*
Şerr, 638
Şevket, Bey, *348*, 349
Şevket, Türk şâiri, *116*
Şevket, Müderris-zâde, 9, *149*, *187*, *208*, *224-25*, *256*, *383*, *481*
Şevḳî, Bey, *554-55*
Şevḳî, Efendi *663* (Bk., Ḥâkim, Ḥâkim Efendi; Nâ'ib.)
Şeyḫ 'Abdu'llâh, Efendi, *250*, 250
Şeyḫ 'Abdu'r-Raḥîm, Efendi, *183* (Bk., Kör 'Abdu'r-Raḥîm.)
Şeyḫ 'Abdu'r-Raḥman, *183*

Şeyḫ Efendi, 489 (Bk., Şeyḫ 'Abdu'llāh Efendi.)
Şeyḫ Efendi, 668 (Bk., Naẓîf Efendi.)
Şeyḫ Vaṣfî, *249*, 253; XLVIII
Şayḫ Yaḥyā Efendi Maṭba'ası, *409*
Şeyḫu'l-İslām Efendi, *304*, 304 (Bk., Es'ad Aḥmed Efendi, 'Uryānîzāde.)
Şeyṭān, 664
Şifre, *180*, 181, 426, 523, 549, 568, 573; LXI-II
Şi'ir, Şi'r, *272*, 276, *387*, *458*, *542*, 545, *658*, 658-59, *669*.— 'Ālimāne şi'ir, 459.— Dînî, *387*.— Hâmid'âne, 506.— İlâhiyyât dışındakiler, *391*.— Şi'r-i 'Āli, 272, 276
Şi'ir defteri, *443*, *678* (Bk., *Eş'ār-ı Kemāl*.)
Şikâyet lâyiḥası, dilekcesi, *27*, *28*, *74*, *75*, *84*, *109*, *685*, 687, *687* (Bk., *Maḥżar*.)
Şinaḳ, 397, *397*
Şinal mes'elesi, 79
Şinâsî, İbrâhîm, *185*, *388*, *402*, *403*, *482*, *669*, 673
Şîr 'Alî, *205*
Şira, Şire-adası (Siros), 144, 473-74, 519.— Limânı, 530
Şîrpûr, *205*
Şiş, 564, 566
Şumnu, muhâsarası, 416.— Tobcu Binbaşılığı, 666
Şûrây-i Devlet, *4*, *15*, *23*, 138, *164*, *173*, *178-79*, 179, *194*, *212*, *306*, 307, 308, *338-39*, 589, *602*, *611*, *683*.— Dâhiliyye Dâ'iresi, *4*, *538*.— Mülkiyye Dâ'iresi, *560*.— Tanzîmât Dâ'iresi, *498*, *504*, *538*, *551*, *560*; XXVI-VII, LXI
Şûrây-i Devlet *Ḳarār-nāme*'si, *4*, *5*
Şûrây-i Devlet *Lâyiḥa*'sı, 4
Şûrây-i Ümmet, gzt., LI
Şükrî, Efendi, LVII
Şükrî, *115*
Şükrî, Efendi, Tophâne Meclisi Müftisi, 398, *478*
Şükrî, Efendi, Rodos Muhâsebeci Muâvini, 283, *283*
Ta'aṣṣub, 28
Ṭab'-ḫâne-i 'Āmire, *496*
Ṭabî'at-ı Külliyye (Bk., Allāh.)
Tābi'iyyet Ḳalemi, *84*
Tabṣıra, *12*, 14, *14*, *184*, 376, *376*; L
Ṭabur-ağası, *662*, 664 (Bk., Ṣadıḳ Ağa.)
Ṭabur-ağası vekîli, *85*
Ṭabur-ağası (?), 58
Taçik, Taçikler, 216
Tācu'd-Devle Tutuş, *365-66*, 366
Tācu't-Tevārîḫ, *192* (Bk., *Ḫoca Tarîḫi*.)
Ṭâhir, Efendi, Midilli Evrāḳ muḳayyidi, 56, *56*
Ṭâhir, Efendi, Żabṭiyye Mektûbcusu, *345*, 347
Taḥmîd, şiir, *598*
Taḥmîs, Tāḫmîsler, *271*.— 'Alî Emîrî, *556*.— Reşîd 'Akif Paşa, *557*
Taḫmîs etmek, a'şâr'da, 260
Taḫrîb-i Ḫarābât, *541*
Taḥrîr Müdîri, 133 (Bk., Bahâ Bey.)
Taḥrîrât Ḳalemi Resmî Kağadlardan— Ḥuḳûḳ Mûşâvirleri'ne dâ'ir Ṣadâret'e 'Arża, *182*
Taḥrîrât Kātibi Mu'āvini, 50, 51, 70 (Bk., Muṣṭafa Rāğıb, Efendi.)
Taḥsîl-i Emvâl-Niẓâm-Nâmesi, *136*
Taḥsîn, Bey, Kaymakam, *256*, *310*
Taḥsîn, Paşa, *176*, *334*, 369, 451, 453, *453*, 530, *610* (Bk., Ağabey.)
Tā'ib, 'Oşmân-zâde, 410, *460*
Ṭā'if Ḳal'ası, *18*, *342*, *492*
Ta'ḳîb, *540-42*
Taḳrîż, *287*
Taḳvîm-ḫâne-i 'Āmire, *459*
Taḳvîm-i Meskûkât-ı 'Oşmâniyye, *234*
Taḳvîmü's-Sinîn, *247*, *254*, *360*, *373*, *385*, *440*, *448*, *515*, *630*, *634*; LXVI
Taḳvîmü't-Tevârîḫ, 338-39, *339*
Ta'lîm-i Edebiyât, *402*, *412*, *669*, *670*, 672
"*Ta'lîm-i Edebiyât Mes'elesi—Vaḳt'iñ 15 Teşrînievvel'indeki Ḥaci İbrâhîm Efendi'niñ Şâgirdlerine*, *670*
"*Ta'lîm-i Edebiyât ve Mu'âḫazât*,, , *669*

Ṭañ, gzt., *454*
Tanaşşur, 98, 101, *107*, *109*, *110*, 113, *115-16*, 118, 120, *147* (Bk., İrtidād.); XXIII-IV XLIII
Ṭanışık, A. Ḥilmī, *116*
Ṭanīn, gzt., LI
Tañrı, *428*
Tañrıöver (Bk., Ḥamdu'llāh Ṣubḥī.)
Tanẓīmāt, Tanẓīmāt-ı Ḫayriyye, 240, *447*, 448, *542*, *633*, *646*
Tanẓīmāt, *633*, *646*
"*Tanẓīmāt Devri için Tercemesi Luzūmlu Bir Eṣer*„ , *387*
Tanẓīmāt ve Yeñi 'Oṣmānlılar, *639*, *646*
Ṭaranṭolar mes'elesi, *65*, 65
Tarḫān (Bk., 'Abdu'l-Ḥaḳ Ḥāmid.)
Tarlan, 'Alī Nihād, *458*
Tarīḫ (Bk., *Rodos Tarīḫi*.)
Tarīḫ, 95 (Bk., *Tarīḫ-i Cevdet*.)
Tarīḫ-i 'Askerī, *192-93*, *312-13*, 314 (Bk., *'Oṣmānlı Tarīḫi*, *Tarīḫ*.); LIV-LVI
Tarīḫ-i Cevdet, *11*, *93*, *268*
Tarīḫ-i Vaḳ'a-i Cezīre-i Saḳız, *11*
Tarīḫ-i Vaḳāyi'-i Devlet-i 'Aliyye-i 'Oṣmāniyye (*Bk.*, *Tarīḫ-i Cevdet*.)
Tarīḫ-i Vaṣṣāf (Bk., *Vaṣṣāf*.)
Tarīḫ düşürmek, *204*, 369, *557*.— Ali Emīrī, *619*.— İzmirli Ṣefīḳ, *619-20*.— Manastırlı Rif'at, *620*.— Mu'allim Nācī, *541*
Tarīḫ ve Edebiyāt Mecmū'ası, *557*, *619*
Ṭarīḳ, gzt., *18*, *210*, *225*, 256, *603*
Ṭarsus-sancağı, *317*.— Ḳal'a-i Ṭarsus-ı Ḳadīm, *316*
Taṣvīr, *388*, 390, 410, *512*, 661, 672.— Taṣavvurāt-ı edebiyye, 409
Taṣvīr-i Efkār, gzt., *110*, *180*, 185, *402*, *403*, *407*, 414, *541*, *669*; XLIV, LIII
Taṣvīr-i Efkār Maṭba'ası, *635-36*
Taṣvīr-i Efkār; *Taṣvīr mecmū'ası*, *180*, 185, *185*, 414; LIII
Ṭaşköprü-zāde, Aḥmed, *641*
Ṭaşköprü-zāde, Kemāl, *641*
Tatar, Tatarlar, 367
Tatar, Ḫān, 366
Tatar-Pazarcığı, *176*
Tatarca, *471*
Taẓmīn, şiir, *619*
Tecvīd, *207*
Tebessüm, 506
Tecessüm etmiş manzûmesi, *680*
Tedbīr, 640-42
Tedbīr-i Menzil, 640, *640-41* (Bk., Ekonomi Politik.)
Tedbīr-i Menzil'den Ḫāne Baḫṣi ('A. Su'ād), *641*
Tedbīr-i Ṣervet (Ali Su'āvī), 641
Tedbīr-i Ṣervet, *641*
"*Te'essüf*„ , *406*
Tefekkür, *539*
Teftīş-i 'Askerī; Teftīş-i 'Askerī-i 'Umūmī Ḳomisyonu, *159*, 162, *171*, *179*, 182; LXII
Tekfur-dağlı, Tekfur-dağlılar, *619*
Tekiş, Bey, 366
Telci, Sevim, *562*
Telḫīṣ-i 'İlm-i Ṣervet, *641*
Temettu' vergisi, *45*, 45, 133, *135-36*, 138, *154*, 203; XXXI
Tenhāyī-i Firḳat, şiir, *682*
Tenḳīd, *331-36* (Ali Ekrem'in şiirleri).— *629*-36, 637-50 (*Ḥuḳūḳ-ı Umûmiyye*).— *387*, 391, *392-93* (Ṭarz-ı 'atīḳ).— *364*, Türkler hakkında.— 404 (*Vatan* piyesi).— *651-53*, *653*-61 (*Yeryüzünde Bir Melek*.)
Tenvīr-i efkâr, *510*
Teodosiyadi, Yanko, 63
Teofırastos, Teofırasto, 56, *56*, *687*
Tepe-başı Anfi Tiyatrosu, *405*
"*Tepebaşı Ḳışlık Tiyatrosu'nda Evvelki Akşamki Musāmere*„ , LI
Tercemān-ı Aḥvāl, gzt., *22*
Tercemān-ı Aḥvāl Ṣāḥibi Āgāh Efendi, *23*
Tercemān, Tercemān-ı Ḥaḳīḳat, gzt., 133, *157*, *176*, 197, *214*, *252*, 258, *271-72*, 276, *330*, *364-65*, *373*, *388-89*, *392-94*, *398*, *401*, *405-407*, 407, 408, *417*, *419*, *471*, *479*, *388*, *498*, *504*, *509*, *514*, *531*, *555*, *572*, *620*, *651*, *653*, 655,

659, *669-70*, *678*, *683-84*; XXV-VI, XXX, XXXVI-VII
"*Tercemān-ı Ḥaḳīḳat Ġazetesin'e*,,, *670*
Tercemān-ı Şarḳ, gzt., *651*
Terceme (Bk., *Ḥuḳūḳ-ı 'Umūmiyye tercemesi*.)
Terceme-i Ḥāl-i Emīr Nevrūz, LIII (Bk., *Emīr Nevrūz*.)
Terceme ve Şerḥ-i Meşnevī-i Şerīf, *553*
Tercī'-i Bend, şiir *387*
Tercümān, gzt., *405*
Tercüme Mecmū'ası, *305*, *566*, *633*
"*Tercüme Meṛḥalesinde Resmī ve Ḫuṣūṣī Adımlar*,,, *305*, *566*
Terkīb-i Bend, *684*.— Bend-i Terkīb, *210*
Terkīb-i Bend, şiir, *291*
Terkīb-i İžāfīller (Bk., Münāḳaşa.)
Tersāne, müessese, İstanbul'da, 549; XXXV
Tersāne, semt, Rodos'da, *176*
Terzi, Panayot, 70, *70*
Teşbīḥ (Bk., Edebī Şan'atler.)
Teşrī', 646.— Teşrī' uṣūlü, *632*
Tevfīḳ, Bey, Müdde'î-i 'Umūmî Mu'âvini; Vāli Mu'âvini, 57, *192*, 193, *278*, *281-82*, 282, 337, 341, 374-75, *436-37*, 437-40, *448*, 451, *452*, *487*, 491, 494 (?), *531*, 532, *545*, 546, 549, *576*, *585*, *591*, *594*, *596-96*, *606*, 607, 609; XXXII, XXXIX, L, LXIX
Tevfīḳ Fikret, *617*
Tevfīḳ Meḥmed, Paşa, *88* (Bk., Ḥidīv.)
Tevfīḳ Nevzād, *371-72*, *622*
Tevfīḳ Nevzād, İzmir'iñ İlk Fikir—Ḥürriyyet Adamı, *371*
Tevfīḳ, Selânikli, *405*
Tevfīḳāt-ı İlāhiyye (Bk., Allāh.)
Tevḥīd-i İlāhī (Bk., Allāh.)
Tevriye (Bk., Edebī Şan'atler.)
Tezākir, *40*—*Tetimme*, *94*, *96*, *185*, *287*, *364*, *553*, *555*
Tezer, Şükrü, LIX
The Encyclopaedia of Islām, *386*
Thiers, Louis Adolphe, *598*
"*Ṭıbā'at*,,, *402*
Ṭırabzon, *192*; XXX
Ṭırnova, *228*, 229, *527*.— Despot-hânesi, 77
Ticāret-i Baḥriyye Ḳānūnu, 53
Ticāret Neẓāreti, *379*
Ticāret ve Orman Neẓāreti, *33*
Ticāret ve Zirā'at Neẓāreti, *152-53*, 154, *173*.— Terceme-i Funûn Ḳalemi, *560*; Kâtibliği, *172*
Tīh (Tyh), ḳal'ası, *317*
Tīr-i Müjgân, Ḳadın Sulṭān, *129*, 305; XXII-III, XLIII
Tīr-i Müjgân Cāmi'-i Şerīfi, *129*, 305. *352*, 355, *360* (Bk., Ḳalamine Cāmi'-i Şerīfī; Üç cāmi'.)
Tiryakidi, Vasilaki, *60*
Tiryeste, *86*, 573
Tiyatro, nevi'leri, 369, *369*, *404*, 415-16, 429, 661, *675-76*, 677.— Ma'reżi, *391*, 416
Ṭobcu Bīnbaşısı, 61 (Bk., Çirnayef; Süleymān.)
Ṭobḫāne, Tobḫāne-i 'Āmire Müşīriyyeti, *51*, *155*, *398*.— Ḥavāleleri, *106*
Ṭodoraki, Efendi, *572* (Bk., Hıristiyan Kaymakam; Kalimnoz mes'elesi.); XXXVI
Ṭoḳgöz, Aḥmed İḥsān, 641
Tolstoy, Count, 471
Tomayidi, İstefani, *438*
Ṭorlaḳ, Ṭorlu, *582*, 230, *230*
Ṭoros, Ağa, LII
Ṭoros, Ṭāhā, *13*, *124*, *199*, *204*, *206*, *207*, *210*, *214*, *228*, *231*, *235*, *275*, *278*, *286*, *293*, *317*, *323*, *335*, *354*, *397*, *400*, *412*, *427*, *429*, *431*, *464*, *479*, *492*, *495*, *497*, *501* *502*, *505*, *507-509*, *512*, *529-30*, *533*, *536*, *544*, *548*, *551*, *554*, *557*, *564*, *567*, *575*, *577*, *580-81*, *583*, *585-86*, *588*, *591*, *602*, *603*, *605*, *607*, *608*, *610-11*, *613*, *625*, *626*, *629*, *653*, *662*, *670*, *676*, *678-82*; XXX, XXXVII, XLIX, LVII, LXIII, LXVI, LXX
Toz, Toz etmek, *530*
Transkıripsiyon, LXV

Trans-litération, 176, *297*
Trikopi, 65
Trş, kal'ası, *317*
Ṭuğrul Bey, *365*
Ṭumturaḳlı ta'bİrler, 363
Ṭuna, gzt., *110*
Ṭuna Nehri, 87
Ṭuna Vilâyeti, *110*, *385*
"*Ṭuna Vilâyeti'nde Bulunan Menfa'at-i 'Umûmiyye Şandıḳları'na dâ'ir*„, *110*, *385*
Tunus, *195*
Turan, 'Oşmân, *366-67*
Turan (Bk., Millet.)
Turgot, Anne Robert Jacques, 639
Ṭuruḳ ve Me'âbir İdâresi, *80*, 81, 82, *82*, 83, *83*, 84; XLV
Tuvanger, Ḫanım, *440-41*, *460-61*, *545* (Bk., Berâ'et, Ḫanım.)
Tuyuğ, Tuyuğât, *442*
Türk, Türkler, *392*, *403*, *404*, *552*, *601*, 640
"*Türk Ansiklopedisi'nde Beşîr Fu'âd*„, *408*
Türk Bilig Revüsü, *149*, *187*, *208*, *224*, *249*, *256*, *310*, *383*, *442*, *481*, *540*, *617*, *623*
Türk Dil Ḳurumu, *237*
Türk Dili, mec., *148*, *562*
Türk Dili ve Edebiyâtı Enstitüsü, *403*
Türk Edebiyâtı, mec., *542*
Türk Ḥuḳûḳ Ḳurumu, *636*
Türk Ḥuḳûḳ Tarîḫi Dergisi, *636*, *639*
"*Türk Ḥuḳûḳ Tarîḫi'nde Nâmıḳ Kemâl*„, *636*
Türk İnḳılâb Tarîḫi Enstitüsü, *371-72*
Türk Kültürü, mec., *387*, *669*
Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, *366*
Türk Kütübḫâneciler Derneği Bülteni, *89*
"*Türk Medeniyeti*„, *403*, *404*
Türk Meşhûrları, *23*, *28*, *171*, *175*, *212*, *268*, *349*, *500*
Türk Musıḳîsi Ansiklopedisi, *616*
Türk-Rus Savaşı, *87*, *171*, *396* (Bk., Mes'ele-i zâ'ile; Rusya muḥârebesi.)
Türk Şâ'irleri, *329*
Türk Tarîḫ Ḳurumu, *6*, *7*, *12*, *14-16*, *18*, *33*, *35*, *40*, *59*, *67*, *80*, *83*, *86*, *87*, *89*, *91*, *94*, *96*, *97*, *102-104*, *106*, *117-18*, *120-23*, *125*, *127*, *129*, *131-33*, *137-38*, *141-43*, *146-47*, *149*, *152-55*, *159*, *163-65*, *167-69*, *173-74*, *177*, *180*, *183*, *185*, *187*, *190*, *192*, *194-95*, *198-99*, *201*, *202*, *206*, *211*, *213-14*, *217*, *220*, *222-23*, *228*, *232*, *234-35*, *237*, *240-41*, *249-50*, *252 258*, *264-65*, *272*, *277-79*, *282*, *284*, *286*, *289*, *293*, *302*, *309*, *311*, *316*, *319*, *321-22*, *325*, *327*, *330-32*, *336-38*, *346*, *348*, *351-53*, *355*, *361*, *364*, *368*, *373*, *378*, *385*, *391*, *396*, *399*, *409*, *418-20*, *423*, *430*, *434*, *437-38*, *440*, *448*, *451-52*, *455*, *460*, *466*, *469*, *472*, *488-90*, *500-502*, *505*, *511-13*, *516-17*, *521*, *525*, *527*, *531-32*, *543*, *546*, *551*, *553*, *557*, *561*, *585-86*, *591*, *599*, *602*, *612*, *623*, *629*, *653*, *662*, *669*, *674*, *676-78*, *680*, *682*; XV, XXIV, XLII, LIV, LVII, LIX, LXVIII-IX, LXX-III
Türk Tarîḫinde Mes'eleler, *460*
Türk Vaṭan-perveri, *403* (Bk., Kemâl, Meḥmed Nâmıḳ.)
Türk-Yunan Savaşı (1897), *336*
Türk Yurdu, mec., *14*; LXX
Türkce, *22*, 214, *176*, 193, 203, *263*, 263, 294, *314*, 315, 377, 393, *401*, 411, 413, *413*, *418*, *471*, 482, *488*, 496, *551-52*, 553, *593*, *598*, *629-32*, *641*, 644, 666-67, *675*, *685*.— Sâde Türkce, *361*, 364; LII, LIX
Türkcesi, 573
Türkeş, 571
Türkî-i 'Acemî, 410
Türkistân Tarîḫi, *300*, 301
Türkiyât Enstitüsü, *640*
Türkiyât Mecmû'ası, *90*, *92*, *271*, *552*, *555*, *562*, *623*
Türkiye, *176*, *403*
Türkiye Cumhûriyeti Büyük Millet Meclisi, XXX
Türkiye Ma'ârif Tarîḫi, *392*, *413*
Türkiye Tarîḫi—Anadolu İstîlâsına ḳadar Türkler, *366*
Türkiye Yayınevi, *418*, *557*
Türkiye Yazmalar Ṭoplu Ḳataloğu, LIV

Türkiye'de Ḫalḳ Ağzından Söz Derleme Dergisi, 237
Türklük-İslâmlık, *194*
Türkman, Türkmenler, *205*, 216.— Mâverâü'n-Nehr Türkmenleri, nufûsları, 206
Tütün, *444*.— Men'i, 646.— Yakılması, *201* (Bk., Ḳaçaḳcılar, Ḳaçaḳcılık.); XXVIII
Tütün Rejisi Ḳomiserliği, 177, *433*; LXII

'Ubeyd, Zākānî, *368*, 369
'Ubeyd-i Zākānî Mecmū'ası, 369
'Ubeyd, 'Ubeydu'llāh, Efendi, *175*, 175, *180*, 186, *189*, 190, 197, *198*, 200, 223, 239, 253, *302*, 304, 305, 324, *344-45*, 345, *598*, *680*; XXV
"'Ubeydu'llāh Efendi'niñ Amerika Ḥāṭıraları", , *175*
Ufaḳ Bey, *284*, 285 (Bk., Menemenli, Aḥmed Muvaffaḳ.)
'Ulemāy-i İslāmiyye (Bk., İslām, İslāmlar.)
Uluçay, Çaġatay, XXII
'Ulūm, dersi, *598*.— Muḳaddimât-ı 'Ulūm, 642.— 'Ulūm-ı Siyāsiyye, *631*, *634*.— 'Ulūm-ı Şer'iyye, *584*.— 'Ulūm-ı Tehẕîbiyye, *631*, 634 (Bk., 'İlim, 'İlimler.)
Ulus, gzt., *430-31*
Ulus Basımevi, *22*, *430-31*, *445*
'Ulviyyet (Bk., Edebî Ṣan'atler.)
Unḳapanı, 570
'Urfî İdāre, i'lânı, 23
'Urfî İdāre ḳurbânları, *342* (Bk., Çocuklar; Harbiyye talebeleri; Kürek mahkûmları ; Mederese-i 'Ulūm talebeleri; Rodos sütrgünleri, Rodos takımı.)
Urla, kasabası, *11*
'Uryānî-zāde, Es'ad Aḥmed (Bk., Şeyḫu'l-İslâm Efendi.)
Uṣūl-i Fıḳh, *425*
Uṣūl-i imlā, *115*
Uṣūl-i Niyābet, 647
'Uşaḳlıgil, Ḫālid Ẓiyā, *372*, *669*
'Uṭārid, mec., *670*
Uzunçarşılı, İsmā'îl Ḥaḳḳı, *126-27*, *240*, *521-22*, *524*, *527*

Üç Aylıḳ Müreteb Ders için Meşḳ Mecmū'ası, *116*
Üç cāmi', *127-28* (Bk., Ertuġrul, Ḥamîdiyye, Tîr-i Müjgân câmi'leri.)
Üç yıldız (•••), imzâsı, *442*
Ülkü, mec., *403*, *430*, *442*
Ümmet-i Muḥammed (Bk., Muḥammed Muṣṭafa, Ḥż.)
Ümmet-i Peyġamber (Bk., Muḥammed Muṣṭafa, Ḥż.)
Üniversite Kütübḫānesi, *546*, *548*
Ürgüb, 349
Üsküb, LII
Üstüne (?), 311

Vācib-i mevcūd (Bk., Allāh.)
Vahan, Efendi, 681
Vaḥîd, Paşa, *11*, *12*
Vā'iẓ, Vā'iẓler, 654
Vaḳāyi'-i Meşhūrenīī Maẕbaṭası, *22*
Vaḳit, *Vaḳt*, gzt., *22*, *48*, *572*, 578, *653*; XXXVII
Vaḳit Maṭba'ası, *91*, *403*, *404*
Vāli Paşa, 229, 237, 262, 277 (Bk., 'Abidîn, Paşa.)
Vāli, Vāli Paşa, *306*, 396, 422, 472, *477*, *479*, 480, *481*, 491 (Bk., 'Âkif Meḥmed Paşa, Ḳalḳandelenli.)
Vāli, Vāli Paşa, 19, 31, 50, 52, 56, *72*, *79*, *80*, 190 (Bk., İsmā'îl Ḥaḳḳı Paşa.)
Vāli, 357 (Bk., Rā'if Paşa, Köse.)
Vālide, Vālide Ḫanımefendi (Menemenli Rif'at'in annesi), 273, 291, 339, 343, 441. 519, 581, 681
Vālide (Bk., Nāciye.)
Vālide (N. Kemal'in üveği annesi), 368, 429; XLII

Vâlide, 221, 254, 313-14, 320, 430, 534 (Bk., Nesîme Ḫanım.)
"Varaḳa„ , (Ebüzziyâ Tevfîḳ), *407*
"Varaḳa„ , (Beşîr Fu'âd), *388*
Varoş, *59*
Vaşf-ı terkîbî (Bk., Münâḳaşa.)
Vasilaki (?), 156
Vasiliyo, Panayot, 64, 64
Vasiliyo, Vangel, 64
Vaşşâf (Târîḫ-i Vaşşâf), 400
Vaṭan, *18, 277, 391, 404*, 415, 517, 482, *512, 515*.— Âşâr-ı vaṭan-perverâne, 416.— Ḥiss-i 'Âli-i vaṭan, 415.— Mâder-i vaṭan, 417; LVII
Vaṭan, (Victorien Sardou), 417
Vaṭan; *Vaṭan —yâḫûd— Selistire, 89-91*, 91, 92, *386-87, 389, 401, 403-405*, 407, 416, *512* (Bk., *Silistire* oyunu); *Tercemesi, 386*, 390, *393, 397*, 401, 407, 408, 410, 415-16.— Temşilleri, *404, 405*; i'âne-i harbiyye, *404*; L, LI
Vaṭan Ḳaṣîdesi, 426, *426*
"Vaṭan Oynanırken„ , 405
"Vaṭan Temâşâsı„ , 405
"Vaṭan Tiyatrosu'nda„ , 405
"Vaṭan'ı Oynayacaḳ Ṣan'atkârlara„ ,
Vaṭosa-köyü, 77
Vaẓâ'if-i Munżama Ta'lîmâtı, 153
Vaẓîfe, *632*, 636, 645
Velî, Bey, *306*
Vergi Emâneti, 53, 169, *423*, 427
Vestnik Evropi, mec., *403*
Veysî, nesir üstâdı, 642.— Veysî'ler, *388*
Vezn, Vezin, 658-59, *659*, 672.— 'Acem 'Arûżu, 658; 'Arûz vezni, *442, 669, 675*; İmâlât, *672*.— Hece vezni, *605*; XLIX
Vicdân 'Alevleri, 335
Vidin, *211*
Victor, Emmanuel III., *395, 398* (Bk., İtalya Velî-'ahdi.)
Victor Hugo, 387-88
Vilaho, Valaho, Dr., 63, 148, 157, *557*, 563
Vildân, Ḫanım, 498
Viyana; Vienna, 87, 88, 494; *386-87*
"Viyana Sefîr-i sâbıḳı, Ḥüseyin Ḥilmî Paşa„ , 288
Voliso, nâhiyesi, *383, 535*
Volonya (Bk., Avlonya.)
Voltaire, François Marie Arouet, *417*, 639-40, 659
Vucûb-ı Vâcib (Bk., Allâh.)
Vükelâ, Vükelâ Hey'eti, 30, 179, *234*, 238, *270*, 437, 576, *576*; Vükelây-i faḫḫâm, 285.— Meclis-i Ḫâṣ, Meclis-i Ḫaṣṣ-ı Vükelâ, 203, *4*.— Meclis-i Vükelâ, 175, *180*, 186, 253, 262, 270, *539-40, 555*; XXXII

Webester, Noah, *625*
Webster's New Tewentieth Century Dictionary of The English Language, 625, 667

Yadaya, Yadayo (?), *162*
Yâd-ı Mâżî, 502, 503
Yâdigâr-ı Nâcî, 451
Yaġmur, şiir, *336*
Yaġmur du'âsı, 421, 428
Yahûdî, Yahûdîler, *176*, 193, 424, *424*
Yaḳın Çaġ Türk Kültür ve Edebiyâtı Üzerinde Araştırmalar, 633
Yaḳın Târîḫimiz, mec., *23, 408*
Yanat, 498 (Bk., Menemencioğlu, Aḥmed Muvaffaḳ.)
Yanġuroz, 369
Yanko (?), 74
Yano, 65
Yanya, *26*, 206, *210*, 215, 219, 221, 500, *501, 507*
Yarın, mec., *329, 331, 584, 598, 602*
Yaşar Şâdî, *557*
Yâvî, yâvîlası, 529, *529*
Yavuz Sulṭân Selîm, 675
Yedi Gün, mec., *286*
Yeñiçeri Ḳal'ası, 647
"Yeñi Fârsî'de Türk 'Unṣurları„ , 552
Yeñi Kütübḫâne, *651*

Yeñi Maṭba'a, *291*, *562*
Yeñi Mülkiye Tarlḫi ve Mülkiyeliler, *172*, *560*
Yeñi 'Oṣmānlılar, *177*, *190*, *192* LI
Yeñi 'Oṣmānlılar Cem'iyyeti, *300*, *630*
Yeñi 'Oṣmānlılar Tarlḫi, *192*
Yeñi Şarḳ Kitābḫānesi, *249*, *540*
Yeñi Taṣvīr-i Efkār, gzt., *192*; LI
*Yeñi Türk Edebiyāt*ı (Bk., *Oçerki Panovoy osmanskoy literaturi.*)
Yeñi-zamānlar, *364*
Yenisey, Fāżıl, *92*
Yere, nâhiyesi, 66, 67, *67*, 68
Yere Belediyye Re'lsi, Belediyye me'mūru, *74*, 688-89 (Bk., Lefter, Prokop.)
Yeryüzünde Bir Melek, *651-53*, 655-61 (Bk., Tenḳīd.)
Yes, Yesi tarlası; Yesin Tarlası, *176*, 217, *217*, 229, 252; 197, *197* (Bk., Besin tarlası; Les tarlası.)
Yezīd, B. el-Muhalleb Ebī Ṣufre'l-Ezdī, 550
Yılanlı, 378
Yıldız Sarāyı, *24*, *126*, *240* (Bk., Sarāy-i Humāyūn.); LXVI
"*Yine Şi'ir ve Ḥaḳīḳat Mes'elesi*,, , *419*
Yorgi, *309*
Yorgiyos, vapuru, *576*, *676* (Bk., İtalya vapuru.)
Yozġad, *190*
Yöntem, 'Alī Cānib, *23*, *408*
Yukarı-Varoş, *355*
Yunanlı, Yunanlılar (Yunan Devleti), 11, 25, *28*, 29, *45*, 46, *46*, 56, *83*, *139*, 140, 144, 161, *304*, 374, *436*, 451, 576-77, 579, 584, *641*, 666, *666*, 668, *668-69*. — Askerliği, 25, *209*.— Bayrağı, *168*.— Donanması, 29.— Desâyisi, 437, 451.— Hatlbleri, 261.— İhtilâli, istiklâli, *28*.— İstiḳrāżātı, *189*.— Konsolos-hânesi, 20, 29, *45*, *46*, 374, *438*, *586-87*, 688.— Meclis-i Meb'ûsânı, 582.— Sefâret-hânesi, 46, *84*, 183, *437*.— Sünger avcıları, *449*, *577*, *579* (Bk., Ḳayıḳcı, Ḳayıḳcılar).— Tâbi'iyyeti, 60, *84*, 161, *188*.— *Vapuru*, *525*.— Zırhlısı, *20*, *584*, 588, 685, 688-90; XIX, XXVI, XXIII-XXXI, XXXVI-VII
Yunan Ḳıralı, *168*, 321 (Bk., George I.); XXIX
Yunan Ḳonsolos Veklli, 666, *666* (Bk., Panopolo.)
Yunan Ḳonsolosu (?), *577*
Yunan Ḳonsolosu, 46 (Bk., Mataksa.)
Yunanca (Bk., Lafẓ-i Yunānī.)
Yunanistān, 25, 98, *137*, 139-40, *140*, 142, *147*, *164*, *209*, *449*; XXII, XXX
Yunanlılıḳ (Efkâr-ı muḫtâriyyet, Efkâr-ı Yunâniyye), *11*, *17*, 18, 25-27, 29, 31, 45-47, 50, 84, 161, *239*, 240, *304*
Yunda, nâhiyesi, 8, 79
Yunda Piskoposu (Yaḳovis), 79
Yurdaḳul, Meḥmed Emin, XV, LXXII
Yūsuf Neyyir, Bey, *346*
Yūsuf Onbaşı, 324, 326, 347
Yūsuf, Paşa, Gürcü, *177*, *616*
Yūsuf, Paşa, Neyzen, *616*
Yūsuf Paşa, Ḳānūnī (?), *616*, 626
Yūsuf Rāzī, 620
Yūsuf Ziyā, Me'is Kaymakamı, *383*

Żābıṭa (Żabṭıyye) Neẓāreti, *89*, *91*, 92, *183*, 596
Żābıṭa-i 'Adliyye, 44.— Re'lsliği, *686*, 691
Żābıṭa-i 'Adliyye Me'mūrları Niẓāmı, *687*
Żābıṭa-i Baḥriyye, *140*
Żābıṭa-i ṣaydiyye Niẓām-Nāmesi, *589-90*
Żabṭıyye, Żabṭıyyeler, 169, 310, *310-11*, 311, *348-49*, 349, 497.— Teşkllâtı, *309*, 310; XIX, XLVI
Żabṭıyye Neżāreti, LI, LII
Żabṭıyye Niẓām-Nāmesi, *309*, 310
Żabṭıyye (Niẓāmiyye) Bölüğü Yüzbaşısı, 58, *58*, 62 (Bk., Ḫayre'd-Dīn, Bey.)
Ża'f-ı te'llf, *402*
Ẓafiraki, Ẓafiraki Bornazo, 60, 76

Zâhide, *506*, 506
Zarîfi, Banker, 52, *52*
Zat-i sâmi-i Vilâyet-penâhî, 481 (Bk., 'Âkif Meḥmed, Paşa.)
"*Zavallı Selîm Fâris*„, 655
Zekî, Paşa, 681
Zekiyye, *Vatan* piyesinde, 512
Zemaḫşerî, 392
Zemzeme III., *210*, *271*, *402*.— *Muḳaddime*'si, *271*
Zeno, Yunan Filosofu, 639, *639*
Zevc-i muḥterem, 350 (Bk., Menemenli, Meḥmed Rif'at.)
Zeyd, 217, *217*
Zeynü'l-'Âbidin, Reşîd, *540*, *634*; LIV
Zeytun, 26, 27, 45, 307, 308, *308*, 689.— Zeytun a'şârı, *307*, 308.— Zeytun sakızı, 577, *577*, 579, 624, *624*.— Zeytun silkdirmek, 41, 42, 44: Sırık tutmak, 41; *Ta'lîmât-nâmesi*, *Tâ'lîmat*'ı, 21, 42.— Vakıf zeytunluk, 33, *35*, 45
Ẓır (Nâẓır) Paşa (?), 495-96
Ẓılâl-i İlhâm, *68*, *331*, *336*, *337*, *617*
Ẓinde ve Mürde, şiir, *337* (Bk., *Yağmur*.)
Zirâ'at (Bk., Midilli; Rodos.)
Zirâ'at ve Ticâret Nâẓırlığı, XXVII
Zîver, Bey, *144*
Ziyâ, Efendi, Müdde'î-i 'Umûmî Mu'âvini (Bk., Mina Efendi.)
Ziyâ, Paşa, 'Abdu'l-Ḥamîd, şâir, *234*, 237, *238*, 291, *387-88*, 402, *540-41*, 545, 561, 629
Ziyâ Paşa üzerinde Bir Araştırma, *561*, *568-69*, *630*
Zuḥal, kozmografya'da, 654, *654*
Zühdî, Bey, Dîvân-ı Muḥâsebât Re'îsi, *575* (Bk., Baş-kâtib.); XLII
Zühdî, Efendi, Paşa, *303*, 323-24, *324-25*, 338, 342, 422, *423*, 426, *447-48*, 450, *455*, 457, *575* (Bk., Mâliyye Nâẓırı.)

D Ü Z E L T M E L E R

Kitabın ilk baskısındaki Yanlış-Doğru Cetvelinde gösterilen hatalar bu baskıda metin içinde düzeltilmiştir.

9 789751 626998

THG
0882921
BOZ